SIXTINI AMAMA FRISI ... ANTI-BARBARUS BIBLICUS. LIBRO QUARTO AUCTUS. QUORUM PRIMUS...

Sixtinus Amama

SIXTINI AMAMA FRISI

Literarum Ebraïcarum in Acad. Franekerana Professoris,

ANTI-BARBARUS BIBLICUS.

Libro quarto auctus.

Quorum primus ostendit VII. fontes omnis Barbariei quæ superioribus seculis sacras literas fœdavit: reliqui non solum exhibent centurias aliquot crassissimorum errorum qui circa particularium locorum interpretationem ex istis fontibus emanarunt, sed & compluribus locis Scripturæ facem allucent.

Accesserunt variæ dissertationes & orationes, nec non responsio ad censuras D. Martini Marsenni, Theologi Parisiensis.

Accessit & huic editioni ejusdem Commentariolus de Decimis Mosaicis.

FRANEQUERÆ,

Typis ISDARDI ALBERTI.

Sumptibus LUDOVICI & DANIELIS ELZEVIRIORUM. Anno 1656.

Illustriss. & præpotentibus DD. Potentissimorum.

HOLLANDIÆ
ET
VVEST-FRISIÆ
ORDINVM
CONSILIARIIS.

NEC NON

Nobilissimis & Magnificis

DD. CVRATORIBVS
celeberrimæ Academiæ
LEIDENSIS,

DENIQVE

Amplissimis Spectatissimis

Inclytæ Reip. LEIDENSIS
CONSULIBUS.

Æternam & temporalem felicitatem precatur S. A.

ILLUSTRISSIMI,
POTENTISSIMI,
NOBILISSIMI ET
AMPLISSIMI DOMINI,

NON est mihi propositum tempora vestra longo præloquio morari. Neque opus est, ut de operis hujus argumento & meo scopo prolixe apud vos sermociner, qui isthoc labore in præfatione ad lectorem defunctus sum. Inspiciendum, non legendum vobis offero hunc meum Anti-barbarum, vobis, inquam, qui ante annos LVII. Academiam eum in finem fundastis, ut fœdum illud monstrum, Barbariem, quæ immundo contactu & sacra & Profana fœdaverat, propulsaretis. Ex eo sacrum illud bellum, propitio numine cœptum, feliciter gessistis, viros excellentissimos ex omnib. Europæ angulis, ductando huic exercitui, luculentis stipendiis vocastis, & Christiano orbi fecistis

ciſtis teſtatum, tutandæ purioris religionis & conſervandarum bonarum literarum ſtudium inter principes veſtras curas fuiſſe.

Qui ſcholas illuſtres & Academias pacatis & florentibus rebus aperuêre, plurimi ſunt. At, inter belli tubas, in maxima rerum vertigine, rebus propemodum deſperatis, nondum formata Republica, Academias fundare, propria Batavorum & Friſiorum laus eſt. Ex eo unitæ provinciæ in florentiſſimam Remp. aſſurrexere, & ab una Academia majus ſumſere incrementum, quam à legionibus aliquot robuſtiſſimis expectari potuiſſet. Hoc prævidebant, qui inter adverſarios noſtros πρόσσω καὶ ὀπίσσω videbant. Erant inter eos, queis ad præclari iſtius inſtituti famam

— πραδίῃ ποσὶ κάππεσε θυμός.

Neque n. poterant ignorare, ex iſtis ſeminariis benè ordinatis nunquam vel Eccleſiæ pios & eruditos Paſtores, Reipublicæ cordatos & intelligentes gubernatores defore. Adhæc, ex hiſtoriis didicerant, nulla certiora indicia creſcentis vel inclinantis republi-

cæ eſſe, quam pietatis literarumque curam vel incuriam. Quo magis omnibus Scholarum illuſtrium & Academiarum Ephoris cavendum cenſeo, ne Academiæ, laxatis diſſolutæ juventuti frænis, ruptiſque licentiæ & ebrietatis aggeribus, in gymnaſia & officinas nequitiæ vertantur. Illud enim audebo dicere & ſcio mihi ſubſcripturos omnes pios & intelligentes, horrendas illas calamitates, quæ Germaniam nunc urgent, ab inordinatis Academiis magnam partem ortas eſſe. Sed non penetrabo altius in hoc pelagus. Cauſam unam dixi, cur hunc libellum VV.AA. inſpiciendum offeram. Altera me privatim ſpectat. Quoties ego vel audio vel lego nomen veſtri Lugduni, quod ego ἥλιον καὶ ὀφθαλμὸν καὶ ψυχὴν Belgii vocitare ſoleo, toties recordor jucundiſſimæ iſtius vitæ, quam inibi ante annos xiv. agitavi: ſimulque animum ſubit recordatio honeſtiſſimæ vocationis, qua ante biennium à VV. AA. ad Ebrææ linguæ profeſſionem, quam magnus ille Erpenius immaturo ſuo exceſſu vacivam fecerat, vocabar. Equidem, quinam potiſſimum me VV. AA. commen-

men-

mendaverint, non ignoro. Attamen illud bona ipsorum pace dicere me cogit conscientia, illos plusculum amori & affectui dedisse. Ego enim præter voluntatem benè de φιλεβραίων juvenum, & quidem tironum, studiis merendi, nihil vobis repræsentassem. Fateor tamen, me, illorum judiciis corruptum, nec non loci amœnitate & splendore, Bibliothecæ publicæ & bibliopoliorum commoditate, amicorum denique, quos illic habeo plurimos, candore illectum, eo audentiæ processisse, ut reverendo viro, & de Ecclesiis Belgicis, vestraque adeo Academia optime merito, D. FESTO HOMMIO, SS. Th. Doctori &c. quem VV. AA. huc ablegaverant, operam meam addixerim, hac conditione, ab Illustribus Frisiæ Ordidinibus & nobilissimis Academiæ patriæ Curatoribus mei dimissionem posset impetrare. Quam ut obtineret, nihil ille intentatum reliquit. Quid Illustres Frisię Ordines obtenderint, neque attinet hic dicere, neque vos, Illustrissimi & Nobilissimi Domini, ignoratis. Exinde vere nobilem, pium & reverendum virum, *D. Constantinum*

l'Em-

l'Emperteur de Oppyk, SS Th. Doctorem, meum à multis retro annis consecraneum & amicum conjunctissimum, virum orientalium literarum peritissimum, diligentissimum, & quod supra omnia ista pono, disciplinæ amantissimum, prudentissimo delectu vocastis. Quem ego virum juventuti vestræ ex animo gratulor. Deumque O.M. veneror, ut eum juxta cum reliquis Academiæ vestræ Professoribus, viris celeberrimis, in multos annos sospitet. Dixi alteram causam, cur hoc opusculum VV. AA. inscripserim. Volui enim hoc extare tanquam pignus & testimonium gratitudinis & observantiæ, quam VV. AA. pro tam honesto de me & studiis meis judicio debeo. Accipite ergo, Viri Illustres, hoc quicquid est opellæ. Vtinam dicere possem, *operi*! Nam hoc VV. AA. debetur. Accipite hanc confessoriam, non liberatoriam tabellam. Tangite & tollite expositam hanc prolem, partum infirmum & informem, partem, inquam, primam mei Anti-barbari, quam veluti in gustum damus & emittimus, tanquam ad incerta itinerum exploranda. Si pauci ho-

hostes, fidenter alteram educam in campum. Sin multi laquei & insidiæ, plane sedet animo meo, ex fidis silentii castris pedem non efferre. Finiam cum voto, ut Deus O.M. cujus virtute, non humana ope aut præsidio, hactenus vestra Respublica stetit, omnia consulta & facta vestra moderari ac rite secundare dignetur. Scribebam xx. Iunii, Anno Salvatoris nostri CIↃ IↃC XXVIII. Franekeræ Frisiorum.

Illustrium VV. DD. AA.

observantiss.

S. AMAMA.

b IN

IN
ANTI-BARBARUM
Clarißimi eximiique Viri,
SIXTINI AMAMA.

IMproba majorumque nata est tempore primum,
Babaries, nostro tempore pulsa fuit.
Græcia nata fuit: Latiæ crevere Camœnæ:
Quisque sua Musas fovit & auxit ope.
Nec summi procerum, nec Regum prona voluntas
Defuit, ex illis pars quoque nostra fuit.
Orta dies fuerat: sed quæ, vix orta, repente
Occidit, & noctem sentit adesse suam.
Has tenebras inter dubiæque crepuscula lucis,
Altera fax oritur, nec prius orta dies.
Sol oritur, Sixtine, tuus, quo vindice rursus
Barbaries cedit, quæ reditura fuit.
Nec tibi Phœbeam satis est decerpere laurum,
Quam Latium, vel quam Græcia docta colit:
Pectus Idumæo caluisti accensus amore,
Nobilior nulli lecta corona tua est.
Laurum alii sibi quisque gerant, tibi palma parata est.
Hanc Oriens soli servat, amice, tibi.

DANIEL HEINSIUS.

PRÆFATIO
AD LECTOREM,
Qua de operis argumento & ratione tituli differitur.

DAmus tibi, benevole Lector, Anti-barbari Biblici libros tres, totius operis partem primam, quorum primo, septem errores generales, ceu totidem omnis, quæ superioribus seculis sacras literas fœdavit, barbariei fontes, ostenduntur; reliquis duobus crassissimi aliquot errores & ineptæ interpretationes particularium Scripturæ locorum, quæ ex istis fontibus emanarunt, repræsentantur. Qua occasione multis sacræ paginæ locis facem allucemus. Secuti autem hic sumus ordinem librorum Biblicorum. Secundus enim liber circa Pentateuchum; Tertius circa libros historicos, Iobum, Psalmos, Proverbia, Koheleth, Canticum, & Ecclesiasticum (licet apochryphum) versatur. Atque ita substitimus ad Prophetarum vaticinia. Quod si Deus O. M. otium & valetudinem clementer porro indulserit & hunc laborem nostrum piis & eruditis viris probaverimus, dabimus brevi tres reliquos, quibus per Prophetarum & novi fœderis libros ibimus. Et quidem syllabum & lemmata eorum, quæ secundo tertioque libro continentur, indicis vicem, ad calcem tertii libri exhibuimus. Primum quod attinet, VII. errores generales, quorum jam jam meminimus, isti sunt. De operis argumento. Primi libri argumentum.

I. Græcam Interpretationem veteris fœderis, quæ LXX. Interpretibus vulgo adscribitur, esse θεόπνευστον. Pag. I.

II. Vulgatam translationem Latinam utriusque fœderis, quæ vulgo B. Hieron. tribuitur, mentem Spiritus S. ubique examussim expressisse, eam esse authenti-

IN
ANTI-BARBARUM
Clarissimi eximiique Viri,
SIXTINI AMAMA.

Improba majorumque nata est tempore primum,
Babaries, nostro tempore pulsa fuit.
Græcia nata fuit: Latiæ crevere Camœnæ:
Quisque sua Musas fovit & auxit ope.
Nec summi procerum, nec Regum prona voluntas
Defuit, ex illis pars quoque nostra fuit.
Orta dies fuerat: sed quæ, vix orta, repente
Occidit, & noctem sentit adesse suam.
Has tenebras inter dubiæque crepuscula lucis,
Altera fax oritur, nec prius orta dies.
Sol oritur, Sixtine, tuus, quo vindice rursus
Barbaries cedit, quæ reditura fuit.
Nec tibi Phœbeam satis est decerpere laurum,
Quam Latium, vel quam Græcia docta colit:
Pectus Idumæo caluisti accensus amore,
Nobilior nulli lecta corona tua est.
Laurum alii sibi quisque gerant, tibi palma parata est.
Hanc Oriens soli servat, amice, tibi.

DANIEL HEINSIUS.

PRÆFATIO
AD LECTOREM,
Qua de operis argumento & ratione tituli differitur.

DAmus tibi, benevole Lector, Anti-barbari Biblici libros tres, totius operis partem primam, quorum primo, septem errores generales, ceu totidem omnis, quæ superioribus seculis sacras literas fœdavit, barbariei fontes, ostenduntur; reliquis duobus crassissimi aliquot errores & ineptæ interpretationes particularium Scripturæ locorum, quæ ex istis fontibus emanarunt, repræsentantur. Quæ occasione multis sacræ paginæ locis facem allucemus. Secuti autem hic sumus ordinem librorum Biblicorum. Secundus enim liber circa Pentateuchum; Tertius circa libros historicos, Iobum, Psalmos, Proverbia, Koheleth, Canticum, & Ecclesiasticum (licet apochryphum) versatur. Atque ita substitimus ad Prophetarum vaticinia. Quod si Deus O. M. otium & valetudinem clementer porro indulserit & hunc laborem nostrum piis & eruditis viris probaverimus, dabimus brevi tres reliquos, quibus per Prophetarum & novi fœderis libros ibimus. Et quidem syllabum & lemmata eorum, quæ secundo tertioque libro continentur, indicis vicem, ad calcem tertii libri exhibuimus. Primum quod attinet, VII. errores generales, quorum jam jam meminimus, isti sunt. De operis argumento. Primi libri argumentum.

I. Græcam Interpretationem veteris fœderis, quæ LXX. Interpretibus vulgo adscribitur, esse θεόπνευστον. Pag. 1.

II. Vulgatam translationem Latinam utriusque fœderis, quæ vulgo B. Hieron. tribuitur, mentem Spiritus S. ubique examussim expressisse, eam esse authenticam,

cam, nulloque prætextu à Christianis rejici posse aut debere. p. 7.

III. Fontes seu originariam Scripturam hæreticorum & Judæorum malitia ita esse corruptam, ut non amplius norma Christianorum dogmatum esse possit. p. 7.

De duobus istis ὕστερον πρότερον egimus capitibus XIV. Namque tribus prioribus exhibuimus generalem defensionem Ebräicæ & Græcæ veritatis, reliquis XI. detectum ivimus BONAM FIDEM, INFALLIBILITATEM & CONCORDIAM Romanorum Pontificum circa vulgatam Editionem. Singulis capitibus, quia prolixiora erant, sua præmisimus argumenta, quæ legisse non pœnitebit. Ad calcem vero plenioris istius tractatus, pag. vid. 92. communicavimus tibi Lector, superbam & famosam illam Sixti V. Bullam, qua suæ Editionis authoritatem constabilire molitus est. Quam hodie in Bibliorum Editionibus frustra quæsiveris. Et subjecimus modestius illud Breve, quod Clemens VIII. biennio post, suæ editioni præmisit, & nunc quoque à multis Editionibus abest. Adjecimus denique pag. 116. Præfationem in Clementis Biblia, quæ cum Sixti Bullam gravissimis difficultatibus urgeret, Pontifex Pontifici cornua obvertere videtur, nec Clementis nec ullius Cardinalis Doctorisve nomen ostendit. Vnde de ejus authoritate anxie inter Pontificios disputari cap. XI. ostendimus. Quis tamen persvaderi sibi sinat, eam præfationem, improbante pontifice, operi Biblico præmissam esse & in hunc usque diem tolerari? Tandem etiam transivimus ad consilium nostrum de continuatione censuræ ad vulgatam versionem, & quæ huic operi cum isthoc affinitas & conjunctio sit ostendimus.

IV. Linguarum istarum, quibus sacræ literæ originaliter conscriptæ sunt, vid. Ebrææ & Græcanicæ, totiusque adeo politioris literaturæ, studia hodie esse supervacanea. p. 118.

Hæc

Hac occasione exhibemus tertiam, eamque prioribus auctiorem, editionem Paranesis nostra, qua omnes Evangelicarum Ecclesiarum Synodos, Episcopos & superintendentes ad excitanda SS. linguarum studia hortamur. Quem conatum meum quam praclare Ecclesia Belgica promoverint, apographa aliquot decretorum synodicorum, qua subjeci, loquuntur.

V. Versiones Latinas ex gr. Pagnini, Junii, Erasmi, Bezæ, nec non Germanicam, B. Lutheri, & quæ ex ea expressa est, Belgicam, mentem Spirit. S. ubique ita expressisse, nullius ut correctionis amplius indigæ sint. p. 152.

VI. Bibliorum lectionem Theologiæ studioso non esse admodum necessariam, vel, posse aliquem Theologiæ studere & Theologum esse, etiamsi non legat S. Literas. p. ibidem.

VII. Omni Scripturæ textui, singulisque locis, aut saltem plerisque, duplicem inesse sensum, Literalem & mysticum. Circa illum (literalem) versari Theologiam crassam: circa hunc (mysticum) occupari Theologiam secretiorem & spiritualem. Quin & uno loco plures posse subesse sensus literales. p. 158.

Hic vero intolerandum illum Allegorizandi pruritum in ipso limine gravissimis Serarii, Sixti Senensis & Riberæ *censuris notavimus. Ostendimus testimoniis Augustini & Hieronymi, à literalis sensus difficultate & cleri socordiâ hunc pruritum robur & incrementa acquisivisse. Egimus de duplici Scriptura sensu, literali & mystico. Variis nomenclaturis eos insigniri, & sape terminos confundi, dum jam laxius jam strictius usurpantur. Non omnem allegoricum sensum in exilium mitti. Vitandos 3. istos errores* I. Unius ejusdemque loci varios posse esse sensus literales. p. 165. II. Quorundam locorum nullum esse sensum literalem. 3. In omnibus & singulis locis Scripturæ duos esse sensus, literalem unum, mysticum alterum. *Ea occasione agimus*

de loco 1. Cor. x. 6. omnia in figuris contingebant illis. Admonemus etiam eos, qui ex quolibet propemodum homine vel re in Vet. Test. memorata, typum Christi aut Ecclesiæ, aut rerum ad N. Test. pertinentium, fabricant. Non sufficere, ut aliquid alterius typus sit, similitudinem aliquam, sed ex sacra pagina ostendendum esse, illud è Spiritu S. huc fuisse distinatum & ordinatum. Tales autem typos oppido paucos esse (pag. 168.) In multis, de quorum evidentia multi non dubitant, tantum allusionem quandam esse. Illos quoque monemus, qui circa nominum propriorum originationem nimis curiosi pro concione sunt, iisque doctrinas, quin & integras sæpe conciones, superstruunt. Concludimus denique dissertationem illam gravissimis admonitionibus Bonfrerii, *Iesuitæ Galli*, Leonardi Marii, *Theologi Coloniensis*, Adami Sasboutii *&* Martini Buceri. *Lege lector & non pœnitebit.*

Habes brevem διατύπωσιν *primi libri. Reliquorum, ut jam monui, ad calcem operis invenies. Nolumus tamen hoc loco te celare, Lector, nos duobus istis libris prolixiores quosdam excursus, quorum nonnullos jam pridem scripseramus, inseruisse. Inter eos & isti sunt.*

I. Responsio ad excursus eruditissimi viri D. MARINI MARSENNI, Theologi Parisiensis, qua defendo censuram meam vulgatæ versionis ad VI. priora capita Geneseos ab ipso oppugnata. Inscripta Reverendis & Clarissimis Theologis, FRANCISCO GOMARO & D. ANDREÆ RIVETO. p. 294.

II. Commentatio de nomine Tetragrammato, cum modesta responsione ad argumenta Cl. Viri, D. NICOLAI FULLERI, quibus pro vulgatæ lectionis JEHOVAH certitudine disputavit. Ad Reverendum & Clarissimum virum, D. FESTUM HOMMIUM SS. Th. Doctorem, &c. p. 292.

III. Dissertatio de fundamentis allegoricæ interpretatio-

tatio-

tationis, qua omnia ista quæ Jobi XL. de *Behemoth* & *Leviathan* dicuntur, ad Diabolum vulgo transferunt, ad eximium & magnæ spei juvenem, D. THEODORUM SAEKMA, &c. p. 434.

Illud restat, ut tituli, quem huic libro feci, reddatur ratio. Is est, ANTI-BARBARUS BIBLICUS. Cum illis potissimum mihi negotium est, qui linguarum originalium studia, tanquam si nulli usui essent, proscribunt. Eos vel barbaros esse vel barbariei patrocinium præstare, nullus, opinor, infitiabitur. Istorum furoribus hunc librum opposui. Merito ergo Anti-barbarum *dixi. Addidi* Biblicum. *Nihil enim cum ista barbarie hic mihi negotii est, quæ τὰς ἔξωθεν disciplinas superioribus seculis defloravit. Nec etiam eos tango, qui ad rerum Theologicarum tractationem barbarum, aut saltem minus Latinum, stylum attulere. Ipse mihi meæ tenuitatis conscius sum. Atque hoc quoque debeo Patriæ meæ infelicitati, in cujus scholis & Academia styli excercitia, me juvene, omnino jacuere. Quamvis ne nunc quidem ea admodum floreant, juventute nostra ad ea potius*

studia

studia properante, quæ πρὸς τὰ ἄλφιτα sunt. Primarius mihi scopus fuit, ostendere, quantas frustrationes linguarum originalium ignorantia beatissimis patribus & acutissimis Scholasticis in scripturarum interpretatione attulerit. Non ego beatos Patres, non omnes Scholasticos, quorum interpretationes convello, inter barbaros pono. Illos hac nomenclatura noto, qui ad ista oculos claudunt & cum possent linguas discere, quod istis seculi infelicitas negabat, nec discunt ipsi, nec alios discere patiuntur, instar canum, qui cum fœno non vescantur, prohibent tamen accedere boves. Illis etiam, quibus in veteris illis Ægypti ollis animus est, qui Scholasticorum scriptis & Pontificiorum postillis semper inversantur, illis, inquam, hoc quoque scripto prodesse volui. Neque enim in Evangelicis Ecclesiis nulli sunt, qui malunt cum barbaris istis vesci glandibus, quam cum eruditissimis viris fruges edere. Queis volupe magis est cum Origene, Augustino, aliisque ἀλληγορεῖν, quam cum præclaris istis Dei organis, Luthero, Calvino, Bucero, &c. scripturam solide interpretari. Hi sunt, qui quicquid in Patrum vel Homiliastarum scriptis legunt, pro oraculo accipiunt, pro concione proponunt. Hi sunt qui omne id quod ipsi non didicerunt, ut hæreticum suspectant, qui sub qualibet Ebræa aut Græca voce heterodoxiam latere mussitant. Hi sunt, qui cum sententiam aliquam vel loci alicujus explicationem ab ea, quæ apud nos recepta est diversam in Patrum scriptis legunt, mox percelluntur. Hi denique sunt quibus miseri Grammatici semper vapulant, illam Johannis Dullardi *sententiam, qua Ludovicum Vivem discipulum suum sufflaminare solebat,* Quanto eris melior Grammaticus, tanto pejor Philosophus & Theologus, *sæpe inculcantes. Illi si hæc nostra legere dignabuntur, tanquam in speculo videbunt, præclaris istis viris (Patres intelligo & florem Scholasticorum) nil nisi linguarum notitiam defuisse, se quoque dum authores quosdam sine delectu & judicio legunt, & sequuntur, in scripturarum interpretatione & cita-*

Vives lib. 2. de causis corrupt. artium.

citatione sæpe impingere. Illud autem hic semel moneo, me non cujuslibet scriptoris de qualibet re ineptias (quis enim modus, quæ utilitas talium nugarum esset?) huc convectasse, sed lapsus & errores magnorum virorum, quorum lucubrationes multorum manibus teruntur, qui jam pridem in Ecclesia & Scholis dictaturam quandam gerunt. Inter quos sunt Augustinus, Ambrosius, Athanasius, Chrysostomus, Basilius, Epiphanius, Tertullianus, Lactantius, Gregorius Magnus, Thomas, Lombardus & alii. Quia vero non defuturos exstimo, qui me instar Chami patrum pudenda retegere clamabunt, rogandi mihi isti homines sunt, ut ad Sixti Senensis *Bibliothecam S. oculos paulisper reflectant, qui Patrum in exponenda Scriptura errores, quos nec sine Catholicæ pietatis offensione, nec sine magna legentium perturbatione dissimulari potuisse ait, studiose collegit, iisque duos integros libros vid. quintum & sextum explevit. Ego illud insuper semel hic protestor, me non isthoc animo magnorum istorum virorum errores recensuisse, quasi levato sipario omnib. conspiciendos exhibuisse, ut illis convitium facerem, aut publice traducerem, nedum ut eorum scripta de juventutis manibus excuterem. Scio enim illos præclaris dotibus navos istos pensasse. Scio Patres absq; præviis ductoribus antea iter non calcatum ingressos, glaciem, quod ajunt, fregisse. Non solent prima quæque disciplinarum tentamenta semper omnis culpa expertia esse. Nihil simul inventum & perfectum est. Quod si in hæc secula magni isti Heroës incidissent, aut ego valde fallor, aut omnib. qui post renatas literas in scripturar. interpretationem cum laude incubuere, otia fecissent. Quid ergo? Iam bis dixi. Vt juventus nostra tanquam in speculo videret, solam linguarum notitiam præstantissimis istis ingeniis seculorum infelicitatem negasse, ne juventus nostra omnia, quæ in authoribus istis occurrunt, tanquam oracula arripiat, populoque, ubi jam ad docendum admissa erit proponat. Iuventutem nomino. Illud enim interest mea te sci-*

re, Lector, me hanc operam juventuti & tironibus gratificatum esse. Eruditis & veteranis hic labor meus non desudavit. Hinc tironem in meo scripto ubique alloquor. Hinc dum studui σαφέστερον loqui, sciens & volens sæpe ἀμαθέστερα dixi. Hinc minutiora; quod ea veteranos quoque Theologiæ studiosos crebro ignorare deprehendam, sæpe prolixiori sermone persecutus sum. Quamvis & illud confidam, studiosos adolescentes prolixitatem nostram non incusaturos, nisi forte aut indoctiores sint, quam ut intelligant; aut doctiores, quam ut egeant; aut negligentiores, quam ut curent; aut morosiores, quam ut perferant. Quibus hominum generibus hæc non elaboravimus. Sed redeat eò unde digressus est sermo. Volui evidentib. exemplis ostendere, Omnia ad originarii textus regulam examinanda esse, præsertim, cum dogmata probanda vel confutanda sunt. Quid hic pecco? Recognoscant Pontificii in jure Canonico Distinct. IX. aurea illa Augustini verba, [a] ut veterum librorum fides de Hebræis voluminibus examinanda est, ita novorum veritas Græci sermonis normam desiderat. *Nec non illa ejusdem,* [b] Negare non possum nec debeo, sicut in ipsis majoribus, ita multa esse in tam multis opusculis meis, quæ possunt justo judicio & nulla temeritate culpari. *Et rursus ista,* Alios ita lego, *inquit August.* ut quantalibet sanctitate aut doctrina polleant, ideo non verum putem, quod ipsi ita senserunt, sed quod mihi per alios autores vel canonicas scripturas vel probabiles rationes persuadere potuerunt. *Et in prolog. lib. 3. de Trinitate,* noli meis literis tanquam Canonicis deservire. *Quæ omnia in distinctionem IX. Gratianus accongessit. Ejus enim hæc summa est, Patrum scripta ad Scripturas Canonicas examinanda, nec cum credendi necessitate, sed cum judicandi libertate legenda esse. Neque hic audio barbarum Glossatorem, qui hæc in ea tempora rejicit, quibus scripta Augustini & Hieron. nondum erant authentica,* Hodie vero, *inquit,* jubentur omnia teneri

a Epist. 8. ad Hieronymum.
b Ad Vincent. lib. 2.
c Epist. 8. ad Hieron.

usque

usque ad ultimum Jota. *Apage ineptias istas, Barbare. Aures potius substringo illustrissimo Baronio, qui ad annum 34. §. 213.* Non omnes, *inquit*, qui loco Apostolorum successerunt, Episcopi, assecuti sunt sensum & intelligentiam scripturarum, vel eos ipsa semper excelluisse gratia, est necessarium. Nam Sanctissimos Patres, quos Doctores Ecclesiæ ob eorum sublimem eruditionem merito nominamus, quantumlibet eos Spiritus S. gratia præ cæteris imbutos esse liqueat, in interpretatione Scripturarum, non semper, nec in omnibus sequitur Catholica Ecclesia. *Nec non Bellarmino, qui de Conc. lib. 2. cap. 12. diserte pronuntiat*, sacra Patrum scripta non esse regulas, nec habere authoritatem obligandi. *Quam etiam de facile Salmero Patrum consentientium authoritatem rejectet, infra pag. 438. adducto luculento testimonio, ostendimus. Et quis tam in Bellarmino hospes, qui ignoret,* De Eucharist. l. 11. *Augustinum in expendendis quibusdam Scripturæ locis oscitantia ab illo argui? Quis non vidit Censuras Fevardentii in Irenæum? Billii in Iustinum? Herveti in Clementem Alexandrinum? Pamelii in Tertullianum? &c.*

Intellexisti, pie & erudite Lector, quem hujus mei laboris scopum habeam. Eum si tibi probavero, misologorum & malignorum securus sinam præterfluere judicia. Modum tractandi & argumentum quod attinet, si quid displiceat, sicubi à veritatis aut modestiæ tramite divertisse videbor, mone libere. Non tam paratus quisquam esse potest ad monendum, quam ego ad corrigendum. Nemo est qui non aliqua humani erroris culpa teneatur. Sed ea, in quibus ἠυςόχησα, veniam à tua æquitate illis impetrabunt, in quibus ἠςόχησα. Vale & plenioris anteloquii loco accipe hanc de barbarie orationem, quam ante biennium coram Nobilissimis & Amplissimis Academiæ Curatoribus & Academicis recitabam.

DE

BARBARIE

ORATIO.

Habita in templo Academico 22. Sept. CIↃ IↃ CXXVI.

IN Romana olim Republica seculares ludos à P. Valerio Publicola primitus institutos, ac centesimo quoque anno pompatice instauratos fuisse, Historiæ docent. Tunc inclamabat Præco, Venite ad ludos, quos nemo vestrum spectavit; nemo etiam postea spectaturus est. Cædebantur hostiæ nigræ. Trinoctio indicebantur lecti-sternia, pervigilia & supplicationes. Pueri & puellæ hymnos Apollini & Dianæ canebant. In hunc modum cœci illi mortales suam erga superos inferosq;, quos sibi elegerant, Deos, gratitudinem declarare studuerunt. Ante annos VIII. jubilæum quoque suum Evangelicæ, qua late Reformatus orbis patet, Ecclesiæ celebrarunt. Gratiæ actæ Deo, quod ante annos centum excitasset incomparabiles Heroas, Lutherum, Melanthonem, Erasmum, Reuchlinum &c. qui tot in Christianismo seculis grassatæ barbariei intrepido animo bellum denunciavere, & felicissime gessere. Cujus inæstimabilis beneficii memoriam nos quoque, illorum exemplis provocati, in Auditorio nostro tunc temporis recentavimus. Ostendebamus, monstrum illud horrendum, informe, ingens universo Christianismo crassissimam rerum sacrarum ignorantiam & plusquam Cimmerias tenebras superinduxisse; ipsam Jurisprudentiam, qua nihil olim splendidius fuerat excultum, fœdasse: Medicinam contaminasse, eum denique in modum deturpasse divinam illam Philosophiam, ut non amplius ingeniorum cos & lima, sed crudelis potius ingeniorum carnificina fuerit. Ast ubi oriens linguarum & humaniorum literarum Sol tenebras istas discussit, puriorem in templa cultum, quasi postliminio, rediisse, restiturum SS. Literis suum nitorem, caput suum exeruisse Jurisprudentiam, lacertos suos movisse Medicinam, ac longe nitidiori, quam olim unquam, vultu se spectandam præbuisse Philosophiam.

Hu-

Hujusmodi orationibus tunc personabant Academiæ. Nundinarum Francofurtensium Catalogi nil nisi hujus argumenti seculares orationes & Academiarum Jubilæos loquebantur. Credo ego, splendida quoque alibi instituta fuisse convivia & plusquam Græcanicas compotationes. Credo multos, etiam quorum professionem id minime decuit, plusculum mero incaluisse & magnis invicem culullis ad Ebrietatem provocasse. Credo auditas sæpe inter Academicos istas voces,

Nunc bibendum, nunc pede libero pulsanda tellus.

Interim nesciebant boni illi viri, nesciebamus & nos, quam magnis passibus alibi ad barbariem tenderent, quam paucis ab eadem alibi abessent Ecclesiæ. Ob barbariem propulsatam Deo agebantur gratiæ, sed ne denuo irreperet vel irrueret, profunde securi erant. Atque hic figendus mihi pes est. Animus enim mihi est ostendere, Ejusdem Solis occasum superinduxisse orbi Christiano tenebras, cujus ortus eas discussit. Intelligo autem Solem linguarum. Sic dico. Quam occasus linguarum Sol superinduxit, caliginem, eundem Solem orientem superiori sæculo dissipasse. Qui si denuo nobis occidat, novis, imo spissioribus Ecclesiam mersum iri tenebris, & longe fœdiorem in Christianismo grassaturam barbariem. Ut autem & illud clarius cernamus, & intelligamus eadem opera, quam vicinus sit iste Sol occasui, primo contemplabimur paucis, καὶ ὡς ἐν παρόδῳ, veterem barbariem, quæ SS. literas, & cui mea ancillatur professio, Christianam religionem oppressit. Contemplabimur autem irrepentem, progredientem, grassantem & propulsatam. Secundo, præsentem Evangelicarum Academiarum & Ecclesiarum statum considerabimus. Vos, Auditores, ex veteri formula linguis favete.

Post Apostolorum tempora, linguæ Ebrææ peritiam paulatim obliviam & quasi fugitivam factam esse, Patrum monumenta evidenter demonstrant. In tanta Episcoporum & presbyterorum multitudine, (unum & alterum excipio,) nullum reperias, qui fontes Ebræos consulere fuerit quitus. Hinc Græcos Patres Græca veteris paginæ interpretatione contentos esse oportuit. In novo quidem fœdere fontes adire potuerunt, unde & in ejus interpretatione minus exorbitarunt, sed cum ejus phraseologia pura puta Ebraica sit, quam juxta cum ignarissimis ignorabant, non est mirum, si & hic plurimis in locis miserabiliter, ut cum D. * Beza, loquar, cæcutiverint. Quid de Patribus Latinis dicam? Illos, Græcarum

* Ad Matth. cap. xvi.

quoque literarum Sole paulatim ad occasum vergente, sese tandem omnino subducente, Latinâ utriusque testamenti translatione contentos esse jussit necessitas. Cum vero utriusque linguæ translationes & invicem & ab originaria scriptura immane quantum sæpe discreparent, fieri non potuit, quin crassissimi errores Ecclesiam Dei obnubilarent; quos eo facilius, quotquot Editione Lxx. Interpretum vel Græca, vel Latine versa utebantur, admisere, eoque altiores egere radices, quo majorem de ea opinionem conceperant. Credebant enim viri alias eruditissimi, dictos Interpretes prophetas fuisse, eodemque spiritu incaluisse, qui ipsos primigenios scriptores egerat. Atque hinc prima mali labes. Hujus autem erroris fontem linguæ Ebrææ imperitiam esse pronuntio Quod si enim versionem Græcam cum Ebræo textu conferre valuissent, nunquam tam crassum errorem errassent, nunquam vulgatissimæ isti & quæ Editionis istius authoritatem nimiopere auxit, de Lxx. cellulis fabulæ aures substrinxissent.

Sed oppones mihi Origenem & Hieronymum, quorum uterque licet Ebraïce fuerit peritissimus, in Scripturarum tamen interpretatione non semel à veritatis tramite ad gravissimos errores divertit. Ego vero impudentem eum dixerim, qui illud in se volet recipere, solam linguarum peritiam adversus omnes errores sufficiens esse antidotum. Præterquam enim quod aliis quoque opus sit adminiculis augusta nimis res est, & nulli mortalium concessa, nuspiam errare. Quamvis illud quoque omnes mihi, eruditi haud gravate concessuri sint, inter omnes Patres, qui veteris Test. paginam interpretati sunt, nullos extare, qui eam doctius, ubi literalem sensum persequuntur, illustraverint Neque frustra addo, ubi literalem sensum persequuntur. Ubi enim ab ejus, uti vocabant, paupertate ad Allegoriarum divitias transvolarunt, non minus se ridiculos, quam aliorum quispiam, se præbuere.

Habetis ergo hic secundam mali labem, secundum ad barbariem gradum, pruritum vid. (sit venia huic verbo) Allegorizandi. Ubicunque in textu vel minima occurrebat difficultas, confestim Allegoria ad manum erat. Quod Judæorum Magistris fabulæ, ipsis Allegoriæ præstabant. Hic epidemius istorum temporum morbus, ceu pestilens aliquod sidus illam quoque patrum bigam præ aliis sic afflaverat, ut propemodum de Hieronymo dubitem, utrum plus boni peritiâ linguarum, qua excelluit, an mali suis Allegoriis, in quibus dominatus fuit, Ecclesiæ Dei attulerit.

Insc-

Insequentibus seculis ea incubit Latinis Ecclesiis barbaries, ut codices Latinos, ne cum Græcis quidem conferre potuerint. Unde secutus est is codicis Biblici neglectus dicam, an contempus, ut ne Latinos quidem codices inter se conferre voluerint: ut in Scholis Theologicis Moses, Prophetæ, Christus & Apostoli consiluerint.

Operæ pretium autem hic fuerit observare, quibus porro gradibus & per quæ temporum spiramenta ad ipsam ἀκμὴν promoverit barbaries, & quibus technis sacrum illum codicem Eccelsiæ manibus Satanas excusserit.

Consveverant prisci Ecclesiæ Doctores integros Scripturæ libros cætibus suis prælegere & interpretari. Testes sunt Chrysostomi, Augustini & aliorum Homiliæ & Sermones. Adhæc, in majoribus Ecclesiis semel quotannis universa Biblia à capite ad calcem prælegebantur. Duravitque laudabilis illa consvetudo ad annum usque Christi DCCVIII. Tunc enim Paulus Warnenfridus Caroli M. jussu textus Dominicales ex epistolis & Evangeliis excerpsit judicio adeo nullo, ut eorum quidam nec caput nec caudam habeant. Namque instar imperiti lanionis, securi sua anatomica non in ipsas articulorum juncturas, sed in ipsa ossa, prout imperita manus ferebatur, impacta, divulsit ea, quæ separari neutiquam permittebat textus. Hac ergo occasione factum est, ut ista tantum Scripturæ fragmenta populo prælecta & exposita sint. Quasi universa divina scriptura non fuisset divinitus inspirata, utilisque ad doctrinam, redargutionem, correctionem & institutionem. Ipsis ministris mollem pigritiæ lectum hoc compendio adornavit Satanas, multosque è populo in eam traxit sententiam, istis fragmentis universam scripturam contineri. Observatum autem est à viris cordatis, in eundem annum quatuor Eclipses incidisse, tres Lunæ, unam Solis, ac inde noninepte conjectatum, Deum istis luminarium obscurationibus de tenebris Ecclesiæ imminentibus voluisse concionari. Atque hic tertium ad barbariem gradum constituo. Quid vero Scholis factum est? In has introducta fuerunt nova quædam Biblia, nova quædam Theologia, quam Scholasticam vocant. Cujus primus fabricator P. Lombardus fuit, qui circa annum Domini MCXL. spinosam sui ævi Theologiam, illam non ex limpidis Israëlis fontibus, sed turbidis patrum & conciliorum lacunis haustam, quatuor libris complexus est. Quod magistri sententiarum systema, totius Scholasticæ Theologiæ basis & fundamentum est.

Post

Poſt ſeculi unius intercapedinem Albertus Magnus caput humo ſuſtulit, qui ſacras literas non cum patrum ſcriptis tantum, ut Lombardus fecerat, ſed cum ethnico, eoque barbare verſo Ariſtotele miſcuit. Hic principatum philoſophiæ tradidit primus, & ſubmiſſis pagano Ariſtoteli faſcibus imperium detulit. Hujus veſtigia Auditor ejus Thomas ſecutus, ex Ariſtotele, Patribus, Conciliis & barbara Bibliorum verſione, magnum illud Syſtema compilavit, cui titulum SUMMÆ fecit. Ita duo iſti Centones, Liber vid. Sententiarum & Summa Thomæ, tanquam duo teſtamenta, in pulpito introducti ſunt. Hi in Scholis Theologicis utramque faciebant paginam. Hi prælegebantur. In hos vaſtiſſimi ſcribebantur Commentarii. Circa hos omnis diſcentium & docentium verſabatur labor.

Habetis, Auditores natales famoſi iſtius monſtri, quod, obſtetricante P. Lombardo primitus natum, Albertus Magnus, Halenſis, Thomas & alii poſtmodum educarunt, & recentiores Scholaſtici tot jam annis in ſuo contubernio ſaginarunt. In cujus ego ἀκμῇ ipſius Barbariei ἀκμὴν poſuerim.

Illud interim ſummam mereri admirationem arbitror, ipſam Sorbonam veterem indigne tuliſſe, novam illam Theologiam adeo ſuperbo greſſu in meditullio Chriſtianiſmi inambulaſſe. Auſa enim ea fuit Thomæ ſcripta publica cenſura notare, quod paganiſmum Ariſtotelis cum SS. literis miſcuiſſet, vel ut ipſorum verbis utar, quod principia Philoſophiæ ad concluſiones Theologicas nimis applicuiſſet. *Non enim loqui taliter debent Theologi*, inquiunt, *qualiter loquuntur Philoſophi.* Oculatior quoque omnibus coætâneis ſuis Dominicus fuit, ille celeberrimi Prædicatorii ordinis Pater, qui circa annum MCC. vixit. Is enim cum videret ſcripturarum cognitionem in concionatore plane eſſe neceſſariam, *author erat fratribus, ut indeſinenter ſtuderent in veteri & novo Teſtamento & ad prædicandum miſſi ſola Biblia ſecum ferrent. Figmenta enim Philoſophorum parvi faciebat*, inquit author vitæ ejus. Quod ſi eadem mens omnibus, qui iſto ſeculo vixerunt, fuiſſet, nunquam tam latam graſſandi viam ſibi hoc monſtrum feciſſet. Sed quia urgebant Eccleſiam Dei judicia, graviſſima illa Sorbonæ cenſura & Dominici iſtius & ſi qui præterea iſtius animi fuere, commonefactiones inſuper habitæ ſunt. Perrexerunt enim quæſtionarii ſimplicitatem fidei in curioſitatem diſputandi convertere, & ſi quid adhuc ſuperfuit creperæ lucis, illud denſiori nocte ſepeliverunt; excogitantes quotidie quæſtiones

novas,

novas, inutiles, profanas, Prophetis & Apostolis adeo ignoratas, ut si illis lucis usuram denuo indulsisset Deus, nihil minus futuri fuissent quam Theologi. Illæ vero à Magistris nostris in utramque partem disputabantur verbis & terminis tam obscuris & barbaris, ut Erasmus testetur, se magni nominis Theologum novisse, qui negitaret, IX. annos iis duntaxat intelligendis sufficere quæ Subtilis Doctor in Præfationem magistri commentatus est.

Tantæ molis erat in sacra illa hujus Divæ penetrare, atque illa discere, quæ nec scire jubebantur, nec expediebat. Nihil, nihil Ecclesiam sic perdidit, ac hoc portentum, nihil Evangelii doctrinam tam profunde demersit, ac hic vespillo.

I nunc Serari & magno Erasmo *magni Momi* stigma inure, quod Scholasticæ Theologiæ proceribus ubique inequitet. Nihil ille ipsorum acumini, nihil ingenio & rerum philosophicorum peritiæ detractum voluit. Quam parum ab istis adminiculis, quæ in sacrarum literarum interprete requiruntur, instructi isti proceres fuerint, quam confidenter tamen in earum interpretatione versati fuerint, quam sæpe, quam turpiter à veritatis regione aberraverint, id vero fuit, quod Erasmus passim voluit ostendere. At inquam ego nimis lenem, nimis Placentinum hic fuisse Erasmum. De Servilio Consule refert Livius, eum medium se gerendo nec plebis vitavisse odia, nec apud Patres gratiam inivisse. In eundem modum Erasmus medium se inter Evangelicos & Pontificios gerendo, nec apud Episcopos & Monachos gratiam inivit. Nullus Evangelicorum circa Ecclesiæ Rom. errores & abusus ipso oculatior fuit, quo minus tamen libere sententiam suam sæpe edissertaret, multa obstitere. Pusillanimitas & ἀνθρωπαρέσκεια in præclaro hoc Dei organo præpotuêre. Quanto generosius fuisset, Placentiam prætervectum, recta Veronam cursum direxisse? Certe pruriginosa istorum hominum, quibus cum illi res fuit, scabies asperiori strigile fricanda fuerat. Et tu, Melchior Cane, eos vel ad sidera usque sublima, ego Ludovico Vivi subscribam, qui Theologiam scholasticam non artes solummodo bonas, sed & ipsam Theologiam peremisse asserit; nec non magno Scaligero, qui non injuria Scholasticos appellat protervos, audaces, factiosos, garrulos, qui lucem tenebris, nigra verterunt candidis & spinarum tristitate omnia condivêre. Calculum meum appono magno Calvino, qui Scholasticam Theologiam definit, diabolicam artem litigandi, nihil aliud continentem quam otiosas & ad nihil utiles speculationes, in quibus

Lib.2. cap.23. & 27.

Comm. in 1. Timoth. 1.

quo quis fuit doctior, eo fuit miserior. Et punctum quoque meum feret nobilissimus Ant. Sadeel, qui eandem cum caverna *Caci* & equo Trojano comparavit.

In hoc luto aliquot seculis Christianus orbis hæsit. In hoc cœno demersa erat Europa, cum ei superiori seculo Lutherus, Erasmus, Reuchlinus, Melanthon, Calvinus, Zuinglius, Oecolampadius, Bucerus & cætera ista luminaria exorirentur. Andreas Carolostadius jam octo annorum Doctor erat, cum ad scripturarum lectionem accederet; tamen, cum circa annum MDX, in Acad. Witeberg. pro licentia disputasset, Actis Academiæ insertum fuit hoc elogium, quod fuerit sufficientissimus. Quidam doctor Theologus rogatus de Decalogo, negitabat se ejusmodi librum in Bibliotheca sua habuisse unquam. Fatebantur veterani aliquot Theologi se toto vitæ curriculo in Magistro, Thoma, Scoto adeo fuisse occupatos, ut Bibliorum lectioni vacare nunquam potuerint. Agnoscebant multi Sorbonici, imo *per Diem* jurabant, *se plus quam quinquaginta annos habuisse, quod nesciebant, quid esset novum Testam.* quæ ipsorum formalia refert Rob. Sthephanus. Jacobus Latomus in Dialogo, quem methodo Erasmi de studio Theologico opposuit, cum mira clementia sublevet Theologiæ distinatum, ut nec Grammaticæ nec linguis, oratoribus cum velit discruciari, imo ne quidem lectione divinorum voluminum, veterumve interpretum, ne eorum quidem quos sacrosanctos habet Ecclesia * *simul ac ventum est ad Neotericos*, inquit Erasmus, *inclementissime obruit miserum juvenem, exigens, ut nihil hujus generis non evolvat*, Lombardum, Alexandrum, Scotum, Thomam, Bonavent. Armachunum, Altisiodor. Holcot, Bricot, Petrum de Aliaco, Occam. Durandum, Aymonem, Carrensem, Ægid. Tartaretum, &c. *nullius omnino libri gratiam facit. In his vult consenescere theologum, priusquam utriusque testamenti libris studeat. Ne Patres quidem vult legi, nisi hoc labore exantlato, veritus proculdubio periculum, ne si prius, non dicam SS. literas, sed Patres legat, proceres istos theologiæ scholastica quos jam recensuit Erasmus, non sine nausea possit legere.* Hoc illis erat Theologiæ studere. Istis suis Pantheologiis, summis & sententiis immorabantur & ὡς ἔπος τὸ εἰπεῖν immoriebantur. Qui his laboribus superstitabant, fecem senectutis sacrarum literarum lectioni impendebant. Sed veluti iis, quorum linguam absynthium infecit, omnis cibus potusve absynthium sapit, ita his quoque qui meliorem vitæ partem his tricis transmiserant, sacræ literæ non

* In Apolog. adversus Latomum, p. 85. tomi 9.

sapie-

ſapiebant, id quod ſunt, ſed quod illi ſecum afferebant. In Ecclesia quicquid pro concione dicebatur, vel Legenda vel Allegoria erat. Quidlibet ex quolibet exprimebatur. Atque ut ſutores ſordidas pelles ſuis dentibus extendunt, ita illi SS. literas quocunque volebant detorquebant. Atque hoc erat ſecretiorem theologiam tractare. Literalis ſenſus explicatio ad Grammaticos & craſſos theologos relegabatur. Quin in nonnullis quoque locis eo deventum fuit, ut textus ex Ethica Ariſtotelis pro concione propoſuerint & interpretati ſint; id quod dominus Melanthon ſuis ſe auribus audiviſſe teſtatur.

Poſſem equidem multa huc convectare, quæ vel maxime ἀγελάςῳ homini riſum concitent, ſi prolubium mihi eſſet in re ſeria ludere. Niſi quoque Eraſmus in Apologiis ſuis & alibi hunc laborem mihi compendi-feciſſet. Adite ad eas, evolvite ejus ad N. Teſt. annotationes & craſſam iſtius ſeculi barbariem, ceu in terſiſſimo ſpeculo, repræſentari vobis cenſebitis. Ex cujus Eccleſiaſte unum inſuper hic adjicere non pigrabor. David Burgundus, Philippi Boni filius, princeps, pro iſthoc ſeculo, eruditiſſimus, cum ad Epiſcopatum Ultrajectenſem ſublimatus audiviſſet, ex illis qui ſacris initiabantur, pauciſſimos eſſe, qui literas ſcirent, bonum factum putavit, ſi ipſe rem proprius cognoſceret. Juſſit ergo ſibi in aula cathedram poni. Proponit Candidatis quæſtiones, ſingulis pro gradus, quem affectabant ratione faciles vel difficiles. Quid fit? Trecenti erant. Repulſavit omnes, exceptis tribus. Obſtupeſcebant illi, qui examinibus iſtis præeſſe ſolebant & multis exorabulis id contendebant apud Præſulem, ut ſententiam ſuam moderaretur, reputans, hoc ſeculum non gignere Paulos & Hieronymos, contentus eſſet illis quos præſens ferret ætas. Addebant, cum magno Eccleſiæ dedecore conjunctum fore, ſi ex trecentis tres tantum admitterentur. Quid Epiſcopus; Ille, ut erat fervido ingenio, reſpondebat ſe Paulos & Hieronymos non requirere, non commiſſurum tamen, ut pro hominibus aſini admitterentur. Id enim ſi fieret, cum Eccleſiæ publico dedecore fore conjunctum. Hac cum non ſuccederet, alia agreſſi ſunt Præſulem via. Alius aries admotus. Si tu hos non admiſeris, inquiebant, oportet ut noſtra nobis augeas ſalaria, alioqui ſine his aſinis non eſt unde vivamus. Hoc ariete, qui tamen multis modis retundi potuiſſet, dejectus eſt erectus Præſulis animus. Quis fuerit Eccleſiarum Belgicarum iſthoc ſeculo ſtatus, hinc judicare eſt.

Expectatis Auditores, ut narrem vobis prælia, quæ primi literarum restauratores cum clero, cum Stunicis, Beddis & Latomis depugnanda habuerunt? Nôn illud mihi eloquentiæ flumen est, ut ea vobis repræsentare possim. Illud possum vobis asserere, tunc cum barbariei jugulum petitum fuit, sacrum ordinem quasi œstro percitum fuisse, infestisque furiis agitatum magnos illos Heroas sic impetivisse, ut extricare se sine vitæ & famæ dispendio vix potuerint.

Cur vero ita furebat Satanas? Liceat mihi cum B. Luthero re-
Vide infra pag. 234. 235. spondere, *Er roch das brate wol.* Satis sagaciter odorabatur hoc assum, & regno suo ab hoc Sole eam augurabatur tempestatem, quam multis seculis componere non valeret. Videbat linguarum ope redditas orbi authenticas verbi divini tabulas, eas publice prælegi, densam errorum noctem discuti, Allegorizandi pruritum imminui. Videbant Sophistæ, auditoria sua imminui & Majestatem suam evilescere. Quid facerent? An ipsi discerent elementa; At hoc infra dignitatem suam positum judicabant, & ut hoc gratificarentur hæreticis, neutiquam inducere animos suos poterant. An hortarentur alios, ut discerent? At crassi illi homines in hoc uno subtiles erant, quod famam suam per hæc studia periclitaturam viderent. Unde canes imitabantur, qui cum ipsi fœno non vescantur, boves tamen accedere prohibent. Hinc linguarum peritos hæreticorum patriarchas appellabant. Atque ut συλλήβδην dicam, nihil fecerunt reliquum, quo à linguarum & Scripturarum studiis juventutem absterrerent.

Sed quemadmodum Religio Christiana sub imperatoribus, tot gladios, secures, rogos & vivi-comburia, tot persecutionum æstus superavit, ita hæc quoque studia, non sine numine, ex omnibus adversarum tempestatum plusquam decumanis fluctibus tandem eluctata sunt. Cessit tandem tot ingeniorum pertinaci studio & indefesso labori defatigata barbaries. Ex eo commodis Sophistarum decessit, quicquid proventui melioris literaturæ accrevit. Ex eo Theologiam puriorem ex solo verbo Dei Ecclesiis & Scholis redditam, ex eo principes Chr. Religionis articulos mascule assertos & a priscæ caliginis vepretis feliciter eruderatos, & Sacras literas clariori face illustratas vidimus. Hic tamen principes illi Repurgatores posterorum diligentiæ multa reliquerunt. Nec enim illis, per assiduas illas cum adversariis disputationes, ita exhaurire omnia, ut posteritati otia facere potuerint.

Refert

Refert Nehem cap. 4. juvenum alios laborasse, alios lanceis, gladiis & arcubus armatos excubias egisse, alios alterâ manu ædificasse, altera vero arma tenuisse, in utrumque paratos. Eadem Heroum istorum in spirituali isthoc Reformationis opere conditio fuit.

Hanc suam industriam ut posteri imitarentur; ut scopulos, quos ipsi notarunt, posteri vitarent; ut viæ, quam ipsi præiverunt, posteri insisterent, præcipuum ipsorum votum fuit. Cui an successorum studia satis responderint, id demum est quod jam secundo loco videbimus.

Primum autem Heroum istorum votum fuit, ut linguarum studia in Ecclesia conservarentur, & magis magisque excolerentur. Hanc illi viam nobis præivere. Huic ut insisteremus, *ἀκαίρως εὐκαίρως* hortati sunt. Novi ego, inquit alibi Lutherus quantopere mihi contra hostes meos profuerit Ebrææ linguæ notitia. Ecce viam quam ipse præivit. Reverendus vir Mart. Lutherus, ver-,, ba Melanthonis, quam graviter nos &c. [*vide cætera pag. 122. ne opus sit*,, *eadem iterare*] Audiamus iterum Lutherum, vel id solum socordiam,, nostram excitare debebat, quod Diabolus per Academias & Mo-,, nasteria his studiis semper reluctatus sit. An nescis, inquit, quo,, furore Monachi &c. [*cætera vide infra pag. 144.*]

Alterum eorum votum fuit, ut sacrorum Bibliorum lectioni semper invigilaretur, ut posteri iis logicè & distinctè percipiendis studerent, ex iis sensus ad discretionem boni & mali exercitos sibi acquirerent, ut studerent in iis non pauculis tantum dogmatibus & controversiis, sed omni informationi & institutioni, in omnis virtutis ac pietatis methodo & experientia, Sacras literas quasi in succum & sanguinem suum converterent, ex quibus & stamen & trama Theologiæ constat, omnesque conciones debent vivere & spirare. Cum juvenis essem, inquit Lutherus assuescebam Bibliis,, ut bonus Textualis essem. Postea alios authores legebam. Sed,, eos tandem abjicere coactus fui neque enim poterant conscientiæ,, meæ satisfacere, atque ita solis Bibliis me denuo applicui. Quo,, exemplo docemur & hoc 3. eorum monitum fuit, non esse commentariis & postillis nimium fidendum, neque ita adhærescendum scriptis humanis, ut divinis æquentur, neq; ita indormiendum versionibus, ut nefas existimetur, eas ad fontes examinare.

Quartum eorum votum fuit, ne Scholastica Theologia, tanto labore & sudore ab ipsis propulsata, unquam denuo in Ecclesias admitteretur. Cujus voti omnia Lutheri, Melanth. Cal-

vini, Wigandi & aliorum scripta plena sunt. Quomodo vero his satisfactum à posteris sit jam videbitis.

Sub ipsa Reformationis initia, quamdiu eo tramite incessum est, habuerunt Ecclesiæ Theologos in Scripturis potentes, & qui cum ἐξουσίᾳ docerent. Aspice mihi hæc Ecclesiæ reformatæ initia. Quot lumina uno eodemque tempore in sacro isto candelabro fulserunt! Lutherus, Zwinglius, Melanthon, Calvinus, Bucerus, Buleng. Martyr, Farel. Gryn. Leo Judæ, Capito, Oecolamp. Pellic. &c. Tunc sacer ille codex versabatur, tunc ex limpidis Israëlis fontibus potabant Ecclesiæ. Sed postquam eadem in pœnam ingratitudinis nostræ derepente extinxit Deus, ambitiosorum quidem & furiosorum Matæologorum fuit copia, at vix tot pietate & Scripturarum cognitione excellenres Theologos συγχρόνους videre unquam potuerunt Ecclesiæ Evangelicæ, quot sunt *Thebarum portæ, vel divitis ostia Nili.* Quis vero sibi à lacrymis temperet, cum præsentem, piorum & Scripturariorum Theologorum raritatem intuetur?

Πολλοὶ μὲν ναρθηκοφόροι παῦροι δέ τε Βάκχοι.

Unde vero squallidus ille Ecclesiarum status? Non aliunde quam ex eo, quod votis priorum repurgatorum non satisfactum sit, quod viam, quam illi nobis præiverunt, non triverint. Quod scopulos ab illis monstratos non vitarint. Postquam enim obdormissent primi illi Heroës, qui omne opus Domini quod fecerat Israëli, fuerant experti, surrexit ætas altera, generatio hominum, quorum animus fuit in patinis & ollis veteris Æpypti, qui novas & noxias contentiones excitarunt, nihil aliud moliente Satanâ, quam ut Ecclesiarum præfectos à Biblicis studiis & simplici illa Theologia abstraheret. Ecce enim linguarum studia paulo post collapsa sunt & cum iis rursus negligi cœpit sacer codex. Luxuriabant theologi evangelici, ex theologis crucis jam derepente facti theologi gloriæ. Detumuerat persecutio, consilescebant tempestates. Non dormitavit hic sempervigil ille Synagogæ suæ Episcopus Excitavit quæstiones, quæ in cœlo, tecto, in terra, fundamento destituebantur, inutiles, curiosas, Scholasticorum disputationibus non absimiles. Quinam vero ex hoc fonte dimanaverint fructus, cui adeo cornea fibra est, ut ad solam de iis cogitationem eon eat in lacrymas? Tot jam annis funestorum super cœna Domini dissidiorum serra reciprocata est. Quisque absumsit carnem brachii

sui

sui. Manasses stetit contra Ephraim, Ephraim contra Manassem.

* *Eoque securitatis à protervis quibusdam ingeniis in publico Ecclesiæ luctu processum est, ut non solum illa Iosephi confractione commoti non fuerint, sed sub eadem faceta etiam dicacitati in scriptis & concionibus otiose indulserint, Qua in re malorum nostrorum apicem agnosco. Quin & nonnulli inconsulto zelo, ad versus viros bonos, qui hanc animorum impotentiam detestantur, eum in modum efferantur, ut eos omnibus hæreticis pejores esse proclament, ut qui Christum & Belial conciliare velint, qui in media contignatione habitent, atque ideo digni qui inferiorum fœtorem hauriant & superiorum lotio perfundantur.* [g] *Et quia urgebant Europam Dei judicia ne nullus reconciliationi locus relinqueretur, excogitata sunt odiosissima nomina, per quæ nihil aliud effectum fuit, quam ut partes magis magisque exacerbatæ fuerint.* [h] *Totus spiritus Theologicus & quicquid fere Dei providentia donorum huic sæculo contulit, his contentionibus insumtum fuit, atque hoc solum fere crepuerunt cathedræ. Summa, per has declamationes ingeniis juvenilibus & ambitiosis res & fama quæsita fuit. Et licet istorum locorum magna ex parte ea sit ratio, ut in terra fundamento, in cælo, tecto destituantur & sic in abyssum imperscrutabilis omnipotentiæ & sapientiæ Dei excurrant, in iis tamen illi mortales adeo secure versantur, ac si calculos lusorios in alea tractarent.* Et miramur istos contentionum vortices tot præclara ingenia abripuisse ut in illas solummodo intenta, reliqua Theologiæ capita, universam Theologiam practicam & SS. linguarum studia insuper-habuerint? Miramur, [i] *oves, dum pastores inter se de pascuis altercantur, relictis illis, in avia dispersas & lupis prædam factas?* Miramur per funesta illa dissidia tantum respirandi intervallum, hinc Pontificis, illinc Photinianis, aliisque sectis esse concessum? Quæ tamen hæc vesania est adeo arctum in minimis etiam controversis articulis urgere consensum atque interim ad flagitia; quæ sine controversiâ detestatur Scriptura, & in Ecclesiâ tamen grassantur, connivere? Quis furor, in nudâ Theoriâ & pauculis controversiis, ac si ab illis mors aut vita æterna penderent, ætatem terere, ad illa subsistere, sicut Israëlitæ olim ad cadaver Hazaëlis, & nullis interim Dei flagellis aut fustibus impelli posse, ut ulterius progrediamur, praxin cum theoriâ conjugamus, non ex eristicis, & quæ affectuum sordibus nimis inquinata sunt, scriptis, sed ex ipsis fontibus pietatem hauriamus collapsam disciplinam restituamus? Abusus in Scholis & Ecclesiis tollamus abominationes coram oculis Domini removeamus, in spirituali illa Babylone, communi hoste, expugnanda ejusque fundamentis ab

ima

* Grazerus in præfat. ad ultima sua verba in cap. 9. Danielis.

g pag. 123

h pag. 29.

i Grass. p. 381

ima stirpe convellendis dextras jungamus? Atque hic non possum mihi moderari, quin cum Lucano exclamem.

Quis furor, fratres, quæ tanta licentia ferri,
Gentibus invisis Latium præbere cruorem?
Cumque superba foret BABYLON *spolianda trophæis,*
Bella geri placuit nullos habitura triumphos.
Heu quantum potuit terræ pelagique parari,
Hoc quem civiles hauserunt sanguine dextræ!

Quot enim, quæso vos Auditores, animæ, quot provinciæ, quot regna Ecclesiis nostris addi potuissent istis chartis, isto labore, isto zelo, isto ingenio, istis vigiliis, quæ omnia non tantum hausere, sed & fere exhausere detestanda hæc dissidia?

Sed pergamus ad alia. Versionem B. Lutheri qui non magni æstimet, næ is indignissimus est, qui in ullo æstimio sit. Noluit tamen ipse plus ei deferri, quam Hieronymus suæ. Interpres, non vates haberi voluit. Et uno ore doctores Evangelici semper professi sunt, nullam omnino versionem, Ecclesiæ, ceu authenticam, obtrudendam esse, nullam recipiendam, nisi QUATENUS cum originali textu convenit. Posuerunt tamen nonnulli Diotrephes, queis propositum fuit τῶν κλήρων κατακυριεύειν, pedes suos in ipsissima pontificiorum vestigia, tributumque ivere versioni Lutheri eam fere authoritatem, quam Pontificii suæ Latinæ transcribunt. Adeo quidem, ut ejus reprehensionem vel correctionem certissimum Calviniani criterium judicaverint. D. JOH. PISCATOR, cujus in Bibliorum versione fidem Graserus se agnoscere & suspicere profitetur, quid non passus est à doctoribus quibusdam Evangelicis, qui grande nefas existimabant, à recepta Lutheri vel latum unguem discedere? Vix credo sic exagitatum à Monachis fuisse Erasmum, cum novam novi fœderis interpretationem publico daret. Hinc videas, vix ulli Augustanæ confessionis theologo eam hodie esse fiduciam, ut vel in scriptis vel lectionibus vel concionibus, Lutheri versionem redarguat, nisi cum longa adulatoriæ & Germano pectore indignæ protestationis ambage. Hæc tyrannis multa præclara ingenia premit & opprimit. Adeo semper Diabolus antiquum obtinet, & si per anticam ejicias, per posticam denuo solet irrepere.

Alibi Scholastica theologia, quam tanto sudore primi isti fæcum Exverræ propulsaverant, & cum ea Scholasticorum termini denuo intro-

introducti sunt, phrasi Scripturæ, tanquam si ea abjecta nimis & plebeja esset, derelictui habitâ. At graviter monuerat magnus ille artium restaurator, * P. RAMUS, *Spiritum S. verißimum esse Doctorem sapientiæ, clarißimum rhetorem, verbisque uti ad id, quod à nobis intelligi necesse sit, perspicuis, significantibus idoneis. Loquamur ergo*, inquit incomparabilis vir, *verba scripturæ, utamur sermone Sp. Sancti, denique divinam sapientiam & linguam nostra infantia & sophistica ne corrigamus.* Alibi scripta humana ex pulpitis prælecta sunt, at Prophetam aut Apostolum qui interpretaretur, nullus fuit. Cum tamen ipse Carolus V. indignum hoc Christiana Acad. ratus, anno 1556. in Acad. Lovan. sententiarum Interpreti, SS. Literarum Professorem adjunxerit. Alibi linguarum professiones pro derelicto habitæ sunt, multisque annis sine ullius linguæ professione Academiæ quædam steterunt. Quarum præfecti de parietib. & tecto nimis anxie mihi solliciti fuisse, quale vero fundamentum jaciendum esset, parum imo nihil pensi habuisse videntur. Alia Illustrissimis Frisiæ Ordinibus, cum hanc Acad. fundarent, mens erat, queîs de trium linguarum professionib. princeps cura fuit. Alibi linguarum Professiones tanquam appendiculæ & laciniæ quædam facultatum purpuræ assutæ sunt, quasi nihil interesset inter horariam linguæ alicujus prælectionem, quam disciplinæ aut facultatis alicujus Professor facile præstabit, & propagationem, quæ integrum, eumque laboriosum hominem desiderat. Ubique vero in linguarum Auditoriis solitudo fuit. Omnes adhortationes, omnia incentiva frustra fuere. Postquam omnes machinas expugnandæ juvenum socordiæ dicam an pervicaciæ, admovisses, audiebatur illud, *hæc nihil ad farinam conferre.* Hoc uno axiomate defungebantur. Hoc omnium βαρβαριζόντων intercalare carmen erat. Quicquid à linguarum peritis, quos illi criticos & Grammaticos appellabant, vel observabatur vel docebatur, suspectum illis erat. Cordate alicubi Jul. Cæsar Bulengerus, *Non debemus nobis invidere*, inquit, *quæ à partiariis nostris bene observata sunt.* At nostri hi βαρβαρίζοντες, ab omni novitate se abhorrentes, veteres illos, quos Grammaticorum detexit industria, errores de pulmonibus suis revelli nequaquam passi sunt. Adeo verum ab omni ævo fuit illud Aristotelis, πάντων χαλεπώτατον τὸ μεταδιδάσκειν εἶναι. Ita factum est, Auditores, ut fœdo isti monstro, Barbariem dico, defensores & Patroni nunquam defuerint imo ne nunc quidem desint. Quid jam miramur, Ecclesias Evangelicas multis in locis, sub indoctis-

* De Religione libro 4. cap. 18.

doctissimorum hominum, quibus gravabantur, pondere, gemuisse? Quid miramur, multas fuisse provincias, districtus & classes, in quibus nullus fuerit Ebraïce, pauci Græce periti? Quid exagitamus Bellarminum lib. 2. de verbo Dei cap. 10. hoc ingenuè de multis conciliis confitentem? At tunc barbaries erat. Tunc Linguarum Professiones Academiæ ignorabant. Verbo, universo Christianismo nox atra incubabat.

Interim juventus intelligens, quam facilis ad ministerium esset aditus, libidini, crapulæ & socordiæ fibulam laxavit. Omnis in postillis spes posita est. Ad quas in hac literarum luce tanta facta est novarum undequaque accessio, ut quod de Jurisprudentia argute pronunciavit Lipsius, ego de Postillis merito usurpari posse censeam, eas multorum camelorum onus esse. Has pigrorum pulvinaria non injuria pii Theologi vocitant. Et quidem hæc sententia eo mihi probatur magis, quod videam sola Evangelia à plurimis retenta. Quod si enim epistolis quoque dominicalibus locum fecissent, alternisque septimanis populo exposuissent, jam non singulis annis, sed bienniis, labor iste in orbem rediisset.

Utinam vero Dordracenæ Synodi theologi de abrogandis istis Dominicalibus serium decretum perrogassent! Namque ejus executione nihil fuisset facilius, modo recta & seria in Ecclesiis præcessisset institutio. Hac ratione Postillas istas manibus eorum, qui istis tantum adhærescunt, multosque adeo ministros, qui hanc anniversarias postillas recitandi consuetudinem ad extremam vitæ calcem perpetuant, ad totius Scripturæ assiduam Lectionem volentes nolentes compulissent.

Hæc fuit, Auditores, studii theologici in Plerisque Academiis hactenus ratio. Ad quam tot annis à majori theologorum parte connictum fuit, donec tandem postremis his annis, queis Deus O. M. multarum Scholarum luxum in luctum commutavit; derepente ex omnibus angulis ἐξ ἀπροσδοκήτου exorti sunt, qui Ecclesiis Evangelicis liquido ostendêre, quantum à prima illa simplicitate secessissent. Extat in hanc rem aurea & cedro dignissima præfatio Conradi Graseri, Theol. olim Thorunensis sanctissimi, quam præfixit commentario suo in 1x. caput Daniel. Legeris illic non sine fructu & lacrymis, ult. verba pii Theol. non ad famam propriam, non ad ullum hominem, sed ad solum Dei tribunal in fatali lectulo respicientis. Quorum ego verborum unam periodum pluris fecero, quam centum furiosorum & ebriosorum theologastrorum, aulicarum

tuba-

tubarum & impudentium Demagogorum invectivas.

Extat & opus Wolfgangi Francii, Theologi Witebergensis non minus pii, quam eruditi, de recta interpretatione Scripturæ. Inibi dequeritur venerandus Senex, quam in SS. Literis hospites & peregrini plerique Theologiæ studiosi fuerint, qui tamen in recitandis Poëtarum versibus erant expeditissimi. Quiritatur, * *multos impetrato Magisterii titulo & tot annis philosophico studio tantum insumptis, Academiam relinquere & Ministerio applicari, coëmptis Postillis quibusdam. Viva voce*, inquit, *interpretantem S. paginam audiverunt neminem. Sed in theologicis evadunt* αὐτόχθονες *&* αὐτοδίδακτοι. *Mihi non est dubium*, inquit pius Senex, *quin tales sint sæpenumero publicarum calamitatum præcipua causa.* Postea in exemplum omnibus SS. Theologiæ studiosis proponit magni Drusii filium, cujus studiorum cursum & methodum ex præfatione Patris in præterita seu Annot. in N. T. integram exhibet. id quod & alibi à D. Haffenreuffero factum vidi. Postquam vero illa descripsisset Franzius, sic inquit, *Hactenus verba Drusii patris. Qui & ipse ad istud summum Ebrææ eruditionis fastigium nunquam pervenisset, nisi mature in adolescentiâ, Hebræa tractare & Hebræos scriptores evolvere cœpisset. Scatent autem eruditione multiplici, Hebræâ, Theologicâ & Theologis utilia bonaque sunt omnia istius viri scripta, imprimis propter hanc causam, quod ex Hebræis scriptoribus multa nobis proponit talia, quæ nos tantâ linguæ istius scientiâ & libris Hebræorum destituti nunquam legere ac percipere valeremus.* Idem alibi optat, multos Theologos Cl. Drusii diligentiam in explicandis SS. Literis æmulari. Sed redeamus ad propositum nostrum. Idem ergo Francius pag. 18. conqueritur, *integras sæpe audiri disputationes Academicas, in queîs ne unius quidem dicti Scripturæ mentio ab opponentibus fiat, ad eum modum*, inquit, *quo olim disputarunt & docuerunt sub Papatu Scholastici.* Certe de talibus disputationibus videor mihi jure adscribere hic posse cordatum Ludovici Vivis judicium, cujus hæc verba sunt, *Omnis item jactantiæ, arrogantiæ, ostentationis occasio tollatur. Idcirco raræ sint disputationes, in quibus non eruitur veritas. Nam nemo verius dicenti assentitur. Quæritur modo laus ingenii, vel peritiæ, in qua contentione laudis crescunt rixæ & convitia & simultates, quodque sceleratius est, ingenium contra veritatem sumit arma, & ad eam subvertendam cuniculos omnes agit & machinas, quascunque potest admovet, ut velit veritatem ab se superari & prosterni, non se veritati submittere. Quæ pugna adeo nefaria & impia bonos viros non decet, minus Christianos, quorum affectus purissimos esse convenit*

Vide Parænesin nostram pag. hujus libri 133.

* Pag. 14. libri sui.

Indicium W. Franzii de Drusii scriptis.

Lud. Vives initio lib. 2. de tradendis disciplinis.

& obsequentes veritati, qui est Christus ipse. Postremo ex illis disputatibtionibus cavillosiores ac pervicaciores discedunt multi, doctior utique ac melior nemo. Hactenus Vives. Nunc ad Francium ex hoc diverticulo redeat oratio. Conqueritur postea, *proscriptam rursus ejectamque ex multis scholis illam ex verbo Dei theologizandi rationem, à Luthero tantopere commendatam & magno cum fructu usurpatam.* Adducit gravissimas * *Joh. VVigandi* & † *Drusii* in Scholasticam Theologiam invectivas. Asserit denique, reductæ eidem in scholas Evangelicas Theologiæ imputandos esse prosperos istos successus, quos multis in regnis Pontificia idolomania obtinuit.

* Præfat. in librum de Swenkfeld.
† In Annot. ad N. T. in fine.

Paulo Tarnovio, primario Pietatis apud Rostochienses Profess. justus quoque dolor gravissimam super præpostero studiorum Theologiæ ordine querelam expressit. Namque inter causas proserpentis Sociniani veneni secundo loco ponit *errorem & imperitiam juventutis, quæ dum ministerio verbi se parat, neglecta linguarum & artium discendarum ratione legitima, (quæ lucrose docentibus, sed damnose discentibus in leviculo illarum gustu & præpostero harum per disputationes cognoscendarum modo ponitur) id unice agit, quamdiu in scholis superioribus hæret, ut controversias quasque intricatas & difficillimas degustet, de iis cum æqualibus conferat, ne dicam altercetur, omissa interim, vel certe posthabita, SS. literarum lectione assidua & sedula.* Idem alibi conqueritur, plerisque ordinis Theologici hominibus nihil curæ esse præter controversiarum subtilissimarum quovis ævo agitatarum in in orbem reductionem, ventilationemque; aut concionum omni arte exornandarum & ad plebem cum applasu habendarum studium. Quæ vero sit vera Theologia & religio Christiana, paucos hodie scire, multo pauciores, quibus curæ sit, ut id sciant. Omne studium pietatis ruere, Theologiam rursus in Sophisticam, seu potius curiosarum disputationum furores degenerare, atque ita non tam sublatam, quam mutatam superioris ævi Sophisticam.

Præfat in librum de SS. Trinitate.

Programmate publico, super funere Burchardi Limberti.

Eodem spiritu incaluit hujus ex fratre nepos, JOH. TARNOVIUS felix ille SS. Literarum interpres, Academiæ ejusdem Sol oriens, & ocellus, cujus viri pretium Academia Rostoch. & Ecclesiæ Evangelicæ ignorare mihi videntur. Hoc elogium præclaris ejus laboribus debetur, licet in nos quos Calvinianos passim appellat, ex omni occasione incurrat. Is, inquam, Tarnovius *Sentio*, inquit, *gravius hæc à me dici, quam forte an pro hac mea ætate. Verum cum (proh dolor!) nimis verum sit quod queror & notius quam ut negari queat, quam turpiter hodie à plerisque Theologiæ studiosis, itemque aliis*

Præfat. in Exercit. Evangel. Edit. I.

aliis nonnullis, qui eidem dant operam. Fontes ipsi, imo tota negligantur Biblia, justus in re tam arduâ zelus hac mihi facile potuit exprimere. B. Meisnerus apud * eundem illud in multis desiderat, *quod fontes rarò aspiciant, & delectum in dictis Scripturæ allegandis nullum habeant,* certo argumento, eos ne versiones quidem legere, sed ad exemplum veterum Monachorum loca Scripturæ ex concordantiis corradere; quod utinam in Ecclesiis, quas Lutheranas vocant, solis fieret! Ecce enim ne illæ sua vulnera detegi, nostra tegi quiritentur, audiamus cygneam cantionem præstantissimi olim Heidelbergensium Theologi & Concionatoris, D. Abrah. Sculteti, ἐν τοῖς ἁγίοις.

* In exercitat. Evang. pag. 105.

Qui in Scholis publicis sacra discunt hodie, eorum plerique in errore versantur longè maximo. Hoc enim sibi firmiter habent persuasum: præclarè se studiis suis consulere, si sæpe multumque de doctrina Christiana Disputent. Itaque simulac pedem in Academiam intulerunt, de publicâ vel privatâ disputationis palæstrâ sunt soliciti: minimè id facturi, si, quantum à verâ discendi Theologiam ratione aberrant, intelligerent. Quod enim multorum aliorum errorum caput est, disputationes ipsam Theologiæ animam esse putant: & cum è sacris literis verum Dei cultum proximique amorem addiscere debeant, illi contra ex Sophisticis disputationibus artem rixandi, altercandi, benè dicta pervertendi, familiarem sibi reddunt, omni ferè curâ exercitiorum pietatis, fidei, invocationis abjecta. Res magna est, de Religionis capitibus disceptare cum aliis. Ætas ad eam matura; judicium confirmatum: linguarum cognitio proba requiritur. Quæ omnia cum adolescentes in se nondum agnoscant: ordinem naturæ invertunt, qui prius de Religione disputare, quam penitius illam nosse, volunt. Ac quam turpiter se dent hujusmodi disputatores, & ut prolatâ difficiliore aliquâ Hebraïca aut Græcâ obmutescant, cotidiana Scholasticorum exempla docent. Præceptum Servatoris est: scrutamini Scripturas, At nostra juventus magnam partem non Scripturas divinas, sed humanas scrutatur, & eristicos Magistrorum suorum libellos

Præfat. in Exercitationes Evangelicas.

Nocturnâ versatque manu, versatque diurnâ:

Quæ de causa notiores ei sunt definitiones & distinctiones hominum, quam Dei, nec, ut Apollo, potens est in Scripturis Dei, sed in Scripturis hominum, magno suo, maximo Ecclesiæ damno. Hanc enim cum adultiores facti studiosi nostri erudire debeant: exercitia autem contionandi neglexerint, disputandi urserint, de linguarum item studio & investigando genuino Scripturæ sensu nunquam seriò cogitarint: fit ut plurimum; ut in concionem producti constitutum sibi adversarium sustinere nullo modo possint.

 Nam

Nam qui μωρὰς ζητήσεις sectati sunt semper, qui scirent, quomodo germanus propositi Textus sensus eruendus? Quomodo ad auditorum usum exponendus? Quomodo ad consolationis, ad doctrinæ, ad exhortationis fructum, applicandus? Quin deridendos se eruditis proponunt dum vel coram indocto popello scholasticorum more disputant: vel pro verbo Dei venditant id quod in verbo Dei non continetur. Et paucis interjectis:

Ut ergò meo loco juventuti Academicæ consulerem, qui meam de recta studium Theologicum excolendi ratione sententiam rogarunt, iis semper post doctrinam Catecheticam, commendavi accuratam considerationem Textus Biblici: in quo si potentes essent, tum verò illos & eruditè cum quolibet disputaturos, & solide pro concione dicturos, affirmavi. Idem Theologus, quamdiu Embdæ vixit, sæpe illud ingeminabat, & audivi ipse ex ipsius ore sæpius, nunc plusquam tempus esse, *das men der Bibel studirte, Es were genuch gehadert und gezanket*: sat rixis eridique datum. Ipsum verò non alios solum ad hoc ipsum hortatum fuisse, sed & suo exemplo præivisse, postremæ ejus lucubrationes evidentes testes sunt. *Quis non experitur* inquit Clariss. Leidensium Theologus, D. Waleus, *quæstiones plerasque, quibus tantum temporis in multis Academiis insumitur, aut nullum, aut omnino exiguum extra Scholas usum habere?* Et ibidem, *Quantum damni decreta Aristotelis cum divinis dogmatibus conjuncta dederint Ecclesiis, Scholastica Theologia abunde docet, à qua primi illi Reformatores eas cum magna laude repurgârunt. Videndum itaque etiam atque etiam, ne in idem vitium denuò relabamur.* Quod si periculum illud procul abesse intellexisset, certe de eo vir prudentissimus non monuisset. Reverendus Theologus meusque in hac Academia collega, D. Gul. Amesius, *nostri studiosi*, inquit, *eas tantum scripturæ particulas inspicere curant, quas ad locum aliquem communem vel controversiam definiendam ab aliis vident citari.* Et paulo post, *Satis est multis ad ministerium, imperfectum aliquod compendium leviter percurrisse, quamvis librum Dei signatum plane habeant, neque aperiri sibi curent. Et tamen indoctissimus quisque & pessimus audet & potest animum suum effœtum ad SS. Ministerium applicare.*

Orat. de studio Theol. instituendo.

Vide quæso infra p. 157.

Celebris ille Acad. nostræ, dum vixit, Theologus, D. Sibr. Lubbertus b. m. publica oratione, qua aliquot ante beatum suum ex hac vita excessum mensibus Rectoratum auspicabatur, in studiosorum mores & circa SS. Literas socordiam gravissime detonabat, classibusque insuper nimiam in admittendis quibuslibet canditatis facilitatem objectabat. *Nemo*, inquiebat, *tam probrose in Academia vixit, quin admittatur ad examen, nemo tam turpiter in*

exa-

examine respondet, quin ad ministerium perveniat. Hinc Anabaptistæ dicunt, Quales sunt Reformatorum studentes, tales prædicantes. Quid vero belli isti homines jam ad cathedras sublimati agant, malo verbis aliorum, quam meis dicere. Gul. Telingius, vir magni zeli & eruditionis, ait ab hoc hominum genere cathedras disputationibus & controversiis subtilissimis impleri, idque inter homines in catechesi & religionis Christianæ fundamentis rudes, fructu adeo nullo, ut sæpe auditores existiment; sententiam illam, quam bellus Pastor confutavit, ipsius Pastoris & Reformatæ Ecclesiæ esse. Et tamen hunc docendi modum perpetuant, quia tunc in suo versantur elemento, quia hoc unum didicerunt, quia hoc sine labore præstare possunt, utpote qui nec spiritualis vitæ experientiam ullam habuerunt ipsi, nec ullam practicæ Theologiæ impenderunt operam. Hæc * Telingius. Qui paulo post ejusdem argumenti locum ex Bernardo producit; quem ex Belgico versum, quia Bernardus mihi ad manum non est, non pigrabor adscribere. *Semper fere tractant controversias, quia ibi nihil necesse est malos hominum, quibus concionantur, mores redarguere. Oderunt enim plerunque homines conciones ejusmodi, quibus dissoluta ipsorum vita & peccata castigantur. Oderunt disciplinam. Et tamen qui in hunc modum populo norunt gratificari, concionatores discreti appellantur. At quam fervide religionis sint, cujus conscientia, & quo zelo accensi sint erga correctionem hominum, Deo & piis Dei viris judicium defero.* Quæ nec à rev. D. Telingio producta, nec à me ex eo descripta sunt, adversus eos, qui pro ratione textuum, locorum & temporum adversus hæreses & falsa dogmata solide & pie disputant, sed illos petimus, qui hoc SOLUM agunt, adhortationes ad pietatem Anabaptistis relinquentes, vel quia in hac palæstra non sunt exercitati, vel quia linguam conscientia ligat. Hi accipiant à me & æquis auribus audiant gravissimam Bernardi censuram, quæ extat in sermone ad fratres in Synodo congregatos.

Vide & infra Pag. 157. testimonium D. Amesii.

* Pag. 16. necessariæ Demonstrationis.

Ad opera vos invito; vos maxime, qui pastores estis animorum, qui alios non debetis destruere, sed instruere. Vos inquam maxime, quia soli non potestis perire, qui praire debetis docendo & operando. Multi sunt Catholici prædicando, qui hæretici sunt operando. Quod hæretici faciebant per prava dogmata, hoc faciunt hodie plures per mala exempla. Seducunt sc. populum & inducunt in errorem, & tanto graviores sunt hæreticis, quanto prævalent opera verbis.

Columna 1349. Edit. Hervag.

N. B.

Sed quid his recensendis & me & vos delasso, Auditores?

An-

Annon videmus hisce oculis nostris, vacua esse eorum, qui Scripturas interpretantur, auditoria? Annon ignotus in Evangelicis Academiis hospes est practicæ Theologiæ Professor? Annon ipsum nomen CASUUM *conscientiæ* ludibrio apud plerosque etiam professione Theologos, est? Annon qui istos tractant aut subinde ore usurpant, per contemptum à profanis CASUALES vocantur? Annon obstupit & ad rei novitatem attonita fuit nostra juventus, cum ante quadriennium Rev. D. *Amesius*, in præsens Academiæ Rector, professionem Theologiæ practicæ ab eruditissimis de conscientia thesibus auspicaretur? Annon contemptui apud multos sunt, qui suarum concionum tramam & stamem ex sola Scriptura depromunt & pietatem potissimum urgent? Annon male tractantur & petulantissimæ cujusque linguæ verbere flagellantur, qui ab inanium subtilitatum vorticibus ad Biblica & practica studia juventutem revocare satagunt? Loquantur etiam Francii & J. Tarnovii præloquia. Quorum ille insuper in ipso operis de interpr. Scripturæ titulo testatum facit, dictum opus singulari Electoris gratia, post varias censuras aulicas & Academicas, in dias luminis oras prodiisse. *Vtendum tibi erit*, inquit idem epistola quadam ad D. Joh. Tarnovium, *eadem patientia, qua mihi cum primis opus fuit, annis proxime elapsis sex & amplius.* Dic bona fide, venerande Senex, quot passibus exstimas barbariem à tua Academia & Saxonia tunc temporis abfuisse?

Vide Præfat. J. Tarnovii in Ionam.

Sed jam opinor, currentis sermonis rotæ suffl aminandæ sunt. Audivistis vota & lamenta virorum pietate & eruditione eminentium. Monstravi vobis viam, quam illi triverunt. Monstravi scopulos, quos ipsi vitarunt. Vos ex his capite, quod vobis ex usu sit. Disputationes omnes, arrige aures calumnia, non damnant. Sobrias, & quæ super utilibus thematibus, probant, si ab istis instituantur, quorum vita sanctæ professioni respondet, qui fundamenta religionis, inquit Tarn. ex S. codice & catechetica doctrina jam edocti sunt. Studium controversiarum non proscribunt, Illud monent, ne Tyro putet, aliquot controversiarum cancellis universam Theol. circumscribi, atque errorem volunt animis vestris evulsum, *Posse aliquem Theologiæ studere, etiamsi non legat S. Literas.* Illud insuper urgent, ut quæstiones à fructu æstimentur. *Illa enim quæ nihil ædificant*, inquit Calv. Com. in 1. ad Timoth. repudiandæ sunt, *etiamsi nihil aliud vitii habeant. Quæcunque verò ad contentiones solum excitandas valent, duplici nomine damnantur. Tales porro sunt*, inquit, *omnes argutiæ, quibus ingenium*

suum

ſuum ambitioſi homines exercent. Quemadmodum enim craſſa in calore nubes non ſine tonitru diſcutiuntur, ita neceſſe eſt, ut ſpinoſa iſta quaſtiones in certamina ebulliant. Meminerimus ergò, ad hanc regulam exigendas omnes quaſtiones, ut ea demum probentur, qua ædificant, qua vero diſceptationum materiam prabent abſque fructu, tanquam Eccleſiâ Dei indigna, reſpuantur. Hoc examen ſi fuiſſet aliquot ſupra ſeculis obſervatum, etſi multis erroribus contaminata fuiſſet religio; ſaltem non adeo invaluiſſet Diabolica iſta ars litigandi, qua Theologia Sholaſtica nomen obtinuit. Hæc Calv.

Ad quæ illud liceat mihi addere, niſi idem quoque examen in poſterum in Scholis & Eccleſiis noſtris obſervetur, majores nobis imminere turbas, quam quæ hactenus nos exercuere dum ſubinde in Theologorum ſcholis videmus proponi quæſtiones, non ſolum curioſas, inutiles, & quæ nihil ædificent, ſed &, prout proponuntur, plenas ſcandali & pietatis jugulum petentes. *Controverſiarum ſcientiam*, inquit Cl. D. *Ameſius*, *neceſſariam fecerunt Haretici. Quod ſi aliquando in eas provincias deportaremini, ubi nulla hareſes, cui uſui vobis eſſet veſtra Theologia, ſi illam polemicam tantum didiciſſetis? At contra ſtudium pietatis abſolutè neceſſarium Deus mandavit. Si ergo ſic inſaniamus circa quaſtionum pugnas, ut doctrinam pietatis negligamus, neſcio ſane, an multa hareſes non aquè ferè noceant impugnantibus, quos ab utilioribus avocant, ac ipſis hareticis nocent, quos tamen in magna mala abſtrahunt. Quid ergo? Controverſia in Theologicis, neque fugienda, neque etiam quarenda ſunt. Sed ubi neceſſaria exiſtunt, admitti & ex certis principiis breviter explicari debent. Solida autem Theologia ratio, quam poſitivam vocant, in primis ex Script. haurienda eſt & recta methodo imbibenda.*

Rurſus, ne ita vobis linguarum ſtudia commendari putetis, quaſi eæ ſolæ utramque in προπαιδείᾳ Theologica paginam faciant. Sobrie etiam philoſophandum eſt, & utiliores philoſophiæ partes diſcendæ ſunt. Imprimis verò, Logicæ, divinæ iſti judicii Limæ & ingeniorum coti, litandum eſt. Nullam eſſe inter hæc ſtudia ἀντιπαθείας, nullas inimicitias, præclara aliquot ingenia in hac etiam Academiâ ſuo exemplo docent, quorum exemplum ſi cæteri imitarentur, res Eccleſiarum æquabilius & conſtantius ſe haberent, quæ nunc, dum indoctiſſimi & peſſimi quique ad S. Miniſterium aſpirare audent, non parum fœdantur.

Veſtram autem hic tandem imploro opem, Magn. DD. Curatores, utrum jam inter nos graſſetur morum & literarum Barbaries, an ad portas ſit, veſtri judicii facio. Si jam graſſari putetis, eam

 maſcu-

masculis decretis expellite. Si imminere, arcete. Indoctorum Ministrorum, impudentium & barbarorum rabularum, imperitorum Medicastrorum satis est. Theologis & Ministris eruditis, Jurisconsultis literatis, Medicis politis, philosophis tersis, Rectoribus & praeceptoribus doctis, bonarum literarum & linguarum propagatoribus & restauratoribus, omnibus autem illis piis, tempus eget, & egebit posteritas. Reformate scholarum & Academiae studia, & brevi aliam Reip. & Ecclesiae faciem videbitis. Scio equidem vos hoc ex animo velle. Et vero vos hoc etiam posse, omnes boni sperant. Magna est, fateor, in Rep. nostra omnium rerum vertigo, sed eam ex scholis dissolutis & Academiis male constitutis, magnam partem fluere, hinc esse primam malorum labem, iidem censent. Equidem, si adversus vestrum quoque zelum, vestramque authoritatem invaluit hoc monstrum, nobis propemodum desperandum censeo. Sed causam de VV. AA. desperandi nullam habemus. Adeo praeclara masculae virtutis vestrae documenta dedistis. Magnis animis & pectore firmo nunc opus est. Olim animi in literas propensi tantum, nunc constantiae periculum subitur. Eo enim jam deventum, utor verbis magni Heinsii, ut vel eruditio ac virtus, tanquam clypeus, abjicienda, aut pro iis fortiter pugnandum sit. Porro ut in acie afflicta ac à caeteris deserta, qui postremus omnium tuetur locum, robur partis, causa ac momentum victoriae habetur, quia animos ab hoste, à calamitate sumit vires: ita hac aetate plus meretur qui non cessat, quam superioribus, qui aliquid cum multis laude dignum praestiterunt. Quod ad clarissimos Academiae hujus Professores, collegas meos honorandos, attinet, quisque spartam suam exornabit, vestrisque AA. in propulsando hoc monstro auxiliares praebebit manus. Quod ad me, novi quam exigua in me sit juvandi facultas, attamen inter eos, quibus prompta voluntas est, profiteor me velle.

Αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων.

D. I. X. I.

SPE-

SPECULUM

SS. Ministerii Candidatorum qui minus digne Evangelio vivunt.

COmmunicavit mihi aliquando pius & celebris quidam Theologus epistolam, quam ab amico quodam acceperat. Is aliquandiu Ecclesiæ cuidam, quæ celebri loco sub cruce est, inserviverat: Et quidem cum laude & fructu. Lubet autem ex ea decerpere, quæ ad rem mihi pertinere visa sunt. Nomen authoris, ut & locorum, cur subticuerim, causas habui. Sciat tamen Lector, inculpatæ vitæ & insignis eruditionis hominem esse.

...... Forsan à Domino .... permanavit ad tuas aures de mea perturbatione rumor aliquis; si non, nunc lubet illam tibi aperire, tum ut precibus me tuis peculiariter commendatũ habeas, tum ut pio (si fieri potest per occupationes tuas) consilio, & documentis instructior evadam. Res ita se habet. .... Synodus ante biennium misit me .... ut ministerium obirem, testis est mihi Deus, me illuc alacri & generoso ivisse animo. Istic aliquandiu non sine fructu per Dei gratiam versatus sum; sed tandem, cum mea simul & Ecclesiæ cui eram præpositus, sese mihi proderent peccata, & viderem me revera ἀνόφυλον esse; & imparem tanto oneri, & ad tantos, quibus scatebat ille cætus, abusus reformandos ineptum; abjeci hastam, & gravissimo pressus mœrore languebam, non solum ad reliquam curam Ecclesiasticam: sed ad concionandum quoque inutilis, ergo ab Ecclesiæ illius Senioribus rursum ad ...... ablegatus sum, ut iis proponerem ea quæ solicitarent tantopere animum meum; illi malum meum meram Melancholiam esse rati, consilium dederunt, ut in Patriam iter susciperem, & parentes consanguineosque inviserem: huic parui

rui consilio; sed cœlum non animum mutant qui trans mare currunt; hoc itinere potius aucta quam imminuta est afflictio; quippe contagiosa carnalium hominum societas reduplicavit mihi mentis ægritudinem: igitur ab amicis & consanguineis libentius aufugi quam accesseram; & hic ...... delitesco apud honestissimum virum cujus filium instruo in bonis literis: hic majori quidem quam olim quiete animi fruor; sed tamen multis adhuc inquietor dubitationibus, quæ à ministerio absterrent animum meum. 1. Internam vocationem non percipio id est, quamvis cupiam potius in ministerio quam mechanico aut alio vitæ genere ætatem transigere, tamen certitudo illa deest, qua spem quilibet recte vocatus fovere debet, Deum suis affuturum laboribus. 2. Præcipua pars veri ministerii hactenus mihi est incognita, neque de ea à quoquam præceptorum meorum fui admonitus; sc. quid sit vigilare pro animabus gregis tanquam rationem redditurus? ut ait Apostolus ad Hebr. 13. 17: qualis & quam particularis illa vigilia esse debeat, tum respectu personarum; tum respectu actionum. 3. Denique cum hæc cura adhiberi nequeat sine judicatione, quomodo judicium illud (de quo Apostolus. 1. Cor. 5. 12. & alibi) & qua norma præstandum sit? Præter hæc, de quibus (ut mihi videtur) verus pastor neutiquam ambigere debet, alia sunt varia quæ perplexum me reddunt, quæque privatam personam meam attingunt; sic enim ratiocinari cogor; si ille qui suam domum regere nequit, ad Ecclesiæ regimen vocari non debet; quanto minus illi licebit ad tantum munus accedere qui seipsum in vita sua & meditationibus necdum moderari addidicit: atqui tantum mihi hac in re desit, non mihi solum, sed & aliis constare potest. Hic solent mortales exclamare non esse quærendam aut somniandam in hac vita perfectionem plenam, & intemeratam sanctitatem; at mihi hic ego & iis regero; utinam vel summas saltem sordes & omnimodam imperfectionem devitare possemus, dum horrescimus ad vocem perfectionis, quam tamen scriptura tanquam metam nobis proponit Hebr. 6. studium purificationis

N. B.

seria

seria omittimus; & tanquam sues amici luto in volutabro cœni hæremus, alia parte cum externam meam vocationem intueor; & internam illam animi alacritatem, qua munus mihi tum incognitum subibam considero; cum sciam vocationem externam fuisse legitimam, cum manuum acceperim impositionem, cum sciam me in Spiritu & veritate commotum fuisse quamvis in negotio non satis perspecto; cum sentiam adhuc, & senserim continuo, etiam in gravissimis angoribus, in quibus vel mortem mihi optavi; desiderium inquam solum sine voluntate & cum horrore subeundi; cum inquam hæc omnia contemplor & cogito, cogor ab alia parte memet ipsum condemnare quod à suscepto munere resilierim & admotam aratro manum retraxerim, sic undique mihi ipsi infestus, meque reum peragens in angustiis summis dego; tu mei misertus, noli in precibus me præterire; ita te tuamque uxorem & familiam omnem, Deus Pater noster, in Domino Iesu Christo, omnibus donis gratiæ & prosperitate cumulet & augeat. Amen.

SIXTINI AMAMA

ORATIO ACADEMICA

De barbarie morum, ubi & de præsenti Academiæ Franekaranæ statu dissseritur.

Reverendis & Clarissimis Viris,

D. GULIELMO AMESIO,
D. MEINARDO SCHOTANO,
SS. Theolog. & Pietatis Professoribus, collegis conjunctissimis, felicitatem temporalem & æternam precatur

S. A.

EX quo tu celeberrime D. AMESI, juxta cum Cl. Viro D. JOH. HACHTINGIO Logices Professore diligentissimo, in hanc Academiam intulisti pedem (inferebatis autem simul) aliam Academiæ faciem vidimus. Eodem enim anno in Senatum Academicum, cujus Cl. Vir, D. ARNOLDUS VERHEL tunc Præses erat, liquidis auspiciis allecti, ad primam occasionem, una cum prædicto Academiæ Rectore, intrepidis & commasculatis animis horrendas illas & feroces belluas *Ebrietatem & Licentiam*, quæ hic stabulabantur, ex Academia ejecistis, ac Christianam disciplinam, jam desperatam, Deo, supra quam à quoquam sperari potuisset, benedicente, Academiæ redonastis. Cujus præclari & æterna gratitudine dignissimi facinoris sicuti invidiam apud dissolutam & barbaram juventutem sustinuistis, & quasi præpilatis hastis objecti fuistis soli, ita & æquissimum censeo, ut vobis quoque præ aliis tam egregii operis gloria transcribatur. Neque hic possum silentio præterire maximos & de Rep. nostra meritissimos viros, D. GELLIUM HILLAMA & D. AUSONIUM AYSMA τὺς νιῶ ἐν ἁγίοις, nec non amplissimos viros D. JOHANNEM NYS & ABRAHAMUM ROORDA, tunc in Se-

in Senatu Illúst. Frisiæ Ordinum consiliarios vigilantissimos, qui auxiliares manus quas promiserant, promptissime præbuere. Hæc princeps causa est, Cl. D. AMESI, cur tibi hanc orationem, ad cujus calcem super Academiæ nostræ statu differo, inscripserim. Te verò, reverende D. SCHOTANE, collegæ tuo adjunxi, quia vos conjungunt pietas fraterna, & qualis inter ejusdem cathedræ Professores esse debet, caritas concordia, & Christianæ disciplinæ tutandæ zelus. Tu quidem, quæ fati tui felicitas fuit, post discussam atram illam noctem, in hanc Acad vocatus es: attamen ex eo ejusmodi dedisti masculi animi tui documenta, ut quid de te in simili tempestate, quam Deus clementer ab hac Acad. avertat, Illustres Ordines sperandum habeant, liquido omnibus constet. Adhæc, masculis illis & nisi pietatem spirantibus concionibus, quas cum ἐξουσίᾳ ad Academicos habes, potens in Scripturis, vitâ, eorum quoque qui extra Ecclesiam sunt, testimonio, inculpatus, utilissimam Christo & Ecclesiæ navas operam. Vos denique conjunxi, ceu intemeratos Sacerdotes & Professores purioris illius Theologiæ, cui omnis mea ancillatur industria. Valete reverendi Viri, atque hanc oratiunculam, incomptam illam quidem & inficetam, attamen à multis, qui eam audivêre, petitam, æstimate ab animo offerentis, qui vos merito colit & veneratur. XII. Junii 1628.

In no-

In nomine DOMINI *ac Salvatoris nostri*
IESU CHRISTI.
A M E N.

ANni jam aliquot ivere, Reverendi, Clarissimi, Consultissimi, Nobiliss. & Lectissimi DD. Auditores, cum gravissimus ille JCtus, D. *Timæus Faber* p. m. Academiæ sceptra hoc ipso loco mihi traderet. Laborum & curarum, quæ isthoc anno, velut agmine facto in me incurrebant, etiamnum sum meminentissimus. Non sic ex squallido gurgustio liberationem captivus, ut ego tunc diem illum expectabam, quo ex molestissimis istis Recturæ cotibus & plusquam decumanis fluctibus enavigare liceret. Tandem, post multas atras noctes & fœdas tempestates illucescebat mihi ille Sol, qui me mihi, Musisque meis redonabat.

Credite, Auditores, me lætiori animo & fronte magis erugata hæc sceptra successori meo tradidisse, quam ea vel antea susceperam, vel jam rursus capesso.

Cur tamen grave illud onus denuo mihi imponi passus sim, sub finem orationis suo loco edisseram.

Julius Cæsar ad Rubiconem fluvium, Italiam à Gallia disterminat, paulisper hæsitans, animoque reputans, quam arduam rem moliretur, posteaquam ostento animus esset additus, in hæc verba erupisse traditur, ἐῤῥίφθω κύβος, *jacta esto alea.* Mihi quoque, si licet parva componere magnis, in arduo hoc negotio non parum primitus hæsitanti, Collegarum benevolentia, quæ mihi supra omnia Ethnicorum ostenta est, animum addidit, persuasitque pedem in hanc cymbam inferre, Ex qua cum honeste, nisi major quædam ingruat tempestas, aut infelicioribus ostentis terreat, egredi non possim, jactam aleam video. Deus O. M. qui corda & renes scrutatur, novit, quo animo hanc provinciam susceperim.

Illo igitur Deo, conscientia mea, & collegarum favore subnixus, solvo hanc à litore cymbam, & dico cum Davide, *Auxilium meum à* DOMINO, *qui fecit cœlum & terram.*

Cum vero mihi hoc tempore necessitas partes dicendi imposuerit, vellem tam in manu mihi esset, quam in voto, talia afferre, quæ omnibus jucunda, nulli molesta, singulis utilia sint. Πολυ-

πλέ·

τελέσματι ἀνάλωμα ὁ χρόνος. Ideo religio mihi erit, inani rhetoricatione aures vestras fatigare. Omnia circumspectanti argumenta tale præ cæteris placuit, quod me mei, vos vestri officii posset commonefacere. Nullum autem mihi visum fuit efficacius, quam consideratio præsentis Ecclesiæ status, qui profecto adeo mihi videtur afflictus, ut corneam illi fibram esse oporteat, qui ad solam ejus cogitationem non illacrymet. Ejus dum speculum aliquod in V. Testamenti pagina quæro, oportunè occurrit notabilis ille locus Esther. 3. vers. ult. Ad eum, cum bono Deo, paucula dicturus sum. Eum ad meum propositum accommodabo. Auditorum benevolentiam adulationibus captare non didici. Et video illud fere magis ex consuetudine & formulis, quam ex utilitate fieri. Quicquid enim dixeris, accipiuntur fere verba, ut sunt animi audientium. In bonum interpres benignus omne mutat, etiam quod malum est. In malum interpres malignus omne mutat, etiam quod bonum est.

Locus autem iste ita habet.

Rex vero & Haman sedebant ad bibendum, cum civitas Susan esset perplexa.

Verba sunt perspicui, nec egent face Scholiorum. Retexamus breviter historiam. Erexerat Assuerus ad summa honorum fastigia superbum Amalekitam, adeo quidem ut poneret solium ejus supra solium omnium principum regni sui. Omnibus servis suis mandaverat, ut honorem supra humanum, qualis ipsi deferebatur, huic propudio haberent. At generosus ille Mardochæus à se impetrare non potuit, ut ejusmodi honore Amalekitam afficeret. *Sed Mardochæus*, inquit textus, *non flectebat genua, nec incurvabat se coram Haman.* Nec mirum, cum etiam Conon Atheniensis, homo ethnicus hanc προσκύνησιν indignam ratus, eo nomine à congressu Regis abstinuerit, cum autem hanc Judæi pertinaciam aliquandiu vidisset Haman. Justinus l. 6.

— Irarum magnos voluit sub pectore fluctus.

Quid agit? Revocat hunc contemptum ad animum, ita tamen, ut dolorem suum non in lacrymas, sed in ultionis solatia intendat. At facinus illud unius recutiti capite expiari non posse ratus, universæ Judæorum gentis excidium molitur. Et certe, nisi Θεὸς ἀπὸ μηχανῆς succurrisset, unus dies Judæis omnibus, queis imperitabat

Assuerus, feralis fuisset. Eo usque impium & sanguinarium illud suum consilium ambitiosus ille aulicus provexerat. Ecce enim postquam superstitiosa sors diem monstrasset, gentem Iudaïcam apud Regem criminatur, tanquam regi inimicam & Regno exitialem. Rex annulum tradit Hamani in symbolum traditæ authoritatis, eique potestatem facit literas ad singularum provinciarum satrapas mittendi, ad interficiendum & perdendum omnes Iudæos, tam pueros quam senes, viros, fœminas, uno die, XIII. mensis, XII. Hanc ille oportunitatem non omittendam ratus, celeriter exequitur omnia, cursores exeunt equis celeribus vecti, statimque in Susan affixum est edictum.

Reputate cum animis vestris, Aud. quid animi Judæis fuerit, quæ lamenta, quæ ejulationes mulierum & parvulorum cœlo iverint. Ipsi Mardochæo, viro, & quidem prudenti & cordato viro, præ animi pavore

Refugit sanguen atque exalbescit metu.

Ita enim afficitur hoc edicto, ut lacera veste, indutusque cilicio in civitate oberraverit, clamans clamore magno & amaro. In omnibus quoque provinciis erat

Luctus, ubique pavor & plurima mortis imago.

Neque solum Iudæi lugebant, sed & qui Susis erant, melioris notæ cives, Iudæorum vices dolebant. Civitas Susan, Regia illa Regis Assueri perplexa; cives ejus plane consternati & attoniti erant. Quod unum poterant, civium suorum vices dolebant, utpote quos non utilitate publica, sed in ambitionem & sævitiam unius exitio devotos noverant.

In hac totius urbis consternatione, in hoc communi integræ gentis luctu, Rex tamen & Assuerus, calamitatis istius authores, genio iudulgebant, *Rex & Haman sedebant ad bib. cum S. esset perplexa.* LXX. *βασιλεὺς καὶ Αμαν ἐκωθωνίζοντο* id est largiori potu & magnis poculis se provocabant. Largiorem enim potationem Græci *κωθωνισμὸν* vocant. Haman jam defæcato erat animo. Vindicaverat jam injuriam, illudque à se præstitum putabat, ut hoc crudeli exemplo alii deterriti, caverent & horrerent opponere se illi, *καὶ ὁμοιωθήσεσθαι αὐτῷ*.

Non de nihilo est, quod hanc compotationem Sp. S. memoraverit. Insignem & admirandam horum hominum crudelitatem ad omnem posteritatem voluit transmittere. Quæ enim hæc erat inhuma-

humanitas, dum tota urbs perplexa est, dum ejulatibus & lamentis omnia perstrepunt, dum lanienam expectant tot insontes animæ, non solum nullo affici dolore, sed & quasi in publica lætitia, convivari, epulari, comessari & χλιδανίζεσθαι;

Multæ hic se offerunt observationes, quas si omnes laxatis sermonis rudentibus persequi sederet, nimis evagaretur oratio. Mihi, dum temporis, quod satis angustum est, & vestræ patientiæ habenda est ratio, vela astringenda sunt. Itaque tres tantum delibabo. quartæ plusculum immorabor.

Observamus ergo I. Eam fuisse ab omni ævo piorum & Ecclesiæ sortem, pati & affligi. Ipse Deus hæc fata in ipso Paradiso Ecclesiæ prædixit. Retexantur sacri Annales ab Habel usque ad Christum. Et rursus evolvantur acta Apostolorum & historiæ Ecclesiasticæ, & rem ita se habere omnes deprehendemus.

Causas hujus rei utriusque fœderis pagina passim inculcat. Inter alios Propheta David, *Antequam humiliarer, errabam Domine, at nunc custodio verba tua. Bonum mihi est, quod me afflixeris, ut discerem statuta tua.* Crux luxuriantibus Ecclesiis oculos aperit, quos res secundæ clauserant, ut videant, quantum à divini verbi tramite diverterint. Crux in memoriam ipsis vocat, unde exciderint. Crux est pædagogus ad pœnitentiam. Crux demetit cristas superbiæ nostræ,

Submittet ergo se homo, qui pulvis & cinis est, divinæ castigationi & sine murmure, quò magnus ille Imperator ducit aut vocat, sequetur. Illud vero imprimis cavendum est, ne in cruce & affl. induremus corda nostra. Nisi meliores evadamus ex cruce, infelix crux est. Est quoddam hominum genus, qui sub divina virga devoti & religiosi videntur. At simul ac Deus removit virgam suam & inducias dat, redeunt ad ingenium: redeunt ad vomitum, tanquam canes. Redeunt ad volutabrum cœni tanquam sues. Hos optime assimilaveris ferro, quod ab igne candens mollius est & cudi se patitur. Ast ubi illud igne exemeris, redit ad priorum duritiem. Hi utuntur specie aliqua pœnitentiæ, tanquam lacera veste, quam pluvio cœlo induimus, sereno abjicimus.

OBSERV. II. Inhumanum & illaudabile esse, aliis, præsertim si injuste patiantur, non συμπάσχειν, hoc est, mutuo molestiarum sensu non affici. Ecce enim notantur hic Rex & Haman, quod miserorum afflictione non fuerint commoti. Contra, tacite laudantur Susani, quod eorum vices doluerint. *Urbs erat perplexa.* Tota urbs. Atqui in ea minima pars Iudæi erant. Ipsi illi barbari, idolorum cultores.

 Non

Non questu tenuere suos, magnusque per omnes
Errabat sine voce dolor.

Similia exempla in filia Pharaonis obstetricibus Exod. 1. Melitensibus, Act. 28. & Samaritano Lucæ 10. habemus. Neroni, durante isto quinquennio, quo plurima bonæ indolis documenta dabat, cum pro more damnati cujusdam hominis titulo subscripturus erat, ista verba expressit commiseratio, *Quam vellem nescire literas!* Neque audiendus hic est Lipsius, qui non ex Bibliis, sed ex Stoa illud paradoxum deprompsit, miserationem à sapiente & constante viro spernendam esse; quod tractat lib. 1. de const. cap. XII. Quo ergo loco Christum habuit Lipsius, qui bis flevisse, sæpius σπλαγχνισθῆναι legitur id est intima commiseratione commotus ex intuitu & commiseratione alienæ miseriæ, etiam eorum, qui juste patiebantur aut passuri erant. Lucæ cap. XIX. *Et ut appropinquavit visa urbe, flevit super ea, dicens, Si nosses tu* &c. Ioh. XI. *Jesus ergo ut vidit eam flentem & Judæos qui una venerant, flentes, infremuit spiritus & turbavit seipsum, & dixit, ubi posuistis eum? Et dicunt ei, Domine, veni & vide. Et lacrymatus est Jesus.* Vt in Christo quoque valeat illud Græcorum.

Ibidem in margine. *Miseratio aliena Sapienti. Nec Christiano quidem prorsus convenit, sano intellectu.* An ergo Christianus infra Sapientem ex Stoa est? Et in textu. *Vt imbecilli malique oculi nota est, lippire ad conspectum lippientis: sic animi dolere viso dolente.*

—— ἀγαθοὶ δ' ἀριδάκρυες ἄνδρες.

Non solum ergo fas, sed & officii nostri est, miserorum vices dolere, præsertim si injuste patiantur. Exigit hoc commune illud vinculum, quo Deus & natura nos constrinxere. Ab uno Deo creati, ex uno Adamo geniti, ex una Heva nati sumus. Omnes imaginem Dei & communis parentis circumferimus. Vna eademque nos excipit tellus. Ex uno aëre respiramus. Sub eodem cœli fornice, in eadem terræ pila vivimus.

Quod si peccati nos reos constituimus, non dolendo, quanto scelere nos obligabimus, si aliorum miseria nos oblectemus? Hæc est illa ἐπιχαιρεκακία, vitium Diabolo proprium: Præsertim si ipsi miseriæ istius fabri simus. Fratres Iosephi cum fratrem in cisternam dimisissent, ut illic inedia periret miser, componebant se ad edendum & bibendum. Platina in descriptione vitæ Pauli II. Pontificis edisserens carceres & tormenta, quibus jussu Pauli 2. præter omne suum meritum subjectus fuit, inter alia commemorat, Vianensium quendam, quem ei Pontifex commissarium dederat, tanquam alterum Minoa stratis tapetibus tanquam in nuptiis sedisse. *Neque hoc contentus*, inquit, *dum penderem miser in ipsis cru-*

cruciatibus, monilia Sanga Clugiensis attrectans, hominem rogabat, à qua puella donum amoris habuisset. De amoribus locutus, ad me conversus est &c. Aspice mihi execrabile illud propudium, sceleratorum ultimam lineam, non solum Romanorum Cæsarum, sed & omnium bipedum facile nequissimum, Neronem. Dicente quodam in sermone communi,

Ἐμοῦ θανόντος γαῖα μιχθήτω πυρί.

Imo inquit, ἐμοῦ ζῶντος. Planeque ita fecit. Nam quasi offensus deformitate veteris urbis & angustiis flexurisque vicorum, urbem incendit. Cladem illam valdè exaggerat Tacitus Annal. xv. Per sex dies septemque noctes, inquit Suet. ea clade sævitum est, ad monumentorum bustorumque diversoria plebe compulsa. Misera erat urbis facies, omnia lamentis perstrepebant. Nemo restinguere incendium audebat, minis prohibentium, qui se auctorem habere clamabant, terrebantur omnes. Quid Nero? *Ipso tempore flagrantis urbis,* inquit Tac. *inivit domesticam scenam & cecinit Trojanum excidium, præsentia mala vetustis cladibus assimilans.* Sueton. *Hoc incendium ex turri Mecænatiana prospectans, lætusque flammæ pulcritudine, uti ajebat ipse, incendium Trojæ in illo suo scenico habitu decantavit.* Quæ ibidem porro in hanc rem sequuntur, apud ipsos illos scriptores legere est. Sed facessamus ab hoc monstro, & gradum faciamus ad

OBSERV. III. Necessarium officium Christiani esse, commoveri miseriis & persecutionibus eorum, qui pertinent ad idem corpus mysticum. Si hoc Regis & Hamanis, qui Judæi non erant, factum, ceu inhumanum & turpe à Sp. S. traducitur, quanta σκληροκαρδία, quantum scelus erit, Christianos Christianorum miseriis invicem non commoveri? Si cives Susani Judæorum vices doluere, cum quorum sacris nihil commune habuere, quanto æquius erit, Christianos Christianis συμπάσχειν; *Sicut in uno corpore multa habemus membra,* inquit Apost. Rom. 12. *eademque membra, non eandem functionem habent. Ita nos multi unum corpus sumus in Christo singulatim alii aliorum membra.* Ita Danielem & Nehemiam, licet in exilio bene haberentur, miseratio erga populares graviter exercuit. Legantur ipsorum libri. Nehemias à Rege suo clementissimo jussus causam sui mœroris dicere, *Quomodo non esset afflictus vultus meus,* inquit, *cum civitas ipsa, locus sepulcrorum majorum meorum, vastata, & portæ ejus maneant consumpta igne?* Hoc ergo re-

g 3 quirit

quirit commune illud vinculum spiritus, spiritualis illa cognatio, Christiana charitas.

Observ. IV. Et ultima, in qua pedem figam, illa esto. Horribile peccatum & desperati status indicium, est, in communi Ecclesiæ miseria secure genio indulgere. Si non συμπάσχειν est peccatum, quantum scelus, genio indulgere; Si hoc Hamanis & Assueri factum dignum censura censuit Spiritus Sanctus, qua censura Judæos notasset, si qui inter eos, sive primores, sive plebeii, in hac ἀγωνίᾳ bacchanalia vixissent; Audiamus ipsius Dei increpationes Amos VI. *Væ accumbentibus in lectis eb. comedentibus agnos è grege & vitulos è medio saginarii, modulantibus ad præscriptum nablii, bibentibus ex crateribus vini, neque afficiuntur ægritudine propter confractionem Joseph.* Jesa. XXII. 12. *Cum vocaret Dominus exercituum ad fletum, ad planctum, ad calvitium & cilicium: Ecce lætitiam & gaudium, occidendo boves, comedendo carnes & bibendo vinum, dicentium, Edamus, bibamus, cras moriemur.*

Arguunt hi mores defectum caritatis erga proximum, erga Deum, arguunt mortem spiritualem. Membra illa, quæ nec dolorem sentiunt ipsa, nec ullam cum aliorum dolore συμπάθειαν habent, mortua, & ense resecanda sunt.

Et jam opinor tempus erit ut cum hac Judęorum calamitate pręsentis Ecclesiæ miserias, cum hac Regis & Hamanis profana impietate, nostros mores componamus. Conspiravit à tot jam retro annis in Evangelicorum excidium Romana Synagoga. Anno 1619. classicum S. belli cecinit *Gasper Schioppius*, domus Austriacæ consiliarius. Ille enim Cæsarem de ipsius erga Lutheranos officio, libello, quem ex professo super hoc argumento scripsit, edocturus. mollibus & lentulis consiliariis in maximam malam crucem ire jussis, cap. I. in hunc modum Imperatorem alloquitur: *Si una urbium fuerit inobediens & jugum Episcoporum abjecerit, ut novam religionem sectetur, non acquiescens iis, quæ docent sacerdotes, statim percuties habitatores ejus urbis ore gladii, & delebis eam; etiam parvulum & lactentem, qui hoc modo servantur, ne adultiores facti patrum scelere implicentur & æternum pereant.* Quomodo verò principes Evangelicos tractaturus sit, eodem capite docet exemplo Mosis, *cum principes populi*, inquit, *familiariter cum Moabitis comedissent & adorassent Deos eorum, suoque exemplo populum ad eadem facienda induxissent, iratus Dominus ait ad Mosem, Tolle cunctos principes populi & suspende eos contra solem in patibulis, ut avertatur furor meus ab Israel.* Et postquam eodem

eodem cap. Lutheranos principes Diabolum loco Dei adorare, & subditis adorandum proponere, ipsumque adeo Lutherum ab ipso Imperatore pro incarnato Dæmone haberi, assueruisset, cap. 2. sic intonat. *Sic igitur habes, imperator, decretum judicis, ex quo interficere debes omnem summo sacerdoti non obedientem. Idque statim, sic ut non audias eum, quibus argumentis suam sententiam probet neque parcat eioculus tuus. Imitare Davidem, qui de se Psal. 102. gloriatur, in matutino interficiebam omnes peccatores terræ.* Et paulo post, *VVitebergam in tumulum dissipabis & igne succendes, Lutheranismum in transmigrationem duces, ex Germania exterminabis prædicantes ejus & principes ejus simul.* Et postquam omnes ingenii nervos intendisset & omnes machinas admovisset, quibus superstitiosas mentes facile concutias, postquam imperii translationem & insuper æternas pœnas ipsi denuntiasset, nisi suo huic consilio aures substringeret, proponit ei hoc exemplum: *Cum Benhadad Rex Syriæ, prælio ab Israelitis victus, fugeret in civitatem, dixerunt ei servi, Ecce audivimus Reges Israël clementes esse (quasi dicant,* inquit, *Austriaci pro ingenita sua clementia non facile hostes & rebelles suos debitis suppliciis afficiunt) Ponamus itaque inquiunt servi Benhadad, saccos in lumbis nostris & egrediamur ad regem Israël, forsitan salvabit animas nostras. Quod cum fecissent, Achab præclarum & generosum ratus, victo regi parcere, non modo vitam ei non ademit, sed & insuper fraternam ultro benevolentiam detulit, ac fœderatum à se dimisit. Porro lucrum quod ex hac clementia facturus erat, his verbis continetur, dicit Dominus, quia dimisisti virum dignum morte de manu tua, erit anima tua pro anima ejus & populus tuus pro populo ejus.* Piget tædetque plura huc convectare. Utinam, utinam, Auditores, Deus O. M. in cujus manu sunt corda mortalium, Imperatori & Germaniæ Principibus, sanguinariis istis consiliis advorsam mentem inspiraret! Quid enim hisce jam aliquot retro annis non passi sunt Evangelici, etiam à suo milite, Quis omnes miserias, ærumnas & tormenta recenseat, queis Evangelici à dissoluto milite excarnificati sunt; Quot chiliades hominum pallida fame, &, quæ eam insecuta est, pestilentia, extinctæ sunt; Quot chiliades liberorum ante ora parentum obtruncatæ sunt; Quot matronas & virgines, inspectantibus maritis & parentibus, libidinosus miles temeravit; Quot myriadas hominum recusata Romana religio in exilium misit, relictis possessionibus; Quot ministrorum chiliades sine ulla commiseratione ejectæ, aut tristi mendicitate adhuc vitam trahunt, aut in summa egestate expiravere; Scil. quibus mundus iste & Germania

mania digna non erat. Et quidem hæc licet corpus tantummodo tangant, maxima mala sunt, de quib. vere usurpaveris illud Euripidis, ἔργῳ δ' ἐστὶ μείζονα, ἢ λόγῳ. At longe tristiora illa sunt, quæ animas spectant. Quot hominum chiliades aut imperatoris edicta coëgerunt, aut Jesuitarum institutiones permoverunt Romanam religionem amplecti, orthodoxam ejerare? Quis omnia templa, scholas & Acad. recenseat, olim purioris sacraria & seminaria, in quibus nunc stat abominatio illa desolationis, in quibus nunc potionatur juventus vino venenato scortationis magnæ illius meretricis? Quot jam urbes & vici sunt, ubi petunt panem illum verbi divini, & nemo est qui frangat illis; Quot si Deus O. M. ἀπὸ μηχανῆς afflictis Ecclesiæ rebus non succurrerit, *credite me vobis folium recitare Sibillæ*, habebit brevi Garmania equuleos, & vivicomburia, & quicquid Inquisitorum sævitia excogitavit. Hoc talo stant res Evangelicorum. Ut merito renovare possimus querelam Jeremiæ, *Quomodo viæ Sionis lugent, quod nulli veniant ad solennitatem, omnes portæ ejus sunt desolatæ. Sacerdotes ejus gemunt, virgines mœstæ sunt. Quomodo densa nube iræ suæ obtegit Dominus filiam Sion, quomodo absorbet Dominus sine clementia omnia habitacula Jacob? Quomodo est Dominus similis inimico, absorbet Israëlem, absorbet omnia palatia ejus, plurimum affert filiæ Judæ mœroris & mæstitiæ?*

Miseranda Ecclesiarum Rhæticarum fata jam non tango. Gallicanas Ecclesias aspice, illas,

— quæ nostro doluerunt sæpe dolore.

Quis tam ferreus, ut vel sola afflictissimi earum status consideratio omnem ei lætitiam non expectoraret? Certe si unquam, nunc illic est dies caliginis & tenebrarum, dies angustiæ & obscuritatis. Est dies, quo venerunt filii ad os matricis & non est vis ad pariendum. Sed solabitur forsan aliquem lætior nostrarum facies. Equidem, Auditores, bipedum essemus ingratissimi, nisi grato animo agnoscentes admirandam illam Dei nostri benignitatem, cum Jeremia diceremus, *Summa DOMINI benignitas est, quod non simus consumpti: quod non finiantur miserationes ejus. Novæ sunt singulis matutinis.* Miraculum certe est, quod in hunc usque diem subsistimus. Miraculum inquam est, sive ad hostis nostri potentiam, sive ad civiles discordias & confusiones Reip. nostræ respiciamus. Communis hostis metum, concordiæ vinculum esse, politicorum canon est. Nobis Hannibal ad portas est, & tamen ambitio & avaritia

ritia civiles discordias alunt. *Principes tui contumaces sunt & socii furum*, ajebat olim Jesaias. Nos quoque in Rep. nostra fures habuisse, jam, opinor, fas erit dicere, postquam publico judicio rapaces quidam Veteres repetundarum postulati & condemnati sunt. Stamus tamen adhuc. Saltem nondum cecidimus. Dicam forsan verius, vacillamus & titubamus instar hominis ebrii, aut vertiginosi. Quis enim vere dixerit nos stare, ex quo nostris collegiis magnus ille consilio & amplus actione Deus non, ut olim, præsedit. Ex quo exercitus nostros non, ut olim, ductavit. Ex quo cœperunt omnia terra marique

In pejus ruere & retro sublapsa referri.

Ex quo Deus cœpit truncare hoc Reip. corpus, & lentis ictibus per spiramenta temporum sic flagellare, ut sentiamus nos mori. Ex quo tributa & onera crevere, negotiationes contra, primarius Reip. nostræ nervus, decrevere. Adhæc fœderatos nostros difficillimis bellis implicitos, & in se invicem sævum convertere ferrum videmus. Æmulationes inter Regna & Resp. magnæ sunt. Hostis imperium maris non amplius nobiscum divisum, sed, quæ nostra vel socordia vel stupor est, fere solus habet. Summa summarum huc redit, ut cum pio Josaphato dicamus, *non est in nobis vis obsistendi magna isti multitudini invadenti nos*, & addamus insuper ista, magnæ sunt in Rep. nostra confusiones, nutant columnæ hujus domus, *nos nescimus quid facturi simus*, *sed in te defixi sunt oculi nostri.*

Consideravimus paucis præsentium temporum calamitates. Quam vellem, Auditores mihi hic liceret esse disertiori & prolixiori! Experior enim dum hac oberro chorda, esse aliquod calamitatum delinimentum, dedisse lacrymas malis & pectus laxasse suspiriis. Sed alio properat oratio. Componendi nunc cum afflictissimo hoc Ecclesiæ statu, præsentis ævi & Ecclesiæ mores sunt. Cum Susan erat perplexa, Rex & Haman sedisse ad bibendum traduntur. Quid dixisset θεόπνευστος scriptor, si Judæorum primores, ipsique Judæi genio securi indulsissent? Hoc profecto monstri instar fuisset. Sed quid inter nos fit? Ego profecto quoties lego, Imperatorem, Episcopos, Principes & Duces Pontificios signa lætitiæ dedisse, splendidis conviviis, spectaculis & venationibus animos laxasse, non possum admodum indignari. Illis enim ex voto fluunt omnia. Crebrescunt ipsis optatæ auræ. Ipseque adeo Imperator putat, opinor, se Ecclesiæ R. pomœria extendendo

rem Deo gratam præstare. Hunc rerum suarum successum, zeli & pietatis suæ præmium interpretantur Pontificii. Quid igitur mirum esset, si dulci fortuna ebrii, quotidie Bachanalia viverent? At ipsos Evangelicos seu Protestantes in communi hac calamitate sedere ad bibendum, hoc est, genio indulgere, quam profanum, quam ab omni ratione alienum est?

Politici de caussis occasuum Rerump. & regnorum multa commentantur, Nos ex verbo Dei certissimum habemus Canonem, certissimam & unicam causam esse peccata. Hujus rei evidens documentum in civitate Jerusalem habemus, urbe illa, cujus olim portas dilexit Deus supra quam ulla tabernacula Jacobi. Habemus exempla in Epheso, Smyrna, Pergamo, Sardis, Philadelphia, Philippis, Colossis, quarum fata nostis omnes. Quod si hoc tempore Deo O. M. placeret excitare Prophetas & eorum calamo consignare annales regnorum & provinciarum quę superioribus annis vastatæ sunt, proculdubio hæc aut similia legeremus, *cum mitteret Deus ad ipsos nuntios suos inde à diluculo continenter, subsannabant nuntios Dei. Ideo ideo accensus est furor Domini contra eos, ut non esset curatio. Ideo superinduxit iis Deus tales exercitus, qui avulserunt tabernaculum ex loco suo, qui interfecerunt juvenes eorum gladio, filias & uxores eorum constuprarunt, neque clementia usi sunt erga senem & grandævum.* Qualia fere cap. ult. 2. Chron. Spiritus S. consignavit. Et annon justissimum est, ut illi, quos benignitas & patientia Dei ad frugem revocare non potuere, experiantur, quam amarum & malum sit Deum relinquere? Certe hoc casu, etiamsi Moses & Samuel, Job & Elias starent coram Domino, iram Dei deprecaturi, audirent duram illam vocem, *Ne orate pro populo isto in bonum, nam non exaudirem vos,* Tantumque abest, ut pereuntium lamenta Deum moveant ad commiserationem, ut Deus profiteatur se ex iis voluptatem & consolationem capere. Prov. 1. *ridebo in calam. vestra, & subsannabo, cum advenerit, id, quod expavescitis. Eritque,* inquit Moses Deut. 28. 63. *ut quemadmodum lætabatur Dominus de vobis, benefaciendo vobis, sic lætetur de vobis; exscindendo & extirpando vos.*

Illud extra omnem controversiæ aleam pono, ex quo Sol Evangelii Germaniæ illuxit, nunquam tam aspera eam ursisse fata, quam jam urgent. Quid ergo? *An Deus injustus est qui infert pœnam?* Absit. inquit Apost. Rom. 3 5. *Alioqui quomodo judex erit mundi?* Deus non solet terram implere plagis, antequam terra peccatis repleta

est.

est. Cum Sodomorum iniquitas completa esset & cœlo irent eorum abominationes, tum demum extra ordinem eos punivit Deus. Ab extraordinariis plagis, quæ integris Regnis & urbibus superinducuntur, ad extra-ordinaria peccata, optima in sacra Logica est consequentia. Frustra clamamus cum Judæis, *Templum Domini hic est*, frustra cum Judæis rectas facimus vias nostras, peccata nostra testantur in faciem nostram, nos esse filios degeneres gentem peccatricem, populum gravissimum inquitate, semen maleficum. Res ipsa loquitur, ipsam Dei Ecclesiam, quæ in ejusmodi casibus Dei placatrix esse debeat, nihil aliud quam exacerbatricem esse. Et si pauculos pios excipias, Christianorum cœtus multis in locis nihil aliud esse quam sentinam vitiorum.

Sed dices, an is fuit Germaniæ, an is in præsens est Belgii status, ut tale stigma mereatur? Nolo mihi credi. Producam contra Germaniam hominem Germanum, non patriæ indecorem, sed gravem, antiqua fide & virtute Germanum, non furiosum, sed moderatum Theologum, *Abrah. Schultetum*, qui in notis ad v. cap. Jesa. hæc habet, *Status politiæ Judaicæ, qualis ea quidem tempore Jesaiæ fuit, typus est cujuslibet ad interitum vergentis Reip. At non est Resp. sub Sole, quæ exactius profligatos illos Judæorum mores exprimat, quam hæc nostra Germanica; unde conjectant prudentiores, aut interitum universalem aut cladem certe insignem ei imminere.* Hæc. Schult. ante tot annos. Sed ne Germani quiritentur, nos minus æquos judices esse, addimus lubentes, nostram quoque Belgicam refertam esse abominationibus, ab una extremitate ad alteram. Addo, eo gravius esse nostrum peccatum, quo majori patientia nos tolerat Deus. In nos quadrare gravissimam illam Dei sentententiam apud Jerem. 3. *Dedi Israëli libellum repudii, nec tamen timuit perfida Juda soror ejus sed abiens ipsa quoque scortata est. Fuitque præ famosa scortatione sua, ut contaminaret terram. Quapropter dixit Dominus mihi, justificat seipsam aversa Israel magis quam perfida Juda:*

Non est mihi prolubium in aulas, curias, consistoria vel Germaniæ vel Belgii penetrare. Non ego ruspando ventilabo principum adulteria & rapinas, profanum nominis divini abusum, horribiles imprecationes, diras, & plusquam belluinam ebrietatem. Non ego arguam ebriosos consiliarios, viros tantum strenuos ad bibendum & vires roboris ad exhauriendos magnos culullos. Neque lubet hic παραδειγματίζειν furiosos & πικρολόγυς illos Theologos, non tam pacis quam belli præcones, non ego jam illud tan-

 gam,

gam, quomodo singuli brachium carnis suæ consumserint, quomodo Manasses contra Ephraim steterit & Ephraim contra Manassem. Non conquerar de sublata omni disciplina Ecclesiastica & illata omnimoda licentia, qua uno eodemque die ad sacram mensam accumbere & ad vomitum se ingurgitare impune fuit. Academias visamus & in iis figamus pedem. Et quidem hoc eo lubentius faciam, quia sermo mihi est ad Academicos, quia ab Academiis prima mali labes. Academias Reip & Ecclesiæ seminaria esse in confesso est. Quales ergo Academiæ, talis Respublica, talis Ecclesia. Jam vero, qui in Academiis plerisque Germaniæ vixerunt, & vel micam pietatis habent, uno ore fatentur omnes illas, magis Bacchi & Martis, quam Musarum sacraria fuisse; *Ibi calamos in pugiones, atramentaria in thecas pulveris bombardici abiisse. Ibi irrisui fuisse sobrietatem, pietatem dedecori.* Innoxios adelescentes, quos studiorum gratia eo parentes ablegaverant, initiatos in ipso introitu Baccho fuisse, auspicia vitæ Acad. facta a b infami & plena impietatis depositione. De cujus prima institutione nolim temere judicare. Illud ex ἀξιοπίστων relatu habeo, eam plerisque in locis plane fuisse execrabilem: adactos illis fuisse innocentes juvenes ad juramentum, & quidem per ligneum *Stephanum*, se primo anno studiis non incubituros: nihil pecuniæ ad parentes relaturos. Quod quidem juramentum & respectu materiæ & formæ abominabile, cautius servatum opinor, quam illud sanctum & verbo Dei & legibus conforme, quod Academiæ Rectori præstitum fuit. Accedit & illud, venerabile & tremendum illud Dei nomen multoties, atque adeo salutare Baptismi sacramentum plusquam diabolico imitamento profanatum fuisse. Quis in tali actione extremum Dei judicium, vel horam mortis expectare fuisset ausus; Duella creba, quæ non solum gladiis sed & sclopetis peragebantur. Belluinæ compotationes assiduæ, nocturnæ grassationes sine intermissione. Vexationes juniorum, qui plerunque senioribus meliores & innocentiores, intolerabiles, addo & injustissimæ. Quis enim ferat, modestos & rerum suarum satagentes, à nebulonibus & decoctoribus & vere bacchantibus, *Pennales*, *Bacchantes* per contemptum appellari? Ausim pignus in omnes fortunas meas dare, vix centesimum ferocium istorum Bacchantium veram notionem & originem istius criminationis intelligere Βακάντης, sequiori ævo ex Latino *Vacans* factum est, Suidas, Βακάντης, σχολαστὴς id est, otiosus, & Βακάντιβος, σχολαστὴς, μὴ προσεδρεύων τῷ πράγματι αὐτοῦ, id est, *otiosus non assiduus in suo negotio.* Hoc

Joh. Boterus de orig. urbium lib. 2. cap. 4.

ergo

ergo convitium in feroculos istos quadrat, qui in Acad. vagantur, nihil minus quam studia curantes, qui infra dignitatem suam existimant lectiones audire, collegiis misceri: carcinomata ordinis scholastici, Deo & hominibus infesti, duplici nomine infames, per quos fit, ut divina & hummana studia male audiant. Hæc dum in Germanorum Academiis odimus, ipsam nationem odisse per insignem calumniam dicimur. Atqui per Dei gratiam sunt adhuc Germani, qui hos mores detestantur. Sunt adhuc in Germania qui mores istos perosi, eo nomine liberos suos huc misère & mittunt. Serenissimus quoque Suecorum Rex hoc nomine nonnullas Germaniæ Academias in Academiæ Upsaliensis statutis censura notavit. Cum ergo is fuerit Academiarum status, cum ex talibus seminariis prodierint superintendentes, & Ministri & Principum consiliarii quis miretur, paucorum aliquot piorum conciones & commonefactiones frustra fuisse? Quis sævitiæ incuset Deum, quod tandem manum exseruerit?

Sed dices, tempora illa jam transiisse. Nunc, ex quo flagellare Evangelicos cœpit Deus, alium vitæ cursum instituisse. Respondeo, etiamnum de Evangelicis tam in Belgio quam ipsa Germ. dici illud posse quod jam tractamus, eos vid. sedere ab bibendum, dum Susan est perplexa. De Germania rem iterum testatam faciam verbis Germani. Is est *Paulus Tarnovius* Theol. primarius in Acad. Rostoch. Professor, vir pius & eruditus. Is ante quadriennium in Acad. sua orationem habuit de novo Evangelio. In ea solicite inquirit pia anima; in primam & præcipuam causam tantarum calamitatum, quibus Evangelicæ Ecclesiæ inundant, & omnes Academiæ perituræ videntur. Illam assignat *opinionem quandam & persuasionem exitialem, quæ primum mundum & Jud. Remp. perdidit. Quæ Novi quoque Testamenti cœtus vastat & scholas destruit, Respublicas evertit.* Eam vocat *novum Evangelium*, non quod hodie aut nuper illud natum sit, sed quod post antiquum in Paradiso promulgatum statim invaserit Ecclesiam. Illud definit *dogma de misericordia Dei Patris, remissione peccatorum, salute æterna per externum Dei cultum consequenda:* Vel aliter, *inanem persuasionem de gratia & misericordia Dei, non ex verbo Dei notam, sed ex arcano consilio Diaboli natam, credulitate hominum carnali securitate laborantium conservata, in qua ipse promittit immunitatem pœnarum, vitam æternam, omnibus externum cultum præstantibus & verum Christianismum ore tantum profitentibus:* Hinc illæ lacrymæ, inquit, quod Deum non esse tam acrem vin-

dicem aut severum judicem peccatorum somnient, modo orthodoxæ doctrinæ hæreant, conciones audiant, hymnos canant, cœnam Dominicam percipiant. Sint duo pluresve eorundem parentum filii, unus bonæ indolis, alter pravæ, faciat uterque officium ex æquo, dum ætas, metus, magister, prohibent. Post, ubi liberior datur videndi potestas, alterum in officio contineat amor filialis, alterum metus exhæredationis. Utrique si tanquam custos adhibeatur servus, idemque magister improbus, is ægrotum illum animum ad deteriora facile flectet, nec difficulter sanum illum de integritate mentis deturbabit. Ridebit hæc forte non nemo, inquit, qui me tam puerilia in tam grave theatrum producere mirabitur. Cui non inconvenienter cum poëta Venusino respondero, *Quid rides? mutato nomine de te Fabula narratur.* Non enim in privatis ædibus tantum, aut scholis inter pueros, sed & in Academiis inter juvenes, in Ecclesia inter viros & senes, tales magistri improbi sunt, illic quoque huic scenæ extruendæ amplissimus conceditur locus. Nam simul ac è scholarum trivialium claustris emissa juventus in Academias infert pedem, non modo palam fit, quo quisque sit ingenio, sed qui malo, indies fit pejor; qui bono, raro evadit melior. Hoc debetur novi Evangelii præconibus & professoribus. Et hæc, inquit, publica disciplina foventur, quæ ita in omni statu tam Eccl. quam Polit. collapsa est, ut pio intelligenti, hanc morum & temporum corruptelam intuenti, in mentem venire necesse sit illud Prophetæ, popule mi, qui te ducunt, seducunt. Vide enim quid agatur. Postquam per omne genus flagitiorum libere decursum est, si unam doloris sui indicem valde fallacem ediderint & veniam delictorum flagitaverint, tum se in cœlo esse sibi persuasum habent, ejusque suæ opinionis pignus cœnam Dom. postulant & quamtumvis canes & sues sunt, impetrant. Quis vero honestus princeps in suam aulam, ad suam mensam admitteret omnibus flagitiis ex mera petulantia insignes, nec ad meliorem frugem reversos? Quis bonus paterf. in ædibus suis & convictu tam sui dissimile toleret famulitium? Et nos erimus adeo mentis inopes, ut sola stulta credulitate nobis persuadeamus, quod terrenis Dominis & patribus intolerabile novimus, id cœlestem illum patrem, Dominum illum dominum approbaturum? Hæc fere Tarnovius. Quod de Germanicis Ecclesiis verbis D. Tarnovii dixi, de Belgicis nostratis Theologi verbis edisseram. Is est Rev. vir, D. Gul. Telingius, qui in omnibus

bus

s propemodum scriptis suis hoc agit, ut ostendat, quam patentiores Diabolus in his provinciis huic novo Evangelio aperue-
. Alibi conqueritur, doctrinam de justificatione solius fidei sque operibus hoc tempore eodem modo tradi & urgeri, quo ini- reformationis tradebatur. Tunc exigebat necessitas, ut sola es urgeretur, extirpando pestilenti de merito bonorum operum ori. Nihil in solius fidei inculcatione erat periculi, quamdiu s, qui à Papatu desciverant, serio propositum erat, sancte & c doctrinæ convenienter vivere. At postquam contra iverunt nia, postquam salutaris hæc doctrina in licentiæ parrocinium ocari cœpit, postquam operi operato, hoc est, externo cul- plusculum tributum est, non quidem ista doctrina silere debuis- , sed insuper magis vehementer, εὐκαίρως & ἀκαίρως docendi sent Evangelici, de natura & criteriis veræ justificantis fidei. vid. major eorum, qui Christianismum profitentur, pars in- igeret, quanto adhuc intervallo à fide justificante abesset præ- ıptio. Siquidem in ea incidimus tempora, inquit idem, queis ıeismus securitas & præsumptio adeo invaluere, ut negotium tis ita fere ab omnibus tractetur, quasi nihil facilius esset, quam portam illam angustam ingredi. Hoc est novum illud Evan- um, Auditores, quod ceu, pestilens aliquod sidus tot in Ec- iis Evangelicis homines afflavit, ut qui de hoc negotio ex ver- Dei & communi vita judicare velit, intrepide pronuntiaturus inter eos qui Christani, Evangelici, Reformati & membra lesiæ dicuntur, longe plures esse qui pereant, quam qui salven-
In sano de rebus divinis sensu & nudo assensu, in formulis & emoniis fere acquiescimus, de abnegatione nostri, de cruci- ıne carnis & cupiditatum nostrarum parum aut nihil cògitamus. ıon secundum carnem sed secundum Sp. mundo mortui, Deo vi- us, ne aliis præbeamus offendicula, ut inculpati & simplices mus, in medio generationis pravæ & perversæ splendeamus vam faces in mundo, parum pensi habemus. Et tamen si hæc e nostra absunt, non potest esse fides justificans. Hanc; quam , præsumptionem evidenter in uno Ebrietatis peccato osten- . Quotus quisque, etiam eorum, qui hoc loco in hac urbe, membra Ecclesiæ censentur, Ebrietatem, uti par erat, de- tur? Multos videas quotidie sedere & ex professo componere potandum, mane surgere ad potandum, protrahere potatio- ısque in noctem. Videas eos dies sacros & negotiosos juxta

æstu-

æſtumare. Quin & paraſceevas iſtius diei Dominici, ipſumque illum diem, quo ad ſacram menſam accumbimus, potando conſumi. Veniunt ad conciones, canunt cum Eccleſia hymnos & externum illum cultum præſtant. At poſt conciones redeunt ad ingenium. Non prolectati, ſed ſponte ſua, & inſuper alios prolectantes. Iſti aut ſtatuunt, Ebrietatem non eſſe tam grave peccatum, ut eo nomine ex regno Dei excludendi ſunt: aut ſuæ, quam jactant fidei, iſta peccata condonatum iri ſperant. Si prius, peſtilentem, & qui fundamentum ſalutis evertit, errorem errant. Si poſterius, jam in hanc præſumptionem delati ſunt & inſuper in doctrina de fide juſtificante talem errant errorem, qui rurſus fundamentum ſalutis ab ipſa ſtirpe convellit. Et hi tamen tam peſtilentes errores, hi mores publica diſciplina multis in locis foventur. Audias alibi ſimplicem idiotam aut mulierculam excommunicari, quod ad Pontificios vel Anabaptiſticam ſectam deſciverit. Non culpo; ſed illud doleo, adverſus talia carcinomata Eccleſiaſticæ diſciplinæ aciem hebeſcere. Nam niſi talia propudia reformatæ Eccleſiæ tolerarent, non tot ſimplices animæ ab Eccleſiarum noſtrarum ſeptis arcerentur, aut admiſſæ deficerent. Imo mirantur cordati viri, non plures ab Eccleſiis noſtris ob unam hanc cauſam facere divortium. Sed videamus aliud. Is, quem ſupra nominavi Telingius, alibi conqueritur, multos in Eccleſiis Belgicis non tantum diſcentes, ſed & docentes, totos in eo fuiſſe, ſibi & populo ut perſuaderent, ex plagis iſtis extraordinariis non poſſe ſemper evidenter concludi tantam morum corruptelam & tantam DOMINI erga Remp. vel Eccleſias indignationem, qualem nonnulli prædicabant, quos per contemptum, Caſuales, Præciſianos, Puritanos, Phariſæos, & naſutulos appellatos fuiſſe dequeritur. Ita vita illa & anima veræ religionis, Sanctitas, ſine qua nemo videbit Deum, ſine qua fides exanime cadaver eſt, ſub mantello hypocriſeos, phariſaiſmi & melancholiæ traducta eſt. Sed mirum non eſt, imperitos & profanos quoſdam juvenes, qui tabernas & lupanaria adhuc olentes, ne ſpeciem quidem habentes pietatis, ad cathedras admiſſi ſunt, hic cœcutire, aliiſque qui acutius hic vident, & in Schola Sp. S. majora fecerunt ſpatia, inſultare. Inimica quippe ſemper virtutibus vitia ſunt, & optimi quique à malis tanquam exprobrantes aſpiciuntur. Videtis rurſus, Auditores, magnam hujus mali partem ex Academiis pullulare.

Sed tempus eſt, ut ex hoc quoque orationis diverticulo in viam

redeam

am & finem orationi imponam. In plerisque Germaniæ locis cademiis etiamnum veteri more vivi, dum Evangelici ubique afflictionum pondere gemunt, volui ostendere. Qui ex su-:itibus Academiis hoc anno ad nos descenderunt, idem uno o-firmant. Inter ipsos quoque Academiarum Professores, etiam essione Theologos, non deesse, qui præsentium temporum a vino quotidie pellant, non sine horrore narrantes audivimus. um symbolum & quasi intercalare est illud, non Christi, sed osi Anacreontis carmen, ὅταν πίω τὸν οἶνον, Εὕδουσιν αἱ μέριμναι. :go hominum generi vel Demetrii saltem mentem ex animo or, qui, cum in Seleuci potestatem, teste Plutarcho, deve-:, primo quidem poculis & aleæ se dedit, iisque tempus tran-t, quo præsentis miseriæ cogitationes, quibus inquietabatur us devitaret, & ægram crapula velaret mentem, at tandem nimitatem & patientiam meliora curarum animi remedia esse it. Sed descendamus rursus in Belgium. Non curo quid in cis Belgii collegiis & provinciarum comitiis agatur. Non quæ-utrum illic fortassis quoque non sint, qui frequentiores & itiores sedeant ad bibendum, quam ad consultandum, ne quid nenti vel Resp. vel viduarum & orphanorum causæ capiant. anquiro, utrum illos mores in Academiis forsan non imbibe-In Academiis nostris quam multi sunt, etiam inter eos qui ro ministerio distinatos profitentur, qui magis in tabernis, Museis & auditoriis habitant? Quos nulla calamitatum, qui-unc ubique Evangelici opprimuntur cura tangit? qui ad illas, s undequaque cingimur, indagines, oculos claudunt? E-: certe membra mystici istius corporis, seu Ecclesiæ, in qua erii sortem jam sibi desponderunt! O propudia, ὦ κακ' ἐλέ-! Annon hoc est sedere ad bibendum, dum Susan perplexa nnon hoc est omnes miserationes cum impiis Edomæis exue-spice mihi rursus feroces illos Cyclopes, Canes illos vena-crumeni-mulgas, in novellos & innoxios instar prædonum tes, intoleranda tyrannide prementes, qui sic vitam insti-quasi se totos Diabolo mancupio tradidissent, de quibus usurpavero illud Virgilianum,

DI talem nostris terris avertite pestem.

:, inquam, quia illud ex vero asseram, nos jampridem hanc niæ nostræ navem ista saburra exonerasse. Neque enim &

i nostro

nostro Athenæo tam licuit esse felici, ut affirmare liceat, ejusmodi Harpyas immundo suo contactu nostra quoque sacra non fœdasse. Vidimus aliquando, Auditores, vidimus ejusmodi belluas, queis

Tristius haud unquam monstrum, nec sævior nulla
Pestis, & ira Deum Stygiis sese extulit undis.
Vidimus, & subita multis formidine sanguis
Diriguit, cecidere animi.

Erant, qui non amplius disciplinæ acie,

Sed votis precibusque jubebant poscere pacem.

In ejusmodi tempora superior meus Rectoratus incidit. Capessebam eum, ut clarius loquar, hoc animo, ut eum more antecessorum administrarem, qui hoc satagebant, ne Academiam pejori statu successori traderent, quam acceperant. Et certe rem magnam præstabat, qui hoc vere præstabat. Hæc ergo summa votorum erat. In eo conquiescendum etiam illi suadebant, qui in ordine nostro cæteris ætate & authoritate antistabant. De meliori Academiæ statu nil nisi desperationis voces audiebantur. Quis tristitiam illorum temporum fando explicet? Si ea de re verba facere sederet, nec inuenire principium, nec evoluere exitum possem. Singulas noctes insigne aliquod flagitium nobilitabat, nullum carebat exemplo nefas. Ipsi Reip. nostræ proceres, quibus recta liberorum suorum institutio cordi erat, de mittendis ad hanc Acad. liberis sermones vix sustinebant. Sed ex trivialibus scholis vindicta manumissos mox extra Proviciam ad alias Academias, magnis impendiis, quamvis sæpe non meliori successu, mittebant. Fuit aliquando tempus, Auditores, cum hic non liceret ulli esse pio, modesto, & legum observanti. Exeundum erat ex Academia & Oeconomia, qui sacramenti istius, quod Academiæ dixerat, memor vitam agitabat. Qui à nobis dissiti, & de Academiæ statu ex tot popularium naufragiis edocti erant, Academiam hanc pro derelicto habeant. Quin & publicis scriptis huic Academiæ, quam Christo & Ecclesiæ majorum pietas sacraverat infame illud inustum fuit stigma, BACCHI SACRARIUM. Hæc cum aliquando legerem & audirem, memini me non leviter irasci & in eos destomachari, qui ejusmodi sermonibus Academiam nostram deturparent, aut aures substringerent. At ex quo ipse Recturæ admotus

us & soluta à litora navi, in altum provectus fui, cogno vi ru-
es istos intra verum stetisse. Multa isto anno naufragia tristis
emebundus spectavi. Multos generosæ indolis & magnæ spei
lescentes, quos parentes & præceptores integros vitæ à se di-
erant & indulgens hæc mater acceperat, intra paucos dies per
ales istas potationes, quibus in ipso introitu Baccho id est, Dia-
o initiabantur, corruptos vidimus, & postea misere periisse
ivimus. Præcipua autem horum malorum labes ab ejusmodi
pyis fuit, quæ isthoc anno solito frequentiores Academiæ no-
incubabant. Namque, ut clarius mentem meam edisseram,
etera Academiæ mala & inveteratos morbos magna miseriæ ac-
o facta est ab insignibus aliquot & projectissimæ nequitiæ nebu-
bus, qui magis incarnatos Diabolos, quam homines moribus
imebant. Hæc tunc erat fati nostri infelicitas. Passi sumus,
itores, passi sumus ab istis Harpyis.

—— quæ nec Sarmentus, iniquas
Cæsaris ad mensas, vel vilis Galba tulisset.

amen ex hoc numero nonnulli, ex quo fœdissimis vestigiis re-
s hinc vel excessere, vel ejecti sunt, nullo edito resipi-
tiæ specime, nullo Academiæ aut Ecclesiæ, aut ullius honesti
estimonio instructi ad sacrum ministerium evecti sunt, ut non
ie compellari hic possint Ecclesiæ Evangelicæ versibus istis
ianis,

Quo vobis mentes, rectæ quæ stare solebant,
Antehac, dementi sese flexêre ruina?

ὶ τὰ μὲν προτετύχθαι ἐάσομεν & Deo potius gratias agamus,
l eam mentem patriæ proceribus & Academiæ Professoribus
em inspiraverit, ut de rerum collapsarum restauratione cogi-
rint, eam mascule in exemplum aliarum Acad. introduxerint,
ctenus laudabiliter conservaverint. Ex eo melior rediit Aca-
iæ facies & bonæ spei sidus affulsit omnibus, qui Academiæ
bant. Ex eo proceres nostri magnis & extra-ordinariis stipen-
exteros Professores, viros celebres, quod antea vel sperare
um fuisset, invitarunt, & Academiam, de qua solvendam fæ-
in suffragia iverant, ad omnem occasionem exornarunt. Pe-
ivit melior ea fama in Arctonum usque orbem, unde modestis-
s & prioribus istis longe absimiles adolescentes, his postremis

annis, habuimus, amavimus, etiamnum habemus & amamus. Ex eo is fuit Academiæ nostræ status, ut qui vel corrupti vel indocti ex ea excessere, nil nisi fatuitatem & socordiam suam accusare possint. Hujus elogii testes citare possem multos ex ipsa Germania. Quotquot enim ferocioribus istis moribus in Academiis Germanicis innutriti fuere, iisdemque hæsere, illi hanc Academiam ceu ergastulum quoddam fugêre. Qui contra animo studendi & pie vivendi peregre ivere, vel à parentibus ablegati sunt, hanc præ aliis elegere. Id quod multis epistolarum documentis, si opus esset, demonstrare possem. Fuerunt & complures, qui cum in aliis Academiis, per crebras sociorum interpellationes & assiduas compotationes Musis litare & in pace vivere non possent, hanc Academiam ceu secessum quendam petiêre, inibique sic vixere, ut nec illos hic vixisse, nec nos tales cives habuisse pœnituerit.

Absque hoc esset, nunquam huic servitutis jugo humeros meos denuo supposuissem. Ego certe de me id possum profiteri, malle me.

Summam pauperiem & duros perferre labores,
Stramineaque inopem ruri habitare casa.

Quam talis Academiæ qualis aliquando erat, vel Professorem vel Rectorem agere. Ita enim opinatus semper fui, beatius esse tristi mendicitate precarium spiritum trahere, quam ejusmodi peccatis non dico communicare, sed audiendis & videndis animam quotidie excruciare. Aucupentur alii à frequentia inutilium terræ ponderum & multitudine nominum, Academiæ famam. Differant alii ad palatum juventutis, de laxandis Academicæ disciplinæ frænis. Disputent, quam possunt subtilissime, de scholæ trivialis, Gymnasii & Academiæ discrimine. Ominentur Christianis Academiis vastitiem & solitudinem. Nos, nos, inquam (loquor enim & meo & DD. Collegarum nomine) veteris ἀταξίας & molestiarum, quas perpessi sumus, æternum memores, melioris istius disciplinæ clavum, quoad possumus, manibus nostris tenebimus, neque extorqueri nobis, nisi à majori quadam vi, patiemur. Quod si talis quædam rebus nostris intervenerit, aut si quosdam disciplinæ masculos vindices aut mors aut vocationes nobis abstulerint, aut si hanc administrationem, (in qua tamen nos neutiquam conscientiis nostris & juramento, quod Illustrium Frisiæ Ordinum pietas Rectoribus & Assessoribus præscripsit, satis-facere, cum dolore profitemur) iis, qui cum imperio sunt, invisam esse cognoverimus

mus

;, ibimus libenter, numerumque explebimus. Interim de
, nec non cæteris collegis meis, viris reverendis & clarissimis,
is affirmare possum, malle nos paucos vere generosos, vere
iles, modestos & studiosos cives, quam multos feroces Ba-
as, idest, otiosos ventres, qui eo tantum fine in Academiis
antur, ut Senatui & vere studiosis negotium facessant, quie-
que publicam turbent. Qui profiteri non erubescunt, se stu-
um gratia in Acad. hac non morari. Qui infra dignitatem su-
onunt, lectiones audire, respondendi & opponendi & pero-
munia obire privatisque etiam exercitiis cæteris misceri. Hi
rentibus suis stipites & caudices faciunt, dum nobis persuade-
agunt, se tantis parentum impendiis in hac Acad. ali, ut mo-
ominum videant. Quærant illi Romam, adeant Parisios, Lon-
n, Venetias, ut multorum hominum mores & mundi com-
a videant. Hic humiles casæ, hic obscura tecta sunt, quæ
s Heroas capere non valent.

erim nos, Auditores, tam docentes quam discentes, illud
imur sedulo, ut perpetuo memores simus istarum calamita-
quæ majorem reformati orbis partem jam inundarunt, no-
o impendent. Vitemus adhuc, dum benigna illa Dei pa-
ad resipiscentiam nos invitat, istos scopulos, ad quos & vi-
fratres nostri naves suas allisere. Caveamus, ne crapula
etate graventur corda nostra, ne operum DOMINI & no-
icii obliviscamur. Exulent porro nefandæ grassationes &
nes, cessent hoc tempore, quo tota Ecclesia saccum & ci-
nduit, beluinæ istæ compotationes, quæ ante hac Acade-
anc fœtidam reddidere. Eas si nos forte pro nostra lenitu-
erare vellemus, at Leges & decreta, & superiores, queis
nto diximus, non tolerabunt. Et ne quispiam nos solos
elancholicos homines & scholasticas vulpes, ita enim qui-
loqui libet, & pædagogos esse censeat, qui tolerare noli-
od in aliis Academiis toleratur, lubet prælegere cordatum
n, quo Rector & Senatur Academiæ *Rentelienfis*, quam in
superioribus annis Illustriss. Princeps Scaumburgicus ape-
dem furoribus occurrendum censuit.

i 5 RE-

RECTOR
ET
SENATUS ACADEMIÆ HOLSATO-SCHAUMBURGICÆ RINTHELENSIS.

QUod Poëtarum Homerus olim de armatæ militiæ militibus reliquit: Nulla fides, pietasque Viris, qui castra sequuntur: Id imprimis hisce ultimis temporibus epilepticis, in quibus homines moriuntur pejores, quàm nascuntur, longè est verissimum. Cum pietate enim ac virtutibus aut nihil, aut parum illis est commercii. Et quid aliud fere possunt, magisque in votis habent, quam

Nocturno certare mero, potare diurno,
Atque diem nocti, noctemque æquare diei?

Adeo ut, ipsimet imprudenter confiteantur, nec Christum & Martem simul coli, nec quem bonum Christianum, & bonum militem simul esse posse. In LL. passim Justianianeis milites togati, & qui Musarum castra sequuntur; illis comparantur, ita ut Juris etiam Interp. non malè dicant, argumentum inde sumptum probabile esse, frequens ac utile. Nequaquam tamen in attactâ impietate ac malitiâ, malitiæ utrique dediti ab Imp. atque JCtis æquiparantur, sed quoties de privilegiis, beneficiis, eorumque acquisitione aliquid constituitur. Bene audiunt, quo ad LL. Imperiales, togati milites, bene etiam audiunt armati: unde non raro in jure *devotißimi* appellantur. Utinam hodie in Germaniæ Universitatibus, & imprimis in hac ERNESTINÂ tam bene omnes audirent Cives Academici! Sed id à nemine, nisi

si qui quipalpum alicui obtrudere velit, affirmari po-
st. Invasit, proh dolor, ACADEMIAM nostram ovam nova quædam contagiosa, & eod. modo in aliis actenus inaudita lues. Irrepserunt in eam pauci qui-
lam Helluones, Lurcones, Comedones, ἀλλοτριό-φαγοι ac Canes Venatici, qui à militibus istis armatis, intè depictis, parum differentes, *bona* (ut cum Juvenale loquantur) *summa putant alienâ vivere quadrâ*. Qui non solum quibusdam Commilitonibus suis status quæstionem contra aperta jura, movere non dubitant, iisdem quoque, ut & juvenibus novellis sine ullo ferè personarum discrimine, tanquam vultures opimo cadaveri inhiant, eo ac quibuscunque possunt modis ac mediis sæpe in hac annonæ caritate universali plus extorquent pecuniæ, quam studiorum gratiâ secum attulere. Cum autem istiusmodi processum ἀκαθαρτον illud πνεῦμα, & Princeps vitiorum omnium Diabolus introduxerit: Membra ejus continuare, & ad successores posterosque propagare conentur: nec ulla major insania, futilitas, levitas, nulla pestis perniciosior ad inficiendam, prorsusque devastandam hanc ACADEMIAM fæliciter inceptam, ad iram DEI, ac Principis Illustriss. Mecœnatis ac εὐεργέτου nostri munificentissimi disgratiam concitandam excogitari possit: Vos Crumenimulgas atque Lurcones (hos enim tantùm compellamus; pios, insontes, ac morigeros expresse excipimus, exceptosque esse volumus) ejusmodi facinorum non pigeat solum, sed & pudeat. Hæccine vita est Academica; Civesque decet, docet ac ostendit Academicos; Certè non Hierosolymis fuisse, sed Hierosolymis benè vixisse laudandum est. Sic nec per annos multos, multis in Academiis fuisse, sed benè vixisse commendandum. Ita, prout vos cœpistis, milites horridi vivere solent, omnesque Epicuri de grege porci. Ita violatur Naturæ hæc κοινὴ ἔννοια: Quod tibi non vis fieri, alteri ne feceris. Ita vos, qui pietate, hone-

honeſtate, virtute & vita bona exemplari aliis præluce-re debeatis, non tantum floris juvenilis, modeſtiæ, ſed & omnis veſtræ ſalutis tam æternæ, quam temporalis naufragium facitis. Neque etiam nobis Profeſſoribus ac Præceptoribus veſtris (quos parentum inſtar honorare à lege divinâ jùbemini) atque ſtudioſis ingenuis. eo ip-ſo parcitis, licet innocentiſſimi ſint, propter vos tamen, etiam in locis remotioribus, malè nonnunquam audiunt, peſſimeque traducentur. Nos igitur nolumus neque of-ficii noſtri ratione poſſumus, talibus tantiſque facinoribus ſcurrilibus, factiſque ſordidiſſimis amplius connivere, ſed nequid detrimenti noſtra capiat Reſpublica, decrevi-mus hoc aconitum in ipſa, quod dicitur, herba ſuffocare, & iſtiuſmodi Exactoribus ac carcinomatis Univerſitatis noſtræ virulentis, competentibus remediis obviare: Et volumus nullos impoſterum ex iis, qui vel compotatio-nibus hujuſmodi illicitis, turpibus ac omni jure prohibi-tis, ſub quocunque etiam titulo & prætextu interſunt, ullo beneficio, bonis ſaltem atque tractabilibus ſtudioſis ex liberalitate nunquam hactenus ſatis laudatâ laudatiſ-ſimi Principis noſtri &c. dando, dignos eſſe, ſive realiter aliquo fruantur beneficio, ſive ſpes duntaxat eos de fu-turo foveat. Illi beneficiis antè perceptis confeſtim cade-re, & iis, quæ habent, privari debent. Hos, non at-tentâ aliquâ promiſſione fortè factâ, omni prorſus ſpe per-cipiendorum ſtipendiorum fruſtramur, tam contra hos, quam illos, ut & iſtos, qui commeſſationes ſive helua-tiones ſub quacunque convivii ſpecie inſtituunt, pœnam quoque Carceris, vel pecuniariam reſervantes. Ipſi ve-rò Coryphæi, Gulones, Phagones, iniqui Exactores, & authores primi, non ſolum beneficii, quo gaudent, amiſſionem, verùm etiam aliam pœnam graviſſimam, nec non ſeveritatem competentem ἀπροσωπολήπτως pro quantitate exceſſuum ſubibunt. Hæc, ne ulla poſſit al-legari ignorantia, publicè ſignificanda duximus, τῶν φι-

λοθέων

ιν ϗ φιλαρέτων patroni accuratissimi, sed μισεροφίλων ϗ ελοφάγων vindices severissimi futuri. P.P. RINELII ad Visurgim 18. Novemb. Anno 1621.

abetis cordatum Academiæ Germanicæ de istis togatæ militiæ tiis judicium, & severam comminationem. In quo, si no- llustrium Frisiæ Ordinum & Nob. DD. Curatorum decreta su- oc ipso negotio novo programmate renovanda essent, ne jo- idem aut apicem mutaremus. Nos confidimus, nullam no- npositum iri necessitatem ad duriora remedia descendendi.

Oderunt peccare boni virtutis amore.

os, Nobiliss. & Ornatissimi adolescentes officium vestrum e, ego, cum bono Deo, in hac functione ita versabor, ut ne- onus de me jure conquéri possit. Ut autem quid officii nostri estri sit, intelligatur, Academiæ Secretarius Leges & statuta eget.

'plendis vacivis istis paginis, & firmandis istis, quæ su- 'riori oratione liberius dixi, exhibebo tibi insigniora quæ- loca ex duabus orationibus celeberrimi Theologi & Phi- hi, D. IOH. ALSTEDII, quæ extant in ejus En- 'p. col. 2764. & seq.

olumna 2770. Orat. de Providentia Dei circa Scholas. *Sed r mihi videre, quid sibi velint, qui scholis talia improperant. Desi- illi oculos in vitia, quæ in scholas irrepunt, iisdemque exitium minan- r machinantur. Sed quid hæc ad nostram Andromachen? Non enim 'acta est meretrix, sed ii, quibus hoc negotii à Deo datum, ut inte- tam hujus divæ castitatem propugnarent; hi, inquam, sui muneris , Dei vindicis iram provocarunt, utque ille phialas excandescentiæ (de quibus in Apocalypsi) super scholas quoque effunderet, effecerunt.*

Providentia Dei circa scholarum decrementum.

olumna 2775. *Magna hæc sunt, auditores, studiorum impedimen- ed illud est maximum, quod juventus literaria diffluit luxu, quod vivit 1 dissolutam, quod helluationibus, quod grassationibus se dedit & tan-*

k tum

tum non mancipat. Vix enim dederis mihi scholam, ubi clamoribus, grassationibus, debacchationibus, ululatu, boatu & rugitu viri boni non molestentur. Nihil hic peccavero, si ad scholas optavero novi mundi descriptionem, quam Mercurius Gallo-Britannicus evulgavit sub titulo, Mundus alter & idem; Est hic Crapulia divisa in Pamphagoniam seu terram Gulonum; est hic Terra ebriosa, divisa in OEnotriam & Lupulantam, cujus cives sunt equites aurei dolii; est hic terra Rixatia, Ploravia, Risia major & minor. Et quis omnes hujus novi orbis patres recenseat? Quam vellem nobis semper ob oculos versaretur catastrophe florentissima Academia Erfordiensis? *Cum studiosi illic loci se petulantius gererent adversus cives, cum tumultib. nocturnis urbem lacesserent, cum lapidibus tecta domosque obruerent, cum fenestras & fores hospitum frangerent, populus magno agmine excitus collegiorum domos admotis bellicis tormentis obsedit, expugnavit, ac ut quemque studiosorum juvenum obvium habuit, velut hostem, arripuit, vulneravit, trucidavit; neque prius quievit, quam vitulantium adolescentum multitudo mœnibus urbis esset profligata. Jacet ex illo die etiamnum, olim florentissima Academia, quam Lutherus, qui primam ibi lauream consecutus est, paradisum Germania id ætatis fuisse testatur: in qua Eobanus Hessus mille & quingentos auditores habuit: qua denique id fuit in Germania, quod Bononia in Italia, mater scilicet studiorum.*

Orat. de causis corruptarum scholarum, columna 2779. *Quid vero, si tristes quædam & maligna natura, quas Saturnus infausto aspexit sidere, vociferentur, nullum virum bonum has sibi partes unquam sumsisse, ut diceret de morbis scholarum, & causis istorum morborum? Hi homines produnt maximam suam inscitiam: cum plurima Theologorum, oratorum & historicorum extent scripta de scholis corruptis, de morbis scholarum, de fatalibus dissipationibus & ruinis Academiarum, & denique de scholis curandis & in integrum restituendis. Quod igitur facio, magnorum virorum citraque controversiam bonorum exemplo facio. Et vero quid est, quod nonnulli adeo stomachantur & tumultuantur, cum audiunt scapham vocari scapham & ficum ficum, nisi quod ægre ferunt sua vita sibi ob oculos poni in publica quasi tabula. Non ita animati sunt viri boni, qui dolent adeo conclamatum esse nunc temporis, merito exclamare possimus: ô schola, Hannibal ante portas vestras, vobisque ruinam & excidium minatur, nisi brevi redieritis in viam regiam, qua jam excidistis! Hi dico viri boni dolent famam rei literaria, & ex animo optant, ut morbi epidemici graphice depingantur: ut hac ratione iram Dei adversus scholas male administratas agnoscamus, illam averruncemus, quantum in nobis est, vitando scilicet peccata magna, peccata multa, quædam ex iis clamantia, ut vocant,*

& vin-

ndictam divinam postulantia. Hi *enim sunt morbi, qui petunt cor trum & jugulum.*

olumna 2790. *Vltimò praceptores infestat* indulgentia, *qua fralaxatur juventuti ferocienti, adeo quidem, ut licentiosissima fit studioso- in omnibus scholis, vita, si modo vita dici potest, qua viam expeditissim sternit ad mortem. Trepido hic, quando intueor deploratam schom faciem. Tametsi enim illa optimis communita sunt legibus: Perintmen est ac si nulla sint leges. Lex enim sine executione nihil est aliud n larva, & campana sine pistillo. Evigilent itaque, evigilent tanantistites scholarum, neque diutius grassari patiantur licentiam: qua es reddimur deteriores, ut ille in comico socco loquitur. Diligenter endant illud Allexandri Severi Imperatoris, qui milites suos ita allour.* Disciplina majorum rempub. tenet, quæ si dilatatur, & nen Romanum & imperium amisimus. *Et quemadmodum è discia militaris sinu (ut cum Valerio Maximo loquar) omnes triumphi manat: ita è disciplina scholasticâ tanquam corde spiritus vitalis in totum schoorpus derivatur & diffunditur. Non est, quod pluribus hic commemot, quid posit disciplina in omni Vita statu. Lachryma hic requiruntur, bus deploremus cacoëthes ingeniorum juvenilium, qua studiis dedita putur. Plane mihi persuadeo eandem fore catastrophen scholarum, quauit exitus schola florentissima Berytiensis. Erat illa legum nutrix, ut ustiniano vocatur. Erat totius Phanicia Phœnix & lampas clarissima. it Museum Romani orbis. Erat uno verbo tribunal justitia, Sed non erat: Maximus enim fiebat maximorum privilegiorum, immunitai & indultorum ab Imperatoribus concessorum abusus. Qua virtutis ustitia erat officina, in omne vitium & injustitiam, in nequitiam, in ulantiam, in lasciviam degenerabat. Omnis disciplina jacebat: Leibi silebant: Professores irridebantur: Praceptores spernebantur; Monis injuriis & contumelia afficiebantur. Quarum rerum atrocitate optimus tudiosorum amantissimus Imperator Justinianus adeo commovebatur, ut Salaminum, virum disertissimum, ita scripserit:* Illud verò satis cessarium constitutum, cum summa interminatione edicimus, nemo audeat, neque in hac splendidissimâ civitate neque in Beiensium pulcherrimo oppido, ex his qui legitima peragunt stu-, indignos & pessimos, imò magis serviles, & quorum effes injuria est, ludos exercere, & alia crimina, vel in ipsos prosores, vel in socios, & maximè in eos qui rudes ad recitationem um pervenerint, perpetrare. Quis enim ludos appellet, ex ibus crimina oriuntur? Hoc fieri nullo modo patimur, sed

Indulgentia nocet scholis.

optimo ordini in nostris temporibus, & hanc partem tradimus; & toti nostro postero transmittimus seculo, cum oporteat prius animas, & postea linguas fieri eruditas. *Egregio & verè regia Imperatoris optimi sententia, Quam utinam perpenderent doctores, imprimis scholarum! In hos enim culpa conferenda est laxa disciplina: quippe qui desunt muneri suo. Sane si currus in præcipitia agatur, non currui, sed vectori hoc acceptum ferendum est. Sed valde vereor, ne surdo fabulam. Vt tamen in utramque aurem stertentes excitem, vellam ipsis aurem commemoratione miseri exitus, ut paulo ante recepi, qui mansit scholam Berytiensium florentissimam. Cum neque Imperatoris severissima prohibitiones gravissimaque comminationes, neque professorum ac præceptorum fidelissima admonitiones, quidquam loci invenirent, Deus, vindex omnis iniquitatis certissimus, qui tarditatem pœnarum supplicii gravitate compensare solet, subito intempestâ nocte, cum gurgustia helluationibus fumarent, ganea & lustra libidinibus ferverent, cyclopicis vel potius diabolicis clamoribus omnes angiportus civitatis arderent, terræmotu terribili immisso, fundamenta urbis evertit, mœnia prostravit, tecta diruit, domos disjecit, tanta hominum strage edita, ut testante Agathia, qui Justiniani res gestas scripsit, tria amplius mille studentium, vulgi numero præterito, una illa miserrima nocte interierint. Quid quæso, Illustrissime & Clementissime Dn. Princeps, ex omnibus annalibus funestius, quid miserabilius, quid horribilius, literis & literarum cultoribus occurrere potest? Ejusmodi profecto est hoc exemplum ut non tantum omnibus scholis juridicis, omnibus tribunalibus consistoriis, ut Viglius JCtus ad Carolum V. Imperatorem scripsisse legitur, sed etiam omnibus Academiis & gymnasiis sit appingendum, hoc Virgilii versu subscripto:*

Discite justitiam moniti, & non temnere divos:

Addita insuper (ut hoc addamus) voce illâ Servatoris nostri dulciss. quâ respondit illis, qui ruinam Siloæ turris, stragemq; referebant: Nisi ad frugem reversi pœnitentiam egeritis, eodem fato cuncti peribitis. *Eo autem diligentius hoc exemplum est frequentandum, quo res scholarum nunc sunt periculosiore loco. Præceptores enim Beryti faciebant suum officium monendo & minando, quod pauci faciunt hodierno ævo professores & præceptores. Etenim vel silendo, vel byssinis verbis adulando, vel comessationibus studiosorum se miscendo, ipsi pereunt & alios perdunt. Quanquam Berytienses illi præceptores non fecerunt omne, quod debeant facere, officium. Non enim ad Ure, Seca progressi sunt. Quod omnino fieri debet in morbis desperatis, qui vires acquirunt eundo.*

Columna 2794. *Ad extremum hic se offert egregia vitiorum coronis;* vita

vita *scilicet* dissoluta, *quam plerique studiosi vivunt. Si quis hoc neget, paulisper commoretur in urbe, ubi schola est fundata, utcunque celebris. Audiet ibi clamantes, grassantes, debacchantes, boantes, rugientes, giganteo ausu mira meditantes studiosos, quos ita vocant, licet injuriâ. Quidvis enim potius illi sunt, quam bonarum literarum studiosi. Biberii sunt, capitones sunt, Rabirii sunt, sunt sponsi Penelopes, sunt ardeliones.*

Columna. 2795. *Hic verò cum omnia sunt misera, tum illud existit miserrimum, quod studiosi isti certatim conantur esse bibones, vespertiliones, & prope dixerim cacodæmones. Quam in sententiam facit historia tristis an ridicula, quam paucis accipite. In Academia quadam Saxoniæ, quæ ex dissipatæ Pragensis scholæ ruderibus erat excitata, quasi colonia novatum temporis deducta (Pragâ enim Germani supra duo millia propter exortas Hussitarum contentiones, uno die discedentes, triumque dierum itinere illinc profecti hic consederunt, in hac dico Academia vixit eques quidam nobilis, hoc nomine celebris, quod omnibus compotoribus palmam præriperet. Cum enim Leonhardus Filseckius, eques nobilis, in paulo ante excitatam Academiam appulisset, deque sobrini sui studiis ac moribus perquisivisset, hoc responsum tulit: Optimè illius tui propinqui res se habent. Inter mille enim ac quingentos, qui in hac urbe studiorum causa commorantur, adolescentes, illè unus potandi gloriam ac palmam possidet. Egregiam verò palmam! Quis vero nostrum eosdem triumphos in Academiis hodiernis, & quidem multo superbiores non perspicit! quis non dolet hæc fieri insuper & laudari! O utinam tandem aliquando Deus excitaret Herculem Academicum, qui more Herculis illius Thebani debellaret monstra illa scholastica. Thebanus ille, ut est apud Plautum.*

Cum leone, & cum excetrâ, cum cervo, cum apro Ætolico,
Cum avibus Stymphalicis, & cum Antæo deluctatus est.

Hæc monstra omnia, imo plura, & magis fera, in scholis nostris grassantur.

Columna 2777. *Me si quis interroget, quot sint columnæ status Ecclesiast. & politici, respondebo tres. Primam dixero scholas: secundam, Scholas: tertiam itidem scholas. Tanta enim est scholarum necessitas, & utilitas tanta, ut absque illis si sit, homines transformentur in belluas, in truncos in lapides, in monstra denique immania; cujusmodi metamorphosin Ovidius acutè admodum descripsisse putatur. Quid enim? Annon homines naturâ sunt veluti tabula rasa, cui nihil inscriptum est, quidlibet autem inscribi potest; Annon sunt velut alba linea, quæ colorem quemlibet recipere potest? Annon sunt instar lapidis, è quo qualibet statua fieri potest? In scholis autem tabulis hisce inscribuntur literæ Pietatis & Humanitatis. In scho-*

lis alba ista linea tinguntur vivis Honestatis & Vtilitatis coloribus. In scholis statuarii peritissimi, qui refingunt hominem ad imaginem Dei Opt. Maximi. Vnde scholæ non immeritò vocantur emporia & mercaturæ bonarum literarum: seminaria Ecclesiæ: armamentaria reipub. vivaria œconomiæ: officinæ pietatis: magistræ humanitatis: fontes honestatis: scaturigines utilitatis: nervi morum & disciplinæ: horti Gratiarum: & uno verbo, cornucopia omnimodæ felicitatis. In his enim gigantéa audacia diffringitur, Cyclopica immanitas compescitur, vita Epicurea corrigitur. Absque his si sit, juventus, thesaurus ille utriusque politiæ, corrumpitur, & hoc thesauro corrupto ipsa respub. labascit, & hac labascente labat quoque Ecclesia, cujus hospitium est respub. Nam ex institutione malâ pravi pueri, pejores adolescentes, pessimi viri evadunt, è contrario ex bonâ institutione boni pueri, meliores adolescentes, optimi viri existunt: ut non immerito majorum gentium politici scribant, è scholis tanquam fontibus felicitatem publicam & privatam, non secus ac ab Apollinis capillis destillare. O igitur beatas respub. in quibus hæc emporia sunt aperta! ô felices Ecclesias, quibus hæc pietatis domicilia sunt adjuncta! ô beatitatem hujus seculi maximam, quod plurimis abundat scholis! Verùm enimverò quod in omnibus fermè rebus naturâ sua præstantissimis & optimis usuvenire solet, ut technis, fallaciis & fraudibus antiqui istius veteratoris Diaboli mirum in modum depraventur, & tantùm non in purum putum venenum commutentur: id etiam proh dolor scholis accidisse, & indies magis magisq; accidere videmus, & magno cum dolore videmus, si modo aliquid videmus. Tantum enim est hujus seculi (quod nonnulli heroicum vocare solent; quam rectè ipsi viderint) tantum dico est hujus exulcerati seculi cacoëthes, ut in maxima scholarum copia sit maxima virorum publicè utilium, qui tum reipub. tum Ecclesiæ functionibus satis idonei sint, inopia: adeo quidem ut scholas in ipsis scholis desideres, & Tantalum in mediis aquis sitire, ac salamandram in mediis ignibus algere non ineptè dicere possis &c.

Author anonymus Latinissimi cujusdam scripti, cui titulus, L. Ex.

Libertatem æstimare multi licentia scelerum solent, non bonis legibus, & perdito cuique mitius hoc imperium, cui IMPVNITAS pro amuleto est. Grassabantur palam injuriæ, convitia, pugnæ, furta, temulentiæ, quibus præcavendis duriore Senatus-consulto opus erat. Sistenda enim minora mala ex præscripto medicorum sunt, ut majora evitentur, quod tractu temporum exacerbata respuant medicinam.

SIX-

SIXTINI AMAMA

DE

DECIMIS MOSAICIS

Commentariolus.

AD

Nobiliss. & Magnif. Academiæ Patriæ.

CVRATORES.

Nobilissimis, Magnificentiss. Prudentissimis & Doctiss. Viris,

D. KEMPONI à DONIA,
D. JELGERO à FEITZMA,
D. MARCO à LYCLAMA,
D. GELLIO ab HILLAMA.

Acad. Patriæ Curatoribus, Dominis & Patronis suis æternùm colendis.

UT amicis quibusdam Angelis gratificarer & me describendi tædio levarem, placuit Commentariolum hunc de decimis in Bodlæanâ aliquando à me concinnatum & jam à me recognitum edere. Nomina verò Amplissimarum DD. VV. præscripsi, non quod dignum eum putem qui vel uni DD. VV. offeratur, sed tantum ut tester animum beneficiorum mihi à tot jam retrò annis præstitorum meminentissimum, & simul ut obses sit apud DD. VV. majoris operis, cujus editione, cum bono Deo, brevi viris aliquot non ex plebe ibo gratificatum. Valete diu interea Patriæ ornamenta, studiorum meorum Patroni, à quibus nunquam nisi ad diligentiam & virtutem dicessi inflammatior. Franek. 25. Febr. 1618.

VV. AA. devotissimus

SIXTINUS AMAMA Ebr. L. Prof.

S. AMAMA
DE
DECIMIS MOSAICIS COMMENTARIOLUS.

DEcimabantur in V. T. vel pecudes vel proventus.

Decimationis annuæ pecudum hæc observata fuit ratio, ut quidem Ebræi ex Levit, 27. 32. colligunt. Colligebat pecuarius agnos vel vitulos in stabulum unum, quod habebat ostium parvum, ut ne duo simul egrederentur. Constituebantur matres illorum foras, ut, cum agni vitulive eas mugientes balantesve audirent, ordine alter post alterum egrederetur. Tum incipiebat numerare virgâ, primum, secundum, 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. & quod decimo loco egrediebatur sive masculum sive fœmineum, sive integrum sive maculatum, signabat rubeo colore quo tincta erat virga, & dicebat, Hoc erit pro decima.

Sed hac decimatione missa proventuum decima breviter persequi animis nobis est.

De his illud Ebræorum axioma apud Dd. Thalmudicos extat.

כל אוכל הכשמר שגדולו מהארץ חייב בראשית בתרומה והמעשרות

1. Quicquid eduliorum ex terra incrementum capit, obnoxium est primitiis, oblationi & decimis.

Sub quo etiam hortensia & vilissima quæque, modo esui hominibus sint, comprehenduntur, ut anethum, pulegium, mentha, ruta, cuminum &c.

Sed an horum hortensium seu olerum decima in Lege divina exactæ sint, quæstio inter eruditos est. Hoc extra controversiam est, exactas in eâ decimas הַתְּבוּאָה proventus & proventus seminis. Sed sub istis olera comprehendi negarunt Rabbinorum pars maxima, & inter eos author libri præceptorum fol. 145. col. 4. & Gerundensis in Mosen fol. 308. pag. 2. Quos secuti sunt viri magni, Beza, Piscator, Drusius in Matth. 23. & Casaub. exercitat. id est, cap. 9. quo inclinat & Jansen. comm. in Harm. Evangel. cap. 84.

Deut. 14. 22. & 26. 12. & alibi.

Pro his facere videtur, quod passim in Lege, quoties de deci-

mis agitur & nomen תבואה *proventus* adhibetur, ei subjiciantur tantummodo hæ tres species, frumentum, oleum & mustum. Item quod Ebræi aliquot doctores VII. tantummodo species rerum ex præscripto Legis decimatarum enumerarint, subdividentes nempe frumentum in V. species, Triticum, speltam, hordeum, avenam & panicum quod spicam vulpis vocant.

* Deut. 14. 22. & 18. 4. & alibi. R. Salomo ad Deut. 26.

Hinc est quod reliquorum fructuum & olerum decimationis originem non arcessant altius quam ab isto seculo quo suo superstitioni & operibus super erogatoriis indulgeri cæptum est, quo ut cl. Cunæi verba huc applicem, Mosaïcam religionem hac mercede colere cœperunt, dummodo de suo aliquid adderent.

De Repub. Ebr. lib. 2. cap. 17.

Hinc & illud est quod ad prædictam Traditionem non τὰ ῥητὸν Legis referant illud quod in Pharisæis sui seculi reprehendit Salvator Matth. 23. & Luc. 11. dum Væ denuntiat iis qui decimabant Rutam, anethum &c. olera, posthabitis interim misericordiâ, fide & judicio, quò & respexisse existimant Pharisæum istum Luc. 18. qui inter alia & hoc de se refert, ἀποδεκατῶ ὅσα κτῶμαι, decimo omnia quæ possideo.

Sic illi. Sed non desunt qui contra opinatur, urgentes maxime illud ἔδει oportebat Matth. 23. *Hæc oportuit facere & illa* sc. decimationem r. a. cum. *non omittere*, sc. oportuit.

Addi posset & locus Levit. 27. 30. qui infringit ternarium istum, vel ut alii subdividunt, septenarium numerum, Locus verò sic habet, *omnis decima ex semine terræ & pomis arborum Domini esto.* Licet autem in Ebræo sit, *& fructus ligni* vel *arboris* (עץ enim utrumque significat) & R. Sal. nulla hic difficultas sit; utpote qui semen terræ *frumentum*, fructum ligni verò *mustum & oleum* exponit, tamen mihi non persuasit ex quo locum istum 2. Chron. 31. 5. perpendi, qui sic sonat, *& multiplicarunt filii Israel primitias* (id est, Therumoth) *frumenti, musti, olei &* דבש *& omnis proventus agri* &c. Ut enim linquam illud posterius quod ἐξηγητικὸν forte dices, quò referes illud דבש? sive vocem eam *mel* sive *dactylos palmarum* cum Junio vartas. Certè si non olerum decimationem probat, saltem ternarium istum numerum discutit. Nec est quod quis vocem ראשית nobis opponat, cum eam Therumoth hic denotare probaturi simus & istis locis unde isti numerum illum extruxerunt, etiam adhibeatur, ut Deut. 18. 4. Quin &, si non omnium forte quæ decimas debebant, offerebantur Therumæ, tamen omnium quorum Therumæ hoc sensu acceptæ offerebantur, debebantur decimæ.

Nec

Nec hic authoritates Rabbinorum desunt, ut Ebræos Ebræis opponamus. Ecce enim Hiscuni ad Levit. 27, 30. *de semine terræ*: Complectitur etiam alium & שחלים (id est, Leonticen vel Leontium vel Leoninum semen Leontopetalium) & גרגיר Phesictha, comprehendit semen alii והשחלים והגרגר Jam vero גרגר genus oleris esse colligitur ex libr. præc. majore, nam in eo disertè: Schachalim & Gargir ושאר ירקות & cætera olera. Rursus ad, *ex fructu arborum*: Phesictha, *comprehendit omnes fructus arborum*. Rursus ad aliud, *de semine terræ*: non de semine omni, quia excipit legumina quæ *non eduntur*, ut semen ■pæ & Raphani &c.

Atque hoc modo probabiliter olerum decimationem, evidenter autem plurium quam trium vel 7. istarum specierum ostensam à me ex V. T. existimo. Vnde de loco isto Matth. 23. & Luc. 11. & universo hoc negotio sic sentio, cum Lege tamen resiliendi si quis meliora; Ad minimorum istorum præstationem ex Lege ipsos fuisse obligatos, eam tamen progressu temporis Judaïcæ genti incubuisse cœcitatem atque affectatæ pietatis studium, ut, cum minime fuerit, ipsi tamen Pharisæi Christi ævo pro supererogatoria eam habuerit.

Sed ut hæc semel mittamus & cætera persequamur quæ potissimum hic se offerunt consideranda, hæc tria ordine observanda sunt. 1. Primitiæ. 2. Oblatio Theruma dicta. 3. Decimæ. Hic autem ordo inverti aut immutari non poterat. R. Sal. Exod. 22. *non invertendus est ordo separationum istarum, ut theruma primitias, aut decima Therumam antevertant.*

Primitiæ erant frugum maturescentium, quarum Omer, id est, manipulum sacerdoti, altero festi paschalis die, nimirum XV. vel ut alii numerant XVI. Martii sive Nisar (qui *a*) inde nomen Abib obtinuit) offerebant. *b*)

Primitiæ
a Ex. 13. 4.
b Lev. 2. 14. & 3. 10. & innuitur Deut. 16. 9.

Hæc oblatio messem præcedebat, unde primitiæ Messis (è vestigio scil. subsecuturæ) passim appellantur ut Ex. grat. Levit. 23. 10.

Theruma verò non nisi de fructibus jam elaboratis id est, ut Scaliger loquitur, frumento vannato, oleo & musta offerebatur. Ubi & hoc observavit magnus ille & incomparabilis Heros, Ejusmodi fructus Ebræis demum vocari פירות הנגמרות ut contra, nondum elaboratos שבל.

Theruma.

Hæc offerebatur in festo Pentecostes, ut sancitum passim in

 Lege

c Lev. 23.15. Num. 28.26. Deut 16.9. d Deut. 18.4. Lege est c. Eratque prima oblatio quæ de elaboratis separabatur & solis sacerdotibus d) cedebat. Eam Græci ἀφαίρεμα μέγα vel ἀφορισμὸν μέγαν dixerunt, Oncelos vero אפרשותא id est, sepatationem.

Hanc oblationem præcedaneam Moses nusquam definivit, verum Νομοδιδασκάλοις placuit ut ne esset minor parte quadragesima aut quinquagesima aut sexagesima ad mininum. Quadragesimam dixere oblationem oculi boni. Quinquagesimam oculi mediani. Sexagesimam oculi mali id est, parci & illiberalis. Sic R. Salom. ad Deut. 18. 4. Ubi & isti παρὰδόσει traditioni fundamentum substernit ex Ezech. 45. 13. Ubi Deum voluisse Sacerdotum avaritiæ modum ponere multis etiam ex nostris placuit. Verba prophetæ hæc sunt; *Ista est oblatio quam offeretis, sextam partem Epha* &c. Et, *sextabitis Epham de Homer hordeorum.* Verba R. Salomonis quibus locum istum illustrat hæc sunt, *Sexta pars Epha est dimidium satum. Quando tu ponis dimidium satum de Coro* (vel Homer) *Ecce habes unum de sexaginta. Corus enim seu Homer continet triginta sata.* Sed & elegantem de hoc loco ex Hieron. discursum videbis apud Cl. Drus. Præcept. nostrum ad loca difficiliora V. libr. Mosis pag. 591.

R. B. Homer seu Cor. continet X. Ephas. Epha vero 3. sata.

Sed & hic sanctimoniæ laudem affectarunt Pharisæi dum in utroque termino communes Leges excessere. Liberalitatis; dum trigessimam partem frugum darent, aliis quadragesimam conferentibus. Parsimoniæ: quod ultra quinquagesimam numquam descenderint, Quibus verbis Polyhistor ille Casaub. explicat verba illa B. Epiphanii, τριακοντάδας καὶ πεντηκοντάδας ἐδίδυν.

Sed missas faciam Therumas ubi illud prius monuero Tyronem quod me non rarò de his meditantem tardavit, hanc oblationem nempe nomine רֵאשִׁית & בכורים / quod utrumque primitias Interp. Latini, ἀπαρχὰς Græci transtulerunt, frequenter in Lege occurrere, ut E. g. Deut. 18. 4. & 26. 2. & 2. Chron. 31. 5.

Hinc & Pentecoste Num. 28. 26. vocatur dies & festum primitiarum. Et contra ipsam vocem תרומה 2. Chron. 31. & alibi Lxx. ἀπαρχαὶ, Vulg. & Pagn. *primitias* transtulerunt.

Fuit enim hæc oblatio revera primitiæ, non quidem messis & adhuc stantium frugum, ut istæ priores, sed jam elaboratarum.

Obser-

Observa itaque hanc Reg. *Quoties vox Reseith primitiæ, jungitur cum frumento, oleo, musto &c. fructibus elaboratis, tunc Therumam hanc, de qua jam loquimur significat.* Quam si observassent nonnulli Interpretes & Lexicographi non confudissent tam crebrò primitias cum Therumoth, nec quæ de his prodiderunt Ebræorum Dd. illis applicuissent. Atque hæc de primitiis & oblationibus impræsentiarum suffecerint. Regula.

Hac delibatione fructuum universitate factâ & sacerdotibus tradita, tunc de reliquo acervo *a* decima dabatur Levitis. Ebræis dicta מעשר ראשון decima prima, Græcis *b* δεκάτη πρώτη.

a Num. XVIII. 21. 25. 26. 27. 28.
b Tob. 1. 7.

De hac decima prima Levitæ pendebant decimam *c* sacerdotibus, quam Textus ibi vocat decimam de decima & Therumam DOMINI, Rabbini verò & inter eos R. Sal. ad locum istum, תרומת מעשר oblationem decimæ. Quæ omnia diligenter annotare volui, saltem ad διάκρισιν alterius Therumæ quam magnam vocant, de qua supra actum est. Vocatur & decima sanctitatum 2. Chron. 31. 6.

c Deut. 18. 26. 27. &c.

Hæc decima decimæ Levitis *d* accepta ferebatur, non vero colonis à quibus ipsi acceperant. Hâc delibata reliqua Levitis erant quasi profana & ubivis *e* locorum extra Jerusalem consumi poterant, *etiam in coemeterio*, inquit R. Sal. At Abenezra, *in omni loco mundo.* Eoque pervenerant ut חולין גמורין teste R. Sal. dicerentur, id est, profana consummata.

d Num. 18. 27.
e Vers. 31.

Jam vero quod reliquum erat de Theruma magna & decima prima, dicebatur חולין ut Scaliger observavit id est, profana. Est enim חולין / inquit ille, universitas fructuum de detracta Theruma & decima prima.

De illis pendenda Colono adhuc erat altera decima quam Ebræi מעשר שני decimam secundam, Græci vero *f* δεκάτην δευτέραν vocant.

Ea expresse sancitur in Lege; scil. in *g* Levit, & in *h* Deut. Et clarè à prima distinguitur, ut mirum sit *i* quosdam eas confudisse. Patet enim vel hinc discrimen, quod decima prima detractâ decimâ decimæ profana fieret & extra urbem S. absumi poterat: hæc vero sacra erat, nec ea nisi *k* intra septa Templi coram Deo vesci licebat.

f Tob. 1. 7.
g Lev. XXVII. 30. 31. 32. 33.
h Deut. 14. 22. & 23.
i Lyra ad Deut. 12. & 14. vide & Jansen. cap. 48. Harm.
k Deut 14. 24. 25.

Amplius, decimæ primæ necessariò aut à colono ipso aut ejus vicario Hierosolymas deportandæ erant: decimæ verò secundæ aut Hierosolymam deferendæ erant aut si impeditior

erat via longiorve, adærari poterant à colono, & ex pecunia inde redacta vinum, oleum, mustum, victimasque Hierosolymis denuo coemebat, ut ex illis epulum instrueret (quod Ebræis זורוי χαειστήειον dictum annotavit Scaliger) & ad illud Levitas & Sacerdotes in atrio Templi invitaret Deut. 14. 24

Sed quando secunda illa decima divendebatur, quintam partem decimæ adhuc addi solitam ex Lege Levit. 27. 31. collegerunt Ebræi, ut, inquit Scaliger, quæ in speciebus erant decem de centum, in adæratione fuerint XII.

Ita quod restabat fructuum, חולין מתוקנים id est, profana ἐγτιμασμένα dicebantur & præparata, polluta id est usibus profanis exposita.

Addam locum ex Josepho contra eos qui has decimas confuderunt. Is autem libro Ant. 4. 8. sic introducit Mosem mortijam vicinum: *Sit autem & decima separatio vobis frugum, præter eam quæ Sacerdotibus & Levitis debetur*, χωρὶς ἧς διετάξατε τοῖς ἱερεῦσι καὶ λευίταις δίδοσθαι. Pergit Jos. ἣ πιπεράσκέσθω μὲν ἐπὶ τῶν πατρίδων, εἰς δὲ τὰς εὐωχίας ὑπηρετείτω καὶ τὰς θυσίας αὐτῶν ἐν τῇ ἱερᾷ πόλει, id est, quæ divendatur quidem in patriis, sed insumatur pecunia inde redacta in convivia & sacrificia in sancta urbe.

Clarus etiam est Tobiæ locus 1. 8. καὶ τὴν δευτέραν δεκάτην ἀπεπραγματευόμην, καὶ ἐπορευόμην καὶ ἐδαπάνων αὐτὰ ἐν Ἱεροσολύμοις. id est, secundam decimam vendebam & ibam & expendebam ea in Jerusalem.

Restat tertium decimarum genus quod tertio quoque anno recurrebat unde Trietericum vocant Tob. 1. 7. τὴν τρίτην δεκάτην. quod his verbis in Deut. sancitur, *A fine trium annorum depromito omnes decimas frumenti tui provenientis isto anno & relinques intra portas tuas. Quem venientes Levitæ, peregrini, pupilli & viduæ, quæ sunt intra portas tuas, comedant & saturentur &c.* Ubi nota quod pro *à fine* in Ebr. sit מקצה (in) extremo vel extremitate id est, in principio tertii cujusque anni, utraque enim rei extremitas קץ & מקצה dicitur. Sic Deut. 15. 1. alibi.

Deut. 14. 28. 29.

Et quia pauperibus hæ etiam cedebant, πτωχοδεκάται dictæ Hieronymo sunt & Rabb. מעשר עני.

Sed quæri hic video an hæc decimatio, tertio quoque ab anno Remissionis anno, utrumque primo & secundo anno usitatam peremerit, an verò nullam, aut an unam tantum, & si unam, utram? an primam an secundam.

Sunt

Sunt qui eam loco secundæ fuisse aut quod idem est eo anno secundam omissam asserunt, Sunt qui neutram.

Quid illos induxerit fateor me non videre. At hoc decepit quod Tob. 1.7. vocatur δεκάτη τρίτη, cum tamen ea nihil aliud sit quam decima tertii anni.

Magnus autem ille Scaliger vult nihil aliud eas fuisse quam decimas primas, quæ primo & secundo item quarto & quinto anno Hierosolymam à colono deportabantur in manus Ephemeriæ Levitarum tum Ministerium obeuntis, tertio autem & sexto anno hebdomadis annalis in horrea, cellas & apothecas condebantur, Levitis, viduis, orphanis & peregrinis in ostio coloni erogandæ.

Licet verò rationes suæ hujus sententiæ non afferat, non tamen sine ratione hoc statuisse putandus.

Hoc tantum vide. Aut fuit prima aut secunda, vel, aut fuit loco primæ aut secundæ, vel, aut peremit primam aut secundam. Utramque enim si peremisset, miserè cum Sacerdotibus actum fuisset.

Non secundam, quæ in atrio præsente colono absumebatur, quia sic toto anno multum esurivissent sacerdotes, utpotè cum nihil expectandum fuisset præter decimas decimarum Levitarum & Therumas, quarum pars quotidiano victu insumenda, pars anno sexto in annum remissionis seu Sabbathicum (quo ut nulla messis ita nullæ decimæ, nulla Theruma) reponenda. Quantillæ etiam istæ decimæ decimarum fuerint ad tantum numerum Sacerdotum per integrum annum nedum duos alendum, præter Therumam & ea quibus ex sacrificiis & pecoribus fruebantur, judicabit quicunque apud Josephum legerit quamque classem sacerdotum (quæ XXIV. erant) suo ævo ultra V. millia sacerdotum habuisse. In Apol. adversus App.

Ergo primam. Ut hoc pacto sacerdotibus tantum decimæ decimarum, Levitis tantum illud quod in Orphanos, viduas & pauperes conferebatur, decesserit. Atque ita exiguo utriusque ordinis dispendio à sapientiss. Legislatore communi egestati consultum est. Quæ omnia secus essent, si, ut quidam opinantur, hæ trictericæ decimæ secundas peremissent.

Hæc

Hæc omnia sic melius patebunt: Habet colonus in reditu hujus anni frumenti modiûm 6000.

Synopsis prout à Scalig. posita est.

6000.	Proventus anni.
100.	Theruma sacerdotibus tradenda à colono parco minusque liberali.
5900.	Residuum de Therumâ bis decimandum.
590.	Decima prima quæ dabatur Levitis.
59.	Decima decimæ quam Lev. dabant sacerdotibus.
5310.	Residuum de Ther. & decima prima adhuc semel decimandum.
531.	Decima secunda quæ absumebatur in Templo.
4779.	Residuum deductâ Ther. & utraque decima de 6000.
1121.	Utraque decima conjuncta quæ est ad 5900. ut 19. ad 100.

FINIS.

ANTI-

ANTI-BARBARI BIBLICI LIBER I.

Error Generalis I.

Græcam Interpretationem Vet. Test. quæ LXXII. *Interpretibus vulgò adscribitur, esse θεόπνευστον.*

HUNC errorem primaria primitivæ Ecclesiæ columina errarunt, ex quo innumeri alii propullularunt. Tali enim uno absurdo posito, quî fieri potuit aliter? Minus hîc culpandi fuêre Græci Patres, qui & Ebraicè & Latinè imperiti, unum & alterum excipio, aliis Editionibus non fuerunt usi. Eò fidentius suæ Editionis αὐθεντίας assertum ivêre. Accessit recepta & credita vulgo fabula de LXXII. cellulis, queîs boni illi viri, singuli seorsim inclusi, versionem hanc eo consensu elaboraverint, uti ne in minima quidem particulâ dissenserint. Fabulam voco cum viris magnis, qui & hoc & alia quæ vulgo de hac translatione circumferuntur, diligentissimè pensitarunt. Ædicularum nec *Aristeas*, μεγίστη τῆς ἱστορίας ταύτης σάλπιγξ, & qui universi hujus negotii director fuit, nec *Philo*, nec nobilissimus scriptor, suæque gentis studiosissimus *Iosephus* meminêre. Inter antiquissimos hujus opinionis assertores *Iustinus Martyr* est, cujus facilitate nimium abusi sunt fallaces Judæi. Is parænetico ad Græcos ait, Ptolomæum non in urbe suâ, sed in Pharo insulâ interpretibus assignasse locum, illic extrui jussisse ἰσαρίθμους τῶν ἑρμηνευόντων οἰκίσκους μικρούς, i. *ædiculas pari cum interpretibus numero*, ut sigillatim interpretationem adornarent, injunxisse vero iis qui inservirent, ut à congressu mutuo illos prohiberent. Subjungit autem, se ipsum in insulâ Pharo τὰ ἴχνη τῶν οἰκίσκων vidisse, & rem ita se habere, ab incolis qui id à majoribus acceperant, audivisse. Ex eo hauserunt *Cyrillus*, *Augustinus*, *Hilar.* *Ter-*

tull. *Philastrius*, *Isidorus*, *&c.* Et ex recentioribus *Serarius*, *Baronius*, *Leo Castrius*, *Salmeron* & alii. Quod verò *Iustino* à Iudæis impositum dixi, non mirabitur, qui ipsi quoque Hieronymo à propudiis istis sæpe os sublitum fuisse, & Iudæis hoc solenne esse novit. Vt autem scias apud Iudæos hanc eandem extare fabulam, describam verba ipsius *Thalmud* quæ extant in *Massechet Sopherim*, cap. 1. Halacha 8. שוב מעשה בתלמי הלסך שכנס שבעים ושנים זקנים והושיבם בשבעים ושנים בתים ולא גלה להם על מה כנסם: נכנס לכל אחד ואחד מהם. אמר להם כתבו לי תורת משה רבכם. נתן המקום עצה בלב כל אחד ואחד מהם והסכימו דעתן לדעת אחת וכתבו לו תורה בפני עצמה ושלשה עשר דבר שינו בה וכולי/ Hoc est, *Rursus exemplum in Ptolemæo Rege, qui convocavit* LXXII. *senes, collocavitque eos totidem ædiculis, cumque nondum aperuisset iis, quâ de re convocati essent, ingressus ad singulos, ait, Scribite mihi Legem Mosis magistri vestri. Porro Deus ita omnium mentem dirigebat, ut cum scriberent singuli, eandem unam undequaque legem omnes scriberent, unoque concentu in tredecim locis ab Ebræo discederent.* Hæc illi. Mirantur ergo merito viri docti, unde * *Epiphanius* eumque secutus *Iustinianus*, Novella 146, de 36. cellulis, ut bini cellulis inclusi fuerint, sominaverint. Sed audiamus magni *Hieronymi* de hac re judicium, *Nescio*, inquit, præfat. in Pentateuchum, *quis primus author septuaginta cellulas suo* MENDACIO *extruxerit, quibus divisi eadem scriptitarint, cum Aristæas ejusdem Ptolemai* ὑπερασπιστὴς *& multa post tempora Iosephus nihil tale retulerint; sed in una basilica congregatos contulisse scribant.* Et Prologo in Paralip. LXX. *cellulæ, quæ vulgò sine auctore feruntur.* Hæc & alia moverunt eruditissimos viros, *Masium* præfat. in Iosuam, *Titelmannum* prologo Apolog. pro Edit. vulg. *Bellarminum* lib. 2. de V. D. cap. 6. & alios, ut hanc de cellulis fabulam exploserint.

* in libro de mensuris & ponderibus.

Adhæsit tamen plerisque illorum eadem de mirabili consensu Interpretum in una basilica congregatorum opinio, unde non minorem ei authoritatem, quàm cellularum defensores, conciliare studuerunt. Namque & hi τ͂ LXX. Interpretationem, προφητείαν, eosque non tam vertisse, quam prophetasse, dixêre. Vide *Philonem* de vita Mosis, *Clem. Alexand.* Strom. lib. 1. *August.* de Civit. Dei l. 18. cap. 42. 43. 44. & de doctrinâ Cristi. 2. 15. Ipse quoque *Hieronymus* qui præfat. in Pentat. *eos non vates sed interpretes fuisse* dixerat, Prefat. in Paralip. *Spiritus sancti afflatum* illis tribuit. Bellarmi-

larminus *peculiarem Spiritus S. aſſiſtentiam, ne quâ in re errarent*, illis adſcribit, *ut non tam Interpretes quàm vates fuiſſe videantur.* Et *Gretzerus* Spiritum propheticum illis impartitur, ejuſque vim conſtituit 1. in eo, quod tam fuerint concordes, 2. quod tam brevi temporis ſpacio, vid. 72. diebus, opus ſuum abſolverint.

Habuerunt ergo juxta illos Spiritus S. peculiarem aſſiſtentiam, ut nulla in re erraverint. Hoc Græcos Patres ſenſiſſe minus mirandũ eſſe ſuprà dicebam. Illorum enim vix ullus Fontes adire potuit, aut ex vulgatâ Latinâ meliorem multorum locorum verſionem diſcere. Quod enim ad Aquilam, Theod. Symmachum & alios Gręcos Interpretes attinet, cum vel Iudæi vel hæretici illi fuerint, non mirum ſi ipſorum fidem ſuſpectaverint. At *Hieronymum* ſubinde, & *Auguſtinum* ubique, ut de cæteris Latinæ Eccleſiæ Patribus nihil dicam, tam præclaram de ipſis foviſſe opinionem, quis non miretur? Agnoſcit Auguſt. in Ebræo legi Ion. 3. *adhuc* XL. *dies & Ninive peribit.* Noverat eundem locum in LXX. ſic legi, *Adhuc tres dies, &c.* Hic ſudat bonus pater, & celerem mentem nunc hùc nunc dirigit illùc, nec tamen ſe extricare valet, ut ſuo loco videbimus; Mordicus enim tenet id quod ſemel apprehenderat, * *Spiritum qui in Prophetis erat cum illa dixerunt, eundem ipſum fuiſſe etiam in* LXX. *cum iſta transferrent.* Sed quid *Auguſtinum* memoro? *Salmero* & *Gretzerus*, qui plurima à LXX. addita, detracta & mutata vel ex ſola vulgata deprehenderant, tantum abeſt, ut ex eo de verſionis iſtius authoritate dubitare cæperint, ut totum hoc ſingulari Spiritus S. impulſui tranſcribant. Sed videant hi quid reſponſuri ſint *Andradio*, cujus inſignem hac de re locum infra ad errorem generalem de puritate fontium, cap. 3. producemus. Ille dictos interpretes labi potuiſſe aſſerit, & *Bellarm.* dictæ verſionis ſphalmata & ab Ebræo textu diſcrepantiam librariis imputat. Namque eorum verſionem *nunc adeo corruptam & vitiatam* agnoſcit, *ut omnino alia eſſe videatur. nec dicendum*, inquit idem, *textum Ebr. eſſe corruptum ubi à Græco diſcrepat, ne fateri cogamur* (Nota hoc Lector, καὶ ἐνὶ φρεσὶ βάλλεο σῇσι) *vulgatam Editionem, quam Concilium Trid. authenticam eſſe judicavit, totam quoque eſſe corruptam. nam excepto Pſalterio, Latina Editio magis convenit cum Ebræo, quàm cum Græco.* Ad obtentum vero impulſus Spritus S. ab *Auguſtino* aliiſque adhibitum, à *Gretzero* verò & *Salmerone* aliiſq; probatum, candidè reſpondet idem *Bellarm. Patres iſtos piè quæſiviſſe rationes ex-*

* De Civit. D. 18. 43. vide & 15. 23. & 18. 44.

cusandi & defendendi eam versionem, quâ tunc Ecclesia utebatur.

Sed satis ostensum arbitror, in quod præcipuè intendebam, Patres non solùm Græcos, sed & Latinos plerosque, qui Latinâ Editione ex Græcâ τῶν LXX. traducta utebantur, *summum scelus duxisse*, verba * *Andradii, à* LXX. *Interpretum versione quovis modo dissidere, eosque non aliter pro 70. Interpp. quàm pro ipsis divinis oraculis pugnasse & divino afflatu fuisse in interpretando actos, existimasse. Hoc negari non potest, hoc liquet*, inquit Andradius, ut mirum non sit, * *Hieronymum propter suam ex Ebræo versionem non minorem invidiam sustinuisse, quàm novi nunc Interpretes apud quamplurimos sustinent.*

* Defens. Trident. Fidei l. 4. fol. mihi 356.

* Idem fol. 355.

In hujus erroneæ sententiæ confutatione non ero prolixus. Præcipuum ejus fulcrum fuit illa de cellulis opinio. Eo sublato, ruit illa alto à culmine. Iam diximus, à quibus & quibus de causis ea fabula explosa sit. Adde, omnia ferè quæ de universâ illa Interpretatione traduntur, adeò diversis authorum opionibus involvi, ut vix quippiam certi sit. Controversum est, utrùm sub Ptolomæo Lago, an Philadelpho ea elaborata sit; an solius Pentateuchi, an verò totius Vet. Testamenti versionem dederint; an omnes conjuncti inter sese contulerint, atque ita à capite ad calcem perrexerint, an vero in LXXII. vel pauciores particulas Scripturâ distributâ, vel singuli vel bini suum pensum absolverint: Controversum est an ex singulis tribubus seni delecti, an Demetrius Phalareus ullas sustinuerit partes in hâc fabulâ. Duo enim hæc posteriora negat *Scaliger*, animadversionibus ad Eusebium & *VVowerius* in Syntagmate de Græcâ versione c.3. Ostendunt enim, neminem hoc tradidisse præter Aristæam; ex eo verò hoc hausisse Ecclesiasticos scriptores. Ostendunt eum Regi Philadelpho fuisse invisum, produnt odii causam, docent à Philadelpho sub initium regni sui in exilium ire jussum, atque in eo periisse: Bibliothecæ Alexandrinæ non fuisse præfectum, nullum antiquorum Scriptorum, qui vitam ejus descripsêre, hujus rei ullam mentionem scriptis suis inseruisse. Ad summam, tota Aristææ narratio in dubium vocatur à viris magnis. Epistolæ quæ ad Iudæos scriptæ finguntur, apud diversos authores diversæ. Ajunt esse scriptum ab Alexandrinis Iudæis confictum, Aristææ suppositum, more istis sæculis tralatitio, & Iudæis proprio, utpote qui ab omni ævo sine ulla religione, neglectâ omni specie veri, mentiri ausi sunt, quasi tota posteritas Midæ aures fabulis eorum recipiendis assumsisset.

Sed

Sed demus hæc omnia vera esse, LXXII. Senes, ex singulis tribubussenos, ab Eleazare Pontifice ad petitionem Ptolomęi Philadelphi, à Demetrio Phaleréo Bibliothecario suo moniti, Alexandriâ missos, ibique totum vetus Test. in basilicâ unâ congregatos, summo consensu 72.dierum spacio, cum peculiari assistentia Sp. S., sine errore, vertisse, quomodo hæc definivit *Bellarminus*, illa tamen restabit difficultas, utrùm illa, quæ in Græco textu ab Ebræo manifestè discrepant, quæ ad eum addita, vel mutata sunt, cum *Augustino*, *Salmerone*, *Gretzero*, &c. Spiritui S. an verò librariorum incuriæ adscribenda sint, sicuti volunt *Andrad. Bellarm. Masius* & alii. Si prius dixeris, oportet ut vel textum Ebræum ibi corruptum dicas, ubi à Græca discrepat, & sic vulgatam quoque Latinam incusari, *Andradius* & *Belarm.* suprà monuerunt, vel ut cum *Augustino* utramque Spiritui S. adscribas lectionem, spiritumq; illum veritatis non solum à semet ipso diversum, sed & tibi ipsi subinde contrarium facias, id quod sine insigni Spiritus S. injuria fieri non potest. Si posterius eligas, ut vid. librariis imputetur ea Græci textus ab Ebręo discrepantia, etiam illud largiendum erit, vetustissimam istam esse universi ferè textus curruptionem, cum antiquissimi etiam Patres loca ferè omnia eo modo, quo etiamnum leguntur, corrupta, citaverint, atque iis ipsis suos errores superædificârint. Id quod ad illud quod nos intendimus, satis est. Sive enim ab ipsis Interpretibus, sive à librariis commissi sint errores isti, qui celebratissimam istam interpretationem deturpârunt, illud videbunt semper Lectores, eos, dum per linguæ Sanctæ ignorantiam, nec in erratis librariorum, nec hæreticorum depravationibus, nec in varietate lectionis nec in ambiguitate vocis vel sententiæ, vel similibus casibus, ne dum in locis malè versis ad fontes recurrere, atque ex iis se extricare potuerunt, eâ ipsa ceu sacrosanctâ & θεοπνεύστῳ fuisse usos. Sed & nos suo loco evidentissimis exemplis ostendemus, ipsos illos Interpretes multos quoque admisisse errores, homines enim fuere, non Dii; Interpretes non Vates. Et manifesta passim indicabimus vestigia, quibus illi insistentes, ab Ebraïcæ viritatis linea non semel aberrarunt Certè * *August. Steuchus Eugubinus*, Episcopus Xisamensis, non erubuit pronunciare, LXX. *Interpretes non adeo exquisitè Grammaticam Ebræam calluisse*, atque ex hoc fonte quamplurimos errores ebullivisse. Sed jam dixi meæ intentioni sufficere ingenuam Bellarmini & aliorum

* in Recogn. vet. Testam. ad Gen. 47. De Verbo Dei 2,6.

confessionem, adeo multis eam versionem erroribus librariorum & descriptorum esse depravatam, *ut omnino alia esse videatur.* Iam suo sæculo quiritabatur *Hieronymus*, post confusas *Origenis* notas (vid. *obeliscos,* quibus ex aliis editionibus adjecta confoderat; *asteriscos*, quibus detracta aut si quæ Theodotionis irrepserant, notaverat; *lemniscos*, quibus discrepantes lectiones variorum librorum consensu firmatas, & *Hypolemniscos*, quibus paucorum librorum testimonio probatas indicaverat) versionem eam adeo fuisse vitiatam, ut vix unicum potuerit reperiri exemplar, in quo pura & integra τῶν LXX. interpretatio extaret. *Orignem* exceperunt *Lucianus* presbyter Antiochenus, & *Hesychius*, qui huic versioni emaculandæ & pristino nitori restituendæ manum admoverunt. Unde postmodum tres quasi Editiones matres extitêre, de quibus Hieronym. Præfat in Paralipom. *Alexandria & AEgyptus*, inquit, *in* LXX. *suis Hesychium laudat authorem. Constantinopolis usque in Antiochiam Luciani Martyris exemplaria probat. Media inter has provinciæ Palæstinos codices legunt, quos ab Origene elaboratos Eusebius vulgaverat, totusque orbis in hâc trifariâ varietate compugnat.* Ecce tres primarias editiones versionis τῶν LXX. singulas à correctore & recognitore suo denominatas.

Vide Epiphā de pond. & mensuris, è lib 2. contr hæreses, hæresi 64.

Quid verò de Latinâ versione, ex LXX. traductâ, quâ usque ad Hieronymi tempora usa est Ecclesia Latina, quam tanti faciebat *Augustinus*, ut de *Hieron.* laboribus non admodum benè senserit, dicemus? Si adeo corrupta fuit Græca, quid de ejus rivo, Latinâ, miramur? Ex hac, inquit *Augustinus* de Civit. Dei 17. 43. LXX. interpretatione etiam in Latinam linguam traductum est, quod Ecclesiæ Latinæ tenent. Hujus Editionis tot fuisse exemplaria quot codices, & unumquemque pro suo arbitrio vel addidisse vel subtraxisse, quod ei visum fuit, queritur *Hierony.* Præfat. in Iosuam. Res ipsa etiam loquitur, ejus Interpretem Latinum multos librariorum errores transtulisse, ut E. G. Ps. 132. χήραν *viduam*, ubi in Ebr. ציד / quod θήραν redditum erat ab ipsis LXX. & in vocibus ambiguis eam sæpe elegisse notionem, quæ minimè quadrabat, ut Psal. 110. ἀρχὴ quod ille *principium* reddit, cum principatum reddere debuerit. Et quidem de his talibus porro præbebitur differendi oportunitas.

ERROR

ERROR GENERALIS II.

Vulgatam translationem Latinam utriusque Testamenti, quæ vulgò B. Hieronymo *tribuitur, mentem Spiritûs S. ubique examussim expressisse; eam esse authenticam, nulloque prætextu à Christianis rejici posse aut debere.*

Distinctè hic propono duo membra; primum Veteris Ecclesiæ Theologis & Scholasticis, qui usque ad Concilii Tridentini vel potius Reformationis tempora eâ usi sunt, oppono. Ex illis multi fuere, qui quâ linguâ Scriptores sacri originaliter scripserint, nescivisse videntur, nedum, ut vel fontes, vel translationem Græcam, vel alterius idiomatis textum consuluerint. Secundum Concilii Tridentini Patribus & qui eos secuti sunt, Romanæ Ecclesiæ defensoribus oppotum volui, quorum error eò est detestabilior, quò majore linguarum luce Christianum orbem Deus O. M. illustravit.

ERROR GENERALIS III.

Fontes seu orginalem Scripturam hæreticorum & Judæorum malitiâ ita esse corruptam, ut non amplius norma Christian. dogmatum esse possit.

Hic error natales suos superiori debet. Non potuit enim iste constabiliri, nisi hoc suffultus tibicine. De utroque ergo simul agendum erit. Disseram autem de his ὕστερον πρότερον, sequentibus capitibus exhibiturus primò

GENERALEM
DEFENSIONEM
EBRAICÆ VERITATIS:

Deinde vero luculentum tractatum, quo detectum ibo

BONAM FIDEM,
INFALLIBILITATEM &
CONCORDIAM

Romanorum Pontificum & Romanæ Ecclesiæ circa vulgatam versionem.

CAP. I.

ARGUMENTUM. *Quibus linguis originaliter scriptus sit sacer codex. Prærogativa fontium. Cur veritatis titulo eos insigniverint Patres.* Gratiani *judicium de iisdem. Quando ii corruptelæ incusari cœperint. Et cur, & à quibus. A quibus rursus defensi, vid.* Bellarm. Andradio, Ariâ, &c. *Discordia Ecclesiæ Romanæ. Verus status controversiæ proponitur & explicatur. Agnoscuntur in textu Ebr. variæ lectiones, ex mendosâ codicum descriptione ortæ, ubi de* Keri *&* Chetib. *Cur hoc nihil patrocinetur vulgatæ. Ostenditur Dei quoque providentia circa has varietates, utpote per quas nec Fidei nec bonis moribus ullum infertur detrimentum. Masoretha, &c.*

VEtus Fœdus à sanctis Dei hominibus, Spiritus S. instinctu, ea lingua, quam Iudæi omnes intelligebant, vid, Ebraïca, exaratum est, exceptis pauculis in Daniele & Ezra capitibus, quæ Chaldaicè scripta sunt. Novum verò, postquam jam paries ille intergerinus, quo Gentes à Judæis secludebantur, esset ruptus, eâ linguâ consignatum est, quæ tunc temporis in orbe terrarum maximè erat communis, vid. Græcâ: quam tamen ob Ebraïsmorum mixturam eruditi *Hellenisticam*, quod ea Iudæi Hellenistæ uterentur, vocare amant: Ego *Ebræo-Græcam* vocitare soleo. Hisce linguis Sacram Scripturam authenticam esse & sana ratio suadet, & Ecclesia primitiva semper credidit. Hîc enim * *& res & verba à Spiritu S. dictata sunt*, adeo ut originalis textus scriptores ne in minimis quidem errare potuerint. Hinc fontes ipsos præclaro VERITATIS titulo beati Patres insignivêre, & pulcerrimâ contesseratione iisdem eas tribuerunt prærogativas, quas omnes Protestantium Thelogi iis tribuendas hactenus contendêre. Videantur hâc de re Eusebius præpat. Euang. 8.2. Historiæ Eccles. 3.10. Origenes apud Hieron. in Iesa. 6. Hilar. Ps. 119. ad literam Lamed. Ambros. de Spiritu S. 2.6. August. de doct. Christianâ 2.11. *Latinæ linguæ homines Ebrææ & Græcæ linguæ cognitione opus habent, ut ad exemplaria præcedentia recurrant, si quam dubitationem intulerit Latinorum Interpretum varietas.* Hieron. Epistolâ ad Vitalem, profitetur, se *ad Ebraïcam veritatem tanquam ad arcem confugere*, Et Epistolâ ad Suniam & Fretellam, *Sicut in Novo Test.* inquit, *si quando apud Latinos quæstio exoritur, recurrimus ad fontem Græci sermonis, quo novum instrumentum scriptum est: ita in Veteri Testamento, si quando inter Græcos Latinosque diversitas est, ad*

* Gretzerus def. Bellarm. p. 520. additque hoc in translatione non contingere.

est, ad Ebraïcam recurrimus VERITATEM. Et in caput 8. Zachariæ, *Cogimur*, inquit, *ad Hebræos recurrere & scientia veritatem de fonte magis quàm de rivulis quærere.* Eadem habet Præfat. in Pentateuchum, & contra Helvid. & alibi. Rursus *August.* de Civit. Dei 15.13. *Cùm diversum aliquid in utrisque codicibus invenitur, quandoquidem ad fidem rerum gestarum utrumque non potest esse verum, ei linguæ potius credatur, unde est in aliam per interpretes facta translatio.* Ad quæ verba Lud. Vives, *Hoc ipsum Hieron. clamat: Hoc ipsa docet ratio, & nullus est saniore judicio, qui repugnet.* Idem æstimium fontibus mansit, sæculis aliquot subsecutis. Gratianus sententiam illam Hieronymi, quam ex eo ad 8. Zachariæ suprà produximus, inter decreta retulit, distinct. 76. capite, *Iejunium.* Et distinct. 9. cap. *ut Veterum*, non veretur hæc effari, *ut Veterum librorum fides de Ebræis voluminibus examinanda est, ita novorum veritas Græci sermonis normam desiderat.* Ad quem locum Glossa, *quantumcunque*, inquit, *authenticum sit aliquid, si tamen de ipso in dubium aliquid revocetur, semper exhibendum est illud à quo originem ducit.* His rationibus suffulta præstantissima ingenia, quæ supra vulgus sapuêre, libere à vulgatâ versione, sicubi eam à fontibus recedere arbitrarentur, recessêre, quod vel ex solis *Lyræ Burgensis* lucubrationibus potest constare. At postquam, exoriente Linguarum Originalium, & cum iis purioris religionis, Sole, Theologi Euangelici ad ipsos quoque fontes provocassent, ut errores Papismi detegerent & refellerent, suamque Confessionem stabilirent, Pontificii verò a vulgatâ ad eos abstrahi nollent, ut cum aliquâ specie id recusare viderentur, dicam fontibus scripsêre, Judæosque nefandi sacrilegii, corruptorum vid. ex Christianismi odio fontium, postulârunt. Inter hos eminent *Iacobus de Valentia* Episc. Christopolitanus, Præfat. in Psalt. *Lindanus* de opt. genere interpretandi. cap. 11. *Melchior Canus.* 2.13. *Leo Castrius* in Apologetico, *Salmeron* proleg. 4. in Euang. *Gordonus Huntlæus*, Epitome Theol. contraversf. tomo 1. controv. 1. cap. 8. & seqq. *Serarius* proleg. Bibl. p. 74. & 75. & alii, quos hic recensere omnes & longum & supervacaneum esset. At his, inter se non per omnia tamen consentientibus, cornua obverterunt doctiores & cordatiores Pontificii, *Iohan. Isaac*, Professor olim Ebrææ linguæ apud Colonienses, qui peculiari libello *Lindani* impudentem assertionem retudit. *Driedo* de Dogmatibus Ecclesiasticis, lib. 2. *Arias Montanus*. Præfat. in Biblia Interlin. & Varias lect. textus

tus Ebr. *Bannes* in Thomam parte 1. p. 56. *Andradius* Defenſ. Concilii Trid. lib. 4. *Bellarm.* de Verbo Dei lib. 2. cap. 2. *Marinus* Præfat. in arcam Noæ, *Ludovicus de Tena* lib. 1. de Script. Diffic. 3. Sect. 4. *Seneuſis*, *Acoſta*, *Lorinus*, *Sanderus*, ut *Cajetanum*, *Pagninum*, *Hieronym. ab Oleaſtro* & alios jam præteream.

Quod ad priores illos attinet, qui textum Ebræum de induſtriâ à Iudæis corruptum eſſe clamarunt, eos nihil aliud ſibi propoſitum habuiſſe, quàm ut vulgatæ Editioni major accederet authoritas & hæreticis contradicerent, verbis *Andradii* & *Bellarmini* docebo. Sic enim ille Defenſ. Concilii Trid. lib. 4. folio mihi 348. *Principio demonſtrabo, valdè inconſideratè à quibuſdam fuiſſe exiſtimatum, Latinæ Editioni ideo plus fidei quam Ebræis voluminibus tribuendum, quod hæc Iudæorum fuerint perfidia corrupta & adulterata.* Et fol. 364. *Ampliſſimo mihi videntur Eccleſiam ſpoliare ornamento, qui, ut vulgatam Editionem ab inaniſſimis vindicent calumniis, Hebræos Codices Iudæorum perfidiâ corruptos fuiſſe contendunt.* Et ibid. *Satis ergo demonſtravimus, quam longè à propoſito ſibi fine aberrent, qui ut vulgatæ Editionis dignitatem tueantur, Hebræa graviſſimis vexant contumeliis.* Bellarm. verò lib. 2. c. 2. poſtquam de *Thikkun Sopherim* diſputaſſet, & accuſationem *Galatini* audacter rejeciſſet, diſputationem illam obſignaturus, ſic infit, *Ex quo apparet, imprudenter quoſdam, dum ſe Ebræos oppugnare credunt, Eccleſiam ipſam oppugnare.* Et paulò poſt, *Aliis etiam occurrendum, qui Zelo quidem bono, at non ſecundum ſcientiam, omnino contendunt, Iudæos in odium Chriſtianæ fidei ſtudioſè depravaſſe & corrupiſſe multa Scripturarum loca.* Atque hæc eò quoque à me producta ſunt, ut æquus Lector judicium ferat, annon noſtræ Eccleſiæ meliori jure Pontificios accuſent, quod nimio *amore* & ſtudio retinendi vulgatam præ authentica Scripturâ, ipſis fontibus detrahant, quàm ipſi nobis objicunt, nos *odio* vulgatæ nimium tribuere fontibus. *Hæretici hujus temporis,* inquit * Bellarminus *odio vulgatæ Editionis nimium fontibus tribuunt.* Quâ enim fronte hoc nobis objicit cardinalis, cum non ignoret, nos fontes conſtituere regulam & normam non hujus ſolum vulgatæ, ſed omnium verſionum, quales quales eæ ſint; cum inſuper experientia hoc doceat & Eccleſiarum noſtrarum praxis. Falſa ergo hæc criminatio Bellarm. & Pontificiorum eſt. Noſtra contrà ab illis ipſis comprobatur & confirmatur. *Faciunt hoc ex zelo bono,* inquit Bellarm. at quorſum ſpectat ille zelus? Hoc ſatis explicat *Andradius, ut dignitatem vulgatæ verſionis tueantur.* At

* De Verbo Dei 2. 2.

quæ

quæ hæc perversitas est? *Textus Ebraïci* (verba Cl. * Amesii) *puritatem defendi antea dicebat ex odio malo: Eandem autem temerè impugnari vult ex zelo bono.* Sed quid miramur, adeò nullo in pretio esse fontes apud eos, qui eos à Judæis studio depravatos esse sentiunt, cum *Gretzerus* non erubuerit (pag. 447.) asserere, sibi persuaderi non posse, *omnia ad Ebr. textum jam post tot secula corrigenda & exigenda esse, etiam si fons ille nunquam lutulentus, sed semper & ubique limpidus flueret.* Quæ verba obstinati & pervicacissimi propositi vulgatæ versioni mordicus & æternùm adhærescendi, fontibusque ἄσπονδον πόλεμον indicendi, certum argumentum suppeditant.

* In Bellarm. enervato.

N. B.

Cæterùm qui præter Pontificios, pro ἀφθαρσίᾳ & incorrupta veritate fontium, Judæorumque in conservandis Ebræis codicibus religione, disputarunt, multi sunt, *VVitakerus*, *Lubbertus*, *Iunius*, *Amesius*, *Rivetus*, & alii. At qui in particularibus locis, quæ à Pontificiis quibusdam vel suspectantur vel palam incusantur, vindicandis plus præstiterit, non vidi quempiam præter *Salomonem Glassium*, virum eruditissimum, qui in Philologia sua Sacra 72. loca veteris, 20. verò novi Fœderis vindicavit. In quem si vel *Huntlao* vel *Marsenno* vel ejusdem gregis alteri cuipiam prolubium fuerit incurrere, abunde invenient quod agant. Nobis igitur ad particularia loca in hoc argumento descendere non est propositum. Fiet hoc & factum est in Censura. Mihi illud sedet, ex ipsis Pontificiis objectiones Pontificiorum diluere, ad quæ si accesserint ea, quæ à Theologis suprà nominatis super hac eadem quæstione disputata sunt, nescio quid harum controversiarum studiosus ultrà possit desiderare.

Monendus autem hîc initio lector est, Quæstionem de textu Originali veteris Instrum. (nam de Græco Novi postea dicetur) hanc esse, *an textus Ebræus à Iudæis studiosè* (ut Bellarminus loquitur) .i. *studio & de industria, odio Christianæ religionis corruptus sit.* Dixi, *studiosè & odio Christianismi.* Haud enim * negare ausim, & injuria temporum & descriptorum incuria, errata quædam & sphalmata in textum Ebræum irrepsisse. Hoc autem dum admittimus, authoritati textus Ebraïci nihil detrahimus. Manet n. nihilominus textus authenticus & omnium versionum norma. Hanc prærogativam ipsi relinquunt illibatam omnes versiones, excepta unica vulgata. Huic principatum quærit Rom. Ecclesia, cum ignominiosa fontium dimissione. At hîc nihil obtinebit vulgata. Et ca-

* Ita & Cl. Rivetus p. 106. Isagogos.

vent prudentiores Pontificii hac machina authentiam fontium oppugnare. Paucula enim illa sphalmata sunt, pro tanta librorum istorum antiquitate, pro tam variis & asperis Iudæorum calamitatibus, dispersionibus & exiliis. Sed & insuper *non tanti ea sunt momenti*, verba * Ballarmini, *ut in iis quæ ad fidem & mores pertinent, scripturæ sacræ integritas desideretur. Plerunque enim tota discrepantia variarum lectionum in dictionibus quibusdam posita est, quæ sensum aut parum aut nihil mutant, &c.* Sic est profecto: Ex omnibus illis variantibus lectionibus nulla producetur una, unde vel orthodoxæ fidei, vel pietati ullum detrimentum inferri possit, Certe his talibus nullam intervenisse Judæorum malitiam, non tantum hinc apparet, quod nullum ex istis Judaïcæ perfidiæ patrocinium exsculpi possit, sed & ex eo, quod fontes variantium Lectionum assignari possint, inter quos primarii sunt, affinitas soni, e.g. לא &לו/vel affinitas figuræ consonarum,ut הוא & היא / כארו & כארי/ vel indifferentia sensus. Multa n. occurrunt loca, in quibus adeo pulchrè utraque quadrat lectio, ut nulla Logica vel Grammatica definire possit, utra lectio genuina sit, sicuti prolixius in dissertatione nostra de Keri & Chetib, quam Coronidi nostræ ad Grammaticam Martinio-Buxtorfianam præmisimus, ostensum est. Atque hîc illud quoque non possum dissimulare, me haud gravatim adduci ut credam, *fieri etiam potuisse*, verba * Bellarmini, *ut ex pravo affectu & odio in Christum* (addo, vel in Christianos) *ea lectio interdum ipsis magis probata sit, quæ minus Christianis favebat.* Neque enim hæc adversari iis puto, quæ paulo ante de summa Judæorum, in Bibliorum integritate conservanda, fide, dixerat *Bellarminus*, id quod unico exemplo facile ostensum dabo. Ps. 22. pro כארו *foderunt*, irrepsit in plerosque codices ex affinitate duarum literarum, כארי/ hanc esse variam lectionem ipse *R. Iacob Ben Chaijim* in Masora magna testatur, qui & illud addit se libros emendatissimos vidisse, in queîs Textus habuerit כארו / margo vero כארי / Originem si spectes, nulla hic malitia, ipso Bell. judice. At si quæras, cur hodiè adeò præfractè illud כארי tueantur, ut ne in margine quidem alteram lectionem tolerent, non putarem à vero aberraturum eum, qui hoc eorum pervicaciæ, pravoque in Christianos affectui, queîs nihil gratificari volunt; adscripserit, uti in Coronide nostra ad Ps. 22. ostendimus. Sed dices, dum admittuntur tot variæ Lectiones in veteris Fœderis codice, deflorari laudem illam religiosæ Biblio-

* De Verbo Dei lib. 2. cap 2.

* De V D lib. 2. cap 2. in fine.

Bibliorum conſervationis, quam & patres, ipſique adeo moderatiores Pontificii ipſis tribuunt Reſpondeo, manere ipſis ſolidam laudem, quod textum ſacrum ſtudio non corruperint. Cætera temporis longitudo, exiliorum & calamitatum aſperitas, errandi in ſcriptura Ebraïca proclivitas apud æquos & quos ſtudium illud ἀνθολκὴς non afflavit, facile excuſaverint. Potuiſſet quidem Deus ab his quoque erratulis divinas literas præſervare & ſupernaturali quadam gratia & ope omnibus, qui exemplaria Ebraïca exſcripsêre, adeſſe, ſicuti primorum exemplarium θεοπνεύστοις ſcriptoribus adſtitit, at quia id non fecit, an ideo cum eo expoſtulabimus? Magnum ſatis illud beneficium, & cui dignas ſatis grates rependere non valemus, quod pro cœleſti hoc Chirographo ſuo ita zelaverit Deus, ut adverſus malitioſam depravationem illud ſartum tectum conſervaverit. Quin & illud conſideratione dignum, in his humanæ infirmitatis erratis & παροράμασι, non dormitaſſe vigilem iſtum divinæ providentiæ oculum, dum cavit diligentiſſimè, ne vel minimum ulla orthodoxæ fidei particula, vel pietas, ex eorum ullo (ſicuti ſuprà quoque dicebamus) detrimentum caperet. Vis exemplum? Vnum illud ex multis mihi conſidera. Plurimis in locis pronomen Maſc, הוא in fœmininum היא/ & contrà hoc in illud demigravit, non alia de cauſa, quàm literarum *Iod* & *Vau* affinitate. At facilè in ſingulis locis ex antecedentibus vel conſequentibus advertitur error. Ab hoc tamen mendo præſervavit Deus locum illuſtrem Gen. 3. 15. ubi primum Euangelium extat; Illic enim in omnibus ad unum uſque codicibus, atque adeo ipſo Interlineari anno 1572. edito, quod ſacrilega manus temeravit, conſtanter lectum fuit & etiamnum legitur הוא/ de quo, ubi ad locum iſtum pervenerimus, plenius dicendi dabitur occaſio.

Agnoſco itaque cum *Bellarm. Bannes. Senenſi* & aliis, errata quædam *& errores qui irrepſerunt negligentiâ & ignorantia librariorum & temporis injuriâ.* Sed quid inde lucratur vulgata Editio? An illa hic immunis eſt? nnuquid in illam, ætate cum fontibus Ebraïcis haudquaquam comparandam, longè plura librariorum (de erroribus enim ipſius Interpretis jam non loquar) errata irrepsêre? Quantam variantium lectionum farraginem comportarunt Lovanienſes? Eſto librariorum incuria corruptus locus unus & item alter in originali textu. An propter unum nævum auferetur palma

 pulcher-

pulcherrimæ virgini, dabiturque alteri toto corpore deformi? jam & illud mihi confidera, ea quæ in textu Ebraïco librariorum incuria & temporum injuriâ corrupta fuerant, loca, Masoretharum indefessam diligentiam restituisse. Dum verò *Masorethas* nomino, non tantùm illos intelligo, quos Tiberiade, tempore confecti Thalmud, convenisse Elias Levita in Masoreth Hammasoreth tradidit; Originem & initiùm celeberrimi Masoretharum collegii & sanctissimi hujus, circa Sacri textus emendationem, laboris, ab ipso *Ezrâ*, ceu Præside Synagogæ magnæ, cum magno illo *Buxtorfio* arcesso. Habuit iste *Ezras* collegas, *Haggæum, Zachariam, Malachiam, Nehemiam, Zorobabelem, Iosuam* & alios. Et quidem huic *Ezræ* ipse *Bellarminus* tribuit lib. 2. cap. 1. *quod Scripturas ordinaverit in unum corpus, & etiam emendaverit, si qua depravata erant negligentiâ scribarum.* Cui astipulatur *Genebrardus* Chronol. lib. 2. referente D. Buxtorfio. Quæ verò post horum tempora in eosdem & ipsorum quoque *Ezræ, Malachiæ, Haggai, &c.* libros irrepserunt sphalmata, (id quod præcaveri non potuit, quamdiu integram Masoram non habuêre) eorum, qui ipsis, continuis aliquot sæculis, successerunt, diligentia restituit. Illud enim sciendum est, Masoram, quam hodie habemus, seu illud notarum Masorethicarum corpus, quod hodie in Venetis & Basileënsibus extat, non esse ab uno aut altero homine aut collegio, paucorum quorundam annorum spatio, compositum, sed esse farraginem & sylvam variarum observationum, quæ à plurimis hominibus, multis sæculis, ab Ezræ & virorum synagogæ magnæ sæculo, usque ad Tiberiensium seu post-Thalmudicorum Masoretharum tempora factæ sunt, sicuti egregiè docet *Buxtorfius* noster in Tiberiade, Comment. Masoreth. c. 11. Ubi & illud notandum est, non hoc solum Masorethas allaborasse, ut textus sacer ab omnibus librariorum sphalmatis emacularetur, sed & illud intendisse, ut sacer textus, jam emaculatus, in perpetuum purus conservaretur, ut nec sublati semel errores denuò redirent, nec alii de novo irreperent. Quod an assecuti sint, si forte quæsieris audi Iesuitæ *Serarii* judicium, *Diligentiâ incredibili*, inquit, *hoc perfecerunt Masoritæ, ut in Canonicis, quos numerant ipsi, libris, malignè nihil addi, adimi, mutarive deinceps possit.* Et certè non male judicasse Iesuitam, pronunciabit quisquis eam penitius inspexerit, aut Tiberiadem magni Buxtorfii, librum auro contra non carum, evolverit, aut

Proleg. Biblic. p. 64.

a Ariæ

a Ariæ Montani, b Marini, & aliorum de eâ judicia legerit.

Atque hæc eò à me dicta sunt, Primò, ut & illis occurrerem, qui *Keriin & Chetibin* pro variis lectionibus, ex descriptorum incuriâ vel ignorantiâ ortis, non agnoscunt. Tot jam annis, inquiunt, à Masoretharum temporibus in exilio vixerunt Iudæi, & tamen Biblia incorrupta conservant. Quod si ergo variæ lectiones ex mendosa descriptione ortum habent, oportuit numerum earum ab eo tempore fuisse auctum. His jam responsum est. Inter alias causas utilissimus ille Masoræ thesaurus est, quam non immeritò סייג לתורה *sepem legis* vocant. 2. ut ostenderem errores librariorum, de quibus hactenus actum est, Masoretharum industriâ jam esse sublatos. Quod si præter eos putant adhuc restare alios, ut Ps. 19. קַוָּם pro קוֹלָם Ies. 9. 6. יִקְרָא pro יִקָּרֵא & similia, quæ Bellarm. & alii quoque vel incuriæ librariorum, vel ignorantiæ Rabbinorum transcribunt, non persuadebunt, nisi evidentiores rationes & clariora indicia produxerint. Suspiciones vanæ cordatos non movent. Quàm autem pleræque vanæ sint, post omnes diligentissimè & ex professo ostendit *Glassius*.

a Præfat. in Pentateuchū Bibl. Regiorum, & in libello de varia in Ebr. libris lectione, in Apparatu.
b Præfatione in Arcam Noë.

Vt ergo huic capiti finem imponam, dico,

1. Manifestos errores librariorum à Masoretis esse sublatos, & proinde non ingenuè adversus Ebræum textum objici.

2. Necdum probatum esse à Pontificiis, præter eos insuper restare alios universales errores, qui vid. omnes codices invaserint, qui correctione egeant.

3. Dato, ejusmodi etiamnum superesse, eos tamen, testibus *Bell. Bannes, Senensi, Andradio, Aria Montano*, aliisque, non tanti momenti esse, ut in iis quæ ad fidem & mores pertinent, sacræ scripturæ integritatem lædant.

4. Nihil hinc derogari authoritati textus Ebraïci, vulgatæ Editionis (à cæteris enim nulla lis movetur fontibus) respectu: id quod cap. 4. prolixius demonstrabitur.

CAP. II.

Bellarminus *minus candidus aut ex professo obscurus. Producuntur ex Patribus* Bellar. Andrad. *& aliis Pontificiis solidissima argumenta, fontes à Iudæis studio & malignè non esse depravatos. Examinantur loca duo Ps. 2. & Ies. 53.*

Supe-

SVperiori capite ſtatum controverſiæ & quæ ei illuſtrando neceſſaria nobis videbantur, propoſuimus. Nunc ad cætera accingamur. Dicimus, *Fontes Ebraicos malitiâ Iudæorum non eſſe corruptos*, ſeu, quod idem eſt, negamus fontes à Judæis odio Chriſtianæ fidei ſtudioſè. i. de induſtriâ depravatos. Hæc eſt ſententia doctiſſimorum Pontificiorum, *Bellarm. Senenſis, Andradii, Ariæ Montani, Bannes, Driedonis, Marci Marini, Acoſtæ, Lorini, Sanderi, Pagnini* & aliorum, quorum verbis ſententiam hanc Euangelicorum confirmatum & argumenta impudentiorum quorundam Papiſtarum refutatum ibimus.

Antequam vero hoc agam, monendus eſt Lector, Bellarminum, dum hanc ſententiam proponit, non candidè ſatis & ingenuè agere. *Scripturæ Ebraicæ,* inquit, *non ſunt in univerſum depravatæ, operâ vel malitiâ Iudæorum, nec etiam omnino integræ & puræ, ſed habent ſuos quoſdam errores, qui partim irrepſerunt negligentiâ vel ignorantiâ librariorum, &c.* Quorſum enim illud, *in univerſum*? Opponit Bellarminus duas ſententias, quarum unam hæreticis adſcribit, quos dicit odio vulgatæ Editionis nimium tribuere fontibus, eoſque ab omni labe immunes pronunciare, & puriſſimos fontes appellare: Alteram tribuit quibuſdam Catholicis, aitque eos, zelo quidem bono, at non ſecundum ſcientiam (.i. nimio amore vulgatæ Editionis & odio fontium) contendere, Judæos corrupiſſe MULTA Scripturæ loca. Hic Bellarminus ſe interponit Palæmonem & mediam tenet ſententiam, utrique parti contradicendo. Hæreticis enim contradicit his verbis, Scripturæ non ſunt omnino puræ & integræ, habent enim quoſdam errores, &c. Catholicis verò, illis zelotis, hæc opponit, *Scripturæ non ſunt in univerſum depravatæ malitiâ Iudæorum.* At hujus contrarium nuſquam aſſeruerunt illi, adverſus quos poſtea nervoſe diſputat. Hoc n. tantum contendebant, Scripturam in MULTIS Locis à Iudæis corruptam. Aliud eſt, * *in univerſum* aliquid eſſe corruptum, aliud in multis locis. Vt jam taceam, quàm pulcrè hæc propoſitio conveniat cum ſequentibus, quibus nervoſè diſputat, nihil à Iudæis malitioſè & ſtudioſè in ſacris literis corruptum, imò ne corrumpi quidem potuiſſe. Sed tempus jam eſt ut argumenta noſtræ Theſeos verbis Pontificiorum proponamus.

De Verbo Dei lib. 2. cap. 2.

Ames. Diſp. 1. Coll Anti-Bell.

* niſi hoc velit Bellar. in univerſû. i. generaliter in omnibus exemplaribus, confer. §. Dicet aliquis. Item §. Quintum & ultimum.

Argum. I. A ratione temporis. *Si Scripturas Ebræi corrupêre, vel id fecêrunt ante Chriſti adventum, ejuſque & Apoſtolorum miniſterium*

rium vel postea. Sed nec ante, nec post, Ergo, &c. Ita ex *Origene* & *Hieron.* ad Iesa. cap. 6. disputat *Bellarminus.* NON ANTE; hoc sic ostendit *Serarius* p. 73. 1. Quia nulla iis tum proprios turbandi fontes causa erat. 2. Quia istiusmodi sceleris nunquam illos Christus vel Apostoli arguerunt, quin ad Scripturas ipsos ablegat Ioh. 5. 39. Dominus, eas apud ipsos explicat, Luc. 4. Ex iis disserit Matth. 22 neque textus depravationem illis unquam objicit. &c. 3. Ita docent *Orig.* lib. 8. in Jesa. *Hieron.* ad cap. 8. Jesaiæ, *Bellarm. 2. 2. Salmero*, qui & superiori utuntur argumento. Hæc *Serarius.* Addo, ne ipsos quidem Apostolos unquam hoc crimen Judæis objecisse, quod tamen Apostolus non dissimulasset Rom. 3. 2. si fuissent infideles custodes oraculorum, quæ à Deo ipsis fuisse concredita isthic loci asserit. NON POST, quia testimonia quæ à Christo & Apostolis ex vet. Test. citantur, eo ferè modo adhuc in Mose & prophetis inveniuntur. Nunquid forte, rogat Bell. sic ea protulerunt, ut per Spiritum cognoscebant depravanda postmodum à Judæis fuisse? Adhæc assignari non potest tempus, quo scripturas corruperint. *Quod si tempus*, inquit Andradius, *illi zelotæ notare, authores atrocissimi sceleris describere, locum designare, cateraque definire potuissent, qua Iudaos tam capitalis flagitii convincerent, magnâ nos profectò curâ & sollicitudine liberassent. Verùm si tota causa ex nudâ suspicione & ex Iudaorum singulari dementiâ, perfidiâ, contumaciâ & in Christi sanctissimum nomen inveterato odio pendet, leviora sanè illa sunt, quàm ut sacris Hebraorum voluminib. antiquitate illustrissimis, majorum commendatione egregiis & omnium saculorum testimoniis, amplissimis, insignem turpitudinis notam ad ignominiam sempiternam inurere debeamus.* Hæc *Andradius.*

Pergo. Si post Christi & Apostolorum tempora corruptus est Ebr. textus, tunc aut ante Hieronymi tempora, aut post id factum fuisse oportet. NON POST, *qui*, ut *Serarius* inquit p. 74. * *mox eum insecuti sunt Masoretha. qui, ut vetus R. Aquiba dictum, Masoreth sejag lethorah. i. traditionem esse sepem legis, sibi vindicarent, diligentiâ incredibili perfecerunt, ut in Canonicis, quos ipsi numerant libris, malignè nihil addi, adimi, mutarive deinceps possit. Nam singulorum librorum versus omnes, singulorum versuum vocabula omnia, singulorum vocabulorum literas omnes dinumerarunt, annotarunt, omnique posteritati transmiserunt. Vt in Masoreth utraque parva & magna videre est, &c.* NON ANTE, sic probat *Serarius*, qui omnia quoque *Bellarmini*

* Interjectis vix 50 annis, ut Genebrardus docet in Chronolog.

argu-

argumenta complexus est, *In primis*, inquit, DOMINI *annis quingentis nihil à Iudæis malitiosè in Ebr. textu mutatum, ante Hieron. tempora.* 1. *Quia si quis alius, hoc vidisset & reprehendisset Hieron. At mutatum negat is ipse quicquam.* 2. *Addit etiam is rationem, Si quid à Iudæis malignè ob Christi odium mutatum esset, illa maximè mutata fuissent testimonia; quæ pro se & de se antea attulisset Dominus, & quæ de ipso & pro ipso Apostoli. Sed ejusmodi nihil ab ipsis factum, Ergo. Patris verba sunt hæc, in 6.cap. Ies.* Si dixerint aliqui, post adventum Domini Salvatoris & prædicationem Apostolorum libros Ebræos fuisse falsatos, cachinnum tenere non potero, ut Salvator & Apostoli ita testimonia protulerint, ùt Judæi postea falsaturi erant. *Addo & falsaturos maximè fuisse ea, quæ iis hodiè negotii plus facessunt in Ebræo, quàm in Græco aut Latino textu, V. C. Ps. 2.* Osculamini Filium. 3. *Qui iisdem vixit temporibus idem existimat, S. Augustinus lib. 15. de Civit. Dei, cap. 13. qui & duas subindicat rationes, quarum prior hic tertia sit, Si Christianæ fidei odio vetus T. corrupissent Iudæi, sibi ipsis nocuissent plurimùm, quia suos ipsimet libros & scripturas, in quibus se vitam habere æternam putabant, ut ait Dominus,* Joh. 5. 39. *corrupissent, sibique suam, quam colunt veritatem, abstulissent. Posterior ratio hic* quarta, *Ingentes plurimas dispersi tunc fuére, ut etiam si vellent, non possent omnia ubique corrumpere exemplaria. Neque enim Synodus ab iis eam in rem coacta, neque pactio ulla uspiam legitur.* Absit *inquit S. Pater*, ut prudens aliquis Judæos cujuslibet perversitatis atque malitiæ tantum potuisse credat in codicibus tam multis, & tàm latè dispersis. 5. *Addi & illa ex eodem S. Augustino citato antea cap. 4. qu. 10. potest ratio, ideo varias in partes orbis infelices sparsos Iudæos, ut veteres apud nos scripturas testarentur esse veras, quia in iis, quas nimirum habent, nostra consentirent, &c.* Hæc *Serarius.* Quibus verbis continetur.

II. Argum. quod ab aliis seorsim huic probandæ thesi adducitur, vid. *Si Iudæi nec voluerunt nec potuerunt Biblia corrumpere, sequitur ea non esse studio ab ipsis corrupta.* Quia vero utrumque assumptionis (*Sed Iudæi nec voluerunt, nec potuerunt. &c.*) membrum prolixius ab aliis quoque Pontificiis illustratum est, paulo diutius iis inversabimur.

NON VOLUERUNT. Audi Bellarm. *Adversus illos,* qui scripturas ajunt malitiosè à Judæis depravatas, *pugnant gravissima argumenta ex Origene, August. Hieron. & Eusebio allata, quibus facile demonstratur, Iudæos, nec per diligentiàm Christianorum ipsis adversan-*

tem POTVISSE: *nec per Religionem suam* VOLVISSE *textum corrumpere: nam non defuêre Christiani, qui eum integrum servassent, & tanta religione textum Ebræum hodie venerantur, ut si forte contingat a. Biblia in terram cadere, publicum jejunium indicant & centies mori se patiantur, potius quam legem in aliquo immutari.* (Eadem habet Joh. Isaac) *Adhæc, si Iudæi falsare voluissent divinas scripturas in odium Christianorum, sine dubio præcipua vaticinia sustulissent; id autem minimè fecerunt, imò sæpe codices Ebræi plus vexant Iudæos, quam Græci aut Latini.* Producit autem Bell. duo loca, 1. ex Ps. 2 ubi textus Ebr. habet, *osculamini Filium*, unde invictum adversus Judæos depromi posse argumentum asserit. Alterum ex Jes. 53. *nos reputavimus eum quasi leprosum* וּמֻכֵּה אֱלֹהִים *& percussum Deum*, cum illîc Vul. habeat, *apprehendite disciplinam*; hîc verò, *percussum à Deo*. Quod autem ad hæc duo loca attinet, non eadem utriusque ratio est. Nam de loco Ps. 2. verissimè pronunciavit Bellarm. Sensus n. hic est, interprete * Andradio, *Huic, quem omnipotens Pater filium esse suum palam profitetur, fasces ultrò submittite, illius vos totos imperio & ditioni sponte subjicite, cujus indignationem fugere nequaquam potestis. Osculo enim manuum, Palæstini, sicut & nos subjectionem notabant.* Ita Andradius. Cujus ego argumentum, quod ex hoc loco cum Bell. format, valde firmari existimo ex sequentibus, *Beati omnes qui confidunt in eo*, quæ Psalmi 2. clausula est. *Beati qui confidunt in eo.* In quo; In Filio. Hoc non inficiabitur Judæus. Jube eum jam cum hoc loco conferre illum Jer. 17. 5. *Maledictus vir qui confidit in homine*, & rediges eum ad summas angustias, cogeturque vel invitus pronunciare, Filium illum Psal. 2. non esse ψιλὸν ἄνθρωπον. Quod verò nihil tale ex vulgatâ Edit. extrui possit, ingenuè agnoscunt Bell. & Andrad. Quo concesso, an vulgata etiam in locis ad fidem pertinentibus integra sit, suo loco videbimus. Quod ad locum alterum attinet, non satis solidum est, quod volunt * Bell. & Andrad. *Percussum Deum*, id esset Ebraïcè, מֻכֶּה אֱלֹהִים / Nota benè מֻכֶּה cum Sægol & post substantivum. Ebræi enim solent adjectiva præmittere, nisi prædicatum axiomatis constituant, & tunc est ellipsis verbi substantivi, ut טוֹבָה חָכְמָה *bona* [*est*] *sapientia.* Nunc verò, omnibus codicibus conspirantibus est מֻכֵּה אֱלֹהִים / Et quidem מֻכֵּה cum Tzeri, quæ punctatio ostendit vocem illam esse in regimine, ut ad verbum sonet *Percussum Dei*, id est percussum à Deo, Genitivo in talibus causam efficientem denotante

* fol. mihi 352. p. 2.

* Ita quoque Hannibal Rossellus comm. in Poemandrũ Trismegisti lib 4. comm. 9. qu. 2. c. 3.

notante, ut Job. 14. 1. *natus mulieris*, & in N. Test. Luc. 7. 28. & alibi διδακτοὶ τοῦ Θεοῦ, & Math. 25. 34. *benedicti patris mei*, quod & in affixis, quæ Participiis passivis adduntur, locum habere in Gramat. nostrâ ostendimus: e.g. מְבֹרָכָיו *benedicti ejus*, &c.

Sed redeamus ex hoc diverticulo in viam. Docuimus verbis *Bellar.* & *Serarii* Judæos non corrupisse Scripturam, odio Christianæ fidei, quia si id fecissent, in præcipuas prophetias, eaque quæ ipsorum perfidiæ maximè adversantur, involassent, id quod factum non est. Lubet hîc quoque audire suffragium *Andradii*, * *Me verò illam fateor rationem vehementer induxisse, ut minimè crederem, tanto se Iudæos scelere devinxisse, quod, cum in illud non nisi summâ in Christi nomen invidiâ impelli potuissent, ad ea quidem loca corrumpenda se potissimùm conferre debuissent, quæ ad Christi majestatem illustrandam, gloriam & dignitatem prædicandam sunt amplissima: quæ non modò integra sunt & illibata, sed si Iudæorum quis voluerit petulantiam coërcere, perfidiam coarguere, dementiam reprimere, multò quidem apertiora atque illustriora ex Ebræis quàm ex Latinis Græcisve voluminibus deducet argumenta. Quæ verò major potuisset excogitari dementia, quam * corvi fugam summo studio occultare, Christi verò, quem execrantur, numen atque amplitudinem minimè obscurare? Cum item capitalia quævis & atrocissima flagitia, si cum scripturarum corruptione conferantur levissima illi semper atque inanissima duxerint, quæ furiæ miseros homines exagitare potuerunt, ut inveteratum in Christum odium adulterandis & invertendis, quæ illius dignitatem minimè commendant, declararent? Nam maxima eorum pars, quæ adversarii à Iudæis corrupta esse clamant, ejusmodi sunt ut Christum nequaquam intueantur, aut ipsi non nisi allegoricè possint accommodari.* Et paulo post, *Si verò legis & prophetarum sententias, quæ Christianæ religionis mysteria continent, diligenter expendamus, facilè quidem videbimus, non solum in Ebræis voluminibus non desiderari, sed multò aptius plerunque Ebræa quam Latina ea ipsa exprimere.* Et rursus pauculis interjectis, *Quin etiam qui Hebræa piè & religiosè tractant, multò in illis ampliora (propter linguæ fæcunditatem) de Christo testimonia, quàm in Latinis Græcisque offendunt*, ut Ps. 2. pro *apprehendite disciplinam*, Hebræi habent, *osculamini Filium*, &c. Et post paucula sic concludit, *cum igitur nullam ex Ebræis voluminibus invidiam conflare Christo Iudæi queant, illustrioraque ex illis quàm ex Latinis propter linguæ præstantiam argumenta ad eorundem coërcendam impietatem petantur, non video sanè, quâ ratione corrumpi ab illis potuissent.*

* folio 550. pag. 2.

* hæc contra Melch. Canû disputat.

Quæ

Qua de causâ, inquit *Hieron*, *se*, *pudere contentionis nostrorum*, *qui Ebraicam arguunt veritatem*, *cum Iudæi contra se legant*, *& quid pro se sit* (N.B. N.B.) *nesciant viri Ecclesiastici.* Hæc *Andrad.* Quæ firmat Cl. *Glassius* ex collatione Chald. Paraprasium. Cum enim & ab illis, quæ tam illustria de persona & officio Christi continent testimonia, quibus in disputationibus supra modum & sæpè magis quàm ex ipsis fontibus, urgentur, manus abstinuerint, quis patietur sibi persuaderi, eos in ipsos fontes sacrilego ausu involasse; Exemplum unum esto pro omnibus locus Gen.49. *non auferetur sceptrum de Iuda*, &c. Quis adeo in Iudaïcis controversiis hospes est, qui ignoret, quàm strenuè & pertinacitèr plerique Iudæi negent, per *Silo* illic Messiam intelligi? At trina Paraphrasis isthic loci vocem משיחא disertè addidit & Iudæis, quibus earum authoritatem haud fas est rejicere, ora obstruit, adeo quidem ut nihil magis horreant, quam cum ejusmodi Christiano confligere, qui Chaldæas Paraphrases & Rabbinorum interpretamenta legit & intelligit. Insignem etiam & in excessu peccantem circa sacras literas religionem in eo ostendêrunt, quod ne manifesta quidem menda in ipso textu corrigere fuerint ausi, veriti scil. ne hoc ipso legem divinam, quâ mortales in divinis literis quippiam mutare, de eâ detrahere, vel ad eam addere prohibentur, temerarent. Vnde satis ipsis fuit, vocis correctionem in margine exhibere; vocisque restitutæ vocales consonis vocis mendosæ in ipso textu subjicere. Cujusmodi præposteram erga sacros codices reverentiam Canus quoque veteribus adscribit lib.2. cap.15. Atque hæc de voluntate.

NON POTUERUNT. Id verò Serarii nec non Bellarmini verbis, quæ supra laudavimus, satis superque probatum confirmatumque est. Lubet autem hic adjicere insignem Iustini Martyris locum, qui in sermone ejus ad gentes extat, *Quod si quis*, inquit, *obstinatus neget*, *hos Iudæorum libros ad se pertinere*, *qui usque hodie in Synagogis eorum asservantur*, *dicatque nos frustra inde pietatem discere*, *audiat ipsam Scripturam*, *quod hæc doctrina non illorum sed nostra sit*; *Servari a. etiam nunc apud Iudæos nostram religionem*, *Dei erga nos est providentia*, *qui*, *ne maledicendi occasionem præbeamus iis*, *proferendo illos ex Ecclesiâ nostrâ*, *malumus illos ex eorum Synagogâ proferri*, *ut ex lectione manifestè appareat*, *nostram esse doctrinam*, *&c.* Cum quo egregiam contesserationem tenet *Augustinus*, qui in Ps.41. Iudæos *capsarios* nostros vocat, qui nobis studentibus Codices portent. Et quid aliud hodie

est gens Judæorum, inquit idem August. lib. 12. contra Faust. cap. 23. *quàm scriniaria bajulans legem & Prophetas*. &c. Vnde non illepide impostor illie Muhammedes librorum venditoribus eos comparavit, qui libros quidem hùc illùc vehunt & gestant, ex iis tamen neque doctiores neque meliores fiunt. Atque eodem respexit Bellarm. *non verisimile est*, inquiens, *Deum id passurum fuisse, ut verba tot illustrium Prophetarum generaliter falsarentur, cum ad hunc finem Iudæos per totum terrarum orbem disperserit & circumferre eos voluerit libros Legis & prophetarum, ut inimici nostri Christianæ veritati testimonium præberent.*

Cap III.

Proponuntur aliorum Pontificiorum Exceptiones adversus superiora Argumenta. Eorum dissensus super hac quæstione, quando Biblia sint corrupta. Diluuntur Pontificiorum Huntlæi, Salmeronis, Cani & aliorum argumenta verbis aliorum Pontif. Serarii, Bellarm. Andradii, &c.

THesin nostram, *Textum Ebr. ex odio Christianæ fidei à Iudæis non esse depravatum*, verbis & suffragiis doctissimorum Pontificiorum & Patrum confirmavimus. Restat ut videamus quibus argumentis hanc impugnent alii, & quibus responsionibus ea diluant ejusdem gregis Doctores.

Quoniam Hebraici Codices, inquit Greg. de Valentiâ, Analys. lib. 8. cap. 5. *Rabbinorum fraude sæpe potuerunt depravari, satius est ut aliquando ex nitido fontis rivulo, quam ex turbido fonte aquam ad bibendum hauriamus.* Ita ille. Sed quod reponamus ad hoc POTUERUNT, *Andradius* suppeditat, * *In re tam gravi*, inquit, *non ex nudâ suspicione pronunciandum, aut ex frigidis calumniis accusationes ejusmodi petendæ sunt.*

* Folio mihi 164. fac. 2.

Rursus Pintus in cap. 7. Dan. *Sanè Iudæi Biblia Ebræa corruperunt.* Et Sacroboscus Defens. decreti Trid. part. 1. cap. 3. *neque omninò dubito, quin Rabbini Iudæi ex malâ fide, odio ac invidiâ sensum prophetarum in rebus gravissimis mutaverint.* Resp. Lorinus ad cap. 7. Act. *Hoc dicitur, sed non probatur.* Dicitur, sed ab iis, inquit *Bannes*, qui rem non intelligunt. Quis autem ferat cœcos de coloribus judicium pronunciare; *Et quidem ego ipse*, inquit Bannes, *postquam*

postquam abhinc annos 8. Hebraica lingua operam dedi, quantum satis est, ut Rabbinorum sectatores non me fallant, aut quasi ignorantem spernant, quamvis olim opinatus fuerim, Hebraa exemplaria non minùs quàm Graca esse corrupta, jam tamen experientiâ ipsâ convictus ea incorrupta esse, nisi in locis quibusdam paucis, negligentia potius quam Iudaorum malitiâ, judico. Hinc non injuria urget Andradius loco jam producto, ut tempus, locum & personas nominent.

In primam partè Thomæ quæst I. artic. 8. p. 56. col. 1.

Sed alii sunt, qui licet non ante Christi adventum, attamen ante Hieronymi tempora hanc depravationem factam esse tuentur. Sed & hos & illos eadem premunt incommoda. Et hi Ecclesiam ipsam oppugnant, Ribera ad Hos. cap. 9. Num. 20. *Si Ebrai Codices, tempore Hieronymi depravati erant, cùm ex Ebrais editio nostra deprompta erat, tum hac quoque Ecclesia nostra Editio depravata est, quo quid turpius dictu est? quid insanius?* Mariana tractatu de Vulg. Edit. Epist. ad Sanderum, *Placet mihi*, inquit, *argumenti tui acumen, quo ex vulgata Editionis fide Hebraicos Codices incorruptos esse defendis, cum convincas Ebraicos codices repudiari, incolumi vulgata Editionis authoritate non posse.*

Sed cum ad has angustias impudentiores & obstinatiores animi se viderent redactos, unicam rimulam repeierunt, per quam se elabi posse arbitrati sunt. Ecce enim *Gordonus Huntlaus*, & *Serarius* sic statuunt, 1. *Ante Christi adventum nihil malitiose à Iudais in sacrum textum admissum esse.* 2. *Nihil etiam hisce Domini annis mille & centum.* 3. *Nec primis quingentis Domini annis, ante tempora Hieronymi.* Scilicet hæc ipsis extorsit non tam vis veritatis quàm vulgatam ab omni corruptionis suspicione vindicandi studium. 4. *Post S. Hieronymi tempora usque ad Domini annum quingentesimum malitiosè ab ipsis, ubi aliqua fuit occasio, mutatum in Ebr. textu est aliquid.* Ita Serar. At in explicatione dicit hoc esse *verisimile* : & proposit. 7. *moraliter tamen non omnino, sed secundùm quid textum Ebraum corruptum esse* dicit, secundum scilicet exemplaria non omnia, sed quædam; Hoc enim vult, malitiosas illas corruptelas, non universales, sed particulares esse, eòque tandem devenit, ut asserat, *posse, si parum attendatur & res modestè agatur, in concordiam venire positas opiniones, ita ut neque à Christianis Iudai : nec Catholicis haretici, neque Catholici ab aliis hâc in punctione dissideant.* * Marsennus, *diligenter advertendum est*, inquit, *veritatem Ebraicam, quam D. Hieronymus lectionem Ebraam vocat, esse veram, sanctam & legitimam:*

* Animadvers. in Probl. 18. Georgii Veneti.

gitimam: veritatem verò Ebraïcam, quam nostri temporis Hæretici & alii nominant falsam, perfidam & Iudaicam lectionem esse, mille dolis refertam & ad perversam Rabbinorum interpretationem, contra Christum Dominum, & contra Apostolos ejus & Euangelistas & contra omnes Doctores & sacros Ecclesiasticos esse. Ita ille p. 233. At p. 238. ut videas problematicum ingenium, cum sectariis prælium deposcit non tantùm ex his fundamentis, sed etiam ex Ebræo textu, asserens, facillimum esse ostendere, textum Ebr. nusquam à vulgata discrepare. Quid *Huntlaus?* non eo candore hanc controversiam tractat, quo *Serarius.* Quamvis enim videret quàm frigida esset ea accusatio, non erubescit tamen asserere, *divina providentiâ factum esse, ut statim post factam vulgatam Editionem depravaretur textus Ebraicus: ne vid. rejectâ vulgatâ Editione, confugeret quispiam ad textum Ebraïcum, ut jam faciunt adversarii.* Ecce impudens effatum. Textus Ebraïci depravationem divinæ providentiæ audet adscribere cujus conservationem *Bellarminus* eidem deberi statuit. In eo tamen à *Serario* dissidet, quod cum *Marsenno* maximam tunc factam fuisse Exemplarium Ebr. & universalem corruptionem asserit. Quod item audacter assignet locum, *Tiberiadem*; Personas, *Masorethas Tiberienses.* Quid jam requiris ultrà *Andradi*? Tu * tempus locum, personas designari tibi postulabas: Iam tandem prodiit *Huntlaus* & tuo desiderio satisfecit. Sed benè habet, respondit ad hoc quoque Bellar. Postquam enim Augustini testimonium pro sua sententia adduxisset, *dicit aliquis*, inquit, *generalem istam depravationem Ebraïcorum codicum post Augustin. & Hieron: tempora accidisse.* Respondet autem, *At Augustini rationes omni tempore locum habent. Deinde, si post illorum Patrum tempora depravatio illa contigisset, quæ causa reddi posset, cur Psalmorum Interpretatio Hieronymiana ita cum textu Ebr. qui nunc extat, in omnibus conveniat, & tamen de Psalmorum depravatione præcipua querimonia est, num ita Hieron. vertit ut Iudæi falsaturi erant?* Quod ad personas attinet, egregiam certè gratiam illis referunt *pro incredibili illa diligentiâ, qua perfecerunt*, verba Serarii, *ut in Canonicis libris malignè nihil addi, adimi, mutarive deinceps posit*, p. 74. *quâ effecerunt ne corrumpi deinceps amplius possint*, p. 75. Quæ autem verisimilitudo est, ejusmodi viros quippiam depravasse consulto? *Hâc suâ diligentiâ fraudi & imposturæ suæ in depravandis quibusdam locis, velum obtenderunt maximum*, inquit Serarius, *Quis enim opera data corrupisse quicquam illos putaret, qui*

* Vide supra p. 28.

NB. NB.

In Prolegomenis Biblicis.

qui tam studiosè minuteque notassent etiam minima ? Fraus, inquit apud Livium Q. Fabius, *in parvis fidem sibi præstruit, ut cum operæ pretium est majori mercede fallant.* Hæc Serarius. Egregia certe merces, pauculorum quorundam locorum in quibusdam tantùm exemplaribus (hoc enim suprà audivimus confitentem adversarium) depravatio, quæ tamen, teste eodem prout depravata sunt, *ad verum Christianumque sensum explicari possunt*, pag. 75. Quod autem de כארי rursus inculcat, frustrà est, cum ipse Bellar. & alii hoc erratum non malitiæ, sed vel ignorantiæ, vel librariorum incuriæ adscribant, id quod vel ex eo liquet, quod ipsi Masorethæ & R. *Iacob Ben Chaijim* variam lectionem hic agnoscant, illudque ingenue confiteantur illud כארי hic non significare, *sicut Leo*, quod certè minimè fecissent, si malitiosè hunc locum depravassent. Accedat jam illud, Masorethas vix interjectis 30. annis, *Genebrardo* teste, post Hieronymum, Masoreth. suam conscripsisse, & quidem ipso *Gordono* fatente, ad incommodo isti, vid. maximæ depravationi & diversitati exemplarium, occurrendum. An verò illud veresimile, 30. annorum spacio tantam depravationem codicum potuisse accidere ? An & illa simul subsistere possunt, depravare & depravationi seriò occurrere ?

Vide Maso. tam parvam.

Vide Sal. Glassium pag 17.

Sed jam tempus est, opinor, ut ipsa adversariorum argumenta in aciem producam; Spectabis hic Lector, Pontificiorum coryphæos adversis frontibus concurrere, atque in se invicem

——— *sævum convertere ferrum.*

1. Argum. Salmeronis, prout à Serario producitur pag. 72. *Si Ebræus textus corruptus non esset, & quidem sæpe, versiones Græca & Latina forent sæpenumero falsæ, quia ab illo discrepant.*

Respondet Serarius p. 76. *Negatur connexum.* Nec quippiam ultrà addit. Operæ autem pretium erit hoc argumentum paulò pleniùs excutere. Et quidem.

1. Quod conjungit Græcam & Latinam versionem, temerè facit. Audi Andradium, *Hoc ipsum argumentum*, inquit fol. mihi 354. p. 2. *quo Hebr. veritatem (ut Hieron. verbo utar) de gradu dejectam atque eversam nonnulli putant, non vulgatæ tantummodò Latinæ, sed LXX, etiam Interpretum editionis authoritatem firmat & stabilit: quam cum 400. prope annis Christi Ecclesia, florentissimis ipsius temporibus, usurpaverit, tantum veteres illi detulerunt, ut non minorem tunc Hieronymus propter suam ex Ebræo versionem sustinuerit invidiam, quàm*

novi nunc Interpretes apud quamplurimos sustinent. Vt taceam de cellulis, negare certe non possumus, summum veteribus scelus fuisse ab illa quovis modo dissidere. Augustinus eos sapè prophetas vocat. Epiphanium, Irenaeum, Euseb. caeterosque antiquos Patres taceo, quos non aliter, pro 70. Interpretibus quàm pro ipsis divinis oraculis pugnasse liquet, atque divino afflatu fuisse in interpretando actos, existimasse. Quibus constitutis, libenter ab his Hebraeorum voluminum adversariis discerem, an veterem Ecclesiam hàc nostrâ fuisse aut eruditionis splendore, aut dignitatis praestantiâ, aut authoritatis excellentiâ inferiorem existiment? Quod si parem in illa ac hac dignitatem agnoscant, cum una & eadem Ecclesia sit, idemque ipse utramque veritatis spiritus instituerit & gubernaverit, rursus quaeram, perspiciantne, quantum inter hanc 70. & vulgatam Latinam sit discriminis, & quantum inter se non verbis modò, sed integris etiam sententiis dissideant. Demùm quaeram, an existiment corrupta fuisse Hebraea in locis, in quibus à 70. Interpretum Editione, dissentiunt? Quod si corrupta fuisse, ex veteris Ecclesiae in 70. Interpretes observantia, evincunt, corruptam etiam adulteratamque nostram esse Editionem oportet, quae 70. Interpretum versione posthabitâ, Hebraeam nobis orationem & sententias aptissimè reddidit; Esset enim infinitum omnia loca recensere, quibus vulgata cum Hebraeis mirum in modum, cum 70. verò Interpretib. nulla ratione consentit. Quod si haec in Hebraeis voluminibus loca integra olim & incorrupta fuisse propter Editionis Latinae authoritatem fatebuntur, cum veteris sanè Ecclesiae authoritate illam 70. Interpretum labem nequaquam pugnasse, dicant necesse est, atque adeo posse sine ulla Ecclesiae contumeliâ Hebraea exemplaria & esse incorrupta, & ab illis quibus nunc Ecclesia utitur, versionibus dissidere, neque oportere omnia ea à Iudaeis perfidiosè depravata fuisse, quae cum nostra Editione minimè consentiunt. Atque haec Andrad.

** Ex hoc fundamento disputat Leo Castrius, textum Ebr. esse corruptum, ubicunque à vulgato discrepat.*

Marsennus ad Probl. Georg. Veneti p. 238. cui astipulatur Villalpandus tom. 3. p. 196.

Quod à vulgata discrepat, à primaevi textus veritate discrepat.

2. Magnam oportet eam esse necessitatem quae ad has angustias Pontificios redegit, ut defendere cogantur, *Hebraea volumina*, rursus verba Andradii, * *omnibus in locis vitiata esse, quibus à vulgatâ dissentiunt*, fol. 362. p. 2. *At Hieronymus*, inquit idem, *atque Origenes illorum opinionem, qui ut summis se difficultatib. explicarent, Hebraea volumina condemnabant, meram calumniam esse confirmant: cum quibus & D. Thomas in cap. 9. ad Rom. consentire videtur.* Si illud urgerent Pontificii, Hebraea volumina iis in locis vitiata censenda esse, in quibus & Graeci & Chaldaeus & Latina ab iis pariter dissident, longè plausibilius & verisimilius dicerent. E. G. Psal. 22. Ebraea legunt, כָּאֲרִי *sicut leo*, LXX. Aquila, Latina, Chald. *foderunt*

derunt, quamvis hic alteram quoque expresserit lectionem. Hic, vel Judæis tacentibus, suspectus meritò de mendo textus Ebræus. At Gen. 3. 15. Hebr. Chald. Græci, Hieron. & bonæ notæ Codices vulgatæ Editionis legerunt הוא *ipse*, jungiturque idem pronomen in textu cum verbo Mascul. Editio tamen Clementina legit *Ipsa*; Quæ perversitas erit, in solius vulgatæ (cujus ipsius quoque exemplaria hic variant) gratiam, adversus Hebræos, Chald. Græcosque Codices pronunciare? Et tamen alterutrum hic faciendum, aut rejicienda Ebræorum tanquam corrupta (& quidem in loco ad fidem pertinente) aut Latinorum lectio. Alterutrum enim tantum scripsit Moses. Ps. 132. Vulgatus legit *Viduam*, At Hebræus Chaldæusque legunt, *victum*. Manifestè apparet, unde natus sit error. Secutus enim est Græcam versionem, in quam pro θήραν, unius literæ depravatione irrepsit χήραν, ut ingenuè præter alios agnoscit *Genebr.* Et tamen hic quoque jubemur credere, textum Ebræum esse vitiatum, siquidem ab eo Latina dissidet. Moderatius certò *Sanderus* statuit, qui apud *Marianam* tractatu supra citato p. 57. ita à Tridentinis Latinam probari asserit, *ut nec Græca nec Ebræa repudientur: iis verò locis, quibus Ebræa à Latinis dissident, ubi post multa remedia nulla via se ostendit utrosq; Codices conciliandi, Ecclesiæ sententiam expectari jubet, quâ renuncietur, utri codices contaminati sint*, &c.

II. Argum. Salmeronis ibidem. *Videtur id prædixisse Ierem. 8. verè mendacium operatus est stylus mendax Scribarum.*

Resp. Serarius, Mendax est stylus Scribarum non in textus scripturæ depravatione, sed sensus explanatione.

III. Argum. Salmeronis, ab Inductione locorum undecim. Serarius respondet, *Iam dixi, scripturas istas in loca propria differendas, cum sæpe non ex Ebræo textu, sed aliunde harum vera explicatio petenda sit.* Respondit etiam ad illas *Glaßius*. Plane autem hic paratragœdiat *Leo Castrius* Hispanus, qui in Apologetico contendit, plus quam quadringentis locis de industria à Judæis corruptum esse textum. Cujus hominis impudentiam cum ferre non posset *Pineda* & ipse Hispanus Jesuita, merito eum notat hac censura, *Sed is est author, dum in hujusmodi Ebraizationes incidit, vix sui compos, & bono licet zelo, tamen vel ignoratione rerum quarundam, vel vehementiori aliqua affectione, extra fines veritatis & modestiæ rapitur. Et si ex hujusmodi tantum unguibus Leonem illum æstimaremus, non etiam ex aliis præclaris conatibus; aut murem aut vulpem censeremus, aut canem, aut* Libr. 5. de rebus Salom. cap. 4. Sect. 1. p. mihi 352.

quidvis aliud ignobilius.

IV. Argumentum Salmeron. ab authoritate Patrum.

Resp. *Serar. Loquuntur Patres de Græcis, aut translatoribus qui Judaizant, aut Translationibus etiam ipsorum LXX.* p. 76. & p. 74. col. 1. *Quod verò S. Hieron. inter S. Augustini Epistolas undecimâ cap. 6. ait se Biblia vertisse ut ea testimonia quæ à Judæis prætermissa sunt, vel corrupta in medium proferret, Judæos appellat Græcos Interpretes, Aquilam, Symmachum, Theodotionem, ut ex præfat. priore in Job & illâ ipsâ Epistolâ cap. 5. perspicuum est.* Ita quoque Bellar. & *Ludovicus de Tena*, locis jam sæpius indicatis. Et quod ad locum illum Ps. 95. *Regnavit Deus á ligno*, attinet, ex quo Judæos illud, *à ligno*, sustulisse *Justinus* contra Tryphonem asserit, quod *Justini* testimonium bis hic adducitur, audi Andradium, *Hoc si verum est*, inquit, *quomodo nostra quæso & 70. Interpretum Editionis, ubi illa etiam desiderantur, dignitatem tueri possumus? aut quæ major esse levitas potest, quam ad latina extollenda, Hebræa verò deprimenda, illa adhibere, quæ aut incerta sunt, aut parem utrique labem aspergunt.* & fol. 364. ad locum Chrysost. sic inquit, *cum Chrys. dicit, Judæos Jesaiæ locum corrupisse, qui pro virgine puellam legunt, non Ebr. codices, sed Aquilam & Symmachum notat, &c.*

V. Argum. *Salmeronis*, Christum eraserunt de cordibus suis Judæi. Ergo & de Bibliis. Hæretici corrumpunt scripturas, ergo & Judæi, &c. Resp. Serarius, *In omnibus penè rationibus negatur connexum.* Et dum proponit hanc V. object. dicit *has rationes esse faciles nec magnopere urgere.* Andradius verò gravius intonat, *Satis opinor demonstravimus*, inquit fol. 364. *quàm longe à proposito sibi fine aberrent, qui, ut vulgatæ dignitatem tueantur, Hebræa gravissimis vexant contumeliis, cum præsertim aliunde illa quàm ex frigidis calumniis petenda sint, ne dum rem tantam infirmis volumus fundamentis constituere, illius præclarissimam authoritatem minuamus. Nam licet solenne fuerit Hæreticis, sacras literas corrumpere, eodem se tamen sacrilegio Judæos etiam devinxisse, nullis video firmis argumentis à quopiam demonstrari.*

VI. Arg. Salmeron. Iudæi fatentur se quasdam mutationes in Bibliis habere, e. g. sæpe legitur לא pro לו &c.

Resp. Serar *Significantur variæ lectiones de quibus supra.* Eæ verò non negantur. Sed hic de malitiosa & quæ consultò facta sit, depravatione agimus.

Atque hæc ferè argumenta *Salmeronis* fuêre, prout ea recensuit &

& refutauit *Serarius.* Reſtant paucula aliorum.

VII. Judæi ſunt Chriſtianorum hoſtes. Ergo potuerunt Scripturas corrumpere, inquit *Greg. de Valentia*, loco quem ſuprà produximus: Vel etiam *corruperunt*, Canus 2. 13. Item, Ebræorum Doctores, noſtri vid. inimici, multo ſtudio contenderunt textum Ebr. corrumpere, ut V. Teſt. noſtris exemplaribus facerent contrarium.

Reſpondeo, longè aliud ex hoſtili Judæorum erga Chriſtianos animo B. Auguſtinum intuliſſe, ad Pſ. 56. *Propterea*, inquit, *Judæi adhuc ſunt, ut libros noſtros portent in confuſionem ſuam. Quando enim volumus oſtendere, Chriſtum eſſe prophetatum, proferimus Ethnicis iſtas literas. Et ne forte duri illi ad fidem dicant, nos Chriſtianos compoſuiſſe libros iſtos, & unà cum Euangelio confinxiſſe, hinc illos convincimus, quod omnes illæ literæ, quibus Chriſtus prophetatus eſt, apud Judæos ſunt. Proferimus ergo codices ab inimicis Judæis, ut confundamus inimicos infideles. Codicem portat Judæus, unde credat Chriſtianus.*

VIII. Arg. Iidem Judæi, hoſtes noſtri addiderunt puncta: Ergo credibile eſt, eos ſua punctatione multa loca de induſtria corrupiſſe. Reſp. Moderatius agit *Bellarm.* qui eos ſubinde in punctatione aberraſſe dicit. Ego hanc diſputationem de punctis jam non ingrediar. Reſpondebit *Gordono Bellarminus*, *Errores qui ex punctorum additione addita ſunt, nihil officiunt veritati. Puncta enim extrinſecus addita ſunt, nec textum mutant.* Addo facilius eſſe, accuſare Judæos falſæ punctationis, quàm convincere. Fiat periculum [Sed operæ pretium erit hic audire Cl. *Rivetum*, qui poſtquam pag. 102. Iſagoges dixiſſet, pleroſque Pontificiorum in iſtam ſententiam, puncta vid. conſonantibus non eſſe coæva, conceſſiſſe, quod ea ipſis commoda viſa eſſet ad detrahendam textui Ebraïco authoritatem & certitudinem, pag. 105. ſic infit, Sed poſita hypotheſi illorum, qui volunt pleraque in bibliis eſſe incerta, ſi punctis deſtituantur, corruit certitudo verſionis vulgatæ. niſi probent, eum, qui Primus fuit verſionis iſtius author, ſive Hieronymus, ſive alius fuerit, ſive unus, ſive plures, à Spititu S. immediatè recepiſſe neceſſariarum vocalium revelationem: quam alioquin à Judæorum traditione accepiſſe certum erit, quæ ſi incerta fuerit, nutabit per eos omnis authoritas ſacri textus. Et tamen neminem exiſtimo tam impudentis oris, qui talem revelationem in lectione textus Ebraïci Hieron. tribuere auſit. Hæc Cl. *Rivetus.*]

IX. Arg. à Judæorum confessione. E.gr. tradunt quidam Ebræi 18. loca à Scribis olim mutata seu potius depravata, quam mutationem *Tikkun Sopherim* vocant, de quâ multa Galatinus in fine lib. 1. Ad hoc prolixè respondit *Glassius*, & quidem adeò nervosè, ut quæ ego olim Oxoniæ de istis meditatus sum, lubens premam. Ego Responsionem Bellarmini hic exhibebo, qui ostendit *vulgatam versionem* (addo & Chald. Paraphrasin) *in plerisque ita habere, ut Scribæ isti correxisse vel potius depravasse dicuntur. Ex quo apparet*, inquit, *imprudenter quosdam dum se Judæos oppugnare putant, ipsam Ecclesiam oppugnare. Si enim illæ correctiones scribarum sint Hebr. textus corruptiones, sequitur apertè, vulgatam quoque Editionem esse corruptissimam, quam tamen Ecclesia nobis pro authentica tradidit.* [Ergo 18. errores, quales isti, fatente Bell. authentiam vulgatæ Editionis possent evertere] Dicit 2. postea, aut non esse verum, ullam talem emendationem factam fuisse à Scribis, cum origo ejus sententiæ sit * Thalmud, liber fabulosissimus: Aut si Tikkun Sopherim non est fabula, non esse corruptionem, sed veram Emendationem, non factam à quibuscunque Scribis, sed ab Ezra & sociis, &c. Quam sententiam multis rationibus probabilem reddidit *Glassius. Bellar.* hic quoque astipulantur *Ludovicus de Tena*, & *Iacobus Bonfrerius* Theol. Duacenus in præloquiis ad S. Scr. c. 12. utriusque verba videbis apud *Rivetum*, p. 110. Isag. Sed libet hic audire judicium clariss. *Buxtorfii*, quod *Glassius* ex authoris Epistola ad calcem Philologiæ sacræ adjecit: Ita autem habet, In neutro Thalmud ulla planè istius Tikkun mentio fit, cum aliàs עיטור סופרים / longe minoris negotii, in Talmud commemoretur. Si aliter ista loca fuissent aliquando scripta. Oncelos & Jonathan id vel semel expressissent. Nec Josephus reticuisset, qui contrarium Ebræis adscribit, nullam sc. unquam literam mutatam fuisse in lege ab Ebræis popularibus suis, l. 1. contra Appionem. Thalmudistæ in Lev. 27. v. ult. diversis locis notant, nec prophetæ ulli licitum fuisse, vel minimum in Lege mutare vel innovare. Quomodo ergo Scribæ quidam vulgares hanc audiaciam sibi arrogassent? textum sacrum in literis & sensu corrigere? In silentio ergo omnium tibi dico, Sopherim istos fuisse ipsos auctores sacros, Mosen & Prohetas, qui nunquam aliter scripserunt, quàm hodie scriptum legitur. At Sapientes Ebræorum nasutiores animadvertentes inconvenientiam quandam in istis locis, scripserunt, aliter authores istos loqui debuisse,

* Hoc negat Cl. Buxtorf. Vide pag. seq.

buiſſe, &c, ſecundum cohærentiam propoſiti textus, ſic vel ſic ſcribere, ſed pro eo maluiſſe ſic ſcribere, & id ſic efferre, ut illud hodie in textu eſt. E.g. Gen. 18. 22. lectum ſcriptum, *Et Abraham adhuc ſtabat coram Domino.* Itane? ubi legitur inquiunt Sapientes, quod Abraham venerit ad Dominum & ſteterit coram eo? Contrarium dicitur in præcedentibus, *Deus ſc. venit ad Abrahamum*, &c. Ideoque Moſes ſcribere debuit, *Et Dominus ſtabat adhuc coram Abrahamo.* At ita ſerviliter de Deo loqui non debuit Moſes, unde תיקן correxit & mutavit ſtylum ſermonis, honores majoris cauſa, & dixit *Et Abraham adhuc ſtabat coram Domino.* Hinc R. Salomo adjicit, היה לו לכתוב / ſcribendum ipſi (Moſi) erat, ſcribere debebat, *Et Dominus ſtabat adhuc coram Abrahamo.* Non quod aliter ſic ſcripſerit antea, & poſtea id ab aliis Scribis correctum ſit aut corruptum. Hinc Aben-Ezra ad aliquot loca ridet naſutos, inquiens; nullo Tikkun opus fuiſſe, .i. nihil eſſe quod naſuti iſti ſapientes putarint, authorem debuiſſe aliter loqui vel ſcribere. Vide & eum Iob. 32. 3. Hactenus Cl. *Buxtorfius.*

Atque hæc ferè ſunt argumenta, quibus fontium impuritatem à Judæis ſtudio introductam criminantur multi aſſerentes cum Cano, & Huntlæo, *Hebræa potius ex Latinis, quam Latina ex Hebræis corrigenda, abſurdumque eſſe à noſtratibus ad alienos .i. Hebræos & Græcos appellare, & impium, ad Judæorum & Schiſmaticorum Senatum referre Catholicæ Fidei conſultationem.* Cui criminationi non poſſum quin opponam nervoſum Andradii reſponſum, *Ad Eccleſiæ*, inquit, *dignitatem non minùs ſane pertinent ſacræ literæ, quæ Græcis, Hebraiſque ſunt familiares, quàm quæ Latinè ſunt conſcripta, neque minus ex illis quàm ex his decoris atque ornamenti eam ſibi comparare liquet. Quare qui Græcos Latinoſq; codices de Ebrais ſupplendos emendandoſve eſſe contendunt, non quidem ab Eccleſia ad externos (ut quidam putant) ſed ad ipſammet Jeſu Chriſti Eccleſiam provocant, & ab eâdem illi ipſi præſidia comparant. Nam cum Hebræa etiam volumina, non tanquam aliena, ſed tanquam propria & peculiaria Eccleſia habeat & veluti ſacra ſuſpiciat, ex emendatis Ebrais aut Græcis vitiata Latina corrigi permittit.* Et paulo poſt, *Quare ampliſſimo mihi videntur Chriſti Eccleſiam ornamento ſpoliare, qui ut vulgatam Edit. ab inaniſſimis vendicent calumniis, Hebræa Judæorum perfidiâ corrupta fuiſſe contendunt: Illud namque ſi ſemel perſuadeant, nullum ab illis non ſuſpectum, nullum non dubium, nullum non calumniæ obnoxium teſtimonium peti poterit. Facilè enim quis omnia*

poterit

poterit in dubium revocare — atque ita amplissimum hostium testimonium, divinâ providentia ad Christiani nominis splendorem inter tot procellas & naufragia, conservatum, Christi Ecclesia, nostrâ contentione, amittet. Hæc Andrad. cui non refragatur Bannes, pag. 56. col. 2. in 1. Partem Thomæ, asserens, *ejusmodi homines non multum piam operam Ecclesiæ præstituros, ad conversionem judæorum.* Astipulatur & Mariana, qui p. 62. docet *etiam textum Ebraicum esse possessionem Ecclesiæ.* Et postea, *Angustè eos de rebus ac præposterè sentire* dicit, *qui Ecclesiam longo indormiisse tempore, in eâ viros doctos fuisse arbitrantur, penes quos divini libri tum Græcè tum Ebraicè conservati ab omni temporis injuriâ & adversariorum insidiis tuti essent. Sit ergo fixum,* inquit, *non minus ad Ecclesiæ curam Hebraicos & Græcos codices quàm Latinos pertinere. Vnde primum efficitur, neque eos codices potuisse in universum in re majoris momenti corrumpi, continuo enim accurrisset Ecclesia, quæ divino instinctu & inflatu regitur, & viri docti, quorum numerus semper fuit aliquis, periculum indicassent, &c.* Iuvat hic etiam adscribere *Ariæ Montani* verba ex commentatione ejus, Bibliis Interlinearibus secundæ editionis præmissâ, quibus non obscurè invehi mihi videtur in Guidonem Fabricium Boderianum, qui teste *Hartio*, privata authoritate in primâ Edit. Gen. 3. 15. Masc. הוא in fœm. היא mutaverit. Is itaque postquam dixisset se in isto opere exemplar Complutense, *ut pote cui omnia alia,* inquit, *quæ punctis vocalibus instructa sunt exemplaria astipulantur,* secutum fuisse, sic addit, *nec enim aliter citra Rom. Ecclesiæ judicium & doctorum omnium sententiam fieri poterat, sine sacrilegio & nefario scelere. Sed Ecclesiam ipsam minimè permissuram esse, ut aliquid de consueta & constanti omnium Ebraicorum exemplarium lectione mutaretur, hoc profecto cum primis intellexeramus, vel ex eo, quod tot jam seculis retrò elapsis, ex quo sermo ille ortus est, quo quærebatur, an aliqua lectioni Ebraicæ mutatio Judæorum vel incuriâ vel inscitiâ, vel fraude acciderit, nec ne, tamen nihil Rom. Ecclesia de ea re, adversus eas, quæ nunc constant, Lectiones decernendum duxerit, nihil decreverit. Quamobrem hujusmodi audaciam, ut plane nobis id religiosum vel cogitare fuerat, ita à mente omnino nostra alienum fuisse declaramus.* Et columna sequenti recensens rationes, cur sententiam illam de non corruptis fontibus amplexetur, etiam has ponit, 1. *quod prudentissima & piissima Ecclesia Romana, quanquam argumentum hoc identidem ad singulares disputationes abreptum fuerit, nec apicem nec jota unum de communi Ebraica lectione mutari hactenus passa est.* 2. quod maxima

Protestatio Ar. Montani. N B.

sit

ſit conſtantia exemplarium Ebraïcorum per univerſum terrarum orbem. 3. quod hoc pacto pernitioſiſſimum Mahometicæ doctrinæ fundamentum evertatur, *quo ſeductor ille ſua ſomnia pro divinis oraculis venditabat: aſſerens ſc. Veteris Teſt. libros à Judæis; novi vero à Chriſtianis fuiſſe depravatos. Sibi vero certa divinitus eſſe data reſponſa, quibus utraque corrigetur lectio.*

Concludimus ergo, *Textum Ebræum, Maſorethicis notis inſtructum & correctum, ab omni malitioſâ depravatione omnino eſſe immunem, à librariorum verò & fortuitis erratis ita eſſe purum, ut non ſolum iſtis caſibus, quos* a Bellarminus & b Canus *recenſent, ad eum ſit recurrendum, ſed etiam in cujuſvis loci, genuino ſenſu eruendo, in omni fidei & morum diſputatione; atque ad eum examinandas eſſe omnes, quà veteres, quà recentes, nullâ exceptâ, verſiones, id quod Bellarm. quoque ſuo exemplo, nominatim in loco Dan. 2. l. 1. de Invocat. Sanct. c. 13. comprobavit. Verbo, eum etiamnum eſſe normam, regulam & Canonem omnium verſionum.* Seu, ut verbis *Acoſtæ* Ieſuitæ utamur, *Hanc Ebraicam Editionem eſſe authenticam, dubitare non poſſumus.* libro 2. de Chriſto revelato, cap. 16. Qui idem Jeſuita cap. 10. primævam Bibliorum linguam *incorruptum judicem* nominaverat.

Verbum addam de fontibus Novi Teſt. quos à variantibus Lectionibus minime immunes eſſe agnoſcimus. Eas librariorum incuriæ & inſcitiæ meritò tranſcribimus. Agnoſcimus, in N. Teſtamentum, ſi librorum molem, numerum & Antiquitatem cum veteri conferamus, paucis annis longe plures irrepſiſſe lectionum varietates, quam in vetus aliquot ſæculis. Cujus rei cauſa non poſtrema eſt defectus Maſoræ, qua ſi Eccleſiarum Antiſtites novi Teſt. libros muniviſſent, conſtantiorem haberemus N. T. lectionem. Sed benedictus ſit Deus & Pater Domini noſtri Ieſu Chriſti, cujus providentiæ & hoc debemus, quod nec fides nec pietas ullum detrimentum ex earum ulla paſſa ſit. Hæc autem ingenua noſtrorum confeſſio nihil patrocinatur Pontificiis. Si enim variantes aliquot lectiones αὐθεντίαν alicujus textus poſſunt evertere, tum certe de vulgata actum erit, cujus variantes lectiones immane quantum exſuperant. Sed dicunt, Græcos fontes ab hæreticis ſtudio eſſe depravatos. Hæc certe gravior accuſatio eſt. Sed quam & Senenſis libro 7. Biblioth. hæreſi 1. & Bellarminus lib. 2. de V. D. cap. 7. & alii exploſerunt. Verba Bellarm. *Etſi hæretici multa depravare conati ſunt, nunquam tamen deſuerunt Catholici, qui eorum corruptelas*

a lib. 2. de V. D. cap. 11. 1. Quando in Lat. codicib. eſt error aliquis librariorum. 2. vel varia lectio 3. quando verbum vel ſententia in Lat. eſt anceps. 4. ad energiam & proprietatem vocabulorũ & phraſium intelligendam.

b lib. 2. 15. Quæ omnia etiam in diſputationibus fidei & morum, locisve ad fidẽ moresve pertinentibus ſæpe uſu venire poſſunt, &c.

detexerunt, & non permiserunt libros sacros corrumpi. Et certe non benè de Matre Ecclesia merentur, qui fontes ab hæreticis depravatos clamitant. Quid enim; Annon pudendum stigma ei inurunt; Cujus quæso erat providere, ne quid detrimenti caperent sacræ tabulæ, si non Matris Ecclesiæ? Annon illa se unicam depositariam hujus codicis jactitat? Et quid si illa forsitan post tot noctium inconnivas vigilias dormitante, zizania sua in hoc agro sevissent hæretici, annon illius & opis & muneris erat, illis extirpatis radicitusque evulsis, codicem illum suo nitori restituere? *Scriptura utiq;*, teste Bannes, *præcipuè est in corde Ecclesiæ, secundariò vero in libris.* Sed quot tandem sunt loca, quæ sacrilega Hæreticorum manus depravavit; Tentaverint corruptionem multorum locorum. Perfecerint eam in quibusdā codicibus. Quid hoc ad nostros codices? In illis corruptelæ istæ monstrandæ erant. Et si fortassis in quibusdam earum extarent vestigia. quid hoc ad rem; Nec enim puritatem omnium codicum præstare quisquam nostrum præsumsit. Frustra ergo hac oberratur chordâ. Quod si prolubium esset descendere ad particularia loca, queîs librariorum incuria grave vulnus inflixerit, & hic liqueret, quam sterilem paratragadiandi materiam habeant Pontificii. Bellarminus ultra VI. vel VII. loca eruere non evaluit, quorum tamen nullus stringit. Cum interim singulis capitibus vulgatæ versionis, Interpretis manifesta sphalmata, præter variarum lectionum farraginem, ostendi possint. *Sed fingamus*, inquit Cl. Rivetus, *Paucula in textum Græcum N. T. irrepsisse vitia, annon manifestissimum est indicium, purissima & sincerissima esse exemplaria, quæ ad infestissimorum animorum calculos revocata, adeo in paucis in dubium vocantur?* Sed quia omnia fere illa, quæ huc spectant ex superioribus, quæ de textu Ebræo disseruimus, peti possunt, hic abrumpam orationis telam, & concludam verbis Glassii, *Textum Græcum* N. *Testamenti, in probatis codicibus, (licet diversitate lectionum aliquantum discrepantibus) asservatum à corruptelis, sive ea ab Hæreticis per malitiam, sive à librariis per incuriam illata esse dicantur, ita esse immunem, ut exacta norma & certa regula esse possit, ad quam omnes omnino versiones, & præsertim versio vulgata (ut ad fontem rivuli) exigi, examinari, & sicubi opus, corrigi possint & debeant.*

In part. 1. Thomæ qu. 1. art. 8.

CAP.

CAP. IV.

Transitur ad vulgatam Editionem. Quanta sit versionum authoritas, Patrum & Euangelicorum judicium concors. Collatio Fontium & vulgatæ, quo ad errores librariorum. Andradii *ingenua confeßio; Monstrosum Tridentinorum de vulgatâ Edit. decretum. Proponuntur quinque in sequentibus ordine tractanda.*

HAbemus ergo jam regulam & normam, ad quam omnes V. & N. Test. versiones examinari oportet. *Ea demùm habenda est interpretatio bona* inquit [a] Jesuita Acosta, *quæ concordat Originali linguæ. Authoritas divina tota penes illam, in qua sacer scriptor edidit primum.* [b] *Veterum librorum fidem de Ebrais voluminibus examinandam esse* docet Gratianus, quod decretum *Gregorius* XIII. in nuperâ Editione Juris Canonici suâ authoritate editi, retinuit.

[a] de Chro. revelato 2. 15.
[b] distinct. 9. cap. ut veterum.

Vnde jam & illud liquet, quid de versionum authoritate judicandum sit. Pulcram hic contesserationem cum [c] Patribus, meliorisque notæ Scholasticis & inter se Euangelicæ Ecclesiæ tenent, dum docent, nullam versionem recipiendam esse pro verbo Dei, nisi quatenus cum authentico exemplari convenit; solum originalem textum, utpote qui tam quoad verba, quam quoad res à Spiritu sancto sanctis Dei hominibus inspiratus est, esse infallibilis veritatis. *Omnes contrà versiones esse rivos*, [d] verba Cl. Junii, *ex purissimis istis fontibus ductos humanâ operâ, ac proinde sordibus ex infirmitate hominis inquinatos, authoritate cum authenticâ formâ non comparandos:* adeo ut nulla dari possit versio, quæ in omnibus cum authenticis tabulis conveniat, divinosque illos Majestatis, gravitatis & energiæ, quos Spiritus S. authentico textui impressit, characteres valeat exprimere: ut proinde nulla versio, qualiscunque ea sit, textui Ebraïco æquari, nedum præferri possit.

[c] vide supra cap. 1.
[d] in Orat. de ling. Ebr.

Ita Protestantes de omnibus versionibus veteribus & recentibus ad unum sentiant omnes. Præter Patres aliosque supra indicatos, idem quoque nobiscum statuunt Pontificii quamplurimi, Cajetanus, Oleaster & alii. Quin in ipsa vulgata, eorum quamplurimi, qui post Concilium Tridentinum scripsêrunt, errores, ipsius Interpretis incuriâ vel ignorantiâ admissos, agnoscunt, & multa insuper alia in eâ desiderat Iesuita *Serarius*, uti infrà videbimus. Et

quid quæso te, cordate lector, æquius esse potest? Irrepserint in quosdam codices sphalmata, incuriâ librariorum & injuriâ temporum. Paucula ea sunt, fatente Bannes, exigui momenti sunt, inquit Bellar. Sed & illa in Ebræo textu à Masorethis indicata & restituta sunt. Et ut restituta non essent, vel paucula forsan adhuc restituenda superessent, tamen ejusmodi ea esse agnoscit Bellar. *ut in iis quæ ad fidem & mores pertinent, scripturæ integritas desiderari non possit.* Irrepserint ergo in fontes paucula aliquot menda; in vulgatam, ætate cum Ebraïcis codicibus neutiquam comparandam, millena aliquot irrepsere. Id quod ingenuè agnoscit Andradius pag. mihi 367. *Qui* errores librariorum *si Ebræorum voluminum authoritatem extinguere & opprimere valent, quid in Græcis Latinisque ponderis inerit? Tot enim illa atque tantis errorib. sunt conferta, ut doctorum hominum vigilantiâ exhauriri vix possint* Dices in vulgatâ quoque Clementis VIII. industriâ & jussu, quamplurimos sublatos esse errores. Agnosco, sed & illud agnosces vicissim, quamplurima loca quæ emendari potuisse, medicamque manum postulare ipsi * Bellar. Bandinus, Brugensis, Serarius aliique agnoscunt, etiamnum in mendo cubare. Adhæc, in textum Ebr. universale erratum amplius irrepere non posse, idque Masoræ beneficio, *Serarius* agnoscit, id quod de vulgatâ asseri sperarive nequit. Illud ergo, omnium, queîs sanum sinciput est, judicio stabit, nisi sphalmatum textus originalis numerus longe excedat numerum sphalmatum, quæ textum vulgatæ Latinæ deformârunt, manere textus originalis debitam prærogativam. Sed dato (id quod tamen longè à veritatis regione aberrat) hâc in parte eandem esse textus originalis & vulgatæ Latinæ rationem, paribusque passibus ambulare, annon alia insuper erunt, quæ vulgatæ versioni Textum Ebraïcum præferent? *Plenitudo & integritas Ebræi textus habet prærogativam istam*, inquit * Gretzerus, *quod non modò res significatæ, sed & ipsa verba immediatè sint à Deo, quod in translatione non contingit, cum verba suppeditet interpres & quidem humano studio, non illo peculiari ductu & instinctu, quo scriptor Canonicus ducitur ac regitur.* Nihil jam dicam de aliis defectibus, quos in vulgata multi Pontificiorum agnoscunt, fontibus verò non nisi impudentissimi audent adscribere.

* vide infrà cap 12.

* Pag. 520.

Cum autem hæc ita sese habeant, non immeritò quæsierit aliquis, quæ causæ Concilium Tridentinum impulerint, ut vulgatam

gatam versionem, deturbato de solio textu originali, Ecclesiæ Dei tanquam authenticas tabulas obtruserint. Sic enim Sessione 4. Decreto 1. intonant.

Si quis libros ipsos integros, cum OMNIBUS suis PARTIBUS, prout in Ecclesiâ Catholicâ legi consuevêrunt, & in VETERI VULGATA LATINA EDITIONE habentur, pro sacris & Canonicis non susceperit, ANATHEMA SIT.

Et Decreto 2.

Insuper eadem SS. Synodus considerans, non parum utilitatis accedere posse Ecclesiæ Dei, si ex omnibus Latinis Editionibus, quæ circumferuntur, sacrorum librorum, quænam pro authenticâ habendâ sit, innotescat, statuit & declarat, ut hæc ipsa vetus & vulgata Editio, quæ longo tot seculorum usu, in ipsa Ecclesiâ probata est, in publicis Lectionibus, disputationibus, prædicationibus & expositionibus pro authenticâ habeatur, & ut nemo eam rejicere quovis prætextu audeat vel præsumat.

Prodigiosum certè decretum, & cujus cordatiores Pontificios, & tunc cum illud cuderetur, puduit & etiamnum dispudet. Nobis propositum est, hoc decretum brevi aliquo Commentario illustrare. Gratificabimur hanc operam juventuti, & ordine hæc V. expendemus. 1. Quis sit hujus versionis author. 2. Quæ & quanta huic versioni collata sit à Synodo authoritas, seu quis sit decreti sensus. 3. Quæ causæ impulerint Synodum ut hoc decretum sciscerent. 4. Quibus difficultatibus hoc decretum ab ipsis Catholicis prematur. 5. Et ab ipsis quoque Pontificibus, Sixto V. & Clemente VIII.

CAP. V.

Quis sit vulgatæ Editionis author, & an spiritu prophetico inter vertendum illustratus fuerit, discors Pontificiorum sententia. Serarius *hæsitat & quæstionem indecisam relinquit.*

DE authore Versionis non una inter ipsos Pontificios sententia est. Alii, ut *Pagninus* & *Driedo* eam *Hieronymo* simpliciter abjudicarunt. Quidam, & inter hos *August. Steuchus Eugubinus*, eam universam *B. Hieronymo* adscripsêre. At audaculam hanc assertionem a *Bellarminus*, b *Azorius*, c *Maldonatus*, d *Sacroboscus*, e *Lindanus* & alii flagellarunt. Communis sententia hæc est, f novum Testamentum non esse ab Hieron. ex Græco versum, sed solummodo recognitum: vetus verò esse ex Hieronymi versione, quam ex Ebræo confecit, exceptis Psalterio, Sapientia, Ecclesiastico & libris Machabæorum: His *Salmeron* addit Baruch & Epist. Jeremiæ. Hieronymum enim bis vetus Test. Latinè vertisse, semel ex Græca LXX. Interpretum, semelque rursus ex Ebræo: atque ex duabus illis Editionibus, vulgatam in quibusdam libris, e. g. Regum & Proverbiis, esse mixtam: Psalterium autem esse ex versione B. Martyris *Luciani*, &c. *D. VVitakerus* & *Junius* volunt eam mixtam esse ex Veteri Latina, tempore Hieronymi vulgatâ & receptâ, quam *Italam* vocat *Augustinus*, (de qua supra p. 10.) & Hieronymi Emendatione. Licet autem hic valde tumultuetur more suo *Gretzerus*, & nil nisi mendacia piis & eruditissimis illis Heroïbus objiciat, tamen ex ipsis Pontificiis nonnulli eandem sententiam amplexi sunt, vid. g Duacenses Theologi, & *Fortunatus Fanensis*, publicis scriptis, non ita pridem evulgatis, asserentes, *versionem prædictam, licet aliquando Hieronymi credita fuerit, tamen ut majoribus nostris*, inquit Fanensis, *quasi per manum traditum est, partim ex antiquissimâ & vetustissimâ Editione Latina, quam Hieronymus communem & vulgatam, Augustinus Italam, & Gregorius veterem appellant, retentam esse, partim, &c.* Sed & omni exceptione major Præfatio quæ Bibliis Clementinis præfixa est, pronunciat, *eam partim ex Hieronymi translatione vel emendatione, partim ex Itala mixtam esse*, in quam sententiam quoque descendit *Mariana*, Epistola ad Sanderum p. 57. Egregiè ergo ἀπεροβάλλει *Sixtus V. Bell.* Coc-

a de V. Dei 29.
b Inst. Moral 8.3.
c ad Luc 16.
d Part. 1. cap. 3. de vulg. V.
e de opt gen. interpretandi lib. 1.
f Bellar. ubi suprà

g Præfat. in vetus Test.

In Præfat. de variis translationibus.

Coccius, *Gretzerus* & cæteri, dum hanc Editionem ab authore, vid. eruditissimo *Hieronymo*, passim commendant, eique ab eximii istius Patris authoritate authentiam conciliare satagunt. Sed ad rem. Posteriorem hanc *VVitakeri*, *Junii*, *Fanensis*, &c. sententiam probant etiam *Baronius* tom. 2. & *Sixtus Senensis* lib. 8. ad obj. octavam, & alii, quos hic recensere omnes nihil attinet. Sed & illud adde, Serarium in prolegomenis Biblicis p. 102. disertè asserere, præter pauculos V. Test. libros, e.g. Job, Psalterium & libros Salomonis, nihil ab Hiero. ex Græco translatum. Me quod attinet, non reciprocaverim super hâc re contentionis serram cum quopiam. Esto majore ex parte Hieronymi, seu Interpretis seu recognitoris, & videamus quantum ponderis ex eo ad versionem, de qua in præsens nobis sermo est, queat accedere. *Hieronymum*, ut & 70. Interpretes, spiritu prophetico versiones suas confecisse, multorum opinio est. Audiamus i *Melchiorem Canum*, qui non veretur asserere, *aut veterem* i de Locis, Th 2,14.
Interpretem, *Spiritus S. peculiari dono*, *sacras literas convertisse*, *aut Ecclesiam Latinam multis retrò sæculis non habuisse Dei Euangelium*, *sed hominis. Non fuerit Propheta*, *habuit tamen ut Titelmannus asseverat*, *& rectè*, *Spiritum quendam prophetico vicinum & Proximum.* Prodeat k & *Gretzerus*, qui statuit, *Deum Interpretis manum & cala-* k Defens. Bellarm. lib. 2. cap. 10.
mum ita direxisse, *ne* V S P I A M *à Spiritus Sanct. mente in translatione aberraret*, Et pag. 541. *Deum mentem Interpretis singulari* p 537.
ope ita rexisse & direxisse, *ut* N V S Q V A M *à Spiritus S. mente deflecteret*, quæ rursus inculcat pag. 542. 545. & alibi. Quin etiam de Theodotione homine à Christianâ religione alienissimo non erubescit asserere, l *Si quid est in vulgatâ pertinens ad dogmata fidei &* l p. 563.
morum, *desumptum ex Theodotione*, *in iis Theodotionem non errasse*, *idque singulari protectione Dei*, *interpretem illum*, *quamvis perditum & impium*, *iis in locis*, *quæ Ecclesia aliquando tanquam authentica approbatura erat*, *ab errore custodientis.*

Alia opinio censet, *S. Hieronymum*, verba m Serarii, *ordinariâ*, m pag. 110. Proleg. Bib.
quâ homines, *qui benè aliquid actitant*, *prosequi solet Deus*, *ope*, *ac generali tantummodo concursu fuisse adjutum in Bibliis vertendis aut emendandis. Quæ etiam opinio idcirco eum in isthoc opere velut hominem errare* Ita quoque statuit.
potuisse, *ac fortaßis etiam interdum errasse fatetur. In eâ opinione è* Mariana.
Catholicis videntur esse Joh. Driedo *lib. 2. propos. 3.* & 4. *ac in solutione argumenti 1. 3. 4. & in 3. conclus. fol. 42.* Andradius *lib. 4. dum fol.* & adversa P. Sutoris argumenta dicit esse futilia.
255.

255. & *256. copiosè satis hoc affirmat & ad* Driedonem *relegat, dumque postea fol.* 292. (mihi 411.) ait se nolle interpretem nostrum extra omnis reprehensionis aleam positum, & se labes, quibus omnium mortalium lucubrationes respergi solent, in eo agnoscere, &c. Et Vega *lib. 15. cap. 9. apertissimè.* Bellarm. *lib. 2. 11. ad Arg. 2.* Admittimus, *inquit* Interpretem non esse prophetam & errare potuisse, *Quamvis verò subjungat*, tamen dicimus eum non errasse in ea versione, quam Ecclesia approbavit, *non ideò asserit, peculiari* SPIRITUS S. *lumine illustratum fuisse. 1. Quia potest aliquis in aliqua versione non errare, qui solâ humanâ peritiâ & diligentiâ utitur. 2. Quia non simpliciter dicit*, Interpretem non errasse, *sed cum restrictione quadam*, non errasse in eâ versione quam Ecclesia approbavit, *quasi concederet, eum alicubi quidem errasse, seu in aliquâ loci aut verbi alicujus versione. hanc tamen ab Ecclesia non approbatam, &c.*

Quid tandem Serarius concludat, expectas audire Lector? Ille recusans se hic interponere Palæmonem, *utra opinionum istarum probabilior sit, mihi quidem nondum satis liquet*, inquit. *Ratio, quia videntur opinionis utriusque argumenta posse non improbabiliter solvi.* Sed quia hac de re in sequentibus plura dicenda erunt, tollam manum de hac tabulâ.

Cap. VI.

Circa interpretationem Decreti dissidium Rom. Ecclesiæ. Quæ turbæ hinc in Hispania exortæ. Marianæ & Bannesii *testimonia. Genuinum decreti interpretamentum, vulgatam ipsis quoque fontibus prælatam, ex* Pinedâ, *congregatione Cardinalium, Inquisitoribus Hisp.* Valentiâ, Harto, Sacrobosco, Azorio, Ribera, *&c. ostenditur. Quid sit* authenticum *in jure. Alia.*

Circa hujus decreti sensum discors est Pontificiorum Schola, verèque hoc decretum appellaveris *pomum Eridos*; adeo magnas inter ipsos, præsertim in Hispania, excitavit contentiones. Testis omni exceptione major mihi, *Joh. Marianus* erit, Jesuita Hispanus, qui in tractatu de vulgata versione cap. 1. sic infit, *Opus molestum suscipimus, periculosam aleam, ac qua nescio an ulla disputatio his annis inter Thelogos, in Hispania præsertim, odio partium magis implacabili agitata sit, usque adeo ut a probris & contumeliis, quibus se mutuò*

mutuò fœdabant, ad tribunalia ventum sit. Atque quæ pars magis sibi fidebat adversarios de religione postulatos gravissime exercuit, quasi impios, qui divinorum librorum authoritatem atque eam versionem, quæ vulgata Editio vocatur, audacter elevârent, novis interpretationibus prælatis, invectisque contra Concilii Trid. decreta. Tenuit ea causa multorum animos suspensos expectatione, quem tandem exitum habitura esset, cum viri eruditi è vinculis cogerentur causam dicere, haud levi salutis existimationisque discrimine. Miseranda virtutis conditio, quando pro laboribus, quos susceperat maximos, compellebatur, eorum, à quibus defendi par fuisset, odia, accusationes & contumelias perferre, quo exemplo multorum præclaros impetus retardari, viresque debilitari & concidere necesse erat. Omnino fregit ea res multorum animos, alieno periculo considerantium, quantum procella immineret liberè affirmantibus quæ sentirent. Itaque aut in aliorum castra transibant frequentes, aut tempori cedendum judicabant. Hæc Mariana. Prodeat in hanc quoque scenam magni nominis Dominicanus, *Fr. Dominicus Bannes*, & ipse Hispanus, qui suam in proferenda animi sententia (quam tamen satis innuit) pusillanimitatem manifestè prodit his verbis queis disputationem hanc obsignat, *Sed jam tandem*, inquit, *circa gravissimam difficultatem dicendi finem faciamus. Si ergo quæris, quænam istarum opinio mihi probabilior videatur, sit sexta conclusio*, In re tam gravi expectanda est Ecclesiæ Catholicæ censura. *Unde neque audeo neque debeo Ecclesiæ judicium meâ sententiâ prævenire. Scio quidem, si ab Ecclesiâ interrogarer, quid vivâ voce responderem; interim tamen pio justoque silentio me contineo. Hoc unum duntaxat dixerim, vehementer me desiderare, ut contentio hæc, inter pios Theologos exorta, summi Pontificis authoritate decideretur ac componeretur. Alioquin si Ecclesiâ prudente & sciente hæc inter Theologos varietas permittitur, perinde est ac si Ecclesia diceret, unusquisque in suo sensu abundet, dummodo fidei veritas, Ecclesiæque Catholica authoritas defendatur.* Hæc Bannes. Ecce gravissimam hanc vocat difficultatem: atque ut Judæi suarum difficultatum decisionem ab Elia, ita isti hujus & id genus aliarum à Pontifice expectant. Sed unde hæc tanta difficultas? Si fontes malitiosè carrupti sunt, si vulgatæ author errare in sua versione non potuit, quid restat? Quid nodum in scirpo quæritis? Quid tantos fluctus excitatis in simpulo? Credite concilio, ejus est imperare, vobis obsequii gloria relicta est. Nullam hîc vident difficultatem delegati Cardinales; neque hic aqua hæret Villalpando, Lu-

 dovico

dovico de Tena Cano, Rhemensibus, Pinedæ, Zuaresio, Valentiæ & aliis, qui licet inter se in multis particularibus dissentiant, conspirant tamen in eo, prædictam versionem ita esse declaratam authenticam, ut ne prætextu quidem textus Ebraici, ab eâ liceat provocare. Sic enim *Pineda* Jesuita in tractatu de rebus Salomonis lib. 4. cap. 7. sect. 2. *Ita de vulgati Interpretis lectione Latinâ honorificentissimè & gravissimè sentiendum, loquendumque, ut commissam illam nobis diligentissimè tuendam esse intelligamus, non solum in universum, sed etiam in singulis membris atque particulis, uti præcepit Tridentina Synodus, sess. 4.* Libros ipsos integros cum omnibus suis partibus, prout in Ecclesiâ Catholicâ legi consueverunt, & in veteri vulgatâ habentur, pro sacris & Canonicis suscipiendos. *Quod decretum Illustrissimorum & Reverendiss. DD. Cardinalium congregatio, Concilii Tridentini Interpretum enucleatè declaravit, 17. Januarii anni 1576. censens,* nihil posse asseverari, quod repugnet vulgatæ Latinæ Editioni, etiam quod esset sola periodus, sola clausula, vel membrum, sive vox, vel dictio sola, aut syllaba jotave unum, *Et acriter reprehendit Vegam, qui libro 15. de Justific. cap. 9. tam audacter locutus est, quoad oppositionem textus Græci aut Ebraici cum Latina vulgata Editione.* Hæc Pineda. Nota hoc judicium delegati Cardinalium Senatus, cordate Lector. Id quod Serarium ita patefecit, ut in Proleg. Bibl. cap. 19. qu. 11. nesciat, quid responsurus sit. *Nam primo,* inquit, *respondeo, istiusmodi declarationum, sive judicum sententiæ, sive Doctorum opiniones, sive sapientum responsa, sive hujusmodi aliud quippiam sint, authoritatem, uti par est, reverendo, dubitari posse, an sine depravatione ac mendo editæ sint. 2. Typothetæ operæque aliæ, ac istarum herus hæretici fuerunt, &c.* Sed frustra est Serarius, nam præter Pinedam etiam Turrianus in Thomam & Ludovicus de Tena Isag. lib. 1. Diff. 6. sect. 1. ita citant hanc decisionem, ut ne vel minimam suspicionem vel de depravatione, vel ὑποβολῆ ingerant. Ne quid tamen dissimulem, posteriora illa, quibus Vega reprehenditur, in Exemplari meo declarationum, Coloniæ 1609. edito, non comparent, sed hæc substituta sunt, *Quoad oppositionem autem textus Græci aut Ebraici cum Latinâ vulgata editione, congregatio remisit ad tertiam regulam Indicis sub Pio IV. editam.* Idem Pineda libro eodem pag. 229. *Nos qui omnino tenemur tueri Latinam vulgatam Lectionem cum omnibus suis particulis, piaculum existimamus asserere, non solùm in re pertinente ad fidem, sed*

etiam

etiam ad rem Geographicam aut aliam cujuscunque generis, Latinum Interpretem, si non omnia semper assecutus est, neque prorsus sensum omnem verborum exhausit, aliquando aberrasse deceptumque fuisse. Vnde & in Indice litera V. hæc comparent, *vulgatæ Lectionis authoritas & vel solus apex retinendus.* Et, *Latinus Interpres nunquam aberrans.* Vbi illud non injuriâ quæri posset, quomodo illa Pinedæ verba, *si non omnia semper assecutus est*, &c. & eodem tendentia Grezeri, *quædam reperiri in vulgatâ vocabula non satis aptè conversa* pag. 560. cum spiritu prophetico, quo Hieron. seu quemcunque alium vulgatæ authorem illustratum asserunt, possint subsistere. Item an is qui putat se omnia aptè reddidisse, & tamen id assecutus non est, nunquam aberrasse dici possit.

[Ludovici de Tena, Isagog. ad Scripturam l. 1. Diff. 6. sect. 1. hæc est decisio, *Latinam Editionem vulgatam, in omnibus suis locis & partibus, ita esse authenticam, ut non solum nullum contra fidem errorem contineat, sed etiam infallibilem veritatem & Spiritus* S. *mentem in omnibus suis partibus, quantumvis minimis, non minus quam originalis Scriptura, unde fuit transumpta. Neque ut fidem faciat, indigere recursu ad illam vel aliam. Sed adhuc quando ab Ebræa nunc existente dissentit, esse veram regulam fidei*, &c. Et Sect. 3. *Non solum in iis quæ gravia sunt & ad fidem moresque pertinent, sed etiam in omnibus aliis, quantumvis levibus, vulgatam nullum habere errorem. Quia cum concilium jubeat eam habere pro authentica regula sine ulla limitatione, absque ea debet admitti, cum lex generaliter loquens, pariter sit intelligenda, & ubi ea non distinguit, pariter distinguere non debeant. Præterea, quia concilium non solum ad errorem gravem aut perniciosum, sed ad nullum prorsus inducere potest: Induceret autem, si in vulgata aliquis error, etiam levis existeret*, &c. Et ibidem, *Licet essent nunc incorrupti codices Græci & Ebræi, tamen cum eorum voces habeant tam varias significationes, nec Ecclesia hactenus definierit, quæ earum sint retinendæ, bene tamen in vulgata; Hinc est, istam esse priori loco venerandam, ad eamque ut lapidem Lydium seu ut clarius loquar, tanqvam ad authenticam regulam fidei, semper esse recurrendum, etiam in levibus.* * Possevinus eam insignit hoc elogio, *Columna veritatis & portus, ad quem ex tot dissentientium versionum fluctibus debeamus appellere.* Nihil etiam dissimulant qui Indicem expurgatorium in Hispania compilârunt, *Licet ea*, inquiunt, *quæ Augustinus & Hieron. docuerunt* (nempe de authoritate fontium) *vera sint, tamen post Concilii Tri-*

* Biblioth. sel. lib. 2. c. 8.

dentini decretum non licet vulgatæ versionis testimonia quovis prætextu rejicere. Unde iidem quoque ex verbis Fr. Georgii Veneti Problem. 107. *quod indicant verba veri textus*, voculam *veri* expunxêrunt, idque *rectè*, judice Marsenno in examine dicti problematis, *nec enim textum aut versionem ullam recipimus*, inquit, *præter vulgatam Latinam.* Audiamus etiam Gregorium de Valentia qui privatâ Epistola ad Serarium, 16. Octobris 1590. datâ, sic inquit, *Summa, mi Pater, hæc est, existimare me, authoritate & definitione Concilii Tridentini vulgatam Editionem Latinam omnibus Editionibus, cujuscunque sit idiomatis, fuisse prælatam.* Uti apud Serarium videre est in proleg. Biblicis p. 119. Eadem mens erat *Harto*, qui in colloquio cum Rainoldo cap. 6. urget verba illa *quovis prætextu*, *Si nemo illam*, inquit, *quovis prætextu rejicere poterit, non prætextu igitur Ebraici scripti.* Egregiè certè & nervosè. *Nullum enim prætextum admittit, qui quemvis excludit*, inquit Mortonus. Hoc volunt, hoc sentiunt omnes illi Theologi, quos Mariana notat his verbis *nostrâ ætate Theologi quidem statuunt tempora jam esse mutata, post promulgationem Concilii Trid. probatâque vulgatâ versione, Græca & Ebræa uno impetu concidisse.* p. 99. Et quid sibi aliud volunt illi, qui interpretem Prophetam faciunt, ut inter alios etiam Petrus Sutor de translat. Bibliorum & Titelmannus de Edit. vulg. nec non isti, qui in eâdem tantùm errores librariorum agnoscunt, ut Gregorius de Valentia Analys. Fid. 8.5. Christoph. Sacroboscus defens. Conc. Trid. pro vulg. vers. 2.9. & alii, *Alias eam ab omni errore emendatissimam*, & nefas esse ei vel in minimis contradicere, statuentes. Quid Azorius Instit. Moral. 8.3. *Et si per Hypothesin concedamus, Interpretem in versione errare potuisse, tamen non potuit Ecclesia in approbanda versione vulgatâ errare aut decipi.* Et paulo post, *mihi autem videtur verior eorum sententia, qui existimant Latinam, non modo in rebus fidei & morum, sed & in cæteris OMNIBUS errore carere.* Nec defugiet, scio, authoritatem Riberæ, si & ipsi hanc mentem adscripsero, Sic enim ille ad Habacuc cap. 1. Num. 13. *mihi & omnibus, quibus vulgatæ Editionis sancta & inviolabilis est authoritas longè alia mens est. Neque enim fas esse duco credere, Ecclesiam aliquid pati in ista Editione, quod non sit dictatum à Spiritu Sancto.* Et ut finem tandem faciam, quid sibi vult Regula 3. Pii IV. quâ *piis & doctis viris conceduntur, Episcoporum Judicio, aliorum versiones, modò hujusmodi versionibus tanquam elucidationibus*

(non

(non fontium, sed) *vulgatæ versionis utantur*? Cur in hanc solam edunt commentaria? Cur hanc in vernaculas linguas solam transfundi curant? Habes ergo, mi Lector genuinam decreti Tridentini interpretationem, non ab hæreticis, sed germanis Ecclesiæ Romanæ filiis editam. Et quid authoritatibus allegandis me delassavi? nunquid contextus verborum id disertè indicat? *Authentica* pronunciatur vulgata Editio. Quid est *authenticum*? Juris Civilis Doctoribus *authenticum* idem est quod *originale*. Unde *authentica tabula*, *authenticum instrumentum*. Sed hanc notionem non admittent, spero Pontificii in præsenti decreto. Dicent vocari *authenticam*, quod ex originali sine errore translata sit. Gregorius de Valentia Analys. Fidei lit. 8. cap. 5. *Esse versionem aliquam authenticam*, inquit, *nihil aliud est hoc loco, quàm esse eam* OMNINO *in sententiâ conformem scripturæ originali*. Scilicet ex hac sententiâ *Tridentini Patres fuerunt quasi Notarii publici*, utor verbis Cl. Amesii, *à Deo constituti, ut post institutam diligentem collationem hujus exempli sive copiæ, ut vocant, cum originali instrumento, & accuratam examinationem, certam ei fidem facerent*. Illud ergo manet, decreto huic non posse suas constare rationes, nisi *cum piis Theologis, qui pio utilique animo*, verba Bannes, *affecti sunt, decretum sic intelligamus, vulgatam nullo prorsus in loco interpretis ignorantiâ aut vitio esse depravatam, sed omnino per omnia, etiam minima, rectè fuisse interpretatam*. Id quod prolixè in sequentibus sub Doctorum istorum nomine explicat & confirmat.

CAP. VII.

Quæ causæ impulerint Romanam Eccl. ut rogarent hoc decretum. Recensentur tres. Barbaries, pervicacia & diffidentia. De Barbarie confessio Espensæi. *Querela* Cani *&* Cochlæi *de Hæreticorum superbia. Quo loco fuerint Biblia ante* Lutherum. *In quas angustias redacti fuerint Pontificii tempore* Lutheri. Pagnini *laus. Cur ejus versio non Canonizata. Cur vulgata ei prælata.*

VIdimus mentem rectumque Interpretamentum decreti. Postulat ordo, ut causas videamus, quæ Romanæ Ecclesiæ hoc decretum extorsêre. Video eas reduci posse ad tria hæc capita. Barbariem istius ævi, Pervicaciam & causæ diffidentiam.

De barbarie vel solus *Claudius Espensæus*, Episcopus, omni exceptione major testis erat. Conqueritur ille commentariis in 1. ad Timoth. cap. 3. circa Reformationis initia eam inter ipsos quoque Clericos grassatam fuisse linguarum originalium ignorantiam & barbariem, *ut in Latinis authoribus Græcè nosse suspectum fuerit, Ebraicè prope hæreticum.* Etsi vero bonus ille Episcopus non evaserit Expurgatorum censuram, honoratur tamen à Catholicissimo Genebrardo libro 4. Chronol. hoc elogio, *quod ab hæreticorum furiis fuerit alienissimus. Lutherani contrà*, inquit [a] Cochlæus, *de peritia linguarum superbiebant. Quod si quis novitatibus eorum contradiceret, prætendebant statim lectionem Græcam vel Ebraïcam, & continuò in Græcarum & Hebraicarum literarum ignaros plenis convitiorum plaustris invehebantur.* [b] *Præterea* inquit Canus, *Authores Scholastici CCC. integris annis solam Editionem Latinam retinuerant, quippe linguæ Græcæ & Ebraicæ non habuerunt peritiam. Et tamen in dogmatibus Theologicis confirmandis aut etiam in hæresibus refellendis multum confecêre.* Ideoque nec hæreticæ pravitatis inquisitores his magis nasutos esse decet. Multò minus cogi poterant, aut etiamnum possunt, *ut in refutandis hæreticis & puniendis, ad Græcam & Ebræam VERITATEM, QUAM MINIME NOVERUNT, recurrant, indignumque est, ut à RE PRORSUS INCOGNITA gravissimi Tribunalis pendeat judicium. Absurdum insuper est, à nostratibus ad alienos, id est, Ebræos & Græcos apellare: Impium denique est ad Judæorum & Schismaticorum Senatum Catholicæ fidei consultationem rejicere.* Atque hæc omnia eò tendunt, ut doceat Latinam Editionem inconcussè tenendam esse. Sed & notatu digna sunt consequa ejus verba, *Enimverò*, inquit, *qui hanc nostram Editionem infirmare cupiunt, videntur mihi nihil aliud moliri, nisi occultum quoddam hæreticorum patrocinium. Nempe Inquisitores despicient, qui scripturam Latinam tanquam certam regulam tenent, cum veritatis Græcæ & Ebraïcæ ignorantia teneantur; Scholasticos authores despicient, qui vulgari Latino Interpreti suam fidem alligarunt, &c. Dispicient sanctos etiam priscos, qui Ebraïcæ etiam linguæ peritiâ caruêre.* Hæc Canus. Sed hæc ipsa quoque Latina Editio ante *B. Lutheri* tempora à paucis versabatur. Annos suos consumebant in Decretis & Decretalibus, Thoma, Scoto, Magistro Sententiarum & Aristotele. Hos authores publicè prælegebant, in hos scribebant glossas & commentaria. Moses, Prophetæ, Christus & Apostoli consilescebant. Si quis ad Scripturæ lectionem accederet,

[a] apud Canum. 2. 13. in margine.

[b] Canus ibid.

ret is jam provectæ ætatis erat. *Ante paucos annos*, inquit * Stephanus, *quidam ex Sorbonâ sic loquebatur, miror quid isti juvenes nobis semper allegent novum Testamentum, Perdiem, ego plus habebam quam quinquaginta annos, quod nesciebam quid esset novum Testamentum.* Addit, eos, siquando rogarentur, quo loco novi Testamenti aliquid scriptum esset, respondere solitos, se illud quidem apud Hieronymum aut in decretis legisse, quid verò novum Testamentum esset, ignorare. *Carolostadius*, teste * *Luthero*, Biblia non nisi octavo post impetratum supremum in Theologiâ gradum, anno, legere cœpit. *Albertus* Archi-Episcopus Maguntinus, cum anno 1530. in Comitiis Augustinis Codicem Biblicum, quem in mensa collocatum reperiebat, obiter aperuisset, foliaque ejus aliquot perlustrasset, hæc tandem dixisse fertur, *Equidem nescio quid hoc libri sit. Illud video, omnia quæ eo continentur, nobis adversa esse.* Cardinalem *Hosium* in confessione Petrocoviensi eò impietatis prolapsum fuisse scribunt, ut dicere haud erubuerit, longe meliori talo res Ecclesiæ (Romanæ videlicet) staturas fuisse, si nullum Euangelium scriptum fuisset. Quid miramur ergo, eos omnes ingenii vires in hoc unum intendisse, ut hunc librum perpetuis tenebris sepelirent. Accedit & illud, quod multi inter Pontificios, iique non infimi subsellii, Scripturæ Latinæ Interpretes, nesciverint, quo idiomate *Paulus* Epistolas suas scripserit, sicuti de Remigio ostendit *Lud. Vives*, comment. in August. de Civit. Dei 2. 21. Plerique autem omnes, qui in tantâ otiosorum hominum multitudine Scripturam versabant, eam ita exponebant, & ad qualiacunque dogmata sic trahebant, ac si cereus aliquis nasus fuisset. Cardinalis *Cusanus* docebat, scripturas alio atque alio modo pro temporis ratione accipi & exponi posse, id quod Duræus in Anti-Witakerianis, fol. 45. utroque pollice approbavit. Hi fuerunt natales, atque hæc educatio monstri istius informis, quod *Theologiam Scholasticam* vocamus. Fontes autem sic oderant, ut plusquam probabile hæreseos argumentum fuerit, si quis eos versaret, iis adhæresceret, atque ad eos provocaret, id quod *Reuchlinus*, *Erasmus*, & istius ordinis quamplurimi alii, cætera Pontificii, abunde experti sunt.

* Præfat. ad Censuram Theol. Paris. 1552.

* apud Seraríum in Proleg. pag. 137.

Sed de babarie res ita nota est, ut frustra futurus sim, si vel verbum amplius addam. De pertinacia & diffidentiâ causæ videamus amplius. Primi Reformatores nolebant Aduersarios suos hâc

ripâ

ripâ ſequi. Nihil apud ipſos ponderis habebant Scholaſticorum placita, vel Traditionum μοςμολυκεῖα; Provocabant ad Scripturam. Hic laborabant Monachi, hîc ſudabant, hic timidis refugiebat ſanguen, atque exalbeſcebant metu. Magis verſati erant in ſcriptis humanis quam divinis. Sed non hoc termino ſtetit cordolium. Non contenti iidem vulgatæ Latinæ textu, ad ipſos fontes provocabant. Cogita Lector, quid animi bonis iſtis viris fuerit. Quid enim? an hoc gratificarentur hæreticis, ut linguas Originales diſcerent, ut fontes, Chriſtianorum dogmatum principia agnoſcerent? An æquum erat, ipſos inquiſitoribus & Scholaſticis, qui harum linguarum ignari fuêre, eſſe naſutiores? Ipſi feliciter ſatis adverſus hæreticos depugnaverant: Cur non hi facerent idem? Iam hæreſeos maculam inuſſerant iis, qui linguis iſtis navabant operam, legentes hâc in re veſtigia *Pauli* II. qui teſte *Platina*, *humanitatis ſtudia ita oderat, ut ejus ſtudioſos ad unum omnes hæreticorum nomine verberare conſueverit.* Et quid, quæſo te, fuiſſet ſtultius, quam admittere eum textum, quem legere non poterant? *In conciliis generalibus aut pauciſſimos aut interdum nullos fuiſſe linguæ Ebrææ peritos*, ingenua *Bellarmini* confeſſio eſt, de V. D. lib. 2. 10. non meliora de ſui ævi Epiſcopis & Abbatibus promittere ſibi audebat Paulus III, quando Concilium Tridenti indicebat. Ipſi Patres ſuæ ſibi hac in parte tenuitatis optimè conſcii erant. Quàm inconſideratè itaque & temerè, addo & pueriliter feciſſent, ſi iſtas Editiones, quas illi ne legere quidem poterant, quas ſemper crepabant hæretici, quas pleriſque erroribus ſuis adverſari, vel ex nova *Pagnini* verſione colligere poterant, declaraſſent authenticas? Videbant tamen ſe honeſtè Scripturam rejicere non poſſe. Videbant aliquem textum ſignandum eſſe, qui pro authenticis Scripturæ tabulis reciperetur. Providendum ergo cenſuerunt Eccleſiæ de ejuſmodi textu, quem non omnes Laïci, (ἑκὰς ἑκὰς ἐςε βέβηλοι) ſed omnes ſaltem Epiſcopi & Clerici intelligerent. LATINAM ergo delegerunt, quam ab omnibus Epiſcopis intelligi, hoc ipſo nobis voluêre perſuaſum, licet * *Alphonſus de Caſtro* de pleriſque Pontificibus, Epiſcoporum Epiſcopis, disertè aſſerat, *eos adeo fuiſſe illiteratos, ut Grammaticam* (Latinam intelligit) *penitus ignorârint.* Sed nec Latinam ſine delectu. Variæ Editiones Latinæ circumferebantur. *Pagninus ex ordine Prædicatorum Monachus cum animadvertiſſet* (verba Sixti Senen-

* adverſus Hæreſes l. 1. cap. 4.

Senensis) *Vulgatam vel temporum injuriâ, vel hominum incuriâ maximâ ex parte fuisse corruptam, Leone X* * HORTANTE, *consultis optimis Ebræorum exemplaribus, quantâ valebat fide & industriâ, omne V. Test. Ex Ebraicâ veritate Latinitate donaverat.* Hanc multi probabant;

* Imó *jubente* inquit Steuchus, Præfat. in Recognitionem, quo nomine Pontificem reprehendit.

Ἀλλ' οὐκ Ἀτρεΐδῃ Ἀγαμέμνονι ἥνδανε θυμῷ.

Non conveniebat ea Patrum instituto. Quin & si fortè convenisset, atque hoc modo considerata cum vulgatâ æquis passibus inambulasset, tamen honorem istum *Pagnino* & Dominicanorum ordini invidisset livor. Itum ergo ad Latinam veterem est, quam plerisque Ecclesiæ Romanæ erroribus haud leviter patrocinari, longo annorum usu didicerant. Irrepserat in codices ejus vox IPSA. Gen. 3. 15. Inde idololatricas B. Virginis laudes stabilitum ivêre. Ex locis Gen. 6. 5. & Luc. 2. 14. pravè conversis viribus liberi Arbitrii quæsitum fuit velamentum. *a* Missam, *b* purgatorium, *c* limbum, *d* meritum congrui & condigni, *e* adorationem Sanctorum, *f* imaginum, *g* rerum sacrarum, *h* infallibilitatem conciliorum, *i* incertitudinem gratiæ, aliosque insuper errores loca ejus aliquot vel manifestè vel in speciem statuminabant, quibus ex textu originali aliisve versionibus nihil sperabant patrocinii.

a Gen. 14. 19.
b Gen. 23. 8.
c Gen. 37. 35.
d Gen. 4. 13. & Ebr. 13. 16.
e Gen. 48. 16.
f Ebr. 11. 21.
g Psal. 99. 5.
h Ioh 14. 26.
i Eccl. 9. 1.

CAP. VIII.

Sectio I. *Quibus difficultatibus in ipso concilio pressum sit hoc decretum.* Aloïsii Catinæi *libera vox.* Cajetani *judicium. Proponuntur difficultates IV. post concilium à Catholicis notæ. 1. difficultas eorum, qui statuunt in vulgatâ esse errores Interpretis. Quomodo illi sudent in conciliandâ sua sententia cum verbis decreti. Quos patronos suæ limitationis advocent. Qui rursus adversentur & quibus argumentis. Iterum de voce* Authentica. *Ipse Hieron. fatetur se errasse. Quid ad hoc respondeatur.* Sectione II. *proponitur secunda difficultas, eorum, qui textum Ebr. pro incorrupto habent, & fontibus nihil derogatum statuunt. Quomodo hi explicent decretum.* Gretzeri *Sophistica & contradictiones.* Sectione III. *hæc proponuntur. III. diff. eorum qui dicunt ex decreto, ut vulgo exponitur, sequi, Græcos non habuisse Editionem authenticam. IV. Diff. Ante Concilium Trid. Ecclesiam non habuisse Scripturam authent.*

bent. Imo ne quidem ante annum 1590, quo emendata prodiit. Examinatur articulus ille decreti de emendatißimâ Editione. Ostenditur, eum Typographos concernere & præter mentem concilii ad correctionem Papalem extendi. Quâ occasione id factum sit. Ex hypothesi proponuntur 4. consectaria in seqq. prolixius declaranda.

VIdimus sensum mentemque decreti. Vidimus causas. Restat ut proponamus difficultates, quibus ipsi Catholici hoc ipsum pressere, atque etiamnum exagitant. In ipso concilio non deërant, qui illud iniquum esse asserebant. *Fr. Aloisus Cataneus* disertè pronunciabat, nullam omnino versionem eo modo recipi posse, salvo decreto, *ut veterum*, quod in jure Canonico extat. Citabant Cardinalem *Cajetanum*, asserens, eum, postquam 1523. in Germaniâ Legationem Pontificis nomine obiisset, dicere fuisse solitum, unicum hæreticos refellendi & convertendi medium ex genuino intellectu sensus literalis in Originali linguâ petendum esse, ipsumque huic studio XI. reliquos vitæ suæ annos impendisse. Addebat, *Cajetanum* dicere solitum, eum qui Latinum solummodo textum intelligeret, dici non posse infallibile Dei verbum intelligere. Talis enim, inquiebat solummodò intelligit vocem interpretis, qui errare potest. Sæpe denique optasse, eum SS. Literas intepretandi modum à superioris ævi doctoribus observatum & excultum fuisse, plenèque fuisse persuasum, Lutheranas hæreses non fuisse exorituras. Post peractam Concilii fabulam, variæ, uti supra attigimus, opiniones circa hoc decretum proponi & defendi cœpêrunt. Alii asserebant, authorem vulgatæ Latinæ Prohetam fuisse ac errare non potuisse, aut saltem, ut ut Interpres errare potuerit, Ecclesiam in approbanda eâ versione errare non potuisse. Vulgatam prædictam non solum in iis quæ ad fidem & mores pertinent, sed & in cæteris OMNIBUS omni errore carere, ac proinde nullo prætextu, ne textus quidem originalis, eam esse rejiciendam: quorum verba cap.6. produximus. Alii contrà docebant, hoc decreto Concilium nihil voluisse Fontibus derogatum, Interpretem hominem fuisse ac proinde non solùm errare potuisse, sed & errasse. Testor Jesuitam *Azorium*, cujus hæc sunt verba, Institit moral. lib.8. cap. 3. *Multi*, inquit, *qui post Concilium Tridentinum scripsêre, ut Vega, Sixtus Senensis, Andradius, Lindanus, Canus, fatentur ali-*

Histor. Conc. Trid. Edit. Lat. p. 174.

quos

quos esse in vulgatâ Latinâ errores, non solum vitiô scriptorum, sed etiam ipsius Interpretis incuriâ vel ignorantiâ. Lyræ, Burgensi, Isidoro Clario, Steucho, Driedoni, Hieron. ab Oleastro, Cajetano, Joh. Benedicto, aliisque vetustioribus eadem mens fuit. An ergo in his quoque ubi Interpres lapsus est, locis & partibus vulgata pro authentica habenda est? An in istis non licet à vulgatâ ad fontes provocare? non certè, si verba decreti, prout sonant, & vulgò à Pontificiis intelliguntur, accipiamus. E. gratiâ, Disputo cum Pontificio de Invocatione Sanctorum. Objicit mihi cum Eccio, Canisio & Monachis Burdigalensibus locum * Gen. 48. 16. Provoco ad textum Ebræum, qui, testibus quamplurimis Pontificiis, exempli gratiâ, Ribera Cajetano, Hectore Pinto, Oleastrio, longè aliud sonat. Quæritur, an consistere possit istiusmodi provocatio cum Decreto? Non putem. Iam enim hanc particulam vulgatæ Latinæ rejicio, & prætextu textus Ebraici eam non admitto. An ergo omnes isti, qui Interpreti errores aliquot asscribunt, decretum insuper habent? Hoc nunquam dabunt, nunquam fatebuntur, Quid ergo? Inventum est effugium. Decreti mens est, inquit Bellarminus, *in iis præsertim quæ ad fidem & mores spectant, nulla esse in hâc versione Interpretum errata.* Subdole adjecit voculam *præsertim.* Ostensum satis superque jam est, Pontificiorum alios hanc versionem in OMNIBUS extra omnis omnino erroris suspicionem ponere: alios contrà eam non ubique, sed in locis ad fidem & mores pertinentibus ab errore immunem pronunciare. Satis ostendit Bellarminus, quarum sit partium, inquit Cl. Amesius, sed tamen ne secus sentientibus adversari videretur, de effugio sibi prospexit in voculâ *præsertim*; Sic enim verba sua posset interpretari. Interpretes vulgatæ immunes ab errore fuisse in omnibus partibus & particulis suæ versionis, sed extra periculum erroris magis adhuc positos fuisse in iis, quæ ad fidem & mores spectant. Quæramus ergo, qui clarius animi sui sententiam expressêre. Canus ergo lib. 2. c. 13. concl. 1. *Editionem hanc retinendam* concludit *in his omnibus, quæ ad fidem & mores spectant,* & concl. 2. *omnes de fide & moribus quæstiones per eam esse definiendas.* Et. 4. *In his, quæ sunt fidei & morum, non esse Latina exemplaria ex Ebraicis & Græcis corrigenda.* Gretzerus quoque, qui aliquando sic loquitur ut eam ubique extra omnem errorem ponat, non semel eadem restrictione utitur. Pag. enim

* Invocetur nomen meum super pueros hosce.

537. Editionis hujus authoritatem ita exponit, *ut Spiritus Sancti sententiam ubique assequatur, quod ad doctrinam & mores attinet.* Vide etiam pag. 542. Et pag. 560. *non ita probavit Ecclesia Editionem vulgatam, quasi nullum in ea reperiatur vocabulum non satis aptè ex Ebræo versum, sed in iis quæ ad fidem & m. pertinent, hanc editionem declaravit authenticam.* Joh. Sacroboscus apud eundem Gretzerum pag. 541. *Cum dicimus*, inquit, *nos habere Scripturam Latino sermone authenticam, aliud nihil volumus, quàm nostram translationem esse verum Dei verbum integrum, incorruptum, ex quo grex Christi doceri, & quæstiones de fide & moribus intrepidè definiri queant.* Vega lib. 15. cap. 9. Versionem hanc ita esse authenticam statuit, *ut certò sciant fideles, nullum inde haberi posse periculosum errorem, & tutò illam & citra periculum legi posse.* Et postea. *Eatenus voluit Synodus eam haberi authenticam, ut certum omnibus esset, nullo eam defœdatam errore, ex quo perniciosum aliquod dogma in fide & moribus colligi posset.* Eadem est *Driedonis* sententia lib. 2. cap. 1. Quos duos citat & sequitur *Andradius*, Defens. Conc. Trid. lib. 4. Ita quoque statuunt *Senensis* in fine lib. 8. Biblioth. & *Serarius* Proleg. Bibl. cap. 19. qu. 11. Summa huc redit, In rebus fidei & morum vulgatam à Tridentinis authenticam esse declaratam. In cæteris non item. Lapsus enim subinde est Interpres. Quid ad hæc Patres Tridentini dicerent si viverent? Quid illi Decreti Interpretes, Cardinales & Theologi quos * supra produximus? Illi ajebant vulgatam omni in OMNIBUS errore carere, retinendamque ad minimum jota & apicem; Interpretem prophetam fuisse, ac errare non potuisse: Et ut ut errare potuerit Interpres, Ecclesiam tamen in approbanda ista versione non potuisse errare. Contrà Driedo, *Hieronymus traducens sacram Scripturam*, inquit, *egit quidem negotium totius Ecclesiæ quæ non fallitur, sed non inde consequens est, editionem ejus nusquam aberrare ab Ebraica veritate. Aliud enim est jussu Ecclesiæ novum Test. castigare, aliud est id quod castigatum est, jussu Ecclesiæ, in singulis libris sic approbare, ut non liceat unquam hæsitare aut dubitare, ne forte interpres non rectè verterit. Neque enim tenemur*, inquit, *credere, cujusquam Editionem sic esse in omnib. consonam, nisi vel eam ad suum fontem conferentes, talem esse videamus, vel Ecclesia universalis aut Spiritu S. aut experientiâ edocta, authoritate suâ definiat, eam penitus sic consonam esse*, nihil autem horum factum esse credit Driedo. Quid ad hæc alii? Quin, inquiet adver-

* pag. 71. 72. 73. & seqq.

versarius, nunquid vides vocem *Authentica* in decreto? Quid est authenticum annon vel orginale, vel exemplum ex originali sine errore transumptum? Respondet pro Driedone Andradius, fol. mihi 361. *An* Authentici *vocabulum, quo Synodus utitur, tantam hanc cum Ebræis fontibus convenientiam præ se gerat, non desunt Viri eruditi qui dubitent. Juris enim consulti, sumpto ex Græcis vocabulo, Authentica ea scripta appellant, quæ fidem in judiciis faciunt, & certam ac publicam authoritatem habent. Quare vir eruditissimus, Fr. Andreas Vega, qui Concilio Tridentino sub Paulo tertio maximâ cum laude interfuit, multis confirmat, Tridentinos Patres, cum vulgatam authenticam pronunciârunt, nihil aliud significare voluisse, quàm nullo eam defœdatam errore existere, ex quo perniciosum aliquod dogma in fide & moribus, colligi posset. Ne vero hanc Concilii mentem fuisse dubitare quis posset, testem ea de re citat gravissimum Cardinalem S. Crucis, Concilii tunc Legatum, omni virtutum genere clarissimum, postea verò Pontificem Optim. Maxim. & Marcellum II. appellatum, à quo illud se inquit pridie quàm hoc decretum rogaretur, accepisse, & postea id ipsum confirmantem & obtestantem non semel audivisse.* Eadem habet *Mariana* in tractatu de Vulgatâ Versione cap. 20. & 23. nec non *Serarius*, qui & illud insuper addit, *Hoc scripsit Vega, cum Cardinalis ille adhuc superstes esset, possetque de totâ re interrogari.* Huic testi alium addit Mariana, vid. *Jacobum Laines*, Iesuitarum generalem, qui & ipse concilio interfuerit, quorum testimoniis eam fidem habet *Serarius*, ut audacter concludat, Eam, quæ à Conc. Trid. Vulgatæ versioni tribuitur, authoritatem non esse infinitè accipiendam, sed definitè, certis cum modificationibus. Tanta eos sollicitat cura, ut lectoribus suis persuadere possint, suam sententiam decreto nequaquam adversari. Sed frustà, Quod enim ad *Vegam* attinet, Collegium delegatorum Cardinalium nullas agit ei gratias, quin potius acri eum notat censurâ, quod tam audacter hac de re locutus sit. Nec etiam Cardinalis S. Crucis licet postea Pontificis, *& Jacobi Laines* testimonia efficere potuerunt, quominus Theologi aliquot, in Hispania, in vincula & carceres hoc solo nomine compacti fuerint. Et ut ut *Vega* ex verbis ipsis decreti, aliisque consuetis concilii approbationibus, eam, quam ipse Decreto affingit mentem, probare satagat, tamen nulli cordato persuadebit. Etenim si hæc vel Concilio, aut majori saltem ejus parti, aut summo, sine cujus approbatione

nulla concilia ullius sunt authoritatis, Pontifici mens fuit, cur non hanc vel similem aliquam limitationem adhibuêre? Cur non delegati Cardinales ita interpretati sunt? Et cum gravissimæ hac de re contentiones inter Catholicos ortæ sint, quarum hodieque magnâ animorum impotentia reciprocatur serra, cum tot devoti Romanæ Sedis Filii, Pontificis decisionem ardentissimis precibus expetant, cur nihil definit Pontifex? Cur nullis exorabulis se exorari sinit; Et si verum dicendum est, valde frigidum hoc effugium est, eam authenticam solummodo pronunciatam in rebus fidei & morum, atque ita declaratam esse authenticam, ut certò sciant fideles, nullum inde haberi posse periculosum errorem & tutò illam posse legi, &c. Quid enim tunc prærogativæ hoc decreto ad vulgatam Editionem accessit, quod non versioni quoque Pagninianæ (ut de hæreticorum Editionibus taceam) tribui possit. Eam enim Thologi Lovanienses, & Arias Montanus, non sine Pontificis, Hispaniarumque Monarchæ approbatione, *omnium TUTISSIMAM judicarunt, quæ in Regiis Bibliis Ebræo textui adnecteretur.* Et quod ad illam glossam, quam ad ravim usque moderatiores isti ingeminant, *in rebus Fidei & morum*, attinet, ubi hoc dicit decretum? non est distinguendum ubi lex non distinguit, cum verbo unico distinguere atque hoc pacto sententiam jam tum à multis defensam constabilire potuisset. Si major concilii pars aut Pontifex illud gratificandum hæreticis censuïsset, in vulgata esse errores aliquot Interpretis, licet in levioribus, nunquam certe eam & simpliciter indefinitè authenticam & nullo prætextu rejiciendam pronunciasset: nunquam eam cum omnibus suis partibus, sub pœna anathematis, recipiendam decrevisset. *Sancta Synodus absolutè loquitur*, inquit Bannes, ex Azorii, Pinedæ, Valentiæ & duriorum sententiâ, *cum tamen hujusmodi limitationem facile potuißet adjicere. Deinde*, pergit Bannes, *in publicis disputationibus non solum de rebus ad fidem & mores pertinentibus, inter doctores controversatur, ergo etiam ubi non fuerit disputatio de fide & moribus, editio vulgata pro authenticâ habenda est. Præterea quænam res sit ad fidem & m. pertinens in sacris literis, non erit cujusvis judicare: At vero si semel hac janua aperiatur, facile quis audax dicere poterit, plurima esse errata ab Interprete, quia plurima non judicabit pertinere ad fidem, atque adeo historiarum narrationem & illarum circumstantias, quæ in Scripturis habentur, commutabit ad libitum, hujusmodi prætextu,*

Vide Præfat. Ariæ Mont. ad Interlin.

quod

quod non pertinent ad fidem moresque. Amplius, nihil videtur esse in Scriptura, quod ad fidem non pertineat. Pergit, *Quod si nos Catholici semel aliquos in eâ errores esse fateamur facile imperitum vulgus hæreticorum dogmati consentiet, quos in linguarum peritia peritißimos esse judicat, ac proinde sacrarum literarum illibatam veritatem in illorum translationibus quæret.* At postremæ huic duriùs sentientium rationi idem Bannes moderatiorum nomine sic occurrit, *Qui aliquot interpretis errata in vulgatâ agnoscunt*, inquit, *non se hæreticis, favere sed potius verè & fortiter contradicere arbitrantur. Idque prudentius & efficacius se efficere putant, quam prioris sententiæ sectatores. Ratio est, quoniam cum fiant argumenta ad solvendum difficillima & quæ more humano videntur convincere, quædam esse errata in vulgatâ Editione, quæ non sunt magni ponderis, si hæc ipsa negaverimus, fortaßis hæretici nos ignorantiæ aut protervia redarguent, atque apud suos infamabunt, & reliqua magni ponderis & quæ ad fidem moresve pertinent, quæ ipsi in vulgata Editione errata esse contendunt, putabunt nos simili proterviâ clausis oculis defendere. Et hæc eorum ratio*, inquit idem Bannes, *â simili confirmari potest. Quoniam inter Theologos communior & probabilior sententia est, quod summus Pontifex, ut particularis persona, errare poßit in fide. Tametsi quidam, ut est Pigius lib. 4. Eccles. Hierarch. cap. 6. & 8. pietate quâdam (nescio an secundum scientiam) susceperit hanc causam defendendam, nullum summum Pontificem hactenus errasse vel errare posse. Ratio autem cur prior sententia probabilior & tutior existimatur; hæc est, Quoniam Apostolicæ sedis infallibilitatem nolumus dependeré ab alicujus personæ particularis fide, præsertim cum experientia testata fuerit, unum aut alterum summum pontificem, ut personam particularem, circa fidem defecisse. Id quod tam magnis argumentis probatur, ut oppositum sine aliqua temeritate defendi non poßit. Ad hunc ergo modum editionis vulgatæ auctoritatem magis piè & tutò se defendere arbitrantur, qui leviculos quosdam errores in eâ deprehensos ingenuè fatentur, corrigibiles tamen Apostolicæ sedis authoritate. Et quemadmodum ejusdem Apostolicæ sedis infallibilis authoritas non pendet ex fide particularis hominis, quem contingit esse Pontificem, sed pendet ab aßistentia Sp. Sancti, qui illum in rebus fidei Pontificis officio fungentem errare nunquam permittet, sic etiam S. Scripturæ infallibilis per omnia authoritas & integerrima in omnibus veritas non pendet ex omnimoda incorruptibilitate alicujus Editionis, sed ejus incorruptibilitas omnimoda in corde Ecclesiæ ita conservatur, ut cum opus fuerit, oportunè provideat, ipsosque codices corrigat & emendet.* Hæc Bannes.

nes. Et quid verbis opus est? Ipse Hieronymus, inquiunt, agnoscit & profitetur, se aliquoties in translatione suâ errasse, e. g. Isai. 19. *caudam incurvantem & refrænantem*, Quâ ergo fronte negari potest, ullum ab Interprete commissum errorem? Interpretes potuerunt errare. Hieronymus agnoscit suos errores. Et tamen non erravit. Hæc certè valde paradoxa sunt, quæ obtusa Belgarum pectora non capiunt. Quod enim Bellarm. ait, Ecclesiam (cujus judicium majus est judicio Hieron.) multa judicasse non esse mutanda, quæ Hieron. mutavit aut mutanda censuit in commentariis, frivolum est. Ostendere enim debuerat, quænam Ecclesia & quod concilium contra Hieronymum pronunciaverit. Certe nimis jejunum est quod addit, *certè non videtur casu factum sed judicio posteritatis vel potius ipsius Ecclesiæ*. Ubi enim extat tale judicium? Et quæ fuit, in magna illa barbarie, illa posteritas, quæ de Hieronymi laboribus potuit judicare? Certê non concilia potuêre. In iis enim, Bellarmino teste, aut nulli aut quàm paucissimi fuêre Ebrææ linguæ periti. Quod ad Tridentinos attinet, licet illic nonnulli fuerint linguarum periti, tamen nuspiam legimus, nuspiam narratur, versionem vulgatam cum fontibus, & Hieronymi commentariis, in iis quæ ipse castigavit, conferendi, & singula expendendi provinciam ulli fuisse demandatam. Et quàm grande hoc paradoxum, *Hieronymum inter vertendum majore & pleniore luce dum verteret, quam dum commentaretur, fuisse illustratum*, sicuti Ribera docet in Abd. num. 114. & Salmeron Proleg. 3. observat. 5. atque hoc Tridentinis post tot annos innotuisse, quamvis Hieronymo id fuerit ignotum. Plura huc possent accongeri; sed illud jam clare satis ostensum arbitror, non parvam esse illam difficultatem, qua Concilii Trid. decretum illi premunt, quoquot vulgatæ Editionis authoribus errores aliquot adscribunt, & proinde decretum illud cum certis limitationibus accipiendum esse tradunt. Neque est quod Serarius hic metuat, hæreticos, ægrè laturos, aut, culpaturos Romanam Ecclesiam, si in hoc negotio bonas adhibeant modificationes. Est magis cur metuat, ne Pontifex & duri-cervices isti Thelogi ipsum culpent, quod modificationibus istis decretum eludere satagat. certe si in Hispania esset, & rerum potirentur illi, de quibus Mariana conqueritur, non ferret impunè. Illud autem quorsum spectat, quod dicit hæreticos quoque suarum versionum authoritatem variè modi-

modificare & restringere? Quid enim? An unquam Reformatæ Ecclesiæ versiones suas declarärunt authenticas? An unquam ullo decreto in ullo Euangelicorum cœtu cautum est, ne, quis versionem ullam quovis prætextu rejiciat? Planè ergo alienè hoc adduci etiam illi judicaverint, qui nondum ære lavantur.

Sed alia aliunde exurgit tempestas. Namque plusquam decumanos fluctus illi excitant (& non infimi subsellii eos esse supra vidimus) qui textum Ebræum Judæorum malitia ullibi corruptum esse intrepidè & maximis rationibus negant. Sint in eo errores pauculi librariorum. Vulgata longè plures habet. Sed sint hac in parte pares. Illud tamen magnum fontium privilegium est, quod omnes uno ore Pontificii ipsis tribuunt, Sanctos illos homines, quorum opera in consignandis sacris literis Deus O.M. usus est, nuspiam errasse, cum non solùm res, sed & verba ipsis dictarit. Vnde æquum esse colligunt, fontibus debitum manêre æstimium, addentes, concilio nihil minus fuisse propositum, quam vulgatam Editionem fontibus anteferre. Ita Bellarm. videtur sentire cap.10. lib.2. ubi mendacium impingit *Calvino*, aitque, decretum nulla fontium mentione factâ, vulgatam omnibus Latinis versionibus, quæ nunc circumferuntur, ante posuisse. Et Serarius cap. 19. quæst.12. concl.1. *Non antetulit Ebrais Gracisve fontibus Versionem Latinam Trid. Synodus.* Ita & Salmeron Proleg. 3. in secundâ disp. de Latinâ vers. Ita Mariana, Vega, Andrad. & alii. Sed quomodo hæc cum istis decreti verbis, *quovis pratextu*, conciliari possint, non vident illi, quos ceu fideliores decreti Interpretes suprâ produximus. Et certè candidius illi agunt, laudandusque eorum candor est, qui sine verborum involucris dicunt quod sentiunt. Quid enim? Poteruntne in Ecclesia tolerari duo authentici textus, adeo inter se infinitis locis discrepantes? At eò adacti sunt moderatiores nostri Catholici. *Fontibus emendatis emendatam nostram Latinam, quoad sententia consensum, aquiparat rite Trid. Synodus*: inquit Serarius concl. 2. Et Gretzerus, *Sufficit nobis exaquatio, non postulatur pralatio*, pag. 537. Et pag. 563. *non puris fontibus pralata est sed summum aquata, quoad infallibilitatem fidei & morum doctrinam.* Sed quam sincerè Bellarm. & Gretzerus hic agant, judicet Lector ex iis quæ jam proferam. Bellarminus, dum Calvinum mendacii arguit, videtur fontibus nihil derogare. Dum etiam cap. 2. profitetur, *pauculos istos librariorum errores*, qui

Sectio II. Difficultas 2.

in textum Ebræum irrepsère, non tanti esse, ut in iis quæ ad fidem & mores pertinent, Scripturæ integritas desideretur, videtur fontibus sic satis deferre. At cap. 11. postquam hanc posuit objectionem, *magis credendum esse quod verbum Dei illud sit, quod habetur in fontibus, quam quod habetur in rivulis versionum,* ita respondet, *negari non potest quin fontes sint anteponendi rivulis, quando constat fontes non esse turbatos. Nunc autem fontes multis in locis turbidi fluunt.* Multis in locis, inquit Bellarm. id est quinque locis non enim plures ex fontibus Ebræis adduxit; Locis quinque, quæ tamen ipsomet confitente, Scripturæ integritatem non vulnerant. *Sustinet Bellarminus,* verba Sacrobosci & Gretzeri p. 576. *& fontes & versionem nostram in iis quæ ad fidem & mores pertinent esse incorrupta,* ac proinde authentica. Cur ergo negat fontes esse anteponendos? Cum extra controversiam sit, sacros scriptores in scribendo nunquam errasse, ut de aliis fontium prærogativis taceam. Gretzerum quod attinet, quoties purorum fontium meminit, iisque vulgatam statuit coauthenticam, ludere videtur. Non enim definit, utrùm in iis quæ ad fidem & mores pertinent, puri sint nec ne, nec apertè Bellarmini sententiam probat vel improbat. At pag. 541. responsurus Witakero, qui ait Pontificios nolle, ut Latina Editio ad fontes examinetur, sic ait, *Quod verò subjungit, nos nolle nostram versionem ad fontes examinari, per fontes intelligens eos codices Græcos & Ebræos qui modo habentur, jure id facimus. Non enim constat eos cum suis fontibus, id est, primis exemplaribus convenire, quibus tamen conformem esse nostram versionem nos certos facit Ecclesia. Itaque sicubi exemplaria Ebræa aut Græca discrepant à Latinâ, quod attinet ad fidei & morum dogmata, ea potius ad Latinam, quam istam ad illa comparandam & conferendam esse dicimus.* Et pag. 1061. *Sicubi sit dissensus inter Fontes & vulgatam, dicam potius corruptum esse textum Ebr. quàm versioni inesse vitium. Et hoc dicam innixus Ecclesiæ columnæ & firm. veritatis, quæ hanc versionem ut authenticam repudiari nullo prætextu sinit.* Quid censes Lector, Estne hoc Latinam fontibus æquare an præferre? Quicquid enim ad aliud ceu normam & regulam corrigitur, id non authenticum sed normæ authenticæ obnoxium, non norma, sed (sit venia verbo) normatum est. Et quid hoc, quæso te, est, non constat Pontificiis, fontes, prout hodie extant, cum primis exemplaribus convenire. Quare? *Quia non habemus,* ... retzerus p. 537. *ejusmodi decretum de fontibus, prout hodie*

ex-

extant. At unde constat illis, Latinam Editionem iis esse conformem? Ex judicio Ecclesiæ. *Quia habemus judicium Ecclesiæ*, inquit idem p. 537. *& decretum, eam nunquam à mente Sp. sancti deviare*, &c. *Itaque si, quod ad dogmata fidei vel morum, fontes à vulgatâ discrepent, intrepidè eam hujusmodi fontibus præferimus.* Sed iterum hic rogandus est Jesuita, unde constet Ecclesiæ de tali conformitate Latinæ Editionis cum primis fontium Exemplaribus, an ea unquam inspexit Trid. Synodus? Hæc enim est Ecclesia. Non putem. *Libri enim Canonici*, teste Bannes in 1. partem Thomæ quæst. 1. art. 8. *quos sacri scriptores suis manibus exarârunt, non habentur in Ecclesiâ Christi. Nec est necessarium ut hujusmodi libri materiales in Ecclesiæ Christi deposito permanerent.* Quod si dixeris cum eodem Bannes, Sacram scripturam primariò esse in corde Ecclesiæ, atque ita Ecclesiam Tridenti congregatam potuisse de hac conformitate Latinæ cum primis exemplaribus judicare, quærendum esset amplius annon eadem operâ de conformitate fontium, prout hodie extant, cum iisdem primis exemplaribus potuerit judicare, & si potuit, cur non fecerit? Sed expediam me, ubi unum insuper locum ex Gretzero addidero ex Append. 2. ad lib. 2. Bell. pag. 1055. *Certum esse debet*, inquit, *ob infallibilem Ecclesiæ authoritatem, si quando vera & realis incidit dissonantia, quod ad dogmata fidei & morum attinet, Latinæ versionis & Hebr. sive Græci textus, Ebræum textum corruptum, Latinum verò sincerum & intaminatum censeri oportere.*

[A quo non diversus abit Lud. de Tena, qui in eos arietans, qui asserunt per Decretum Trid. fas esse subinde ad fontes recurrere, sic inquit, *Quæ si vera essent, sequeretur vulgatam nihil majoris certitudinis quoad nos, aut approbationis à concilio accepisse ac antea habebat, sed esse cuique liberum ab ea discedere, sub prætextu discordandi ab Ebræo vel Græco textu, & ita non esset satis consultum liti, quæ in hoc agebatur: cum non solum esset de discordia Latinarum Editionum inter se, sicut falsò supponit Serarius in Proleg. c. 11. qu. 12. sed etiam de dissensu à Græco aut Ebræo: imo hanc litem quæ frequentior erat, voluit Trid. Concilium sedare & quieti communi consulere.*] Sed ut redeamus ad Gretz.

Iterum tuum appello judicium Lector, utrùm hoc sit Latinam fontibus æquare, an verò potius præferre. Et iterum, utrùm sincerè agat Gretzerus, dum ejusmodi conditionem semper crepat, sine ulla assumptione, quâ eandem vel tollit vel ponit. Ego

hæc solummodo afferre volui, ut ostenderem, quantarum difficultatum materiam famosum illud decretum Doctorum cathedris suppeditaverit. Sic enim statuendum arbitror, *Aut Latinum interpretem*, accommodabo hùc verba Andradii, *sensus à Sp. Sancto in Sacris literis consignatos, aptè fideliterque reddidisse*, aut ita se gessisse, *ut minimè in ejus sit nobis interpretatione, sed in Ebraïcis voluminibus acquiescendum. Quod si fidelis interpretis munus pro dignitate obivit* (id quod necessariò statuendum, si decreto Trid. sua constabit ratio & authoritas) *vitiatos profectò & corruptos Ebræos codices esse plurimis in locis necesse est, cùm diversam plerunque à Latinis sententiam contineant, sin integri illi sunt & incorrupti, in summâ quidem maximarum rerum ignoratione Christi Ecclesiam versari, crassissimisque tenebris involutam esse confiteamur oportet, cum integris incorruptisque exemplaribus huc usque caruerit, &c.* Hæc ex Andradio.

SECTIO III.

Difficultas 3. & 4.

Restant duæ insuper aliæ difficultates, quas movet Bannes, pag. 48. col. 2. Prior, *Ecclesiam Græcorum non habere scripturam sacram in Editione authenticâ, ex cujus testimonio certò & infallibiliter argumentamur. Quoniam Tridentina Synodus Latinam Editionem duntaxat tanquam authenticam pronunciavit.* Hanc auget Andradius f. mihi 363. *Christi Ecclesia*, inquit, *quæ à Rom. Pontifice Romanæ nomen accepit, non exiguis occidentis finibus, quibus Latina Editio familiaris est, continetur, sed per omnes hujus universitatis oras dispersa, omnes gentes & nationes, quæ Christo Jesu nomen dederunt, continet. Neque enim ad illam magis Itali, Galli, Germani & Hispani, quam Scythæ, Indi, Græci, Brachmanesque pertinent, dummodo Christum verâ fide prosequantur: & tamen Latinam linguam cum non intelligant, in vulgata Editione sunt prorsus surdi. Vnde sanè fit, ut si sacram script. veram incorruptam in solâ esse vulgatâ Editione putemus, maximam atque amplissimam Ecclesiæ partem illius splendore spoliemus. —— Quare qui Græcos Latinosque codices de Hebræis supplendos emendandosve esse contendunt, non quidem ab Ecclesiâ ad externos* (*ut quidam putant*, Canum perstringit) *sed ad ipsammet Christi Jesu Ecclesiam provocant, & ab eâdem illi ipsi præsidia comparant.* Posterior, apud eundem Bannes loco eodem, his verbis proponitur *Ante prædictam Concilii Trident. definitionem non fuisse Theologis certum argumentum ab authoritate sacræ scripturæ, si quidem non habebant authenticam Editionem, unde sacra verba desume-*

rent. Hoc negabit Gretzerus, qui passim docet, vulgatam semper in se fuisse authenticam, eamque authoritatem acquisivisse à Deo, interpretis manum & calamum ita dirigente, ne USPIAM à spiritus sancti mente aberraret; Concilium verò nihil fecisse aliud, quàm quod eam authenticam declaraverit & promulgaverit, pag. 537. At regerit Bannes, ex sua sententia, *Vulgatam majoris authoritatis esse propterea, quod ab Ecclesia ut authentica approbata est, quam proterea quod Interpres spiritum quasi propheticum habuerit*, p. 56. col. 2. At ego παχύς τις ὤν, non capio, quomodo concilium potuerit hanc versionem declarare authenticam, nisi statuamus, Latinum Interpretem, qui certè homo fuit, extraordinariè à lapsu præservatum fuisse, Deo mentem ejus illuminante & calamum dirigente. Difficultatem hanc auget Serarius, & cum eo alii, dum vulgatam Editionem simpliciter declaratam authenticam & fontibus æquatam negat, *ea quæ vulgatæ Editioni à Trid. Synodo tribuitur authoritas, non est infinitè accipienda, sed definitè, certis cum modificationibus* pag. 117. col. 1. Inter eas modificationes prima est, *ut versio hæc sit emendata vel potius emendatissima*, col. 2. Et Paginâ 115. col. 1. *rectissimè huic vulgatæ nostræ versioni, sed emendatæ tributam ab eodem concilio auctoritatem. Dixi, sed emendatæ*, pergit Serarius, *quia de tali loquitur concilium, ut ex eâdem perspicuum sess. 4. dum decernit, ut hæc deinceps quam emendatissimè imprimatur.* Addit, idem monuisse Andradium, Vegam, Salmeronem, Gregorium de Valentia, &c. Verba Andradii, quibus Kemnitium arguit, hæc sunt, *neque enim potuit non illam decreti partem perlegere, quâ S. Synodus statuit, ut posthac sacra Scriptura, potissimùm hæc ipsa vetus & vulgata Editio, quàm emendatissima imprimatur, ut demonstraret illam à se vulgatam Editionem solùm approbari, quæ ab omnibus sit erratis summâ diligentiâ expurgata.* Equidem illa quoque juxtà tecum verba lego, Andradi, sed nec in eodem, nec hunc immediatè sequente, sed in alio decreti articulo, qui ad solos impressores primario spectat. Sic enim habent verba,

Sed & impressoribus modum hâc in parte, ut par est, imponere volens, jam sine modo, hoc est, putantes sibi licere quicquid libet, sine licentiâ superiorum Ecclesiasticorum, ipsos S. Scripturæ libros & super illis annotationes & expositiones

tiones quorumlibet indifferenter, ſæpe tacito, ſæpe etiam ementito prælo, & quod gravius eſt, ſine nomine authoris imprimunt, alibi etiam impreſſos hujuſmodi libros temerè venales habent, decernit & ſtatuit, ut poſt hac ſacra ſcriptura potiſſimùm verò hæc ipſa vetus & vulgata Editio quàm emendatiſſimè imprimatur, nulliqne liceat imprimere vel imprimi facere quoſvis libros de rebus ſacris, ſine nomine authoris, neque illos vendere, &c.

Equidem falli poſſum, nec pertinax ero, ſi quis errorem mihi monſtrârit: Puto tamen Pontificios nunquam cogitaturos fuiſſe de arripiendis his voculis, *quàm emendatiſſime imprimatur,* niſi Reformati Theologi hoc decretum tot difficultatibus & abſurdis urſiſſent. 1. enim hic articulus ad impreſſores ſpectat. Docet hoc exordium. 2. Exigit ut in excudenda vulgatâ Editione Typographi ſingularem curam gerant, ut quàm emendatiſſimè ſine vitiis Typographicis excudatur. 3. Hoc ipſum exigit ab iiſdem in excudendis etiam aliis Editionibus S. Script. puta, Bibliis Ebræis, Græcis, Verſione Pagnini, ſic enim dicit, *ut poſthac ſacra ſcriptura, potiſſimùm verò hæc ipſa vulgata Editio, quàm emendatiſſimè imprimatur.* Exigit itaque, ut etiam aliæ Editiones quàm emendatiſſimè excudantur. 4. Agit inſuper hic articulus etiam de aliis libris, commentariis, &c. 5. Nihil promittit hic articulus de emendatione, recognitione, aut reviſione vulgatæ aut alicujus alterius Editionis, authoritate Sedis Apoſtolicæ, inſtituendâ. 6. Illud à Typographis exigit hic articulus, quod in ipſorum poteſtate eſt, quod ipſorum officii eſt. At vulgatæ Editionis correctio ad ſedis Apoſtolicæ curam pertinet, inquit Præfatio in Editionem Clementinam. 7. Non interdicit hic articulus Typographis Editione vulgatæ verſionis, uſque dum emendatiſſimam eam daret Sedes Apoſtolica, id quod videtur decernendum fuiſſe, ſi hæc verba, *quàm emendatiſſimè imprimatur*, ad ſolos Typographos correctores & Typographiarum Inſpectores non ſpectant. 8. Delecti Cardinales in Decreti hujus expoſitione nihil tale meminerunt, quod tamen prætermitti non potuiſſet, ſi eodem modo articulum iſtum interpretandum cenſuiſſent. 9. Bellarminus de Sacr. Euchar. lib. 4. cap. 24. ad locum 1. Cor. 10. diſputans, ſic

sic inquit, *Concilium Trid. non statuit recipiendam quamlibet lectionem vulgatæ Edit. sed eam quam constat esse lectionem vulgatæ Edit. Alioqui non jussisset idem concilium vulgatam Edit. quàm emendatissimè imprimi.* Non dicit, *Apostolicâ authoritate corrigi*, sed simpliciter *imprimi.* Istæ rationes me movent, ut putem, decreti hujus authores, tunc cum illud rogabant, non ita hæc verba accepisse, nec etiam sic accipi posse, ut Serarius aliique, difficultatibus tantis pressi, ea accipiunt. Sed gratificemur hic Serario & cæteris Pontificiis, demusque hæc verba istum, quem illi volunt, habere sensum, annon inde sequentur hæc consectaria? 1. Versionem authenticam in concilio nominatam seu declaratam esse, antequam extitit, ineptamque proinde esse ac planè ridiculam illam delectorum Cardinalium decisionem, de quâ supra. 2. Quamdiu versio illa in mendis suis cubuit & non fuit emendatissima, Romanam Ecclesiam caruisse authenticis verbi divini tabulis. 3. Ecclesiam eandem ne nunc quidem authenticam habere Sacrarum literarum Editionem, cum necdum sit emendatissima. 4. Nimis probabiliter, nimisque verisimiliter astrui, plurimùm quoque errare potuisse, atque errasse à vero eandem, cum, quam sequeretur certò constanterque in veri investigatione ac dijudicatione, Cynosuram ac normam non haberet, ac indubitato authenticoque textu careret. Et quidem hæc ex sequentibus clariora ac liquidiora evadent. Adeo verum est vetus illud,

Incidit in Scyllam qui vult vitare Charybdin.

CAP. IX

SECTIO I. *Primi consectarii probatio. Vulgatam Editionem pronunciatam esse authenticam XLVI. annis antequam extitit. Tot enim anni intercesserunt, antequam prodiit emendatissima. Historia partitudinis istius.* Lucas *Brugensis.* Sixtus *V. quà Papa, anno 1590. dedit Editionem emendatissimam. Ejus Bulla & insueta in corrigendo diligentia.* SECTIO. II. Clemens *VIII. biennio post aliam Editionem dedit, infinitis locis à Sixtinâ discrepantem, eâque emendatiorem. Ejus fraudes & impostura, ne in* Sixto *periclitaretur Pontificis infallibilitas.* Th. Jamesii *Bellum Papale. Ostenditur, nulla veritatis specie dici posse, ea quæ in Sixtinâ emendavit Clemens, vitio prœli in Sixtinam irrepsisse. Hoc*

evidenter ostenditur. Item de Sixti *curiosâ diligentia. Excutitur Bulla* Sixti. *Inscriptio in Vaticana* Sixto *V. posita. Variorum Pontificiorum varia de hac gemina Editione judicia. Lepida* Catharini *adversus* Cajetanum *disputatio.* Alponsi de Castro *judicium liberum de infallibilitate Papæ. Atque ita hoc capite & seqq. ostenditur, quantis difficultatibus ipsi Pontifices,* Sixtus *&* Clemens *hoc decretum involuerint, id quod quintum fuit in fine cap. 4. propositum.*

SECTIO I

Primi consectarii veritas liquido apparebit, si observetur, hanc emendatissimam Editionem XLVI. post factum hoc decretum anno, demùm prodiisse. Quadraginta enim sex integris annis Ecclesiam Romanam hanc Editionem parturivisse liquet ex Præfatione ad Editionem Clementinam. Decretum hoc rogatum est anno 1546. Ex eo *Pius IV. & post Pius V.* verba Præfationis, *in hac emendatione laborârunt, negotio dato lectissimis aliquot Rom. Ecclesiæ Cardinalibus. Verùm conventum istum ob gravissimas Romanæ Sedis occupationes* (potestne ergo major esse hâc occupatio?) *jamdudum intermissum, Sixtus V. ad Pontificatum evectus revocavit & opus tandem confectum publicavit,* anno Domini 1590. Habes intervalum XLIV. annorum. Monstri simile est, utor verbis Rev. Mortoni, versionem aliquam pronunciari & decerni authenticam, priusquam sit & extet emendatissima, illudque perinde esse ac si quis infantem in utero matris baptizare præsumeret, quod tamen legibus Pontificiorum prohibetur. Nec video ego, cur non etiam ex his fluat consectarium illud secundum, *Tot annis Ecclesiam Rom. sine authenticis Scripturæ tabulis fuisse, aut habuisse tabulas corruptissimas pro authenticis.* Si prolubium est scire, quantam corruptelarum copiam suo judicio sustulerit Sixtus V. non suaserim, ut ejus Editionem cum pejoribus conferas, molestum enim nimis hoc esset: Compendifecit tibi laborem istum *Lucas Brugensis* Theol. & Decanus Pontificius, in libello cui titulum fecit, *Romanæ correctionis*
Fol. 361. *loca aliquot insigniora.* Magna fuit hujus correctionis expectatio. * *Cum ab Apostolica sede,* inquit Andradius, *veterem vulgatam Editionem quàm emendatissimam acceperimus, omni erimus curâ & dubitatione liberi.* Compotem ergo hujus voti Ecclesiam Rom. tandem Sixtus V. fecit. Et ne ullus Catholicorum animis relinqueretur scrupulus,

in Præfatione seu Bullâ suæ isti Editioni præfixa primo asserit Sixtus, Ad se pertinere negotium emendationis. *Ad nos*, inquit, *in ejusdem Petri Cathedrâ in quâ ejus vivit potestas excellit authoritas, Deo sic disponente, constitutos, totum hoc judicium propriè ac specialiter pertinet.* Cui concinit is, qui in Editionem Clementinam biennio post editam præfatus est, Is enim expressè dicit, *executionem generalium conciliorum, ipsamque scripturarum integritatem & puritatem ad curam Apostolicæ sedis potissimum pertinere.* Et Gretzerus p. 1059. *Sacrarum literarum*, inquit, *ultima & authentica emaculatio & recognitio primariò pertinent ad sedem Apostolicam* Secundò asserit Sixtus, se nihil intermisisse aut neglexisse, quod faceret ad hujus emendationis promotionem, *Adeo ut*, pergit in præfatione Sixtus, *in hoc laboriosissimæ emendationis curriculo, in quo operam quotidianam, eamque pluribus horis collocandam duximus, aliorum quidem labor fuerit in consulendo, noster autem in eo, quod ex pluribus esset optimum deligendo.* Addit, se *aliquot Romanæ Ecclesiæ Cardinales & insigne collegium doctissimorum virorum, fere ex omnibus Christiani orbis nationibus & celeberrimis studiorum generalium Universitatibus, amplis opulentisque reditibus dotatum in societatem hujus laboris & curæ coöptasse, & ad rem illam felicius perficiendam, quamplurimos codices Latinos, tam impressos quàm manuscriptos, ex Bibliothecis variis conquirendos curasse.* Tertiò, ne quis putaret eum solummodo directorem & ἐργοδιώκτην hîc fuisse, ait se quoque manus huic operi admovisse & quidem *summâ diligentiâ.* Angelus Roccha Bibliothecæ Vaticanæ præfectus, p. 227. Bibliothecæ Vaticanæ, ei hoc perhibet testimonium: *Quarta quæ sequitur Inscriptio*, inquit, *ingentem indicat curam & verè Pontificiam, quam Sixtus V. toto suscepit conatu pro Bibliis vulgatæ Editionis emendandis & imprimendis, juxta Concilii Trid. præscriptum. Quâ in re præstandâ tot ac tantos die noctuque perpessus est labores, quantos nemo unquam verbis exprimere posset, ut mihi persuadeo. qui hujus generis labores re ipsa videns non semel tanquam oculatus testis obstupui. Universa enim Biblia, antequam prælo committerentur, ad verbum perlegit, etiamsi quotidie in omnes totius Christiani orbis curas, & gravissimas quidem, totus incumberet. Si igitur paginam perlegit universam & emendavit: atque ita ut omnes sacri codices juxta ejusdem concilii decretum cum omnibus suis partibus legantur, prout in Ecclesiâ Catholicâ legi consueverunt, & in veteri vulgatâ Latinâ Editione habentur. Nec eo contentus, universa item Biblia sic emendata & recenter impressa de*

integro perlegit, ut omnia fideliter recognita in lucem prodiret. Hæc Roccha, oculatus teſtis. Ipſe Sixtus V. in Bulla ſua, *Eaque res,* inquit, *quò magis incorruptè perficeretur, noſtrâ nos ipſi manu correximus ſi qua prælo vitia obrepſerant.* Quartò, ne quis deſideraret infallibile Pontificis judicium, *Ad laudem,* inquit, *& gloriam omnipotentis Dei, hac noſtra perpetuò valiturâ conſtitutione de venerabilium Fratrum noſtrorum Cardinalium deputatorum conſenſu & conſilio, de certa noſtrâ ſcientiâ, & Apoſtolica poteſtatis plenitudine ſtatuimus & declaramus, eam vulgatam ſacræ, tam veteris quam novi Teſtamenti, paginæ Latinam Editionem, quæ pro authenticâ à Concilio Tridentino recepta eſt, ſine ulla dubitatione aut controverſiâ cenſendam eſſe hanc ipſam, quam nunc, prout optimè fieri potuit, emendatam, & in Vaticanâ Typographia impreſſam, in univerſa Chriſtiana Rep. atque in omnibus Chriſtiani orbis Eccleſiis legendam evulgamus, decernentes eam, prius quidem unerverſali ſanctæ Eccleſiæ ac SS. Patrum conſenſione, deinde verò Generalis Concilii Tridentini decreto, nunc etiam Apoſtolicâ nobis à Domino traditâ auctoritate comprobatam, pro vera, legitima, authentica & indubitata, omnibus publicis privatiſque diſputationibus, lectionibus prædicationibus & explanationibus recipiendam & tenendam eſſe* Adeò quidem ut expreſſè ſanciat, *Bibliorum codices juxta hoc ſuum exemplar in poſterum exprimendos eſſe, ne minima quidem particula mutata, addita vel detracta: cætera verò exemplaria tam manuſcripta quam impreſſa ejuſdem vulgatæ Editionis, quæ vel ob characterum vetuſtatem, ſeu ob aliquod inſigne codicis ornamentum, ſive ob impreſſionis præſtantiam, vel ob marginales notas aſſervantur ad hoc emendentur: Alias ea in iis quæ huic Editioni non conſenſerint, nullam in poſterum fidem, nullam authoritatem habitura eſſe.* Quin inſuper *majoris excommunicationis ſententiam, à qua niſi mortis articulo conſtitutus ab alio quam pro tempore exiſtente Romano Pontifice, abſolvi non poſſit,* ei denunciat, qui ad hanc ſuam Editionem Biblia ſua non correxit.

Totam hanc Bullam in fine hujus tractatus Lectori repræſentabimus.

SECTIO II.

Atque ita vidimus quam ſtrenue Sixtus geſſerit, Pontifex èrrare neſcius, infallibilis judex in negotio ad Apoſtolicam ſedem primariò & propriè pertinente. Certè crediddiſſent omnes Catholici, verſionem ſuam jam ab omnibus erroribus eſſe emendatiſſimam, niſi *Clemens VIII.* ipſorum conſcientias turbulentaſſet. Is enim biennio poſt, Anno * 1592. cum jam Sixtus mortalitatem expleſ-

* Nunc habes, Lector, XLVI. annos.

plesset & in fata quoque concessissent *Vrbanus VII. Gregorius XII.* & *Innocentius IX.* aliam Editionem Bibliorum procuravit, jussu suo recognitam, quamplurimis locis auctiorem, in plurimis mutilatam, in multis contrariam adeoque diversam, ut diversæ versiones non immeritò censeri possint. Ostendit hoc ad oculum Rev. Theologus Thomas Iamesius, amicus noster benemeritus, Bodlæanæ Bibliothecæ Proto-Bibliothecarius in Acad. Oxoniensi, qui utramque Editionem, Sixtinam & Clementinam, diligentissimè inter se contulit, variantibusque utriusque lectionibus volumen sic satis crassum explevit, cui titulum fecit, *Bellum Papale.* Quo in libro præter innumeras varietates ad bis mille lectiones produxit, quæ à *Sixto* authoritate Apostolicâ adversus Ebræam & Græcam veritatem confirmatas, Clemens eâdem authoritate refinxit & ad fontes reformavit. Cum autem animadverterent Romani Patres, hinc accepturos Hæreticos oppugnandæ Pontificiæ vel infallibilitatis vel sanctitatis argumenta, de velamento, quo hoc Ecclesiæ Rom. pudendum tegeretur, cogitarunt. Conversus ergo ad dolos & fraudes Papa Clemens, Bullæ Sixti V. in perpetuum exilium actæ (in nullis enim Editionibus ea amplius comparet) suam ipsius Sanctionem substituit, & tamen hæc nova *Clementis* VIII. recognitio & Editio in *Sixti* V. nomen data est. Idem mansit titulus *Biblia S. vulgatæ Edit. Sixti V. Pontificis M. jussu recognita & edita* Et quomodo Sixti? Annon ille 1590. suam Editionem a Clementinâ immensum discrepantem publicaverat? Audi figmentum. *Sixtus* V. inquit Præfatio in Clementinam, *hoc opus tandem confectum typis mandari jussit. Quod cum jam esset excusum, & ut in lucem emitteretur, idem Pontifex operam daret, animadvertens non pauca in S. Biblia præli vitio irrepsisse, quæ iterata diligentia indigere viderentur, totum opus sub incudem revocandum censuit & decrevit. Id verò cum morte præventus præstare non potuisset, Gregorius XIII. qui Vrbano VII. successerat, perficere aggessus est, amplissimis aliquot Cardinalibus, aliisque viris doctis ad hoc iterum deputatis. Sed eo quoque & qui illi successit, Innocentio IX. brevissimo tempore de hac luce subtractis, tandem sub initium Pontificatus Clementis VIII. opus in quod Sixtus V. intenderat, Deo benè juvante, perfectum est.* Et Gretzerus p. 1058. appendicis ad librum 2. Bellarm. de V. D. *Biblia priora,* inquit, *quæ Sixtus ediderat, ipsemet Sixtus sub incudem revocare & accuratius recognoscere decreverat, offensus mendarum, quæ irrepserant,*

 mul-

multitudine. Qam tamen cogitationem suam praproperâ morte abreptus, reipsa perficere non potuit. Quod ergo Sixti consilium imperfectum mansit, tandem Clemens perfecit, & mentem voluntatemque Sixti ad rem contulit, recognitis illis Sixtinis Bibliis, Quæ causa cur & Sixti nomen præscriptum gerant, &c. Videris prætextum Clementinæ correctionis. Vitia illa, si illis credimus, quæ Clemens sustulit, fuerunt Typographica & præli vitio in Sixtinam Editionem irrepserant, ac proinde ea suppressa fuit. Licet enim hoc expressè non dicat Præfatio, tamen non obscurè innuit, dum inquit, *Quod opus cum jam esset excusum, & ut in lucem emitteretur, idem Pontifex operam daret.* Non dicit, *cum jam esset excusum & in lucem emissum & Bullâ præmunitum.* Videtis, inquam prætextum, sed nimium quantum pellucidum. Quis enim credat, chiliadas sphalmatum præli vitio in eam Editionem irrepsisse, quam adeò inusitatâ diligentiâ Sixtus procuraverat, quam Sixtus, antequam prælo mandaretur, à capite ad calcem perlegerat, quam emendatam & recenter impressam de integro perlegerat, ut omnia fideliter recognita in lucem prodirent, quæ & de se Sixtus in Bulla, & de eo Roccha testatus est. Quis credat tot sententias & voces præli vitio in Sixtinam irrepsisse, quas Clemens sustulit, E. gr. 1. Sam. 24. 8. & 25. 6. & 2. Sam. 6. 12. & 8. 8. & 19. 10. Prov. 24. vers. ult. Hab. 1. 3. Math. 24. 41. Act. 14. 6. Et contrà tot ex Sixtinâ ejectas, quas Clemens restituit, ut Num. 30. 11. Lev. 20. 9. Jud. 17. 2. 3. Prov. 25. 24. Math. 27. 35. 2. Chr. 2. 10. Quis sibi persuadeat, tot contrarietates præli vitio admissas, ut Deut. 17. 8. Jos. 2. 18. & 11. 19. tot denique & tantas diversitates in numeris. Certè nisi hæc loca multis retrò sæculis variè fuissent lecta, persuaderi hic prætextus imperitioribus paulo facilius potuisset. At dum nulli fere loco manum admovit *Sixtus*, nisi ubi librariorum incuria atque ex eam nata Lectionum diversitas Lectorem tenebant suspensum, & de veriori lectione dubium, ubi necessitas postulabat, ut una aliqua authoritate Apostolicâ signaretur, dum passim Editionem Lovaniensem sequitur, quis credet in tam multis locis Typographica negligentia Editionem Sixtinam discrepare ab ipsius Sixti mente, quam Clemens sua se Editione dicit expressisse? Quin &, unde constabit nobis de hac Sixti mente & intentione? An reliquit ullas hac de re lucubrationes? Vnde sciam, Sixtum, si supervixisset, Biblia sic corre-

ctu-

ćturum fuiſſe, ut Clemens correxit? Vnde liquet hoc votum & deſiderium Sixti, quod ſolum Bello Papali Jameſii opponit Gretzerus? nimis elumbis eſt hæc reſponſio in re tam ſeriâ. Aliis defenſoribus hæc cauſa eget. Dicam aliquid amplius. Editio Sixtina ex Pontificis iſtius unde denominatur, mente adeò prodiit emendata, ut in exemplaribus ejus, 26. locis, errata præter Sixti intentionem inter excudendum à Typographis commiſſa, partim calamo, ſi erratum fuit leviuſculum, partim recuſis novis vocabulis iiſque voci mendosè excuſæ ſuperimpoſitis, & agglutinatis ubi videlicet difficilior fuiſſet correćtio per calamum, ſublata ſint. Eorum catalogum in Præfatione Belli Papalis recenſuit *Th. Jameſius*. E. g. Judith. 1. 2. excuſum erat in Sixtinis, *in latitudinem*. Hoc vel per errorem Typographi factum fuit, vel ipſe Sixtus poſt excuſum hoc folium mutavit ſententiam. Juſſit ergo iiſdem charaćteribus in minutis chartulis excudi, *altitudinem*, eaſque in exemplaribus, antequam diſtraherentur, voci alteri juſſit imponi, id quod per ejuſmodi pultem, qua librorum compaćtores utuntur, adeo artificiosè erat factum, vix ut animadverti potuerit correćtio. Quis ergo dicet illud *in altitudinem* præli vitio in Sixtinam irrepſiſſe? Et tamen Clemens in ſuam Editionem revocavit vocem *latitudinem*, quam Sixtus ſuperimpoſita voce *altitudinem*, tegi & expungi juſſerat. Quod ſi præter hæc 26. errata, tantus inſuper numerus occurriſſet Sixto, proculdubio univerſam Editionem ſuppreſſiſſet. Cur ad hoc nihil reſpondet Gretzerus? Cur hic piſce mutior? Prodiit in lucem hæc Editio, præfixa Bulla, juſſi ſunt omnes Typographi hanc editionem in poſterum ſequi, ne minimâ quidem particula mutata, addita vel detraćtâ, juſſi ſunt omnes docti juxta eandem ſuos codices corrigere, diſperſa ſunt exemplaria in omnes Chriſtiani orbis provincias, & credemus Clementi & Gretzero, chiliadas ſphalmatum præli vitio irrepſiſſe? Aut enim obſervavit ipſe Sixtus hæc ſphalmata, ante Bullam editam, vel poſt. Si ante, tunc certè oportet hominem eum fuiſſe valde temerarium & profanum. Quis enim prudens decernet Editionem aliquam eſſe emendatiſſimam, jubebitque eam ad minimas uſque particulas recipi, quam ſcit in millenis aliquot mendis cubare, quarum nullam annotat? Si poſt; tunc certè larva detraćta eſt omnibus Pontificum bullis, tunc mendacem & vanum hominem ſi quis Sixtum vocaret, non longe à veritatis

regione aberraret. Quid enim, quæso te, esset fallere, si hoc non esset, *de certa scientiâ & Apostolicæ potestatis plenitudine statuere & declarare, vulgatam Editionem quam Tridentini pro authenticâ receperunt, sine ulla dubitatione aut controversia censendam HANC IPSAM veram, legitimam, authenticam & indubitatam, &c* Item profiteri, se sua manu correxisse, si quæ præli vitio obrepserant? Et quid magis stultum & ridiculum, quàm anathema denunciare omnibus, quicunque huic mendosissimæ Editioni sacramento dicere detrectabunt. Valeant ergo hæc *χρηστοφύγετα*.

Non obtusa adeo gestamus pectora Belgæ. Fefellit Catholicos Clemens, & pia fraude hic usus est. Adeo ut hic periclitetur in Sixto Pontificum infallibilitas, & in Clemente eorundem sanctitas. Quod enim ad Sixtum attinet, certa res est eum turpiter errasse, non quâ privatus doctor est, sed quâ Pontifex, vid. in negotio *ad Apostolicæ Sedis curam*, ipsis Papistis testibus, *primariò & propriè pertinente*. Videbat hoc Pontificius ille Doctor, quem citat Jamesius in Apologiâ Belli papalis? Is enim ingenuè confitebatur, Biblia illa Sixtina planè & omnino ad mentem Sixti fuisse edita; fuisse eum hominem præcipitis judicii, indulgentem affectibus, iracundum, tenacem propositi, ac proinde obnoxium erroribus: eum hoc habuisse propositum, ut hæc sua Editio esset authentica, à qua provocare nefas esset, etiam usque ad minimum jota & accentum. Quod decretum, inquiebat idem Doctor. si processisset, Periclitata fuisset, Papæ, supremi controversiarum judicis, infallibilitas, & jam triumphassent hæretici, Papam in rebus ad fidem pertinentibus in judicando errare posse. quo semel concesso, actum de Papatu fuisset. Dicebat itaque, Deum misertum Ecclesiæ suæ, præservando visibile ejus caput ab omni erroris periculo, bonum illum Sixtum, antequam animi sui consilium explere potuerit, rebus humanis exemisse. Sed & hic prætextus pellucet. Superavit enim Sixtus Editioni suæ. Biblia edita à capite ad calcem relegit, &, quæ vitio præli irrepserant, menda, ipse sua manu correxit, atque ad ejus correctionem, omnia exemplaria, partim calamo, partim eo, quem suprà diximus. modo, correcta sunt, antequam foràs prodirent, quorum 4. vel 5. sic correcta Jamesius se in Anglia vidisse affirmat. Ipse insuper bullam præfixit suam, atque in eâ statuit, vulgatam Editionem *censendam hanc ipsam*, inquit, *quam jam EVVL-*

GA-

GAMUS. Ecce dicit se evulgare, evulgat bullam, approbant omnia delegati Cardinales, distrahuntur exemplaria, eidem in Vaticano aureis literis positum hoc Elogium, *Sacram paginam ex Concilii Trid. præscripto quàm emendatissimam divulgari mandavit, &c.* & interim jubemur credere, illum non evulgasse sua Biblia. Puduit hujus effugii ipsum Gretzerum, dum inquit, *Clementem priorem Editionem, quæ sub Sixti nomine* PRODIERAT, ABOLEVISSE, p. 1059. Caditque adeo illud quoque quorundam commentum Biblia quidem illa fuisse edita, Bullam paratam, at non fuisse publicatam, intercedente nimirum Cardinalium collegio. Ita sibi à quodam Pontificio Doctore, cui nomen *Bagshaw*, responsum narrat D. Jamesius, qui & plateam & domum nominat, ubi hac de re collatio fuit instituta. Sed & illud friget. Distracta n. fuit illa Editio, nullo intercedente, nullo revocante aut recolligente exemplaria. Nec etiam Gregorius XIV. nec Vrbanus VII. nec Innocentius IX. quicquam tale tentarunt. Doctor *Bishop*, ipse Pontificius, agnoscebat decretum, sed ajebat hoc fuisse decretum Sixti non quà Pontificis; sed quà privati Doctoris. Ex quo & illud scire velim, annon & hoc magno cum Ecclesiæ Rom. periculo asseratur, Pontificem ita posse errare, ut putet adeoque in Bulla declaret, se, quà Pontificem, aliquid decernere & definire, cum interim privati tantùm Doctoris munus explet. Nec enim dicet quispiam, privati Doctoris esse Bullas edere, ex Apostolicæ authoritatis plenitudine decernere, declarare, denunciare anathema, &c. *Hæc enim ex Doctorum sententia*, inquit * Marsennus, *signa sunt, Papam ex Cathedrâ ut Papam loqui, Si contrarium sentientes anathemate feriat, vel cum rem, quam definit, toti Ecclesiæ proponit acceptandam, vel cum ait se ex consilio fratrum definire, tunc illa definitio à sede Apostolicâ oriri dicitur.* Sed & hujus distinctionis subtilitatem (quà Papa, & quà privatus doctor) si ego me non satis capere dixero, habebo meæ hebetudinis socium, non incelebrem illum Cajetani adversarium, *Catharinum*, Episcopum Compsensem. Ille enim castigaturus Cajetanum, qui ad Math. 14. asserebat, Herodem contristatum fuisse quà Rex erat, non quà Herodes, *Ego verò*, inquit, *picturam hanc non perspicio. Si enim verè contristatus est rex, & Rex est Herodes, cogor fateri juxta meam Logicam, etiam tristatum fuisse Herodem. Et, Herodes vult occidere Johannem, Rex vult occidere. Et si*

* Pag. 919. comm. in 8. priora cap. Gen.

Rex

Rex fingit nolle se occidere Johannem, etiam Herodes fingit. Vt Herodes rex, sic Sixtus est Papa. Si Sixtus erravit, etiam Papa, qui tunc erat, erravit. Si Papa, qui tunc erat, erravit, etiam Sixtus erravit. In societatem hanc etiam coït animosus ille Hæreticorum malleus Alphonsus de Castro, qui l. 1. cap. 3. *Omnem hominem etiam in fide errare posse*, dicit, ETIAM SI PAPA SIT. *Nam de Liberio Papa constat fuisse Arrianum & Anastasium favisse Nestorianis, qui historias legerit non dubitat. Quod autem alii dicunt, eum tunc non esse Papam, ac per hoc affirmant Papam non posse esse hæreticum, est in re seriâ verbis velle jocari. Ad hunc enim modum posset quis citra impudentiam asserere, nullum fidelem posse in fide errare. Nam cum hæreticus fuerit, jam desinet esse fidelis. Non enim dubitamus, an hæreticum & Papam esse, coïre in unum poßint, sed id quærimus, an hominem, qui aliàs in fide errare potuisset, dignitas pontificialis efficiat à fide indeviabilem. Non enim credo aliquem esse adeò impudentem Papæ assentatorem, ut ei tribuere hoc velit, ut nec errare, aut in interpretatione sacrarum literarum hallucinari poßit. Nam cum constet, plurimos eorum adeo illiteratos esse, ut Gramaticam penitùs ignorent, quî fit ut sacras literas interpretari possent?* Sed nos hæc missa faiamus, & veniamus ad Clementem VIII. Is alieno periculo edoctus cautius se gessit. Quin optimam ille operam vulgatæ Editioni navarit, ne ipsa quidem invidia negaverit. Infinitis enim locis, pejore lectione, non obstante tot annorum præscriptione & Sixti judicio, in exilium ire jussâ, meliorem & fontibus congruam postliminio restituit. Id quod aliquot locorum (quæ ex magna sylva in libro Anglicano exhibuit Jamesius) inductione Lectori ad oculum demonstrabo. Eò autem libentius hanc operam Lectori gratificabor, quia ex his unâ operâ duo illa colligit Lector, 1. Vix aliis locis medicam manum admovisse Pontifices, quam istis, quæ jam antea variè legebantur, de iis verò quæ manifesto errore ab ipso Interprete malè conversa erant, planè securos fuisse. 2. Prætextum illum de præli vitiis, quæ Sixtinam deformarint & Clementem ad novam Editionem impulerint, immane quantum esse pellucidum. Videbit enim quisquis præjudicio occœcatus non est, Sixtinam in iis locis, ubi à Clementina variat, ex Lovaniensi maximam partem expressam esse.

CAP.

CAP. X.

Specimen diligentiæ à Clemente adhibitæ. Eum magis spectaſſe fontes, quàm Sixtus fecerat. Oſtenditur illud quoqve his exemplis, quam ſit inanis ille prætextus de præli vitiis.

SECTIO I

Initium fiat à ſententiis vocibuſque, quas à *Sixto* malè omiſſas, *Clemens* benè reſtituit.

Num. 30.11. *Vxor in domo viri*, uſque ad finem verſus, qui deſinit in hæc verba, *Et Dominus ei propitius erit*. Hæc leguntur etiam in Chald. Ebræo & Græco. Lucas Brugenſis, in locis inſignioribus Romanæ correctionis, nullam hujus correctionis facit mentionem,

Prov. 25. 24. *Melius eſt ſedere in angulo domatis, quàm cum muliere litigioſa & in domo communi*. Et hic verſus reſtitutus eſt ex Ebr. Ch. Græco. Lucas Brug. hanc varietatem non notavit.

Math. 27. 35. *Vt impleretur quod dictum eſt per Prophetam dicentem, diviſerunt ſibi veſtimenta mea, & ſuper veſtem meam miſerunt ſortem*. Hæc ex Gr. Syriaco, & vetuſtis codicibus reſtituta ſunt. Lucas Brug. tacet.

Levit. 20. 9. *Patri matrique maledixit*. Ex Ebr. Ch. Gr. & Lovanienſibus Bibliis reſtituit hæc *Clemens* nihil annotante Lucâ.

Jud. 17. verſ. 2. 3. *Reddidit ergo eos matri ſuæ; quæ dixerat ei, conſecravi & vovi hoc argentum*. Ex Ebr. Chald. Gr. & Lovan. Lucas tacet.

1. Sam. 4.21. *Quia capta eſt arca Dei*. Ex Ebr. Chald. & Lovan. At *Sixtus* ea omiſit, quòd in Gr. non extarent.

1. Reg. 12. 10. *Sic loqueris ad eos*. Ex Ebr. Ch. Gr.

2. Chron. 2. 10. *Et vini viginti millia metretas*. Hîc Lucas Burg. *Mirum eſt*, inquit, *omitti à pleriſque libris illud*, Et vini viginti millia metretas, *contra Ebraïci fontis & Græcæ Interpretationis fidem*. Idem obſervaverunt Lovan. in margine. Et tamen & ille & *Sixtus* hæc verba ſcientes volentes omiſêre. *Clemens* reſtituit.

SECTIO II.

Sententiæ & voces, quas à *Sixto* male interpolatas, *Clemens* benè expunxit.

1. Sam. 24. 8. *Vivit Dominus, quia nisi Dominus percußerit eum, aut dies ejus venerit ut moriatur, aut descendens in prælium perierit, propitius mihi sit Dominus, ut non mittam manum meam in Christum Domini.* Hæc expunxit *Clemens*, quia nec in Ebr. nec Chald. nec Gr. nec codicibus aliquot Latinis apparent.

1. Sam. 25. 6. *Ex multis annis salvos faciens tuos & omnia tua.* Hæc non comparent in Ebr. Chald Gr. ipsis quoque Lovaniensibus testibus. *Sixtus* tamen, qui ea in Lov. reperiebat, non sustulit. Lucas ait ea redundare, & meritò (à Clemente) sublata esse.

2. Sam. 6. 12. *Dixitque David, Ibo & reducam arcam.* Nec in Ebr. nec Ch. nec Gr. nec multis vetustis cod. extant. *Meritò censuerunt Romani Patres*, inquit Lucas, *hæc omittenda.* Intelligit correctores à *Clemente* delegatos. *Sixtus* enim ejusque delegati Patres (quorum Lucas nunquam distinctè meminit) hæc approbaverant & civitate donaverant.

2. Sam. 8. 8. *De quo fecit Salomo omnia vasa area, in templo & mare aneum & columnas & altare.* Hæc verba non esse hujus loci, sed 1. Chron. 18. 8. annotavit Lucas. Nec Ebr. nec Chald. nec Græci codices ea legunt. Erant tamen in quibusdam codicibus Lat. & Lovan. Et à *Sixto* approbata.

2. Sam. 19. 10. *Et consilium totius Israel venit ad Regem.* Hæc ab Ebr. & Ch. absunt, etiam ex vetustis MS. exulant, confitentibus Lovan. Lovanienses tamen & Sixtus ex LXX. ea huc transtulerant.

Prov. 24. vers. vlt. *Vsque quo piger dormies usque quo de somno consurges?* Ita Lov. & Sixtus. At in Ebr. Chald. Græcis & vetustis MS. non extant. Ideo Clemens expunxit. Lucas silet.

Sap. 1. vers. pen. *Injustitia autem mortis est acquisitio.* Lovanienses, cum nec in originali nec in vetustiss. & optimis MS. hæc invenirent, ejecerunt ea ex textu in marginem. *Sixtus* V. ut pontifex & legitimus hujusmodi controversiarum judex, restituit ea in integrum; *Clemens* & ipse Pontifex, *Sixto* authoritate nequa-

quam

quam inferior, ea rursus ejecit, & ex textu & ex margine.

Habac. I. 3. *Quare respicis contemptores & taces, conculcante impio justiorem se? Et facies homines quasi pisces maris & quasi reptilia non habentia ducem.* Hæc verba non esse hujus loci, sed vers. 13. & 14. ex Ebr. Ch. & Gr. judicavit *Clemens.* Ideo ea expunxit. Lovaniensem Edit. secutus fuit *Sixtus.*

Math. 24. 41. *Duo in lecto, unus assumetur & unus relinquetur.* Circa has voces variæ opiniones sunt. Codices tam Græci quam Latini, Patres Orientalis & Occid. Ecclesiæ Pontificesque ipsi hîc diffident. *Hentenius* secutus eorum sententiam, qui eas ex Lucâ hùc translatas judicârunt, eas ejecit. *Sixtus* eas restituit. Supervenit tandem *Clemens* & secundum *Hentenium* adversus *Sixtum* pronunciavit.

Act. 14. 6. *Et commota est omnis multitudo in doctrina eorum: Paulus autem & Barnabas morabantur Lystris.* Hæc leguntur in quibusdam Gr. codicibus. At in melioribus & Syr. desunt. *Sixtus* ea retinuit: *Clemens* ejecit. Lucas quasi dubius non facilè ea addenda esse ait.

Act. 24. vers. 18. *Et apprehendêrunt me clamantes & dicentes, tolle inimicum nostrum.* Hæc verba nec in Gr. nec Syr. nec MS. reperiri notârunt Lovan. *Sixtus* tamen retinuit. *Clemens* ejecit.

2. Joh. 2. 11. *Ecce prædixi vobis, ut in die Domini non confundamini* Hæc *Sixtus* contra judicium Lovan. & fidem Græcorum codicum & plerorumque MS. recepit. *Clemens* ejecit.

SECTIO III.

Manifestæ diversitates, contradictiones, aut contrarietates inter Editiones *Sixti & Clementis*.

Ex. 23. 18. Sixtus & Lovan. *Tua.*
Clemens, Eb. Ch. Gr. *mea.*
Num. 34. 4. Sixt. & Lov. *ad meridiem*, ex Gr.
Clem. Ebr. Chald. *à meridie.*
Deut. 17. 8. Sixt. & Louan. *inter lepram & non lepram.*
Clem. Ch. Ebr. *inter lepram & lepram.*
Lucas Brug. nequaquam est addenda negatio.
Jos. 2. 18. Sixtus ex Rabano. *Signum non fuerit.*
Clem. Ebr. Ch. Lov. *Signum fuerit.*

Iof. 4. 23. Sixtus, Lovan. *Deo nostro.*
Clem Ebr. Ch. Gr. & quædam MS. *Deo vestro.*
Lucas Brug. *Secundæ personæ non sunt mutandæ in primas.*
Jof. 11. 19. Sixt. ex Gr. & MS. *quæ se non traderet, &c.*
Clem. Eb. Ch. *quæ se traderet*, &c.
Lugdunenses tamen in Edit. anni 1600. negativam restituêrunt.
Jud. 14. 13. Sixt. Lovan. *Tuo.*
Clem. Ebr. Ch. Gr. *meo.*
1. Sam. 4. 9. Sixt. Gr. *Nobis.*
Clem. Ebr. Ch. *Vobis.*
1 Sam. 20. 9. Sixt. Lov. *à me.*
Clem. Ebr. Ch. Gr. MS. *à te.*
2. Sam. 9. 11. Sixtus ex xv. MS. *super mensam suam.*
Cl. Ebr. Ch. Gr. Lovan. *super mensam meam.*
2. Sam. 22 36. Sixtus, Lov. & MS. *mansuetudo mea.*
Clem. Ebr. Ch. Gr. *mansuetudo tua.*
1. Reg. 7. 9. Sixt. Lov. & quædam MS. *intrinsecus.*
Clem. Ebr. Ch. Gr. *extrinsecus.*
2 Ezræ 4. 22. Sixt. Lovan. & 2. MS. *Vobis.*
Clem. Ebr. Gr. Ch. *nobis.*
Pf. 136. 9. Sixt. Lov. *parvulos suos.*
Clem Eb. Ch. Gr. & 6 MS. *parvulos tuos.*
Prov. 19. 26 Sixt. Lov. *Qui — fugit matrem.*
Cl. Ebr. Ch. Gr. *Qui — fugat matrem.*
Sap. 2. 11. Sixt. Lov. *Lex injustitiæ.*
Cl. Gr. & optima MS. *Lex justitiæ,*
Sirach. 7. 4. Sixt. Lov. *noli quærere ab homine ducatum.*
Cl. Gr. — *à Domino* —
Sirach 8. 8. Sixt. Lov. *& in gaudium volumus venire.*
Clem. cum. 12. MS. — *nolumus* —
Sirach 21. 15. Sixt. Lovan. *insipientia.*
Clem. Gr. & MS. *Sapientia.*
Sirach 51. 26. Sixt. Lov. *In Sapientiâ ejus luxit anima mea & ignorantias meas illuminavit.*
Clem. Gr. *& insipientiam ejus luxi: animam meam direxi ad illam.*
Lucas Brug. Hæc est germana hujus loci lectio, à multis vindicata mendis, Rom. Patrum industriâ.

Ezech.

Ezech.14.22. Sixt. Lov. *egredientur.*
Clem. ſolus, *ingredientur.*

Nota benè, hîc Sixtinam lectionem congruere cum Ebr. Chald. & Gr. Eò magis miror, *Clementem* hîc lectionem illam mutaſſe.

Habac.1.13.Sixtus. *Quare non reſpicis.*
Cl.Eb.Gr.Ch. *Quare reſpicis.*

Hebr. 5.11. Sixtus. *interpretabilis.*
Clem Gr.Syr. & 10. MS *ininterpretabilis.*

Lucas, ſervanda eſt ſyllaba *in* duplicata in voce *ininterpretabilis.*

2.Petr.1.16.Sixt. Lov: *indoctas.*
Clem.Gr. *doctas.*

Diſcrepantia in numeris.

Exod.32.28 Sixt. Lov. *triginta tria millia hominum.*
Clem. *viginti tria millia hom.*

Lucas Brug. notat in quibuſdam codicibus legi, *tria millia*, aitque his favere Hebræa, Græca & Chaldæa.

Exod.24.5. Sixt. *vitulos duodecim.*
Cle.Eb. Gr.Ch.& MS. *vitulos.*

2.Sam.15.7. Sixt. *Poſt quatuor annos.*
Cl.Eb.Ch.Gr. *poſt quadraginta annos.*

Alii codices legunt *quinque*, alii *ſex.* Lucas Brug. non eſt *quadraginta* mutandum cum *quinque*, nec cum *ſex*, acne cum *quatuor* quidem:

2.Sam.16.1.Sixt. Lov. *duobus utribus vini.*
Cl. Ebr.Gr. Ch.6. MS. *utre vini.*

1 Reg.4.42. Sixt. *quinqve millia.*
Cle. Ebr.Ch. *quinque & mille.*

2.Reg.14.17.Sixt. & Lo. *viginti quinque annis.*
Cl. Eb. Ch. Gr. *quindecim* —

2.Reg.25.19.Sixt.Lo. & MS. multi, *Sex viros.*
Cl. Ebr. Ch. Gr. *ſexaginta* —

1.Chr.8.verſ.ult.Sixt.Lov.&MS.multi, *centum quinquaginta millia.*
Cle.Ebr.Gr. *centum quinquaginta.*

2.Chr.13.17.Sixt. Lov. *quinquaginta millia.*
Cl.Eb.Gr. *quingenta millia.*

2.Chro.25 5.Sixt. Lo. & MS. *triginta millia.*

Clem. Ebr. Gr. *trecenta millia.*

2.Chr.32.29.Sixt. Lov. MS. *urbes sex.*

Clem. Ebr. Gr. *urbes.*

2. Esd 2.66. Sixt. Lovan. *Sexcenti.*

Cl. Ebr. Gr. *septingenti.*

1. Esd. 2. vers. penult. Sixt. Lo. & MS. *quadraginta millia.*

Cl. Ebr. Gr. *sexaginta millia.*

2. Esd. 7. 12. Sixti Lovan. *Octingenti,*

Cl. Ebr. Gr. *Ducenti.*

2. Esd. 7. 21. Sixt. Lov. *nongenti octo.*

Cl. Ebr Gr. & 13. MS. *nonaginta octo.*

2. Esd. 7. 66. Sixt. Lov. *Sexcenti.*

Clem. Ebr. Gr. *trecenti.*

2. Machab. 13. 15. Sixt. & MS. *quatuordecim millia.*

Clem Lov. Ebr. *quatuor millia.*

Marc. 2. 1. Sixt. & MS. post dies octo.

Clem. Gr. Syr. Lov. *post dies*, subaudi aliquot.

Joh. 6. 13. Sixt. *ex quinque panibus ordeaceis & duobus piscibus.*

Clem. Gr. Syr. Lov. *ex quinque panibus ordeaceis.* tantùm.

SECTIO. IV.

Manifestæ differentiæ in locis de industria mutatis.

Gen. 24. 24. Sixt. Lov. & pauca MS. *filia sum Bathuelis filii Nachor, quem peperit ei Melcha.*

Clem. Eb. Ch. Gr. & 15. MS. *Filia sum Bathuelis filii Melcha, quem peperit ei Nachor.*

Deut. 17. 12. Sixt. Lov. *Qui autem superbierit, obedire nolens sacerdotis imperio : ex decreto judicis moriatur homo ille.* Ita hunc locum citat & Coccius tom. 1. p. 850. & Bellarm. tribus locis. Vid. Tom. 1. p. 175. 176. & 959. multumque præsidii in hoc loco ponunt & illi & alii, ut probent Papæ supereminentem potestatem, eumque solum esse judicem in controversiis religionis. At si Bellar. aut alius quilibet Papista existimat sibi hunc locum ulli posse esse usui, fallitur. Nam Clemens locum sic restituit, *& decreto judiciis.* Adi jam ad locum hunc lib. 2. Antibarb.

Jos.

Jos. 3. 17. Sixt. Lovan. *contra Jordanem.*
Cl. Ebr. Ch. Gr. *contra Jericho.*

1. Sam. 3. vers. 2. 3. Sixt. Lov. *nec poterat videre lucernam Dei, antiquam expectaretur.*
Clemens, *nec poterat videre: Lucerna Dei antequam extingueretur*, &c.

1. Sam. 2. 28. Sixt. Lov. *ad Salomonem.*
Cl. Ebr. Ch. Gr. *ad Joab.*

Vtra lectio melior esset (dissentientibus codicibus) quæsitum à multis. Clemens ex fontibus controversiam illam diremit.

2. Reg. 15. 29. Sixt Lov. *in Thersam.*
Cl. Ebr. Ch. Gr. *in terram.*

Judith 1. 2. Sixt. Lov. *in altitudinem 70. cub.*
Clem. Gr. *in latitudinem 70. cub.*

Hæc verba *in altitudinem* excusa sunt in Sixtinâ iisdem characterbus, queîs tota Biblia, in exiguo chartæ segmento, & valde artificiosè glutino imposita his vocibus, *in latitudinem.* Sic enim antea fuerat excusum. Quod ipsum manifestum indicium est magnæ istius industriæ, quam Sixtus adhibuit in Latinâ Editione quàm emendatissimè ex sua sententia & mente edendâ. Et adhuc reperiuntur, qui nobis persuadere satagunt, Editionem illam, valde negligenter impressam & editam, ipsumque Sixtum decrevisse totum opus sub incudem revocare? Quis negare ausit, hanc correctionem ex certo animi proposito & judicio factam? Apage ergo calvam istam excusationem, præli vitio, ea quæ Clemens correxit, irrepsisse. Corrector fuit Sixtus, *nostra nos ipsi manu correximus, si qua præli vitia obrepserant*, inquit ipse Sixtus, atque hujusmodi correctio fuit deliberatus actus.

Ibidem, Sixt. Lovan. in latitudinem 30. cub.
Clem. Gr. in altitudinem 30. cub.

Job. 31. 7. Sixt. Greg. & Lov. *Si secutus est oculus meus cor meum.*
Clem. Ebr. Ch. Gr. *Si secutum est oculos meos cor meum.*

Ps. 41. 3. Sixt. Lov. *ad Deum fontem vivum.*
Cl. Eb. Gr. & 14. MS. *ad Deum fortem vivum.*

Lucas Br. *Constanter retinenda est vox, fortem*, &c. Editio tamen Fortunati Fanensis, quæ prodiit Venetiis, 1609. retinuit vitio-

vitiosam lectionem, *fontem.* Vnde apparet, quo loco editio *Clementis* sit apud Pontificios. Et tamen gravissimam majoris excommuniciationis pœnam *Clemens* iis denunciat, qui hanc suam editionem non ad minimam usque voculam in posterum expresserint. Hæc *Jamesius.* Ad quæ illud adjiciam, editionem quoque Parisiensem 1618. privilegio Regis editam legere *fontem*, insuper habitâ correctione *Clementis.* Et tamen Theologi Parisienses, Garnier & Bazot testantur, *se illam Editionem diligenter cum exemplari, Romæ, Sixti V. Pontificis* (id est Clementis VIII. ut supra dictum est) *jussu excuso, contulisse & illam huic in omnibus conformem reperisse, præter aliqua quæ inter errata rejecta sunt.* At in erratis altum de hoc loco silentium, cum tamen ex hoc eodem Psalmo vitium Typographicum ibi annotatum sit. [Sed fortassis in eodem luto hæserunt cum Acosta Jesuita, qui de Christo revelato, 3. 20. postquam professus fuisset, se non dubitare de veritate hujus correctionis, hæc subjungit: *Et Ecclesia pergit legere, fontem vivum, delectata contemplatione illius, apud quem est fons vitæ. Recipiendus est iste quoque sensus, tanquam divinitus provisus atque intentus.* Peccavit ergo, hoc judice, Clemens, quod sensum illum à Deo intentum loco moverit, aut saltem ei in margine locum non reliquerit. Cæterum, errorem istum levem & nequaquam perniciosum fuisse, lubentes concedimus, sed eum à Spiritu S. intentum & provisum fuisse, non sine pernicioso errore dici potest. Vide Cl. Rivetum pag. Isag. 221.]

Prov. 20 25. Sixt. Lov. Gr. *devorare sanctos-*
Cl. Ebr & 18 MS. *devotare sanctos.*

Aliæ lectiones erant, *devocare*, & *denotare.* De hoc loco, Deo volente, dicemus prolixius ad Proverbia.

Sap. 6. 11. Sixt. Lovan. *qui — custodierint justa, justè justificabuntur.*
Clemens. *qui — custodierint justitiam, justè judicabuntur.*

Sap. 18. 9. Sixt. Lov. *Patri omnium decantantes laudes.*
Clem Gr. 2. MS *Patrum decantantes laudes.*

Sirach 16. 9. Sixt. Lovan. —*peregrinationi illorum,*
Clem. —*peregrinationi Loth.*

Sirach 24 41 Sixt. Lovan. *Ego quasi fluvius Dorix.*
Clem. *Ego quasi fluvij Dyorix.*

Alii

Alii codices legebant *Dorax*, alii *Vorax*.

Sirach 38.25 Sixt. Lov. *Sapientiam scribe —*
Clem. Gr. *Sapientia scriba —*

Sirach 42.9. Sixt. Lov. *— adultera.*
Clem. Gr. *— adulta.*

Sirach 46.17. Sixt. Lov. *vidit Deum Jacob.*
Clemens. *vidit Deus Jacob.*

Jesaiæ 46.11. Sixt. *vocans ab oriente avem.*
Cl. Ebr. Gr. *vocans ab oriente justum*

Lectionem, *avem*, ejecerant Lovan. in marginem cum censurâ. *Sixtus* restituit eam. *Clemens* verò rursus eam ejecit, ne in margine quidem eam tolerans.

Jerem. 17.9. Sixt. Lovan. *cor hominis.*
Cl. Eb. Gr. Ch 9. MS. *cor omnium.*

Jerem 50.39. Sixt. Lovan. *fatuus ficariis.*
Clem. *faunis ficariis.*

Baruch 3 23. Sixt. Lovan. *terra.*
Clem. Ger. *Merrha.*

Baruch 6.26. Sixt. Lovan. *humeri illis apponentur.*
Cl. Gr. *munera eorum illis apponentur.*

1. Mach. 12. verf. 19.20. Sixt *— quod miserat Oniares Spartiatarum: Oniares Jonathæ sacerdoti magno salutem.*
Clem. Gr. Lov. *— quod miserat Oniæ: Arius rex Spartiatarum Oniæ sacerdoti magno salutem.*

1. Mach. 15.22. Sixt. Lovan. *Arabæ — & Sampsamæ.*
Clem. *Ariarathi & Lampsaco.*

2. Sam. 6.8. Sixt. Lov. *in pariete erat — in parte erat domus.*

CAP. XI.

Clemens *longe modestior quam* Sixtus. *Disputatur de authoritate Præfationis, quæ Clementinæ præfixa est, contra* Serarium. *In eâ asseritur, Biblia non esse à* Clemente *accuratissimè castigata, sed multa adhuc esse relicta sine emendatione. Cur hoc factum sit. Infertur ergo, ne nunc quidem Ecclesia Rom. de authentica Edit. prospectum esse. Necdum enim est emendatissima.*

VIdes itaque, benevole lector, *Sixtum* V. ferè Lovaniensem editionem secutum esse. Vbi ergo prætextus sphalmatum

Typographicorum? vides & illud, correctionem Clementis propius accedere ad textum originalem, id quod primariò ostendere satagebam. Nihilominus *Clemens*, veritus fortassis, ne successorum aliquem alius incesseret genius, atque ita novâ procellâ concuteretur arx Pontificiæ infallibilitatis intra terminos modestiæ se continuit, tàm in præfatione, quàm in Bullâ. Quod ad Præfationem attinet, ea licet Clementis nomen non præferat, tamen non nisi eo volente & jubente & approbante, tam primæ editioni, quam omnibus ex eâ expressis præfixa est, ut frustrà sit *Serarius*, qui admodum anxiè de hujus Præfationis authoritate disputat, cap. 19. quæst. 16. Satis est, eam ex mente & sententiâ *Clementis* conceptam esse & editioni præfixam; Satis est, nullum ex eo Pontificem eam revocasse. In hunc usque diem omnibus Latinæ correctæ versionis editionibus præmittitur. *At nullius Pontificis præscriptum est nomen*, inquit Serarius, *nullius Synodi*. Quid tum postea? *Prudenti consilio hoc factum esse* innuis, quæst. 18. An persuadebis cuipiam, Serari, Pontificem, ad cujus curam & munus decretorum Synodicorum executio, imprimis verò sacræ scripturæ puritas & integritas pertinet, in editione à se procurata tolerarurum fuisse hanc præfationem, si vel minimam particulam ipsius menti adversantem habuisset? Sed quid tandem habet illa Præfatio? *Accipe itaque Christiane Lector, eodem Clemente Summo Pont. annuente, vulgatam S. Scripturæ Editionem, quantâ fieri potuit diligentia castigatam: quam quidem sicut omnibus numeris absolutam pro humana imbecillitate affirmare difficile est, ita cæteris omnibus quæ huc usque prodierunt, emendatiorem & puriorem esse, minimè dubitandum*. Horum, ut & subsequentium verborum, quem dabo fideliorem Interpretem ipso Serario? Is ergo in his verbis primò observat voculam ANNUENTE, non verò JUBENTE prudenter adhibitam. *Prodiit*, inquit, *hæc emendatio Pontifice ANNUENTE, non autem JUBENTE, non omnia & singula quæ in illa sunt, sive magna sive parva* censente ac mandante. *Constat verò*, pergit Jesuita, *in re aliquâ, quæ fit, differre multum hæc*, annuere *vel* permittere *rem illam fieri*, & approbare *vel* jubere *illam fieri*. Et paulo post dicit Præfationem non dicere, *Editionem hanc correctam à Papâ, omnino & quoad singula approbari & imperari, sed tantummodo annui*. Secundò hic observat Serarius ista verba, *quantâ fieri potuit diligentiâ*. Intelligitur, inquit, *non absolutè & Metaphysicè*, quan-

quanta omnino poßibilis fuit, sed moraliter, quanta illo tempore, loco, per illos, cum illis adjumentis. Si verò alio loco & tempore plus quiddam aliunde oportunitatis & adjumenti accedat, non negatur major adhuc aliquâ in re castigatio. III. observat illa verba, *Eam omnibus numeris absolutam esse pro humanâ imbecillitate affirmare difficile est. Potest igitur adhuc*, inqvit Serarius, *in aliquo numerus deesse aliquis. Et vel Cardinalibus vel doctis hominibus, qui in castigatione ista laborârunt, omnis humana videtur negari imbecillitas, si omnia eos menda vidisse, omnia correxisse, nihil usquam correctione adhuc aliquâ dignum reliquisse dicantur.* IV. notat illa verba, *cæteris omnibus, quæ usque prodierunt, emendationem*, &c. nota, inquit, hoc præteriti temporis verbum *prodierunt. Quia si adhuc in isto opere tam feliciter cœpto, ac, quantum fieri potuit, perfecto pergat Apostolicæ Sedis vigilantia, non negatur, quin poßint deinceps aliquæ præterea Editiones prodire correctiores ac perfectiores.* Sequuntur in eâdem Præfatione alia, quæ hùc quoque adducit Serarius. Ergo ut compendium faciam, proponam ea ipsis verbis Serarii, quibus ea interpretatur. V. *Disertè dicitur*, (in eadem vid. Præfatione) in vulgato Vetere Bibliorum Interprete quædam visa fuisse mutanda, quæ consultò immutata relicta sunt. *Illorum igitur ipsorum, qui correctioni huic præfuerunt, judicio, possent adhuc mutari nonnulla.* VI. *causam addunt isti, cur quæ mutanda judicarent, mutare tamen noluerint, triplicem. 1. est quorundam offensio. 2. suspicio de posteriorum sæculorum * libris*, quod fortasse minus puri & integri evaserint. 3. *Institutum ipsorum*, *quod non novam facere voluerint Bibliorum versionem, vel antiquum Interpretem ulla ex parte corrigere vel emendare, sed ipsam veterem ac vulgatam Latinam à mendis veterum librariorum nec non pravarum Emendationum erroribus repurgatam suæ pristinæ puritati, quoad ejus fieri potuit, restituere. Unde argumentor, si aliquâ in re cesset illa offensio, adimatur etiam illa suspicio, poterit aliqua adhuc in istis Bibliis correctio fieri.* VII. *notandum etiam in illa suspicione illud* fortasse. *Significat enim hâc in re certi nihil esse, estque Particula, quæ Christianæ fidei objectis omnique negotio removenda. Et sicut fortasse fuerunt libri posteriores minus puri, sic fortasse in istis locis, quæ mutanda videbantur & mutata non sunt, puri fuerunt & integri. Tam enim hoc* fortasse *certum ac illud.* Hæc Serarius ex Præfatione. Ex quibus omnibus apparet, opinor, veritas tertii consectarii in fine cap. 8. propositi, vid. ne nunc quidem post geminam *Sixti* V. & *Clementis* VIII. correctionem, Eccle-

* Ebræos & Græcos, intelligit.

ſiam Rom. habere authenticam Scripturam. Necdum enim eſt emendatiſſima. At huic ſoli, concilium Trid. authenticam authoritatem detulit.

CAP. XII.

In Clementinâ Præfat. & Serarii deductionibus committuntur inter ſe Pontifices, Oſtenditur hîc laborare bonam fidem, & infallibilitatem Pontificum. Confeſſio Bellarm. Bandini, &c. quod Biblia necdum ſint accuratiſſimè emendata. Lucæ Brug. catalogus locorum adhuc corrigendorum. Catholicorum ſpes miſere eluſa. Requiſita textus authentici. Quæritur, an Pontifex non voluerit, an potius non potuerit Biblia accuratiſſimè caſtigare. Examinantur cauſæ cur non omnia caſtigata ſint.

SUperioribus capitibus oſtendimus veritatem tertii conſectarii, *ne nunc quidem Eccleſia Rom. de emendatiſſima, ac proinde authentica Scripturâ proſpectum eſſe.* Antequam pergamus ad alia, illuſtranda & examinanda ſunt ea, quæ ex Præfatione Clementinâ deduxit Serarius. Primam ejus obſervationem circa voculam *annuente* quod attinet, Si non aberrat in ejus interpretatione, ut vid. *annuere* hic opponatur *τῷ approbare* & *mandare*, tum certè non obtuſo aculeo hic Sixtus pungitur, qui vocibus *declaramus, ſtatuimus, decernimus*, &c. in ſua bullâ uſus, certam ſcientiam & Apoſtolicæ poteſtatis plenitudinem obtenderat· Nec capio etiam quomodo hæc unâ ſubſiſtant, Clementem tantùm *annuere*, & nihilominus in Sanctione declarare, *hanc Edit. quàm accuratiſſimè mendis expurgatam eſſe*, ſimulque mandare, ut correctus iſte textus in poſterum ita edatur, *ut ne minima quidem particula mutetur, addatur, vel detrahatur*, id quod ſe ſua quoque Editione in Apoſtolicis illis literis ſanxit Clemens. Et tamen poſt Serarium ea quoque fuit fiducia *Leonardo Mario*, Theologo Colon. ut aſſeruerit, *Correctiones à ſede Romana, non eſſe evulgatas, quaſi præciſe nos obligent, aut quaſi præter eas nullæ adhuc ſuggeri aut diſquiri poſſint, ſed ut probabiliſſimas correctiones, quas pia erga ſacras literas reverentia & obſervantia explicare, imò & augere poſſumus.* Proleg. in S. Script. ſect. 6. Probationem autem primam ex eadem vocula *annuente*, depromit, quæ diverſa ſit ab iſtis, *præcipiente, præſcribente*. Concilient

hæc

hæc cum Bullis qui possunt. Mihi hic aquam hærere lubens agnosco. 2. Observ. fuit circa illa, *quantâ fieri potuit diligentiâ*. Hic multa dicit Serarius de loco, tempore, adjumentis, & ipsis correctoribus. At cur nihil de ipso Papâ? Illi enim adscribitur omnis correctio. Et sicuti nulla concilia ullius authoritatis sunt, nisi ab ipso approbata, ita & hæ correctiones, à delegatis Cardinalibus & Doctoribus elaboratæ, nullam authoritatem acquirunt, nisi ab eo probatæ, ad quem solum *ultima & authentica sacrarum literarum emaculatio & recognitio primario pertinet*, ut loquitur Gretzerus pag. 1059. unde idem Gretz. pag. 1062. de ipso Pontifice sic ait, *qui* (Clemens VIII.) *veterem ac vulgatam Editionem. quantâ fieri potuit diligentiâ, castigatam dedit*. Sed an satis commodè de Pontifice sic loquantur, viderint Pontificii. Pontifex enim quâ Pontifex, sive in judicando diligentiam adhibeat, sive indiligens sit, infallibiliter semper definit, ut ait Valentia, Analys. Fid. 8.3. Et licet in mediis & argumentis hallucinari possit, in concludendo tamen nunquam impingit, Staplet. de principiis, 8.14. Idque propter prærogativam istius sedis & perpetuam Sp. sancti assistentiam.

III. Observatio fuit circa illa, *Eam omnibus numeris absolutam esse, pro humanâ imbecillitate difficile est affirmare*. Hic rursus de correctoribus agit Serarius, de Pontifice altum rursus silentium. Iterum hîc pungitur Sixtus, qui de certa scientiâ & Apostolicæ potestatis plenitudine magis magnificè de sua Editione senserat & sanxerat. Quod si hic quæsierit aliquis, quomodo hæc cohæreant, dubitare an Editio aliqua sit omnibus numeris absoluta, & postea affirmare, multa in eâ consultò relicta esse quæ mutanda videbantur, quæ distinctio satisfaciet? Observ. IV. circa illa, eam omnibus Editionibus, *quæ prodierunt*. emendatiorem esse. *Non ergo dicit eam emendatissimam*, infert Serarius, & rectè. Accedit testimonium *Bellarmini*, qui in Epistola quâdam datâ Capuæ 6. Dec. 1603. ad Fr. Lucam Brugensem sic inquit, *De libello ad me misso gratias ago, sed scias velim, Biblia vulgata non esse à nobis accuratissime castigata, multa enim de industriâ justis de causis præterivimus, quæ correctione indigere videbantur*. Quibus verbis id quoque innuit Cardinalis, se ex numero correctorum fuisse. Eadem mens fuit *Joh. Baptista Bandino*, Typographiæ Vaticanæ Præfecto, qui in literis jussu *Baronii* ad Moretum, Romæ 1604. prid. Kal. Au-

Citatur in Præfat. Lucæ ad Blasæum Episc. Audomaropol quam præmisit alteri libello, quo collegit loca, quæ adhuc emendari possent.

* citantur. hæc ibidem.

Augusti datis, sic inquit, * *fateor, in Bibliis nonnulla adhuc superesse quæ in melius mutari possent; quædam etiam nescio quo pacto sic impressa reperiuntur, ut e.g. 1. Sam. 2. 17.* retrahebant homines à sacrificio, *cùm libri omnes & impressi & MS. habeant*, detrahebant homines sacrificio. Vnde Luc. Brug. ausus fuit alium conscribere catalogum, quo repræsentavit loca, *quorum correctione post* Sixti & Clem. curas, *perfectior reddi posset feliciter cœpta correctio, si accederet Pontificis auctoritas*; quem catalogum Genev. quoque Typographi ad calcem Bibliorum Interlin. nuper adjecere, ex quo nos quoque ea, quæ ad Pentateuchum pertinent, excepta in censura nostrâ exhibuimus. Biblia ergo de industria non sunt accuratissimè castigata. Iterum ergo perstringitur *Sixti* temeritas. Et quomodo hæc concessio stare potest cum ipsius quoque Clementis, ut de Sixto jam taceam, sanctione; qua textus *accuratissime mendis expurgatus* dicitur? Quomodo etiam satisfactum est Pii IV. qui has curas auspicatus est, desiderio, ut Biblia ACCURATISSIME, ut loquitur Præfatio, castigarentur? Quomodo etiam satis fit Decreto Tridentino, quo huic versioni EMENDATISSIMÆ ex communi Pontificiorum interpretatione, authentica tribuitur authoritas. Quomodo stare potest illa inscriptio, quâ Sixtus V. in Vaticana honoratus est, quod vulgatam Editionem *quam emendatissimam* divulgari mandaverit. Quomodo defendet Gretzerus illud, quod p. 1059. tam audacter asserit, *Quicquid cum hâc* Clementis *Editione congruit, ratum gratumque accidet, quidquid disconvenit, irritum ingratumque quid eveniet, sive sit ex Hentenii. sive ex* Lovaniensium, *sive ex cujuslibet alterius officina depromptum*. Quid enim? An valebit hoc quoque in locis illis mendosis, ubi de industria nulla facta fuit correctio? Et quid denique diceret *Andradius*, si ad nos rediret? Is enim ut supra vidimus, adeo accuratam expectavit correctionem, *quæ Catholicos ab omni curâ & dubitatione liberos* redderet. Pontifices ergo & concilium mandarunt, ut Biblia quàm accuratissimè emendarentur & quàm emendatissima prodirent. Pontifices *Sixtus* & *Clemens* in Bullis suis declararunt illud jam esse præstitum, & quidem ille de certâ scientiâ, Et tamen Bellarminus, qui correctorum pars magna fuit, affirmare audet, Biblia non esse accuratissimè castigata. Et ipse & Bandinus & Serarius & sæpius jam citata Præfatio, & qui integrum catalogum relictorum errorum edere ausus fuit, Lucas Brug. agnoscunt, multa adhuc superesse,

quæ

quæ emendari possent. Ego, quomodo hæc cohæreant, libenter edoceri velim. Sic enim statuo & statuam, donec meliora edoctus fuero, æquissimum & necessarium requisitum esse, ut illud, quod sub Anathematis pœna ab omnibus, secundum omnes sui partes, pro authentico haberi debet, à quo nulli datur appellatio quocunque prætextu, à quo ne in minima quidem particula Typographis recedere fas est, quod denique ad minimum Iota à Catholicis tenendum est, omnis omnino erroris, si præstari id ullo modo queat, expers sit. Nunc illud quærere mihi liceat, an Pontificis, infallibilis istius judicis, in cujus pectore omnes Sapientiæ thesauri clausi sunt, vires excedat, vulgatam versionem ab omnibus librariorum & pravarum emendationum mendis accuratissimè castigare? Potestne hoc præstare Pontifex? Si dixeris, non posse, cur ergo hanc provinciam ei demandavit concilium? Cur ergo tam præfidenter locutus est Sixtus? Ubi ergo ejus infallibilitas, ubi assistentia Sp. sancti in istis quæ ad munus ejus Pontificale, inter quæ hæc Bibliorum emaculatio censetur, pertinent? Si dixeris *posse*, quid ergo sibi volunt illa verba, *quantâ fieri potuit diligentia*, Et, *omnibus numeris absolutam esse pro humanâ imbecillitate difficile est affirmare.* Quid potuisset dici minus, si vel ab umbratico quodam Theologo processisset hæc Bibliorum recognitio? Sed dices, potuisse hoc Ponficem si voluisset. Certè noluisse Pontificem omnia emendare, videntur innuere illa Præfationis verba, circa quæ versabatur V· observatio Serarii, *multa quæ videbantur mutanda, immutata relicta sunt*, &c. Itemque illa Bellarmini; *Biblia non sunt à nobis accuratissime castigata, multa enim de industrâ justis de causis prætervimus*, &c. Quid? an ergo Ecclesiæ suæ invidit correctissimam Editionem summus ille Pastor? An forte aliæ causæ subsunt? Ita certè persuadere nobis satagit Præfator, qui tres enumerat. circa quas fuit VI observatio Serarii, 1. *ad offensionem populorum vitandam.* Ita quippe omnes actiones suas instituunt, eòque omnia dirigunt Pontifices, ut offensiones ovium suarum vitent, ut scandala tollant. Scilicet. Sed quod ad rem præsentem attinet, eandem quoque affert causam Bellar. cur 8. isti versus Psal. 13. & alia insuper quædam Typogr. vitia in eâdem Edit. tolerentur, de V. D. lib. 2. cap. 2. 9 Dices. Dico 1. me non videre quomodo hæc conveniant cum illo obtentu *humanæ imbecillitatis*, quem paulò ante adhibuit Præfatio. Qui enim ad offen-

offenſam vitandam aliquod ſphalma relinquit, is utique ſciens & volens id facit. Dico 2. cur magis hic metus offenſæ valuit in iſtis erratis quæ relicta ſunt, quàm in iis quæ ſublata? Dico 3. alia mens Oleaſtro, qui Præfat. in ſuum ad Pentateuchum commentarium, non veretur aſſerere, *nullum extimeſcendum ſcandalum, & nullum fore incommodum, ſi Paulus IV.* (ſub quo ille vivebat) *ad inſtar Damaſi, vulgatam verſionem ad fontes corrigendi provinciam viris linguarum peritis demandaret.* Idem judicabat Lucas Brugenſis, qui in præfat. poſtremi ſub catalogi locorum adhuc caſtigandorum, citat inſuper teſtimonium celebris cujuſdam SS. Th. Profeſſoris, in hæc verba, *Et verò quod de vitandâ eorum qui ſecus aſſueti ſunt, offenſione allatum eſt, idque exemplo B. Hieronymi: non quidem planè negligendum eſt, in dies tamen minus minuſque retinet virium: quoniam per notationes variarum Lectionum, hactenus à Catholicis & eruditis viris editas, jam præluſum eſt caſtigationi, ita ut novitate jam antea magnam partem detritâ, vix quicquam offenſionis pariat, quo deinde ſubſequitur, Bibliorum legitimâ authoritate facta emendatio, ſed reverentiam potius & gratitudinem.* Et quod ad Hieronymum attinet, ejus exemplum malè à Præfatore allegari audacter aſſerit Lucas. *Nam &, ut idem alias me monuit* verba Lucæ, *Hieronymus verſabatur in corrigendis erratis Interpretum, quorum verſiones receptæ jam fuerant; hic vero laboratur non in corrigendo interprete, ſed in verſione Interpretis emendanda ex ejuſdem verſionis exemplaribus .i. in notariorum erratis auferendis, quâ re minus facile quis poteſt offendi.* Quod autem poſtea ſubjicit Lucas, *Sive autem conſultò ſivè fortuito ſint omiſſa ejuſmodi loca, quæ in melius fortè mutari potuerant*, &c. miror ſervile doctiſſimi viri ingenium. Quorſum enim dubitat qui alterâ pagina ipſiſſimam Bellarmini, quem & ipſe inter correctores fuiſſe ait, confeſſionem profert, ex qua liquet, conſultò ejuſmodi correctionem fuiſſe omiſſam. Et quorſum illud *forte*? Cum poſtea dicat ſe iſto libello exhibere loca, quæ *ſuo aliorumque judicio adhuc poſſent corrigi*? II. Cauſa fuit *ſuſpicio* de poſteriorum ſæculorum libris minus puris. Hoc eſt, viderunt quidem multis in locis varietatem lectionis, quarum hæc vel illa lectio fontibus magis reſpondebat, ſed non auſi fuerunt eam ſemper præferre, quia animis eorum ſemper inhæſit de corruptis fontibus ſuſpicio, E.G. Geneſ. 3.15. Alii codices legebant *Ipſe*, alii *Ipſa*. Viderunt in fonte legi *Ipſe*, ſed quia ſuſpicio fuit, ibi olim fuiſſe pronomen fœm.

non

non ausi fuerunt illud *Ipsa* corrigere. Ita nudâ rursus suspicione fontes ϖϱαδειγματίζοντας. Sed hanc suspicionem egregiè exagitavit *Serarius* & sustulit *Andradius*, uti supra visum est. III. Causa, *Institutum correctorum. Non fuit ipsis propositum, Interpretem ulla ex parte corrigere vel emendare, sed ipsam Interpretationem à mendis librariorum & pravarum emendationum erroribus repurgare.* At si hoc ipsis fuit propositum, cur non fecerunt? Cur multa, quæ corrigenda erant, non correxerunt? Cur multa de industria prætericrunt? Equidem hæc verba non capio. Redditur his verbis, ex analysi Serarii, ratio tertia, cur multa quæ mutanda videbantur, non mutaverint, videlicet, Quia ipsis nihil aliud & amplius fuit propositum, quam versionem à mendis librariorum & pravarum emendationum erroribus repurgare & quidem hoc ab iis præstitum, ipso Clemente teste, ACCURATISSIME. An ergo per illa verba [*quæ mutanda videbantur*, Et, *antiquum Interpretem ulla ex parte corrigere,*] innuunt errata ab ipso interprete commissa? Ita certe optimè quadrabit non solum hæc ratio tertia, sed etiam duæ priores. Quæri enim posset cur nulla interpretis errata sustulerint correctores? Respondent se noluisse hoc facere, non fuisse hoc sibi injunctum vel propositum. Nec enim, quæ mea stupiditas est, video quódnam detur tertium inter errores Interpretis & librariorum. Sed quomodo rursus hæc interpretatio consistet cum fidelissimorum Interpretum Decreti sententiâ, vid. in vulgata nullos omnino esse errores Interpretis, sive quod is Propheta fuerit & proinde errare non potuerit, sive quod Ecclesia, ut Azorius & Bell. tradunt, in approbanda hac versione errare non potuerit. Et quómodo hæc eadem rursus consistet cum declaratione Bellarmini, quam supra produximus, quæ de librariorum erratis studio relictis agit, nec non cum ipsa experientiâ, quæ docet, innumera menda librariorum relicta, E.Gr. Genes. 3.15. notârunt Lovân. Ebr. Ch. & 2. MS. legere *Ipse*. Correctores tamen mordicus retinuerunt *Ipsa*. Gen. 8.7. & fontes & *codices 6. MS. magnæ authoritatis*, inquit Sacroboscus, *non legunt negationem.* Et tamen, his non obstantibus, *Correctores Romani non judicarunt*, inquit Lucas Brug. in locis insignioribus, *notam negationis omittendam.* Exod. 20. 23. Ebraïcè legitur, *ne faciatis mecum Deos argenteos.* Sic & codices MS. & unus, *coram me.* Tamen *Romani correctores non judicarunt addendum* mecum,

offensam vitandam aliquod sphalma relinquit, is utique sciens & volens id facit. Dico 2. cur magis hic metus offensæ valuit in istis erratis quæ relicta sunt, quàm in iis quæ sublata? Dico 3. alia mens Oleastro, qui Præfat. in suum ad Pentateuchum commentarium, non veretur asserere, *nullum extimescendum scandalum, & nullum fore incommodum, si Paulus IV.* (sub quo ille vivebat) *ad instar Damasi, vulgatam versionem ad fontes corrigendi provinciam viris linguarum peritis demandaret.* Idem judicabat Lucas Brugensis, qui in præfat. postremi sui catalogi locorum adhuc castigandorum, citat insuper testimonium celebris cujusdam SS. Th. Professoris, in hæc verba, *Et verò quod de vitandâ eorum qui secus assueti sunt, offensione allatum est, idque exemplo B. Hieronymi: non quidem planè negligendum est, in dies tamen minus minusque retinet virium: quoniam per notationes variarum Lectionum, hactenus à Catholicis & eruditis viris editas, jam prælusum est castigationi, ita ut novitate jam antea magnam partem detritâ, vix quicquam offensionis pariat, quo deinde subsequitur, Bibliorum legitimâ authoritate facta emendatio, sed reverentiam potius & gratitudinem.* Et quod ad Hieronymum attinet, ejus exemplum malè à Præfatore allegari audacter asserit Lucas. *Nam &, ut idem alias me monuit* verba Lucæ, *Hieronymus versabatur in corrigendis erratis Interpretum, quorum versiones receptæ jam fuerant; hic vero laboratur non in corrigendo interprete, sed in versione Interpretis emendanda ex ejusdem versionis exemplaribus .i. in notariorum erratis auferendis, quâ re minus facile quis potest offendi.* Quod autem postea subjicit Lucas, *Sive autem consultò sivè fortuito sint omissa ejusmodi loca, quæ in melius fortè mutari potuerant,* &c. miror servile doctissimi viri ingenium. Quorsum enim dubitat qui alterâ pagina ipsissimam Bellarmini, quem & ipse inter correctores fuisse ait, confessionem profert, ex qua liquet, consultò ejusmodi correctionem fuisse omissam. Et quorsum illud *forte*? Cum postea dicat se isto libello exhibere loca, quæ *suo aliorumque judicio adhuc possent corrigi*? II. Causa fuit *suspicio* de posteriorum sæculorum libris minus puris. Hoc est, viderunt quidem multis in locis varietatem lectionis, quarum hæc vel illa lectio fontibus magis respondebat, sed non ausi fuerunt eam semper præferre, quia animis eorum semper inhæsit de corruptis fontibus suspicio, E.G. Genes. 3.15. Alii codices legebant *Ipse*, alii *Ipsa*. Viderunt in fonte legi *Ipse*, sed quia suspicio fuit, ibi olim fuisse pronomen fœm.

non

non ausi fuerunt illud *Ipsa* corrigere. Ita nudâ rursus suspicione fontes ψευδοευγμαλίζοντας. Sed hanc suspicionem egregiè exagitavit *Serarius* & sustulit *Andradius*, uti supra visum est. III. Causa, *Institutum correctorum. Non fuit ipsis propositum, Interpretem ulla ex parte corrigere vel emendare, sed ipsam Interpretationem à mendis librariorum & pravarum emendationum erroribus repurgare.* At si hoc ipsis fuit propositum, cur non fecerunt? Cur multa, quæ corrigenda erant, non correxerunt? Cur multa de industria prætererunt? Equidem hæc verba non capio. Redditur his verbis, ex analysi Serarii, ratio tertia, cur multa quæ mutanda videbantur, non mutaverint, videlicet, Quia ipsis nihil aliud & amplius fuit propositum, quam versionem à mendis librariorum & pravarum emendationum erroribus repurgare & quidem hoc ab iis præstitum, ipso Clemente teste, ACCURATISSIME. An ergo per illa verba [*quæ mutanda videbantur*, Et, *antiquum Interpretem ulla ex parte corrigere,*] innuunt errata ab ipso interprete commissa? Ita certe optimè quadrabit non solum hæc ratio tertia, sed etiam duæ priores. Quæri enim posset cur nulla interpretis errata sustulerint correctores? Respondent se noluisse hoc facere, non fuisse hoc sibi injunctum vel propositum. Nec enim, quæ mea stupiditas est, video quodnam detur tertium inter errores Interpretis & librariorum. Sed quomodo rursus hæc interpretatio consistet cum fidelissimorum Interpretum Decreti sententiâ, vid. in vulgata nullos omnino esse errores Interpretis, sive quod is Propheta fuerit & proinde errare non potuerit, sive quod Ecclesia, ut Azorius & Bell. tradunt, in approbanda hac versione errare non potuerit. Et quomodo hæc eadem rursus consistet cum declaratione Bellarmini, quam supra produximus, quæ de librariorum erratis studio relictis agit, nec non cum ipsa experientiâ, quæ docet, innumera menda librariorum relicta, E. Gr. Genes. 3.15. notârunt Lovân. Ebr. Ch. & 2. MS. legere *Ipse*. Correctores tamen mordicus retinuerunt *Ipsa*. Gen. 8.7. & fontes & *codices 6. MS. magnæ authoritatis*, inquit Sacroboscus, *non legunt negationem*. Et tamen, his non obstantibus, *Correctores Romani non judicarunt*, inquit Lucas Brug. in locis insignioribus, *notam negationis omittendam*. Exod. 20.23. Ebraïcè legitur, *ne faciatis mecum Deos argenteos*. Sic & codices MS. & unus, *coram me*. Tamen *Romani correctores non judicarunt addendum* mecum,

etsi Ebraïce legatur, quæ rursus verba Lucæ sunt. Jes. 40. 2. Ebraïce legitur, *quia completa est* צְבָאָהּ *militia ejus*, quo sensu legimus Job. 7. *nonne militia* (.i. tempus præfinitum) *est homini super terram?* At vox ea corrupta est in *malitia*. Quid hic Romani correctores? *Non judicarunt corrigendum esse*, militia, inquit Lucas. Joh. 21. 22. *Si eum volo manere* habent Græca. Ita legunt MS. Chrysost. Cyrillus. Illud *si* corruptum est in *sic*. Iansenius, Benedictus, Erasmus & alii quoque monuerunt de mendo. Romani tamen correctores & hic nihil mutandum censuêrunt.

Summa summarum hùc redit, versionem vulgatam, ipsius Præfatoris, & Bellarmini & Serarii & Bandini & Lucæ Brugensis & aliorum confessione, necdum esse emendatissimam, quod Præfatio imbecillitati humanæ adscribit, Bellarminus vero & alii consultò & de industria factum esse asserunt, & proinde quod 3. Consectarium erat, Ecclesiæ Romanæ necdum de authenticis Scripturæ tabulis prospectum, Conciliique Tridentini decreto prout vulgò exponitur, de versione ea emendatissimè & accuratissimè castigandâ, necdum esse satisfactum.

CAP. XIII.

Ex superioribus deducitur consect. IV. supra in fine cap 8. propositum. Pontificiorum quorundam limitatio. Nihil leve est in S. Scriptura. Difficile est definire quis locus ad fidem pertineat vel non. Pontificiorum quorundam pertinacia. Serarii discursus, quo probat posse adhuc fieri versionem aliquam vulgatâ meliorem. Responsio ejus ad argumenta in contrarium à Gretzero & aliis producta.

SI in multis mendis librariorum adhuc cubat vulgata Editio, ut suprà ostensum, Si in eâ multi sunt errores Interpretis, quod supra quoque doctissimi Pontificiorum confessi sunt, & innuere videtur Præfatio, quibus corrigendis nunquam admoverunt manum, non malè, opinor, inde extruetur 4. consectarium, plurimùm quoque errare potuisse, atque errasse à vero eandem, cum, quam sequeretur certò constanterque, in veri investigatione ac dijudicatione, Cynosuram ac normam non haberet, ac indubitato authenticoque textu careret. Hic Pontificii obvertunt suum illud Medusæ caput, quo in saxa convertunt intuentes, *Eccle-*

sia

sua non potest errare. Fuerint tot in vulgata Editione tolerata Librariorum menda. Cubet adhuc in mendis. Sint etiam in eâ aliquot errores ipsius Interpretis. Quid tum postea? Ea fidem & mores non spectant, nullum inde Fidei vel moribus periculum. *Nullus est error*, inquit Serarius, *qui veritati, fidei, bonis moribus ac tutissimæ Lectorum obedientiæ sit adversus*, p. 120. Levicula illa sunt, & parvi momenti. Manet nihilominus vulgata Editio, textus authenticus & certa norma. Respondeo 1. quam verè dicantur suis locis in censurâ nostrâ ad Pentateuchum ostendimus, & porro, Deo volente, ad cæteros libros ostendemus. 2. Eodem modo à Bellarmino aliisque excusari fontes. Qua fronte ergo vulgata præfertur Fontibus, qui utut hic pari passu cum vulgatâ incederent, id tamen habent prærogativæ, quod nulli istis insint errores ab authoribus commissi. 3. Oppono Basilium, qui Epistolâ ad Amphilochium gravissimè, *nihil esse in scriptura*, inquit, *quod non sit magni momenti, etiamsi nobis nihil aut parum esse videatur.* Nec non Possevinum, qui in Bibl. selecta inquit, *in Ebr. Scriptura tot esse Sacramenta, quot literæ; tot mysteria, quot puncta: tot arcana, quot apices.* Ipsum denique Bannes Dominicanum, qui Tomo 1. ad Thom. p. 46. *Omnia quæ in Scr. continentur, utilia esse* dicit, *etsi minima videantur. Quia Deus author Scripturæ nihil sine causâ dixit. Omnia enim refert ad gloriam suam & utilitatem hominum*, Jes. 48. Rom. 15. 2. Tim. 3. Dico 4. cum eodem Bannes, difficile esse dicere, quis locus pertineat ad fidem, quis non. Dico 5. Quò leviores sunt isti errores, quò minoris momenti, eò minori operâ & labore potuisse corrigi. Cur ergo hoc factum non est, aut etiamnum fit? Hic occines mihi rursum causam secundam ex Præfatione, vid. suspicionem de libris posteriorum sæculorum minus puris. Et Bellarm. in Epistola ad Lucam Brug. cujus fragmentum extat in præfat. Lucæ ad Libellum, idem mihi innuere videtur, *Si videro*, inquit, *textum ipsum certò in melius mutari posse, significabo id summo Pontifici & Cardinalibus Deputatis. Sed tu ipse facile vides, non facile hujusmodi mutationes in sacro textu esse faciendas*, &c. Q. d. Tu quidem, Luca, valde urges, ut plura emendentur, sed non temere ejusmodi mutatio facienda est. Certò constare debet de mendo. Codicum alii sic, alii aliter legunt. Quis erit judex? Pontifex? Ille quidem errare in his talibus non potest, & hæc causa ad illum pertinet. At non vacat ei ad has minutias semper de-

descendere? Fontes? At illi turbidi sunt & minus puri, quàm ut ad eos versiones (& imprimis hæc vulgata) possint examinari & corrigi. Est quidem ita, olim aliter sensi, cum in controversia de verbo Dei inter casus queis ad fontes liceat recurrere, etiam hos posui, *Quando in codicibus est error aliquis librariorum: aut varians lectio*, (lib. 2. cap. 11.) nunc aliter statuo, &c. Quin propugnator *Gretzerus*, *Sicubi inter fontes & vulgatam*, inquit, *sit aliquis dissensus*, *dicam potius corruptum esse textum Ebræum*, *quàm versioni inesse vitium. Et hoc dicam innixus* (En iterum caput Medusæ) *Ecclesiæ, columna & firmamento veritatis*, &c. pag. 1061. Si ergo ad eo corrupti sint fontes, quænam affulget spes melioris & emendatioris alicujus versionis? Omnem spem præcidunt illi, qui adeò abjectè de fontibus sentiunt, vulgatam contrà tantopere sublimant. Vnde enim fieret melior, id est, fontibus magis consentanea, nisi ex fontibus? Sed pro fontibus quantum satis est, disputavimus cap. 1. 2. 3. Mihi satis erit hoc loco zelotis istis opponere discursum Jesuitæ *Serarii*, p. 123. col. 2. & 3. *Si autem quærat quis*, inquit, *Primò*, An possit fieri versio aliqua vulgatâ melior? *Videtur negare Bellarmini* * *propugnator* lib. 2. cap. 10. *dum in 2. Bell. argumento contra Hunnium disserit p. 540. Negandi tamen necessitas nulla, vel causa idonea. Nam 1. quæ bona sunt, possunt fieri meliora, dum ex eo rerum genere sunt, quæ bonitatis ac perfectionis intensionem ac remissionem admittunt. Hujusmodi autem est Bibliorum è fontibus Ebrais vel Græcis versio. 2. Interpretationis sermonum charisma potest majus & minus à Deo dari. Potest enim majore similiter aliquem ornare sapientiâ, intellectu, consilio, efficientiâ miraculorum. Cur non & majore sacras literas transferendi facultate? non est ejus restricta vel abbreviata manus Jesa. 59.1. 3. Posset D. Hieronymo aliquis existere doctior, linguarum callentior diligentior & sanctior; Deo ipsi devotior & gratior. Quid huic ergo, quò minus meliorem nobis ederet versionem, deesset? 4. Si vel Pontifex vel Oecumenica Synodus, unum vel plures doctissimos, linguarumque scientissimos, qui & virtute & fide & timore Dei excellerent, uni ejuscemodi conficiendæ versioni admoveret, deinde confectam ab iis versionem totam vel uno aliquo tempore simul, vel paulatim & per partes diligenter examinaret & expenderet, nonne fieri aliquid posset perfectius? Si in Calendario, si in Bibliorum nostrorum & Breviariorum & Missalium correctione id potuit, cur non & in aliâ posset Bibliorum translatione? 5. Accipiantur omnia ea versionis nostræ loca, quæ faten-*

* Gretzerus.

tentur Catholici Theologi versa obscurius, & ad fontes, ubi de eorum canone aliquo suspicandi causam non habent, minus etiam accommodata; Si omnia hæc ab Ecclesiâ verterentur clarius & ad eosdem fontes accommodatius, in ceterisque retinerentur nostræ versionis alia omnia, nonne talis foret Editio melior? Sumatur exemplum ex uno duntaxat Ps. 67. alias 68. 13. & 14. Rex virtutum dilecti, &c. Si dormiatis inter medios cleros, &c. 6. Et verò fieri hoc posse significat non obscurè Præfatio, quæ in Latinis Bibliis correctis ad lectorem est, dum ait in ea correctione propositum non fuisse, novam aliquam editionem cudere, quasi diceret; quod fieri quidem posset: necessarium tamen & utile jam non fuit, ideoque nec tentatum. 7. * Nec omnino id infirmat ulla, quæ objici posset, ratio. Verbi causa. 1. Nostra est nunc quoad declarationem authentica & semper in se talis fuit. 2. Hanc Spiritus S. præ aliis omnibus conservavit, &c. 3. Si melior aliqua fieri posset, posset itidem nostra hæc aliquo prætextu rejici, cum posteriores jam partes teneret. 4. Damnat Recognitorum nostrorum Bibliorum præfatio eorum judicium, qui quam S. Hieronymus meliora aut certè paria præstare se posse confidunt. Respondeo ad primum. posse duas esse versiones authenticas, quæ adventitiâ tantum perfectione ac bonitate differant. Vtraque enim bona esset, altera verò tantum melior. Ad secundum, Posset eandem porro adhuc conservare Deus; vel si nostram tolli vellet, suffecisset ejus in locum aliam perfectiorem. Ad tertium, Etiamsi nostra hæc meliori alicui postponeretur, non ideo tamen velut prava & vitiosa rejiceretur, ut supra quæst. 12. expositum. Ad quartum, confidendi, quo præfatio illa utitur, verbum, temeritatem, arrogantiam & audaciam importat. * Si quis autem vel ut S. Hieronymus, à Damaso aliquo, vel Concilio Sancto monitus id susciperet operis, non confidentia aliqua, sed obedientia, charitate, Spirituque S. quod aliàs diffideret, faceret. Si quærat quis secundo, An talis aliquando futura sit perfectior Editio? Respondeo 1. cum Amos 7. vers. 14. Nec sum propheta, nec prohetæ filius 2. Si ex præteritis capienda esset conjectura, ea in utramque partem capi posset aliqua, &c.

N B.

* Diluit argumenta Gretzeri in contrarium, & aliorum.

* Nunquid Pagninus Leone X. hortante teste Senensi, hoc præstitit?

CAP. XIV.

Transitur ad occasionem & scopum nostræ Censuræ. Consilium nostrum de ejus continuatione, Ariæ Montani Vaticinium de Iesuitis. Marino Marsenno cur respondendum censuerimus.

M 5 Vidi-

VIdimus hactenus genuinum decreti interpretamentum: Vidimus difficultates, quibus doctissimi Pontificii, ipsique adeò Pontifices Sixtus V. & Clemens VIII. idipsum pressêre, atque etiamnum premunt. Audivimus vota devotorum Ecclesiæ Rom. Filiorum, ut vel semel tandem gravissima illa circa decretum hoc exorta controversia à Romano Pontifice decidatur. At cum surdam iis aurem obvertat Pontifex, cum non revocet declaramentum illud, quod delecti Cardinales anno 1576. Januarii die 17. dedêre; cum in Hispaniâ, ubi Sanctæ Inquisitionis primaria Sedes est, moderatiores illi decreti interpretes malè mulctati sint, in eam planè descendi sententiam, eos ex mente Pontificis Rom. (in eum enim ultimò semper resolvitur Ecclesiæ speciosum nomen) atque ex dignitate celeberrimi concilii, decretum illud esse interpretatos, qui statuerunt, versionem vulgatam non modò in rebus Fidei & morum, sed & in aliis omnibus omni omnino errore carere, & proinde ne prætextu quidem fontium qui jam turbidi fluunt & malitiâ Judæorum corrupti sunt, rejiciendam. Hinc existimavi semper, optimè de Ecclesiis Euangelicis fuisse meritos qui huic decreto masculè intercessêre, qui non tantum hoc sibi agendum putârunt, ut incorruptam textus Ebr. veritatem astruerent, sed etiam ostenderent.

Eam versionem, quæ tot locis corrupta est, vitiosa, ambigua, & ob id sæpe periculosa, quæ multis locis vana, superflua, mutila, quæ Sp. Sancti mentem, etiam ubi exprimi potuisset, non exprimit, majestatem verò nusquam assequitur, quæ denique sat lucis in se non habet ad Scr. phrasin & sententiam illustrandam, nullo modo vel solam vel unà cum fontibus posse esse authenticam.

Verum enimverò cum Syllogismi, cujus illa major est, minorem, *vulgatam vid. talem esse*, nullus, quod ego quidem sciam, ex professo susceperit probandam, seriò aliquoties cogitavi, nunquid cum fructu in singulos vulgatæ libros Censura institui posset, atque in unum volumen redigi, tum quicquid in eam à Theologis tam Euangelicis quàm Pontificiis sparsim & per occasionem noveram animadversum, tum quicquid ab iis posterorum industriæ

ſtriæ videbatur relictum. Hic poſtquam Theologi quidam ex Anglia nos conſiliis & hortamentis ſuis animaſſent, ſuccurit etiam judicium Cl. Theol. *Witakeri*, qui in accuratiſſimis ſuis de Scriptura diſputationibus contr. 1. qu. 2. cap. 10. circa finem, poſtquam aliquot errores vulgati ex Geneſi obiter indicaſſet, ſic tandem deſinit, *Et verò cùm multi SS. literas ex fontibus in varias linguas tranſtulerint, hujuſque vulgatæ Editionis errores in ſuis verſionibus correxerint, ii ſanè mihi laborem perutilem præſtare viderentur, qui librum de hujus verſionis erroribus ſeparatim diligenter & accuratè conſcriberent. Ex hoc enim labore omnes id commodi perciperent, ut quantum inter Ebrææ veritatis puriſſimos fontes & hujus cœnoſos rivulos intereſſet, videre poſſent.* Quod magni viri judicium cum ad aliorum conſilia acceſſiſſet, accinxi lumbos meos, & cum priorem operis partem quæ circa Moſen verſatur, elaboraſſem, adhibitis in conſilium Theologis Belgicis, eam evulgavi. Quo in opere ſic verſatus ſum ut craſſiora tantum ſphalmata detexerim, ne in immenſum iret & labor & ſcriptum. Produxi paſſim advocatos ipſos Pontificios, quorum multi & commentariis & alibi extra diſputationis calorem liberè ſatis vulgatam caſtigârunt. Eminent autem hic duo Romanæ Eccleſiæ lumina, Cajetanus, & Auguſt. Steuchus Eugubinus. Feci hoc edoctus à Jeſuita Serario, qui his potiſſimùm caſibus hæreticos nominandos & citandos eſſe docet, Minervalis lib. 1. cap. 6. *Primò cum committendi ſunt inter ſe Ægypti. 2. cum ſententia alicui, ut firmior apud alios Novatores ſit, quædam veluti ἐρείσματα & anterides aſtruendæ, ut eorum, ne illas duntaxat oppugnent acrius, linguarias cohibeant machinas.* Multa quæ ipſi Papiſtæ carpsêre, tranſmiſimus, non quod putaremus, ea injuſtè cenſoria virgula ab iis fuiſſe notata, ſed 1. quia ipſi aliquod velamentum prævidebamus, quo ea aliquatenus tegi & obvolvi poſſent. 2. Ne videremur nimiâ carpendi prurigine & ἀμετρίᾳ τῆς ἀντιλογίας laborare. 3. Quia prævidebamus vel ſola inexcuſabilia ſphalmata ſatis fore ſic ſatis craſſo volumini implendo. Paucula tamen quædam periculo verbiſque ipſorum Papiſtarum, e.g. Cajetani, Steuchi, Lyræ, Joh. Benedicti, &c. taxavimus, cujus rei rationes nobis non defuère. Sciens volenſque nunquam prævaricatus ſum, nullumque adeo locum meis verbis caſtigavi, de cujus excuſatione poſt ſeriam meditationem non deſperávi, niſi fortè novum Lexicon & novam Grammaticam, Rom. Pontifex

fex procuderet. Dixi & professus tunc sum, me istis quæ ullo modo excusabilia mihi videbantur, præteritis, ea solummodo persecutum esse, quæ manifeste vitiosa, corrupta, superflua, mutila & periculose ambigua, quæ denique eam lucem ad Spiritus S. mentem exprimendam non habent, quam habere possent. Ne verò regererent Pontificii, vulgatam versionem, iis, quæ nos annotavimus, locis, ab Ebræo quidem textu, ut nunc extat, id est, ut Gretzerus loquitur, impuro & corrupto, dissentire, at non ab eo qui fuit olim, limpido vid. & puro, produxi passim LXXII. interpretes, queis vulgò communis, quæ jam extat, Græca versio adscribitur, & Chaldæum Paraphrasten, nec non Fragmenta Aquilæ, Theodotionis, Symmachi, &c. qui omnes Hieronymo, quem vulgatæ patrem faciunt, antiquiores. Certè quâ fronte asseret adversarius, ea loca textus Ebraïci post Hieronymi ætatem corrupta, quæ ante eum eo quo etiamnum leguntur modo lecta fuere. Quod ideo notandum duxi, ne quis eas ideo à nobis productas arbitraretur, quod vitiosum putemus, quicquid ab iis diversum abit. Ariam Montanum & Pagninum in prima parte rarissimè citavimus, eò quod præclaros istos viros eodem ferè cum hæreticis ordine ab impudentioribus Papistis habitos atque etiamnum haberi non ignoraremus. Ariam certè ob præclaram illam operam, in Bibliorum Regiorum Editionem insumptam, variarum hæresium apud Romanum Pontificem postulatum ex Apologia ejus constat, quam Hispanicè conscriptam & in expugnatione Caletana ante annos aliquot inventam Angli in patriam suam detulerunt, atque in Oxoniensi Bibliotheca etiamnum asservant. Vtinam verò tandem Cl. Theologus, *Thomas Jamesius*, quod sæpe promisit, ejusve in curâ Bibliothecæ successor, scriptum illud Latine versum universo orbi communicaret! Sed quid verbis opus est & ad ἀνέκδοτα confugio; Vel sola Ariæ in Biblia Interlinearia præfatio docet, quam laborum gratiam ipsi retulerint Jesuitæ. Eos enim ab illo perstringi plane indubium est. *Erostratus*, inquit, *cum Pagninum vivum habere non potuit, nostrum pro aliis omnibus nomen proscindendum suscepit, nactus fortassis opportunitatem in quorundam animis & consiliis, qui cum soli sapere, soli benè vivere, JESVMQVE propius insequi & COMITARI sibi videantur, me, qui minimum atque adeo inutilem Jesu Christi DISCIPVLVM ago, odio habuerunt gratis. Atque hi aliorum, quos ad eam*

iam rem occulte inducere possunt & ingeniis & nominibus abutuntur. Horum autem nos nec artes fallunt, nec gregem prodere aut cognomen indicare juvat. Vtuntur illi quidem magno & ad res suas agendas inaccessibili mysterio, sed quod facilè pelluceat, quodque non nisi post multos annos tandem aperiendum est, virtute illius qui illuminat abscondita cordis & occulta tenebrarum, Hæc Arias. Secuti sumus denique textum vulgatum, quem Clemens VIII. recognovit, minus ingenuum rati, ea exagitare, quæ ille sustulerat. Passim quoque annotavimus, quinam errores ex prava versione vel ortum & incrementum sumpserint. Prætereo alia quæ in Proleg. meis tunc edisserui.

Cum verò Ecclesiis Euangelicis placere eum laborem intellexissem, perrexi ad libros Historicos, in quibus paulò liberius nos diffudimus, difficiliora loca etiam à vulgata non male translata, ex fontibus præstantiorumque Interpretum versionibus illustravimus. Cum & illos absoluissem, animus mihi διχάνδιχα μερμήριξε, utrùm illam quoque partem seorsim ederem, an verò eam eo usque premerem, donec cæteros quoque V. T. libros percurrissem. Interim oblata mihi fuit occasio translationem nostram Belgicam, quæ ex Germanicâ B. Lutheri traducta est, cum fontibus & accuratioribus versionibus conferendi, cujus molesti operis, ut & Grammaticalium meorum opusculorum editio haud paucos mihi menses eripuit. At dum laboribus istis exantlatis ad vulgatam redeo, moneor à Rev. & Clarissimo Theologo, *Andreâ Riveto*, Theologum quendam Parisiensem in Censuram meam strinxisse calamum. Communicat mihi ejus scriptum, opus grande in folio, promittens quæstiones celeberrimas in Genesin cum accurata textus explicatione & vulgatæ Editionis ab hæreticorum calumniis vindicatione. Dum vero illud evolvo, video non ultra octavum Geneseos caput opus illud ab authore productum. Profitetur se monachum ordinis minimorum *S. Francisci de Paula*, vocat se omnium hominum minimum. At dum pergo, video eum, instar Aristarchi cujusdam & censoris, præstantissimis Heroibus non solùm Euangelicis, sed & Pontificiis insultare. Ibi misellus ille Grammatica ster *Amama*.

Se quoque principibus permixtum agnovit Achivis.

Quid facerem? Planè stabat sententia, insuperhabito hoc Theologo, in pertexendâ meâ censura, eâque in omnes V.T. libros

N eden-

edenda diligenter pergere, atque in Præfatione prædictum Marſennum amicè invitare, ut vulgatam, quo ad ejus fieri poſſet in locis à me notatis, defenderet; Putabam enim me tunc majori operæ pretio Apologiam meæ Cenſuræ editurum. At cum in libris Propheticis multa mihi adhuc deeſſe ſubſidia viderem in hoc præſertim Belgii angulo, ubi & libris & Bibliothecis non ex voto inſtructi ſumus, opus illud non duxi eſſe præcipitandum. Interim hoc mihi opus Miſologi noſtri extorſerunt, in quod illos quoque vulgati Interpretis lapſus conjeci, ex quibus alii errores vel nati vel conſtabiliti ſunt, reliquos cenſuræ ex profeſſo inſtitutæ reſervaturus. Interim ne *Marſennus* à longiori ſilentio meo cornua ſumeret, placuit hîc quoque in ipſo limine libri 2. cenſuras noſtras, ſuis quaſque locis, adverſus ejus convitia & dicteria defenſare.

Quia Bulla *Sixti* V. cujus ſæpius in ſuperioribus facta eſt mentio, in nullis amplius Bibliorum Editionibus, quæ tamen ab ipſo *Sixtina* denominantur, comparet, neque in poſterum comparebit, non exiſtimavi pio Lectori fore nolenti, ſi eam hic repræſentarem.

SIXTVS EPISCOPVS,

Servus Servorum Dei,

Ad perpetuam rei memoriam.

ÆTERNUS *ille, cæleſtium, terreſtriumque rerum omnium conditor ac moderator Deus, Eccleſiam ſanctam veluti deliciarum Paradiſum, ſuâ ipſemet dextrâ, tanquam providus Agricola, variis plantis, ſtirpibuſque mirificè conſevit, ſimulque uberrimo ſacrarum eandem*

dem scripturarum fonte, pluribus quasi fluviis, in universum terrarum orbem diffusis, sic irrigavit, ut sancta mysteria, oraculaque divina, quæ sacris continentur libris, sicut in cunctarum gentium salutem parabantur, ita à tribus illis potissimum enunciaretur linguis, quæ in omnium auribus nationum maximè percrebuerunt, nec non sanctissima crucis titulo consecrata, Salvatoris nostri Regnum, Hebrais, Græcis ac Latinis literis prædicarunt. At callidissimus humani generis hostis, cujus invidia mortis aculeus, cujus superbia peccandi magisterium fuit, nullum non movit lapidem, ut cælestem divini verbi sementem, quantum in ipso erat, aut nascentem opprimeret, aut extirparet enatam, aut adultam vitiaret, id verò præcipuè omni conatu, ac machinatione tentavit, ut sacrorum quædam corruptissimæ Bibliorum editiones prodirent, atque ita impietas sub pietatis figura delitesceret, ac populis scoria pro argento, fel draconum pro vino, pro lacte sanies obtruderetur. Cumque non in Hæreticis tantum, sed in Catholicis etiam quibusdam, tametsi consilio dissimili, subortum sit nimium quoddam nec planè laudabile studium, & quasi libido scripturas Latinè interpretandi: idem malorum omnium artifex Satanas per illos, licet tale nihil cogitantes, ex hac ipsa tam incerta ac multiplici versionum diversitate & varietate sumpta occasione, sic miscere omnia atque in dubium revocare, &, si fieri posset, rem eò perducere contendit, ut dum scripturarum verbis diversi interpretes aliam atque aliam formam, ac speciem induunt, nihil in iis certi, nihil rati ac firmi, nulla denique inviolabilis auctoritas sine magna difficultate reperiri posse videretur, ita ut hoc seculo valdè timendum fuerit, ne in priscum illud editionum Chaos rediremus, de quo B. Hieronymus inquit: Apud Latinos tot sunt exemplaria quot codices: & unusquisque pro arbitrio suo addidit vel subtraxit, quod ei visum est; & utique non potest verum esse, quod dissonat.

In præfat. in Iosu. & in præfat. quat. Euang. tom. 3.

In lib. 2. c. 11. de doctr. Christiana tom. 3.

Itidemque sanctus Augustinus dixit, Latinos scripturarum interpretes nullo modo numerari posse. Vt enim (ait) cuique primis fidei temporibus in manus venit codex Græcus & aliquantulum facultatis sibimet utriusque linguæ habere videbatur, interpretari ausus est. Quare huic morbo sacrosancta Tridentina Synodus mederi cupiens, statuit ut ex omnibus, quæ circumferuntur sacrorum librorum Latinis editionibus, ipsa vetus, ac vulgata, quæ longo tot sæculorum usu in Ecclesia probata est editio, in publicis lectionibus, disputationibus, prædicationibus, & expositionibus pro authentica habeatur, & nemo illam rejicere quovis prætextu audeat, vel præsumat. Hæc autem vulgata editio cum una esset, variis lectionibus in plures quodammodo distracta videbatur. Quarum licet nonnullas, aut veterum codicum, aut sanctorum patrum invexisset auctoritas plurimæ nihilominus vel ex injuria temporum, vel ex librariorum incuria, vel ex impressorum imperitia, vel ex temerè emendantium licentia, vel ex recentiorum interpretum audacia qui, Ecclesiæ filii dum sint, minus tamen Ecclesiæ doctoribus, quàm Judæorum Rabbinis morem sibi gerendum putarunt: vel demum ex hæreticorum scholiis ad marginem, captiosisque fallaciis obrepserant. Et, quamvis in hac tanta lectionum varietate nihil hucusque repertum sit, quod fidei & morum causis tenebras offundere potuerit, verendum tamen fuit, ne crescente magis ac magis in dies addendi, detrahendi temeritate; hæc probatissima scripturarum Editio, quam vinculum pacis, fidei unitatem, charitatis nexum, dissentientium consensionem, certissimam in rebus dubiis normam esse oportebat, plerisque contrà, schismatis, & hæresis inductio, dubitationum fluctus, involutio quæstionum, discordiarum seges, & piarum mentium implicatio multiplex evaderet. Quod in 70. interpretum Græca editione beatus Hieronymus, in Latina verò sanctus Augustinus olim accidisse commemorant,

Sess. 4. decreto de editione & usu sacrorum librorum.

In Præfat. in Esdram & Nehemiam Idem in priori præfat. in Paralipom, tom. 3. Epist. 10 ad Hieronymum tom. 2.

rant. Tanta autem labes ne adhuc ulterius serperet, sensimque in vulgatam editionem nostram manaret, sapienter eadem Oecumenica Synodus Tridentina decrevit, ut hæc ipsa vetus, & vulgata editio post hac quàm emendatissimè imprimeretur. Verum quia nihil profuisset hujus editionis auctoritatem gravissimo sanxisse decreto, si illius quæ germana esset lectio nesciretur, sacerque textus ita disputantium pateret arbitrio, ut is qui adversus perfidum hostem, tanquam validissimus mucro districtus fuerat, idem & Clypeus fieri posset, quo debilitati jam, casique hostis latera tegerentur: Id igitur nos indignè ferentes, eòque indignius, quòd per hosce * viginti duos annos, *qui a dicti Tridentini Concilii decreto, ad nostri usque Pontificatus exordium interfluxerant, licet hujusmodi opus aliquando cœptum fuerit, tamen ob alias fortasse occupationes intermissum, nullumque huic imminenti malo remedium adhibitum fuerat: ac propterea tanto impensiore cura ac studio id prosequendum censentes, quantò magis & ab omnibus Dei Ecclesiis expetitur, & a synagogis Satanæ reformidatur; Cum primum ad Apostolicam beati Petri sedem divina nos miseratio, meritis licet imparibus evocavit; nihil tandem antiquius habuimus, quàm ut primo quoque tempore, optatissimam istam vulgatæ editionis emendationem aggrederemur. Itaque viros complures doctos, qui sanctarum scripturarum, sacra Theologia, multarumque linguarum scientia, ac diuturno variarum rerum usu, acrique, cum aliquid discernendum est, judicio, ac solertia, præstarent, delegimus, ac simul congregavimus, ut in germana sinceraque sacri textus editione perquirenda, strenuè laborarent, nobisque adjumento forent. Nos enim rei magnitudinem perpendentes, ac proinde considerantes, ex præcipuo ac singulari Dei privilegio, & ex vera ac legitima successione Apostolorum Principis B. Petri, pro quo Dominus ac redemptor noster, ab æterno Patre pro sua reverentia proculdubio* Hebr. 5.

* N. B. terminum à quo ipsi esse annum 156. quo finitum est concilium. Nobis vero supra p. 64. annum 1546. quo rogatum fuit hoc decretum.

exauditus, non ſemel tantum, ſed ſemper rogavit, ut ejus
Luc. 22. *fides non humana carne & ſanguine, ſed eodem Patre inſpi-rante ei revelata, nunquam deficeret. Cui etiam Dominus injunxit, ut cæteros Apoſtolos in eadem fide confirmaret: qui deniqueſicuti confidimus, divinam pro nobis opem uſque ad conſummationem ſæculi, Eccleſiæ Catholicæ promiſſam, implorare non ceſſat, ad nos in ejuſdem Petri cathedrâ, in qua ejus vivit poteſtas, & excellit auctoritas, Deo ſic diſponente conſtitutos, totum hoc judicium propriè ac ſpecialiter pertinere, Dei omnipotentis auxilio ſuppliciter invocato, & ipſius Apoſtolorum Principis auctoritate confiſi, ob publicam ſanctæ Dei Eccleſiæ utilitatem haudquaquam gravati ſumus, inter alias Pontificiæ ſolicitudinis occupationes, hunc quoque non mediocrem accuratæ lucubrationis laborem ſuſcipere, atque ea omnia perlegere, quæ alii collegerant, aut ſenſerant, diverſarum lectionum rationes perpendere, ſanctorum doctorum ſententias recognoſcere: quæ, quibus anteferenda eſſent, dijudicare, adeo, ut in hoc laborioſiſſimæ emendationis curriculo, in quo operam quotidianam, eamque pluribus horis collocandam duximus, aliorum quidem labor fuerit in conſulendo, noſter autem in eo, quod ex pluribus eſſet optimum, deligendo: ita tamen, ut veterem multis in Eccleſia ab hinc ſeculis receptam lectionem omninò retinuerimus. Novam interea Typographiam in Apoſtolico vaticano Palatio noſtro ad id potiſſimum magnificè extruximus, atque ad ejus curam, congregationem aliquot ſanctæ Rom. Eccleſiæ Cardinalium, & inſigne collegium doctiſſimorum virorum ferè ex omnibus Chriſtiani orbis nationibus, & celeberrimis ſtudiorum generalium univerſitatibus, amplis opulentiſque reditibus dotatum deputavimus, ut in ea emendatum jam Bibliorum volumen excuderetur: eaque res quo magis incorruptè perficeretur, noſtra nos ipſi manu correximus, ſi qua prælo vitia obrepſerant, & quæ confuſa, aut facilè confundi poſſe videban-*

S. Leo ferm. in Nativit. S. S. Petri & Pauli.

N B.

bantur, ea intervallo scripturæ, ac majoribus notis, & interpunctione distinximus. Cæterum nostri ne hujus consilii, institutique rationes ignorentur, sed potius universæ Ecclesiæ Catholicæ, ipsique posteritati notissimæ, ac testatissimæ relinquantur, cunctique facilè intelligant, quisnam ordo in hoc opere conficiendo, quæ lex aut methodus inita, quæ indagandi veri norma à nobis servata sit: Illud sanè omnibus certum atque exploratum esse volumus, nostros hos labores, ac vigilias, nunquam eò spectasse, ut nova editio in lucem exeat, sed ut vulgata vetus ex Tridentinæ Synodi præscripto, emendatissima, pristinæque suæ puritati, qualis primùm ab ipsius interpretis manu stiloque prodierat, quoad ejus fieri potest, restituta imprimatur. In hac autem germani textus pervestigatione, satis perspicui inter omnes constat, nullum argumentum esse certius ac firmius, quam antiquorum, probatorumque codicum Latinorum fidem, quos tam impressos, quàm manuscriptos, ex Bibliothecis variis conquirendos curavimus. In quacunque igitur lectione plures vetustiores, atque emendatiores libri consentire reperti sunt, ea jure optimo tanquam primigenii textus verba, aut his maximè finitima, retinenda decrevimus. Id verò ad germanam editionem constabiliendam, præsidium sic ubi desideratum est, tunc sanctorum patrum, veterumque expositorum enarrationes, quibus diversa scripturarum loca, & libros illustrarunt, subsidio fuere: è quibus quicquid è re nostra observatum fuit, id in hujus operis partem adscitum est. In iis tandem quæ neque codicum neque doctorum magna consensione satis munita videbantur, ad Hebræorum, Græcorumque exemplaria duximus confugiendum, non eo tamen, ut indè Latini Interpretis errata corrigerentur, sed ut in eorum verborum locum, quæ, cum apud Latinos ambigua sint, potuissent, quo non oporteret, inflecti, certum aliquid, atque indubitatum sufficere-

re-

retur sive ut, quod apud nos variantibus codicibus inconstans, diversum, ac multiplex erat, id uniforme, consonum, uniusque modi, ipsorum fontium veritate perspecta, sanciretur. Sapienter enim B. Hieronymus in explanandis sacris scripturis doctor maximus admonebat, ut quemadmodum in Novo Testamento, si quando apud Latinos quæstio exoritur & est inter exemplaria varietas, ad fontem Græci sermonis, quo novum Testamentum est scriptum, recurri solet: Ita si quando inter Græcos Latinosque diversitas est in Testamento, tunc ad Hebræam recurramus veritatem, ut, quicquid de fonte proficiscitur, hoc quæramus in rivulis: Quod etiam B. Augustinus iis qui scripturam tractant, inter alias regulas tradidit. Laudabilem itaque sanctorum Patrum consvetudinem religiosè secuti sumus, dum in iis, quæ apud Latinos nimis ambiguè dicta, seu variata habentur, Hebrææ Græcæque linguæ fidem & codices inspeximus, sed ne id licentius fieret quam æquum erat, solers cautio adhibita fuit. Neque enim ignoramus multos esse, qui plerasque Latinæ hujus editionis voces ac locutiones propriè, aut eleganter, aut perspicue, aut breviter, aut copiosè magis, aut tanquam verbis ad verba demensis, à Latino interprete verti potuisse existiment; verum de his minuta nimium & angusta concertatio videtur: neque enim tanti sunt, ut non ijs & antiquioris Ecclesiæ religio, & sanctissimorum Patrum jure anteponatur auctoritas; prorsusque indignum est, B. Gregorio teste, ut sub Donati regulis verba cœlestis oraculi restringantur: ac tanta per se est vulgatæ editionis auctoritas, tamque excellens præstantia, ut majorem desiderare, penitus inane videatur Qui namque in ea libri continentur (ut à majoribus nostris quasi per manus traditum nobis est) retenti sunt partim ex communi, & antiquissima quadam editione Latina, quam sanctus Hieronymus vulgatam editionem, B. Augustinus

In Epist. ad Sunniam & Fretellam, tom 3.

S. Aug l.2. de Doct. Christiana c.14. & 15. tom 3. & lib. 11 contra Faustum cap. 2. tom. 6.

Epist. ad Leandr. in expos. in Iob. cap. 5.

Ita-

Italam, sanctus Gregorius veterem translationem appellant, quam sanctus itidem Augustinus cæteris, quæ tunc plurimæ in usu erant etiam præferendam censuit, quod esset verborum tenacior cum perspicuitate sententiæ; partim ex sancti Hieron. translatione adsciti fuere, quibus idcirco quantus honor deferendus sit, is facile intelligit, qui eorum Interpretis dignitatem agnoscit. Fuit enim sanctus Hieron. (ut inter cæteros idem B. Augustinus testatur) Græco, Latino & Hebræo eruditus eloquio, & ex occidentali ad orientalem transiens Ecclesiam, in locus sanctis, literisque sacris, ad decrepitam usque vixit ætatem: atque omnes, qui ante illum ex utraque orbis parte doctrina Ecclesiastica scripserant, pene vidit aut legit: cumque non modo Augustinus, Chromatius, Paulinus, cæterique sanctissimi Episcopi, sed etiam Damasus Pontifex Rom. de scripturarum locis consulebant. Nec immerito tantam apud omnes nominis celebritatem, in sanctarum præsertim scripturarum scientia adeptus fuerat. Cum ad eam consequendam, nullis vigiliis, nullis peregrinationibus pepercerit, & doctissimos quosque in Gallia audiverit: Constantinopoli Gregor. Nazianzenum, Alexandriæ Didymum, & alios alibi conquisiverit, usus denique clarissimis Hebrææ linguæ magistris: Non enim uno aliquo doctore contentus fuit, sed plurimos eosque eruditissimos adhibebat: non rerum modo, verum etiam nominum sedulus indagator. Quinimò & loca ipsa, quæ in scripturis sæpè commemorantur, inspexit, idque ad intelligentiarum scripturam summopere sibi profuisse testatur. Quicunque igitur tanti Interpretis sanctitatem, ingenium, eruditionem, solertiam, Magistros, labores, illud, in quo vixit, seculum, cum linguarum omnium, ac præsertim Hebrææ studia florerent, diligenter spectaverint, facile judicium damnabunt eorum, qui aut tam eximij Doctoris lucubrationibus non acquiescunt, aut etiam meliora seu paria præstare se posse confidunt. Multò sanè re-

S. Hieron. comment. in Isaiæ c. 49. tom. 4.

S. August. lib. 2 de doct. Christ. c. 15. tom. 3.

lib. 1. contra Iulian. Pelagium tom. 7.

In præfat. in Paralipom. ad Domnionem & Rogatianum tom. 3.

rectius sanctus Isidorus, venerabilis Beda presbyter, sanctus Remigius, Alcuinus, Fortunatus, Rabanus Maurus, sanctus Anselmus, B. Bernardus, Haymo, Richardus, & Hugo Victorinus, Petrus Cluniacensis, Rupertus Abbas aliique complures egregij doctores, qui per mille ab hinc annos in Ecclesia claruerunt, qui Hieron. versione ita in omnibus disputationibus, enarrationibus, declamationibus usi sunt, ut cætera, quæ penè innumerabiles erant, quasi lapsa de Catholicorum Patrum manibus obsoleverint. Ideòque legimus apud sanctum Isidorum, quoniam de Hebræo in Latinum eloquium sanctus tantummodo Hieron. sacras scripturas convertit, ejus Editione generaliter omnes Ecclesias usquequaque uti, eo quod veracior est in sententijs & clarior in verbis. Et ante Isidorum B. Gregorius Magnus ferè idem senserat. Nec Latini modo Patres, sed Hebræi quoq; Græcique cum Latinos alios Interpretes negligant, aut ignorent, Hieronymum tamen amplissimo suo testimonio & honore dignum esse censuerunt. Nam de Hebræis idem Augustinus: de Græcis autem ipsemet sanctus Hieronymus scribit, à Sophronio viro optimè erudito Psalterium, & Prophetas, quos Hieronymus ex Hebræo in Latinum verterat, in Græcum eleganti sermone translatos fuisse. Quemadmodum ergò laudabile est, ubicunque nostri codices ipsi per se aut conciliari, aut intelligi non possunt, linguarum externarum præsidia quærere; ita, cum id necessarium non est, levissimis de causis majorum nostrorum sanctitatem, sapientiam, consensum, vetustissimamque Ecclesiæ consuetudinem non vereri, temeritas planè, pertinaciaque censenda est. Atque idcircò B. Hieronymus qui Hebræos, Græcosque interrogandos esse dubijs in rebus admonet, idem etiam sentit, eo non nisi parcè, & quantò rarius fieri potest (ne, quæ longo recepta sunt usu, fluctuent) recurrendum. Qua de causa ad Novi Testamenti translationem, quamvis hortante Damaso Pontifice, tardior fuit, pium appellans laborem,

lib. I de officiis divinis cap. 12.

lib. 20. Moral c. 24 tom. 2.

lib 18. de civit. Dei c. 43. tom 5. De viris illustribus in Sophronio.

In præfat. quatuor Euangeliorum tom 3.

rem, sed periculosam præsumptionem judicare de cæteris, ipsum ab omnibus judicandum, senis mutare linguam & canescentem jam mundum ad initia retrahere parvulorum. Quis enim doctus pariter, vel indoctus, cum in manus volumen sumpserit, & à nativa, quam semel imbibit, viderit discrepare quod lectitat, non statim erumpat in vocem, falsarium illum clamitans, & sacrilegum, qui audeat in veteribus literis addere, mutare, corrigere? Notissimumque est illud de Ionæ cucurbita, quæ in veteri editione legebatur; pro quo cum Hieronymus hederam posuisset, quodam in Africa Episcopo interpretationem Hieronymi in Ecclesia lectitante, factus est tantus tumultus in plebe propter unius vocis dissonantiam, ut coactus sit Episcopus, ne sacerdotio dejiceretur, damnare quod legerat. Quare meritò sacra Tridentina Synodus veteris vulgatæ editionis libros non aliter, quam prout in Ecclesia legi consueverit, pro Canonicis suscipiendos decrevit. Nos autem ut hæc vetus editio, quæ nunc prodit, nostro excusa prælo, ejusdem Synodi præscripto modis omnibus responderet, non solum veteres, & ab Ecclesia receptos loquendi modos conservavimus, sed etiam apocrypha rejecimus, authentica retinuimus. Nam tertium & quartum Esdræ libros inscriptos, & tertium Machabæorum, quos Synodus inter Canonicos non annumerat, assentientibus etiam in hoc prædictis Cardinalibus congregationis super Typographia Vaticana deputatæ, ab hac editione prorsus explosimus. Orationem etiam Manassæ, quæ neque in Hebræo, neque in Græco textu est, neque in antiquioribus manuscriptis Latinis exemplaribus reperitur; sed in impressis tantum post librum secundum Paralipomenon affixa est, tanquam insutam, adjectam, & in textu sacrorum librorum locum non habentem, repudiavimus. Non-nullas etiam aliquando sententias, quæ aliunde accersitæ, vulgatæ editioni interpositæ erant neque in antiquis

Epist. 10. & 11. tom. 1.

Sess. 4.

exemplaribus, neque in sanctorum commentariis inveniebantur, delevimus. Hanc denique editionem à variis, qui vitio multorum irrepserant, erroribus accuratè emendavimus, & purgavimus, atque in pristinam veritatem summa diligentia restituimus. Neque verò est quod quispiam miretur, si aliqua sacra loca aliter in sanctis quibusdam doctoribus legerit, quàm in hac editione conscripta sunt. Nam Ambrosius, Augustinus & alii plurimi septuaginta interpretum editionem plerunque secuti fuerunt. N B. *Ad laudem igitur & gloriam omnipotentis Dei, Catholicæ fidei conservationem & incrementum, ac sacrosanctæ universalis Ecclesiæ utilitatem, hac nostra perpetuò valitura constitutione de eorumdem venerabilium fratrum nostrorum S. R. E. Cardinalium super Typographia vaticana deputatorum consilio & assensu, quorum opera & industria in hac ipsa vulgatæ editionis emendatione, in rebus præsertim gravioribus usi* N. B. *sumus, & ex certa nostra scientia, deque Apostolicæ potestatis plenitudine statuimus, ac declaramus, eam vulgatam sacræ, tam veteris, quàm novi Testamenti paginæ Latinam editionem, quæ pro authentica à Concilio Trident. recepta est, sine ulla dubitatione, aut controversia censendam esse hanc ipsam, quam nunc, prout optimè fieri potuit, emendatam, & in vaticana Typographia impressam in universa Christiana Repub. atque in omnibus Christiani orbis Ecclesiis legendam evulgamus, decernentes, eam prius quidem universali sanctæ Ecclesiæ, ac sanctorum patrum consensione, deinde verò generalis Concilii Tridentini decreto, nunc demum etiam Apostolica nobis à Domino tradita auctoritate comprobatam, pro vera, legitima, authentica, & indubitata in omnibus publicis privatisque disputationibus, lectionibus, prædicationibus, & explanationibus recipiendam & tenendam esse. Districtis verò inhibemus, ne unquam perpetuis futuris temporibus,*

nova

nova vulgatæ editionis posthac Bibliorum sine expressa Apostolicæ sedis licentia textus imprimatur: neve quisquam privato aut peculiari suo sensu aliam editionem sibi confingere, neve hanc ipsam veterem vulgatam à nobis, ut præfertur, restitutam editionem, intra decem annos à datis præsentium numerandos, tam citra, quam ultra montes, alibi quam in nostra Typographia vaticana, imprimere audeat, vel præsumat. Elapso autem præfato decennio, eam cautionem adhiberi præcipimus, ut nemo sanctas scripturas typis mandare præsumat, nisi habito prius exemplari in Typographia vaticana excuso, eodemque Inquisitoris hæreticæ pravitatis ejus provinciæ, vel si Inquisitor in ea provincia non sit deputatus, Epsciopi ejusdem loci manu propria subscripto, juxta illud, ne minima quidem particula mutata, addita vel detracta. Postquam verò libri sacri sic fideliter excusi fuerint, ne tunc quidem vendantur, aut evulgentur, nisi prius delato rursus ad inquisitorem, vel deficiente inquisitore, ad Episcopum exemplari, ab eis anteà subscripto, iidem libri juxta illud impressi, cum eo diligenter ac accurate collati, & Inquisitoris, vel in eventum prædictum, Episcopi signo, aut Chirographo quod inter se prorsus concordent fidem faciente, & attestante, approbati exstiterint. Verum, quoniam ex variis, quæ hactenus ad marginem adscribi consueverat, lectionibus illud sequitur incommodi, ac molestiæ, quod, cum primum hujusmodi varietas oculis objicitur, lectoris animum ab eo, quod tunc instat agendum, avocat, illumque alieno planè tempore ad ea, quæ codicibus dissonant, inter se conferenda traducit, nec facile est in tanta lectionum multiplicitate scripturas inoffenso pede percurrere, & ea quasi silva diversitatis oblata, quæ quibus præponenda sint, internoscere: Nos optimum factu, piisque omnibus gratum fore arbitrati; ut Ecclesiæ filii ab his perplexitatibus ejusdem Ec-

clesiæ judicio, liberentur, utique eos quibus unum baptisma, una fides, una spes vocationis, est, dissentiens non dividat lectio scripturarum, quarum potissimum indifferens consensio eos debuit in unitatem spiritus copulare; Auctoritate & tenore præmissis mandamus, ut vulgatæ editionis Biblia posthac nonnisi uniformia imprimantur, nec aliquid à textu diversum in margine scribatur. Quæ verò antehac quibuscunque in locis impressa sunt, juxta hunc nostrum textum ad verbum & ad literam corrigantur idque tam in impressis, quam in imprimendis Missalibus, Breviariis, Officiis Beatæ Mariæ virginis, Psalteriis, Ritualibus, Pontificalibus, Ceremonialibus & aliis Ecclesiasticis libris, quoad eas tantum scripturæ lectiones & verba, quæ ex vulgata editione sumpta, atque in ejusdem libris inserta fuisse constat; ubique servetur. Si quis autem Typographus in quibuscunque regnis, Civitatibus, Provinciis & locis tam nostræ, & S. R. E. ditioni in temporalibus subjectis, quàm non subjectis, Biblià sacramque scripturam intra decennium prædictum quoquomodo; lapso autem decennio aliter quam juxta hujusmodi exemplar ab Inquisitore, seu in ejus defectum, ab Episcopo sibi tradendum, etiam minima aliqua particula mutata, addita vel detracta, aut ad marginem, vel in textu adscripta etiam per modum scholiòrum, annotationum, vel glossæ, typis mandare, aut sic quidem codices impressos, & emendatos, sine tamen dicto signo, & attestatione, quod cum priori exemplari, sibi, ut præfertur, tradito concordent, vendere, venales habere, aut alias edere, vel evulgare; aut siquis Bibliopola à se vel ab aliis quibusvis, etiam ad hanc usque diem, vel in futurum ante vel post Dat: præsentium literarum impressos libros, seu imprimendos, à præfata per nos restituta, & correcta editione in aliquo discrepantes, vel juxta eam ad unguem non emendatos, ac similia Inquisitores, seu Episcopi, subscri-

ptione

ptione non approbatos, seu additionibus, aut variis lectionibus ad marginem conscriptis excusos, pariter vendere, venales proponere, vel evulgare præsumpserit, is, qui in supradictis casibus, sive eorum quolibet nostra huic constitutioni non paruerit, ultra amissionem omnium librorum & alias temporales arbitrio infligendas pœnas, etiam majoris excommunicationis sententiam eo ipso incurret, à qua, nisi in mortis articulo constitutus, ab alio, quam pro tempore existente Rom. Pontifice absolvi non possit. Quod si Inquisitor aut Episcopus aliud exemplar ab eo, quod in vaticana typographia impressum est quoquo modo discordans Typographo ad imprimendum tradiderit, vel impresso suo signo, aut subscriptione approbaverit; quod revera ab eo discordet, in eum, si Antistes fuerit, etiamsi Archiepiscopali Primatiali, Patriarchali, vel alia majori præfulgeat dignitate, interdicti ingressus Ecclesiæ, si autem inferior, excommunicationis sententiam ab ipso facto incurrendam ex nunc per præsentes ferimus, ita ut ab alio, quam Rom. Pontifice absolutionis aut relaxationis beneficium consequi nequeat. Et nihilominus tam Inquisitor, seu Episcopus ipse, qui hujusmodi libros à præfata impressione vaticana differentes approbaverit, quam etiam Tyhographus, seu Bibliopola, qui nostris superius expressis præceptis, ac prohibitionibus in aliquo non obtemperaverit, in congregatione Cardinalium sanctæ Romanæ & universalis Inquisitionis adversus hæreticam pravitatem pro tempore deputatorum, seu coram judice vel judicibus ab eadem congregatione delegatis, de hujusmodi facto in districto judicio rationem reddere teneatur, ac pro modo culpæ, severis pœnis ejusdem congregationis, seu judicis, vel judicum, ab ea deputatorum arbitrio puniatur. Cæterum si manuscripta, vel impressa Biblia hujus etiam vulgatæ Editionis, ob Characterum vetustatem, seu ob aliquod insigne codicis ornamentum, sive impressionis

præ-

præstantiam, vel notationes ad marginem scriptas asservantur, & juxta nostrum hoc exemplar emendata non fuerint, ea in iis, quæ huic nostræ editioni non consenserint, nullam in posterum fidem, nullamque auctoritatem habitura esse decernimus ac declaramus: Mandantes universis & singulis Patriarchis, Archiepiscopis, Episcopis, cæterisque Ecclesiarum, & locorum etiam Regularium prælatis, per universum orbem constitutis, ut præsentem constitutionem in suis quisque Ecclesiis, Provinciis, Civitatibus, Diœcesibus, & jurisdictionibus curent perpetuò, firmiter & inviolatè ab omnibus observari, contradictores & inobedientes per censuras Ecclesiasticas, aliaque opportuna juris, & facti remedia, appellatione postposita, compescendo, invocato etiam ad hoc, si opus fuerit, auxilio brachii sæcularis, non obstantibus constitutionibus, & ordinationibus Apostolicis, atque in generalibus, Provincialibus vel Synodalibus Conciliis editis, nec non quarumcunque Ecclesiarum, Ordinum, congregationum, collegiorum atque universitatum, etiam studiorum Generalium, juramento, confirmatione Apostolica, vel quavis firmitate alia roboratis, statutis, & consuetudinibus, etiam ab immemorabili tempore pacificè observatis, Privilegiis quoque, Indultis & literis Apostolicis illis, eorumque vel earum prælatis, Superioribus, & personis per quoscunque Romanos Pontifices, Prædecessores nostros, ac nos, & sedem prædictam motu proprio, & certa scientia, deque Apostolicæ potestatis plenitudine, & alias sub quibuscunque tenoribus, & formis, & cum quibusvis etiam derogatoriarum derogatoriis, aliisque efficacioribus, & insolitis clausulis, irritantibusque & aliis decretis in genere vel in specie quomodolibet concessis, & sæpius approbatis & innovatis. Quibus omnibus & singulis etiam si in eis caveatur expressè, quod illis nullatenus, aut non nisi de consensu certarum personarum, vel

nisi

nisi sub certis modo & forma inibi expressis, derogari possit, & aliàs facta derogationes nulla sint eo ipso, ac pro illorum sufficienti derogatione, de illis eorumque totis tenoribus, specialis, specifica, & expresse mentio habenda, seu quavis alia exquisita forma ad hoc servanda foret; tenores hujusmodi pro expressis habentes ad effectum præsentium duntaxat, derogamus, ac nolumus illa cuiquam adversus pravisa in aliquo suffragari, aut, si aliquibus communiter, vel divisim ab Apostolica sit sede indultum quod interdici, suspendi, vel excommunicari non possint per literas Apostolicas, non facientes plenam, & expressam, ac de verbo ad verbum de indulto hujusmodi mentionem. Volumus autem præsentes literas in valvis Basilica Lateranensis, ac Principis Apostolorum de urbe ac Cancellaria Apostolica de more publicari, & intra quatuor menses, eos, qui citra montes sunt; qui verò ultra montes, intra octo menses à die publicationis hujusmodi numerandos, perinde arctare, & afficere, ac si eorum cuilibet personaliter intimata fuissent: Decernentes ut earum transumptis, etiam impressis, Notarii publici manu subscriptis, ac sigillo Pralati Ecclesiastici obsignatis, eadem ubique habeatur fides, qua ipsis originalibus exhibitis vel ostensis haberetur. Nulli ergò omninò hominum liceat hanc paginam nostri statuti, declarationis, derogationis infringere vel ei ausu temerario contraire. Siquis autem hoc attentare præsumpserit, indignationem omnipotentis Dei, ac Beatorum Petri & Pauli Apostolorùm ejus se noverit incursurum. Dat. Romæ apud sanctam Mariam Majorem, Anno incarnationis Dominica 1589. Kalendis Martii

Pontificatus nostri anno Quinto.

Lubet huic subjicere Breve illud Apostolicum, quod Clemens VIII. ceu propylæum quoddam suæ Editioni præstruxit, quod itidem in quibusdam Editionibus Bibliorum jam desideratur. Illud vero excipiet Præfatio Editioni Clementis VIII. præfixa.

CLEMENS P. OCTAVUS,

Ad perpetuam rei memoriam.

CUM sacrorum Bibliorum vulgatæ Editionis Textus summis laboribus ac vigiliis restitutus, ac quam accuratissimè mendis expurgatus, benedicente Domino, ex nostrâ Typographiâ Vaticana in lucem prodeat, nos ut in posterum idem textus incorruptus, ut decet, conservetur, opportunè providere volentes, authoritate Apostolica tenore præsentium districtius inhibemus, ne intra X. annos à data præsentium, numerandos, tam citra quam ultra montes, alibi quam in nostrâ Vaticanâ Typographia à quoquam imprimatur. Elapso autem præfato decennio, eam cautionem adhiberi præcipimus, ut nemo hanc SS. Scripturarum editionem typis mandare præsumat, nisi habito prius exemplari in Typographiâ Vaticana excuso, cujus exemplaris forma, ne minima quidem particula de textu mutata, addita vel ab eo detracta, nisi aliquid occurrat, quod Typographicæ incuriæ manifestò adscribendum sit, inviolabiliter observetur. Si quis vero Typographus in quibuscunque regnis, Civitatibus, provinciis & locis tam nostræ & S.R.E. ditioni in temporalibus subjectis, quàm non subjectis, hanc eandem S. Scripturarum editionem intra decennium prædictum quoque modo; elapso autem decennio, aliter quàm juxta hujusmodi exemplar, ut præfertur, imprimere, vendere, venales habere aut alias evulgare vel edere, aut si quis Bibliopola à se vel ab aliis quibusvis post datam præsentium hujus Edtionis impressos libros, seu imprimendos à præfato restituto & correcto textu in aliquo discrepantes, seu ab alio

alio quam à Typographo Vaticano, intra decennium excusis, pariter vendere, venales proponere, vel evulgare præsumpserit, ultra amissionem omnium librorum & alias arbitrio nostro infligendas pœnas temporales, etiam majoris excommunicationis sententiam eo ipso incurrat à qua nisi à Rom. Pontifice, præterquam in mortis articulo constitutus, absolvi non possit. Mandamus itaque & universis & singulis, Patriarchis, Archi-Episcopis, Episcopis, cæterisque Ecclesiarum & locorum, etiam regularium Prælatis, ut præsentes literas in suis quisque Ecclesiis & jurisdictionibus ab omnibus inviolatè perpetuò observari curent & faciant. Contradictores per censuras Ecclesiasticas, aliaque opportuna juris & facti remedia, appellatione postpositâ, compescendo, invocato etiam ad hoc, si opus fuerit, auxilio brachii secularis: non obstantibus constitutionibus & ordinationibus Apostolicis, ac in Generalibus, Provincialibus, vel Synodalibus Conciliis editis, generalibus vel specialibus, ac quarumcunque Ecclesiarum, Ordinum, congregationum, collegiorum & universitatum, etiam Studiorum generalium, juramento, confirmatione Apostolica, vel quamvis firmitate alia roboratis, statutis & consuetudinibus, ac privilegiis, indultis, ac literis Apostolicis in contrarium, quomodocunque emanatis & emanandis: quibus omnibus ad hunc effectum latissime derogamus & derogatum esse decernimus. volumus autem ut præsentium transumptis etiam in ipsis voluminibus impressis, eadem in judicio & extra, fides ubique adhibeatur, quæ ipsi præsentibus adhiberetur, si forent exhibita vel ostensa. Datum Romæ apud S. Petrum sub annulo Piscatoris die 9. Nov. 1592. Pontif. nostri anno 1.

Præfatio ad Lectorem,

Præmissa Editioni Clementis VIII.

Quæ in locum *Sixtinæ* Bullæ successit.

IN multis magnisque beneficiis, quæ per sacram Tridentinam Synodum Ecclesiæ suæ Deus contulit, id in primis numerandum videtur, quòd inter tot latinas editiones divinarum Scripturarum, solam veterem ac vulgatam, quæ longo tot seculorum usu in Ecclesia probata fuerat; gravissimo Decreto authenticam declaravit. Nam ut illud omittamus quod ex recentibus editionibus, non paucæ ad hæreses hujus temporis confirmandas licenter detortæ videbantur: ipsa certè tanta versionum varietas atque diversitas, magnam in Ecclesia Dei confusionem parere potuisset. Iam [Præfat. in Iosu.] *enim hac nostra ætate illud ferè evenisse constat, quod sanctus Hieronymus tempore suo accidisse testatus est, tot scilicet fuisse exemplaria, quot codices: cum unusquisque pro arbitrio suo adderet vel detraheret. Hujus autem Veteris & Vulgatæ Editionis* [S. Hieron. in c. 49. Ies.] *tanta semper fuit auctoritas tamque excellens præstantia, ut eam ceteris omnibus editionibus longè anteferendam esse, apud æquos judices in dubium revocari non possit.* [S. August Libro 2. Doctrin. Christ. cap. 15.] *Qui namque in ea libri continentur (ut à majoribus nostris quasi per manus traditum nobis est) partim ex sancti Hieronymi translatione vel emendatione, suscepti sunt, partim retenti ex antiquissima quadam editione Latina, quam sanctus Hieronymus communem & vulgatam,* [S. Greg. Epist. dedicat. ad Leandrium c. 5. in fine.] *sanctus Augustinus Italam, sanctus Gregorius veterem translationem appellat. Ac de veteris quidem hujus sive Italæ editionis sinceritate atque præstantia, præclarum sancti Augustini testimonium exstat in secundo libro de Doctrina Christiana, ubi Latinis omnibus editionibus, quæ tunc primò circumferebantur, Italam præferendam censuit, quod esset, ut ipse loquitur, verborum tenacior cum perspicuitate sententiæ. De sancto verò Hieronymo multa ex-* [S. Aug. ubi supra. Lib. 18. de civit. Dei cap 43] *stant egregia veterum patrum testimonia, eum enim sanctus Augustinus hominem doctissimum ac trium linguarum peritissimum vocat; atque ejus translationem ipsorum quoque Hebræorum testimonio veracem esse confirmat. Eundem sanctus Gre-* [Lib. 20. Moral 24.] *gorius ita prædicat ut ejus translationem, quam novam appellat, ex Hebræo eloquio cuncta verius transfudisse dicat: atque idcircò dignissimam esse, cui fides in omnibus* [Lib. 6. Etymol. cap. 5.] *habeatur. Sanctus autem Isidorus non uno in loco Hieronymianam versionem cæteris omnibus anteponit, eamque ab Ecclesiis Christianis communiter recipi ac probari affirmat, quod sit in verbis clarior, & veracior in sententiis. Sophronius quoque, vir eruditissimus, sancti Hieronymi translationem non Latinis modò, sed etiam Græcis valdè probari animadvertens, tanti eam fecit ut Psalterium & Prophetas ex Hieronymi versione in Græcum eleganti sermone transtulerit. Porrò qui secuti sunt, viri doctissimi, Remigius, Beda, Rabanus, Haymo, Anselmus, Petrus Damiani, Richardus, Hugo, Bernardus, Rupertus, Petrus Lombardus, Alexander, Albertus, Thomas, Bonaventura ceterique omnes, qui his nongentis annis in Ecclesia floruerant sancti Hieronymi versione ita sunt usi, ut ceteræ, quæ penè innumerabiles erant, quasi lapsæ de manibus Theologorum penitus obsoleverint. Quarè non immeritò Catholica Ecclesia, sanctum Hieronymum Doctorem maximum, atque*

que ad scripturas sacras interpretandas divinitus excitatum, ita celebrat, ut jam difficile non sit illorum omnium damnare judicium, qui vel tam eximij Doctoris lucubrationibus non acquiescunt, vel etiam meliora, aut certè paria, præstarse posse confidunt. Ceterum ne tam fidelis translatio, tamque in omnes partes Ecclesiæ utilis, vel injuria temporum, vel impressorum incuria vel temerè emendantium audacia, ulla ex parte corrumperetur, eadem sacrosancta Synodus Tridentina illud Decreto suo sapienter adjecit, ut hæc ipsa vetus & vulgata Editio emendatissimè, quoad ejus fieri posset, imprimeretur: neque ulli liceret illam sine facultate & approbatione Superiorum excudere. Quo decreto simul typographorum temeritati ac licentiæ modum imposuit, & Pastorum Ecclesiæ, in tanto bono quàm diligentissimè retinendo & conservando vigilantiam atque industriam excitavit. Et quamvis insignium Academiarum Theologi in Editione vulgata pristino suo nitori restituenda magna cum laude laboraverint: quia tamen in tanta re nulla potest esse nimia diligentia; & codices manuscripti complures & vetustiores Summi Pontificis jussu conquisiti atque in Vrbem advecti erant; & demum, quoniam executio generalium conciliorum & ipsa Scripturarum integritas ac puritas, ad curam Apostolicæ sedis potissimum pertinere cognoscitur: Ideò Pius IV. & Pontifex Maximus, pro sua in omnes Ecclesiæ partes incredibili vigilantia, lectissimis aliquot sanctæ Romanæ Ecclesiæ, Cardinalibus, aliisque tum sacrarum Literarum, tum variarum linguarum peritissimis viris eam provinciam demandavit, ut vulgatam editionem Latinam adhibitis antiquissimis Codicibus manuscriptis, inspectis quoque Hebraicis Græcisque Bibliorum fontibus; consultis denique veterum Patrum Commentariis accuratissimè castigaverunt. Quod itidem institutum Pius V. prosecutus est. Verum Conventum illum, ob varias gravissimasque Sedes Apostolicæ occupationes jamdudum intermissum, Sixtus V. divina providentia ad summum Sacerdotium evocatus, ardentissimo studio revocavit, & opus tandem confectum typis mandari jussit. Quod cum jam esset excusum, & ut in lucem emitteretur, idem Pontifex operam daret, animadvertens non pauca in sacra Biblia præli vitio irrepsisse, quæ iterata diligentia indigere viderentur; totum opus sub incudem revocandum censuit atque decrevit. Id verò, cum morte præventus præstare non potuisset, Gregorius XIII. qui post Vrbani VII. duodecim dierum Pontificatum Sixto successerat, ejus animi intentionem executus, perficere aggressus est, amplissimis aliquot Cardinalibus, aliisque doctissimis viris ad hoc iterum deputatis. Sed eo quoque & qui illi successit Innocentio IX. brevissimo tempore de hac luce subtractis; tandem sub initium Pontificatus Clementis VIII. qui nunc Ecclesiæ universæ gubernacula tenet, opus in quod Sixtus V. intenderat, Deo benè juvante perfectum est. Accipe igitur Christiane Lector, eodem Clemente Summo Pontifice annuente, ex vaticana Typograhia Veterem ac Vulgatam Sacræ Scripturæ editionem, quanta fieri potuit diligentia castigatam: quam quidem sicuti omnibus numeris absolutam, pro humana imbecillitate affirmare difficile est, ita ceteris omnibus, quæ ad hanc usque diem prodierunt, emendatiorem, purioremque esse, minimè dubitandum. Et verò quamvis in hac Bibliorum recognitione, in codicibus manuscriptis, Hebræis Græcisque fontibus, & ipsis Veterum Patrum Commentariis conferendis, non mediocrè studium adhibitum fuerit: In hac tamen pervulgata Lectione, sicut nonnulla consultò mutata, ita etiam alia, quæ mutanda videbantur, consultò immutata relicta sunt: tum quod ita faciendum esse ad offen-

Epist. ad Suniam & Fretellam. Præfat. Euang. ad Damasum.

offensionem populorum vitandam, sanctus Hieronymus non semel admonuit: tunc quod facilè fieri posse credendum est, ut majores nostri, qui ex Hebræis & Græcis Latina fecerunt, copiam codicum emendatiorum, habuerint, quam ij, qui post illorum ætatem ad nos pervenerunt; qui fortasse, tam longo tempore identidem describendo minùs puri atque integri evaserunt: tum denique quia sacræ congregationi Amplissimorum Cardinalium, aliisque eruditissimis viris ad hoc opus à Sede Apostolica delectis, propositum non fuit, novam aliquam editionem cudere, antiquum Interpretem ulla ex parte corrigere vel emendare; sed ipsam veterem ac vulgatam editionem Latinam, à mendis veterum librariorum, nec non pravarum emendationum erroribus repurgatam, suæ pristinæ integritati ac puritati, quoad ejus fieri potuit, restituere, eaque restituta, ut quam emendatissimè imprimeretur juxta Concilij Oecumenici Decretum, pro viribus operam dare. Porrò in hac editione nihil non Canonicum, nihil adscititium, nihil extraneum opponere visum est: atque ea causa fuit, cur Liber tertius & quartus Esdræ inscripti, quos inter Canonicos libros sacra Tridentina Synodus non annumeravit, ipsa etiam Manassæ regis Oratio, quæ neque Hebraicè, neque Græcè quidem exstat, neque in manuscriptis antiquioribus invenitur, neque pars est ullius Canonici Libri, extra canonicæ scripturæ seriem positasint: & nullæ ad marginem concordantiæ (quæ posthac inibi apponi non prohibentur) nullæ notæ, nullæ variæ lectiones, nullæ denique præfationes, nulla argumenta ad Librorum initiaconspiciantur. Sed sicut Apostolica Sedes industriam eorum non damnat, qui concordantias locorum, varias lectiones, præfationes sancti Hieronymi, & alia id genus in aliis editionibus inseruerunt: ita quoque non prohibet, quin alio genere Characteris in hac ipsa vaticana editione ejusmodi adjumenta, pro studiosorum commoditate atque utilitate, in posterum adjiciantur; ita tamen, ut lectiones variæ ad marginem ipsius Textus minimè annotentur.

ERROR GENERALIS IV.

Linguarum istarum, quibus sacræ literæ originaliter exaratæ sunt, vid. Ebrææ & Græcæ, totiusque adeo politioris literaturæ, quam Philologiæ *seu* humanitais *nomine complectuntur, studia, hodie esse supervacanea.*

Hic error dici vix potest, quàm latam sibi in Ecclesiis Euangelicis grassandi viam fecerit.

τοὔνεκ' ἄρ' ἄλγε' ἔδωκεν ἑκηβόλος, ἠδ' ἔτι δώσει.

nisi de studiosorum, eorumque queîs Scholarum & examinum cura commissa est, pulmonibus revellatur. Nos ante triennium tentavimus, non infelici apud quosdam successu. Deus O. M. benè faxit piis istis animis, quæ sanctum hoc opus promovêrunt.

Vt

Vt autem intelligat posteritas, quibus rationibus subnixæ Belgicarum provinciarum Synodi pestilenti huic errori iverint obviam, ipsiusque Barbariei jugulum petierint, subjiciam primò meam super hoc negotio parænesin, quibus hunc errorem abunde confutatum, omnes, opinor, pii agnoscent. Postea ipsa Synodorum quarundam decreta Lectori communicabo. Duo autem hic observet Lector, I. ea quæ uncinulis inclusa videbit, ad primam editionem accessisse. II. Philologiæ secularis seu profanæ (liceat mihi eam sic vocare διαχείσεως ἕνεκα) patrocinium Rev. D. *Scultetum* ex professo suscepisse, oratione, qua professionem Theol. in Acad. Heidelbur. auspicatus est. Extat ea in Deliciis ejus Pragensibus & curriculo vitæ, hoc titulo, *oratio de Philologiâ cum Theologia conjuncta, seu de quæstione, utrùm Theologo Scripturam interpretanti, externas etiam disciplinas & scriptores profanos in subsidium advocare liceat?* Lege Lector & non pœnitebit

SIXTINI AMAMA

SUPPLEX

PARAENESIS

Ad Synodos, Episcopos & Super-Intendentes Ecclesiarum Protestantium, de excitandis SS. Linguarum studiis.

NOn ingnoratis Reverendi Patres & Fratres, primarium Sacri Codicis è superiorum seculorum tenebris eruti, Tenebrarum Papismi discussarum, Religionisque repurgatæ instrumentum fuisse Solem Ebrææ & Grææ linguæ, qui multis retrò sæculis Christianismo non illuxerat. Cum enim Gregorius Tifernas, decreto Concilii Viennensis subnixus, circa annum DOMINI 1470. Academiæ Parisiensis Rectori indicasset, sibi propositum esse literas Græcas profiteri, postulato etiam stipendio, demirabantur omnes hominis peregrini, nec ab Academiâ accersiti, audaciam. Cum autem ille urgeret decretum, quod Scholæ etiam Parisiensis mentionem faciebat, Rectorque ad Senatum retulisset, introducta in Scholam illam fuit ea professio, quæ tot seculis jacuerat. In eadem ferè tempora incidit linguæ Ebrææ *παλιγγενεσία*. Joh. Reuchlinus, aliàs Capnio dictus, postquam fundamenta linguæ S. à Judæo quodam Abdia (cui pro singulis horis singulos aureos pendebat) Romæ in legatione didicisset, princeps Ebræas literas in Academ. Germanicis docuit, editis etiam Grammatica & Dictionario. Sed nec illud vos latet, quanto cum furore efferatus ille humani generis hostis per Colonienses, Lovanienses & Sorbonicos Theologos, atque adeò universam Monachorum conflugem, his initiis intercesserint. Quid enim intentatum reliquerunt? Quid non passi Reuchlinus, Erasmus, Pagninus, Arias Montanus & alii, cætera Pontificii, non aliam ob causam, quàm quod in propagationem linguarum incumberent. Adeo enim tristis erat facies istorum temporum, * *ut in authoribus Latinis Græcè nosse suspectum fuerit: Ebraicè autem, propè hæreticum.* Sed magis notæ sunt istæ Tragœdiæ, quam ut opus sit iis recensendis immorari. Videamus progressum. Quò magis æstuabant Monachi in extinguenda hac luce, eò magis beata & divinitus excitata ista ingenia in eâ fovendâ & propaganda laborabant. Et sicuti palma quò magis premitur, eò insurgit vehementius, & nostri animos sumebant ab impotentibus Monachorum declamationibus, ipso quoque Leone X. (ubi digitum Dei agnoscitis.) & Cardinali Grimano studia humaniora promoventibus. Ex eo, Vulgata illa res suas sibi habere jussa, Textûs Ebræus in V. Græcusque in N. T. authenticus haberi cœpit. Ex eo aditus apertus ad limpidissimos Israëlis fontes, quos Romanorum Pastorum invidia tot seculis obthuraverat. Ex eo

* Claud. Espensæus Episc. Gallus ad 2. Tim. 3.

Biblia, liber tot seculis plebi incognitus, in omnium manus devênere. Ex eo Versiones S. Codicis, non ex lacunis Vulgatæ, sed ipsis fontibus derivatas, omnes fere nationes consecutæ sunt. Hâc ratione Sol Euangelii vestris Ecclesiis illuxit. Adeo non fefellit Diabolum ejusque instrumenta triste augurium; nec frustrà Paulus 2. jam tum omnem movebat lapidem, ut omnia humanitatis studia extingueret. Quippe adeo oderat ea, * *ut ejus studiosos ad unum omnes hæreticorum nomine verberare consveverit. Unde & Romanos sæpius admonuit, ut filios suos diutius in literis occupari paterentur. Satis esse, si legere & scribere duntaxat didicissent. Novi*, inquit alicubi B. Lutherus. *quantopere mihi contra hostes meos profuerit linguæ Ebr. notitia. Certè*, inquit, *quamvis exigua illa sit, cum omnibus tamen totius mundi Gazis eam non commutarem.* Eadem magno *a*) Melanthoni sententia. Experti sunt id ipsum Monachi & Inquisitores, quâ de re lamentabilem Cochlæi & *b*) Melch. Cani querelam *c*) alibi produximus.

* Verba Platinæ.

Comm. in Ps. 45.

a Tom. 4. Orat pag. 471.

b De locis lib. 2 cap. 13.

c suprà in tractatu de vulgata vers. pag. 76.

Sed inæstimabile, hoc Dei donum quomodo excultum fuerit, breviter videamus. *Reverendus Vir Lutherus*, inquit *d*) Melanth. *quam graviter nos ad linguarum studia sæpe hortatus est. & negligentiam studiosorum castigavit? Videbat eum* inquit Melanth. *non aliam Veterem Barbariem reducendum, magis compendiariam esse viam si studia ling. interirent.* *e*) Musculus quoque Bucerus & alii piè docti Theologi supinam illam juventutis ignaviam χερσαμίοις ἐπέεσσι insectati sunt.

d Orat. tomo 4. pag. 465.

e In locis communibus titulo de linguis Scripturæ.

Sed qui tunc temporis in Academiis studebant, respondere poterant, sibi rem esse cum ejusmodi adversariis, qui & ipsi literas istas ignorarent, ac proindè non valdè necessarium sibi videri linguarum studium. Nostri verò adolescentes quid prætendent? *Pontificii*, inquit * J. Tarnovius, *vigilant, tandem vigilant Photiniani, dum omnes Biblia sacra in fontibus perlustrant, &c. Nos verò maximam partem dormimus securi, nec fontes multùm curamus, versionibus solis delectati.* Atque utinam vel posterius illud de versionibus verum esset. *Optimus Juris-Consultus*, inquit B. Lutherus, *qui in textu versatus. At jam* inquit, *mox ad Commentarios proruunt. Nostri studiosi*, inquit Cl. Amesius, *eas tantùm scripturæ particulas inspicere curant, quas ad locum aliquem communem vel controversiam definiendam ab aliis vident citari. Linguis perdiscendis nullam impendunt operam, Logicam supervacaneam esse autumant:*

* Clariss. & felicissimus Scripturæ apud Rostochienses interpres.

Po-

Postillis, commentariis & sæpè etiam commentis hominum fidunt. Præceptum Servatoris est, inquit beatæ memoriæ * Scultetus, *scrutamini Scripturas. At nostra juventus*, inquit, *magnam partem non scripturas divinas, sed humanas scrutatur, eristicos Magistrorum suorum libellos, quâ de caussâ notiores ei sunt definitiones & distinctiones hominum, quàm Dei, nec, ut Apollo, potens est in Scripturis Dei magno suo, maximo Ecclesiæ damno. Ita ex Sophisticis disputationibus, artem rixandi, altercandi benè dicta pervertendi sibi familiarem reddunt, &c. De linguarum interim studio & investigandò genuino Scripturæ sensu nunquam seriò cogitantes.* Veras esse has Euangelicorum querelas omnes qui Academiis vivunt oculati testes sunt. Magna hæc est ingratitudo viri P. & Fr. magna securitas. Ingratitudo: dum * *oblata donorum Dei facultas adeo contemnitur, & quidem, quod peccatum auget, in ejusmodi locis, ubi dona gratiæ Dei exposita sunt, & sic in promptu, ut etiam fastidientibus obtrudantur.* Securitas, dum videmus hostes Ecclesiæ sese nostris armis armare, & tamen in utramque aurem securi dormimus. Magna hæc rerum vicissitudo est, & agnosco hic profundum Satanæ stratagema. Initio Reformationis, cum apud illos plus quam Cimmeriæ tenebræ in Ecclesiis nostris florebant linguæ & S. Scripturæ studia. Magnos & incomparabiles, eosque quamplurimos Scripturæ interpretes & qui cum ἐξουσίᾳ, potentes in Scripturis, docebant, habuerunt illo seculo Protestantes. At postquam illos Sudor ad hæc quoque studia coëgit, eadem apud nos frigere cæperunt. Celebris ille Dominicanus Bannes alicubi ait se in extremâ senectute Ebræam linguam didicisse ne amplius ab hæreticis rideretur Campanella querebatur, Hæreticos Belgas, totumque adeò Arctorum orbem adversus Papatum Grammaticule bellum gerere, ideoque quæstiones Grammaticas cum Hæreticis abrumpendas, eosque à studiis istis abducendos suadebat. Hoc consilium quò felicius illis successit, eò diligentius in linguarum studia incubuêre. Testes sunt Jesuitarum Scholæ & Scripta. Testes illorum Grammaticæ, Orationes & Ellogia ex quibus unicum protulisse sufficiet, eò magis mirandum, quia est & Hispani & Monachi. * *Dico*, inquit, *non posse verò dici Theologum, qui in Ebraicis literis non mediocriter fuerit institutus.* Quod elogium Jesuita Serarius *a*) suo quoque calculo approbavit, & testimonio *b*) Villa-Vincentii firmavit. [Hic autem non possum non intertexere particu-

* Præfat. in Exercit. Euangel. quæ cygnea beatæ animæ cautio fuit.

* Verba Musculi, loco supra indicato.

* Alphonsus Mendoza Augustinianus, Præf in Acad, Salamant. in Quæst. positivis; quæst. 10. [& Marsennus, Theologus Parif. in observ. ad probl. G. Veneti p. 366. *Operæpretium esset*, inquit, *ut Christiani diligentius Ebrææ linguæ incumberent*]

a Proleg. Bibl. p. 207.
b Lib. I. de rat. studii Theolog. cap. 19.

lam dissertationis, quam *Andreas Valerius Desselius*, Juris-consultus & Linguæ Ebrææ Professor publicus in Academiâ Lovaniensi, ante pauculos annos habuit. Quæstionem proponit, annon hæretici commodissimè convinci possint, si proprio quis eos jugulet gladio, quoties ad scripturam & linguas provocant. *Circuitione opus non est*, inquit, *De linguis, quia ea professionis meæ sunt, id nunc dicam, ad solum sacrarum scripturarum linguarumque, quibus ea condita sunt, scopum collimandum esse. In manu palma erit, sæpe etiam ante conflictum.* Et paulò post, *Miramur*, inquit, *in hæreticis linguarum & literarum studium, rident illi in plerisque nostrum contemtum earundem, Notam istam eluamus, & cum principe illa scientiarum jungamus linguarum scientiam. Videbit mox quilibet, præter literas & linguas nihil ferè in illis esse reliqui. In his pueros torquent adhuc rudimentarios, & ad altiores istas disciplinas aditum patere volunt, nulli, qui in trivialibus scholis Græcas & Ebr. literas non didicerit: adeoque quarundam id apud eos statutum est, ut non prius dignos scientiarum dent titulos & honores, quâm facti in linguis fructus profectusque specimen quis dederit. Hoc nimirum est quod nuper sanctissimus Paulus V. Pont. Max. brevi, ut vocant, Apostolico constituit*, ut in promotione ad gradus doctoratus & ad alios sui ordinis honores, illi, cæteris paribus, præferantur, qui in cognitione trium linguarum ita profecerint, ut ad docendas illas apti sint, *Hortatur excitatque ad linguas summus Pontifex. Sequamur hortantem & excitantem volentes, lubentes*, Hæc Andreas.

Vtinam!

Cum autem hæc ita se habent, ut negari haud queant, duo ponam. 1. Omnibus Theologiæ studiosis annitendum esse. ut ad mediocrem peritiam Logices & Latinæ linguæ (quæ, licet ne unicum quidem originalis Dei verbi apicem possideat, tot tamen annos imo florem juventutis sibi vindicat) adjungant mediocrem Ebrææ & Græcæ notitiam. 2. Ut autem S. Ministerii Candidati hac in parte officium suum in Academiis faciant, in VV. RR. potestate esse ostendam.

Quod ad 1. attinet, illud vel ex eò satis superque probatum videri possit, quod prædictæ linguæ à [c]) Patribus [d]) jure Canonico, omnibus Theologis Evangelicis ipsisque adeò Socinianis & eruditissimis Iesuitis, hujusque ævi Monachis numerentur inter *necessaria Theologiæ instrumenta*. Sed ut distinctius & pressius id agam quod intendo, sic progrediar.

c Hieron. Epist ad. Sun. & Fret. & in Zach. 8. August. de Doctr. Christian. 2. 11.
d Distinct. 9. cap. ut Veterum.

1. Tex-

1. Textum Ebr. in Vet. Græcum in N. T. esse authenticas fidei Christianæ tabulas, apud nostros in confesso est. Quin & illud necessariò dabunt *e*) ex Pontificiis illi, qui in Vulgatâ Latinâ multos errores Interpretis. in textu autem Ebræo paucula tantum librariorum errata agnoscunt. Hoc fuit Reformationis fundamentum. Pro hâc thesi primi Protestantium Theologi tantis animis decertârunt. Eritne ergo jam istarum linguarum studium adiaphorum?

e Vide supra in tract. de vulg vers. cap. 8.

2. Et illud constat, utrique tantùm isti textui, Græco & Ebræo, competere magnificum & augustum illum authentici & infallibilis Verbi divini seu authentici instrumenti fœderis, titulum. Nulli enim versioni ista competunt, nisi cum hâc restrictione, QUATENUS cum authenticis tabulis convenit.

3. Nec illud Euangelicorum quisquam, cui sanum sinciput est, negaverit, versionem nullam dari posse, cui in omnibus cum authenticis tabulis conveniat. Ut omnes linguæ, ita Ebræa suas habet proprietates aliis imperceptibiles. SpiritusS. qui non solum materiam sed & verba suis amanuensibus inspiravit, ejusmodi characteres Majestatis, gravitatis & ἐνεργείας huic authentico textui impressit, quos nulla interpretatio valeat exprimere. *Undè præclarè judicabant omnes Veteres*, verba *a*) Junii, *singulas translationes rivos esse, ductos ex purissimis fontibus humanâ operâ, ac proindè sordibus ex infirmitate hominis inquinatos, authoritate cum authenticâ formâ non comparandos.*

a in Ellogio ling. S. quod Grammaticæ ejus præmissum est.

4. Cavebunt Euangelici (certè caverunt hactenus) ne suis versionibus plus tribuant, quàm Pontificii Vulgatæ Latinæ, quod ad authoritatem attinet. Jam verò *b*) Vega, Senensis, Canus, Andradius, Lindanus, Eugubinus, Oleaster, Cajetanus, &c. agnoscunt in sua versione multos errores Interpretis. Serarius Jesuita *c*) adversus Grezerum defendit, meliorem & perfectiorem versionem dari posse, cujus argumenta *d*) alibi produximus. Frater Aloysius Catanæus, sententiam suam Tridenti dicturus de authenticatione, ut sic dicam, Vulgatæ Versionis, ajebat inter alia, *Card. Cajetanum dicere solitum, eum qui Latinum solummodo textum intelligeret, dici non posse infallibile Dei verbum intelligere, Talis enim, inquiebat, solummodo intelligit vocem Interpretis, qui erroribus obnoxius est, &c.* Cui ignoti sunt 4. isti Casus queis, judice * Bellarm. ad Fontes recurrendum est, quod enim hoc voluerit,

b Vidè supra in tract de vulg. vers. cap. 8.
c Proleg. Bibl. p. 120. col. 2.
d supra p. 95. & seqq.
* de verbo Dei lib. 2. cap. 11.

exempla quæ adducit, satis ostendunt. 1. inquit *cum in Lat. Codicibus est error librariorum.* 2. *Aut diversa lectio.* 3. *Aut aliquid anceps in Verbis aut sententiâ.* 4. *Aut cum in Versione energia aut proprietas vocabulorum intelligi non potest* * Canus inter alios hos quoque addit, *quædam loca intelligamus, quæ clarius verti potuissent, & quæ sine linguarum notitiâ explicari non possunt.* 5. *Ad intelligenda Ebræa vocabula, quæ ob rationes in Versionibus remanserunt.* Judicate viri P. & Fr. annon totidem defectus in Vulgatâ agnoscant. Qui eosdem illos in versionibus nostris non agnoscunt, næ illi originalis Scripturæ pretium, & quid versioni præstet, omnino nesciunt. Hoc ergo rogare mihi liceat, utrùm is idoneus verbi D. Interpres haberi possit, qui per puram putam inertiam, & voluntariam inscitiam, ex prædictis istis casibus, puta variis lectionibus, erroribus librariorum & ambiguitatibus, ad fontes recurrendo, se extricare non potest? Qui proprietatem & emphasin verbi D. ubi haberi ea potest, intelligere non vult, atque adeò multa loca, quæ sine originalis linguæ cognitione ex ipsorum Pontificiorum judicio intelligi non possunt, explicare non potest? Accedant hùc duo alii casus, 1. *Cum locus malè versus est.* 2. *Cum alicujus variæ & discrepantes interpretationes sunt*, quomodo, quæso vos, is se expediet, qui hunc judicem adire & consulere non potest?

* De locis lib. 2. 15.

V. Illi, quos solis versionibus contentos esse cogit Orig. linguarum inscitia, aliorum oculis vident, *a) aliorum manibus credulâ simplicitate ita committunt clavum seu gubernaculum mentis suæ, ut si incerti essent incerto mari.* Hi cum Deo per interpretem loquuntur. Hi aliorum oculis vident. *b) Hi cum plebe in atriis stantes è longinquo sacra contuentur.* At qui Scripturam Originalem legit, & intelligit, suis oculis videt, *c) & cum sacerdotibus in ipsa penetralia admissus, omnium quæ intus aguntur, ipse arbiter & testis est.*

a Iunius in Elog. ling. Sanctæ.

b Walæus Orat. stud. Theol.

c Idem.

Nunquid res insueta & insolens est, Legatum cum suo, cujus capessit jussa, principe, per interpretem agere? Atque adeò omnia, quæ per Interpretes instituuntur colloquia, non admodum incerta sunt? Themistoclem hoc docuerat experientia. *d) Is apud Persas exul & colloquium Regis expetens, animi sui conceptus in Regis sinum per interpretem evaporare detrectavit, Sed ut fideliter mutua darentur & redderentur voces, integri anni spacium linguæ Persicè dis-*

d Plutarchus in ejus vita.

discenda postulavit.

Exemplum hinc sumant Candidati nostri & Naziræi Domini, *qui huc destinantur, ut non semel, sed quotidie & toto vitæ curriculo cum Rege Regum & Domino dominantium de rebus gravissimis, utpotè salutem suam & aliorum concernentibus, loquantur, ejusque mandata deferant.* Erpenius Orat. de l. Ebr.

Mercatores mihi videre. Ut certius res suas agant, Gallicam, Hispan. Ital. Turcicam & quas non linguas magnâ cum molestiâ discunt. *e) Et postquam naves nostræ etiam alium orbem petiêrint cum Indis loquuntur barbarè.* Tam ingeniosi & curiosi cum illi sint in sua generatione, nostri Naziræi solas illas linguas contemnunt, quas unicas didicisse esset operæ pretium. Sed ut redeat eo, undè delapsus est, sermo, Patrum & Scholasticorum commentaria docent quid sit Sacras literas & Dei oracula ex ore Interpretis accepta, sine Orig. linguarum notitia explicare. *Aperuêrunt illi*, inquit Melanthon, *seras securibus, & ligna clavo fiderunt.* Magnus ille Lutherus, * *nunquid hoc te movet*, inquit, *quod sanctissimi Patres in explicandis scripturis adeo frequenter impegerunt? Et licet subinde rectè aliquid dixerint, incerti tamen fuerunt, an videlicet in Originali ita esset ut illi interpretabantur.* E. G. *Rectè docuerunt, Christum esse filium Dei. Sed quam ridiculos se adversariis nostris præbent dum id probare satagunt ex Ps. 110.* Tecum pincipium in die virtutis tuæ, *cum isthic loci deitatis Christi nulla fiat mentio. Certe Adversarii hac ratione in erroribus suis magis magisque confirmantur. Rogas ergò causam cur Religio nostra sic derideatur? Non alia ea est quam linguarum ignorantia. Atque hic nullum, nisi à notitia linguarum, expectes subsidium.* Et paulo post, Nu sind aller alter Vater auslegung / die ohn sprachen die Schrift haben gehandelt/ (ob sie wol nichts unrechts leren) doch der gestalt / das sie oft ungewisse / unibene / und unzeitige spruche fuhren / und tappen wie ein blinder ander wand / das sie gar oft des rechten Texts fellen/ und machen ihm eine nasen nach ihren andacht. Ad summam, dici non potest quantas frustrationes dictarum linguarum ignorantia Patribus & Scholasticis, quorum multi cætera fuere excellentissimi, attulerit, & *f) quam miserè plerisque in locis cœcutierint.* Et dubitamus adhuc, quin verè dixerint Viri magni, *g) Ebraismorum ignorantiam horrendos errores in Ecclesiam invexisse?*

e Cunæus de Rep. Ebr. Præf. libri 1.

* Epist. de Scholis erig.

f Beza ad Matth. 1.6.

g Mercerus & Paræus ad Genes. 48.16.

6. At omnia hæc incommoda mitigari aliquo modo possent, si

aut

aut cum nullis, aut ejusmodi adversariis nobis res esset, qui aut linguas ipsi ignorarent, aut in recipiendâ unâ & certâ versione nobiscum consentirent. At res longè se habet aliter. Ajo itaque nullum Ministrum qui linguarum rudis sit, in arenam posse descendere cum docto Papista, Sociniano, &c. ne dum *b) os posse obthurare adversario*, quod tamen Apost. in Ministro desiderat. Nulla Versio utrinque recepta est. Vltimum principium est originalis Textus.

b) Tit. 1. 9. & 11.

7. Quotquot ex Polonia, Transsylvaniâ vicinisque locis ad nos transeunt, uno ore testantur, Socinianos, tàm laicos quàm Ministros, etiam ætate exitâ, nulla sumptuum habita ratione, in hæc studia incumbere, dummodò vel minimam nancisci possint discendi occasionem. Quid putatis miseros istos mortales intermissuros, si ea offerretur iis opportunitas, qua juventus Belgica fruitur?

8. Dicam quid amplius, inter Anabaptistas, omnis olim eruditionis osores accerrimos, hodiè non desunt, qui utramque linguam callent, Alii iis discendis adhuc fatigantur: sunt etiam qui filios suos linguarum notitiâ imbui curant. Judicent R R. V V. nunquid nostrorum negligentia eos ad hæc studia impulerit, & quid nostris Ecclesiis, nisi alia ineatur via. hinc expectandum sit.

9. [Cum præter alios Pontificios *Marinus Marsennus* promittat, se vulgatam versionem ex ipso Ebræo, prout jam est, defensurum neque usurum isto aliorum præsidio, *Textum Ebræum seu fontes esse corruptos, ubicunque à vulgata discrepant*, observat ad Problem. Georgii Veneti pag. 238.] Cum ex Bellarm. aliisque Pontificiis constet, eos hùc subinde descendere, ut à vulgatâ ad fontes provocent, quæro annon res pudenda sit, inter Euangelicos tot reperiri, qui, tali casu, Pontificio ex fontibus satis facere non possent. Ipsorum doctissimi hodiè textum Ebræum à Judæis corruptum esse negant. & utiliter ad fontes recurri posse, quin subinde necessariò ad eos recurrendum esse, asserunt. *i*) Bellar. & Andradius etiam invecta sæpè ex illis adversus Judæos argumenta peti posse agnoscunt, ubi vulgata nihil suppeditat. Nostri verò, quasi fontes corrupti, quasi pleni viperis & serpentibus essent (ut Monachus quidam olim concionabatur) ab iis abstinent. [Non sine indignatione ante annos aliquot legi in Rosweido

i) de Verbo Dei lib. 2. cap. 2.

weido, Jesuitâ nequaquam barbaro, colloquium, quod se instituisse dicit cum Professore quodam Leidensi. Disputatio erat de textu authentico Bibliorum. Ille pro vulgatâ, hic pro fontibus stabat, asserens, se Græcum textum (in novo, opinor, Test.) pro authentico habere. Regessit Jesuita, *quid ergo tot semini-verbii vestri agent, qui Græca ignorant?* Andreas Valerius Professor Ebr. in Acad. Lovaniensi narrat Gubernatorem civitatis cujusdam ad epulas suas invitasse aliquando Ministrum verbi divini & Pastorem, ut ille vocat, Catholicum. Incidit controversia de loco Gen. 3. 15. utrùm *Ipse*, an *ipsa* legendum esset, Minister provocat ad fontes, Hebraïca, inquit, veritas à nobis stat. Quid pastor? Habebat ad manum codicem Ebr. & Ministro nihil tale expectanti exhibet. Is videns rem sibi cum Ebraicæ linguæ perito esse, obstupuit. Et quia legere non poterat eum, ad quem ipse provocaverat, textum, eò confugiebat, se apud Batavos ita fuisse edoctum.]

10. Nullus eruditi Theologi commentarius, uti nec pleraque doctorum Polemica, cum fructu legi potest sine linguarum notitia. Quis intelliget nedum urgebit argumentum, quod à phrasi, voculâ, quin uno sæpè apiculo & accentu depromitur? Et quod ad Comm. attinet, periculum faciant in Hieron. item Calvino ad veteris & Bezâ ad N. fœderis libros.

11. Digna consideratione est ingenua Bellarmini, quam nostri egregiè exagitant, confessio, k) *multa*, vid. *celebrata fuisse Concilia, in quibus aut nulli aut quàm paucissimi fuerint Ebrææ linguæ periti.* l) Patres Concilii Ariminensis ab Arrianorum fautoribus rogati, utrùm in Christum an *ὁμοούσιον* crederent, *ὁμοούσιον* abnegantes, se in Christum credere professi sunt. Atque ita vox ea, pro qua tot prælia depugnata erant, in spongiam incubuit. Sed pro istis responderi posset, nullam de Vulgatâ ipsis litem fuisse motam, nullamque omninò tunc fuisse occasionem literas istas discendi. At si nostis Ecclesiis idem aliquando eveniret quæ maria eluere possent tam pudendam ignominiam!

k de Verbo Dei lib 2. cap. 10.
l Ruffinus hist. Eccles. l. 10. cap. 21.

12. Sed & illud ab omni ævo docuit experientia, studium sacrarum linguarum & Scripturæ indivisos esse comites. Et unde peti possent illæ, nisi ex hâc? Vbi exerceri nisi in hâc? Contrà neglectum & contemptum linguarum semper traxisse secum contemptum Scripturæ. Grassante superioris ævi barbarie, jacebat

Codex facer. Thomas, Lombardus, Aristoteles, utramque paginam faciebant in Scholis Theologicis. Christus, Prophetæ, Apostoli οὐδένι ἐν ἀριθμῷ erant, οὐδὲ τέλει, οὐδὲ πέπραται. Quod si non ineatur ratio, ut studia linguarum magis floreant, *certò certius est brevi futurum*, verba Musculi, *ut doctis aliquot viris è medio sublatis, pristinæ errorum tenebræ, imò crassiores etiam, in Ecclesiis obtineant: Sic puniente Deo præsentium temporum ingratitudinem ac donorum suorum contemptum. Est enim æquissimum, ut qui benedictionem scientiæ Dei aversantur, hâc ablongatâ, maledictione errorum & ignorantiæ ad summum usque obruantur.*

13. In primitivâ Ecclesiâ, quando summa cum difficultate lingua Ebr. discebatur, non defuere in utroque sexu, qui animos suos ad ea studia appellerent. *Hieron.* quanto labore his ipsis Musis litavit? m) *Origenes jam grandævus contra naturam ætatis & gentis suæ Ebraicè didicit. Augustinus* jam progressâ ætate Græcè discebat, & passim dolet, sibi non licuisse Ebrææ notitiam addere. Cum tamen intelligeret, quantas sibi frustrationes afferret ejus ignorantia, hortatur omnes Scripturæ studiosos, ne ullam ejus discendæ occasionem negligant. n) *Paula* & *Eustochium* Hieronymo ἐμαθήτευσαν. o) *Quin Blæsilla Paulæ Filia paucis diebus difficultates linguæ S. superavit, adeò ut in discendis canendisque Ebraïcis Psalmis cum matre contenderet.* Hoc Matronæ & Virgines isto difficili ævo præstitêrunt. Et quem nostri Naziræi, qui doctissimo hoc ævo vivunt suæ inertiæ obtentum quærent? [Audiant gravissima * Wolfgangi Franzii Theologi Witebergensis verba. *Ego iis*, inquit, *nullum paro patrocinium, quin jam modò graviter in eam sententiam, de diligentiâ in Ebræis collocandâ dixi, & eum qui secus fecerit, occasionibusque adolescentiæ & Academicæ vitæ abusus fuerit, nec fundamenta intima fontium comparare sategerit, divinam vindictam experturum pronuncio.*]

m Hieron in Catalogo Scriptorum Eccles.

n Hieron. Epist. 27.

o Epist. 25.

* De interpretatione Scripturæ pag. 55.

N. B.

14. Et superiore & hoc nostro seculo non defuêre Juris-Consulti, Philosophi, Politici, quorum alii, * etiam ad extremam ætatis regulam progressi, his studiis se applicuêre, alii eadem magno studio insuper promoverunt, ut *Masius, VVitmasladius, Veltuykius, Picus Mirandula, Bartolus, Rod. Agricola, Erasmus, &c.* [*Non defuerunt his proximis annis*, inquit idem Franzius pag. 56. *omnium ordinum venerandi Senes, qui hoc pietatis exercitium suæ senectutis divinam voluptatem constituerunt.*] Habet & Belgium in utroque

* [Ioh. Sturmitus LXX. ætatis anno Ebræam linguam didicit.]

sexu

ſexu, qui in linguarum Origin. ſtudia ſedulo incumbunt. Et poſtquam jam Grammaticam Ebræo-Belgicam & Dictionarium, quæ adjumenta jampridem Belgis φιλογλώσσοις promiſeram, nacti ſunt, bonæ ſpei ſidus affulget, fore ut propediem plures Ebraïſmi cultores habeat.

14. Provoco tandem ad conſcientias omnium piorum Miniſtrorum, qui aut præceptorum defectu, aut negligentiâ, aut denique mala ſtudiorum directione has linguas in Academiis non didicerunt, annon jam in ſanctiſſimi muneris functione & SS. literarum aſſiduâ meditatione agnoſcant, quantas ſibi fruſtrationes illarum ignorantia afferat. Annon reapſe nunc experiantur, *p*) *quæſtiones pleraſque, quibus tantum temporis in multis Academiis inſumitur, aut nullum aut omninò exiguum in Miniſterio uſum habere?* [*Certè Picus Mirandula*, teſte * Eraſmo, *& ſummi Theologi deplorarunt, ſe tot annos ſcholaſticæ Theologiæ impendiſſe.* Et quid ſibi vult ingenua illa Joh. Ludovici Vivis, confeſſio, *Quæ in juventute elato ſupercilio credebam eſſe theſauros in Philoſophia, jam converſus & Senex video vix ſtercora eſſe & tantum remoras vitæ piæ & ſtudiorum neceſſariorum fuiſſe.* Dicant ingenuè.] Annon graviter doleant, *q*) *quod in Trivialibus ſcholis tot annos profanis authoribus diſcendis impenderint?* Annon vera ſit *r*) magni viri querela, *quam turpiter non ſolum fontes, ſed tota Biblia à pleriſque Theologiæ ſtudioſis, aliiſque, qui eidem dant operam, negligantur?* Item alterius *s*) Theologi Veterani, *in multis Miniſtris id non immeritò deſiderari, quod fontes rarò inſpiciant, & delectum in dictis allegandis nullum habeant, cum tamen magnâ hic opus ſit diſcretione & prudentiâ, ut dicta primaria à ſecundaris, indirecta à directis, dubia à certis diſtinguantur.* Eloquantur candidè, annon res ita ſe habeat. Ego planè confido, omnes pios affirmativam ituros, ac proindè cum Virgiliano illo exclamaturos ſingulos,

p Cl. Walæus Orat. de ſtudio Theol.
* In Reſponſ. ad Latomum pag 87.
N. B.
q Wolf. Franzius de Int. Scr. p. I.
r Iohan. Tarnovii Præf. in Ex Bibl. Ed. 1.
s B. Meiſnei apud eundem Tarnov pag. 10.

O mihi præteritos referat ſi Iupiter annos!

Rogantur itaque per viſcera miſericordiæ D. noſtri Jeſu Chriſti, ut conjunctis operis id agant ſtrenuè, ut ſanctiſſima hæc ſtudia, temporum injuria propemodum collapſa, in Eccleſia Dei refloreſcant. [*Imitentur nautas, qui cum ipſi, navi ad ſcopulum illiſâ, nudi vix enatârint, nihilo ſecius aliis ſolventibus rectè ſolent conſulere, commoſtratis periculis. Si cujus ætas*, inquit Eraſmus, *jam ad hoc præteriit, is ſuam ſortem boni conſulat, modo ne bonæ ſpei juvenibus obſtre-*

 pat.

pat. Quamquam ego profecto ne senibus quidem author fuerim desperandi. Huc pertinent ea quæ supra numero 14. dicta sunt. Quibus hæc adjiciam ex Erasmo, *Quatuor nominare possum, viros mihi notos & celebres, quorum unus 48. ætatis anno, non nemo major XL. prima Græcæ linguæ elementa est aggressus. Quò verò profecerint, eorum monumenta ostendunt. Sed & ipse jam 53. annorum ad Ebraica studia recurro, &c.* Et * alibi, *Novi*, inquit, *senes canos & magni nominis Theologos, qui Tyrones Theologiæ hortabantur ut linguas discerent & bonas literas amplecterentur, deplorantes infelicitatem sui seculi, quod ipsis non contigissent eadem, non invidentes junioribus studiorum accessionem.*]

* in Apolog. pag 626.

1. Cæteris, quæ hùc accongeri possent, missis, ad alteram partem transeo, ajoque & RR. VV. muneris & potestatis esse, prospicere, ne vetus illa Ecclesiis & Scholis denuò superinducatur barbaries.

2. Quod ad munus vestrum attinet, non ignoratis illud Apostoli, t) *Ne cui citò manus imponito, neque communicato peccatis alienis* Audite Erasm. u) *Si usquam vobis permittitis cessare, alibi cessate potius; si delinquere, ubivis delinquite potius quam in hoc negotio omnium periculosissimo.* Audite Chrysostomum, *Qui ordinant indignos, iisdem subjacent pœnis, quibus illi qui indigni sunt ordinati.* Nostis illud Hieron. *Qui indoctum* (qualis is est qui adversario os obthurare non potest) *Pastorem ordinat, cæcum animal Deo offert.* Noverat hoc in mediis Papismi tenebris Episcopus Vltrajectensis DAVID Burgundus, Philippi Boni Filius. *Is cum intellexisset inter tam multos, qui sacris initiabantur, paucissimos esse qui literas scirent, voluit ipse rem propius cognoscere. Jussit sibi in aulâ cathedram poni. Proposuit quæstiones. Quid fit? Ex trecentis tres tantùm admisit. Cumque rogaretur, ut moderaretur sententiam suam, reputans, hoc sæculum non gignere Paulos aut Hieronymos, perstitit Episcopus, negans se requirere Paulos aut Hieronymos, sed tamen asinos pro hominibus non admissurum.* Quæ non ita accipi velim, quasi omnes Ebraicè & Græcè ignaros, pro asinis habeam (quæ enim hæc esset vesania?) sed illud volo, indignum esse, hoc & eruditissimo & hæresium feracissimo sæculo, præ quo illud Davidis Burgundi densissima nox fuit, ubi nullo labore aut sumptu linguæ istæ disci possunt, ad Ministerium admitti juvenes, qui, qua lingua Apostoli & Prophetæ scripserint, cujusque idiomatis aut significationis

t 1. Tim. 5.

u In Eccl. libr. 1

apud Erasmum in Ecclesiaste l. 1.

nis

nis ſint iſtæ, quæ nobis quotidie in ore ſunt, voces ſacræ, juxta cum ignariſſimis planè ignorant.

Poteſtatem etiam veſtram hac in parte non ignoratis. Imitamini exemplum Davidis Burgundi & brevi aliam Eccleſiæ faciem videbimus. Sequimini laudabilem Gallicarum Eccleſiarum conſuetudinem, ubi Theologiæ Candidato, in utriuſque Teſtamenti originali textu illud, quod Præſidi Codicem aperienti ſe primò exhibet, caput egendum & interpretandum proponitur. An minor in Angliâ, Germaniâ, Daniâ, Belgio, Helvetiâ cæteriſque Provinciis, linguas illas diſcendi commoditas? An minor neceſſitas, hoſtiumve multitudo aut robur minus quam in Galliâ? An minor veſtra veſtris in regnis provinciiſve authoritas, quam Synodorum Reformatarum in iſthoc regno? Quod ſi id impetrari non poſſit, illud ſaltem in examinib. cognoſcatur, utrùm eos progreſſus in Scholis fecerint, ut in Miniſterio, relictis jam Scholis, proprio Marte poſſint progredi illudque ſanctè promittant, ſe qualemcunque illam notitiam porrò aucturos nec ullo modo commiſſuros, ut ſive negligentiâ ſive inertia effluat. Fundamenta linguæ Grecæ in trivialibus docentur, quarum novi aliquot ſic conſtitutas, ut quotquot ex iis prodeunt, Nov. Teſtamentum Græcum Grammaticè poſſint reſolvere, Novi ſcholas, ubi fundamenta linguæ Ebrææ, magno Eccleſiæ & juventutis bono jaciuntur. Quotquot enim ex illis vel minimam Ebræarum literarum notitiam in Academias inferunt, feliciſſimè & inoffenſo pede videas progredi, dum cæteros ad Elementa illa Alphabetica pudet deſcendere. Vtinam ex Cl. * Franzii voto, ad iſtarum Scholarum exemplum cæteræ quoque conſtituerentur, & Naziræi noſtri à teneris, dum florida eſt memoriæ vis, ſacris Bibliis aſſuefierent! Vtinam vel ſemel tandem authores ſacri profanis ſubſtituerentur, aut ſi id obtineri non poſſit, ſaltem conjungerentur! * *Ipſa ratio ſuadet*, inquit, *capaciſſimis puerorum & recentis integritatis loculis memorialibus primo loco imponenda & ad cuſtodiendum tradenda eſſe ſacra illa* κειμήλια, *quorum uſus & in hac & in alterâ vita eſt ſummopere & unicè neceſſarius. Sæpenumero inquiſivi*, inquit, *ex piis alioquin ſtudioſis ordine, quinam eſſent primi verſus*, E. G. *in Eclogis Virgilii, quis eſſet primus in 1.2.3.4. Georgici AEneidos, &c. Hos verſus iſti mihi expeditiſſimè recenſuerunt memoriter. Cumque ſtudioſos Theol. eſſe ſcirem. è veſtigio interrogavi, quæ eſſent*

* pag. 52.

* pag. 2.

prima verba Geneseos, Exodi, &c. Ibi cogitabundi steterunt & ignorantiam suam cum dolore agnoverunt. Causa non alia, quam quod à praeceptoribus pueritiæ ad maturam Bibliorum lectionem non fuissent assuefacti, & quod à pueritiâ nil nisi profanos versus ediscere jussi fuissent. Judaica nec mala admonitio est, Filius quinque annorum ad Biblia accedat. *At apud nos barbatus juvenis 25. annorum vix tandem ad Biblia legenda accedit, * ubi arculæ memoriarum istis profanis expletæ & completæ fuerunt.* Ita in solis profanis authoribus, proh dolor! florem ingenii & ætatis deterimus. At dices hanc querelam respectu eorum, qui Theologiæ destinantur, forsan habere locum: at Juris-Consultos, Medicos, Philosophos & Politicos non spectare. Quasi non illi quoque Christiani esse, & Religionis principia imbibere debeant, Quasi non annitendum omnibus esset, *ut sermo Christi inter nos copiosè habitet,* atque ita *notitiâ Domini universa terra,* juxta Vaticinium Jesaiæ 11.9. *repleatur.*

pag. 4. Colos. 3. 16.

a) Scriptura non potest intelligi Theologicè, nisi priùs intelligatur Grammaticè, ajebat magnus Melanthon. Quomodo autem intelligetur Grammaticè, nisi calleas ejus linguæ, qua edita ea est, Grammaticam? *b) Qui enim nosse cupit verbum Dei, ut ab auctore Deo fuit promulgatum, citra omnem literarum, vocabulorum, phrasium & sententiarum detorsionem, inflexionem, immutationem, additionem, detractionemque purum putum, is illud non leget aut intelliget, nisi in eâdem linguâ, quâ à Deo primitus est promulgatum.* Itaque *c) Ebrææ & Græcæ linguæ studium deserere non potest Theologus & Theologiæ studiosus, quamdiu huic facultati in his terris operam aliquam navabit.*

a Apud Scultetum obs. in Mat. & Marc. cap. 74. b W. Franzius de Interp. Sc. p. 53. c Ibidem pag. 14.

Æquissimum ergo est, *d) ut non solum admoneantur, sed etiam vehementer S. Scripturæ Candidati, ut sacrarum linguarum Ebrææ & Græcæ cognitionem studiis suis, non dico quasi πάρεργον adjiciant, sed instar fundamenti in ipsum fundum mentium suarum submittant.*

d Muscul. loco supra citato.

Excusationes & effugia nulla hic admittenda. Olim ea operariorum erat inopia & messis magnitudo, & Academiarum status, ut multos minus benè instructos admiserit necessitas. At nunc ea est linguarum discendarum commoditas & Ministrorum abundantia, ut alios quam idoneos admittere nulla necessitas urgeat. Multos etiam, postquam ad Ministerium admissi, annos aliquot in vocationis expectatione videas consumere. At dicunt aliqui, se mediis destitui, ac proindè sibi festinandum esse. Πρόφασις hæc tantùm est. An magnas opes requirit

Gram-

Grammaticæ, Dictionarii & libelli Ebraici comparatio? Quis adeò à Patronis derelictus est? Rursus, quis horum recusantium adeò religiosus dispensator temporis est, ut non alterum tantum otio, ludo, atque utinam non etiam aleâ, compotationibus & scortationibus, consumat? Quod enim ad Græca attinet, illud extra controversiæ aleam pono, eam in trivialibus comparandam Græcismi notitiam, ut Novum Testamentum Grammaticè possit interpretari, Linguæ Ebrææ mediocriter discendæ bimestris, vel ad summum trimestris industria suffecerit. Tentet aliquis & juxta consilium meum de instituendo hoc studio, quod Coronidi meæ præmisi, studia sua componat, & videbit, me nihil præter verum dicere. Possem ego nominare adolescentes, qui suo exemplo hujus rei veritatem comprobârunt. Mirantur hoc multi & ne expertis quidem fidem habent, vel ipsum credo Picum Mirandulam mendacii postulaturi, qui Epistolâ ad Marsil. Ficinum pag. operum 367. ait, se unius mensis spacio ita didicisse literas Ebraicas, ut citra culpam epistolam dictare potuerit. Sed quid hæreo? Monstretur unum individuum, quod adeò religiosè tempus suum dispenset, ut sanctissima hæc studia, iis in locis ubi ea florent, sine culpa intermisisse dici possit. Certè talis rara avis erit in Scholis, nigroque simillima Cygno. Et si verum dicendum est, Reverendi P. & Fr. Eritne rei angustæ obtentus sufficiens excusatio, quominus aliquis ad Sanctum Ministerium accedat iis dotibus destitutus, quas & Scriptura & Canones Ecclesiastici exigunt? An Rex ad institutionem Filii admitteret inidoneum, eò quod res angusta obstiterit, quominus ea sibi comparare potuerit præsidia, quæ in Principis formatore requiruntur? Non putem. Cur ergò Deo & Ecclesiis se orbtrudere patiamur, qui donis necessariis instructi non sunt? Si hos ex commiseratione promoves, crudelitatem exerces in Oves Christi. Sed & illam quorundam juvenum præsumptionem gravibus decretis notandam omnes pii censent, qui cum ex Trivialibus Scholis crudi aut vix semi-cocti prodierunt, de cæteris functionibus idoneè obeundis disperantes, hanc unicam (de quâ Apostolus exclamat, *quis ad hæc idoneus?*) sibi desdondent, eamque ambire non erubescunt, exactis in Academiâ vix tot mensibus, quot arti alicui Mechanicæ, nedum Jurisprudentiæ aut Medicinæ discendæ, non sufficerent, nihil minus cogitantes quam

2 Cor. 2. 16.

quam illud Nazianzeni, *artem artium & scientiam scientiarum esse animas pascere*, ac proindè olim viros doctissimos & sanctissimos ad Episcopatus, nonnisi invitos, sublimatos fuisse. * *Lucullum eâ ingenii felicitate & magnitudine valuisse ferunt, ut Româ ad Mithridaticum bellum profectus rei militaris omninò rudis, in Asiam venerit perfectus Imperator. Aut eadem ingenij felicitate nostri illi intempestivi Candidati valere debent, aut docent postea, quod nesciunt & quod nunquam didicerunt, ne hoc quidem scientes, quod nesciant illa quæ docere debebant.* Sed ut dicam quod res est, mera hæc effugia sunt. & inanes προφάσεις. Solam & unicam causam in pigritia esse, vel id solum argumento est, quod ejusmodi fucos, ne tum quidem, cum jam ad Ministerium admissi, vocationes expectant & in Academiis otiosi vivunt, horum studiorum ulla cura tangat.

* D. Guil. Amesius Orat. ad Academ.

Sed nec alii desunt, qui, ut ingeniosa hic est inertia, doctorum dissensiones obtendunt. Junius, inquiunt, aliter vertit hæc & illa, quàm Lutherus. Piscator rursus à Junio, Beza ab Erasmo, A Beza rursus Piscator, Scultetus & alii dissident. Quorsum ergò linguarum studia? Resp. 1. An ergò doctissimorum istorum Virorum diligentia patrocinium inertiæ præstabit? 2. An omnis ejusmodi dissensus & versionum varietas Ecclesiæ noxia est? Longè aliter hac de re antiquitas judicavit. Namque præter Augustinum, Hiero. Theodoretum, aliosque Patres etiam Origenes credidit, non aliud esse magis idoneum genuinæ loci alicujus sententiæ eruendæ medium, quam diversarum Versionum inter se & cum fontibus collatio. Hoc fine Hexapla & Octapla sua Origenes publicavit. 3. Dicant mihi boni isti viri, cur ergo Grammaticam Latinam, cur Logicam didicerint, cur locis communibus & controversiis operam navarint? An in illis & præcipuè controversiis Theologicis nullæ controversiæ? An in illis nullæ, inter ejusdem etiam confessionis & cathedræ Doctores opiniones dissidentes? 4. Agnosco libens, etiam Ebraicè & Græcè doctis magnas adhuc multis in locis esse tenebras. At quid hoc ignavis patrocinatur? Vel hoc solum calcar esse debebat ad diligentiam. Si enim in multa adhuc caligine versantur & per nebulam vident linguarum periti, quantis in tenebris & quam densa in nocte earum rudes versari putandum est?

Sed porrò instant, versionibus & commentariis satis instructi sumus, & quæ insignis eorum modestia est, nos doctissimorum

rum

rum virorum Junii, Bezæ, &c. versiones non corrigemus, inquiunt. Cur ergò linguas discemus? Quasi dicerent, nos possumus ab aliis duci, cui bono ergò oculi linguarum? *Egregiè*, inquit Martinius, *Erue itaque tibi & oculos corporis. Quidni & iis carere potes Nec enim deerit qui ducat te.*

Sed seriò agendum mihi video in ludicrâ objectione. Resp. itaque 1. Piorum & Doctorum Theologorum Versionibus & Commentariis apud pios & bonos debitum manere æstimium. Et quod ad me attinet, Deo O. M. quotidie ago gratias quam maximas, quod ejusmodi organa superiori ævo excitarit & ornârit, quorum laboribus mihi quoque cum magno meo fructu utifrui datum est. Repeto tamen quod supra dixi, eruditum Commentarium legi non posse, nedum intelligi, sine Græcismi & Ebraismi mediocri notitia. Annon in Hieron. Calv. Bezæ, Drusii, Sculteti, Merceri, Paræi, Pisc. &c. commentariis ad singulas Ebræas voces dicendum tibi erit, *Ebræum est, non legitur?* 2. Versionem nullam eâ, qua à Ministro fieri par est, accuratione & fructu sine earundem notitia legi posse supra Num. 4. demonstratum est. Quæ omnia si quis præfractè negaverit, næ is ostendet, se ea, qua par est, attentione & diligentiâ sacras literas nunquam fuisse scrutatum cum tamen Apostoli mandatum sit, *Intentus esto lectioni, hac meditare, in his esto.* Resp. 3. 1. Tim. 4. 13.
Alios dari notitiæ linguarum fines, quam ut novæ versiones dentur, vel receptæ corrigantur. Nunquid præclari satis fines isti, aut utilitates satis magnæ videntur illæ, quas supra produximus? An nullum ergò operæ pretium erit versiones cum fontibus contulisse, atque in ipsis fontibus sese oblectare? An nihil ergò facit ad certitudinem fidei, Deum ipsum sine Interprete suis aurib. audire loquentem? Audite Melanth. communem Præceptorem, * *Scia inquit modestissima anima, me vix primis labris degustasse Ebr. Gr. & Latinas literas. Sed tamen hoc ipsum quod didici quantulumcunque est, propter judicium de religione, omnibus mundi regnis, omniumque opibus longe antepono.* *Tom 4. Orat. p. 471 *Quod eò dico*, inquit, *ut cum mihi & aliis, qui parum didicimus, videatis ad veritatis agnitionem, hanc exiguam doctrinam plurimum prodesse, & ipsi speretis magnum vos operæ pretium facturos si linguas mediocriter didiceritis.* * *Si fundus aut alia quavis hæreditas tibi peregrinanti paterno testamento obtigisset, annon tabulas originales domum redux posceres? atque ex ipsis potius tuis ipsius* *Martinus præf in Technol.

 oculis

oculis cognoscere, quam ex aliorum relatione accipere malles, quid & quantum tibi relictum esset? Quæ ergò supinitas erit, originale æterni patris de cælesti & æternùm permansurâ hæreditate testamentum despicere? At enim inquis, non est necesse. Verum est, nihil est necesse te ipsum oculos habere, & videre, quæ sint opus. Potes enim & alienis oculis credere: potes, si quò eundum sit, manû à puero tuo duci. Erue igitur tibi oculos, quia carere iis potes. Etenim in sacris libris lumen & oculus, quo divina perspicimus, est Ebræa lingua, cujus scientia & fructu cum te tuâ sponte prives, tum tibi oculos eruis, quibus illa cernuntur & cognoscuntur. Et nota, quod ait, *in sacris libris.* Nam & N. T. libri hoc sole illustrantur. * *Illi enim ita sunt Græci, ut verba quidem singula Græca sint, conjunctio autem & phrasis, ut ab Ebræis hominibus, Ebræa plurimum agnoscatur.* Hinc N. Testamenti Idioma *Ebræo-Græcum* vocitare soleo. * *Licet enim phrasis N. T. originaliter Græca dici possit, non tamen pure fluit, sed liquore Ebræi & Syri sermonis permista est. Quare licet lector N. T. in Græcis literis sit dexterrime institutus, linguarum tamen Ebrææ & Syræ ignarus, in Græca illius lectione infelicissimè versabitur.* Quibus suffragantur Illyricus, clavis parte 2. pag. 664. Calvin. Beza, Pisc. Scult. Drus. Fullerus, Scalig. Buxtorf. Paræus, & alii tam Pontificii, quam Euangelici DD. passim. Quin & causas ejus rei reddit Beza, ad Act. x. in digressione de dono linguarum. [Et tamen adhuc ejusmodi præfractos homines reperias, qui, ut juventutem à sanctissimæ linguæ, tanquam rei nihili & circa quam generosa & subtilia, si Dis placet, ingenia versari indignum sit, studio abstrahant, Ebraismos novo Testamento abjudicant. Quos ego homines vel ad linguæ Ebrææ rudimenta, vel ad magni *Heinsii* Aristarchum sacrum, vel si ne hujus quidem liquidæ demonstrationes eorum pertinaciam valebunt edomare, Anticyras relegandos censeo. Sed missis istis, prætermissisque illis quæ ex superioribus inferri possent,] contentus ero ad fontium dignitatem astruendam adjicere insigne Ellogium * Hispani Theologi, *Qui Hebræa, inquit, piè & religiosè tractant, multò in illis ampliora de Christo testimonia, quàm in Græcis Latinisque offendent.* Nec non illud * Jesuitæ non infimi subsellii, *In Ebraicâ scripturâ tot esse sacramenta, quot literæ; tot mysteria, quot puncta: tot arcana, quot apices.* Nec omittendum illud B. Lutheri, * *Ebræos Prophetas velle cogere, ut Germanicè* (addo ego quavis aliâ linguâ) *loquantur, perindè esset,*

* Ibidem.

* Iacob. Martinius Præfat. in N. T. Syr. Trostii.

Et Melanchthon. Orat. tom. 4. pag. 475.

* Andradii. Defens. Concil. Trid. l. 4.

* Possevini in Biblioth. selectâ.

* Epistolâ ad Lincum. 1528.

ac

ac si Philomelam quis cogeret, dulcissimâ suâ melodiâ relictâ, utrisonam cuculi vocem imitari.

Et ut ad versiones revertar, quæso te, annon & iste præclarus satis finis, ut possis Versionem B. Lutheri, Bezæ, Junii, &c. contra adversarium defendere? An verò eò impudentiæ delabêris, ut versionibus istis tanquam authenticis, adhærescendum tibi putes? [ut, sicuti Sutor & Latomus clamabant, *nobis satis est versio Hieronymi*, ita & tu clames, nobis satis est versio Lutheri, Junii, &c?] At Socinianus & Jesuita tibi non dabunt tam magnum ἄσυλον, nec difficile ipsis erit te ex hoc imperitiæ azylo extrahere.

Resp. 4. Si hæc perversa modestia primorum reformatorum animos incessisset, ne nunc quidem ex tenebris Papatus fuissemus eluctuati. Lutherus Germanicam Versionem, quæ ex vulgatâ traducta erat, correxit, Lutheranam alii aliquot in locis polivêre. Eandem Vulgatam in V. Test. Junius, in Novo Erasmus correxêre. Junianam & Erasmicam Beza, Piscator, Scultetus, Fullerus, Drusius, Graserus, Rainoldus & alii magis magisque perfecêre. An putabimus priores à posterioribus contumelia affectos? aut hac ratione damnum SS. Literis & religioni illatum? Et quæ Logica hanc consequentiam probabit, *Hic aliquid correxit in istius versione, ergò doctior fuit illo, aut saltem videri voluit?* Nihil simul inventum & perfectum fuit. Qui prior aliquid præclari invenit & glaciem frangit, plus laudis meretur, quam qui inventis aliquid addit. Illud non nisi magnis ingeniis datum est: hoc etiam mediocribus concessum est. Præclarè sanè Lutherus, Junius, Tremellius, Erasmus, Beza, de sacris literis meriti sunt, non eo tamen posterorum diligentiæ omnia præripuerunt. Deus liberè & variè sua dona dispensat. Dies diem docet. Multa olim obscurissima, eorum industria illuminavit. Longè plura in quibus ipsis fuerunt tenebræ posterorum diligentia partim illustravit, partim porrò illustratura est. Et ut hoc non esset, quid miramur bonum Homerum aliquando dormitare, præsertim in laborioso versionis opere? Nimis augusta res est, nusquam errare. Atque hæc non eo fine dicuntur, ut beatis illis viris vel tantillum detraham, sed ut ostendam verissimè dixisse Rev. D. * Scultetum, *nec unius, nec plurium, quam libet doctissimorum virorum, versionem Ecclesiæ pro authenticâ obtrudendam. Habent*

* Observ. in Matth. & Marc. c. 46.

bent enim omnes, ut suas virtutes, ita & vitia. Liceat mihi ergò de illis usurpare, quod de B. Hieronymo, Hieronymus ab Oleastro Inquisitor, * *Hieronymo*, inquit, *non plus tribuendum in sua Edit. si tamen illius est, quam sibi velit ipse tribui. Ipse verò, utpotè vir Sanctus, se aliquando hallucinatum ingenuè fatetur, suamque versionem in multis emendasse. Quæ non in eum finem produximus*, inquit, *ut virum sanctum traducamus, sed ut doceamus, eum non Prophetam, sed hominem fuisse.* Et cur adolescentes nostri non ipsis magnis illis viris Junio & Trimellio aurem substringunt? Illi enim non placere sibi eos profitentur, *qui rivis humanâ opera ductis ita acquiescunt, ut vix uno aut altero anno fontes ipsos investigent.* Et cur quæso? *Quum enim præclarè*, inquiunt, *secum agi existiment, si de rivulo humanitus ducto sorbeant, ubi fons præ foribus est, nihil mirum, si miseri justo Dei judicio tandem eò adducantur, ut palustri ulva implicentur & sordibus inquinentur: quas etsi suo ipsi torpore contrahunt, tamen ut ab aliis arreptas mordicus deinceps retinendas putant. At quantò melius veteres ex doctrinâ Johannis ad libros S. Scripturæ fidem adhibendam, ad sua scripta judicium afferri postulârunt, &c.*

* præfat in Comm. suum in pentat.

præfat in Biblia ad Fred, 3.

Resp. 5. B. Lutherum, Junium, Bezam, Pisc. &c. suas versiones sæpè sub incudem revocasse, multosque errores emendasse, prout vel ipsi, ut dies diem docet, suos errores animadverterunt: vel ab aliis, ut oculi plus vident quam oculus, fuêre admoniti. Et credemus, illorum versionem ultima recognitione ad eum perfectionis gradum pertigisse, ut omnibus postfuturis otia fecerint? Addo, Lutheri & Junii versiones sæpe δὶς διὰ πασῶν, dissentire. Vbi ergo illi sunt, qui Lutheri in N. Test. pro anthenticis habent, atque in iis securi acquiescunt, nunquam in causas varietatis inquirentes. Dubitas? Confer eas Ps. 68. 20. Jerem. 23. 23. Jezech. 5. 7. Hos. 6. 4. Jon. 2. 5. Mal. 2. 16. Quid ad hæc dicent duricervices isti adolescentes? An duo textus adeò diversi, authentici simul erunt? Non opinor. Vtrum tamen sequeris? Certè nisi aliquid in linguis didiceris, talpâ hic eris cæcior, evenietque tibi illud, quod Hieron. de linguarum imperitis asserit, * *ut, dum putabis te optimam sequi sententiam, pessimam eligas, & uniuscujusque interpretis errorem sequaris.*

* Apol. 2. contra Ruffinum.

Et ut ad commentarios redeat Oratio, in tantâ sæpè Commentatorum varietate quàm miserè hærebis, quam perpe-

tuò

tuò fluctuabis, si nihil judicii ipse ad eorum lectionem attuleris? Cur enim hunc magis quam illum sequeris, verè dictum à Poëtâ, quisquis fuit,

— *redit actus in orbem*
Ludus in hac mundi scenâ penè unus & idem.

Superiori sæculo Latomus, Sutor & id genus belluæ, cum quibus Erasmo pugnandum fuit, ad suos quoque commentarios provocabant. Hanc viam compendiosam: alteram, dispendiosam vocabant. Erasm. in Apolog. p. 625. Sed quam compendiaria ea via fuerit, duobus exemplis ad oculum demonstravit Erasmus p. 635. quorum alterum ex Ps. 45 alterum ex Thren. 3. desumsit, & nos illa, suo quodque loco, exhibemus. Ego verò in Lutherum, Calvinum, Bucerum & id genus interpretes injurius essem, si accuratissimos eorum commentarios, cum ineptis barbarorum istorum commentis conferrem. Manet tamen illud quod dixi, Fluctuabis semper, ubi illi dissentiunt. Et hîc locum illud habet quod vulgò dicitur, *compendia sæpe dispendia.* Neque enim faber, qui parandis instrumentis horas aliquod impendit, serius absolvet opus, quàm qui, non satis apparatis illis, mox ad opus accingitur. Ego ita semper credidi, Linguæ Originalis notitiam multorum Commentariorum instar esse. [Ac proinde hanc viam maximè esse compendiariam.] Hoc omnes piè docti agnoscunt. Tempore persecutionis verbi divini Minister Commentatorum suorum & Homiliastarum Bibliothecam ad manum habere non potest. O miserum ergò ejusmodi Concionatorem, si ex solis Bibliis suarum Concionum stamen & tramam conficere non possit! Atque hic iterum protestor, me doctissimorum virorum ut versiones, ita & Commentarios non contemnere, dum Scripturæ originalis studio primas defero. Advocatum do magnum illum Rostochiensium Theologum * *Scio*, inquit, *plurimorum ex nostris labores in controversiis enodandis exantlatos, illudque studium sacrum meritò suspicio: scio item extare erudita multorum in libros Biblicos scripta commentaria, quæ uti debeo, veneror, sed in istis* TANTUM *vel* PRÆCIPUE *occupari juventutem, neglectis Bibliis, id demum est quod sæpè multumque conqueror.* Defunctum me putabam: Ecce restant aliæ, quæ adversus linguarum studia adhibentur, machinæ. Si Originalis linguæ notitia tantam facem sacris literis allucet, cur ergò tantæ apud Judæos tenebræ? Cur illi ergò tam

* I. h. Tes. nov. præf. citata.

infelices SS. literarum interpretes? Hujus machinæ impetum jam olim a) Melanthon & b) Flacius retuderunt. Ecce enim, dum cognitionem linguæ Ebrææ Theologi Euangelici urgent, non urgent solùm eam, quæ in verborum flexionibus, aut nominum cum affixis compositione, &c. consistit. Vlterius progrediendum est, vid. ut vocum propriæ significationes ex diligenti locorum collatione investigentur, ut probè intelligatur dictio & phrasis, qua usi sunt sacri Scriptores. c) *Judæi verò magnam partem, tantùm abest, ut phrasin & modum dicendi perspiciant, ut & primam Grammaticæ partem ferè ignorent.* Eruditiores verò, quorum magna apud eos raritas est. Canonem Biblicum Grammaticè quidem, attamen ita explicarunt, d) *ut omninò contemni non debeat illorum labor.* Quod autem in doctrina de Messia & quæ inde dependent, adeò prævaricantur, e) *non tam peccant inscitiâ, quam voluntatis perversitate, ut olim Cajaphas & similes. Sed sit sanè inscitia. Ea ex hac potissimum causa oritur. Vt in arcâ fœderis, Cherubim se mutuo contuebantur, alasque jungebant, ita V. & N. Test. monumenta congruunt. Vetus est fons novi: Novum est lumen Veteris, & collatio utriusque ad utrumque intelligendum necessaria est. Cum autem aspernentur Judæi Christi & Apostolorum interpretationem, & sua somnia de Mundi imperio nolint abjicere, retinent corruptelas ab impostoribus excogitatas. Atque ita* f) *occalluerunt mentes eorum*, inquit Apostolus. Cujus verba consequa huc quoque pertinent. *Nam usque ad diem hodiernum*, inquit, *in lectione Veteris Testamenti manet non retectum velamen illud, quod cordi eorum impositum est: ubi verò converterint se ad Dominum, tunc tolletur velamen illud.*

a Orat. tomo 4. pag. 478.
b Clavis. parte 2. pag. 668.
c Flacius, ibidem.
d Graserus in ult. verbis pag 36
e Melanth. ut litera a.
f 2. Cor. 3 vers. 14. 15. 16.

Illud etiam à nonnullis afferri memini, *Florem ætatis* inquiunt, *in sola linguâ Latinâ discendâ detrivimus, sat vocum studio datum est. Rebus danda tandem est opera. Vita brevis, ars longa. Via longa & viatici parum.* His jam supra abunde satisfactum arbitror. Quod verò de lingua Latinâ afferunt, non de nihilo est. Absit ut ejus studium atro Lapillo notem. Noctua essem, si non ferrem ILLUM Solem. Illud tamen dolor jubet dicere, pudendum esse eam ex solis profanis authoribus disci, tot annos ei impendi, Linguarum sacrarum fundamenta in Trivialibus non unà tradi, Linguæ Latinæ denique eum tribui honorem, ut ejus sola qualiscunque cognitio Ministrum doctum à Laïco seu Idiota discernere censeatur. g) *Scire*, inquit Aristoteles, *est τὰ πρῶτα*

χεῖα scire, prima elementa & principia percipere. Jam verò prima Theologiæ Elementa non Latina reperies, sed Ebraica partim, partim Græca. Ne minima quidem Scripturæ particula Originaliter Latinè scripta est. Cur ergò Theologis futuris sola Latina adeò anxiè inculcatur? Quicquid responderint, illud tandem etiam inviti prodent, pluris apud se esse scripta hominum, quam authenticum Dei O. M. instrumentum. Et quod ad scholasticam institionem attinet, quia eò rursus delapsus est sermo, non possum quin hùc transcribam seriam *Caroli Sigonii*, hominis nec Theologi, nec Euangelici, querelam, quam ut omnes Euangelici, quorum in ordinandis Trivialibus Scholis aliquæ partes sunt, ad animum revocent, propter Dominum nostrum Jesum Christum, ad cujus gloriam omnia referri æquum est, supplex rogo & obsecro. *Vehementer erramus*, inquit, *ab iis ferme lustrandis monumentis exordientes, quæ falsorum deorum traditiones, & commentitias fictorum heroum actiones a Græcis, acutissimis hominibus, sed veritatis planè ignaris proditas complectuntur: quibus neque ad aliquem prudentiæ usum, neque ad ullum pietatis fructum excolimur: cum si quid in nobis sensus, ne dicam sanitatis inesset, ab iis potius, quæ sacris continentur Ebræorum literis, initium ducere deberemus. Nam si prima rerum principia quærimus, non altius repetere, quàm ab ipso mundi hominumque, quod ibi tractatur, opificio possumus: si vera, nihil tam verum existit, quàm quod Dei ipsius viventis ore prolatum est: si gravia, quid magnificentius iis inveniri monumentis potest, in quibus sancta Dei mandata, salutaria promissa, certa oracula, cæteraque his adnexa salutis nostræ adminicula concluduntur? Porrò autem unde aut virtutum exempla præstantiora ad persequendum, aut vitiorum detestationes acriores ad declinandum, aut actiones insigniores ad memorandum, quàm ab ipsis Ebræorum peti commentariis possunt? in quibus solis apertè docetur, quantum humanum genus aut religione colendâ summo præsentis Dei auxilio sublevetur, aut eâ negligendâ, acri ejusdem iracundiâ conteratur.*

* Præf. in Comment. ad Sulp. Severi historiam sacram.

[Huic admonitioni si aures nostras substringeremus, minus virium haberet ea objectio, quà literas Græcas & Latinas spectat. Sed adversus Ebræam & Græcam sacram, quam *Hellenisticam* vocant Scaliger, Drusius, & Heinsius, ficulneum plane telum est. An Medicus Galenum vel Hippocratem Græcè legens, aut Philosophus Platonem vel Aristotelem in primigeniâ scri-

ſcriptura evoluens, nihil præter ſermonem diſcet? Eodem modo, qui Prophetas Ebraicè, Apoſtolos & Euangeliſtas Græce legit, nunquid ſimul cum ſermone diſcet res ſacris literis comprehenſas?

Sed tempus tandem erit, opinor, ut vela contraham. Fiet autem illud, ubi duo ex B. Lutheri operibus loca produxero, quæ apud omnes bonos multum ponderis habitura mihi perſuadeo. Prior extat Admonit. ejus ad Magiſtratus civitatum Germaniæ, tomo 7. Latino Witeb. fol. 441. pag. 2. & tomo 2. Jenenſi, German. pag. 458. *Sed & hic video*, inquit, *quid poßis objicere, ut maximé, inquis, habendæ ſint ſcholæ, quid nobis proderunt linguæ Ebr. Gr. Lat.* &c. *Annon poſſumus Biblia in vernaculam noſtram transfuſa legere? Reſpondeo, Jam pridem noveram nos Germanos non niſi beſtias manſuros.* Ja ich weiſſ / leider / wol / das wir deutſchen muſſen immer beſtien und tholle thier ſein und bleben / *Verùm hoc miror potius, cur non pari ſemel dicant operâ, Quò nobis ſericum, byſſus, purpura, vina exotica, pulveres aromatici, quicquid præterea peregrinarum eſt mercium, cum nobiſmet ipſis vini, frumenti, lanæ & lini, Regiones noſtrates non ſolum copiam ad vivendum producant, ſed etiam delectum ad ornandum relinquant. Artes liberales, linguarumque cognitionem, quæ præterquam quod damnoſæ non ſint, etiam ornatum uberiorem, decus, utilitatem, tum ad intelligendas ſacras literas, tum ad Reip. munia obeunda ſunt allatura, poſthabemus: verùm merces peregrinas, quibus carere magno noſtro poteramus compendio, ut pote funditus nos exhaurientibus, ultro cupimus.* a) *Annon hoc eſt craßißimo ſtupore Germanam beſtiam eſſe? Præterea ſi linguarum peritiæ alius non eſſet fructus, vel ſolum ſocordiam noſtram excitare debebat, quod omnipotentis Dei adeo nobile donum ſit, quo Germaniam noſtram hac tempeſtate cumulatâ liberalitate, præ cæteris penè omnibus gentibus donavit. Videmus nimirum, Diabolum per Academias & Monaſteria ſtudiis ſemper fuiſſe reluctatum. An neſcis quo furore Monachi contra emergentes linguas ceu hæreſin manifeſtariam acti fuerint & adhuc ſine intermißione furant?* b) *Siquidem proſpiciebat veterator ille malum, quod regno ſuo linguarum cognitio eſſet illatura ubi in lucem emerſißent, cui multis ſeculis mederi non poſſet. Proinde cum prodeuntibus linguis obſtare non potuit, cogitat eas ad*

a Heiſſen das nicht billich deutſche narren und beſtien?

b Den der teufel roch den braten wol / wo die ſprachen her fur kemen / wurd ſein reich ein loch gewinnen das er nicht licht kund wider zuſtopffen. Weil er nu nicht hatt mugen weren / das ſie herfur kemen/ denckt er doch ſie alſo ſchmal zu halten das ſie von ihnen ſelbs wider ſollen vergehen und fallen. Es iſt ihm nich ein lieber gaſt damit ins haus kommen / darum wil er ihn auch alſo ſpeiſen/ das er nich lange ſolle bleiben / etc.

eas ad paucißimos quoque relegandas esse ut per se tandem, sterili paucitate cogente, denuò arescant & concidant. Ac sanè parùm gratus hospes diabolo linguarum peritia fuit, propterea eundem frugali culina tractare decrevit, ne diutinâ mansione premat hospitem: quam veteratoris nequißimi vafriciem pauci nostrum vident. Et paulo post, *cum primùm emergerent linguæ, omnes ignorabant, quo consilio divina Sapientia linguas in lucem prodire sineret, donec re compertâ videmus, hoc Euangelii restaurandi causa factum esse, quod tum adhuc revelandum erat, ut per hoc papistica abominationis regnum everteret. Quamobrem credimus & Græciam Turcarum ditioni subjugatam, ut per Græcos sparsos & fugatos illorum lingua disseminaretur.* Et rursus pauculis interjectis, c) *Hæc eò dicta sunt, ut intelligamus, nos Euangelium commodè nunquam retenturos esse, nisi fiat linguarum auxilio. Linguæ enim sunt vaginæ, quibus gladius ille Spiritus, vid. verbum Dei, est insertus. Sunt arcæ, seu thecæ repositoriæ, quæ hoc nobile κειμήλιον asservant. Pocula, quibus salubrem hanc potionem exceptam circumferimus. Cellæ promptuariæ, ex quibus promus concionator, hæc Euangelica cibaria depromit, Cophini in quibus panes una cum piscibus adeoque reliquiarum fragmenta custodiuntur, ne pereant. Quod si nobis supinè stertentibus, quod Deus avertat, per incuriam elabantur linguæ, timendum est non Euangelium solum amittamus, verùm eò rursum miseriarum venturum nobiscum, ut nec linguam Lat. aut sermonem patrium rectè sonare aut scribere poßimus.*

Germ. c Lasst uns das gesagt seyn.

Alter extat in ejus comment. ad Psalm. 45. Sæpe monui vos, inquit, ut Ebræam linguam. Etsi enim linguæ nullus alius esset usus, tamen pro gratiarum actione discenda erat: quod pars quædam religionis & cultus Dei sit, eam linguam docere vel discere, quæ sola, quicquid unquam divini est, docet. Auditur enim in ea Deus loqui, audiuntur sancti invocantes & maximas res gerentes, ut studium, quod in hanc linguam discendam impenditur, Missa quædam seu cultus Dei meritò vocari possit. Quare seriò vos hortor, ne eàm negligatis: periculum enim est, ne Deus, hac ingratudine offensus, privet nos, non solùm cognitione hujus sanctæ linguæ, sed & Græcæ & Latinæ & totius religionis. Quàm facile enim ei est excitare barbarum aliquem populum, ut hæ linguæ unà intereant? Sed præterquam quod pars cultus divini est hoc studium, continet etiam maximam utilitatem. Si enim aliqui futuri sunt Theologi, sicut necesse est, ne-

T que

que enim omnes Jura aut Medicinam discemus, oportet eos esse munitos contra Papam & aliud odiosum hominum vulgus, qui cum unam Ebræam vocem sonare didicerunt, statim putant se magistros hujus sanctæ linguæ esse. Ibi nisi eam nos teneremus, tanquam asinis illudent & insultabant. Si autem nos quoque muniti fuerimus cognitione hujus linguæ, poterimus eis os impudens obstruere. Sic enim Diabolo & ejus ministris resistendum est. Arbitror enim nos habituros religionis nostræ hostes, Hispanos, Gallos, Italos, &c. Ibi autem cognitione Ebrææ linguæ opus erit. Scio enim quantum mihi profuerit contra hostes meos. Quare hâc quantulacunque cognititione infinitis auriorum millibus carere nolim. Et vos quoque dabitis operam, qui aliquando docebitis religionem, ut hanc quoque linguam discatis, si non pecora campi & indoctum vulgus haberi vultis, quod editis Germanicis libellis adjutum, utcunque Dominicalia & Catechismum docet, &c. *hactenus* B. LUTHERUS.

Audivistis Rev. PP. & FF. judicia, vota & gemitus piorum. Vos ipsi hæc sacræ militiæ flagitia nostis optimè & doletis. Medicinam parate huic malo. Principiis obstate Omne malum nascens facilè opprimitur, inveteratum fit plerunque robustius. Si vos hic silebitis, manusque remittetis, Pontificum edictis non erit opus. Sacra studia spontè in exilium ibunt. Cervicibus nostris denuò imminet Barbaries, vos depellite. Magno passu properamus ad veteres tenebras. Vos retrahite. Non votis aut suppliciis muliebribus, sed vigilando, in medium consulendo, salutaria decernendo & exequendo restituenda res est. Hoc à vobis expectat Ecclesia, damnate eam hujus voti. Sic à vorticibus inutilium quæstionum, quæ tot jam annos, magno Papismi & Photinianæ hæreseos incremento, Ecclesias Germanicas, ad placida sacri Codicis & salutaria Theologiæ practicæ studia revocabitur juventus, & ad disputationes sobrias super utilibus thematibus, * *non nisi jam fundamenta Religionis ex S. Codice & doctrinâ Catechetica edocta* accedet. * Ὀυ παντὸς, ὀυ παντὸς ἐςι τὸ περὶ Θεοῦ φιλοσοφεῖν, προσθήσω δὲ· οὐδὲ πάντοτε, οὐδὲ πᾶσιν, οὐδὲ πάντα: Ἀλλ᾽ ἔςιν ὅτε καὶ ὅις καὶ ἐφ᾽ ὅσον. Sic, postquam gemina illa communis matris Ecclesiæ ubera Vet. & N. Testamentum suxerint, & in Christo adoleverint Naziræi nostri, adversus omnes Hæreticorum ictus animosius insurgent. * *Hoc enim est unicum illud scutum*

* Scult. & Ternov. in præfat. citatis.

* Nazianz. apud Tarnov. in Præfat.

* Tarnov. Præfat. citatâ

ſcutum quod ipſis obvertendum eſt, ſic dicit Dominus, quomodo legis, erratis neſcientes ſcripturas. Vno verbo, lætior erit Eccleſiæ & Scholarum facies. Theologus ego non ſum, nec Theologi filius. Minimum me in domo Dei miniſtrum agnoſco. Non ideò tamen rejicietis hoc, quod aliorum verbis vobis ſuggeſſi, conſilium. In militia, equitum præcipua opera eſt, non ſpernuntur ideò pedites. In domo extruenda præcipuus architecti uſus. Ideò non rejiciuntur operæ & adminiſtri. Ego quod hactenus feci, id porrò cum bono Deo agam, ut hæc ſtudia auguſtæ illi Dominæ, Theologiæ, fideliter ancillentur, ſpartamque meam ſic exornabo, ut juventutem noſtram nulla neceſſitas coactura ſit, ad aliquot miliaria cum * *Graſero* ob unam aut alteram vocem Ebraïcam ad Judæos excurrendi. Ego pro meo modulo plantabo & rigabo, à magno illo meſſis Domino, & RR. VV. ſalutaribus decretis incrementum expectaturus, &, prout ſe dant initia, ringente etiam Satanâ, conſecuturus. Cum enim hanc Parænesin, licet belgicè ſcriptam & contractiorem, anno ſuperiori, aliquot provinciarum Synodis,

Αἳ μὲν φέρτεραί εἰσι νοῆσαί τε κρῖναί τε,

obtuliſſem, omnibus ſtudium meum abundè probavi. Sicuti ex iis, quæ jam ſubjiciam, actis, liquebit.

* Vide ejus ultima verba. pag. 55. in præf.

APOGRAPHVM
EX
Actis Synodi Provincialis Friſicæ, celebratæ Harlingæ, ANNO 1624.

SESSIO V.

XXVI. Maij, ante meridem, poſt habitas preces

NOmine D. Profeſſoris AMAMA *exhibita ſunt Synodo per Scribam* XXVI. *exemplaria Paræneſeos ejus: quibus diſtributis, lectis & examinatis, judicavit Synodus ejus petitionem eſſe laudabilem, ædificativam, valde utilem & perquam neceſſariam: ac proinde ei hoc nomine ver-*

verbis Synodi, per D. Christoph. Hardenbergium, electum Synodi Scribam gratias esse agendas. Decretumque est, ut in posterum Theologiæ Candidati, quotquot ad examen Ministerii Eccles. admitti desiderabunt, præter testimonia Senatus Academ. & Theologiæ Professorum, exhibeant etiam testimonia Professorum Ebrææ & Græcæ linguæ, quibus doceant, se in prædictis linguis eos saltem progressus fecisse, ut orignalem Veteris Novique Test. textum mediocriter possint intelligere; utque in Classe istâ, cujus examini se offerunt, ejus quoque rei specimen edere teneantur.

Quòd verò ad Idiotas attinet, cæterosque, qui non recenter ex Academiis veniunt, cum iis in omni discretione agetur, pro ratione rerum, personarumque juxta Ecclesiasticas Sanctiones. Porrò, Deputati Synodi, hujus decreti causas Amplissimis Academiæ Franek. Curatoribus quamprimum indicabunt, ab iisque petent, ut hujus Provinciæ Alumnis mandare dignentur, ut juxta hanc sanctionem studia instituant. Injungit denique Synodus expressè omnibus Classibus, ut post Pascha sequentis anni hoc decretum sequantur & exequantur. In orig. subscripserant nomine Synodi

REGNERUS HACHTINGIUS Ecclesiastes Leovard. Præses Synodi.

CHRISTOPH. HARDENBERGIUS Pastor Ecclesiæ Midlumensis, Synodi Scriba

---

APOGRAPHUM EPISTOLÆ

Rev. Viri, D. Doct.

FRANCISCI GOMARI. ad Synodum FRISICAM DOCCOMII congregatam datæ.

Salutem & pacem à Deo Patre per J. Christum.

QUAMVIS aliquâ locorum intercapedine (reverendi Patres) dirimamur, arctissimâ tamen communionis sanctorum sub eodem Christo capite necessitudine devincti sumus: adeo ut seriò non solum cum dolentibus dolere, sed cum gaudentibus etiam

etiam gaudere jubeamur. Quocirca dissimulare sine ingratitudine non possumus, quanta meritò lætitia perfusi simus, postquam nobis præclara virtus vestra innotuit: quod gravissima atque utilissima D. AMAMÆ Parænesi confirmati, in Examine Candidatorum Theolog. & Græcæ & Ebrææ linguæ rationem habendam sanctissimè & prudentissimè (Gallicarum Ecclesiarum more) statuistis. Alioqui enim verendum erat, ne quemadmodum sacrarum illarum linguarum studiis, patrum nostrorum memoriâ suscitatis, simul veritas pene sepulta emergere cœpit ac caput attollere; ita contra studiis hisce neglectis, in pristinam barbariem & veritatis jacturam relaberemur. Gratulor igitur vobis, Patres Reverendi, insignem illam Pietatem ac prudentiam, quod Ecclesiæ Dei (quam sanguine suo acquisivit) laboranti ac ruinam minitanti, salutarem statuti vestri manum primi in Belgio subjecistis. Quo fiet ut S. Theologiæ studiosi, qui ad ministerii Euangelici munus aspirant, recto ordine procedant, scripturamque non per solam variæ interpretationis transennam eminùs aspiciant, sed eam penitius intueantur ac scrutentur, sanctarum linguarum subsidio adjuti. Quo modo & certius veritatem docere & eruditis adversariis occurrere, oraque iis obturare valebunt. Qua in re non solum reliquis Belgii Ecclesiis æternâ cum vestra procerumque Phrysiæ laude præluxistis: sed etiam vestro exemplo tam australem quam Borealem Hollandiam inflammastis, ut D. AMAMÆ hortationi (gravissimis rationibus subnixæ) locum darent, vestrumque decretum, sine invidia sincerè ad Ecclesiæ emolumentum Deique gloriam imitarentur. Quod uti fratres Geldros secuturos non levibus literarum indiciis arbitramur; ita nuperæ Groninganæ Synodi, mense Majo, consensionem (vestro & Hollandiæ decretorum ductu) meritò accessisse coram cognovimus ac comprobavimus. Adeo utile est, pio & laudabili instituto præire, aliisque comiter viam demonstrare! Nec pietatem solummodo, sed prudentiam etiam vestram singularem vobis gratulamur. Quippe, ut rem honestissimam utilissimamque decrevistis, ita factu non difficilem, dilatâ illius in annum integrum observatione, omnino reddidistis. Nam quemadmodum Themistocles licet adultior (ut Plutarchus memorat) cum Rege Persarum de rebus gravibus locuturus, anni spacium discendæ linguæ Persicæ postulavit, ut regis verba intelligere certius & ei

respondere tutius sine interprete valeret, idque eo intervallo est assecutus: ita & vos prudentissimè Candidatis Theologiæ, ut Deum Regem in S. Literis loquentem aliqua ratione intelligerent, annum indulsistis. Pergite igitur vestrâ illa virtute & constantia Ecclesiam stabilire. Ita Deus optimus Pater vos omni gratiæ spiritus sui cumulo auctet & conservet per Dominum nostrum Jesum Christum. Valete Reverendi Patres, & meam hanc gratulationem observantiæ erga vos, & amoris mei erga Ecclesiam testificationem, pro solitâ humanitate vestra boni consulite.

Groningæ 4. Junii CIↃ IↃ CXXV.

Subscriptum erat, Vestrûm observantissimus

FRANCISCUS GOMARUS.

APOGRAPHUM
EX
ACTIS SYNODI FRISIÆ habitæ DOCCOMII 1625.

QUod ad decretum Synodi Harlinganæ attinet, super studiosis Theologiæ, quo cautum est ne illi in posterum ad Examen admittantur, nisi in Ebræa & Græca lingua mediocriter versati sint, Fratres hujus Synodi, auditis expensisque rationibus à .... in contrarium productis, neutiquam censent eas ejusmodi esse, ut propterea laudabile illud decretum mutari debeat, quin contrà judicant, admodum ædificativum, necessarium & utile esse, ut ei inhæreatur, illudque quàm diligentissimè & maximè serio observetur, addentes hoc interpretamentum, decretum illud pertinere non ad eos solummodo, qui recens ex Academiis venientes ad Examen admitti desiderant, sed ad omnes qui studuêre, etiam si annum aut amplius extra Academiam aut vitam privatam vixerint, aut scholasticam pædagogicamve functionem obierint. Quod verò ad Idiotas attinet, præsens Synodus nihil derogat bonis decretis, quæ super isthoc negotio, tam

tam in Nationalibus, quam hujus Provinciæ Synodis ante hac condita sunt. In originali subscripserant.

PHILIPPUS EILSHEMIUS Ecclesiastes Harling. Synodi Præses.
WIBRANDUS HOMMIUS Synodi Scriba.

APORAPHUM
EX
ACTIS SYNODI LEOVERDIENSIS.
ANNO 1626.

P*Lacuit Synodo, nemine contradicente, ut illi quoque Candidati, qui post rogatam hanc legem quandocunq; aut undecunque, in hanc provinciam venient, huic quoque decreto juxta cum Frisiis sint obnoxii. Si cui vero alibi, ubi decretum de studio linguarum rogatum necdum est, post latam super hac re in Synodo Frisica Legem examinato & ad SS. Ministerium admisso, in hanc provinciam vocari contigerit, prædicta Synodus voluit, eum quoque huic* Legi *esse obnoxium.*

In originali nomine Synodi signaverant
B. FULLENIUS, Synodi Præses.
I. BILTIUS, Synodi Scriba.

APOGRAPHUM
EX
ACTIS SYNODI Suyd-Hollandicæ,
celebratæ WOERDÆ 1625.

Q*Vod ad VII. gravamen attinet, quo agitur de propositione* D. SIXTINI AMAMA, &c. *decernit Synodus, sicuti jam decrevit Synodus Frisica, ut Candidati Theologiæ, qui ad præparatorium Examen* Ad-

mitti volent, præter testimonia Ecclesiæ. Senatus Acad. & Professorum Theologiæ, simul exhibeant testimonia Professorum Ebrææ & Græcæ linguæ, quibus doceant, se eos progressus fecisse, ut originalem Vet. & Novi Fœderis textum ad minimum legere & mediocriter intelligere possint.

Eadem fere verba sunt decreti Synodi VLTRAJECTINÆ 1626. Et NOORT-HOLLANDICAE 1627. Harlemii celebratæ.

ERROR GENERALIS V.

Versiones Latinas, Pagnini, Iunii, Erasmi, Bezæ, nec non Germanicam B. Lutheri, &, quæ ex ea expressa est, Belgicam, mentem Spiritus S. ubique ita expressisse, nullius ut correctionis amplius indigæ sint.

De hoc errore in superioris confutatione satis superque dictum arbitror. Illud enim quod hic asseritur, primarium eorum argumentum est, qui linguarum studia res suas sibi habere jubent. Si quis tamen de Belgica pleniorem instructionem desideraverit, eum ablego ad Prolegomena * collationis nostræ Biblicæ, lingua Belgica ante quadriennium editæ, qua veteris Test. versionem cum fontibus & accuratissimis translationibus contuli. Sed hic fortassis aliqui ex Euangelicis in me destomachabuntur, dicentque falso sibi impingi hunc errorem. Quos ego rogatos velim, cur ergo mansuetissimo Theologorum D. Joh. Piscatori tam fuerint iniqui, cur à B. Lutheri versione ne latum unguem velint discedi, cur denique illorum plerique tot loca Scripturæ, quæ in manifestis mendis cubant, quorum à fontibus discrepantiam doctissimi viri detexerunt, veteri more, etiam cum dogmata probanda vel improbanda sunt, citent. Protestationem facto contrariam, nullam esse Juris-consulti pronunciant.

* Bibelsche Conferentie.

ERROR GENERALIS. VI.

Lectionem S. Scripturæ Theologiæ studioso non esse admodum necessariam. Vel, posse aliquem Theologiæ studere

dere, & Theologiæ studiosum dici etiam si non legat sacras literas.

Hunc errorem in Papatu obtinuisse olim supra pag.47. obiter ostendimus, At ex professo hanc quercum excussimus in præloquio hujus operis. Vbi liberum quoque gemitum edidimus de statu Academiarum protestantium. Ea repetere supervacuum esset & plane φορτικῆς λογοδιαῤῥοίας. Pestilentissimi hujus erroris fibras ab ipsis radicibus eliserunt pii Theologi. Ego, licetne Grammatici quidem titulum merear, non me contineo tamen, quin omnes Theologos, queîs mea ancillatur opella, per viscera misericordiæ Domini nostri JESU CHRISTI obtester, ut hic vigilent. &, cum videant Photinianos, Pontificios & Anabaptistas hic nescio quo impetu incalescere, juventutem ad Biblica studia adigant. Sed causæ, quam & urgeo, bonitate subnixus, audebo ad vos ipsos orationis meæ cursum dirigere, Lectissimi juvenes,

audebo fungi vice cotis, acutum
Reddere quæ ferrum valet, exors ipsa secandi.

Si ergo non commoverunt vos omnes istæ magnorum virorum querelæ, quas in præloquio plena manu effudimus, considerate quæso & animum advertite ad ea, quæ nunc ordine dicturus sum.

I. Quàm præclarum sit illud ellogium quo Timotheum suum ornat μεγίστη τοῦ κηρύγματος σάλπιγξ, Paulus, 2. ad Timoth.3. 15. quod ἀπὸ βρέφους sacras literas noverit. Quàm beatum prædicat eum David, qui in lege Dei meditatur die ac nocte? Labia Sacerdotis custodient scientiam, & lex requiretur ab ore ejus, Mal.2.7. at quomodo hoc fiet nisi Legi studuerit?

II. Quàm seriò hortetur Apostolus suum Timotheum, ut *stultas & ineruditas* (quales pleræque Scholasticorum sunt) *quæstiones fugiat* sciens illas gignere pugnas, 2.Tim.2.23. *& profanos de rebus inanibus clamores cohibeat* vers. 16. & vitet λογομαχίας, quæ ad nihil sint utiles, vers. 14. Contrà, 1.Tim.4.13. *intentus esto lectioni*, Scripturarum opinor.

III. Necessarium esse in Verbi D. Ministro requisitum, ut possit *sermonem Dei* ὀρθοτομεῖν .i. *rectè tractare*, ut vertit vulg. ut *sit potens exhortari doctrinâ sanâ, & contradicentes convincere.* Tit.1.9.

Potens in scripturis erat Apollo, Act. 18. ut & tu sis talis, à teneris assuescendum est lectioni Biblicæ, phrasis ejus, quæ latentem quandam ἐνεργείαν habet, in succum & sanguinem convertenda est. Assidue volvendus est hic lapis. Nulla pars προπαιδείας tractari debet, cui non simul adjungatur Scripturarum lectio. Non infunditur ea cœlitus. Decumana opus est industria.

IV. Audi Serarium Jesuitam & mirare, in Proleg. Bibl. cap. 28. quæst. 7. hanc movet quæstionem, An Theologiæ destinato à puero sacris Bibliis vacandum sit? & affirmat. 1. Quia certum vetus illud, *à teneris consuescere multum.* Et, *Quo semel est imbuta recens*, &c. 2. quia magni & excellentes viri sic fecerunt, Timotheus, Abramius puer nobilis, & Calybita. 3. In Pirke Aboth dicitur, *Puer V. annorum ad Biblia est applicandus*, id quod observatum à Judæis olim, & aliquodo modo etiam hodie. 4. Oratorem futurum vix patitur Quintilianus aut bimulum aut trimulum esse, quin statim & à nutricibus & à parentibus & ab ancillulis & servulis, quæ balbutire incipiat, verbis & optimis & optime pronuntiatis assuescat. Quanto id in Theologo futuro expetendum curandumque magis? 5. Sua omnibus studiis infantia est. Et ut corporum mox fortissimorum educatio à lacte initium ducit, ita & mentis ad Theologiam præparatio à sacrarum literarum syllabis voculisque ac sententiolis junctis inchoanda. 6. Hieronymus ejusmodi præcepta educandæ filiæ dat Lætæ, ut videre est in ejus ad illam Epistola. 7. In vilioribus etiam artibus & disciplinis, à primâ statim ætate videmus parentum curam invigilare, ut quamprimum discendis illis admoveantur pueri: quanto magis id necessarium in summâ, difficillima & nunquam exhaurienda Scripturarum cognitione. 8. Eos, qui tar-
N B dius ad scripturas accedunt, aut nunquam, aut certè rarò, aut magnâ cum difficultate, pertinacique admodum studio, illas memoria comprehendere & in promtu ad manum habere videmus. Et postea magnum iis obtingere felicitatem asserit, qui à puero biblicis studiis innutriuntur. In sequentibus multa præclare in eandem rem refert idem. Quæst. 12. sacra Biblia vult edisci. 1. Quia & res & verba eorum dignissima sunt quæ memoriæ tabulis insculpantur. 2. Si memoria semper confirmanda est, ne pereat: si exercenda ut crescat, quid tandem est, in quo ea utilius confirmetur & exerceatur, quàm sacro-sancta Dei oracula?

3. Alia

3. Alia tam multa tam multi ex profanis voluminibus memoriâ & ſcientiâ comprehendunt, quidni & Theologi hoc *κειμήλιον? Lepta ſuaviſſimus ediſcat Heſiodum*, inquit Tullius. At pro Heſiodo Davidem, Paulum, &c. ſibi Theologiæ Studioſus proponat. 4. Qui iſta ediſcunt, Deo ſuam memoriam conſecrant, ad omnia Theologi munia aptiores. 5. Qui hoc non faciunt, ſæpe ab aliis ridentur. Magnus ille * Momus, in ratione veræ Theologiæ, non paucos inquit, olim vidimus Lutetiæ Theologos, quibus ſi quid depromendum foret ex Paulo, videbantur ſibi prorſus in alium mundum tranſlati. Quæ ſi vera, inquit Serarius, quantum dedecus! 6. Cum Scripturarum pertractatio perpetua Theologis eſſe debeat, illas memoriâ non complecti, eſt exiguum laborem non tam fugere, quàm in maximum & perpetuum commutare: qui variis occaſionibus & cauſis identidem quotidie ſubeundus & ſiſyphæi ſaxi inſtar volvendus ac revolvendus aſſidue. Quoties enim ex iis aliquid afferendum, vel alius rogandus, vel concordantiæ maximo cum tædio in manum ſemper ſumendæ, voculæque hinc inde quæritandæ, quarum non rarò fallax eſt numerus & indicium, *veluti*, ait Eraſmus, *faciunt mei ſimiles quidam, qui cum domi nihil habeant ſupellectilis, quoties opus eſt canthara aut patella, à vicino petunt utendam*. 7. Quid Hæretici plerique? Quanta Scripturarum iis memoria? &c. Hæc & plura ibidem Serarius. Quibus hæc addo,

Refer huc ea quæ p. 133. ex Franzio.

N. B.

* Eraſmo ἀκυρον.

IV. Tempore perſecutionis non poſſe Poſtillas, gloſſas, concordantias circumferri, imo ſæpe ne ipſa quidem Biblia. Quid hic faciet Miniſter in Scripturis non verſatus?

V. Sacras literas immediatè à Deo eſſe traditas, ab omni errore & contradictione immunes, ad quas omnia hominum quamvis eruditiſſimorum & ſanctiſſimorum ſcripta examinari debent. De his uſurpari poteſt illud quod Homerus de Ægypto,

Φάρμακα πολλὰ μὲν ἐσθλὰ μεμιγμένα, πολλὰ δὲ λυγρά.

Sæpe pluribus etiam foliis perlectis, vix unam certam & firmam ſententiam, cui tuto inniti poſſit conſcientia, elicias. Plurima illic folia & floſculi, at fructus rari. At in ſacris literis ὄλβια πάντα. Hîc nihil eſt, *quod non ſit magni momenti*, inquit Beatus Baſilius, *utut nobis nihil aut parum eſſe videatur. Omnia quæ in S. Literis ſunt*, inquit Bannes, *etiamſi nobis minima videantur, utilia ſunt*. Hîc longe plura ignoramus quàm ſcimus. Inexhauſtum hoc pelagus eſt.

VI. Cum loci communes nihil ſint aliud quam dependentiæ quædam & conſecutiones ex ſacris literis ſeu fontibus & principiis derivatæ, nunquid præpoſterum eſt circa dependentias & conſecutiones occupari, neglectis & ignoratis fontibus? Nunquid hoc perinde eſt, ac ſi domum ædificaturus de parietibus & tecto vehementer eſſet ſollicitus, de fundamento interim ſecurus? In jure aliter inſtituuntur ſtudia. Is demum optimus Juris-conſultus cenſetur, qui optimus Textualis eſt. *Cum juvenis eſſem*, inquit Lutherus, *aſſueſcebam Bibliis, ea mihi reddebam familiaria, eoque contendebam ut bonus Textualis eſſem. Poſtea alios authores legebam.* Aber ich muſte ſie zu letſt alle aus den augen ſtellen / und weg thun/ dieweil ich in meinen gewiſſen da mit nicht conte zu vrieden zein / und muſte mich alſo wieder mit den Bibel verwaren / etc.

VII. Notabile eſt *Alphonſi* Arragoniæ Regis exemplum, qui teſte Panormitano, gloriari ſolebat ſe mediis Regni negotiis univerſa Biblia cum gloſſis Lyræ quater & decies à capite ad calcem perlegiſſe. Scilicet hic Heros ad animum revocavit ſerium illud Dei mandatum, quod Joſuæ & omnibus piis Regibus dedit, *Liber iſte Legis ne recedito ab ore tuo*, &c. Joſ. 1. 8. Si hoc mandatur Politicis, quomodo illud ad ſe non pertinere credunt Eccleſiaſtici? Si tantum Regi à negotiis politicis fuit otii, quid prætexent noſtri Studioſi & Miniſtri, qui ad hoc tantum vocati ſunt? Certe Alfonſus iſte ſurget adverſus nos in decretorio iſto die & noſtram ſocordiam graviſſimâ inſectatione coarguet.

Atque hæc adverſus eos dicta ſunto, qui ſe ſtrenuè Theologiæ ſacris operari exiſtimant, cum extra verbum Dei, quod V. & N. Teſtamenti libris continetur, multum laborant, ejus aſſiduam lectionem in illud tempus reſervantes, quo jam præbendâ potiti ſunt. Piorum & doctorum virorum commentariis, compendiis, inſtitutionibus, maneat ſuum æſtimium (& habent illa magnos uſus) præeat Catechetica inſtitutio, utilibus diſputationibus & id genus exercitiis nihil derogatur, tantùm præpoſterum illum ſtudiorum ordinem & ſacri codicis neglectum dicam, an contemtum, caſtigare volui. Cæteris, qui attentiores ſunt in legendis comœdiis quàm Euangeliis, qui dum majori plauſu lyram Flacci quàm Pſalterium Davidis audiunt; qui exercitatiores ſunt in artibus Naſonis aut Machiavello, quam S. Pauli Epiſtolis, queîs denique præ Gentilium ſterquiliniis Prophetarum & Apoſtolo-

stolorum myrothecia nauteam olent, cujusmodi propudia non solum Hieron. & Salviani seculum habuit, istis, inquam, pro merito destringendis, alii strigiles adhibendi sunt.

Tu ergo Vir Dei fuge hos scopulos, ad quos multi navem suam illisêre. Vos Nazirǣi Domini, non mihi substringite, *studete scripturis sedulò*, Est siquidem in iis tanta sapientia, das sie niemant can aus studiren noch aus lernen/ wir werden wol schuler darinnen bleiben. *Studete iis logicè ac distinctè perspiciendis, ut sensus habeatis exercitatos ad discretionem boni & mali: studete in iis, non pauculis tantùm dogmatis & controversiis, sed omni informationi & institutioni, in omnis virtutis ac pietatis methodo & experientia, ut homines Dei possitis evadere, ad omne bonum opus perfectè instructi. Properatis fere omnes in studiis. Vobis non vacat aliquam ætatis partem in difficilibus & frivolis nugis perdere. Sit igitur hæc unica & prima vestra cura: ut scripturas, ex quibus & stamen & trama Theologiæ constat, ex quibus omnes conciones nostræ debent vivere & spirare. Sacra Theologia, quam positivam vocant, rationem ex ipsis Scripturis haurite. Quod si hæc principia, hos fontes & omnia practica tanquam vulgaria, pervia & omnibus exposita neglexeritis, languentes interim circa quæstiones quasdam subtiliores & controversias implexas, ubi ad concionandum accesseritis, vobis metipsis forsan placebitis, sed prudentibus omnibus aliàs risum, aliàs misericordiam movebitis. Risum: quando vel minimâ arrepta ansa de controversiâ non necessariâ plura proferetis, quàm oneraria navis possit capere: misericordiam, cum de practicis verba facturi*, difficilemve textum solide explicaturi ejusque germanum sensum investigaturi, *in alium mundum videbimini translati.* Commendatissimas ergo vobis habete Sacras literas. Alexander Magnus tanto erga Iliada Homeri flagrabat amore, ut illam veluti ἐφόδιον τῆς ἀρετῆς, in castris circumferre, noctuque sub pulvinari suo eam locare fuerit solitus. Scipio Africanus Xenophontis παιδείαν nunquam è manibus deposuit. Hic est liber vitæ, Hic est pharmacum vitæ, hic est thesaurus inexhaustus, ad quem omnes universi mundi libri, quotquot fuerunt unquam, sunt aut futuri sunt, vanissima vanitas sunt: in quo ceu cornu aliquo copiæ semina omnium scientiarum pomprehendi, post authorem præfationis in Biblia Tigurina, Cl. *Alstedius* in suo Triumpho Biblico ostendit. In cujus præfatione profitetur sibi illud fuisse propositum, ut omnes, præceptores & discipuli, tandem aliquando intelligerent, à Bibliis Sacris esse INCI-

Lutherus in convivalib.

Verba Cl. D. Amesii.

PIENDUM, inque illis DESINENDUM.

ERROR GENERALIS. VII.

Omni Scripturæ textui singulisque locis, aut saltem plerisque, duplicem inesse sensum, Literalem & Mysticum. Circa illum (Literalem) versari Theologiam ** crassam, circa hunc (Mysticum) occupari Theologiam illam subtiliorem & spiritualem. Quin & uni loco plures posse subesse sensus literales.*

* Ita Iacob. Latomus Vide Erasmi Resp. ad ejus Dialogos, in Apologiis.

Dici non potest, quàm fœdè intolerandus ille Allegorizandi pruritus sacras literas collutulaverit. Præcipua mali labes ab Origene fuit, qui Scripturam πανσπερμίαν quandam Anaxagoræ ratus, quidvis ex quolibet elicuit vel potius expressit. Pestis ea in Ecclesiam semel introducta immane quantum proserpsit, & primarios etiam Ecclesiæ Doctores ceu pestilens aliquod sidus afflavit. Hieron. & Augustinus, qui in Orignem hoc nomine non semel invecti fuêre, quoties in eundem lapidem ipsi impegêre? Transiit is morbus ad Scholasticos, ac etiamnum apud Pontificios in ipsa ἀκμῇ est. *Scilicet hæc Allegoria tanquam formosa Meretrix est, quæ ita blanditur hominibus, ut non possit non amari, præsertim ab hominibus otiosis, qui sine tentatione sunt. Tales enim se in medio Paradisi & gremio ipsius Dei esse putant, quando istis speculationibus indulgent.* Et quidem Origenis licentiam non solùm August. Hieron. & Patres alii, sed & ipsi Pontificii vehementer castigarunt. Vide inter alios Prologum Riberæ in Malachiam. Eam verò, quæ hodie etiamnum in Papatu viget, Allegorizandi pruriginem qui graviter castigarint producere possem quamplurimos. Mihi satis tres nominasse. Primus esto Sixtus Senensis. Is Bibliothecæ S. lib. 3. *graviter damnandi sunt*, inquit, *inepti quidam nostrorum temporum expositores, qui rejecta prorsus literali expositione, tanquam re levissimi momenti & Grammaticis potius, ut ajunt, quàm Theologis dignâ, in singulis Scripturæ locis coactas quasdam & insulsas Allegorias protrahunt, vim inferentes divinæ scripturæ, & destructâ historiæ veritate, ridiculas cogitationes venditant, tanquam magna & arcana Ecclesiæ Sacramenta.* Secundus erit Ribera, qui postquam præf. in Joëlem questus fuisset. *paucissimos esse qui seriò scripturis studeant & exactam earum intelli-*

Luth. in Genes. cap. 30.

telligentiam quærant, rurſus præfat. in Malach ſtomachatur, *ex immensâ concionatorum multitudine qui myſticos ſenſus frequenter uſurpant, eſſe admodum paucos, qui eorum eruendorum leges & præcepta nôrint.* Ex *quorum numero videas plurimos*, inquit, *qui audacter & quaſi ex tripode myſticos ſenſus proferunt, cum hiſtoricum ignorent, & ignorare velint, fortaſſe, ut, conſcientiâ non clamante, licentius ac ſecurius aberrent* N B Tertius eſto Serarius, qui Proleg. Bibl. cap.21. quæſt. 11. poſtquam excuſaſſet quoſdam Patres, hæc ſubjicit, *nam quod recentiores quidam & natu jam grandiores eadem hæc ſactitent neque uno in loco neque per imprudentiam ſubinde, ſed ferè ſemper & deſtinatò, ſcientes & volentes literarum ſenſum negligant, eum neſciant & aliter quàm ipſe patiatur, ad ineptas detorqueant allegorias, non patrum ipſorum, ſed* κακοζήλων *iſtorum culpa eſt. Ideo enim ſua illi* (Patres) *faſſi ſunt errata, ne imitaretur ullus.* Ex quorum teſtimoniis illud ſimul liquet, huic Allegorizationi prætendi quidem facilitatem, vilitatem & paupertatem ſenſus literalis, ſed veram cauſam in ejuſdem difficultate latere. Id quod egregiè docet Senenſis dicto loco, *Hos* (Allegoriis nimium deditos) *amantiſſimè*, inquit, *obteſtor & obſecro, ut conſiderent, literalem expoſitionem non eſſe rem uſque adeo vulgarem, vilem ac protritam, & omnibus, ut ipſi jactitant, puerorum pædagogis perviam, ſed eſſe expoſitionem omnium difficillimam ac maximè operoſam, propter inuſitatas & abſtruſas linguæ S. proprietates, & propter copiam rerum difficillimarum, artium vid. ſcientiarum & diſciplinarum omnium, quæ ſub hiſtorico ſcripturæ ſenſu comprehenduntur. Teſtes hujus rei ſunt duo clariſſima Eccleſiæ Latinæ lumina, Hieron. & Auguſtinus, qui non niſi jam natu grandes auſi ſunt admovere manum Hiſtoricæ explanationi, poſtquam multos annos in explanationibus myſticis, veluti ſtudiis facilioribus conſumſiſſent* Subjungit poſtea teſtimonium Hieron. ex præfatione ejus in Commentarios ad Abdiam, *Si Apoſtolus*, inquit, *proficit & quotidie præteritorum obliviſcens, in priora ſe extendit, &c. quanto magis ego mereri debeo veniam, quod adoleſcentia meâ provocatus ardore & ſtudio ſcripturarum, allegoricè interpretatus ſum Abdiam Prophetam, cujus Hiſtoriam* (id eſt ſenſum literalem) *neſciebam. Ardebat animus cognitione myſtica, &c. Literas ſeculi noveram & ob id putabam me librum legere poſſe ſignatum.* Poſtquam autem narraſſet librum iſtum ab alio fuiſſe laudatum, *fateor*, inquit, *miratus ſum, quod quamtumvis aliquis male ſcripſerit, invenit lectorem ſimilem ſibi. Ille prædicabat, ego erubeſce-*

bescebam. Ille ferebat ad cœlum, ego demisso capite confiteri meum pudorem probibebar. Et tandem, *Liberè profiteor*, inquit, *illud fuisse puerilis ingenii, & hoc, quod nunc scribo, maturæ senectutis.* Quid Augustinus? Is primo Retractionum volumine, *Cum de Genesi duos libros contra Manichæos*, inquit, *condidissem, quoniam secundum allegoricam expositionem verba tractaveram, non ausus naturalium rerum tanta secreta ad literam exponere, id est, quomodo possent secundum historicam proprietatem, quæ ibi dicta sunt, accipi, volui experire in hoc quoque negotiosissimo ac difficillimo opere, quid valerem, sed in scripturis exponendis tyrocinium meum sub tantæ sarcinæ mole succubuit, & nondum perfecto uno libro, ab eo, quem sustinere non poteram, labore conquievi.* Hæc Augustinus, *Ex quibus perspicuum fit*, inquit Senensis, *historicam explanationem non esse ab expositoribus nostri seculi negligendam quasi ignobilem trivialem & ineruditam, cum ipsa omnes ferè expositiones mysticas nobilium ac doctissimarum rerum præstantiâ antecellat.* Ex quibus omnibus & illud, opinor, perspicuum sit, hujus morbi matrem, literalis sensus difficultatem: nutricem verò pigritiam Clericorum fuisse, ac etiamnum esse. Atque hæc sibi quoque dicta sciant nostri illi κακόζηλοι, qui dum nimis familiariter Pontificiorum postillis utuntur & conceptibus prædicabilibus, ut vocant, inversantur assidue, in eadem vestigia pedes ponunt. Non sum propheta, nec prophetæ filius. Tamen

Credite me vobis solum recitare Sibyllæ,

Si hæc concionandi & sacras literas explicandi ratio unà cum Theologia Scholastica denuò irrepserit, posteriora longè pejora erunt prioribus. Principiis ergo obstate vos,

Οἷς ταῦτ' ἐπιτέταλται καὶ τέχνα μέμηλε.

Sed dices, An ergo omni Allegoriæ fenestram claudis? nullusnè ergo in Sacris literis est sensus Allegoricus? Respondeo, illud religiosè cavendum esse Scripturarum interpreti, ne alienum & quem S. Sanctus non intendit, sensum textui alicui, quem explicandum habet, affingat, eumve ita accommodet, ut accommodatio ea literæ adversetur. Etiamsi enim sensum maximè pium ei affingat, vel ad rem quam maximè, sit venia verbo, ædificativam eum accommodet, semper abutitur scripturâ. Nullus omnino fidei articulus est, nullum dogma verum, cui probando non extet in Scripturæ thesauro expressus textus. Nulla pietatis pars, nulla virtus, nullum officium Christiani hominis, cui commendando desit in eodem expressum testimonium. Eadem in falsis dogma-

dogmatibus confutandis & peccatis coarguendis ratio eſt. Quæ ergo nos cogit neceſſitas adeo licenter in ſacris literis ἀλληγορεῖν;

Pontificii accuratiores, ut Senenſis, Bellarminus & alii duplicem Scripturæ ſenſum faciunt, *literalem* unum, qui & *Hiſtoricus* & *Grammaticus* vocatur; *Myſticum* ſeu *ſpiritualem* alterum, qui tamen teſte * Maldonato, & ipſe aliquando literalis eſt. Eſt enim ille literalis, qui proximè per ipſa verba, ſive propria, ſive figurata ſint, ſignificatur, vel ut Glaſſius, quem intendit proxmè Spiritus ſanctus, & qui ex verbis rectè juxta dicentis ſcopum antecedentium & conſequentium cohærentiam, ſcripturæque analogiam eruitur ſive verba iſta ſint propria ſive tropica. Conſentiunt præter Scholaſticos pleroſque *Ribera*, præf. in Malach. *Azorius* Inſtit. moral. 8. 2. & alii recentiores. Senſus ergo *literalis* ſubdividitur in *proprium* & *figuratum*, quorum ille (proprius) à quibuſdam ſtrictè *literalis*, *Grammaticus*: hic (figuratus) non ſolum *Metaphoricus*, per Synecd. ſpiciei, & *Tropicus*, vocibus *tropus* & *figura* teſte Quintil. aliquando idem ſignificantibus, ſed & *Rhetoricus*, *Allegoricus* & *Spiritualis*, & *Myſticus* & *Propheticus* à patribus aliiſque nominatur. E. Gr. Pſ. 66. *Ingreſſi ſumus per ignem & aquam*, id eſt verſati fuimus in præſentiſſimis periculis, ſenſus literalis eſt, ut vulgò iſte terminus uſurpatur, hunc enim ſenſum Spiritus ſanctus proximè intendit. At quia non vocibus propriis ſed Metaphoricis is exprimitur, eſt literalis figuratus, Metaphoricus tropicus, vel Rhetoricus quaſi opponeres literali Grammatico. Hunc Patres quidam Allegoricum vocànt, quia ſicuti Metaphora aliquando omnes troporum modos ſignificat, ita & Allegoria. *Allegoricum* ergo ſic loquendo opponunt *literali proprio* ſeu *Grammatico*. Vocant & *Propheticum*, quod prophetis ejuſmodi loquendi modi familiariſſimi ſint: & *Spirtualem*, teſte Salmer. ad Eph. 5. Spirtum literæ id eſt τῷ ῥητῷ opponentes *Habitabit lupus cum agno*, Jeſ. 2. ſecundum literam falſum eſt, inquit Hieron. id eſt ſecundum literalem proprium, ſeu κατὰ τὸ ῥητὸν. Hæc diligenter à Tyronibus notanda ſunt, ne terminorum diverſitate hac in materiâ diſtrahantur & fluctuent.

* Comm. Ioh. 5. 4.

Senſus literalis figuratus ſeu Metaphoricus rurſus duplex eſt. Aut enim Metaphora eſt in una, vo ceant in pluribus, Si in pluribus, *Allegoricus* commodiſſimè & propriiſſimè vocatur cum nihil aliud ſit Allegoria quàm continuata Metaphora, ſeu Metaphora-

rum congeries. Ita Allegoricè interpretantur illud *Super aspidem & Basiliscum ambulabis, conculcabis Leones & dracones* Ps. 91. Sic, *Si manus tua scandalizaverit te abscinde eam*, &c. Quia autem eum sensum Allegoricum intendit Spiritus S. idem sensus literalis est, sed improprius, figuratus, &c.

Mysticus seu Spiritualis sensus, prout literali opponitur ab Azorio, *quem non voces primò & proxime significant, sed res vocibus significata.* Glassius, *qui ex intentione Spiritus S. aliò refertur, quàm ad id quod verba immediatè significant.* Serarius, *qui per verba remotè ac mediatè significatur, propinquè verò & immediatè per res, quas propinque & immediate significant verba.* Is vulgo dividitur à Pontificiis in *Allegoricum Tropologicum* & *Anagogicum*, idque juxta triplicem differentiam temporis, præsentis, præteriti, futuri, ut vult Senensis. *Allegorica* expositio, inquit, præteritarum in veteri Lege umbrarum præsagia manifestat. *Tropologica*, quæ in sacris literis dicta & gesta sunt, ad præsentis vitæ moralem institutionem convertit. *Anagogica* ad futuræ beatitudinis & cœlestis gloriæ sublimiora mysteria animum sustollit. Accuratius tamen Gillius, citante Glassio, divisionis istius integritatem & adæquationem sic colligit, *Veritas*, inquit, *quam divina literæ per figuras rerum tradunt, ordinatur vel ad rectè operandum, vel ad rectè credendum. Si ad rectè operandum, est sensus tropologicus; si ad rectè credendum, opus est distinctione ex parte credibilium. Vt enim author est Dionysius, status præsentis Ecclesiæ est medius inter statum Synagogæ & Ecclesiæ triumphantis, & ideo V.T. fuit figura novi, utrumque verò status beatifici: & ita sensus mysticus ordinatus ad credendum, fundatus in figuratione* N. T. *per Vetus, dicitur Allegoricus: quatenus autem fundatur in eo modo figurationis, quo Vetus &* N. *sunt typus Ecclesiæ triumphantis, est Anagogicus.* His labefactandis ex ipsis Pontificiis multa adduci possent. Ipse Bellarm. fatetur distinctionem eam Mysticorum sensuum non semper observari à veteribus, utpote qui omnes istos vocant Allegoricos. Et certè quid aliud est Anagoge quam Allegoria? ut non malè Hugo de S. Victore in prologo libri de Scriptura tres tantum sensus enumeret, *historicum*, *Allegoricum*, *tropologicum*. [Ita & Vasques in 1. disp. 16. c. 2. & Villavincentius.] Quod verò Allegoricum definiunt eum, cum res in V. Testamento gestæ, novi Testamenti mysteria significant, quomodo subsistet, si verum illud est, quod Bellarmino teste, multi sentiunt

tiunt *in novo etiam Testamento sensum inesse Allegoricum?* juxta quem Augustinus tractatu 122. in Joh. exponit capturam piscium, quando rete scindebatur, Luc. 5. quam sententiam ipse quoque probat. Ad hæc, cur non & *Catagogicum* sensum faciunt, cum verba aut facta referuntur ad Gehennam & pœnas infernales? nihil ergo in istis est solidi. *Tropologicus* & *Anogogicus*, si sine violentia rite adhibeantur, nihil aliud sunt quam modi quidam sensum literalem ad distinctas materias applicandi. Quod verò ad illa loca attinet, *os non confringetis in eo, Ex Ægypto vocavi filium meum*, & quæ istius generis sunt alia nec non historiam ænei serpentis, Hagaris & Saræ, Gal. 4. Jonæ, &c. in istis typi & res typis adumbratæ considerari debent, neque necesse est asserere, istorum locorum significationem continere duplicem sensum verborum; Est enim illic unus sensus verborum, alius typorum, qui, cum ad res alias significandas accommodantur, secum ferunt verba, quibus explicantur. *Pontificii contendunt*, inquit Cl. Amesius, *unum eundemque cultum in imagine & exemplari: quidni igitur & unus & idem sensus verborum ad typum possit referri & ad rem typo adumbratam? Totus integer sensus*, inquit * Witakerus, *non est in verbis proprie sumptis, sed pars in typo, pars in re ipsa, quæ gesta fuit. In altero horum seorsim & per se considerato, pars tantum sensus continetur, ex utrisque vero simul conjunctis plenus & perfectus sensus absolvitur.* Hæc Witak. agens de duabus uxoribus Abrahæ, Galat. 4. * Quæst. 5. de Scrip. cap. 2.

Licet itaque hæc sit multorum Euangelicorum sententia, unius loci & contextus unum tantùm esse sensum à Spiritu S. intentum, quem literalem vocant, quam sententiam * *Alphonso Tostato* etiam adscribit Serarius, & egregie defendunt nostri, nominatim vero Cl. *Witakerus:* Ego tamen profiteor me nolle super hac quæstione cum quopiam serram contentionis reciprocare, *Annon in quibusdam V. T. locis duplex sit sensus, literalis unus, Mysticus alter, in illis vid. V. T. locis, quos ipsa Scriptura in N. T. ostendit præter literalem etiam continere sensum mysticum?* ut Historia Hagaris & Historia Jonæ. *os non confringes, Ex Ægyto vocavi filium meum* quo tramite incedens Glassius *Mysticum* subdividit in *Allegoricum, Typicum & Parabolicum.* Allegoricum vocat quando Historia Scripturæ verè gesta ad Mysterium quoddam, sive spiritualem doctrinam ex Sp. sancti intentione refertur. Adducitque hæc exempla, *non alligabis os bovi trituranti*, quod Allegoricè explicatur 1. Cor. 9. 9. * Quæst. 57. in cap. 2. Matthæi & ad cap. 15. Quæst 28. Vide & hic Rivetum pag 225. Isagoges.

 Exod.

Exod. 34. 29. de velamine faciei Mosis Confer. 2. Cor. 3.7. ubi historia ista de Judæorum cæcitate exponitur. Ps. 19. 5. Confer Rom. 10. 18. Gen. 2. 24. Confer Ephes. 5. 31. Historia uxoris Loth, Confer Luc. 17. 32. Præceptum de panibus azymis, Confer 1. Cor. 5. vers. 7. 8. Historia duarum uxorum Abrahæ, Galat. 4. 22. *Typicum* vocat, quando sub externis factis seu propheticis Visionibus, res occultæ sive præsentes sive futuræ figurantur & præsertim, quando res gestæ V. T. adumbrant res gestas N. T. *Parabolicum* definit, quando res aliqua ut gesta narratur, & ad aliud spirituale designandum refertur. Anoscit tamen postea, accuratè loquendo, *typicum* & *parabolicum* sub *Allegorico*, uti sub genere species, ferè contineri, rursusque inculcat, se per sensum mysticum duntaxat eum intelligere, quem Scriptura ipsa sui ipsius interpres dilucidè commonstrat, adeo ut vel hinc videas, quàm nihil hæc D. Glassii sententia isti Allegorizandi, quam hic taxamus. licentiæ patrocinetur.

Admittamus ergo in pauculis istis locis cum literali sensum aliquem mysticum, *innatum*, quem ipsa Scriptura aperuit. At facessant omnes ab otiosis hominibus *illati*. Quis enim eorum usus? An ad correctionem, consolationem, informationem? Atqui semper ad manum habere potes locum Scripturæ, qui eum tibi usum in sensu literali præstet. An ad probanda vel confutanda dogmata? Atqui ipsi Pontificii docent, *ex solo sensu literali peti debere argumenta efficacia, quia certum est*, verba Bellarmini, *eum esse sensum Spiritus S. Sed sensus Mystici varii sunt, & non semper constat an sint à Sp. sancto intenti*, atque hæc est communis sententia Theologorum, inquit Vega. Si nihil solidi ex sensu Mystico potest inferri, si dubius ille & incertus, quorsum ad eum in concionibus & scripturæ explanatione obhærescimus? Longe alia ratio est, quando eum à Spiritu S. fuisse intentum ex ipsa Scriptura constat, tunc enim tam efficacia argumenta ex eo, quàm ex literali peti posse, Serarius, Junius, Amesius & Glassius ostendunt. Nulla est vera sententia, ex qua non aliæ veræ deduci possint. Ex omni sensu à Spiritu S. intento disputari potest. Si ex sensu mystico disputari non potest (non ago jam de eo quem ipsa Scriptura pandit) quomodo est sensus? *Sensum enim scripturæ vocare, quod Spiritus S. non sentit aut intendit, id alienum est ab omni sensu* inquit Cl. Amesius. Applicetur scriptura & ritè accommodetur:

detur: Ex exemplo uno, E. G. *non alligabis os bovi trituranti*, extruatur præceptum generale, vid. Æquissimum esse ut unusquisque ex labore suo vivat, id quod in Lege Mosis atque adeo universâ Scriptura frequens est, vel per legitimam ratiocinationem utilia ex ea deducantur consectaria, sicuti quidam putant Apostolũ 1. Cor. 9. 9. ex citato loco per ratiocinationem à minori colligere, Verbi D. ministros esse alendos, vocentur isti modi vel *Allegoria*, vel *Tropologia*, vel *Anagoge*, vel si quid occurrat simile, aut vocetur hic sensus mysticus, *mediatus*: literalis, *immediatus*, vitentur tantummodo hi errores,

I. *Vnius ejusdemque loci varios posse esse sensus literales.* Hæc est communis Theologorum opinio inquit *Azorius* Instit. moral. 8. 2. Bellarm. licet in Psalmorum explicatione eam sententiam videatur probasse, tamen in controversiis non ausus fuit eam astruere. Dicit enim solummodo, *hanc sententiam non esse improbabilem* * Medina autem secutus Alensem & Albertum diversum sentit. Becanus dicit hanc quæstionem non esse ab Ecclesiâ definitam, Ribera comm. in Hoseæ cap. x 1. Medinæ astipulatur. Et quidem hi rectissimè sentiunt, Aliorum enim sententia æquivocationem in sacras literas invehit, quibus tamen Petrus tribuit βεβαιότητα id est firmitatem, 2. Epist. 1. 19. Ea autem cum pluralitate sensuum literalium non potest consistere. Quidquid enim pluribus, quàm uno, constat sensibus, inquit Medina & significationibus, illud est ambiguum, & proinde incertam, nec definitam parit sententiam. Deinde, in unâ eademque sententiâ plus uno, inquit Glassius, verum esse nequit. Verum enim & unum convertuntur. Jam verò in Scripturæ verbis & sententiis summa proponitur veritas. Vna ergo tantùm unius loci est veritas. Addunt, si plures essent sensus literales unius loci, nullum argumentum firmum deduci posset ex ullo Scr. loco, etiam juxta sensum literalem. Nunquid enim termini semper essent ambigui? Neque obstat, quod multa sint Scripturæ testimonia, quæ Patres variè secundum literam interpetantur, Inde n. teste Becano Jesuitâ, non sequitur plures in istis locis esse sensus literales. Sæpe enim fit ut plures illi sensus inter se pugnent. Ista autem pugna non potest esse à Spiritu S. [Addit. Rev. Rivetus. Etiam cum non pugnant illi sensus, unum semper esse loci proprium, alium vero esse proprie sensum, sed tantum comparationem dictorum factorumve

Inter Patres vix alius est præter Augustinum, qui sic statuat, inquit Becanus.

* lib. 6. c. 25. de rectâ in Deum fide

Vide & hic Rev. Rivetũ Isagogen pag 217.

 per

per analogiam: quæ quidem ad sensum literalem pertinebit, sed non tollet unitatem sensus præcipui, ex quo desumetur analogia, neque novum sensum faciet. Sic dico, cujusque loci unus tantum est sensus literalis. Cæteri qui adjiciuntur vel ad rem non faciunt, vel consequentiæ tantum sunt ex genuino sensu deductæ.] Neque obstat, multa esse testimonia, quæ ex Ebræo textu diversimodè translata sunt. Nec enim inde sequitur, inquit Becanus, plures unius loci esse sensus literales: sed tantùm plures esse sensus literales secundum varias ejusdem loci translationes.

Neque hoc probat locus iste, *Ex Ægypto vocavi filium meum*, Hos. 11. Math. 2. Quatenus enim ille locus explicatur de Christo, sensum allegoricum esse contendit Ribera. Ego verò assentior *Jansenio*, qui accommodatitium sensum & hîc & alibi constituit. Cui ex nostris quoque astipulatur *Scultetus*. Verba Sculteti hæc sunt, ad locum, *ut impleretur quod dictum est, ex Ægypto, &c.* Mat. 2. *Verba illa*, ut impleretur, *non necessariò nos hùc vid. locum illum Hoseæ literaliter de Christo explicandum, siquidem quædam dicta prophetarum implentur historicè, quædam typicè, quædam analogicè. Historicè, ut quod scriptum est Ps. 22.* Foderunt manus meas & pedes meos, & diviserunt vestes meas. *Hæc enim Davidi accommodari non possunt. Typicè impletum est in Christo apud Lucam cap. 4. Vaticinium* Jesaiæ cap. 61. *Analogica impletio est in tribus illis dictis, Math. 2.* Ex Ægypto, &c. vox in Rama, &c. Nazoræus vocabitur. *Analogica est impletio per similitudinem, ut intelligamus, nihil novi esse, ex AEgypto de integro nasci Ecclesiam, quando jam olim Deus populum suum filium dilectum inde evocavit. Neque enim testimonia V. T. semper confirmandi, sed sæpe illustrandi & concinnioris accommodationis gratiâ adhibentur in novo. Quod qui non attendunt, ii textus propheticos violentis istis applicationibus corrumpunt, &, quod in Hoseæ loco fit, reprehensiones transmutant in consolationes, & narrationes facti præteriti in promissiones rei futuræ.* Hæc D. Scult. Quæ fortassis ridebit Pontificiorum aliquis, sed discat ille ex Serario, *De his & similibus locis pluribus etiam jure Canonico particulares esse dissensiones, inter istorum locorum Interpretes. Cum alii* literarium *solummodo, alii* mysticum, *alii denique* * accommodatitium, *in hisce sensum constituant. Et quidem aliqui probabiliter atque Catholicè ut Jansenius, alii verò improbabiliter & hæreticè.* Hæc Serarius cap. 21. quæst. 14.

Exercit. Euangel. lib. 1, c. 60.

* hunc Cajet: vocat sensum transumptivum.

Ne-

Neque etiam pluralitatem ſenſuum literalium in uno loco probat vaticinium Cajaphæ Joh. 11. 5. Illud enim conſiderari debet, non ut axioma unum, ſed ut duo, quorum unumquodque ſuum proprium ſenſum literalem habet. Alium enim ſenſum Spiritus S. alium Cajaphas intendit. Aliud ergo axioma eſt quà à Sp. Sancto profectum eſt, aliud quâ à Cajapha prolatum eſt. Cum autem quæſtio ſit de verbis Scripturæ, quatenus Spiritum S. authorem habent; quid ad nos attinet quem ſenſum Cajaphas intenderit?

Error ſecundus, quem hic vitare oportet, iſte eſt, *Quorundam locorum nullum eſſe ſenſum literalem.* Azorius loco & libro ſupra indicato, *Quidam putant ſcripturam aliquando ſenſu literali vacare, ſolo Myſtico contentam.* Ita nonnulli putarunt diluvium & arcæ fabricationem non eſſe res geſtas, ſed nudas rerum ſignificandarum figuras, apud Auguſt. de civit. Dei 15. 27. Quin & Origenes & ejus aſſeclæ ita tractarunt ſcripturam, ut videantur idem planè ſenſiſſe. Sed errorem iſtorum confutarunt *Azorius*, *Serarius*, & alii. Etiam Lyra ita ſubinde loqui videtur, ſed notat Serarius, illum ſenſum tropicum & figuratum appellare myſticum & literali proprio ſive τῷ ῥητῷ opponere.

Error 3. *In omnibus & ſingulis Scripturæ locis duos eſſe ſenſus unum literalem, Myſticum alterum.* Ita multos ex Pontificiis ſtatuere, *Serarius*, *Azorius* & *Bellarminus* teſtes ſunt. Ita ſentiebat Origenes, qui in minutiſſimis etiam, e. gr. propriis montium, locorumque nominibus, myſticum ſenſum latitare credidit. Sed hoc confutant iſti triumviri, & quidem Serarius, quæſt. 8. c. 21. Azorius Inſtit. lib. 8. cap. 2. Bellarm. lib. 3. de V. D. cap. 3. Fundamentum opinionis iſtius primarium fuit locus 1. Corinth. 10. verſ. 6. & 11. *Omnia figuris contingebant illis.* Reſp. Glaſſius illic hiſtoriam veterum accommodari ad Corinthios & doceri, omnia quæ Iſraëlitis evenerunt, eſſe imagines & quid fugere & quid ſequi debeant, ut in iis videre poſſint quid fugere & quid ſequi debeant, &c. Deinde quid per verba iſta verſ. 6. ταῦτα δὲ τύποι ἡμῶν, &c. intelligatur, oſtendi verſ. 11. ubi exempla priſcorum Iſraëlitarum dicuntur ſcripta πρὸς νουθεσίαν ἡμῶν id eſt od commonefactionem noſtram & cautelam. Jam verò νουθεσία non eſt ſenſus literarii accommodatio ad uſum, ut patet ex 2. Timoth. 3. 16. Non ergo iſthic loci agitur de typicis repræſentationibus ſed

Vide & hic Rivetum p. 222 Iſagoges & Ameſii Anti-Bellarm.

ad

ut ^a Bannes recte explicat, *dicit in figura ipsis contigisse supplicia, id est in exemplum nostrum.* Cui astipulatur Jesuita Vasquez, Atque hic illi etiam admonendi, qui ex quolibet Heroë, cujus vitam & res gestas veteris Test. Scriptores ad posteritatem transmiserunt, typum Christi, aut ex qualibet re typum Ecclesiæ aut rerum Novi Testamenti faciunt. Longe alia istorum ratio est, quos typum Christi gessisse ipse Christus & Apostoli docuere: verbi gratia, Melchisedeci, Hebr. 5. & 7. Jonæ, Math. 12. Davidis & Salomonis quod ex tot oraculis, quæ in N. Test. citantur, liquet, Eadem est ratio Agni Paschalis, 1. Cor. 5. 7. Arcæ cum propitiatorio, Rom. 3. 25. Templi Salomonis 1. Joh. 2. 21. victimarum Heb. 9. 8. Serpentis ænei, Joh. 3. 14. Altaris, Hebr. 13. 10. & aliorum quorundam, quanquam siquis in multis quorum in N. Test. fit mentio, allusionem quandam constituere mallet quam typum, meo judicio, non admodum esset aberraturus. Cavete ergo, Candidati, ne ad cathedras admissi ex qualibet persona vel re V. Test. typum vel Christi, vel Ecclesiæ vel aliarum rerum fabricetis. Sit aliquid in utroque simile, hoc typo constituendo neutiquam satis est. Nunquam enim evinces esse typum, nisi ex sacra pagina ostenderis illud à Spiritu S. huc fuisse destinatum, & ad hanc repræsentationem ordinatum. Sed & illi verbo mihi compellandi sunt: qui circa nominum propriorum interpretationem & etymologiam nimis curiosi sunt, atque hinc ad typos & Allegorias dilabuntur, integras sæpe horas hujusmodi dissertationibus transmittentes. Etyma nominum propriorum quæ vel ipse Sp. S. prodidit, vel ex ipsa originali lingua sua se sponte offerunt, ut e. g. *Adam, Heva, Kain, Habel, Seth, Enos, Noach, Abraham, Isaac, Iacob, Juda*, & cæteri ejus fratres, *Moses, Salomo*, &c. hæc, inquam breviter explicentur, ex his documenta depromantur. At* quod cætera attinet, quorum etyma vel ignorantur, vel obscura vel admodum controversa sunt, iis diu inversari, atque iis typos & allegorias confingere, id vero est patientia auditorum abuti [Valebitque & gemino hoc casu ista censura *Bonfrerii* Jesuitæ, quæ in Præloquiis ad Pentateuchum cap. 20. Sect. 3. mysticorum sensuum venatores perstringit, *Qui à multis*, inquit, *asseruntur sensus mystici, fere sola conjectura nituntur, cum aliunde non constat eos Sp. Sanctum intendisse: atque adeo ut*

^a Vterque in Thomam p. 1 q. 1. art. 10.

* *Mercerus in Genes. p.* 106. Veteres illi patres nominum indendorum liberis certas semper causas habuerunt, quæ aliquando, exprimuntur in Scripturis, sæpe omittuntur. & in omissis non est quod nos immodice torqueamus aut certe aliquid pronunciemus temere, cum multis conjecturis quidem locus est. &c.

ut plurimum minus utiliter in his opera ponitur, quam in sensu literali, propterea quod plerumque in his multa humani ingenii figmenta venditentur pro mysticis sensibus, qui veri sensus non sunt, nec à Spiritu S. intenti.] Illos quoque merito reprehenderis, qui sæpe volentes scientes Scripturam ad suos conceptus inflectunt. Atque hic non inutile fuerit multis verbi divini præconibus, audire querelam *Leonardi Marii* Theologi Coloniensis, cujus hæc sunt verba Proleg. in Sacram Script. Qu. 8. Sect. 3. *Hodie eo fere delapsi sumus, ut quod Patres illi raro fecerunt & reverenter, id nunc & frequentissime & pene ridicule fiat, non sine gravissima verbi divini violatione, dum potius ad populi lascivum pruritum ex talibus accommodationibus admiratio populi & laus ipsius concionatoris quæritur quam instructio populi & Dei laus.* Additque graviter, *eam esse inutilem & pampinosam verborum garrulitatem, quæ cum abundantissime luxuriavit, nihil fructus affert.* Non hic mihi negotium cum illis est, qui verba Scripturæ ad facetias & spurcitias transferunt. Quomodo profani quidam monachi olim, cum rursus bibituri erant, usurpare illud solebant, *regressus unde venerat*, & cum sitirent, dicere se in passione progressos esse ad *Sitio*, ad quorum exemplum nostri quoque Biberii Merones inter pocula gravissimas sacræ paginæ sententias usurpare non erubescunt. Non, inquam, cum talibus mihi negotium est, utpote hominibus ex professo profanis, sed illos noto, qui Scripturam etiam in sacris violenter detorquent, & licet quam maxime reluctantem accommodant ad ea, de quibus ipsis vel facillimum, vel gratissimum est sermocinari. Hoc malum altas in Papatu egisse radices, querela *Marii* luculenti testis vicem est. Audi Duræum adversus Witakerum, pag. 45. *Ad Cardinalem Cusanum quod attinet, recte sane ab eo scriptum est, alio atque alio modo Scripturas pro temporis ratione accipi posse & exponi.* Et authorem Apologiæ pro dispensatione Papæ super matrimonio Henrici 8. fol. 34. & 35. *Et forsitan aliquoties expediens fuerit neque Deo ingratum, ad pie subditorum animos fallendos, in quibusdam causis, scripturas nonnihil a genuino sensu detorquere.* Sed tolerabilius hic illi peccarunt, quam nostri. Illi enim Scripturam pro regula Lesbia & *cereo naso* (quæ sunt formalia Dionysii Carthusiani ad cap. XIII. Apocal. ubi de numero bestiæ agit) habuerunt. Nostri verò uno ore Scripturam inflexibilem normam omnium Christianorum dogmatum agnoscunt. Sed hoc debetur Pontificiarum Postillarum multitu-

titudini, ex quibus multi ejusmodi ineptias malunt haurire, quam ex Originalibus Sacri Codicis tabulis genuinum sensum eruere. Illud enim facile, hoc plusculum laboris requirit. Atque hic non possum non repræsentare gravissimam admonitionem * *Adami Sasboutii*, Pontificii, qua suorum pruritum liberi oris homo cordate destringit. Sic ergo ille Præfat. in Jesaiam, *Litera seu historia est basis & fundamentum allegoriæ; propterea valenti scripturam interpretari allegoricè, in primis curandum est, ut literam ad unguem teneat. Nam puerile est, stultum, imò nihil offendiculo potest esse magis Judæo, quam quod quis de spirituali sensu disputet, non ante intellecta litera. Ille enim abusus scripturæ est maximus, tam libere pro cujusque ingenio & phantasia confingere Allegorias: hoc namque modo scriptura sacra esset quasi Lesbia regula, & eam, quò quisque vellet, detorqueret. An autem tota scriptura & ejus verba exponenda sint secundum Allegoriam, dubium est, vel potius dubium non est, quia hoc minime solidum est. Præterea totam Scripturam tractare secundum triplicem aut quadruplicem sensum, nec hoc solidum est: non solum, quia difficile est, semper cohærentia dicere sed etiam necesse est sæpe confingere, quod utique periculosum est in tanto thesauro, cui illam debemus reverentiam, ne quid facile comminiscamur.*

* Hunc Bell. in Recognit. p. 45. accuratissimum Scripturæ interpretem vocat.

Magni ergo istius BUCERI voto meum quoque adsonet, * *Magno verò Ecclesiæ redimendum esset, ut relictis inanibus ac plurimum majestati doctrinæ Christi derogantibus Allegoriis & commentis aliis frivolis, simpliciter & sobrie persequeremur id quod Dominus dicere voluit. In quo sane discendo & docendo, satis superque quod agamus quoque ædificemur, nobis propositum est.* Idem in comm. ad cap. 13. ejusdem Euang. postquam de allegorica quadam Interpretatione parabolæ de zizaniis obiter verba fecisset, sic inquit, *nihil horum Christus docuit, eoque nihil hujusmodi firmum. Satis aliàs scripturæ habemus, unde etiam citra istas Allegoriarum, ne quid aliud dicam, argutias, docemur, periculosam esse negligentiam Episcoporum, & quod ipsis stertentibus, maximæ hæreses soleant pullulare. Demus ergo operam, nostra certa & solida sint. qui ut sermones Dei loqui debemus. Ita vero erunt, cum puro Dei verbo, & nequaquam nostris commentis innitemur.* Atque hic animus erat huic capiti & cum eo, primo libro Colophonem imponere, cum amicissimus collega meus D. *Gul. Amesius*, solidioris S. Literarum Interpretationis strenuus assertor alium insuper locum ex eodem Bucero mihi suppeditat, Quem,

* Comm. in VI. cap. Matthæi.

Quem, licet prolixiorem, his quæ dicta sunt, Coronidis vicem adjiciam. Is itaque postquam ad cap. 3. Johannis de ratione explicandi * typos & tractandi Allegorias doctissimè disseruisset, hæc subjungit. *In his autem observandum, ut similitudo & proportio pateat, ut certa sit, ut sensum fidei feriat. Nam in hoc istiusmodi* ἀλληγορήματα *adhibentur, ut quæ docentur, clarius & significantius animis hominum commendentur. Peccatur in his igitur, dum aut obscurior similitudo, aut nulla est, aut incerta, quam fidei, quæ indubitatis tantum capitur, sensus non agnoscit. Sic dum Hieron. ad Ruffinum in Epistola, quæ incipit, Multum in utramque partem crebro fama mentitur, per duas meretrices quibus Schlomoh judicavit 1. Reg. 2. Synagogam & Ecclesiam intelligendas docet, quid simile, unde fides pasci, aut oblectari queat? Satis habebit itaque pius in eo facto, Domini agnovisse erga Schlomoh adhuc puerum miram adeo dignationem, & tum à minori transibit ad id quod majus est, agnoscetque cum tantum dederit Schlomoh spiritum Deus, veriori Schlomoh, & filio David, restauratori omnium, datam longe præstantiorem, qui judex constitutus orbis est, quique ut vates habet, non judicabit juxta id quod oculis viderit, & auribus audierit, sed adeo valebit timore, id est, pietate erga Dominum. ut odoraturus sit, quod res sit, & per justitiam vindicaturus pauperibus, & per æquitatem arguiturus afflictis terræ, &c. Jesch. 11. Sic in meretrice pueri sui tam amante, ut aliena vivum concedere mallet, quam videre ut discinderetur, animadverte: Si hæc mala mulier suum infantem tantopere dilexit, Deum solum bonum, nos juxta suam promissionem Jescha. 40. infinito ardentius diligere, Hæc & his similia certa sunt, quia patentem spiritui similitudinem atque proportionem habet, eoque fidem possunt alere, quæ autem finxit Hieronymus, ut ingenii acumen referunt, & tanquam ingeniose dicta carnem oblectant, ita fidei nihil prosunt, quia nihil in eis certi, nihil firmi. Talibus autem typicis, quas vocarunt & allegoricis interpretationibus, veteres plerique adeo indulserunt, ut & planiss. Euangelica dicta, ad allegorias ejusmodi traxerint, sed nihilo firmiores, quam quilibet ingeniosior ex Homero & Vergilio quoque confingere possit. At in Ecclesia ut sermones Dei, quibus nihil indubitatius, omnia nos loqui & scribere addecet. Et dolendum, esse & hodie, qui istam allegorizandi sibi licentiam nimis temere permittunt. Apostolos igitur libeat, quam veterum quosdam Originem, Hieronymum, ac alios in typorum explicationibus. & eorum quæ veteribus contigerunt, ad nos translationibus, imitari. Manifestam enim & certam habet illorum*

[Margin notes: * Quomodo proprie differant Typus & Allegoria. V. de Riveti Isagogen 227. — Intempestiva allegoria Hieronymi. — Iesch. 11.]

rum translationes & anagogæ similitudinem, patrum vero pleraque aut nulla:: aut valde obscuram. Ne igitur idem & nobis contingat, discernenda diligenter sunt, quæ scriptura, habet inde vestigandum quid primum & præcipue spiritus quaque in re voluerit, qui in omnibus id quidem studet, ut Dei bonitas à nobis agnoscatur, nosque in illam transformemur, sed variis
* Paulo post. *id docet & commendat rationibus.* * *Proinde diligenter observandum, ne quid ad Christum aut Ecclesiam corpus ejus, ex gestis veterum transferamus, quod non certo ac manifesto quadret. Ad quid enim facta priscorum, in Christum & Ecclesiam contorquebimus, cum ille ex suis ipsius*
N. B. *factis, quæ vel Euangelistæ memorarunt, prædecaverunt Apostoli, clare adeo sanctis innotuerit, & illa quoque ex amplissimis quæ à sponso suo accepit donis, sic agnoscatur, ut qui velit his ex gestis figurisque veterum lucem adferre, id faciat, quod qui lucernam adhibeat soli. Vehementer varia sapientia Dei, nota fit principatibus cœlestibus, per Ecclesiam, & scilicet ex factis Abraham, Jitzchak, aliorumve patrum & regum opus erit eruere cognitionem Christi Ecclesiæque divitias? Nihilo prudentius*
N. B. *hoc fuerit, quam si quis ex factis puerilibus, de ingenio velit disserere viri. Jam pueri instar fuit populus legis, quare quæ etiam magnifica illi acciderunt, collata iis, quæ donata sunt Ecclesiæ, puerilia sunt, & admonere possunt horum, illustrare ea non possunt, imò ex his illa lucem acipiunt.* *
* Et paucis versus interjectis. *Hinc factum ut neque prophetæ, neque Apostoli, singulorum rituum significationes mysticas unquam tradiderint, neque tradentur in posterum, expectamus enim ut nequaquam in ænigmatis tam perplexis, & speculo adeo obscuro, sed facie ad faciem & sicuti est, Dominum videamus. Quare sicut vidimus, Apostolos de ipso Christo, ex revelatione spiritus potissimum prædicasse, & nequaquam ex typis, vel gestorum vel ceremoniarum veterum, nisi quando rem habuerunt cum iis, qui illis plus æquo addicti erant, ita & nos quæ de Christo ex Euangelio tenemus, in primis doceamus. Iis probe cognitis, poterunt cum fructu & typi proponi, modo religiose, ita ut Apostoli, illos tractemus. Certe Paulus typos perparce adhibuit, nisi quando pugnandum sibi fuit, cum pseudoapostolis, qui necessitatem ceremoniarum legis conabantur inducere, & de carne Abraham, in præjudicium gratiæ Christi, gloriabantur. Aliàs satis ipse & alii Apostoli habuerunt, exempla ex scripturis, & aperta cum præcepta, tum vaticinia adduxisse. Proinde qui Apostolos volet imitari, & salubria ex scripturis in Ecclesia docere, expendat quàm mirifice in omnibus quæ Deus cum suis egit bonitatem suam declaraverit, eam & sibi ipsi, & aliis probe*
Quæ potiss. in scripturis spectanda. *commendet, hinc roborabitur fides, accendetur Dei amor, is tum impellet*

pellet ad honesta omnia, & ab inhonestis revocabit potentiss. Simul expendat Deum unum hoc, in omnibus, quæ suis unquam præcepit, sive de moribus civilibus, sive de cerimoniis præceperit, requisivisse, ut ipsum timeremus & amaremus, totique ab ipso penderemus, tum cum proximis viveremus summa cum honestate, & officiosa dilectione. Hæc aperte satis omnia scripturæ docent, cumque omnia non nisi per Christum nobis possint contingere, illum quoque omnes scripturæ prædicant. Si typicos præterea intellectus voles adhibere, vide, quod sæpius jam monui, & diligenter adeo agnoscis observatum ab Apostolis, ut probe constet, & pateat similitudo, atque proportio inter typos illos, & Christum, vel Ecclesiam. Ad quod opus est te ante, ex Euanglicis literis, adeoque & spiritu Christi tenere, quid Christo, quid Ecclesiæ, tribuas. Nam si ex typos voles colligere, quod CHRISTO, *& corpori ejus tribuas, idque Apostolicæ literæ non docent, neque ipse spiritus certo sanctus revelavit, nihil sane docebis & audies illud vulgatum, figura nihil probat. Hæc sanè omnia copiosius, & pluribus exemplis fuissent explicanda, adeo pauci ad huc id volunt observare, ut certa doceant, licentiaque allegoriarum, quas vocant, minime paucos & hodie nugatores reddit, ex solidis Ecclesiæ doctoribus, sed hæc integrum tractatum desiderant.*

FINIS LIBRI I.

SIXTINI AMAMA

ANTI-BARBARORUM LIBER II.

Quo recensentur varii errores circa explicationem particularium S. Scripturæ locorum, qui ex VII. istis, quos libro superiore discussimus, erroribus generalibus emanarunt.

GENESIS.

Caput Primum.

Vers. 1. *In principio.*

PEr *principium* ipsum Dei Filium Patri suo ὁμοούσιον multi ex veteribus intellexerunt, de cujus interpretationis fonte dicemus σὺν Θεῷ ad Ps. 40.

Ibid. In pr. creavit Deus.

Ebr. *Creavit Elohim* id est Dii. Primus omnium *Petrus Lombardus* lib. 1. Sentent. distinct. 2. ex hac nominis pluralis cum verbo singulari constructione pro personarum in D. Essentia pluralitate argumentum extruxit, quem imitati sunt alii, inter quos & *Paulus Brugensis*, in Addit. ad *Lyram*. Sed ejus imbecillitatem observarunt acutè, & proposuerunt dilucidè *Alfonsus Tostatus*, Episc. Abulensis, *Cajetanus*, *Bellarminus* & alii; & quidem illi in suis ad hunc locum commentariis, hic verò in controversiâ de Christo lib. 2. cap. 6. *Sixtus* quoque *Senensis* Annot. 1. lib. 4. Bibliothecæ suæ, *Cajetano* patrocinatur, *Ambrosium Catharinum* increpitans, quod hoc nomine eruditissimum Cardinalem fuisset insectatus, quasi non multi etiam alii sine ullâ hæreseos suspicione à Sententiarum Magistro qui sibi ipsi, dum hanc sententiam proponit, con-

contrarius est, in hoc negotio dissensissent: E nostris verò hujus argumenti debilitatem ostendêrunt *Calvinus*, *Mercerus*, & innumeri alii. Sed præ cæteris diligentissimè & quasi ex professo hanc quæstionem tractârunt, *Paræus* id comm. ad locum hunc, nec non in Calvino Orthodoxo, & *Drusius* in tractatu de nomine Elohim. Cum autem libri isti sint in omnium manibus, verbum ego hac de re non addam. Illud saltem notabit Tyro, non hoc egisse magnos illos viros, ut arduus ille de SS. Trinitate articulus hoc tibicine ablato collabasceret, sed ut Theologos in gravissimâ ista quæstione cum subtilissimis hæreticis diputaturos docerent, solidioribus argumentis esse adhærescendum. *Cum quis enim* ut egregiè monuit *Thomas*, *ad probandam fidem Christianam* In Summâ *inducit rationes non cogentes, cedit in irrisionem infidelium. Credunt enim* p. 1. q. 32. *quod hujusmodi rationibus innitamur & propter eas credamus.* art. 1. Eandem admonitionem invenies apud *Lutherum* in Consilio de Scholis erigendis, & apud *Marsennum*, pag. 679. & 680. ubi citat & *Dominum de Muys*, Professorem Regium, qui in Appendice ad Grammaticam Bellarmini plurima adduxit, quibus solidè probatur, nihil solidi ex hac voce posse concludi.

Ibid. An deus omnia uno eodemque momento condiderit, an verò VI. dierum spatio, dicetur ad cap. 18. Sirach.

Vers. 5. *Dies unus.*

Ebr. יוםאֶחָד / Notarunt eruditi Interpretes אחד hic positum pro ראשון *primus.* Cardinale pro ordinali. In Ebraïsmo nihil tritius. Hagg. 1. *die uno mensis.* In novo quoque Test. eadem occurrit Enallage Quam Matth. 28. 1. vocat *μίαν σαββάτων*, eam Johannes 20. 1. vocat *πρώτην.* Id si in mentem venisset Thomæ, pag. 1. qu. 74. art. 3. non adeo sudasset in responsione ad Quæstionem illam, cur dicatur *unus dies*, cum *secundo, tertio*, &c. non respondeat convenienter, *unum* sed *primum*. Theophyl. in Lucam, *παρὰ Ἑβραίοις τὸ μίαν σημαίνει πρώτην.* Cicero, in De Senect. *Qui uno & octogesimo anno mortuus est.* Suet. in Augusto cap. ultimo. *Uno mandata de funere complexus*, &c.

Vers. 6. יְהִי רָקִיעַ *Fiat Firmamentum*, vertit vulgatus, secutus magis Græcum *στερέωμα*, quàm Ebræum. In hoc enim istius significationis nec vestigium nec vola apparet. Conniveri ad hoc posset,

posset, nisi ea versio Philosophis quibusdam & interpretibus errandi occasionem præbuisset. Cum enim vox *firmamentum* apud Philosophos sphæram octavam seu stelliferam significet, hinc nata opinio, supra octavam sphæram esse cœlum aliquod aqueum seu aquas, de quibus rursus non una fuit opinio. Consule hic Lyram, Cajetanum, Mercerum, Drusium, Paræum Lutherum, Calvinum, Illyricum in Clavi, voce *aqua*. Certè hæc versio Augustinum eò induxit ut l. 13. confess. cap. 32. scripserit, Firmamentum factum esse inter aquas spirituales superiores, & corporales inferiores, quod tamen retractat Retract. lib. 2. 6. Quid Origenes? Is per aquas superiores, bonos Angelos: per inferiores, malos intellexit. Vide Epiphan. Epist. ad Joh. Jerosolymitanum & Hieron. Epist ad Pammachium. Lyra, Abulensis, Catharinus, Burgensis, & alii per aquas superiores primum mobile intellexêre, ut sic dictum sit propter suam *διαφάνειαν*. Alii, ut Vives & Helwicus veras aquas elementales intelligunt, licet nullum earum usum assignare possint. Lutherus admodum hic sudat & postquam satis ostendisset, sibi præ aliis illam placere sententiam quæ aquas elementales intelligit, isthoc fine illic positas, ut inferiores humectent & refrigerent, ne videlicet ex nimio ardore conflagrent, tamen eò tandem redit, ut profiteatur ignorantiam suam & moneat hic captivandum esse intellectum. August. per Firmamentum passim intelligit cœlum sidereum, atque ita dici asserit, (de Genesi ad lit. lib. 2. cap. 9. & 10.) non propter stationem, sed propter firmitatem vel terminum aquarum intransgressibilem. Sed quales sint istæ aquæ, non audet asserere. Aquas tamen supra illud esse constanter asserit. Et quare? *Major est hujus textus authoritas*, inquit, *quam omnis humani ingenii capacitas.* Lombardus, postquam lib. 2. dist. 14. hac de re quoque disputasset, *sed quoquo modo ibi sint, ibi esse aquas non dubitamus*, inquit. Tu Tyro disce, רקיע propriè significare *Expansum*, à רקע *expando, extendo. Vox Ebræa*, inquit Steuchus, *extensionem significat, aut id quod extenditur, ut vela, cortinæ*, &c. Vide omnia Lexica, & nominatim *Pagnini*. Vsurpatur autem ea vox non tantùm de orbibus, ut postea, *Fiant luminaria in expanso*; sed etiam de aëre, & quidem de infima ejus regione. * Cajetanus, *appellatione extensionis* (רקיע) *cœlorum Moses non tantum orbes comprehendit, in quibus sunt astra, sed & orbe ignis & aëris.* Et annotator

Videatur & Genebrardus ad Ps 136,6.

* ad vers. 20. hujus cap.

tor ejus Fonseca, *Biblia passim aërem vocant cœlum & firmamentum.* Audiamus etiam Ebræos, Kimchi ad Ps.77.20. *Aër verè ac propriè vocatur Rakiang.* Abenezra quoque vocem eandem hic interpretatur per אויר id est *aër*, ut & Chaldæus Ps.19.1. alibi. Ut ergo שָׁמַיִם *cœlum*, etiam pro aëre, & quidem infimâ ejus regione, ponitur, ut cum legimus Psal. 8. Math. 6. 26. *aves cœli*, ita & רקיע pari hac ex parte cum ea decurrit orbita. Ecce enim vers. 20. *Et volatile volet in superficie expansi cœlorum.* Ubi & illud notet Tyro, *expansum cœlorum* vel *cœli* esse locutionem ἐν παραλλήλῳ, ut *volumen*, *libri*, *Petra silicis*, *Silex Petra* & similia, quod & Abnezra ad versum ultimum hujus cap. notavit, his verbis, רקיע השמים הרקיע שהוא שמים / *expansum cœlorum id est expansum, quod est cœlum.* Nunc itaque nemo ignorare potest, quid per aquas superas intelligat Moses nempe aquas nubium, quæ sunt in media aëris regione, quas ab inferioribus, aëris infimi expansum dividit. Huic sententiæ robur aliquod addunt ex Patribus quoque *Ambrosius*, in Hexaëm. 5.22. & *August.* de Genesi ad literam 2. 4. & *Basilius. Acacius* verò, *Honorius Augustodunensis Presbyter*, eam evidenter probarunt. Et ex recentioribus *Pererius* in hunc locum, *Bolducus* ad Job cap. 37. *Bannes* in Thomam tomo 2. pag. 59. *Arias Mont.* de arcano sermone, *Mariana* in Scholiis, *Pradus* in Jezech. p.25. (qui hæc addit, *Cui expositioni totius primi capitis Genes. alioqui obscurissimi intelligentiam debemus.*) *Steuchus* in Cosmop. *Calv. Paraus*, *Merc. Drus. Beroald.* in Chronol. *Pisc. Jun.* nec improbant Thomas pag. 1. q. 68. art. 1. *Genebrard.* ad Ps.19. ipsi 18. 1. &c.

Atque hæc mea censura fuit ad vers.6. cap. 1. Genes. Ego hic paucula tantum adjeci. Eam cum non impugnet *Marsennus*, Heroibus istis, quos jam produxi, annumerari posset, nisi adeò variè hac de re loqueretur, ut quæ propria ejus sententia fuerit, vix colligas. Confer ea quæ scripsit observat. ad Probl. x. G. Veneti, cum commentariis ejus p.845. & calculo meo tuum quoque, sat scio, appones.

Obj. Psal. 148. *Laudate eum, aquæ quæ supra cœlum.* Resp. per שמים intelligi isthic loci idem expansum, in quo aves volant, unde *aves cœli* dicuntur Ps.8. Matth. 6.

Obj. Ps.104.3. *qui contignat in aquis cœnacula sua.* Resp. Confer verba sequentia, *qui disponit nubes in vehiculum suum* & vers.13.

Qui irrigat montes è cœnaculis suis, & habebis responsum.

Ad verſ. 10.

Congregationem aquarum vocavit maria.

Audi Lector & ride. Stellarium coronæ B. Virginis editum Hagenoæ 1498. ſic habet, *Quid eſt congregatio aquarum, niſi congregatio omnium gratiarum in locum unum id eſt in virginem Mariam. Congregationem gratiarum in Dei Matre Deus voluit vocari Maria à Mari. In hoc tamen eſt differentia, quod congregatio aquarum vocatur Maria, mediâ correptâ; congregatio gratiarum* Maria, *mediâ productâ. Cauſa, cur maria, mediâ correptâ, quia tranſitoria eſt & brevi tempore erit. Apoc. 21. mare abit & jam non eſt. Maria, mediâ productâ, quia iſta congregatio pepetua eſt in virgine, Luc. 10. Maria optimam partem elegit, quæ non auferetur ab ea.* En ineptias! Quod ſi Moſes Latinè ſcripſiſſet, hæc tamen eſſent abſurdiſſima. Ut nihil jam dicam, quàm imperitè duas Marias confundat, cum Luc. 10. nequaquam de Matre Domini agatur.

Ad verſ. 16.

Fecit Deus duo luminaria magna.

Audi & hic myſterium magnum quod ſubtiles iſti Allegoriſtæ nobis pandunt. Innocentius III. ad Imperat. Conſtantinopol. cap. *ſolitæ*, de Majorit. & obedientia, *Fecit*, inquit, *Deus duo luminaria magna id eſt duas inſtituit dignitates quæ ſunt Pontificalis authoritas & regalis Majeſtas, ſed illa quæ præeſt diebus id eſt ſpiritualibus, major eſt alterâ, quæ noctibus id eſt carnalibus; ut quanta eſt inter Solem & Lunam, tanta inter Pontifices & Reges differentia cognoſcatur.* Eandem expoſitionem allegavit *Molina* de juſt. & jure tom 1. tract. 2. diſp. 29. nec indigna viſa eſt *Marſenno* quam pag. 1006. proponeret. Videatur etiam *Carthuſianus* artic. 16. in Caput. I. Geneſ.

Ad verſ. 26.

Ebr.	Vulg.
Faciamus hominem וְכִדְמוּתֵנוּ בְּצַלְמֵנוּ in imagine noſtra & ſecundum ſimilitudinem noſtram	Faciamus hominem ad imaginem & ſimilitudinem noſtram. L X X. *καὶ εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν.*

Bonaventura, citante Carthuſiano, *Duplex eſt modus*, inquit, *exponendi hanc authoritatem*, *Faciamus hominem*, &c. *Vnus. intelligendo de imagine increatâ; alter, de creatâ. Primus modus triplicatur. I. Vt imago & ſimilitudo referantur ad idem, vid. ad eſſentiam in tribus perſonis unam. II. Vt imago & ſimilitudo referantur ad filium tantum*. Ita Origenes & Marſennus. *III. Vt imago referatur ad filium, ſimilitudo ad Sp. ſanctum. Ita etiam Rupertus. Porro alius modus eſt exponendi de imagine creata, & rurſus triplicatur. Vnus ſic exponit, ut imago præcedat ſimilitudinem. Et dicit quod imago attenditur in naturalibus, ſimilitudo in gratuitis. Secundus, ut ſimilitudo concomitetur imaginem. Et dicit quod imago ſit in potentia cocognoſcendi, ſimilitudo in potentia diligendi. Tertius modus eſt, ut imago ſequatur ſimilitudinem, quia ſimilitudo eſt in plus ſeu communius quàm imago. Et dicit quod ſimilitudo attenditur in natura id eſt quantum ad ea quæ ſunt eſſentia in communi: imago forma id eſt quantum ad propria.* Hi modi omnes, inquit Carthuſ. poſſunt ſecundum Bonavent. ſuſtineri. Paulò poſt, *Filius propriè dicitur imago Patris, ideo quidam hoc loco per imaginem filium intelligunt, hominem verò non imaginem, ſed ad imaginem factum dixerunt, quibus obviat quod Apoſtolus inquit*, Vir quidem eſt imago & gloria Dei. *Alii ergo perſpicacius per imaginem intellexerunt filium, per ſimilitudinem Spiritum S. qui eſt ſimilitudo Patris & filii. Et quod additur* (in vulgatâ) noſtram, *retulerunt ad ſimilitudinem tantùm. Ad vocem* imaginem *autem putaverunt ſubintelligendum*, meam.

Hæc etiam leges apud Lombardum lib 2 diſt. 26. litera C.

Ex his & id genus aliis, quæ ad hunc textum à Scholaſticis afferuntur, varii varia eliciunt, Bellar. lib. 1. de gratia primi hominis cap. 2. & alii diſcrimen ſtatuentes inter imaginem & ſimilitudinem & per imaginem ipſam animam rationalem, volendi intelligendique facultatem intelligentes, per ſimilitudinem verò juſtitiam, ſanctitatem, ſapientiam & cætera quæ ſupernaturalia vocant, colligunt in homine poſt lapſum naturalia manſiſſe

integra. Etiam Basil. *imaginem* ad animam rationalem, *similitudinem* verò ad actiones Deo conformes refert, addens insuper, ad Dei *imaginem* nos creatos esse actu, ad *similitudinem* verò potentiâ: Imaginem nos habere naturâ, similitudinem voluntate nostrâ. *Mihi*, inquit, *reliquit Deus ut secundum similitudinem Dei fiam.* Vides Lector, quò detruserit beatam animam Linguarum imperitia. Eucherius, *Imago est omnium, similitudo paucorum.* Nempe ille quoque ratus est imaginem ad naturam hominis, similitudinem verò ad dona gratuita referri. Marsennus postquam subscripsisset sententiæ Origenis, qui per *imaginem & similitudinem nostram*, intelligit imaginem Filii Dei, qui est Patris imago invisibilis, delabitur ad quæstionem, an homo, ut Dei imago, possit & debeat adorari. Post multas ambages & præsupposita concludit pag. 1060. *hominem, non beatum* (de eo non est quæstio, inquit,) *sed nude spectatum, quatenus hic in Genesi ad imaginem Dei creatus esse dicitur, ex sententia Theologorum, eâ posse adoratione adorari, quâ solent imagines Dei & Christi, latria videlicet.* Et paulò post, *Ex quibus infertur*, inquit, *non esse per se & intrinsecè malum, si hominem, ut imaginem Dei, prout & alias inanimatas imagines adoraverimus.* Et pag. 1061. *Posset aliquis in particulari sibi aliquem proponere, quem velut imaginem Dei adorandum proponeret.* Non audet tamen pronunciare, debere id fieri; quin contra asserit, neminem debere hâc adoratione uti, idque ob varia incommoda & pericula inde oritura, nisi quis forte egregius esset Metaphysicus, qui posset *mente secludere omnem honorem qui debetur homini vel quatenus est homo, & eatenus duntaxat eum respicere, quâ Deum imago repræsentat, ut sola Dei imago, quæ est in eo, nostrum conceptum & actum voluntatis terminet.* Et quidem hæc quæ mei pectoris angustiæ non capiunt, Theologis discutienda relinquo. Tria solummodo hic notet Tyro: I. In Ebr. esse בְּצַלְמֵנוּ *in imagine nostrâ*, non verò בְּצֶלֶם *in imagine*, ut legit vulgata. Vt proinde cadat illud, quod hic nugatur Carthusianus. Lectioni Ebr. concors est Gr. & Chaldæus. II. Cum tam dicatur בְּצַלְמֵנוּ/ quàm כִּדְמוּתֵנוּ/ quomodo per צֶלֶם intelligetur Filius? An is quoque Spiritus Sancti imago dicitur? Corn. à Lap. *Imago hæc non est Filius, qui est imago Patris, sed est ipsa essentia divina, ipseque Deus unus & trinus.* III. צֶלֶם & דְּמוּת id hic significare, & καθ' ἐπεξήγησιν esse conjuncta. Id *Cornelius à Lapide & Pererius* intre-

Eman Sa in notis ad hunc locum. *ad imaginem & similitudinem id est, imaginem valde similem*

intrepedè asserunt, non obstante comuni fere Patrum sententiâ. Rationes *Pererii* ubi adduxero, manum tollam de hac tabula. Ratio I. quia Gen. 5. 3. eodem prorsus modo Adam dicitur genuisse Filium ad imaginem & similitudinem suam, ubi ista distinctio non quadrat. II. Quia quod isti *similitudinem* vocant, Paulus vocat *imaginem*, 1. Cor. 15. 49. Coloss. 3. 10. Eph. 4. 24. III. Quia Scriptura passim has voces permutat, & usurpat promiscuè, cum de eadem re loquitur. ut Gen. 1. 26. utrumque ponitur, At vers. 27. unum tantùm. Gen. 5. 1. unum tantum ponitur. vid. דְמוּת / Gen. 9. 5. צֶלֶם / Sirach. 7. 3. καὶ εἰκόνα ἐποίησεν αὐτὸν, Jacob. 3. 9. καθ' ὁμοίωσιν γεγονότα.

Gen. II. 7.

Formavit itaque Dominus Deus, &c.

Hic primò occurrit in Ebr. nomen Dei Tetragrammaton יהוה / de cujus lectione dicetur ad Exod. 6. illud nunc observa, Interpretes Græcos hoc redddiisse per Κύριος, Latinos verò ad superius usque seculum. per *Dominus*, non sine aliquo incommodo. Ecce enim * Tertullianus aliique cum observarent, per universum caput primum *Dominus* nusquam comparere, hoc verò loco primum occurrere, operæ duxerunt in istius rei causam inquirere, quam se quoque invenisse arbitrati sunt. *Quandiu*, inquit ille, *faciebat Deus, quorum Deus futurus erat*, Deus *solummodo ponitur*, Et dixit Deus, & vidit Deus, &c. *nunquam adhuc Dominus. At ubi universa perfecit, maxime hominem, qui Dominum proprie erat intellecturus, Dominus etiam cognominatur.* Magister Historiæ Scholast. cap. 12. *Hic primò vocat Deum* Dominum, *quia tunc proprie habuit servum laborantem.* Acute profectò, si vel Latine vel Græce scripsisset Moses, aut si τὸ *Dominus* genuinum τοῦ τετραγραμμάτου ὀνόματος esset interpretamentum. Nunc adi ad ea, quæ ad Exod. Caput VI. dicemus.

* libro contra Hermogenem. Eadem invenies apud August. de Genesi ad lit. l. 8. p. 616.

SIXTINI AMAMA
RESPONSIO
AD EXCURSUS.

Eruditissimi Viri,

D. MARINI MARSENNI,

Theologi Parisiensis,

Qua defenditur censura vulgatæ versionis ad VI. priora capita Geneseos, ab ipso oppugnata

Reverendis, piis & celeberrimis
VIRIS,

D. FANCISCO GÓMARO, D. ANDREÆ RIVETO,

Doctoribus & Professoribus Theologis, Dominis & favitoribus meis observandis,

ABsque te fuisset, reverende D. *Gomare*, nunquam censuram meam ad vulgatam Pentateuchi versionem evulgassem. Tu inter maximas muneris tui occupationes eam recognoscere & benigniori calculo condecorare non es dedignatus. Ita, te obstetricante, primus ille adolescentiæ meæ fœtus in dias luminis oras prodiit. Absque te fuisset, Cl. *Rivete*, nomen Marsenni, qui VI. priorum Geneseos capitum adversus meas stricturas suscepit patrocinium etiamnum juxta cum ignarissimis ignorassem. Tu primus mihi indicium, tu voluminis copiam fecisti. Tu ad modestam & mansuetam replicationem hortamentis tuis me animasti. Ad vestros ergo pedes merito depono hoc quiquid est opellæ. Alia sunt quorum nomine me majora debendi reum habetis, quæ hic recensere nihil artinet. Summa summarum hic redit, I. Ut has schedas, ubi otium erit, inspiciatis, & sicubi vel à veritatis vel à modestiæ tramite exerbitasse videbor, liberè castigetis. Scio enim vos eos esse, queis nemo mortalium καὶ κόλαξι καὶ φίλοις uti possit. Deinde, ut eas accipiatis, ceu testes eximii istius cul-

tus., quem vestris reverentiis jure merito defero. Valete incomparabiles viri & diurnate bono Ecclesiarum. XXVII. Dec. 1626.

VV. RR. devotissimus.

S. AMAMA.

De occasione hujus excursus mei, dixi supra pag. 97. quæ possint esse vice præloquii. Ea, si operæ erit, inde petat Lector. Nos ergo sine ambagibus rem ipsam aggrediamur. Censuram meam primam ad Genes. 1.6. silentio prætervehitur Marsennus Primum impetum facit in stricturam meam ad vers. 20. Eam ubi vindicavero, non parvum argumentum accedet ad confirmationem eorum, quæ ad vers. 6. cap. 1. de *Firmamento* disseruimus. Hîc enim videbit Lector, frustra esse omnes Interpretes, qui ut vulgatam excusent, persuadere nobis satagunt, eam τὸ *Firmamentum* pro aëre usurpasse. *Mariana* in scholiis, *Ebraicè*, inquit, *est*, super faciem firmamenti, *ad confirmationem*, רקיע *nihil aliud esse quàm aërem* Quin & Marsenus pag. 836. totus in eo est, ut ostendat, aërem commodissimè vocari posse στερέωμα, vel firmamentum: *aquè enim discriminat*, inquit, *aquas ab aquis*; *ac si aneum esset, vel quod suo frigore vapores & exhalationes* firmet, *induret, & sæpe in lapides & grandinem convertat. vel denique* firmiter *in loco suo remaneat.* Sed hæc adversantur, 1. communi vocis Latinæ usui. Et mirabor si negare ausit Marsennus, huic vocis רקיע * interpretamento, sententiam illam de aquis supra cœlum stelliferum pendulis, natales suos debere. Adversentur 2. Genebrardo, qui ad Ps. 19. ipsi 18. 2. diserte inquit, *στερέωμα non potest dici de aëre, ut qui sit fluxissimus, infirmissimus, minime στερεός, solidus & fixus.* Adversantur 3. menti ipsius Interpretis. Videamus

* *Major est hujus textus authoritas, quam omnis humani ingenii capacitas*, inquit Augustinus. Vide supra.

* ad verbum super facies expansi cœlorum i. in superficie &c. i. in aëre, per aërem, vel secus, vel versus superficiem. Has enim expositiones particula על admittit.

Cap. I. vers. 20.

Ebr.	Vulg.
Producant aquæ reptile animæ viventis: & volatile volet super terram * על פני רקיע השמים	Producant aquæ reptile animæ viventis, & volatile super terram sub firmamento cœli.

Cen-

Censura mea.

Dupliciter peccatum. Primo enim omissum verbum יְעוֹפֵף *volet*, & proinde id dicere videtur vulgata Editio, *quod aquis datum sit etiam aves producere*, quem sensum audacter damnat Cajetanus, dicens, *Mosem hic tacere productivum avium.* Secundo, posterius עַל convertit *sub*, dicendo, *sub firmamento.* Vnde patet, eum suprà vers.6. & rursus, vocem *Firmamentum*, non pro *aëre*, ne dum infima ejus regione, sed pro octava sphæra accepisse. Quæ enim aliàs necessitas Interpretem ad tam coactam versionē adegisset? Dic aliquem Patrone colorem, aut ostende עַל *supra* unquam significare תַּחַת *sub* in libris mysticis. Hactenus censura.

Hic insurgit in me *Marsennus*, *Placet*, inquit, *afferre*, *quod* Sixt. Amama, *egregius quidem hæreticorum judicio*, *meo verò jejunus nimium juvenisque vulgatæ Editionis censor in hunc locum opponit.* Et pag. seq. videl. 1030. nomen meum margini appingit cum hoc elogio, *Refellitur Amama Hæreticus.* At hæc folia sunt, paulo post in me arbores projicit. Ego, Deo juvante, in hanc convitiandi palæstram nunquam me dabo. Ita enim sentio, pejorem esse conditionem convitium dicentis quam patientis. Ad benedicendum, mi *Marsenne*, nati & creati sumus, non ad maledicendum. Maledica lingua mentis index est malæ. Hæreticum me vocas, hoc convitium Serarius quoque præceptori meo *Drusio* b. m. faciebat. concoxit ille. Et ego Christiano stomacho concoquam. Ille se Catholicum profitebatur & erat. Ego si me quoque Catholicum dixero, non persuadebo tibi. Sum tamen, & in hac fide coram tribunali Dei intrepidus me sistam. Ibi justus judex judicabit inter nos. Videamus interim, quàm justam in me incurrendi occasionem tibi præbuerim. Vulgatam versionem me nequaquam contemnere protestatus sum. Singulæ versiones habent suas laudes, suas labes. Cur ergo hanc, cui ipsa quoque antiquitas venerationem conciliat, aspernarer? At quidnam illud sit, quod Euangelicæ Ecclesiæ concoquere non possunt, non ignoras. Eam Ecclesiis & Scholis pro authenticâ obtrudi, Fontes in exilium mitti, hoc, hoc est, quod indignamur. Quod ergo vulgatæ versionis nævi deteguntur, non fit in contumeliam authoris, sed ut ostendatur decreti Tridentini iniquitas. Hic est, hic fuit, hic erit laboris mei scopus. Hic Rhodus, hic saltus.

Nunc videamus singula. Quod ad primum attinet, dicis pag, 1031. te non multum insudare velle in dictione עַל / Nec ego, mi *Marsenne*, multum de ea laborem. Illud volui ostendere, interpretem vulgatum vocem *Firmamentum* accepisse non pro infima regione aëris, sed pro cœlo sidereo. Alias enim nunquam על vertisset SUB. על nunquam significare SUB, agnoscis. At pro *super*, *secus*, *per*, *in*, sæpe poni, ipse doceo. Nullum horum interpretamentorum elegit vulgatus; Tam enim absurdum fuisset dicere, Aves volare secus, juxta, in & per cœlum sidereum, quàm supra. Dicis *sub* hoc loco idem esse quod *secus, in, per, juxta*. *Nam qvod est sub aliquâ re* inquis, *sæpius est prope, seu juxta illam, ut aqua quæ est sub aëre est juxta aërem.* Respondeo, Aut per *Firmamentum* intellexit cœlum sidereum, aut aëris inferiorem regionem. Si cœlum sidereum, quomodo applicabis hæc interpretamenta *secus*, *juxta*, *prope*, *in*, *per*? cum ipse dicas aves non solere aut posse altiùs volare, quam in inferiore aëris regione. Hæc enim sunt verba tua, *Adde, quod si particula* על *per* super *explicari debeat, per* רקיע השמים *aëris inferiorem regionem intelligendam esse. Nec enim aves altius volare solent aut possunt.* Ad quæ illud quoque addo, nihil hic esse absurdi, si per *Rekiang hassjamajim* inferiorem regionem aëris intelligamus. Quod enim ad רָקִיעַ attinet, de eo tu ipse hoc jam ante docuisti. Quod ad שמים / quid notius illo, *Aves cœli* Ps. 8. Math. 6. Hic autem duo synonyma ἐκ παραλλήλου conjungi, in censura nostrâ notavimus, quod ipsum & Abenezræ in comm. ad ult. versum hujus capitis & *Livelæo* ad Amos 5. 26. placuisse postea cognovi. Quod si vero על per *in* & *per* exposueris, quid erit incommodi?

Si per *Firmamentum* intellexit inferiorem aëris regionem. quomodo stabit illud *sub*? an aves extra eam volare possunt? Sed dices *sub*, *id est prope*, *juxta*, ut aqua quæ est sub aëre, est prope vel juxtà aërem. Sed an avis commodè volare dicetur prope vel juxta aërem; quæ extra eum volare non potest?

Pergis, *vulgata autem tam cœlum octavum quàm aërem intelligere potest: aërem quidem, secundùm superiores regiones, quibus meteora generantur, cœlum verò, quod aeri superfertur.* Sed agnosco libens, commodissimè dici aves volare sub expanso cœlorum, tam superioribus aeris regionibus, quàm ipso cœlo sidereo, addo

addo & cœlo Empyreo, sed Ebræum על per SUB reddi posse prius erat ostendendum. Pag. 1033. redis ad hoc thema, & objicis mihi *Fagium* & *Lutherum*, quorum hic quoque reddidit, sub firmamento, dicisque satis imprudenter *Amamam* contra suos agere. Sed non ignoras *Marsenne*, quid de versionibus sentiamus, Omnes recipimus, etiam B. *Lutheri*, quatenus cum fontibus convenit. Omnes ad fontes revocamus. Et quod ad hunc locum attinet, in notis meis ad Belgicam Bibliorum versionem, quæ Lutheri est, hunc quoque locum castigavi. Et ex censurâ meâ ad Gen. 6.5. satis potuisti colligere, quid & quantum Ecclesiæ Euangelicæ vernaculis versionibus deferant.

Quod ad alterum attinet, de omisso verbo יְעוֹפֵף / Sic exordiris, *ostendam ne quidem semel editionem nostram errasse, licet enim phrasis Ebr. aliter sonare videatur, si tamen illius usum spectemus, optime vulgatum Interpretem legere, quilibet æquus judex affirmabit.* Magna pollicitatio. Vidisti tamen opinor vel in his ipsis voculis רקיע & SUB, longe facilius esse rem tantam polliceri, quàm præstare. Agnosco & hic libens modestiam tuam, dum non defendendam suscipis vulgatam, rejectâ authoritate fontium, sed potius eam cum fontibus conciliare studes. Id quod & in Animadvers. ad problema 189. Georgii Veneti in te recipis. Macte hoc animo. Ubicunque hoc præstabis, habebis me tibi adstipulantem. Non ero pertinax propositi. A quovis libenter disco, etiam à discipulis. Non ergo pudebit à te erudiri, quem in omni Philosophiæ parte, in bonis literis & Theologorum scriptis, ex animo hoc dico, præclare eruditum & versatum agnosco. Sed vide, mi *Marsenne*, quomodo tua illa pollicitatio consistere queat cum iis, quæ ipsâ eadem pagina habes, col. priori, vid. 233. ubi Ebraïcum textum innumeris corruptelis à Judæis ex odio Christianismi in eum illatis scatere pronuncias. Si enim ita est, tunc aut vulgatam versionem in eodem luto hærere oportet, aut ea conciliatio plane impossibilis est. Sed videamus quomodo hunc locum cum fonte concilies. Tentas conciliationem, subintellectâ voce אֲשֶׁר ante verbum omissum יעופף / hoc modo, *producant aquæ reptile an. viventis & volatile, [quod] volet super terram, &c. Quamvis*, inquis, jegnopheph *idem sit quod* volabit *aut* volet, *recte tamen expressimus* volatile volans, *aut* quod volet, *aut* volabit, *prout Græcus habet,* τὰ πετεινὰ πετόμενα, *ut Moses*

præcipuum avium officium tàm in actu, quàm in potentiâ docuerit.

Resp. *Non esse quidem infrequens apud Hebræos & Chaldæos,* agnoscis opinor tua ipsius verba, *ut aliquid in oratione deficiat vel subintelligatur*; At ubi nulla necessitas est, supplementa non sunt toleranda. *Faret Chaldæus*, inquis, *Serpant* [malim cum Raphelengio legere יַרְחֲשׁוּן & reddere, Edant, producant, in Aphel] *aquæ reptile animæ viventis & avem quæ volat, &c*, Resp, Chaldæum tibi plane adversari. Sic enim habet יַרְחֲשׁוּן מַיָּא רְחֵשׁ נַפְשָׁא חַיְתָא וְעוֹפָא יְפָרַח עַל־אַרְעָא וגו id est *Et avis volet supra terram*, ubi nullum relativum *quæ*, quod per ר Chaldæi exprimunt. Sed & hic dicis supplendum relativum, & quasi id nemo tibi negaturus esset, dum recitas Chaldæum textum, supples. Sed nimis magnum est illud tuum *αἴτημα*. Quis enim, præjudicio non occœcatus, hanc licentiam approbabit, in utroque textu & Ch. & Ebr. pro libitu quidvis supplendi, ut uni vulgatæ maneat sua authoritas? Sed video te citasse textum Chaldæum ex Codice Regio, ubi pro יְפָרַח extat דְּפָרַח *quod volet*, quam lectionem expressit quoque (cur enim celabo?) Editio Buxtorfiana. Sed oppono tibi tria diversa exemplaria Veneta in folio, quæ omnia legunt יְפָרַח / oppono tibi castigationem Fr. Raphelengii, quæ in variis lectionibus, quas à Theologis Lovaniensibus approbatas in apparatum Bibliorum regiorum intulit, ita habet.

[20. דְּפָרַח] pro Ebr. יְעוֹפֵף Sed cum * V. melius legeris יְפָרַח vel cum Elia, יִפְרַח in Kal.]

* id est Venetus.

Pergis, Et quidem facile est, per *volatile* idem penitus concipere, quod intelligitur per, *volatile, quod volet*, adeo ut *Amamam* admodum otiosum & imprudentem esse existimem) qui hujusmodi sine ratione carpat.

Resp. Iterum petis principium, dum supponis in Ebr. legendum *quod volet*, id quod ego sine ulla necessitate fieri assero. Favet mihi accentus Athnach positus post חַיָּה & prius hoc membrum à secundo distinguens. Favet mihi vers. 19. c. 2. ubi aves non ex aqua, ut hic insinuat vulgata Editio, sed ex terra productas esse Moses docet. Favent *Cajetanus* & *Catharinus*, qui aves ex aquis productas disertè negant. *Moses hic tacet productivum avium*, inquit Cajet. Atque eundem sensum insinuare Ebræum textum, *Corn. à Lapide* agnoscit.

Sed,

Sed, inquis, accentum Athnach nusquam impedire, quominus oratio tota juxta vulgatam bellè decurrat, præcipuè cum interjectio vim copulativam nostræ interjectionis [Et] habeat, quod manifeste denotat, hoc secundum membrum, *Et volatile volet*, &c. cum primo conjungi.

Resp. Conjunctionem ! *Et* conjungere quidem hoc secundum membrum cum primo membro, sed distincto, *Producant aquæ reptile*, *Et volatile volet*, manet ergo accentui sua authoritas.

Addis, neque obstat, quod cap. 2. legamus, *formatis de humo terræ cunctis animantibus terræ & universis volatilibus cœli*, tametsi enim aves cum animantibus terræ illic conjungantur, non propterea statim inferas, aves ex terrâ progenitas, nisi velis etiam ideo ex aquis productas esse, quod hic cum piscibus ex aquâ natis enumerentur.

Resp. Ego verò cap. 2. vers. 19. longè majorem necessitatem video statuendi, etiam aves ex terra productas, quàm ex Ebræo textu hoc loco, eas ex aquis fuisse creatas. Nec subterfugiam hic cujuscunque judicium. Ex textu verò vulgato, hîc loci, certissimè deducitur, & piscis & aves ex aquis productas. Nisi enim ita statuas, à quo verbo dependebit illud *volatile?* ut proinde valde mirer hæc tua verba, *nisi velis etiam ideo ex aquis productas, quod hic cum piscibus enumerentur.* Quidni enim sic velit Catholicus? cùm & *volatile* & *reptile* ab iisdem verbis (*producant aquæ*) dependeant. Ego certe sic existimo, absque hoc textu fuisset, nunquam controversiam istam *an aves ex aquâ productæ sint*, Philosophorum & Scholasticorum pulpita novissent.

CAP. II vers. 2.

Valde se torserunt Latini Interpretes circa hunc locum, *Et complevit Deus die septimo opus suum.* Græcis enim qui Interpretatione τῶν LXX. acquieverunt, nulla potuit hinc oboriri difficultas, Sed quià hic in me incurrit Marsennus, ponam verba censuræ meæ,

Leve itidem & multis commune erratum à vulgato commissum est hoc versu, dum ויכל convertit per præteritum perfectum, *& complevit.* Quod notare non duxissem operæ,) nec enim ea nos incessit contradicendi carpendique prurigo) nisi antiquissimos

ſimos ſimul & doctiſſimos viros ea lectio in errorem induxiſſet. Fidem hujus rei facient *Hieron.* & *Galatinus*, quorum ille Quæſt. Ebraïcis in Geneſin dicit, *hinc arctari Judæos & oſtendi, jam tum in principio ab ipſo Deo ſabbathum diſſolutum, dum in ipſo Sabbatho Deus operatur, complens in eo opera ſua.* Quæ ad verbum deſcripſit *Galatinus* in De Arcanis Cathol. verit. lib. x i. 10. [& Eucherius comm. in hunc locum.] Quæ etiam ſuo calculo approbaſſe videtur *Joh. Benedictus*, Theol. Pariſienſis, dum hæc Hieron. verba ſine ulla cenſurâ margini Bibliorum ſuorum interpoſuit. At omnia iſta in fumum abeunt, inquit Cl. Druſius, ſi hoc futurum, quod in præteritum converſum eſt, exponas per pluſquamperfectum, *& compleverat*, quod & *Vatablus* & *Mercerus* notârunt. Præteritum enim unicum Ebræorum omnes ſpecies præteritorum complectitur. Diſtinguit *Cajetanus*, ut nodum ſolvat, inter actionem poſitivam & negationem ab ulteriori operatione. Et *Lyra*, inter perfectionem, quâ aliquid aſſequitur formam debitam & eam quâ exit aliquid in operationem ſibi debitam. [Quibus nunc addam * Bannes, qui ſic infit, *Deus complevit poſitivâ actione naturalem perfectionem totalitatis univerſi die ſexto. At die ſeptimo complevit primam perfectionem naturalem univerſi negativè, vid. ceſſando ab opere, & ſecundam naturalem implevit, poſitivè influendo.* Audiamus ipſum quoque Thomam, *conſummatio quæ eſt ſecundum integritatem partium univerſi competit ſextæ diei: conſummatio, quæ eſt ſecundum operationem partium competit ſeptimæ.* Et Lombardum, lib. 2. diſt. 15. lit. G. *niſi forte dicatur*, inquit, *die 7. compleviſſe opus ſuum, quia ipſum benedixit & ſanctificavit. Benedictio enim & ſanctificatio eſt opus.* Et lit. H. *Poteſt etiam ſic exponi*, complevit die 7. *id eſt, completum & conſummatum vidit. Pellicanus* putabat vertendum, *in diem ſeptimum*, id eſt, ut quieti ſe daret die v i i. Alii, teſte *Abenezra*, *ante diem ſeptimum.* Corn. à Lapide, *complevit die ſeptimo excluſivè, at die 7. incluſivè.* At durum videtur ut dies ille quo aliquid factum dicitur, excluſivè ſumatur.] Sed quorſum te conjicias in eas anguſtias, ubi unicâ, eâque certiſſimâ obſervatione Grammaticâ res expediri poteſt? L X X. hîc habent, καὶ συνετέλεσεν ὁ Θεὸς ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἕκτῃ, &c. *Complevit Deus die ſexto.* Quo nomine paſſim ab authoribus perſtringuntur. Ego ſic opinor, reprehendendos quidem, quod cum in promptu eſſet vocis Græcæ pluſquam

Cap 8. ad loca diffic. Moſis.

* comm. in Thomam tomo 3. pag. 86.

quam-perfectum, *septimum* verterint in *sextum*, at reprehendendos fuisse magis, si vertissent ἡμέρᾳ ἑβδόμῃ. Vidisse mihi illi videntur, quod tot oculos fugit. Quis enim non videt ad sensum idem sonare has duas propositiones,

Compleverat Deus die 7. opus suum, Et
Complevit Deus die 7. opus suum.

Si enim compleverat die 7. quando complevit, quæso te, nisi die 7? Quid ad hæc

MARSENNUS.

LXX. discrepant, inquit, in dierum numero ab Ebræo, dicunt enim Deum die 6. quievisse. In Ebr. & vulg, die 7. quod in causa fuit, cur hæretici, Drusius, Amama, Mercerus *& eorum sectatores vulgatam reprehendant, quæ ait die 7. completam fuisse rerum omnium creationem.*

AMAMA.

Ergone hanc gratiam rependis viris magnis & de sacrarum literarum studio optimè meritis, *Drusio* & *Mercero*, ut eos vix unquam, nisi hæreseos notâ frontibus eorum inustâ, in scenam protrahatis? Illi certe vulgatæ Editioni plus nimio detulerunt & ubicunque aliquod velamentum tegendis ejus ulceribus reperire potuerunt, vobis suppeditârunt. Longe rigidiores Aristarchos in *Cajetano*, *Oleastrio*, aliisque vestræ Professionis hominibus vulgata experta est. Et quidem de *Mercero* testabuntur doctissimæ ejus in Genesin lucubrationes, queîs *Marsennus*, ut ut perpetuò dissimulet, non parùm adjutus fuit. De *Drusio* ipsi Pontificii, & nominatim *Gretzerus*, ita sentiunt & scripta ejus loqvuntur. Me verò, præ magnis istis viris vix remigem & sentinatorem, quod eodem stigmate semper notes, levior injuria est. Injuria tamen est. Si enim nullus hæreticus nisi qui pertinax. Ego me hæreticum esse confidenter nego. Convince me non authoritate Rom. Ecclesiæ, sed scripturæ, & dabo manus. Sed ad rem. Dicis me reprehendere vulgatum, quod *die septimo* reddiderit, quasi negarem, die 7. completum fuisse rerum creationem. At ego dico, optimè fecisse

vul-

vulgatum, dum verba Ebr. ביום השביעי reddidit, *die septimo.* Agnosco, die 7. completam fuisse creationem. Illud verò satis commodè dictum esse negavi, *complevit die septimo opus suum*, id quod absurdæ ex eo natæ conclusiones & violentæ expositiones demonstrant. Creatio die 7. fuit completa, eo sensu, quo die 8. 9. 10. & hoc ipso die completa dici potest. At non complevit, proprie loquendo, nisi die sexto.

MARSENNUS.

Equidem Hæreticos demiror, qui ut cornicum oculos defixisse videantur, nihil non reprehendunt: & tamen Amamam *audias, qui negat se eâ carpendi prurigene teneri. Cur igitur vulgatam arguit, quod* ויכל *per præteritum perf. verterit? Etenim si unicum Ebræorum præteritum omnes præteritorum species complectitur, reverâ perfectum includit.*

AMAMA.

Dixi leve esse hoc erratum, nec annotaturum me fuisse, nisi ea lectio doctissimis viris, *Hieronymo*, *Galatino*, aliisque falsam conclusionem, & Scholasticis argutas magis quàm solidas distinctiones expressisset. De mea prurigine judicent illi, quorum judicia studium partium non afflavit. Vnicum præteritum Ebræorum omnes præt. species complectitur. Ita vid. ut pro ratione loci & contextus jam per præt. perf. jam imperfectum, jam plusquam perf. reddi oporteat. Non verò, ut quodvis præteritum ubivis locorum omnes illas species includat.

MARSENNUS.

At non intelligit Amama, *neque* Drusius, *quomodo 70. cum Ebræo conveniant, nisi plusquam perfecto * utaris, quos etiam reprehendit ille, quod noluerunt hocce tempore uti. Præclaros homunciones, egregiosque Hebraizantes, qui ea non vident, quæ vix infantibus ignota sunt, nunquid animadvertere debuerunt, semper verum esse, quocunque tandem die declaretur, opus aliquod esse consumptum, quando omnia facta sunt, quæ ad illud pertinent? Cum igitur die 6. Deus opus*

* vid. in Hebr. vocis ויכל translatione.

opus suum consummaßet, verißimum fuit aßerere, dominum ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἕκτῃ opera sua consummasse. Vid. circa finem diei 6. aut quacunque voluerit horâ: verißimum etiam idem opus die 7. complevisse, seu opus consummatum fuisse, vel ut 70. dicunt, in plurali, opera sua. *Quicquid enim die sexto completum est, nisi destruatur, septimo die completum est.*

Amama.

Non intelligunt, dicis, *Amama* & *Drusius*. Drusius omnem jam invidiam supergressus est. Honorifice de illo sentit Christianus orbis. Fasces illi multi quoque Pontificii submisêre. Me quod attinet, ipse mei ingenii tarditatem & memoriæ deliquium novi & sentio. At illud intelligo tamen, magis conspirare hæc axiomata,

Deus complevit opus suum die sexto, Et
Deus compleverat opus suum die septimo.

quam illa,

Deus complevit o. s. die sexto, Et
Deus complevit o. s. die septimo.

Hæc enim sine violentâ glossâ nunquam in concordiam rediges: Illa verò suaviter conspirant. Quod de violentâ glossâ dixi, faventes LXX. habeo. Cur enim, quæso te, aliàs pro die septimo sextum posuissent? Potuissetne aliquis, soli versioni Græcæ innutritus & assuetus, odorari in Ebræo esse, *die septimo*? Favent etiam *Hieron* & *Galatinus*, qui, de ejusmodi glossâ nihil cogitantes, verba illa, prout jacent, acceperunt, extructo inde consectario non parum periculoso. Laudavi itaque τοὺς LXX. quod locum hunc ita reddiderint, ut versio ipsorum idem dicat, quod veritas Ebraïca. Illud tamen dissimulare non potui, difficultatem illam, quæ ipsos hîc torsit, ne Deus die 7. laborasse putaretur, meo judicio, commodius & à textu Ebr. minus deflectendo, sic potuisse tolli, si pro aôristo primo, præteritum plusquam-perfectum adhibuissent. Illud enim negari non potest, Præteritum Ebr. sæpe pro plusquam-perfecto poni: At שְׁבִיעִי significare *sextum* quis ostendet? Hæc autem ex judicio meo dixi, Si tuum à meo diversum abit, benè est. Suum cuique pulchrum. Σοὶ μὲν ταῦτα δοκοῦντ' ἐστ, ἐμοὶ δὲ τά δε

Sed *præclaros*, inquis, *homunciones*, *&c.* Non moror istas illusiones. Ad rem potius. Animadvertimus, mi *Marsenne*, semper verum esse, quocunque tandem die (sive 6. sive 7.) declaretur, opus aliquod esse consummatum, quando omnia facta sunt, quæ ad illud pertinent. Sed illud non animadverti, idem esse, *Deus complevit die septimo opus suum*, Et, *Opus fuit completum die septimo.* Illud enim dici propriè non potest, nisi eodem die colophonem operi, quod die sexto adhuc incompletum relictum erat, imposuerit: Hoc verò verum esse potest, etiamsi die primo completio facta sit. Ludis in sequentibus, *Verissimum etiam erit*, inquis, *idem opus die 7. Deum complevisse, seu opus* [*à Deo*] *consummatum fuisse.* Hæc enim *complevisse*, & *consummatum fuisse* tam præteritum perfectum quàm plusquàmperfectum complectuntur. Si in præt. perf. accipias, nego! Si in plusquàmperfecto, mecum sentis. *Quicquid die sexto completum est*, inquis: *nisi destruatur, etiam septimo die completum est.* Agnosco, si *completum est*, idem tibi est, quod, *completum manet.* Si aliter accipis, & passivis in activa versis, sic loqui mâlis, *Quicquid die sexto complevit Deus, nisi destruatur, etiam septimo die complevit*, videbis te absurdè locutum esse. Non ignoras inter motum & rem motu factam distinguere λογικῶν παῖδας.

MARSENNUS.

Impia certè hæreticorum progenies, qui dum nostri Doctores aliquid afferre videntur, eos statim nobis veluti milites cataphractos objiciunt, quos si nobis favere percipiunt, perpetuum silent.

AMAMA.

Non illud argumentum est, ut sic debacchêris, nec hæc ratio est aut modus reducendi errantes. Non potes mi Marsenne, illud *Nazianzeni* usurpare, *non incessimus*, inquit, *adversarios contumeliis, sicut plerique faciunt, rationum & argumentorum infirmitatem maledictis obtegentes, non aliter ac sepias atramentum ante se vomere ajunt, ut Piscatores effugiant. Verùm nos pro Christo bellum gerere, hoc argumento palàm facimus, quod secundum Christum, qui mitis & pacatus est, dimicamus. Ac de his*, inquit idem Pater, *ita sentio,*

sentio, cunctisque animarum dispensatoribus hanc legem statuo, ut nec per duritiam hominum animos exasperent, nec per submissionem elatos efficiant, &c. Non potes, inquam, hoc *Nazianzeni* usurpare, adeo ubique φιλεόλογος es, qui tamen omnium hominum minimum te in limine libri profiteris. *Impia Hæreticorum progenies*, inquis. Iterum tibi hæretici sumus? Cui bono hoc convitium? Jam pridem occalluimus ad illud, & rident cordatiores. Crimen læsæ majestatis sub Tyrannis unicum eorum crimen erat, qui omni vacabant. In illius locum jam apud vos successisse videtur hæreseos postulatio. Retaliare possem, sed quo fructu? Ego tibi hæreticus? tu mihi. Alius plane & à te longe diversus spiritus Salvianum agebat. Quis vel longissima oratione omnia illa sævitiæ exempla traloqui posset, quibus Orthodoxos Arriani excarnificarunt? Et tamen de illis, quorum impietatem uterque juxta cum Salviano detestamur, quam placidè loquitur mansuetus Pater? *Hæretici, sunt, inquit, sed nonscientes. Apud nos sunt hæretici, apud se non sunt. Nam in tantum se Catholicos esse judicant, ut nos ipsos titulo hæreticæ pravitatis infament. Quod ergo illi nobis sunt, hoc nos illis. Veritas apud nos est: sed illi apud se esse præsumunt. Honos Dei apud nos est, sed illi hoc arbitrantur honorem divinitatis esse quod credunt. Impii sunt, sed hoc putant veram esse pietatem. Errant ergo, sed bono animo errant, non odio sed affectu Dei, honorare se Dominum atque amare credentes. Quamvis non habeant rectam fidem, illi tamen hoc perfectam Dei æstimant charitatem & qualiter pro hoc ipso falsæ opinionis errore in die judicii puniendi sint, nemo potest scire nisi judex.* De providentia lib. 5. p. 162. Edit. Ritterhus.

Interim idcirco eis, ut reor, patientiam Deus commodat, quia videt eos etsi non recte credere, affectu tamen piæ opinionis errare. Hæc Salvianus. Desinamus ergo reciprocare hanc serram. Indignatis, nos Vobis vestrates tanquam milites cataphractos objicere, sicubi à vobis dissentiant. Sed nunquid & vos facitis idem? An verò dum vos facitis, pietas est, dum nos, impietas? Ecce, mi *Marsenne*, vester *Serarius* me hoc docuit, cujus verba suprà pag. 157. Produximus. *At cum nobis favent, siletis*, inquis. Et vos idem facitis. Pares ergo sumus. Et quid mirum si Pontificii Pontificiis faveant? Illud magis mirandum, eam esse vim veritatis, ut etiam Pontificiis, communi Ecclesiæ nunc-Romanæ consensu insuper habito, subinde liberam confessio-

nem extorqueant, cum denique quorumdam animos insidere candorem, ut, Concilii Trident Canonibus & Rom Pontificis correctionibus suas sibi res habere jussis, liberè id quod sentiunt, & quod res est, edisserant.

Gen. II. vers. 8.

Ebr.	Vulg.
Plantaverat Deus Hortum in Eden ab Oriente.	Plantavit Deus paradisum voluptatis à principio

Censura. Vbi & addita quædam de Angelorum creatione.

Dupliciter exorbitavit Interpres. Primò enim quominus vertas *hortum voluptatis* obstat litera ב ante עדן / גַּן בְּעֵדֶן / ut ut detur עדן aliàs pro deliciis & voluptate sumi, [certè ejus plurale extat 2. Sam. 1. 24. atque hinc est græcum ἡδονὴ] Hic autem locum proprium denotari, ex collatione Genes. 4. 16. ostendit Cl. Witakerus. [Adde locum Jezech. 27. 23. & 37. 12. & 2. Reg. 19. 12.] Idem urgent duo rigidi Pontificii, *Cajetanus* & *Steuchus*, in suis, ad hunc locum annotationibus. Etiam LXX. & Chaldæus versionem nostram stabilitum eunt, dum vertunt illi ἐν Ἐδεν: hic, גִּנְתָא בְּעֵדֶן [Oleastrius quoque asserit sibi verisimilius videri, ut sit nomen proprium loci.]

Alterum Interpretis peccatum est, quod cum קדם tam prioritatem loci quàm temporis significet, posteriorem hic cum Aquila elegerit, nam & iste hic vertit ἀπὸ ἀρχῆς. Fateor equidem hoc excusari posse, commodeque exponi, ut sensus sit. *à principio* vel, *exordio* mundi sc. conditi, ut præceptor & decessor meus, Cl. *Drusius* p. m. in Fragmentis veterum Interpp. Græcorum notavit, quomodo & Satan in N. T. dicitur fuisse Homicida ἀπὸ ἀρχῆς, principio sc. originis suæ, ut hoc modo intelligatur ad exiguum tempus in sua integritate perstitisse. Notandum tamen hoc duxi, tum quia LXX. quos aliàs noster Interpres sequi amat, hic rectius, κατὰ ἀνατολάς, tum quod hæc versio ipsum quoque Hieron. [ut de cæteris nihil dicam,] in avia traxerit. Dicit enim Quæstionibus Ebr. ad hunc locum, *hinc manifestissimè comprobari, quod priusquam cælum & terram Deus conderet, Paradisum antea condiderat.* Et frustra sunt

Se-

Senensis & *Mercerus*, qui Hieronymum hic excusare satagunt, quem ipse *Steuchus* non aliâ ratione potuit excusare, quàm asserendo, *Hieronymum non semper in eâ opinione perstitisse*. Quam vellem locum Retractationis annotasset! Nam *Albinus* Quæst. in Genes. eam fuisse Hieronymi mentem quam verba præ se ferunt, asserit, & *Eucherius* in comm. eandem assertionem iisdem Hieron. verbis posuit. Quin & *Franc. Georgius* Minorita, tomo primo Problem. ex his conatus fuit nobis persuadere, à suis partibus stare *Hieronymum*, & sensisse, Paradisum non fuisse in hac visibili terra situm. *His enim consideratis*, inquit Georgius, *Hieronymus pronuntiavit Paradisum ante cœlum & terram conditum, nimirum ut his verbis significaret, Paradisum Mosis non esse in hac visibili terra situm, sed in illa terra viventium, quæ ante hunc visibilem mundum in invisibi mundo creata est.* Vnde & illud elucescit, [si non ortum] saltem robur magnum ex hoc acquisivisse veterem illum [& necdum sepultum] errorem, quo creditum est, multis ante hunc visibilem mundum seculis, alium invisibilem mundum creatum, & in eo Angelos. De qua videndus *Sixtus Senensis* lib. 5. Biblioth. annot. 5. Ibi enim crassissimi istius errores reos peragit *a* Basilium, *b* Origenem, *c* Nazianz. *d* Ambros. [*e* Hieron.] *f* Hilarium, *g* Isidorum, *h* Damasc. *i* Cassianum, *k* Bedam, productis ad firmandam fidem suam singulorum testimoniis, [Ipse quoque August. de civitate Dei cap. 32. lib. XI. hic fluctuavit. Permittit enim ut in hac re unusquisque liberè sentiat quod velit, modo non statuat Angelos Deo coæternos. Libro vero XII. cap. XV. admodum subtiliter disputat, posse concedi, Angelos ab æterno fuisse creatos, nec tamen inde sequi, eos creatori esse coæternos. Ille *enim semper fuit*, inquit, *æternitate immutabili, isti autem facti sunt*. Est autem hoc primarium ejus argumentum, Deum ab æterno fuisse Dominum, consequens ergo esse ut semper habuerit creaturam suo dominatui servientem, *Theodoretus* quoque quæst. 3. in Genes. *Hoc autem concesso*, inquit, omnia vid. quæ existunt, habere naturam corruptioni obnoxiam, excepta S. trinitate, *si quis angelorum turbas ante cœlum & terram, conditas esse dixerit, non offendet verbum pietatis.* Licet autem hanc sententiam non solùm Acacius, Diodorus Tarsensis & alii confutaverint, sed & * concilium Lateranense sub Innocentio III.

a Serm. 1. & 8 Hexaëm.
b in lib. περὶ ἀρχῶν & hom. 4 in Isaiam.
c Serm. de natali.
d Præf. in Ps. 1. & Hexaëm. lib. 1. cap. 5.
e comm. in caput 1. Epist. ad Titum.
f de Trinit. lib 2. & in libro contra Auxentium.
g de summo bono, c. 12.
h de orthod. fid. lib 2. 5.
i collat. lib 8. dicitq; hanc fuisse communem omnium Catholicorum sententiam.
k Quæst. separat. qu 2.
* Sanctionum cap. 1. creator omnium invisibilium,

spiritualium & corporalium suâ omnipotenti virtute, simul ab initio temporis utramque de nihilo condidit, creaturam spiritualem & corporalem, angelicam vid. & mundanam.

III. annno Christi 1215. celebratum damnaverit, tamen *Thomas parte primâ*, verba Dionysii Carthusiani, *dicit*, *positionem illam* (vid. Angelos ante cœlum, &c. fuisse conditos) *non debere tanquam erroneam aspernari & rejici, potissimum propter reverentiam Nazianzeni, qui tanta authoritatis extitit in scripturis, quod nullus unquam eum ausus fuit negare.* Cajetanus etiam persuadere nobis satagit, aliam fuisse concilii intentionem, & secundùm eam potius, quàm verborum sensum sanctionem illam esse interpretandam. Quis & illud ignorat, Augustinum Steuchum in suâ Cosmopœia statuere, cœlum Empyreum non esse omnino creatum, sed Deo coæternum. Facessant illa opinionum portenta, & simplicitati SS. Literarum adhærescamus. *In principio creavit Deus cœlum & terram:* In principio temporis. Si cœlum Empyreum est cœlum, cur non & illud creaverit? Cur non & angelos qui in eo? Quid obstat? Quicquid fuit ante hoc principium, illud æternum est, illud Deus est. Hinc solidissimum pro Deitate Filii Dei argumentum depromitur. Illud autem non parum labefactatur, si Angelos quoque sine ulla Scripturæ authoritate ante hoc principium extitisse dixeris.]

Vide Magistrum Sentien. l. 2. Dist. 2 hic ὀρθοποδοῦσι.

Atque hæc fuit Censura mea ad vers. 8. cap. 2. Genes. ad quam ea nunc accessêrunt, quæ signis istis inclusimus.

Bell. de Gratia primi hom. 1. 12.

Puto minus jam miraturum Lectorem, unde tam variæ & dixerim ferè ineptæ Latinorum de Paradiso sententiæ propullulaverint. Hæc versio intricatissimas & desperatas ea de re disputationes excitavit. Textus Ebr. & Gr. plagam mundi signant, vid. Judææ orientalem, nominant locum in quo, *Eden*. Neutrum habet vulgata. Inde vides bonos illos viros egregiè hic ἀεροβατῆσαι, & plerosque Latinorum Origenis ineptias facilius admisisse. Alii, ut jam vidimus, paradisum in invisibili isto mundo posuerunt. Alii paradisum nihil aliud esse quam universum hunc mundum docuerunt. At si in Eden fuit, si versus Orientem, quomodo universus mundus erit? Si universus mundus fuit paradisus, in quem ergo mundum relegati sunt? Alii Paradisum extra nostrum orbem, eumque potius in aëre quàm terrâ collocârunt. *Beda* enim assignavit ei locum in editiori terræ parte, à terræ planitie usque adeò elatum, ut Lunarem globum contingat. Ita & Magister Historiæ Scholasticæ, &

Vide etiam Lombardum lib. 2. dist. 17. lit. E.

Stra-

Strabus & Bonavent. & Damascenus, & Sulpicius Severus & alii hâc de re senserunt. Sed dices, Græcos qui & Ἐδὲμ & *Orientem* in suo textu legerunt, nihilominus hic aberrasse. Agnosco, sed quod Latinis mala versio, hoc illis Allegorizandi pruritus dedit. Ex eo fonte Philo & Origenes *Paradisum ita Allegorizarunt*, verba Hieron. Epist. ad Pammachium, *ut historia abstulerint veritatem*, pro arboribus, Angelos; pro fluminibus, virtutes cælestes intelligentes. Sed tempus est ut obiter videamus, quid *Marsennus* in mea censurâ desideret.

Allegoricam Paradisi explicationem, quam habet Ambros. egregiè castigavit Piscator Quæst. in Genesin pag. 22.

Quod ad primum attinet, agnoscit LXX. Pagninum, &c. reddidisse ἐν Ἐδὲμ, *in Eden*, & Jezech. 27. illud proprium loci nomen esse Agnoscit, Cajetanum & Steuchum idem statuisse. Et certè hoc urget præpositio ב / Ipse Corn. à Lapide hinc probat, Eden proprium loci nomen esse, atque id clarius ex vers. 10. patere. Quid tamen *Marsennus*?

MARSEN. pag. 1137.

In Heden *rectè vulgata vertit* voluptatem, *sive proprium nomen fuerit sive apellativum. Sicuti recte verteret, qui pro* Jerusalem *diceret urbem in qua erat templum, aut simili modo.* Eden *enim voluptatem significat.* Et paulo post, *non igitur refert an proprium vel appellativum nomen fuerit. Vulgata siquidem res significatas magis & Spiritus S. intentionem respicit, quàm verborum corticem.*

AMAMA.

Eden cum appellativum est, voluptatem denotare, nullus negat. Nec dubium est, quin hinc sit Gr. ἡδονή. At benè reddi *voluptatem*, cum proprium loci nomen est, id vero pernego. Exemplum quod affers de *Jerusalem* planè alienum est. Non enim ut Eden, *voluptas*, ita *Jerusalem*, urbs in qua templum est, ἑρμηνεύεται. Hæc enim περίφρασις, non interpretatio est. Nec ut *Eden* jam appellativum, jam proprium est, ita quoque cum voce *Jerusalem* comparatum est. Ea enim semper propriùm nomen est. Addo, hic *Eden* non posse per appellativum reddi, ut ut enim locus iste sic dictus sit ab amœ-

nitate,

nitate, tamen hic certum locum donotari, præpositio ב docet. Multos hortos, *hortos voluptatis* dixeris; At non verè dixeris, eos in tractu *Eden* esse sitos. Quod ergo dicis Vulgatam magis intentionem Sp. S. quam verborum corticem respicere, frustra es. Hæc enim fuit intentio Sp. S. describere locum in quo fuerit hîc hortus. Ideo nominat regionem, in quâ & fluvios, qui ex eo prodiêre. Itaque etsi illud ב abesset, satius esset eam supplere, quam vocem illam per apellativum reddere. Amos 7. 9. בָּמוֹת יִשְׂחָק LXX. reddiderunt, *βωμοὶ γέλωτος*, *ara risus*. Quomodo Interpretes se hîc torserint, non ignoras. Quod si nomen *Isaaci* in versione retinuissent, omnes difficultas sublata fuisset. Nunc videamus de altero.

MARSENNUS.

Benè res habet, quod מקדם à principio temporis, *verti posse concedat, nisi eum magis ad id Drusii, quàm Ecclesiæ vera moveret authoritas.*

AMAMA.

Vim infers verbis meis. Hæc enim mea sunt. *Fateor hoc* [interpretamentum vid. Aquilæ, *ἀπὸ ἀρχῆς* & vulgatæ *à principio*] *excusari posse, commodeque exponi, ut sensus sit*, à principio vel exordio *mundi sc. conditi. Vt præceptor & decessor meus Cl. Drusius notavit, quomodo* & *Satan dicitur fuisse homicida ἀπ' ἀρχῆς à principio, sc. originis suæ, ut hoc modo intelligatur, ad exiguum tempus in integritate sua perstitisse.* Hæc inquam verba mea sunt. Potesne ex his elicere, me concedere, מקדם verti posse hoc loco, *à principio?* Illud dico, excusari posse hoc interpretamentum, atque ita exponi, ut non faveat isti errori, qui ex hoc quoque loco vel propullulavit, vel vires acquisivit, vid. multis ante hunc visibilem mundum conditum seculis, alium invisibilem à Deo conditum, &c. Fateor מקדם in se & seorsim consideratum hæc duo significare, *à principio*, *ab oriente*. Adstruo, hîc non posse aliter verti quàm, *ab oriente.* Addo, alteram illam versionem magnis viris istum errorem errandi

Vide & 4. Esra 3. 6.

occa-

occasionem præbuisse, quæ tamen admissa, si cum iis Scripturæ locis, & speciatim isto, ubi Diabolus dicitur fuisse homicida *à principio*, fuisset collata, nihil tale potuisset suggerere. Aliud est, concedere, aliquid sic verti posse, aliud est asserere, aliquid licet male versum orthodoxo sensu posse explicari, ut errori non faveat.

MARSENNUS.

Non minus benè Mikkèdem *redditur*, à principio, *quam* ab oriente. *Quicquid enim loco vel tempore antecedit*, Kadmon *appellatur, & ipsa antecessio* Kedem *LXX. vertentes, κατὰ ἀνατολάς, ad locum respexerunt. D. Hieron. ad tempus.*

AMAMA.

Τὸ *Mikkedem* ubivis locorum æquè benè reddi, *à principio*, quam, *ab oriente*, nego. Neque tu ipse hoc asseres. Vide mihi hæc loca Neh. 12. 46. Ps. 74. 12. Jes. 46. 10. Habac. 1. 12. Et rursus, Genes. 3. 24. & 11. 2. & 12. 8. Quorsum ergo ista? nunquid ipse doceo קדם in Ebraïsmo jam prioritatem loci, jam temporis denotare? At illud jam non agimus. utra versio hic magis quadret, id verò est, quod disputamus. Paradisum in orientali plaga respectu Judææ (hujus enim situs in plerisque plagis mundi denominandis fuit habita ratio) plantatum fuisse, non audes negare. At à principio fuisse conditum, non sine periculo dici, agnoscere cogeris. Nam experientiam tibi oppono. *D. Hieron. ad tempus respexit*, inquis. Sed quâ mente? Eam prodit ipse in Quæstionibus ad Genesin, *priusquam cælum & terram conderet.* Quæ ergo pervicacia est, huic versioni adeo mordicus adhærescere? D. Hieronymus, inquis. Miror te aurem non præbere Cardinali Bellarmino, qui in ipso limine libri recognitionum suarum profitetur *se nunquam probasse vocem* Divus *vel* Diva *cum de Sanctis agitur, tum quod eam vocem apud veteres Latinos Patres non inveniat tum quod apud Ethnicos* Divi *nomen Diis tantùm tribui soleat. Itaque ubicunque in libris meis*, inquit, *lector invenerit Divum, sciat vel mihi imprudenter excidisse, vel, quod sæpius accidit, me scripsisse Beatum. Sed Typographi*

Censura Bellarminiana vocis Divus.

graphi ubi legerunt B. quod beatum significat, illud in D. mutarunt atque ita ex Beato Divum fecerunt. Sed hoc obiter.

MARSENNUS.

Adde, quod, licet pro loco sumas, nihil contra vulgatam inferatur: Enim verò principium mundi Oriens dici potest respectu Judææ.

AMAMA.

At quis hoc intelliget? Quis odorabitur principium ibi pro Oriente positum esse? Imò quis Quæstiones B. Hieronymi cum hâc versione conferens, non jurare ausit, eum pro oriente hanc vocem non accepisse? Si enim hæc ei in versione fuisset mens, *à principio*, id est, ab Oriente, non nisi absurdissimè inde intulisset, Paradisum ante cœlum & terram fuisse conditum. Quod verò & tu in Animadversf. ad Problem *Veneti*, & * *Bellarm.* & alii errorem illum sic excusatus, ut non ex suâ, sed aliorum sententiâ locutus sit, nimis frivolum est. Profecto, si ea excusatio valebit, quis tandum hæreseos aut erroris poterit convinci?

* De Gratia primi hominis libro unico c.11.

CAP. III. vers. 15

Ebr. Ipse. | *Vulg.* Ipsa.

IPsa *conteret tibi caput.* Hanc lectionem Idololatricas B. Virginis laudes & has subsecutam ejusdem invocationem in Christianismum invexisse Theologi nostri prodiderunt. Duos Ms. omnes Ebræos, Chald. Græcosque codices pronomen Masc. habere ipsi Lovanienses in * Catalogo variarum Lectionum fatentur, eamque lectionem ex Papistis quamplurimi non infimi subsellii ceu germanam approbârunt, inter quos *Canus*, *Andradius*, *Cajet.* *Steuchus* *Pagnin.* *Arias* Mont. quorum loca indicantur apud Cl. Viros *VVitak.* & *Lubbertum* in Disp. adversus *Bellarm.* Controversiam 1. His addo ex *Rainoldi* Præfatione in libros suos de Idolat. Rom. Eccles. *Felisium* Elucid. Decal. præc. 1. cap. 49. *Riberam* in Habacuc 1. 13. & de templo lib. 2. cap. 2.

* Extat in apparatu ad Biblia Regia. Vbi & hæc addunt. *Irenæus l. 3. adversus Hæreses, cap 38. videtur legere IPSVM, ut referatur ad semen, quam lectionem etiam admittunt Ebræa & Chaldæa.* Vide etiam in marg. Bibliorum Lovan.

cap.2. Addo & *Pererium* in Danielem & *Hartum*, Colloquii cum Rainoldo cap. 6. & *Lindanum* de optimo genere Interpretandi, lib. 3. pag. 126. & 127. & *Pintum* in cap. 12. Jesaiæ. Si de origine corruptelæ me quæras, fatebor eam Interpretis nec malignitati nec imperitiæ imputandam, sed potius descriptorum incuriæ, temporum fatali cœcitati, supinæ denique Cleri socordiæ & imperitiæ, quæ omnia eum in modum excreverant, ut non tantum fontes non consulti, sed ne Latina quidem Exemplaria inter se collata fuerint. Res ita se habere mihi videtur. Vulgatus, quisquis fuit, Ebræum הוא & Græcum αὐτὸς expressurus verterat IPSE, syntaxi sensu non voce congrua, qualis in Græco, σπέρμα τὸ, αὐτὸς, quod & Gal. 3. 16. καὶ τῷ σπέρματί σου, ὅς ἐστι χριστὸς quam syntaxin cum sæculum illud inficetum non caperet putarunt legendum esse IPSA, atque ita scripsisse interpretem & respicere ad proximum pronomen foem. generis (ejus) sc. mulieris. Atque hactenus malitiosæ corruptelæ nota Ecclesiæ Pontificiæ inuri non potuit. At ex quo Sixtus V. & Clemens VIII. vocem IPSA authenticis editionibus inseruerunt, temeratæ Scripturæ crimen admisit nunquam eluendum,

Non mare si totum velit eluere omnibus undis. Sed redeat eo unde digressus est sermo. *Bernardum* ex hoc loco in falsam illam de B. Maria opinionem, quam Hom. 2. super *Missus est* ex professo tractat, delapsum, ipsis Bernardi verbis docebo. Ecce enim post collatas inter se Evam & Mariam, sic tandem affatur Evam, *Curre Evâ ad Mariam, curre Mater ad filiam, Filia pro Matre respondeat, Filia patri pro Matre satisfaciat, quià ecce si vir cecidit per fœminam, jam non erigetur* NISI *per fœminam*, Et paucis interjectis, *Scrutare scripturas & proba quod dico, visne ut ego ex his aliqua testimonia hic inseram? Vt pauca loquar de pluribus, quam tibi aliam prædixisse videtur Deus, quando ad Serpentem ait, Inimicitias ponam inter te & Mul. Et si adhuc dubitas an de Maria dixerit, audi quod sequitur,* Ipsa *conteret caput tuum. Cui ergo hæc victoria servata nisi Maria? Ipsa contrivit venenatum caput Serpentis, &c.* Quo tanquam certissimo fundamento strato, ad laudes B. Virginis animosius digreditur, hortaturque Auditores, ut ad hanc stellam Jacob, stellam hanc maris (sic enim imperitè satis interpretantur vocem Ebr. *Miriam*) in periculis con-

fugiant, hanc invocent, hanc cogitent. Cæteris verò hunc ipsum locum ejusdem erroris occasionem præbuisse, disertissimis verbis *a*) *Franciscus Georgius Minorita* professus est. Ita perniciosi erroris semina jecta sunt, qui postquam radices altiores indies egit, extirpari non potuit. Maluerunt enim Pontifices & impudentiores eorum *b* Parasiti non tantum Græcos & Chaldæos sed & Ebræos codices corruptos censeri, quam locum hunc pristino nitori restituere. Profitentur quidem, parum interesse, hoc an illud legas: at ubi verba in rem conferenda sunt, tum demum apparet insignis pervicacia, magno argumento, non de nihilo hanc lectionem adeò mordicus ab iis retineri. *Costerus* certe, nisi hac lectione errorem suorum fulciri crederet, *c* Tropæum conculcati serpentis cum adjecto hoc elogio, *ipsa conteret cap. t.* Mariæ, quasi hoc modo hæreticos urens, nunquam erexisset. Nec etiam *d* *Suares* hinc quintum suum argumentum extruxisset, ad probandam hanc thesin, *Mariam à peccato Originali fuisse præservatam*, nec unquam ex capite Serpentis peccatum originale fabricasset ingeniosus artifex. Quod vero Bellarm. vulgatam hanc corruptam lectionem defendat adversus tot DD. Pontificios, etiam inde est, quod geminæ illius Editionis Pontificum, Sixti V. & Clem. VIII. quorum tempora plerique istorum non attigerunt, authoritate constringatur.

Sed, ut finem tandem huic præloquio ponamus, duo argumenta adversus hanc corruptelam dabimus, & obiter ad χρησφυγετὰ Bellarmini respondebimus.

Primo, omnes Ebræi codices in hunc usque diem legunt הוא *ipse*, & ante Christi tempora sic fuisse lectum τῶν LXX. versio evincit. Respondet *Bell.* primò, se in uno codice legisse הִוא/ At cum codicem non nominet, quis dubitat, quin codicem Bibliorum Interlin. apud Plantinum 1572. excusum intelligat, ubi non הִוא ut Bellar. citat, sed (ad corruptelam accedente Typographi vel *e* correctoris errato) הִוה reperitur, & quidem cum nota Kethib, ac si τὸ Keri esset הִוא/ ut

a Tomo 1. problema n. probl 15. Verba ejus hæc sunt *ex falsa traductione quâ habetur, ipsa cont. cap 1. Latini communiter tribuunt hanc victoriam Reginæ cælorum Quæ licet sublimior sit quam dici queat, tamen dabimus victoritriumphum hunc cui ex veritate litera debetur.*

b Canisius de Maria virg. lib 5.c.9. Valentia Analys Fidei lib. 8. cap.5. Carbonarius in suo tractatu ad hunc locum

c In l bello Sodalitatis B. Virginis & in propylæo Enchiridii Controvers præcip. nostri temporis in gratiam Sodalis. B. Virginis.

d Disput. ad 3. partem Thomæ tomus Disp.3. Sect 5.

e Fieri potest ut & alius volens id fecerit. Ut ut sit, Deo providente Typographicum hoc erratum admixtum est ut ego quidem arbitror. voluit n. Deus hoc ipso quasi remorari & tardare Lectorem ut ad sphalmatis Typographici considerationem, altera malitiosæ corruptelæ accederet.

Exod.

Exod. 3. 8. & hoc ipso capite v. 12. Sed cum *f* sacrilegium hoc ii qui secundæ Editioni eorundem Bibliorum 1584. præfuerunt detestati sint & veram lectionem restituerint, cum denique *g Arias Montanus* protestetur, se inscio & improbante hoc factum, *Bellarminus* rectius fecisset, si Camarinam hanc nunquam movisset. Quid enim hoc aliud fuit, quam ut *h Campianus* adversus nostros loquitur, in cœleste chirographum temulento impetu involare? Secundò respondet, הוא remotis punctis posse legi הִיא / & hoc ipsum sæpe poni pro הִיא / Fateor, undecim locis exceptis, pronomen hoc fœmininum in V. Libris Mosis scribi semper per Vau הוא / sic enim Masora in voce הִיא / *Per totam Legem scribitur* הוא *præter undecim quæ scribuntur* הִיא / *recensenturque in Sectione*, Et sedit, Gen. 38. 27. Sed in istis x i. locis semper invenis hirik sub ה / (הִוא) invenies vel ante vel post illud pronomen nomina vel verba fœminina: Invenies denique singula ista loca fideliter enumerata. At hoc in loco nec hirik sub ה invenies, nec invenies sequi Fœminina, imo contra omnia Masculina: nec etiam hunc locum vel illic vel alibi uspiam inter x i. illa reperies. Secundum Argumentum nostrum hoc est, posito per errorem vel hominum incuriam in aliquot exemplaria irrepsisse vel הִוא vel הִיא / obstaret tamen isti lectioni, imò configeret eam antecedens Mascul. זֶרַע semen, sequens verbum Masc. יְשׁוּפְךָ & denique eodem versu occurrens affixum Masc. in תְּשׁוּפֶנּוּ / Objicit Bell. *h* loca aliquot ex quibus probare studet, novum aut insolens non esse ut cum nominibus Fœmininis jungantur pronomina aut verba Masculina. Ad quæ loca cum solidissime responderit *i* Cl. Junius & alii, nos nihil reponemus Bellar. præter illud, quod ipse in simili casu de personarum mutationibus ait, *Si licet*, inquit, *personarum sine causa fingere mutationes, nihil certi unquam ex S. literis colligi poterit* *k*. Claudemus verbis Epiphanii cedro dignissimis, ἴση βλάβη, inquit, τῶν καπηλιζόντων τὴν ἁγίαν παρθένον τῶν τε ὑπὲρ τὸ δέον δοξαζόντων. Quæ verba docent par detrimentum veræ religioni afferre eos, qui vilem habent beatam virginem, eosque qui ultra fas gloriam ejus adaugent. Hactenus mea Censura.

Hic demum seriò in me destomachatur & paratragœdiat Mersennus, & cum antea folia tantùm jactaret, nunc arboribus

f Non casu aut errore, sed consulto factum testatur Luc. Brugens. notationibus ad Bibl. a Gen. 3.

g Guido Fabricius ceu Picus Mirandulanus Principis authoritate mixtus excudi curavit הִוא licet errore positum sit הוה.

g supra p. 54.

h Rat. 1. de fac. lit. p. 297.

h Ruth. 1. 8. Esth. 1. 20. Eccl. 12. 6.

i Animadv. in Bellar. de Verbo Dei l. b. 2. cap. 12. § 7.

k Bellarm. de Christo l. 2. cap. 5.

in me arietat, jamque faces & saxa volant.

MARSENNUS.

Ubi cæteris impudentior Amama *venenum eructat merasque vomit blasphemias.*

AMAMA.

Ubi sunt blasphemiæ? Nota paginam, lineam. Estne hæc blasphemia, *ei tribuere victoriam, cui ex veritate litera debetur*, ut cum vestro Gregorio Veneto loquar? Ergo blasphemus tibi quoque *Bonaventura*, qui in comm. super magistrum non erubuit asserere, *cavendum esse ne dum matris excellentia ampliatur, filii gloria minuatur*, *οὐ καπηλίζω τὴν ἁγίαν παρθένον, ἀλλὰ καὶ οὐχ ὑπὲρ τὸ δέον δοξάζω*, nec vilem habeo beatam Virginem, nec ultra fas eam colo. Ἴση γὰρ βλάβη ἐστὶ, inquit Epiphanius, Par veræ Religioni detrimentum afferunt & qui hoc & qui illud faciunt. Medio tutissimus ibo.

MARSENNUS.

Ejusdem criminis D. Bernardum *super* Missus est, *insimulat, quia ex eo Scripturæ loco amplam laudum virginis materiam arripit, eumque imperitiæ arguit, cujus tamen unicam sententiam pluris fecero, quam omnia quæ scribit hic Frisius, in omnes injurius, &c.*

AMAMA.

Non accuso Bernardum *ejusdem criminis*, vid. temeratæ scripturæ. Invenit enim in codice suo hanc lectionem I*psa*, & quia ad fontes per Ebraïsmi imperitiam recurrere ei non licuit, de veritate hujus lectionis non dubitavit. Multo minus eum hujus criminis arcesso, quod pessimam lectionem confirmaverit. Papa enim non fuit, ad quem, sicuti supra pag.107. ostensum est, proprie pertinet Scripturarum correctio.

Illud doleo, Bernardum in ea incidisse tempora, queîs præ linguarum ignorantiâ doctissimis etiam Theologis & Ecclesiæ luminibus ad fontes recurrere non licuit. Non ergo accuso eum,

sed

ſed produco, ut oſtendam quæ conſectaria prava hac lectione etiam magnus ille vir elicuerit. Sed dicis te unam Bernardi ſententiam pluris facere quàm omnia quæ ego ſcribo in omnes injurius. *In omnes*, inquis, homines, an Patres, an veſtræ ſectæ ſequaces? Ne hoc poſtremum quidem mihi vere objectaveris. Ubi enim in Ariam Montanum, ubi in Pagninum, ubi in Cajetanum, ubi in Oleaſtrium, ubi in Eſpenſæum, ubi denique in te injurius fui? Nota lineam, paginam. Ego certe, quòd ipſe non ignoras, non niſi honorificentiſſime ipſorum memoriam uſurpavi. Si in alios fortaſſis liberius aliquando dixi, an hoc vobis injuria eſt? Cæterum quod ad *Bernardum* attinet, eum ego, uti par eſt, veneror & ſuſpicio. Agnoſco me indignum eſſe, qui magno iſti viro corrigias, quod ajunt, ſolvam. Non tamen ideo omnes ejus errores, in quos ſeculi infelicitate impegit, probabo. Et quod de *unica ejus ſententia* affers, quæſo te, Marſenne, reſponde quo loco illam habeas, quæ extat Epiſt. 174. *Virgo Maria non eget falſo honore, veris cumulata honoribus. Non eſt virginem honorare, ſed ejus honori detrahere, &c. Feſtum conceptionis non fuit inſtituendum.* Et iſtam, In cantic. ſerm. 14. *Quiſquis pro peccatis compunctus eſurit & ſitit juſtitiam, credat in te qui juſtificas impium, & SOLAM juſtificatus per fidem, pacem habebit ad Deum.* Et denique iſtam, Epiſt. 190. *Fides non eſt æſtimatio ſed certitudo. — Aſſignata eſt homini aliena juſtitia, qui caruit ſua. Homo qui debuit, homo qui ſolvit. Satisfactio unius omnibus imputatur.*

MARSENNUS.

Verùm ut viros Catholicos & vulgatam Catholicè tueamur, rem totam diligentius excutiendam judico.

AMAMA.

Ergo Catholici tibi non ſunt *Cajetanus*, *Steuchus*, *Pagninus*, *Arias Mont. Feliſius*, *Ribera*, *Pererius*, *Hartus*, *Canus*, *Andradius*, *Lindanus*, quos in Cenſura mea à noſtris partibus ſtare docui? Sed videamus tuas excuſſiones.

MAR-

MARSENNUS.

הוא *ergo sine punctis vel* hu *vel* hi *legi potest, tàm masc. quam fœm. genere. Sic enim versic.12. de muliere dicitur,* הוא hi *αὐτὴ* ipsa dedit mihi de arbore. *Et Gen. 17. vers.14.* anima illa *habetur* הוא / *item Gen. 24.44. & Gen. 38. quater ita legitur, vid. vers. 1. vers. 14. vers. 16. & 25.. Nec enim punctorum ratio habessa vpu circa annum 476. inventorum.*

AMAMA.

Hæc est si quid video, tua ratiocinatio, הוא aliquando legitur per *hi* fœmininum, Ergo & hîc sic legi potest. 1. Negatur consequentia propositionis hic omissæ. Eam tu nunquam probatam dabis. 2. Negatur assumtio hæc, הוא sine punctis consideratum vel Hu, vel Hi legi posse. הוא enim cum vau scriptum, semper legitur *Hu*, ipse, sive puncta hebeat adscripta sive non. Et contra היא cum Iod scriptum, semper legitur הִיא / Quæ verò contra afters loca, nihil ad rem præsentem faciunt. Scribitur illic quidem in textu הוא / sed errore librariorum & descriptorum, quam critici Ebræorum Masoritæ in margine Bibliorum castigarunt, in eo repræsentantes veram & germanam lectionem היא / cujus punctum hirik voci mendosæ, præpostera religione in textu relictæ, subjecêre, eo ipso ostendentes hirik legendum esse, *Hi*. Et non ignoras ipse, & Ebræos & Christianorum doctissimos τὸ קְרִי id est marginalem lectionem tanquam emendatiorem passim ferè sequi solere. Vnde verò hujus sphalmatis origo sit, in Dissertatione nostrâ ostendimus, & quivis videt, videl. ab affinitate, quæ est inter characteres Iod & Vau. Inspice Masoram & emendatiora Biblia & videbis non istis solummodò, quæ tu affers, sed & aliis locis voculam הוא in ipso contextu circulo insignitam, eique in margine respondere voculam היא cum litera ק id est קְרִי *legitur.* Id quod propter Tirones noto. Correctionem autem illam esse certissimam, vocemque in ipso contextu, vel ob lectionis istius vetustatem, vel codicum multitudinem, relictam, in manifesto mendo cubare & antecedentia & consequa verba ostendunt. Ex. gr. vers. 12. hujus ejusdem capitis, הָאִשָּׁה *mulier quam dedisti*

ut

ut esset mecum הִוא נָתְנָה לִּי *illa dedit mihi*, Ecce antecedens fœmininum אִשָּׁה *mulier*, & consequens ejusdem generis verbum נָתְנָה evidentur docent, errore descriptorum הוא irrepsisse pro הִיא / quem proinde Masoritæ correxerunt, dum propriam fœminini pronominis vocalem, videl. Hirik ei addidêre, atque illud ipsum in margine exhibuêre. Sed quid exempla ista cum hoc, de quo jam agimus loco, habent commune? Hic antecedit nomen non fœm. sed mascul. generis, זֶרַע *semen.* Sequitur verbum Masc. יְשׁוּפְךָ & affixum relativum ejusdem generis in תְּשׁוּפֶנּוּ / Vnde in hoc ipso loco de mendo nec Ebræorum nec Christianorum quispiam somniavit unquam, Codicesque Ebræi constanter legerunt atque etiamnum legunt הוא / Sed dicis primò

קי
היא

Non valet consequentia à locis mendosis ad loca non mendosa.

MARSENNUS.

Bellarm. lib. 2. de Verbo. Dei cap. 12. asserit se in vetustißimis exemplaribus legisse Hi.

AMAMA.

Bellarm. isthic artic. 2. dicit, se *VNVM legisse, in quo scriptum erat* הִוא / Hoc longè aliud est & diversum ab eo quod tu ei affingis, illum vid. asserere se in vetustissimis EXEMPLARIBUS legisse *Hi.* Certè si me ita exorbitantem deprehendisses, quos fluctus excitasses? Sed veniam tibi do inconsideratæ istius assertionis, & rogo ut facias paria, si mihi idem fortassis contigerit. Homo sum, humani nihil à me alienum puto. Volens sciensque non dicam mendacium, nec te id ex proposito commisisse spero. Sed quàm vellem, Bellarm. nominasse illud *unum* exemplar! An fuit ἀκέφαλον, ut & nomen loci & Typographi & editionis annus exprimi non potuerint? An scire nefas erat, cujus formæ fuerit illud exemplar? an in folio, an quarto, an verò in octavo, ut loquuntur, complicatum fuerit? Aut fuit alicujus authoritatis, vetustatis & fidei, aut nullius. Si alicujus, cur non nominatur? Si nullius, cur memoratur? Sed religiosus magis fuit Cardinalis, quàm ut mentitus fuerit. Ita equidem de ipso sentio, Quid ergo? Jam notavi in censura

meâ, eum proculdubio intellexisse Editionem Antverp. interlinearem, quæ Bibliis Regiis addita est, anni 1572. ubi *Guido Fabricius*, verba Lucæ Brugensis, *Principis Mirandulani authoritate nixus excudi curavit* הִוא / *licet errore Typographico positum sit* הִוה / Sed callidè fecit Bellarminus, quod Editionem non nominaverit. Eadem calliditate Gretzerus editionem dissimulavit. Cum enim nostri certatim peterent, nominari Editionem, tamen Gretzerus, qui super ea re Bellarminum per Epistolam consulere potuisset, pisce hîc mutior est. Non ignorabant enim multos Catholicos hanc audaciam fuisse detestatos, eosque qui Antverpiensi Editioni Bibliorum Interlin. anno 1584. præfuêre, veram lectionem הוא restituisse, ipsumque adeò * *Ariam Mont.* adversus hoc facinus, sine Romanæ Ecclesiæ authoritate suâque approbatione patratum, in prolegomenis secundæ Bibliorum Interlin. editioni præmissis disertè fuisse protestatum. Rectiùs itaque fecisset Bellarm. si hanc Camarinam non commovisset. Addo, si unicum illud exemplar veram & germanam hujus voculæ lectionem, vocali hirik הִיא subjectâ, expressit, necessariò sequi omnia, quotquot sunt & fuerunt exemplaria, utpote vocem illam cum litera vau in medio exhibentia, esse corrupta. Illud enim ipsum exemplar, (quod notari velim à lectore meo) licet hirik sub ה exhibuerit, הִוא / tamen cum vau in medio ipso Bellar. teste, pronomen illud expressit. Si genuina lectio est *Hi*, certe à Mose scriptum oportuit הִיא / Unde necessariò inferetur universalis & generalis corruptio loci ad fidem pertinentis. id quod iis, quæ Bellarm. lib.2. cap.2. disseruit, è diametro repugnat. Sed inquis, pag.1366.

* Vide supra pag 32.

N B.

MARSENNUS.

Nec enim punctorum ratio habenda est. Et pag. 1368. Unde facilè convelluntur Amamæ *objectiones blasphemæ, qui veritate coactus fatetur, pronomen hoc fœm.* הִיא *Hi, semper in Pentateucho per* ו *scribi,* הוא / *locis 11. exceptis, nec obstat, quod tunc hirik sub* ה *scribatur, cùm puncta recentiora esse superiùs dixerimus.*

AMA-

AMAMA.

Nulla necessitas est, ut disputationem illam de punctorum authoritate ingrediar. Ego enim hic non puncta sed literas urgeo הוא cum *vau* in omnibus codicibus scribi, inter Bell. & nos convenit, neque tu id negabis. Hanc vos literam sollicitatis. Si enim pronomen fœm. est, oportet ut cum Jod in medio à Mose scriptum fuerit. Id quod reponendum vobis fuerat. *Nec obstat*, inquis, *quod tunc* quando vid. pronomen fœm. *Hi* per vau scribitur) *hirik sub* ה *scribatur, cum puncta recentiora sint, &c.* Quid audio? Vis ergo punctum sub ה tolli & in vau collocari? At tunc esset pronomen extra controversiam Masc. generis, & nullo modo *Hi* legi posset. Cur ergo non potius literam *vau* palàm sollicitatis? Cur non illam potius in Jod transmutatis *&* punctum sub ה ponitis? Sed miror te meas objectiones vocare blasphemas. Bona verba quæso, & dic sedato animo, utrùm in Deum ipsum O.M. an verò B. Virginem Θεοτόκον blasphemæ sint. Non in Deum, dices, opinor. Nec in B. Virginem. Probo. Nihil enim interest, te ipso judice, animadvers. in LV. Probl. Veneti. *non est enim contra vulgatam Editionem*, verba Bellarm. *si convincatur debere legi* Ipse *vel* Ipsum. Si ea lectio non repugnat vulgatæ Editioni, nec Catholicæ fidei adversabitur. Habeo etiam astipulantem *Corn. à Lapide*, qui docet nullam ex his * tribus lectionibus esse rejiciendam, sed omnes esse veras; ut nihil jam de iis dicam, quos supra produxi, lectionem *Ipse* alteri audacter præferentes. Miror & illud, quod dicas me *veritate coactum confiteri, &c.* Cum ea confessio causam nostram non solum non lædat, sed etiam vehementer firmet. Quicquid enim agas. quòcunque te vertas, nihil aliud colliges, quam hoc, הוא *aliquando per* היא *legi. Ergo & hic.* Cur non & mihi eodem jure sic licebit ratiocinari, הוא passim legitur *Hu* ut scribitur. Ergo & hic. Dixi jam, ibi antecedentia & consequentia manifestè indicare librariorum sphalma, atque istis in locis Masoritas veram lectionem in margine omnino, atque adeo in ipso quoque textu ex parte restituisse. Hic verò nihil tale occurrere. Quid hic opponis?

* Ipse
Ipsa
Ipsum.

MARSENNUS.

Audio tamen hæreticos, qui possint objicere, hic verbum esse masc. יְשׁוּפְךָ / *At sæpe videas in Scriptura cum verbis masculinis jungi pronomina fœminina, ut Ruth. 1. 8. cum* עֲשִׂיתֶם *de duabus mulieribus dicitur. Esth. 1. 20.* נָשִׁים יִתְּנוּ Et Koheleth. 12. 4. יִשַּׁחוּ בְּנוֹת Et p. 1367. Gen. 2. 23. יִקָּרֵא אִשָּׁה pro תִּקָּרֵא /

AMAMA.

Quàm vellem te locum vel unicum protulisse, ubi pronomen fœm. sine errore scriptum [הִיא] cum verbo Masc. jungitur. Ruth. 1. 8. est manifesta enallage. Alloquitur enim Noômi duas mulieres. Necessariò ergo ibi עֲשִׂיתֶם positum est pro עֲשִׂיתֶן vel per simplicem Enallagen, vel honoris causa, *ut διὰ σχῆματος*, verba Cl. Junii, *virile mulierum factum enuncietur.* Latet autem illud *σχῆμα* non tàm in verbo, quàm in pronomine, *Faciat Deus* עִמָּכֶם *cum vobis* masc. generis, *misericordiam, quemadmodum* עֲשִׂיתֶם *fecistis vos* m. g. Est enim hæc persona composita ex themate & pronomine corrupto, אַתֶּם / Hic verò *σχῆμα* illud juxta te non in pronomine, sed in verbo latebit. Sed non urgebo illud. Hoc satis erit ostendendæ dissimilitudini, illic ad fœminas extra dubium sermonem dirigi: Hic verò de fœminâ agi, ne per somnium quidem in mentem venisset ulli veterum, eorumve, qui ante controversias has motas vixêre, nisi codicibus Latinis depravatis usi fuissent. Illic ad fœminas dirigitur oratio in versionibus omnibus. Hic & Ebræi & Græci & Chaldæi codices constanter masculinum legunt, locumque vel de mare, vel genere humano sub maris specie concepto, intellexêre. Et ut daretur tibi, hoc exemplum esse per omnia simile, quid aliud ex eo lucraberis, quàm hanc conclusionem, Ergo verbum Masc. non obstat, quominus הוא hic possit esse fœmininum, & reddi per *Ipsa.* At probare prius oportuerat, variam hujus voculæ lectionem, & deinde firmioribus præsidiis munienda erat ea, quæ Chaldæis & Græcis codicibus adversatur & nihilominus Ecclesiis sub pœnâ anathematis recipienda obtruditur, versio; conclusionem denique non imbecillum illud *potest*, sed robustius *debet* ingredi debuerat.

Quod

Quod ad locum Esth. 1. 20. & Eccles. 12. 4. attinet, eadem utriusque est ratio. Illic נָשִׁים / hîc בָּנוֹת extra dubium fœm. generis sunt. Vt dubium esse non possit, quin illic יִתְּנוּ pro תִּתֵּנָּה / hic verò יִשַּׁחוּ pro תִּשַּׁחֶינָה positum sit. Sed & in promptu est ratio, cur ea Enallage & hic & alibi admissa sit, vid. Homonymia istarum vocum, quæ & secundæ & tertiæ personæ sunt. Ejus vitandæ causa non solùm hæc persona, vid. tertia plur. masc. sed secunda non semel pro fœminina usurpatur E. g. Jer. 49. 11. תִּבְטָחוּ אַלְמְנוֹתֶיךָ *sperabunt viduæ tuæ.* Jezech. 37. 7. תִּקְרְבוּ עֲצָמוֹת *appropinquabunt ossa.* At quæ causa assignabitur, cur hic non adhibitum fuerit fœm. תְּשׁוּפְךָ Dices & illud factum *Διακρίσεως ἕνεκα*, cum & illa persona תְּשׁוּף ambigua sit, jam secundæ masc. jam tertiæ fœm. Sed ambiguitatem istam sustulisset additum pronomen tertiæ personæ הוּא / deinde & affixum secundæ personæ, quod verbo ejusdem personæ non solet addi. Quod verò ad locum Gen. 2. 23. attinet לְזֹאת יִקָּרֵא אִשָּׁה & tu & à quo mutuatus es, Corn. à Lapide hic longè à scopo aberratis. Versio vulg. habet, *hæc vocabitur virago*, ut & Græca *ἅυτη κληθήσεται γυνή* Si illud לְזֹאת ad sensum benè redditum est per *hæc*, ut existimo, vides vel manifestam Ellipsin vocis alterius, quæ si masc. sit, apparebit dissimilitudo ingens. Sic enim integra esset locutio, לְזֹאת יִקָּרֵא שֵׁם אִשָּׁה. *huic vocabitur nomen* VIRA. Verba enim nuncupandi in forma passiva præter nominativum jungi solent cum dativo personæ: vel vox שֵׁם *nomen* inclusa erit ipsi verbo, ut sic reddere possis, *Huic nomen erit Vira*, quomodo Pagninus in Thesauro suo passivum יִקָּרֵא solet interpretari, atque hunc ipsum locum interpretatur. Sed demus hæc exempla apposite esse adducta, quid inde lucraberis mi *Marsenne?* Si vel masculinum *Ipse*, vel neutrum *Ipsum* à Pontificibus in textu fuisset relictum, & fœminino *Ipsa* in margine locus fuisset assignatus; si insuper Ebræum pronomen variè in cod. Ebræis fuisset lectum; persuadere forsan imperitiori posses, non adeò absurdum & insolens esse, fœmininum *Ipsa* legi, nec obstare verbum Masc. At cum omnes Ebr. codices juxta cum Chald. & Græcis constanter legant הוּא (exemplar enim Antverpiense quod de industriâ corruptum est, ut stabiliretur vulgatum *Ipsa*, ipsi allegare erubescitis) iterum dico, firmioribus præsidiis niti oportuisse lectionem *Ipsa*, antiquam pa-

pali authoritate in locum Masculini *Ipse*, quod & Chald. & & Græcis codicibus respondere, omnes, Ebraïcis verò pleri-que agnoscitis, & orthodoxum sensum habere confitemini, substitueretur.

MARSENNUS.

Iterum ostendimus, nos optimo consilio potius Ipsam, *quam Ipsum, vel* Ipse *retinuisse. Primum enim cum* הִוא *per* י *scribimus, aut Masculinum, magna denotatur Emphasis, ut* ipsissimam *magis, quam* ipsam *significet, ut etiam vers. 12. & 20. &c.*

AMAMA.

Magnum hic pandis mysterium, הִוא Emphaseos causa pro הִיא poni, quod ego librariorum errori semper adscribendum putavi. Sed quâ authoritate הִוא per Hirik & Vau scribitis? An ipsius Mosis, an Masoritarum, an denique Pontificis? non Mosis, opinor. Si enim ille, quæ tua quoque est sententia, puncta non adscripsit, & tamen pronomen fœmininum intendit, oportet eum illud ipsum per Jod in medio expressisse. Non Masoritarum; illorum enim authoritatem vilipendis, & quod iterum hic inculcandum, falsissimum est eos hoc loco הִוא scripsisse. Ad omnes punctatos codices ad ipsam Masoram provoco in quâ omnia loca, queis הוא pro היא irrepsit, indicarunt, de hoc altùm silentes. Sed tu quoque paulo post, hanc punctationem הִוא in Rabbinos (Masoritas te intelligere opinor) transcribis, quando ais, *Sed & gratis concedere possumus, puncta à Rabbinis recte collocata esse.* Non denique Pontificis, id quod Arias Montanus evidenter probat istis verbis, quæ supra p. 32. repræsentavimus. Cætera ergo, quæ hic rursus producis loca, nihil cum habent commune, & Emphasis ista tuâ tantum conjecturâ nititur.

MARSENNUS.

Sed & gratis concedere possumus, puncta à Rabbinis recte collocata esse. Etenim mulier *est nomen collectivum totam Ecclesiam designans ac pro-*

ac proinde Virginem, partem nobilißimam Ecclesiæ. At Masoreta nomina collectiva communis generis esse volunt, ut docet Pagn. lib. 2. Gramm. cap. 2. &c.

AMAMA.

Non inspexisti locum Pagnini, cum hæc scriberes. Toto isto capite nulla Masoritarum fit mentio. Illud solummodò in fine notat Pagninus, esse quædam nomina quæ utroque genere usurpentur, id quod nullus negaverit. At inter ea vocem אִשָּׁה non reperies. Quomodo verò אשה hic accipiendum sit, non disputo. Quæstio inter me & te de lectione voculæ הוא est. Hoc agamus.

MARSENNUS.

Hinc concludendum est, non semper Masorethis credendum esse, neque scripturam sacram juxta eorum dogma atque puncta emendandum: siquidem ejus sensum aut intellectum depravârunt, ubi Christiana religionis mysterium includi deprehendebant, vel etiam se credebant argui.

AMAMA.

Ego, παχύς τις ὤν, non video quomodo hanc conclusionem ex superioribus elicias. Dixisti enim ante, concedi posse, Rabbinos hic punctum in ו benè collocasse, dixisti sensum eòdem recidere, sive *ipse*, sive *ipsum*, sive *ipsa* legatur. Cur ergo hìc eorum fidem sublestam reddere satagis? Cur hìc iis non credam? Præsertim cum ante illos & Chaldæus Paraphrastes & LXX. ita legerint ipse contextus evidenter eò ducat. Enumeras postea aliquot loca in quibus putas Masoritas malâ fide fuisse versatos, quæ obiter lustrabimus.

MARSENNUS.

Jud. 19. 3. ubi legimus לַהֲשִׁיבוֹ lahaschiba *Masoreta mutari voluerunt* ו *affixum masc. g. in* ה *fœm. quandoquidem de muliere sermo est, quod tamen falsum est, cum ibi Synagoga per fœminam à Viro re-*

10 recedentem, & per Levitam Deus repræsentetur.

AMAMA.

1. Mirabor si להשיבו possis legere *Labaschiba*. 2. Masoretæ non sine judicio aut codicum authoritate tradiderunt pro לַהֲשִׁיבוֹ legendum esse לַהֲשִׁיבָהּ / quam vocem proinde in margine posuêrunt, atque ejus vocalem ultimam (ָ) literæ ב subjecêre, ut juxta eam legeretur. 3. Velim hîc doceri quodnam religionis Christianæ mysterium hic inclusum sit, vel quâ ratione hic arguantur, ut propterea cœleste hoc Dei chirographum temulento impetu violare voluerint. 4. Quomodo negare audes hic de muliere sermonem esse? Annon pellex est mulier? Annon eam voluit reducere? Inspice textum, mi Marsenne. 5. Quomodo probabis per mulierem hîc Synagogam denotari? Quo fundamento? Quibus principiis? Apage istum allegorizandi pruritum. Somnia hæc sunt otiosorum hominum, circa quæ præstantia ingenia, quibus tuum quoque annumero libens, occupari indignum est. 6. Concedatur tibi hæc allegoria. Per mulierem repræsentetur. Synagoga. Hæc allegorica interpretatio haudquaquam tollere debet propriam, quæ primaria & genuina est. Et nihilominus manet fœm. genus, quod non solùm tribuitur fœminis, sed & rebus sub fœminæ specie conceptis. Si ergo Synagoga repræsentabitur per fœminam, non minùs æquum erit, ut affixum fœm. sit in לַהֲשִׁיבָהּ sicuti in præcedentibus, אַחֲרֶיךָ & לְכָה /

MARSENNUS.

Secundus locus, Prov. 31. 16. in fine נטעה nataha, *dicunt* ה *ponendum esse, cum ibi de muliere sermo sit. At de Ecclesia loquitur sapiens sub mulieris similitudine.*

AMAMA.

Si malè additam putas literam ה quomodo ergo potes legere *nataha*? Sermo ibi est de muliere strenua, cujus studia & laudes ibi recenset Regum sapientissimus. Omnia verba quæ de eâ enun-

enunciantur sunt fœm. generis, tam præterita quàm futura, דָּרְשָׁה / הָיְתָה / תָּעַשׁ / תָּקוּם / תִּתֵּן / זָמְמָה / חָגְרָה / טָעֲמָה / &c. Solùm נטע *plantavit* ibi sine ה legitur. Itaque Masoretæ, codicum nonnullorum authoritate & rei evidentiâ freti, vocem eam librariorum culpâ in fine decurtatam, in margine restituerunt integram, נָטְעָה / ejusque puncta voci textuali subjecêre נָטְעָ Eaque correctio adeò certa visa est magno *Ariæ*, & Theologis Lovaniensibus, qui Editionem Interlin. anni 1584. approbarunt, ut vocem נָטְעָה à Masorethis nimia religione in margine collocatam, in ipsum textum receperint, nullo facto variantis lectionis נטע indicio. Ad allegoriam tuam, quam & hic in textum infers, idem respondeo quod ad superiorem. Et hic monstrare debuisses, quodnam Christ. religionis mysterium in hoc loco delitescat, aut quomodo vel hac voce vel versu arguantur Judæi.

MARSENNUS.

Locus 3. Jer. 2. 24. ubi in fine נַפְשׁוֹ naphscau, *convertendum esse* * *afferunt (ita habet textus tuus)* ו *in* ה / *quia* רפה *onager est fœm. generis. Sed omnium animalium nomina, Pagnino teste 2. Gramm. cap. 2. sunt comm. gen. Adde quod per onagrum Israëliticus populus intelligitur.*

* Forte, asserunt.

AMAMA.

Potuisses & illud addere, ejusdem versus initio פֶּרֶה cum Masc. לִמֻּד construi. Ut negari non possit, illud comm. gen. esse. Sed cum nullum hic quoque Christ. Religionis mysterium lateat, nec magis arguatur populus Israëliticus, si נַפְשׁוֹ quàm si נַפְשָׁה legas, cùm denique hoc versu sæpius cum fœmininis quàm cum Masculinis jungatur, quis Masoretas arguat, quod non sine codicum authoritate alteram lectionem in margine notaverint? Quod verò postea multa adducis loca, *in quibus affixa non mutaverint, licet masculina sint cum fœm. idque ut malitia eorum* (Masoretharum) *clarius innotescat*, frustra es. Vel ex eo discere potuisses, nisi animum tuum præjudicium cœcasset, eos in superioribus citra bonæ notæ codicum authoritatem nihil tentasse. Quæ autem hic malitia est bone vir, cum

ex locis illis nullus sit, qui utrovis modò lectus, ullum Christianæ fidei detrimentum, vel Judaïcæ perfidiæ adjumentum afferat.

MARSENNUS.

Ex quibus utinam hæretici sapientiores evadant dum viderint אִשָּׁה *mulierem statim fœmineo, aliàs genere masc. sumi debere. Sic enim in Scripturâ sacra multa mysticè significantur.*

AMAMA.

Video hic ῥημάτων νάματα, mentis verò & solidæ rationis ne guttulam quidem. Quid enim? an אִשָּׁה hoc uno eodemque loco simul masculinum & fœm. erit?

MARSENNUS.

LXX. qui verterunt αὐτὸς, *non ad* σπέρμα, *quod est neutrius generis, sed ad* אִשָּׁה *quod hîc est Mascul. respexerunt Quia tamen Interpres noster vidit apud Latinos* mulierem *semper esse fœmin. dixit IPSA.*

AMAMA.

Miseret me tui Marsenne. LXX. vertêrunt αὐτὸς, tum habitâ ratione vocis Ebrææ, quæ Masculina est, tum etiam habitâ ratione sensus: per *Semen* enim hic primo, literali & genuino sensu Filius intelligitur, Quomodo etiam usurpatur Genes. 4. 25. *Posuit mihi Deus semen aliud pro Habel*, Et quid facies loco Gal. 3. 16. ubi eadem constrúctio, καὶ τῷ σπέρματί σου, ὅ ἐστι Χριστός, *Et semini tuo, qui est Christus.* Quod verò dicis אִשָּׁה hic esse Masculini generis, cui persuadebis? Nulli certè, nisi ἀμελείᾳ τῆς ἀνθολκῆς siderato. Et si ita est, rursus quærere illud liceat, cur pronomen Masc. הוא sollicitaris?

Patrum aliorumque quas adducis authoritates alii discussere. Josephi testimonium ex 1. lib. Antiq. cap. 2. citas non optimâ fide, *præcepit ut mulier ejus capiti plagas inferret.* Monstra vel unum Græcum, codicem, qui vocem γυνὴ habeat. Sed inquit *Corn.*

à La-

à *Lapide*, hæretici vocem γυνὴ sustulêrunt. Itane? Si soli illi codices, qui vel à nostris Typographis, vel post exortas super hoc loco contentiones excusi sunt, voce illa γυνὴ carerent, speciem aliquam haberet hæc criminatio. Quod pag. 1366. dicis *Chaldæum paraphrasten pronomen hoc neutro posuisse*, miror cur non idem de Ebræo asseras. Cum utrobique sit הוא & utraque lingua neutro genere careat. *Sed & lxx.* inquis, *neutraliter sumere videntur*, cum post σπέρμα posuerunt αὐτὸς. Ad illud jam responsum est.

Antequam manum tollam de hac tabula, ponam verba *Corn. à Lapide* in hunc ipsum locum. * *Hæc* inquit, *videtur etiam esse vera lectio in Ebr. Nam est hîc keri uketif, id est alia lectio alia scriptio. Licet enim in textu legatur* הוא ipsum *tamen de more in margine (uti habent exemplaria correctiora) notatur vera lectio, sc. legendum esse* הִיא id est ipsa. Hæc Cornelius. Audimus verò libentes illam confessionem, in textu legi masc. הוא / At desidero videre exemplar vel unum, quod in margine habeat הִיא / Ipsum enim illud Anteverp. exemplar de quo suprà prolixe egimus, in textu quidem habet הוּא cum notâ ꝯ Chetib, at in margine nullum *Keri* repositum est. Temerè ergo hæc chartis illevit Cornelius, & magis temere probavit ea Marsennus censurâ in Probl. 55. Georgii Veneti. Incepimus, Lector, manum conserere cum Marsenno, itaque & aliqua hic pergam attexere, ut molestissimo hoc labore defunctus, ad illud redeam, quod præcipuum hujus operis argumentum esse volui. * Ipsa.

CAP. IV. vers. 13.

Vulg. *Majus est peccatum meum, quàm ut veniam merear.*] Ebr. מִנְּשׂוֹא / Dixi Ebr. עָוֹן alique *iniquitatem*, aliquando *pœnam iniquitatis*, metonymicè significare. Vt doceremur pœnam & peccatum naturâ sua indivisos esse comites. Hoc ipse Marſ. negare non audet. Addidi, utramque significationem hic satis commodè posse explicari, modò, si primam signif. eligas, מִנְּשׂוֹא reddas per passivum מֵהִנָּשֵׂא / id quod non est insolens: hoc sensu, *major est iniquitas mea, quàm ut possit condonari.* Aliàs sic reddendum esse locum, *Major est pœna iniquitatis mea, quàm ut ferre possim*, scil. eam. [& Vatabl. Pagn. Oleastrius. Et ex nostris

ſtris Mercerus, Piſc. Martin. Junius, Genevenſes, Deodatus, Druſius & alii. Quam interpretationem ſi admittimus, & certe eò videntur cogere ſequentia, tunc illud Auguſtini, *Mentiris Cain, nam major eſt Dei miſericordia, quam omnium hominum iniquitas*, pie quidem, ſed non ad rem dictum fuerit. Poſſet tamen hic verſus, etiam voce עָוֹן pro iniquitate ſumpta, cum ſequentibus ſatis commode cohærere ſi pronuntiatione eum juves & notam interrogandi ſubaudias, *An major eſt iniquitas mea quam ut condonari poſſit?* Ac tunc quidem erunt verba non deſperantis, ſed cum Deo de pœnæ gravitate expoſtulantis.] Sed quod ad vocem מנשא attinet, eam nunquam ſignificare, *veniam mereri* aſſerui, atque ex ea verſione meritum congrui aluiſſe Pontificios, &c. Quid ad hæc.

MARSENNUS.

Mentitur Amama, cum ait nos in hoc loco meritum congrui vel fundare vel ſaltem alere, & מנשא pro מהנשא poſitum eſſe, ſicut in ult. verſu hujus capitis לִקְרֹא pro לְהִקָּרֵא.

AMAMA.

Quin tu inſpice ut * alios omittam *Lindani* Panopliam, lib. 3. cap. 20. in margine, videbiſque ex his locis Gen. 4. 13. Eccl. 16. 15. Ebr. 13. 6. cum ſic inferre, *en meriti vocabulum in Scripturis.* Si hic fallor circa locum præſentem, liber enim mihi nunc ad manum non eſt, non erubeſcam retractare hanc aſſertionem. Quod verò ad מנשא attinet, an ideo tibi fides habebitur, quia dicis me *mentiri?* Illum enim floſculum ὑπὸ κοινῦ repetendum mihi reliquiſti.

* Carthuſ. major eſt iniq; mea, &c *id eſt tam magna eſt ut veniam promereri non valeam*, Comeſtor: *major eſt iniq; mea, quam ſit id quo veniam merear, q.d. major iniquitas mea omni merito.*

CAP. eodem, verſ. 16.

Vulg. *Habitavit profugus in terra.*] Ebr. *habitavit in terra Nod.* Sic quoque Cajet. Sic Joſephus & LXX. licet voce aliquantulùm corrupta, ἐν γῇ Ναὶδ. Ita quoque Marcus Marinus in Arca Noe, Pagn. Arias Mont. & alii.

MAR-

MARSENNUS.

Sed ineptit Amama, dum Vulgatam arguit, quod vertat, in terrâ, *cum tamen* Nod *terram vagam & profugii significet, ut ipsi Novatores eo longè doctiores, fatentur, Fagius, Mercerus, Drusius & alii. At non est mirum si cæcus cæcutiat & qui lynceos oculos habere credit, nihil videat.*

AMAMA.

Non arguo vulgatam, quod vertat, *in terra.* Quid enim? An בארץ non significat *in terrâ*? *Nod* significare *terram vagam & profugii*, nego. Neque hoc unquam ex Fagio, Drusio, Mercero, quos me longe doctiores fuisse libens agnosco, probaveris. Nod semel extra hunc locum reperitur, sed cum affixo, נוּדִי Ps. 56. 9. estque Infinitum Kal, ut à מנוח fit מוֹח cum holem, & significat τὸ *vagari meum*, id est vagationem meam. At ubi significet *terram vagam vel profugii*, ostendendum tibi erat.

MARSENNUS.

1. *Debuisses à tuo Mercero discere* נוד *idem significare, quod* נָע וָנָד vagum & profugum. *Fatemur autem LXX. vertisse ἐν γῇ Ναίδ: sed nihil contra nos.* 2. *Nec enim negamus terram, in quam Cain fugit*, Nod *vocatam fuisse.*

AMAMA.

1. Magno me honore mactas, dum *Mercerum* meum vocas, Virum, cui in Ebraïcis parem nunquam edidit Gallia. Sed ubi docet, נוד idem significare quod נָע וָנָד? Verba Merceri in comment. *Simplicius puto, esse loci seu terræ nomen aut regionis, quæ ita sit, non ante, sed post, ab ejus vagatione, quod in eâ oberrârit, dicta*, In addit. ad Thes. Pagn. Terra Nod (quod est commotio, demigratio, *seu in terra vagationis (exilii) Hoc nomen inditum regioni, quam pulsus & profugus Cain inhabitavit.* M. Citatque postea Pagnin. ex Thargum, *in terra* בנוד / Alii tamen codices

codices habent גָלֵי וּמְטַלְטַל &c. Vides Mercerum interpretari per abstracta? Non ergo dicit idem esse quod נָע וָנָד / 2. Si agnoscis, terram hanc vocatam fuisse Nod, quid in me incurris? Idem dico, & dum hoc dico, non nego, ita vocatam fuisse à vagatione & exilio Caini.

MARSENNUS.

1. At pecu illud Arcadicum relinquamus, nec enim dictionarium ipsum aut intellexisse aut legisse videtur, in quo נוּד *&* נָד *idem significant. Nempe* motus, agitatus, vagatus est, fugit, migravit, exulavit, *&* נוּד *significat* motionem, fugam, vagationem & exilium. *2. Itaque licet* Nod *nomen loci proprium designare possit, 3. attamen appellativè Thargum & Hieron. sumsêre,*

AMAMA.

1. Vt qui ocymum serunt, felicius id nasci ad convitia interjecta autumant, ita tu quoque, quicquid dicis dicteriis rigas, Non retaliabo. Illud solummodo tibi expendendum relinquo, utrum hæc convitia faciant ad gloriam Dei. Tu certe in ipso limine protestabaris, nihil te dicturum quod eo non spectaret. Dictionaria varia legi mi Marsenne, sed nullum repperi Lexicographum, qui id asserat, quod tu vis. Quomodo enim idem significarent thema seu Infinitivus, vel ut hoc tibi largiar, abstractum, & concretum? Quis dixerit idem significare צֶדֶק & צַדִּיק? 2. Suprà dixisti, te non negare, *Nod* esse nomen proprium loci. Hic illud largiris quasi per liberalem concessionem. 3. De iis non est quæstio, licet ex Pagnino suprà ostenderim, codices aliquot Chaldææ Paraphraseos nomen *Nod* retinuisse.

Vers. 26.

Ebr.	Vulg.
אָז הוּחַל לִקְרֹא בְּשֵׁם יְהוָה / Tunc cœptum est invocari nomen DOMINI.	Iste cœpit in vocare nomen DOMINI.

Duo

Duo hic sunt ; inquis , quæ negotium facessere videntur. 1. est אִי adverbium temporis, quod à vulgato per *iste* redditum est. 2. Verbum הוּחַל / cujus ambiguitate in varias itum est sententias. Pergis

MARSENNUS.

Hoc advertit nescio quis Amama & exultat hic, imò insultat (non secus ac Aman alius) populo Dei & comprehensam putat Estherem, Ecclesiam dico Catholicam, &c.

AMAMA.

Si penitius me nosses, Marsenne , pœniteret te, scio, hujus judicii , quod non caritas, sed bilis tibi dictavit. Dignus eras quem Generalis ista Memnonis increpatione affaretur *Pugnare conduxi, te, non conviciari.* λοιδορεῖσθ᾽ ὐ πρέπει ἄνδρας ποιητάς, ὥσπερ ἀρτοπώλιδας inquit ille apud Aristophanem. Multo minus ἄνδρα θεολόγον decet canina ista facundia. *Amani* me comparas & paronomasiam captas. Possem & te cum *Marsya*, allusione non minus commoda, conferre, *Drusiumque* contra, vel *Mercerum*, quos tam neglectim habes , cum Apolline. Sed quis fructus , quis finis esset talium ineptiarum? Non istis machinis edomabis hæreticos. Non his armis Catholicam religionem propagabis.

MARSENNUS.

Alia est vis dictionis alicujus in contextu ratione, quàm si per se sumatur. Exemplum sit quod præ manibus habemus.

AMAMA.

Melius de lectore tuo fuisses meritus , si aliud exemplum adduxisses. Hîc enim τὸ ἐν ἀρχῇ κείμενον petis. Sed perge,

MAR-

MARSENNUS.

Aug. Steuchus Eugubinus, אָז non refertur ad personam, sed ad tempus Cajet. Explicat Moses non personam sed tempus.

אָז *sumptum per se est adverbium temporis : orationi junctum*, 1. *non amittit quidem vim hujus significationis, sed aliò refert, aut certè determinat ex antecedentibus & consequentibus, & significat tempus quo res hæc & ab eâ personâ, de qua sermo est, facta esse dicitur. Tempus igitur significat, &* 2. *consignificat personam, maximè autem* 3. *ubi verbum est ambiguæ significationis, tempus aut personam à verbo consignificari solitam determinat. Verùm quia apud Latinos verba non habent hanc in significando ambiguitatem, & tempus personamque satis exprimunt, liberum fuit interpreti, eorum alterum explicite ponere. Satius tamen, ut personam exprimeret, quo* 4. *ambiguitatem quæ in Ebræo occurrebat, tolleret, doceretque verbum* הוחל *personale esse non impersonale, quale mavis.*

AMAMA.

Mira doces, vel potius φοιβάζεις Ad 1. Utique omittit significationis propriæ vim, si per *iste* reddas. Ubi enim latitare eam dices? An in verbo *cœpit? Iste tunc cœpit invocare* N. D. *Tunc*, cum nasceretur *Enos?* vel potius, cum hoc filio auctus esset Seth? Quodnam *tunc* hic intelliges? Et quis ille *iste*, Seth an Enos? Cur hæc non explicuisti? Atqui *significat*, inquis, *tempus quo res hæc ab ea persona de qua sermo est, facta esse dicitur, illudque ex antecedentibus & consequentibus determinat.* Quò ergo referes, si non ad tempus nativitatis? Clarius hæc proponere debuisses. Ad 2. Dico, hoc planè mihi videri παράδοξον Tu videris, quomodo hoc aliis sis probaturus. Ad 3. Hoc verbum ambiguum est. Posset enim seorsim sumptum significare, vel *cœptum est*, vel, *profanatum est.* Nec enim esse ambigui temporis, dices, opinor. Præteritum est. Ut illud determinari non sit necesse. Est ergo fortassis ambigui subjecti, ut nescias, si resolutio fieri debeat in personale, de quo intelligi debeat, An, *Tunc cœpit Seth*, An verò, *tunc cœpit Enos*, vid. recens natus? neque enim hic primam vel secundam personam consignificari solere dices. Ad 4. Ea ambiguitas hæc opinor est, *Tunc cœptum est*, vel ab uno, vel à pluribus, vel si הוּחַל legi debet, ut postea doces, *Tunc cœpit*, manet in ambiguo,

biguo; quis cœperit. Eam sustulit, te judice, vulgatus, *Iste cœpit*, cœptum ergo ab uno. Sed quis ille ISTE, rursus rogo. An *Seth* an *Enos*; Communi Interpretum vestrorum sententiâ Enos notatur. Enos ergo tunc cum nasceretur, (*אז enim significat & determinat tempus*, agnoscis opinor, tua verba, *quo res hæc ab ea persona, de qua sermo est, facta esse dicitur*) Dei nomen cœpit invocare?

MARSENNUS.

Deinde Scriptores sacri utuntur loco pro persona & tempore, aliquando etiam tempore, pro persona vel loco, quæ Ebraïsmorum genera docebit te D. Joh. Alba, *vir in Ebr. literis præclarè versatus*, Ariæ Montani *Discipulus*.

AMAMA.

Utinam exemplis hæc illustrasses! neque enim divinare possum ad quæ loca Scripturæ respicias,

Heu, tam aversus equos patria Sol jungis ab urbe?

Iste autem *Alba* albus an alter sit, nescio. Ejus lucubrationum nihil in hoc Belgii angulo vidi unquam. Quia tamen eum magno Ariæ μαθητεύσαι dicis, operam dabo, ut ejus Ebraïsmos, si modò is libri, quem innuis, titulus est, mihi comparem. Ego à meis discipulis quotidie disco. Cur ergo ab erudito Hispano erubescerem?

MARSENNUS.

Non opus est dicere, vulgatum legisse זה *pro* אָז *ut tuus Drusius volebat, qui & addit Græcos* הֵחֵל *pro* הוּחַל *legisse.*

AMAMA.

Egregiam verò Cl. Viro & qui de vulgatâ versione non male meritus est, rependis gratiam.

MARSENNUS.

Lectionem LXX. hoc loco agnoscimus, eam retinuit vulgatus interpres, D. Hieronymus, uterque doctrinâ & ætate te provectiores.

AMAMA.

Cur ergo vulgatus non vertit, *Iste speravit*, Sic enim habent LXX. οὗτος ἤλπισεν. Cur enim in uno securus est, in altero secessum fecit? Si B. Hieronymus vulgatus interpres est, cur ipse ergo vertit, *Tunc initium fuit, &c.*

MARSENNUS.

Venio ad alterum controversiæ caput. De verbo quæstio est, imò de puncto, quo deductum tsere transivit in phathach, ut pro הוחֵל *à* יחל *in hiphil,* הוחַל *à* חלל *in* hophal *legeretur.*

AMAMA.

Si puncta à Masorethis addita sunt, ut suprà docuisti, cur non potius dicis phathach loco Tsere imperitè ab ipsis sub ח fuisse positum? Sed ut jam tecum non contendam, יחל in incipiendi significatione nunquam occurrere, quæ Grammaticate docuit, mi *Marsenne*, à יחל in præterito Hiphil posse formari הוחֵל cum Tsere in fine? Excute omnes, evolve universa Biblia, si possis vel unicum præteritum Hiphil tertiæ sing. extra ordinem Monosyllaborum, seu imperfectorum Ain, ostendere, quod in Tsere desinat, eris mihi magnus Apollo. Atque hic veniam mihi dabis, si te tuis verbis alloquar, & tua tibi reponam, *Futuros ego prævideo, qui hanc Spartam nacti eam graviter exornent, ac te juveniliter exultantem sapere doceant, nec temere quicquam proferre aut in cogitanter.* Objicies forsan illud הוֹשֵׁעַ ex 1. Sam. 21. vers. 26. & 33. Sed vester Pagninus in Thes. suo te docebit, illud Makor esse.

MAR-

MARSENNUS.

Ita enim legisse L X X. ex eorum versione satis manifestum est, quorum authoritatem & lectionem secutus vulgatus Interpres הוֹחֵל *quidem deduxit à* יחל / *non eodem tum (forte* tamen*) verbo reddidit, sed vim expressit conjugationis, quæ transitiva est, & actionem ad extra significat, idque pro modo rei significatæ, unde cum expectatione & spe aliquid minùs perfectum indicetur, actionem ejus convenientissime inceptione definivit.*

AMAMA.

Probandum tibi prius erat יחל ullibi in Scripturâ *incipiendi* notionem habere. Ubi id probatum vel demonstratum dederis, tunc ad cætera respondere erit operæ pretium. Interpretationi genuinæ, *tunc cœptum est*, confirmandæ, produxi Aquilam & Hieron. De Hieron. agnoscis, de Aquila siles. Vtramque lectionem dicis agnovisse Hieronymum. Sed ponam tua verba;

MARSENNUS.

Nimiùm juvenis es & unius noctis fungus, unius ejusdemque loci non duas sed plures lectiones non diffitemur: lectionis unius plures, ad literam quoque, sensus ultrò concedimus, sed eam maximè probamus, & retinemus, quæ est omnium optima, nec si vires omnes exeroueris, quanquam juveniles sunt, Ecclesiam à sua sententiâ unquam poteris deturbare.

AMAMA.

Quod ad varios unius loci sensus literales attinet, tu quidem hic cum communi Scholasticorum schola sentis: at longè rectiùs hac de re judicârunt *Alensis*, *Albertus*, & ex neotericis vester quoque *Michaël Medina* lib. 6. de rectâ in Deum fide, cap. 25. Pradus & alii. cum quibus si me sentire dixero, non erit tibi, opinor, ea audentia, ut me hæreseos eo nomine postules; Et quâ quæso te fiduciâ hoc adeo imperterritus asseris? Vide de hac re supra Pag. 267.

 cum

cum hactenus ab Ecclesiâ, verba Becani, *non sit definitum, plures esse sensus literales sub unâ litera.*

MARSENNUS.

Vide sis quid de Onkelos *subtexas. Verbum, inquis, impersonale in personale resolvit, sed pluraliter, fidem secutus 1. exemplaris Veneti. Ego 2. probatioribus utor, & invenio singulariter ab eo redditum*

AMAMA.

Ad 1. non unius exemplaris Veneti, mi Marsenne, sed quatuor Venetorum, trium in folio, uniusque in 8. fidem secutus sum. Ad 2. Quænam sint illa probatiora, indicare debuisses. Certè inter illa Regium non fuit, Namque & illud plurale habet, vid. שְׁרִיאוּ *inceperunt.* Postea inconstantiam mihi objicis, quod Aquilæ, Theodoreti, Gallorum & Piscatoris, &c. versionem amplectar, *Tunc cæptum est denominari de nomine DOMINI.* Sed quæ hæc inconstantia est, An ergo antea aliam defendi? Tantum disputavi contra duarum priorum vocum אז הוחל versionem. Frustra metuis, ne fraternitatis offensionem incurram. Fratres mei Belgæ non habent ullam versionem pro authenticâ, nec ægre ferunt si ab ea dissentiamus. Facilius autem ea versio vocatur *commentum, quàm solo æquatur.* Sed juvat audire tuam benedictionem, quâ hanc controversiam obsignas.

MARSENNUS.

Tuum igitur commentum tibi sit, atque utinam ipse tu tibi, ne in ea, quam hic astruis, hominum dissectione & divisione, partem teneas, cui dictum est, vos autem sicut homines moriemini, &c. *Cui & dicendum aliquando,* Ite maledicti in ignem æternum, &c. *nisi seriò resipueris.*

AMAMA.

Nisi seriò resipueris, id tibi est, nisi ad Ecclesiam Rom. te ad-

adjunxeris. Equidem extra eam mi *Marsenne*, æternam salutem in Jesu Christo redemtore meo expecto. Is bonum illud opus quod in me incoavit, perficiet, atque ut indies plures Euangelio convenientes fructus proferam, eo auxiliante & gratiam clementer suppeditante, annitar. Tu verò qui stare tibi videris, vide ne cadas. μὴ ὑψηλοφρόνει, ἀλλὰ φοβοῦ. Plures præsumendo quàm desperando periêre.

CAP. VI. vers. 3.

Postquam multa dixisset de vocis ידון themate & significatione, nec tamen quicquam certi definivisset, tandem sic intonat.

MARSENNUS.

Ex quibus mendacium Amamæ *redarguitur, qui vulgatam reprehendit, quod* permanebit *vertat, cum etiam* Dun *à 70 per* καταμείνῃ *vertatur, ut etiam* Kircherus *advertit. Si tua Grammatica postulat* iiddon, *quare non mutas puncta?*

AMAMA.

Persisto in eo, ידון malè verti *permanebit*. An mentior? Redargue & convince me. In antecedentibus nihil video quo convinci queam. Quod verò hic rursus inculcas de LXX. nihil ad rem. Non enim quæritur, quomodo illi verterint, sed quam benè. An illorum versio erit norma rectæ versionis? Male tunc certe cum vulgatâ vestrâ ageretur. Quid spectârint illi, dum sic hoc loco vertêrunt, non malè *Leo Castrius* divinavit, ut vid. pro ידון legerint ילון / Quomodo sæpe ל pro ד quin & pro ר ut Psal. 56. גוֹמֵל pro גוֹמֵר legisse eos, post alios Cl. *Drusius* in Conjectaneis ad vers. Græcam Prophetarum minorum observavit passim.

MARSENNUS.

Mentiris etiam, dum ais Senensem *ex professo lib. 5. Annot. 74. docuisse, locum hunc male versum. Ait enim tantùm D. Hieronymum*

versionem 70. rejecisse, qui sic habent, ut refert οὐ μὴ καταξιώνη. *Imo ipse probat versionem nostram, dum fatetur Chaldæum nobiscum convenire.*

AMAMA.

Quàm temerè & incogitanter loqueris, & ut cum Homerico illo te alloquar, τί δέ σ' ἔπος φύγεν ἕρκος ὀδόντων; Mentior de Senensi? Quid ergo sibi vult illud marginale, quod ad initium Annotationis ponitur, *Non permanebit spiritus, &c. malè versum.* Ita enim lego in Paris. Editione anni 1610. quam *Joh. Hayus* Jesuita recognovit. Hieronymum hanc versionem rejicere, non audes negare. Quid hîc dices, an utraque potest subsistere? Vnius loci possunt esse plures sensus literales dixisti supra. Sed an etiam contrarii? Hieron. sic vertit & explicat, *Non judicabit sp. meus homines istos in æternùm, quia caro sunt, hoc est, quia fragilis est in homine conditio, non eos ad æternos servabo cruciatus, sed hic illis restituam quod merentur. Ergo non severitatem, ut in nostris codicibus legitur, sed clementiam Dei sonat.* Vides sensus contrarios? Vox καλαξιώνη cubat in mendo, & tu ipse jam καταμείνη citasti. Cur ergo eam vocem hic reponis? Quod vero dicis eum probare versionem vestram, quæ Hieronymianæ, quam antea probavit, è diametro adversatur, vide quem Proteum ex Senensi facias. Sed quomodo hoc probas? *Quia fatetur Chaldæum nobiscum convenire.* Itane? An ergo quisquis dicit Chaldæum cum aliqua versione convenire, eam approbat? Atque hic tecum finio. Namque ad Censuram meam versus 5. nihil respondisti. Egisti mecum acerbiusculè, ordinis tui & professionis oblitus. Si eâdem te ripâ secutus fuissem, tu certe non potuisses culpare. Ego meæ professionis rationem habui. Si quid tamen & ego acerbiusculè dixisse viris cordatis & piis videbor, jam nunc pœnitet. Porro, nisi in cæteris, quas promittis, lucubrationibus, solidioribus rationibus meam Censuram oppugnaveris, plane stat sententia, silentio litare. Possum enim horas meas utilioribus curis transmittere. Tu mihi in præsens, Marsenne eruditissime, vale & salve.

RESPONSIONIS
AD
MARSENNUM
FINIS.

Cap. III. vers. 20.

Vocavit nomen uxoris suæ Eva.

Ebr. חַוָּה *Hhauvah*, LXX. ζωή, vel ut Chrysostomus, εὔα ὅπερ ἐστὶ ζωή. *Eva, quod significat vitam.* Epiphanius lib. 3. contra hæres. tom. 2. Eva citra aspirationem Ebræis mulierem, cum aspiratione serpentem significat. *Miseret me Patrum cum talia lego*, inquit Cl. Drusius, notis ad Sulpic. pag. 11. Namque hoc nomen in Ebr. à Cheth aspiratione duplici inchoatur. Sed fefellit eos Græcanica Orthographia, quæ in Ebraïcis vocibus corruptissima est, librariorum vitio. Etenim quod ad Spiritus attinet, magna est eorum confusio in vocibus peregrinis, cui occursum fuisset, si figura H * aspirationis nota mansisset, & longo E exprimendo alius character fuisset adhibitus. Auctum ivêre postea hanc confusionem typographi, qui, paucis exceptis, majusculos vocalium characteres sine ullo omnino spiritu exhibuêre, Ευα, Αδαμ, Αβελ. Atq; hæc semel monuisse satis erit. Redeamus ad חַוָּה/ quam vocem septuaginta per vocalem E legerunt. Id negari non potest; sed utrumque Epiphanii effatum falsum est. Cum enim mulierem significat, hoc est, cùm nomen proprium primæ Matris est, cum aspitatione, eâque geminâ, in Ebræo scribitur. Deinde *Heva* nec apud Ebræos, nec Chaldæos, nec Syros *serpentem* significat. Extant in Thargum חַוֵּי & חִוְיָא / non חִוָּה/ non חִוָּה/ Clemens in Protreptico rectius, *Heuja exponitur serpens fœmina*, חִוְיָא Heuja, ut Hillel, Hellel, inquit Drusius. Quid Lyra? *Ea in Ebræo sonat vitam, sed pœnalitatibus subjectam.* Hæc suppeditarunt aliis licentius nugandi argumentum. Quid Historiæ Scholasticæ Magister Petrus Comestor? *Tunc Adam deplorans posteritatis suæ miseriam, vocavit uxorem suam Evam, quasi alludens ejulatui parvulorum. Masculus enim recens natus dicit A, Fœmina vero E, quasi diceret, omnes dicent E vel A, quotquot nascentur ab Eva.* En suaviludia. Audi amplius, Eva *per aphæresin est* Ve; *per Anastrophen, Ave*, quam vocem ad Mariam, cujus typus fuit Eva, Gabriel, (Latinè credo locutus) detulit, ut piè aliqui contemplantur, inquit Corn. a Lapide. Apage has ineptias, nonnisi in corruptissimæ vocis scripturâ & falsa hypothesi fundatas. In

* Vide Scalig. ad Eusebium M. Martinu in Lexico, ad initium literæ E & H. Scapulam in fine Lexici, ubi de litera Eta agit.

חַוָּה

הַיָּה enim nihil est, quod ærumnam vel pœnalitatem connotet. Quid ergo? *Chauva*, sive *Hauva*, sive *Heva*, non *vitam miseram*, imo ne *vitam* quidem denotat, sed *viventem* κατ' ἐξοχὴν, vel ab affectu, q. d. vivificantem, in vita conservantem, vitæ authorem suis natis & posteris, quos hic *viventes* appellat Moses (ejus enim non Adami hæc verba sunt, כי היא היתה אם כל חי) voce generali ad speciem humanam restrictâ, quod & in vocibus *caro*, *creatura*, etiam addito signo universali, videre est, *Effundam sp. meum super omnem carnem*, *Prædicate Euangelium omni creaturæ*. Ita & *mortalium* nomenclaturâ homines tantum denotamus. Aben Ezra, הוין והיוד מתחלפים וכן הנה יד יהוה הויה ואתה הוה׳ להם למלך ולא קראה ביוד כי מה הפרש יש בין שמה ובין שם החיות id est, *Vau & Jod permutantur, & sic* הנה / &c. (Locus Scripturæ est Exod. 3. 3. Confer cum altero ואתה / &c. Nehem. 6. 6.) *Et non vocat eam* (חַיָּה) *cum Jod, nam quæ tunc fuisset differitas inter nomen ejus & nomen animalium?* Michlal Jophi, תאר בהתחלף היוד לויו כדי שלא יתערב עם זאת החיה אשר וגו׳ *Est adjectivum*, (pro חַיָּה) *commutato Jod in vau, ne confunderetur cum eo hoc est animal quod comedetis* Lev. 11. 2. Hæc seria. Lubet his interponere quod animum laxet. חַוָּה *loqui*, *indicare*, Ebræis & Chaldæis significat. Sunt inter Ebræos, qui hic primæ matris nomen arcessunt. Est certe fœmina animal loquax & garrulum. *Baal Hatturim* ad marg. Bibliorum Venet. & Basil. fol. 6. p. 1. ויקרא אר שמה חוה על שם שֶׁמְּחַוָּה וזהו שאמרו י׳ קבין שיחה ירדו לעולם ׳תשעה נטלו נשים id est. *Et vocavit nomen, ejus* Hauwah, *quia (multum) loquitur. Hoc est quod dicunt, Decem Cabi confabulationum discenderunt in mundum, & novem istorum abstulerunt mulieres.*

CAP. IV. 1.

Acquisivi virum אֶת־יְהוָֹה

Vide de hoc loco prolixe Piscat contra Roderum, p. 124, &c.

LXX. Διὰ τοῦ Θεοῦ, per Deum. Ita & vulgatus, licet codices quidam legant, *per Dominum*, & quidem rectius. Onkelos, מִן קֳדָם יְיָ à conspectu Domini id est à Domino. Sed & Jun. Trem. Ital. Angl. Piscat. *à* DOMINO, ut sit אֶת pro מֵאֵת / Genev. *de par l'Eternel.* Hieron Tigurini, Pagn. Drus. *cum Domino*, quod Græci dicunt, σὺν Θεῷ, Quam Interpretationem approbavit & Junius

Junius in notis, inquiens, *niſi fortè ut Hieron. interpretemur, παρὰ Θεοῦ.* Licet autem omnes hæ interpretationes Deum authorem & operatorem hujus acquiſitionis conſtituant eſt tamen cur malim illam, *cum DOMINO.* Nihil enim notius eſt, quàm אֶת paſſim uſurpari pro עִם cum. Sic infra 6.9. *ambulavit Enoch* אֶת־אֱלֹהִים cum Deo licet autem iſtius loci alius ſit ſenſus, illud tamen non negabitur, אֶת ibi valere עִם/ Quod ſi dubites an ea locutio *cum Deo* id eſt, Deo auxiliante & opitulante, Ebræis nota ſit, accipe à Druſio locum 1. Sam. 14. 45. *Cum Deo fecit hodie*, Ebr. עִם אֱלֹהִים At אֶת poni pro מֵאֵת non probant illa loca, quæ adducit Cl. Junius. Nam Gen. 44. 4. ubi legimus יָצְאוּ אֶת־הָעִיר vertit Cl. Druſius, *egreſſi ſunt urbem*, nam & Latini ſic loquuntur. Deut. 34. 1. nihil obſtat, quominus אֶת־גִּלְעָד per Accuſativum reddatur. Ut planè non dubitem, quin ipſe Junius minùs exemplis iſtis fidens illa ſubjunxit, quæ ſupra exhibui. Quod verò ad locum Jerem. 51. 59. attinet בְּלֶכְתּוֹ אֶת צִדְקִיָּהוּ quem adducit Cl. Piſcator, is majus pondus habent, nam & LXX. *παρὰ Σεδεκίου*, Et Jun. *à Zedechia* Ital. Gen. da part, *nomine Zedechiæ.* Ecce omnes acceperunt אֶת pro מֵאֵת/ Angli tamen, Hiſp. & Tigurini, & Caſtal. *cum Zedechiâ.* Sed videamus verſiones alias præſentis loci. B. Lutherus in Editionibus ſuis, etiam ultimâ correctione, quæ anno 1542. prodiit, Ich hab uberkommen den Man des Herren / Acquiſivi virum Domini, Et in Comment. German. ad Geneſin, tomo 4. Jenenſi den Man Gottes / oder mit Gott. id eſt *virum Dei*, aut, *cum Deo.* Atq; ita etiamnum Belg. verſio, **Jck hebbe gekregen den Man des Heeren** / virum Domini, à Domino mihi promiſſum, inquit Luth. in Comment. Latino, promiſſum vid. in iſto Euangelio *Semen mulieris*, *&c.* Ad Belgicæ verſionis marginem adſcribuntur duo loca Parallela, Johan 1. 30. Actor. 17. 31. ubi Chriſtus vocatur vir. Hanc verſionem quî excuſem, non invenio. Ubi enim auditum vel lectum אֶת Genitivi caſus articulum eſſe? Hoc cum intelligeret Lutherus, in explicatione ultimorum verborum Davidis, quod ſcriptum ex poſtremis ejus eſt, verſionem illam mutavit & eam amplexus eſt, quam Fagius & Forſterus ſuppeditaverant, vid. *Acquiſivi virum DOMINUM*, Jk hebbe gekregen den Man / den HEERE, den Man den Herrn. q. d. das wird der Man / der Herre ſein / da von Gott geredt hate des weibs ſame / &c. Nen-

net das kind ein Man und Herrn / oder Gott / den hie stehet / der grosse und eigen name Gottes Jehova, und Ish, welchs / wo es allein stehet / ohn ein weib / heisset es nich schlecht ein manſ-bild / sunder ein ausbund / und furnemlicher Man. Hæc Lutherus, tomo 8. Germ. Jenensi pag. 157. Textum tamen illum in Bibliis nunquam mutavit, sed post ejus obitum, teste W. Franzio, disp. 2. de Sacrificiis, alii eum ad hanc ejus sententiam demutarunt. Cæterum de hac versione extat Judicium *Junii* in Analysi Geneseos, *Parai* in comment. & Calvino orthodoxo pag. 155. *Piscatoris* in Quæst. ad 5. libros Mosis, *Calvini* & *Merceri* in comment. & *Drusii* in comment. ad loca diffic. pag. 22. & in notis ad Sulpic. pag. 16. omnes illam rejiciunt. Idem fecêre Interpretes Angli, Tigur. Genev. Ital. Hisp. ut nihil jam dicam de LXX. & Latino vetere, quos omnes supra produximus *Dignus hic est locus*, inquit Cl. Helwicus, *qui diligenter excutiatur. Testimonium enim luculentum præbet, quod Eva Meßiam pro vero Jehova habuerit. Quæ sententia simplicißimè è textu Ebræo fluit, ut mirandum sit, reperiri inter Christianos interpretes, Hebrææ linguæ peritos, qui in Calvini & vulgatæ versionis gratiam, hoc in dubium vocare ausint.* Bona verba Cl. vir. Ego inter eos meum quoque profiteor nomen, qui hanc versionem in dubium vocant. Non in gratiam *Calvini*, non in gratiam eorum qui Christo Deitatem abjudicant; sed in gratiam veritatis. Arduus ille de Christi Deitate articulus non eget talibus præsidiis. Etenim si hic articulus non firmissimis in S. Scriptura fundamentis nititur, equidem asserere ausim, nihil in universa ea esse certi. Eum labefactant, non qui certa testimonia ab incertis & ficulneis prudenti delectu secernunt, sed qui incerta & ficulnea ceu certa & firma & Apodictica obtrudunt. Non alia ratione, inquiebat Lutherus, adversarii in erroribus suis magis confirmari possunt. Audite ergo æquis animis vos, qui huic versioni adhæretis, cur ea viris doctissimis & de articulo adorandæ Trinitatis optimè meritis, minùs placuerit. Cl. Drusius illud urgebat acriter, eam non posse esse verborum mentem, quia tunc dicendum fuisset קָנִיתִי אֶת־אִישׁ אֶת־יְהֹוָה / Solent quippe Ebræi in Appositione, si nomen proprium posteriori loco collocetur, utrique nomini eundem articulum præfigere; Sic vers. seq. אֶת־אָחִיו אֶת־הָבֶל Vide etiam Cl. Buxtorfii Gramm. lib. 2. cap. 1. Reg. 1. Et profecto ita est, ex elegantiis linguæ Ebrææ est illa articuli geminatio,

tio, & ita passim videbis Ebræos in ejusmodi appositione loqui. Non celabo tamen, non adeo perpetuum esse illum loquendi modum, ut non admittat exceptionem. Ecce enim locum Jezech. 4. 1. *& describe super eum* עִיר אֶת־יְרוּשָׁלָ֑ם *urbem Jerusalem.* Illud puto plusculum roboris habiturum, Si Eva respexisset ad promissionem illam de Semine, operæ pretium fuisset, si non pronomen הַזֶּה vel הַהוּא *virum hunc*, vel, *virum illum*, saltem articulum ה voci איש præfixisse, קָנִיתִי הָאִישׁ, τὸν ἄνδρα. Nunc verò nudè ponitur ea vox, ut nullus videatur esse ad promissionem illam Euangelicam respectus. Illud verò gravissimum est, quo hæc sententia premitur, incommodum, cognovisse Evam, Semen illud fore θεάνθρωπον, ignorasse tamen illud fore semen mulieris, id quod disertè erat ei revelatum. Annón enim dictum erat *Semen mulieris?* Si tam turpiter decepta fuit in individuo, ignorans illud mysterium, Messiam non ex concubitu viri, sed ex muliere tantum nasciturum, nunquid facile erit Arriano vel Judæo dicere, eam in eo quoque fuisse deceptam, quod Messiam θεάνθρωπον fore crediderit? Quod robur ergo hic locus apud fidei nostræ adversarios habere possit, cordati judicent. Certè longè melius honori communis matris illi consulunt, qui eam deceptam fuisse negitant. Quid enim? An putavit Messiam fore semen viri? An ignoravit promissionem loqui de semine mulieris? id est de filio virginis? An nescivit Cainum esse semen viri? Sic ergo concludit *Pareus*, Pietas suadet de fide matris Evæ rectè sentire, eam nempe scivisse & credidisse, Messiam futurum non modo Deum, sed & semen mulieris id est filium virginis, non viri. Absque hoc enim fides error fuisset, non fides, nec fuisset solatio. Credidit ergo Messiam fore semen mulieris, non viri. At Cainum sciebat esse semen viri, non ergo putavit se edidisse Messiam, neque decepta est Sancta mater.

Nunc illud restat, ut videamus hujus interpretationis fulcra. B. Lutherus urget unicum illud אֵת / quod semper Accusativi casus articulum esse, nec unquam significare *a*, *ab*, *de*, *cum*, contendit in explic. ultimorum verborum Davidis. * Das ist noch unbeweisset / und solt wol onbeweisset bleiben / inquit, quod vid. a, cum, de, in Scripturâ significet. Ad exempla, quæ objici dicit ex Kimchi, ait responderi posse, das die Ebreische sprache noch nie weder recht aufkommen ist / und das die Juden nicht wissen

* id est, hoc nondum est probatum, nec etiam probabitur.

können / *virtutem omnium vocabulorum, ficut res oftendit.* Sie æquivociren / zweiffeln / tappen und suchen / wie ein ungelerter Organist / die claves oder orgelpfeiffen sucht und fragt / bistus / bistus? Ad locum Genef. 5. *Ambulavit Enoch cum Deo*, ubi in Ebr. eſt אֶת / dicit & hic eſſe articulum accuſativi, reddendumque ad verbum *ambulavit Deum*, ſicuti dicimus, vixit Sardanapalum, vivunt Bacchanalia. Sic Noë ambulavit את אלהים Deum id eſt divinam viam. *Ambulavit cum Deo*, inquit ineptum eſſe & nullum reddere ſenſum. *Quò enim aut quâ viâ intelligendi ſunt cum Deo tanquam comite ambulaſſe? Orientem an occidentem verſus?* Præterea ad locum Gen. 41. *Et Dominus erat* את יוסף / nos quidem cogi ſic loqui, *cum Joſeph*, in Ebr. tamen אֶת eſſe accuſativi notam, und das ſols auch bleiben. Licet vero beatus ille vir ipſo limine hujus diſcurſus dicat, ſe illud ſæpe ſtipulatum eſſe, das er dis maal kein meiſter wolle haben / non ægrè tamen ferent, qui inter Lutheranos cordatiores ſunt, liberam vocem. Ajo hic dormitaſſe magnum illum Homerum & præfidenter nimis locutum. Atque hic ſemel proteſtor, me non eò hæc dicere, ut beatæ animæ inſultem! Profiteor enim me nulli Lutherano Doctori àffectu in beatos magni illius viri Manes cedere, ſed ut Tyrones moneam, ne tanti viri authoritate ſubnixi, adverſariis in hâc literarum luce deridendos ſe propinent. Ecce enim ipſi *Schindlerus* & *Helwicus* ingenuè agnoſcunt, & fatentur, quod B. Lutherus negat, vid. אֶת aliq. idem eſſe quod עִם cum. Et quid verbis opus? Ipſa illa exempla, quæ Lutherus affert, id evincunt, maximè verò illud poſtremum. Et ſi את ſemper & ubique eſt Accuſativi caſus, cur non eodem modo ſemper & ubique affixa aſſumit, אותו / eum אותך te, &c. Cur ergo aliàs dicitur אִתּוֹ cum illo, אִתְּךָ tecum? Annon omnes Grammatici & Lexicographi docent, אֶת cum eſt articulus Accuſat. caſus. aſſumere Holem, cum verò eſt præpoſitio *cum*, reſolvere ſuum Tſeri in Hirik & Dages? Quis adeo hoſpes in his literis ut non videat eam diverſitatem diſtinguendæ diverſæ ſignificationi eſſe adhibitam. Sed inquit Helwicus, hoc loco non poteſt ſignificare *cum*, Et quare? *Minor patet*, inquit, *ex phraſi Ebraæ linguæ, quæ hanc formulam, σὺν Θεῷ, non effert* per את יהוה ſed per באלהים Addere potuiſſet & בַּיהוָה / quod in Pſalmis paſſim obvium eſt. Sed hic omiſit Helwicus formulam iſtam עִם אֱלֹהִים *cum Deo*, 1. Sam. 14. 45. quam & ſuprà produximus

Et quid dicetur ad illud אֶת פְּנֵי præc. I.

Et

Et autem gemina est hæc, de qua nunc disserimus, nisi quod hic substitutum sit synonymum אֵת / Illud etiam notari velim, cum verba activa regulariter post se habeant articulum אֵת / ut hoc versu bis, *Et cognovit Adam* אֶת־חַוָּה *Hevam, Et peperit* אֶת־קַיִן *Kainum,* cum etiam tralatitium sit apud Ebræos, ut in appositione, si nomini proprio posteriori loco posito præfigatur articulus vel præpositio, priori quoque præfigatur, hic tamen omitti articulum, קָנִיתִי אִישׁ / Equidem si ille additus fuisset, extra omnem controversiæ aleam posita esset B. Lutheri sententia. Cum verò id factum non sit, quis non eò potius inclinabit, illum hic loci studio omissum, ne quis Appositionem intelligeret?

Dico ergo, eam versionem, *Acquisivi virum* DOMINUM, longè meliorem esse illa, *Acquisivi virum* DOMINI. Sed & illam istis incommodis premi, quæ jam prolata sunt, & quæ ei defendendæ producuntur, non esse solida. Comodissimam verò illam esse, *Acquisivi virum cum* DOMINO, virum id est prolem masculam, Filium. Ita Merc. Drusius, alii. Ejusmodi enim partus longe gratior erat, quam si fœmella εἰς φάος ἠελίοιο prodiisset. Vel *virum* id est hominem uti LXX. & Exod. 19. 13. *sive bestia sive* אִישׁ / Chald. אֱנָשָׁא LXX. ἄνθρωπος. Ipse Lutherus, oder mensch. Sic & Hos. 11. 9. *Deus sum & non* אִישׁ / Chald. בִּסְרָא *caro* id est homo, Luth. und nicht ein mensch. Atque ita vocem ἄνθρωπος usurpat Johannes XVI. 21. *postquam autem peperit* τὸ παιδίον, *non amplius meminit afflictionis, ob gaudium quod* ἄνθρωπος *homo natus sit in mundum*, ubi Syrus habet בר נשא *filius hominis.* Quem locum cum hoc, de quo agimus, non inutiliter contuleris. jam libet adjicere Ebræi unius alterius testimonium. R. Sal. את ה׳ כמו עם ה׳ כשברא אותי ואישי לבדו בראנו אבל בזה שותפים אנו עמו id est Eth Adonai, *quasi dixisset*, gnim Adonai, id est *cum Domino. Quando me & maritum meum creabat, solus creabat nos At in hoc cooperarii sumus ei.* Hinc ajunt in hominis generatione tres concurrere, Deum, patrem, matrem. Michlal Jophi, קניתיו עם השם כי הוא שם בו חלקו ונפח נשמה בו id est *acquisivi eum cum Domino, nam ipse partem suam addidit, inspirando ei halitum.*

Vers. 2. *Habel.* הָבֶל

Gr. Ἄβελ, quia cum accentu magno est. Ea autem vocis forma

ma postea semper retenta est, etiam extra Pausam. Id quod & aliis ejusdem formæ nominibus accidit, ut e.g, *Phaleg*, *Pharez*, *Lamech*, &c. Ex Græcâ scriptura orta est consuetudo hanc vocem sine aspiratione scribendi ac si in fonte esset אָבֶל. Priscum illud sphalma fuit, & quod jam Philonis & Josephi ævo invaluerat. Vterque enim Græcis magis quam Ebraicis innutritus, eâ pronunciatione deceptus, vocem illam πένθος interpretatur id est luctum. Ita & Euseb. Orig. Theodoretus & alii. Nec defuit speciosa ratio. Theodoretus quæst. 51. in Gen. Ἄβελ πένθος ἑρμηνεύεται. Πρῶτος γὰρ οὗτος ὤφθη νεκρὸς, καὶ πρῶτος τοῖς γεγεννηκόσι προυξένησε πένθος id est *Primus enim visus est mortuus, & primus humano generi luctum conciliavit.* Euseb. de Præp. Euang. l. 11. cap. περὶ τῆς παρ' Ἑβραίοις τῶν ὀνομάτων ὀρθότητος; postquam de nominibus Is, Ἰωσα, Κάιν, Ἐνὼς quædam ejusdem farinæ attulisset, de Abel sic inquit, Ἄβελ ἑρμηνεύεται πένθος, ὃ τοῦ δὲ πάθους γεγονὼς καὶ αὐτὸς τοῖς γονεῦσιν αἴτιος οἱ κατά τινα θειοτέραν προμήθειαν γενομένοις τοῖς παισὶ ταύτας τίθενται τὰς ἐπωνυμίας. id est *Abel significat luctum, Quia ejusmodi affectus parentibus causa fuit. Parentes itaque divino quodam consilio ejusmodi nomina pueris imposuêre.* Egit autem in verbis proximis de voce * Κάϊν. Ideo dicit *pueris*. Alii interpretantur, lamentum, angustias, dolorem, propter tormina, quæ in hujus partu majora fuerint, quàm in Kaini. Nugæ. In Ebræo est הֶבֶל id est ματαιότης, vanitas, vel potius ἀτμὶς sive ἀτμὸς, *vapor*, *halitus*, Id enim proprie significat הבל / Ps. 144. *Homo similis est* לַהֶבֶל / ubi *Symmachus*, ἀτμῷ, *Theodotio*, ἀτμίδι reddidêre. Vnde Jacob. 4. 14. *Quid est vita vestra?* ἀτμὶς, vapor. Koheleth 1. 1. *Vanitas vanitatum*, Lxx. ματαιότης ματαιοτήτων, Ibi omnes cæteri, ἀτμὸς ἀτμῶν, id est Interprete Hiero. *vapor fumi & aura tenuis*, ἡ πρὸς ὀλίγον φαινομένη, ἔπειτα δὲ ἀφανιζομένη id est quæ ad exiguum tempus apparet, & deinde evanescit, ut cum Jacobo loquar. Vide & Jesa. 57. 13. *omnes istos tollet ventus & auferet* הבל / Hieron. *aura*. Psalm. 90. *consumimus dies nostros* כְמוֹ הֶגֶה vulgò *sicut sermonem*, wie ein geschwetz / Luth. Chaldæus הֵיךְ הֲבַל פּוּמָא בְּסִתְוָא *sicut halitum oris hyemalem*, addit, *hyemalem*, quia hyberno tempore magis apparet. Erudita certe interpretatio, nam הגה non solùm significat, *meditari*, *loqui*, sed & *gemere*, halitum emittere, sine quo efferri ne syllaba quidem potest. Job. 37. 2. *ex ore ejus exit* הֶגֶה *halitus*, loquitur autem de fulmi-

* vocem Καιν interpretatur ζῆλος, διὰ τὸ ζηλῶσαι, inquit, τὸν ἀδελφὸν τὸν Ἄβελ. Quasi esset à קנא / At Moses aliud etymō monstrat vid קנה *acquisivit* unde Josephus Κάϊν interpretatur κτῆσις Vide Fragmenta veterum Interp. Drusii.

fulmine. Optimè ergo in libro nominum, *Abel*, *vapor*, nisi quod male sine aspiratione scribatur. Ne audias ergo Carthusianum, qui Rabbi Paulum Burgensem, docentem Habel significare *vanitatem*, non audit. Et quare? *Quia*, inquit, *ex ejus verbis consequens videretur, quod in textu dici debeat Habel quod communiter non tenetur.*

Vers. 7.

Nonne si bene egeris, &c.

Lxx. *Interpretes*, inquit Senensis annot. Lxv. lib. 5, omnia hîc perturbarunt, deviaruntque vehementer à veritate textus Ebraici, ita vertentes, οὐκ ἐὰν ὀρθῶς προσενέγκῃς, ὀρθῶς δὲ μὴ διέλῃς, ἥμαρτες; ἡσύχασον, πρὸς σὲ ἡ ἀποστροφὴ αὐτοῦ: [Acutè observavit D. Coccejus, Lxx. sic legisse, הֲלֹא אִם תֵּיטִיב שְׂאֵת וְאִם לֹא תֵיטִיב לַפֶּתַח חַטָּאת רֹבֵץ] Quorum verborum nihil est in Ebrææ, ut Hiero. in Quæst. Ebr. testatur. Verba illa, si Latina desideras, ita sonant, *Annon si rectè obtuleris, rectè autem non distribueris, peccasti? Quiesce. Ad te conversio ejus.* Augustinus Chisamensis Episc. (aliàs Steuchus, & Eugubinus) causam indicans hujus erroris sic inquit, *Quis tam acri ingenio est, qui ex hisce verbis aliquem sensum possit eruere? Quid obsecro est*, ad te conversio ejus? *Cujus? Cum peccati nihil meminerit. Ubi enim Ebr. est*, In forib. peccatum tuum accubat, *illi* ἡσύχασον, *verterunt. Ex hoc certè loco deprehenditur etiam, non adeò exquisite septuaginta Grammaticam Ebr. calluisse.* Hæc Steuchus. Lege jam Patres, ad hunc locum, & judica annon operam & oleum perdiderint. * Augustinum audiamus, *obscuritas hujus verbi*, inquit, *multos peperit sensus, quia non elucet, cur vel unde dictum sit ad Cain. Rectè quippe offertur sacrificium, cum vero Deo offertur. Non rectè autem dividitur, dum non rectè discernuntur loca & tempora in quibus est offerendum, vel res ipsa, quæ offeruntur, vel qui offert, non discernit se ipsum & eum cui offert, aut eos, quibus distribuitur ad vescendum, quod oblatum est, aut electiora sibi reservat, ut per divisionem hic intelligamus discretionem. In quo autem horum Cain displicuerit Deo, non facile est invenire*, &c. *Ex quibus datur intelligi, ob hoc Deum non respexisse munera Cain, quia in eo male divisit, quòd dedit Deo aliquid sui, & se ipsum sibimet ipsi,*

* De Civit. Dei xv. 7. Vide & Ambros. l. c. 6. de Cain & Habel.

imò

imò & dæmoni; &c. Hæc August. Adi etiam si placet, Procopium aliosque istius versionis Interpretes. Audi etiam Historiam Scholasticam, *Rectè obtulerat Cain, quia Deo: sed non rectè diviserat, quia se ipsum, qui erat dignior suâ oblatione, dedit Diabolo. Vel, non rectè divisit, quia meliora sibi retinuit: Spicas verò attritas & juxta viam corrosas, obtulit Deo.* Quid est castella in aëre extruere, si hoc non est? Hoc profectò non est verbum Dei, sed commenta hominum interpretari.

Vers. 12.

Vagus & profugus eris

Interpretes LXX. στένων καὶ τρέμων, *gemens & tremens.* Hunc locum contulerunt cum eo, qui sequiter vers. 15. *Et posuit Deus signum in Kain.* Quæsitum fuit hic ab Interpretibus, quodnam fuerit hoc signum. Responsum [a] à doctioribus, fuisse perpetuum gemitum & corporis tremorem. Temeraria [b] assertio, & cui nullum nisi in loco malè verso fundamentum. Namque Ebræa habent, נָע וָנָד / quæ vulgatus etiam transtulit, *vagus & profugus.* Certum tamen est, notam aliquam Kaïno fuisse impressam. Quænam verò fuerit, tacet Scriptura. Taceamus ergo & nos. Operta sacri supparo silentii, quæ scire nos non voluit Deus, adorantes prætereamus.

[a] Ita & Theodoretus Quæst. in Gen. qu. 42.
[b] Rejicit eam & Pradus in Iezech. pag. 73.

Vers. 26.

Seth, Enos, οὗτος ἤλπισε, Hic speravit in vocare nomen DOMINI.

Ita LXX. De hoc supra cum Marsenno disputationis serram reciprocavimus. Nunc ut ad eum redeam, *Augustinus*, qui τῶν LXX. editionem passim sequitur, in causa est. Is ergo libro XV. de Civ. Dei cap. 17. ait Seth interpretari *resurrectionem*, & filium ejus Enos *hominem, non sicut Adam, quod commune est mari & fœminæ, sed ita ut vox ea* (Enos) *non possit fœminæ attribui: ut* Enos *sit filius resurrectionis, ubi nec nubent nec uxores ducent. Non erit ibi generatio, cum illuc perduxerit regeneratio. Quare & hoc non incassum notandum* *arbitror,*

arbitror, quod in generationibus eorum qui à Seth, nulla nominatim fœmina genita expressa est Totus hic discursus falsum habet fundamentum *Seth* significare resurrectionem. Et postea cap. 18. *Hic speravit*, &c. *In spe ergo vivit homo* (Enos) *filius resurrectionis* (τοῦ Seth) *in spe vivit quamdiu peregrinatur hic civitas Dei, quæ gignitur ex fide resurrectionis Christi. Ex duobus namque illis hominibus, Abel, qui interpretatur luctus* (& hoc falsum) *& ejus fratre Seth, qui interpretatur resurrectio, mors Christi & vita ejus ex mortuis præfiguratur, ex quâ fide hîc gignitur civitas Dei, id est homo qui speravit invocare nomen Domini. Spe enim salvi facti sumus, inquit Apostolus.* Vide sequentia, cordate lector, misereat te B. Patris, quem, prava versio ad hos discursus prolectavit. Cæterùm de genuinâ hujus loci versione suprà egimus. Claudam ubi illud adjecero, omnes ineptiarum numeros implevisse *Thomam*, qui in comm. *Enos* interpretatur *Invocatio*, q. scilicet in sequentibus, quæ vulgata sic legit, *Iste cœpit invocare nomen Domini*, ratio impositi istius nominis redderetur. Quod si Ebræa vel legere potuisset, facile judicasset acutissimum caput, inter *Enos* & לִקְרֹא nullum esse omnino cognationis vinculum.

Ad cap. V.

Quanta sit inter Græcos & Ebræos Codices in numeris differitas, quis tam hospes in Biblica lectione ut nesciat? Vis uno intuitu eam contemplari? Ecce tibi tabulam, prout eam *Marsennus* delineavit.

	Anni quibus genuerunt Patres juxta Ebr.	Anni quibus deinceps vixere, juxta Ebr.	Anni totius vitæ juxta Ebr.		Anni quibus genuerunt Patres juxta Græcos.	Anni quib. postea vixerunt, juxta Græcos.	Anni totius vitæ juxta Græcos.
Adam	130	800	930	Adam	230	700	930
Seth	105	807	912	Seth	205	707	912
Enos	90	815	905	Enos	190	715	905
Cainan	70	840	910	Cainan	170	470	910
Malaleel	65	830	895	Malaleel	165	730	895
Jared	162	800	962	Jared	162	800	a 962
Henoch	65	300	365	Henoch	165	200	365
Mathusalem	187	782	969	Mathusalem	b 167	802	c 969
Lamech	182	595	777	Lamech	188	565	753
Noe	500	450	950	Noë	500	450	950
Sem	100	500	600	Sem	100	500	600

a al. 969.
b alii 965.
c Ita habet Editio Romana At Antverpiensa habent 165.

Non disputo, utrùm hæc diversitas ipsis Interpretibus, an potius primis versionis descriptoribus imputari debeat: illud satis apparet, de industriâ eam esse introductam. Cum enim in anno, quo Iared genuit, nihil mutatum sit, colligunt Interpretes, mutationis authores vel statuisse, vel aliis voluisse persuadere, annos menstruos à Mose designari. Ne vid. historia Mosis Gentilibus fabulosa videretur. At cum viderent, se, unum absurdum vitando, ut contrarium incursuros, centum annos singulis adjecisse. E. G. Enos dicitur genuisse anno ætatis suæ 90. Si menstruos annos, vel ut clarius loquar, menses denotat Moses, sequetur eum septennem & menses insuper aliquot anni octavi emensum, genuisse. Cum autem illud quoque absurdum fore viderent, addiderunt ejusdem generis annos id est menses 100. quos fere annis illis, quos postea vixisse dicuntur, detraxerunt, unde illud evênit, ut Græco textui in annis universæ vitæ cum Ebræo rursus ferè conveniat. At quia hæc conjectura applicari non potest computo annorum, quibus genuerunt Sem & Thare, ubi eædem difficultates, si menses redigantur in annos communes, (ad illos enim nihil addiderunt) ideo à multis non probatur.

tur. Ut ut ſit, ex hoc Græcorum computo nati ſunt duo errores. I. à condito mundo ad diluvium uſque fluxiſſe annos 2242. vel ut Antverp. codices habent 2240, cum Ebræi tantùm numerent 1656. adeò ut Græci Ebræum & vulgatum textum annis 586. vel 584. ſuperent. II. Mathuſalem poſt diluvium vixiſſe annis quatuordecim, cum tamen disertè teſtetur Moſes, octo tantum animas fuiſſe in Arca ſervatas, inter eas autem ille non recenſeatur. Expende hoc Lector, Mathuſalem genuit Lamechum juxta 70. an. ætatis 167. vel ut alii codices 165. Cum verò vixerit annos in univerſum 969, ipſis 70. hic conſentientibus, & tamen à nativitate ejus, juxta eoſdem, uſque ad diluvium quod incidit in annum Semi 100 reperiantur anni tantùm 955, ſuperſunt 14. quos diluvio ſupervixerit. In arca autem cum non fuerit, eò adacti ſunt alii, ut ei aſſignaverint ſtationem in Paradiſo, quem ex ipſorum opinione in aëre pendulum, vel uſque ad globum lunæ elevatum aquæ non inundaverint. Ut autem hanc differentiam melius aſſequatur tiro, ponam diagramma, juxta utrumque computum.

Juxta Ebræos.	*Juxta Græcos.*
Mathuſalem genuit Lamech, natus annos 187.	Mathuſalem genuit τὸν Lamech, anno ætatis 167.
Lamech τὸν Noë, anno ætatis ſuæ 182.	Lamech τὸν Noë, anno ætatis ſuæ 188.
Noë τὸν Sem, anno 500.	Noë τὸν Sem, anno 500.
Diluvium incidit in annum τοῦ Sem 100.	Diluvium incidit in annum τοῦ Sem 100.
969	955
Obiit ergo Mathuſalem eo ipſo anno, in quem incidit diluvium, vixit enim annos 969.	Obiit ergo Mathuſalem 14. annis poſt diluvium, vixit enim in univerſum juxta ipſos quoque 70. Interpp. annos 969.

Auguſtinus poſtquam prolixè hâc de re diſſeruiſſet, admiratus hujus erroris conſtantiam, eumque non caſui ſed induſtriæ adſcripſiſſet, ſic concludit, *Quandoquidem ad fidem rerum geſtarum utrum-*

rumque non potest esse verum, ei lingua potius credatur, unde est in aliam per interpretes facta translatio.

CAP. VI. 2.

Viderunt Filii Dei filias hominum, &c.

Ebr. בְּנֵי אֱלֹהִים / Lxx. υἱοὶ τοῦ Θεοῦ, Sed quia olim in quibusdam codicibus legebatur, ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ, cujusmodi secuti sunt *Philo* & *Eusebius Cæsariensis*, graves quæstiones super hoc loco ortæ sunt, itumque est in varias sententias, dum alii angelos sanctos intellexerunt, qui tunc primùm fœminarum specie dementati, illicitas cupiditates appetierint, ac naturæ suæ originisque, ut cum Sulp. loquar, degeneres, relictis superioribus, quorum incolæ erant, matrimoniis se mortalibus miscuerint, ut Lactantius lib. 2. de origine erroris, cap. 14. Justin. Clem. Tertull. Sulpicius, &c. Alii contrà angelos malos designare putârunt, jam in principio lapsos, qui Filii Dei vocentur, quoad naturam, ut Eusebius, Etiam August. lib. xv. de civitate Dei, cap. 23. hunc locum eodem modo citat, *videntes angeli Dei filias hominum*, subjungit tamen, *Et LXX. quidem interpretes, & angelos Dei dixerunt istos & filios Dei, quod quidem non omnes codices habent, nam quidam nisi filios Dei non habent.* Videtur hoc velle; quosdam codices habuisse utrumque simul, ἄγγελοι καὶ υἱοὶ τοῦ Θεοῦ, quorum prius purum putum glossema fuit, è margine ab imperito descriptore, ut fieri solebat, in textum infartum. Procopius ait, quosdam codices pro *Filii Dei*, legisse *angeli Dei*. Chrysostomus negat hic de Angelis agi, & rectè negat. Vtinam quoque tam rectè & solide sententiam illam impugnasset! Et hic vide quantam frustrationem ei attulerit minus accurata versio. Ecce enim ut hanc sententiam de angelis expugnet, sic inquit, πρῶτον μὲν δειξάτωσαν, ποῦ ἄγγελοι υἱοὶ Θεοῦ προσηγορεύθησαν. ἀλλ' οὐκ ἂν ἔχοιεν οὐδαμοῦ δεῖξαι. Ἄνθρωποι γὰρ μὲν ἐκλήθησαν υἱοὶ θεοῦ, ἄγγελοι δὲ οὐδαμῶς id est *Monstrent autem primò, ubi angeli filii Dei appellentur. Nunquam certè id ostendent. Homines quidem vocati sunt Filii Dei, at angeli nequaquam.* Et paulo post, ἄγγελος οὐδαμοῦ υἱὸς ἐκλήθη, οὐδὲ υἱὸς θεοῦ id est *Angelus nequaquam filius vocatus est, neque filius Dei.* Sed clarus & omni exceptione major locus est, Job. 2. 1. &

August. etiam Locut. sacrarum lib. 5. in fine, Filios autem Dei dictos, qui angeli sunt in cœlis, non facile n. Scripturis invenitur.

1. *& venerunt filii Dei* בני אלהים / Sed & hic decepit B. Patrem versio τ̃ Lxx, quæ & hic habet, ἦλθον οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ. Extat & alius in eodem libro locus, 38. 7. *& jubilarent omnes filii Dei.* Sed & hic iidem, πάντες ἄγγελοί μου. Disputationem vero hinc potissimum porro ortam, utrùm angeli habeant corpora, quod ex hoc loco collegerunt Justin. Clem. Lactant. Methodius, Eusebius, Sulpicius, &c. & utrum angeli cum fœminis coire possint, non ingrediar. Videantur super eâ *Vallesius*, de sacra Philosophiâ, *Del-rio* lib. 2. Magiæ, quæst. 15. *Drusius* ad Sulp. Severum, *Bodinus*, *VVierus*, & alii. Si quæris, quem ergo hujus loci sensum esse existimem, respondeo me probare sententiam *Chrysostomi*, *Procopii*, *August. Theodoreti*, *Cyrilli*, *Thomæ*, *Calv. Junii*, *Corn. à Lapide*, *Carthusiani*, *Drusii*, *Merceri* & aliorum, per *filios Dei* intelligi posteros *Seth* & *Enos*, qui veram religionem profitentes de nomine Dei denominari jam cœperant, cap. 4. vers. ult. Per *filias* verò *hominum* progeniem Caïni profanam & impiam. Valeat ergo fabula de angelis, & incubis. Ut ut enim ea admittantur, quæ de incubis quidam prodidere, nunquam tamen eos uxores duxisse ostendetur. Sed explosa jam pridem ista opinio est, ac proinde manum tollo de hac tabula.

Vers. 4.

Gigantes autem erant, &c.

Qui per filios *Angelos* intellexerunt, eorum aliqui ex Gigantibus dæmones fecêre. Lactantius loco jam indicato, *Qui autem ex his sunt procreati, quia neque angeli, neque homines fuerunt, sed mediam quandam naturam gerentes, non sunt ad inferos recepti. Ita duo genera dæmonum facta sunt, unum cœleste, alterum terrenum. Hi sunt immundi spiritus, malorum, quæ geruntur, authores,* &c. Etiam Burgensis, quem Carthusianus *Rabbi Paulum* vocat, putat fuisse dæmonas humanâ specie indutos. Valesius vocat eos filios dæmonum incuborum. Hæc absurda meritò censentur. Duo enim illa, quæ hîc vulgo sumunt, omni fundamento destituuntur. Nec enim Filii Dei vers. 2. sunt angeli, nec ex illis progenitos esse Gigantes scriptura asserit. Sic enim habet textus, *Et gigantes erant super terram in diebus illis: ac etiam postea, quibus diebus*

congrediebantur filii Dei cum filiabus hominum. Quis hinc conficiet, Gigantes ex congressu Filiorum Dei cum filiabus hominum fuisse prognatos? Quid enim? annon gigni illi potuerunt ex congressu Filiorum hominum cum filiabus hominum? id est, ex congressu Caïnitarum inter se? Sed an & ulla cogit necessitas, ut per Gigantes hîc intelligamus homines, ut * Augustinus loquitur, staturosos & qui communem corporum staturam excessêre? Origenes certè non credidit, dum eos inusitatâ corporis magnitudine cæteros excessisse negavit, sed homines quosdam improbos, ac ad omne nefas projectissimæ libidinis, Dei hominumque contemtores fuisse asserit. Hanc sententiam oppugnat Theodoretus quæst. 48. *Ego verò*, inquit, *cum audio scripturam dicentem de OG, quod à Gigantibus ortundus erat, & quod cubile ipsius ferreum erat, habens longitudinem novem cubitorum, cum audio exploratores narrantes, quod erant in conspectu Gigantum quasi locusta, & eo Goliath, quod longitudinem habebat 6. cubitorum & palmi, arbitror fuisse quosdam prægrandes homines*, &c. Sed ut non nego fuisse omni ævo prægandes ejusmodi homines, quos Gigantes vulgo vocant, ita nego, hîc loci ullam esse necessitatem, per נְפִלִים / quam vocem *Gigantes* reddunt, ejusmodi proceros homines intelligere. Nulla enim hic ejusmodi staturæ fit mentio. Etymon non urget, נָפַל enim in Kal significat, *cado*, *ruo*, *irruo*, *deficio*, quod Belgæ dicunt **afvallen** / Psalm. 10. 10. *Irruit validis suis* [membris] *in turbam attritorum.* Ebr. נפל Jos. 11. וַיִּפְּלוּ בָהֶם *& irruerunt in eos* 1. Sam. 29. 3. *à die* נָפְלוֹ *cadere eum ad me*, id est quo cecidit i. e. defecit ad me, 2. Reg. 7. נִפְּלָה *cademus ad castra Syrorum* id est deficiemus. In Hiphil significat **fellen** / prosternere, dejicere. Hinc Ebræum vocem alii interpretantur *dejectores*, quod truculentiâ vultus sui homines cadere facerent & prosternerent: alii *irruentes*, quod violenter in homines irruerent eosque opprimerent, unde Aquila vertit ἐπιπίπτοντες: Symmachus βίαιοι id est violenti. Luth. **tyrannen**. Alii defectores, Apostatas, quod per impietatem à Deo defecissent. Nova autem & plane mihi antehac inaudita est sententia * *Bolduci*, quem *Marsennus* magni æstimat, existimantis Nephilim dictos, *quod ob veri Dei cultum à reliquis in eo distinguerentur, quod Deum prostrationibus adorarent, adeo ut illa ceremonia eos ab improbis secerneret, eo ferè modo, quo Patres Ordinis S. Francisci de Assisio ab aliis distingueres, cum eos sese prosternentes ante sacra-*

* de civit. Dei cap. 15. 23. in fine.

* Comment. in Iobum recdum edito,

sacramentum altaris & terram deosculantes aspicis. Judicent eruditi. Ut autem Theodoreti objectionibus satisfiat, OG Deut. 3. 11. dicitur fuisse ex reliquiis non τῶ *Nephilim*, sed הָרְפָאִים / Illud ergo ad rem præsentem non facit. Exploratores Num. 13. 33. ajunt se vidisse *Nephilim* id est homines truculentos & feros, *filios Anak, qui oriundus fuit ex Nephilim*, non illis qui ante diluvium, sed post illud vixerunt, vel, *qui fuerunt ex numero τῶ Nephilim*, ut innuatur, præter posteritatem τῶ Anak alios insuper tunc in mundo fuisse Nephilim. Illos autem Nephilim præter ferociam & impietatem habuisse insuper inusitatam corporis staturam, non ex voce נפילים / sed ex iis quæ adjecta sunt liquet. Vnde & Lutherus vocem Ebræam, quam Gen. 6. reddidit **tyrannen** / hic interpretatur **Risen** / Belg. **Reusen** / id est Gigantes. At inde non video, qui inferri possit, hos etiam, de quibus Gen. 6. agitur, Giganteâ staturâ fuisse præditos. An, quia ex his descenderunt? At eos diluvium peremit. Et ut demus eos ex posteris Noe fuisse, quis ignorat, omni ævo, corpora modum communem longè excedentia ex vulgaris staturæ hominibus fuisse prognata? *nonne ante annos paucos*, inquit * Augustinus, *Romæ fuit fœmina, cum suo patre & matre, quæ corpore quodammodo giganteo longe cæteris præemineret? Et hoc erat maximè admirationi, quod ambo parentes ejus nec saltem tam longi homines erant quàm longissimos videre consuevimus.* Atque hæc eo dicta sunto, ut ostendam nullam necessitatem esse, quæ nos cogat, ut נְפִילִים nomen giganteæ cujusdam staturæ esse dicamus. Illud autem esse certius * hominum ferocium, truculentorum & publicorum prædonum eam esse appellationem, quos dum LXX. vocarunt γιγάντας, aut respexerunt ad Gentilium istos θεομάχους γηγενεῖς, voce illâ per quandam metaphoram hisce hominum monstris accommodatâ, aut accêperunt vocem γίγας pro ἰσχυρὸς. Ita enim aliquando ab iisdem vox Ebræa גבור reddita est, ex. gr. Gen. 10. 8. *iste cœpit esse* גבור Gr. γίγας id est *fortis in terrâ*, & vers. 9. *γίγας κυνηγός, robustus venator.* Et Hesychius, γίγας, δυνάστης, ἰσχυρὸς.

* De Civit Dei 15. 23.

* Vide etiam Calvin. Lutherum in Genes. & Gorop. Becanum in gigantom. pag 168. ut & Merulam in Cosmogr. sua pag. 154. citantem in eandem sententiam, Gennadium Archi Episc. Constantinop. Damasc. Chrisost. August. in Ps. 32. & 87. Philippum Presbyt. discipulum Hieron. in Iob lib. 2. cap. 26.

Vers. 5.

Verſ. 5.

Ebr.	Vulg.
Et omne figmentum cogitationum cordis tantummodo malum eſſe, &c.	Et quod cuncta cogitatio cordis intenta eſſet ad malum, &c.

Plùs eſt, eſſe malum & quidem, tantummodò malum, quàm intentum eſſe ad malum. Plus eſt, figmentum cogitationum cordis quàm cogitatio cordis. Vox enim יֵצֶר ipſas etiam incompletas cogitationes videtur includere. *Textus Ebr.* inquit Junius in animadverſ. *exponit habitum & conditionem cordis humani in ſe: Vulgatus autem actum & affectionem ejus ad intentum finem, etiam boni aliquid in eo eſſe poßit.* Carn. à Lapide ad cap. 8. verſ. 21. duplicem officinam ponit in hominis irregeniti corde, unam concupiſcentiæ, alteram virtutis & rationis. *Illa ad malum*, inquit, *hac ad bonum propendet, & in hominis arbitrio eſt ut operetur in officinâ hac vel illa, & conſequenter ut eligat & operetur vel malum vel bonum*, PRÆSERTIM *ſi gratiâ Dei adjuvetur.* Hæc omnia à ſtirpe convellit unica vocula רק *tantummodo.* Vide Theologos noſtros in comment. & ad cont: 1. Bellarm. lib. 2. cap. 12.

Verſ. 14.

Vanam & quæ omnes ineptiarum numeros implet, Arcæ Allegoriam invenies apud Eraſmum, tomo 5. pag. 859. ſive in ejus Eccleſiaſte, lib. 3. Franciſcanus ille, quem illic perſtringit Eraſmus, in celebri feſto virginis, in primario templo, frequentiſſima concione, tota hora nihil aliud agebat, quam ut totam arcæ ſtructuram per allegoriam ad Virginem accommodaret, *idque ea fronte, eo ſupercilio, ut facile agnoſceres hominem ſibi videri rem egregiam ac præclaram explicare.* Et certe multos hujus fatuitatis hæredes reliquit iſte frater. Multos enim paſſim videas maxime ſibi placere, cum maxime ineptiunt. Narrat ibidem Eraſmus, quantopere ſudaverit, ut perſuaderet, in virginem quadrare ligna levigata, Ebr. *ligna Gopher)* eaque intus ac foris bitumine oblita, &c. quæ de arca memorantur. Quid fructus ex ea concione retulit populus? Fructus nihil, tædii multum. Ibi pro-

profecto sum admiratus Christianæ concionis patientiam, qua vir ille satis impudenter abusus est. Hæc Erasinus. Adi etiam Ambros. de Arca cap. 9. & August. de Civit. Dei lib. 15. cap. 26. non audeo dicere, ineptientes.

Cap. VII. vers. 4.

Delebo omnem substantiam, &c.

Ita vulg. Interpres. Ebr. יקום id est interprete Pagnino in Lexico, *omne vivens*. Jun. *omne corpus vivens*. Abenezra, postquam dixisset non reperiri eam vocem extra hanc sectionem (in quo tamen errat, nam occurrit rursus Deut. 11. 6.) sic pergit, מלת יקום כלל לכל חי שהוא על האדמה / *dictio* יקום *complectitur omne vivens quod est in terra.* Quæ sunt ipsissima quoque verba Davidis Kimchi in Diction. Lxx. ἐξαλείψω πᾶν τὸ ἀνάστημα, Augustinum legisse πᾶσαν ἀνάστασιν notant Interpretes. Alibi etiam occurrere ἐξανάστασιν observat Cl. Drusius. Latini Interpretes, quamcunque vocem legerint, exprimunt Græcam versionem his verbis, *delebo omnem resurrectionem* vel *suscitationem carnis.* Vide August. lib. 1. Locutionum p. 67. Ambros. de Noë & arca, cap. 13. ubi hanc invenies glossam, *Delebo omnem resurrectionem carnis à facie terræ. Non dicit, terra, sed à facie terræ. Florem decutit, radicem servat. Resurrectionem carnis delebo à facie terræ, ut scribam in cœlestibus resurgentes. Resurrectioni communi naturæ usu contraria videtur esse purgatio, quia purgatione rescinditur & reprimitur resurrectionis luxuria.* Quid sibi velit Ambrosius; non satis intelligo. Illud video, frustra eum esse, cum distinguit inter has locutiones, *à terra* &, *à facie terræ.* Illud quoque ausim asserere, illum non ex mente Interpretum capere vocem *resurrectio.* Vox Ebræa habet thema קום quod duo significat *stare* & *surgere.* Hæc primaria, illa secundaria vocis notio est. Qui enim surrexit, jam pedibus suis stat. Ita στῆναι Græcis est *stare*, ἀναστῆναι surgere. Quicquid ergo ex terra exurgit & pedibus suis insistit, יקום dicitur. Hoc imitatus Latinus, vertit *Substantiam*, si vocem Ebræam spectes, non infelici imitamento. Nam ut יקום à קום *stare*, ita substantia à *substo.* At si vocis Latinæ usum spectes, nimis dura synecdoche. Græci vero, dum, ipsi quo-

que vocis etymon voluerunt exprimere, illis, qui Græca cum Ebræis conferre non fuerunt quiti, magnam offuderunt caliginem. Illud certe apud illos tralatitium est, non solum verba sed etymologias verborum transferre. Ita לָנֶצַח vertunt εἰς νῖκος q. d. *in victoriam*, quia נצח *vincere*. At in Hellenistica lingua idem est, quod εἰς αἰῶνας, לעולם / neque enim alio sensu unquam illud לנצח obvium est. Hæc ergo talia non tam ex Græcismo, quam Ebraïsmo, certe non ex Græcismo solo, intelligi possunt. Et quidem ejusmodi passim à Cl. Viris. *Drusio* & *Heinsio* observata sunt. Nunc vides Tiro, cur vocem יקום Lxx· ἀνάστημα, vel ἀνάστασιν, reddiderint· Quippe, Ebrææ vocis thema πρώτως seu primario significat ἀναστῆναι *surgere*, ideo vocem derivatam reddidere ἀνάστασιν, vel ἀνάστημα. Sed & τὸ ἀνάστασις apud profanos authores erectionem & surrectionem significat, ut ἀνάστασις τειχῶν, *erectio parietum*. Quomodo apud Virg. *non capta assurgunt urbes*. Et ἀνάστημα à Lexicographis redditur, erectio assurrectio, vel potius id quod assurgit. ἀνάστημα γῆς de loco editiori, Atque hæc sine violento tropo ad omne corpus vivens accommodari posse quis non videt? Deut. 11. 6. eadem vox Ebræa in melioris notæ codicibus reddita est per Græcum ὑπόστασις.

Cap. VIII. 7.

Qui (corvus) egrediebatur & non revertebatur.

Ita vulgatus Interpres, non veritatem Ebraïcam sed Græcam versionem secutus, nam & ea sic legit, καὶ ἐξελθὼν οὐκ ἀνέστρεψε, unde Proverbium ortum est, *corvi nuntius. Fecit hic error*, inquit Steuchus, *ut fabulosissimas quæstiones huc invexerint expositores, quærentes quo loco abfuerit corvus pertot dies extra arcam & ubi resederit, cum aquæ siccatæ nondum essent, &c.* Augustinus, Sulpicius, Alcuinus, Lyra & alii pronuntiarunt eum cadaveribus natantibus insedisse. Ebræa habent, *& exiit exeundo & redeundo* id est ultrò citroque volitavit circa arcam, vel indesinenter ibat & redibat, sive ad arcam, sive in arcam. Benè ergo monuit Steuchus, *subtrahendam tam à Græcis quam Latinis codicibus negationem, idque juxta Ebr. veritatem & Josephi interpretationem.* Eadem est censura Cajetani

jetani, Joh. Benedicti & Sixti Senensis Bibl. lib. 5. annot. 82. Lovanienses in apparatu ad Biblia Regia non annotarunt variam lectionem. At Editio Plantiniana anni 1583. hanc habet annotationem, *sex MS. R. H. Ch.* (id est sex manuscripta, Regia, Hebræos & Chaldæos) *non legere negationem.* Etiam * Christ. à Sacrobosco Jesuita asserit, *esse codices Latinos magnæ authoritatis, qui sine negatione legant, ut in Ebr. habetur.* Ipse quoque Procopius Græca sine negatione legit. His tamen non obstantibus, *correctores Romani*, teste Luca Brugensi *non judicarunt notam negationis esse omittendam.*

* defensione Conc. Trid Part. 4. cap. 5.

Vers. 20.

Ædificavit altare Domino.

Ita vulg. Ebr. לַיהוָֹה / Græci hic vulgò legunt τῷ Θεῷ Atque ita habuisse quoque Latinam, vel ex solo Ambrosio liqueat. Is cap. 22. libelli de Arcâ & Noë, disserit, cur dixerit Moses DEO, & non DOMINO? *Quod autem inquit*, ædificavit Deo, & non, ædificavit Domino, *secundum nominis interpretationem, non coacta videtur hæc actio esse gratiarum, quasi Domino, sed virtus justi morigera & grata, quasi Deo. Quod imperiale est sequestravit; quod beneficii, nominavit.* Vide quid sit fontes ignorare.

Vers. 21.

Nequaquam ultrà maledicam terræ, sensus enim & cogitatio humani cordis in malum prona sunt ab adolescentia.

Ita vulgatus.

Valde torsit Interpretes illud ENIM. Quid enim? an ea est peccati natura, ut propterea homini parcat ille, qui omnem injustitiam odit? Pighius ex hoc loco sic pro Pontificiis disputabat,

Tarnovius in Exercit. Bibl. pag. 65.

Propter quod Deus homini parcit, id non est peccatum.
Propter figmentum cordis malum parcit Deus homini,

 Ergo

Ergo figmentum cordis malum non est peccatum, sed potius imbecillitas quædam & languor.

Major est certa, quia tantum abest, ut peccatum Dei iram faciat relentescere & subsidere, ut maxime eam irritet. Minor est in textu, si cum vulgari interprete legas. Quia autem per figmentum cordis malum, nostrates rectè intelligunt, inquit Tarnovius, peccatum originis, ille (Pigius) id non esse propriè sic dictum peccatum, inde concludit, quod Deus ipsi non irascatur, sed se propter illud placari ostendat. Carthusianus, *Pronitas ista ad vitia partim alleviat, & aliquo modo excusat hominum culpas, quia diminuit rationem voluntarii, quod propriè est de ratione peccati.* Cor. à Lap. *Miserebor humanæ infirmitatis & proclivitatis ad malum.* Sed observandum hic est primò, pro ENIM in Ebr. esse כִּי quod sæpe ponitur pro *quamvis*, Josuæ 17. 18. *Expelles Cananæum* כִּי *quamvis currus ferreos habeat*, כִּי *quamvis robustus sit.* Gen. 48. 14. כִּי *quamvis esset natu minor.* Ps. 71. 14. vel 15. כִּי *quamvis ignorem numeros ejus.* Verte hoc modo præsens כִּי & sublata erit omnis difficultas. *Non maledicam ultrà terræ, quamvis figmentum — malum sit*, q. d. quamvis, si jure meo uti vellem, tum propter originale peccatum, tum propter actualia, & hominibus & terræ maledicere possem meritò, ut jam factum est in diluvio, tamen ex misericordiâ promitto me non amplius ante extremum diem toti terrarum orbi ita maledicturum, ut jam feci. Sic præter Tarnovium etiam Pisc. in Germ. vers. & Quæst. Martinius & pauculi alii. II. Observetur, Ebr. רַע malè conversum ab Interprete vulg. *prona in malum*, ut proindè extra oleas vagentur, qui hic *proclivitatis* περιπέτασμα oppandere non verecundantur. Etiam August. in Quæst. super Genesin, locum ita legit, *quia apposita est mens hominis ad malitiam à juventute.* III. מִנְּעֻרָיו לֹּא malè redditum *ab adolescentiâ*, ac si pueritiâ ab hac pravitate esset immunis. Atqui vox Ebr. non adolescentiam tantum, sed & pueritiam, ipsamque adeo infantiam significat, & quidem hanc magis propriè. Adolescentia enim propriè שחרות & בחורות & בחורים dicitur. Genebr. ad Ps. juxta numerum Ebr. 127. 5. disertè, *vox* נעורים *non juventutem sed pueritiam significat.* Et ad octonarium 2. Ps. 119. *hominem ab infantiâ ipsâ propensum esse ad malum* ex cap. 6. Genes. asserit. Etiam Inquisitor Hispanus, *Oleaster*, versionem vulgatam corrigit, & docet, *hominem*

nem ab ipsa pueritiâ machinari malum, ut ad oculum videmus inquit; Sed quid opus est tot verborum ambagibus? Vel sola Genes. 6. cum hoc loco collatio, censuram hanc esse justissimam evincet. *Figmentum cogitationum cordis tantummodè malum est omni die*, inquit Moses, Vulg. *omni tempore*. Si *omni die*, *omni tempore*, annon etiam diebus infantiæ & pueritiæ? Oncelos, מִזְּעִירֵהּ *à pusillitate*, ut sic dicam, *& parvitate suâ*. R. Salomo ad ipsam vocis originationem respiciens, כְּשֶׁנִּנְעַר לָצֵאת מִמְּעֵי אִמּוֹ *ex quo excussus est egrediendo ex visceribus matris suæ*, נער enim est *excussit*. Porro de nominibus ætatum, & quousque se extendat ea quam נעורים vocant, vide Cl. *Drusii* observat. 7. 17. & ad 1. Sam. pag. 423.

CAP. XI. vers. 11. & seq.

Hic turpes rursus maculæ Græcam versionem fœdarunt. Unde & Chronologorum rationes non parum turbatæ fuerunt. Primò enim in numero generationum, deinde & in numero annorum, graviter ab Ebræo textu exorbitatum est. Moses siquidem à Noë ad Abrahamum usque generationes tantùm recenset novem, Græci verò decem, Caïnano vid. τῷ δευτέρῳ inter Arphaxad & Sela interjecto. Verba τῶν Lxx. aut ejus interpolatorum, quæ Ebraïca veritas ignorat, signis inclusa exhibebimus. *Et vixit Arphaxad 135. annis [& genuit Cainan.] Et vixit Arphaxad postquam genuisset [Cainan] 330. annis, & genuit filios & filias [& mortuus est. Et vixit Cainan 130. annis, & genuit Sela; Et vixit Cainan postquam genuisset Selam, 330. annis, & genuit filios & filias & mortuus est.]* Jam verò quod ad annorum numerum attinet, aspice hanc tabulam,

Discrepantia in annis ante generationem.			*Discrepantia in annis post generationem.*		
Ebræorum.		*Græcorum.*	*Ebræorum.*		*Græcorum.*
35	Arphaxad	135	403	Arphaxad	b 430
30	Sela	130	403	Sela	330
34	Eber	134	430	Eber	370
30	Pheleg	130	209	Pheleg	209

b alii 330.

Ebræorum.		Græcorum.	Ebræorum.		Græcorum.
32	Reu	132	207	Reu	207
30	Serug	130	200	Serug	200
29	Nachor	a 79	119	Nachor	c 125

a Ita Editio Veneta, & Basil. in 8. & Francof. in folio at Rom. & Compl. 179. c alii 119.

Sicuti autem ex magna ista numerorum varietate inter Chronologiam Ebræorum & Græcorum magna differitas orta est, in computo annorum à condito mundo usque ad diluvium, ita & non minor extitit in supputatione annorum diluvio usque ad Abrahamum. En tibi rursus tabulam,

Juxta Ebræos.		*Juxta Græcos.*	
Sem genuit Arphaxad anno post diluvium	2	Sem genuit Arphaxad anno post diluvium	2
Arph. genuit Sale anno ætatis suæ	35	Arphaxad genuit Caïnan anno ætrtis suæ	135
Sale genuit Eber an.	30	Caïnan genuit Sale anno	130
Ebr gen Phaleg an.	34	Sale, Eber, anno	130
Phaleg gen. Reu. an.	30	Eber, Phaleh, anno	134
Reu, Sarug anno	32	Phaleg, Reü, anno	130
Sarug, Nahor	30	Reü, Serug, anno	132
Nachor Thare	29	Serug, Nachor, anno	130
Thare Abraham	70	Nahor, Thare, anno *	79
Summa	292	Thare Abraham anno	70
		Summa	1072

* alii ced. ut Rom. & complut, 179.

Qui additi ad annos, qui à condito mundo ad diluvium effluxere, conficiunt anno - 1949

At juxta Græcos, qui à creatione ad diluvium putant annos 2242.

erunt anni ——— 3314.

Vel si edit. Complutensem & Romanam sequimur 1172

Cæterum Isidorus, qui Kaïnanum omittit, numerat annos 942. Epiphanius, 1040, Nicephorus, 1082, Sulp. Severus 1070. *Anno*, inquit, *millesimo septuagesimo post diluvium Abram patre Thara natus est.* Qui duos annos Semi omisit, Vide Cl. Drusii notas,

notas, ex quibus hæc descripsimus. & August. de Civit. Dei. 16. 10.

Vulgata Editio in hac differentia Ebræis codicibus accedit, ac proinde non tam tuendi Ebraïci, quam vulgati textus gratiâ, Græcam versionem reprehensum eunt. Solus Emmanuel Sa, quod ego quidem sciam, in notis ad hoc caput, *cogimur*, inquit, *fateri, deesse aliquid in nostrâ Editione, quod mirum non est, cum Matthæus in Christi genealogia aliquos omiserit: quanquam dici potest, Hieronymum, cujus nostra Editio est, secutum Ebræa, quæ hic diminuta, ut alibi etiam. Vide Exod. 12.* Quicquid sit, ex ejus sententiâ in vulgatâ deest integra generatio Caïnani. Quid ad hæc decreti Tridentini Patroni dicent? Sed falleris *Emmanuel*, & omnes tui socii in alia eunt omnia. Certe locus Luc. 3. eò te impellere non debuisset. Cum longè satius sit, cum Cornelio à Lapide aliisque asserere, jam in ipsis Christianismi incunabulis nomen *Caïnani* ex versione τῶν LXX, quæ tunc in usu erat, à sciolo quodam in B. Lucæ textum fuisse insitum. Et laudo Bezam, quod ὑποβολιμαῖον istum Kaïnam & vetustissimi sui codicis authoritate & Ebraïca veritate fretus, ex versione sua ejectum in exilium miserit.

CAP. XIII. 11.

Profectusque est Loth ab oriente, inquit vulgatus Interpres. At quis adeo in Chorographiâ hospes est, ut nesciat Jordanem, qui Sodomam alluebat, ad orientem terræ Chanaan situm fuisse? Ubi olim Sodoma, ibi postea mare mortuum fuit, quod à situ orientale vocant, mari magno quod occidentale vocant, oppositum. Quomodo ergo Lot, qui ab occasu orientem versus tendit, dicitur profectus ab Oriente? Indoctis & barbaris Interpretibus nulla hic caligo, dum à literalis sensus, ut vocant, paupertate ad allegoriarum divitias trans-volant. *Abiit ab oriente* ad occasum, id est relictâ verâ luce tetendit in occasum & perniciem suam. Noli jam mirari Lector, unde tam crebræ in multorum lucubrationes Allegoriæ irrepserint. Inscitia multis ad Allegorias pædagogus fuit. Quanto satius fuisset nodum sic solvere, *Profectus est ab oriente* id est ab orientali plaga loci, ubi hactenus communes cum Abrahamo habuerat sedes, in locum magis orien-

orientalem. Mariana, *Lot ab oriente recessit Abrahæ comparatione, non Sodomæ, quò ivit.* Non aspernor. Puto tamen feliciùs hunc nodum soluisse *Fullerum*, Misc. 1. 4. qui non solùm vertit, *Orientem versus*, quod ante eum & *Mercerus* & *Junius* & *Drusius* fecerant, sed & insuper eam versionem egregiè ivit constabilitum. Mercerus, *profectus est* orientem versus, *non equidem ut* מ *idem sit cum* ל / *etsi is sit sensus, sed pro,* versus, *ut suprà*, Et plantavit Dominus hortum ab oriente id est *versus Orientem, in orientali orbis parte.* Hoc vult, מ aliquando denotare *versus, ad*, ut tantùm

> ** Sic 1. Sam. 14. 5. Vulgatus habet, ad aquilonem, ad meridiem, ubi in Ebr. est מצפון & ומנגב*

* denotet situm sine motu, ac proinde locum hunc sic reddendum *profectus est [in locum situm] versus orientem.* Vide autem Lector, quomodo dies diem, & doctus doctum doceat. Literam *Mem* aliquando etiam poni pro ל denotante motum ad locum, evidentissimè ostendit *Fullerus*, collato loco 2. Sam. 6. 2. מִבַּעֲלֵי יְהוּדָה cum 1. Chron. 13. 6. ubi in eâdem historiâ extat בַּעֲלָתָה / ה locali vices & ל supplente. Planè in eundem modum Septuaginta hoc ipso capite vers. 3. מִנֶּגֶב reddunt εἰς τὴν ἔρημον. In Arabismo nihil frequentius hoc usu literæ מ / Contrà מִזְרָחָה *ad orientem*, ponitur pro מִמִּזְרָח *ab oriente*, Jos. 16. 1. Ubi & Lxx. & vulgatus habent, ἀπὸ ἀνατολῶν, ab oriente. Sic נֶגְבָּה Jos. 18. 14 pro מִנֶּגֶב / Lxx. ἀπὸ λιβὸς, vers. 15. יָמָּה pro מִיָּם / ubi vide Masium. Adi etiam Drusii Comm. ad loca difficil. Judicum p. 171.

CAP. XIV. 18.

Et Melchi-sedek Rex Salem proferens panem & vinum, erat ENIM *sacerdos Dei altissimi, benedixit ei, &c.*] Pro ENIM in Ebræo est ו ET, Et pro *proferens* est *protulit*, הוֹצִיא / Voculam ENIM valde urgent Pontificii, & inter eos quoque Pererius, a Suares,

> *a ad 3. partem Thomæ. b de Missa lib. 1. cap. 6. cæteri in comment.*

b Bellar. Cornelius à Lapide & alii Rom. Ecclesiæ Atlantes, ut suum Missificium inde exsculpant. Quæritur quid hic sit *proferre panem & vinum.* Lxx. ἐξήνεγκε, vel ut alii codices habent, ἐξήνεγκε αὐτῷ *protulit ei*, sc. Abramo. Cajetanus, *nihil hic scribitur de sacrificio vel oblatione, sed de prolatione seu extractione, quam scribit Josephus factam ad reficiendos victores.* Andradio quoque cum Epiphanio, Ambrosio aliisque veteris Ecclesiæ Interpretibus convenit, Melchisedecum lassos Abrahami milites pane & vino

& vino refecisse. Hanc interpretationem rejiciunt illi quos jam jam nominabam, & per *prolationem panis & vini* sacrificium intelligunt. *Vox* ENIM inquit Bellarm. *cogit nos, ut intelligamus panem & vinum prolata fuisse in sacrificium Missæ.* Sed audiamus Cajetanum qui & ipse Cardinalis fuit, *Quod autem*, inquit, *in vulgatâ Editione subditur ut causa oblationis*, erat enim sacerdos, &c. *in Ebræo non habetur ut causa, sed ut particula separata.* Audiamus & *Hieron. ab Oleastro, Adverte*, inquit, *quod licet LXX. & vulgata vertant*, Erat enim, &c. *quasi sequens sententia prioris causam reddiderit, in Ebræo tamen est ut vertimus, scilicet*, ET *ipse erat sacerdos*, Ipse quoque B. Hieron. in quæst. Ebr. ad eundem modum vertit. N. B.
Quis ergo hic describitur actus sacerdotalis, inquies. Respondet tibi Paulus Ebræ. 7. Benedictionem fuisse. *Proferens panem & vinum, & ipse erat Sacerdos, benedixit ei*, vid. benedictione sacerdotali & solenni, non aliquâ vulgari comprecatione. *Sed soph pasuk*, inquit Bellarm. *indicat ibi terminari periodum, & proinde conjungi sacerdotium cum prolatione panis & vini, non cum benedictione.* Resp. Ergo fatente Bellarm. impegit vulgatus, qui nullâ ejus accentus ratione habitâ, duos hos versus conjunxit, atque in unum axioma conflavit; qua in re tamen nihil peccavit Interpres, nec, me judice, perperam Interpretatus est scripturam, sicuti Bell. asserit. Vide 1.Chron.21.11. Gen.23.17. 2.Sam. 11. 19. Jerem. 33. 10. Sed dices, * *ex præda jam saturi erant milites*, vers. 24. *nec egebant refectione Melchisedeci.* Resp. vers. 24. nihil legi de magnâ saturitate, *Præterea*, inquit Abraham, *quæ comederunt pueri mei.* Comedisse dicuntur, an verò ad eam saturitatem comederint, ut post confectum molestissimum iter esurire denuò non potuerint, item, an commeatum secum sumserint, non meminit textus. Ad hæc, hujusmodi Principum munificentia, prisco ritu, honoris tantum causa & benevolentiæ & gratulationis ergo exercebatur. Vide Deut. 23.4. Quin ipse Corn. à Lapide agnoscit militibus panem & vinum fuisse distributa. *Nota*, inquit, *Melchisedecum primò panem & vinum obtulisse in sacrificium, partem panis cremando, partem vini libando: deinde reliquam panis & vini partem in milites Abrahæ libandam id est participandam & comedendam distribuisse.* Videatur quoque Pererius Num. 72. & Genebr. in Chronol. p. 43. *Abrahamum, inquit revertentem è bello convivio excepit pane & vino*, &c. Quod propter

Ebr. ~. hujus oblationis nulla mentio

* Corn. à Lapide & Bellarminus.

eos annotare volui, qui nihil militibus distributum fuisse asserunt. inter quos ipse quoque Bellarm. Iidem tamen sacrificium præcessisse volunt. *Verbum* הוֹצִיא *quod vulg. vertit protulit*, Lxx. *obtulit* (atqui ego illic lego ἐξήνεγκε quod potius est *extulit*) *est sacrificale*, inquit Genebrardus, producitque unicum locum Jud. 6. 18. Sed quæro ex te Genebrarde, an semper an aliquando sit sacrificare? Si semper, ergo & Exod. 8. 18. ubi de pediculis usurpatur. Si aliquando, quæ vis argumenti à particulari? Concludo ergo, Melchisedecum lassos milites vino & pane refecisse & quia sacerdos erat, Abrahamo benedixisse, non benedictione charitatis, qua par pari, imò, sæpe inferior superiori benedicit, sed benedictione sacerdotali. Benedictio enim quâ homo benedicit homini, est vel charitatis vel authoritatis. Atque hæc rursus vel patriarchalis vel sacerdotalis erat. Neque enim tantùm ad sacrificandum, sed & ad benedicendum populo constituti fuêre Sacerdotes, Num. 6. De particula itaque ENIM non admodum contenderim, modò relinquatur in vulgatâ participium *proferens*, *Et Melcihsedek Rex S. proferens panem & vinum (erat enim Sacerdos, &c.) benedixit ei.* Sic enim non prolationis panis & vini, sed benedictionis (in hoc enim periodus absolvitur) datur ratio. Vide jam Illustriss. D. *Philippum Mornæum*, de Eucharist. lib. 3. cap. 2.

CAP. XVII. 14.

Cujus præputii caro non fuerit circumcisa, &c.

Ita vulg. Lxx. addiderunt insuper de suo duas voces בַּיּוֹם הַשְּׁמִינִי *die octavo*, Sic enim illi, *omnis præputiatus masculus cujus caro præputii non fuerit circumcisa die octavo, interibit anima illa de genere suo, quia testamentum meum dissipavit.* Posui locum prout eum citavit Augustinus de civit. Dei lib. 16. 27. Vides hac lege, prout ea ab his interpretibus concepta est, etiam infantes pœnæ involui. Certè, ut alios prætercam. Augustinus quoque hanc horrendi carminis Legem infantibus octavo die non circumcisis obnuntiatam esse ratus est. Vide eum loco prædicto. Hinc

suo,

idem Pater infantibus, quos dulcis vitæ exortes & à matris ubere ante susceptum Baptismum raptos atro mors abstulit, * iniquior fuit, dum eos alibi (de peccat. remiss. l. 1. c. 16) in mitissima damnatione futuros esse, alibi (ibidem cap. 15.) in Christo vivificari non posse quasi ex Tripode pronuntiat. Sed ut in aliis quamplurinis, ita & hic prava versio eum in errorem dedit præcipitem. Ebræa aliter sonant, *Præputiatus masculus qui non circumciderit carnem præputii sui, exscindetur anima ista, &c.* Ebr. אֲשֶׁר לֹא יִמּוֹל Futurum Kal à נָמַל / ut à נָפַל fit יִפּוֹל / Isthoc verbo usus est Moses vers. 11. וּנְמַלְתֶּם *& circumcidetis.* At vulg. & Lxx. existimarunt esse Fut. Niphal à מול / Et certè in hoc eodem cap. vers. 13. & alibi negari non potest, quin sit passivum. At quominus hic eodem modo accipiatur obstat clausula, *Quia fœdus meum irritum fecit.* Qui enim hoc in infantem quadret? Videt hoc Augustinus & sudat, at se expedire nequaquam valet. Adi locum, quem ex libris de Civit. Dei produximus & scio te non sine commiseratione lecturum. Sensus ergo hic est, Si cujus circumcisio parentum culpâ in infantia fuerit neglecta, ipseque jam adultus eam quoque neglexerit, atque ita negligentiam parentum approbaverit, ista exscindetur è populis suis. Eundem sensum expressit Chald. וְעָרֵל דְכוּרָא דְלָא יִגְזַר וגו׳ qui non præciderit, &c. Ipse quoque Lombardus locum Joh. 3. 5. *Nisi quis natus fuerit ex aqua & sanguine*, &c. sic interpretatur, *Intelligendum est de illis qui possunt & contemnunt baptizari*, libr 4. dist. 4. Hic non alienum esset paucis videre, quid sibi velit illa phrasis, *anima ista exscindetur è populis suis.* Fruatur quisque judicio suo, ego in illorum descendo sententiam, qui existimant non politicam aut corporalem, sed Ecclesiasticam, spiritualem & ϑεϊκαῖον pœnam ista phrasi innui, Sed ea de re alibi prolixius disseremus.

* Vide & Ambros. l. 2. c. 8. de vocat. gentium.

Vers. 15.

Non vocabis nomen ejus Sarai, sed Sara.

Sulp. Severus, Iustin. contra Tryph. Tertull. pag. 109. adversius Marc. l. 4. 13. Eucher. p. 81.

Quæ antea appellabatur שָׂרַי / nunc transnominatur à Deo שָׂרָה literâ Jod in ה mutatâ. Lxx. Interpretes, οὐ κληθήσεται τὸ ὄνομα αὐτῆς Σαρα, ἀλλὰ Σάῤῥα ἔσαι τὸ ὄνομα αὐτῆς, insertâ litera ρ. Quæsitum ab Interpretibus, cur eâ litera inserta. Audiamus Hieronymum in Quæstionibus. *Errant*, inquit, *qui putant primum* Sara *per unum R. scriptum fuisse, & postea ei alterum R. additum. Et quia R. apud Græcos centenarius numerus est, multas super hoc nomine suspicantur ineptias: cum utique, utcunque volunt ei vocabulum commutatum, non Græcam, sed Ebræam debeant habere rationem. Ebræum enim est. Nemo autem in altera lingua quempiam vocans, etymologiam vocabuli sumit ex altera.* Hæc Hieron. Inter alias verò ineptias etiam illa est, literâ ρ denotari annum Abrahæ centesimum, quo filium genuit ex Sarâ uxore vetulâ, nempe nonagenariâ. Refert idem Hieronymus, quosdam pessimè suspicatos fuisse, eam antea *lepram* fuisse vocitatam, & postea *principem*. At lepra צרעת *Saraáth* dicitur, voce admodum à שָׂרָה & שָׂרַי diversâ. Quid

* de Civit. Dei, 16. 28.

* Augustinus? Is licet ꝑ Lxx. versionem passim fere sequatur, hic tamen Ebraïcæ veritati adhæsit, *De nomine autem mutato Sara*, inquit, *non est reddita ratio, sed sicuti ajunt qui scripserunt interpretationes nominum Ebræorum, quæ literis sacris continentur*, Sarai *interpretatur*, princeps mea, Sara *autem* virtus. Ecce agnoscit, eam quæ antea dicebatur *Sarai*, postea vocitatam *Sara*. Recte. Sed quàm miserè interpretatione labitur! *Sara est virtus*, inquit, *unde scriptum est in Epistolâ ad Ebræos, Fide & ipsa Sara virtutem (δύναμιν) accepit ad emissionem seminis.* At δύναμις Ebraïce חַיִל / כֹּחַ & אֵל dicitur nusquam שָׂרָה / Mala ergo interpretatio, *Sara, virtus*, Pejor accommodatio loci ex Epistola ad Ebræos. Quid ergo? Hieron. magis ad rem locutus est, *causa* inquiens, *immutati nominis hæc est, quod antea dicebatur* שרי *princeps mea, unius tantum domus materfamilias: postea verò dicitur absolutè* שרה *princeps id est ἄρχουσα. —— Signanterque in Ebr. additur, non vocabis nomen ejus Sarai id est non dices ei, princeps mea es: omnium quippe gentium futura jam princeps est.* Hæc Hieron. cujus sententia de *Sara* verissima

ſima eſt. At de *Sarai* ἐπὶχῳ. Nam *princeps mea*. Ebr. diceretur שָׂרָתִי / vel factâ ſyncope, שָׂרִי Sari, quomodo dicimus פִּשְׁתִּי pro פִּשְׁתָּיִי / verior ergo fortaſſis, certè analoga magis Interpretatio, שָׂרַי *principes mei*, vel *principes*, ea formâ quâ *Gobai* locuſtæ, *Challonai*, feneſtræ. Junius, *vocabitur Sarah, additâ eâdem literâ, quæ nomini Abrahami acceſſit, ut idem eſſet utrobique earundem promiſsionum ſymbolum, quod confirmatur* 1. Petri 3.6. *& formâ nominis ex Chaldæo ad Hebraicum revocatâ.* Piſc. in Quæſt. *litera* ה *ſumpta eſt ex nomine* הָמוֹן id eſt multitudo, *quia futura erat mater multarum gentium, id quod ſignificatur verſ. ſeq. Et erit in gentes.* In hâc ſententiâ acquieſco. Nota ergo Tiro, ex hac voce (המון) literam ה inſertam nomini אַבְרָם / vide verſ. 5. Juſtino enim qui dixit nomen ei mutatum inſerto ἑνὸς α, Græca ſcriptura Ἀβϱαὰμ impoſuit. אַבְרָם *pater excelſus*, πατὴρ μετέωρος, אַבְרָהָם quaſi אַב רַב הָמוֹן pater magnæ multitudinis, ex voce רב extritâ ב / & ex voce הָמוֹן litera ו / Ineptit ergo Heſychius, אַבְרָם interpretans, περάτην, tranſitorem, aut περάτην μετέωρον tranſitorem excelſum, quem errorem & magnus Chryſoſt. erravit, hom. 39. ſic inquiens, Ἀβραὰμ γὰρ περάτης ἑρμηνεύεται κατὰ τὴν Ἑβραίων γλῶτταν καὶ τοῦτο ἴσασιν, ὅσοι τῆς γλώττης ἐκείνης εἰσὶν ἔμπειροι. additque parentes præſagos tranſitus ipſius in Cananæam ei hoc nomen impoſuiſſe, ubi porrò prolixè diſputat, unde illi, cum increduli fuerint, eam præſcientiam habuerint. Confuderunt illi אברם cum עִבְרִי / Hoc enim non ineptè περάτης redditur, nam עָבַר *tranſiit*, & עֵבֶר *trans*. Ineptius eſt illud, *Abraham* πατὴρ ἐκλεκτὸς ἤχους, pater electus ſonitus, quod Philo & Clemens aſſeruerunt & in comm. Hieron. ad Gal. 4. quoque repetitur, atque hic rem acu tetegit Heſychius, qui τὸ *Abraham*, interpretatur, πατὴρ πολλῶν ἐθνῶν.

Claudam hoc caput ubi φιλομαθεῖς adoleſcentes illud monuero, communem errorem eſſe, Saracenos (qui & Hagareni & Iſmaëlitæ & Arabes) à Sara denominatos eſſe, qui ipſi quoque Hieronymo obrepſit, dum inquit *Agarenos, qui nunc Saraceni dicuntur, aſſumpſiſſe ſibi falsò nomen* Saræ, *ut de ingenuâ & dominâ videantur eſſe generati.* comm. in Iezech. lib. 8.25. & in Jeſai. 5. cap. 21. Hieronymi authoritas etiam doctiſſimos quoſque in eundem errorem abripuit. Ut enim veteres taceam, *Genebrardus* comm. in Pſal. 83. & in Chronol. ait eos ſic dictos

vel à Sara monte. vel semet ipsos denominasse à * Sara legitimâ uxore Abrahami. Ab Hagar fit Hagarenus fluxione legitimâ; Sed quomodò à Sara Saracenus; Vnde enim litera ק seu χ, cum ea nunquam sit heëmantica? Hoc videt *Brigtm*, ac proinde in comm. ad Apoc. 9. 8. existimat ita dictos à *Sara* & *Kedar*. Veram originationem docuit nos *Scaliger*, de Emend. temp. lib. 2. pag. 108. Edit. postr. *Et quidem scriptores*, inquit, *rectè Hagarenos ab Hagar, sed ineptè Saracenos à Sara. Neque enim etymon neque historia convenit. Nam verum esset, Saracenos ab illa dictos si quidem ipsa* Saraca, *non* Sara *dicta fuisset. Saraceni igitur etiam hodie à vicinis dicuntur Essarak, hoc est* λῃστρικοὶ καὶ νομαδικοὶ, *ut verè sunt.* Idem in animadvers. ad Eusebium. Genes. 37. *ubi in Ebræo* יִשְׁמְעֵאלִים Ismaëlitæ, * *Oncelos vertit* סַרְקָאֵי Σαρακηνοὶ, Σαρακαῖοι. *Stephanus ait* Σάρακα *esse regionem Arabiæ finitimam Nabatæis, à quâ* τοὺς Σαρακηνοὺς *dictos putat. Nos scimus* Νομάδας Ἄραβας *ita dictos.* Hoc enim סרק *Arabicè significat id est feroces* καὶ λῃστρικοὺς, *prædones, quales qui Turcis dicuntur* Cosaki Tartari, *quales* Martolossi, *quales* Bandolieri *in pyrenæis. De Sara perridiculum. Hoc modo oporteret aut à Sarâ Saræos dictos, aut uxorem Abrahami Saracam vocatam fuisse. Avellenda est hæc opinio de animis hominum.* Hæc Scaliger. Gentem autem illam Hieron. testis est, *Arabum gens*, inquit in Jerem. 3. *latrocinis dedita usque hodie incursat terminos Palæstinæ.* Eodem elogio eos celebrat Ammianus lib. 14. Quin adeo hoc isti genti proprium fuit, ut sicut *Chaldæus* pro Astrologo, *Cananæus* pro Mercatore, Sic *Arabs* pro Latrone usupari consueverit. Certè Jerem. 3. 2. sicut *Arabs in deserto*, Hieron. reddit, *sicut latro.* Firmat hanc sententiam ex Chaldæorum lingua *Fullerus* Miscell. 2. 12. סרק inquit, planè idem est quod Ebræum ריק & ejusdem forsan originis. Vtrumque cum personis attribuitur, vel morum respectu dicitur vel fortunarum. Quando igitur Chaldæus, Jud. 11. 3. אנשים ריקים / reddit, סריקין גברין id est viros inanes, intelligamus aut otiosos minimèque frugi homines, aut vitam pauperem, duram & incultam agentes: qualis eorum plerumque est, qui ex rapto vivere solent. Duabus hisce interpretationibus conjunctis, eruditissimam ac numeris omnibus absolutam versionem ibidem nobis tradidit vetus Interpres, dum אנשים ריק ים exponit, *inopes & latrocinantes*, ex vulgari etiam sermonis Arabici usu. Hæc Fullerus. Quod de sermonis Arabici

* Ita ... ... cholcerus in Chron.

* Lapsus memoriæ, Oncelos vertit עַרְבָאֵי / Arabes. Sed illud quod ponit Scaliger, est Tharg. Ierosolymitani.

Psal. 2. pro Ebr. ריק in Chald. est סְרִיקוּתָא / Phil. 2. 6. pro ἐκένωσε in Syr. est סְרַק .i. הֵרִיק

bici usu monet. nihil verius. Inspice vel solum Scindleri Lexicon, & invenies, סָרַק furari, latrocinari. Expediam me, ubi illud addidero, Genes. 21. 13. ubi de Ismaële dicit Deus, *Ponam eum in gentem*, Jonathanem reddidisse, לְעַם לִסְטִים in populum latrociniis deditum.

CAP. XIX. 24.

Pluit DOMINUS à DOMINO.

Adscribam verba Rev. Martinii, quæ extant in Quæst. ejus ad Pentat. Est modus loquendi, pro eo quod est, pluit Deus à seipso, supra naturam, per miraculum, ut cap. 18. 14. & 29. 2. Tim. 1. 18. Sic plurimi veterum & recentiorum exponunt, August. Hieronym. Eucher. Chrysost. Tostatus, Cajetanus, Pagn. Vatabl. Pellic. Mercerus, Calv. Interim & hoc verum, Dei filium pluisse à patre accepta omnipotentia, Joh. 5. vers. 26. 19. Hæc Martin. Quibus addo & Pisc. Drus. Glossam interlinearem, Paræum. Certe nihil certius, quam in Ebr. nomen aliquando pronominis vice usurpari. Num. 10. 29. Psalm. 82. 1. Luc. 3.19. Interim neutiquam negantur tres personæ in divina Essentia. At argumentum, quod ex hoc loco vulgo depromitur, neutiquam firmum esse, id vero quod est intenditur.

CAP. XXI. 9.

Cumque vidisset Sara filium Agar —— ludentem cum Isaac filio suo.

Ita vulgatus, premens vestigia τῶν LXX. ἰδοῦσα δὲ Σάῤῥα τὸν υἱὸν Ἄγαρ τῆς Αἰγυπτίας —— παίζοντα μετὰ Ἰσαὰκ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς. Et addita ad Ebræum textum illa verba *cum Isaac, filio suo*, & phrasis, *ludentem cum Isaac*, valde fatigarunt veteres Interpretes. Ebræa habent, *Et vidit Sara filium Hagar* —— מְצַחֵק id est, ridentem, irridentem, illudentem. Hunc Ismaëlis actum Paulus Galat. 4. 29. expressit per verbum ἐδίωκε, *persequebatur*. Nimium ergo extenuant Interpretes Ismaëlis peccatum. De additamento non queror, sed illud potissimum carpo, quod verbum *ludo* (quandoqui-

doquidem eâ voce uti libebat interpreti) hoc modo construxerit. Scimus verbum צחק esse *μέσον*, sumique jam in bonum, Gen. 26. 8. jam in malum, Gen. 39. 17. Novimus & illud, quàm variè hoc lusu sentiant docti, sed hic jocularem & innoxium puerorum lusum intelligi non posse, & indignatio Saræ & Dei subsecuta admonitio evincunt. Videantur hic Cajet. Oleastr. & Lyra. At phrasin hanc, *ludere cum aliquo*, ut ut forte de subsannatione usquam legatur, quis aliter quam de puerili lusu acceperit? Ipse certè hic interpres Gen. 39. ubi vox hæc in malam partem accipitur, convertit, *ut illuderet mihi.* Cajet ad hunc locum, *Ebräice est*, facientem irridere. *Non narratur Ismaël ludens cum Isaac, sed faciens irridere.*

CAP. XXII. 13.

Καὶ ἰδοὺ κριὸς εἷς κατεχόμενος ἐν φυτῷ σαβὲκ τῶν κεράτων.

Ita LXX. Latinè ita sonant, *Et ecce arietem qui detinebatur in virgulto Sabek cornibus suis.* Hieron. in Quæst. Ebr. castigat rediculam Eusebii Emiseni expositionem, qua *Sabec* exposuit *hircum, qui rectis cornibus & ad carpendas arboris frondes sublimis attollitur.* Videtur ille vocem *Sabec* non junxisse cum φυτῷ, sed cum κεράτων, σαβὲκ κεράτων, *hircus cornuum* id est cornutus. Fefellit eum non intellecta vox σαβὲκ, quam LXX. in versione reliquerunt. Ebræa, *Et ecce arietem qui retrorsum detinebatur* בַּסְּבַךְ *in perplexitate cornibus suis.* Vulgatus, *viditque post tergum arietem inter vepres hærentem cornibus.* Veteres hinc crucis præsagium seu potius typum exsculpserunt. Melito, ὁ Σύρος καὶ ὁ Ἑβραῖος. (pro κατεχόμενος) κρεμάμενος φησὶ, ὡς σαφέστερον τυπῶν τὸν, σταυρὸν id est, *Syrus & Ebræus* (pro detentus) *dicunt* pendens, *tanquam manifestius effingens crucem.* Vide in notis ad Edit. Græcam Francofurt. in folio, anni 1597. & Cl. Drusii Fragmenta veterum Interpretum pag. 103. Sed qui Ebræa nôrunt, judicabunt נֶאֱחַז melius reddi *detentus*, quàm *pendens.* Ibidem huc subjicitur scholion, τὸ σαβὲκ, ἄφεσιν τινὲς ἐκδεδώκασι. οἱ δὲ, ὄρθιος. ὡς εἶναι αὐτὸ τὸ λεγόμενον, τράγος ὄρθιος ἐπαναβεβηκὼς φυτῷ. Ἐνταῦθα δὲ ὀρθὸς τῶν κεράτων κατεχόμενος, ὡς εἶναι φανερὸν τύπον σταυροῦ. Ἀλλὰ τοῦτο δὲ οὐχ' ἑρμηνεύεται, ὅτι ἡ Ἑβραϊκὴ μία οὖσα λέξις πολλὰ σημαίνει ἑρμηνευομένη. Πρὸς δὲ τοὺς πυνθανομένους

νομένους

τὸ μὲν οὖς δεῖ ἀποκρίνεσθαι καὶ λέγειν, ὅτι τὸ σαβεκ ἐπηρμένος ἑρμηνεύει. Id est, *Illud* σαβὲκ *quidam reddiderunt* ἄφεσιν *dimißionem, liberationem,* (id vero esset similius, si שבק scriptum esset, sed imposuit illis scriptura corrupta. Scribendum enim potius fuerat σαβεχ) *quidam verò* ὄρθιος *erectus. ut idem valeat ac si diceretur, hircus erectus qui in virgultum inscenderat: hoc autem loco erectus cornibus detentus, ut sit manifestus typus crucis. Propter hanc verò causam in aliam linguam non convertitur, quoniam dictio Ebr. cum una sit, multa significat. Interrogantibus autem sic respondere oportet, & dicere, vocem* σαβεκ *interpretari* sublatum. Huc usque scholion. Sed ut ridiculum est, סבך denotare ἄφεσιν, ita & planè aliena illa interpretamenta sunt, *erectus,* ὄρθιος, & ἐπηρμένος, sublatus. Nihil enim aliud vox Ebr. significat, quam perplexitatem, *in perplexo* sub. arbusto, aut vepreto. Jun. *in perplexitate* [*veprium*] Corn. à Lapide, *in implexis,* scilicet veprium. Chald. בְּאִילָנָא *in arbore.* Jesa. 9. 18. סִבְכֵי הַיַּעַר *perplexitates sylvæ.* Nahum. 1. 10. סִירִים סְבֻכִים *spinæ perplexa,* intricatæ. Hic ergo acquiescendum est, neque ulla etiam necessitas, ut tanquam nomen proprium arboris vel virgulti cum LXX, Theodotione, Eucherio, Procopio, Athanasio & Ambrosio accipiamus. Frivola ergo, & aberranti versione subnixa sunt illa Procopii, *Sabec species fruticis est ex quo pendebat aries. Nam cum fruticetum anterioribus pedibus conscendisset* (sed ubi hoc scriptum est Procopi? nam si σαβεκ est nomen fruticis, non significat *sublatum*) *fruticeto implicitus crucis formam pendens præ se ferebat, extentione pedum.* Et illa Ambrosii, *hoc est quod apparuerit Abrahæ revelans futuram sui paßionem corporis, quâ mundum redemit, demonstrans etiam genus paßionis, cum* suspensum *ostendit cornibus arietem. Virgultum illud patibulum crucis est.* Nec non ista Athanasii quæst. 98. ad Antiochum, *Planta Sabec est veneranda crux. Juxta Ebræos videtur Sabec remißio esse & condonatio. Aries verò qui in Sabec hærebat ad plantam, figuravit Christum pro nobis in cruce immolatum.* Paulo aliter Aug. de Civit. Dei lib. 16. 32. qui dicit eo præfiguratum esse Christum, qui antequam immolaretur, spinis Judaïcis coronatus fuit. Hinc etiam judicium feret cordatus lector de animadversione Leonis Castrii, lib. 6. Apologetici, & ad cap. 29. Jesaiæ, quam Corn. à Lapide subtilem vocat, *Christum videlicet verbis istis* ἐλὶ ἐλὶ λαμὰ σαβαχθάνι *ad eandem plantam Sabec allusisse, ut indicaret, se esse illum arietem*

Libro de Abraham cap. 8.

pendentem atque suspensum ex arbore Sabec, quam Dominus sub typo alterius arietis pendentis ex planta Sabec Abrahæ olim ostenderat. Verbum enim Sabactani à nomine Sabec inflexum videtur. Admirentur hanc subtilitatem alii, nos scimus, hoc σαβὲκ in Ebr. scribi סבך / σαβαχθανὶ autem scribi שבקתני à themate שבק / quod signif. dereliquit. Mariana hoc commentum ridens dicit locum Psal. 22. sic tunc reddendum fuisse, *Deus mi D. mi. cur ligasti me.* Id Euangelistæ adversatur.

CAP. XXIII. 3.

*Cumque surrexisset Abraham * ab officio funeris.*

* Belg. Lovan. van den dienst des lijcks.

Ita convertit vulgatus hæc Ebraïca, וַיָּקָם אַבְרָהָם מֵעַל פְּנֵי מֵתוֹ / *Et surrexit Abraham à faciebus mortui sui.* A facieb. mortui, Ebraïsmus est, pro, *à mortuo*, Ideo Græci, ἀπὸ τοῦ νεκροῦ αὐτοῦ. Vsus autem est Moses voce mascul. מֵת / respiciens ad corpus, quod Ebraice גוף dicitur masc. genere. Abenezra, כְּמוֹ לְגוּף id est innuit corpus. Sensus verborum Mosis iste est, desiit tandem plangere, positoque lacrymis & luctui modo, de sepultura subiit cogitatio. Et quia luctus officium quoddam pietatis censetur, tolerari posset vox *officii* licet hic ab Interprete sine ullâ necessitate interpolata nisi ex Pontificiis non gregarius aliquis miles, sed Romanæ Sedis Atlas, isq; Ebraicè non imperitus, Bellarm. ex hac versione conatur probare, in Genesi Purgatorii mentionem implicitè saltem injici, Illudque proinde primis mundi seculis non fuisse ignotum. *Quid prohibet*, in quit, *per illud officium intelligere non solum lacrymas, sed etiam orationes & jejunia*, pro defuncta scilicet. Egregia certè interrogatio. Quia scilicet ab aliquot seculis inter Christianos celebrari cœperunt mortuorum officia disputat ex voce *officium*, cujus nec vola nec vestigium in fontibus extat. Textus itaque originarius prohibet hic officia illa intelligere. Id viderunt Corn. à Lapide, Lyra ipseque adeo Carthusianus, ac proinde Purgatorii hîc non meminêrunt. Mariana de amplexibus conjectat. Videtur, inquit irruisse in amplexus cadaveris. De purgatorio altum silet.

de Purgat. lib. 1. 15.

CAP.

CAP. XXIV. verſ. 63.

Et egreſſus erat Iſaac ἀδολεσχῆσαι εἰς τὸ πεδίον

In veteri Latina Græci textus verſione, *Exiit Iſaac exerceri in campo.* Ita quoque Auguſt. in Quæſt. ſuper Geneſin, quæſt. 69. operæ erat doctiſſimum Patrem hic audire differentem, licet ſuſpenſo gradu. *Qui verbum hac de re Græcum neſciunt*, inquit, *exercitationem corporis putant. Scriptum enim eſt*, ἀδολεσχεῖσθαι (at omnium codicum conſtans lectio eſt ἀδολεσχῆσαι) ἀδολεσχεῖν *vero ad animi exercitationem pertinet, & ſæpe vitio deputatur. More autem Scripturæ plerunque in bono ponitur. Videturque mihi ſignificare animi affectum ſtudioſiſſime aliquid cogitantis, cum delectatione cogitationis, niſi aliud ſentiant qui hæc verba Græca melius intelligunt.* Hæc Auguſtinus. Illud veriſſimum eſt, in literis myſticis in bono poni. Suidas, Ἀδολεσχία δὲ παρὰ τῇ γραφῇ ἡ συνεχὴς μελέτη· καὶ ἀδολεσχήσω, ἀντὶ τοῦ, διηνεκῶς μελετήσω. Hinc vulgatus Ebræum השיח (quod per ἀδολεσχεῖν reddunt Lxx. vertere amat *meditari.* Extra Vet. Teſt. garrulitatem ſignificat. Heſych. ἀδολεσχεῖ, φλυαρεῖ, μακρολογεῖ. Et Lexic. vetus, ἀδολεσχῶ, arguto, garrio. Atque hoc quoque ſenſu bis uſurpavit Sirachides, 32.9. ὅπου γέροντες, μὴ πολλὰ ἀδολέσχει. & 7.15. μὴ ἀδολέσχει ἐν πλήθει πρεσβυτέρων. Cæterum quod ad præſentem locum attinet, invenio duas verſiones ſatis commodas. 1. *ad meditandum.* 2. *ad orandum.* Certe שוח idem eſt quod הגה/ habetque, authore Kimchio, עִנְיַן דִבּוּר ſignificationem ſermonis. Sic dico, שוח ſignificat loqui ſecum, aut cum alio. Qui ſecum loquitur, proprie meditari dicitur. Qui cum alio, vel cum Deo, vel cum homine loquitur. Qui cum Deo, precari aut orare dicitur; qui cum homine, confabulari.

Hoc loco abutuntur Pontif. ad prob. purgatorium vide chamierum tomo 3. l. 26. c. 15. p. 1199.

CAP. XXXI. verſ. 13.

Ἐγώ εἰμι ὁ Θεὸς ὁ ὀφθείς σοι ἐν τόπῳ Θεοῦ. *Ego ſum Deus qui ibi apparui in loco Dei.* Aug. Locut. Sacrarum lib. 1. hic ſe non expedit, niſi conjectando, eſſe locutionem qualis illa, *Et pluit*

 Domi-

Dominus à Domino id est Filius à Patre. Sed nota Tiro, in Ebræo, pro ἐν τόπῳ θεοῦ, legi, בְּבֵית אֵל / Et Bethel, ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον, ἐν τόπῳ (seu verius οἴκῳ) θεοῦ. Cl. Drusius Miscel. 2. cap. 85.

Vers. 41.

Decepisti mercedem meam decem agnabus.

Ita laudat hunc textum B. Augustinus in Quæstionibus, quæst. 31. atque hæc insuper addit. *Hoc quomodo & quando factum sit, Scriptura non narrat, sed utique factum est, quod iste commemorat.* Et paulo post. *Decem agnos dixit decem tempora, quibus oves quas per sexennium* (vers. eodem, & sex annos servivi tibi pro pecudibus tuis) *pascebat, pepererunt. Bis enim pariebant in anno.* At si bis peperêre quotannis, oportet hoc sexennio duodecim ivisse tempora. Quomodo ergo dicit *decem tempora*? Hic ita se expedit August. ut dicat vel potius divinet, eas primo hujus sexennii anno jam peperisse semel ante conditiones initas, & antequam secundò parerent, anno ultimo, secessisse Jacobum. Pergit Augustinus, *Nec mirum quod hæc x. tempora* agnorum *nomine appellaverit, qui iisdem temporibus nascebantur, veluti si quis dicat, per tot messes aut vindemias, quibus numerus intelligatur annorum. Vnde ait quidam, post aristas id est messes id est annos, &c.* Habes hic lector, specimen supervacaneæ subtilitatis Namque in Ebræo ita legitur, *& mutasti mercedem meam* עֲשֶׂרֶת מֹנִים id est Interprete vulg. *decem vicibus.* Onkelos, עֲשַׂר זִמְנִין *decem temporibus.* Abenezra, עשרה במספר / Symm. δεκάκις ἀριθμῷ decies numero. Porro *decies*, putat Eusebius positum esse pro πολλάκις, Quid ergo vidit Augustinus cum hæc chartis illineret? Secutus est τοὺς LXX. qui verba Ebræa sic reddidêre, καὶ παρελογίσω τὸν μισθόν μου δέκα ἀμνάσιν. Et vers. 7. δέκα ἀμνῶν. Cl. Drusius conjectabat eos scripsisse μνῶν minis, & legisse מָנִים illamque vocem postmodum in ἀμνῶν demigrasse. At isti conjecturæ obstat vers. 41. ubi ἀμνάσι constanter legitur. Quicquid sit, versio ista probari non potest, & dum eam illustravit August. oleum & operam perdidit.

CAP.

CAP. XXXII. vers. 28.

Non dicetur ultra nomen tuum Iacob, sed Israel.

Circa vocis Ebraïcæ originationem valde sudârunt Patres, qui si fontes consulere quivissent, facillimè se expedivissent. Ecce n. hoc eodem versu redditur ratio hujus tranominationis, כִּי שָׂרִיתָ עִם אֱלֹהִים/ Vox ergo Israel composita est ex אֵל *Deus* & * שָׂרָה cum puncto in sinistro cornu, quod significat, *principem esse, instar principis se gerere, de principatu contendere.* Jun. *Nam ut principem te geris.* Drusius, *de principatu contendisti cum Deo & hominibus & prævaluisti.* Errarunt ergo Patres, & sono vocis, prout vulgò exprimitur, semidocti quidam Ebræi decepti sunt, qui Ισραὴλ interpretantur *rectum Dei.* Quod ab ipso * Hieron. viro Ebraicè peritissimo non animadversum miror *Propriè juxta Ebræos* inquit, *& literarum fidem Israel* rectus Dei *dicitur.* Fallit & fallitur, inquit Cl. Drusius, nam Israël punctum in cornu sinistro habet, יָשָׁר autem id est *rectus* in dextro in quâ censurâ Drusio quoque astipulatur Corn. à Lapide & assentientur quotquot Ebraismũ vel à limine, quod ajunt, salutârunt. Errant & illi, qui vocem illam sic explicant, a *Mens videns Deum*, b *Vir videns Deum*, c *Est videns Deum*, d *Videns Deum*, e *Vincens potentiam.* Ajo in his Interpretamentis nihil esse mentis. In voce Ebr. nihil est, quod *mentem* significet, & אִישׁ *vir*, יֵשׁ *est*, scribuntur cum שׁ non שׂ/ ut planè vox Ebræa non possit resolvi in has יֵשׁ רָאָה אֵל vel אִישׁ רוֹאֶה אֵל/ Ut autem nihil aliud valeat, quàm *videns Deum*, non patitur litera שׂ quæ hîc non potest esse adititia. Planè autem ridiculum est, quod *Justinus* asserit, *Isra* significare *virum.* Communissimam tamen ex his omnibus illam fuisse interpretationem, *vir videns Deum*, his verbis docet Hieron. in traditionibus Ebraïcis, *Illud autem quod in libro nominum interpretatur,* Vir videns Deum, *sive*, mens Deum, *omnium penè sermonibus detritum, non tam verè quam violenter mihi interpretatum videtur.* Et paucis interjectis, *quamvis igitur grandis authoritatis sint & eloquentiæ, & ipsorum umbra nos opprimat, qui Israël,* virum Dei, *transtulerunt, nos magis scripturæ & angeli vel Dei, qui ipsum Israel vocavit, authoritate ducimur, quàm cujuslibet eloquentiæ secularis.* Vide nunc notas Drusii ad Sulp. Sev. pag. 66.

* Ita etiam Corn. à Lapide & doctiores Pontificii. Firmat & Josephus, qui sic reddit ἀντιστάντος ἀγγέλῳ θείῳ, Rufi. reluctante angelo divino.

* Comm. in Jesa. 44. at in Tradit Ebr. melius interpretatur, *princeps cum Deo*

a Origen. περὶ ἀρχῶν 4.4.
b Philo, Nazianz. Hilarius, Prosp. &c.
c Aug. serm. 4. de verbis DOMINI.
d Chrysost. hom. 4. in Joh. & Euseb. dem. Ev. 5. 11. Aug. de Civ. Dei 16. 39.
e Justinus in coll. cum Tryph.

CAP. XXXIV. 5.

Ita legunt Græci codices. Καὶ ἤκουσεν Ιακωβ ὅτι ἐμίανεν ὁ υἱὸς Εμμὼρ δεῖναν τὴν θυγατέρα αὐτοῦ, *Et audivit Jacob, quod filius Hemôr temerasset* (seu depudicasset) *Dinam filiam ejus.* Verba illa, ὁ υἱὸς Εμμὼρ quia sunt ex glossemate, olim obelo fuerunt confossa. At Procopius Gazæus existimavit, obelum istum tantum pertinere ad vocem υἱὸς, non ad duas illas, υἱὸς Εμμωρ. *Ebraicum exemplar*, inquit, *non habet* filius Hemor, *sed sola dictio* Hemor *in Ebræo ponitur.* Erras, Procopi erras. Nec *filius Hemor*, nec *Hemor* in Ebræo legitur, sed Sichem *filius Hemor* intelligitur. Sic enim sonant Ebræa, וְיַעֲקֹב שָׁמַע כִּי טִמֵּא אֶת־דִּינָה בִתּוֹ / *Et audivit Jaâkob quod temerasset filiam suam Dinam*, sub. Sichem filius Hemor. Credidit ergo Procopius, Ebræa sic legi, *Et audivit J. quod Hemor temerasset filiam ejus Dinam. Unde conjectare possumus*, inquit, *non filium solum sed & Patrem concubuisse cum Dina, quod quidem gravissimum piaculum censebatur.* Certe nimis temere tam infandi sceleris reum peragis bonum Principem Procopi, nam & illa, quæ postea subjicit, non satis fuerint convincendo homini. *Huic sensui videtur congruere*, inquis, *quod infra dictum est* vers. 13. Responderunt filii Jacob, Sichem & Hemor, & collocuti sunt cum iis dolo, quia polluerant Gr. ἐμίανεν) sororem ipsorum, *Ecce ibidem ponitur pluralis numerus, quasi uterque objecerint stuprum virgini. Et iterum*, nunquid ut scorto utentur sorore nostra? Gr. ἀλλ' ὡσεὶ πόρνῃ χρήσονται τῇ ἀδελφῇ ἡμῶν. Ajo non utrobique rursus singulare est in Ebræo. Et quidem vers. 13. טִמֵּא / ἐμίανε, versu verò ultimo יַעֲשֶׂה *faceret*, an tanquam cum scorto ageret cum sorore nostro? Validius longe argumentum desumsisset ex vers. 27. *quia* טִמְּאוּ *temeraverant Dinam.* Hic in Ebr. est plurale, sed vel per Enallagen adhibitum pro singulari, ut, *Mortui sunt qui quærebant animam tuam*, Exod. 4. de Pharaône, & Math. 2. de Herode, vel ex ea loquendi consuetudine, qua factum unius, præsertim principis, toti societati tribuitur, juxta illud, Quicquid delirant Reges plectuntur Achivi. Certe omnes unius noxam exitio luerunt, tanquam si omnes rei fuissent.

CAP.

CAP. XXXVII. verf. 35.

Ebr.	Vulg.
Defcendam lugens אֶל־בְּנִי לִשְׁאֹל	Defcendam lugens ad filium meum in infernum.

Vox Ebræa indifferens eft tam ad infernum quam ad fepulchrum, unde voces Infernus & Ἅδης apud Interpretes fæpe pro fepulchro ponuntur. Taxamus tamen hunc locum, tum quia hac ambiguitate apud imperitam plebem ad ftabiliendum fictitium fuum limbum abutantur, tum quia nuper vidimus à πικρο-λόγῳ *a* Monacho hinc criterium hæreticorum Bibliorum cufum. Hanc enim inter alias ponit notam διακριτικὴν, quod ubi Catholica habent, *in infernum*, Gen. 37. hæretica habeant *in fepulcrum*. Hæreticus ergo tibi eft *b Arias Montanus*? Hæreticus *Pagninus*, *c Joh. Benedictus*, Parifienfis; Theologus ille, ut *Senenfis* de eo afferit, celeberrimus, Atque hîc in limine fiftet me forfan aliquis ex eorum genere, qui nodos cum folvere defperant, fecent, negabitque vocem Ebr. unquam fignificare fepulcrum. Ex quibus funt *i* Crocquetius, Stapleton. Mart. Delrio, in Adagialibus V. T. tomo primo. His addi poffet *k Bellarm.* nifi unica vocula femet ipfum ab illorum confortio feparaffet. Sed quid nobis hic probatione opus eft? Dedimus jam teftes & advocatos *Pag. Mont.* & *Joh. Benedictum*, do *l* Lovanienfes Doctores qui Biblia Interlin. approbârunt. Do *m* *Sixtum Senenfem*, qui cum multa in *n Steuchum* nobis hic confentientem notavarit, hoc tamen reliquit intactum. Dedit jam ante Cl. *o Rainoldum p Ferum*, *q Oleaftrum* Inquifitorem Hifp. *q Cajetanum. q Lippomanum*, *q Clarium*, qui omnes docent hoc loco *fepulcrum* denotari, Quid adverfus hanc tantorum teftium nubem excipies Lancelotte? Et quandoquidem in titulo tuo adeo tibi placuiffe videris, quodnam QUIA repones ad hoc meum QUARE? Sed ex fuperfluo alia aliquot loca proferam, ubi veftrorum etiam judicio vox hæc controverfa non aliter quam pro fepulcro fumi poft. Pfal. 141. 7. *differfa funt offa noftra in* שְׁאוֹל id eft fepulcrum, tefte *r Genebr.* Joh. 17. 23. *Si Scheol domum meam expectavero* id eft fepulcrum, quod ipfe *s Tomas* &

Lyra

Lyra fatentur. Sic verſ. ult. *In profundiſsimum infernum deſcendent omnia mea.* Quin & locum Num. 16. ubi ſeditioſi illi vivi dicuntur deſcendiſſe שְׁאוֹלָה / urgent *Cajet.* & *Oleaſtrius*, & locum Prov. 15. Epiſc. Gandavenſis Janſenius· Quibus omnibus addo t Riberam Jeſuitam, cujus hæc ſunt, *Infernus pro ſepulchro ſumitur & in infernum deſcendere pro ſepeliri.* Et u Andradium ad locum Pſal 16. & *Emanuelem Sa* in phraſibus Scripturæ, quas ad notationes ſuas adjecit, ubi XXVI. locorum inductione oſtendit infernum pro ſepulcro ſeu morte ſumi. Accedat & *Lorinus* Jeſuita in cap. 2. Actorum, verſ. 24. & Eccl. 9. Et *Sanctius* Jeſuita in Jeſaiam & Chriſtoph. à Caſtro Baruch. 2.6. Verba ejus hæc ſunt, *Inferorum nomine licet aliqui velint intelligi ſinum Abrahæ, verius tamen & uſui Scripturæ conformius accipiemus ſepulcrum: ut accepit Jacob* Gen. 37.35. cum dixit, Deſcendam lugens ad filium meum in infernum, *hoc eſt, lugere non deſinam, donec me ſepulturæ mandetis.* Quid jam dices Lancelotte? Imo quid tu ſociennis tuis reſpondebis Del-rio? Non ſatis eſt dicere *eos muſtea ſectari, animo non ſatis cauto, & minus attentos eſſe ad fraudes Hæreticorum.* Scilicet tu ſolus ſapis, *ὁ δὲ σκιαὶ ἀΐσσουσι* Tu ſolus acutùm cernis inſtar aquilæ vel ſerpentis Epidaurii, illorum vero oculos Saturninæ lemæ vitiarunt. Non ſatis eſt exclamare, *Cur non omnes potius Catholici unanimiter Calviniſtis obviam tendimus & reſiſtimus, potius quam novis iſtis verſionibus ſuppetias imus malitiæ perfidorum?* Scilicet Hannibal eſt ad portas & in hoc loco de fortunis univerſi Papatus certatur. Næ tu nimis ferox & imperioſus es Delrio. Non ejuſmodi clamoribus ſed argumentis agendum erat. Videamus ergo quo argumento Cardinalis veſter Bellarm. ſignificationem Limbi (qui pars inferni erat) tueatur. z *Non poteſt accipi de ſepuchro, quia dicit ſe iturum AD filium ſuum, quem putabat devoratum à feris & proinde caruiſſe ſepulchro.* Huic terribili argumento crus dextrum fractum ex R. a Salomone Jarchio, & Hiſcuni, qui notant hoc loco אֶל *ad* poni pro עַל *propter.* Et tunc argumentum Bellarm. alto à culmine ruit. Quin oſtendit hoc ipſum Rabbinus ille exemplis, אֶל שָׁאוּל propter Saul, אֶל בֵּית הַדָּמִים propter domum ſanguinum, quæ occurrunt 2. Sam. 21.1. Licet autem argumentum illud à *Poſſe aliter accipi* in objiciendo non procedat, in reſpondendo tamen vim magnam habet. Stabit

enim

enim hæc responsio, usque dum Adversarius ostenderit אל hoc loco pro על accipi non posse. Alterum frangit solidissimè solidissimus *b* Rianoldus, dum ostendit & exemplis probat, *sepelire* (cujus conjugatum est sepulcrum) catachresticè sæpe in script. & profanis usurpari pro, *terræ reddere*. Mecœnas, cætera effæminatus, hoc unum masculè dixisse perhibetur,

Nec tumulum curo, sepelit natura relictos.

c Seneca, *Omnibus natura sepulturam dedit, naufragos idem fluctus, qui expulit, sepelit; suffixorum corpora crucibus in sepulturam defluunt, eos, qui vivi uruntur, pœna funerat.* Sed quid clarius loco *d* Jerem. de Jojakim, *Sepultura asini sepelietur.* Sepelietur, terræ reddendus: *Sepulturâ asini*, non terrâ condendus. En insepultam sepulturam. Si sic sumitur *sepelire*, quid obstet, quominus sic ejus conjugatum sumi queat, Adversario monstrandum fuisset.

a Lancelotto in suo Heretico quare & Catholico quia. *b* Vide Bibl. Interlin. *c* Vide Biblia Vulg. cum notis margin. Joh. Ben. Paris. in fol. 1565. *i* Andreas Crocquetius Benedictinus Theol. Licent in Catechesibus suis confectis ex Catecheticis homiliis Math. Galeni apud Duacenses quondam Cancellarii & primarii Professoris. Cath. 19. sic ait, *Et ne vehementius sibi placeant ob suum illud Sheol, nunquam efficient ut uno saltem Scripturæ loco prolato præclaram illam interpretationem sepulcri confirment.* *k* De Christo lib. 4. cap. 10. art. 4. *Vox Sheol vel raro vel nunquam accipitur pro sepulcro.* *l* A. Hunnæum. Corn. Goudanum, Joh. Harlemium. *m* Biblioth. lib. 5. *n* Episc. Xisamens. & Biblioth. Apostolic. ejus verba hæc sunt ad hunc ipsum Geneseos locum, *Ubicunque Hieron. & Lxx. interpretati sunt infernum, Ebraice est Sheol id est fossa sive sepulcrum* Et paulo post, *quare non proprie inferos signat Sheol.* Deinde laudat Abenezram culpantem Chaldæum Interpretem quod Gehennam verterit, atque cum varia loca citare, *ex quibus cognoscatur. Sheol semper sepulcrum denotare.* Ac denique sic concludit, *hac concludimus nihili facientes ea quæ hac de re somniat Lyra. Vere enim figmenta sunt quæ de limbo scribit hoc loco,* *o* Cens. lib. Apocr. lect. 80. *p* In comm. ad hunc locum, *quamvis descendere ad inferos nihil aliud sit apud Ebraeos quam sepeliri, mori & in foveam ire.* *q* Omnes in comm. ad hunc locum. Aldo Marianam, *Tagninus*, inquit, *& Leo Iuda pro inferno sepulcrum posuere. Neque hoc loco multum referebat. Id significare vult, moriar, nam mortuo filio non possum vivere.* *r* Comm. ad Psal. istum. *s* Thomas præl. 2. in 17. caput Jobi ad vers. ult. *quicquid meum est ad sepulcrum deducetur.* Ecce profundissimum infernum exponit de sepulcro. Quam pulcre his consonant verba Bellarm. de Christo lib. 4. cap. 10. §. 1. *profundissimum infernum opponi altissimo cœlo: Sepulcrum autem non abesse à terra duobus palmis aut paucis ulnis, ut* §. 2. locutus est. *t* Comm. in Hos. cap. 6. & Indice in comm. suum in minores proph. titulo, *infernus.* *u* Defensione Concilii Tridentini libro secundo. *y* De Christo lib. 4. cap. 10. §. 4. *z* Idem loco citato. *a* Verba ejus, הרבה אל שמשמשין בלשון על *multa reperiuntur El, quæ serviunt in significatione* propter. *b* Lect. 80. censuræ in libros Apocr. *c* Controvers. lib. 8. contr. 4. *d* Jerem. 22.19.

CAP. XXXVIII. verf. 23.

Cum inveniri non poffet Thamar, cui hœdum ex pacto per amicum mittebat Judas, apud quam arrhabonis loco reliquerat annulum, cidarin & pedum fuum, fic loquitur ad amicum: *Habeat fibi, ne forte fimus in contemptum*: q. d. malo rerum iftarum jacturam facere, quam ulterius quærendo vulgo plebique materiem male de me loquendi præbere. Vulgatus autem longe à verbis fenfuque Judæ aberrans fic vertit, *Habeat fibi, certe mendacii nos arguere non poteft.* Ex quibus verbis Thomas fecundâ fecundæ concludit, quod homines interdum faciant fibi confcientiam majorem de culpa minori, quàm graviori. Quemadmodum Judas de mendacio quod non eft femper mortale, quàm de fornicatione, quod femper eft mortale, loquendo de eâ formaliter. Hæc defcripfimus ex Carthufiani commentariis, qui hæc immediatè fubjungit, *Porro, ut recitat Lyra, in Ebræo habetur, Habeat, ne forte fimus defpectui*, &c. Et ingenue Steuchus ad textum vulgatum inquit, *Ebraice is fenfus non eft. Hæc enim aliud fonant.* Idem Card. Cajetanus notavit. Satius ergo fuiffet τῶν Lxx. veftigia preffiffe, qui optime & fideliffime, *μή ποτε καταγελασθῶμεν.* Sic & Chald. Quid & Aquila & Symm. *μήποτε γενώμεθα εἰς ἐξουδένωσιν.* Unde & Mercerus, alias fic fatis indulgens excufationi hujus Interpretis, ad hunc locum coactus fuit afferere, *parum fideliter hunc locum redditum ab Interprete*,

CAP. XLI. verf. 45.

Ebr.	Vulg.
Vocavit nomen Iofephi צפנת פענח	Vocavitque eum Salvatorem mundi;

Solent reges iis quos ad honores fummos fublimârunt, nova indere nomina, ut hoc loco Pharaonem feciffe legimus. Voces iftæ plane Ægyptiacæ cenfendæ funt, ut ut prima cum Ebr צפן coincidere videatur ratione thematis. Illud enim certo certius eft, Ægyptiacam, Punicam, Abrabicam cæterafque

que illas Orientales, Ebrææ matris dialectos esse, admodumque affines, id quod in Arabicis ex Lexico Scindleri, qui themata vocesque Arabicis characteribus expressit, quivis etiam Arabismi plane ignarus viderit. Quid ergo mirum si in Ægypt. tres radicales Ebrææ vocis retentæ? Sic ab Ebr. נָצַר fit Arabicum נַצַר / Sic ab ארץ fit ארץ *ardon.* Sic à מַיִם & מֵי fit Ægypt. מו / unde *Moab* interpretantur *aqua patris.* Sic Ægyptii Monachos (si non fallit nos Erasmus in Hieron. de custod. Virgin. ad Eustochium) vocarunt Nonnos (unde apud nos mansit Nonna id est monialis) id est filios, ab Ebr. נִין / quomodo eorum præfectos vocamus *Abbates* id est Patres. Hæc ideo adduximus, ut eorum fundamentum everteremus, qui ut versionem Vulgati Interpretis quæ hic habet *Saluatorem mundi*, defendant, pertinaciter contendunt, has voces, quæ Ægyptiæ sunt (quod libenter damus) non posse significare id quod Ebræi tanto consensu, Chald. Philo, Theod. &c. tradiderunt. Cum enim vox prima צפנת ad thema magnæ matris Ebrææ reduci possit, quod significat, *abscondit, occultavit,* occultæque hujus rei interpretatio huic nominis mutationi occasionem dederit, cur non præferemus Interpretationem eorum, qui *occulta, abscondita* vertunt? Quâ significatione admissâ sponte se prodit Interpretatio nominis alterius, sive explanatorem, sive revelatorem, sive scientem sive inventorem sive Interpretem vertas. Philo enim vertit ὀνειροκρίτην & κρυπτῶν εὑρετήν. Syrus juxta Scholion ad Bibl. Rom. εἰδὼς τὰ κρυπτά. Theod. τῶν ἀπορρήτων ἑρμηνεύτην. Josephus κρυπτῶν εὑρετής. Onkelos, *cui retecta occulta sunt.* Jonath. *occultorum Interpres.* R. Sal. מפרש הצפונות *enarrator occultorum.* R. Levi, *qui arcanorum scientiam habet.* Hieron. quoque in Quæst. fatetur Ebraice sonare *repertorem absconditorum*, sed Ægyptiacè, *Salvatorem mundi.* Verùm dicat mihi aliquis, utra vox prior an posterior *mundum* vel *Salvatorum* significat. monstret quispiam ullum vestigium harum signif. ex lingua Ægypt. afferant vel unam conjecturam quæ versioni isti robur addat, & lubentes eam admittemus, utpote quæ magis factura esset ad mysterium Christi, cujus Josephum in plerisque typum tradidit antiquitas. Lyra ingenuè, *Vtrum idem nomen in lingua Æg. significet Salvatorem mundi, nescio, nisi quantum dicit nostra translatio.* Mariana, *Ego voces, ut*

 sunt

ſunt in Ebr. intactas relinquerem, ne cujuſquam interpretationi præjudicaretur. Non probat ergo additamentum vulgati Interpretis.

Verſu eodem occurrit nomen פוטיפרע nomen proprium viri, ſacerdotis On, cujus filiam duxit Joſeph. At cap. 39. 1. aliud nomen extat, nomen proprium ejus cui à Madianitis venditus fuit Joſeph, ſed illud unâ litera brevius eſt. Scribitur enim פוטיפר/ Hæc duo nomina Vulg. LXX. confudêre. Vtrumque enim ille *Phutiphar*, hi πετεπφρῆς reddidêre. Quæ confuſio errandi occaſionem præbuit. Multi enim qui ad hanc differentiam non attendêrunt, vel quibus ad fontes præ linguarum imperitiâ recurrere non licuit, exiſtimârunt unum eundemque hominem fuiſſe hunc, cujus filiam duxit, & iſtum cujus antea tulerat imperium, quod admodum improbabile atque à veritate alienum eſſe prolixe oſtendit Mercerus. Lyra hoc vidit, qui relata hac opinione mox ſubjicit, *Sed contra hoc videtur, quod in Ebr. iſte Phutiphar habet unam literam plus quam præcedens in ſuo nomine, quia habet literam Aym* (lege Ain) *in fine, quam non habet præcedens, & ideo videtur eſſe alius homo à prædicto.* Scio & Ebræos quoſdam ex nugatorum ordine perſonas eas confundere, ut Vulgatus nomina, ſed ita eſt profecto, ut Lyra notavit. *Potiphar* fuit præfectus Satellitum : Potipherang Sacerdos ſive princeps Oniorum. Nunquid hæc evidens differitas eſt? Sed non ſic haſtam abjicit pertinax imperitia. Fuit præfectus ſatellitum, inquiunt, habuit conjugem, ex ea ſuſcepit hanc prolem, filiam vid. Aſenath. Sed poſtquam ad nefandum concubitum ſollicitaſſet Joſephum, divinitus caſtratum ajunt & poſtea munus illud ſuum cum ſacerdotio commutaſſe. At unde probant caſtratum fuiſſe? quia vocatur *Eunuchus.* Reſp. Hæc duo *Sacerdos On* & סריס Eunuchus nunquam conjungi : At contra præfectus Satellitum & Eunuchus, ſemel atque iterum. vid. Geneſ. 37. 36. & 39. 1. Si סריס eſt exectus & Photiphar idem cum Photipherang, oportet eum exectum jam tunc fuiſſe cum Joſephum emeret. Vide loca jam citata. Dicet tiro quomodo exectus Potiphar ſi uxorem habuit? Reſp. Eunuchum aliquando & aulicum ſignificare, ſeu miniſtrum & præfectum regium. Scil. in Ægypto, Babylonia & Perſia, Regum miniſteriis fere execti adhibebantur. Tandem verò, ut fit, tranſiit in nomen dignitatis ſeu mini-

Corp. Canon. p. 2. decreti cauſ. 2. Quæſt. 1. § Sicut Eunuchus, in Gloſſa.

ministerii honorabilis, unde Chaldæus Gen. 39. 1. vertit רַבָּא *princeps.* & 2. R. 8. 6. plurale ejus per רַבְרְבַיָּא reddidit & 1. Sam. 8. 15. לְסָרִיסָיו ubi Jun. *aulicis primoribus suis*, Chald. רַבְרְבוֹהִי *principibus suis.* Ipse quoque 70. Jerem. 34. 19. δυνάστας reddiderunt. Act. 8. Græcum *Eunuchus* Syrus מהימנא id est fidelem reddidit. Quò respexit Scholiastes, qui Syros eodem vocabulo *Eunuchos* & *Dominis suis fideles*, appellare prodidit.

CAP. XLII. vers. 13.

Δώδεκα ἀδελφοὶ ἐσμὲν οἱ παῖδές σου ἐν γῇ Χαν. *Duodecim fratres sumus servi tui in terrâ Canaan.* Ita LXX. At quomodo in terra Chanaan, qui in Ægypto? Respondet Augustinus, *sumus* positum esse pro *habitamus.* Certè *esse* aliquando pro *habitare* ponitur. Ruth. 1. 3. *& fuerunt ibi* id est habitarunt. Confer v. 4. ubi est וַיֵּשְׁבוּ in fonte. Sed plane aliena hîc est illa observatio. Sic enim habent Ebræa, *XII. servi tui fratres nos, filii viri unius in terra Chanaan.* Drus. Misc. cent. 2. cap. 88.

CAP. XLVII. vers. 31.

Incurvavit se ad caput lecti.

Vide quæ notamus ad Epistolam ad Ebræos 11. 21.

CAP. XLVIII. vers. 16.

Ebr.	*Vulg.*
Vocetur in iis nomen meum & nomen Patrum meorum.	Invocetur nomen meum & nomen Patrum meorum super eos.

Videantur hic Rivetus ad Ps. 16. & Chamierus tom. 3. lib. 15. cap. 7.

Verba sunt Jacobi utrique nepoti suo ex Joseph benedicentis. Quorum, ipso Lyrâ præeunte, hic sensus est, adopto eos in filios meos, licet ex te nati sint, tamen dicantur filii mei, uno ordine habeantur cum filiis meis ex me immediatè natis in divisione terræ & constitutione tribuum, denominentur non de nomine tuo sed meo. Similis locutio Jesai. 4. 1. *Tantummodò vocetur super nos nomen tuum*, id est, denomineinur

de nomine tuo, ubi iterum Vulgatus, *invocetur nomen tuum super nos* Ex hoc loco prout à Vulgato conversus est, Invocatio Sanctorum vires & incrementa sumpsit. Hinc enim disputant, [a] Monachi Burdigalenses. [b] Eccius & [c] Canisius. Hinc [d] Bellarm. & [e] Valentia nomen Invocationis hominibus competere, probare satagunt. Audiamus etiam Carthusianum, potest quoque & ita exponi, inquit, ut Jacob, Isaac & Abraham invocarentur à fidelibus. tanquam tres sancti viri ad orandum pro Ephraim & Manasse. Sed vel sola collatio loci ex Iesa. citati docere eos potuisset, in phrasi illa pro Invocatione Sanctorum nihil omnino situm esse præsidii. Mea hæc est sententia, non tam versionem, quæ commoda aliqua Interpretatione locorumque aliorum collatione leniri posset, quam non intellectum Ebraïsmum, vocemque *invocetur* sine necessitate pro simplici *vocetur* positam indoctiores decepisse. Plane nobiscum hic faciunt [f] Ribera, Cajet & Corn. à Lapide & Fonseca ad marginem Cajetani & Lyra & Hugo Cardinalis ad hunc locum. Nec non Arias Mont. in idiotismis & Oleastrius & quidam [g] Hector Pintus Lusitanus & alii. Nec video quomodo ab his separari queat ipse Bellarminus. [h] Negat enim sanctos ante ascensum Christi in cœlos à vivis adoratos fuisse. *Quia ante id tempus*, inquit, *sancti non videbant Deum, non fuit consuetum in V. Test. ut diceretur, sancte Abraham ora pro me*, &c. Claudam verbis Merceri ad hunc locum, *Ebraismorum ignorantia* (addo, & eum subsecutus fontium contemptus) *multos errores peperit & invexit in Ecclesiam,*

[a] Artic. 17. professionis fidei in Aquitania editæ: Extat inter opera Sadeelis.
[b] In Enchiridio de Vener Sanct.
[c] Catech. cap. 3. art. 8, in margine.
[d] De Beat. Sanct. l. 1. 10.
[e] De Idolol. 3. 7.
[f] Ad Amos 9. Num. 42.
[g] Ad Jes. 4. 1.
[h] De Beat. Sanct. l. 1. 19.

CAP. XLIX. vers. 9.

Non recedet sceptrum de Iuda, &c.

Vide de hoc oraculo *Casaubonum*, Exercitat. Anti-Baron. 2. Sect. 2. & 3. & qui accuratius hæc pensitârunt & in quibusdam non sine gravissimis rationibus à Casaubono dissentiunt, *Cunæum* de Repub. Ebræorum lib. 1. cap. 9. & 10. & *Scultetum*, Exercit. Euangel. lib. 1. cap. 3. [*Montacutium*, in Analectis Exercit. 2. sect. 8.] Subdifficile est hoc oraculum; ac propterea variis expositionibus obnoxium. Baronius cum pleris-

risque Patribus continuum regnum tribui Judæ promitti existimat, ad Christi usque adventum, serie continuâ, aut non nisi ad tempus interruptâ, duraturum. Existimat in ultimo Hasamonæorum Antigono, & Hircano, quem Herodes sustulit, extinctum regnum Davidicum. In Herode denique completum hoc vaticinium. Hanc sententiam sic refutat *Causabus* ut ostendat, 636. annos ab edito hoc vaticinio usque ad Davidem excurrisse, queîs nullus ex tribu Judæ imperium tenuerit, præter Othonielem & Ibtzanem, illorumque imperium non fuisse regium. Regium autem imperium à Davide demum inchoatum, desiisse in Zedekia. In Zorobabele revixisse quidem, sed non ultra 53. annos durasse. Ex eo penes Pontifices & Hasamonæos fuisse rerum summam usque ad Pompejum solidam & plenam, at postea valde imminutam & Senatui Rom. obnoxiam usque ad Herodem magnum. Hunc etiam alienigenam fuisse cum illustriss. Scaligero negat, ac proinde in eo hoc vaticinium non fuisse completum, sed in destructione templi secundi. Id quod Iustinus in Colloq. cum Tryph. egregiè ostendit. Quin & si Herodes alienigena fuisset, priorem tamen fuisse Pompejum, qui Judæam sub Romanorum jugum misit. Vult ergo *Casaubonus*, per *Judam* in oraculo Iacobi omnem Israëliticum populum intelligi, secutus in eo *Eusebium*, quem etiam *Bulengerus* Casauboni adversarius hîc sequitur, ut hic sit Oraculi sensus, *non deficiet, Rex, Dux, propheta ex gente Israëliticâ, usque dum venerit Silo.* Tres ponit gradus interitus Reip, Iudaïcæ, primum, cum populus, sui antea juris, servitutis jugum subire coactus est à Pompejo. 2. cum Archelao Viennam relegato, Judæa in formam provinciæ redacta est. 3. cum Titus urbem solo æquavit. Falsa ergo tria illa *αἰτήματα*, quæ à communis sententiæ Patronis tanquam si certæ & immotæ veritatis essent, sumuntur. I. Penes tribum Judæ fore perpetuum regimen usque ad Messiam. II. Messiam venturum tunc, cum rerum summa penes primum alienigenam esset. 3. Hunc fuisse Herodem magnum, Atque hic conveniunt Casaub. Montacutius, Scalig. Cunæus Scult. & alii. Hic verò diffident, universum populum Israëliticum sub nomine unius Judæ hic contineri. Quorum respublica est, eorum etiam esse sceptrum, asserit Cunæus, quem in omnibus

bus

bus Sultetus ſequitur. Id verò à Moſe uſque ad Ieroboamum, non Judæorum ſed omnium Iſraëlitarum fuiſſe. De hoc ſceptro non locutum fuiſſe Jacobum, ſeros annos ſpectaſſe, cum tribus Judæa, ſciſſo in partes contrarias populo, ſuam ſibi Remp. ſeorſim habere cœpit. Hanc ſceptri majeſtatem, ex quo ea ſemel Judæorum eſſe cœpit, manſiſſe eorundem, etſi mutatus interdum Reip. ſtatus ſit, ac penes Pontifices modò, modò penes Reges & Principes ſumma rerum fuerit. Quicunque populus ſuâ quadam Rep. & legibus utitur, is rectè ſe de imperio ſceptroque gloriari poteſt. Perinde ac regnum Poloniæ ſemper manet, quamdiu corona & jus eligendi Regem apud Polonos manet, etiamſi exterus regnet. Etiam eo tempore, cum populum non principes ſed optimates regerent, in medio magni Concilii, quod Sanhedrin vocant, ſceptrum pependiſſe tanquam inſigne quoddam Majeſtatis. Nihil interesse ergo, quâ de gente aut tribu fuerint qui Judaïcas res moderati ſunt, manſit enim ſemper Reſpublica Judæorum. Non enim Rempublicam Principis eſſe, ſed Principem Reip. Hæc literatiſſimus ille Juriſconſultus, Acad. Leidenſis nequaquam poſtremum columen cujus in ſacris diligentiam utinam Verbi divini Interpretes æmularentur! Hâc oraculi Interpretatione id effectum dedit, ut nulla nos cogat neceſſitas de Herode contentionis ſerram reciprocandi, an vid. is alienigena fuerit nec ne, cujus negativam ita tutati ſunt Scal. & Caſaubonus, ut quam plurimis eruditiſſimis viris non omnino ſatis fecerint.

Duos ergo Iacobus ſibi propoſitos habuit ſcopos,

I. ut oſtenderet, quo uſque Reſp. Judaïca, poſt abductas à Salmanaſſaro decem tribus, eſſet duratura, vid, ultra adventum Meſſiæ, *non recedet ſceptrum*, vel ut Junius. *non deſiſtet tribus à Juda*, donec venerit Tranquillator, Ebr. עַד כִּי יָבֹא quod commodè reddi poteſt, *donec venerit*, ut intelligatur, primò venturum Chriſtum in regnum ſuum, illudque ſolenniter inchoaturum, id quod poſt aſcenſum ejus in cœlum factum eſt in die Pentecoſtes. Errant enim qui adventum ejus tantum ad nativitatem ejus reſtringunt. Poſtea verò omnem penitus civilem Magiſtratum, & ordinem hierarchicum deletum iri. Quomodo

do Num. 20. 17. legitur עַד אֲשֶׁר נַעֲבוֹר *donec transierimus.* II. circa quod tempus venturus esset Messias, circa illud vid. mox subsecutura esset Reip. Judaïcæ πανωλεθρία, adeo ut ea certissimum & infallibile documentum Christi jam nati Judæis esse debuerit. Interpres Italicus *Deodatus* non recedit ab hac oraculi interpretatione, per sceptrum intelligens *majoritatem, & imperium hujus tribus, postquam semel ejus facta fuerit compos, & statum tribus, qui nunquam omnino desiit, usque ad Christum, qui eum convertit in regnum spirituale.* Pisc. in Bibl. Germ. *non recedet, id est, non omnino auferetur, ut nulla superfutura sit spes illud sceptrum id est regimen recuperandi, donec, &c.* Idem in Quæst in Genes. *non desinet tribus Juda, neque etiam potestas omnis imperandi adimetur ei, antequam venerit Christus in regnum suum, illudque solenniter incoarit.* Genevenses in annot. *Sceptrum non recedet,* &c. *id est, tribus Juda manebit à cæteris tribubus distincta, usque ad Messiæ adventum, retinebitque politicum & Ecccesiasticum regimen una cum notitia & cultu veri Dei aliquo modo, en quelque sorte.* Non ergo in Herode magno hujus vaticinii complementum constituunt, utpote sub quo nec Pontifices, nec sacerdotes, nec synedrium nec tribus distinctio desiêre. In his certe inter Herodis tempora & urbem vastatam nulla insignis facta est mutatio.

Porro, tironem moneo, vocem *Silo* commodissimè sic accipi, ut sit formæ קִיטוֹר. קִימוֹשׁ & significet Sospitatorem, tranquillatorem, omnis tranquillitatis authorem, ut ה sit thematis litera, à them. שָׁלָה unde שָׁלֵו tranquillus, שַׁלְוָה tranquillitas, unde Latinum *Salus, salvus, salvare, Salvator.* Ut vel hinc videas, quanta sit inter duo isthæc nomina SILOH & JESUS affinitas. Namque τὸ *Jesus* si non Latinius, at saltem ἐμφατικωτέρως reddi *Salvator,* quàm *Servator,* nemo opinor, iverit inficias. Quàm autem de facili ipsa *Salvatoris* vox à nominis Silo themate deflectatur, jam ostendi. Communis autem illa interpretatio, SILOH *Filius ejus* explicari non potest, nisi per multas ambages. Primo enim erit ה pro ו / quod exemplo non caret. Deinde שִׁילֹו erit שִׁלְיוֹ, atque hoc rursus pro שִׁלְיָהוּ ut פְּנֵהוּ pro פְּנָתָה / Tertiò erit Metonymia. Vox enim Ebræa שִׁלְיָה secundas significat, vel ut vulgo loquuntur *secundinas,* sic dictas, quod in iis *tranquillè* agat fœtus.

Oleastro quietum interpretatur.

Melanth. Scultetus.

Ex his omnibus, fateor, nihil est, quod non sit in S. Literis frequens. Sed an secundæ viro possunt tribui? Affixum enim si est, M. generis est & ad Judam referetur, Ego puto priorem sententiam esse simpliciorem, videoque placuisse eam Oleastrio, Fagio, Mercero, Drusio, Scultero, Melanth. Forstero, Castellioni, Schindlero, & aliis. Cave autem ne tibi quoque Porchetus & Galatinus imponant, affixum ה in שילה ad Virginem Mariam referri, ut innuatur hac voce *Messiam de matre absque patre nasciturum*, ut loquitur Galat. pag. 199. lin. 4. cap. 4. ה enim non magis est fœmin. affixum, quàm in אהלה עירה / ipseque Galat. p. 208. ex Kimchio docet, ה esse loco vau. Ita tamen hanc interpretationem vocis SILOH probo, ut alterum *Filius ejus*, atro lapillo non notem. Fruatur quisque judicio suo. Illud dissimulare non possum, eam, quam vulgatus interpres elegit, neutiquam mihi probari interpretationem, *mittendus, donec veniat qui mittendus est*, nec tueri eam queunt Pontificii, nisi cum rejectione textus Ebræi. *Existimo hunc locum corrupisse Judæos*, inquit Steuchus. Itane Steuche? Quomodo ergo antea fuit scriptum שילוח inquis. Ita & Corn. à Lapide, qui & illud addit, hoc commune olim nomen Messiæ fuisse, ut patet, inquit, Exod. 4. 13. Quo in loco ego tamen vocem שילח non invenio. *Unde ad hoc suum nomen*, pergit à Lapide, *Siloach allusit Christus, cum cæcum illuminaturus misit ad piscinam Siloë*, Joh. 9. 7. En suavi-ludia. Cui vero cordato id persuaseris Corneli, Cum enim Ebræi & ante Hieron. & post eum, locum hunc de Messia acceperint (Ex. gr. Chaldæi Interpretes tres, Thalmudici in Massech. Sanhedrin cap. XI, R. Salomo, Kimchi in Radic. &c.) quis credet locum hunc ab iis corruptum, & quidem eo fine, ne de Messiâ acciperetur: Certe ante Hieron. à LXX. Interpretibus non fuit lectum שילח / quomodo enim ex eo, τὰ ἀποκείμενα αὐτῷ, vel ut Euseb. citat. ᾧ ὑπόκειται, *cui repositum est*, exsculpsissent. Sed audiamus Galatinum, virum aliàs in accusandis fontibus nimis facilem. Sic ergo ille lib. 4. cap. 4. *Judæi nostri temporis latam habent viam fugiendi* si sc. שילח per Cheth legeretur) *objicere enim facile possent, Prophetiam hanc non de Messiâ, sed de aliquo alio intelligendam esse, & præsertim de Nebucadnetzar qui ad peccata eorum punienda mittendus erat, &c.* Quomodo & Lyra ab hac

hac versione deceptus exposuit. Vide jam Salom. Glass. ex professo de hoc loco cum Gordonio in Philologiâ sacra διαλεγόμενον, nec non Martinii Lexicon Philolog, Fagium, Mercerum, [Chamierum] & alios.

Tollam manum de hac tabula ubi istis, quæ supra à me disserta sunt, confirmandis adscripsero locum ex *Montacutio*, qui postquam probasset, יָבֹא vertendum esse VENERIT, authoritatibusque *Justini*, *Eusebii*, *Athanasii*, *Hieronymi* comm. in Sophoniam, *Theodoreti* in hunc locum, se munivisset, ut sententiam hanc de novitate absolutam in antiquorum classem transcriberet, objicit sibimet ipsi in hunc modum. At enim vero anni tunc effluxerant à nato Servatore LXXIII. præter propter, cum eventum sortiretur hoc vaticinium. (vid. in destructione urbis.) Rectè. Sed & anni non minus multi ab ablato per Herodem principatu & regno ad Idumæos translato, cum nondum Messias nasceretur. Esto autem multò plures effluxissent: * non sunt adeo coërcenda vaticinia. Qui volunt in Herode defecisse sceptrum, non statim advenisse Messiam contendunt. Totos annos XXVIII. intervenisse vult Baronius. Ultra equidem XXX. largiri debuit à semoto legis-latore & translato sceptro, neque tamen Messias nascebatur. Satis ergo vaticiniis factum esse solet, si eventum ipsorum non in ipso τῷ νῦν, sed in vicinitate quadam terminemus. Dictum est, illud *veniet* non præsentem denotare, sed præteritam rei prædictæ mentionem, & jam quidem Messiam advenisse oportere, cum sceptrum auferretur, non priùsquam veniret auferendum fuisse. Sed & aliter occurrendum est huic scrupulo, & in ipsomet adventu & illius τῷ νῦν, terminus designendus impleti hujus vaticinii. Χριστοῦ γὰρ παρουσίαν καταγγέλλομεν, οὐ μίαν μόνον, ἀλλὰ καὶ δευτέραν, inquit Cyrillus Hierosol. Et certè memorant Prophetæ geminum adventum, contraham verba authoris, primum inhonorum, secundum gloriosum. Qui duo adventus inter se tam disiuncti ἀναμὶξ plerunque à prophetis proponi solent, vix ut internosci queant. Gloriosus autem ille adventus duplex est particularis & generalis. Generalis, qui erit in novissimo die. Particularis cum adversus homines singulares judicium suum exercet. Judex in utroque idem Christus. Joh. XXI. ἐὰν θέλω αὐτὸν μένειν ἕως ἔρχομαι, τί πρὸς σε; usque dum venero.

* Vide in eandem sententiam Cunæum lib. I. cap. 9.

Ad judicium exercendum, non universale, sed contra Judæos particulare, quo & urbs & regnum & Resp. fato quodam occubuêre. Ita locum exponit secutus vetustiores Theophylactus, κατὰ τῶν σταυρωσάντων με Ἰουδαίων, μέλλων αὐτοὺς διὰ τῆς τῶν Ῥωμαίων ῥάβδου πατάξαι καὶ καταστρέψαι τὴν πόλιν αὐτῶν. Donec venero, ad judicium scilicet contra Judæos qui me crucifixerunt, quos per Romanorum virgam sum percussurus & subversurus eorum urbem. Quo quidem casu cum sceptrum & legislator ablatus defecerint omnino, impletum est quod dixit, *non deficient, &c. donec venerit.* Cum autem venerit, tunc deficiet & non restituetur in æternum. At ad illa usque tempora regnatum non est per duces è Juda & domo David. Fateor equidem, neque opus erat. Nec secundum Cardinalem regnatum est. Regnum enim proprie dictum finitum est in Zedekia. Regnum impropriè, id est potestas & principatus, in Zorobabel. Si per Assamonæos recuperatum dixerit principatum, quod affirmat, præterquam quod hoc liquido falsi convicerimus, non enim erant illi de Juda sed Levi, tum ne quidem in Herode principatus defecit ad eum modum, cum ab exitu illius per lineam fœmininam in Herode Agrippâ repullulaverit. Sed non erat opus ut regnaretur. Non enim de Judâ in individuo dixit, non in particulari de tribu Juda, sed de gente Judæa. Sensus ergo, Judæos ab illo tempore, quo cum cæteris gentibus censebantur, non desituros gentem esse, nec dissipandos, sed cum formâ aliqua reip. perstituros, sacerdotium & Legem retenturos, usque dum Messias advenisset. Hactenus Montacutium audivimus. Jam lege Bulengerum & videbis eum semper petere illud quod est ἐν τῇ ἀρχῇ. Aut impletum est hoc vatininium inquit, in Zedekia, vel in Pompejo, vel Herode, vel Tito. Non in Zedekia, non in Pompejo. Hoc fateris inquit ad Casaubonum, non etiam sub Tito. Et quare? Jam enim dudum natus & mortuus erat Christus. Ergo aut vaticinium erit falsum, aut sub Herode Idumæo erit impletum. Vides illud VENIAT primarium Bulengeri esse præsidium. Illud postremò addam, Si adventum Christi cum Piscatore & aliis accipias de adventu ejus in regnum suum, quod in die Pentecostes solenniter incoâvit, ex eo usque ad eversam urbem tantùm XL. annos præter propter

inter-

intercessisse. Cum autem inter Herodiani regni initium & Christum natum triginta circiter anni effluxerint, videbit facile cordatus Lector, illud argumentum quod à longiore illa temporis intercapedine adversus nostram sententiam depromi supra dicebamus non esset anti, ut propterea illi repudium mittendum sit.

EXODVS.

CAP. IV. vers. 25.

Et tulit ilico Sephora acutissimam petram
Et Josuæ 5. *fac tibi cultros lapideos.*

THomas Aquinas, cujus ego viri ingenium merito suspicio, postquam movisset objectionem adversus usum cultelli petrini in circumcisione, in hunc modum respondet, *Ad secundum, dicendum quod cultellus lapideus non erat de necessitate circumcisionis, unde non invenitur tale instrumentum præcepto divino determinatum. Neque etiam communiter tali instrumento Judæi utebantur ad circumcidendum, sicuti neque modo utuntur.* Hactenus vera & certa locutus est. Quæ vero sequuntur, incerta sunt *Legantur tamen aliqua circumcisiones famosæ, cultello lapideo factæ, sicuti legitur* Exod. 4. *quod tulit Sephora acutissimam petram, & Jos.* 5. *dicitur, Fac tibi cultellos lapideos* Hæc dico admodum esse incerta. Cl. Drusius in notis ad Josuam inclinat eò ut putet fuisse petrinos cultros. Ramirezius cap. 4. Pentecontarchi valde sudat, ut opinionem istam stabiliat. Argumenta à doctissimo Masio mutuatus est. At Cl. Junius, [a] Piscator, Genev. [b] Cajet. B. Arias Mont. & Pagn. existimant in voce צור quæ proprie *acumen* denotat, esse vel Motonymiam adjuncti synecdochicam, pro cultro acuto: vel metaphoram, quatenus צור *petram* significat. Quod ergo ex Theodoreto, Quæst. in Josuæ caput 5. & Iustini Dialogo cum Tryphone, subjicit Thomas, *Per quod figurabatur, circumcisionem spiritualem esse fiendam per Christum*

Parte 3. Summæ Quæst. 70. art. 3.

[a] in Quæstionibus.

[b] ad Jos. 5.

ſtum, *de quo dicitur*, 1. *Cor.* 10. *Petra autem erat Chriſtus*, quam firmo nitatur munimento, jam liquere arbitror.

CAP. X. verſ. 19.

Mare rubrum.

Quod Ebræus vocat ים סוף id eſt mare algoſum, id Græci θάλασσαν Ἐρυθρὰν vel Ἐρυθραῖαν, Latinus verò *Mare Rubrum* vocat. Et quidem bis extat in Novo T. Act. 7. & Hebr. 11. Creditum multis, ſic illud, dictum à colore aquæ, unde vulgò quoque ſic pingitur. Sed jam olim * Curtius prodidit, maris illius aquas ne colore quidem abhorrere à cæteris. Brodæus in Miſc. 3. 9. teſtatur ſe diligentiſſimè ſciſcitatum de multis, qui mare illud ſulcaverant, atque id reſponſi tuliſſe ſemper, quæ de rubra aqua aut arena vulgò dicuntur, falſa eſſe, neque ullum unquam repertum adeo ſtolidum, qui id ab Oceano noſtro quicquam differre exiſtimaret. Ludovicus Vartomannus, oculatus teſtis, in Itinerario, *Satis*, inquit, *in confeſſo eſt omnibus, quod dictum æquor non ſit rubrum, ſed iſtar reliqui æquoris.* Aſt ego de arenæ colore ἐπέχω. De algæ colore rubeo non contendo. Illud monuiſſe tironem ſatis fuerit, aquas iſtius maris non rubere. Unde ergo dictum *Rubrum?* Illud interpretamentum eſt Græci, Ἐρυθρὸς. Curtius, *Ab Erythro Rege inditum eſt nomen.* Suidas, Ἐρυθρὰ ἐκλήθη οὐκ ἀπὸ χροιᾶς τοῦ ῥοθίου, ἀλλὰ ἐκ τινὸς ἀνδρὸς Ἐρυθρᾶ τὴν προσηγορίαν, ἐνδυναστεύοντος τοῖς τόποις ἐκείνοις Agatharhides apud Photium, cum duas recenſuiſſet ſententias, quarum prima à colore undarum, altra à dominatore, nomenclaturæ communis arceſſebat originem, ſic inquit, ἔςι δὲ τὸ μὲν ἀπὸ τοῦ χρώματος τὴν κλῆσιν κατασκευάζον, ψεῦδος, οὐ γάρ ἐςιν ἐρυθρά. τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ δυναστεύσαντος, ἀληθές. Quis verò ille *Erythrus* ſive *Erythras*? Hic omnes futilitatis numeros impleverunt Gentiles. Hunc Erythrum *Eſavum* fuiſſe, qui cognomen habuit *Edom* id eſt ἐρυθρὸς. Genebr. ad Pſ. 106. Druſ. ad loca diffic. Exod. pag. 187. Scaliger ad Feſtum voce, *Ægyptius*, & omnium diligentiſſimè Fullerus Miſcell. 4. 20. oſtenderunt. Miraris lector, *Edomum* huic ſinui nomenclaturam dediſſe? Cogita, unicum montem *Atlantem* vaſtiſſimo

* lib. 8.

mari

mari nomen dedisse. Cogita, Philistæos mari mediterraneo, cujus nec ita diu, nec magna admodum parte domini fuere, de suo nomine nominasse *Palæstinum*, Exod. 23.11. Quid ergo miraris, potentissimum, quà late isti patebant campi, Monarcham, Esavum, aut potentissimam ejus progeniem nomen imposuisse isti sinui, quem diutissime sola possedit? Illud etiam adverte, veterum Idumæam nequaquam tam augustis circumscriptam fuisse terminis, ut hodie in tabulis depingitur, sed maximam Arabiæ Petrææ partem sibi vindicasse, finesque suos longo oræ maritimæ tractu ad sinum usque Arabicum seu mare rubrum protulisse. Omnem super hac re dubitationem tollit nobilissimus locus, 1. Regum. 9. 26. *Præterea classem paravit Rex Salomo in Hetzion Geber, quæ est prope Elothas: ad littus maris algosi in terra Edom.* Scribendum ergo *Mare Rubrum*, principe litera vocis *Rubrum* majuscula, cum non sit appellativi, sed proprii nominis interpretamentum. Vide Fullerum.

CAP. XII. vers. 7.

Et sument de sanguine ejus ac ponent super utrumque postem, &c.

Quàm versatus fuerit in S. Literis is qui Decretum Gratiani glossa illustravit, vel ex eo liquebit, quod distinctionem xI. caput *Ecclesiasticarum*, ubi inter alia de salutiferæ crucis signaculo agitur, hæc chartis illevit, *Veruntamen videtur signum Crucis traxisse originem ex Veteri Testamento, quod cum angelus deberet occidere primogenita Ægypti præceptum est filiis Israel, utrumque postem liniri de sanguine agni, ad modum Thau literæ, quæ est instar crucis.* Hæc Glossator. Ego verò nihil tale in ulla Editione invenio. An vero Thau crucis habuerit figuram ad Jezech. cap. 9. videbimus. Augustinus eadem dexteritate crucem ex historia Numerorum 20. exsculpsit Quæst. in Numeros, quæst. 35. *Quod petra virga percutitur, crux Christi figuratur. Ligno enim accedente ad petram gratia manavit, & quod bis percutitur, evidentius significat crucem. Duo quippe ligna sunt crux.* Certe lentis maxillis eos edere oportet, quibus istæ cupediæ sapiunt.

Vers.

Verſ. 11. *Phaſe.*

Ebr. פֶּסַח / Antiquâ lectione *Phaſe.* Penacuta enim nomina hujus formæ ſolent exprimere, quaſi ſemper in Pauſâ eſſent, פָּסַח / Et ח / ע ſive phathach furtivum ſub ſe, ſive phathach nativum ante ſe habeant, per E exprimebant, *Noach*, *Noë*, *Corach Core*, *Tharach Thare*, quod exemplum huic planè geminum eſt. De hac voce vide Martinium in Etymologico, Druſium ad voces Ebr. Novi Teſtamenti. Ex iis diſces, pleroſque veterum vocem terminatione Chaldaicâ hinc derivatam *Paſcha* pro Græcâ habuiſſe & non per quandam alluſionem, ſed ſerio ἀπὸ τοῦ πάσχειν deflexiſſe. Quod ex veteribus etiam Hieron. in cap. 26. Matthæi, & Iſidorus lib. 6. cap. 17. refutârunt.

Verſ. 5.

Iuxta quem ritum tolletis & hædum.

Ita legitur in Editione vulgaria. Ea verſio complures in iſtam ſententiam præcipites dedit, duo diſtincta ſacrificia agni & hœdi hic præcipi, quam prolixe refutarunt præter alios Abulenſis & Lyra. Recte notavit Cajetanus, pro poſteriori membro in Ebræo eſſe, *ex agnis & ex capris accipietis.* Et addit, *Hinc clare patet, quod dictio* (שה) *ſuperius interpretata* agnus, *communis eſt tam agno quam hœdo, ex eo quod jubetur accipi ex agnis & capris.* id eſt vel ovib. vel ex capris. Oleaſtrius, *Ex hoc loco apparet id quod ſupra diximus, vid.* שה *ſignificare pecus, ſive ſit agnus ſive hœdus.* Diſce tiro ex Cajetano, copulam vau (ET) hic idem eſſe quod diſiunctiva או *aut.* Qui maledixerit patri ET MATRI, Matth. 15. 4. ἢ μητρὶ, *aut matri.* Et quidem talium exemplorum magnam farraginem Grammatici comportarunt. Jubet itaque, verba Theodoreti ἵνα ὁ μὲν πρόβατον ἔχων τοῦτο θύσῃ. ὁ δὲ σπανίζων τοῦ προβάτου, τὸν ἔριφον id eſt *ut qui ovem habet, eam immolet: qui verò ea caret, loco ejus hœdum jugulet*, Chaldæus & LXX. Ebræa κατὰ λέξιν reddidêre, copulativam retinentes. Quod ſi hi eam per diſiunctivam expreſſiſſent, aut valde fallor, aut B. Auguſtinus nunquam tradidiſſet

diſſet ea quæ jam ſubjiciam. Sic ergo ille Quæſt. in Exod 42. *ab agnis & hædis. Qua in re Chriſtus ſignificari merito accipitur. Quid enim opus erit ovem vel agnum ab agnis & hædis accipiendum moneri, niſi ille figuraretur, cujus caro non ſolum ex juſtis ſed & peccatoribus propagata eſt.* Vides Auguſtinum verba Moſis ſic accepiſſe, quaſi agnum è miſcello ovium hœdorumque grege ſeligi juſſiſſet. Porro, Cajetani ſententiam de vocula שה firmatum ibo authoritate principis Grammaticorum Davidis Kimchii, הקטון מן הכבשים ומן העזים נקרא שה id eſt, *parvus ex ovibus capriſve vocatur* שה/

Abſque maculâ.] Vidi virum eruditum, qui hoc interpretaretur de maculâ coloris. Certè non illud excidiſſet viro eruditiſſimo, ſi vocem Ebræam conſideraſſet. Ea eſt תָּמִים id eſt perfectus, integer, ſine vitio, non mutilus, aut truncatus, aut vitioſus ulla parte corporis. Oleaſtrius, *non prohibebantur à ſacrificiis agni maculoſi velleris, ſed debebat eſſe integer quoad membra.* Lxx. reddunt τέλειον id eſt perfectum, Chald. Onkelos שְׁלִים/ quod idem valet. R. Salomo & Aben-Ezra interpretantur, בְּלֹא מוּם ſine maculâ i.e. vitio, ἄμωμος, quæ vox (μῶμος) videtur eſſe originis Ebraïcæ, ut vid. ſit à מום/ Unde Genebrardus in comm. ad Pſ. 119. 1. ulterius progreſſus τὸ תָּמִים/ cum per vocem ἄμωμος redditur, non à תמם ſed מום deflectit. Ridiculè. Quis enim unquam ejuſmodi formam Heëmanthicam ex Quieſcentibus Ain Vau vidit derivatam? Et ſi id daret quiſpiam, tamen vox ea magis *maculatum*, quàm *immaculatum* ſignificaret. Niſi quiſpiam oſtendat, ת Heëmanthicum vim τοῦ ἀστερητικοῦ habere. Quid ergo? תָּמִים ſemper eſt à תָּמַם/ De victimis uſurpatum optimè redditur *perfectus, immaculatus, ſine maculâ.* Hominibus verò etiam ſanctiſſimis tributum [a] Noæ, [b] Davidi, [c] Jobo, ſignificat *ſyncerum, integrum, ἄδολον*, ſine fuco, Belgicè **oprecht**/ [a] Geneſ. 6. [b] Pſ. 18. habetque in oppoſito חָנֵף hypocritam. Hoc ſenſu acceptum [c] Job. 1. 1. Vulg. aliquando *ſimplicem* & תֹּם *ſimplicitatem* vertit, ut Geneſ. 20. verſ. 5. & 6. & quidem optimè. Aliquando tamen *perfectum*, aliquando *immaculatum*, & *ſine maculâ* reddidit, haud omnino ſine periculo, quod Interpretes tollere ſatagunt diſtinctione inter perfectionem viæ & patriæ, abſolutam & comparatam, graduum & partium. Verùm ſi prædictis ſimilibus locis vocem Ebræam reddas, ut diximus, omnia erunt plana; nec diſtinctionis iſtius indiga.

CAP. XIII. verſ. 18.

Quintâ autem generatione aſcenderunt filii Iſrael de terra Ægypti.

Ita Lxx. At cornua obvertit Oraculum Gen. 15. *Generatione quartâ redibunt huc.* Hæc difficultas non parum exercuit Damaſum, ut liquet ex Epiſtola Hieronymi 23. qua Damaſo ad hanc quæſtionem reſpondet. Atque adeo ipſe Hiero. profitetur, nodum illum ſibi initio viſum inſolubilem. Auguſtinus Quæſt. 9. per Generationem intelligit ſeculum, puta ſpatium C. annorum, locumque Geneſ. 15. accipit de quarta generatione id eſt centenario annorum completo: hunc verò de incoato. Hieronymus hanc præmittit reſponſionem, Oraculum Geneſeos 15. completum in generationibus Levi. Levi enim ingreſſus eſt Ægyptum cum filio Cahath, Cahath genuit Aharon, Aharon Eleazarum, qui unà cum patre ex Ægypto exceſſit. Ecce 4. generationes. At dum Moſes hic quintæ generationis meminit, reſpicere ad tribum Judæ. A Juda enim uſque ad Naaſſon, qui ex Ægypto egreſſus, eſt, eſſe generationes 5. Juda, Phares, Ezron, Aram, Aminadab, Naaſſon. Vtraque reſponſio magnis urgeri poteſt difficultatibus. Neutra ſolida eſt. Altera quam Hieronymus adfert firmiori in originario textu tibicine fulta eſt, Videlicet in Ebræo non legi בְּדוֹר חֲמִשִׁי ſed חֲמֻשִׁים / Quam vocem Aquila & Symmachus reddidêre *καθωπλισμένοι* id eſt *armati*, quod eſt ipſiſſimum interpretamentum vulgarii interpretis. Ebræorum Interpretum Coryphæus Kimchi, *qui quintam coſtam* (חֹמֶשׁ Ebraicè) *ſuccinctam habet armis militaribus.* חֹמֶשׁ eſt coſta quinta. Lxx. ſolent *ψόαν* interpretari id eſt lumbos, Aben Ezra, חֲגוּרֵי חֹמֶשׁ לַמִּלְחָמָה accincti quintâ coſtâ ad bellum, ut חֲלוּצִים ſint חֲגוּרֵי חֲלָצַיִם accincti lumbis. Onkelos, מְזָרְזִין *accincti*, *εὔζωνοι*, quod ipſiſſimum hujus vocis interpretamentum eſt, Joſ. 1. 14. apud eoſdem Lxx. Iidem verò Jeſa. 4. 12. uſi ſunt voce *διεσκευασμένοι*, parati. Vtrobique vulgatus, *armati.* Theodotio ſolus reddidit, *πεμπταίζοντες*, *numero quinario incedentes*, quod video placuiſſe noſtris Interpp. Junio & Trem. quorum illud eſt, *militari ordine.*

ordine. Sed frustra tot verba facio, cum non existimem ullum inter Pontificios fore, qui Græco textui hîc sit patrocinaturus.

CAP. XXI. vers. 3.

Cum quali veste intraverit, cum tali exeat.

Ita vulgatus. Cajetanus, *Nulla hic vestium mentio.* Et Steuchus agnoscit גַּף semper corpus denotare. Verba Ebræa, אִם בְּגַפּוֹ יָבֹא בְּגַפּוֹ יֵצֵא / *si cum corpore suo* (Lxx. μόνος, solus) *venerit, cum corpore suo* (Lxx. μόνος) *exibit.* Chaldæus utitur voce בִּלְחוֹדוֹהִי / quæ idem significat quod Græcum μόνος. Oleastrius quoque agnoscit in Ebræo *venire cum corpore*, notatque Ebraïsmum esse, pro *venire solum*, Jam vide allegorias Scholasticorum de hac veste, nominatim vero commentarium Dionysii Carthusiani & cave sequaris.

CAP. VI. vers. 3.

Nomen meum ADONAI non indicavi illis. Ita Vulgatus.

Etiam Lxx. καὶ τὸ ὄνομά μου κύριος οὐκ ἐδήλωσα αὐτοῖς. In quorum vestigia pedem quoque suum posuit B. Lutherus. At illud esset Ebriacè הוֹדַעְתִּי אוֹתָם vel לָהֶם / In textu Ebræo ita legimus *at [in] nomine meo* יְהֹוָה לֹא נוֹדַעְתִּי לָהֶם IHUH *non innotui illis.* Atque ita uno impetu concidunt plurimæ quæstiones, quas super hoc loco moverunt Interpretes. Quia vero Interpres Latinus τὸ τετραγράμματον ὄνομα hîc loci reddit per cognomen ADONAI, puto non admodum fore alienum, si hic exhibeam cum tractatum quem Lectoribus meis non semel sum pollicitus.

SIXTINI AMAMA

DE

NOMINE

Tetragrammato.

DISSERTATIO.

CUM

RESPONSIONE

Ad argumenta Cl. Viri,

D. NICOLAI FULLERI, Angli, quibus pro vulgatæ lectionis JEHOVAH certitudine disputavit.

Ad Reverendum, Pietate, varia eruditione & meritis insignem virum,

D. FESTVM HOMMIVM,

SS. Theol. Doctorem, Ecclesiæ Leidensis Ministrum & Collegii Theologici Regentem, dominum & patronum meum omni observantia colendum.

CUM ante annos XII. Oxonii literas Ebraïcas docerem, rogabar sæpe ab auditoribus meis, cur in textus Ebr. lectione voci יהוה cognomen *Adonai* substituerem. Respondebam breviter, nomen illud alienis vocalibus scriptum esse, proprias vero superstitionis & quæ ex ea tandem orta est, ignorantiæ tenebris obrutas exolevisse: Illud saltem ne pervicacissimum quidem, qui Cl. Drusii tetragrammaton legisset, inficiaturum, lectionem vulgatam *Iehova* incertam esse. Quærebatur magno studio tetragrammaton Drusii, sed quia distracta jam pridem erant exemplaria, rogabant auditores, ut ipse ad tironum captum aphorismos aliquot conscriberem. Parebam libens, & quæ Cl. Drusius habebat ad rem propius pertinentia, transcribebam, cæteris, ne in immensum excurreret dissertatio, missis. Ex selectissimis Bodlæanæ Bibliothecæ authoribus eam auctum ibam. Memini, inter alios, Reverendum & Magnificum virum, D. JOH. PRIDEAUXIUM, Theologiæ Doctorem & Professorem Regium, nunc Academiæ pro-cancellarium, communem nostrum amicum, illam dissertationem meam legere, & discedentem hortari, ut eam aliquando evulgarem. Ego licet à me impetrare non potuerim ut ejusmodi scriptulum seorsim ederem, non destiti tamen illam ipsam

eruditis & piis Theologis communicare. Fidem mihi faciet vel unicus *Scultetus*, & iste communis noster amicus, ὁ νυῦ ἐν ἁγίοις, cujus Epistolam hic repræsentabo.

SIXTINO AMAMÆ
S. P.

Vir Clarissime, Legi, & ut, quod res est, dicam, cum voluptate legi, tuas de Tetragrammato meditationes, rogoque ut per prælum illa communices Theologiæ studiosis. Joh. Seldenus *de Dis Syrorum procul dubio tibi visus est. Is quoque hanc materiam attigit, sed paucis.* §. 48. *omisisti annum, quo* Galatinus *floruit.* Bucholzerus *meus in Indice Chronolog. annotat*, P. Galatinum *anno 1518. scripsisse Epistolam ad* Reuchlinum. *Hunc ergo annum tibi nominandum existimem. Vale. Embdæ 1623. 18. May.*

ὁ σὸς ABR. SCULTETUS.

Ex eo in vestra urbe prodiit doctissimi viri tractatus de genuina antiquitate vocalium, cum appendice oratione de hoc ipso nomine. Tum vere plane sedebat, meum istum fœtum æternis tenebris sepelire. Tam enim eleganter, tam plene Orationis istius authhor de isthoc argumento disserebat, nihil ut à me addi posse existimarem. At rursus, postquam incidi in postremos libros Miscellaneorum, Cl. Viri, D. NIC. FULLERI, ut vidi magnum virum in appendice disputare adversus Cl. Drusii præceptoris mei, aliorumque eruditissimorum virorum sententiam, ut cognovi quosdam vitio creatos Prætores, istis qui *Adonai* legunt, superstitionis & *nequiter imminutæ textus efficaciæ* crimen impingere, consilia in contrarium retuli.

culi. Ostendendum quippe erat, quam procul doctissimi viri, quorum me sequacem profiteor, superstitionis causas habuerint. Abstergenda erat *nequiter imminuta textus efficacia* macula. Ostendendum erat auditoribus meis, hanc lectionem esse antiquam & ab ipsis Apostolis sacratam, occurrendum erat scandalo, quod ea lectio teneræ conscientiæ auditori præbere posset. Rogandi denique erant omnes boni, ne pertinaci præjudicio condemnent lectionem, quæ gravissimis rationibus & magnorum virorum exemplis nititur. Hæ rationes cum apud me præpotuissent, recognovi juvenile scriptum & multis additamentis auctum ivi. In testimonia Thalmudicorum & Rabbinorum, quæ vulgo huc afferuntur, inquisivi accuratius. Ibi vero deprehendi, quam sæpe testimonia Ebræorum obtorto collo à viris etiam doctissimis trahantur aliorsum atque authores voluere. Ea causa est cur multa præteriverim testimonia, quæ vulgo in hac materia accongeruntur. Interim alia se obtulere, quæ studioso lectori non nolenti erit legere. Ita factum est, ut quod antea unius atque alterius schedæ erat, ut vara vibiam sequitur, in aliquot schedas succreverit. Hic vero publice protestor, sicuti nulli unquam ob lectionem *Iehova* litem movi, ita ne nunc quidem mihi scopum esse, ut cum quopiam super hac re litigem, nedum ut petulantis linguæ verbere eos insecter, qui hic diversi à nobis abeunt. Qui me historiam sacram Sulpitii Severi publice enarrantem audiunt, norunt, me à voce *Iehova*, quando loca scripturæ integra ex Versione Junio-Tremelliana cito, non abhorrere. Quis enim ego sum, ut brachia dirigam contra hunc inveteratæ consuetudinis torrentem? Adhæc, non ista quæstio est

est à qua salus vel pax Ecclesiarum dependeat, Grammaticæ pulpæ est. Ac proinde pectoris me augustiæ non capiunt subtilitatem istius responsi, quo omnia argumenta nonnulli difflare solent, *Non curamus Grammatica argumenta.*

Nunc ad te venio, Reverende & Clarissime vir, Magna sunt tua quibus me tibi obligasti, merita. Jam tum cum Lugduni Batavorum Musis litarem, eximium in te patronum habui. Ex quo in hac statione versatus sum, sæpe benevolentiam tuam expertus sum. Atque hactenus fortassis gratitudinem aliquam præstare potuissem. At ex quo molestissimum istud iter, ante biennium, hyberno tempore, intensissimo gelu, suscepisti, ut mihi repræsentares diploma Magnificorum Acad. Leidensis Curatorum, quo, te præcipue obstetricante, ad ordinariam Ebrææ linguæ professionem, quam magnus ille *Erpenius* immaturo suo obitu vacivam fecerat, vocabar, ex eo, inquam, omnis dignas grates persolvendi spes decollavit. Ex eo, ingrato mihi vivendum & moriendum esse video. Et quidem hæc ingenua, & ab intimis mentis meæ penetralibus profecta confessio est. Ejus chirographi vicem hanc dissertationem accipe, quam ex antiqua formula tuæ Rev. L. M. Q. dico & dedico. Materiam quam tracto, ut tibi approbem, non admodum laboro. Tu enim istius Synodi pars magna fuisti, in qua illa, quam hic defensum eo, lectio, prudentissimo decreto approbata est. Magis laboro, ut candidum hunc animum tibi probem, qui tuæ Rev. æternum devotus erit. Vale Rev. Domine & diurna bono Ecclesiarum & Academiæ. Franek. Fris. 12. Janu. 1628.

Tuæ Rev. devotissimus cultor

S. AMAMA.

SIXTINI AMAMA

DE

NOMINE

Tetragrammato

DISSERTATIO.

I. NOminum Dei alia ab essentia ejus, alia ab effectis attributisque desumpta sunt.

II. Primas meritissimò tenent illa, quæ ab essentiâ desumpta, [a] Theologi Græci ὀνόματα τοῦ ὄντος vocarunt. Itaqne Deo propriissimè conveniunt, utpote qui ὅλον ἐν ἑαυτῷ συλλαβὼν ἔχει τὸ εἶναι, οἷόν τι πέλαγος οὐσίας ἄπειρον καὶ ἀόριστον id est *universum illud esse complectens in se habet, quasi pelagus quoddam infinitum & immensum.*

III. Suntque ea numero tria, יָהּ / אֶהְיֶה & quod principem locum obtinet. יהוה /

VI. Nam quod [b] alii quartum accongessêre, vid הוא / nimium à veritatis regione, ut Luciliano isto utar, aberrârunt. Citant locum ex Ps. 102. 28. ubi & Lxx. ὁ αὐτός reddidêre. Sed & isthîc, & alibi, vid· Jesa. 42. 8. quæ duo loca hîc afferri solent, pronomen illud à propriâ notione dimovere nihil cogit. Meritò ergò à viris doctis explosum est.

V. Tria hæc nomina ab uno eodemque themate descendunt. Primum enim quod attinet, vid. אֶהְיֶה / futurum est, Kal. ab הָיָה / esse autem nomen Dei adversus [c] *Paulum Burgensem* docent ex loco Exodi 3. 14. אֶהְיֶה *misit me ad vos.*

VI. Sunt qui [e] putant hoc esse τετραγράμματον & quod Deus de se dixit primâ persona, אהיה id est sum, id homines de illo efferre in tertiâ יִהְיֶה est ille qui est, & mutato Jod in Vau (ut literæ istæ alternare solent) יהוה /

VII. Hiscuni ad Exod. 3. 15. אהיה האמור בפסוק הראשון הוא שמי לעולם שכן אנו כותבין השם המיוחד במצפץ שהבה קורא לעצמו חצמץ ואנו קורין לו מצפץ / Quæ verba sic convertit Cl. Drusius, pag. 94.

[a] Nominatim Damascenus. Vide Cl. Drusii Tetrag. cap. 1.

[b] Inter alios Galatinus lib. 2. cap. 23. *Dictio* הוא *qua Latinè idem quod* ipse, *apud Hebræos divinum nomen est, & Deum propriè significat.* Et Capnio de verbo Mirif. 2. 16. Sed & non defuere qui זֶה לִי ex Exo. 15. 2. inter nomina Dei recensuere. Vide apud Gal. 8. 17.

[c] In Additionibus ad Lyram.

[e] Vide Drus. cap. 3. & Bellarm. Exercit. ad Ps. 36.

94. *Ehjeh memoratum versu præcedente* [vid. 14.] *est nomen meum in seculum.* [*Sic enim nos scribimus nomen appropriatum per Mitzphatz,*] *Deus enim benedictus vocaverat* [vocat] *se ipsum* תצמץ *hoc est* אהיה / *sed nos vocamus eum* מצפץ id est יהוה / Hactenus Cl. Drus. Ecce מצפץ ` יו interpretatur יהוה / & תצמץ ` אי exponit per אהיה / Sed non explicat. Ego hic hærebam, neque me expedivissem, nisi commodum in mentem mihi venisset commutatio literarum, quam *Ethbasch* vocant. מצפץ ergo in ista commutatione est יהוה / Et תצמץ est אהיה / Ita amant tenebriones isti caliginem offundere suis commentariis, ut sæpe alium commentarium desiderent. In sequentibus clarior est idem Hiscuni, *Porro*, inquit, *Vau in* מצפץ (id est יהוה) *ponitur pro Jod, ut in* הוה fuit, *pro* היה / *Et quia non convenit, ut dictio significans essentiam sanctitatis eadem sit cum dictionibus denotantibus essentiam profanam, mutata est ab aliis profanis vocibus*, vid. permigrationem ל Jod in vau, uti antea dixerat.

VIII. Secundum quod attinet, יָהּ / f decurtatum putatur ex Tetragrammato יהוה / cujus certe duas anteriores literas nec id tantum, sed & primæ syllabæ sonum, si vera ea lectio est, quam Samaritanis g *Theodoretus* aliique asscribunt, nimirum *Jave.*

IX. Hoc esse illud nonnulli opinantur, quod in nominum quorundam finibus occurrit, ut זְכַרְיָה יְשַׁעְיָה עֹבַדְיָה / &c. cui sententiæ adversatur Scindlerus, tum quia in ejusmodi nusquam compareat ה Mappik, tum quia sæpe cum vau Paragogico leguntur, יְשַׁעְיָהוּ / &c. sed primæ ejus rationi oppono vocem יְדִידְיָה * quam ipse Scindlerus in themate ידד interpretatur *dilectum Domini*, præeunte Scriptura, 2. Sam. 18. vers. 24. 25. Quicquid sit, illud extra omnem contraversiæ aleam positum est, ex hoc nomine compositam esse vocem הַלְלוּיָה / unde, licet οἱ LXX. vocem Ebr. retinuerint, h *Theodotio* tamen Interpres vetus, *αἰνεῖτε* τὸ ὄν, reddidit. Ergo יָהּ τὸ ὄν. Ens entium, principium essendi.

X. Friget nimium illud quorundam commentum, hoc nomen, ut à Tetragr. decurtatum est, sic & denotare Deum decurtatum & imminutum id est Christum hominem factum & pro peccatis nostris passum. Neque etiam video quid spectaverit Hieronymus, quando ad Jesa. 26. asserit, nomen JAH invi-

f Vide Thes. Pagnini & Mosem Maimonidem in More Nebuchim lib. 1. cap. 61. *Nomen duarum literarum, inquit, quod est sumptum à nomine quatuor literarum, est de ratione firmitudinis essentiæ.*

g In Qu. 15. ad Exodum.

* hæc vox scribitur sine Mappik in 3. editionibus Venetis in fol. & in quarto, Edit. Basil. & Rob. Stephani in 4. & Regiis.

h vid. Drus. cap. primum.

Invisibilem, Adonai vero *ineffabilem* significare.

XI. Facessam ab hoc nomine, si illud apposuero, juxta Cabalistas hoc nomen symbolum esse istius affectus in Deo, quo condonat peccata; Quia vid. frequentissimè iis in locis & argumentis usurpatur, ubi hæc misericordia ceu materia & seges divinæ laudis commendatur. Onkelos & Jonathan vocem illam aliquando reddiderunt per דְחִילָא id est timorem, pavorem Certe Gen. 31.42. Deus vocatur פַּחַד יִצְחָק *pavor Isaac* id est interprete Chaldæo Onkelos, דִּדְחֵיל לֵהּ יִצְחָק *quem timuit Isaac.* At cur nomen יָהּ ita reddiderint, adhuc quæro. Loca ex multis hæc sunt, Jesa.12.2. Jesa. 26 4. Psal. 118.14. Exod. 17. vers. ult.

iVide his quoque *Aria Montani* Joseph. seu de arcano sermone cap. 1. de Deo. Adducit autem hæc loca Scripturæ, Psal. 102. Ps. 106. Ps. 111. Psal. 112. Ps. 113. 115. 135.

XII. Restat tertium, κατ᾽ ἐξοχὴν ὄνομα τοῦ ὄντος & שֵׁם הָעֶצֶם nomen substantiæ dictum, videlicet nomen Jod, He, Vau, He.

XIII. Thema habet הָיָה *fuit.* Ergo ab essentia deductum hoc nomen est. Et certe Deus non solum *est*, sed & facit *esse*. Hinc optimè dicitur nomen illud denotare Dei æternitatem, & veracitatem. *Æternitatem*: Ille enim verè *est*, qui æternus est, qui est primus & ultimus, Apocal. 1. 8. ὁ ἦν, ὁ ὢν καὶ ὁ ἐρχόμενος. * & vers. 4. ἀπὸ τοῦ ὁ ὢν, καὶ ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐρχόμενος, pro quo Apoc. 16.5. ὁ ὢν, ὁ ἦν, καὶ ὁ ἐσόμενος, quomodo istum locum restituit D. Beza. Quam æternitatem simili periphrasi Gentiles suo quoque Jovi adscripsêre. Illi enim, teste Pausania, hoc versu accinebant vates,

* planè ut in Ebraismo יָמִים הַבָּאִים & עוֹלָם הַבָּא dies futuri & seculum futurum.

Ζεὺς ἦν, Ζεὺς ἐστι, Ζεὺς ἔσσεται, ὦ μεγάλε Ζεῦ

XIV. *Independentiam* addidi. Ille enim verè *est*, qui à se ipso est. Quò respiciens Cl. Junius hoc ipsum nomen in suo Irenico, αὐτοών, reddidit. *Efficacitatem*: A Deo enim habent suum *esse* omnes creaturæ. *Veracitatem* denique: Namque Deus præstat & *esse* facit id quod promisit, sive quod idem est. omnibus suis promissionibus dat τὸ εἶναι; ut non solum sit ὁ ὢν καὶ αὐτοών, sed & ἐσιῶν & ἐσιοποιός. Atque hoc postremum, vid. veracitatem, potissimum spectavit Deus apud Mosem, Exod. 6. 2. Istorum enim verborum hæc mens est: Apparui quidem Abrahamo, &c. nomine *El schaddai*, id est Dei omnipotentis, atque ita docui me *posse* ipsis præstare promissionem terræ

Canaan: At in nomine יהוה non innotui illis id est nondum præstiti ipsis quod promisi. Nunc demum cognoscetis vim hujus nominis, vid. cognoscetis me non solùm ὄντα, sed & οὐσιοῦντα. Quod promisi, quod mihi factu possibile esse Abrahamo declaravi, jam tandem faciam ut *existat*, jam præstabo. Ebræorum de voce illa pervulgata sententia hæc est, in *Elohim* esse significationem מדרת הדין id est proprietatis iudicii & stricti juris, at in יהוה contineri מדרת הרחמים proprietatem misericordiæ. At neutrum firmo in S. Literis tibicine nititur. Namque τὸ Elohim quod attinet, illis accedimus, qui ejus themati jam inusitato (אָלַה) notionem adorandi assignant, idq; ex Arabismo, in quo אָלַה *adorare* significat. Vnde Arabes Deum quoque *Ilahon* vocant, quia solus adorandus est.

XV. Graviter ergo hic lapsus est. * Hieron. ab Oleastro, Hispanus, Dominicanus, sacerrumique Senatus Inquisitionis, dum viveret, assessor, dum vocem *Jehova*, quam putat veram lectionem Tetragrammati esse, seriò deducit à nomine הָוָה, quod perniciem, calamitatem, accidensque malum significat, semperque in malam partem sumi & Lexica & concordantiæ docebunt.

XVI. In hunc errorem præcipitem eum dedit falsa hypothesis, quâ credidit, vocem *Jehova* veram nominis, de quo agit, lectionem esse. Sed quemadmodum cavendum est, ne in disputatione vocem controversam *Jehova* cum nomine Tetragram. confundàmus, nisi βαττολογεῖν & τὸ ἐν ἀρχῇ κείμενον petere velimus, ita & ab altera parte videndum, ne cum nomine אֲדֹנָי (per quod tamen ab omni ævo lectum est) in interpretatione misceamus. In quo præ imperitiâ Ebraïsmi Tertullianum lapsum fuisse supra pag. 292. ostendimus.

XVII. Sed redeamus ex diverticulo in viam. Vocatur hoc nomen τετραγράμματον id est quadriliterum, idque κατ' ἐξοχὴν, nam & alia Dei nomina quadrilitera sunt, ut אֶהְיֶה / אֱלוֹהַּ / אֲדֹנָי / Atq; hic non possum non mirari crassam illam n *Mathæi Doringii* inscitiam, qui ipsam hanc vocem [τετραγράμματον] putavit esse illud nomen, quod eruditi τετραγράμματον vocare consueverunt.

XVIII. Appellatur & aliis nominibus (quæ invenies apud alios. Celeberrima appellatio ista est, שֵׁם הַמְּפֹרָשׁ *schem hamme-*

* Comm. in Genes. cap. 2. verba ejus hæc sunt, *Ego video in radice* הוה *duo esse* vid. הוה *esse &* הוה *quod juxta Ebræos est accidens eventus quo malus: Et cum* hova *plus similitudinis habeat cum* Jehova, *quam* hava, *puto melius derivari ab hova quam ab Hava.*

n Hujus replicæ pro Lyra contra Burgensem in Bibliis Lyræ simul excudi solent. Dixerat

mephorasch. Vnde autem ita appellatum sit, non una eruditorum sententia est. In causa est πολύσημον vocis. Radix enim in linguis orientalibus significat *separare*, *exponere*, *proferre*. Hinc alii reddunt, nomen separatum. Maimon in More, cap. 61. כל שמותיו יתעלה הנמצאים בספרים כלם נגזרים מן הפעולות וזה מה שאין העלם בו. אלא שם אחד והוא יוד הא ויו הא שהוא שם מיוחד לו יתעלה ולזה נקרא שם מפורש עניינו שהוא יורה על עצמו יתעלה הוראה מבוארת אין השתתפות בה / hoc est, *omnia nomina* [Dei] *exaltandi quæ reperiuntur in libris desumpta sunt ab ejus operibus. Atque hic plane nulla est occultatio. Sed nomen unum est, vid. nomen, Jod, He, Vau, He, quod est appropriatum illi exaltando, quod ideo vocatur nomen mephorasch, nempe quia denotat Deum significatione perspicua &c.* אמנם שאר שמותיו הנכברים מורים בשתוף להיותם נגזרים מפעולות / hoc est, *Sed cætera nomina ejus gloriosa * ambigue significant quia sumpta sunt ab operibus.* Vides ex hujus mente dici *mephorasch* id est separatum, quia separatum est ab aliis Dei nominibus, utpote nomen ab omni æquivocatione & ambiguitate liberum & proinde creaturis incommunicabile. Ut non male reddi quoque possit, nomen clarum, evidens. Sed quia omne id fere, quod miramur, ideo miramur, quia ratio agendi & causæ ejus à mente captuque nostro *separata* sunt, ideo Munsterus in Diction. Chald. reddidit *nomen mirabile*. Jud. 13. 18. In Ebræo est פלאי *mirabile*, proprie *separatum*. Hæc enim est generalis thematis notio, ad quam reliqua significata, *occultum*, *difficile*, *impossibile*, *mirabile*, *ignotum esse*, &c. tanquam species ad genus referri possunt. Chaldæus reddit מְפָרַשׁ / ad verbum, *separatum*, scilicet, ex Munsteri mente, à nostro captu. Et certe merito dixeris nomen mirabile, quod puram Dei essentiam significat, quam humani pectoris angustiæ non capiunt. Sed Cl. Drusius conjectat istic loci pro מְפָרַשׁ legendum מַפְרַשׁ / *in Afel*, & vocem פרישן quoque notare *miracula*. Alii perpetuo שם המפורש interpretantur, *nomen expositum*. Hanc Interpretationem sibi præ altera illa arridere, profitetur Cl Drusius cap. 6. Et certe usitatissima notio & פרש in conjug. *Phiel* hæc est, *interpretari*, *exponere*, *declarare*. Cur autem sic dictum? Respondent ita appellatum, quod per nomina 12. & 42. literarum exponeretur, de quibus in sequentibus dicetur. Vide Galatin. 2. 10. Ego ut hanc interpretationem non damno,

Burgensis in Additionib. ad cap. 3. Exodi qu. 9, nomen Tetragrammaton carere plurali numero. Roga delirus homo, quid vetet dicere à *Tetragrammaton*, *tetragrammatones*, sicut à *Simeon Simeones*? Verè itaque de eo Stenchus ad Gen. 17. *non esse dignum qui nominetur, ob universam V. T. scripturam fœdissimâ barbarie conspurcatam.*

* Drus. c. 5. & Buxt. dict. pag. 129.

* vel cum participatione.

mo, ita eruditorum judiciis expendendam dabo meam conjecturam. פָּרֵשׁ in *Phael* Chald. passim significat *proferre, pronuntiare, nuncupare*, Quid ergo, *nomen* suis propriis literis *prolatum pronuntiatumve*? שֶׁקְרִיאָתוֹ כִּכְתִיבָתוֹ quod legitur uti scribitur. Ut hac nomenclatura distinguatur à cognomine *Adonai*, per cujus ceu vicarii nominis consonas vulgo exprimitur. Atque hæc de pervulgata illa hujus nominis appellatione. A cæteris abstineo.

XIX. Abstinebo quoque manum ab inumeris aliorum circa hoc nomen speculationibus, quas dum tractant multi, videre quidem est verborum p νάματα, solidæ autem veritatis vix q φλεγμὸν. Illud tamen inter eas paululum eminet; In hoc nomine tres esse literas distinctas, יהו / quæ totidem personas in adoranda Triade denotent, literam autem secundam ה secundam personam denotantem duplicari, ad indicandam duplicem Christi naturam. Sed ridiculi illi sunt, qui ex hoc nomine nomen r Ἰησοῦς deduxêre. ש vero insertam putant ex voce אִישׁ *Vir*, ad incarnationem ejus denotandam, quasi *Jehovam virum* dicas. Nos literam ש / præcipue si vocem claudat, demi aliquando, at nunquam addi solere didicimus.

p *rivos.*
q *guttulam.*
r Osiander in annotat. ad Harmoniam Euangelicâ, ut & Castalio alibi. Magis ridiculus ille Theologus, cujus meminit Erasmus in Encomio Moriæ, qui interpositum *Sin* ex lingua Scotica deduxit, utpote in quâ *peccatum* ac si respectû eo esset, *Ecce agnum Dei, qui portat peccata mundi.*

XX. Circa hoc nomen multa quæruntur ad forum Theologorum magis pertinentia, quæ impræsentiarum non tangam, ne objectetur mihi τὸ ὑπὲρ τὸ σκάμμα πηδᾶν, καὶ ἐν ἀλλοτρίῳ χορῷ πόδα τιθέναι. Illud nostri fori esse opinor quo quæritur, quomodo hæc vox sit efferenda, sitne hodie usitata & pervulgata vox *Jehova* certa & germana nominis ejus, de quo agitur, lectio. Hanc controversiam ad captum juniorum hic tractare mihi decretum est. Judices deposco omnes quotquot has literas amant, existimant, intelligunt. Sicubi lapsus fuero, ostendant, viam erranti comiter monstrent, lapsum erigant, non tam paratus quisquam ad monendum fuerit, quam ego ad corrigendum.

Quæstio

XXI. Sed antequam ad ipsam quæstionem accedam, tu, φιλομαθὴς Lector, patere te per diverticula quædam non omnino, ut spero, injucunda duci, historiamque hujus paulo altiùs repetituro, aures paululum substringe.

XXII. Illud primò animo imprime, nomen hoc quia Deum ab essentiâ, peculiari & sigulari quodam modo denominat, illudque

que Deus sibi peculiariter reservatum, nec alteri communicatum voluit, apud priscos Ebræos in majori *r* reverentia fuisse quam reliqua Dei nomina. Hinc pio quodam studio ab ejus*s* pronunciatione abstinebant, ne quotidiano usu vilesceret, ut solent ea quæ quotidie in ore & usu sunt. Maimonides in More cap. 61. סוף דבר גדולת זה השם והשמירה מלקרא אותו להיותו מורה על עצמו יתעלה מאשר לא ישתתף אחר מן הברואים בהוראה ההיא hoc est, *Summa rei hac est, magnitudo hujus nominis & cautio ne quis illud legat hinc est, quod significet Dei exaltandi substantiam seu essentiam, & quidem ita significet, ut nulla creatura communicet cum eo in ista significatione.* [Alsted. in Paratitlis Theol. p. 153. *Principio tenendum est veteres Judaos, non ex superstitione aliqua, ut hodie posteri eorum faciunt, hoc nomen vulgo proferri noluisse: sed quod primum in eo Christi mysterium agnoscerent, quatenus is tunc adhuc à tergo Abraham, ut sic dicam, cognoscebatur, Gen. 22. 13. Deinde, ut indicarent ea, per qua Deus se iis revelasset, religiosè potius custodienda & observanda esse, quam ut profano vulgi usui, aut humana disceptationi permitterentur. Qua sancta & castissima consuetudo si in Ecclesia N. Test. semper observata fuisset, Theologiam hodie multo simpliciorem haberemus, ambitiosaque contentionis & scandalosissimorum certaminum minus esset.* Et pag. seq. *Certum est, veteres Judaos ante Christum abstinuisse à promiscua hujus nominis prolatione, non superstitione, sed religione.*]

r Theodoretus quæst. 15. in Exodum Euseb. lib. 11. præp. Evang. Galatinus lib. 2. 10. P. Burgensis ad Exod. 3. Drus. c. 7. 8. Buxtorf. loco citato. Scaliger in notis ad frag. selecta pag. 34. Rivet. ad Psal. 110. Alstedius in Lexico Theol.

s Omitto Ebræos quorum nomina hoc spatium non capit.

XXIII. Tantum à sacerdotibus in benedictione illa solenni, de qua Num. 6. versibus ultimis, & quidem cum illam in ipso templo recitabant, pronuntiabatur. Thalmud in Massecheth Sota, cap. 7. Misna 6. ברכת כהנים כיצד במדינה אומרים אותה ג׳ ברכות ובמקדש ברכה אחת במקדש אומרים את השם בכתבו במדינה בכנויו במדינה כהנים נושים את ידיהן כנגד כתפיהן ובמקדש על גבי ראשיהן חוץ מכהן הגדול שאינו מגביה את ידיו למעלה מן הציץ hoc est, *benedictio sacerdotum* (N B. non dicit sacerdotis magni) *quomodo se habet? In * prouincia pronunciant eam tanquam tres benedictiones* (Scholion, & populus respondet *Amen* inter singulos versus) *at in templo tanquam bene dictionem unam.* (Schol. Ibi enim non interponit populus suum Amen) *In templo pronunciat nomen* (Tetragammaton) *secundum scripturam*

* vel urbe

ram ejus at in provincia per cognomen ejus (Scholion, per nomen Aleph daleth id est Adonai) *In provincia attollunt sacerdotes manus versus humeros. At in templo, supra caput, excepto summo Pontifice, qui non attollit manus supra laminam* (intelligit frontale, cui inscriptum erat קדש ליהוה Exod.28.36. Maimonides in libero Jad, halacha de Precatione & benedict. Sacerdotum cap. 14. §. 10. ואומר את השם בכתבו והוא השם הנהגה מיוד הא ויו הא וזה הוא השם המפורש האמור בכל מקום ומדינה אומרים אותו בכנויו הוא באלף דלת שאין מזכירין את השם בכתבו אלא במקדש בלבד ומשמת שמעון הצדיק פסקו הכהנים מלברך בשם המפורש אפילו במקדש כדי שלא ילמוד אותו אדם שאינו חשוב ושאינו הגון ולא היו חכמים הראשונים מלמדים שם זה לתלמידים ובניהם ההגונים אלא פעם אחת לשבע* שנים כל זה גדולה לשמו הנכבד והנורא hoc est, *Pronuntiat nomen tetragrammaton secundum scripturam ejus* (repete ex §. præcedenti, in sanctuario, id est, in templo) *atque hoc est illud nomen, quod pronuntiatur per Jod, He, Vau, He, quod Schem hammephorasch dicitur. In omni loco & provincia efferunt illud per cognomen ejus, vid. nomen Aleph Daleth, neque enim pronunciant nomen illud secundum scripturam ejus, nisi in templo tantum. At ex quo in fata concessit * Simeon Justus, a desierunt sacerdotes benedicere per nomen illud, etiam in ipso templo, vid. b ne illud disceret homo, qui non esset bonæ existimationis & honestus. Et prisci Sapientes non docebant illud nomen discipulos suos, nisi semel tantum singulis septimanis atque hoc totum in honorem nominis honorati & reverendi.*

* Lego, ימים, ita legitur in Thalmud. Massécheth Kidduschim cap. 4. fol, 71. Et in More Neb. part. 1. cap. 61. vel in Ebræo 62. atque alibi passim.

* Hic non est ille Simeō Luc. 2. sed Simeon, quem Josephus Jadduā vocat, qui fuit coætaneus Alexandri Magni. Drus. in Tetragr. cap. 10. & in Præt. Luc. 2.

a Qua authoritate?

b An ergo antea nullos inhonestos cives habuit Ebræorum Respublica?

XXIV. Idem in More parte 1. cap. 62. quod in exemplari Latino est 61. fol. 44. צונו בברכת כהנים ובה שם יי׳ בכתבו אשר הוא שם המפורש ולא היה נודע אל כל אדם איך יהיה הדבור בו ובאיזה תנועה יניע כל אות מאותיותיו או אם ידגש קצת אותיותיו אם היתה אות מקבלת דגשות / אבל אנשי החכמה היו מוסרים אותו זה לזה רוצה לומר תואר הדבור בו ולא היו מלמדים אותו לאדם אלא לתלמיד הגון פעם אחת בשבוע : hoc est. *Mandatum accepimus de benedictione sacerdotum & cum ea de pronuntiando nomine Domini secundum scripturam ejus, atque hoc est schem hammephorasch. Non constabat autem cuilibet homini ejus pronuntiatio, vid. qua vocali singula*

singula literæ essent exprimendæ, an litera aliqua esset dagessanda, hoc est, an reciperet duplicationis symbolum, &c. Sed viri sapientes tradebant sibi invicem, volo dicere, modum pronuntiationis ejus. Non docebant autem ullum hominem nisi discipulum idoneum seu honestum, idque semel in septimana. Pergit Maim. ואני סובר שזה שאמרו שם בן ארבע אותיות חכמים מוסרים אותו לבניהם ולתלמידיהם פעם אחת בשבוע אין זה איך יהירה הדבור בו לבד אלא ללמד גם העניין אשר בעבורו יוחד זה ויהיה בו סוד אלהי id est *Ego autem opinor, illud quod ajunt sapientes, istos nomen hoc quadriliterum semel qualibet septimana filiis suis discipulisve tradidisse, non sic intelligendum esse, quasi tradiderint solummodo nominis pronuntiationem, sed etiam insuper docuisse ejus significationem, propter quam hujusmodi nomen Deo esset appropriatum, qua in re divinum latitat mysterium.*

XXV. Pronuntiatum ergo fuit hoc nomen in benedictione Sacerdotali usque ad Simeonem Justum, si vera narrant Thalmudistæ. Sed & illud addit Maimonides cap. 61. quod in Lat. exempl. est 60. pronuntiatum itidem fuisse à Pontificè ipso die expiationis, vid. x. die mensis Thisri. *Nomen hoc non pronunciabatur*, inquit אלא במקדש וכהני השם המקודשים לבד בברכת הכהנים וכהן גדול ביום הצום *nisi in sanctuario, & quidem à sacerdotibus Dei sanctificatis tantum in benedictione Sacerdotali & à Pontifice, ipso die jejunii.* Massecheth Joma fol. 39. p. 2. תנו רבנן עשר פעמים מזכיר כהן גדול את השם בו ביום שלשה בוודוי ראשון שלשה בוודוי שני ושלשה בשעיר המשתלח ואחד בגורלות hoc est, *Tradiderunt Magistri nostri, decies eo die memorasse Pontificem τὸ τετραγράμματον ὄνομα, ter in confeßione [a] prima, ter in confeßione [b] secunda, ter circa [c] hircum ἀποπομπαῖον, semel [d] in sortitione.* Atque huc respexit magnus Scaliger, quando in notis ad fragmenta selecta pag. 34. ita scribit, *Quomodo efferendum erat, nemini licebat concipere præterquam Pontifici maximo, idque decima Thisri & quidem ἐν ἁγίοις.* Quem tamen in eo hallucinatum fuisse, quod sacerdotes reliquos ab hujus pronuntiatione excludat, ex iis quæ ante dicta sunt, liquido apparet. Cæterùm & ad Pontificem & ad sacerdotes reliquos respexit Philo, cum lib. 3. de vita Mosis sic inquit, χρυσοῦν δὲ πέταλον ὡς στέφανος ἐδημιουργεῖτο τέτταρας ἔχον γλυφὰς ὀνόματος: ὃ μόνοις τοῖς ὦτα καὶ γλῶτταν

[a] Levit. 16. 6. quæ privata erat.
[b] Ibid. v. 24. quæ publica erat.
[c] Ibid. v. 21.
[d] Ibid. v. 9.

σοφίᾳ κεκαθαρμένοις θέμις ἀκούειν, ϗ ἐν ἁγίοις λέγειν. Ἄλλῳ δ' οὐδενὶ παράπαν οὐδαμοῦ. Ubi ἐν ἁγίοις, nihil aliud eſt, quam Thalmudicorum בְּמִקְדָּשׁ / *in ſanctuario*, quod totum templum complectitur.

XXVI. Ex his jam illud inſuper liquere arbitror, illam priſcorum εὐλάβειαν paulatim degeneraſſe in ſuperſtitionem, quæ ubi ſemel admiſſa fuit, altiores indies radices egit. Etenim, ut porro ejus incrementa videamus, à cujus promiſcua pronuntiatione primo quidem ex quadam εὐλαβείᾳ, poſtea verò ex ſuperſtitione, ſed εὐλαβείας mantello velatâ, abſtinebatur, illud poſtea ſub pœna mortis æternæ pronuntiari vetitum fuit. Præcipuè vero ejus pronuntiatione interdictum fuit plebeiis, quo reſpexiſſe autumant Euſebium, cum illud ἄλεκτον τοῖς πολλοῖς appellat.

XXVII. Si quæras ſuper hac re expreſſum Thalmudicorum teſtimonium, ecce tibi illud ex cap. * XI. Maſſecheth Sanhedrin, folii 90. facie prima, ubi ſic ſciſcunt Magiſtri noſtri,

* In parva Edit. Miſnajoth eſt cap. x.

כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא שנאמר ועמך וגו׳ . ואלו שאין חלק לעולם הבא האומר אין תחיית המתים מן התורה ואין תורה משמים ואפיקורוס ר׳ עקיבא אומר אף הקורא בספרים החיצונים ולוחש על המכה ואומר כל המחלה וגו׳ אבא שאול אומר אף ההוגה את השם באותיותיו

Al. ואלו ישראלים

id eſt *Omnis Iſraëlita habebit partem in futuro ſæculo, ſicuti ſcriptum eſt*, Et populus tuus, &c. Jeſa.60. 21. *Iſtis autem Iſraelitis non erit pars in futuro ſæculo, qui dicunt non eſſe reſurrectionem mortuorum ex Lege, qui negant Legem cœlitus datam*, * *Epicuræus. R. Akiba addit, qui legit libros profanos, qui admurmurat ſuper plaga, recitatque iſta verba*, omnem ægritudinem, &c. Exod. 15. 26. *Abba Saul dicit, etiam qui pronuntiat nomen literis ſuis.*

* Maimon. ait eſſe vocē Aramæam, eamque deducitā פקר

XXVIII. Ubi in Gemara adjecta eſt hæc gloſſa, בגבולין ובלשון עגה / id eſt *extra Jeruſalem locum illum ſanctum* (nam גבולים vocantur קרי חוץ למקדש inquit R. Salomo, id eſt urbes reliquæ præter illam in qua erat ſanctuarium) & lingua barbara, vel ut alii, in ſermone profano & otioſo.

XXIX. Audiamus etiam Philonem, libro 3. de vita Moſis de hiſtoria Levit. 24. multa locutus ſic tandem ait, *Quod ſi*

quis

quis non dico blaſpemaverit hominum Deorumque Dominum, ſed auſus fuerit vel nomen ejus intempeſtivè pronuntiare, noxam luat capite. Quandoquidem ne mortalium quidem parentum nomina proferunt ii quibus cordi eſt pietas, ſed omiſſis propriis honoris gratia, utuntur naturalibus, patrem appellantes matremque: atque ita profitentur accepta immenſa beneficia, ſuamque gratitudinem. Quomodo igitur merentur veniam, qui temere abutuntur ſanctiſſimo Dei nomine, tantum ad explendum ſermonem, non aliter quam profanis vocibus.

XXX. Atque huc illa quoque pertinent, quæ in eodem tractatu Sanhedrin occurrunt, cap. 7. המקלל אביו ואמו אינו חייב ער שיקללם בשם קללם בכנוי מאיר רבי מאיר מהייב וחכמים פוטרים hoc eſt, *Qui maledicit patri & matri ſuæ, non eſt reus* [*lapiditionis*, pendent enim hæc ab iſto paragrapho, אלו הנסקלין iſti lapidantur.] *niſi maledixerit illis per nomen* [*tetragrammaton:*] *Quod ſi maledixerit illis per cognomen aliquod*, [ex gr. Elohim, ſchaddai, Adonai, &c.] R. *Meir eum condemnat* [ut lapidetur,] *at ſapientes eum abſolvunt* [non à peeccato vel omni pœna, ut vulgo hæc accipiuntur, ſed à lapidatione.] Ibidem, המגדף אינו חייב ער שיפרש השם id eſt *blaſphemus non eſt reus* [lapidationis] *niſi expreſſerit* Nomen. Iterum κατ᾽ ἐξοχὴν τὸ τετραγράμματον innuitur. Hoc decretum ſuperſtruxerunt Magiſtri noſtri iſtis verbis Levit. 24. verſ. 15. & 16. quæ hoc modo vulgo interpretantur, אִישׁ אִישׁ כִּי יְקַלֵּל אֱלֹהָיו וְנָשָׂא חֶטְאוֹ: id eſt *unuſquiſque, ubi maledixerit Deo ſuo, portabit peccatum ſuum* id eſt peccato congruam. וְנֹקֵב שֵׁם יְהוָה מות יומַת בנקבו שם יומת: *At qui nominat*, vid. inter * maledicendum, *nomen* Domini, *morte morietur*, — *quando nominat nomen*, *morietur*, Abenezra, ויש אומרים כי יקלל אלהיו בסתר והנכון שמלת אלהים שם התואר והמלאכים יקראו אלהים וכן הדיינים ומי יוכל לדעת מה יש בלב המקלל אך אם יפרש השם הנכבד שאינו. שם התואר ולא יתערב כי הוא לבדו שם עצם [ita enim locum, in poſterioribus verbis corruptum, reſtituendum putabat eximius juvenis dignuſque qui vel in celeberrima Acad. literas Græcas Ebraïcaſve profiteatur, Joh. Cocceius *Bremenſis*, cujus ego in tanta Græciſmi, Ebraïſmi, Rabbiniſmi, Thalmudiſmi & Theologiæ peritia, inſignem modeſtiam cum ſingulari pietate conjun-

* Ita quoque Auguſtinus Quæſt. 87. in Leviticum.

junctam non possum pro merito prædicare. In editis sic legitur ולא יתערב עם שם כי הוא לבדו sensu aut nullo aut incommodo.] id est *Sunt qui dicunt*, *illa verba* יקלל אלהיו vers. 15. *de eo intelligenda esse qui clanculum* (id est sine testibus & præmonitione, ut loqui amat R. Sal.) *blasphemavit*. *Sed rectius est*, *ut* ה׳ Elohim *sit nomen appellativum*, *Namque & angeli & Judices vocantur* Elohim. *Et quis scire potest quid fuerit in corde blasphemi, nisi expresserit ipsum nomen gloriosum* (יהוה) *quod non est appellativum*, *neque confundi potest*, *nam illud solum est nomen proprium*. Doctores in Gemara, Massecheth Sanhedrin, fol. 56. sic interpretantur, Qui maledixerit Deo per nomen proprium יהוה / morte afficietur: at qui per cognomina, increpatur. Glossa, Illi incumbit כרת id est exterminium (*Hiscuni*, res illa pendet inter ipsum & *possessorem ejus) & quod dicitur de increpatione, dicitur ad excludendam mortem, sed non ad excludendum כָּרֵת / Ibidem illam quoque Legis restrictionem invenies, *qui maledixerit nomini per nomen*, ut lapidari non potuerit blasphemus עד יברך שם בשם id est nisi ipsum Deum nomine יהוה indigitatum blasphemaverit per ipsum illud יהוה / vide §. 40. Hanc glossam admodum subtiliter exsculpsêre ex verbis istis, ונוקב שם בנקבו שם / Ecce inquiunt, illud requiritur שיקוב שם בשם ut blasphemet יהוה per יהוה / In Massecheth Sanhedrin cap. 9. Misna ultima, alius & ab his diversus casus proponitur, הגונב את הקסות והמקלל בקוסם וגי׳ קנאין פוגעין בו id est *In eum qui furatur vasa ministerii* (Maimonides Hal. Sanhedrin cap. 18. clarius הגונב כלי שרת מן המקדש qui furatur vasa ministerii ex Sanctuario) *& qui maledicit per idolum*, *in eum*, *inquam*, *zelotæ irruunt*, id est occidunt. Maimonides distinctius, *Quisquis occidit talem*, *præclarum & magni meriti opus patrat*,] (vid. instar Phineas). בית דין אין נזקקין להו. *domus judicii non miscet se istis*. Addam obiter quæ sequuntur & in Thalm. & in Maim.

כהן ששמש בטומאה אין אחיו הכהנים מביאים אותו לב״ד אלא
פרחי כהונה מוציאין אותו חוץ לעזרה ומפציעין את מוחו בגזירין

id est *sacerdotem pollutum*, *qui sacris operatur*, *Collegæ sacerdotes non sistunt domui judicii*, *sed flores sacerdotii* (id est, adolescentes, candidati sacerdotii). *educunt eum ex atrio & elidunt ipsi cerebrum lignis*. Sed redeamus ad locum Levitici. R. Sal. *qui maledixerit*

(Nota

* i. Deum.

(Nota eum ת״ב נקב assignare לשון קללם id est significationem maledicendi, sicuti & Phesiktha) *Deo suo etiam per nomen ipsum* יהוה / *portabit peccatum suum, id est punietur* בכרת / *quando vid. nulla antecessit præmonitio. At si præcesserit præmonitio, tunc morte morietur.* Vides ut adversis frontibus inter se concurrant magistri? Theodoretus Quæst. in hunc locum ait vers. 15. *nomen Dei æquivoce sumi, pro eo qui talis falso nominatur, cui quidem qui detrahit, hunc peccare asserit, nulla tamen pœna condemnat. Non enim peccat pius, dum blasphemat Deum, qui falso Dei nomen usurpat; sed credit in eum & tamen convitiatur. Blasphemat enim: peccatum igitur ejusmodi blasphemiam appellavit, non propter ejus cui blasphemia infertur, dignitatem, sed propter blaspemantis opinionem. At eum, qui verum Deum blasphemat, lapidari vult.* Simplicissima illa Interpretatio est, quam Cl. Junius prodidit, & supra Magistrorum vulgus caput hic extulit R. Meir, qui insuperhabita communi sententia, omnem blasphemum, sive nomen sive cognomina pronuntiasset, hac lege complexus est. Vide fol. 56. sæpius jam citati tractatus in Gemara. Cordatior hic quoque Maimonides est, & libere à Magistris dissentit in Halacha Aboda zara, c. 2. *Blasphemus non est reus*, inquit, *lapidationis, nisi expresserit nomen Dei proprium quatuor literarum, Aleph, Daleth, Nun, Jod, & maledixerit ei per aliquod nomen ex eorum numero, quæ eradere nefas est.* [talia autem Halacha Jesode thora cap. 6. recenset 7. videl. יהוה ארני אהיה אליה אלהים שרי צבאות / credo eum יה ת״ל sub tetragaminato comprehendisse] *sicut scriptum est,* Et qui exprimit nomen Domini, &c. *Ergo propter nomen proprium expressum lapidatio: propter cognomina, increpatio* (אזהרה) *Est autem quidam qui eam legem sic interpretatur, blasphemum non esse reum nisi expresserit nomen* יהוה / *At ego dico, quod propter ambo illa* [vid. יהוה & ארני *lapidandus sit.* Hæc ille, in quibus non semel à receptis Thalmudicorum placitis diversus abit. Primo enim ארני ת״ל vocat שם המיוחד של ד׳ אותיות / nomen, ut quidem vulgo reddunt, Deo proprium. Et certe nulli creaturæ communicatur. 2. Si quis Deum blasphemans vel nomen יהוה vel ארני enuntiet, eum reum lapidationis pronuntiat, cum alii soli nomini יהוה id prærogativæ tribuant. 3. Ubi alii hoc quoque requirunt, ut nomen יהוה blasphemetur per ipsum יהוה (vide & §. 40.) Maimonides statuit satis esse, si Deus sive per nomen יהוה / sive ארני denotatus, blaspheme-

phemetur per unum ex 7. illis cognominibus. Ineptus essem, si hæc omnia probarem. Audebo illud tamen dicere, Maimonidem minus hic ineptum esse, quam reliqui Thalmudistæ, quorum glossæ in ipsum Deum magis injuriæ sunt. Notabis illud quoque hoc loco, isti glossæ, qua τὸ נקב redditur *nuncupare*, *nominari*, natales suos debere istam quorundam sententiam solam τοῦ יהוה prolationem blasphemiam esse. Cui non parum roboris accessit à versione Onkeli & Lxx, quorum ille hoc verbum per Chald. פרש id est *exprimere*, hi per ἐπονομάζειν reddidere, Sed nec hoc termino stetit gentis istius audacia. Cum enim non omni blasphemiæ capitalem pœnam destinaverint, tamen non defuisse, qui nudam τοῦ יהוה pronuntiationem crimen morte expiandum censuerint, supra §. 29. ex Philone ostendimus.

XXXI. Vides, Lector, quanto studio nomen illud venerabile occultaverit superstitiosa natio? Huic δεισιδαιμονίᾳ non multum absimilis illa est, quam * Plinius Romanis abscribit; Narrat enim eos nomen Dei, in cujus tutela erant, studiose occultasse, ne quomodo ab hostibus evocatus aliò commigraret.

* Naturalis. hist. 28. 2.

XXXII. Diximus supra, ex sententia Thalmudicorum, pronuntiationem nominis יהוה in benedictione sacerdotali obtinuisse usque ad excessum Simeonis Justi. Sed & ante ejus obitum plebem ignorasse veram nominis pronuntiationem, ex Ebræis colligi potest. Nam quid aliud sibi volunt illa verba, quæ supra §. 24. ex More Nebuchim & §. 25. ex Philone produximus? Quomodo, inquies. Annon clara voce benedicebat Sacerdos? Ita certe. Maim. in halacha de Benedict. Sacerdotum, cap. 14. §. 1. כה תברכו בקול רם id est *Sic benedicetis*, *vid. voce alta*. Sed quemadmodum in Papatu Sacerdos istas voces. *Hoc enim est corpus meum*, ita apud se mussat & demurmurat, nemo ut astantium distincte exaudire valeat, ita & superstitiosus in Judaïsmo Sacerdos hoc nomen. Massecheth Kidduschin cap. 4. fol. 71. אמר ר׳טרפון פעם אחת עליתי אחר אחי אמי לדוכן והטיתי אזני אצל כהן גדול ושמעתי שהבליע שם בנעימת אחיו הכהנים

Dixit R. Tharphon, aliquando ascendi post avunculum in suggestum, & adverti aurem ad sacerdotem magnum, & audivi quod celeriter pronuntiaret & quasi absorberet nomen (Tetragrammaton) *inter modulationem sacerdotum.*

XXXIII.

XXXIII. Sed non hoc ſolum nomen ſuperſtitioni Judæorum obnoxium fuit. Namque etiam circa nomen Elohim, Deo tributum, eadem occupata fuit, atque etiamnum eſt. Illud enim extra Biblia paſſim ſcribunt אלקים vel אלדים/ Sed, ut redeamus ad tetragrammaton, Si adeo profunde demerſi fuere in hoc ſuperſtitionis cœno Magiſtri, quid miramur miſerum vulgus ita fuiſſe faſcinatum, ut qui illud fortaſſis noverant, pronuntiare, qui vero ignorabant, in illud inquirere non fuerint auſi. Veriſſimum ſiquidem ab omni ævo comprobatum illud Q. Curtii fuit, *Nihil efficacius regere multitudinem, quàm ſuperſtitio.*

XXXIV. Ipſe Joſephus, qui exuſto templo & captæ urbi ſuperavit, cordatiſſimus alias ſcriptor, hac ſuperſtitione ſideratus fuit. Ille, utpote ſacerdos, & quidem ſacerdos ἐκ τῆς πρώτης ἐφημερίας τῶν εἰκοσιτεσσάρων, veram hujus nominis pronuntiationem non potuit ignorare. Et tamen Antiquit. 2. 5. de Moſe verba faciens ſic inquit, καὶ ὁ Θεὸς σημαίνει αὐτῷ τὴν ἑαυτοῦ προσηγορίαν, οὐ πρότερον εἰς ἀνθρώπους παρελθοῦσαν, περὶ ἧς οὐ θέμις μοι εἰπεῖν. id eſt *Deus illi indicat propriam ſuam appellationem, quæ antea hominibus non innotuerat,* De Qua Mihi Non Est Fas Loqui.

XXXV. Illud mihi jam vide, Lector, ſi tunc quoque, cum in templo adhuc obtinebat ejus prolatio, adeo ſtudioſe eam occultarunt Sacerdotes, qui illud ſibi ſolis vindicabant (Gloſſa ad fol. 18. pag. 2. Maſſecheth Erubim, *Nomen Tetragrammaton non eſt datum omni, ſed tantum ſacerdotibus.*) ſi poſtea omnino pronuntiari, etiam in templo, deſiit, ſi ſacerdotibus, qui templo ſuperſtitarunt, religio fuit nomen illud exprimere, atque ad poſteros tranſmittere, quis mirabitur, tandem omnino obliteratum fuiſſe atque animis Judæorum evulſum.

XXXVI. Quoniam vero Chriſtiani in primitiva Eccleſia, linguam Ebræam, aut res ad literaturam Ebraïcam pertinentes non niſi ex Ebræis diſcere potuerunt, quid miramur eos quoque genuinam certamve nominis hujus prolationem ignoraſſe? Neque enim diſcere potuerunt ex Ebræis quod ipſi Ebræi vel ignorabant vel utut ſcirent, præpoſtera tamen illa religione docere prohibebantur. Hinc natæ illæ voces & Epitheta nominis Tetragrammati, a quæ paſſim apud patres Græcos & Latinos, nominatim verò Clementem Alex. Theodoretum, Euſebium, &c.

a Demonſt. cap. 7.

&c. obvia habes, vid. ἀνεκφώνητον, ἄῤῥητον, ἄφραστον, ἄλεκτον, ἄφθεγκτον, [b] ἀπόῤῥητον, καὶ ῥηθῆναι μὴ δυνάμενον.

XXXVII. Ad quæ omnina hoc obſervetur, τὸ α vocibus prioribus quinque præpoſitum vel ſic accipi poſſe, ut indicetur τὸ μὴ θεμιστὸν, quod non licuerit, vel τὸ μὴ εἰωθὸς, quod inſolens fuerit, vel τὸ μὴ δυνατὸν, quod pronuntiari non potuerit.

XXXVIII. Tria iſta locum habere poſſunt in iſtis vocibus, ſi diſtinguas tempora. Quamdiu enim duravit iſthæc εὐλάβεια, *in uſu non fuit* ejus pronuntiatio. Ex quo autem ea in ſuperſtitionem demigravit, non tantum in uſu non fuit, ſed & horrendi carminis lege *prohibita* fuit. Atque huc pertinet illud [c] *Theodoreti*, τοῦτο δὲ παρ' Ἑβραίοις ἄφραστον ὀνομάζεται, ἀπείρηται γὰρ παρ' αὐτοῖς διὰ τῆς γλώττης προσφέρειν· id eſt *Hoc apud Ebræos ineffabile dicitur; Ipſis enim ejus prolatione interdictum eſt.* Ex quo denique una cum templo & ſuperſtitibus ſacerdotibus prolatio iſta intercidit, pronuntiari *omnino non potuit*; atque, ἄφραστον, ἄῤῥητον, ita & etiamnum & porro vocari jure merito poterit, uſque dum verum & genuinum ejus ſonum certis & indubiis indiciis doctorum induſtria eruerit.

XXXIX. Sic itaque dico, tres illas literæ Α notiones in nomenclaturis iſtis poſſe habere locum, ut dixerint ἄφραστον, τοῖς Ἰουδαίοις ſcilicet ἄφραστον quondam, cum ſacerdotibus nota adhuc eſſet ejus nominis lectio, quod primo quidem εὐλαβείᾳ, poſtea vero ex ſuperſtitione obſervabant: Et ἄφραστον ſuo ſæculo, cum ignorabatur: quod erat neceſſitatis.

XL. Sed rogabis hic & quidem opportunè, ſi toto illo temporis ſpatio, ante Templi deſtructionem, propriis vocalibus & per ſuas conſonantes, primò ex εὐλαβείᾳ, deinde verò ex δεισιδαιμονίᾳ non fuerit pronuntiatum, lectumve, ſi etiam poſt fata Simeonis Juſti in benedictione Sacerdotum pronuntiari deſiit, quid ergo pro eo lectum fuerit? Secundò; utrum hodie quoque ignoretur vetus & genuina lectio, Et ſi ita eſt, quid hodie pro eo legendum?

XLI. Reſpondebo ad utramque Quæſtionem ordine. Et quidem primam quod attinet, diſtinguo loca. In judiciis: quando inquirebatur in blaſphemum, cardo rei in hoc vertebatur, utrum Deum per ipſum nomen יהוה / an vero per cognomina blaſphemaſſet. In hoc examine nomen יהוה nec pronuntiabant per proprias conſonas, nec per vicarium *Adonai*, ſed utebantur voce

[b] A. Donnæus Anglus in Hom. 8. Chryſoſt. in 2. ad Corinth. diſtinguit inter ἄῤῥητον καὶ ἀπόῤῥητον. Hoc dicit eſſe, quod dici non debet; illud, quod dici non poteſt. Sed Heſychius refellit eam & I. Boiſius in notis ad eundem locum. Vide in opere Saviliano.

[c] Quæſt. 15. in Exodum. Vide & Rainoldum de Idolol Rom. Eccleſ. 2.3.18 in marginalib.

voce יוֹסֵי *Jose.* Hoc eruo ex Massecheth Sanhedrin, cap.7. ubi sic legitur in Misna, המגדף אינו חייב עד שיפרש השם אמר ריהושוע בן קרחה בכל יום דנין את העדים בכנוי יכה יוסי את יוסי נגמר הדין לא הורין בכנוי אלא מוציאין כל אדם לחוץ ושואלים את הגדול שביניהם ואומרים לו אמור מה ששמעת בפירוש והוא אומר והדיינים עומדים על רגליהם וקורעין ולא מאחין והשני אומר אף אני כמוהו והשלישי אומר אף אני כמוהו id est *blasphemus non* a *est reus* (lapidationis) *nisi expresserit ipsum nomen tetragr. Josua filius Korcha, toto* b *die judicant* c *testes per cognominationem, Percutiat Jose Josem. At ubi* d *absolutum est judicium, non* e *interficiunt per agnominationem: Sed exire jubent* f *omnem hominem, & rogant seniorem testem & dicunt ei, Dic nobis* g *clare & expresse, quid audivisti? Et judices stant &* h *scindunt vestes & non resarciunt eas. Et secundus dicit. Idem ego audivi, Et tertius, Et ego audivi idem quod ille.* Quæ cum obscuriuscula sint, ut solent tenebriones illi tenebras lectoribus suis offundere, non pigrabor illis ex Scholiis ipsorum facem allucere.

a *Vide supra* § 30. b *toto illo tempore quo tractabant & disceptabant illam caussam.* c *judicant id est examinant, & fidem eorum variis quæstionibus explorant. Hoc volunt, judices in quærendo, testes in respondendo, non pronuntiabant nomen tetragr. sed utebantur cognominatione quadam seu substitutione alterius nominis, illud autem erat* יוסי / *Et cur* Jose *potius quam aliud nomen huic rei adhibitum? Quia & hoc quadriliterum est, ut* יהוה / *& quia in numeris ad eandem summam ascendit, ad quam nomen* אלהים / *Nam si vocis utriusque literas redigas in numeros, habebis* 86. *Istis ergo verbis,* percutiat Jose Josem *proponitur formula blaspemiæ, quam homo blasphemus in ipsum Deum per proprium ejus nomen expressum evomuit, addito rursus eodem nomine, quod dicunt blasphemare* שם בשם *vide supra* § 30. d *Hoc est, ubi jam res clara est & finis imponitur inquisitioni, quando dicunt judices,* חייב הוא *reus est, & nihil restat præter solennem condemnationem, & eductionem ad supplicium, quæ in diem sequentem differebatur* e *id est non possunt procedere ad irrogationem supplicii ex isto testimonio, quod huc usque ex ore testium audiverint. Sic dico, ex isto testimonio in quo nomen* יהוה *per* Jose *expresserunt, procedere possunt ad condemnationem illam non solennem, sed antequam educatur ad supplicium, oportet judices ex ore testium ipsam formulam blasphemiæ audire sine ulla cognominatione, prout ex ipsius blasphemi ore audiverunt. Aliter enim sacra illa non constabant.* f *præter testes. Id videntur postulare sequentia. Nam secundus testis dicebat, Ego audivi idem quod ille, & sic tertius, non repetita ipsa blasphemia, quia turpe & indecorum censebant eam iterare. Codices quidam pro* שואלים rogabant. legunt

י	10
ו	6
ס	60
י	10
	86

א	1
ל	30
ה	5
י	10
ם	40
	86

legunt ומשיירין *& retinent, sed, opinor, male. nolebant ergo formulam illam blasphemiæ coram aliis recitari. Quod si dicamus, testes reliquos jussos quoque fuisse exire, dum senior ipsam blasphemiæ formulam recitabat, quomodo dicere potuerunt singuli, Ego idem autem audivi quod ille?* g *id est, sine periphrasi aut cognominatione.* h *testes non tenebantur scindere in judicio; quia jam ante, cum primitus blasphemantem audiebant, sciderant.*

XLII. In templo, vel ut pressius loquar, in benedictione sacerdotali & liturgia summi Pontificis, die Expiationis (namque hic ipsum tetragrammaton olim prolatum fuisse supra vidimus) posterioribus seculis per nomina 12. & 42. literarum, tanquam περιφράσεις quasdam lectum fuisse, Ebræi prodiderunt. Horum nominum crebra apud Thalmudicos est mentio; atque in ipso quoque templo) cum ipsum nomen יהוה adhuc à sacerdotibus proferebatur, usitata fuisse, liquet tum ex aliis locis, tum vel præcipue ex Massecheth Kidduschin cap. 4. ut postea videbimus. Postquam ergo desiit tetragrammati prolatio, hæc tanquam ejus vicaria retenta sunt. Scindlerus in Lexico meminit quoque nominis 42. literarum, quod ex cap. 6. Tetragrammati Cl. *Drusii* hausit. Observo tamen in paraphrasi Chald. Cantic. 3. quem locum Cl. *Drusius* citat, non memorari nomen של עב אותיות id est 72. literarum, quomodo loqui solent, quando nomen 12. aut 42. literarum innuunt, sed שמא רבא מפרש בשבעין שמהן id est nomen magnum expressum vel expositum per 70. (pro 72.) nomina.

XLIII. Lubet super istis audire testimonia Thalmudicorum? Ecce tibi Massechet Kidduschin, cap. 4. fol. 71. pag. 1. תנו רבנן בראשונה שם בן שנים עשרה אותיות היו מוסרים אותו לכל אדם משרבו הפריצים היו מוסרים אותו לצנועים שבכהונה והצנועים שבכהונה מבליעים אותו בנעימת אחיהם id est *Tradiderunt Magistri nostri, quod primo nomen filium 12. literarum tradiderint cuilibet homini. At ex quo multiplicati sunt profani homines, tradiderunt illud modestioribus ex sacerdotali ordine. Et hi absorbebant illud* (id est præcipitanter demurmurabant) *inter modulationem fratrum suorum.* Ad quem locum Scholiastes hæc notat. שם בן י״ב ובן מ״ב לא פרשו לנו id est *nomen* 12. *&* 42. *literarum non exposuerunt. nobis.* Et postea ad illa verba, משרבו &c. hæc notat, *qui abutebantur eo.* Fortassis ad Magicas artes & præstigias. Modestioribus] *ut benedicerent*

populo

populo per illud in sanctuario, post peractum cultum jugis sacrificii matutini. Absorbebant autem illud inter modulationem fratrum. Quando Sacerdotes illi, qui in eo non erant exercitati, & proinde benedicebant Deo per nomen יהוה *quando illi inquam in modulatione sua trahebant vocem suam, hi absorbebant nomen 42. literarum, ut audiri à plebe non potuerit propter vocem modulationis collegarum,* בנעימת ביסים קול שקורין טרוף id est בנעימת est suavis vocis modulatio, *quam* טרוף *vocant.* Hæc Scholiastes. Ex quo illud colligo, jam tunc cum prolatio nominis יהוה adhuc in usu erat, obtinuisse in divino cultu hoc nomen 42. literarum. De quo illud porro legitur in ipso textu ejusdem paginæ, *nomen 42. non traditur nisi verecundo, humili & mediæ ætatis viro, non iracundo, non ebrioso, non pervicaci. Quicunque illud novit & in pretio habet, conservatque pure, is dilectus est supra & acceptus est infra* (id est in cœlo & terra) *eumque reverentur & metuunt homines, ac hæres sit seculi.* Judica lector, utrum hoc non propemodum sit magicam quandam vim vocibus adscribere.

XLIV. Maimonidis verba de his nominibus cap. 61. partis primæ & Moreh hæc sunt גם היה אצלם שם בן יב' אותיות והוא בקרושה למטה מזה משם בן ד' אותיות והקרוב אצלי שלא היה שם אחר אלא שתי שמות או שלשה כלל אותיותיהם שתים עשרה אותיות id est *Fuit etiam penes ipsos nomen 12. literarum, quod sanctitate infra nomen tetragrammaton fuit. Videturque mihi non fuisse nomen unum sed potius duo vel tria quorum literæ in universum fuerint 12.* Et paulo post de eodem loquens, אין ספק שהיה מורה על ענין יותר מיוחד מהוראות אלף ד id est *non est dubium, quin illud significaverit aliquid magis proprium Deo, quam nomen* ארני Et rursus pauculis interjectis משמת שמעון הצדיק בטלו אחיו הכהנים מלברך בשם אלא היו מברכים בזה שם בן יב אותיות אמרה בראשנה שם בן שתים עשרה אותיות היו מוסרים אותו לכל אדם משרבו הפריצים היו מוסרים אותו לצנועים שבכהונה הפריצים שבכהונה מבליעים אותו בנעימות אחיהם הכהנים id est *Ab excessu Simeonis Iusti desiere fratres ejus sacerdotes benedicere per* NOMEN [tetragrammaton.] *Sed benedicebant per hoc nomen 12. literarum. Ajunt nomen 12. literarum primo traditum fuisse omni homini. At postquam incrementa sumsit numerus profanorum, tradidisse illud tantum modestioribus inter Sacerdotes; illosque absorpsisse illud.* [id est præcipitanter & tacite demurmurasse]

inter

inter modulationes fratrum suorum, Sacerdotum. Et postea והיה אצלם גם כן שם בן מב״ אותיות וידוע אצל כל בעל הציור שאי אפשר בשום פנים שיהיה מ״ב אותיות מלה אחת וגו׳ id est, *Eratque apud eos similiter nomen 42. literarum, noruntque omnes intelligentes, neutiquam fuisse unum nomen, sed plura, quæ in universum habuerint literas 42.* Postea invehitur in illos, qui literis istorum nominum vim quandam magicam adscribunt, quod hominum genus capite quoque præcedenti perstrinxerat. Operæ pretium erit audire gravissimam censuram doctissimi istius Judæi. Sic ergo inquit cap. 61. Edit. Ebr. vel 60. Edit. Latinæ, לא יעלה במחשבתך שגעון כותבי הקמיעות וסרה שתשמעהו מהם או תמצאהו בספריהם המשונים ומשמות הברום לא יורו על עניין בשום פנים ויקראו אותם שמות ויחשבו שהם צריכים קדושה וטהרה ושהם יעשו נפלאות כל אלה הדברים לא יאות לאדם שלם לשמעם כל שכן שיאמינם׃ id est *ne ascendat in cogitationes tuas insania eorum, qui scribunt amuleta aut si quid præterea audiveris ex illis aut inveneris in eorum libris monstrosis. Colligunt autem illas voces quas chartis istis inscribunt ex nominibus & nihil omnino significant, & legunt ista nomina & opinantur illis necessario inesse sanctitatem & puritatem quandam, imo & vim miraculorum. Omnia ista indigna sunt, quibus sana mentis homo aures suas locet, nedum fidem habeat.* Locum alterum ex cap. sequenti repræsentabo tibi ex versione Latino, anno 1520. edita. Codex enim Ebræus editus Savionetæ, anno à condito mundo שי״ג id est 313. juxta æram minorem (id est à nato Christo 1553.) nihil tale habet, ut vel eam editionem mutilatam esse, vel si Latinus Interpres ex Arabico vertit (liber enim ille ab ipso authore Arabice conscriptus est) ipsum Maimonidis textum ab Interprete Ebræo truncatum esse oporteat. Juvat conjecturam meam, quod Interpres Latinus passim authorem contrahere & mutilare, non vero ad eum tam multa addere soleat. Sic ergo introducit Maimonidem, cap. 61. fol. 25. *Notum est ac manifestum cuilibet aliqualiter intelligenti & ponderanti rationes divinarum rerum, literas & characteres seu figuras literarum etiam nostrarum, manu artificis scriptarum, esse puras creaturas, & ideo secundum in superioribus à nobis declarata, non habere ullam potentiam aut virtutem à se nisi recidamus ad ignorationem idololatrarum, Creaturas pro creatura adorantium, quorum peccatum demonstravimus esse impiam blasphemiam &*

Deo

Deo abominabilem. Et paulo post, * *cum autem homines pravi & insipientes invenerunt ista verba, fuerunt potentes in mendacio, dicentes, quod cum conjungerent literas quaslibet, possent facere hoc vel illud cui scriberent eas vel proferrent super tali vel tali re.* Hunc locum eo lubentius produxi, quod videam hujus ævi Judæos ad hanc impietatem magis magisque indies ferri præcipites. Reverendi & Cl. Theologi, D. *Francisci Gomari*, liberalitate possideo Psalterium, quod ipsum quoque editum est Savionetæ 1556. Ad ejus calcem additus est libellus hoc titulo שמוש תהלים id est usus Psalmorum. In eo singulis Psalmis suus assignatur usus. Dabo gustum. Ps. 2. ut libereris ex tempestate maris recita hunc Psalmum & inscribe eum testæ & projice illam in mare & consilescet. Si cui caput dolebit, scribe hunc Ps. usque ad illa, *confringes eos virga ferrea, &c.* & suspende illam de capite ejus. Ps. 3. Si quis humerum & caput dolebit, pronuntiet hunc Ps. super oleo olivarum & inungat eo partes affectas. Ps. 7. Utilis est iste Psalmus ne homines tibi possint nocere, & ut in fugam vertas inimicum tuum, qui te persequitur. Accipe pulverem ex terra & recita super eo hunc Ps. & sparge pulverem istum coram inimico tuo, qui te persequitur & retrocedet. Et nomen divinum quod ex hoc Psalmo exurgit est אל עליון / א ex verbis illis אשר/ לשר/ ex voce אורח per commutationem * א״לבם Albam, Et dic, placeat tibi Deus altissime convertere cor inimicorum meorum, sicuti fecisti inimicis Abrahami patris nostri, cum hoc nomen memorabat. Porro, si quis habeat inimicum, accipiat ahenum novum & impleat illud ex fonte aquarum & recitet hunc Ps. quater à קומה יהוה usque ad finem, & effunde illam aquam in loco inimici tui & prævalebis ei, &c. Ps. 120. cum vides serpentem aut scorpionem, recita eum septies. Ps. 123. contra servum fugitivum. Inscribe laminæ plumbi duo illa nomina ארון *dominus*, & עבר *servus*, & revertitur. Ps. 126. utilis est mulieri cujus liberi moriuntur, scribe eum in pergameno, & adscribe hæc

שנוי סנסנוי סמנגלף

in postrema linea, & pones illud in quatuor angulis domus. Ps. 130. Quando vigiles circumeunt urbem si velis invisibilis transire coram illis, mussa eum versus quatuor plagas mundi, & obruet eos

* Hæc ex Ebræo.

* Vide Buxtorf. abbreviat. pag. 274

eos ſopor. Tædet plura adſcribere. Quis jam mirabitur, ſuperſtitioſam illam gentem nomini יהוה vim miraculorum tribuiſſe? Cl. Buxtorf. ex libro Caphthor fol. 56. iſta citat משה לא נשתמש אלא בשמו הגדול וכל נפלאותיו אשר עשה היו בשם המפורש שהוא שם יהוה ואהיה אשר אהיה id eſt *Moſes non eſt uſus niſi nomine magno, & omnia miracula ejus, quæ fecit, fuerunt per nomen* יהוה *& Ehjeh aſcher Ehjeh.* Quis item mirabitur Thalmudicos crediſiſſe, R. Haninam per nomen 42. literarum potuiſſe facere כל אשר חפץ id eſt quicquid vellet, ut eſt in Scholiis ad Maſſ. Aboda Zara fol. 17. pag. 2. Edit. Gracovienſis.

XLV. Sed ut his ineptiis tandem finem imponamus, revertamur ad nomen 12. & 42. literarum. Vidiſti, opinor, I. illa una cum ipſo tetragrammato olim prolata fuiſſe. II. poſt hujus vero pronuntiationem deſitam, illorum prolationem aliquandiu manſiſſe. III. Ea quoque propere ſubmiſſaque voce à ſacerdotibus pronuntiata fuiſſe, ne vulgus ea perciperet, neque etiam quemlibet ſacerdotem eorum prolationem doctum fuiſſe. IV. Omnium iſtorum nominum celationi prætexi metum profanationis, & eorum impietatem, qui iſtis ad magicas præſtigias abutebantur. V. Mirum non eſſe, ſi iſta quoque una cum nominis יהוה prolatione tandem interciderint.

XLVI Fruſtra ergo in iſta inquiſiveris. Excute univerſum Thalmud, Maimonidem & quicquid eſt uſpiam Ebræorum ſcriptorum, nihil certi & in quo poſſis acquieſcere, erues. Quod enim R. Bechai in principio Geneſ. fol. 5. col. 2. notat, nomen 42. literarum deſumptum fuiſſe ex primo & ſecundo verſu libri Geneſeos, vid. à litera ב vocis בראשית uſque ad literam ב vocis וָבֹהוּ/ quæ ſunt 42. literæ, ex quarum varia combinatione Cabaliſtis nota factum fuerit nomen 42. literarum, item nomen 12. literarum, conflatum fuiſſe ex triplicata combinatione nominis יהוה/ nullam apud me meretur fidem. Neque etiam mihi perſuadere poſſum, Galatinum ex Ebræorum monumentis eruiſſe illa quæ libro 2. cap. 10. exibuit. Hoc enim ponit nomen 12. literarum אָב בֵּן וְרוּחַ הַקֹּדֶשׁ id eſt *Pater, Filius & S. Sanct.* Nomen vero 42. literarum illud aſſignat, אָב אֵל בֵּן אֵל וְרוּחַ הַקֹּדֶשׁ אֵל אֲבָל לֹא שְׁלֹשָׁה אֱלֹהִים כִּי אִם אֱלֹהַּ אֶחָד id eſt *Pater Deus, Filius Deus, Sp. S. Deus; at non tres Dii, ſed unus Deus.* Magnum

operæ

operæ pretium esse, inquit Cl. Buxtorfius, hanc expositionem posse ex libris Rabbinorum firmari. Scaliger, Drusius aliique in Ebræorum monumentis versati negant ea in Ebræorum monumentis hodie reperiri. Quid ergo? Existimo ego, Galatinum, seu potius Raimundum Sebundum, cujus scrinia compilasse Galatinum Scaliger author est, veterum scriptorum imitamento & hæc & alia vel finxisse, vel ex libris ὑποβολιμαίοις descripsisse *Primis Ecclesiæ temporibus;* inquit Casaub. in Exercit. *quamplurimi extiterunt, qui facinus palmarium judicabant, cœlestem veritatem suis figmentis ire adjutum.* Quæ facilius sc. Christiana religio vel à Gentium Judæorumque Sapientib. reciperetur, vel neophyti in eadem magis magisque confirmarentur.

(Exercit 1. Sect. 10. pag. mihi 73. vide & Erasmi declarationes ad censuram Parisiensium artic. 91.)

XLVII. Vidimus quomodo in judicio blasphemi, quomodo item in benedictione solemni & liturgia diei expiationum pronuntiatum fuerit nomen יהוה / Nunc videamus quomodo extra illos casus & extra templum communiter fuerit pronuntiatum. Sed quid dico, videamus? Iam supra vidimus & testimoniis evicimus, Illud pronunciatum fuisse per cognomen אֲדֹנָי / a quod specialiter & κατ' ἐξοχὴν τινα כִּנּוּי vocant. Sic dico, lectum pro eo fuit *Adonai*, excepto uno casu, quando vid. vel ante vel post se habet ipsum cognomen *Adonai*. Tunc enim ad vitandum concursum duorum *Adonai*, τὸ τετραγράμματον expresserunt per nomen אלהים *Elohim*, id est Deus.

Qui ergo rident eos qui *Adonai* legunt, & putant morem istum ab hodiernis Judæis introductum, non merentur quibus respondeatur, inquit magnus Scaliger, in notis ad fragmenta selecta, pag. 34. vide & Abulensem ad Exod. 6. Scindl. in Lexico, Alstedium in Lex. & alios.

XLVIII. Diserte idem confirmat d *Galatinus*, qui tamen primus vocem *Jehova* usurpasse putatur, ipsumque Mosem istius lectionis [ADONAI] authorem statuit.

XLIX.

a ADONAI; Nomen plurale est à singul. אָדוֹן quod videtur descēdere ab אֶדֶן *basis, fulcrum.* Videtur compositum cum affixo primæ personæ pluralis numeri. Sed forma ista sæpe pro absoluta usurpatur, ut חַלֹּנַי *fenestra,* גֹּבָי *locusta.* Cum Deo tribuitur semper definit in (ָ) [illegible], estque tam incommunicabile creaturis, ac ipsum יהוה / At cum creaturis tribuitur, definit in fathach, præterquam in pausa. Tunc enim & hic subinde est Kamets. Deo tributum sensum semper singularem habet, ut ipsum אֱלֹהִים & אֲדֹנִים / Ocurrit in Bibliis קלד id est centies trecies & quater præter ea loca, ubi jungitur cum nomine יְהוִֹה / vide ad §. 71. Hoc nomen אֲדֹנָי vocatur ab Ebræis וודאי id est confessum, quod ejus puncta confessa sint & certa, non ignota, aut incerta, ut puncta יהוה vide Eliam orat. 9. secundarum tabularum Masoreth. & Mercerum Amos 5, 16. d De arcanis Cath. verit. lib 2. 10. *ob nominis hujus reverentiam, inquit, antiqui Iudæorum, à magno suo præceptore Mose edocti, statuerunt hoc nomen, nunquam proferendum, sed ubicunque inveniretur, loco ejus* Adonai *esse legendum.* vide Burgensum ad Exod. 3.

XLIX. Illud extra omnem controversiæ aleam est, omnes Interpretes priscos, qui vel Biblia vel aliquam eorum partem transtulerunt, vid. Chaldæos, LXX. Senes, Theodotionem, Aquilam, Symmachum, authores 5. & 6. Editionis Græcæ, Hieronymum, authorem vulgatæ, Arabes, Persas, Æthiopes, Syros, &c. ad unum omnes, hoc nomen per cognomen *Adonai* legisse, ejusque interpretamentum posuisse. Ut plane ignaros antiquitatis eos esse oporteat, qui istius Lectionis originem Masorethis adscribunt.

L. Atque ita redditum quoque fuit ab Euangelistis & Apostolis, Patribus Græcis & Latinis, [e] usque ad P. *Galatinum*, qui circa annum 1518. floruit.

[e] Ita Cl. Drusius. vide ejus Tetragr. & Buxtorfii Lexicon. Genebr. in Chronol. pag. 80. Pagninum videtur facere primum ejus vocis authorem: sed fallitur, ille enim post Galatinum floruit, & tamen in suo Lexico non memorat hanc vocem ad nomen יהוה ut dubium non sit, quin ab aliis vox ea sicuti & plurima alia posterioribus versionis ejus Editionibus sit infarta.

LI. Nullus certè, vocem eam cuiquam ante P. Galatinum usurpatam, adhuc ostendit. Ipse Drusius locum produxit ex commentariis, vulgò Hieronymo inscriptis, in Ps. 8. Edit. Plantinianæ, Ibi enim legitur *Jehova*. Sed ostendit idem, in MS. & Frobenianâ (addo ego, & in Parisiensi) esse *Jao*, quæ vox cum in Hieron. etiam alibi occurrat, *Jehova* vero nusquam, quis eo exemplo moveatur? Non dubium est quin operis ejus corrector, Ebraïcarum rerum, ut ex multis apparet indiciis, imperitior, cum ignoraret antiquum esse *Jao*, substituerit vocem suo sæculo magis notam. Hæc Cl. Drusius.

LII. Vidi & ego semel in Addit. Burgensis ad 3. Exodi, Edit. Lugdun. ubi hæc legas, [a] *Proferri tamen potest* Jehova, *unde & Jovem pagani dixêre*. Sed tota ista περικοπὴ ab aliis omnibus, quotquot ego vidi, exemplaribus abest. Unde constat vel à *Fevardentio*, vel alio aliquo esse interpolatam. Ubi & illud obiter observetur, in eadem Edit. pessime ad marginem citari locum * Theodoreti, *Samaritani vocant illud* [b] Menjame, *Judæi verò Aja*. Sic enim scribenda sunt verba Theologi, *Samaritæ καλῦσι μὲν Ιαβαὶ*, [vel Ιαβὲ, Ιυδαῖοι ἢ Ιαώ. Particula *Men* voci Ιαβε adjecta est ab imperitis, β porro in μ depravato, ut in σεννωχερειμ pro

[a] Quæstione I.

* Teodoret. in Epitome divinorum dogmatum.

[b] Sic quoque hunc locum citatum invenies apud Aug. Steuchium in Recogn. Vet. Test. ad Exod. 4 ni fallor. Sed conferendus hic locus Theod. cum altero lib. 3. hæretic. fabul. cap. de Valentin.

pro--ϱαιϐ. In veteri enim Scripturâ facillimus erat lapsus de β in μ. Vidi & in nupera Editione Latina Rhemensi *Clementis Alexandrini*. Sed in Græcis omnibus est Ιαῦ, quod & ille notavit, qui collectanea ad eam versionem edidit.

LIII. Illud quoque dissimulare non debeo, me ante dies pauculos illud invenisse in comment. *Dionysii Carthusiani*, ad Exodi cap. 6. Edit. Coloniensis, anni 1548. quem ante Galatinum floruisse ex Sixto Senensi didici. floruit enim anno 1472. Sed annon & hic vocem *Jehova* pro *Jao* vel alio nomine Editionis istius corrector intruserit, illi viderint queîs antiquiora vel aliarum Editionum exemplaria suppetunt. Ego qui in universa hâc provincia aliud exemplar videre non potui, hic ἐπέχω.

LIV. Remanserunt tamen in Antiquitate, tum apud Samaritanos, tum apud alias Gentes quædam vetustæ pronunciationis, licet obscura, vestigia. Namque adeò variè leguntur ea nomina, atque ita à criticis variantur, ut certi nihil de vocalibus nominis liceat colligere. Theodoretus, quem suprà citavi, disertè ait, Samaritanos vocare id *Jabe*, Judæos verò *Jao*.

LV. Illud [*Jao*] robur accipit ex [a] *Diodori Siculi*, qui ait, παρὰ δὲ τοῖς Ιουδαίοις Μωσῆν τὸν Ιαω ἐπικαλούμενον θεὸν προσποιήσασθαι τοὺς νόμους αὐτῷ διδόναι. Et à versu Apollinis Clarii, prout eum citat [b] Macrobius,

Φράζεο τὸν πάντων ὕπατον θεὸν ἔμμεν Ιάω. Similia loca apud Patres Iren. Epiph. Clem. aliosque invenies, quorum pleraque citat [c] Drusius in Tetragr. cætera supplebis ex [d] Rainoldo, [e] Fullero & [f] Scaligero.

LVI. Hoc [vid. *Jabe*] magis analogum fuerit, ut sit vid. fut. Kal יִהְיֶה accederetque ad Ariæ Montani *Jeheveh*. Loca Patrum priscorumque hûc facientia ex iisdem petes. Vtramque conjecturam juvat decurtatum יָהּ /

LVII. Fuerunt ex Græcis quos *Procopius* in suis ad Jesaiam commentariis secutus est qui hoc nomen per ΠΙΠΙ *Pipi* expressêre. Quæritur unde hoc *Pipi*? Postellus arbitratur id esse à Samariticâ scripturâ, qua hoc nomen per duo Jodin (ut & adhuc hodie à Chaldæis ״) scribebatur, quorum unumquodque videtur conflatum ex ΙΙ & Ι. Potest ita esse, tamen inclino magis in conjecturam [g] *Hieronymi*, quam & Cl. *Drusius* suo calculo approbat, qui ex Ebræis characteribus hanc lectionem natam ar-

[a] lib. 1. part. 2.
[b] Saturn. lib. 1. 18.
[c] cap. 11.
[d] de Idol- lib. 2. cap. 3. § 18.
[e] Miscell. lib. 2. 6. & lib. 4. 15.
[f] In notis ad fragm. Selecta pag. 54.
[g] Epist. 136. ad Marc.

bitratur. Jod enim & Vau similitudinem habent cum Jota & ה cum η Græco.

LVIII. Atque ita responsum ad quæstionem priorem est, Aphorismo 40. propositum. Restat jam ut ad posteriorem quoque respondeamus. Ea autem est bimembris. Primo enim quæritur, utrum hodie quoque ignoretur germana tetragrammati lectio. Deinde, si ignoratur, quomodo ea vox hodie legenda sit. Ad utrumque respondeo, multum quidem ab eruditis viris laboratum fuisse in eruenda vera prolatione, sed tamen eam in hunc usque diem adeo esse incertam, ut præstet priscam illam, licet vicariam, lectionem retinere, vid. ADONAI, quam novæ alicui incertæ adsuescere. [Alstedius, postquam quædam *certa*, quædam *verisimilia* de hoc nomine proposuisset, sic tandem concludit, *Nomen* יהוה *pronuntiandum est vel* Jehovah, *vel* Jeheveh, *vel* Jahveh, *vel* Jihveh.]

*in Paratitlis p. 155. col 2.

LIX. Dico incertam etiamnum esse veram & germanam τ *τετραγραμμάτε ὀνόματος* prolationem. Addo, inter eas, quas collegit D. Alstedius, maxime alienam videri illam, cui principem locum assignavit, vid. *Jehova*.

LX. Sed dices, An in tanta literarum luce ignorari aut in incerto esse potest divini istius nominis prolatio? Respondeo I. Magno adhuc intervallo à sua perfectione abesse Philologiam Ebraïcam, & merito exclamare hic posse doctissimos & celeberrimos linguæ Ebrææ Magistros, *Quantum est quod nescimus!* Addo, Quantæ adhuc restent difficultates in librorum Vet. Test. authenticis tabulis, in quampluribus phrasibus & vocibus infinitis, non nisi indoctissimum posse ignorare. II. Illud rogo, unde certa & vera hujus nominis prolatio haberi potuerit, an à Judæis an ex ipsis Bibliis? Certè non à Judæis. Illi enim hanc juxta cum ignarissimis ignorant, & si fortassis eam nossent, tamen eam Christianis vel invideret eorum invidia, vel celaret superstitio. Si enim non quemlibet Judæum ad pernoscendum hoc mysterium admittebant Magistri, quomodo Christianos docerent? Neque etiam ex ipsis Bibliis certam lectionem investigaveris. Atque hic rursum dices, nunquid in illis nomen illud sic invenimus punctatum יְהֹוָה *Jehovah?* Respondeo, Ita quidem, sed audi magni & eruditissimi Theologi, *Theodori Bezæ* ᵃjudicium, *puncta illa, quæ hodie voci* יהוה *subjiciuntur, non sunt ipsius*

a Annotat. ad cap. I. Apocalyps. vers 4.

ipsius nominis propria, sed aliunde adscita, Et alterius Theologi, *b* *Mea sic fert sententia, non sunt propria puncta nominis* Tetragrammati, *sed sunt nominis Adonai propria, & interdum* ȝ Elohim, *si occurrat Jehovi.*

b Alstedii, in Lex. Theol. pag. 78.

LXI. Hic autem jubeo te paululum sistere gradum quisquis in his literis tiro es. Disce, in textu Ebræo V. Testamenti consonas cum propriis suis vocalibus passim quidem occurrere, ut פָּקַד אֱלֹהִים יַעֲקֹב / &c. Sed & non raro cum alienis & aliarum vocem propriis repræsentari. Ex quo casu duplex existit lectio, una secundum consonas, altera secundum vocales. Sic dico, Consonis quarundam vocum in textu Biblico subjiciuntur vocales aliarum consonantium, seu, quod idem est, aliarum vocum: quæ consonæ vocesve in margine repræsentantur. E.g. Jes. 36. שֵׁינֵיהֶם hæ vocales non sunt istarum consonantium, quibus subijciuntur, propriæ, sed istarum quæ in margine exhibentur, מֵימֵי רַגְלֵיהֶם / Hæc igitur est lectio secundum vocales, *meme raglehem.* Lectio certa cujus vid. vocales ipse textus, consonas margo repræsentat. Illarum vero consonarum שיניהם lectio incerta est, quia earum vocales nec in texta nec in margine exhibentur.

LXII. Hæc autem scripturæ anomalia, seu ut vulgo loquuntur, lectionis varietas, (quæ in margine per ק id est קְרִי *legitur*, in textu vero per circulum voci impositum id est כְּתִיב / *scribitur*, indicatur) orta est vel ex metu profantaionis, ut in יְהוִה / ubi tamen ob vocis frequentiam קְרִי in margine nunquam exhibetur, vel honestatis causa, ut in vocibus illis quæ vulgo obscænæ dicuntur, vel ex mendosa codicum descriptione, & varia lectione proprie sic dicta, de quibus prolixe disseruimus in dissertatione nostra de Keri & Chetib, quam in Coronide nostra ad Grammaticam jam pridem evulgavimus & in hoc ipso opere ad Psalmum 22. cum bono Deo, denuo repræsentabimus. Inde petes, Lector, quæ faciant illustrandis istis quæ jam delibavimus.

LXIII. Istæ autem sunt regulæ Grammaticorum. I. nullas consonas legendas esse alienis vocalibus, sed vel propriis, si de iis constet: vel si de iis non constet, lectionem instituendam esse secundum vocales. II. Lectionem secundum vocales in casu variæ lectionis esse præferendam illi, quæ secundum consonas

 est.

eſt. Quia vid. de iſta magis genuina eſt, hæc vero plerunque mendoſa, ut E. g. in iſtis quæ tertii generis ſunt, vel quia iſta quæ juxta vocales eſt, eſt certior, utpote quarum conſonas margo repræſentat, hæc vero juxta conſonas incerta eſt, utpote quarum vocales nullibi exhibentur. Per quos verò iſta varietas in ſacros codices introducta ſit, in Diſſertatione iſta, cujus jam jam meminimus, dictum eſt.

LXIV. Rurſus itaque tibi hoc inculco, nullas voces legi debere alienis vocalibus. Imo quaſdem omnino non poſſe. Quod ideo adjeci, quia ubicunque non eſt conſonantium aut vocalium numerus redundans, aut ubi non impingitur in principia linguæ, ibi poteſt ſubinde ex ſonis & vocalibus alienis conflari vox aliqua articulata & in ſpeciem non abſurda, perinde ac ſi ex vocalibus nominis *Dominus* o i & u junctis cum conſonis nominis *Deus*, D. & S. fingeres vocem Dojus.

LXV. Hoc faciunt qui *Jehova* & *Jehovi* legunt. Hi enim ſunt lectionis iſtius natales. Qui puncta Bibliis adſcripſere, ſub hoc nomine poſuerunt puncta nominis אֲדֹנָי / niſi præcederet aut ſequeretur alterum אדני / tunc enim ne bis diceretur *Adonai Adonai*, ſub יהוה poſuerunt puncta nominis אֱלֹהִים / ita vid יְהֹוִה / Qui vero has voces *Jehova* & *Jehovi* primitus in Scholas introduxerunt, exiſtimarunt iſtas vocales iſtorum conſonantium non alienas, quod nos jam jam probabimus, ſed proprias eſſe, ac proinde ex iſtis junctis unam vocem conflarunt.

LXVI. Atque hoc puto ſpectaſſe Galatinum quando ita infit, *hæ vocales ſi cum conſonantibus jungantur, poteſt legi* JEHOVAH. Cum tamen ipſe nunquam ea voce uſus ſit, ſed ſemper τὸ יהוה per *Dominus* expreſſerit, addita voce [Tetragrammaton] duobus iſtis ſignis incluſa. Aliud eſt dicere, *poteſt legi*. Aliud eſt, *debet legi*, Certe ſi ipſam יְהֹוָה nude poſitam (nota, nude poſitam) conſideres, nec vocalium nec conſonarum numerus, nec ulla Grammaticorum regula iſti lectioni *Jehovah*, adverſatur, nec enim novum eſt, Jod Heemanthicum per ſcheva efferri, nec inſolens eſt nomen proprium etiam maſc. gen. in ָה deſinere. Ecce enim exemplum in יְהוּדָה /

LXVII. Sed proponam tibi ex magna exemplorum ſylva unum atque alterum, quod nullus, etſi in omnes ſe vertat formas, legat prout ſcribitur. Jeſa. 36. 12. שֵׁינֵיהֶם Conare, quiſquis

quis es, has vocales cum consonis, quies subjectæ sunt, efferre & eris mihi magnus Apollo, si præstabis. Licet enim utrique Jod punctum tribueris, (id quod in isthac forma fieri omnino nequit, Jod enim ante affixum הם semper quiescit) unum tamen punctum semper supererit. Ibidem extat vox חֲרָאֵיהֶם / quod juxta vocales junctas cum consonis in margine positis, quarum propriæ sunt legitur צֵאָתָם / 2. Reg. 10. 27. extat vox מחֲרָאוֹת / cujus 'ק id est קְרִי in margine ponitur מוֹצָאוֹת / cujus vocis istæ vocales sunt. Hic utique ex consonis in textu positis subjectisque vocalib. nunquam vocem nisi monstrosam & una litera redundantem conflaverit. Deut. 28. 27. extat עְפֹלִים / Si leges ut scribitur, ע litera gutturalis in principio syllabæ efferetur per Scheva, id quod portentum est in lingua Sancta. Literæ enim quas à gutture denominant, nunquam habent scheva syllabam incoans, quod *mobile* vulgo vocant. Namq; ejus vices puncta rapta obeunt. Quid ergo? puncta sunt vocis טְחֹרִים / cujus consonas in margine repræsentarunt Masorethæ.

LXVIII. Vides Tiro, nam tibi ut gratificarer, prolixior hic fui quam par erat, multas in textu Ebr. occurrere voces anomale punctatas, quas cum subjectis vocalibus nunqnam valeas exprimere. De his si plura desideras cognoscere, adi Coronidem ad Grammaticam Ebræam Martinio - Buxtorfianam, ubi hæc & id genus alia suo quæque loco, ordine Biblico, explicuimus.

LXIX. Sed dices, hanc irregularem punctationem à Judæis introductam, ac proinde neutiquam nos ea obligari: olim aliter, vid. cum propriis vocalibus, voces istas lectas fuisse. Cui sententiæ uti non adversor, ita illud quoque sentio, satius esse, pro vocibus istis marginales istas vicarias legere, quam, aliis vocalibus consonantibus istis ex incerto subjectis, barbarismum committere & voces veteribus forsan omnino inauditas procudere. Si ergo lectione illa, quam Masorethæ in margine exhibuêre, qua nec fidei nec pietati ullum infertur detrimentum, contentus non es, doce nos proprias istarum vocum vocales, per quas olim lectæ fuerint, & habebis nos astipulatores. Doce evidenter & demonstra. Nullus hic locus conjecturis, quas in cæteris forsan ex analogia aliarum formarum feceris: At in tetragrammato ex analogia nihil erues. Nomina enim propria sub

nullis formis contineri Grammaticorum regula est.

LXX. Quod vero ad voces istas ἀνομάλως punctatas attinet, nos dissertatione nostra de Keri & Chetib, numero 19. & 20. sententiam nostram professi sumus, eas vid. non ab ipsis Prophetis sed à Scribis esse introductas. Inde petes quæ huc spectant, ne frustraneis repetitionibus nimis excrescat hic liber. Iisdem ergo, Scribis videlicet, ut universi Biblici contextus, ita & anomalam istam vocum prædictarum & nominatim hujus quoque nominis punctationem transcribimus. Et quidem hanc sententiam, de punctis post mortem Christi additis, validissimis & invictis rationibus evicerunt *P. Martinus* in Thechnologia, *Lutherus*, *Mercerus*, *Scaliger*, & *Drusius*, passim. *Calvinus* ad Zachar. c. XI. 7. *Zwingl.* præfat. in Jesaiam. *Piscator* ad calcem Quæst. in Pentateuchum ex professo, *Rainoldus* in Censura librorum Apocryph. lect. 32. p. 278. [Sed omnium diligentiam superavit anonymus author diatribes de vera antiquitate vocalium, quam Cl. *Erpenius* 1624. edidit. Ille enim sententiam istam adeo valide confirmavit; rationesque, quæ in contrarium vulgo afferuntur, adeo solide refutavit, ut doctissimorum Theologorum, qui antea contrariæ sententiæ mordicus hærebant, alios in suam sententiam pertraxerit, alios vero non parum dubios reddiderit.]

LXXI. Quod si tamen ab adversa sententia, puncta vid. ab ipsis Prophetis adscripta (quam sententiam multi pii Theologi bono zelo defensum eunt) te quoque dimoveri non pateris, nec est mihi animus, nec incumbit mihi necessitas, in præsens super ea quæstione funem contentionis tecum ducere. Esto. Adscripserint ipsi Prophetæ vocalium figuras. Eo magis ista quæ jam subjiciam argumenta, constringent. Quod si dixeris punctationem genuinam in hoc nomine & pauculis vocibus à Judæis esse mutatam & ad recentem superstitionem accommodatam, invenies responsum in dissert. nostra de Keri & Chetib num. 19. & 29. Illi, qui puncta Masorethis adscribunt, & plausibilius & verisimilius dicerent, genuinam nominum istorum prolationem ab ipsis studio fuisse suppressam, si modo ipsi eam novêre, (id quod de nomine יהוה neutiquam mihi videtur credibile, quandoquidem post destructum templum puncta adscripsere) aut, si eam nescivere, ejus loco exhibitam fuisse illam recentiorem. Et certe ita judicat Cl. Theologus *Piscator*, cujus testimo-

ſtimonium poſtea §. 75. productum ibo.

LXXII. Sed redeat tandem oratio noſtra in viam, poſt calcata tot diverticula. Dixi ſupra §. 60. nomen יהוה in textu Biblico alienis vocalibus notatum eſſe, non hoc fine, ut cum iis legeretur, ſed ut pro eo legerentur eæ voces quarum vocales ei ſubjecere. Nomen יהוה aut ſic יְהוָֹה aut ſic [יֱהֹוִה] ſcribitur. Cum priori modo ſcribitur, ajo eſſe puncta nominis *Adonai*; cum poſteriori, eſſe puncta nominis *Elohim*. Eaque hoc fine voci iſti ſubjecta, ut per ea legeretur. Illud jam probatum ibo aliquot rationibus. Deinde Authoritatem & exemplum omnium priſcorum Interpretum proferam. Poſtremo autem loco teſtimonia recentiorum adducam.

LXXIII. Principem locum teneat illa ratio, quod hoc nomen, quotieſcunque vel præcedit vel ſequitur cognomen [a] *Adonai*, & nunquam [b] aliàs, ne bis legeretur *Adonai Adonai*, ſemper mutet ſua puncta, ac pro ſcheva, Holem & Kamets, ſemper accipiat chateph ſegol, Holem & Hirik, puncta vid. nominis אֱלֹהִים/ Hoc mihi conſidera, ſi illa puncta, quæ vulgo ſub tetragrammato ponuntur, eſſent vera ac ſtata ejus puncta, quid obſtaret quominus liceret dicere, *Adonai Jehova*, vel *Jehova Adonai*? Cur huic nomini, & quidem hoc caſu, & ſemper, accideret, quod nec ulli alii, nec huic ipſi unquam alias? Quæ vel probabilis ratio afferetur?

[a] N B. אֲדֹנָי Adonai, *non* אֲדֹנֵינוּ/ *ut Pſ.* 8: 1. *nec etiam* לַאדֹנִי/ *ut Pſ.* 110. 1. *ut fruſtra hæc loca objiciantur. Aliud eſt* Adonai *aliud* adonenu & ladoni. *Hoc* אֲדֹנָי *reperiri* קל״ד *id eſt* 134. *vicibus. Addidimus, eo numero non comprehendi illa loca, ubi* Adonai *junctum eſt* יֱהֹוִה/ *Obſervatum autem à Maſorethis eſt,* אֲדֹנָי יֱהֹוִה *occurrere in Bibliis* 222. *vicibus, cujus numeri memoriale afferunt vocem* רֶכֶב currus, *Maſora magna, litera* א/ אדני ודאי קל״ד ז׳ מנהון לַאדֹנָי וסי׳ נמסר בישעיה ריש סי׳ כ״ח ותי׳ מבהון ואדני id eſt Adnai nomen illud confeſſum occurrit 134. Et 7. ex illis ſunt, *ladonai*, & recenſentur ad initium cap. 28. Jeſaiæ. & tria ex illis ſunt *vadonai*. *Poſtquam autem Maſora omnia enumeraſſet, ſubjungit,* וכל אדני יהוה דכותי׳ ד׳ מנהון בתורה וד׳ בתהלים ושארה בנביאים והם רכ״ב וסימ׳ רכב אלהים רבותים id eſt Omne אֲדֹנָי יֱהֹוִה ſimile eſt. Illa autem conjuncta quater occurrunt in Lege, quater in Pſalmis, reliqua ſunt in Prophetis, & me-

& memoriale est, curruum Dei duæ myriades *Ps.69. Innuit vocem illam* רכב / *Et columna sequenti*, ארבי יהוה octies sic scribitur, quater in lege, & recensentur ea loca [*in Masora parva*] in lectione לך לך (*Gen.15.*) & in Psalmis. *Psalm.* 69. Et omnia loca Prophetarum eodem modo se habent, præter quinque, ubi occurrit יְהוִֹה אֱלֹהִים * quæ recensentur in Masora parva ad 2. *Reg.* 19. (*ubi vid. primo occurit*) Et transposita in hunc modum (יְהוִֹה אֲדֹנָי) quinquies occurrunt, & recensentur in Masora parva *ad Psal.* 140.8. *Habes specimen indefessæ Masoretharum industriæ.* b *Forsterus citat locum ex Iezech.* 21. 5. *ubi seorsim occurrat* יְהוִֹה *sed omnia exemplaria illi adversantur*

* N B. non verò, יְהוִֹה הָאֱלֹהִים Illa enim seq. columna dicuntur sexies occurrere & recenseri ad c.23. Josuæ.

LXXIV. Qui *Jehovi* hodie legat defensetve, puto extare neminem. primis Editionibus Tremellio-Junianæ versionis non comparet ea vox. Vere nobilis & de Ecclesiis præclare meritus Theologus, *Fr. Junius*, postquam in fata concessisset *Tremellius*, vocem eam usurpavit, docuitque tum Grammatica, tum in notis ad Gen. 16. esse πάθος singultientis. Ego neminem adhuc vidi, qui istam acutissimi & polyhistoris viri conjecturam suo approbaverit calculo. Existimo, probabilius conjectasse Cajetanum ad 1. Regum 8. vocem illam sic inflexam esse ad dulcedinem affectus supplicantis. Ariæ Montano & Mercero (ut de Scalig. Drusio, Buxtorfio &c jam nihil dicam) vox ea adeo aliena visa est, ut ab ista punctatione יְהוִֹה palmarium argumentum contra vocem Jehova deprompserint. *Si* Jehova *leges*, inquiunt, *etiam* Jehovi *aliquando legendum erit*, *quod erit absurdissimum.* Omitto quod Jod nunquam cum chateph segol & ה nunquam in Chirik quiescens occurrat.

LXXV. Hoc argumentum tanti fecit Logicus ille Theologus, *Joh. Piscator*, ut ex eo porro collegerit, puncta ab ipsis prophetis non fuisse adscripta. Vide ejus Scholia ad Gen. 15. 8. [Idem in appendice ad Quæstiones in Pentateuchum, ubi ex professo disputans adversus antiquitatem punctorum, tertio loco hoc argumentum collocavit, *Si puncta*, inquit, *ut hodie leguntur, ab ipsis sacris scriptoribus fuissent addita, tunc vocabulum* יהוה *constanter esset scriptum* יְהֹוָה / *Neque enim idonea caussa afferri potest, cur punctationem illam mutaverint. Atqui vocabulum* יהוה *passim occurrit cum punctis alienis, puta nunc nominis* אֱלֹהִים / *ut cum scribitur* Ezech. 15. 5. *& alibi passim*, יְהוִֹה / *nunc vero nominis* אֲדֹנָי / *ut cum*

scribi-

scribitur Ps.34.3. בַּיהוָה / Idem in Quæst. ad Exod. 3.15. postquam dixisset, nomen יהוה & posse pronuntiari & fas esse illud pronuntiare, & vicariam illam *Adonai*, tanquam ex superstitione introductam, esse repudiendam, sic pergit, *Ex qua consuetudine nata est hac illorum audacia atque ineptia, ut nomini* יהוה *quoties conjungitur nomini* אדני / *tribuant puncta nominis* Elohim, *scribentes* יֱהֹוִה / *quam punctationem Grammatica prorsus respuit. Vnde miror nostros quoque Interpretes, viros Christianos & lingua Ebrææ peritissimos, in vesione sua punctationem istam retinuisse, scribentes sc.* Jehovi.

LXXVI. In quibus eruditissimi Theologi verbis illud verissimum est, quod de *Jehovi* pronuntiat. De cæteris verò §.82. videbimus.

LXXVII. Secunda ratio depromitur à natura literarum משה וְכָלֵב / Hoc enim extra controversiam ponet mecum, quisquis Ebræam linguam vel à limine salutavit, ex istis septem, literas מוכלב ante dictionem, à Jod Schevato incipientem, habere Chirik, in quo Jod, abjecto suo scheva; quiescit, Exempli gratia à יְהוּדָה fit לִיהוּדָה / בִּיהוּדָה &c. Vnde sequitur, si vera & juxta proprias vocales lectio esset *Jehova*, dicendum & scribendum etiam fuisse מִיהוָֹה בִּיהוָֹה &c. quæ punctatio cum nusquam appareat; merito illam lectionem suspectamus.

LXXVIII. Harum enim literarum ultimæ quatuor (וכלב) ante hoc nomen habent *Phathach*, in quo Jod quiescit, ut בַּיהוָה &c. quod fieri non posset nisi haberetur ratio sequentis puncti rapti Chatheph Phathach, quod est sub א in אֲדֹנָי / Puncta enim rapta requirunt ante se sub istis servilibus punctum affine.

LXXIX. In hâc punctatione & illud insuper considera, א in nomine *Adonai* post וְכָלֵב peculiari quodam modo semper quiescere in Phathach præcedentis servilis, ut pro בַּאֲדֹנָי legatur בַּאדֹנָי &c. Sic semper בַּיהוָה pro בַּיְהוָה &c. Sed non facessam ab hac ratione, nisi & hoc addidero, nullam consonantem cum præcedenti syllaba jungi, ut fiat syllaba mixta, aut quasi diphthongus, nisi per Scheva quiescens (cujus hoc munus est) & quidem in medio dictionis semper expressum. E. gr. לַיְלָה / Hoc considerent, qui *Baihova*, *Laihova* legunt, quomodo enim Jod in medio vocis coalescet cum syllaba præcedenti, *Va*, *ba*, *la*, *cha*, sine scheva quiscenti expresso? Hic enim nulla omni-

& memoriale est, curruum Dei duæ myriades *Ps.69. Innuit vocem illam* רכב / *Et columna sequenti*, ארבי יהוה octies sic scribitur, quater in lege, & recensentur ea loca [*in Masora parva*] in lectione לך לך (*Gen.15.*) & in Psalmis, *Psalm.* 69. Et omnia loca Prophetarum eodem modo se habent, præter quinque, ubi occurrit יֱהוִה אֱלֹהִים * quæ recensentur in Masora parva ad 2. *Reg.* 19. (*ubi vid. primo occurit*) Et transposita in hunc modum (יֱהוִה אֲדֹנָי) quinquies occurrunt, & recensentur in Masora parva *ad Psal.* 140.8. *Habes specimen indefessæ Masorethærum industriæ.* b *Forsterus citat locum ex Iezech.* 21. 5. *ubi seorsim occurrat* יֱהוִה *sed omnia exemplaria illi adversantur*

* N. B. non verò, יְהוִה הָאֱלֹהִים Illa enim seq. columna dicuntur sexies occurrere & recenseri ad c.23. Josuæ.

LXXIV. Qui *Jehovi* hodie legat defensetve, puto extare neminem. primis Editionibus Tremellio-Junianæ versionis non comparet ea vox. Vere nobilis & de Ecclesiis præclare meritus Theologus, *Fr. Junius*, postquam in fata concessisset *Tremellius*, vocem eam usurpavit, docuitque tum Grammatica, tum in notis ad Gen. 16. esse ναῦθ@ singultientis. Ego neminem adhuc vidi, qui istam acutissimi & polyhistoris viri conjecturam suo approbaverit calculo. Existimo, probabilius conjectasse Cajetanum ad 1. Regum 8. vocem illam sic inflexam esse ad dulcedinem affectus supplicantis. Ariæ Montano & Mercero (ut de Scalig. Drusio, Buxtorfio &c jam nihil dicam) vox ea adeo aliena visa est, ut ab ista punctatione יֱהוִה palmarium argumentum contra vocem Jehova deprompserint. *Si* Jehova *leges*, inquiunt, *etiam* Jehovi *aliquando legendum erit*, *quod erit absurdissimum.* Omitto quod Jod nunquam cum chateph segol & ה nunquam in Chirik quiescens occurrat.

LXXV. Hoc argumentum tanti fecit Logicus ille Theologus, *Joh. Piscator*, ut ex eo porro collegerit, puncta ab ipsis prophetis non fuisse adscripta. Vide ejus Scholia ad Gen.15. 8. [Idem in appendice ad Quæstiones in Pentateuchum, ubi ex professo disputans adversus antiquitatem punctorum, tertio loco hoc argumentum collocavit, *Si puncta*, inquit, *ut hodie leguntur*, *ab ipsis sacris scriptoribus fuissent addita*, *tunc vocabulum* יהוה *constanter esset scriptum* יְהֹוָה / *Neque enim idonea caussa afferri potest*, *cur punctationem illam mutaverint. Atqui vocabulum* יהוה *passim occurrit cum punctis alienis*, *puta nunc nominis* אֱלֹהִים / *ut cum scribitur* Ezech.15.5. *& alibi passim*, יֱהוִה / *nunc vero nominis* אֲדֹנָי / *ut cum scribi-*

scribitur Ps.34.3. בַּיהֹוָה / Idem in Quæst. ad Exod. 3.15. postquam dixisset, nomen יהוה & posse pronuntiari & fas esse illud pronuntiare, & vicariam illam *Adonai*, tanquam ex superstitione introductam, esse repudiendam, sic pergit, *Ex qua consuetudine nata est hæc illorum audacia atque ineptia, ut nomini* יהוה *quoties conjungitur nomini* אדני / *tribuant puncta nominis* Elohim, *scribentes* יֱהֹוִה / *quam punctationem Grammatica prorsus respuit. Unde miror nostros quoque Interpretes, viros Christianos & linguæ Ebrææ peritissimos, in versione sua punctationem istam retinuisse, scribentes sc.* Jehovi.

LXXVI. In quibus eruditissimi Theologi verbis illud verissimum est, quod de *Jehovi* pronuntiat. De cæteris verò §.82. videbimus.

LXXVII. Secunda ratio depromitur à natura literarum משה וכלב / Hoc enim extra controversiam ponet mecum, quisquis Ebræam linguam vel à limine salutavit, ex istis septem, literas מוכלב ante dictionem, à Jod Schevato incipientem, habere Chirik, in quo Jod, abjecto suo scheva; quiescit, Exempli gratia à יְהוּדָה fit לִיהוּדָה / בִּיהוּדָה &c. Unde sequitur, si vera & juxta proprias vocales lectio esset *Jehova*, dicendum & scribendum etiam fuisse מִיהֹוָה בִּיהֹוָה &c. quæ punctatio cum nusquam appareat; merito illam lectionem suspectamus.

LXXVIII. Harum enim literarum ultimæ quatuor (וכלב) ante hoc nomen habent *Phathach*, in quo Jod quiescit, ut בַּיהֹוָה &c. quod fieri non posset nisi haberetur ratio sequentis puncti rapti Chatheph Phathach, quod est sub א in אֲדֹנָי / Puncta enim rapta requirunt ante se sub istis servilibus punctum affine.

LXXIX. In hâc punctatione & illud insuper considera, א in nomine *Adonai* post וכלב peculiari quodam modo semper quiescere in Phathach præcedentis servilis, ut pro בַּאֲדֹנָי legatur בַּאדֹנָי &c. Sic semper בַּיהֹוָה pro בַּיְהֹוָה &c. Sed non facessam ab hac ratione, nisi & hoc addidero, nullam consonantem cum præcedenti syllaba jungi, ut fiat syllaba mixta, aut quasi diphthongus, nisi per Scheva quiescens (cujus hoc munus est) & quidem in medio dictionis semper expressum. E. gr. לַיְלָה / Hoc considerent, qui *Baihova*, *Laihova* legunt, quomodo enim Jod in medio vocis coalescet cum syllaba præcedenti, *Va*, *ba*, *la*, *cha*, sine scheva quiscenti expresso? Hic enim nulla omnino da-

no datur exceptio. Cur hîc quæso te, non manet scheva sub Jod, quod in voce absolutâ semper adscribitur? Quod si vero *Bahova* legeris, impinges in principia linguæ Ebrææ, quæ neutiquam admittunt, ut Jod in phathach quiescat.

LXXX. Quod ad literam מ attinet, ea nunquam ante hoc nomen habet hirik, sicuti analogia postularet, siquidem *Jehova* legeretur; sed perpetuo est cum tsere. Id quod fieri nullo modo posset, nisi haberetur ratio alicujus literæ gutturalis aut Resch sequentis. Cujus autem ex his rationem haberi dicemus, nisi א à qua literâ vox אֲדֹנָי incipit? מֵיְהוָה / מֵאֲדֹנָי /

LXXXI. Illud addam, sicuti א vocis אדני *Adonai* post literas בכלוּ phathachatas id est vocali phatach notatas, adjecto suo (ֲ) quiescit in phathach servilium, & propter eam causam prima quoque nominis tetragrammati litera post illas literas suo scheva privatur: Ita & litera א nominis *Elohim*, post literas easdem quiescit (ֱ) & (ֵ) in tzere contractis, לֵאלֹהִים pro לֶאֱלֹהִים / Idem fit ante nomen τετραγραμμάτον, cum puncta nominis *Elohim* suscipit, E. gr. Ps. 68. 11. לֵיהוִה אֲדֹנָי *Elohim Adonai.*

LXXXII. Objicies, hac quidem ratione evinci, in לַיהוָה בַּיהוָה וַיהוָה מֵיְהוָה &c. esse puncta nominis אֲדֹנָי / ac proinde ista, retentis istis vocalibus non aliter posse legi quam *ladonai*, *badonai*, *wadonai*, *meadonai*: at in voce nuda יְהוָה aliam esse rationem, ibi quippe proprias vocales esse retentas, atque hoc inde apparere quod non scribatur יְהוָה cum hateph phatach sub Jod, quomodo scribendum fuerat, si haberet puncta אֲדֹנָי (quemadmodum scribitur יֱהוִה quando suscipit puncta אֱלֹהִים) sed יְהוָה cum scheva nudo sub Jod. Respondeo primo, nullam probabilem rationem afferri posse, cur nomini tetragrammato, nude posito, vel ipsi prophetæ (ut demus ipsos vocales adscripsisse) vel Masorethæ, proprias vocales, & eidem præfixis juncto, alienas addiderint. Secundo, me ne conjectura quidem posse assequi quid magnus ille Piscator spectaverit, quando istis in locis quæ supra §. 75. produximus, illud ipsum adeo præfidenter asseruit. Certe μέγα αἴτημα est, & quod nullus, qui rem accuratius pensitabit, ipsi dederit. Ecce enim ipse statuit puncta à Masorethis fuisse adscripta: Agnoscit in בַּיהוָה &c. esse vocales *Adonai*, in יֱהוִה *Elohim*, & tamen יְהוָה proprias vocales retentas esse asserit: At quis color huic assertioni inducetur?

cetur? Liceat mihi ſic ratiocinari ex hypoteſi ipſius D. Piſcatoris, Maſorethæ aut ſciverunt genuinam nominis יהוה lectionem, aut neſcivere. Si neſcivêre, quomodo eam potuerunt repræſentare? niſi forte dixeris eos inſcios cum Cajapha propheta ſſe, & aliud agentes rem acu, quod ajunt, tetigiſſe. Si ſcivêre, quod tamen veriſimile non eſt, quia ſæculis aliquot ſacerdotibus quorum ævo templum ſolo æquatum eſt, poſthumarunt, ſed da ſciviſſe, Si ſcivere, inquam, quis ſibi perſuaderi ſinet, liceat mihi hoc iterare, eos in nomine cum præfixis juncto eam celaſſe, in nudo verò expreſſiſſe? Sed bene habet, quod etiam aliunde conſtare poſſit, punctatores Bibliorum, quicunque fuerint, & nudum יהוה & cum præfixis junctum vocalibus τῶ Adonai veſtiviſſe: Atque hæc ſit.

LXXXIII. Ratio tertia. Literæ בגד כפת initio dictionum poſt voces in literam quieſcentem deſinentes ſolent adſpirari, id eſt, ut vulgo loquuntur, ſine Dages leni ſcribi, quod alii vocant *raphari*, niſi interveniat accentus diſtinguens aut Rex. Jam vero illud conſtat, prædictas illas literas, poſt vocem יהוה tam nudam, quam cum præfixis compoſitam, non adſpirari, ſed leni Dages notari, etiam cum nulla Pauſa vel Rex intervenit. Vnde liquido conſtat, eos qui puncta adjecere, utroque caſu, non vocem יהוה / cujus ultima quieſcit, ſed aliam vocem ſpectaſſe, quæ in literam non quieſentem deſinat, qualis eſt *Adonai*.

LXXXIV. Quod vero ad illud attinet, quod in יְהוָה ſub Jod non hateph-phathach, ſed nudum ſcheva ſit, ac proinde non eſſe puncta nominis אֲדֹנָי / in qua objectione multum roboris nonnulli ponunt, iſti abunde ſatis-fecit Druſius. Puncta rapta eſſe ſchevata compoſita, ſimpliciſque ſcheva ſub gutturalibus vicaria, nemo tam hoſpes in Grammatica, qui ignorat. Druſ. cap. 14. Bellarm. in praxi Gram. Adhæc, ſcheva ſimplex à priſcis fuiſſe expreſſum per vocalem A, ac ſi hateph phathach eſſet, modo non ſequeretur litera gutturalis aut Jod, quamplurimis exemplis doceri poteſt, E. gr. שְׁלֹמֹה *Salomo*, שְׁמוּאֵל *Samuel*, כְּנַעַן *Canaan*, &c. Cum ergo ſequente Daleth, utpote litera non gutturali, priſca pronuntiatione idem fuerit ſonus τῶ (ְ) & (ֲ) punctorum nec genere, nec ſpecie, nec natura, ſed tantum figura & numero invicem differentium, quid neceſſe fuit ad Scheva ſub Jod poſitum addere phathach? Alia plane ratio erat in voce אֲדֹנָי / Ejus

 enim

enim princeps litera cum gutturalis ſit, neceſſariò ad ſcheva ſimplex vocalis ex tribus illis brevibus (—) (∵) & hirik una adſciſcenda fuit. Quod ſcheva ſimplex eſt ſub cæteris conſonis, id ſcheva compoſitum eſt ſub gutturalib. Compendium ergo ſcripturæ quæſitum eſt in voce ſingulis fere lineis recurrente. At quia idem nomen cum punctis nominis Elohim rarius occurrebat, non pigrati ſunt integrum (∵:) literæ Jod ſubjicere [יֱהֹוִה]

LXXXV. Plura argumenta huc poſſent accongeri, niſi arbitrarer liquido ſatis eſſe probatum, in Bibliis Ebraïcis nomen Tetragrammaton alienis vocalibus eſſe veſtitum, & ſecundum iſtam punctationem, pro diverſitate ſubjectarum vocalium, jam ADONAI, jam ELOHIM eſſe legendum. Neque ſuperſtitionis notam illis inuri poſſe, qui iſthac lectione contenti, à nomine יהוה ſecundum conſonas efferendo, & voce *Jehova*, utpote omnium quæ ab authoribus afferuntur, incertiſſima, abſtinent. Qui neſcit, qui non credit puncta illa eſſe tetragrammati genuinas & priſcas vocales, ille certe excuſandus eſt, ſi *Jehova* legat. At qui credit puncta illa eſſe vocis *Adonai*, non vero tetragrammati propria, qui credit genuinas vocales aut ignorari aut incertas eſſe & nihilominus in Ebræo textu (non fruſtra dico *in Ebræo textu*) vocem *Jehova* legit, næ ille ultro, ſciens volens *βαρβαρίζει*.

LXXXVI. Jam lubet authoritate & teſtimoniis virorum in Ebraïca literatura principum hanc diſſertationem obſignare. Equidem cum multis in hoc & ſimilibus argumentis ſæpe diſſerui, qui poſt graviſſimas rationes vana ſophiſticatione & impudenti prævaricatione eluſas, ad unius Theologi authoritatem derepente obſtupuere. Adeo ſervile quorundam ingenium eſt. Verum ipſis non eſt verum, quia verum, ſed quia hic vel ille dicit eſſe verum. Hoc verò eſt non vero ſed hominibus ſacramento dicere. Ut ergo & his gratificer & erectioris animi juvenes confirmem, præter *Lyram*, *Burgenſem*, *Abulenſem*, præter Cl. *Druſium*, cujus tetragrammaton ſæpius citavimus, produco in hanc ſcenam *Pagninum* in Theſauro, *Mercerum* in cap. 2. verſ. 4. & cap. 15. Geneſeos, & in Amos cap. 3. & 5. *Rod. Ant. Cevalerium* addit. ad Theſ. Pagnini, *Scaligerum* in notis ad fragmenta ſelecta, in calce operis de Emendat. Temporum, p. 34. *Buxtorf.* in Dictionario th. הוה / *Genebr.* Præf. in Pſalmos, ſed nimis

mis πικρῶς hâc de re ſuo more differentem, *Danæum* in ſcripto contra Genebr. *Bezam*, annotationibus in Apocal. 1. 4. *Ariam Montanum*, in libro Joſeph (qui extat in apparatu ad Biblia Regia) cap. 1. *Scindlerum* in Grammat. *Alſtedium* in Lexico Theol. *Bellarm.* in Grammat. Ebræa & de Chriſto 1. 7. *Erpenium* in Grammat. & doctiſſimum è Gallia Theologum, authorem eruditiſſimi tractatus de punctorum verâ antiquitate, à Domino Erpenio editi, in oratione ex profeſſo hac re habita & ad calcem operis prædicti adjecta.

LXXXVII. Unum illud jam reliquum eſt, ut Tironi oſtendam, quomodo hoc nomen per ADONAI lectum, ejuſque interpretamentum *Dominus* expreſſum, ab ipſo nomine communi ADONAI, ejuſque interpretamento poſſit diſcerni. Viri docti ſuadent & ſunt qui exemplis præivêre, nomen *Dominus* cum ſi πτεργεγραμμάτι interpretamentum eſt, totum majuſculis literis ſcribendum, DOMINUS. Similiter, DEUS, cum in Ebræo eſt יְהוִֹה Aliàs ſatis eſſe, ſi Dominus vel Deus ſcribatur, primâ majuſculâ. Ita ſuadebat Epiſcopo Elienſi *Rod. Cevalerius*, cujus ſuper ea re Epiſtolam Cl. Druſius ſuo Tetragrammato vulgavit. Hoc obſervarunt *Lutherus* (vide eum tomo 8. Jenenſi Germ. fol. 146.) & Piſcat. in Germ. HERRE Angli in novâ verſione, LORD, Et Galli in primâ verſione SEIGNEUR. Nam in poſtremis Editionibus ſubſtituerunt vocem *l' Eternel*; Tigurini in vernacula HERR, & in Latina, DOMINUS. Idem *Buxtorfius, Druſius*, aliique paſſim imitati ſunt. Quin & Dordracenæ Synodi Theologi in nova Bibliorum verſione idem ut fieret prudentiſſime ſanxêre. Verba * decreti (ſi quis ea forte deſiderat) iſta ſunt, * Seſſione 12. pag. 23.

Secunda quæſtio fuit, Quomodo nomen Jehova (ita ex communi conſuetudine appellant nomen יהוה) *in Veteri Teſtamento ſit transferendum? Utrum in Belgico ſit retinendum, an vero per vocem* Heere, *uti hactenus, aut ſimilem exprimendum. At conſultum fuit judicatum, cum alia commoda atque uſitata vox Belgica non extet qua vis iſtius nominis exprimatur, ut Interpp. vocem* Jehova *transferant per vocem* Heere; *utque hac vox majuſculis literis in textu exprimatur. Ubicunque vero vox* Jehova *emphaſin habere videtur peculiarem, ubi ponendum eſſe aſteriſcum, & vocem* Jehova *in margine adſcribendum. Monendos quoque interpretes, ut ubi vox hæc habet puncta vocis* Elohim, *diſpiciant, an*

illis locis commodius per vocem GODT, *quam per voce* HEERE, *transferri non possit.* Hactenus verba decreti.

Atque hic abrumpo telam. Dixi hæc & scripsi cum lege resipiendi & resiliendi, si quis meliora. Interea sequor, quod rationes claræ & authoritates non contemnendæ mihi jam pridem persuasêre. Si & aliis persuasero, bene est: Sin minus, & hoc benè. Eos, qui aliter sentiunt, nec rideo nec tanquam criminis alicujus reos postulo. Illud vicissim ab illis flagito, ne superstitionis Judaïcæ maculam iis inurant qui in nominis hujus pronuntiatione, Euangelistas, Apostolos, (qui genuinam non ignorabant) atque universum Patrum chorum imitantur; quos denique non sine rationibus à communi via hac in parte diversos abire vident. Si quam pudet dediscere, quæ male didicit, & inolitam consuetudinem non vult aut potest deponere. per me licet fruatur ille judicio suo. Legat, quisque prout libuerit. Nulli præscribo. Tantum de incertitudine istius pronuntiationis monui, & illi, cui innutritus ego sum, superstitionis maculam abstergere conatus sum. Hoc autem quam feliciter aut infeliciter præstiterim, eruditorum esto judicium. Cæterorum censuras securus sinam præterfluere.

Responsio ad ea, quæ

Cl. Vir,

NICOLAUS FULLERUS,

Micell. lib. 2. cap. 6. & lib. 4. cap. 13. & 14. & ad calcem libri 6. pro nomine JEHOVA *disputavit.*

Nicolaus Fullerus, vir extra controversiam eruditissimus, Miscell. lib. 2. & 4. multa egregiè de nomine Tetragr. ex priscorum monumentis eruta, edisserit. Idem ad calcem Miscellaneorum posteriorum, vid. libri 5. & 6. in Cl. Drusium apologiam edidit, in quâ ejus sententiam de nomine Tetragr. obiter perstringit. Quod attinet ad primam Apologiæ partem, quâ suæ ingenuitatis defensionem parat, eam ego non tango. Nec

Nec enim lubet eam controversiam facere meam. Si Cl. Drusius responsum ejus legisset, aut fallor valde, aut eum sui caloris pœnituisset. Ita certe est, In multis labimur omnes, suos quisque patimur manes, sui cuique nævi, optimus ille qui minimis urgetur. Eadem inveniri, & excogitari posse ab iis, qui tempore locisque inter se quàm longissimè distant, res certa & multis experimentis comprobata. Cum Cl. *Drusius* suam de nomine Elohim sententiam proponeret, putabit se ejus patrem esse. Postea cum eo nomine apud quosdam imperitos male audiret, & tantum non hæreseos postularetur, magno suo bono cognovit, idem ante se, Bellar. Calvinum, Danæum, Cajetanum, ipsumque adeo Alphonsum Tostatum observasse. Ipse *Fullerus* se primum prodidisse arbitratur, cur mare Suph Erythræum & Rubrum vocetur, Miscell. 4. cap. ult. & tamen Scaliger ad Festum, voce, *Ægyptium*, Genebr. ad Ps. 106. & Drusius idem ante eum observaverant.

Ἀλλὰ τὰ μὲν προτετύχθαι ἐάσωμεν, & videamus, quid adversus communem Ebraïcè peritorum de nomine Tetragr. sententiam proferat.

P. 193. Appendicis Apologeticæ ait Drusium conqueri, Anglos Samariticam lectionem rejicere, quæ tamen genuina sit. Ego vero ea verba in Drusio non reperio. Pag. 142. annot. ad loca diffic. Mosis, *ut ut sit*, inquit Drusius, *conjicio hanc* (*Jave* vid. quod dixerat ἀρχαϊκῶς lectum pro יַהֲוֶה *Jahave* & hoc rursus pro יְהוָה) *germanam esse lectionem nominis Tetragrammati*, non asserit, sed conjicit. Conjecturæ suæ fulcra petit ab analogiâ, (putat enim habere formam futuri Cal) & à moribus gentis Samariticæ, *natio simplex*, inquit, *& rituum suorum tenacissima eam retinuit. Cur spernimus? Nam & antiquos characteres Ebraorum eadem conservat, quos Judai cum Assyriis commutarunt.* Alibi veram pronunciationem certò sciri posse negitat: inclinat tamen eò cum Mercero, Ariâ Montano, & aliis, ut putet ex omnibus lectionibus, quæ ex antiquis monumentis virorum doctorum eruit industria, hoc ipsum *Jahave* vel *Jeheve*, quod Samaritanis adscribit Theodoretus, ad genuinam lectionem proximè accedere. Quod ergo subjicit Fullerus, *Est ubi Drusius quasi re deplorata sic sentiat, cum nomen Tetrag. non habeat proprias vocales, non posse legi suis consonantibus*, verum est, sed dextrè accipiendum.

In tex-

In textu enim Biblico non habet proprias vocales adſcriptas, ac proinde ſi quis in legendo ad vocales ſubjectas reſpiciat, non poteſt ſuis conſonantibus legi, ſed iſtis conſonis, quarum ſubjectæ ſunt vocales, quæ ſunt אדני/ Hæc τῦ μακαρίτυ mens eſt.

Pergit Fullerus, *Planiſſimè ergo efficitur, ut idem ipſum nomen omnino legi nequeat. Vnumquodque enim vocabulum ſi verè legitur, ſuis, non alienis vocalibus legitur.* Reſp. Hoc non planè effici. Quid ſi enim poſtea genuinæ vocales innotuiſſent? Eas certe ſi alienis ſubſtitueres, poſſes vocem ſuis vocalibus exprimere, E. gr. Jeſa. 36. legimus שֵׁינֵיהֶם Negabit Fullerus, has vocales eſſe alienas? Si neget, exprimat mihi has conſonas cum ſubjectis vocalibus. Res manifeſta eſt & docet nos Maſora marginalis, eſſe proprias vocales duarum vocum מֵימֵי רַגְלֵיהֶם/ Per has ergo conſonas vox ea legenda eſt. Quod ſi jam eruditus aliquis vir proprias conſonarum, quas textus exhibet, vocales nobis erueret, certe per eas legi poſſet. Duplex ergo in Ebraïco textu lectio, una regularis, quâ conſonæ cum ſuis vocalibus exprimuntur, altera irregularis & neceſſitatis, quâ conſonæ, quarum propriæ vocales ignorantur, per alienas, quas in textu ſubjectas videmus, proferuntur.

FULLERUS.

Atqui, inquiet Druſius, à Samaritanis didicimus ſanctiſſimi iſtius nominis vocales, quibus enucleatè pronuncietur.

AMAMA.

Vellem te formalia Druſii verba produxiſſe, vel paginam & librum citaſſe, ubi hæc dixerit. Ego certe in ejus libris ejuſmodi nihil lego. Conjicit eorum pronuntiationem eſſe genuinam pag. 162. & non ſpernendam eſſe dicit pag. 136. comm. ad loca difficiliora Pentateuchi.

FULLERUS.

Joh. 4. 22. Rom. 3. 2. *Nobis verò nefas eſt (in rebus præſertim ſacris) Samaritarum eſſe diſcipulis, ut qui à ſummo Magiſtro luculenter didicerimus, Samaritanos adorare*

adorare quod nesciunt, & salutem ex Iudæis esse.

AMAMA.

Neque hoc vult Drusius. Lectionem tantùm, quæ apud Samaritas remansisse dicitur, Grammaticæ magis analogam esse vult, quàm ea quæ Judæis adscribitur, vid. Jao, vel Javo, hoc enim sic scribendum esset יָהוֹה cum nullum extet exemplum futuri 2. Kal ordinis quiescentium Lamed He in Holem desinentis. Nisi quis fortè illud per (ֲ) expresserit, ut solent ordines מצא & גלה confundi, יָהֲוָה *Iahava*, contractè *Iava* vel *Iaâ*, & A in o ex dialecto Syriaca mutato, *Iao*. Quod verò ad loca Scripturæ, quæ allegas, attinet, non video quid efficias. Samaritani adorant quod nesciunt. Potuerunt tamen verum Dei veri nomen retinuisse. Gentiles, te judice, habuerunt; dum eum *Iovis* appellarunt in casu recto, & tamen adorarunt quod nesciebant. *Salus ex Judæis est*, sed quid hoc ad lectionem τοῦ τετραγραμμάτου; in qua salutem consistere, nunquam opinor, fateberis.

FULLERUS.

Deinde ex Apostolo, ut * *ante hac observavimus, constat, non Samaritanis sed Iudæis concredita esse Dei eloquia. Igitur ab his, non illis petenda.*

* Miscell. 1. 3.

AMAMA.

At nondum probasti ullo ἀξιοπίστῳ testimonio, veterum Judæorum pronunciationem à Samaritanâ fuisse diversam. Judæis concredita sunt Dei eloquia. Quid tum? Ergone nulla superstitionis vestigia in sacro Codice reliquerunt? Ergo literas majusculas, minusculas, inversas, voces extra ordinem apicibus notatas, easque lectionum varietates quæ circa voces, quas obscœnas vocant, versantur, ipsis scriptoribus adscribes? Nunquid satis est, quod Canonem, prout acceperunt, integrum ne minimâ quidem literulâ de industria corruptum vel auctum vel diminutum, ad nos transmiserint? Sicubi in vocalibus

signandis sibi plusculum indulsêre, in eo non peccasse se arbitrati sunt, cum textum vocalibus nudum à Prophetis accepissent, eaque omnia, non citra religionem in excessu peccantem, eò tenderent, ne in textu & consonantium linea vel literam unam mutarent, adderent, vel detraherent, etiam ubi manifestum erat sphalma, sicuti in * Dissertatione nostrâ de Keri & Chetib ostendimus. Concredita illis fuerunt eloqia Dei, & tanquam fideles capsarii & librarii ea nobis tradidêre. Sed an inde colliges; omnia quæ majores eorum noverant, posteriores quoque memoria suâ conservasse? Nullo modo. Calamitates, exilia, persecutiones & posteriorum quoque socordia multa obliteravêre. Ut enim de quamplurimis aliique taceam, quis posteriorum Judæorum docere nos potuit, quid fuerint Vrim & Thummim, quomodo responsa sua per ea dederit Deus, Quis potuit nos docere veram notionem vocis Sela? Quis interpretari potuit tot Psalmorum titulos? Quis edisserere potuit, quæ fuerint propriæ vocales vocis שׁינים Jesa 36. nihil tamen detraxerunt Scripturæ, dum alienas substituêre: proprias enim Esaias non adscripsit, sed per traditiones alter ab altero didicit, usque dum profunda eas sepelivit oblivio. Atque idem fuisse propriarum Tetragrammati vocalium fatum supra ostendimus. Sed dicit Fullerus, à Judæis petendam veram pronunciationem hujus nominis. Quænam vero est ista? Ιωβα, Miscel. 2. 6. *A qua mihi certè religio est discedere* inquit, *siquidem cum Judæis non cum Samaritanis in unum Ecclesiæ corpus coaluimus.* Sed unde eruis nobis illud Ιωβα? Ex Epiphanio adversus Hæreses lib. 1. Tom. 4. At ille habet Ιαβὲ non Ιωβα. Provoco ad omnia exemplaria.

* vide eam ad Ps. 2.

Miscel. 2. 6.

FULLERUS.

Ibid.

Sed corruptum proculdubio à librariis. Crediderim ab initio scriptum fuisse Ιωβὰ. Mutatio autem deinceps ω in ε proclivis admodum erat, propter magnam harum literarum similitudinem, situ tantummodo, non figura (ω, ε) discrepantium. Et syllabarum literarumque transpositionem creberrimam experimur. Atque hoc pacto pro vitiata voce Ιαβε, quàm emendatissima nobis restituetur Ιωβα.

AMA-

Amama.

Hæc conjectanea tantum sunt, quæ eadem facilitate negari possunt, quâ tu affirmas. Haberent ea majus pondus si vel unius codicis authoritate niterentur. Si item illud Ιαβε nuspiam alibi occurreret. Dum verò hoc passim occurrit, illud verò, quod tu substituis, nuspiam, ignosce, vir eruditissime, si hanc tuam crisin non admittimus. Aut alias profer rationes, cur admittendam eam censeas.

Fullerus.

Eam si admiserimus, consulemus existimationi doctissimi Patris, lingua etiam Ebraa non ignari: Sin minus, quid tandem fiet vocabulo Ιαβε? *Ad nullum enim aliud ex omnibus apud Ebraos attributis divinis ulla ratione reduci poterit.* Ibidem.

Amama.

Rogas quid futurum sit vocabulo Ιαβε? Respondeo habere formam futuri Kal, ut pleraque nomina propria à Jod Heemanthico incipientia, יִצְחָק יַעֲקֹב &c. Eritque Ebræum יַהְוֶה ut יַעֲשֶׂה vel יַחְוֶה ut יַהְוֶה. Jam vero, E. & ב. sæpe permutari & ו consonam a Græcis passim per β efferri, non negabis. Elisionem denique ipsius ה ipse passim inculcas & in tuo Ιωβα ostendis. Sed redeamus ad Apologeticam tuam appendicem & isti lineæ porro insistamus.

Fullerus.

Quod si testimonium Samaritanorum valeat ad confirmationem lectionis Jahave *sive* Jave, *qui sunt Gentiles, impuri, cur non æquè reliquos Gentiles, multò etiam antiquiores advocemus ad asserendam pronunciationem* Jehovah *sive* Jehovih? *Quid enim est aliud* Jovis, *vetustus Latinorum nominativus, quàm nomen* Jehovi *contractum?* [*Eadem habet Misc.* 2.6.] Append. Apologet. pag. 194.

AMAMA.

Si Gentiles dæmoniorum suorum patrem *Jovem* vocassent, gravius quatefecisset me hoc argumentum. Vox enim *Jehovi* nihili est, ac proinde ab iis quoque qui lectionem *Jehova* defensum ivêre, rejecta. Qua de re diximus supra §.74. quæ non libet iterare. Si vox *Jehova* veteribus inaudita fuit, an putabimus vocem *Jehovi* fuisse pervulgatam? Sic ergo dico, Si Gentiles suum illum dæmoniorum principem Jovam vocassent, probabilior fuisset ejus ab Ebræo derivatio. A *Jova* enim per crasin sic dicto pro *Jehova* (ut Juda pro Jehuda) fuisset *Jovis*, *Jova*, ut à Juda, Judas, nunc verò, quid omne illud quod hic à *Marino*, *Castalione* & *Fullero* adfertur, aliud est, *quàm inanis quadam conjectura*, inquit author Diatribæ de vocalium antiquitate, *non alio fulta fundamento, quàm vano praconcepta opinionis prajudicio? Nam quomodo probabunt hoc suum etymon, si negetur?* Hæc ille. Cur non manemus intra pomœria linguæ Latinæ & *Jovem* à *juvando* deducimus? At dices tunc *Juvem* dicendum fuisse. Respondeo, o & u sibi invicem succedere, quæ sunt formalia tua verba, Fullere, Misc. 2.6. p. 211. Quibus addo insigne testimonium Prisciani, qui lib.1. sic inquit *u quoque multis Italia populis in usu non erat, sed è contrario utebantur O. Unde Romanorum quoque vetustissimi in multis dictionibus loco ejus o posuere.* poblicum *pro* publicum, *quod testatur Papyrianus de Ortographia*, polcrum *pro* pulcrum, colpam *pro* culpam, Hercolem *pro* Heculem, servos *pro* servus, volgus &c. Quintil. lip.1.6. o & u *permutata invicem, ut* notrix, dederont, probaveront. *Adhac non facile mihi persuaserim*, inquit idem author Diatribes, *Deum voluisse eò usque laxare Satana habenas, ut sacrosanctum illud nomen, quod in Scripturâ Deo est proprium, Apostata ille sibi usurpaverit. Sed esto, demus*, inquit, *Jovem à Tetragrammato derivatum, an proptereà sequetur çeva, Holem & Camets esse propria Tetragrammati puncta?* An in Jovis est Kamets? Annon poterunt voces illæ *Iovis*, *Iao* *Ievo*, *Iahe*, ab eo duci, etsi aliis prolato vocalibus? Quis nescit in deducendis ab una lingua in aliam vocibus, nullam penè haberi vocalium rationem, utpote quæ promiscuè invicem nullo negotio permutentur, sed duntaxat consonantium, quæ sunt magis

magis constantes & immutabiles? Tetragrammati lectio olim fuit varia, alii *Iavo*, alii *Ievo*, alii *Iave*, alii aliter legerunt & expresserunt. Fuerit aliquis, qui, forte fortuna, *Iova* vel *Iovi* legerit, an inde sequetur, eam genuinam vocis lectionem fuisse? An ergo Romanorum *Iovis* magis idoneum erit eruendæ veræ & germanæ lectioni, quam & Patrum Samaritanorum *Iao* & *Ievω*? Quidam Græcarum literarum affinitate decepti יהוה P I P I ΠΙΠΙ legerunt, Quod si hinc aliquis *Pipium* vel *Pipem* fecisset, an ideo eam vocis controversæ genuinam lectionem fuisse assereres? Sed bene habet, quod ipse Fullerus se hoc argumento non niti profitetur.

FULLERUS.

Hac & alia in Miscell. supra commemoravimus, licet valde probabilia sint ac diluda, nos tamen Gentilium testimoniis non nitimur, sed omnino divinitus revelatis, & in utroque testamento perspicuè consignatis. Siquidem in S. literis ubique 4. consonantes nominis Tetragr. Iod, He, Vau, He, tres has vocales habent, E, O, A, quibus clare & explicatè profertur vox IEHOVA. Igitur IEHOVA, genuinam lectionem & pronunciationem esse ex animo credimus & profitemur.

AMAMA.

I Non exagitabo illud, quod Sieva vocalem appelles, quandoquidem ea catechresis apud Grammaticos frequens est. II. Quod dicis *ubique*, cornua tibi obvertunt ista, יֱהֹוִה בֵּיהֹוָה / לַיהֹוָה III. Ajo, te hic principium petere. Nam tria illa puncta, Sjeva; Holem, Camets, eo fine consonis יהוה subjecta esse, ut cum iis in unam vocem coalescant ego audactar nego.

FULLERUS.

Negant autem superstitiosi Judæi, Drusius itidem, aliique Christiani nonnulli, qui illorum traditionem mordicus tenent, has tetragrammati proprias esse vocales, sed prorsus alienas, & ad nomen Adonai *peculiariter spectare vehementer contendunt.*

AMAMA.

Superstitiosos Judæos non moramur. Illi hanc controversiam non intelligunt. Doctissimi illorum qui hodie vivunt, de punctis nomini subjectis controverti ignorant, ex purâ putâ superstitione ejus pronunciationem fugientes. Drusium verò, aliosque Christianos non superstitio, non Traditio, sed gravissimæ rationes, quarum tu nullum confutasti, movent, ut sic statuant. Cur verò eos non nominas, aut saltem elogio quodam honestiori ornas? Posset enim imperitior aliquis titulum illum *superstitiosi* ex præcedentibus ἀπὸ κοινοῦ repetere, cui errori occurrisses, si ita dixisses *Drusius itidem, aliique Christiani nonnulli viri Ebraicè peritissimi ac in sua professione Principes.* Hoc enim & amplius merebantur præter *Drusium, Scaliger, Buxtorfius, Mercerus, Arias Montanus, Erpenius, Schindlerus* & alii.

FULLERUS.

Quasi dicant, sunt vocales nominis Adonai. *Ergo non tetragrammati. Frigidum certè argumentum & penè dicam ridiculum. Quasi verò nomina diversissima non possint, nec subinde soleant iisdem efferri vocalibus. Nihil fere notius opinor. Quocirca utcunque sint propria nominis* Adonai, *tamen Tetragrammati pariter non desinunt esse propria.*

AMAMA.

Utinam clarius mentem tum edisseruisses! Diversa nomina iisdem vocalibus posse efferri, quis adeo impudens, qui ausit negare? At hæc duo nomina יהוה & אדני iisdem vocalibus afferri, non satis erat dicere, sed & respondendum erat ad argumenta, quibus Drusius & alii evicêre, vocales istas, quæ hodierna punctatio exhibet, non posse esse Tetragrammati proprias. Si enim çeva, Holem, Camets propria sunt τοῦ τετραγραμμάτου ὀνόματος puncta, cur ergo ea mutat in (∵:) Holem & Hirik, sequente vel antecedente ipso *Adonai*, & quidem solo hoc casu, sine nulla ullius loci exceptione? An hæc quoque puncta communia habet cum אדני, vel potius cum nomine אלהים? Cur ergo

ergo in constructione cum literis מוכלב per omnia punctationem אֲדֹנָי imitatur, dum illæ non solum ejusmodi afficiuntur vocalibus, quas Grammatica ante nomen à litera gutturali & hateph phathach incipiens requirit, sed & litera Jod suum scheva vel retinet vel abjicit, plane ut א vocis *Adonai* suum hateph phathach. Hæc tibi diluenda fuerant, Fullere. Quamvis nesciam an hoc velis, τὸ יְהוָֹה cum à Syntaxi literarum syntacticarum liberum est, proprias: cum vero literas syntacticas, vel ipsum אדני ante se habet, alienas habere vocales. Certe dubitandi causam mihi suggerit altum tuum de rationibus istis silentium, quas à sententiæ nostræ Patronis præcipuè urgeri non poteras ignorare. Eadem Piscatoris fuit sententia, ad quam cum supra §.82. responderimus, hic verbum non addam. Porro nudum illud יְהוָֹה quod attinet, quomodo defendes, scheva, Holem & Kamets utriusque nominis proprias esse vocales? An ergo scheva syllabam incoans indifferens est ad literam Jod & Aleph? At non ignoras literas gutturales tale Scheva in universum respuere. Si dixeris, scheva sub Jod vices τοῦ ־ׇ: obire, & olim prolatum fuisse per A, vide annon potius JAHOVA legendum sit. Si dixeris, ־ׇ: sub א vices obire τοῦ scheva simplicis, quia ex classe gutturalium est, rogabo, cur non potius retinendo eidem sono (־ׇ:) subjecerint אֲדֹנָי. Quicquid dixeris (fateor enim alia insuper dici posse) magnum robur addes ad responsionem nostram, qua supra in dissertatione §. 84 primarium adversæ sententiæ patronorum argumentum diluimus. Sed videamus, quibus rationibus evincere satagas, çevà, Holem & Kamets proprias τοῦ יהוה esse vocales.

Fullerus.

Ex tribus illis vocalibus, duas primas vid. E. *&* O. *Tetragramati genuinas esse, evincitur, si paulo attentius considerabimus nomina propria, quæ ex Tetragrammati parte priore & potiore composita passim occurrunt: qualia sunt* Jehonathan, *id est* Jehova nathan. Jehoram, Jehova ram: Jehoschaphat, *id est* Jehova schaphat, *cæteraque consimilia permulta. Hic nemo, ut equidem opinor, legendum aut pronuntiandum censuerit* Adonathan, Adoram, Adoschaphat, *&c. quoniam* E. *&* O. *proprias nominis compositi vocales existimat.*

stimat. Sin autem partis in compositione propriæ sunt, cur non itidem totius extra compositionem, cum idem utrobique inviolabile nomen existat, illic secundum partem, hic secundum totum.

AMAMA.

Hæc quæ profers nomina ex Tetragrammato composita esse alius fortassis negaret, quem equidem convincere solida probatione ullâ vix possem. Quid enim? An authoritatem Patrum objicerem, queis יהושע est *Ιαὼ σωτηρία, Domini salus?* At præterquam quod illi in interpretandis nominibus propriis sæpe miserabiliter impegêre, hujus nominis interpretationem ipse neutiquam admitterem, siquidem à pervulgato themate ישע illud derivaveris. Tunc enim Holem non יהו / sed erit indicium primæ thematis Jod, ה verò epenticum, ut in יהוסף ipsumque Jod heêmanticum censebitur. Alia erit rei facies, si ab inusitato שוע quod idem cum ישע significaverit (plane ut טוב & יטב & plurima alia) unde arcessendum quoque videtur תשועה *salus*, vocem illam deflexeris. Sed quod ad illa quæ Fullerus producit, attinet, non infitebor ea ex Tetragrammato esse composita. Nec tamen conficiunt illud quod Castalio vult. Illius enim hoc argumentum est, ut illud de stercutio Gentilium Jove. Hoc Hoc quæso adverte Lector, rara esse illa *Jehonathan, Jehoschaphat, Jehoram*, &c. Frequentissima contrà, *Jonathan, Josaphat, Joram*, quomodo Jeremiæ 23.6. etiam reperitur Ιωσεδεκ, quæ ipsa vox mihi manum injicit, ut confitear, prædicta illa nomina ex Tetragrammato primam accepisse syllabam. Respondet quippe ea duabus Ebraïcis, יהוה צדקנו / Sed quid hæc omnia lectioni magis *Jehova*, quàm alteri illi *Jaö*, cujus Græci Theologi in horum nominum etymologia meminerunt, patrocinantur? Ex Jaö enim non inusitatâ * crasi fit Jo. Sed urgebis illud *Jeho*, indeque per crasin dices existere Jo. Ego contrà pertendo, verisimilius esse, ut ex Jao factum sit, *Jo*, ac ex hoc rursus per Epenthesi literæ ה / natum sit יהו / cujus Epentheseos manifesta habes exempla in יהושיע *salvabit*, pro יושיע Ps. 116.6. יהודה pro יודה Neh. 11.17. *Jehoseph* pro *Joseph* Ps. 81.6. & aliis. Huic ergo lectioni *Jao* tam patrocinatur illa compositio, quàm isti controversæ *Jehova*.

* א א. hæc crasis, *Iaa Io*, eam se potest tueri, quam Fulleri, *Jehova, Iah.* vide seq.

FULLE-

Fullerus.

Ultimam verò vocalem A, sive Kamets, peculiarem Tetragrammati esse, vel ex ipso nomine Adonai *satis liquere poterit, Etenim ubi nomen illud humanum est, cum Phathach id est A brevi, in syllaba postremâ scribitur uti Grammatices etiam ratio postulat. Ubi autem divinum est, cum Camets, idque contra analogiam Grammaticam. Cedo caussam. nimirum ut nomini Tetragrammato exprimendo aptè congruat & conveniat. Quod si igitur Camets seu A longum nomini* Adonai, *quanquam alieno loco, supponitur propter Tetragrammaton; sane multò magis, loco nativo vereque suo eidem ipsi Tetragrammato subjiciatur necesse est propter se. Rursus, cum Camets nomen* Adonai *humanum à divino distinguat, consentaneum videtur, ut vocalis illa nominis absolutè divini, nempe* Jehova, *propria sit, ideoque distinguat.*

Amama.

Iterum miror, te nullam anatomen alterius istius punctationis יְהֹוִה instituere. Cæterum universus hic discursus nititur hypothesi planè controversâ, vid τῦ τετραγραμμάτυ & nominis *Adonai* easdem esse vocales. Id supra quoque asserebas, sed nos, quia non probabas ullo argumento, eadem facilitate rejiciebamus. Illud nunc insuper addis, non minus ἐν τῇ ἀρχῇ κείμενον, vocem אֲדֹנָי cum Deo tribuitur, notari vocali (ָ) sub Nun, hanc ob causam, ut nomini Tetragrammato exprimendo apte congrueret. Atqui sufficere tibi debuisset vel sola διάκρισις. Certè non aliâ de causâ אֲדֹנָי cum Deo tribuitur, habet (ָ) quàm διακρίσεως caussâ. Nec ignoras, illam unicam multas anomalias in Grammaticam Ebr. invexisse. Sic יָחֵל / אָחֵל cum (ֵ) *profanabo*, אָחֵל יָחֵל *incipiam*. Nulla certe pagina est in Gramm. quæ similia non suppeditet. Pergo igitur.

Fullerus.

Tantundem quoque efficitur ex Jah *nomine essentiali, sive essentiæ similiter indice. Quippe hoc religiosissimi & Hebraicè doctissimi viri nihil aliud judicant, quàm ipsum Tetragrammaton Jehova decurtatum,*

*Jehovah. Jah. *hoc est, ex trisyllabo in monosyllabum per * syncopen contractum, &c.*

AMAMA.

Ego verò ex JAH firmius argumentum pro JAHVO vel JAO deduci posse existimo. Si enim Jah ex Tetragrammato decurtatum est, ut Ebraicè periti loqui solent, probabiliùs inde sequetur, primam Tetragrammati syllabam fuisse JAH. Si enim contractum dixeris ex *Jehova* per syncopen, dic causam cur ה in יָהּ sit Mappicatum. An ultimum ה in יְהֹוָה *Jehova*, Mappicatum est? Non opinor. At contra prius illud ה in voce יהוה *Mappic* sive mobile est, quòd vel per scheva vel per vocalem subjectam ostenditur, quæ in ista decurtatione, vau & posteriori ה resectis, nec puncto Scheva, nec vocali notari potuit, unde successit punctum in ה / quod specialiter vocatur Mappic, vicarium schevatis subintellecti. Ex. gratia, ה in אֱלֹהִים non quiescere, sed Mappic sive mobile esse, vocalis Hirik docet. Tolle literas ים / remanebit אלה / ut intelligat, lector, ה vocis prædictæ non quiescere sed moveri (litera enim quiescens & litera Mappic apud Grammaticos Ebræos opponuntur) necessario literæ ה imprimendum erat punctum quod specialiter & per synecdochen *Mapphik* vocatur, אֱלֹהּ Judicet ergo lector annon probabilius sit, יָהּ ex Tetragrammato non esse contractum per syncopen, sed simpliciter esse decurtatum seu dimidiatum, & per consequens primam genuinæ pronunciationis syllabam fuisse יָהּ vel per crasin יָהּ /

FULLERUS.

Neque obscura est ea ratio, quæ ex Apocalypsi affertur, ubi ὁ ἦν, καὶ ὁ ὢν, καὶ ὁ ἐρχόμενος pulcherrimum est, ac distinctum, ac exquisitum Tetragrammati interpretamentum, recensionem syllabarum, nisi fallor, non Ebræorum more à dextrâ in sinistram, sed contra Græcorum ritu, à sinistrâ in dextram exordiendo & continuando. Sic namque primo loco ָ *seu Camets obviam procedit. præteriti* הָיָה *id est* fuit, *indicium. Secundo* Ho *sive Holem Participii* הֹוֶה *nempe* est, *insigne. Tertio, Je sive Jod Futuri* יהוה *id est* Erit *characteristicon. Hisce ergo punctis vocalibus nomini* Jehova *suppositis, Æternitas naturæ seu essentiæ divinæ,* mentis

menti humanæ dilucidè contemplanda exhibetur, &c.

AMAMA.

Argutè magis quam solidè hæc excogitavit *Zanchius.* Illi enim Misc. 2. 6. hanc observationem adscribis. De recensione syllabarum ordine retrogrado institutâ quod mones & hoc argutum nimis. Apocalyptes naturalem temporum ordinem observavit, quo præteritum prius est præsenti, & hoc rursus Futuro. Sed non satis inoffenso pede procedit illa observatio de Futuro. Jod enim Futuri temporis characteristicon quidem est, sed per scheva extra *Phiel* & *Phual* efferri non potest, ubi vox יהוה usitata non est.

FULLERUS.

Dicet quispiam, Lectio Jehova *nusquam apud illos extat. Ita est profectò. Nec injuriâ utique propter insignem linguæ, quâ locuti sunt & scripserunt, ἀδυναμίαν. Unde prolatio ineptissima, maximeque absona, nec ullo modo toleranda evasisset, ut in Miscellaneis lib. 2. cap. 6. & lib. 4. cap. 13. declaravimus.* Pag. 190.

AMAMA.

Multa certè hac de re Miscell. lib. 2. & 4. protulisti, indeque ἀνεκφώνητον id est ineffabile dictum existimas. Sed quæ quæso te hujus ἀδυναμίας causæ? Tres opinor. 1. quod Græci j consonâ careant. 2. quod in medio non aspirent, 3 quod v consonam non agnoscant. Sed eædem difficultates aliis etiam vocibus sunt communes, per quas tamen, non stetit, quominus eas Græci expresserint. Nam quod primum attinet, ecce tibi Ιεδα, Ιακωβος, & quæ ipse ex Græcis produxisti, Ιαβὲ, Ιαω̃, Ιευὼ. Quod ad 2. cum aspirationem passim neglexerint Græci, ut in Αβρααμ Ιωάννης, &c. cur hic quoque negligi non potuisset? Et quis illud ignorat, ה cum præeunte (:) à Græcis ferè semper absorberi, nec uspiam Ιευδα, Ιεωραμ, sed semper Ιεδα, Ιωραμ, &c. inveniri. Quin & si tantum in adspiratione ista retinendâ fuisset situm, cur non tam scribi po-

 tuisset

tuisset Ἰεώβα, quàm ἄωροι? ut nihil jam dicam, apud Jones tralatitiam fuisse adspirationem in medio, quamdiu figura H pro adspiratione utebantur, E.G. ΕΝΗΟΔΙΑ, ἐνόδια. Quod ad 3. attinet, ei oppono Δαβιδ, Λεβι, Λευι, Ιαυα, Ιευα, Ιαβαι, & multa id genus alia, ubi ו Ebræorum vel per β vel per υ expressum est. Et nunquid tu ipse Miscell. lib. 2. cap. 6. &
a Pag. 106. lib. 4. 13. ex Ιαω, ipsum a Ιωα, ex b Ιαβε, ipsum Ιωβα cona-
b pag. 208. ris effingere? Nunquid p. 557. ex ipso textu Græco LXX. Interpretum, 2. Sam. 1. 12. ubi in Ebr. est עם יהוה populus DOMINI, pro Ιουδα restiuendum putas vocem Ιουα? ut holem per ο parvum expressum sit, ut & in σοδομα, βοοζ, &c. & vau per υ, plane ut דָּוִד δαυιδ in Bibliis Græcis Romanis & Ιαυαν 1. Chron. 1. 5. Gen. 10. 2. & apud Dionys. Halicarnassæum ἀυεντῖνος, Aventinus, & apud Suidam ὀκταυιανὸς, &c. Potuisset ergo hoc nomen exprimi vel per Ιωβα vel per Ιουα, vel per Ιεωβα. Quomodo ex tua sententia & ab Epiphania & à Lxx. expressum est. Neque dubitandum, quin Euangelistæ & Apostoli, quocunque etiam modo, expressuri fuissent illud nomen, si ipsis hæsisset hæc opinio, substitutionem τοῦ אֲדֹנָי aut superstitiosam esse aut per eam nimis nequiter efficaciam textus tolli, Sed ut ego quid de loco 2. Sam. 1. 12. sentiam ingenuè profitear, puto frustrà te esse. Quis enim ignorat Lxx. Interpretes passim non tam verborum quam sensus habuisse rationem. Cum ergo populus Judæ tunc temporis fuerit populus DOMINI, quid miramur, si vocem *Juda* pro *Domini* posuerint? Et quis adeo in Græco textu hospes est, qui ignoret aliquoties יְהוּדָה & יהוה ab illis esse confusum, & hoc pro illo interpretatum, quod vel ex unius Drusii Conjectaneis ad Græcum Textum τοῦ Δωδεκαπροφήτου liquere potest. Illud restat ut verbum addam ad ea quæ pag. 556. libri 4. Miscell. ad locum Eusebii & versus istos notasti,

Ἑπτά με φωνήεντα θεὸν μέγαν ἄφθιτον αἰνεῖ
Γράμματα, τ̃ πάντων ἀκάματον πατέρα.
Me septem celebrant elementa vocalia magnum,
Æternumque Deum, perpetuumque Patrem.

Præpar. lib. 11. pag. 305. Verba Eusebii, *Septem φωνηέντων in unum idemque nomen compositionem unius cujusdam ineffabilis appellationis enuntiationem complecti ajunt. Quod quidem nomen quatuor literis notatum Hebræorum natio supre-*

ſuprema Dei potentia aſſignat, &c. Hinc intelligimus, inquit Fullerus, nomen Dei יהוה / ſeptem, hoc eſt, cunctas Græcorum vocales comprehendere, iiſque certo quodam ordine diſpoſitis, idem nomen apertè planeque exprimi, verbi gratiâ ιε [η] ω [ο] υα Jeova. Argutè & hoc, ut fere omnia. Sed quæſo te Clariſſime Vir, an tibi met ipſi hic ſatis-feciſti? Si 7. vocales exprimunt hoc nomen, cur ergo otium agunt η & ο Illis ſublatis, vides tantum 5. ſupereſſe. Miror te non ita potius expreſſiſſe ΙΕΗΩ [Ο] ΥΑ & ex η adſpirationem feciſſe. Certè olim η non vocalis, ſed adſpiratio fuit. Et vocem Eta ab Ebræo Heth deductam, & hinc eſſe Latinorum H, res certa eſt. Tamen ne ſic quidem confecta res eſſet. Turbaret enim adhuc ſupervacaneum illud ο. Scaliger in Fragmentis ſuis ad calcem operis de Emendat. temporum hic etiam ſudat. Explicat enim hæc de duabus הוא יהוה / quas ſic exprimit, ΗΟΑ ΙΕΥΩ, Quod rurſus explicatione eget. Ecce enim ה exprimit per H nunc vocalem, E. gr. HEKATON, Ho, ΕΝΗΟΔΙΑ, pro ἕκατον, ὁ, ἐνόδια, Vau per ο. Olim enim vau ſonabat o vel u. א per A. Namque & hæc litera olim vocalem A repræſentabat, cum novi iſti vocalium characteres necdum eſſent, unde tres illæ literæ אוי matres lectionis vocantur, unde & ab א Ebraïco Græcanicum Αλφα τὴν ἐπίκλησιν ἔλαβε, inquit Suidas, quod certe durius fuiſſet, ſi א olim tantum ſpiritum lenem valuiſſet. Sed quid opus tam anxiâ explicatione? Nulla neceſſitas eſt, inquit Scaliger, per φωνήεντα vocales tantùm intelligere, cum Joſephus disertè quatuor Tetragrammati literas τέτταρα φωνήεντα vocet, ut vel hinc appareat quaſvis literas φωνήεντα appellari poſſe. Sed oppones Euſebii, *μιᾶς τινος προσηγορίας, unius cujuſdam appellationis*, ſeu vocis, cum hic duæ ſint. Reſp: Verſus nihil tale habere, & Euſebio condonari id poſſe, utpote qui Ebraïcè neſcivit. Addo, probabilem magis illam eſſe conjecturam, quam idem Scaliger in Animadv. ad Euſebium prodidit, vid. verſibus iſtis denotari Deum Sinopenſium in Alexandriam civitatem Ægypti tanquam inquilinum receptum, θεὸν Αἰγυπτίων οὐ πάτριον, ἀλλὰ ἐπίθετον, quem ſeptem literis expiimunt, his vid. *Serapis*, vel Sarapis. In quam ſententiam citat Heſychium, ἑπταγράμματον, ὀργιλὸν, σκληρὸν ἢ Σέραπιν. Pag. 14.

COROLLARIUM.

Quæritur, an substitutio nominis ADONAI nimis nequiter tollat efficaciam textus, & an illis, qui nomen יהוה per *Adonai* legunt, obnuntiari possit lex horrendi carminis, quæ extat Apoc. 22. vers. 18. & 19. Affirmativam non ita pridem vir quidam eruditus publice tutatus est. Assertio ejus integra hæc erat, *vox* יהוה *propriis consonantibus per vocales quam possumus convenientissimas, non per vocem* Adonai *exprimenda est; præterquam enim quod vocis istius substitutio superstitionem nescio quam Judaicam sapiat, instabilis sit & cacophoniam pariat*, NIMIS NEQUITER TEXTUS EFFICACIAM TOLLIT, *Contra illud* Apoc. 22. vers. 18. & 19. Hactenus verba theseos. Adscribam locum Apoc. integrum, *Si quis adjecerit ad hæc, imponet ei Deus plagas scriptas in libro isto. Et si quis abstulerit aliquid ex verbis libri prophetiæ hujus, auferet Deus partem ejus è libro vitæ, & ex urbe illa sancta & ex iis, quæ scripta sunt in hoc libro.*

Per vocales quam possumus convenientissimas efferenda est vox יהוה / inquit Disputator, non per *Adonai*. Cur non una opera adscripsit suum judicium, quas vocales putet esse convenientissimas? Agnoscit ergo vocales proprias esse incertas, & quæ nunc in textu adscribuntur, esse alienas? At hoc totum illud est, quod subinde in lectionibus meis, cum istius, cui assuevi, lectionis rationem reddo, inculco: hoc illud est, quo universa mea aurigatur dissertatio. Si lectionem illam *Adonai* religione quadam & metu profanationis primitus introductam, & ab ipsis postea Apostolis sacratam, jubebat convellere, signandæ erant certæ vocales, præscribenda constans lectio, cui adhærescere debeat juventus. In re, disputatoris judicio, tam ardua, non in incerto linquendi erant animi. Dicet fortassis, satius esse per quascunque vocales nomen *Adonai*, ἀδαΐζειν. Ignosce, mihi doctissime vir, si hic à te diversus abeam. σοὶ μὲν ταῦτα δοκοῦντ᾽ ἐςί, ἐμοὶ δὲ τάδε. Toleremus invicem. Ego sic sentio, non peccare qui nomen יהוה per priscum illud, ab ipsis Apostolis interpretatum, creaturisque tam incommunicabile, quam ipsum יהוה / pronuntiare malunt, quam incongrua vel alienarum vel incertarum vocalium cum consonantibus commixtione sanctissimum

ſimum nomen efferre. Explicabo mentem meam tironi familiari exemplo, *Tullius Cicero.* Ponamus, *Cicero* eſſe nomen; *Tullius* cognomen: Prioris * vocales ignotas aut admodum incertas & controverſas eſſe. Quis non mallet Oratorum illum principem ſemper appellare Tullium, præſertim ſi hoc nomine nullus alius orator extaret, quam vel *Ca Cer Onem*, vel *Cu Cur Onem*, vel *Ca Cur Onem*, vel etiam *CIc Er Onem ?* * vid. Cicero

Non per Adonai] olim cum propriæ vocales nominis יהוה non ignorarentur, fas erat illud per *Adonai* exprimere, & jam nobis qui proprias vocales ignotas aut incertas eſſe putamus, non fas erit iſta voce uti?

Superſtitionem neſcio quam Judaicam ſapit] Quorſum illa *neſcio quam*? an edulcandæ ſeu mitigandæ cenſuræ? Sed ad rem ipſam quod attinet, rogo utrum ipſi ergo Apoſtoli in ſuperſtitionis luto tibi hæreant? utrum inficearis, priſcos Ebræos ſuperſtitionis cauſas procul habuiſſe, cum aliquando per vocem *Adonai* nomen יהוה expreſſere? Acceſſiſſe poſtea ſuperſtitionem, ipſe prolixe doceo. Et audebo gloriari, paucos certiora teſtimonia iſti detegendæ & exaggerandæ protuliſſe. Sed demus, lectionem illam ſuperſtitioni non incrementum, ſed natales ſuos debere. Quid tum? Lectionem iſtam nobis vitandam eſſe inferes. Neque ego diſſentiam, ubi genuinam nominis יהוה pronuntiationem nos docueris. Porro, annon multa ſunt ex ſuperſtitione introducta, quæ viri pii ſine ſuperſtitione imitantur? Judæi ſignaturi numerum 15. pro יה ſcribunt טו / cujus conſuetudinis origo ſuperſtitioni Judaicæ verius deputatur. Video tamen Chriſtianos hoc ſine ſuperſtitione imitari. Sepulturam in templa & cœmeteria introduxit ſuperſtitio. Nos tamen, opinor, noſtros ſine ſuperſtitione iiſdem in locis ſepelimus.

Inſtabilis eſt] hoc forte vult Diſputator, aliquando etiam *Elohim* à nobis legi, quando vid. occurrit יֱהֹוִה / Eodem incommodo premit eos, qui *Jehova* legunt, nam aliquando & *Jehovi* legendum habent. Cæterum de inſtabilitate loqui non poteſt, qui ſtabilem lectionem nomini יהוה non aſſignat.

Cacophoniam parit] De cacophonia judicandum ex ſonorum collatione. Cum autem nullum certum ſonum ponat, quid de cacophonia loquitur? Et quod ad lectionem noſtram attinet, quid κακόφωνον hac lectione, *Adonai Elohim*, *badonai*, *ladonai*, *wadonai*, &c.

Ni-

Nimis nequiter textus efficaciam tollit] Id vero nimis crude, nimis temere dictum. Nimis crude, non enim dicit disputator, utrum ubique an potius certis in locis textus efficacia tollatur. Nimis temere: Hic enim primo vapulant, *Scaliger*, *Mercerus*, *Drusius*, *Scindlerus*, *Cevalerius*, *Erpenius*, qui licet vulgo Grammatici per contemptum audiant, vitæ tamen sanctitate cum quibusdam ex professo res Theologicas tractantibus, facile potuere facere paria. Hic etiam ferula intentatur multis doctissimis Interpretibus, qua priscis, qua novellis, qui tam in Græcis & Latinis, quam vernaculis versionibus, non vocem יהוה sed אדני interpretati sunt. Hic denique ipsi Euangelistæ & Apostoli postulantur, qui nomen יהוה passim per interpretamentum τ *Adonai* (κύριος) reddiderunt. Dum verò addit Disputator, eos facere contra locum illum Apocalypseos, quis non inde inferet, eum omnes illos & universos orco adscribere? Vide Vir doctissime, τί σ' ἔπος φύγεν ἕρκος ὀδόντων; Ego sic existimo, ut theologos & verbi divini ministros, minus sancte viventes, ad salutem æternam adipiscendam nihil juvabit, si vocem יהוה propriis consonis per vocales convenientissimas efferant, ita doctissimis illis Grammaticis (ut de theologis, Interpretibus, Patribus & Apostolis sileam) cum depositis hujus corporis exuviis coram tribunali Dei comparuere, propter substitutionem *Adonai* non præclusam fuisse januam civitatis istius sanctæ, quæ in Apocal. memoratur. Cæterùm quod ad Apostolos & Græcos patres attinet, si objicies forte ἀδυναμίαν illam de qua supra p. 347. rogo te ut ea quæ isthic respondemus, expendas. Et posito, Græcos vocem exprimere non potuisse, vel hinc apparebit, non omnibus, qui vocem יהוה per *Adonai* exprimunt, *nimis nequiter sublata textus efficacia* crimen impingi posse. Quod ad caput rei attinet, jam ostendi in dissertatione §. 87. quomodo retenta lectione *Adonai* & retineri possit & à quamplurimis reformatis Theologis & Interpretibus retenta sit efficacia textus. Ad illa liceat mihi paucula addere. Efficacia textus per substitutionem vocis *Adonai* vel peribit legenti, vel audienti. Non legenti: Leget enim verbum Dei vel originali, vel ex versione. Si non intelligat efficaciam vocis, nihil intererit, sive textum originarium sive versionem legat. At si intelligat, quoties orignales V. Test. tabulas leget, etiam si pronuntiet Adonai, tamen videbit

illic

illic consonas יהוה? Sin leget versionem accuratam, ubi τὸ יהוה redditum est per interpretamentum vocis *Adonai*, majusculis literis exaratum ibi certe videbit, in Ebræo esse τὸ יהוה? Non etiam audienti: Nam si necesse est, moneri potest à legente, istis in locis ubi *Adonai* in Ebræo legit, vel in versionibus, ejus interpretamentum majusculis literis occurrit, in Ebræo esse τὸ τετραγράμματον. Atque hic iterum illud mihi expende, cum hoc indicium vel raro vel nunquam in concionibus fiat, cum multi Interpretes, cum, omnis antiquitas, cum ipsi denique Apostoli & Euanglistæ ne hoc quidem observaverint, ut vid. διακεκριμένως ἔμφασιν nomen κύριος, vel *Dominus* vel *Here* expresserint omnibus literis majusculis, imo ne primâ quidem majuscula Euangelistæ, & Apostoli nomen κύριος scripserint, annon omnes, te judice, textus efficaciam nimis nequiter sustulerint.

Contra illud Apocalypseos, &c.] Deum hunc locum præsenti argumento accommodas, præsupponis per illa verba, *libri hujus*, totum Bibliorum systema intelligi. Neque enim in Apocalypsi vel universo novo fœdere, nomen יהוה cum suis vocalibus reperies. Sed esto. Obsignentur istis verbis, tanquam sigillo quodam, tota Biblia, quid tamen inde efficies, ni simul ostenderis, ipsos prophetas proprias vocales voci יהוה olim adscripsisse? Ubi & hoc obtinueris, tunc styli tui mucronem in illos distringe, atque illis obnuntia hoc dirum carmen, qui vocales illis primi sustulerunt & alienas substituerunt. Eos certe qui vocem alienis vocalibus hodie in textu Biblico vestitam (hoc enim agnoscis, quando dicis *per vocales quam possumus convenientissimas*) legunt per eam vocem, cujus illas vocales existimant esse proprias, eos inquam hoc anathemate ferire plane alienum est. Cavendum est, ne objectetur nobis illud Salvatoris, væ vobis, qui colatus culices & deglutitis camelos. Atque hic finio, de loco Hebræorum 2. 16. suo loco dicturus.

Omnia Reformatarum Ecclesiarum judicio subjecta sunto.

FINIS.

CAP. XXI. verſ. 11.

Ebr.	Vulg.
מכה איש ומת מות יומת	Qui percuſſerit hominem, voleas occidere, morte moriatur.

Hanc verſionem flagellant Cajet. Johan. Bened. & Oleaſtrius. Et certe verba Legis aliud ſonant. Audiamus eam, *Percutiens virum & mortuus eſt* (id eſt, ut moriatur) *morte afficiatur.* Ecce lex dicit effectum percuſſionis, Vulgatus videtur dicere intentionem, ut, etiam non ſecuta morte, voluntas morte mulctetur. Cui opinioni Lyra contradicit his verbis, *Quod ſi non occideret percutiendo, quantumcunque vellet occidere, non ob id puniretur morte.* In hanc Lyræ ſententiam video multos Interpretes fuiſſe. Contrarium tamen reſcripſit Imperator Hadrianus. Et certe ſi de intentione certo conſtet judici, *annon robur accipiet Hadriani reſcriptum ex lege Talionis, *Sicut voluit facere alteri, ſic fiet illi?* Deut. 19. 19. Sed hac de re Theologi & Juriſ-conſulti viderint. At dices Vulgatum quoque ponere effectum, ſi τὸ *percuſſerit* exponas *occiderit*, ut paſſim in Scriptura, ut ſenſus ſit, *Qui occiderit virum*, non caſu, ſed *volens occidere* id eſt ἐκ προαιρέσεως, data opera. Eſto. Sed nihilominus ex hac verſione ſic accepta videri poſſet illud ſequi, eum qui percuſſerit alium vel læſerit, non quidem animo occidendi, ſed tantum lædendi, etiamſi mors è veſtigio ſubſequatur, non eſſe reum mortis, nec teneri homicidii. Id ſi obtineret, ſemper impunitatis ſpes nefarios homines ad homicidia prolectaret, nunquam prætextus deeſſent. Et quis hic judex eſſet? Vnde Cajetanus, *Penſat lex effectum ſecutæ mortis ex percuſſione, non curando an ille percuſſerit animo occidendi, an vero percutiendi animo duntaxat. Et merito, percuſſiones enim non menſurantur.* Et Oleaſtrius, "Ponitur lex, inquit, in "communi, ut omnis percutiens ſive intendat occidere, SIVE "NON, & percuſſus fuerit mortuus, talis morte erat plectendus: ſed ſtatim ponuntur exceptiones ab hac lege. Collatio verſus ſequentis non juvat Vulgatum. Ibi enim non abſolvitur homicidii, qui occiderit proximum *nolens occidere*, ſed, *ne quidem percutere aut lædere volens vel intendens.* Sola itaque intentio percutien-

*Vide parallela Legum Moſaic. & Roman. pag. 55.

cutiendi, si mox subsequatur mors, hoc versu quem jam castigavimns, morte mulctatur. LXX. nihil variant à fontibus, *ἐὰν ᾗ πατάξῃ τις τινά καὶ ἀποθάνῃ, θανάτῳ θανατούσθω*, ut nec Chaldæus uterque. Lubet hic coronidis loco adjicere Misnam Thalmudicam ex Massecheth Sanhedrin cap. 9. ex qua intelliget Lector, quam latam illi fenestram, hoc intentionum obtentu aperuerint cœci illi duces. נתכוון להרוג את הבהמה והרג את האדם לנכרי והרג את ישראל לנפלים והרג את בן קיימא פטור *Si quis intendat occidere bestiam & occidit hominem: si intendat occidere gentilem & occidit Israëlitam; Apostatam, & occidet filium fœderis, liber est*, vid. à pœna gladii. נתכוון להכותו על מתניו ולא היה בה כדי להמיתו על מתניו והלכה לה על לבו ומת פטור id est *Si intendat plagam inferre lumbis alterius, & quidem talem quæ non evaluisset eum ista parte corporis occidere, & plaga illa aberrans impacta fuerit cordi seu pectori, fueritque talis ut potuerit eum occidere illa parte corporis & moriatur, ille liber est.* Pergunt Magistri nostri, *Si intendat ejusmodi plagam infligere adulto, quæ non valeret occidere adultum & illa per errorem infligatur parvulo; fueritque talis ut potuerit eum neci dare, & moriatur, liber est. Si intendat percutere parvulum plaga, quæ ipsi lethalis esse potuisset, & illa incidat in adultum, cui lethalis esse non poterat, & tamen moriatur, liber est, At qui intendit plagam inferre lumbis alicujus, quæ posset esse isthic loci lethalis, & aberrans excipiatur pectore & mors subsequatur, ille reus est. Iterum, si quis intendat percutere adultum plaga ejusmodi, quæ ipsum letho dare posset, & per errorem lædatur parvulus, & mortem oppetat, & ille reus est, R. Simeon, inquit, Etiamsi intendat occidere hunc & occidat illum, liber est.* Hactenus Misna. Equidem ita statuo, in casibus dubiis & obscuris nulla satis de morte hominis cunctatio longa est. Et satius esse nocentem absolvere, quam innocentem damnare. Recto tramite incedendum est. Ubi ille non semper apparet, quicquid æquo plus futurum est, in hanc clementiæ partem potius præponderet. Sed ejusmodi commentis legi divinæ intercedere imo, manifeste illudere, antiquare, id vero gravissimum scelus duco.

Verf. 21.

Ebr.	Vulg.
Si rixati fuerint viri & percufferint mulierem prægnantem ויצאו ילדיה ולא יהיה אסון puniendo punietur.	Si rixati fuerint viri & percufferit quis mulierem prægnantem & abortivum quidem fecerit, fed ipfa vixerit, fubjacebit damno.

In Ebr. textu eft אָסוֹן exitium vel mors fimpliciter, ut tam ad mortem prolis quam matris referri poffit, imo debeat, Vulgatus ad folam matrem reftringit· Cajetanus, *negatur mors tam matris quam prolis.* Eandem cenfuram ftringit idem Cardinalis in verfum fequentem.

אִם אָסוֹן יהיה׃ | Et fi mors fuerit fubfecuta.

Sic enim ad hæc, *confiderat lex ifta de percuffore mulieris gravidæ duos cafus; primo, fi non erit mors five matris fic prolis, & tunc punietur percuffor pœna arbitraria: Alterum, fi intervenerit mors & tunc punietur pœna homicidii.* Infanticida tam reus erat quam matricida, inquit Cor. à Lapide. Idem, inquit, judicium fi percuffor non occidiffet prægnantem, fed illi prolem jam animatam excuffiffet. Id diferte indicant Lxx. &c. Et Carthuf. *ejus] matris vel fœtus jam animati.* Chaldæus quoque manet in generalibus, אִם לָא יְהֵי מוֹתָא *fi non fuerit mors*, & poftea, אִם מוֹתָא יְהֵי fi mors fuerit; quod ideo noto, ne quis verfionem Fagii fecutus exiftimet Chaldæum ad mulierem ea reftrinxiffe. Sic enim ille vertit, *Ipfa tamen non moriatur.* Et poftea, *fi autem mortua fuerit.* Qui vel Chaldaice legere didicit, videbit nimium hic fibi indulfiffe Fagium. Sed de univerfo hoc textu ego fic arbitror, fi de fola muliere mors intelligatur, legem effe fupervacaneam. Occifor enim ejus lege generali tenetur. Vide Lyram & marginalia Benedicti. Uterque enim à nobis ftat. Lxx. hic longiùs à verbis Ebr. deviârunt, dum fic vertunt hæc verba, ולא יהיה אסון / *μὴ ἐξεικονισμένον*, & egreffus infans ejus *non fuerit effigiatus* id eft non habuerit figuram hominis. De fenfu Phyfici & Medici viderint. Si enim fimulac effigiatus, eft, infunditur rationalis anima, uti videntur Lxx. ftatuiffe, fenfum,

ſenſum, quæ ad fœtum ſpectat, non male expreſſere. Vide Auguſt. Quæſt. 80. in Exodum.

CAP. XXIV. verſ. 9. 11.

*Et aſcendit Moſes & Aharon & Nadab & *Abiud & LXX. è ſenioribus Iſraëlis*, καὶ τῶν ἐπιλέκτων τοῦ Ἰσραὴλ οὐ διεφώνησεν * οὐδὲ εἷς. Quæ ſic converſa invenio in codice Baſileenſi, *Et electorum Iſrael non diſſonuit neque unus.* Et quis aliter iſtas Græcas interpretaretur? Διαφωνέω enim eſt *diſſono, diſcrepo, diſſentio:* Non eſt dubium quin Græci patres, Latinique, qui ad κοινὴν Latinè verſam commentati ſunt, multa ἀπροσδιόνυσα ad hunc locum convectaverint. Dico ἀπροσδιόνυσα. Nihil enim tale originalibus tabulis continetur. Sic enim illic legimus, וְאֶל־אֲצִילֵי בְּנֵי־יִשְׂרָאֵל לֹא שָׁלַח יָדוֹ *& in ſelectos filiorum Iſrael non miſit manum ſuam.* id eſt non affecit eos ullo malo, non læſit eos, non occidit eos, non enim temere ſed Deo jubente acceſſerant. hoc illud eſt, quod ſubjicit, *viderunt Deum & ederunt & biberunt.* Hoc eſt, viderunt Deum & vivi incolumeſque manſere, non exanimati ſunt ex glorioſa illa viſione. Confer Jud. 13. 22. *Immittere manum in aliquem*, aliquando ſignificat, lædere, detrimentum inferre, occidere. Eſther 2. 21 *quæſiverunt manum immittere in Regem Aſſuerum.* Hanc ſententiam expreſſere LXX. verbo διεφώνησεν, In Latina Editione Romanâ invenies locum hunc ſic converſum, *Et electorum Iſrael nullus detrimentum accepit.* Alii, *nullus exanimatus eſt.* H. Stephanus in Theſaurò, διαφωνέω pro exanimari ſæpe ἐν τοῖς περὶ ἱππιατρικῶν. Moſchopulus, διαφωνεῖν dicitur interdum, ὅταν ἐπιχειρήσῃ τις ὑπὲρ δύναμιν βοῆσαι, εἶτα μείνει ἀχάνης, qualia, inquit, accidunt illis, qui παρὰ τὴν δύναμιν ἐπιχειροῦσι βοᾶν. Addit Stephanus, At in v. l. legitur διαπεφώνηκεν, extremam vocem edidit, expiravit, ex Chryſoſt. Hactenus Steph. Locum Chryſoſtomi invenies Comment. in Pſal. μζ. pag. 662. Tomi 1. Edit. Savilianæ. Διαπεφωνήκαμεν, παρηγνηλώμεθα. Ad quem locum Boiſius in notis, Διαπεφωνήκαμεν, ἀπωλόμεθα, vox propria τῶν ό id eſt Septuaginta. Hactenus ille. Sic ergo locum iſtum interpretabimur, *Et electorum Iſraëlis nullus expiravit, id eſt nullus periit*, vel quod hic æquivalens erit, *nullus deſideratus fuit.* Huic expoſitioni firman-

* Alii legunt οὐ διά.

mandæ adducam duo loca ex Lxx. Ezech. 37. 11. ubi Ebræa; נִגְזַרְנוּ לָנוּ *excisi sumus nobis*, Lxx. διαπεφωνήκαμεν id est periimus. Num. 31. 49. וְלֹא נִפְקַד מִמֶּנּוּ אִישׁ & non desideratus fuit * è nobis quisquam. καὶ οὐ διαπεφώνηκεν ἀπ' αὐτῶν οὐδὲ εἷς. ἀπ' αὐτῶν id est ex illis qui nobis commissi fuêre, *qui fuerunt in manu*, sive, *potestate nostrá*, hoc est, ex nobis, ex nostro numero. [Coronidis loco illud addam, magnum *Heinsium* acute observasse, ex hoc Exodi loco prout ille vulgo intellectus fuit, natam esse fabulam de consensu Lxx. Interpretum. Scilicet quod hic de Lxx. Senibus à Mose delectis legebant, ad illos quoque, qui Græcæ versioni elaborandæ destinati fuere, tanstulerunt, Vide ejus Aristarchum sacrum pag. 207.]

* vel ex ea. vid. summa ראש /

Ibidem, *electorum Israel* } August. Quæst in Exodum, quæst. 102. *Quis dubitet illos, quos nominatim expressit & LXX. seniores, nunc appellatos electos Israel, qui proculdubio personam gerebant eorum qui electi sunt in populo Dei. Non enim omnium est fides. In magna autem domo sunt alia vasa in honorem alia in contumeliam. Quoniam ergo quos ante præscivit & prædestinavit — quos autem justificauit & glorificavit, profecto de electis Israel non dissonuit nec unus.* Hæc alieno loco à doctissimo patre differi judicabit quisquis originarium textum expenderit.

Cap. XXVIII. vers. 30.

De VRIM & THVMMIM

Ebr.	Vulg.
Et pones in pectorali judici Vrim & Thummin, *id est ad verbum, testibus Cajet. Ariâ & aliis.* ignes seu illuminationes & perfectiones.	Pones autem in rationali judicii doctrinam & veritatem.

Cajet. De Vrim & Thummim diversi diversa judicãt, nec certi aliquid habetur. Scito

Varias de Vrim & Thummim opiniones videbis apud Vatablum & Fagium in Chald. Paraphrasin Onceli, ex quo libro non tantum hoc, sed & pleraque alia desumpta sunt, quæ sub nomine Vatablinarum notarum edita sunt. Multa quoque de eis habet in magnis Ann. Cl. Drusius. Nos impræsentiarũ examinemus hæc

hæc vulgati gemina interpretamenta. Vrim extra omnem controversiam hactenus creditum fuit descendere ab אור luxit, unde אוּר ignis & lux. Similiter *Thummim* à תָּמַם perfectus fuit. Singulare תֹּם / ut à עַז fit עִזִּים *gnuzzim*, juxta consuetudinem duplicantium Ain. Provoco ad omnia Lexica Ebræorum, Christianorum, Protestantium & Pontificiorum. Unde Aquila Levit. 8. 8. φωτισμὸς καὶ τελειώσεις reddidit, *illuminationes & perfectiones*. Sed res magis clara quam ut tot verbis opus sit. Voluit autem Deus his vocibus illud inculcatum, Pontifici *splendorem* seu lumen scientiæ & *integritatem* vitæ inesse oportere. Sed quomodo has voces interpretatus est Vulgatus? *Doctrinam & veritatem.* Admodum coacte, si spectas themata. Atque hic non possum non deplorare quorundam ex recentioribus Papistis miseram & plusquam servilem conditionem, quib. ne dubitare quidem de veritate hujus interpretamenti sinit Concilii Tridentini Canon. nec rursus mirari satis possum quorundam impudentiam, qui etiam ineptissima in suum vertere satagunt emolumentum. Ecce enim a Bellarminus dum in infallibilitate Papæ astruenda laborat, facit quod furibundi homines assolent, quidvis arripit, lapides, faces, ligna, sudesque præustas, furiosus sedis Romanæ zelus arma ministrat. *Pontifex Vet. Test. in pectorali habebat doctrinam & veritatem: ergo Pontifex Novi Testamenti, Papa, cum totam Ecclesiam docet in his quæ ad fidem pertinent, nullo casu errare potest.* Quam bene à Pontifice Vet. Test. ad Pontificem Novi procedat argumentatio, Theologi discussere. Tu illud nota, Lector, si genuina illa interpretamenta, *splendorem & integritatem* sumsisset, sic ipsi inferendum fuisset, *Ergo in Papa splendor cognit. & integritas vitæ est.* At prævidit Bellarminus, hæreticos oppositUros vitas Pontificum, quotidianam experientiam, ipsamque adeo ipsius Bellarmini confessionem, quam in Præfat. istius Controversiæ vis veritatis ei extorserat, vid. *plerosque Papas fuisse sceleratissima monstra.* Sed videamus quomodo eam versionem stabiliat Bellarminus. Ea enim si cadat, simul & argumentum satis alias elumbe corruat necesse est. Dicit illuminationem μεταληπτικῶς sumi posse pro doctrina, ut φωτίζω pro doceo. Sed ut hoc tolerabile est, ita illud plane intolerabile quod dicit in progressu, τὸ אורים à רה / descendere, quod in Hiphil הורה docuit, ut & Thummim ab אָמַן verax fuit.

Quis

certum esse quod sint nomina plurnum. & quod alterũ lumina, alterum perfectiones significe. : *Mart. Delrio Disq. Mag. lib. 4. cap. 1. quæ. 2. Sect. 1. Vrim significat, illuminationes à radice Vr. Tummim signũ perfectiones à thamam. Sic quoque Ribera ad Malach. 2, pag. mea edit. 587. Sic quoque Oleastr. ad hunc locum.*

a *De Pontifice lib. 4. cap. 3.*

Quis unquam adeo portentosam originationem somniavit? Ego certe cum apud Rainoldum eam primo citatam viderem, in stuporem datus sum, & licet veracissimum in allegationibus Theologum illum semper expertus sim, tantum a me impetrare non potui ut beatæ isti animæ, nisi ipso Bellarm. inspecto, fidem adhiberem. Sed in majorem admirationem dedit me Bellarmini argumentum quo versionem Vulgatam constabilitum it. *Plus*, inquit, *credendum est Hieronymo qui* doctrinam *vertet &* veritatem, *& τοῖς LXX. qui verterunt*, δηλωσιν καὶ ἀλήθειαν, * *quam Judæis & Judaizantibus.* Sed quid respondebis Rainoldo, Bellarmine, roganti te unde δήλωσις descendat? An ea tibi fiducia, ea frons, ut diceres à διδασκω? Certe si tibi ipsi constare velis, deducenda tibi ea vox à διδάσκω est, cur enim & hic non potius Hieronymo credendum qui *doctrinam* vertit, quam Lexicis? Omnem vero impudentiam & ἀναισθησίαν supergreditur orginatio vocis תֻּמִּים ut sit ab אָמַן/ Ausim ad ipsam Bellar. conscientiam, ad omnes omnium Pontificiarum Academiarum Professores Ebræos provocare. Augustinus Steuchus Episcopus licet asserat Vrim deduci posse ab הוֹרָה./ tamen non ita frontem posuit, Thummim ab Aman deduci posse asseruerit. Ea quam posui originatio Regulis Grammaticis, omniumque Ebræorum & Christianorum Lexicis conformis est, astipulatores habet * *Papistas ipsos*, quotquot ante Conc. Trid. & post illud extra calorem disputationis commentati sunt, conservat in singulis tres radicales, siquidem ם in Thummim ob dages potestate duplex est. At quid tale in sua Originatione monstrabit Cardinalis? In utraque voce una manebit radicalis; in priori ר/ in poster. ם/ Sic Balbus lib. 2. de Nat. Deor. apud Cicer deducebat Neptunum à nando, unica litera retentâ, at hoc in persona Cottæ salse ridet Cicero, aitque Balbum magis sibi in ea originatione visum natasse quam Neptunum. Ad primam respondebit, sc. Vrim, primam thematis delitescere in vocali longa Shurek, tertiamque He ita solere elidi cum aliquid additur, ut à שָׁנָה fit שָׁנִים/ At quid in voce Thummim consilii? ubi א אָמַן? Quiescit, inquies. At in qua vocali longa? Nulla utique hic contractio est, ut in מלך pro מאלך/ Et quæ ratio heëmanthicæ? An unquam vel fando auditum est, א compensari per Dages præeunte Kibbuts

* Ita & Jus Canon. dist. 36. in pr. p. Decreti C. Qui Ecclesiasticis. & Augustinus reddit, *demonstratio & veritas.*

* Cajet. Oleastr. Riberam Del-Rio.

buts sub ת servili? Ubi ultima ו? Periisse dices ut in אֱמֶת pro אמנת/ Esto, sed ea apparet in compensatione simulac aliquid additur, ut in אֲמִתּוֹ cujus hîc nullum vestigium. Sed, inquit, Hieronymus Thummim vertit *veritatem*. Ergo deducenda vox à themate in quo veritatis notio. Et mihi ergo sic liceat argumentari, vocem *Thummim* Deut. 33. 8. Hieron. vertit *perfectio*, Ergo derivanda à themate quod perfectionem significat. At illud est תָּמַם/ non semper itaque Hieron. *veritatem* vertit. Et quid si semper? Quando Hieronymi interpretatio Lexicorum norma esse cœpit? Nec eam mentem fuisse Tridentinis, nec hoc ubique admissurum Bellarminum mihi persuadeo. καὶ ταῦτα μὲν δὴ ταύτῃ.

CAP. XXX.

1. Utrum altare thymiamatis fuerit in sancto, an vero in sancto sanctorum, dicetur ad Lucæ cap. 1.

CAP. XXXIV. 29. 30. 35.

Ebr.	Vulg.
Et ignorabat Moses quod קָרַן cutis faciei suæ.	Et ignorabat Moses quod cornuta esset facies sua.

Vox Ebræa קָרַן significat radios cornuum instar emittere. Unde Lxx. apposite, ὅτι δεδόξασται ἡ ὄψις τοῦ χρωτὸς τοῦ προσώπου αὐτοῦ. Ad quam versionem Apostolus 2. Cor. 3. allusit. Oncelos, *quod multus esset splendor gloriæ faciei suæ*. Jonathan tanquam interpres τῶν Lxx. *quod glorificatus esset splendor aspectus faciei suæ*. Hieron. secutus Aquilam qui ante verterat, κερατώδης ἦν vertit, *cornuta esset*. Jam audiamus Steuchum Episcopum Kisamensem, *Vox ambigua fecit in Editione errorem. Non enim habetur in contextu Ebr. faciem Mosis fuisse cornutam, sed radiantem fuisse cutem. Ex hoc potest emendari prava consuetudo, qua duobus cornibus pingunt Mosen; non enim cornua è fronte egrediebantur, sed & frons & nasus & os & mentum radiabant. Et mirum quod Hieron. non considerata veritate Ebraica non adverterat etiam quid LXX. transtulissent, qui bene hunc locum transtulerunt.* Rident itaque nos & exe-

Oleastr. non intelligas Mosem cornua in facie prominentia habuisse ut perperam à pictoribus pingitur, sed quod radii a cute faciei ipsius ad modum cornuum egrediebantur ex locutione cum Deo.

erantur Judæi, quoties Mosen in templis nostris cornuta facie depictum vident, quasi nos eum Diabolum quendam (Drusius addit, *aut uxorem ejus adulteram*, ei enim qui uxorem adulteram habet affingi solere duo cornua ex Apologis Ebraicis probat) *esse putemus*. Hæc Steuchus. Cajet. vertit. *cornificavit*, & addit, *Emissio radiorum metaphorice appellatur cornificatio, eò quod tanquam emissio cornuum sit emissio radiorum*. Vide & Benedict. & [a] Senensem. Vide & Ferum & Oleastrium in hunc locum. Nec dissentit [b] Bellarminus. Et Thomas non dubitat asserere, faciem Mosis melius dici splendidam quam cornutam, maleque ipsi appingi cornua è capite egredientia. Cur igitur illud sibi sumere non fuêre ausi Pontifices, ut pro *cornuta* reponerent *splendida*? Mirari & illud lubet, Pontifices Sixtum & Clementem in novis suis Bibliis approbasse vulgi à tot doctis damnatam consuetudinem, qua Mosi appicti radii non è tota facie micantes, sed duorum instar cornuum è capite ascendentes. Utrum hoc factum sit ad Vulgatam Edit. statuminandam, an vero ad defendendas Episcoporum bicornes [a] mitras, an ad utrumque, merito quærit Rainoldus.

[a] Biblioth. lib. 5. annot. 116.
[b] De Eccl. triumph. 2. 4.
[c] in Epist. 2. ad Cor. cap. 3. lect. 2.
[a] Vide Polyd. Virgil. de Invent. lib. 4. cap. 7.

CAP. XXXVIII. 8.

Ebr.	Vulg.
E speculis הצובאות אשר צבאו ad ostium tabernaculi conventus.	E speculis mulierum quæ excubabant in ostio tabernaculi.

Eadem vox צובאות extat 1. Sam. 2. 22. ubi vertit Vulg. *quæ observabant*. Nomen צָבָא significat exercitum & turmam militum. Unde optime reddas, *è speculis mulierum turmatim convenientium, quæ turmatim conveniebant ad ost. t. Conv.* vel *quæ circumexercituabant tabernaculum*. ut ex Gloss. veteri citat Cl. Casaub. Alii simpl. vertunt, *convenientium*. Vulgatus, *excubabant*, quod interpretamentum occasionem Papistis dedit locum hunc adducendi ad probandam hanc thesin, in V. T. fœminas voto religionis astrictas fuisse, quæ in cellis circa templum habitantes inde nunquam recesserint. De quo somnio prolixe Casaub. Exerc. 1. cap. 23. cujus scrinia non compilabo. Est enim aut saltem

Cajet. significat mulieres instar exercitus exercituantes. quæ exercituaverunt portam tabernaculi. Concursus siquidē mulierum ad portam tabernaculi describitur instar exercit'.

ſaltem debebat iſtud opus in omnium manibus eſſe. Num. 4. 23. de Gerſonitis uſurpatur idem verbi, quos tamen expleto miniſterii tempore ſibi invicem ſucceſſiſſe atque à tabernaculo receſſiſſe certo certius eſt.

LEVITICVS.

CAP. V. 4. vide Numer. 19. 2.

CAP. XII. verſ. 2.

Ebr.	Vulg.
Si fœmina תַזְרִיעַ & pepererit maſculum.	Mulier ſi ſuſcepto ſemine pepererit maſculum.

Oleaſtrius ad hac verba, ſuſcepto ſemine, *ſic ait*, Bern. & Origenes hom. 8. in hoc caput & Alb. Magnus annotarunt, „ per ea verba Moſen ab hac lege virginem puriſſimam excipere vo- „ luiſſe, quæ non ſuſcepto ſemine filium peperit. Sed libet & „ Dionyſium Carthuſianum audire, *Secundum Orignenem ſuperflue* „ *Moſes addidiſſet*, ſuſcepto ſemine, *niſi ſciviſſet in ſpiritu virginem maſculum parituram*, *atque ut addit S. Pater Bern. Moſes dicturus*, Mulier ſi pepererit immunda erit, *timuit crimen blaſphemia ſuper matre Chriſti incurrere*: *ideo addidit*, ſuſcepto ſemine. *Hinc alii dicunt quod beata virgò excepta fuit ab iſta lege, quia concepit & peperit ſine virili ſemine.* Quid ad hæc Oleaſtrius? *Hoc optime notatum eſſet*, inquit, *ſi hac lex ita in Ebræo haberetur, ſed cum longe aliter habeatur, non eſt locus myſterio*, &c. Vox Ebr. הזריע propriè ſignificat, *dare ſemen.* Ad verbum, *ſeminificaverit*. Paſſim herbis tribuitur, ubi ſuſceptio ſeminis denotari non poteſt. Viris eam vocem paſſim attribunt Ebræi, quod nos diceremus, ſemen emitto, jacio, Itaque Aben. exponit כִּתִתֵּן זֶרַע *cum dederit ſemen.* Ubi & illud tradit, *Multi ajunt*, *quod ſi prima det ſemen*, *maſculum concipiat*, *ideo ſequitur & pepererit maſculum. Ideo ſapientes Græciæ ajunt fœminas habere ſemen*, *quod coagulet ſemen maris.* Eadem leges R. in Salom. Geneſ. 46. 15. Ego itaque

cum Aben. aliisque doctis hoc Interpretamentum retinendum censeo, *si dederit semen*, urgendumque adversus Anabaptistas; qui, ut suos de humanæ Christi naturæ origine errores stabiliant, fœminas semen habere præfractè negant. Atque huc retulerim locum *Ebræorum* 11. 11. *de Sara*, εἰς καταβολὴν τοῦ σπέρματος, quod malim reddere, *ad emittendum* vel *ejiciendum semen*, ut excretio seminis Saræ ex lumbis uterum intelligatur. Certe invenio in Lexicis, καταβάλλειν σπέρμα, esse *emittere semen*. Quadraret huic sensui, ut videtur, magis vox ἐκβολὴ, sed magis emphaticam vocem καταβολὴ esse, notavit Cl. Piscator, utpote quâ fluxus denotatur. Theophylactus memorat, suo quoque ævo locum sic expositum fuisse, indeque probatum, fœminas quoque semen conferre, nec omnino esse asymbolas. Beza in ultima Edit. exposuit *ejaculari semen*, sed ex antecedente intelligi voluit consequens, unde suppleta voce *concipiendum*, vertit, *ad ejaculatum semen concipiendum*. Vide jam & Drusium in præteritis ad Ebr. 11. 11.

And. Laurentius quoque lib. 2. cap. 9. fœminas semen habere contra Aristot. probat.

CAP. XVIII. 21.

August. Quæst in Levit. qu. 66. *A semine tuo non dabis servire principi.*] *Hic non video*, inquit, *quid intelligatur, nisi principi qui pro Deo colitur. Non enim ait δουλεύειν, sed λατρεύειν in Græco, quod Latinus non solet interpretari, nisi ut dicat*, servire. *Plurimum autem distant. Nam servire hominibus, quo servi serviunt, quod non est λατρεύειν, sed δουλεύειν, scriptura non prohibet. servire autem secundum id quod est λατρεύειν, non jubetur hominibus, nisi uni vero Deo, sicuti scriptum est, Dominum Deum tuum adorabis & illi soli servies.* Tu disce tiro, supervacaneam esse hanc magni viri περιεργίαν. Namque ubi Græci habent, καὶ ἀπὸ τοῦ σπέρματός σου οὐ δώσεις λατρεύειν τῷ ἄρχοντι, Ebræa plane alium sensum habent, *non dabis de semine tuo* לְהַעֲבִיר לַמֹּלֶךְ *ad traducendum Moloche*. Ecce cultus Molochi, non ministeria aut servitia prohibentur. Sed Lxx. vocem *lehagnabir*, legerunt cum daleth in fine, ut magna est istarum literarum affinitas. Et למלך sine punctis indifferens est ad מֹלֶךְ & מֶלֶךְ. Miror Augustinum non vidisse quod Theodoretus vidit, vid. cæteros Interpretes *Moloch* reddidisse. Scholion ad Biblia Græca, τὸ ἑβραϊκὸν μόλοχ ἔχει, καὶ

Theodoretus Quæst. 25. Quidam ajunt prohiberi, ne dent pueros suos alienigenis principibus, ut sint illorũ servi vel armigeri, ne participes fiant impietatis eorum.

τῶν

τῦτο οἱ λοιποὶ ἑρμηνευλαὶ τεθείκασι. Quod ita reddidit Theodoretus, *Hebraicum exemplar Moloch habet, quod reliqui interpretes annotarunt*, imo dixiſſet potius, in ſua tranſlatione *poſuerunt*. Sed ut ad Auguſtinum redeat oratio, miraris forte Lector, cur ille de ſimplici miniſterio exteris principibus non præſtando legem hanc interpretatus non ſit, quomodo illi quos Theod. notat, eam accepere. Obſerva, Auguſtinum, poſtquam ſemel diſcrimen illud inter δυλείαν & λατρείαν meliori mente quam eventu tradidiſſet, omnia loca quæ iſtud evertere videbantur, ſic fuiſſe interpretatum, nequid ex iis pulcra iſta diſtinctio detrimenti caperet. Vis aliud ſpecimen? Locutionum ſacrarum lib. 5. Ad Deut. 28. 48. *Et ſervies inimicis tuis. Græcus habet λατρεύσεις. Solet autem hoc verbum in ea ſervitute ſcriptura ponere, quæ debetur Deo. Vnde idololatræ vocantur, qui ea ſervitute idolis ſerviunt. Ergo hic inuſitate poſitum eſt hoc verbum, quamquam poſſet etiam hunc ſenſum habere* (vides jam quo tendat?) *quod tam graviter multa dixerit ut inimicis ſuis nimium ſuperbientibus tanquam Diis ſervire cogantur.* Omnia hæc unâ liturâ deleviſſet doctiſſimus Pater, ſi ſciviſſet in Ebræo eſſe עבר / quod promiſcue & de cultu Dei & miniſteriis, quæ hominibus præſtantur: neque apud profanos tantum quod a *Bell.* b *Azorius*, c *Janſenius* fatentur, ſed & in N. T. & Græca Vet. Teſt. verſione, voces illas paſſim confundi. Confer hæc loca, Rom. 1. 9. Act. 20. 19. & 7. 6. & 12. 11. & 14. 18. & 16. 18. Ephi. 6. 7. Phil. 2. 22. Coloſſ. 3. 24. Matth. 4. 10. Act. 20. 19. Gal. 4. 8. Rom. 1. 25. Ebr. 9. 14. 1. Teſſ. 1. 9. Porro in LXX. Interpretibus vide hæc loca Deut. 28. 48. Deut. 6. 13. confer cum 1. Sam. 7. 4. item Jud. 2. 11. cum 1. Sam. 8. 8. Hac de re prolixius diſſeruere *Pareus* in Epiſt. ad Rom. *Vives* ad Auguſt. de Civitate Dei 10. 1. *Jac: Laurentius* in Apologetico contra Sandæum. *Chamierus* Tom. 2. pag. 769. & ſeq. & alii.

Vide eundem de Civit. Dei 10. 1.

a De beat. Sanct. cap. 14. b Mor. Inſtit. tom. 1. lib. 9. cap. 5. c In conc. Euang. c. 16. ita & Tolletus in Luc. 4. & alii.

Con. à Lapide interpretatur, ceræmonia id eſt lex ceræmonialis. Et certe חֻקִּים & חֻקּוֹת quando à מצוות & משפטים distinguuntur ſæpe leges ceræmoniales ſignificant, quas Græci δικαιώματα vocare ſolent, quo ſenſu eadem quoque voce uſus eſt B. Paulus, Ebræorum 9. verſ.1. Reddatur ergo, & hic, *hæc eſt ceremonia legis*, vel per hypallagen, hæc eſt lex ceremonialis. Hoc an illo modo vertas, hilum non intereſt. Lxx. αὕτη ἡ διαστολὴ τοῦ νόμου, ὅσα συνέταξε ὁ κύριος. Quæ ita reddita fuerunt in Latina translatione qua uſus fuit Auguſtinus, *Hæc eſt diſtinctio Legis, quæcunque conſtituit Dominus.* Audiamus jam Auguſtinum ſuper hoc loco perorantem. Sic ergo Quæſt. in Num. q. 33. *Iſta diſtinctio Legis, &c. Non ſatis digne feſtinantes dicere de tanto ſacramento valemus. Primo enim quod ita cœpit loqui, quem non moveat & intentiſſimam mentem faciat in altitudine ſacramenti*, Iſta diſtinctio Legis, &c. *Proculdubio non eſt diſtinctio niſi inter aliqua duo vel plura. Nam diſtinctionem ſingularitas non requirit. Nec diſtinctionem cujuſlibet rei commemoravit, ſed addidit*, Legis, nec cujuſcunque legis; aſſidue quippe in Scriptura dicitur de unaquaque re de qua legitime præcipitur. *Hic vero cum dixiſſet*, hæc eſt diſtinctio legis, *ſecutus adjunxit*, quæcunque conſtituit Dominus, *præcipiendo utique non creando. Si ergo hæc eſt diſtinctio legis, quæcunque præcepit Dominus, procul dubio magna diſtinctio. Et certe intelligitur duo teſtamenta diſtinguere.* Et paulo poſt, *Temporalium autem bonorum & carnalium & ſpiritualium & æternorum, quæ clarior & certior diſtinctio eſt, quam paſſio Domini noſtri Jeſu Chriſti?* Et rurſus pauculis interjectis. *Hanc ergo paſſionem Domini noſtri Jeſu Chriſti, tanquam diſtinctionem duorum teſtamentorum, hoc quod de juvenca ruſa mactatione narratur, ſatis congrue præfigurat.* Hæc Auguſt. Examina hæc ad fontes, & evaneſcent. Decepit Interpretem, decepit Auguſtinum unica illa vox διαστολή, quæ in N. fœdere ocurrit in notione diſtinctionis, Rom. 3. 1. Corinth. 14. Et certe διαστέλλω eſt *diſtinguo.* At ſi vel Interpres vel Auguſtinus locum hunc cum fontibus conferre fuiſſet quitus, diſtinctionis ejuſmodi, qualem hic Auguſt. intellexit, nec volam nec veſtigium inveniſſet. Quid ergo? Ibi vidiſti jam vocem חֻקָּה / eam expreſſere Lxx. jam per [a] δικαίωμα, jam per [b] πρόσταγμα, jam per [c] νόμιμον, jam per [d] νόμον, jam per [e] ἐντολὴ Semel per διαστολή, vid. hoc loco διαστολὴ hic ergo eſt mandatum

[a] Gen. 26. 5.
[b] Gen. 47. 26.
[c] Exod. 12. 14.
[d] Exod. 12. 43.
[e] Deut. 16. 12.

datum, præceptum; qua notione in profanis authoribus occurrit ἐπιστολή. Hesych. ἐπιστολαί, ἐντολαί, διαταγαί. Cæterum quod ad vocem διαστολή attinet, non mirum eam pro præcepto & statuto hic usurpatam. Nam τὸ διαστέλλομαι & in Hellenica & Hellenistica lingua passim significat, *distincte aliquid præcipere, mandare.* Eadem vox recurrit Num. 30. 8. neque amplius. Sed hic significat distinctam pronuntiationem seu effatum, respondetque Ebræo מִבְטָא / Levit. 5. 4. τὸ בטא itidem per * διαστέλλω reddidere, quod Latinus interpres reddidit, *distinguere. Anima quæ juraverit*, ἡ διαστέλλουσα τοῖς χείλεσι καλοποιῆσαι ἢ κακοποιῆσαι, κατὰ πάντα ὅσα διαστείλῃ ὁ ἄνθρωπος, &c. *distinguens labiis suis ad benefaciendum, per omnia quæ distinxerit homo*, &c. Adi ad hunc quoque locum Augustini Quæstiones, & videbis versionem istam tenebras offudisse loco alias clarissimo. Desinam ubi illud notavero, Lxx. eadem hæc verba, זאת חֻקַּת הַתּוֹרָה Num. 31. 11. sic reddidisse, ἔστι τὸ δικαίωμα τοῦ νόμου, quæ hoc modo Latinus Interpres reddiderat, *hæc est justificatio legis.* Vulg. *hoc est præceptum legis.*

* i. distincte pronuntio.

CAP. XXIII. vers. 19.

Non quasi homo Dominus suspenditur, neque quasi filius hominis minas patitur.] Ita hunc locum citat Lactantius lib. 4. de vera Sapientia, cap. mihi 18. tanquam vaticinium de Christo aliquando crucifigendo. Ebræa nihil ejusmodi habent, לֹא אִישׁ אֵל וִיכַזֵּב וּבֶן־אָדָם וְיִתְנֶחָם *Deus non est vir ut mentiatur, aut filius hominis, ut pœnitudine ducatur.* Ubi vulg. sine ulla necessitate, *ut mutetur.* Lxx. οὐχ ὡς ἄνθρωπος ὁ θεὸς διαρτηθῆναι, οὐδ' ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἀπειληθῆναι. Quæ sic versa reperio in Edit. Basileënsi, *non ut homo Deus ad mentiendum, neque ut filius hominis ut minetur.* Crediderim interpretem eum quisquis fuit, legisse, οὐχ' ὡς ἄνθρωπος ὁ θεὸς διαψεύσασθαι, ut habet Editio Complutens. hoc enim est, *ad mentiendum*, à qua lectione quoad sensum non recedit illa Philonis in De vita Mosis, διαψευσθῆναι. Quid verò illud διαρτηθῆναι, dixerit aliquis. Scholion, quod extat in Edit. Romana, διαρτηθῆναι, ὅτ' ἐστι σαλευθῆναι. τὰ γὰρ κρεμάμενα σαλεύονται. διαρτηθῆναι, idest, agitari, commoveri, fluctuare. Ea enim quæ suspensa sunt, agitantur hùc illuc & fluctuant.

Hoc

mandæ adducam duo loca ex Lxx. Ezech. 37. 11. ubi Ebræa, נִגְזַרְנוּ לָנוּ *excisi sumus nobis*, Lxx. Διαπεφωνήκαμεν id est periimus. Num. 31. 49. וְלֹא נִפְקַד מִמֶּנּוּ אִישׁ & non desideratus fuit * è nobis quisquam. καὶ οὐ διαπεφώνηκεν ἀπ' αὐτῶν οὐδὲ εἷς. ἀπ' αὐτῶν id est ex illis qui nobis commissi fuere, *qui fuerunt in manu*, sive, *potestate nostrâ*, hoc est, ex nobis, ex nostro numero. [Coronidis loco illud addam, magnum *Heinsium* acute observasse, ex hoc Exodi loco prout ille vulgo intellectus fuit, natam esse fabulam de consensu Lxx. Interpretum. Scilicet quod hic de Lxx. Senibus à Mose delectis legebant, ad illos quoque, qui Græcæ versioni elaborandæ destinati fuere, tanstulerunt, Vide ejus Aristarchum sacrum pag. 207.]

* vel ex ea. vid. summa רֹאשׁ

Ibidem, *electorum Israel*] August. Quæst in Exodum, quæst. 102. *Quis dubitet illos, quos nominatim expressit & LXX. seniores, nunc appellatos electos Israel, qui proculdubio personam gerebant eorum qui electi sunt in populo Dei. Non enim omnium est fides. In magna autem domo sunt alia vasa in honorem alia in contumeliam. Quoniam ergo quos ante præscivit & prædestinavit — quos autem justificauit & glorificavit, profecto de electis Israel non dissonuit nec unus.* Hæc alieno loco à doctissimo patre differi judicabit quisquis originarium textum expenderit.

CAP. XXVIII. vers. 30.

De VRIM & THVMMIM

Ebr.	Vulg.
Et pones in pectorali judicii Vrim & Thummin, *id est ad verbum, testibus Cajet. Ariâ & aliis.* ignes seu illuminationes & perfectiones.	Pones autem in rationali judicii doctrinam & veritatem.

Caiet. De Vrim & Thummim diversi diversa judicãt, nec certi aliquid habetur. Scito

Varias de Vrim & Thummim opiniones videbis apud Vatablum & Fagium in Chald. Paraphrasin Onceli, ex quo libro non tantum hoc, sed & pleraque alia desumpta sunt, quæ sub nomine Vatablinarum notarum edita sunt. Multa quoque de eis habet in magnis Ann. Cl. Drusius. Nos impræsentiarũ examinemus hæc

hæc vulgati gemina interpretamenta. Vrim extra omnem controversiam hactenus creditum fuit descendere ab אור luxit, unde אור ignis & lux. Similiter *Thummim* à תָּמַם perfectus fuit. Singulare תֹּם / ut à עוז fit עזים *gnuzzim*, juxta consuetudinem duplicantium Ain. Provoco ad omnia Lexica Ebræorum, Christianorum, Protestantium & Pontificiorum. Unde Aquila Levit.8. 8. φωτισμοὺς καὶ τελειώσεις reddidit, *illuminationes & perfectiones*. Sed res magis clara quam ut tot verbis opus sit. Voluit autem Deus his vocibus illud inculcatum, Pontifici *splendorem* seu lumen scientiæ & *integritatem* vitæ inesse oportere. Sed quomodo has voces interpretatus est Vulgatus? *Doctrinam & veritatem*. Admodum coacte, si spectas themata. Atque hic non possum non deplorare quorundam ex recentioribus Papistis miseram & plusquam servilem conditionem, quib. ne dubitare quidem de veritate hujus interpretamenti sinit Concilii Tridentini Canon. nec rursus mirari satis possum quorundam impudentiam, qui etiam ineptissima in suum vertere satagunt emolumentum. Ecce enim *a* Bellarminus dum in infallibilitate Papæ astruenda laborat, facit quod furibundi homines assolent, quidvis arripit, lapides, faces, ligna, sudesque præustas, furiosus sedis Romanæ zelus arma ministrat. *Pontifex Vet. Test. in pectorali habebat doctrinam & veritatem: ergo Pontifex Novi Testamenti, Papa, cum totam Ecclesiam docet in his quæ ad fidem pertinent, nullo casu errare potest.* Quam bene à Pontifice Vet. Test. ad Pontificem Novi procedat argumentatio, Theologi discussere. Tu illud nota, Lector, si genuina illa interpretamenta, *splendorem & integritatem* sumsisset, sic ipsi inferendum fuisset, *Ergo in Papa splendor cognit. & integritas vitæ est.* At prævidit Bellarminus, hæreticos oppositurοs vitas Pontificum, quotidianam experientiam, ipsamque adeo ipsius Bellarmini confessionem, quam in Præfat. istius Controversiæ vis veritatis ei extorserat, vid. *plerosque Papas fuisse sceleratissima monstra.* Sed videamus quomodo eam versionem stabiliat Bellarminus. Ea enim si cadat, simul & argumentum satis alias elumbe corruat necesse est. Dicit illuminationem μεταληπτικῶς sumi posse pro doctrina, ut φωτίζω pro doceo. Sed ut hoc tolerabile est, ita illud plane intolerabile quod dicit in progressu, τὸ אורים à ירה / descendere, quod in Hiphil הורה docuit, ut & Thummim ab אמן verax fuit.

Quis

certum esse quod sint nomina plurium, & quod alterū lumina, alterum perfectiones significe: *Mart. Delrio Disq. Mag. lib. 4. cap. 1. quæ. 2. Sect. 1. Vrim significat illuminationes* à radice *Vr. Thummim signif. perfectiones à thamam. Sic quoque Ribera ad Malach. 2. pag. meæ edit. 587. Sic quoque Oleastr. ad hunc locum.*

a De Pontifice lib. 4. cap. 3.

Quis unquam adeo portentosam originationem somniavit? Ego certe cum apud Rainoldum eam primo citatam viderem, in stuporem datus sum, & licet veracissimum in allegationibus Theologum illum semper expertus sim, tantum a me impetrare non potui ut beatæ isti animæ, nisi ipso Bellarm. inspecto, fidem adhiberem. Sed in majorem admirationem dedit me Bellarmini argumentum quo versionem Vulgatam constabilitum it. *Plus*, inquit, *credendum est Hieronymo qui* doctrinam *vertet &* veritatem, *& τοῖς LXX. qui verterunt*, *δήλωσιν καὶ ἀλήθειαν*, * *quam Judæis & Judaizantibus.* Sed quid respondebis Rainoldo, Bellarmine, roganti te unde *δήλωσις* descendat? An ea tibi fiducia, ea frons, ut diceres à *διδάσκω*? Certe si tibi ipsi constare velis, deducenda tibi ea vox à *διδάσκω* est, cur enim & hic non potius Hieronymo credendum qui *doctrinam* vertit, quam Lexicis? Omnem vero impudentiam & *ἀναισθησίαν* supergreditur orginatio vocis תֻמִּים ut sit ab אָמַן/ Ausim ad ipsam Bellar. conscientiam, ad omnes omnium Pontificiarum Academiarum Professores Ebræos provocare. Augustinus Steuchus Episcopus licet asserat Vrim deduci posse ab הורה/ tamen non ita frontem posuit, Thummim ab Aman deduci posse asseruerit. Ea quam posui originatio Regulis Grammaticis, omniumque Ebræorum & Christianorum Lexicis conformis est, astipulatores habet * *Papistas ipsos*, quotquot ante Conc. Trid. & post illud extra calorem disputationis commentati sunt, conservat in singulis tres radicales, siquidem מ in Thummim ob dages potestate duplex est. At quid tale in sua Originatione monstrabit Cardinalis? In utraque voce una manebit radicalis; in priori ר/ in poster. מ/ Sic Balbus lib. 2. de Nat. Deor. apud Cicer deducebat Neptunum à nando, unica litera retentâ, at hoc in persona Cottæ salse ridet Cicero, atque Balbum magis sibi in ea originatione visum natasse quam Neptunum. Ad primam respondebit, sc. Vrim, primam thematis delitescere in vocali longa Shurek, tertiamque He ita solere elidi cum aliquid additur, ut à שָׁנָה fit שָׁנִים/ At quid in voce Thummim consilii? ubi א & אָמַן? Quiescit, inquies. At in qua vocali longa? Nulla utique hic contractio est, ut in מלך pro מאלך/ Et quæ ratio heëmanthicæ? An unquam vel fando auditum est, א compensari per Dages præeunte Kibbuts

* Ita & Jus Canon. dist. 36. in pr. p. Decreti C. Qui Ecclesiasticis. & Augustinus reddit, *demonstratio & veritas.*

* Cajet. Oleastr. Riberam Del-Rio.

buts sub ה servili? Ubi ultima ו? Periisse dices ut in אֲמָה pro אמנה/ Esto, sed ea apparet in compensatione simulac aliquid additur, ut in אֲמָתוֹ cujus hîc nullum vestigium. Sed, inquit, Hieronymus Thummim vertit *veritatem*. Ergo deducenda vox à thematе in quo veritatis notio. Et mihi ergo sic liceat argumentari, vocem *Thummim* Deut. 33. 8. Hieron. vertit *perfectio*, Ergo derivanda à themate quod perfectionem significat. At illud est תָּמַם/ non semper itaque Hieron. *veritatem* vertit. Et quid si semper? Quando Hieronymi interpretatio Lexicorum norma esse cœpit? Nec eam mentem fuisse Tridentinis, nec hoc ubique admissurum Bellarminum mihi persuadeo. καὶ ταῦτα μὲν δὴ ταύτῃ.

CAP. XXX.

Utrum altare thymiamatis fuerit in sancto, an vero in sancto sanctorum, dicetur ad Lucæ cap. 1.

CAP. XXXIV. 29. 30. 35.

Ebr.	Vulg.
Et ignorabat Moses quod קָרַן cutis facici suæ.	Et ignorabat Moses quod cornuta esset facies sua.

Vox Ebræa קָרַן significat radios cornuum instar emittere. Unde Lxx. apposite, *ὅτι δεδόξασται ἡ ὄψις τοῦ χρωτὸς τοῦ προσώπου αὐτοῦ*. Ad quam versionem Apostolus 2. Cor. 3. allusit. Oncelos, *quod multus esset splendor gloriæ faciei suæ*. Jonathan tanquam interpres τῶν Lxx. *quod glorificatus esset splendor aspectus faciei suæ*. Hieron. secutus Aquilam qui ante verterat, *κερατώδης ἦν* vertit, *cornuta esset*. Jam audiamus Steuchum Episcopum Xisamensem, *Vox ambigua fecit in Editione errorem. Non enim habetur in contextu Ebr. faciem Mosis fuisse cornutam, sed radiantem fuisse cutem. Ex hoc potest emendari prava consuetudo, qua duobus cornibus pingunt Mosen; non enim cornua è fronte egrediebantur, sed & frons & nasus & os & mentum radiabant. Et mirum quod Hieron. non considerata veritate Ebraica non adverterat etiam quid LXX. transtulissent, qui bene hunc locum transtulerunt. Rident itaque nos & exe-*

Oleastr. non intelligas Mosem cornua in facie prominentia habuisse ut perperam à pictoribus pingitur, sed quod radii a cute faciei ipsius ad modum cornuum egrediebantur ex locutione cum Deo.

 cran-

crantur Judæi, quoties Mosen in templis nostris cornuta facie depictum vident, quasi nos eum Diabolum quendam (Drusius addit, *aut uxorem ejus adulteram*, ei enim qui uxorem adulteram habet affingi solere duo cornua ex Apologis Ebraicis probat) *esse putemus*. Hæc Steuchus. Cajet. vertit. *cornificavit*, & addit, *Emissio radiorum metaphorice appellatur cornificatio, eò quod tanquam emissio cornuum sit emissio radiorum*. Vide & Benedict. & [a] Senensem. Vide & Ferum & Oleastrium in hunc locum. Nec dissentit [b] Bellarminus. Et Thomas non dubitat asserere, faciem Mosis melius dici splendidam quam cornutam, maleque ipsi appingi cornua è capite egredientia. Cur igitur illud sibi sumere non fuêre ausi Pontifices, ut pro *cornuta* reponerent *splendida*? Mirari & illud lubet, Pontifices Sixtum & Clementem in novis suis Bibliis approbasse vulgi à tot doctis damnatam consuetudinem, qua Mosi appicti radii non è tota facie micantes, sed duorum instar cornuum è capite ascendentes. Utrum hoc factum sit ad Vulgatam Edit. statuminandam, an vero ad defendendas Episcoporum bicornes [a] mitras, an ad utrumque, merito quærit Rainoldus.

[a] Biblioth. lib. 5. annot. 116.
[b] De Eccl. triumph. 2. 4.
[c] in Epist. 2. ad Cor. cap. 3. lect. 2.
[a] Vide Polyd. Virgil. de Invent. lib. 4. cap. 7.

CAP. XXXVIII. 8.

Ebr.	Vulg:
E speculis הצובאות אשר צבאו ad ostium tabernaculi conventus.	E speculis mulierum quæ excubabant in ostio tabernaculi.

Eadem vox צובאות extat 1. Sam. 2. 22. ubi vertit Vulg. *quæ observabant*. Nomen צָבָא significat exercitum & turmam militum. Unde optime reddas, *è speculis mulierum turmatim convenientium, quæ turmatim conveniebant ad ost. t. Conv.* vel *quæ circumexercituabant tabernaculum*. ut ex Gloss. veteri citat Cl. Casaub. Alii simpl. vertunt, *convenientium*. Vulgatus, *excubabant*, quod interpretamentum occasionem Papistis dedit locum hunc adducendi ad probandam hanc thesin, in V. T. fœminas voto religionis astrictas fuisse, quæ in cellis circa templum habitantes inde nunquam recesserint. De quo somnio prolixe Casaub. Exerc. 1. cap. 23. cujus scrinia non compilabo. Est enim aut saltem

Cajet. significat mulieres instar exercitus exercituantes quæ exercituaverunt portam tabernaculi. Concursus siquidē mulierum ad portam tabernaculi describitur instar exercit.

ſaltem debebat iſtud opus in omnium manibus eſſe. Num. 4. 23. de Gerſonitis uſurpatur idem verbi, quos tamen expleto miniſterii tempore ſibi invicem ſucceſſiſſe atque à tabernaculo receſſiſſe certo certius eſt.

LEVITICVS.

CAP. V. 4. vide Numer. 19. 2.

CAP. XII. verſ. 2.

Ebr.	Vulg.
Si fœmina תַזְרִיעַ & pepererit maſculum.	Mulier ſi ſuſcepto ſemine pepererit maſculum.

Oleaſtrius ad hac verba, ſuſcepto ſemine, *ſic ait*, Bern. & Origenes hom. 8. in hoc caput & Alb. Magnus annotarunt, per ,, ea verba Moſen ab hac lege virginem puriſſimam excipere vo- ,, luiſſe, quæ non ſuſcepto ſemine filium peperit. Sed libet & ,, Dionyſium Carthuſianum audire, *Secundum Orignenem ſuperflue*,, *Moſes addidiſſet*, ſuſcepto ſemine, *niſi ſciviſſet in ſpiritu virginem maſculum parituram*, *atque ut addit S. Pater Bern. Moſes dicturus*, Mulier ſi pepererit immunda erit, *timuit crimen blaſphemia ſuper matre Chriſti incurrere*: *ideo addidit*, ſuſcepto ſemine. *Hinc alii dicunt quod beata virgò excepta fuit ab iſta lege, quia concepit & peperit ſine virili ſemine.* Quid ad hæc Oleaſtrius? *Hoc optime notatum eſſet*, inquit, *ſi hac lex ita in Ebræo haberetur, ſed cum longe aliter habeatur, non eſt locus myſterio*, &c. Vox Ebr. הזריע propriè ſignificat, *dare ſemen.* Ad verbum, *feminificaverit*. Paſſim herbis tribuitur, ubi ſuſceptio ſeminis denotari non poteſt. Viris eam vocem paſſim attribunt Ebræi, quod nos diceremus, ſemen emitto, jacio, Itaque Aben. exponit כְּתִתֵּן זֶרַע *cum dederit ſemen.* Ubi & illud tradit, *Multi ajunt, quod ſi prima det ſemen, maſculum concipiat, ideo ſequitur & pepererit maſculum. Ideo ſapientes Græcia ajunt fœminas habere ſemen, quod coagulet ſemen maris.* Eadem leges R. in Salom. Geneſ. 46. 15. Ego itaque

cum

cum Aben. aliisque doctis hoc Interpretamentum retinendum censeo, *si dederit semen*, urgendumque adversus Anabaptistas; qui, ut suos de humanæ Christi naturæ origine errores stabiliant, fœminas semen habere præfractè negant. Atque huc retulerim locum *Ebræorum* 11. 11. *de Sara*, εἰς καταβολὴν τοῦ σπέρματος, quod malim reddere, *ad emittendum* vel *ejiciendum semen*, ut excretio seminis Saræ ex lumbis uterum intelligatur. Certe invenio in Lexicis, καταβάλλειν σπέρμα, esse *emittere semen*. Quadraret huic sensui, ut videtur, magis vox ἐκβολὴ, sed magis emphaticam vocem καταβολὴ esse, notavit Cl. Piscator, utpote quâ fluxus denotatur. Theophylactus memorat, suo quoque ævo locum sic expositum fuisse, indeque probatum, fœminas quoque semen conferre, nec omnino esse asymbolas. Beza in ultima Edit. exposuit *ejaculari semen*, sed ex antecedente intelligi voluit consequens, unde suppleta voce *concipiendum*, vertit, *ad ejaculatum semen concipiendum*. Vide jam & Drusium in præteritis ad Ebr. 11. 11.

And. Laurentius quoque lib. 2. cap. 9. fœminas semen habere contra Aristot. probat.

CAP. XVIII. 21.

August. Quæst in Levit. qu. 66. *A semine tuo non dabis servire principi.*] *Hic non video*, inquit, *quid intelligatur, nisi principi qui pro Deo colitur. Non enim ait* δουλεύειν, *sed* λατρεύειν *in Græco, quod Latinus non solet interpretari, nisi ut dicat*, servire. *Plurimum autem distant. Nam servire hominibus, quo servi serviunt, quod non est* λατρεύειν, *sed* δουλεύειν, *scriptura non prohibet. servire autem secundum id quod est* λατρεύειν, *non jubetur hominibus, nisi uni vero Deo, sicuti scriptum est, Dominum Deum tuum adorabis & illi soli servies.* Tu disce tiro, supervacaneam esse hanc magni viri περιεργίαν. Namque ubi Græci habent, καὶ ἀπὸ τοῦ σπέρματός σου οὐ δώσεις λατρεύειν τῷ ἄρχοντι, Ebræa plane alium sensum habent, *non dabis de semine tuo* לְהַעֲבִיר לַמֹּלֶךְ *ad traducendum Molocho.* Ecce cultus Molochi, non ministeria aut servitia prohibentur. Sed Lxx. vocem *lehagnabir*, legerunt cum daleth in fine, ut magna est istarum literarum affinitas. Et למלך sine punctis indifferens est ad מֹלֶךְ & מֶלֶךְ. Miror Augustinum non vidisse quod Theodoretus vidit, vid. cæteros Interpretes *Moloch* reddidisse. Scholion ad Biblia Græca, τὸ ἑβραϊκὸν μόλοχ ἔχει, καὶ

Theodoretus Quæst. 25. Quidam ajunt prohiberi, ne dent pueros suos alienigenis principibus, ut sint illorũ servi vel armigeri, ne participes fiant impietatis eorum.

τῶν

τῦτο οἱ λοιποὶ ἑρμηνευταὶ τεθείκασι. Quod ita reddidit Theodoretus, *Hebraicum exemplar Moloch habet, quod reliqui interpretes annotarunt*, imo dixiſſet potius, in ſua tranſlatione *poſuerunt*. Sed ut ad Auguſtinum redeat oratio, miraris forte Lector, cur ille de ſimplici miniſterio exteris principibus non præſtando legem hanc interpretatus non ſit, quomodo illi quos Theod. notat, eam accepere. Obſerva, Auguſtinum, poſtquam ſemel diſcrimen illud inter δυλείαν & λατρείαν meliori mente quam eventu tradidiſſet, omnia loca quæ iſtud evertere videbantur, ſic fuiſſe interpretatum, nequid ex iis pulcra iſta diſtinctio detrimenti caperet. Vis aliud ſpecimen? Locutionum ſacrarum lib. 5. Ad Deut. 28. 48. *Et ſervies inimicis tuis. Græcus habet λατρεύσεις. Solet autem hoc verbum in ea ſervitute ſcriptura ponere, quæ debetur Deo. Unde idololatræ vocantur, qui ea ſervitute idolis ſerviunt. Ergo hic inuſitate poſitum eſt hoc verbum, quamquam poſſet etiam hunc ſenſum habere* (vides jam quo tendat?) *quod tam graviter multa dixerit ut inimicis ſuis nimium ſuperbientibus tanquam Diis ſervire cogantur.* Omnia hæc unâ liturâ deleviſſet doctiſſimus Pater, ſi ſciviſſet in Ebræo eſſe עבר / quod promiſcue & de cultu Dei & miniſteriis, quæ hominibus præſtantur: neque apud profanos tantum quod *a Bell. b Azorius, c Janſenius* fatentur, ſed & in N. T. & Græca Vet. Teſt. verſione, voces illas paſſim confundi. Confer hæc loca, Rom. 1. 9. Act. 20. 19. & 7. 6. & 12. 11. & 14. 18. & 16. 18. Ephs. 6. 7. Phil. 2. 22. Coloſſ. 3. 24. Matth. 4. 10. Act. 20. 19. Gal. 4. 8. Rom. 1. 25. Ebr. 9. 14. 1. Teſſ. 1. 9. Porro in LXX. Interpretibus vide hæc loca Deut. 28. 48. Deut. 6. 13. confer cum 1. Sam. 7. 4. item Jud. 2. 11. cum 1. Sam. 8. 8. Hac de re prolixius diſſeruere *Paræus* in Epiſt. ad Rom. *Vives* ad Auguſt. de Civitate Dei 10. 1. *Jac: Laurentius* in Apologetico contra Sandæum. *Chamierus* Tom. 2. pag. 769. & ſeq. & alii.

Vide eundem de Civit. Dei 10. 1.

a De beat. Sanct. cap. 14. b Mor. Inſtit. tom. 1. lib. 9. cap. 5. c In conc. Euang. c. 16. ita & Tolletus in Luc. 4. & alii.

NVMERI.

CAP XII. verſ. 3.

Et *Moſes erat* עָנָו מְאֹד מִכֹּל הָאָדָם וגו' *manſuetus valde præ omnibus hominibus*, &c. Ita habent fontes. Ita reddidêre præter vulg. LXX. & Chaldæum etiam Junius, Piſc. Italicus, Genev. Angli, Tig. Pagn. Eo magis miror quid in mentem venerit B. Lurheto qui hæc verba ſic interpretatus eſt, **Aber Moſe war ein ſehr geplagter menſch uber alle menſchen**/ &c. **Ende Moſes was een ſeer gheplaeght menſche**/ &c. Tædet referre quid ad hunc textum explicandum convectare ſoleant, queîs ne Interpretem quidem alium inſpicere vacat. Multa dicunt de calamitatibus & ſorte piorum, ſed extra oleas. Manſuetudo Moſis hic commendatur. Diſinant ergo hunc textum ex prava verſione citare. Caveant religioſus, ne pravam verſionem populo explicent.

CAP. XVI. verſ. 33.

Ebr.	Vulg.
Et deſcenderunt ipſi & quidquid ad eos pertinebat, vivi שְׁאֹלָה/	Deſcenderuntque vivi in Infernum

Ex hoc textu colligunt Pontificii Interpp. omnes eos in Gehennam deſcendiſſe. Sed obſervandum eſt vocem שְׁאוֹל male hic ab Interp. per *Infernum* expreſſam. Fatentur etiam Abulenſis, Hieron. ab Oleaſtr. Fonſeca, Cajet. aliique *ſepulcrum* hic denotari. Circumſtantiæ hoc manifeſte urgent. Deſcenderunt, inquit textus in Scheol, cum omnibus quæ ad ipſos pertinebant. Sed illa verba *& quicquid ad eos pertinebat*, omiſit Interpres, quod non parvum momentum attulit firmando communi errori. Hoc ſpectans Cajetanus, *Iterum litera manca eſt*, inquit, LXX. omnia expreſsêre, καὶ κατέβησαν αὐτοὶ καὶ πάντα ὅσα ἐστὶν αὐτοῖς, ζῶντες εἰς ᾅδου. NB. καὶ πάντα ὅσα αὐτοῖς, non πάντες ὅσοι, &c. Sic enim & ipſe vulg. verba illa וְכָל־אֲשֶׁר לָהֶם verſu 30. reddi-

reddiderat. Illa autem omnia fuerunt tentoria, opes, verſ. 32. ipſaque adeo, ut LXX. verterunt, κτήνη, jumenta. At quis dicet ea omnia in infernum proprie dictum id eſt locum ſubterraneum animarum deſcendiſſe? Intelligendus ergo eſt locus ſubterraneus corporum. Ita tamen, ut negandum non ſit, quin eorum animæ, qui in malitiâ perſtiterunt, corporibus ſolutæ ad locum animarum devenerint. Et cui adeo cornea erit fibra, ut omnes hos homines audeat in damnatorum numerum referre? Nec enim ſoli, ſed cum liberis parvulis, ſervis, ancillarumque catervâ diſcendiſſe leguntur. Illud mihi dabunt, ſpero, adverſarii, fieri potuiſſe, ut inter eos quidam pœnitentiâ vitam clauſerint. Cur ergo ſepulcrum omnibus non damus, animarum judicium ſoli Deo relinquimus? maxime cum vocem *Sheol* ſepulcrum ordinarie ſignificare ad Gen. 37. demonſtratum ſit. Sed an hoc ſupplicium tam horribile & tremendum, dixerit aliquis? Eſt ſane. Veſtales virgines, ſi eas temerari contigiſſet, hoc ſupplicio tanquam αἰσχίστῳ & miſerabiliſſimo fuiſſe mulctatas, literis proditum eſt. Quanquam in contextu non tam atrocitas quam novitas ſupplicii depingatur, cum enim non ſoleant homines ſepeliri niſi ante mortui ſunt, hi vivi terra obruti ſunt. Sed hæc adverſus eos diſputata ſint qui hunc locum de loco animarum exponendum mordicus contendunt, inter quos Bellarm. Cont. 2. lib. 4. cap. 11. nec non eos, qui τῷ Scheol nunquam ſepulcrum id eſt locum ſubterraneum animarum, inter quos Andreas Crocquetius ad Geneſ. 37. nobis citatus, aut rariſſime, inter quos rurſus Bellarm. ſignificare contendunt. Si enim vocem *infernum* hoc loco expoſueris ſupulcrum, nulla inter nos erit diſſenſio.

CAP. XIX. verſ. 2.

Deus præſcripturus Judæis rationem conficiendæ aquæ, quæ ab immunditia eos eſſet purgatura, ita præfatur, זאת חֻקַּת הַתּוֹרָה אֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה לֵאמֹר id eſt *hoc eſt ſtatutum legis, quod præcepit DOMINUS, dicendo*, ubi חֻקַּת & תּוֹרָה tanquam ſynonyma ἐν παραλλήλῳ junguntur, ut *volumen libri*, *petra ſilicis*, *canticum Pſalmi*, vide Gramm. noſtram lib. 2. cap. 1. §. 24. Junius, *ſtatutum legale*. Vulg. *iſta eſt religio victimæ*, quod

Corn.

Con. à Lapide interpretatur, ceræmonia id eſt lex ceræmonialis. Et certe חֻקִּים & חֻקּוֹת quando à מצוות & משפטים diſtinguuntur ſæpe leges ceræmoniales ſignificant, quas Græci δικαιώματα vocare ſolent, quo ſenſu eadem quoque voce uſus eſt B. Paulus, Ebræorum 9. verſ. 1. Reddatur ergo, & hic, *hæc eſt ceræmonia legis*, vel per hypallagen, hæc eſt lex ceremonialis. Hoc an illo modo vertas, hilum non intereſt. Lxx. αὕτη ἡ διαστολὴ τοῦ νόμου, ὅσα συνέταξε ὁ κύριος. Quæ ita reddita fuerunt in Latina tranſlatione qua uſus fuit Auguſtinus, *Hæc eſt diſtinctio Legis, quæcunque conſtituit Dominus.* Audiamus jam Auguſtinum ſuper hoc loco perorantem. Sic ergo Quæſt. in Num. q. 33. *Iſta diſtinctio Legis, &c. Non ſatis digne feſtinantes dicere de tanto ſacramento valemus. Primo enim quod ita cœpit loqui, quem non moveat & intentiſſimam mentem faciat in altitudine ſacramenti*, Iſta diſtinctio Legis, &c. *Proculdubio non eſt diſtinctio niſi inter aliqua duo vel plura. Nam diſtinctionem ſingularitas non requirit. Nec diſtinctionem cujuſlibet rei commemoravit, ſed addidit*, Legis, nec cujuſcunque legis; aſſidue quippe in Scriptura dicitur de unaquaque re de qua legitime præcipitur. *Hic vero cum dixiſſet*, hæc eſt diſtinctio legis, *ſecutus adjunxit*, quæcunque conſtituit Dominus, *præcipiendo utique non creando. Si ergo hæc eſt diſtinctio legis, quæcunque præcepit Dominus, procul dubio magna diſtinctio. Et certe intelligitur duo teſtamenta diſtinguere.* Et paulo poſt, *Temporalium autem bonorum & carnalium & ſpiritualium & æternorum, quæ clarior & certior diſtinctio eſt, quam paſſio Domini noſtri Jeſu Chriſti?* Et rurſus pauculis interjectis. *Hanc ergo paſſionem Domini noſtri Jeſu Chriſti, tanquam diſtinctionem duorum teſtamentorum, hoc quod de juvencæ ruſæ mactatione narratur, ſatis congrue præfigurat.* Hæc Auguſt. Examina hæc ad fontes, & evaneſcent. Decepit Interpretem, decepit Auguſtinum unica illa vox διαστολή, quæ in N. fœdere ocurrit in notione diſtinctionis, Rom. 3. 1. Corinth. 14. Et certe διαστέλλω eſt *diſtinguo*. At ſi vel Interpres vel Auguſtinus locum hunc cum fontibus conferre fuiſſet quitus, diſtinctionis ejuſmodi, qualem hic Auguſt. intellexit, nec volam nec veſtigium inveniſſet. Quid ergo? Ibi vidiſti jam vocem חֻקָּה / eam expreſſere Lxx. jam per [a] δικαίωμα, jam per [b] πρόσταγμα, jam per [c] νόμιμον, jam per [d] νόμον, jam per [e] ἐντολή. Semel per διαστολή, vid. hoc loco διαστολή hic ergo eſt mandatum

[a] Gen. 26. 5.
[b] Gen. 47. 26.
[c] Exod. 12. 14.
[d] Exod. 12. 43.
[e] Deut. 16. 12.

datum, præceptum; qua notione in profanis authoribus occurrit ἐπιστολή. Hesych. ἐπιστολαί, ἐντολαί, διατάγαι. Cæterum quod ad vocem διαστολή attinet, non mirum eam pro præcepto & statuto hic usurpatam. Nam τὸ διαστέλλομαι & in Hellenica & Hellenistica lingua passim significat, *distinctè aliquid præcipere, mandare.* Eadem vox recurrit Num. 30. 8. neque amplius. Sed hic significat distinctam pronuntiationem seu effatum, respondetque Ebræo מִבְטָא / Levit. 5.4. τὸ בטא itidem per * διαστέλλω reddidere, quod Latinus interpres reddidit, *distinguere. Anima quæ juraverit*, ἡ διαστείλασα τοῖς χείλεσι καλοποιῆσαι ἢ κακοποιῆσαι, κατὰ πάντα ὅσα διαστείλῃ ὁ ἄνθρωπος, &c. *distinguens labiis suis ad benefaciendum, per omnia quæ distinxerit homo*, &c. Adi ad hunc quoque locum Augustini Quæstiones, & videbis versionem istam tenebras offudisse loco alias clarissimo. Desinam ubi illud notavero, Lxx. eadem hæc verba, זאת חֻקַּת הַתּוֹרָה Num. 31. 11. sic reddidisse, αὕτη τὸ δικαίωμα τοῦ νόμου, quæ hoc modo Latinus Interpres reddiderat, *hæc est justificatio legis.* Vulg. *hoc est præceptum legis.*

* i. distinctè pronuntio.

CAP. XXIII. vers. 19.

Non quasi homo Dominus suspenditur, neque quasi filius hominis minas patitur.] Ita hunc locum citat Lactantius lib. 4. de vera Sapientia, cap. mihi 18. tanquam vaticinium de Christo aliquando crucifigendo. Ebræa nihil ejusmodi habent, לֹא אִישׁ אֵל וִיכַזֵּב וּבֶן־אָדָם וְיִתְנֶחָם *Deus non est vir ut mentiatur, aut filius hominis, ut pœnitudine ducatur.* Ubi vulg. sine ulla necessitate, *ut mutetur.* Lxx. οὐχ ὡς ἄνθρωπος ὁ θεὸς διαρτηθῆναι, οὐδ' ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἀπειληθῆναι. Quæ sic versa reperio in Edit. Basileënsi, *non ut homo Deus ad mentiendum, neque ut filius hominis ut minetur.* Crediderim interpretem eum quisquis fuit, legisse, οὐχ ὡς ἄνθρωπος ὁ θεὸς διαψεύσασθαι, ut habet Editio Complutens. hoc enim est, *ad mentiendum*, à qua lectione quoad sensum non recedit illa Philonis in De vita Mosis, διαψευσθῆναι. Quid verò illud διαρτηθῆναι, dixerit aliquis. Scholion, quod extat in Edit. Romana, διαρτηθῆναι, ὅτ' ἐστὶ σαλευθῆναι. τὰ γὰρ κρεμάμενα σαλεύονται. διαρτηθῆναι, id est, agitari, commoveri, fluctuare. Ea enim quæ suspensa sunt, agitantur hùc illuc & fluctuant.

Hoc ergo, vult, διαῤῥιπτέω, proprie esse *suspendo*, κρεμάω, κρεμάζω. At hic metaphoricè accipi, pro, inconstantem & varium esse in verbis suis. Vides jam Lactantium proprie accepisse hanc vocem dum vertit, *suspenditur*, atque inde infert, Deum aliquando suspendendum, non tamen ut ψιλὸν ἄνθρωπον. Quod si vocem eam, cum ea quæ in fontibus est, conferre quivisset, aut valde fallor aut nunquam in hanc expositionem fuisset delatus.

Vers. 22. Rhinocerotis) Vide Deut. 33. 17.

CAP. XXVI. vers. 10. 11.

Et devoravit (terra) *Core, morientibus plurimis, quando combussit ignis CCL. viros & factum est grande miraculum, ut Core pereunte filii ejus non sint mortui.*

Nota, extremum versus 10. cum principio vers. 11. esse conjunctum, ut hic sensus sit juxta vulg. *Et factum est grande miraculum, ut, Core pereunte, filii ejus non perierint.* At primo & Chald. & Lxx. versus hos distinxere, καὶ ἐγενήθησαν ἐν σημείῳ. οἱ δὲ υἱοὶ Κορὲ οὐκ ἀπέθανον. Sic & Chald. והוו לאת / Deinde illa verba, והיו לנס / non possunt verti, *& factum est grande miraculum* ut ut נֵס miraculum alibi significet, constructio enim & modus loquendi obstant. 3. *Core pereunte*, non est in Ebræo. Quid ergo? prius illud, *& fuerunt in signum*, respicit terra igneque absumptos, *Illi fuerunt in signum* id est fuerunt exemplo aliis Israëlitis, non esse rixandum cum Domino. Posterius simpliciter narrat, filios Core cum patre non simul periisse, cum Dathanis & Abirami liberi una periisse videantur. Sic etiam Ebræi Interpretes, R. Sal. Aben. &c. Baal Turim, cujus notulæ ad Biblia Veneta in margine ponuntur, illud *esse in signum*, etiam eò respicere opinatur, quod hominum istorum 250. thuribula jussu Dei Num. 16. 38. in laminas extensas producta sint, & altari affixa, *ut essent*, inquit textus, לאות / in signum filiis Israel.

Sed libet ascribere faceta verba Lyræ ad hunc locum ut videas quò virum doctissimum, prout illud seculum erat, mala hæc versio traxerit. Sic ergo dicit, *Factum est miraculum) quale autem fuerit, in textu non dicitur, nisi in generali quod filii Core*

non

non fuerunt mortui cum eo; sed in glossa Ebr. super Psal. * 45. (nobis 46.) *dicitur, quod quando terra aperuit os suum & devoravit Core cum multis aliis, filii ejus remanserunt stantes in aëre divina virtute, quousque terra fuit iterum clausa sub pedibus eorum.* Ad hanc Lyræ glossam, quam & Corn. à Lapide & Dionysius Carthusianus approbarunt, videatur Additio Pauli Burgensis, qui disertè ait opinionem istam non esse fundatam in litera, cum ea plane diversum habeat. Videantur & hic Cajet. Steuchus & Benedictus.

* Erit Ps.41. nobis 42.

DEUTERONOMIUM.

CAP. XVI. vers. 2.

Immolabis Phase de bobus & ovibus.] Ita Vulg. Abutuntur hoc loco Baronius & alii ut doceant, victimas illas quæ durante Azymorum festo immolabantur, vocari Pascha, ac proinde illas quoque victimas denotari Joh. 18. 20. *nolebant ingredi prætorium*, &c. *sed ut comederent Pascha.* In eodem errore versabatur magnus Scaliger, in prima Editione egregii operis de Emendatione Temporum. At postea sententiam illam cum meliori commutavit, sicuti ex secunda Editione apparet. Hoc notabunt tirones. Passim enim videbunt in doctissimorum virorum libris, magnis erroribus ab authoritate Scaligeri patrocinium quæri quos tamen ipse ille Heros in secunda operis Prædicti Editione solidè confutavit. Quoties ergo opus illud ab eruditis citatur, diligenter inquiret Lector utrius Editionis exemplar habuerint, quod, ex paginarum, quas citare solent, collatione non obscurum erit deprehendere. In Prolegomenis, ubi adversus Toletum de die Paschatis agit, *Nos verò*, inquit, *& hic mutavimus sententiam, cum huic stultæ opinioni hæreremus priore Editione.* Similia invenies lib. 6. Sed ad rem. Casaubonus in Anti-Baronianis ostendit, per *Pascha* illud Johan. 18. non posse aliud intelligi, quam agnum Paschalem. Hunc verò locum nihil adversæ sententiæ patrocinari, non enim in Ebræo

 legi

legi, *immolabis Phase de ovibus & bobus*, sed, *immolabis Pascha, boves & oves*, Pascha id est agnum Paschalem. Lxx. καὶ θύσεις τὸ Πάσχα κυρίῳ, τῷ θεῷ σου, πρόβατα καὶ βόας. Vide distingui agnum Paschalem ab aliis victimis. Plane in eundem modum 2. Chron. 30.15. Pascha & holocausta distinguuntur. Illud autem nota Tiro, non solum intermediis illis diebus, quæ vid. inter primum & ultimum solennitatis septiduanæ diem intercedebant, sed & ipso illo die quo agnus immolabatur, alia sacrificia fuisse oblata. Vide Casaub. pag.475. Edit. Londin. R. Salom. ad hunc locum, Maimon in tractatu de Korban happhesach. Buxtorf. in Dictionario in voce עַרְבַּיִם /

CAP. XVII. vers. 12.

Ebr.	Vulg.
Vir autem qui fecerit per superbiam, ut non obediat sacerdoti, qui steterit ad ministrandum illic coram Domino Deo tuo, aut judici, morietur.	Qui autem superbierit nolens obedire sacerdotis imperio, qui eo tempore ministrat Domino Deo tuo, & decreto judicis, morietur.

Antea legebatur, *ex decreto Judicis*. Sic citavit Hartus in Colloquio, atque inde contendit probare, summum sacerdotem fuisse illum judicem, qui caussas illas anxias & difficiles terminaverit. Hanc lectionem Papali authoritate ipse quoque *Sixtus* approbaverat. Sed *Clemens* VIII. reposuit, *& decreto judicis*. Quo magis miror Bellarmino eam fuisse fiduciam, ut locum hunc ex antiqua eâque magis corrupta lectione [a] citatum in libro recognitionum, ad Editionem *Clementis* VIII. non correxerit. Sed cum rem perpendo accuratius, video Bellarmino eam lectionem visam utiliorem. Cum enim [b] videret tandem, necessario cum Oleastro, Lyra, Cajet. Benedict. &c. dandum esse, quod Rainoldus in colloquio urget, & τῶν Lxx. & Chaldæi authoritate persuadet, vid. judicem & sacerdotem hic manifestè distingui, illud hinc elicit, duas quidem personas illas distingui, sed sacerdoti sententiæ pronunciationem, judici vero seu principi executionem solam demandari. Sed inanem esse omnem ejusmodi ex hoc loco probationem, is vi-

[a] De V. D. lib.3.4. & de P. Rom. lib.4.1.

[b] Vid. de P. Rom loco citato. Nam loco priori in acie ponit hanc sent. sacerdotem & judicem unam personam esse.

is videt qui Ebræum textum inſpicit. Nec enim ibi, *& decreto judicis*, nec, *ex decreto judicis* eſt, ſed ſolummodo, אוֹ שׁוֹפֵט *aut judici*. Nec vox *imperii* comparet uſpiam. imo ſi conferas cum verſ.9. videbis per *ſacerdotem*, uſitato, in ſcripturis loquendi modo, *ſacerdotes* intelligi. Jam adi [c] eos, qui ex profeſſo ad hunc locum Bellarmino reſpondere. Vide etiam quæ ad hunc locum diſputat. Anton. de Dominis lib. 1. cap. 12. num. 39. *Non legendum*, ex decreto, inquit, *ſed*, & decreto, *ut habent Biblia Ebræa & correcta vulgata Editio.* Miſeret me tui, Antoni, Plane enim inſtar cœci de coloribus judicas. Nunquam, nunquam vocem *decreto* ex Ebræo erues. Confer jam cum his quæ ſupra cap. 10. de vulg. verſ. pag. 130. ad hunc locum notavimus.

[c] Rain. cum Harto cap 6. Sect. 2. Lubbertum. Junium, Witak. ad locum Bell. Contr. 1.

CAP. XIX. verſ. 14.

Lex extat de non transferendis terminis quos poſuere majores. per terminos intelligit Moſes limites, quibus in regionibus iſtis agros, ſicut apud nos foſſis, diſtinguebant. Eraſmus in Apologiis pag. 637. exagitat ſuum Sutorem, qui non hunc ſolum locum, ſed & alia aliquot Veteris Teſtamenti, eo qui in concordantiis occurrunt ordine, vid. Deut. 19. Deut. 22. (ſcribere debuiſſet 27. ſed ſecutus eſt exemplar hîc mendoſum) Job. 24. Proverb. 22. novis Scripturæ Interpretibus objectat. Quaſi per *terminos* voces intellexiſſet Spiritus S. atque hujus Legis violatæ illi poſtulari poſſent, qui mutant rerum vocabula. Inepta certè Allegoria, quæ tamen in eos, verba Eraſmi, melius quadraret, qui in limpidiſſimos divinæ Sapientiæ fontes tantum Sophiſtices, tantum Ariſtotelicæ Philoſophiæ & Scoticæ Metaphyſices invexerunt.

CAP. XXI. verſ. 12.

Et circumcidet ungues] Ita vulg. Ita & Lxx. *καὶ περιονυχιεῖς αὐτήν.* Quos & Lutherus & Deod. & alii ſecuti ſunt. Huic verſioni varias Allegorias antiquitas ſuperſtruxit. Quid opus eſt multa allegare? Hieron. citante Corn. à Lapide, *Chriſtianis doctoribus licet ea quæ apud Gentiles vel hæreticos docta & elegan-*

tia inveniunt, sibi adsciscere; dummodo ea quæ noxia sunt & superflua resecent. Rabanus & Glossa interlinearis ex hac captiva muliere animam peccatricem faciunt; de peccato ad gratiam translatam. Ea jubetur radere cæsariem id est vitia præterita per contritionem deponere, & præcidere ungues id est occasiones peccati. Sed moneo tironem, hanc allegoriam dubiæ & controversæ versioni superstructam esse. Namque & Junius & Pisc. reddunt, *alet ungues suos.* Genev. ambigue, *faciet ungues suos*, & in margine utramque sententiam exhibent, *præcidet, aut alet.* Ebr. עָשְׂתָה צִפָּרְנֶיהָ ad verbum *faciet ungues suos.* De voce עשתה quid ea sibi hic loci velit, Ebræi quoque dissentiunt. Thalmudi in Massech. Jebamoth cap.4. ר׳ אליעזר אומר תקוץ ר׳ עקיבא אומר תגדיל אמר ר׳ אליעזר נאמרה עשיה בראש ונאמרה עשיה בצפרנים מה להלן העברה אף כאן העברה/ hoc est, *R. Eliezer exponit* τὸ עָשְׂתָה per תקוץ id est *præcidit* (a קצץ) *R. Akiba, per* תַּגְדִּיל *vel* תְּגַדֵּל id est *crescere faciet. R. Eliezer hac ratione nititur, Jubetur hic aliquid fieri circa caput & circa ungues. Quid ergo? illud* (vid. in præcepto de capite, hoc eodem versu) *jubetur ablatio, ergo & hic ablatio.* Q. d. illic jubetur præcidere comam, hic ungnes. In sequentibus vero alia insuper additur ratio, desumpta ex collatione 2. Sam. 19. 25. *Mephiboseth non fecerat pedes suos, neque fecerat mystacem suum.* id est non aptaverat, concinnaverat, curaverat, sicuti & Chald. & Kimchi & R. Sal. & Junius & Pisc. istam R. Eliezeris sententiam. Sed quis ignorat pro diversitate additæ hujus vel istius vocis variari sæpe vocum significationes? עשה enim non solum aptare, curare, concinnare, sed & producere, & crescere facere seu alere significat, eoque sensu robur *facit* fructum Psalm. 1. & Jerem. 17. 8. Matthæi 7. 17. *arbor bona bonos fructus ποιεῖ*, & ager *facit* cibum, Habac. 3. Sed videamus rationem R. Akibæ, quæ extat in eodem loco, להלן ניוול אף כאן ניוול *Illic*, ubi vid. de radendo capite agitur, *intenditur deturpatio, ergo & hic deturpatio.* Eandem invenies rationem apud Abenezram, R. Salom. & alios, qui τὸ עשתה hic exponunt per תְּגַדֵּל quomodo & Onkelos per vocem תְּרַבֵּי id est *augebit*; Argumentatur ab intentione & scopo hujus legis, qui videtur fuisse ista, ut Israelita ex aspectu fœminæ sordidæ

didæ & incultæ & flentis, pœnitudine tactus & relentescens, in servitutem assertam & adamatam alienigenam à se dimitteret. R. Bechai ad hum locum, citante Cl. Sckikkardo in Jure regio Ebræorum pag. 135. אולי תוך הזמן הזה יתנחם החושק ויעבור ויעבור חשקו מעליה בראותו אותה מתנוולה בגלוח הראש ובגירול צפרניה ובלבישת בגדים של שביה כי כבר הסירה הבגדים הנאים שעליה אשר באה עמהם ובראותו אותה בוכה ומצטערת ישלחנה לנפשה id est, *Si forte intra hoc tempus amasium istum pœniteret & subsideret appetitus illius quo in eam ferebatur, aspiciendo eam in hunc modum deturpatam rasura capitis, incremento ungvium & indutam vestimentis captivæ convenientibus*, id est vilibus (*Jam enim deposuerat vestes pulcras, quibus induta venerat*) *& flentem & seipsam affligentem & hac ratione eam quocunque vellet, dimitteret.* Nota, in Ebræo textu Deuter 21. 13. vestem illam pulcram, qua induta in servitutem asserebatur, & quam hic deponere jubetur, vocari *vestem captivitatis.* Contrà apud Bechajum vestem illam sordidam vocari *vestem captivæ* id est captivæ convenientem. R. Sal. *vestem captivitatis suæ*] *quia istæ pulcræ sunt. Etenim gentium maledictarum filiæ in hunc modum se in bello ornare solent, ut alios ad scortationes prolectent.* Vides jam opinor probabilem magis esse R. Akibæ sententiam. Quod si hoc non vides, illud saltem vides, controversam esse phrasin, *facere ungves.* Parcius ergo hæc Allegoria in Ecclesiis sonet. Quicquid his & id genus aliis allegoriis vulgo docent Ministri, ex perspicuis Scripturæ locis doceri potest.

CAP. XXVI. vers. 16.

Maledictus sit qui patrem & matrem vilipendit] Ebr. מַקְלֶה Lxx. ὁ ἀτιμάζων, id vulgatus reddit, *qui non honorat.* Chald. דְּיַקֵּל / Thema est קָלָה quod in *Kal* significat, *torrefecit, assavit*, In *Niphal, vilescere.* In *Hiphil, vilipendere.* Exodi 21. 17. Sic intonabat Moses, *Qui maledixerit* מְקַלֵּל *patri & mari morte moriatur.* Ast hic ulterius progreditur Deus, atque illis etiam maledictionem denuntiat, qui parentes suos vilipendunt, id quod longe minus est quam maledicere. non male Carthusianus, *qui non honorat, tempore oportuno ipsis obediendo, seu indigenti-*

gentibus pro posse subveniendo, & maxime, qui non solum non honorat, sed ei maledicit & convitiatur. Hæc eò notavi, ut monerem Germanos & Belgas, locum hunc à Luthero nimis indiligenter esse versum. Sic enim habet, **verbloeckt zy hy die syn Vader ofte Moeder bloeckt** id est maledicit. Quasi in Ebræo esset מְקַלֵּל / quæ vox usurpatur loco illo Exodi suprà memorato. Textum Ebræum versionesque accuratiores magis stabilire reverentiam parentibus debitam, etiam illi judicabunt qui nondum ære lavantur.

Cap. XXVIII. vers. 66.

Et erit vita tua quasi pendens ante te] Ita vulg. Ebræa sic habent, *Eritque vita tua suspensa tibi è regione.* Lxx. καὶ ἔσται ἡ ζωή σου κρεμαμένη ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν σου. Proverbialis locutio, inquit Junius, sumpta à rebus corporeis, quæ à tenui filo pendent, jam jam ruituræ. Semper & indesinenter desperabis de vita tua. Carthus. *erit vita tua in ambiguo posita, ita quod eris tam incertus de subsistentia vitæ tuæ, ac si jam esset tibi subtracta.* Hanc interpretationem firmant & consequa verba, *Et non credes vitæ tuæ* id est interprete Corn. à Lapide, *non fides vitæ tuæ, vel te posse vivere, sed de vita desperabis.* Hæc est literalis & quam sacer Spiritus intendit, hujus loci interpretatio. Lubet nunc audire, quàm abusi sint hoc loco Patrum nonnulli. Irenæus lib. 4. cap. 23. *Significans quoniam qui ab initio condidit & fecit eos verbum & in novissimis temporibus redimens nos & vivificans, ostenditur pendens in ligno, & non credent ei, ait enim, Et erit vita tua pendens ante oculos tuos, &c.* Vides de Christo crucifixo eum hunc locum accepisse. Eadem habet lib. 3. 16. Lactantius lib. 4. Instit. cap. 8. August. lib. 16. contra Faustum, cap. 21. Procopius in hunc locum, Tertull. adversus Judæos, cap. 11. qui insuper ad textum addidit duas voculas, *in ligno. Erit vita tua pendens in ligno ante oculos tuos & non credes vitæ tuæ, q. d. Christus qui est vita tua, suspensus erit ante oculos tuos in cruce, & non credis ei qui est vita tua.* Vide & Leonem serm. 8. de Passione & Theophanis orationem de elevatione crucis, pag 630. tomi 9. Biblioth. Patrum. Ubi primarium præsidium ponit in voce *lignum*, eoque trahit ex Ps. 1. *lignum plantatum*, & Gen 2. *lignum vitæ.* Nisi enim crucem designasset, inquit, ar-

arborem vel plantam dixisset, non lignum, Lignum enim post sectionem demum nomen habet. Tu disce tiro, Ebr. עץ & ξύλον & δένδρον significare, ac proinde in lingua Hellenistica illud pro hoc passim poni. Galatinum ulterius provexit Allegorizandi seu potius ineptiendi prurigo. Ille enim cap. 17. libri 8. de Arcanis Catholicæ veritatis, probaturus quod Deus aliquando esset suspendendus, ex hoc loco primum petit argumentum, additque *ideò fortassis pluraliter* vitas *dixisse, quia sicut gemina est Messia natura, ita & ejus vita, Deus scilicet & anima.* Admirentur hæc indocti & quos tales speculationes delectant. Qui fontes adire potest, si vel Crassus sit, non potest ad tales ineptias non ridere.

CAP. XXIX. vers. 29.

Occulta [pertinent] *ad DOMINUM Deum nostrum : sed* (Ebraicè, Et) *revelata* [*pertinent*] *ad nos & filios nostros, ut faciamus omnia verba Legis hujus.* Hæc est simplicissima Ebraïcarum vocum interpretatio. Nihil enim notius est iis, qui vel ἀκροθιγῶς Ebræam Grammaticam attigerunt, τὸ ל sæpe idem significare quod *ad* cum Ellipsi verbi *pertinet*. D. Piscator paulo aliter, *occulta* [sunt]. *penes Dominum D. nostrum : at r. sunt penes nos*, &c. Junius *occulta* [*sunto*] *penes* D. &c. Sensus, ne sapiamus altum, neque in ea, quæ Deus sacri silentii supparo operuit, curiosè inquiramus. Quin hoc potius operam demus, ut ex præscripto istius Legis, quam nobis revelavit, obsequii gloriam amplexantes, vitam nostram instituamus. Hanc egregiam & auro contra non caram sententiam commodè satis expressit ipse quoque Vulgatus Interpres. Eò magis miror indiligentiam & dormitationem B. Lutheri qui & neglecto accentu Athnach in voce אֱלֹהֵינוּ / & insuperhabita litera vau ante vocem וְהַנִּגְלֹת / quæ alterum illud axioma cum priori copulat, sic vertit, das geheimnis des HERRN unsers Gottes ist offenbaret uns und unsern kindern ewiglich / dass wir thun sollen allen wort dises gesetzes. Quæ in * Belgica nostra translatione sic versa reperies, de heymelijckheyt des Heeren onses Gods is ons ende onse kinderen geopenbaert eeuwichlijck/ &c. Quicquid ad hunc textum ab Interpretibus convectatur, non illu-

Gen. Angli Ital. &c. Sed & LXX. & Chaldæus.

* Nota tamen in paucul is quibusdam Editionibus, minoribus præcipue, hunc locum privata correctorum authoritate correctum. At Editiones Hackii & aliæ complures ipsam Lutheri versionem exhibent.

illustrando verbo Dei, sed Lutheri assertur. Hoc ergo operam dent fidi Interpretes qui ad populum verba facturi sunt, ut loca Scripturæ, quæ vel interpretaturi, aut confirmando convellendoque alicui dogmati citaturi sunt, vel cum fontibus, vel si id non possint, cum melioribus versionibus conferant.

CAP. XXXII. vers. 8.

Quando dividebat altissimus gentes, quando dispergebat filios Adæ, constituit terminos gentium κατ' ἀριθμὸν ἀγγέλων Θεοῦ.] Ita Lxx. in quam versionem illæ voces, ἀγγέλων Θεοῦ, irrepsere, pro υἱῶν Ἰσραήλ, *filiorum Israel*, quomodo legunt Hebr. Chald. Aq. Symm. Vulgatus, &c. Non existimo quempiam adeo hospitem in Scholasticorum scriptis esse, qui ignoret magno calore ab ipsis quæsitum fuisse de numero salvandorum. Iverunt enim boni isti Patres in partes, dum alii contenderunt, tot homines salvatum iri, quot angeli ceciderunt, alii contra quot steterunt. Tractat hanc controversiam Magister Sentent. lib. 2. Dist. 9. qui in eum commentati sunt. Gregorius Magnus iis accessit, qui prædestinatorum numerum cum angelis, qui perseverarunt, componunt. verba Magistri, *Non enim juxta numerum eorum qui ceciderunt, sed eorum qui permanserunt, homines ad beatitudinem admittuntur. Unde Gregorius*, Superna illa civitas ex angelis & hominibus constat, ad quam credimus tantos humani generis ascendere, quantos illic contigit angelos remansisse, sicut scriptum est in Cantico Deuteronomii *statuit terminos populorum juxta numerum Angelorum Dei.* Vide cordate Lector, quo magnum virum præcipitem dederit mala versio. Mosis ista mens fuit, Deus O. M. post confusas ad Babylonis turrem linguas ita distribuit regiones inter populos, ut spatium satis magnum assignaverit filiis Israel, secundum numerum & multitudinem eorum. Vide Cajet. Oleastrium, Jun. Pisc. Deodatum, &c. Designavit ergo Israelitis capaces terminos nondum existentibus. Abenezra, *dicunt Interpretes hæc intelligi de ætate dispersionis* (Genes. 11.) *quando dispersa est universa terra; Tunc enim decrevit Deus ut terra 7. gentium esset aliquando Israelitarum, & quia sufcectura ea erat numero eorum, ideo dicit*, secundum nume-

Vide & Lyram.

Homil. 34. super xv. caput Lucæ.

merum Filiorum Israel. Cæteras expositiones ceu alienas mitto. Cæterum illud propemodum exciderat, hoc ipso textu, prout in Græco legitur, usos ex * patribus nonnullos, ut docerent singulis gentibus, imo & hominibus suos angelos seu custodes assignatos, quam sententiam ut non aspernor, ita & certò persuasus sum, nec volam nec vestigium ejus in hoc contextu extare.

* Origen. Homil. 11. & 20. & 24. in Numeros. Hieronym. ad Mich. 6. 1. contende cum montibus. Vide & Maldonatum in Matth. c. 18.

Cap. XXXIII. vers. 17.

Cornua Rhinocerotis sunt cornua ejus] Ebraïcum ראם alibi in vulgata redditur *unicornis*, ut Psal. 22. LXX. ubique *μονοκέρωτα* reddunt, uno loco excepto, ubi vertunt *ἁδροὶ*, *robusti*. Agit de pulcritudine & potentia posterorum Josephi. Valde torserunt hunc locum veteres, ac inter eos Justinus Martyr adversus Tryphonem, *Monocerotis cornua dici & ostendi non potest rem aliam aut figuram ullam referre, nisi eam quæ crucis speciem adumbrat, &c.* Vide etiam Tertull. adversus Judæos cap. 10. Ambrosium in De benedictione patriarcharum. At nihil hic de Christo, nihil de cruce. Dices, Josephum fuisse typum Christi. Ego verò nullos agnosco typos, nisi qui in libris Novi fœderis fundamentum suum habent. Jonam agnosco typum Christi, quia id diserte testatur Christus ipse Matth. 12. Agnus Paschalis præfiguravit Christum, Joh. 19. 36. at de Josepho locum adhuc quæro. Neque toleranda est illa Ruperti Allegoria, qua ex Monocerote Christum facit, *Fortissimus spirituum Deus, velut unicornis, id est potentiæ singularis, Deus incomprehensibilis & invictæ virtutis, virginei tractus odore uteri, illique inclusus est, & ex eò tantum comprehendi potuit & occidi.* In quam sententiam prolixus est & Pintus Jesuita comm. in Ies. XLV. 8. ubi hunc quoque torquet locum Ps. 28. nobis 29. *Dilectus ut filius unicornium*, quem eo cum ait a B. Augustino de Christo exponi. Sed scire licet, locum illum plane aliter tinnire in origin. Laudat illic David Deum O. M. ab effectis 3. inter ea est tonitru, quo de agit a vers. 3. ad 10. *Vox Domini facit ut exiliant* (cedri Libani) sicut vitulus, facit ut exiliant *Libanus & Schirion ut pullus unicornium.* Schirion nomen montis est Libano contigui, qui & Hermon & Senir dicitur, Deut. III. 8. 9. neque ullo modo per *dilectum* reddi potest, & ad Christum referri.

Vide supra pag. 272.

 Sed

Sed redeamus ad Ruperti Allegoriam, quam non tolerandam esse diximus. Et merito. Fundamentum enim ejus, quod Gregorius & Isidorus tradunt, *animal illud non nisi proposita virgine, quæ venienti sinum aperiat, capi posse, ac tunc demum omni ferocia posita caput deponere & soporatum capi*, falsum est, ipsique *Marcus Paulus Venetus*, lib. 3. cap. 15. *Gesnerus* & alii hanc de monocerotis per virginem cicuratione narrationem fabulis annumerant. Unde & Aristot. & Ælianus & Plinius, aliique qui historiam animalium ad posteritatem transmiserunt, de hac cicuratione altùm silent. Quin & Gesnerus fabulam istam ex eo ortam prodidit, quod animal illud tunc solummodo mitescat, quando cum femella sua miscetur.

FINIS LIBRI II.

ANTI-BARBARI BIBLICI LIBER III.

IOSVAS.

Cap. X. verſ. 14.

Ebr.	Vulg.
Non fuit ſicut dies ille ante ipſum aut poſt ipſum, לִשְׁמֹעַ ut audiret Dominus vocem hominis, quia Dominus pugnabat pro Iſrael.	Non fuit antea & poſtea tam longa dies, obediente Domino voci hominis & pugnante pro Iſraël.

Manifeſtè docent Ebræa, *negari ſimilitudinem illius diei in hoc, quod Deus condeſcendit deprecationi hominis in tanto miraculo, quod non eſſet verum ſi Deus condeſcendiſſet voci Eſaiæ ſeu Ezechiæ in ſimili & etiam in majori.* Hæc * Burgenſis. Maſius ad hunc locum: *De hujus noſtri diei longitudine non agitur comparatio. ſed is eo ſolum antefertur diebus quibuſvis, quod nullum alium diem Deus ad ullius hominis preces cadendi hoſtis gratiâ, interrupto ſolis motu, ſic produxit, ut hunc produxit.* Jam adi Lyram ad hunc locum, ut & ad 2. Reg. 20. & vide quibus & quot contentiunculis materiem præbuerit addita vox *longa*. Illud enim ex illâ illatum, *ratione longitudinis hunc diem contendi cum omnibus quotquot ab orbe condito fluxère & fluent.* At obſtare viſus dies, cujus 2. Reg. 20. mentionem facit ſacra hiſtoria. Confecerat jam Sol decem horas inæquales ſeu planetarias, ut vocant, id eſt ut textus loquitur, ad decimum gradum ſeu lineam Horologii Achaz jam pervenerat. Ad poſtulata Ezechiæ retroceſſit decem gradibus, ac totidem horis ſenſim primam repetivit lineam, atque ita de

* Burgenſis ad 2. Reg. 20. Vide Lucubrat. Francallenſes Bertrami.

CAP. XIV. verſ. 15.

Ebr.	Vulg.
Nomen autem Hebronis olim fuerat Kirjath Arbe, (id eſt civitas Arbe; הָאָדָם הַגָּדוֹל בָּעֲנָקִים הוּא Homo iſte magnus inter Anakim *ſub. erat.*	Nomen Hebron antea vocabatur Cariat Arbe, Adam maximus inter Enacim ibi ſitus eſt.

Illud conſtat קִרְיַת eſſe *urbem*, *oppidum*, ex abſ. קִרְיָה / *Arbang* ſeu ἀρχαϊκῶς Αρβε (ut קֹרַח Core,) nomen proprium viri eſt. Patet ex demonſtrativo הוּא quod ſequitur, *Is*, inquit, *magnus erat inter Anakim* id eſt maximus Anakæorum. Locutio, ut in N. T. *benedicta tu in mulieribus* id eſt benedictiſſima mulierum. in V. Teſt. יָפָה בַּנָּשִׁים / *pulcra in mulieribus.* Quin & cap. 15. 13. *Urbs Arba patris Anakæorum.* Faceſſant ergo nugæ Ebræorum qui ארבע hic exponunt *quatuor*, civitas τῶν τεσσάρων. Quod vid. illic Gigantes 4. aut 4. paria conjugum, Adam & Heva, Abrah. & Sara, Iſaac & Reb. Jacob & Lea ſepulta ſint. Nec eſt, quod hic alium quæramus in ſequentibus verbis præter Arbam. Tripliciter itaque hic peccavit Vulg. 1. addendo vocem *ſitus eſt.* 2. omittendo demonſtrativum הוּא / 3 nomen apellativum אָדָם convertendo in nomen proprium τοῦ πρωτοπλάςου. Unde invecta opinio, Adamum hic fuiſſe ſepultum. Oleaſtrius ad Gen. 23. 1. *Anſam huic ſententiæ dederunt verba vulgatæ verſionis citata in Joſua quæ ſic habet*, nomen Hebron, &c. *quo loco in Ebræo habetur*, Homo magnus in Enakim ipſe. *Sed quia pro homine ibi ponitur Adam, putavit vulgatus ibi nomen proprium eſſe.* Bened. *Adam nomen commune hic eſt, & non proprium.* Lyra id quoque vidit, *Adam eſt nomen commune & ſignificat hominem, tamen appropriatum fuit primo homini. Dicunt igitur aliqui quod ibi tenetur Adam prout eſt nomen appropriatum, pro primo homine ibidem ſepulto. Alii dicunt quod accipitur pro illo Gigante qui dicitur Arbe.*

LIBER IUDICUM.

CAP. VII. verſ. 5. & ſeq.

VAlde ſudant Interpretes, ut rationem reddant hujus ſeparationis. Qui curvato poplite biberunt domum remiſſi ſunt, qui vero lamberant aquas iſtar canum, reſervati prælio. Ebræi quidam iſtos geniculatores ideo remiſſos ajunt, quod inde collegerit Gideon, eos idola colere, quippe aſſuetos id facere coram Baal, unde illud, *qui non flexerunt genua ſua Baâli.* Alii, inter quos Lyra exiſtimant geniculatores fuiſſe valde ſitibundos, ac proinde fatigatos; cæteros autem qui lamberant aquas minus ſitiviſſe, ac proinde non adeo laſſos. Itaque hos retentos, illos ceu prælio minus utiles domum remiſſos. Alii, ut R. Levi, quem ſecutus eſt Cl. Piſcator, putant geniculationem fuiſſe ſignum ignaviæ, ut contra τὸ lambere, maſculi & fortis animi. Sic illi. At totus contextus eò nos ducit, ut ſtatuamus, Deum hæc omnia ita inſtituiſſe, ut nihil humanis viribus ferrent acceptum, ſed ut ipſi in ſolidum victoria adſcriberetur verſ. 2. *ne glorietur contra me Iſrael dicendo meis viribus liberatus ſum.* Itaque trepidis pavidiſque ex præſcripto *a Legis divinæ domum remiſſis, relictiſque tantum decem millibus, novam inſtituit exercitus luſtrationem, in quâ non fortiores, ut Lyra vult & qui eum ſequuntur, ſed minus fortes prælio reſervat, ut ipſi ſoli victoria tranſcriberetur. Omnis victoria, etiam cum numeroſus miles pugnat, eſt à Deo. Sed id magis perſpicuum fit, quando cum numeroſo & potenti hoſte exigua & imbellis turba confligit. Prior ſeparatio fiebat juxta Legem divinam, dimittebanturque manifeſtè trepidi. Ex iis qui relicti erant, alii aliis erant fortiores. Hic ergo reſervantur ii, qui ad fortiſſimos comparati, trepidi erant. Joſephus, l. 5. 8. *Gideoni Deus in ſomnis apparens, dixit homines tali ingenio eſſe, ut ſibi placentes nulli velint virtute cedere, & victoriam ſibi potius*

a Deut. 20.

tia inveniunt, ſibi adſciſcere; dummodo ea quæ noxia ſunt & ſuperflua reſecent. Rabanus & Gloſſa interlinearis ex hac captiva muliere animam peccatricem faciunt; de peccato ad gratiam tranſlatam. Ea jubetur radere cæſariem id eſt vitia præterita per contritionem deponere, & præcidere ungues id eſt occaſiones peccati. Sed moneo tironem, hanc allegoriam dubiæ & controverſæ verſioni ſuperſtructam eſſe. Namque & Junius & Piſc. reddunt, *alet ungues ſuos.* Genev. ambigue, *faciet ungues ſuos*, & in margine utramque ſententiam exhibent, *præcidet, aut alet.* Ebr. עָשְׂתָה צִפָּרְנֶיהָ ad verbum *faciet ungues ſuos.* De voce עשתה quid ea ſibi hic loci velit, Ebræi quoque diſſentiunt. Thalmudi in Maſſech. Jebamoth cap.4. ר׳ אליעזר אומר תקוץ ר׳ עקיבא אומר תגדיל אמר ר׳ אליעזר נאמרה עשייה בראש ונאמרה עשייה בצפרניה מה להלן העברה אף כאן העברה / hoc eſt, *R. Eliezer exponit* τὸ עָשְׂתָה per תקוץ id eſt *præcidit* (a קצץ) *R. Akiba, per* תַּגְדִּיל *vel* תְּגַדֵּל id eſt *creſcere faciet. R. Eliezer hac ratione nititur, Jubetur hic aliquid fieri circa caput & circa ungues. Quid ergo? illud* (vid. in præcepto de capite, hoc eodem verſu) *jubetur ablatio, ergo & hic ablatio.* Q. d. illic jubetur præcidere comam, hic ungnes. In ſequentibus vero alia inſuper additur ratio, deſumpta ex collatione 2. Sam. 19. 25. *Mephiboſeth non fecerat pedes ſuos, neque fecerat myſtacem ſuum.* id eſt non aptaverat, concinnaverat, curaverat, ſicuti & Chald. & Kimchi & R. Sal. & Junius & Piſc. iſtam R. Eliezeris ſententiam. Sed quis ignorat pro diverſitate additæ hujus vel iſtius vocis variari ſæpe vocum ſignificationes? עשה enim non ſolum aptare, curare, concinnare, ſed & producere, & creſcere facere ſeu alere ſignificat, eoque ſenſu robur *facit* fructum Pſalm. 1. & Jerem. 17. 8. Matthæi 7. 17. *arbor bona bonos fructus ποιεῖ*, & ager *facit* cibum, Habac. 3. Sed videamus rationem R. Akibæ, quæ extat in eodem loco, להלן ניול אף כאן ניול *Illic*, ubi vid. de radendo capite agitur, *intenditur deturpatio, ergo & hic deturpatio.* Eandem invenies rationem apud Abenezram, R. Salom. & alios, qui τὸ עשתה hic exponunt per תְּגַדֵּל quomodo & Onkelos per vocem תְּרַבֵּי id eſt *augebit*; Argumentatur ab intentione & ſcopo hujus legis, qui videtur fuiſſe iſta, ut Iſraëlita ex aſpectu fœminæ ſordidæ

didæ & incultæ & flentis, pœnitudine tactus & relentescens, in servitutem assertam & adamatam alienigenam à se dimitteret. R. Bechai ad hum locum, citante Cl. Sckikkardo in Jure regio Ebræorum pag. 135. אולי תוך הזמן הזה יתנחם החושק ויעבור ויעבור חשקו מעליה בראותו אותה מתנוולה בגלוח הראש ובגידול צפרניה ובלבישת בגדים של שביה כי כבר הסירה הבגדים הנאים שעליה אשר באה עמהם ובראותו אותה בוכה ומצטערת ישלחנה לנפשה id est, *Si forte intra hoc tempus amasium istum pœniteret & subsideret appetitus illius quo in eam ferebatur, aspiciendo eam in hunc modum deturpatam rasura capitis, incremento ungvium & indutam vestimentis captivæ convenientibus*, id est vilibus (*Jam enim deposuerat vestes pulcras, quibus induta venerat*) *& flentem & seipsam affligentem & hac ratione eam quocunque vellet, dimitteret.* Nota, in Ebræo textu Deuter 21. 13. vestem illam pulcram, qua induta in servitutem asserebatur, & quam hic deponere jubetur, vocari *vestem captivitatis.* Contrà apud Bechajum vestem illam sordidam vocari *vestem captivæ* id est captivæ convenientem. R. Sal. *vestem captivitatis suæ*] *quia ista pulcra sunt. Etenim gentium maledictarum filiæ in hunc modum se in bello ornare solent, ut alios ad scortationes prolectent.* Vides jam opinor probabilem magis esse R. Akibæ sententiam. Quod si hoc non vides, illud saltem vides, controversam esse phrasin, *facere ungves.* Parcius ergo hæc Allegoria in Ecclesiis sonet. Quicquid his & id genus aliis allegoriis vulgo docent Ministri, ex perspicuis Scripturæ locis doceri potest.

Cap. XXVI. vers. 16.

Maledictus sit qui patrem & matrem vilipendit] Ebr. מַקְלֶה Lxx. ὁ ἀτιμάζων, id vulgatus reddit, *qui non honorat.* Chald. דִּיקַלֵּי / Thema est קָלָה quod in *Kal* significat, *torrefecit, assavit*, In *Niphal, vilescere.* In *Hiphil, vilipendere.* Exodi 21. 17. Sic intonabat Moses, *Qui maledixerit* מְקַלֵּל *patri & mari morte moriatur.* Ast hic ulterius progreditur Deus, atque illis etiam maledictionem denuntiat, qui parentes suos vilipendunt, id quod longe minus est quam maledicere. non male Carthusianus, *qui non honorat, tempore oportuno ipsis obediendo, seu indi-*

genti-

gentibus pro posse subveniendo; & maxime, qui non solum non honorat, sed eis maledicit & convitiatur. Hæc eò notavi, ut monerem Germanos & Belgas, locum hunc à Luthero nimis indiligenter esse versum. Sic enim habet, **verbloeckt zy hy die syn Vader ofte Moeder bloeckt** id est maledicit. Quasi in Ebræo esset מְקַלֵּל/ quæ vox usurpatur loco illo Exodi suprà memorato. Textum Ebræum versionesque accuratiores magis stabilire reverentiam parentibus debitam, etiam illi judicabunt qui nondum ære lavantur.

CAP. XXVIII. vers. 66.

Et erit vita tua quasi pendens ante te] Ita vulg. Ebræa sic habent, *Eritque vita tua suspensa tibi è regione.* Lxx. *καὶ ἔσαι ἡ ζωή σου κρεμαμένη ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν σου.* Proverbialis locutio, inquit Junius, sumpta à rebus corporeis, quæ à tenui filo pendent, jam jam ruituræ. Semper & indesinenter desperabis de vita tua. Carthus. *erit vita tua in ambiguo posita, ita quod eris tam incertus de subsistentia vitæ tuæ, ac si jam esset tibi subtracta.* Hanc interpretationem firmant & consequa verba, *Et non credes vitæ tuæ* id est interprete Corn. à Lapide, *non fides vitæ tuæ, vel te posse vivere, sed de vita desperabis.* Hæc est literalis & quam sacer Spiritus intendit, hujus loci interpretatio. Lubet nunc audire, quàm abusi sint hoc loco Patrum nonnulli. Irenæus lib. 4. cap. 23. *Significans quoniam qui ab initio condidit & fecit eos verbum & in novissimis temporibus redimens nos & vivificans, ostenditur pendens in ligno, & non credent ei, ait enim, Et erit vita tua pendens ante oculos tuos, &c.* Vides de Christo crucifixo eum hunc locum accepisse. Eadem habet lib. 3. 16. Lactantius lib. 4. Instit. cap. 8. August. lib. 16. contra Faustum, cap. 21. Procopius in hunc locum, Tertull. adversus Judæos, cap. 11. qui insuper ad textum addidit duas voculas, *in ligno. Erit vita tua pendens in ligno ante oculos tuos & non credes vitæ tuæ, q. d. Christus qui est vita tua, suspensus erit ante oculos tuos in cruce, & non credis ei qui est vita tua.* Vide & Leonem serm. 8. de Passione & Theophanis orationem de elevatione crucis, pag 630. tomi 9. Biblioth. Patrum. Ubi primarium præsidium ponit in voce *lignum*, eoque trahit ex Ps. 1. *lignum plantatum*, & Gen 2. *lignum vitæ.* Nisi enim crucem designasset, inquit, ar-

arborem vel plantam dixisset, non lignum, Lignum enim post sectionem demum nomen habet. Tu disce tiro, Ebr. עץ & ξύλον & δένδρον significare, ac proinde in lingua Hellenistica illud pro hoc passim poni. Galatinum ulterius provexit Allegorizandi seu potius ineptiendi prurigo. Ille enim cap. 17. libri 8. de Arcanis Catholicæ veritatis, probaturus quod Deus aliquando esset suspendendus, ex hoc loco primum petit argumentum, additque *ideò fortassis pluraliter* vitas *dixisse, quia sicut gemina est Messia natura, ita & ejus vita, Deus scilicet & anima.* Admirentur hæc indocti & quos tales speculationes delectant. Qui fontes adire potest, si vel Crassus sit, non potest ad tales ineptias non ridere.

CAP. XXIX. vers. 29.

Occulta [pertinent] *ad DOMINUM Deum nostrum: sed* (Ebraice, Et) *revelata* [*pertinent*] *ad nos & filios nostros, ut faciamus omnia verba Legis hujus.* Hæc est simplicissima Ebraïcarum vocum interpretatio. Nihil enim notius est iis, qui vel ἀκροθιγῶς Ebræam Grammaticam attigerunt, τὸ ל sæpe idem significare quod *ad* cum Ellipsi verbi *pertinet.* D. Piscator paulo aliter, *occulta* [sunt]. *penes Dominum D. nostrum: at r. sunt penes nos,* &c. Junius *occulta* [*sunto*] *penes* D. &c. Sensus, ne sapiamus altum, neque in ea, quæ Deus sacri silentii supparo operuit, curiosè inquiramus. Quin hoc potius operam demus, ut ex præscripto istius Legis, quam nobis revelavit, obsequii gloriam amplexantes, vitam nostram instituamus. Hanc egregiam & auro contra non caram sententiam commodè satis expressit ipse quoque Vulgatus Interpres. Eò magis miror indiligentiam & dormitationem B. Lutheri qui & neglecto accentu Athnach in voce אֱלֹהֵינוּ / & insuperhabita litera vau ante vocem הַנִּגְלֹת / quæ alterum illud axioma cum priori copulat, sic vertit, das geheimnis des HERRN unsers Gottes ist offenbaret uns und unsern kindern ewiglich / dass wir thun sollen allen wort dises gesetzes. Quæ in * Belgica nostra translatione sic versa reperies, **de heymelijckheyt des Heeren onses Gods is ons ende onse kinderen geopenbaert eeuwichlijck/** &c. Quicquid ad hunc textum ab Interpretibus convectatur, non

Gen. Angli Ital. &c. Sed & LXX. & Chaldæus.

* Nota tamen in paucu lis quibusdam Editionibus, minoribus præcipue, hunc locum privata correctorum authoritate correctum. At Editiones Hackii & aliæ complures ipsam Lutheri versionem exhibent.

illu-

illustrando verbo Dei, sed Lutheri affertur. Hoc ergo operam dent fidi Interpretes qui ad populum verba facturi sunt, ut loca Scripturæ, quæ vel interpretaturi, aut confirmando convellendoque alicui dogmati citaturi sunt, vel cum fontibus, vel si id non possint, cum melioribus versionibus conferant.

CAP. XXXII. vers. 8.

Quando dividebat altissimus gentes, quando dispergebat filios Adæ, constituit terminos gentium κατ' ἀριθμὸν ἀγγέλων Θεοῦ.] Ita LXX. in quam versionem illæ voces, ἀγγέλων Θεοῦ, irrepsere, pro υἱῶν Ἰσραήλ, *filiorum Israel*, quomodo legunt Hebr. Chald. Aq. Symm. Vulgatus, &c. Non existimo quempiam adeo hospitem in Scholasticorum scriptis esse, qui ignoret magno calore ab ipsis quæsitum fuisse de numero salvandorum. Iverunt enim boni isti Patres in partes, dum alii contenderunt, tot homines salvatum iri, quot angeli ceciderunt, alii contra quot steterunt. Tractat hanc controversiam Magister Sentent. lib. 2. Dist. 9. qui in eum commentati sunt. Gregorius Magnus iis accessit, qui prædestinatorum numerum cum angelis, qui perseverarunt, componunt. verba Magistri; *Non enim juxta numerum eorum qui ceciderunt, sed eorum qui permanserunt, homines ad beatitudinem admittuntur. Unde Gregorius*, Superna illa civitas ex angelis & hominibus constat, ad quam credimus tantos humani generis ascendere, quantos illic contigit angelos remansisse, sicut scriptum est in Cantico Deuteronomii *statuit terminos populorum juxta numerum Angelorum Dei.* Vide cordate Lector, quo magnum virum præcipitem dederit mala versio. Mosis ista mens fuit, Deus O. M. post confusas ad Babylonis turrem linguas ita distribuit regiones inter populos, ut spatium satis magnum assignaverit filiis Israël, secundum numerum & multitudinem eorum. Vide Cajet. Oleastrium, Jun. Pisc. Deodatum, &c. Designavit ergo Israëlitis capaces terminos nondum existentibus. Abenezra, *dicunt Interpretes hæc intelligi de ætate dispersionis* (Genes. 11.) *quando dispersa est universa terra; Tunc enim decrevit Deus ut terra 7. gentium esset aliquando Israëlitarum; & quia sufflectura ea erat numero eorum, ideo dicit*, secundum nume-

Vide & Lyram.

Homil. 34. super xv. caput Lucæ.

merum Filiorum Israel. Cæteras expositiones ceu alienas mitto. Cæterum illud propemodum exciderat, hoc ipso textu, prout in Græco legitur, usos ex * patribus nonnullos, ut docerent singulis gentibus, imo & hominibus suos angelos seu custodes assignatos, quam sententiam ut non aspernor, ita & certò persuasus sum, nec volam nec vestigium ejus in hoc contextu extare.

* Origen. Homil. 11. & 20. & 24. in Numeros. Hieronym. ad Mich. 6. 1. contende cum montibus. Vide & Maldonatum in Matth. c. 18.

CAP. XXXIII. vers. 17.

Cornua Rhinocerotis sunt cornua ejus] Ebraïcum ראם alibi in vulgata redditur *unicornis*, ut Psal. 22. LXX. ubique *μονοκέρωτα* reddunt, uno loco excepto, ubi vertunt *ἁδροὶ*, *robusti*. Agit de pulcritudine & potentia posterorum Josephi. Valde torserunt hunc locum veteres, ac inter eos Justinus Martyr adversus Tryphonem, *Monocerotis cornua dici & ostendi non potest rem aliam aut figuram ullam referre, nisi eam qua crucis speciem adumbrat, &c.* Vide etiam Tertull. adversus Judæos cap. 10. Ambrosium in De benedictione patriarcharum. At nihil hic de Christo, nihil de cruce. Dices, Josephum fuisse typum Christi. Ego verò nullos agnosco typos, nisi qui in libris Novi fœderis fundamentum suum habent. Jonam agnosco typum Christi, quia id diserte testatur Christus ipse Matth. 12. Agnus Paschalis præfiguravit Christum, Joh. 19. 36. at de Josepho locum adhuc quæro. Neque toleranda est illa Ruperti Allegoria, qua ex Monocerote Christum facit, *Fortissimus spirituum Deus, velut unicornis, id est potentia singularis, Deus incomprehensibilis & invicta virtutis, virginei tractus odore uteri, illique inclusus est, & ex eò tantum comprehendi potuit & occidi.* In quam sententiam prolixus est & Pintus Jesuita comm. in Ies. XLV. 8. ubi hunc quoque torquet locum Ps. 28. nobis 29. *Dilectus ut filius unicornium*, quem eo cum ait a B. Augustino de Christo exponi. Sed scire licet, locum illum plane aliter tinnire in origin. Laudat illic David Deum O. M. ab effectis 3. inter ea est tonitru, quo de agit a vers. 3. ad 10. *Vox Domini facit ut exiliant* (cedri Libani) sicut vitulus, facit ut exiliant *Libanus & Schirion ut pullus unicornium.* Schirion nomen montis est Libano contigui, qui & Hermon & Senir dicitur, Deut. III. 8. 9. neque ullo modo per *dilectum* reddi potest, & ad Christum referri.

Vide supra pag. 274.

Sed redeamus ad Ruperti Allegoriam, quam non tolerandam esse diximus. Et merito. Fundamentum enim ejus, quod Gregorius & Isidorus tradunt, *animal illud non nisi proposita virgine, quæ venienti sinum aperiat, capi posse, ac tunc demum omni ferocia posita caput deponere & soporatum capi*, falsum est, ipsique *Marcus Paulus Venetus*, lib. 3. cap. 15. *Gesnerus* & alii hanc de monocerotis per virginem cicuratione narrationem fabulis annumerant. Unde & Aristot. & Ælianus & Plinius, aliique qui historiam animalium ad posteritatem transmiserunt, de hac cicuratione altùm silent. Quin & Gesnerus fabulam istam ex eo ortam prodidit, quod animal illud tunc solummodo mitescat, quando cum femella sua miscetur.

FINIS LIBRI II.

ANTI-BARBARI BIBLICI LIBER III.

IOSVAS.

Cap. X. verſ. 14.

Ebr.	Vulg.
Non fuit ſicut dies ille ante ipſum aut poſt ipſum, לשמע ut audiret Dominus vocem hominis, quia Dominus pugnabat pro Iſrael.	Non fuit antea & poſtea tam longa dies, obediente Domino voci hominis & pugnante pro Iſraël.

Manifeſtè docent Ebræa, *negari ſimilitudinem illius diei in hoc, quod Deus condeſcendit deprecationi hominis in tanto miraculo, quod non eſſet verum ſi Deus condeſcendiſſet voci Eſaiæ ſeu Ezechiæ in ſimili & etiam in majori.* Hæc * Burgenſis. Maſius ad hunc locum *De hujus noſtri diei longitudine non agitur comparatio. ſed is eo ſolum antefertur diebus quibuſvis, quod nullum alium diem Deus ad ullius hominis preces cædendi hoſtis gratiâ, interrupto ſolis motu, ſic produxit, ut hunc produxit.* Jam adi Lyram ad hunc locum, ut & ad 2. Reg. 20. & vide quibus & quot contentiunculis materiem præbuerit addita vox *longa.* Illud enim ex illâ illatum, *ratione longitudinis hunc diem contendi cum omnibus quotquot ab orbe condito fluxère & fluent.* At obſtare viſus dies, cujus 2. Reg. 20. mentionem facit ſacra hiſtoria. Confecerat jam Sol decem horas inæquales ſeu planetarias, ut vocant, id eſt ut textus loquitur, ad decimum gradum ſeu lineam Horologii Achaz jam pervenerat. Ad poſtulata Ezechiæ retroceſſit decem gradibus, ac totidem horis ſenſim primam repetivit lineam, atque ita de

* Burgenſis ad 2. Reg. 20. Vide Lucubrat. Francallenſes Bertrami.

novo à Primâ ad duodecimam progressus, horas XXXII. eundo & repedando consumpsit. Hæc communis Doctorum & Interpretum opinio est. Diei autem Josuæ ad summum XXIV. horæ assignari possunt. Steterit in medio cœlo diem integrum, duplicatum habes diem artificialem. Hic ad diversa commenta & κενοσφυγτα itum est. Pars in loco Josuæ, pars in Regum Historia quæsivere responsionis fundamenta. Sunt enim qui Solem hoc die bis quievisse affirmant. Semel in media cœli parte, atque iterum in ultimâ, cum jam vergeret ad occasum. Secundam illam quietem ex his Ebraïcis versus 13. extruunt, וְלֹא אָץ לָבֹא id est *non festinavit occidere*. Ita alii 48. alii 36. horas huic diei attribuunt. Justinus Martyr quoque cum Tryphone agens, 36. horas huic diei assignat, per diem enim illum integrum, quo Sol in medio cœli dicitur substitisse, diem naturalem ex 24. horis constantem intelligit. Ex loco 2. Regum sic respondent alii, Solem retrocessisse à decima lineâ ad primam, non sensim, sed uno momento quasi fuisse abreptum, atque ita totum diem Ezechiæ 22. horis fuisse absolutum. Alii horologio isti attribuunt lineas seu gradus ἡμιωρίας id est constitutos ad denotandas semihoras. Sententiam hanc, quam & Junius secutus est, admodum persuadet versus 9. & 10. capitis 20. 2. Regum. Ecce enim umbra jam attigerat lineam decimam; optionem Regi hanc facit propheta, velitne Solem progredi gradibus x. an verò retrocedere totidem. Respondet Rex, facile fore Solem *declinare* לִנְטוֹת id est uno quasi momento decem adhuc gradibus præcipitari, malle se ut retrahatur ad gradus totidem. Si potuit umbra, quæ jam lineam decimam attigerat, decem insuper alias præcipitato & insueto percurrere, plures ergo quam duodecim lineas horologium illud habuerit necesse est. Si ultra 12. non potuit plures paucioresve habere quam 24. Diei enim artificialis horæ planetariæ semper fuêre 12. id est semihoræ 24. Sed ad rem. *Itaque sic dies* [Ezechiæ] *viginti duarum horarum effectus est*, verba Junii. Illud sic explico. Sol jam attigerat lineam decimam, quæ index erat semihoræ decimæ, seu quod idem, horæ quintæ elapsæ. Repetiit suum illum cursum pede retrogrado id est à decima linea rediit ad primam. Et ibi est quinquehorium. Eò revocatus ordinarium cursum repetiit, & duodecim horarum spatio iter emensus est. Ecce tibi 22. horas.

horas. Duabus ergo horis dies Josuæ præcellit, sive hanc sive præcedentem opinionem amplectaris. Alii tamen diem Ezechiæ longiorem statuunt, tum ob illa quæ nos jam attigimus, tum ob authoritatem Dionysii illius, quem Areopagitam vocant. Is enim Epistola 7. ad Polycarpum de recessu illo solis verba faciens, τοῦ τριπλασίου μίθρου meminit, τοῦτο τοῖς περσῶν ἱερατικαῖς ἐμφέρεται φήμαις, καὶ εἰσέτι μάγοι τὰ μνημόσυνα τοῦ τριπλασίου μίθρου τελοῦσι. Et Georgius Pachymerius ad locum illum sic ait, οἱ πέρσαι τὸ παρέκταμα τῆς ἡμέρας ἐκείνης διὰ τῆς τελετῆς τῶν μνημοσυνῶν τοῦ τριπλασίου σημαίνουσι. id est *Persæ extensionem illius diei in sacris quæ* mnemosyna seu *Memoria Triplasii id est triplicis Mithræ*, ut Dionys. loquitur, *appellantur*, *denotant*. Hinc illud est, quod Lyra in Postilla ait, diem Ezechiæ fuisse *triplicatum*, quamvis deficiant horæ quatuor, ex bis 10, & semel 12. horis constantem. Hi ad locum Josuæ respondent, eum referendum ad id tempus quo vel Josue vel alius quisquam historiam eam scripsit. q. d. Ex quo fuit mundus in hunc usque diem, quo hæc scribo, tam longa dies non extitit. At hoc non placet Lyræ, qui pro longitudine diei Josuæ stat. Is horas non artificiales intelligit id est inæquales & planetarias sed naturales. Sic dico, omnis dies artificialis habebat horas 12. artificiales. Earum termini erant ortus occasusque solis. Itaque pro diverso accessu & recessu solis, horæ illæ vel prolongabantur vel contrahebantur. Hinc fiebat, ut medio Junio aut circiter (circa hoc enim tempus accidisse hæc statuit Lyra) dies artificialis habuerit 18. horas naturales; quæ duplicatæ horas 36. efficiunt. Diei autem Ezechiæ à Dionysio tributas horas 32. Lyra ad 26. horas naturales & duas partes horæ revocat, hâc conjecturâ, cum in solstitium hyemale incidisse. Burgensis omnino negat diem Ezechiæ fuisse prolongatum, quem vide in Addit. ad 2. Reg. 20. Sed nimis jam prolixus fui. Illud mihi propositum fuit ostendere, quantas contentionum occasiones unica vox Ebræis fontibus superaddita præbuerit. Ut vere de iis asseri queat illud Poetæ, *Pulveris exigui jactu*, &c. Chaldæus simpliciter verterat, *Et non fuit sicut ille dies ante eum & post eum, ut accepta fuerit precatio hominis.* Et LXX. καὶ οὐκ ἐγένετο ἡμέρα τοιαύτη οὐδὲ τὸ πρότερον, οὐδὲ τὸ ἔσχατον, &c. Hæc vestigia si pressisset noster, omnibus istis quæstiunculis præclusus fuisset aditus.

CAP.

CAP. XIV. vers. 15.

Ebr.	Vulg.
Nomen autem Hebronis olim fuerat Kirjath Arbe, (id est civitas Arbe; הָאָדָם הַגָּדוֹל בָּעֲנָקִים הוּא Homo iste magnus inter Anakim *sub. erat.*	Nomen Hebron antea vocabatur Cariat Arbe, Adam maximus inter Enacim ibi situs est.

Illud constat קִרְיַת esse *urbem, oppidum*, ex abs. קִרְיָה / *Arbang* seu ἀρχαϊκῶς Αρϐε (ut קֹרַח Core,) nomen proprium viri est. Patet ex demonstrativo הוּא quod sequitur, *Is*, inquit, *magnus erat inter Anakim* id est maximus Anakæorum. Locutio, ut in N. T. *benedicta tu in mulieribus* id est benedictissima mulierum. in V. Test. יָפָה בַּנָּשִׁים / *pulcra in mulieribus.* Quin & cap. 15. 13. *Vrbs Arba patris Anakæorum.* Facessant ergo nugæ Ebræorum qui ארבע hic exponunt *quatuor*, civitas τ̃ τεσσάρων. Quod vid. illic Gigantes 4. aut 4. paria conjugum, Adam & Heva, Abrah. & Sara, Isaac & Reb. Jacob & Lea sepulta sint. Nec est, quod hic alium quæramus in sequentibus verbis præter Arbam. Tripliciter itaque hic peccavit Vulg. 1. addendo vocem *situs est*. 2. omittendo demonstrativum הוּא / 3 nomen apellativum אָדָם convertendo in nomen proprium ꝟ περιφραστικῶς. Unde invecta opinio, Adamum hic fuisse sepultum. Oleastrius ad Gen. 23. 1. *Ansam huic sententiæ dederunt verba vulgatæ versionis citata in Josua quæ sic habet*, nomen Hebron, &c. *quo loco in Ebræo habetur*, Homo magnus in Enakim ipse. *Sed quia pro homine ibi ponitur Adam, putavit vulgatus ibi nomen proprium esse.* Bened. *Adam nomen commune hic est, & non proprium.* Lyra id quoque vidit, *Adam est nomen commune & significat hominem, tamen appropriatum fuit primo homini. Dicunt igitur aliqui quod ibi tenetur Adam prout est nomen appropriatum, pro primo homine ibidem sepulto. Alii dicunt quod accipitur pro illo Gigante qui dicitur Arbe.*

LI-

LIBER IVDICVM.

CAP. VII. verſ. 5. & ſeq.

VAlde ſudant Interpretes, ut rationem reddant hujus ſeparationis. Qui curvato poplite biberunt domum remiſſi ſunt, qui vero lamberant aquas iſtar canum, reſervati prælio. Ebræi quidam iſtos geniculatores ideo remiſſos ajunt, quod inde collegerit Gideon, eos idola colere, quippe aſſuetos id facere coram Baal, unde illud, *qui non flexerunt genua ſua Baäli*. Alii, inter quos Lyra exiſtimant geniculatores fuiſſe valde ſitibundos, ac proinde fatigatos; cæteros autem qui lamberant aquas minus ſitiviſſe, ac proinde non adeo laſſos. Itaque hos retentos, illos ceu prælio minus utiles domum remiſſos. Alii, ut R. Levi, quem ſecutus eſt Cl. Piſcator; putant geniculationem fuiſſe ſignum ignaviæ, ut contra τὸ lambere, maſculi & fortis animi. Sic illi. At totus contextus eò nos ducit, ut ſtatuamus, Deum hæc omnia ita inſtituiſſe, ut nihil humanis viribus ferrent acceptum, ſed ut ipſi in ſolidum victoria adſcriberetur verſ. 2. *ne glorietur contra me Iſrael dicendo meis viribus liberatus ſum.* Itaque trepidis pavidiſque ex præſcripto * Legis divinæ domum remiſſis, relictiſque tantum decem millibus, novam inſtituit exercitus luſtrationem, in quâ non fortiores, ut Lyra vult & qui eum ſequuntur, ſed minus fortes prælio reſervat, ut ipſi ſoli victoria tranſcriberetur. Omnis victoria, etiam cum numeroſus miles pugnat, eſt à Deo. Sed id magis perſpicuum fit, quando cum numeroſo & potenti hoſte exigua & imbellis turba confligit. Prior ſeparatio fiebat juxta Legem divinam, dimittebanturque manifeſtè trepidi. Ex iis qui relicti erant, alii aliis erant fortiores. Hic ergo reſervantur ii, qui ad fortiſſimos comparati, trepidi erant. Joſephus, l. 5. 8. *Gideoni Deus in ſomnis apparens, dixit homines tali ingenio eſſe, ut ſibi placentes nulli velint virtute cedere, & victoriam ſibi potius*

* Deut. 20.

quam Deo tribuant, nimirum magnis suis copiis freti. Vt igitur sciant rem totam pendere ab ipsius auxilio, jussit ut circa meridiem, cum æstus fervet maxime, exercitum ducat ad fluvium, καὶ τοὺς μὲν κατακλιθέντας, καὶ οὕτως πίνοντας εὐψύχους ὑπολαμβάνειν. ὅσοι δ' ἂν ἐσπευσμένως καὶ μετὰ θορύβου πίνοντες τύχοιεν, τούτους νομίζειν, ὑπὸ δειλίας τοῦτο πάσχειν καὶ καταπεπληγότας τοὺς πολεμίους. Ποιήσαντος δὲ κατὰ τὰς τοῦ Θεοῦ ὑποθήκας τοῦ Γεδεῶνος, τριακόσιοι ἄνδρες εὑρέθησαν ταῖς χερσὶ μετὰ φόβου προσενεγκάμενοι τὸ ὕδωρ τεταραγμένως. Ἔφησέ τε ὁ Θεὸς τούτους ἐπαγόμενον ἐπιχειρεῖν τοῖς πολεμίοις. id est *quotquot procumbentes, eos biberent animosos crederet: quotquot autem trepide & tumultuarie potum sumerent, sic existimaret, eos metu hostium hoc facere. Quod postquam ad mandata Dei fecisset, trecenti inventi sunt cum perturbatione aquam sumere manibus eam ori admoventes. Jussitque Deus ut his assumptis hostem invaderet.* Hæc Josephus. Quem juvat vers. 5. *ut solet lambere canis.* Notum adagium, *ut Canis è Nilo.* Canis animal per se timidum ex Nilo bibiturus metu crocodili bibit fugiens & lambens. Vide Adagia Erasmi & Macrob. Satur. 2. Itaque qui nil metuentes hostem poplite flexo biberant fortiores habiti. Cæteri timidiores, quia canibus similiores, judicati sunt. Atque hos voluit cum hoste miscere prælium. Nunc libet audire eruditissimum Augustinum. Ille Quæst. 37. in Judices, dicit Ebræa sic habere. *Fuit itaque numerus eorum qui manu in os projicientes aquam lamberant, trecenti viri, &c.* Pergit, *Quorum numerus quia 300. erant, signum insinuit crucis, propter literam T. Græcam, qua iste numerus significatur, per quos etiam, gentes magis in Christum credituras, præfiguratum est, quod litera Græca est. Vnde Græcorum nomine Apostolus omnes gentes significat, cum dicit, Judæo primum & Græco. Iste numerus & in vernaculis Abrahæ animadvertendus est, per quos fratrem ab hostibus liberavit, quod enim ibi exuberant 18. (nam 318. fuisse referuntur) videtur mihi significatum, quo etiam tempore fieret id est tertio, quod futurum erat sub gratia. Nam primum est ante legem. Secundum sub lege. Tertium sub gratia. Singula vero tempora senario numero significata sunt propter perfectionem. Nam ter seni, decem & octo sunt.* Quam hæc sint solida, judicet eruditus Lector. Sed quod ad 318. illos vernas attinet, istius περιεργίας pater Augustinus non est. Namque ante eum Tertullianus in carmine adversus Marcionem eadem tradidit.

Ne-

Neque solus his subtilitatibus hæsit Augustinus. *a* Audi Ambrosium, *ut scias non quantitatem numeri, sed meritum electionis expressum. Eos enim adsciscit, quos dignos numero fidelium judicavit, qui in Domini nostri Jesu Christi nomen crederent. Trecentos enim Tau litera Græca significat. Decem & octo autem summam* I H *exprimit, nomen fidei.* Audi & * Eucherium, *Quod vero Abraham tantum in 318. comitantibus adversarios principes debellavit, jam tunc in crucis sacra figuram, quæ per Tau literam Græcam, & Jesu nomen, quod per Jota & Eta Græcis literis scribitur, qui salvator interpretatur, in numero 318. exprimitur.* Glossa ordinaria, *Quisque pro anima sua contra spirituales nequitias bellum gerat cum 318. vernaculis id est cum auxilio* [*S. crucis. Tau enim litera, quæ habet figuram crucis* (de eo videbimus ad Iezech. 9.) 300. *exprimit.* Ex his Cl. *Drusius* facem alluxit difficili, & qui multos exercuit, loco Prudentii, qui extat præfatione in psychomachiam,

a. Tractatu de Abrahami lib. 1. cap. 3.

* in Genesin libr. 2. c. 17.

I H
T

Nos esse large vernularum divites,
Si quid trecenti bis novenis additis
Possint, figura noverimus mystica.

Sed non stetit hoc termino ludendi (quid enim dixero mitius?) libido. Idem ille Ambrosius lib. 1. de fide, Liberius Papa in Epistola ad orientales, & Rupertus, ulterius progessi, existimarunt 318. istis militibus præfiguratos fuisse 318. Patres, qui in victrice Nicæa illum execrandæ memoriæ Arrium damnarunt. Credo bonos istos viros eo die cum hæc scriberent, purgamentum aliquod calcasse. Adeo à Spiritus S. & divini Amanuensis mente aliena chartis illevisse mihi videntur.

CAP XI. vers. 31.

Ebr. ad verbum.	Vulg.
Et erit quodcunque egredietur (sc. primum) è foribus domus meæ in cursum meum, — erit, inquam, DOMINO & offeram illud (in) holocaustum.	Quicunque primus fuerit egressus — cum holocaustum offeram DOMINO.

Ebræa sunt, si quis requirat, וְהָיָה הַיּוֹצֵא אֲשֶׁר יֵצֵא מִדַּלְתֵי בֵיתִי

עוֹלָה וְהַעֲלִיתִיהוּ וְהָיָה לַיהוָה — בֵּיתִי Interpres noster primò; quod generaliter dictum, ut etiam bestias possit comprehendere, ad solum hominem videtur restringere. 2. votum bimembre contraxit in membrum unum. Dico votum esse bimembre, ac proinde Kimchium patrem & filium, nec non Junium Vau expresisse per disjunctivam particulam או *aut. erit Domino* scil. consecratum, aut offeram illud in holoc. si vid. fuerit idoneum sacrificio. Licebat enim ex quinque tantùm speciebus sacrificare Deo, vid. bobus, ovibus, capris, turture, & columbâ: Ἀνθρωποθυσίαν enim semper detestatus est ὁ φιλόψυχος καὶ φιλάνθρωπος Θεός. Sed hæc enallage copulæ pro disiunctiva, licet alibi frequens sit (ut ex. gr. *qui maledixerit patri & matri* Ex. 21. 17. quod Matth. 15. 4. exprimitur ἢ μητέρα) hic tamen Domino Piscatori videtur non congrua, ac perinde esse ac si quis diceret. *Aut animal aut homo*, cum possit esse & animal & homo. Imo si est homo, necesse est ut sit animal. Sic poterat Deo consecrari aliquid & simul offerri in holocaustum, & quodcunque offerebatur in holocaustum, id Deo sacrabatur. Putat itaque inter duo isthæc membra hoc esse discriminis, ut prius promittat consecrationem primi obvii animalis simpliciter, etiam canis vel asini. Potuisset enim redimi juxta præscriptum Legis Levit 27. 11. posterius vero cum tacitâ conditione, si vid. animal illud esset idoneum sacrificio. Sententia autem eorum, qui pro immolatione filiæ contendunt, videtur ex hoc versionis Latinæ loco & vers. ultimo non leviter confirmata esse. Quin & ex hâc versione quæsitum istius ἀνθρωποθυσίας patrocinium. Sic enim hic locus habet in eâ *Factus est ergo Spiritus Domini super Jephte & circuiens Galaad — & transiens ad filios Ammon votum vovit DOMINO*; quasi hæc omnia, quæ jungit Interpres, ab eodem spiritu fuerint profecta. In textu Ebræo narratio voti novam incoat sententiam, quod etiam Cajet. annotavit. Sentio itaque non immolatam sed consecratam Deo & in perpetuum quasi Naziræatum & secessum traditam, innuptam mansisse, ne alterius quam Domini esse videretur. Hinc vers. 38. non vitam amittendam, sed virginitatem conservandam deflevit. Erat enim probrosa virginitas, Esai. 4. Hinc vers. ultimo narrat historia, filias Israel quotannis ivisse ad confabulandum cum eâ atque hoc modo tædium solitariæ vitæ fuisse so-

Vide August. libro 7. Quæst. Quæst. 49.

Ita & Arias Mont, in Comm.

ſolatas. At, inquiunt, nulla extitit lex de virginitate conſervanda, nullum exemplum ejuſmodi voti extat. Quin omnia videntur contra ire & damnare hujuſmodi votum. Reſp. nos non defendere, ſed vehementer improbare viri hujus temeritatem, cum inſigni juris divini ignorantia conjunctam. Et quidem temeritatem duplicem, videlicet temeritatem in vovendo, temeritatem in exequendo: Ignorantiam, ſiquidem Levit. ult. verſ. 4. hæc legere potuiſſet, *Quod ſi fœmina erit*, quæ vid. devota ſeu nuncupata fuerit Deo, *tunc erit æſtimatio tua* 30. *ſicli.* Magna vero & ſtupida temeritas in exequendo iſta fuit, quod toto illo bimeſtri ſacerdotem Levitamve non conſuluerit. Vel ſi placet, eum aut conſuluiſſe ſacerdotes aut à ſacerdotibus monitum, ſubſtituam inſignem contumaciam. Neque hæc tollet Elogium quod Ebr. 11. ipſi tribuit gentium Apoſtolus. ſiquidem in iſto catalogo etiam alii recenſentur, quorum inſignes ſacra hiſtoria prodidit lapſus. Sed & illud addam, non tam ſpectandam hic virginitatem, quam receſſum virginis & ſeparationem ab omnibus mundanis miniſteriis. Ut virginitas intervenerit q. ex accidenti. Si enim fuiſſet maſculus, non opus fuiſſet virginitatis conſervatione; Maritus enim non miniſtrat uxori, nec ſubjectus ei eſt, unde Samuel licet Deo conſecratus, non tamen abſtinuit à conjugio. Fœmina autem Deo devota ſi implicuiſſet ſe matrimonii nexibus, etiam coacta fuiſſet ſervire marito, atque eum quocunque vellet, ſequi.

verſ. ultimo.

Ebr.	Vulg.
תְּלַכֶּנָה לְתַנּוֹת לְבַת יִפְתָּח	Conveniant & plangant filiam Jephthæ —

Hæc interpretatio præcipuum ſtabilimentum fuit vulgatæ ſententiæ. Carthuſianus, *Hoc non feciſſent niſi fuiſſet occiſa.* Illam verò interpretationem Vulgatus debet τοῖς Lxx. qui vertunt θρηνεῖν. Chald. quoque habet לְאִלָּאָה: ad lugendum. Sed nunquid id fieri potuit eâ adhuc ſuperſtite? An ideò ſequetur eam à Patre fuiſſe immolatam? An maritum jam nacta erat?

 Cur

Cur non licebit dicere eas reſtauraſſe planctum virginitatis anniverſaria hâc coitione? Si luxêre mortuam, quid opus erat itione, ſeu, ut vulgatus, coitione in unum. Sed ſecabo hunc nodum, atque ajo hanc interpretionem niti falſa hypotheſi, hâc vid. τὸ לְתַנּוֹת eſſe themate תָּנָה unde תַּנִּין draco, cui in Script. tribuitur vox flebilis, Mich. 1. *faciam planctum* כַּתַּנִּים *ſicut dracones.* Quò reſpicit Job, cap. 30. *frater factus ſum* לְתַנִּים. Dicitur autem תַּנִּים pro תַּנִּינִים & תַּנּוֹת fœm. Mal. 1. At לְתַנּוֹת non poteſt eſſe gerundium ex duplicantibus. Imò neceſſario quieſcentibus Lamed He adſcribi debet. Eſt enim gerund. *Piel*, ut לְגַלּוֹת / Thema itaque erit תָּנָה / vox magis Chaldæa quam Ebræa. Et tamen ex textu Ebræo poterit ejus ſignificatio inveſtigari. Jud. 5. 11. *Ibi* יְתַנּוּ *juſtitias Domini.* Vulg. *narrentur.* Melius, *narrent.* Hic certe *plangendi* notio non quadrat. Atque hic manifeſte apparet, cujus ordinis ſit, nec enim poteſt futurum eſſe ullius ordinis, præterquam quieſcentium Lamed ה / ut יְגַלּוּ / Præterea, ſi ſignificaret *plangere*, conſtrui debuiſſet cum עַל aut ſaltem cum אֶת / quæ particula אֶת ſubauditur quidem in loco Judicum, ſed quo plangendi ſignificatio omnino tolerari non poteſt. Sic ergo expono locum, *ad alloquendum filiam Jephtha*, cum Pagn. Ariâ. Id eſt ad conſolandum. Nam & Latini uſurpant *alloqui* pro *ſolari* & *alloquium* pro *conſolatione.* Ebræi dicunt *loqui ad cor*, unde in gloſſa לְדַבֵּר עַל לִבָּהּ וּלְנַחֲמָהּ *ad loquendum ad cor ejus & ad conſolandum eam.* Kimchi in comment. לְהַשִּׂיחָהּ *ad confabulandum cum eâ*, quod ſecutus eſt Jun. Tig. *ad diſſerendum cum eâ.* Senſus idem. Finis enim confabulationis eſt *ſolari.* Quid ſi & hoc modo, *ad narrandum* vel ut narrarent *filiæ Jeptha* ſc. res lætas, novas, quò ſic levarent ſolitudinis tædium. Certe Jud. 5. non poteſt niſi lætam confabulationem denotare.

LIBER I.

SAMVELIS.

CAP. II.

IN ipso capitis limine habes canticum Hannæ. Illi non facem alluxit, sed tenebras offudit Augustinus libro de Civit. Dei 17. cap. 4. ubi invenies prolixum in hanc religiosæ Matronæ odam commentarium. Non est mihi prolubium omnia examinare. Gustum dabo. Is ergo dum recitat Canticum, Græcæ versionis filum secutus, non solum ab Ebræa, sed & à vulgata Latina immane quantum discrepat. Exempli gratia,

August. ex Græco.	Vulgata.
Dans votum voventi, & benedixit annos justi, quoniam non in virtute potens est vir. Dominus infirmum faciet adversarium suum, Dominus sanctus.	Domini enim sunt cardines terræ & posuit super eos orbem. Pedes sanctorum suorum servabit, & impii in tenebris conticescent: quia non in fortitudine sua roborabitur vir.

Istis vero hæc ex LXX. subjicit Augustinus, *Non gloritur prudens in prudentia sua, & non glorietur potens in potentia sua: & non glorietur dives in divitiis suis, sed in hoc glorietur qui gloriatur,* * *intelligere & scire Dominum, & facere judicium & justitiam in medio terræ.* Horum nec volam nec vestigium in Ebræo invenies. Sed in Græcam versionem infarta sunt ex Jeremiæ cap. IX. ubi tamen postrema aliter leguntur, vid. non ἐν τῷ συνίειν ϗ γινώσκειν τὸν κύριον, ϗ ποιεῖν κρίμα ϗ δικαιοσύνην ἐν μέσῳ τῆς γῆς. Sed hoc modo, ἐν τούτῳ καυχάσθω ὁ καυχώμενος, συνιεῖν ϗ γινώσκειν ὅτι ἐγώ εἰμι κύριος, ὁ ποιῶν ἔλεος ϗ κρίμα, ϗ δικαιοσύνην ἐπὶ τῆς γῆς id est *in hoc glorietur, qui gloriatur, quod intelligat & cognoscat me esse Dominum, qui facio misericordiam & judicium & justitiam in terra.* Nota, *in terra*, non, *in medio terra.* Nota, *me esse Dominum qui facio.* Non vero, *quod intelligit & novit Dominum & facit.* Nunc ergo judica de hoc commentario Augusti-

* id est, *quod intelligit & novit Dominum*, &c. Et sic interpretatur Augustinus.

gustini, *Quid est, facere judicium, &c. in medio terræ? Neque enim non debent facere judicium qui habitant in extremis terræ. Quis hoc dixerit? Cur ergo additum est,* in medio terræ? *Quod & tantummodo diceret, facere judicium & justitiam, magis hoc præceptum ad utrosque pertineret, & mediterraneos & maritimos. Sed nequisquam putaret, post finem vitæ, quæ in hoc agitur corpore, superesse tempus judicium & justitiam faciendi, quam cum esset in carne non fecit, & sic divinum posse evadi judicium, in medio terræ mihi videtur dictum, cum quisque vivit corpore. In hac quippe vita suam terram quisque circumfert, quam moriente homine recipit terra communis, resurgenti utique reddituræ. Proinde in medio terræ id est cum anima nostra isto terreno clauditur corpore, faciendum est judicium & justitia.* Hactenus verba Augustini. Qui & in sequentibus locum illum Ps. 74. *Deus operatus est salutem in medio terræ*, interpretatur de Christo, qui, *dum in terreno habitavit corpore*, salutem nostram operatus est. Ad quam locum plura, σὺν Θεῷ παλάμῃ, dicemus suo loco.

Ad vers. 36. ejusdem notæ commentarium habet, eodem libro, cap. 1. Non lubet ea huc transcribere. immane quoque ab Ebr. veritatis tramite hic exorbitavit vulgatus, sicuti in Censura nostra prolixe ostendimus.

CAP. VIII. vers. 12.

Hoc est jus regis] Ita vulg. LXX. τοῦτο ἔσαι τὸ δικαίωμα τοῦ βασιλέως. Belg. **het recht des Coninck.** Valde hic sudarunt Interpretes, qua prisci, qua novi. Quid enim? an ad jus regis pertinebit adimere possessoribus vineas, agros, &c? Quid ergo peccavit Achab? Distinguunt vulgo inter jus Regis in necessitate & extra necessitatem constituti. *Prædicti omnia,* inquit Carthus. *possunt in necessitate ad jus regis pertinere, quia in tali casu sunt regis seu principis, ad utendum & disponendum de iis secundum exigentiam boni communis. At si extra necessitatis articulum modo prætacto bonis ac sobole subditorum utatur, puta ad proprium commodum, tyrannicum est.* Postea docet aliam esse dominationem naturalem & ordinatam, aliam innaturalem & inordinatam, aliam denique intermediam, &c. Vide & Lyram. Tu disce tiro, in fonte esse vocem מִשְׁפַּט, quæ

Multa necessitate armorum excusantur, facit. a. Histor.

quæ etiam consuetudinem quamlibet significat, non solum bonam & laudabilem, sed etiam malam & detestabilem. Fidem facit vel unicus ille locus hujus libri, cap. 2. v. 13. וּמִשְׁפַּט הַכֹּהֲנִים אֶת־הָעָם quæ verba vulgatus junxit cum præcedentibus, *nescientes Dominum, neque officium sacerdotum cum populo*, scil. scientes. Sed non tantum Chaldæus paraphrastes, sed & Græci verba ista sic acceperunt, tanquam novam sententiam incoantia, *Et hoc erat jus sacerdotum*, &c. jus id est consuetudo, ita amabant cum hominibus agere. Quis enim sibi persuaderi patierur, eos, quid officii sui essent, ignorasse? Sed Serarium audiamus, *Verius tamen est*, inquit, *jus illud pravum esse & falsum. Hic tamen dupliciter proponitur, ut prædictio & descriptio, non ut ejus approbatio sit. Prædictio quippe ejus quod eventurum erat; Et sic juris nomen pro dispositione seu sorte accipitur. Descriptio vero ejus, quod apud Reges Ethnicos fieri soleret, & sic jus significat morem vel consuetudinem, quod Hebr. nomini frequens est, ut infra cap. 27. 11. Ex. 21. 9. & 26. 30. Num. 9. 14. Et 29. 6.* Hæc Serarius. Quibus addo hæc loca, Gen. 40. 13. Jos. 6. 15. Ps. 81. 5. & 119. 132. Koheleth 8. 5. 1. Reg. 18. 28. 2. Reg. 17. 33. & 34. Recte ergo Junius Pisc. & Angli reddidere, *Hæc erit ratio regis*. Deodatus, *Questa sara la maniera che terrà il re*. Genev. *Ce sera ici le traittement que vous sera le roi.* Omnes describunt jus, quod usurpatum vulgo vocitant. Claudam verbis Hugonis Grotii, viri sui nominis, *Quod vero apud Samuelem est de jure regis, omnino recte inspicienti apparet, nec de jure vero intelligendum, id est, de facultate honeste & juste aliquid agendi (longe enim alia vivendi ratio præscribitur Regi in ea parte legis, quæ est de officio regis. Deut. 17. 14.) neque nudum factum: nihil enim esse in eo eximium, cum injurias facere etiam privati privatis soleant: sed factum, quod, effectum aliquem juris habeat, id est non resistendi obligationem.* lib. 1. de jure belli & pacis, cap. 4. pag. 97.

Thomas l. 3. de regimine principum, cap. 11. asserit hoc jus esse bonum, non simpliciter in se, sed respectu hominum adeò contumaci & ad malitiam projectorum, quos tyrannice & despotice gubernari & justum sit, sit perpetuant vel uti eorum pœna & correctio.

Cap. IX. vers. 2.

Erat ei filius vocabulo Saul, electus & bonus. Et non erat vir de filiis Israel melior illo.] Ita Vulg. Lxx. *εὐμεγέθης καὶ ἀγαθός, καὶ οὐκ ἦν ἀνὴρ ἀγαθὸς ὑπὲρ αὐτόν.* Discrepant in priori epitheto. Cætera conspirant. Ex voce *electus posset quis di-*

cere inquit Carthuſianus, *Si electus, ergo & prædeſtinatus. Sed electus in ſcriptura frequenter aliter quam pro prædeſtinato ſumitur, ut Pſal, 104. Et Pſal. 77.* Electos Iſrael non impedivit, *Fuit ergo electus id eſt elegans, magna prærogativa in naturalibus & * bonus moraliter.* Et paulo poſt, *Per hæc verba videtur ſpecialiter innui præcipua ejus excellentia in omni virtute, ſeu magna valde virtuoſitas ejus, propter quam nemo in populo Iſrael fuit dignior eo ad regnum.* Itane Carthuſiane? Ergone ipſum quoque Samuelem virtute ſupergreſſus eſt? Nos ſcimus Ebræum בָּחוּר quod Vulgatus *electum* tranſtulit, paſſim *juvenem* notare, atque ita alibi non ſemel à vulgario interprete redditum. Scimus Ebræum טוֹב proprie quidem & πρώτως ſignificare *bonum*, at paſſim quoque pro *pulcro* poni. Ex.gr. Gen. 6. 1. *Et viderunt filii Dei filias hominum*, כִּי טוֹבוֹת / Vulg. *quod eſſent pulcra.* Auguſt. de Civit Dei, 14. 23. *conſuetudo Scripturæ eſt, etiam ſpecioſos corpore* bonos *vocare.* Contra רַע malus paſſim pro deformi uſitatur, Gen. 41. *vaccæ* רָעוֹת id eſt deformes, macilentæ. Jonathan, שְׁפִּיר / *pulcer.* Kimchi, טוֹב בְּתֹאַר וּבְמַרְאֶה id eſt pulcer forma & aſpectu. Cajet. *Dictio Ebræa licet bonitatem ſignificet, tamen pro pulcritudine ponitur. Unde crediderim ſenſum literalem eſſe, & non erat pulcrior illo. Ita & Serar. in comm. Vatab. procop.*

* Ita & Ablenſis & Gregorius lib. 4. 34. & Lyra.

CAP. XVIII. verſ. 10.

Et prophetabat Saul in medio domus ſuæ] In decreto Gratiani, parte 2. cauſ. 1. Quæſt. 1. §. *prophetavit*, probandæ iſti concluſioni, *Sacerdotem malum etiam poſſe conficere corpus Chriſti*, inter alia allegantur & illa ex tractatu Auguſtini in Epiſtolam Johannis, *Prophetavit Saul Rex malus cum etiam S. David perſequeretur. Non ergo ſe jactent, qui forte ſine caritate habent ſanctum munus Dei, ſed videant qualem rationem habituri ſint cum Deo, quod ſancte utuntur.* Sed diſce, φιλόγλωττε adoleſcens, prophetare hic nihil aliud eſſe & ſpiritu malo actum, ſermones & geſtus ita componere, ut ſancti prophetæ bono ſpiritu acti ſolebant. Hoc notarunt Lyra, Carthuſ. & ex vetuſtioribus Procopius. Ipſos quoque prophetas, quos ſacer ille Spiritus afflaverat, profanum vulgus inſanire credebat. Hinc Chald. reddit וְאִשְׁתַּטֵּי & inſanivit. Kimchi, *loquebatur verba inſaniæ.* Serarius, *propheta-*

phetare hic est furere, bacchari, arreptitiorum more insanire, absurda & loqui & agere. Certe tales passim describuntur à Poëtis Gentilium vates, unde prophetas Enthusiastas quoque dixere, ut ex Strabone, Plutarcho & Platone & aliis liquet. Talis describitur Æneidos 6. sacerdos illa, quam consulit Æneas,

——— cui talia fanti
Ante fores subito non vultus, non color unus,
Non comptæ mansere comæ, sed pectus anhelum.
Et rabie fera corda tument, majorque videri,
Nec mortale sonans, afflata est numine quando
Iam propiore Dei.

Ecce Deum vocat Apollinem id est ipsum illum Spiritum, quo Saul incaluit, hoc ipso versu Spiritus S. appellat *Spiritum malum Dei*, & cap.16. v.14. vel 15. *spiritum malum à* DOMINO. Pergit Poëta paucis interjectis,

At Phœbi nondum patiens immanis in antro
Bacchatur vates, magnum si pectore possit
Excussisse Deum, tanto magis ille fatigat.
Os rabidum, fera corda domans.

Et rursus,

Talibus ex adyto dictis Cumæa Sibylla
Horrendas canit ambages, antroque remugit,
Vt primum cessit furor & rabida ora quierunt, &c.

CAP. XXI. vers. 13.

Καὶ ἠλλοίωσε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐνώπιον αὐτοῦ, καὶ προσεποιήσατο ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ, καὶ ἐτυμπάνιζεν ταῖς θύραις τῆς πόλεως, καὶ παρεφέρετο ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ, καὶ ἔπιπτεν ἐπὶ τὰς θύρας τῆς πόλεως, καὶ τὰ σίελα αὐτοῦ κατέῤῥει ἐπὶ τὸν πώγωνα αὐτοῦ. Hactenus Græca interpretatio. Quæ ab Ebræo textu immane quantum discrepat. Videamus singula membra.

Τὸ πρόσωπον αὐτοῦ] Ebr. טַעְמוֹ / Vulg. *os suum.* Vox Ebr. proprie gustum seu saporem significat. Inde transfertur ad totius corporis habitum in sermone, gestu, forma. Ad animum translata significat mentem, rationem, sensum. Vnde Cajet. reddit, *prudentiam*, Junius *speciem suam*, Genev. *son maintien.* Deod. *Egli si contraffece*, Et in margine, *mutiò la sua maniera.*

Καὶ προσεποιήσατο ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ.] Latina versio, *& assimulavit in die illo.* Hæc omnino redundant. Hic enim vel duæ versiones, vel versio & glossema coaluerunt. Quod insolens non est in hac versione. Cæterum illud ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ unde haustum sit, nescio.

Καὶ ἐτυμπάνιζεν — πόλεως] Et hoc membrum in Ebræo non extat. Est enim vel alterius interpretatio vel glossema membri penultimi transpositum. Latina versio, *& tympano cecinit in portis urbis.*

Καὶ παρεφέρετο ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ.] Melius αὐτῶν. Certe in Ebræo est, בְּיָדָם *in manibus eorum*, Vnde liquido apparet, illam lectionem ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ, *in manibus suis*, quam secutus Augustinus, neutiquam posse consistere. Latinus Interpres, *Et prætervehebatur in manibus ejus.* Alii, *ferebatur manibus eorum*, Nam fingebat se destitui pedibus inquiunt, ac manibus suis se sustentabat, aut portabatur manibus aliorum, instar hominis cui sanum sinciput non est. Vulg. *collabebatur inter manus eorum.* Quod omnes, quos ego vidi, Interpretes de lapsu corporis intellexere. Lyra, *collabebatur sicut epilepticus.* Vide & Carthus. Alii, sicut furiosus & ebrius, cujus pedes non faciunt officium. Omnem istam pugnam dirimit Originarius textus, וַיִּתְהֹלֵל בְּיָדָם *& insanum se fingebat in manibus eorum.* Quis adeo in Ebraïsmo hospes est, ut ignoret τὸ הלל in significatione *insaniendi* passim esse obvium? Ecce tibi Ps. 5. 6. Ps. 75. 5. Job. 12. 17. Quis & illud nescit, in conjugatione *Hithphael* fictam actionem sæpe repræsentari? Nullæ ergo hic infantibus tenebræ. Kimchi *fecit opera stultitiæ & insaniæ coram illis, cum adhuc versaretur in manibus eorum, nam circumdederant eum.* R. Sal. exponit per בשתטה insanum se fingebat. Nec dissentiunt Cajetanus, Bened. Arias & Pagn. Sed an fortassis vulgatus Interpres fictum mentis lapsum intellexit? Ego ut hic ἐπέχω, ita plane nullus dubito, quin Græci Interpp. suum illud παρεφέρετο aliorsum acceperint atque eorum interpretes voluere. Siquidem παραφέρεσθαι etiam dicuntur mente capti. Et παραφορὰ furor, insania, & παράφορος insanus, cujus mens à ratione aberrat, delirus, & παραφόρως, errabunda mente, insanè. Vide Budæum, Henr. Stephanum & alios. Atque ita Græcis cum Ebræo pulcrè conveniet.

Καὶ

Καὶ ἐτύπτεν ἐπὶ ταῖς θύραις τῆς πόλεως.] Alii codices proprius ad Ebræum textum accedentes, ἐπὶ ταῖς θύραις τῆς πύλης id est *& incidit in januas portæ*, non, urbis. Vulg. *Et impingebat in ostia portæ.* Alia interpretatio, uti supra vidimus, καὶ ἐτυμπάνιζε, q. d. cum toties & tanto cum impetu impegisse in ostia, ac si tympanum aliquod pulsaret. Nugæ. Ebræa vox וַיְתָו significat, delineare, scribere, signare, quod nec Lyra, nec Carthus. ignorarunt. Lyra, *In Ebræo habetur, & pingebat super ostia, faciendo sibi figuras quasdam, ut solent fatui.* Chaldæus וּמְשַׂרְטֵט & *lineabat*, R. Sal. *scribebat.* Consentiunt Cajet. Bened. Pagn. Arias. Nota tiro, esse Futurnm Phiel ἀποκοπὴν, pro וַיְתַוֶּה / Thema enim est תָּוָה /

Hæc prolixius ad tironum captum explicui, ut appareret, quam contorta sit illa Augustini Allegoria, quæ extat in comm. ejus ad Ps: 33. Ebr. 34. Cujus titulus iste est Græco, ὅτι ἠλλοίωσε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ἐναντίον Ἀβιμέλεχ καὶ ἀπέλυσεν αὐτὸν καὶ ἀπῆλθε. Sed antequam Allegoriam istam proponam monendus mihi tiro est, *Abimelech* nomen regum Palæstinæ commune fuisse. Kimchi, *aut duo nomina habuit* (vid. Achis & Abimelech) *aut est nomen generale omnium regum Palæstinæ. Siquidem invenitur & temporibus Abraham & temporibus Isaac.* Basilius, τοῦτον λόγον τινὰ φθάσαντα ἐκ παραδόσεως εἰς ἡμᾶς ἔχομεν, ὅτι οἱ βασιλεῖς τῶν ἀλλοφύλων κοινὸν μὲν εἶχον ὄνομα, τὸ Ἀβιμέλεχ, ἴδιον δὲ ὃ προσηγορεύοντο, Ita *Pharao* commune nomen regum Ægypti fuisse, nemo tam rudis qui nesciat. Ex priscis Theologis Græcis nonulli fuere qui pro Ἀβιμέλεχ legere Ἀχιμέλεχ. Vnde hæc coram Achimelech sacerdote gesta arbitrantur, 1. Sam. 21. Vide Theodoretum & Basil. Sed nunc Augustino aurium operam locate sultis. Primò non capit, quomodo hic vocetur *Abimelech*, qui 1. Samuelis 21. *Achis* vocatur. Recurrit ergo ad Allegoriam, cui postquam multa propylæa præstruxisset, sic tandem infit, *Non ergo nihil significat & quod nomen mutatum est, & quod hic dictum est*, coram Abimelech, *ibi*, coram Achis *dici. Non desuerunt docti viri, qui nobis nomina ex Ebræo in Græcam linguam, & in Latinam transferrent. Consulentes ergo nomina ista invenimus, Abimelech interpretari*, patris mei regnum (at hoc esset *Abimalchuth* vel *Abimamlachah*) *& Achis interpretari*, quomodo est. (at in qua lingua? Certe non in Ebræa.) *David, manu fortis.*

Et hoc non capio.) Et multis interjectis, col. 230. C. *Mutavit ergo vultum suum coram Abimelech. Quid est, coram Abimelech? Coram regno patris. Quid est coram regno Patris? Coram Judæis.* Et dimisit eum & abiit. *Quem dimisit? ipsum populum Judæorum demisit & abiit. Quæris modo Christum apud Judæos & non invenis.* Interpretamentum autem τοῦ Achis, *quomodo est*, refert ad Judæos interrogantes Dominum in Euangelio, *Quomodo potest hic nobis dare manducare carnem suam?* Hæc Aug. concione prima. Piget cætera transcribere. Tu nota tiro, hanc allegoriam in eo quoque adversari literæ, quod pronomen *eum* ad Regem Achis referat. Hic enim est sensus literalis, *Et demisit Rex Achis Davidem & abiit David.* Postea progreditur Augustinus, ipsam historiam 1. Samuelis 21. allegorice de Christo interpretaturus. *Affectabat* (ita enim vertit τὸ προσεποιήσατο) id est *affectum habebat. Quid est, affectum habere? Quia compassus est infirmitatibus nostris & ideo voluit ipsam carnem suscipere in qua mortem occideret.* Et paulo post, *Ergo affectabat, quia pervenit usque ad mortem crucis. Et quia qui crucifigitur, in ligno extenditur; ut autem tympanum fiat, caro id est corium in ligno extenditur, dictum est, & tympanizabat id est crucifigebatur, in ligno extendebatur.* Et rursus aliquot verbis interjectis, quibus τὸ *tympanizare ad ostia civitatis* explicat de pulsatione cordium, *Et ferebatur manibus suis. Hoc vero, fratres, quomodo fieri possit in homine quis intelligat? Quis enim portatur in manibus suis? Manibus aliorum potest portari homo, manibus suis nemo portatur. Quomodo intelligamus in David secundum literam, non invenimus: at in Christo invenimus. Ferebatur enim Christus in manibus suis, quando commendans ipsum corpus suum ait,* Hoc est corpus meum. *Ferebat enim illud corpus in manibus suis.* Quæ tamen concione 2. paulo aliter protulit, *Quomodo ferebatur manibus suis? Quia cum commendaret ipsum corpus suum & sanguinem suum, accepit in manus suas quod norunt fideles, & ipse se portabat QUODAMMODO, cum diceret, Hoc est corpus meum.* Vide Lector quantum detrimenti attulerit doctissimo Patri linguæ Ebrææ ignorantia. Conferat hæc vel puer elementa Ebraïsmi doctus cum fontibus, & demirabitur ejusmodi allegoriam magno Augustino excidisse.

CAP.

CAP. XXIII. verf. 26.

David desperabat se posse evadere à facie Saülis] Ita vulg. Ebr. ויהי דוד נֶחְפָּז *Et fuit David festinans abire à facie Saulis* חפז extra omnem controversiam significat: *festinare.* Ebræi in fine Epistolarum, ubi nos sæpe usurpamus voculam *raptim*, scribere amant בְּחָפְזִי / *in festinatione mea.* Cajet. *Non desperatio sed festinatio ad recedendum ut evaderet, describitur.* Desperationem Ebræum נואש exprimit. Stadium ergo plane imaginarium sibi fingunt Lyra & Carthusianus, quando anxie quærunt, *quomodo desperatio cadere potuerit in Davidem, qui per revelationem divinam certitudinaliter habebat, se post Saulem fore regem*, annon ergo David dubius fuerit in fide? Ad hoc quidam respondent, inquit Carthus. quod non desperavit evasionem prò se, sed pro suis. Alii, quod non desperavit evasionem pro sua persona, quoniam certus erat de impletione divini promissi, sed desperavit se posse evadere absque bello cum Saule. Postquam autem has responsiones rejecisset Carthus. ostendissetque ex aliis locis, Davidem pro se quoque metuisse, er. gr. 1. Sam. 27. 1. & 20. hanc tandem probare videtur responsionem, Davidem desperasse se posse evadere secundum ordinem & processum proximarum & naturalium causarum seu propriis viribus. En *σκιομαχίαν*. Aliter nodum istum solvit Burgensis, *Translatio nostra*, inquit, *hic multum deviat ab Ebr. veritate. Ibi enim non fit mentio de desperatione. Sed in Ebr. habetur, David festinabat, &c.* Quid ad hæc Carthus. *Male sonat*, inquit, *asserere, quod translatio nostra deviet ab Ebr. veritate. Sic enim deviaret à veritate, & falsa esset.* Concedimus totum. Sed quid tandem respondet Carthusianus? *Idcirco tenendum est, quod sermo ille Hebraicus* FORSAN *sit ad utrumque horum æquivocus.* Sed quid si forte non sit æquivocus? Quid si nunquam desperationis notionem habeat? Quod in tam ardua quæstione tenendum est, firmiore tibicine sustentandum erat.

LIBER II. SAMVELIS.

CAP VI. verſ. 3. 4.

THeologi Proteſtantes, nominatim Hunnius, in loco de Eccleſia, adverſus Pontificios oſtenſuri, tantum abeſſe ut Eccleſia N. T. uni certo loco affixa ſit, ut ne quidem tabernaculum & arca fœderis in uno loco ſemper fuerit, ſtationes ejus varias recenſent. Namque inter alia loca, ubi ſubſtiterit, etiam Gibeam memorant, decepti interpretatione vulgati Interpretis & Germanica Lutheri. At ego arcam fœderis in urbe Gibea unquam ſubſtitiſſe cum D. *Tarnovio* intrepide nego. Abinadab iſte non habitabat in Gibea, civitate tribus Benjamin (Jud. 19. 16. 1. Sam. 22. 6.) ſed in Kirjath Jearim 1. Sam. 6. 21. & 7. 1. vel 2. ſitâ in tribu Juda, Joſ. 15. 60. unde 2. Sam. 6. 2. appellatur *Baale Juda.* Unde ergo nata opinio de ſtatione in Gibea? Ex ambiguo vocis גִּבְעָה 1. Sam. 7. 1. aliis 6. 22. Et 2. Sam. 6. verſ. 3. 4. Licet enim vox iſta alibi nomen urbis proprium ſit, primario tamen *collem* ſignificat. Vnde & Lxx. ἐν τῷ βουνῷ. Sic & Chald. & Jun. Piſc. & alii. Illud autem אשר vel refertur ad domum, *quæ domus erat in colle*, vel ad ipſum Abinadab, *qui habitabat in colle.* Hæc deſcripſi ex exercit. Biblicis D. JOH. TARNOVI. Verbum addam ad hunc locum. verſ. 2. vulg. & Lutherus מִבַּעֲלֵי יְהוּדָה ita reddiderunt, *de viris Juda*, **van den burgeren Juda.** At ex collatione hujus loci cum 1. Chr. 13. 6. liquet *Baale Juda* nomen urbis eſſe, quæ ibidem alio nomine *Kirjath Jearim* appelatur. Ex hac collatione & illud liquet, מבעלי יהודה idem eſſe quod בַּעֲלָתָה *Baalam*, Sic enim habent Ebrea 1. Chron. 13. 6. *& aſcendit David* בַּעֲלָתָה אֶל קִרְיַת יְעָרִים ut potius ſic vertendum fuerit *Baalima Juda*, ם hoc loco motum ad locum denotante. Vide quæ ſupra ad Geneſ. 13. notavimus.

CAP.

CAP. VII. verſ. 19.

וְזֹאת תּוֹרַת הָאָדָם יְהוִה אֲדֹנָי Genuiuam horum verborum mentem non difficile erit ex antecedentibus eruere. Valde amplificat David gratioſam illam Dei promiſſionem de perpetuando ejus regno. Demiratur Deum tam familiariter ei συγκαταβαίνειν & ſermones miſcere, ac ſi amicus cum amico ageret. *Hoc parum viſum eſt in conſpectu tuo Domine, niſi loquereris etiam de domo ſervi tui in longinquum*, וְזֹאת תּוֹרַת הָאָדָם יְהוִה אֲדֹנָי *idque* [*ſecundum*] *conſvetudinem hominis*, vel hominum, *DEVS Domine*. Frequens eſt Ellipſis literæ Chaph in Ebraïſmo. Eam ſi hic admittas, & referas hæc verba ad τὸ *loquereris*, optime fluet ſententia. In eandem ſententiam Junius, *idque ratione humana Domine Jehovi*. und daſſelbe [nach] der menſchen weyſe / O Herr GERR. Aſtipulatur Scindlerus, qui huc quoque reducit Chaldæam, וְדָא חֲזֵיא לִבְנֵי אֱנָשָׁא *& hoc* [hic agendi modus] *conveniens eſt filiis hominum*, q. d. ita ſolet amicus cum amico colloqui & familiariter animi ſui ſententiam depromere. Atque ita explicari etiam poteſt verſio Græca, *οὗτος δὲ ὁ νόμος τοῦ ἀνθρώπου κύριέ μου κύριε.* Genevenſes, & Angli verba Ebraïca pronuntiatione juvant quaſi interrogatio eſſet, *Eſt-ce ici la façon des hommes Seigneur Eternel?* Angli, And is this the manner of man O Lord God? Atque hic imitati ſunt R. Salomonem & R. Jeſaiam. Quorum ille ſic inquit ad hunc locum, בתמיה ראוי להתבשר כן לבשר ודם id eſt *cum admiratione* [hoc dicit David, q. d.] *an conveniens eſt, talia nuntiare carni & ſanguini?* Hic vero locum ſic παραφράζει. *Eſt ne hac conditio hominis ut inveniat gratiam in oculis tuis & tanti æſtimetur? Novi me indignum eſſe hoc honore*, &c. Examinemus nunc duas interpretationes. Vulgatus, *iſta eſt enim lex Adam*. Quæro, quid ſibi velit illud *enim*. Quo reſpiciat, cum quibus verbis cohæreat? Miror, cur τὸ הָאָדָם reddiderit, *Adam*, tanquam ſi primus humani generis pater denotaretur. Obtendet patronus articulum ה / quo nomen ſpeciei אָדָם ad primum hominem reſtringi ſolet, ut cum dicimus ὁ προφήτης, ὁ ἀπόστολος, ὁ θεόλογος de uno inter Prophetas, Apoſtolos & Theologos principe. Sic הַשֵּׁם τὸ ὄνομα, הַדָּבָר ὁ λόγος, verbum Dei. Ego ut hæc non

inficior, (existimo enim & hic locum habere istud Galeni, *εἰώθασι οἱ ἄνθρωποι τὰ πρωτεύοντα ἐν τῷ γένει τῷ τοῦ γένους ὀνόματι προσαγορεύειν*, id est *Amant homines ea quæ in genere aliquo primas tenent, generis nomenclatura exprimere.*) ita vicissim illud quoque postulo, à nómine *Adam*, cum primi parentis nomen est, aliquando abesse articulum, Ex. gr. Gen. 4. 1. & contra, cum nomen speciei est, præire articulum. Atque hoc velim à tironibus semel observari. Sic dico. Tantum abest, ut articulus ה huic voci præfixus, nominis appellativi; ejusque absentia, proprii index sit, ut contrarium hic fere obtineat. Consule priora Geneseos. Alia est ratio nominum propriorum, quæ nunquam appellativa sunt, ut Abraham, Jacob, David. Ea enim nunquam admittunt articulum: alia eorum, quæ *πρώτως* appellativa sunt, id quod & in complurimis locorum nominibus observare est, הָרָמָה / הַלְּחִי &c. Sed quid opus est tot verbis? Ipsi Pontificii vocem *Adam* per hominem exponunt. Lyra, *ut scilicet quilibet sit sollicitus & desiderans posteritatis suæ prosperitatem.* Et Emanuel Sa, plane, ut nostri, *Lex Adam id est hominis q. d. sic mecum agis, ut solet homo cum amico.* Carthus. duplicem affert interpretationem, prima est, *hæc est proprietas hominis protoplasti, seu jussio ei facta, vid. sollicitudinem gerere de prolis successione & prosperitate.* Vel hæc est lex Adami id est *hominis, ut gratias agat Deo de beneficiis suis.* At quomodo hæc postrema interpretatio, manente vocula *Enim*, cum antecedentibus cohæret? Vides lector, omnes in eo conspirare, nomina illa Dei vocandi casu exprimenda esse. Lutherus, & ex eo Belgæ, **dat is een wyse eenes menschen die Godt de Heere is.** Hoc est, *Hæc est ratio hominis qui Dominus Deus est.* Prolixe super hoc loco disserit *B. Lutherus* * tomo 8. Jenensi Germ. pag. 145. & seq. Existimat Davidem respicere ad Messiam, eumque hic describi *θεάνθρωπον*, hominem simul & Deum Dominum. Tu cave, tiro, ex hoc loco pro isthoc articulo argumentum adversus hæreticos depromas. Christum Jesum esse *θεάνθρωπον* articulus immotæ veritatis est. Conspiret quicquid uspiam est hæreticorum: jungant fœdere cum ipsis inferorum portis, nunquam hanc veritatem evertere valebunt. Certum est, ex ipsis Vet. Test. tabulis hunc articulum probari posse. Concedo ex totius hujus promissionis serie per consequentiarum

* Ibidem hujus versionis authorem laudat Bernardum Zieglerũ, & agnoscit nullum veterum ita exposuisse.

rum ambages probari posse utramque Messiæ naturam. At ex his verbis nihil nisi precario obtineri posse contendo. Quod si ita scriptum esset, וְזֹאת תּוֹרַת הָאָדָם אֲשֶׁר יֱהוִה אֲדֹנָי meliùs procederet argumentum.

Sed non tollam sic manum de hac tabula: Excutiendus obiter locus geminus & ejusdem argumenti est, 1. Chron. 17. 17. Ubi eandem orationem his verbis Spiritus S. exprimit. *Et parum visum est hoc in oculis tuis, Deus, adeo ut locutus sis de familia servi tui in longinquum,* וּרְאִיתַנִי כְּתוֹר הָאָדָם הַמַּעֲלָה יְהוָה אֱלֹהִים *& provideris mihi secundum rationem hominis [hanc] excellentiam,* DOMINIE *Deus.* Ita positum fuerit רְאִיתַנִי pro רָאִיתָ לִי / Porro ראה *video*, seu, ut prisci loquebantur, *specio*, pro *provideo*, *prospicio*. Ebræi enim cum composita verba non habeant, eorum loco simplicibus utuntur. Pisc. *& aspexeris me secundum rationem hominis* id est humanam, [*quoad*] *hanc excellentiam,* DOMINE *Deus.* Angli, *secundum rationem hominis magnæ dignitatis* DOMINE *Deus.* Probarem, si esset כְּתוֹר הָאָדָם בַּמַּעֲלָה / Vulg. *Spectabilem me fecisti supra omnes homines, Domine Deus.* Quæ interpretatio cum fontibus neutiquam potest conciliari. Illud tamen recte quod bina illa Dei nomina vocandi casu expresserit. Lxx. καὶ ἐπεῖδές με ὡς ὅρασις ἀνθρώπου, καὶ ὕψωσάς με κύριε ὁ θεὸς id est *Et aspexisti me, tanquam aspectus hominis, & exaltasti me Domine Deus.* Videntur accepisse תּוֹר pro תֹּאַר / Cæteri vocem eam accepere, tanquam synonymam nominis תּוֹרַת / omnes vero in universum in interpretatione nominum Dei conspirandam Trinitatem. Itaque minus solidum rursus illud argumentum est, quod ex hujus loci versione Germanica aut Belgica pro Jesu Christo θεανθρώπῳ vulgo depromunt. Versio Germ. seu Belgica ita sonat, si Latinè reddas, *Et aspexisti me tanquam in figura hominis* (Osiander, *tanquam figuram hominis*) *qui est in supernis Dominus Deus.* Hoc sensu, Intelligo ista in me non quadrare, sed in Messiam, cujus ego typus seu figura sum, qui & Deus & homo futurus est, &c. Huic interpretioni multa obstant. Posito enim מַעֲלָה hic idem esse quod מָרוֹם / tamen sic dicendum fuisset, כְּתוֹר הָאָדָם אֲשֶׁר בַּמַּעֲלָה וגו׳ Nunc adi ad Exercit. Biblicas D. JOH. TARNOVI qui prolixius hæc loca examinavit.

CAP. XIX.

Gretzerus lib. 1. de cruce, cap. 6. *Ne quis miretur*, inquit, *me quercum, in qua Absolon capillis pependit, vocasse crucem, vere enim crux fuit crucisque Dominicæ manifesta figura, in qua Absolon pendens Christum præfigurabat.* O tristes ineptias! Ergone consceleratum illud caput sanctissimi Salvatoris typus fuit?

CAP. XXI. vers. 6.

Ut crucifigamus.] Ita vulgatus. At vox Ebræa significat *suspendere*. Crucis supplicium Ebræorum Respublica ignoravit. Lxx. *καὶ ἐξηλιάσωμεν αὐτοὺς, & soli exponamus eos.* Cajet. *nihil dicitur de cruce in specie.*

LIBER II.

REGUM.

CAP. II. vers. 9.

Ebr.	Vulg.
וִיהִי נָא פִּי שְׁנַיִם בְּרוּחֲךָ אֵלָי / Sit quæso duplex portio de spiritu tuo super me.	Obsecro ut fiat duplex Spiritus tuus in me.

Locum hunc prima fronte subobscurum illustrat locus Deut. 21. 17. *Agnoscet filium primogenitum minus amatæ, ut det ei* פִּי שְׁנַיִם בְּכֹל אֲשֶׁר יִמָּצֵא לוֹ *duplam portionem de omni quod inventum fuerit ei.* Vulg. *de omnibus quæ habuerit, cuncta duplicia* Chald. תְּרֵין חוּלָקִין *duas portiones.* Eadem locutio extat Zach. 13. & in Ebræo in Chald. Ubi Lxx. *δύο μέρη.* R. Levi hæc Elisæi verba sic ὡς ἀφορίζει, *Quando separabis & distribues de spiritu tuo*

super

super filios prophetarum tunc sit quaeso mea portio dupla ex adverso uniuscuiusque eorum. Ita & Jun. & Pisc. & Angli & Tigurini. Neque dissentiunt Genevenses, *Je te prie, que i' aye de ton esprit, autant que deux.* Nec Deodatus, *sia in me la parte di due del tuo Spirito.* Tralata ergo locutio à divisione corporalium bonorum ad divisionem spiritualium. Vulgatus Interpres ab hoc tramite discedens occasionem Interpretibus præbuit, alienas & supervacaneas quæstiones movendi. Plerique enim Interpretes hoc sancti viri αἴτημα sic interpretati sunt, ac si petiisset duplam portionem Spiritus, respectu ipsius Eliæ. Carthus. *Hoc dupliciter explanatur.* 1. *quod Elisæus petivit, gratiam spiritualem Eliæ concessam ad prophetandum & ad faciendum miracula duplicari in se, ita quod haberet eam in dupla portione respectu Eliæ,* &c. Etiam Lutherus, dum in Vulgati Interpretis vestigia pedes suos ponit, mentem Prophetæ assecutus non est, **dat uwen geest by my zy tweevoudigh.** Quod sic explicat, *ut majori cum efficacia & potentia possim concionari.* At huic expositioni objici video ab Interpretibus illud Salvatoris, non est discipulus supra Magistrum, *Nimis præsumptuosum fuisset,* inquit Lyra, *si Elisæus duplam potestatem respectu magistri sui petiisset.* Ad illud vero, quod Interpretes Eliæ 8. Elizæo vero 16. miracula adscribunt, etiam commode satis ibidem respondet. Quid ergo? Duplicem spiritum referunt Lyra, Carthus. & alii, ad duo dona prophetiæ & miraculorum, ut non quæsiverit in istis ἀριστεύειν aut τοῦ διδασκάλου ὑπερέχειν εἶναι sed eadem eodem gradu sibi optaverit. At ne hoc quidem Cajetano facit satis. Audiamus acutissimi ingenii & liberi oris Cardinalem, *Juxta Ebræum habetur,* os duorum, *Hac appellatione scriptura alias nominat portionem duplicem, quæ primogenito debebatur, — quia loco duorum succedebat. Petit ergo succedere Eliæ, non in agris, &c. sed in spiritu Eliæ tanquam primogenitum in duplici portione. Ita quod plus petit quam duplicem Spiritum, prophetiæ vid. & miraculorum. Quoniam petit succedere in spiritu Eliæ jure primogeniti, quod est præferri cæteris filiis Eliæ spiritualibus. Est succedere non solum in spiritu miraculorum & prophetiæ, qui erat in Elia, sed etiam excellenter* (respectu aliorum condiscipulorum) *habere hujusmodi spiritum, sicut primogenitis excellenter* (respectu fratrum) *succedit in donis paternis.* Hæc Cardinalis Serarius, *Alii volunt minorem [spiritum postulasse,] ut si*

Eliæ spiritus in tres partes divideretur, Elisæus tantum duas haberet, tanquam primogenitus, &c. *Idque phrasis Ebræa hoc loco importat.* Sed an textus Vulgatus idem quoque importat? Hoc silentio prætervehitur Serarius. Summa summarum huc redit, condiscipulos, non præceptorem antecellere voluit sanctissimus Elisæus.

Ibid. vers. 14. *ποῦ ἐστιν Θεὸς Ἠλίου* * ΑΦΦΩ.] Ita expresse invenies in versione Græca hæc Ebr. / איה יהוה אלהי אליהו אף הוא / Quæ vulgo in hunc modum reddunt, *ubi est DOMINUS Deus Eliæ; etiam ipse?* Vulg. *etiam nunc.* In cujus interpretatione & illud observa, voces istas, *Et non sunt divisæ*, non extare in Ebræo, sed desumtas esse ex Græco, *καὶ οὐ διῄρεθη*. Ut frustra sint qui istis colligunt Elisæum inferiorem fuisse meritis suo magistro ut loquitur Carthus. Itaque Joh. Benedictus eas obelo jugulavit. Sed redeamus ad vocem *ἀφφώ*, quæ doctissimorum virorum, qua veterum qua recentiorum, industriam fatigavit. Aliquid & quasi per transennam hic vidit Cl. Drusius in notis ad fragmenta Incomparabile illud Equitum & literatorum decus, * DANIEL HEINSIUS omnibus Interpretibus hic otia fecit. Animus erat locum integrum, utpote varia & recondita eruditione vernantem, huc transcribere. Sed quia incomparabile illud scriptum non ita pridem ex officina Elzeviriana prodiit & omnium jam manibus teritur, operam istam mihi compendi-faciam.

* alii codices Αφώ, alii Απφώ.

* Prolegomenis in Aristarchum Sacrum.

CAP. III. vers. 27.

Et accepit [Rex Moab] *filium suum primogenitum.*] Ita Vulgatus, Lutherus Pisc. Angli Genev. Ad quem locum multa commentati sunt Theologi. Monendi tamen sunt verbi divini Interpretes, istam sententiam non omnino immotæ veritatis esse. Ebræum enim affixum, quod est in voce / בנו / indifferens est ad utrumque, *filium suum*, &, *filium ejus.* ejus vid. regis Edom. Et quidem posteriorem sententiam elegerunt *Junius* & *Deodatus.* Juvare eos aliquantulum videtur locus Amos 2. 1. *Eo quod combusserit* Rex Moab *ossa regis Edom in calcem.* Sic & hoc parallelon obnoxium est exceptionibus. Ego in censura mea prolixe disserui de hoc loco. Omnia quæ hinc inde afferuntur, examinavi. Video utrinque paria rationum momenta.

Ita-

Itaque dubito, & plane, quod ajunt Græci, *τὴν γνώμην ταλαντεύω.*

CAP. V. verſ. 18.

Ebræa *αὐτολεξεὶ* ita ſonant, *Hac in re condonet DOMINVS ſervo tuo, cum ingreditur dominus meus ædem Rimmonis, ad incurvandum ſe ibi (nam is nititur manu mea) ſi incurvavero me in æde Rimmonis, in incurvatione mea condonet quæſo DONINVS ſervo tuo, &c.* Incurvatio illa Ebraïcè dicitur הִשְׁתַּחֲוָיָה / quod eſt nomen verbale ab הִשְׁתַּחֲוָה deflexum. Vox Ebræa ſignificat totius corporis proſtrationem. Lxx. Inrerpretes, *προσκυνῆσαι* vocare amant. Geſtus ille Orienti ſuetus erat in cultu, qua civili, qua religioſo. Cum in cultu religioſo uſurpatur, commodo redditur per Latinum *adorare.* Aliàs minus commode. Vulgato tamen Interpreti id admodum familiare eſt. Namque & hunc locum ita convertit, *Hoc autem ſolum eſt, de quo deprecreris Dominum pro ſervo tuo, quando ingredietur dominus meus — ut adoret, & illo innitente ſuper manum meam, ſi adoravero in templo Rimmon, adorante eo* [nota in Ebræo eſſe *me* בְּהִשְׁתַּחֲוָיָתִי) *in eodem loco, ut ignoſcat mihi Dominus,* &c. Vides ter vocem *adorationis* uſurpaſſe interpretem. Lutherus quoque illud השתחוה / tam Naamani quam Regi tributum, eodem modo reddit, per **aenbidden.** Hinc nata inter Interpretes quæſtio, liceatne interdum ipſam fidem diſſimulare, & idolorum cultum ſimulare. Memini etiam me alicubi Calvinum quiritantem audire, hoc Naamanis exemplum à quibuſdam Pſeudo-Nicodemis ſæpe allegari. Sed obſerva propriam ſignificationem vocis Ebrææ & videbis ſupervacaneam omnem iſtam diſputationem eſſe. Videbis multos imaginaria ſibi extruere ſtadia. Non poſtulat enim diſpenſationem circa adorationem veri numinis in iſthoc fano, nedum impuri iſtius dæmonii, cui in delubro iſto litabatur, ſed petit ſibi condonari iſtam incurvationem corporis, priſco ritu, Regi ſuo obſequium præſtituro. Agnoſcit interim verum Deum, idolis res ſuas ſibi habere jubet, vovet perpetuum & conſtantem cultum Deo Iſraëlis; nec dubium eſt quin in patriam redux eandem religionem profeſſus ſit. Vox ergo Ebræa, ut ut Regi tributa per *adorare* quoad ſenſum benè reddita ſit, tamen Naamani

mani tributa per *adorare* vertenda non fuerat. Lubet audire Cajetanum, *Adverte prudens Lector, quod Hebraïca dictio, quamvis communiter interpretata sit,* adorare, *propriè tamen non significat adorationem, sed exhibitionem signi honoris in ipsius honorantis personæ curvatione, sive curvatio hujusmodi fieret genuflexione, sive prostratione, sive capitis & humerorum inclinatione. Ita quoque non significatur actus interior, sed actus duntaxat exterior honoris. Est itaque sensus, quod curvante se rege in templo Rimmon Deo suo Rimmon, ego quoque me incurvabo, quia Rex innititur super me. Et hæc est actio, quam ignosci sibi à Deo petit.* Et paulo post, *dixit ei,* vade in pace. *Quæstiones duæ hinc oriuntur. Altera, an verba ista Elisæi annuant voto Nahaman, affirmando, quod Deus ignoscet. Altera est, an incurvatio hujusmodi fuerit ubi cita. Solutio primæ quæstionis est, quod verba Elisæi cum sint valde communia, stant cum permissione illius curvationis: & propterea ex vi sermonis non affirmant Deum ignoscitурum, seu non imputaturum ad peccatum. Solutio autem secundæ quæstionis est quod aliud est loqui de genuflexione imitativa genuflexionis regiæ, & aliud est loqui de genuflexione obsequii. Nam genuflexio imitativa est ejusdem speciei cum genuflexione quam imitatur: Et propterea esset genuflexio idolatrica, quemadmodum genuflexio regis. Sed de hujusmodi genuflexione non esse sermonem, testantur verba ipsius Nahaman proponentis conscientiæ suæ scrupulum in loco & tempore talis obsequii, quia videlicet in templo Rimmon, tempore quo Rex adorabat Rimmon, ipsum Nahaman: genuflectente Rege, oportebat genuflectere, eo quod Rex innitebatur super eum, & quemadmodum Rege stante oportebat ipsum stare; ita Rege genuflectente, oportebat ipsum genuflectere. De hujusmodi itaque genuflexione obsequii est quæstio: Et dicimus quod secundum si erat licita: eo quod obsequebatur genuflexioni Regis absolutè, & non relativè ad idolatriam. Genuflexio enim ipsa Regis actio quædam est, secundum se non mala, sed iniquitatem idololatriæ habet annexam ex idololatrica mente Regis: minister autem obsequens genuflexioni, & non relationi ad idolum, est non particeps criminis. Quemadmodum nobiles comitantes Regem euntem ad concubinam, non sunt participes peccati; eo quod non comitantur eum, quatenus vadit ad peccandum, sed quatenus vadit absolutè, ipsum enim ire secundum se nullum est peccatum. Quamvis autem hujusmodi genuflexio secundum se non sit mala, speciem tamen mali præ se fert ratione loci & tempore, nisi persona cognita sit exemta ab idololatria. Nam si per-*

si persona obsequens ibi tunc similis aliis habetur, genuflexio ejus, quantumcunque ex propria intentione non sit mala, occasionem tamen præsentibus dat existimandi, quod ipse faciat sicut alii genuflectentes idolo. Si verò persona nota esset aliena ab idolatria, cessaret species mali & consequenter ratio scandali seu existimationis quod ipse genuflecteret idolo. Et quia Nahaman & verbo & facto (ædificando summo Deo altare illique sacrificando, & profitendo ipsum solum esse Elohim) publicabat se alienum esse ab idolatria, ideo obsequium, quod præstabat Regi in templo Rimmon adoranti, nec in se erat malum, nec præbebat speciem mali. Et propterea Elisæus non dixit ei, hoc esse peccatum, nec affirmavit ignoscendum à Deo, sed dixit vade in pace; ipse autem Nahaman more bonarum mentium timebat culpam, & propterea petiit sibi ignosci, non imputando ad culpam. Hæc Cajetanus.

CAP. XX. vers. 9. 10. 11.

De hoc loco dictum est ad Josuæ cap. 10. Hic autem locus, ut hoc διεξοδικῶς hic inseram, hactenus obstitit, quo minus astipulari potuerim magno Scaligero, qui loco non uno in incomparabili illo opere de Emend. temporum, distributionem illam diei in horas sero admodum ab Ebræis receptam fuisse docet. Pag. 5. *Veteres Ebræi nullas alias diei partes, quam mane, meridiem, vesperi noverant. Psal. 55. 18. dies in tres partes dividitur. Et totum νυχθήμερον in 4. quadrantes seu vigilias, &c. Posteriorum inventum est Horologium & ἡλιοτρόπια quibus dies per lineas & intervalla umbrarum distinguebatur.* Et pag. 597. *Scito vetustissimis Judæis horas æquinoctiales in usu non fuisse, sed tantum καιρικάς.* De quibus erudite pag. 4. differit. Dices, eum sub veteribus Ebræis Achazum, Hiskiam eorumque coætaneos non complecti, ac proinde hunc locum maximo viro non obvertere cornua. Adi ergo ad pag. 131. ubi diserte scribit, divisionem diei in horas 24. tandem sub Romano imperio à Romanis ad Judæos translatam esse.

LIBERI.
CHRONICORUM.

CAP. IV. verf. 22.

ET *qui ftare fecit Solem.*] Ita vulgatus. Æftuant hic interpretes & anxie quærunt, utrum aliquis præter Jofuam folis curfum ftiterit. Vide *Magallianum* Jefuitam, Annotatione 7. in caput 10. Jofuæ. & *Tornielli* opus Chronologicum. Vulgo exiftimant, innui Elimelechum maritum τῆς Noömi. Eum ajunt precum fuarum efficacia folis curfum inhibuiffe, ut ad tantum miraculum fæculi iftius homines obftupefcentes, impietati repudium mitterent. Iidem exiftimant per *vires mendacii* intelligi Machlon & Cheljon, Elimelechi filios. Eofdem denotari nominibus fequentibus, *Securus & incendens*, pro quo in Carthuf. conftanter legitur, *incedens.* Lyræ hæc funt & gerræ germanæ. In Ebræo funt nomina propria, *Jokim & viri Cozeba, & Joafch & Saraph.* Atque ita quoque 70. Vide ipfum Lyram Ut nihil de Cajet. Aria Mont. Bened. Emanuele Sa & aliis dicam. Carthufianus licet meliorem Lyræ interpretationem referat, fe tamen à vulgata verfione ne latum unguem dimoveri patitur. Stat ut Marpefia cautes. *Circa hæc dico*, inquit, *me credere B. Hieronymo. Credo quod propter univerfalem Ecclefiam Spiritus S. Hieronymum in vertendo gratiofe direxit, qui præordinavit, ipfam fanctam & non errantem Ecclefiam verfione Hieronymi uti debere.* Hujus pervicaciæ fuæ multos hæredes reliquit bonus Dionyfius. Videas enim paffim perverfos iftos, qui etiam poft inventas fruges pergunt βαλανοφαγεῖν. Licebit ipfis per nos quoque σκαραβοφαγεῖν, modo μονοφάγοι id faciant. Servent fibi iftas dapes. Non in videmus. Similes ludos dedit vulgatus cap. 2. verf. 53. ad quem vide Scaligeri Elenchum cap. 23. Nos in Cenfura noftra, & hunc illum locum diligenter excuffimus.

CAP.

CAP. XVII. vers. 17.

Vide supra ad 2. Sam. 7. 19.

LIBER II. CHRONICORUM.

CAP. XXVIII. vers. 20. 21. 22.

INsignis hic locus est, cujus δεινότητα non parum imminutum ivere Græci, Vulg. Lutherus. Consceleratus ille Achaz cum & ab Edomæis & Philistæis peteretur, Regem Assyriæ auxilio vocare. Quo eventu? Hoc edisserit Spiritus S. vers. 20. & seq. *Veniens itaque ad eum Thilath Philneser Rex Assyriæ angustia affecit eum, non autem* [a] *confirmavit eum.* 21. *Namque accipiens partem ex* [b] *domo DOMINI & domo Regis ac principum: dedit Regi Assyriæ, nec tamen auxilio fuit ei.* 22. *Quin illo quoque tempore quo afflictabat eum [DOMINUS,] pergebat prævaricari contra DOMINUM:* Quibus verbis subjungit Spiritus. S. hæc verba, הוא מֶלֶךְ אָחָז / *iste* erat *Rex Achas*, quæ verba per accentum Athnach à superioribus distincta peculiare membrum constituunt. Vides, ut exerto quasi in improbum caput digito, hoc elogio eum nobilitet, quasi diceret, Hoc erat illud monstrum, quod nullis flagellis edomari potuit. A flagellis Dei vires & incrementa ejus impietas sumebat. Pisc. Ein solcher war der König Achaz. Deod. *tale* era *il rè Achaz*. Angli, this is that King Achaz. Hic est iste Rex Achaz. Certe turpe est, sic digito monstrari & dicier, HIC EST. Jun. *idem erat Rex Achaz*. Genev. *c'estoit [tousiours] le roi Achaz*. [Semper] erat idem Rex Achaz. q. d. semper sibi similis erat. Idem in secundis, idem in adversis, semper impius. Quamvis aliquid amplius & gravius Ebræa innuant, hoc videlicet, crescentibus afflictionibus, crevisse ejus scelera. Videamus

[a] Ita præter. Jun. Pisc. Angl. &c. etiam Pagn. Arias, Sa, Cajet. & alii.

[b] i. Thesauris domus DOMINI.

mus jam Græcos, Vulg. & Lutherum. Versum 20. ita reddidit Vulg. *Adduxitque contra eum Tiglat Phalnasar regem Ass. qui & afflixit eum & nullo resistente vastavit.* Vide Lector num isthæc ex verbis Ebr. exsculpi possint, וַיָּבֹא עָלָיו תִּלְגַּת פִּלְנְאֶסֶר מֶלֶךְ אַשּׁוּר וַיָּצַר לוֹ וְלֹא חֲזָקוֹ / Nota, eum dicere, וַיָּבֹא non וַיָּבֵא / Atque ita quoque legêre Græci, καὶ ἦλθε πρὸς αὐτὸν, Nota על pro אל passim occurrere, Ex. gr. Gen. 38. 12. Sed accedamus ad vers. 12, Eum sic traduxit Vulg. *Insuper & tempore angustiæ suæ auxit contemptum in Dominum, ipse per se Rex Achaz.* Quæ posteriora apud Lyram, Carthus. & alios ab hoc versu revulsa, sequenti adjecta sunt, *Ipse per se rex Achaz immolavit DIs Damasci.* Neque etiam in editione correcta Clementina aliter quam ὑποστιγμῇ & ab antecedentibus & sequentibus sejunguntur. Nos scimus illa *per se* de suo adjecisse Interpretem. LXX. καὶ προσέθηκε τοῦ ἀποστῆναι ἀπὸ κυρίου. Luth. & Belgæ, *Insuper in afflictione sua augebat Achab prævaricationes suas contra DOMINUM.* Kimchi in commentariis ad Ps. 105. 7. recenset quinque הוא / quæ in malam partem sumantur. Inter ea vero nullum הוא illustrius eo est, circa quod jam versamur. Adscribam verba principis Grammaticorum אתה מוצא חמשה הוא לרעה וחמשה לטובה id est *tu invenies quinque* Hu *in malum, & quinque* Hu *in bonum.* V. in malum ista sunt,

1. הוא ILLE *est Esau pater Edomæorum*, Gen. 36. vers. ult.
2. הוא ILLE *Dathan & Abirom*, Num. 26. 9.
3. הוא ILLE *rex Achaz*, 2. Chron. 28. 22.
4. הוא ILLE *Assuerus*, Esth. 1.
5. הוא ILLE (*Nimrod*) *robustus fuit venatione*, Gen. 10. 5.

V. In bonum ista recenset,

1. הוא ILLE *Abraham*, Genes.
2. הוא ILLE *Moses & Aharon*, Exod. 6. 27.
3. הוא ILLE *Ezra qui ascendit ex Babel*, Ezr. 7. 6.
4. הוא ILLE *Hiskias obthuraverat, &c.* 2. Chr. 32. 30. His quatuor locis subjicit hæc verba, אמר ר׳ ברכיה והאלהים נמנה עם הצדיקים id est *Dicit R. Berachja, Deus numeratur cum justis.* Hoc ergo ponit quintum הוא /
5. הוא ILLE DOMINUS *Deus noster* Psal. 105. 7.

CAP.

CAP. XXXVI. verſ. 8.

Reliquæ autem res Jehojakimi & abominationes ejus quas fecit, וְהַנִּמְצָא עָלָיו Ecce illa ſcripta ſunt in libro, &c.] Voces iſtas Ebraïcas Vulgatus reddit, *& quod inventum eſt in eo,* על pro ב enallage non inſolente. Lutheri & Belgica, *abominationes quas faciebat,* und die an ihm funden wurden/ Belgicè, **ende die aen hem ghevonden worden/** quæ verba multi Interpretes accepêre hoc ſenſu, *& quæ inventa ſunt in corpore ejus.* Lyra, *ſtigmata & figuras quas fecerat in corpore ſuo in honorem idolorum.* Carthuſ. *ſtigmata vel inciſiones, quæ in corpore ejus exanimi repertæ ſunt, quas vivens corpori ſuo impreſſit, in honorem deorum ſuorum. Contra quod Levit. 19. Dominus juſſit,* ſuper mortuo non incidetis carnes veſtras, neque figuras aliquas & ſtigmata facietis vobis. Hæc ille. Eadem leges in notis Emmanuelis Sa. Scholiaſtes Belgicus, *Abominationes quæ in ipſius cadavere inventæ ſunt, fuerunt certa quædam ſtigmata corpori ejus impreſſa ſcripta, ceu memorialia fœderis cum falſis DIs initi. Conſuetudo hæc fuit ſuperſtitioſorum idololatrarum, ſicuti etiamnum Magorum & exorciſtarum. Illi enim plerunque certa quadam nota à Diabolo notati ſunt. In eundem modum Judæos quoque notatos eſſe perhibent.* Quod de Judæis memorat miror unde hauſerit. Illi certi in carne ſua notam Judaïſmi habent, præſectum vid. præputium carnis. Sed eo non opinor Scholiaſten reſpicere. De magis & exorciſtis viderint alii. *τοιᾶτ᾽ ὀ Φρόντις Ἱπποκλείδῃ.* Jehojakimum quod attinet, ipſe quoque R. Sal. illa verba הַנִּמְצָא עָלָיו explicat de כְּתוֹבֶת קַעֲקַע cujus mentio fit Levit. 19. 28. Jun. reddit, *inſcriptionem ſtigmatis.* Hac de re extat locus in Thalmud, *Maſſecheth Sanhedrin*, cap. 3. Miſna 6. הכותב כתובת קעקע כתב ולא קעקע / קעקע ולא כתב אינו חייב עד שיכתוב ויקעקע בדיו ובכחול ובכל דבר שהוא רושם hoc eſt, *qui ſcribit ſcripturam ſtigmatis:* (repete ex primo §, flagellandus eſt) *qui ſcribit & non incidit, qui incidit & non ſcribit, non eſt reus* [*flagellationis,*] *uſque dum ſcribat & ſtigma faciat vel atramento vel ſtibio, vel alia aliqua re, quæ tingat.* Scholiaſtes τὸ קעקע explicat *incidere carni figuras literarum, atque iſtas cæſuras implere atramento vel ſtibio.* Poſtea addit ex ſententia R. Simeonis ben Juda illud quoque

requiri, antequam in aliquem flagellis animadverti possit, ut incidat carni nomen aliquod idoli. Habes explicationem loci istius, qui in Levit. 19. 28. Cæterum hic tales cæsuras denotari, ex textu non euiceris. Puto simplicius reddi, *& quod inventum est in eo*, & respici vel ad occulta ejus peccata quæ Deus tandem in apricum protulit, aut ad crimen rebellionis, de quo 2. Reg. 24. 3. quod video placuisse Jun. & Piscatori, qui voces Ebræas sic reddidere, *& quod deprehensum fuit in eo*. Sa, *vel opera, quæ deprehensus est fecisse*. Vide & Genev. & Anglos.

LIBER II.

EZRAE

SIVE

NEHEMIAS.

CAP. IX. vers. 7.

ET *eduxisti eum de igne Chaldæorum.*] Ita vulgatus hoc unico loco interpretatus istas voces Ebræas מֵאוּר כַּשְׂדִּים / quæ alibi reddidit, *ex Vr Chaldæorum*. Ex. gr. Gen. 11. 31. Lxx. ἐν χώρᾳ τῶν χαλδαίων id est in regione Chaldæorum. Sed *Vr* nomen urbis est, quam Οὐρην & Οὐρίαν vocant. Meminit Eupolemus. Eusebius lib. 9. Præpar. Euang. notat etiam *Camarinam* dici, forte à *chamarim*, id est sacerdotibus, qui hic loci fixas sedes habuerint. Vox Ebræa אור etiam *ignem* significat, atque hinc est πῦρ & Belg. *vuyr*, & Latinum *uro*. Quæ tamen alii ab Ebræo בער deflectunt. Literæ B. P & V. ejusdem organi cum sint, de facili inter se commutantur. Hanc sententiam firmat priscum *buro*, unde *bustum*, *amburo comburo*, quamvis & de his alii aliter statuant. Vide Becmanni orig. lin-

Vide Full. p. 211 lib. 1.

linguæ Lat. & Martinii Lexicon Etym. in *Bustum*. Sed redeamus ad אור/existimarunt nonnulli, in hac urbe conservatum fuisse sacrum illum ignem, quem Chaldæos coluisse asserunt, atque inde dictam fuisse VR, quomodo Heliopolis dicta, à cultu solis. Certe Persas coluisse ignem instar numinis Procopius in Persicis author est. Extat quoque insignis hac de re locus apud Strabonem lib. 15. ubi Magi, queis perennis istius ignis cura mandata erat, πύραιθοι, **sempiterni* autem Magorum *foculi*, πυραιθεῖα vocantur. ἔστι δὲ καὶ πυραιθεῖα, inquit, σηκοί τινες ἀξιόλογοι ἐν δὲ τούτοις μέσοις βωμὸς ἐν ᾧ πολλή τε σποδὸς, καὶ πῦρ ἄσβεστον φυλάττουσιν οἱ Μάγοι. Hæc verò apud Suidam & alios πυρεῖα vocantur. Verba Suidæ, ὁ δὲ Ἡράκλειος τάς τε πόλεις καθῄρει. καὶ τὰ πυρεῖα διέστρεφε τῶν Περσῶν id est *Heraclius autem urbes subvertit, & pyrea Persarum evertit.* Hæc sacra Persas à Chaldæis accepisse conjectat Agathias historiarum lib. 2. & multi eruditi asserunt. Cui sententiæ ut non refragor, ita & suffragari illis non possum, qui nec scripturæ nec cordati alicujus authoris testimonio nixi, Abrahamum, quod ignem adorare detrectaret, jubente Nimrodo, in ignem fuisse conjectum: at, Deo curam sui cultoris gerente, illæsum exivisse, prodiderunt. Huic narrationi, cujus nec Moses, nec prophetæ nec Philo nec Josephus, nec Apostolus Ebr. 11. nec Stephanus Actor. 7. meminere, quam ipse quoque Hieronymus alibi sugillat, ex quorundam Ebræorum lacunis primitus haustam, plerique interpretes Pontificii ex hoc loco fidem conciliarunt.

* Ita vocat Ammianus in Juliano.

I O B.

ATque ita tandem libros Historicos prætervecti, ad difficillimorum librorum littora delati sumus. Plenioribus velis laxatisque scriptionis rudentibus hactenus navigavimus. Nunc contrahenda sunt vela. Certe si eodem modo progrederemur & ruspando ventilaremus, quicquid in his libris male conversum ineptiendi materiam scriptoribus præbuit, non libellum sed tomos aliquot daremus. Singuli qui jam secedunt libri, Job, Psal-

Psalmi, Proverbia, Jesaias, Jeremias, Jezechiel, & δωδεκαπρόφητον spissi voluminis argumentum possint suppeditare. Itaque brevitatis rationem habituri, tantum insigniora quædam loca delibabimus. Si placebit hæc mea opella studiosæ juventuti (illi enim non viris literatis graficamur hanc operam) & vita suppetet, de spicilegio cogitabimus. Sin minus, jam opinor, sat olei & operæ & chartæ perditum est. Ut ergo ipsum Jobum aggrediamur, vel solius Gregorii, licet Pontificis, quæ in hunc librum exaravit, Moralia doceant, quantum detrimenti scripturarum Interpreti afferat minus accurata versio & originariæ linguæ ignorantia. Sed & ipsum modum commentandi quod attinet, punctum meum ferat Pontificius ille Theologus cujus sententiam perstringit * Ribera. Ea autem hæc erat, *quæ B. Pater Gregorius in librum Job scripsit, ea in quemvis alium ex sacris libris scribi potuisse. Quod fortasse & alii sentiunt*, inquit Ribera, *tametsi minus audaces sint ad dicendum. Indigna profecto Theologo vox*, pergit Ribera, *& ingrati animi index, qui non solum de opere detrahat clarissimo & utilissimo, & quo nunquam nullum melius in libris patrum habuit Ecclesia; sed etiam de omnium sanctorum laboribus qui cum magno fructu in hoc scriptionis genere desudarunt.* Mihi nec voluntas nec facultas est, maximi viri laboribus vel tantillum detrahere, manebit illis per me suum æstimium. Hoc tantum in me recipio, me pauculorum exemplorum inductione ostensurum, quam procul à mente sanctissimi scriptoris passim exorbitaverit, dum exorbitantis Interpretis legit vestigia.

* Præfat. in Jonam pag. mihi 260. col. 1.

CAP. I.

Vers. 1. Job, &c.] Dionysius Carthus. allegoricæ libri hujus interpretationi, qua pleraque de Christo interpretatur, hoc fundamentum substernit, Jobum verbis, tribulationibus, virtutibus, persona & nominis interpretatione Christum præfigurasse. Job quippe interpretatur *dolens*, Hus, *sapientia*. At neutrum verum esse (modo voces istæ Ebraicæ originis sint) etiam tirones noverint. Melius in seq. conjectavit, Hus etiam *consiliatorem* significare. יעץ enim Ebræis est consulere.

CAP. II. verſ. 9.

Benedic Deo & morere] Belg. **Ja zegent Godt ende ſterft /** Hæc verba vulgo ſic accipiuntur, quaſi maritum ad blaſphemiam & deſperationem provocaret. Vnde multis eam convitiis in commentariis & concionibus paſſim perſtringi videas. Et certe negari non poteſt, τὸ *benedicere* alibi pro *maledicere* καὶ ἐυφημισμὸν poſitum eſſe, ex gr. 2. Reg. 21. & ſupra 1. 11. & hoc ipſo cap. verſ. 5. Dominus Junius receſſit quidem à vulgata interpretatione, dum vertit, *benedicendo Deo & moriendo*, nihilo tamen minus impium & blaſpemum ſarcaſmum huic fœminæ tribuit. Ego, ut quod res eſt dicam, de iſtius interpretationis veritate ſemper dubitavi, ac proinde animus mihi ſæpe fuit miniſterii candidatos monere, ut ad ſacras conciones admiſſi hæc verba expenderent diligentius, ac interim in matronam iſtam deſtomacharentur parcius. Et certe ſi ab iſta mente, quæ ipſi vulgo tribuitur, alienam fuiſſe probari poſſit, ſatis diu immerenter traducta eſt. Si ejus verbis ſine ulla violentia melior quædam mens induci, aut ſaltem prægnans ratio dubitandi afferri poteſt, regula caritatis meliorem nos ſententiam jubet eligere. Scio quam periculoſæ opus plenum aleæ ſit, receptas ejuſmodi ſententias convellere, ideo malo magni *Bezæ*, quam meis verbis locum hunc benignius interpretari. *Mihi profecto*, inquit, *ne veriſimile quidem ullo modo videtur, hanc in tam pia domo matrem-familias, huc potuiſſe impelli, ut tam impudente ſermone apud maritum uteretur, quum ipſi quoque ſceleratiſſimi, ſi quid tale meditate faciant, aliquam ſaltem utilitatis inde ad ipſos redituræ ſpeciem ipſi ſibi vel aliis proponant.* Et paulo poſt. *Quid ergo? ad me quidem quod attinet, ſalvo aliorum judicio, auſim affirmare hanc mulierem eandem prorſus cauſam egiſſe, atque poſtea Jobi amicos, & quidem non alia voluntate aut aliis rationibus impulſam: nempe non quod Jobi cruciatus augere ſtudeat, ſed quod ipſa ſeſe fallens ſibi perſuaſiſſet, hac una, quam ſuadebat ratione, poſſe Jobi ſaluti caveri, de cujus vita deſperabat. Supereſt ergo, ut quid marito ſuaſerit, quis fuerit ejus animus, quid item Satanas per illam ſit molitus, videamus. Vxor Jobi marito in priore tentatione aſſenſa, vel nihil auſa obloqui, mox illum cernens tam horrenda plaga percuſſum,*

& rectè quidem statuens ista non nisi Deo, & quidem velut extra ordinem sic statuente accidisse: sed perperam judicans Deum nunquam hæc fuisse decreturum nisi Jobo summè infensum: denique illum jam morti proximum esse arbitrata: primum mirata est illum interea tacitum sedere, nec magis in tanta calamitate, animo commotum, quàm antea fuisset. Deinde non aliunde istud tam firmum silentium accidere posse cogitavit quàm ex conscientiæ stupore: marito videlicet adhuc suæ integritatis opinione fascinato, ideoque ne tum quidem iram Dei adversus ipsius peccata animadvertente. Hinc factum ut illud consilium caperet quod reis convictis & pœnas mox luituris dari merito consuevit, nempe ut ante acta vita ingenua, prout res ipsa postulabat, apud Deum detestatione (hoc enim est Deo benedicere, id est Deo gloriam, agnito peccato tribuere, ut Jos. 7. 19.) iram ejus deprecatus, sese ad mortem subeundam compararet. Error igitur omnis, in eo fuit quòd hujus vitæ miserias, præsertim tam atroces & insuetas, non aliunde quàm à Deo irato proficisci credidit: quod tamen falsissimum esse testatur perpetua Ecclesiæ in hoc mundo conditio, & ostendunt quoque prophanæ historiæ, in quibus nullos plerunque videmus calamitosiores fuisse, quàm qui virtuti præ cæteris studuerunt, qua de re plura in quartum caput dicemus. Nihil autem in Jobum dici indigniùs potuit, nec quo justiùs exacerbaretur, ut quem neque amissio tot bonorum, neque tam miserabilis orbitas, neque tam sævi cruciatus corporis concutere potuerant, hæc injuria penè ad desperationem adegerit, & Satanæ Jobum prostratum tradiderit in manus. Etsi enim Jobo nunquam venit in mentem ut sua integritate niteretur, aut alibi quàm in unius venturi redemptoris misericordia spem salutis suæ reponeret, ut loquitur infrà 19. 25. atque adeò licet in tam multiplicibus acceptis vulneribus, hæc præ cæteris cogitatio jam tum illum graviter excruciare cœperat, quinam Deus tam duriter cum ipso præ cæteris mortalibus ageret: ut ex ipsius verbis apparuit sup. 1. 21. & ex proximo versu liquebit, sic illum in his omnibus calamitatibus erigebat integræ conscientiæ testimonium, ut contrariis omnibus cogitationibus renuntians, æquanimitate penè incredibili acquiesceret in Dei Opt. Max. voluntate. Nec aliud ei perfugium sanè supererat, de quo propterea ipsi eripiendo unicè laborat Satan, totus in eo ut terroribus conscientiæ, quibus nihil est terribilius, cum amissione bonorum & cruciatibus corporis conjunctis, & illius quæ sola illum sustentabat æquanimitatis loco substitutis, victoriam obtineret. In summa igitur uxor Jobi, miserè seipsam fallens, & imprudenter Sa-

tanæ

tanæ ſtrenuè ſubſerviens, hoc dictum paucis voluit. Adhuc perſtas in integritate tua? *id eſt, marite ſic mutus jacens & tuæ integritatis opinione fretus, ne nunc quidem Deum tibi ſummè infenſum animadvertis?* Benedic Deo, *id eſt potius quandiu tibi pauculum adhuc vitæ ſupereſt, tribue gloriam Deo ut juſto judici, & peccatorum tuorum multitudinem ex magnitudine earum calamitatum quibus te impetit, æſtimatam profeſſus, te ipſum ad mortem ſancti obeundam comparato.*

Verſ. 10. Dixit autem ipſe ad eam, Sicut loquitur una ſtultarum, loqueris. Scilicet bonum à Deo exceperimus, & malum non excipiemus? In hoc toto non peccavit Jobus labiis ſuis. *Cæterùm conſtat hoc reſponſum partim increpatione, partim repulſa. Ad increpationem quod attinet, nec eorum ſententiam ſequor, qui accentu interrogante illam emolliunt, ac ſi diceret Jobus, tene crediderim ſtultarum mulierum more loqui? nec eos probo qui ſtultam pro inſana & impia interpretantur, quod fateor interdum Hebrææ voce Nabal intelligi, & ſanè huic mulieri optimè conveniret, ſi tam præſertim impudenter maritum ad Deum ipſum execrandum eſſet hortata, quam expoſitionem antea refutavi. Stultam igitur opponit ſapienti & circumſpectæ. Nec enim quod ſuadebat uxor, per ſe & ſimpliciter malum erat, quum ècontrario nihil ſit reis convictis illa commonefactione magis neceſſarium: ſed in ejus conſilii applicatione graviſſimè peccarat adverſus maritum, minime omnium talem, qualem illum eſſe falsò ex tot calamitatum magnitudine colligebat.* Hactenus Dn. Beza.

CAP. VI. verſ. 16.

Qui timent pruinam, irruet ſuper eos nix] Ita Vulg. & qui imitatus eſt, Lutherus, & ex eo Belgica. Abiit hic verſus in proverbialem ſententiam, qua docetur, *eos qui amico ſubvenire* [aut aliud quodlibet bonum opus] *omittunt, timore damni minoris quod exprimitur per pruinam, majus incommodum paſſuros, quod pernivem denotatur,* Hæc Carthuſ. At Ebræa hunc ſenſum neutiquam admittuut: הַקֹּדְרִים מִנִּי קָרַח עָלֵימוֹ יִתְעַלֶּם שָׁלֶג nec קדר *metuere* nec קֶרַח pruinam ſignificat. Voces Ebræas Pagninus ſic convertit, Qui [torrentes] *denigrantur propt er glaciem, in iis occultatur nix.* Arias, *Nigreſcentes præ gelu, ſuper iis occultabitur nix.* Verſus & hic & ſequentes pendent à ſuperiori. Ecce

enim amicorum ſuorum perfidiam exagitaturus, utitur ſimilitudine ſumpta à torrentibus, qui cum hyeme exundent, ubi nulla aquæ penuria eſt, videnturque æſtate etiam perennaturi, tunc cum maximus eorum uſus eſt, derepente tamen exareſcunt & ſpes viatorum eludunt. Vide Junium, Piſc. Angl. Genev. Hiſp. Tigur. Ital Benedictum, &c. Loco aliàs facillimo tenebras offuderunt nonnulli, quod pleraque quæ de torrentibus dicuntur, eaque minus benè intellecta hominibus tribuerunt.

CAP. VII. verſ. 3.

Militia eſt vita homis ſuper terram] Ita Vulg. Belgæ, Luth. *annon oportet hominem ſemper in prælio eſſe in terra?* Lxx. πότερον οὐχὶ πειρατήριόν ἐστιν ὁ βίος ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς; verba in Latina Verſione. ſic legebantur, *nunquid * non tentatio eſt vita humana ſuper terram?* Vide Gregor. Auguſt. de Civit. Dei. 19. & 8.29. Hic multa egregia de tentationibus & inſultibus, quibus homo obnoxius vivit, convectarunt interpretes. Quod ad Lxx. attinet, obſerva tiro, eos ſenſu à Vulgato diſcrepare, *Tentatio enim eſt pugna contra hoſtes & ſpiritus malignos: militia verò exercitium contra adverſarios appellatur*, inquit Greg. Textus originarius iſta habet הֲלֹא צָבָא לֶאֱנוֹשׁ עֲלֵי־אָרֶץ/ quæ ſimplicius vertuntur à Pagn. Merc. Anglis, Cypriano de Valera, *annon præfinitum tempus eſt homini in terra?* præfinitum tempus ſcilicet vitæ ſuæ, quæ & hic & alibi egregiè comparatur militiæ. Deod. & Genev. utramque verſionem conjunxerunt, ut צָבָא per metonymiam hic ſignificet *tempus præfinitum militiæ.* Hæc itaque verſio alteram includit & aliam inſuper doctrinam pio lectori repræſentat. Quam prolixe tractat Job cap. 14. צָבָא ſignificat exercitum, militiam & præfinitum ſeu determinatum tempus militiæ, tam ſacræ, quam profanæ. Namque & ſacrum Levitarum miniſterium propter excubias, labores varios, & ordines quaſi militares, *militia* vocatur. Egregius locus eſt. Num. 4.3. & 24. *A nato 30. annos & deinceps uſque ad natum 50. annos recenſeto illos: omnem aptum* לִצְבֹא צָבָא *ad militandum militiam*, quæ aliis verbis immediate ſequentibus explicantnr, לַעֲבֹד עֲבֹדָה *ad colendum cultum in tentorio conventus.* Vbi etiam terminos habes,

* vox Græca magis ſignificat, locum, officinam vel palæſtram tentationis, Ambr reddit, *tentamentum.*

habes, quos ultra citraque sacra ministeria non obibant. Nam quod cap. 8. 24. terminus à quo in 25. anno figitur, sic conciliant Interpretes, ut quinquennium illud tyrocinio deponendo destinatum fuisse velint. Quod vero ad locum 1. Chron. 23. 23. & 26. attinet, adi ad notas Junii. De termino ad quem, vide Num. VIII. 25. 26. cum itaque utraque illa militia tempus determinatum & præfinitum habuerit, certe non insolente metonymia præfinitum tempus denotat. Atque hanc ei notionem tribuunt interpretes Job. 14. 10. Jesa. 40. 2. & alibi. Genevensium versio ita habet, *n'y a-il pas comme un train de guerre ordonnè aux mortels sur la terre?* Rev. & clarissimus *Deodatus* in Gallica versione, cujus specimen superiori anno Geneva ad me transmisit, *l'homme n'a-il pas un termé de guerre sur la terre?* Idem in versione Ital. *Non ha l'huomo un termine della sua militia in su la terra?* id est *annon habet homo terminum suæ militiæ in terra?* Hunc sensum firmat sequens hemistichium, *& sicut dies mercenarii dies ejus?* Dies mercenarii Scriptura pro præfinitis iisque paucis usurpare amat, vide Jesai. 16. 14. aliis 23. Item 21. 16. Sic ergo putarim, salvo doctiorum judicio, locum istum Belgicè reddendum, **En heeft de mensche niet een bestemde tijdt sijnes strijdts op aerden?**

Vide Jun. Drus. ad loca diff. Mosis pag. 311.

CAP. XI. vers. 19.

Et multi precabuntur faciem tuam.] id est supplices fient. Ebr. יְחַלּוּ פָנֶיךָ / Gen. *& plusieurs te feront la court.* Luth. **und viel wurden fur dir flehen** id est multi tibi blandirentur. Indocti librarii unius literæ additione ex flehen / fecerunt fliehen / Atque hanc ipsam corruptam lectionem inter alias editiones exhibet & Witebergensis in octavo, anni 1615. At Herbornensis anni 1612. legit, flehen. Noster Interpres phrasin Ebr. alibi benè expressit, Ex gr. Ps. 119. 58. **Ick smeke voor uwen aengesichte.** At hoc loco librariorum sphalma dum non advertit, in fœdum errorem delatus est, **ende vele sullen voor u vlieden.** id est *& multi coram te fugient.* Belgico Interpreti nihil detraho. Imo profiteor, plurimum ei debere Belgicas Ecclesias. Rem magnam præstitisse isto sæculo, ista tempestate, cum sub cruce gemerent Ecclesiæ. Demiror sanctissimi viri humili-

militatem qui laudem ullam ex hoc labore adeo non quæsivit, ut ne nunc quidem ejus nomen sciamus. Hoc tantum volo ostendere, quam periculosæ plenum opus aleæ sit, versionem ex versione adornare, fontibus ad singulos versus imo & voces non consultis. Similem errorem videbis ad Jesai. cap. xi. 12. Habes & affine CAP. XII. 23. hujus libri *Multiplicat gentes* & וַיְאַבְּדֵם *perdit eas.* Luth. *multiplicat gentes*, und brengtse wider umb / id est *& perdit eas rursus*, Belgicus Interpres voces istas wider umb in unam conflavit, **en brenghtse wederom** / id est *reducit eas.* Quem tamen errorem in codicibus, qui à Liesvelt & Biestkens nomen habent, correctum videbis.

CAP. XIII. vers. 14.

Et animam meam porto in manibus meis. [Hanc phrasin non intellexit Gregorius, cujus hæc verba sunt *Animam in manibus portare, est intentionem cordis in operatione ostendere* Et paulo post *Qui igitur intentionem suam per opera insinuat, animam suam in manibus portat.* Ponere animam in manibus suis, idem est, quod præsentissimum periculum adire, præsentissimo se exponere periculo. Confer * Psalm. 119. 109. Judicum 12. 3. 1. Sam. 19. 5. & 1. Sam. 28. 21. Atque hoc Carthus. non ignoravit.

* Illic plura vide.

Vers, 15. egregie convertit vulgatus, *Etiamsi occiderit me in ipso sperabo.* Verba constantissimæ & immotæ fidei. Eo magis miror B. Lutherum hic exorbitasse. Sic enim ille, & ex eo Belgicus, *Ecce occidet me, & non possum expectare.* q. d. Video decretum esse Deo, me interficere, atque adeo ipse me gravissimis cruciatibus excarnificat, ut non possim expectare mortem. Velim jam jam perire. Stat sententia, ante capere mortem Verba extremæ inpatientiæ. Diversitatis hujus causa in vocula לא latet. Scribitur לא *non*, legitur לו / *ei.* Lectionem omnes Ebræi sequuntur, & ex nostris Genev. Pisc. Hisp. Deod. Angli. Si (vel etsi) occideret me, [tamen] לוֹ אֲיַחֵל *in eum sperarem.* Scripturam (לא non) cum Luthero elegerunt quidem Junius & Trem. sed sensu longe alio. Hi enim verba posteriora pronuntiatione juvant, seu quod idem est, subaudiunt ה interrogativum, *Etiam si occideret me, annon sperarem in eum?*

eum? Senſu inquam Lutheri verſioni plane adverſante, at cum ſuperiorum, qui לו legunt, ſententia ſuaviter conſpirante.

CAP. XIV. verſ. 5.

Quis poteſt facere mundum de immundo conceptum ſemine? nonne tu qui ſolus es?] Ita Vulg. Quæ in hunc modum inpretantur, *Quis poteſt hominem ex immundo ſemine conceptum à peccatis purgare, virtutibus decorare? Nonne tu qui tu per eſſentiam mundus & ſanctus es?.* Qui ſolus es, id eſt *ſolus omniſormiter ac quomodolibet perfectum eſſe habes, in quo nihil eſt de non eſſe, nihil de imperfecto eſſe, ſed tu es ipſum ſuperſimpliciſſimum eſſe, plenum, perfectum, immenſum eſſe, &c.* Hæc Carthuſ. qui multa inſuper addit de eſſentia Dei, citat locum Exod. 3. *Ego ſum. Qui eſt miſit me ad vos,* adducitque illud Auguſt. majus miraculum eſſe juſtificationem impii, quam, creatio mundi. Hic enim nihil reſiſtens erat. Illic reſiſtebat mala voluntas, &c, Dicam paucis. Omnia benè. Sed nihil omnium iſtorum hic benè. Hæc enim ſunt Ebræa, מִי יִתֵּן טָהוֹר מִטָּמֵא לֹא אֶחָד / Ad verbum, *quis dabit mundum de immundo? Non unus* Video quid dici poſſit pro vulgato. Sed eſto, legantur ultima verba interrogative, *annon unus*? Non video tamen illa, *facere poteſt*, non video vocem *ſolus*, non video verbum ES. Senſus clarus eſt, ut non egeat anxie interpretionis face. Græci Lxx. τίς γὰρ καθαρὸς ἔσται ἀπὸ ῥύπου, ἀλλ' οὐδείς, ἐὰν καὶ μία ἡμέρα ὁ βίος αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γῆς. *Quis enim purus erit è ſordibus? Sed nullus, ne quidem, ſi unius tantum diei vita ejus eſſet in terra.* In hunc modum ſolent hoc teſtimonium citare non ſolum Græci Patres, ſed ex & Latinis illi, qui Latinam ex Græco traductam ſecuti ſunt. Ex. gr. Ambroſ. lib. 1. de Interpell. Auguſt. de Civ. Dei 20.26. Sed Auguſt. aliquantulum diſcrepat, ſic enim citat, *nemo mundus à ſorde, nec infans cujus eſt vita unius diei ſuper terram.* Adquem locum vide Lud. Vivem, licet aliud agentem. Bellarm. de amiſſ. gratiæ lib. 4. cap. 4. in ipſo limine ex hac tranſlatione locum iſtum producit, additque ſenſum illum non difficulter in textu Ebr. inveniri poſſe, ſi vid. tres priores voces ſequentis verſus ימיו חרוצים אם his aſſuantur. Sed fiat, quod tamen nec codices Ebræi, nec Chald. nec ipſa vulgata editio admittunt;

expo-

exponantur illa verba, *etiam si pauci dies] ejus* : hinc tamen nec *infantem*, nec *unum* illum *diem* exsculpseris. Fateor tamen thesin illam. cui probandæ hoc testimonium citat Bellarm. in verbo Dei satis esse fundatam.

Vers. 14. Quis mihi tribuat ut in inferno protegas me, &c.] Carthus. artic. 34. notat, hæc verba cum sequentibus legi in officio mortuorum tanquam dicta in personæ animæ in purgatorio constitutæ. Movet autem multas difficultates. Varias affert responsiones. Tu disce tiro, & hic & quamplurimis insuper locis ubi in Latino est *infernus*, in Belg. Helle / in Ebræo esse שְׁאוֹל quæ vox etiam sepulcrum significat. Quod interpretamentum si hic & alibi cum Joh. Benedicto, Pagnino, Aria Mont. (ut nostros omittam) substituas, omnes istos motus cum pulveris exigui jactu compressos videbis. Diximus de hac voce prolixius ad Genes. 37. Huic interpretamento, tanquam primario fundamento, superstructus est Limbus patrum.

CAP. XIX. vers. 24.

Delassavit multos interpretes vox *celte*, quam librarii in quibusdam editionibus in *certe* commutaverant. Sed Romani correctiores restituerunt vocem *celte*. De hac voce prolixe se in notationibus suis disseruisse ait Lucas Brugensis. Mihi illas, licet diligenter quæsitas, reperire necdum contigit. Joh. Benedictus existimavit esse interpretamentum vocis לָעַד quæ in Ebræo. Namque in margine exhibet ejus loco hæc verba, *ut sint in perpetuum*. Et certe hoc ipsum significat vox Ebræa. Nam quod LXX. eam reddidere, *εἰς μαρτύριον*, manifestè legerunt לְעֵד / cæterum Vulgatus per ista verba, *vel celte sculpantur* expressit Græcum *ἐγγλυφῆναι*. Celtis enim est *γλύφιον*, celum. Vide Hieronymi Epist. ad Pammach. de erroribus Joh. Jerosolymitani. & Casaub. ad Athen. pag. 556.

Vers. 15. *Scio quod redemptor meus vivit, & in novissimo die de terra surrecturus sum. Et rursus circumdabor pelle mea & in carne videbo* DEUM. *Quem visurus sum ego ipse & oculi mei conspecturi sunt & non alius.*] Ita Vulg. Agnosco hic liquidum argumentum pro resurrectione carnis, & quidem *hujus carnis*, uti prisci loquebantur. Quid enim clarius dici posset, *in carne mea videbo* DEUM.

Quem

Quem videbo ego ipse & oculi mei & non alius. Sed quæres, cur omittam ista priora, *in novissimo die de terra resurrecturus sum, & circumdabor pelle mea?* Respondeo, nihil tale Ebræis vocibus posse exsculpi, ac proinde hunc locum vulgo pro concionibus & in disputationib. non ea curâ, qua in hac linguarum luce par erat, allegari. Verum quidem est, nos in novissimo die de terra resurrecturos, verum est nos pellibus nostris rursus circumdatum iri, at Jobum istis verbis hæc dicere, id verò ajo non esse verum. Videamus Ebræa, וַאֲנִי יָדַעְתִּי גֹּאֲלִי חָי וְאַחֲרוֹן עַל עָפָר יָקוּם׃ וְאַחַר עוֹרִי נִקְּפוּ זֹאת quæ αὐτολεξεὶ ita sonant, *Et ego novi redemptorem meum vivum, & postremus super pulverem stabit. Et post cutem meam contriverunt* vel, perforarunt) *hanc.* Tria hic membra sunt quæ ordine examinabimus. In primo nulla difficultas. Per redemptorem vulgo intelligunt Jesum Christum Salvatorem. Quam interpretationem ut non solicito ita nolim subscribere Roderi iræ, qui hic plenis maledicentiæ velis in Dominum Piscatorem, tanquam si capital aliquod designasset, invehitur. Primum enim quod in Piscatore hoc loco reprehendit, illud est, quod in Scholiis vocem *Erloser* referat non distincte ad Christum, sed ad Deum simpliciter. At Piscator objiciit hæc loca, Jesa. 41. 14. & 43. 14. & Psal. 78. 34. Jesa. 44. 6. & 47. 4. & 48. 17. ubi Deo absolute, & Jesai. 49. 7. ubi Patri tribuitur. Habet vero Pisc. à suis partibus, Mercerum, Junium, in notis ad hunc locum, *Is est Deus*, inquit *Pater in Filio per Sp. Sanctum.* Licet postea dubitet, annon potius ad Christum vox Redemptoris referenda sit.

II. Membrum quod attinet, illud prout vulgo citatur, extra omnem controversiæ aleam positum esset, si ita scripsisset Iob, וּבְיוֹם אַחֲרוֹן מֵעָפָר אָקוּם / Hoc vidit Lutherus. Ideo sic convertit Ebræa, *& olim ex terra resuscitabit me*, quasi esset, וְאַחַר מֵעָפָר יְקִימֵנִי / Dices, יָקוּם transitivè usurpatum esse pro יָקִים / ut Amos 7. 2. מִי יָקוּם יַעֲקֹב Lxx. *τίς ἀναστήξει τὸν Ιακώβ.* Luth. *quis eriget Jacobum?* Resp. peti principium. Namque ad vocem יעקב tam subaudiri potest articulus ל / vel præpositio ב / quam אֶת / *Quis staret Jacobo*, vel, *in Jacob*, id est restaret, superesset. Addo exemplum esse dissimile. Vt ut enim illic loci esset transitivum, non tamen, ut illic post se habet vocem יעקב / ita hic quoque post se pronomen vel affi-

xum, vel separatum אִתִּי habet, Erostratus, qui ob hujus quoque loci versionem Paginno ferulam intentabat, destomachatur in illum quod literam vau in Iod non commutaverit, יָקִים *surgere faciet*, subaudi *omnes*. Si libuit Erostrato textum Ebræum ad Vulgatam versionem ubique conformare, cur non potius jussit eum supplere vocem גופי id est *corpus meum*? Sed respondet * Arias, nec libuisse nec licuisse Pagnino lectionem Ebraicam mutare. Quod autem in sequentibus conatur Arias Pagninum cum vulgario conciliare, frustra est. Ait Pagninum sic vertisse *& novissimo super terram staturum.* Quid vero staturum esset, continuo exposuisse, * *hanc pellem meam postquam contriverint. Quod si loco* pellis *Latine vertisset* corium, *nulla in Grammatica difficultas esset.* Hæc Arias, joco an serio, equidem valde ambigo. Aut enim existimat hanc fuisse mentem Pagnini, aut suam depromit. Si prius, cur Pagninus non scripsit *potius staturam?* Nam & tunc nulla fuisset in Gramm. difficultas. Cur ponit colon post vocem *staturum?* Cur ergo non potius sic reddidit, *& novissimo super pulverem staturam, etiam postquam contriverint* eam vermes, *pellem hanc meam.* Si posterius hoc est, si suam ipsius sententiam promit, cur ergo ipse ad hunc modum versionem Pagnini non demutavit? Cur reliquit vocem *staturum?* & post eam colon? Quid ergo? τὸ יָקִים cum intransitivum sit & tertiæ personæ, & finiat periodum, non potest aliò quam ad redemptorem referri. Ita Chald. Ita Joh. Bened. *super pulverem surget.* Tigurini fatentur in margine, in Ebræo esse, *super pulvere stabit*, tamen in textu liberius sunt interpretati, *novissimo [tempore] adhibebit vim suam pulveri.* Nimis coactè. Jun. *& posteriorum super pulverem resurrecturum*, quod etsi primo sic interpretatus sit, ut per *posteriorem* intelligatur homo redivivus die resurrectionis in adventu Christi, tamen in posterioribus editionibus aliam expositionem addidit, qua totum versum de Christo explicat. Vide notas. Angli *& quod novissimo [die] in terra stabit.* Mercerus, *Nostri fere omnes tam veteres quam recentiores hunc versum cum duobus sequentibus ad resurrectionem referunt, quam hoc loco Job astruat, & per Redemptorem Christum intelligunt, & quod dicit* על עפר יקום super pulverem stabit, *de Christo juxta humanitatem in terra post omnes homines consumptos & postea suscitatos, ac voce archangeli congregatos ad judicium*

* in Proleg. ad 2. Edit. Bibl. interlineariorum.

* LXX. ἐπὶ γῆς ἀναστήσαι τὸ δέρμα μου, τὸ ἀνατλῶν ταῦτα.

cium compariturо accipiunt. Sed ego cum Ebræis locum hunc aliter accipio. Loquitur non de hoc versu tantum, sed & de duobus sequentibus. In quo ei non possum astipulari. Ipse ergo hoc hemistichium sic explicat, *Quicquid vos mihi objiciatis, ego redemptorem meum immortalem esse novi & æternum perstaturum.* Genevenses in toto hoc contextu non videntur abhorruisse à sententia Merceri, *& qu'il demeurera le dernier sur la terre,* & quod postremus mansurus sit super terra, Scholion, *scio illum esse æternum, immutabilem ac proinde omnia æterna sua providentia gubernare; scio ab ipso procedere ipsas illas afflictiones, quas perpetior.* Huic vero subjungunt aliud tanquam secundarium, quo tamen non de Jobo ut in nostrâ, sed ipso Christo locus explicatur, *aut scio quod postremus staturus sit erectus super pulvere* (ou qu'il sera debout le dernier sur la poussiere) *juxta interpretationem eorum qui hunc locum exponunt de resurrectione, eum referendo ad Dominum nostrum Jesum Christum qui in fine mundi gloriose apparebit, quando corpora defunctorum in pulverem jam pridem resoluta ejus potentiâ resuscitabuntur, & vivorum subito mutabuntur.* Deodatus, *e che all' ultimo si leverà sopra la polvere* id est & quod in extremo se elevabit supra pulverem. Scholion, *quod conscendet tribunal, seu judex hominum resolutorum in pulverem & ejus jam potentiâ resuscitatorum.* Omnes has interpretationes simplicitate sua antecellere mihi videtur versio Piscatoris, *& quod posterior super pulverem stabit.* id est quod in conflictu cum hostibus meis, à quibus me redempturus est, victoriam reportabit. Metaphora à luctatoribus vel athletis victoribus desumpta. Vides Interpretes, quos adduxi, dissentire in eo, utrum hic ad resurrectionem omnino respiciat Job. In eo vero conspirare, (si primam Junii glossam excipias) hoc hemistichium non ad Jobum, sed ad redemptorem pertinere.

Membrum 3. וְאַחַר עוֹרִי נִקְּפוּ זאת Cum עור sit generis Masculini, quomodo construi potest cum fœminino זאת? Rursus, cum illud זאת hic sit admodum emphaticum, quomodo excusabitur vulgatus Interpres, quod illud omiserit? cum נקפו denique sit verbum 3. personæ, pluralis numeri, conjugationis *Phiel*, quomodo reddi potest *circumdabor?* An נקף *circumdandi* notionem habet? Sed audio, thema esse נקף, unde in Hifyl, הִקִּיף *circumdedit.* Hinc esse *Nifal* נִקַּף circumda-

ri, esse ellipsin vocis עַצְמִי *ossa mea*, aut *membra mea*. Fateor libens, hanc interpretationem magis tolerabilem esse quam illa Tigurinorum, *Postquam vero circumdederint hoc pelle mea. Circumdederint*, Pater, filius & Spiritus S. *hoc* δεικτικῶς, quod ob deformitatem summam non licet corpus appellare. Sed hoc nihil aliud est, quam textum obtorto collo ad præconceptam opinionem defendendam torquere. Non decet nos textum trahere, quo nos volumus, sed potius sequi quo ille trahit. נקף in *Nifal* nuspiam occurrit. si alibi occurrerit, potius *circumdari*, quam *circumdare* significaret. Manet præter alia incommoda discrepantia generis inter nomen & pronomen. τὸ נִקֵּף contrà in Phiel usitatum est, valetque excidere, concidere, decidere, decutere, confodere, perforare. Notum est, ut literæ homogeneæ, cognatæ imo sæpe ejusdem significationis vocabula constituant. Sic נשב & נשף flandi notionem communem habent. Nunc adducam varias Interpretationes, quæ licet in omnibus non consentiant, in hoc tamen conspirant, τὸ נקפו esse præteritum *Phiel*, esse locutionem impersonalem, in genere subintelligi, *confodientes*, *perforantes*, in specie vero *vermes*, vel *dolores*. Mercerus, iisdem insistens vestigiis, non credit hic de resurrectione agi. *Et post cutem meam* sc. corrosam, post putredinem cutis meæ, quasi dixisset plene, אחר רקבון עורי excusserunt *hoc*. Excusserunt, vel vermes in ulceribus geniti, vel dolores immodici confregerunt & conciderunt veluti in fragmenta, ut veluti pulvis jam excuti possit, *hoc*, vid. os vel corpus meum. Et tamen istis non obstantibus, ex carne mea sic afflicta cerno & contemplor Deum id est Dei potentiam, providentiam & summam in me beneficentiam agnosco, qui me summo miraculo adhuc in vivis conservat, &c. Genevensium expositio, quam primo loco exhibent, eo quoque aurigatur. Postquam enim locum sic vertissent, * *Et etiamsi post pellem meam contriverint hoc, videbo tamen Deum ex carne mea*, hoc scholion addunt, *& quand mesmes il reduiroit à plusgrande extremitè, & que je seroy du tout consumè; si est ce que j'espererai en lui. Etiam si ad extremam miseriam reduxerit me & plane consumptus fuero, tamen sperabo in eum.* Vide supra 13. 15. Postea tamen aliam expositionem subjiciunt, Piscatoris, Deodati, Anglorum & aliorum interpretationi consentaneam. Ego horum

* Et encores qu'apres, ma peau on ait rongè ceci, &c.

rum versionem & scholia obiter lectori representabo. Sic ergo Pisc. & *Etiamsi post pellem meam hoc confoderint, tamen ex carne*, &c. Ita reddidit hæc verba in German. at in Latina, *Et [quum] post cutem meam confoderint [vermes] istud, tum ex carne, &c.* Sensus est, *Quum vermes confoderint atque corroserint non solum cutem meam & ossa, tum è morte excitabor & vita restitutus videbo Deum.* Hæc Piscator. Deodati versio & Scholia non abeunt ab hac mente, *E [quantumque] dopo la mie pelle questo [corpo] sia roso. Quamvis post pellem meam hoc [corpus] errosum sit*, vid. à vermibus ulcerum meorum. Convertit activum in passivum, sensum manente. In hoc videntur dissentire, quod Piscator intelligat corrosionem mortui in sepulcro, Deodatus corrosionem ejus adhuc spirantis. Anglorum versio indifferens est & ad hujus & illius mentem, *Et etiamsi [vermes] post pellem meam hoc [corpus] destruant, tamen mea, &c.* Scholia nec hic nec alibi adjecta sunt, Ita quippe caverat Serenissimus magnæ Britanniæ Rex *Jacobus* augustæ recordationis. Vides omnes hos in istis conspirare, 1. נקפו habere significationem confodiendi, corrodendi, concidendi, &c. non vero circumdandi. 2. Pronomen וזאת aliquid distinctum à pelle denotare. 3. Illud ipsum δεικτικῶς hic intelligendum esse, ut digitum in emaciatum suum corpus intenderit. Similem usum pronominis demonstrativi habes in Euangelio, *solvite hoc templum*: Et pronominis *illuc*, Job. 1. *Nudus egressus sum ex utero matris meæ & nudus revertar illuc*, non in uterum matris, sed in terram, quam dum hæc sermocinabatur Job, digito monstrabat. Huc referunt nonnulli celebrem illum locum, *tu es Petrus & super* HANC *petram ædificabo Ecclesiam meam.* Super HANC petram, id est super me Domino semet ipsum denotante & vocem gestu adjuvante. Hoc spectasse videtur Augustinus, quando locum sic exposuit, *Super me ædificabo te, non me super te.* Sed & Græci & Latini amant in hunc modum loqui δεικτικῶς. Terentius, *tu si* HIC *sis, aliter sentias*, Hic, ὁ δ' ἀνὴρ Sophocles in Oedipo Coloneo, ὦ παῖδες, ἥκει τῷ δ' ἐπ' ἀνδρὶ θέσφατος βίου τελευτή. *O liberi, venit huic viro prædicto oracula mors* τῷ δ' ἀνδρὶ id est mihi, δεικτικῶς, inquit Scholiastes, καὶ ἔστι πυκνὸς ἐν τῷ τοιούτῳ Σοφοκλῆς. Sed hoc παρέργως καὶ ὡς ἐν παρόδῳ. Nos illud jam, opinor, omnibus, qui Ebræo textui fidem suam alligarunt,

Job. 1, 21.

Casaub. ad Baronium pag. 595.

 pro-

probavimus, Belgicam versionem cum eo conciliari non posse, & locum sic melius à domino Pisc. redditum, *Scio quod Red. meus vivat & postremus in pulvere staturus sit, Et [cum] post pellem meam [vermes] HOC confoderint, de carne mea videbo Deum.* Adscribam obiter versionem Lxx. Interpretum, prout ea extat apud August. in notis ad hunc librum, cum commentariolo ejusdem, *Scio enim quod æternus est ὁ ἐκλύειν μεμέλλων, qui me resoluturus est,* [qui me potest reparare] *In terra resurget pellis mea exantlans hæc. A Domino enim mihi hæc confecta sunt, quæ ego mihi ipsi conscius sum.* [quia merui illa.] *quæ oculus meus vidit & non alius.* [hoc est, nemo scit quid agatur in homine nisi spiritus qui in homine est.]

CAP. XXIV. vers. 19.

Ad nimium calorem transeat ab aquis nivium, & usque ad infernum peccatum ejus.] Hoc modo transtulit vulgatus Interpres insignem illam similitudinem, quam fontes lectori suo exhibent. Sic enim sonant Ebræa, צִיָּה גַם חֹום יִגְזְלוּ מֵימֵי שֶׁלֶג שְׁאוֹל חָטָאוּ ad verbum, *Siccitas & æstus rapiunt aquas nivis, sepulcrum peccarunt.* Continent hæc verba πρότασιν καὶ ἀπόδοσιν. Vtriusque nota deest. Id quod in Jobo & Proverbiis insolens non est. Hinc Joh. Benedictus, Jun. Pisc. Gen. Ital. Tig. Mercerus & alii locum sic reddunt, [*Vt*] *siccitas* (Tig. Ut terra torrida) *& æstus rapiunt aquas nivis,* [*ita*] *sepulcrum* [*rapit eos qui*] *peccarunt.* Angli, *Siccitas & calor consumunt aquas nivis: ita sepulcrum* [*facit illis qui*] *peccarunt.* גזל est rapere. Sensum expressit Mercerus his verbis, *ut siccitas & calor quam citissimè absumunt aquas nivis, ita mors rapit eos qui peccarunt, q. d. moriuntur facillime & suavissime. Non contabescunt lenta morte, ut magna ex parte probi, sicuti & Ps. 73. 4. & supra 21. 13. Dicit ergo hoc ad felicitatem eorum ostendendam quod cum totam vitam in sceleribus transegerint impune, suaviter etiam moriantur.* Ita & Deod. & Genev. & Pisc. Hoc enim capite sententiam Eliphazi, qui asserebat Deum in hac vita semper punire impios, refutat Job testimonio experientiæ, quod pii illud non videant, vers. 1. & quod peccatores non ita morientur, ut sentiant se mori, sed cita & ἀνωδύνῳ morte expirent. Quam ille refutationem prolixa impiorum descri-

descriptione, à factis ipsorum desumpta, amplificat. Chaldæus non recedit ab hac mente, צְהִיָא וְלַחוּר חוּמְתָא אַנְסִין מֵימֵי תַלְגָא וְלֵיתֵיהוֹן חַיָּבִין לִשְׁיוֹל אִתְנְשִׁיאוּ דְאִתְחַיַּבוּ *Siccitas & etiam calor* (ת״א הֵיךְ צְהוּתָא וְחוּמָּא id est Targum aliud, sicut ariditas & calor) *rapiunt aquas nivis & non sunt amplius, ita in sepulcrum auferuntur qui peccarunt.* Habes genuinum sensum hujus loci. Judica nunc, cordate Lector, quam firmo tibicine duplex illa Gehenna nitatur, quam huic loco multi Interpretes & Scholastici superstruxere. Hieron. comm. in Matth. cap. x. *Duplicem esse Gehennam & nimii caloris & nimii frigoris in Job planissime legimus.* Ideo etiam nomini *Gehenna* aliquando genitivum *ignis* addi, quod sit & Gehenna frigoris. Et Pseudo-Hieronymus ad hunc ipsum Jobi locum, *Innuere mihi videtur duplicem Gehennam ignis & frigoris, per quam Diabolus, impii & haretici commutantantur.* Si Hieronymo vel tumultuaria hæc & ad fontium obrussam non satis examinata versio, vel aliorum quas super hoc loco legerat commentationes imposuere, quid miramur, Albertum, Carthusianum, Haïmonem hic ineptivisse? Contulerunt enim hunc locum cum Matth. VIII. *ubi erit fletus & stridor dentium. Fletus*, propter calidissimum ignem; *stridor dentium*, propter frigidissimum gelu. *In hac vita*, inquit Albertus apud Carthus. *non transitur de frigidissimo in calidissimum, nisi per medium, quod est temperatum. In inferno autem de excellentia frigoris mortificantis transitur ad astum ignis urentis, ita quod nunquam erunt in medio, quia in hac vita per vitia transierunt ad astum libidinis, non attingendo medium virtutis.* Dissentit tamen ab hac interpretatione Gregorius. Ille enim putat hic describi impiorum in omnibus immoderationem, qui à frigore infidelitatis transeunt ad calorem hæresis. Alii putant hunc posse esse sensum, improbos à nimia frigiditate hujus vitæ transire ad calorem nimium infernalem. Emman. Sa, *ab una calamitate in aliam transibit.* * Jansenius postquam prolixe de hoc loco disseruisset, ad Ebræam veritatem tandem provocat, quam ita interpretatur, ut à nostris Interpretibus, quos supra produximus, ne latum unguem discedat. Thomas parte prima, quæst. x. art. 3. disputans, utrum esse æternum sit proprium Dei, loco secundo objicit sibi locum Matth. 25. *ite maledicti in ignem æternum.* Non igitur solus Deus æternus. Respondet, ignem illum dici æternum propter interminabilitatem tantum. Esse tamen in pœ-

* CAP. XLVII Concordiæ Euang.

pœnis istis transmutationem, secundum illud Jobi 24. *Ad nimium calorem*, &c. Vnde in inferno, inquit, non est vera æternitas sed magis tempus, secundum illud Ps. 80. *Erit tempus eorum in sæcula.* Hæc Thomas, qui ne hunc quidem locum Psal. 80. ex mente Spiritus sancti citat, vide Jun. Pisc. & alios.

nobis 81. 16.

CAP. XXXVII. vers. 7.

Qui in manu omnium hominum signat, ut noverint singuli opera sua.] Ita vulg. LXX· paulo aliter, *ἐν χειρὶ παντὸς ἀνθρώπου κατασφραγίζει, ἵνα γνῷ πᾶς ἄνθρωπος τὴν ἑαυτοῦ ἀσθένειαν.* Non defuere qui ex hoc loco, prout à vulgato versus est, Chiromantiæ patrocinium quæsivere. Ipse quoque Carthusianus alienam jobi scopo interpretationem hic affert. Non lubet omnia huc transcribere. Junius & Tremell. voces Ebræas בְּיַד כָּל־אָדָם יַחְתּוֹם לָדַעַת כָּל־אַנְשֵׁי מַעֲשֵׂהוּ sic transtulere, *Manum cujusque hominis obsignat, ut recognoscat omnes operarios suos.* Hoc vult Elihu, Quando nives & imbres demittit ex alto Deus, manum cujusque patrisfamilias, sub dio in agris laborantis, obsignat id est claudit, ut non possit opus facere. Vnde fit ut recognoscat, per otium sc. inquirendo, quantum singuli in agro colendo laboraverint. Tunc etiam ingreditur bestia in latibulum suum & in antro suo manet vers. sequenti. חָתַם sæpe est cohibere, inhibere, Job. 9. 7. Dan. 9. 24. Cant. 4. 12. Vide Cl. Tarnovii Exercit. Bibl. p. 103. Edit. primæ. Qui illud quoque observavit, B. Lutherum minus accurate hunc locum vertisse. Alle menschen hat er (Gott) in der hand verschlossen / auff dass die leute lernen / was er thun kan / Hæc enim sic expressisset Job, כָּל־אָדָם בְּיָדוֹ יַחְתֹּם לָדַעַת אֲנָשִׁים כָּל־מַעֲשָׂיו /

CAP. XXXIX. vers. 1.

LXX. *εἰ ἔγνως καιρὸν τοκετοῦ τραγελάφων πέτρας;* Ad verbum, *An nosti tempus partus hirco-cervorum petræ?* Tragelaphus animal in Germaniæ saltibus, Bohemiæ vicinis, notum, inquit Hadr. Junius. Licet complures ex veteribus animal illud in rerum natura non esse crediderint. Vnde in proverbium abiit. Extat apud Nazianz. & Aristophanem, *τραγελάφους πλάττειν;* Tra-

Vide & Cornel. à Lapide in Deut. 14. 5.

Tragelaphos comminisci. Vocem Ebræam * יעלה Vulgatus reddit *ibicem*. Et quia sequitur בסלע *in petra*, Jun. & Tremell. reddunt *rupi-capram*. Utrumque respondet Belgico steen-bock / Germanico, gems, qua voce & Luth. & Belgæ hic usi sunt. Angli, the wild goates / capreæ, Martialis.

* Thema est עלה scandere.

Pendentem summa capream de rupe videbis,
Casuram speres, decipit illa canes.

Consentiunt *a* Genev. *b* Deod. *c* Hisp. *d* Tigur. Pagn. Arias. Miraris forsan, quorsum tam anxie probaverim יעלה esse ibicem seu capream. Jam audies. Augustinus in notis ad hunc locum pravæ aut saltem incertæ versioni ineptiorem superstruxit allegoriam. *Tragos, hircus: elaphos cervus*, inquit, *Tragelaphus ergo compositum ex hirco & cervo animal. Significat igitur mentem servientem legi Dei secundum interiorem hominem. Videtur* (lego, videt) *autem quantum adhuc ex parte hircus est, aliam legem in membris suis, repugnantem legi mentis suæ & captivantem se in lege peccati.* Hæc Augustinus. Cui patrocinium præstet qui potest. Ego qui doctissimum patrem excusem, non video.

a Chamois. *b* le cauriole. *c* las cabras monteses. *d* ibices.

CAP. XL. vers. 10.

Ecce Behemoth, quem feci tecum.] Lubet hic inserere epistolam, quam super hoc loco ad magnæ spei juvenem, D. *Theodorum Saeckma*, amplissimi & magnifici D. JOHANNIS SAEKMA ICti, in suprema Frisiæ curia consiliari & Academiæ nostræ curatoris vigilantissimi, filium, superioribus diebus exaravi. Ea sic habet.

Pio & magnæ ſpei juveni,

D. THEODORO SAECKMA,
SS. Legum & Humanitatis ſtudioſo,

S. P.

QUomodo vulgo inſtituantur Juriſ-prudentiæ ſtudia, non ignoras, ornatiſſime SAEKMA. Apud nos, inquit * Lipſius, magna vel potius unica doctrina eſt, triduanum Juriſ-conſultum profiteri, cum Euripidèo Cyclope ſentire, τὰ δ᾽ ἄλλα κόμποι καὶ λόγων εὐμορφίαι. Et quidem peſtilens iſta hæreſis adeo latam ſibi graſſandi viam fecit, ut vix viceſimus quiſque ultra formulas & rubricas aſſurgat. Scilicet ea ſectantur omnes, quæ περὶ τοῦ ἀλφίτου, τῶν λοιπῶν οὐ φρόντις Ἱπποκλείδῃ. Incrementa ſumit hoc malum à perverſa opinione vulgi, quod Juriſ-conſultum literatum & ἀθυρόστομον rabulam juxta æſtumat, imò hunc illi ſæpe præfert. At tibi meliori metallo ductum eſſe pectus, hoc ipſo luculenter demonſtraſti, quod, poſtquam ex triviali ſchola vindicta manumiſſus, linguam Latinam & Græcam ſupra ætatem & multos doctores doctus, in Academiam intuliſſes pedem, aliam plane inſtiteris viam. Namque ad edita illa & ſerena Themidos templa priuſquam aſcenderes, iſtis ſtudiis primo litandum eſſe duxiſti, ſine quibus & leges intelligi omnino non poſſunt, & verum eruditi elogium nulli unquam obtigit, nulli obtinget. Stylum exercuiſti diligenter & etiamnum exerces, ut epiſtolam terſam & LATINAM (rarum hoc in iſta ætate) expedite ſcribere poſſis. Hiſtoriæ Romanæ & priſcis ritibus pernoſcendis operam nequaquam indiligentem navas. In Græcæ quoque literaturæ ſtudia, quæ plerique ſic fugiunt, ac ſi illis ἄσπονδον πόλεμον indixiſſet Iuriſ-prudentia, ita porro incubuiſti, ut doctiſſimis Academiæ noſtræ civibus ambiguam facile poſſis facere palmam. Neque hoc termino ſtetit tuus ille diſcendi ardor. Ebræum quoque idioma exigui temporis ſpacio adeo feliciter didiciſti, ut cum multis veteranis Theologiæ ſtudioſis, in Ebraïci textus explicatione, quoties in collegio ad te perveniebat interpretandi ordo, paria feceris, multos longe ſupergreſſus ſis & in ruborem dederis. Quod vero inſignem hanc

* Epiſtolicarum Quæſt. lib. 2. Ep. 5.

hanc tuam φιλομάθειαν pallida febris, quæ tot jam menses te afflictavit, non excusserit, tersæ istæ epistolæ loquuntur, quibus me subinde, dum valetudinis curandæ causa ab Academia abes, super re literaria consulis. Macte hoc animo, inculpate adolescens! Delectent alios canes, equi, aves, alea, choreæ. Litent curvæ istæ & cælestium inanes animæ Baccho & Veneri. Tuæ porro delitiæ sint stylus, libri, Musæ, & quod caput est, Deo servire. Perge, quo cœpisti pede, πολυΐστορος patris eruditionem & virtutem æmulari. Si te Deus O. M. volet perennare,

—— & si qua morbi fata aspera rumpas,

Philologum insignem, Juris-consultum eleganter literatum, pium denique & intemeratum Justitiæ sacerdotem patriæ dabis. Ita voveo, ita spero. Nunc audi quid ad te afferam. Nuper ex seculari philologia per epistolas sermocinati sumus. Nunc ex sacra aliquid depromere est animus. Aperiam tibi fontes celeberrimæ istius allegoriæ, qua universum istum Dei O. M. de *Behemoth* & *Leviathan* discursum Scholastici ad Diabolum traduxerunt. Tu, licet admodum adolescens, eos in Ebraïsmo jam fecisti progressus, ut de universo negotio possis judicare. Deus O. M. de sua potentia dissertaturus, ex universa creaturarum multitudine duas creaturas commemorat, Behemoth id est elephantem & Leviathan id est balænam, hanc inter pisces, illum inter belluas robore & vasta corporis mole excellentes. Elephantes Græci θηρία, Latini belluas appellabant. Tralatitium enim apud eos est, τὰ πρωτεύοντα ἐν τῷ γένει τῷ τοῦ γένους ὀνόματι προσαγορεύειν. Suidas θηρία, οἱ ἐλέφαντες. Et πύργοι θηρίων apud Plutarchum in Eumene nihil aliud sunt quam turres elephantorum, seu turriti elephanti. Terent in Eunucho, *Eòne es ferox, quia imperium habes in belluas?* Et Plin. 8. *Circa dentes belluis summa cura.* At Ebræis non satis fuit elephantem nomine generis κατ' ἐξοχὴν appellare בְּהֵמָה sed insuper quia corporis mole multas belluas æquat, majoris auxeseos causa, vocem illam numero plurali expressere. Inter cæteros amplificationum modos Ebræis familiares, iste non postremus est, Ita increatam illam Sapientiam vocant חָכְמוֹת Prov. 1. 20. & 9. 1. summam benignitatem חסדים Thren. 3. 22. summum robur, מָעֻזִּים Dan. 11. 38 Et hanc eandem vocem בהמות Ps.

73. 22. non quidem pro elephante, sed tamen pro magna & crassa bestia accipiunt Genev. & Mercerus. *Eram apud te* בהמות inquit Psaltes, [sicut] *bestia*, Merc. *come une grand' beste*, Genev. *une grosse beste*, Sed redeamus ad Elephantem. Vtrum ea vox ab אֶלֶף bos, an vero potius ab אלף quod Syris & Ebræis discere est, derivata sit, merito dubites. Adeo verisimilis utraque sententia est. Nam quod primam attinet, in confesso est, apud Græcos & Latinos, nobilitatam semper fuisse bovis præ cæteris terrestribus animantibus magnitudinem. Hinc Græci rebus quas augere volebant, syllabam *βȣ* præfigebant, *βȣλιμίαν* magnam famem, *βȣ́παιδα*, grandem puerum, vocantes. Romani, cum in Lucania primum, in exercitu Pyrrhi elephantes vidissent, * *boves Lucas* seu *Lucanos* appellabant. Majus enim bove animal tellus ista non edebat. Adhæc boves Lucani cæteris Italicis grandiores erant. Ita credibile quoque est, Ebræos, Syros & Phœnices, cum hoc animal & mole & figuratione corporis ad bovem quam proxime accedens, primo vidissent, bovis nomine appellasse. Quod ad alteram attinet, quis ignorat ea, quæ de hujus belluæ docilitate narrant Plinius libro 8. cap. 1. 3. 7. Cicero Epist. Famil. 1. 7. Arrianus de rebus Indicis, & plena manu Lipsius, Centuria I. Epistola 50. ad Janum Hautenum. Hoc ergo animal admodum graphice hoc loco describit is, qui creavit illud. Lxx. insistentes vestigiis Ebraïci textus, *θηρία*, reddidere tamen postea tanquam de uno loquuntur. Etiam Chald. בְּעִירָא / Siquidem בְּעִירָא respondet Ebræo בְּהֵמָה / Atque hic quoque vides, nomen generis in hac specie cum excellentiæ significatione resedisse. Hinc est Sabinorum *Barrus* & Indorum *Barre*. Etiam ex recentioribus Ebræis plerique elephantem describi existimant. Astipulantur Thomas, Lyra, * Pererius, Emmanuel Sa & alii. Et certe in hac descriptione, si textus originalis accurate vertatur, nihil est quod non optime in Elephantem quadret. Non lubet jam excutere, quæ nugatores quidam Ebræi de hoc animali, quod שור הבר id est *bovem sylvestrem*, vocant, itemque de magno isto pisce, chartis illevere. Si libet ea cognoscere, adito Lyram ad hunc locum, & ad Ps. 49. Ebræis 50. R. Salom. ad Ps. eundem, Buxtorfii Synagogam Judaïcam, Pseudo-Ezram lib. 4. cap. 6. ubi pro *Behemoth* corrupte legitur

* Hinc proverbium, Prius pariet locusta Lucã bovem, vide Varronem lib. 6. de l. l. & ad eum Scalig. Plin. 8. 6.

Vide & camerar. horas 1. 25.

* In Danielem lib. 4.

Enoch

Enoch. Majus operæ pretium fuerit videre quid nonnullos ex patribus, quid Scholaſticos, quid denique Pontificios Interpretes moverit totum hunc contextum, quo de Behemoth & Leviathan agitur, de diabolo exponere. Carthuſ. *ad literam non eſt proprie ſermo de illis, ſed de re metaphorice figurata per eas, puta, de dæmone, qui hic per maxima quædam bruta inſinuatur, quia ab angelica corruens dignitate in belluinam verſus eſt immanitatem, monſtruoſitatem ac rabiem. Propter quod in formis brutorum frequenter apparet.* Lyra, *Expoſitores Catholici exponunt hæc de dæmone ſub ſimilitudine elephantis & ceti.* Et paulo poſt, *Igitur exponatur litera de dæmone ſub nomine elephantis deſignato: quia in parabola ſenſus literalis eſt non ille qui immediate per vocem ſignantur, ſed per res ſignatas.* Vides eos hoc velle, primarium ſcopum Dei fuiſſe, hoc capite Diabolum deſcribere. Huic ſententiæ etiam * Evangelici quidam hæſere. Ego vero cum illis facio, qui univerſam iſtam expoſitionem nullo omnino fundamento ſubnixam autumant. Quicquid hic dicitur, de Elephante & balæna exponi commodiſſime poteſt. Vide Jun. Deod. Mercerum, Genev. Emmanuelem Sa & alios. Nihil coactum, nihil contortum eſt. At eorum interpretatio, qui omnia de Diabolo intelligunt, non tam plana decurrit orbita. Sudant & æſtuant boni iſti Interpretes, ut doceant quodnam ſit illud fœnum, quod Diabolus comedit. Quiſnam ſit umbilicus ejus, quæ cauda, qui teſticuli, &c. Et cum omnes ingenii nervos intenderunt, tantum luſere, nihil unquam ab erudito & cordato lectore niſi precario obtenturi. Et quod ad priſcos illos attinet, fateor Ebraïſmorum ignorantiam & aberrantem non uno loco verſionem ipſis quaſi injeciſſe manum, ut, dum pauca quædam loca de elephante vel balæna explicari non poſſe, Diabolo contra optime convenire putarent, omnia tanquam de Diabolo primario dicta acciperent. Sed quid illi obtendent, qui in hac literarum luce ipſa illa loca, ad quæ priſci offenderunt, de elephante & balæna commode exponi poſſe agnoſcunt, atque adeo ipſi in commentariis ſuis exponunt, & tamen huic allegoriæ mordicus hærent. Quod enim fundamentum huic expoſitioni ſubſternent? Nihil certe ex ipſo hoc textu, nihil ex univerſa veteris noviqve fœderis pagina proferent. Nihil præter authoritatem plerorumque patrum adducent. Eâ vero his & id genus ſimilibus caſibus non magis

* Tigurini, Weſthemeres in tropis, Illyricus in Clavi, voce Behemoth, & alii, Ita tamen ut primario & ſenſu literali Elephantem, ſecundario vero & allegorico Diabolum deſcribi exiſtimaverint.

gis moveor quam Salmeron, qui ad objectam sibi magnum Patrum numerum (ad Roman. v. Disp. 6. 51. circa initium) sic respondet, *Pauperis est numerare pecus. In judicio plurimorum non acquiesces sententia, ut à vero devies. Et cum Donatistæ in authorum multitudine gloriarentur, respondit Augustinus, signum esse causæ à veritatis nervo destitutæ, quæ soli multorum authoritati, qui errare possint, innititur.* Sed penetremus in ipsos fontes celeberrimæ hujus allegoriæ. Atque hic occurrit primo.

Vers. 14. *Ipse est principium viarum Domini.* Et certe hic locus videtur manum injecisse plerisque recentiorum, ut hic quoque cum Scholasticis ineptiverint. Existimabant enim hæc non nisi de Angelorum principe vel saltem de Angelica natura exponi posse. Lyra, *Hoc interponitur ad intelligendum, quod ea, quæ dicuntur hic, de dæmone intelliguntur sub metaphora elephantis. Est enim dæmon principium viarum Dei, quia inter cretauras angelica est prima, & inter angelos ille qui fuit primus simpliciter, peccavit per superbiam, & fuit aliis cadentibus occasio peccandi.* Et Carthus. *Ex hoc verbo & quibusdam sequentibus constat quod ista de diabolo tanquam re figurata principaliter proferantur, &c.* Quin & Bellarm. libr. 1. cap. 9. de Pontifice, ubi argumentum 9. pro Monarchico statu Ecclesiæ depromit ab exemplo Angelorum, probaturus eum qui nunc Diabolus vocatur, ante lapsum fuisse caput Angelorum, hunc locum in acie ponit. Sed ut locus iste de diabolo principaliter intelligatur, illud adhuc probandum erat Cardinali, per *vias Domini* Angelos; per *principium* principatum intelligi. *Vias Domini actiones Domini accipimus*, inquit Gregorius & ex eo Glossa ordin. An ergo omnium Dei actionum princeps & Monarcha fuit Diabolus? Sed hoc principatu ad Jes. cap. XIV. plura dicentur. Tu hic observa, per vias Domini opera ejus & creaturas intelligi. Non diffitentur hoc Pontificii. Ideo compendifaciam laborem probandi. Vox autem Ebræa ראשית cui respondet in Vulgato *principium*, vel temporis vel dignitatis principatum significat. Si dignitatis principatum intelligas, jam locus de elephanto optime potest exponi, atque ita corruet primarius, imo unicus hujus Allegoriæ tibicen. Iste videlicet, locum hunc de elephanto omnino intelligi non posse. Principatum temporis hic non quadrare fateor libens. Elephas enim creatus est eodem die quo homo, vid. sexto, unde

de nonnulli interpretantur ista verba, *Ecce behemoth, quem feci tecum*, sc. eodem die, alii, *æque ac te*, alii, *ut degeret tecum*. At princ. dignitatis quadrat optime, ut hoc dicat, eum, si corporis molem, vires & illud θυμόσοφον id est τὸ ἐκ φύσεως εὐμαθὲς, καὶ εὐφυὲς καὶ ὀξυμαθὲς spectes, inter creaturas irrationales esse præstantissimum suum δημιούργημα & primarium opus. Hanc interpretationem probat Emmanuel Sa in notis, *quasi dicat*, inquit, *præcipuum animalium à Deo factorum, quod attinet ad fortitudinem & prudentiam*. Genev. *C'est le chef d'œuvre du Dieu*. Iste est caput operum Dei. Ita & Angli, & Hispani, nisi quod pro *operum* retinuerint vocem *viarum*. *He is the chiefe of the wayes of God*. Hisp. *El es la cabeça de los caminos de Dios*. Ital. *Egli e la principale dell' opere di Dio*. Ille est præstantissimum opus ex operibus Dei. Castellio, *Ipse est divini opificii caput*. Ita Amos 6. *Qui ungunt se* ראשית id est *principio unguentorum*, hoc est, præstantissimo unguento Num. 24. *Principium gentium Amalek*, 1. Sam. 15. *principium* (ראשית) *anathematis* id est præcipuum Sirach. 11. 3. ἀρχὴ γλυκυσμάτων καρπὸς αὐτῆς. *Minima volatilium est apis, at principium dulcium condimentorum est fructus ejus*, id est principatum quendam tenet inter dulcia condimenta. Cave autem huc referas locum Apoc. 3. 14. ubi Filius Dei vocatur ἀρχὴ τῆς κτίσεως τοῦ θεοῦ, Namque illic ἀρχὴ non principium passivum, sed activum significat, à quo omnes creaturæ principium suum ducunt, quam interpretationem utriusque testamenti pagina evincit. Vides jam opinor, ex non intellecto Ebraïsmo versus x. delatos fuisse interpretes in hanc sententiam, de Diabolo principaliter hic agi. Sed progrediamur ad alia quæ huic loco superstruxit antiquitas. Beda in libello separatarum quæstionum quæst. 9. *Angeli*, inquit *ante creationem mundi creati sunt, & ante omnem creationem Angelorum Diabolus est conditus, sicut scriptum est, Ipse principium viarum Dei* [Confer cum his ea quæ supra p. 196.] Vides hoc quoque somnium non intellecto Ebraïsmo deberi. Gregorius Moral. lib. 32. cap. 25. ex hoc loco adversus Arrium disputat, *notandum quoque*, inquit, *quod dum viarum Dei principium Behemoth dicitur, vesanum Arrii dogma aperta ratione dissipatur. Facturam quippe Dei filium fatetur. Et ecce Behemoth in factura rerum primus creatus ostenditur. Superest ergo ut Arrius aut non factum filium prædicet, aut eum post Behemoth conditum stultus putet.*

putet. Non male, si de diabolo hic agi firma aliqua ratione evincere potuisset. Lxx. Interpretes, sicuti ipsi ab Ebrææ veritatis linea aberrarunt, ita & beatos Patres, qui istam versionem secuti sunt, in avia traxerunt. τοῦτ' ἐστιν ἀρχὴ πλάσματος κυρίου, πεποιημένον ἐγκαταπαίζεσθαι ὑπὸ τῶν ἀγγέλων αὐτοῦ· ἐπελθὼν δὲ ἐπ' ὄρος ἀκρότομον ἐποίησε χαρμονὴν τετράποσιν ἐν ταρτάρῳ, quæ sic convertit Latinus Interpres, *Hoc est principium * fictionis Domini factum ut illuderetur ab angelis ejus. Accedens autem ad montem præcisum fecit gaudium quadrupedibus in tartaro.* Ab ipsa quoque vulgata hæc nimium quantum abeunt, Sic enim illa, *Ipse est pr. v. Domini, qui fecit eum applicabit gladium ejus. Huic montes herbas ferunt, omnes bestiæ agri ludunt ibi.* Magister sententiarum lib. 2. dist. 3. quærens, utrum angeli boni vel mali creati sint, & an aliqua mora inter creationem & lapsum intercesserit, quosdam existimasse, *angelos qui ceciderunt, creatos fuisse malos, & non libero arbitrio in malitiam declinasse, sed in malitia à Deo factos esse, nec aliquam fuisse moram inter creationem & lapsum, sed ab initio apostatasse.* Phy τῆς θεολογίας ταύτης, quæ Deum authorem peccati & malitiæ statuit. Sed audi quid addat. Ait illos suæ sententiæ fulcra quæsivisse ex August de Genes. ad literam lib. XI. cap. 19. 20. ubi duo scripturæ loca producit, vid. Joh. 8. *Ille homicida fuit ab initio & in veritate non stetit,* & hunc ipsum, de quo jam agitur, ex versione Græca postquam Magister contrariam sententiam asseruisset, * Augustinum, sanius quidem sentienten, at non melius locum Jobi interpretantem introducit. *Omnia*, inquit Aug. *fecit Deus valde bona. Naturam ergo angelorum bonam fecit. — Nec ejus natura significata est cum dicit, hoc est initium figmenti Dei, sed corpus aereum, quod tali voluntati aptavit Deus, vel ipsam ordinationem Dei, in qua eum invitum etiam fecit utilem bonis, vel ipsius angeli facturam, quia etsi præsciret Deus, voluntate malum futurum, fecit tamen eum, providens, quanta de illo sua bonitate esset facturus. Figmentum ergo Dei dicitur, quia cum sciret eum Deus voluntate malum futurum, ut bonis noceret, creavit tamen illum, ut de illo bonis prodesset, hoc autem fecit* (N B.) *ut illudatur ei. Illuditur enim ei, cum sanctis proficit tentatio ejus. Sed ipse est initium, quia præcedit antiquitate & principatu malitiæ. Hæc autem illusio fit angelis malis & hominibus malis, per angelos sanctos, quia subdit illis angelos malos & homines malos,*

* August. *figmenti Domini, quod fecit ad illudendum âb angelis ejus.* De civit. Dei XI. 15. Et paulo aliter de Genesi ad literam lib. XI. cap. 19. & 20. *quod fecit Deus ut illudatur ei ab angelis ejus.*

* Ex eodem libro cap. 22. Vide & de civ. Dei XI. 15.

ut non quantum nituntur, ſed quantum ſiHuntur, poſſint nocere. Habes argutam explicationem ſententiæ, quæ in originali hoc loco non comparet. Atque hæc de *Behemoth.* Reſtat

LEVIATHAN] De quo iidem authores ita ſentiunt, ſub ejus quoque ſimilitudine agi principaliter de Diabolo, ſeu quod idem illis eſt, dæmoniorum principe. Marſennus tamen videtur exiſtimaſſe, hic deſcribi vel Optionem vel collegam Diaboli. Aſſerit enim pag. 851. comm. ſui in priora capita Geneſeos, Behemoth & Leviathan eſſe duos principes dæmonum. Mirum in modum & hic æſtuant interpretes, ut omnia & ſingula de Diabolo explicent. Vide Lyram Carthuſ. Gregorium, & alios. at noſtris Interpretibus, de balæna, vel ſi quod eſt aliud portentoſæ magnitudinis in mari animal, omnia interpretantibus ad literam, optime fluunt omnia. Vide Iun. Piſc. Merc. Genev. Ital. & alios. quæ ergo neceſſitas hæc de Satana primariò interpretandi; Imo quæ certitudo interpretationis allegoricæ & ſecundariæ; Nulla omnino. Oleum & operam perdidere qui in has interpretationes incubuere, Oleum & operam perdunt, qui eidem lineæ inſiſtentes, hujuſmodi commenta populo proponunt. Porro, 3. loca videor mihi obſervaſſe, quæ perſuaſerunt veteribus, hic primario Diabolum deſcribi. Locus prior eſt iſte, cap. 41. verſ. 3. ſecundum vulg. Interpretem. *Non parcam ei verbis potentibus & ad deprecandum compoſitis.* Quæ ſic interpretatur Carthuſ. *propter nulla ipſius verba parcam Diabolo, ſive ſint verba poteſtatem ſuam præferentia, ſive humiliationem quandam ſonantia, quando ejus poteſtatem refrenem & impiam ipſius puniam voluntatem. Interdum quippe ad deprecandum ſe convertit aſtute, ne à nocendo arceatur, vel ne gravius affligatur. Et ex hoc verbo oſtenditur, quod non ſit jam de ceto principaliter mentio.* Sed monendus hic mihi es, in Ebræo nihil ejuſmodi legi, לֹא אַחֲרִישׁ בַּדָּיו וּדְבַר גְּבוּרוֹת וְחִין עֶרְכּוֹ quæ Pagninus ita reddidit, *Non ſilebo membra* (Arias, *vectes*) *ejus, & * verbum fortitudinum & gratiam diſpoſitionis ejus.* Joh. Bened. Theol. Pariſienſis, *non tacebo robur ejus & quicquid habet virium, gratiam quoque diſpoſitionis ejus.* Alter locus eſt 16. *Cum ſublatus fuerit, timebunt angeli & territi purgabuntur.* An ob ceti ſublationem vel interfectionem ſanctos angelos terreri credibile eſt; Non pluris illi faciunt talis belluæ occiſionem, quam nos unius pulicis inquit Carthuſ. Neceſſa-

* Jun. & ſermonem de viribus. Piſc, & quæ pertinent ad vires.

rio ergo locum exponendum putant *de sublatione seu expulsione principis dæmoniorum à throno cœlesti*, ut loquitur Carthusianus. Gregorius, *Sub futuri temporis modo præterita describuntur. Nec recta intelligentiæ sensum relinquimus, si credamus, Leviathan isto ab arce beatitudinis cadente, in ruina ejus etiam electos angelos expavisse, ut cum istum ex illorum numero superbia lapsus ejiceret, illos ad robustius standum timor ipse solidaret. Purgati vero sunt, quia isto cum reprobis legionibus exeunte, soli in cœlestibus sedibus remanserunt. Hujus itaque lapsus eos terruit & purgavit.* Lyra, *Iste timor est admiratio angelorum sanctorum de divina virtute & justitia in dejectione dæmonis, quæ partim facta est à principio sui casus, & consummabitur in futuro judicio.* Et territi purgabuntur, &c. *non ab immunditia sed à nescientia purgati sunt, videntes divinam virtutem & justitiam in effectu quam prius non viderant. Ideo eodem modo erit in detrusione dæmonis in infernum in extremo judicio*, &c. Vide & Gloss. ordinariam. Sed hæc quoque aliter leguntur in Ebræo, משתו יגורו אלים משברים יתחטאו / Pagn. *A magnitudine* (Arias, *altitudine*, malim cum Pisc. *propter elevationem*) *ejus timebunt fortes: à contritionibus purgabunt se.* Piscator, *expiabunt se.* Sensus est quando balæna sese in mari jactat & elevat, etiam fortissimi quique exalbescunt metu, & cum vident illam magno cum impetu mare confringere, Deo supplices fiunt & peccatorum suorum veniam petunt, nil nisi mortem expectantes. Tò אלים proprie & primò *fortes* denotare, nullus infitebitur. Sed dices, aliquando per synecdochen generis pro angelis poni. Resp. ut hoc detur (quod tamen liquido exemplo nullus contradicenti extorserit, loca enim quæ vulgo afferuntur, aliam interpretationem admittunt omnia) tamen illud obtinebo, ut à sensu literali, ita & à propria & communissima vocum interpretatione non esse recedendum, nisi exigente necessitate, quam hic nullus evincet. Porro, משברים significare *territos*, nullus, opinor, ostendet. Verbum denique התחטא purgationem à nescientia vel societate malorum significare, tunc credam, ubi evidentem aliquem locum hujus expositionis patroni produxerint. Rectius ergo *Emmanuel Sa* hæc de balæna seu ceto interpretatus est,
« *Sublatus*] scil. in altum se erigens. Angeli] Chald.
« fortes, q. d. fortissimi quique. Sed dum interpretatur vocem ultimam *purgabuntur*, graviter impingit. *Purgabuntur*, inquit,

sc. so-

sc. soluta alvo præ timore. An ergo יתחטאו purgationem alvi significat? Quanto rectius fecisset, si de purgatione conscientiæ verbum illud fuisset interpretatus. Deodatus, *si purgano de loro peccati.* Jun. Angli, *purgant se:* scilicet à peccatis. Crassam illam interptaretionem hausit Sa ex R, Levi, משברי לב שישיגום בסבת הפחד יתנקו דרך נקביהם לעשות צואתם ומימי רגליהם hoc est, *præ confractionibus cordis, quæ apprehendent eos & magno metu, purgabuntur per ordinarios naturæ meatus, faciendo excrementum suum* (Ita sonant Ebræa αὐτολεξεὶ) *& aquas pedum suorum* id est urinam. Indigna Ebræo interpretatio. Locus tertius & ultimus est vers. ultimo, *omne sublime videt, ipse est rex super universos filios superbiæ.* Lyra, *Quia per superbiam semper nititur aggredi majora, omne sublime videt, ad consequendum, si posset. Et excedit omnes alios in superbia. Et per hoc patet, quod ea quæ dicta sunt de ceto, intelliguntur principaliter de dæmone.* Videamus Ebræa, וְאֶת־כָּל גָּבֹהַּ יִרְאֶה הוּא מֶלֶךְ עַל כָּל בְּנֵי שָׁחַץ Pagn. *omne sublime despiciet, ipse est rex super omnes cetos magnos & fortes. Arias, super omnes filios superbiæ.* Emmauel Sa, *videt, id est dispicit. universos filios superbiæ, id est belluas marinas quamvis ingentes.* Chald. כָּל־בְּנֵי נוּנֵי omnes filios piscium. Lxx. *βασιλεὺς πάντων τῶν ἐν τοῖς ὕδασι. omnium quæ in aquis.* Aben Ezra ait vocem שחץ significare seu comprehendere כל נולד במים quidquid generatur in aquis. Junius putavit vocem Ebr. significare *feram, Est regina super omnes feras,* Ebr. inquit, *filias feræ.* Reginam vocat, quem Ebræus sermo Regem vocat, quia vocem *Leviathan* per fœmin. *balænam*, interpretatus est. At Pisc. qui cetum ubi substituit, *est rex super omnia elata animalia*, imitatus doctissimum Mercerum. Supra 28.8 eadem phrasis de leonibus usurpata fuit. Nulla ergo necessitas per *filios elationis* homines intelligere. Et quis tam in his literis hospes, qui varium usum Ebraïci בן ignoret? Ut ergo vocem quam latissime extendamus, Leviathanem inter omnia superba animantia facile esse principem, docere voluit Deus. Coronidis loco nota, Thomam in Summa, parte 1. Quæst. 63. ubi de Angelis fuse agit, horum locorum non meminisse, * unde colligas, circa ejus interpretationem eum à vulgata sententia diversum sensisse. Atque hic finis esto. Vale ornatissime adolescens & salve.

* Tamen parte 3. quæst. 8. art. 7 ex hoc postremo loco probat istam thesin, Diabolum esse caput omnium malorum.

PSALMI.

HIc unius Augustini commentarius tam amplum suppeditet scribendi argumentum, ut merito usurpari possit illud Homericum,

Τί πρῶτον, τί δ' ἔπειτα, τί δ' ὑστάτιον καταλέξω;

nobis cur stringenda jam vela sint, causam supra diximus. Et quia Augustinus hic sæpe nominabitur, operæ pretium erit præmittere censuram Sixti Senensis, quæ extat in Bibliotheca Sancta lib.4. titulo *Augustinus*, Verba Sixti hæc sunt, *Augustinus in Psalmos genus tenet Allegoricum, literalis expositionis parum. quod Hieronymus in eo taxat. Nam cum Augustinus Ebraici sermonis imperitus esset, & in Græcis literis parum instructus, necesse illi fuit à propria litera sensu ad extortas allegorias discedere.* Hanc eruditissimi Monachi censuram nequaquam esse temerariam, aliquot locorum inductione ostensum ibo.

Psalm. I. vers. 3. Et erit tanquam lignum.] Vide quæ supra notavimus ad Deut. 28.

Vers. 5. Ideo non resurgent impii in judicio.] Frustra hic subtiles sunt interpretes. Alii, non resurgent ad beatam resurrectionem; Alii, non resurgent in cœtu justorum, inter justos. Alii, non resurgent in judicio id est ut judicentur. * *Jam enim pœnis certissimis destinati sunt*, inquit August. Item, non resurgent in judicio, id est ut judicent sed ut judicentur. Carthus. *non resurgent in judicio discretionis, quo homines justi se ipsos examinant & conscientias suas discernunt — de quo salubri judicio dicit Apostolus, Quod si nos ipsos dijudicaremus, non utique judicaremur* 1. Co. 11. & ad Job. cap. 14. artic. 34. *Unde legitur* Ps. 1. Ideo non res. imp. in jud. *quod de judicio discretionis accipitur, quo homo inter bonum malumque judicans detestatur culpam, in quam incidit & per pœnitentiam resurgit.* Ita & Lombardus in comm. qui hanc *resurrectionem animæ* vocat. Omnem hunc interpretum æstum sedat melior interpretatio, *Non stabunt* (subsistent) *in judicio.* קום enim tam significat *stare*, quam *surgere*. Stare autem & cadere in foro opponuntur. Hoc sensu occurrit σαθῆναι, Luc.

* Ita & Hier. & Euthymius.

Luc. XXI. 36. *Vigilate — ut digni habeamini, qui effugiatis omnia ista,* καὶ σταθῆναι *steteris ante filium hominis*, quod Belgæ dicunt *bestaen.* Genev. *subsister.* Chaldæus Ebræum יְקוּמוּ reddit יִזְכּוּן puri, innocentes erunt. Pisc. *consistent.* in Germ. *bestehen*, *bestaen*, ubi in Luth. & Belg. est *bleiben*, *blyven*, Deod. *non staranno.* Genev. *ne subsisteront point.* Ita & Angli. Jun. *exurgent*, id est ut in Scholiis explicat, *ne sublato quidem vultu se audebunt sistere.* קוּם stare extra controversiam Jos. 7. 12. *Et filii Israel non poterant* לָקוּם *stare coram hostibus suis.* Vnde & Levit. 26. 37. *Et non erit vobis* תְּקוּמָה id est *consistentia*, consistendi facultas, *coram inimicis vestris.* Jos. 2. 10. Jesa. 40. *Verbum Dei nostri* יָקוּם *stabit in æternum*, 1. Reg. 14. 4. Genebr. inter alias interpretapretationes hanc quoque recenset & probat. Additque illa verba, *Verbum* קוּם *stare & surgere* significat. Et paulo ante, *Aliqui putant metaphoram sumptam à foro, in quo qui causam amittunt, cadere causa dicuntur.* Quam sententiam non admordet homo alias mordacissimus. Emmanuel Sa, *resurgent id est consistent q. d. non poterunt se defendere. Hebr. stabunt.* Atque ita quoque hunc locum accepisse Kimchium, alibi ostendemus.

Ps. II. Apprehendite disciplinam.] Ita Vulg. ex Græc. δράξασθε παιδείας, Lombardus in comm. *Apprehendite*] *etiam si fugiat. disciplinam*] *Dei, sc. adversa.* In Ebræo esse *osculamini filium*, Genebr. Bellarm. Andradrius, & alii ingenue agnoscunt. Vide & Iansenium & Emm. Sa & alios. Vide quæso quæ supra pag. 19. de hoc loco attigimus. Invictum in hoc loco, prout in Ebræo extat, Judæos pro Deitate Christi argumentum situm esse agnoscunt. Idem Bell. lib. 1. de Christo cap. 5. ex textu Ebræo hujus loci pro eodem fidei articulo argumentum depromit. Annon ergo hic locus ad fidem pertinet? Et cum iidem Judæos ex vulgata versione urgeri non posse concedant, annon sequetur, eam in loco ad primarium fidei articulum stabiliendum pertinente, ab Ebraïca veritate deficere? Sudant Interpretes, * ostendant sensum loci recte expressisse interpretem. Sed respondit Rev. D. Rivetus, aliud esse ex textu argumentari, aliud textum interpretari. Non esse laudabile genus interpretandi, cum res singularis & individua per genus & quidem remotissimum aut per adjunctum & consequens aliquod exponitur. Cæterum de hoc loco vide quem jam laudavimus

* Vide Bel. d. V. D. 2. 13. & in commentario.

mus *Rivetum*, commentario in Psalmorum propheticorum decadem, Chamierum, Junium, Witakerum, Ternovium, & alios, qui cum Bellarm. & Pontificiis super hoc loco disputarunt..

Ibid. Servite Domino cum timore & exultate in tremore.] Ex hoc quoque loco colligit Bellarminus lib. 3. de Justif. cap. 12. neminem de sua electione posse esse certum. Quid nostri Theol. respondeant, vide apud Paræum, Chamierum, Rivetum comm. in hunc Psalmum, Amesium & alios. Discat tiro, phrasin illam ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ quinquies in Bibliis occurrere, semel in veteri, quater in N. fœdere, & quidem tantum apud Paulum. Notet, omnibus istis locis ita usurpari, ut superbiam, carnalem securitatem & præsumptionem excludat: animi dimissionem, reverentiam, humilitatem & modestiam, non vero servilem metum, diffidentiam & trepidationem significet. Locus primus hic ipsus est, ubi Ebræa illa ביראה וברעדה Lxx. reddidere, ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ. II. extat 1. Cor. 2. 3. ἐγὼ ἐν ἀσθενείᾳ καὶ ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ πολλῷ ἐγενόμην πρὸς ὑμᾶς. ubi suam humilitatem & modestiam opponit fastui Pseudo-prophetarum & impostorum. Certe, eum cum servili metu, trepidatione & diffidentia cum Corinthiis versatum fuisse, nulli fiet verisimile, qui Paulum ex Paulo novit. III. 2. Corinth. 7. 15. ὡς μετὰ φόβου καὶ τρόμου ἐδέξασθε αὐτὸν, scilicet Titum. id est summa reverentia. Alias nec recreassent Titum, nec Paulo hoc nomine placuissent. IV. Ephes. VI. 5. *Servi obedite dominis vestris* μετὰ φόβου καὶ τρόμου, *& in simplicitate cordis.* Atqui servitus, quæ cum perpetua trepidatione & diffidentia conjuncta est, illiberalis est, & Apostoli commendatione indigna. V. Philipp. 2. 12. *operamini salutem vestram* μετὰ φόβου καὶ τρόμου. id est cum majestatis divinæ reverentia & solicita peccati cautela. Atque hinc explicandum illud quoque videdetur, quod extat Rom. XI. 20. μὴ ὑψηλοφρόνει, ἀλλὰ φοβοῦ. ne superbias (vulgatus, noli altum sapere, nimis restricte) sed time id est ταπεινοφρόνει, esto humilis, modestus. Interim lubens dederim Bellarmino, plurimos eorum, qui hanc certitudinem jactant, falli & decipi. Melior, opinor, eorum sors est, qui Christum Jesum sincera fide complexi, eique in bona conscientia & caritate non ficta servientes, subinde dubitant, &, quod in tentationibus fieri solet, trepidant, quam istorum, qui,

qui, licet omni flagitiorum genere cooperti ſint, ne formam quidem pietatis habentes, hanc tamen certitudinem ſemper credant. Sic eſt profecto. Plures præſumendo quam tripidando periere. Neutiquam ergo otioſa eſt illa B. Pauli admonitio, *qui ſtat, videat ne cadat.*

Pſ. VIII. 5. Quid eſt homo — aut filius hominis.] Quicquid hic diſſerit Auguſt. ex vocula *aut*, nullum in originario textu fundamentum habet, Illuc enim eſt וּבֶן & filius. Non nego illam literam ſæpe reddendam per *aut*, ſed non ſemper diſtinguere illud cui præfigitur, ab eo quod anteceſſit, tanquam diverſum, id vero eſt quod nego. Sic dico, vau ſæpe præfigitur iſtis hemiſtichiis, quibus idem repetitur aliis verbis, quod Rabbini vocant כפל הענין במלות שונות / Ibi vero ſive per Et, ſive per AUT reddas, ſæpe hilum non intereſt. Alia longe ratio eſt, quando vel hemiſtichio, vel membro, rem ab antecedenti diverſam continenti, præfigitur. Ibi enim niſi per AUT reddideris, caliginem non ſolum offundis ſententiæ, ſed & errandi occaſionem lectori ſæpe præbebis. Exempla vidimus ad Exod. XXI. & Judic. XI. ex quorundam ſententia. Atque hic inſeram obiter, quod ſupra ad Exod. XXI. 16. notandum fuerat. גוֹנֵב אִישׁ וּמְכָרוֹ וְנִמְצָא בְיָדוֹ מוֹת יוּמָת id eſt *qui furatur virum* (id eſt hominem confer cum illis quæ ſupra pag. 237.) *& vendidit eum & inventus eſt in manu ejus, moriendo morietur.* Ita ad verbum ſonant Ebræa. Latino interpreti hic hæſit aqua. Nec enim capere potuit, quomodo *vendiſſe*, &, *reperiri adhuc in manu furis*, ſimul poſſint ſubſiſtere. Ideo locum ſic convertit, *Qui furatus fuerit hominem & vendiderit, convictus noxæ, morte moriatur.* Qua lege capitis damnari non poteſt plagiarius, niſi caput ſubreptum vendiderit. Quid ergo ſi non vendiderit? Reſpodent Lyra, Carthſ. & alii, *doctores Catholicos ſtatuiſſe, eum ex lege generali* Exod. 22.4. *teneri pro uno homine ſubrepto reddere duos ad ſerviendum.* Quæ ſententia multis urgeri poteſt difficulatibus. An ergo furtum hominis & beſtiæ juxta æſtimabitur? An cap. XXII. 4. ulla hominis mentio? Annon potius manifeſte excluditur homo? An duos iſtos ſervituros dabit ex familia ſua, an emet aliunde? At ſi non habeat unde emet? Quid ergo? Non venit interpreti in mentem enallage copulæ vau, quam alibi tamen non neglexit. Eam ſi hic quoque obſer-

servasset, mentem Legis-latoris melius expressisset, vid. in hunc modum, *Qui furatus est hominem, sive vendiderit eum, sive inventus fuerit in manu ejus, omnino morte plectitor.* Aut, *qui f. est h. & vendidit eum,* [*si*] *inveniatur* [*adhuc*] *in manu, ejus m. morietur.* Non ignoro, quid pro vulgato Interprete afferri soleat, sed nostra interpretatione mentem Legislatoris melius expressam esse, cum Lyra pronuntio.

Vers. 7. Quam vere dixerit olim Polydorus Virgilius, *doctores quosdam pontificios sacras literas, quo volunt, detorquere, instar sutorum, qui sordidas pelles suis dentibus extendunt*, hæc allegoria Antonii, Episcopi Florentini, docebit. Sic ergo ille hunc versum ἀλληγορεῖ, parte 3. tit. 22. cap. 5. *Deus omnia subjecit pedibus ejus id est, Pontificis Romani.* Oves id est *Christianos.* Boves, *id est Judæos & hæreticos.* Pecora campi *id est paganos.* Pisces maris *id est animas in purgatorio* Confer hæc cum istis quæ supra pag. 178. pro omnipotentia Pontificia adducta sunt.

Ps. X. Ab hoc Psalmo usque ad CXLVII. discrepant Ebræi à Græcis in Psalmorum citatione. Nos Ebræos, Pontificii Græcos & vulgatam Latinam, quæ ex Græco traducta est, sequuntur. Nos ipsos unitate semper superamus. Ex. gr. Qui nobis est XXII. ipsis est XXI. Notet autem lector, me Ebræos ubique sequi. Causa differentiæ hæc est. Græci Psalmos IX. & X. in unum conflarunt. Hinc Psalmus nobis XI. ipsis est X. Ea dissensio excurrit usque ad Psal. 147. Illum enim rursus distribuerunt in duos. Credo ut CL. Psalmos haberent. Alias tantum 149. numerassent. Hic tamen ex transverso alia insuper intercurrit differentia, sed quæ mox in concordiam redigitur. Namque Græci & Latini Psalmum nobis CXV. jungunt cum CXIV. atque ita isti Psalmi constituunt ipsis psal. CXIII. Hinc Psal. nobis CXVI. *Dilexi quoniam, &c.* ipsis est CXIV. ubi binario numero à nobis discrepant. Sed mox redeunt ad priorem differitatem, Psalmum istum in duos partiendo, & ab isto versu, *credidi, quia locutus sum*, Psalmum novum, ipsis CXV. incipiendo. Atque ita Psalmus sequens nobis 117. ipsis est 116 &c. Hoc tironem monere volui. Utinam non essent graviores inter nos & Romanam Ecclesiam controversiæ! Nam quod ad Ebræorum numerationem attinet, quam nostri sequuntur, ipsi Ebræi non conspirant Ipse Kimchi Psal. 115. cum 114. jungit & ad emendatissima

ſima exemplaria provocat. In eundem modum Ebræorum nonnulli ex Pſalm. 1.& 2. unum fecerunt. Vide Kimchium.

Pſ. XIV. Sepulcrum patens, &c.] De hoc, & ſequentibus duobus verſibus, vide Bellarm. de V. D. lib. 2. cap. 2. Canum in locis 2. 13. Azorium tom. 1. lib. 8. cap. 1. Glaſſium p. 105. & 106. Polanum lib. 1. Syntagm. cap. 37. Hieronymus in præf. ſuper 16. librum comment. in Jeſaiam prolixe docet, hos verſus non pertinere ad Pſ. præſentem. Et in comm. ad hunc Pſ. *In Ebræis codicibus*, inquit, *hi verſus non habentur. Quæritur ergo, quomodo Apoſtolus hoc uſus ſit teſtimonio in Ep. quam ad Romanos ſcripſit? Reſpondemus, Apoſtolum de Deuteronomio ac Pſalterio & cæteris Scripturarum locis hoc teſtimonium texuiſſe.* Si quæras ex quibus ſcripturæ locis hoc teſtimonium Apoſtoli Rom. 3. contextum ſit, en tibi illa, Pſ. 5. 10. Pſ. 140. 4. Pſ. 10. 7. Jeſa. 59. verſ. 7. 8. Pſ. 36. 2. Etiam in Bibliis Complut. hæc non extare Mariana teſtis eſt in tractatu de Vulg. verſ. pag. 96. Fruſtra ergo ex hoc loco inferunt nonnulli, textum Ebr. mutilatum eſſe. Verius, ex utriuſque textus collatione, Vulgatæ verſionis redundantiam colligimus. Gnomonum peccata fatui in ſolem rejicere ſolent. Ita Pontificiorum nonnulli quod vulgatæ verſionis author peccavit, fontibus, tanquam ſi illi corrupti eſſent, ſolent tranſcribere.

Pſ. XVI. 10. *Non relinques animam meam* (id eſt me r vel corpus meum, vel vitam meam) לשאול *in ſepulcro*] De voce שאול diximus abunde ad Geneſ. XXXVII. Eam vulgatus, Lutherus & Belgæ hic reddiderunt *infernum*, *Non rel. animam m. in inferno.* Vnde primarium Pontificiorum argumentum pro locali deſcenſu Chriſti ad inferos. Sed vide de hoc loco ſolide diſputantem Rivetum in comm. Chamierum, Junium, Ameſium ad controverſ. 2. Bellar. Bezam & Druſ. ad Act. Notabit hic tiro, vocem Ebr. נפש præter propriam notionem, tropicas habere tres, quarum ſingulæ hic applicari poſſunt. I. Enim per ſynecd. ipſam perſonam ſignificat, pſ. v. 2. pſ. xi. 1. *Anima hominis* paſſim pro *homine*. Sic anima Dei, pro ipſo Deo Amos vi. 8. pſ. xi. 5. Prov. vi. 16. II per Metonym effic. ſignificat vitam. pſ. vii. 2. 3. 6. pſ. 88. 3. III. per Metonym. adjuncti, vel ut alii loquuntur, (ſeu per ſynecd. membri pro integro, quod rurſus per eundem tropum pro altero membro

ponitur) pro corpore, Genes. xvii. 21. eoque mortuo, Levit. xix 28. & xxi. 2. 11. Num. xix. 11. Hagg. 2. 14. His locis vulgatus Ebr. נפש solet reddere *mortuum*. Chald. מית / *mortuum*, Lxx. ψυχὴν. Beza Act. 2. Edit. prima, usus fuit voce *cadaveris*. Illyricus in clavi, negat נפש istis locis significare *cadaver*. Quid ergo? *hominem mortuum*. *Nam & mortuos solemus adhuc homines vocare*, inquit. Sed quid tunc fiet loco Numer. vi. 6. ubi additur מֵת / אֶל־נֶפֶשׁ מֵת לֹא יָבֹא / *ad animam* id est cadaver, *mortui non accedet*. An reddes, ad mortuum mortui, vel ad mortuum mortuum? Ita usurpavit vocem ψυχή Sirach. xvi. 31. *Animam omnis animantis tegit facies terræ*. Et Virg. Æn. 3. *animamque sepulcro condimus*. Et alibi, *Egregias animas, quæ sanguine nobis Hanc patriam peperere suo*. Arias Mont. à nostris partibus hic stat. Namque in Idiotismis linguæ Ebr. voce *anima*, hunc ipsum locum sic adducit, ut doceat *animam* pro corpore positam. Nec non Steuchus in hunc Psal. Quod vero ad vocem *cadaver* attinet, ob quam tantos fluctus excitant Pontificii, ipse Greg. de Valentia in 3. partem summæ Thomæ, qu. 4. puncto 1. corpus Christi *cadaver* vocat. Et Salmero tract. 7. tomi x. Et Cajet. in Matth. 28. Et ex Patribus Chrysost. in primam ad Corinth. homil. 24. πτῶμα καλῶν τὸ σῶμα διὰ θάνατον, quod Hervetus sic interpretatur, *cadaver corpus* scil. suum Cristus *vocans ob mortem*. Et Theophyl. in Matth. xxiv. Desinant ergo Pontificii hos fluctus in simpulo excitare. Desinant insultare hoc nomine beato seni, cujus candorem potius prædicare par erat. Namque ex posterioribus Editionibus vocem eam sustulit, retenta tamen eadem expositione. Junius locum sic interpretatur, quasi David *loqueretur*, & Christum vocaret *animam suam*. Vide ejus scholia. Sed hanc expositionem licet subtilem & ingeniosam refellit Rev. Piscator, & improbat cl. Rivetus.

Ps. XVIII. 26. Cum sancto sanctus eris & cum perverso pervertêris] Hæc vulgati interpretis verba passim sic accipiuntur, quasi bonorum familiaritas commendetur, malorum dissuadeatur: Cum tamen Scriptura hæc de Deo pronuntiet, sensusque sit, Deum cum sancto sancte & liberaliter agere, benigne promissam mercedem rependendo, cum perversis vero severe se habere, puniendo. Rivetus Isagoges pag. 262. Optimus hu-

hujus loci comment. eſt caput XXVI. Levit. & nominatim verſ. 23. 24.

Ibid. verſ. 36. Quando me humilias, tunc me magnificas.] Ita Luth. & ex eo Belgica. Vulgo affertur ad oſtendendum & probandum ſalutarem uſum afflictionum. At Ebræa illam interpretationem non admittunt, וַעֲנְוָתְךָ תַּרְבֵּנִי *& manſuetudo tua auget me.*

Pſ. XIX. verſ. 5. In omnem terram exivit linea eorum] קַוָּם de hoc loco poſt alios fuſiſſime & ſolidiſſime egerunt Rivetus in comm. & Glaſſius in Philologia S. Lege & non pœnitebit..

Ibidem. לַשֶּׁמֶשׁ שָׂם אֹהֶל בָּהֶם] Aquila, Theod. Symmachus τῷ ἡλίῳ ἔθετο σκήνωμα ἐν αὐτοῖς.. Ita & Chald. לְשִׁמְשָׁא שַׁוִּי מַשְׁרְוֵי וִיקָרָה בהון *ſoli poſuit ſplendidum habitaculum in illis.* Juſtinus Martyr quæſt. 63. ex Syra interpretatione hæc citat ἐν αὐτοῖς ἔθετο τοῦ ἡλίου τὸ σκήνωμα. Conſentiunt Theodor. Hieron. Pagn. Arias, Bened. Vatabl. Munſterus, Sixtus Senenſis, Biblioth. Sanctæ lib. 3. pag. mihi 137. Sa & alii. Ianſenius locum ſic explicat, Deum Soli in cœlis circumſcripſiſſe domicilium, ut illic veluti in ſublimi theatro melius conſpiceretur. Bellarm. in comm. agnoſcit in Ebræo nullam apparere verborum ambiguitatem, vel obſcuritatem, & ſententiam illam, quam nos expreſſimus, eſſe veram. Lxx. ἐν τῷ ἡλίῳ ἔθετο τὸ σκήνωμα αὐτοῦ. Vulg. *in Sole poſuit tabernaculum ſuum.* Multi interpretes valde æſtuant, ut hanc verſionem cum fontibus concilient. Alii conantur oſtendere, verba Ebræa admittere poſſe iſtam interpretationem. *In Sole poſuit tabernaculum ſuum.* At tum dicendum fuiſſet בַּשֶּׁמֶשׁ שָׂם אָהֳלוֹ / Nam ut ut demus, ל poſitum pro ב ut Pſ. XVI. לִשְׁאוֹל pro בִּשְׁאוֹל unde accipient reciprocum illud *ſuum.* Certe non ex בָּהֶם / quod pluralis numeri eſſe, non videtur advertiſſe Richardus Cenomanus, author collationis quæ adjecta eſt ad comm. Lombardi in Pſalm. Si ſubintelligendum eſt, quid tunc fiet voci בהם? Verba Richardi, *Prima vox indiſcriminatim accipi poteſt in dativo & ablativo. Et ultima reciprocè, & relative ſimpliciter. Inde poteſt reddi in hunc modum*, Soli poſuit t. ſ. *vel*, in ſole p. t. ſuum. Nugæ & gerræ Sed & quis ſenſus? Manichæi, teſte Auguſt. libro XX. contra Fauſtum ex hoc loco perperam intellecto, in ado-

LII 2 ratio-

rationem Solis inciderunt. Credebant enim hanc eſſe verborum iſtorum mentem, Chriſtum, cum in cœlum aſcenderet, corpus ſuum in globo Solis reliquiſſe ac ſolam animam ſuam ſupra omnes cœlos ad dextram patris evexiſſe. Volebant ergo carnem ejus in Sole, ceu Dominici corporis tabernaculo, adorandam eſſe. Hanc ſententiam graviter perſtringit Senenſis lib. 3. atque illam imperitiæ Ebraïci idiomatis tranſcribit. *Genuinus*, inquit, *proprius & literalis ſenſus iſte eſt, Deum poſuiſſe Soli tabernaculum in cœlo, ex quo Sol ipſe ſummo mane tanquam ſponſus è cubili progreditur, oſtenſurus ſplendorem vultus ſui omnibus.* Quid dixiſſet, ſi picturam illam vidiſſet, quam in frontiſpiciis multorum librorum repræſentavit Bartholomæus Gravius Typographus Lovanienſis, vid. Solem, in quo ſedet puerulus crucem geſtans, cum hac inſcriptione, *In Sole poſuit tabernaculum ſuum.* Inſpice titulum Magiſtri Sententiarum ab ipſo 1556. editi. Serapion Epiſcopus contra Manichæos ſcribens, teſte Senenſi lib. v. annotatione 160. ejuſdem erroris Origenem poſtulat. Sed patriocinium ejus ſuſcepit Pamphilius Martyr, qui, producto evidentiſſimo loco ex Origenis comm. in hunc eundem Pſalmum, liquido docet, hanc ineptam Manichæorum ſentntiam ab ipſo Origene ex profeſſo confutari. Locum deſcripſit Senenſis. Ibi vero Origenis ſententia his verbis proponitur, *Habitatio tabernaculi Chriſti Sol eſſe dicitur. Tabernaculum vero Chriſti, Eccleſiam intelligo. Solem autem quem alium intelligere debeo, niſi illud lumen verum quod illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum. Ipſum video Solem de quo dictum eſt,* Quia timentibus nomen meum orietur Sol juſtitiæ. *In Sole ergo poſuit tabernaculum ſuum id eſt ſole juſtitiæ.* Hæc Origenes. Auguſt. col. 91. tomi 7. *Dominus, ut adverſus regna temporalium errorum belligeraret, non pacem ſed bellum miſſurus in terram, in tempore vel in manifeſtatione poſuit tanquam militare habitaculum ſuum, hoc eſt diſpenſationem incarnationis ſuæ.* Pergit, *Et ipſe tanquam ſponſus de thalamo ſuo, &c. id eſt de utero virginali, ubi Deus naturæ humanæ tanquam ſponſus ſponſæ copulatus eſt, &c.* Quis ferat hujuſmodi interpretationes in hac literarum luce pro concione proponi? Idem col. 96. *In ſole poſuit t. ſ. id eſt, in manifeſtatione Eccleſiam ſuam, non in occulto, non quæ lateat, non velut operta. ne forte fiat ſicut operta ſuper greges hæreticorum. Dictum eſt & cuidam*
in

in scriptura, tu in occulto fecisti, patieris in sole. In *Sole ergo posuit tabernaculum, quid tu hæretice fugis in tenebras?* Eadem invenies in Gloss. ordin. & rhapsodia Lombardi. Hæc arripuit Bellarm. quem non puduit lib. 3. de Ecclesia cap. 12. hunc locum advocare in patrocinium sententiæ suæ de visibilitate Ecclesiæ. Ait enim hic aperte describi Ecclesiam, quæ non potest abscondi, sicut Sol non potest latere. In comm. tamen nihil tale invenitur. Si forte satur necdum ès ineptiarum, Lector, apponam tibi plures ejusdem gustus dapes. Carthus. In Sole *id est in mundo inferiori sub sole, vid. oculis hominum,* posuit *filius Dei* tabernaculum suum, *id est corpus assumptum, quod dicitur templum invisibilis Deitatis, &c. Vel sic,* In sole *id est in beata virgine Maria* posuit *Christus* tabernaculum suum, *id est corpus suum, habitans in utere ejus ix. mensibus. Felicissima namque Maria Sol dicitur propter excellentissimum divinarum gratiarum in eâ splendorem de qua in canticis, pulchra ut Luna, electa ut Sol.* Lombardus ex Alcuino, *Sol tria facit, lucet, urit & varietatem temporum facit. Posuit ergo tabernaculum in Sole id est tempore, quia carnem assumsit temporalibus vicissitudinibus subjectam. Vel in Sole id est in labore, quia æstum laborum gratis sustinuit.* Agmen claudant Bellarm. & Genebrardus. Et quidem illius (Belarmini) in comm. hæc est interpretatio, *quoniam in Sole commoratur Deus tempore peregrinationis nostræ, quo eum videmus per speculum creaturarum, & Sol inter eas obtinet principatum, &c.* Hujus vero (Genebrardi) ista est paraphrasis, *Respexerunt ad mysterium, quo in Christo vero Sole Deus erat, ac veluti domicilium suum habebat, mundum reconcilians sibi,* 1. Cor. 4. *In Sole,* inquit, *Deus habitat, suum domicilium habet, unde gloriose illustris, majestate plenus apparet. q. d Sol in quo Deus insidet, sive per quem excurrit per totum mundum, ipsum loquitur, ostendit, &c.* Quot capita, tot fere sententiæ. Quas omnes à mente Psalmographi alienas, aliquot etiam absurdissimas & ineptissimas esse, intrepide ajo & pronuntio. Nunquam enim ex textu Ebræo, quem de mendo nemo illorum vel suspectare ausus fuit, verba illa, *in Sole posuit tab. suum,* quibus omnes istæ superstructæ sunt, exsculpent.

Nunc illud restat, ut videamus, qua ratione alii conentur versioni vulgatæ istum inducere sensum, quem unum Ebræus textus admittit, vid. Deum Soli tabernaculum in cœlo assignasse.

gnasse, Ἀμφιδέξιος Geneb. Hypallagen constituit in vulgata versione, ut, *in Sole p. t. suum*, dictum sit, pro, *Solem posuit in tabernaculo suo*, id est in cœlo. Emmanuel Sa, In sole pro Soli. suum, *scilicet Solis*, *q. d. collocavit Solem in cœlo*, *veluti tabernaculo. vide Ps. 104. extendens cœlum sicut pellem id est tabernaculum*, *quod fit ex pellibus. Vide Justinum quæst. 63. Hier. & Chald.* in eis *sc. cœlis*: Hæc Sa, plane ad palatum nostrum & ex mente Psalmographi. Sic dico, Docta & erudita ea est interpretatio, sed quam versioni Latinæ non magis aptaveris, quam fronti ocream, aut tibiis galeam. Genuinum loci sensum vidit Sa, nec tamen ea fuit doctissimo viro audentia, ut versionem vulgatam hic atro lapillo notaret. Antonius Agellius (cujus sæpe meminit Rev. D. Rivetus) ex Diodoro authorGræco hanc adfert, *In Sole posuit tab. suum id est ejus, quasi in ipso sole positum esset tabernaculum Solis, quia Deus constituit, ut Sol se ipsum gestaret sine alio vihiculo.* Ipse tamen Agellius, periculum ingenii sui facturus, aliam suppeditat, *In Sole posuit. tabernaculum SUUM id est ejus. q. d. in ipso Sole Deus posuit tabernaculum Solis*, *quia aliquando se abdit & in tenebris tanquam in tabernaculo condit.* Quæ interpretatio, præterquam quod textui Ebræo plane aptari non possit (non enim scriptum est אָהֳלוֹ sed אֹהֶל) è diametro repugnat observationi Bellarmini, qvam ex hoc loco depromsit, ut supra vidimus. Restat *Euthymius*, qui omnibus hic palmam præripuisse videtur. *Hujus versiculi sensus talis*, inquit, *quod Deus habitationem Soli posuit in cœlo. Ait enim Moses de duobus magnis luminaribus, quod posuit ea Deus in firmamento cœli*, *ut lucerent super terram. Aliquibus etiam visum est*, *versiculum hunc recte construi non posse*, *nos autem post dictionem*, tabernaculum, *virgulam ponentes*, *& dictionem*, *quæ Græce* αὐτοῦ *habetur*, *non pro relativo*, *sed adverbio loci intelligentes*, *commodissime ordinem reddidimus: posuit Deus ac determinavit Soli habitationem illic id est in cœlo. Ita tamen ut superflua sit præpositio*, in, *quemadmodum multis in locis observavimus.* Vult ergo, *in Sole*, positum esse pro, *Soli*. Atque hinc primam suam notam hausit Sa. Nos præpositionem ἐν ex Ebraïsmo sæpe πλεονάζειν scimus, quando vid. respondet Ebræo ב/ præcipue vero quando instrumentum notat. At eam observationem hic velle applicare, alienum est. Claudam verbis Theodoreti, *In sole p. t. s. Hæc magis clare * tres interpretes explanarunt*, *Soli posuit tabernaculum in illis. Vid. in cœlis. Magnus enim Moses docuit*, *Et fecit*

Suum pro ejus.

* Aquila, Theodotio, Symmachus,

cit Deus duo magna luminaria & posuit illa in firmamento cœli, &c. Et accedat Lyra, *In Ebr. & translatione Hieron. juxta Ebræum, habetur,* Soli posuit t. s. in eis, *& sic exponitur, quod Sol in medio planetarum ponitur. Et hic sit specialis mentio de Sole magis quam de aliis stellis, quod per ipsum & ejus effectus magis innotescat ordo divina sapientia hominibus.*

Vers. 14. Et ab alienis parce servo tuo.] Ita Vulg. ex Græco, ἀπὸ ἀλλοτρίων φεῖσαι τοῦ δούλου σου. Ebraïcè, מִזֵּדִים / Chald. מִן זֵידוֹנַיָּא â superbis vel superbiis, Hiero. *à superbis.* Symm. ἀπὸ ὑπερηφάνων Pagn. *à superbiis.* Arias Mont. *ab insolentibus.* Qui *superbias* reddunt, peccata quæ scienter & insolenter committuntur, intelligunt. Integrum hemistichium ita habet מִזֵּדִים חֲשׂךְ עַבְדֶּךָ *à superbiis prohibe servum tuum.* Non petit sibi condonari peccata scienter & insolenter admissa, sed implorat Dei auxilium, ne unquam in ejusmodi peccata prolabatur. Junius, *à contumaciis subtrahe servum tuum.* Pisc. *vom ubermut.* Ital. *Guarda etiandio il tuo servidore da peccati commessi per superbia.* Genev. — *des offenses commises per fiertè* id est per superbiam, contumaciam. Hispan. *de las sobervias,* Scholion, *de los peccados hechos* (id est commissis) *de proposito deliberado.* Qui Latine intelligit, hæc intelliget. Angl. *from presumptuous sinnes.* Vides consensum Pontificiorum & Euangelicorum Interpretum. Et certe Ebræum זוד tam in Kal quam in Hifyl passim & in Biblico & Thalmudico contextu significat, data opera & de industria peccare, Ex. gr. Exod. XVIII. 11. Ierem. L. 29. Exod. XXI. 14. Deut. I. 43. Quid ergo vidit Græcus cum sic vertit, ἀπὸ ἀλλοτρίων; Resp. eum legisse Resch pro Daleth, מִזָּרִים / Quod si & Chald. & Symmachus eodem modo legissent, majori specie fontes Ebræos suspectare possent isti Pontificii, qui ut vulgatam defendant, fontibus ubique infesti sunt. Joh. Bened. in margine Pagninianam quoque interpretationem exhibuit, & Sa notat in Hieron. & Chald. esse, *à superbiis.* Atque hic semel nota, Emmanuelem Sa, ubi Chaldæum textum allegat, Ebræum fere denotare, aut hunc sub illo quoque comprehendere. At Ebræum non ausus fuit nominare, ne simplex lector ista ab Ebræo textu discrepantia, eaque singulis fere versibus indicatâ commotus, Vulgatum textum suspiceret. Nunc videamus, quos ludos interpretes in hujus loci com-

commentatione dederint. Vulgo hæc verba ſic intellexerunt, fatente Bellar. in commentario, quaſi iſte eſſet ſenſus, condona mihi aliena peccata id eſt quæ vel per aliorum ſuggeſtionem patrantur, aut quæ alii à nobis non præmoniti admittunt. Author ſupplementi ad ſummam Thomæ quæſt.2.art.5 *petit ſibi parci à pecc. al. in quantum ex conſortio peccatorum aliquis per conſenſum aliquam immunditiam patitur, ſicuti ſcriptum eſt, cum perverſo pervertêris.* Pſ.18. (Sed & hic ipſe locus quam bene allegetur, ſupra vidimus.) Et certe non ſolum ſuperiores, οἷς λαοί τ' ἐπιτετράφαται καὶ ψυχαὶ, ſed & quilibet Chriſtianus, dum monendo officium ſuum non facit, aliorum peccatis communicat & merito deprecari poteſt Dei iram. Sed recte notavit Bellar. illud hoc loco non denotari. In Ebræo, inquit, duo peccatorum genera memorantur, alia per infirmitatem & ignorantiam, alia per ſuperbiam & contumaciam commiſſa. Audite hoc catholici, & diſcite à Bellarmino verum hujus loci ſenſum. Alii alienos homines, à quorum contagioſa conſortione conſervari velit, alii alienos dominos vel Deos intelligunt. Theodoretus de dæmonibus interpretatur. Omnes alienè. Non enim ut jam vidimus, in Ebræo eſt quod *alienum* ſignificet. Sed & Ebr. חֲשׂוֹךְ minus bene redditum eſt *parce.* Significat enim retinere, cohibere. Quid ex eo colligi poſſit. verbis Rev. D. Riveti docebo. *Non poſſunt*, inquit David, *omnia peccata vitari. Sed, mi Deus, cuſtodi me, ne dedita opera ſciens volens grave & enorme quid committam. Verbum* חשך *quod* retinere *&* cohibere *ſignificat, magnam eſſe carnis ad peccandum proclivitatem, quæ frænis & retinaculis gratiæ divinæ opus habeat, & præcipites ferri ad vitium homines, niſi Deus ſua cuſtodia eos flagitiis ſubtrahat, oſtendit.*

Verſ. 14. *Si mei non fuerint dominati, tunc immaculatus ero & emundabor à delicto maximo.*] Adſcribam verba Domini Riveti, Notat Genebrardus, inquit, illud mei, (μου) genitivi caſus, non nominativi. per Græciſmum pro dativo uſurpari. Quod cum non intellexiſſet Papa Pius IV. hæc verba uſurpavit, tanquam aptum ſibi ſymbolum, quia ex filiorum ſuorum dominatione, quos ad ſummos gradus evexerat, ſentiebat ſe maximam labem apud Deum & homines contraxiſſe. Ideo ſuorum ingratitudinem moriens ſæpe incuſavit, inquit Thuanus Hiſt. lib. 71. ad annum 1549. ſe felicem dictitans, ſi nunquam ge-

Notate Politici, qui ut veſtros promoveatis, gravisſimis ſæpe peccatis animas veſtràs obſtringitis.

genuisset, ac subinde illud ex Psalmo XIX. quod in III. nocturno decantari solet, ingeminans, *Si mei non fuissent dominati, tunc immaculatus essem & emundarer à peccato maximo. Quia*, ut ibidem addit, *plus Justo privatis caritatibus indulgens existimationis suæ ac Reip. Christianæ periculum parvi fecerat, ut suorum ambitioni & libidini satis-faceret.* Hoc quidem peccatum erat maximum. Sed quam apte ad id significandum usurpata fuerint verba Davidis, judicent lectores & ex eo, quam boni sint Scripturæ interpretes Pontifices Romani, sine quorum face nihilominus, si Jesuitis credamus, in Scripturæ interpretatione cœcutiret orbis Christianus.

Ps. XXII. 2. Longinquus à salute mea, verbis rugitus mei.] Ebr. דברי שאגתי *verba rugitus mei.* Homo qui magno clamore inter graves dolores preces suas effundit, alibi quoque in Psalmis *rugire* dicitur. *Intelligitur clamor doloris*, inquit Bellar. ad vers. 3. *qui recte rugitus dici potest.* Pagn. Arias, Munsterus, Campensis & alii quoque *rugitum* vertêre. Consentiunt in sensu prisci omnes, Chald. מִלֵּי אַכְלָיוּתִי / Hier. *rugitus mei.* Aquila, *βρυχήματός μου.* Symm. *τῶν ὀδυρμῶν μου.* Quinta, *τῶν δεήσεων μου.* Sexta & Theod. *τῆς κραυγῆς μου.* Soli LXX. *οἱ λόγοι τῶν παραπτωμάτων μου.* Vulg. *verba delictorum meorum.* Legerunt שְׁגִיאוֹתַי aut cum eo confuderunt. Hic quæsitum ab Interpretibus, quomodo Christus sibi ipsi delicta tribuat. Varie responsum est. Thomas parte 3. qu. XV. art. 1. quærens an in Christo fuerit peccatum, hunc locum pro affirmativa in acie ponit, ad quem postea sic respondet, *dupliciter aliquid dici de Christo, uno modo secundum proprietatem naturalem & hypostaticam, ut cum dicitur quod Deus factus est homo. Altero modo secundum proprietatem personalem & habitudinalem, prout sc. aliqua de ipso dicuntur, in persona nostra, quæ sibi secundum se nullo modo conveniunt, &c. Unde & inter VII. regulas Ticonii, quas August. ponit lib. 3. de Doctr. Christ. prima ponitur de Domino & ejus corpore, cum scil. Christi & Ecclesiæ una persona æstimatur. Et secundum hoc Christus ex persona membrorum suorum loquens dicit*, verba delictorum meorum, *non quod in ipso capite delicta fuerint.* Hoc ergo vult, *Christum peccata nostra vocare sua propter unitatem Christi & Ecclesiæ, capitis & membrorum*, ut loquitur Carthus. Communior tamen sententia est, Christum peccata nostra vocare sua, quod pro

iis tanquam suis passus sit. Emmanuel, Sa *delictorum meorum*] *id est pro quibus, veluti si essent mea, passionem subii.* Ita Theod. August. Euthym. Bell. Genebrardus. Bell. insuper ex Theod. docet, *Christum sibi tribuere posse peccata nostra, ac si sua essent.* Hoc nullus orthodoxus infitebitur. Et tamen ista omnia hic aliena sunt. Nulla enim hic delictorum in originali mentio. Nullum hic proponendæ salutaris de istius Christi satis-factione doctrinæ fundamentum est. Illud tamen hic observet lector, Si, ipsis Pontificiis fantentibus, peccata nostra propter imputationem possunt dici peccata Christi, cur absurdum putant, Christi justitiam posse vocari nostram? & per justitiam Christi nobis imputatam nos vere dici posse justos? *Qui sibi tribuit peccata nostra tanquam si essent sua ille certe se* pecatorem *dicit eodem sensu. Nam cujus sunt peccata, ille peccator est. Bellar. autem contendit, Christum sibi tribuere peccata nostra, idque vere ut credo, neque enim mentiri potest. Ergo potuit vere etiam se dicere peccatorem, dum personam nostram sustineret, qui tamen in se innocens erat.* Ita Dominus Rivetus comm. in hunc Psalmum. Claudam verbis August. in hunc ipsum locum, *Quomodo dicit* delictorum meorum? *nisi quia pro delictis nostris ipse precatur & delicta nostra sua delicta fecit,* UT JUSTITIAM SUAM NOTRAM JUSTITIAM FACERET.

Bellarm. de justificat. l. 7.

Vers. 17. Foderunt manus, &c.] Ita & Lxx. ὤρυξαν, Aquila, ᾔσχυναν, fœdarunt, id est indignis modis tractarunt, quomodo αἰσχυνειν usurpatur Homero, Iliad. 6 anitio.

—χαρίεν δ᾽ ᾔσχυνε πρόσωπον

Fullerus, 4. 10.

Et Virgil. Æn. 4.

Vnguibus ora soror fœdans & pectora pugnis.

Et lib. 2. — *qua causa indigna serenos*
Fœdavit vultus?

Fœdarunt id est cruentarunt, inquit Servius. In codicibus Ebræis vulgo legitur כָּאֲרִי hoc est, *sicut Leo.* Omnes tamen Interpretes prisci vertunt per præteritum, quasi esset כָּאֲרוּ *foderunt*, quod per Epenthesin literæ א dicitur pro כָּרוּ à כרה/ quomodo pro רָמָה Zach. 14. occurrit רָאֲמָה/ Solus Chald. utrumque expressit, נָכְתִין הֵיךְ כְּאַרְיָא *fodiunt ut leo.* quod Arias Montanus in comm. suo calculo approbavit. Quod vero asserit, Ma-

Masorethas asseverare, duas illas lectiones כארו & כארי simul componendas esse, videtur respicere ad notam Masorethicam, quæ est ad hanc ipsam vocem, ב׳ קמצין בתרי לישני ·שויתי· עד בקר hoc est, *duo sunt cametzata, in duabus significationibus.* Sequentia verba innuunt locum, ubi alterum כארי occurit, vid. Jesai 38. 13. qui sic incipit שויתי עד בקר/ Eo si respexit Arias, fallitur. Nam בתרי לישני non indicat duplicem vnius vocis in uno loco significationem, sed diversam duarum vocum, scriptura convenientium & diversis locis extantium, acceptionem. In Masora finali litera א fol. 1. col. 8. proponitur alphabethum ex binis vocibus בתרי לישני/ E. g. אָמִיר (quod quarto loco illic collocatur) significat *summum in arbore ramum* Jesa. 17. 6. & *permutabo*, Hos. 4. 7. Inter illas vero (sunt autem numero XCVIII.) recensetur & hoc כארי/ Hoc ergo dicit Masora, כָּאֲרִי cum Kamets sub כ/ bis extare in diversa significatione. Jesa. 38. 13. extra omnem controversiam significat *sicut leo.* Neque obstat quod sub כ sit Kamets; nam illud est propter inclusum articulum ה/ quod notandum est propter Joh. Isaacum, qui ex ista punctatione conatur evincere, vocem כארי in mendo cubare. Hoc ergo loco vid. Ps. 22. 17. alia interpretatio quærenda est. Habemus ergo confitentes Judæos, כארי hic non significare, *sicut leo.* Apparet itaque locum hunc non esse de industria à Judæis corruptum. Apparet & illud, scripturam illam כארי esse perantiquam, & jam Moretharum ævo invaluisse. Doceri & illud insuper amplius potest, eorundem ævo scriptum fuisse כארו & lectum כארי/ Masora marginalis ad Numer XXIV. 9. ubi extat vox כארי ita habet, ד׳ ב׳ קמצין וב פתחין hoc est, *quater occurrit, duo cum Kamets, duo cum fathach.* Quibus in Masora textuali hæc subjiciuntur, כארי׳ב׳ וסי׳ כרע כארי/כארי ידי ורגלי כארו כתיב Ecce inter quatuor כארי recensent hoc, & simul notant, כתיב jam tum fuisse כארו/ Accedit testimonium R. Jacob ben Chajim, qui in Masora magna, litera א ante ר notat, בקצרת ספרים מדויקים מצאתי כתיב כארו וקרי כארי hoc est, *in quibusdam exemplaribus correctis inveni scriptum* [in textu] chaâru, *at lectum* [in margine] chaari, Andradius, Defens. Conc. Trident. lib. 4. Galatinus de arcanis Cathol. verit. 8. 17. Joh. Isaac lib. 2. contra Lindanum pag. 102, & seq. testantur se vidisse exemplaria, quæ in textu habuerint כארו/ in mar-

Glassius in Philologia sacra 128.

Fol. 10. edit. Basil. col. ult. Pag. aversa

margine כארי/ Chaldæum quoque Paraphraften tali ufum fuiffe codice, ex ipfius verfione, quam fupra produximus, apparet. Dices, primo, ex teftimoniis Maforæ liquere, ejus authores lectionem כארי tanquam germanam probaffe. Nam lectionem marginalem id eft τὸ *Keri*, textuali, quam Chetib vocant, præferendam effe docent. Resp. illorum judicium veritati nihil præjudicare, neque ullum in his talibus obligare. In marginalibus iftis notis, quas קרין vocant, aut authoritatem bonæ notæ codicum, aut fuum judicium fecuti funt. Sic dico aut notarunt in margine quod in bonis codicibus reperiebant & magis germanum putabant: aut quod fine authoritate codicum legendum effe putabant, quando vocem, quæ in textu, de mendo fufpectant. Quicquid hic dixeris, illi fecuti funt judicium fuum, cui nullus unquam interpres Chriftianus fe in omnibus fubjecit, ipfique adeo Ebræi commentatores non femper patientiam præbuere. Nam & illi fæpe τὸ Chetib tanquam magis germanum interpretati funt. Dices II. cum hodie in omnibus codicibus legatur in textu כארי & in margine fub titulo Keri nihil repræfentetur, nonde nihilo effe objectionem Pontificiorum, qui hunc locum tanquam minus fincerum accufant, Refpondeo cum Witakero hoc unum poffe ab illis probabile in fontibus Ebr. corruptelæ indicium inveniri. Si enim vera funt, quæ ex Mafora produximus, dupliciter hodie ab antiquis codicibus receditur. I. enim in textu ponitur non כארו ut olim, fed כארי/ II. in margine nihil fub titulo *Keri* exhibetur. Quod fi enim hic repoftum fuiffet illud כארו/ jam nuda fuiffet tranfpofitio & quidem ejufmodi, quæ hoc exemplum mififfet fub jugum iftius Ebræorum legis, quæ τὸ *Keri* præferendum effe fanciunt. A qua alias eximendum fuiffet: Nam ut antea diximus, ifti fanctioni ne Ebræi quidem omnes obediunt. Sed quid in textu, quid in margine pofitum olim fuerit, vel debeat, nolim cum quoquam contendere. Illud conftare ex ipforum Maforetharum confeffione opinor, כארי hic non fignificare *ficut leo*. Quid ergo aliud denotabit, quam *foderunt*? vid. כארו quod in codicibus correctis extitiffe ipfi prodidêre. Cur ergo in recentioribus editionibus Bibliorum, alteram lectionem fupprimunt, dices? Imo, cur Chriftiani eam fupprimunt, inquam ego. Cur ipfi Pontificii, Plantinus, Bomber-

bergus & alii eam insuper habuere? Dicam. Non semel librariorum errore vel incuria Keriin & Chethibin transposita & confusa sunt. Certe Elias Levita in quadam Editione Veneta id passim factum esse conqueritur; Non item nuperum est, quod Keriin id est marginales istæ notæ, à multis librariis omitti cœpere. Hinc non est quod admodum miremur, hoc quoque loco lectiones istas transpositas, eamque, quam margo exhibere debuisset, omissam esse. Christianis, cum editiones Bibliorum Ebraïcorum adornare inciperent, quominus marginalem lectionem restituerent, Judæi restitêre. Ex quo enim superiori seculo literas Ebraïcas, ringentibus Judæis, didicere Cristiani, incrementa sumsit æmulatio inter Judæos & Christianos. Incrementa sumsit pertinacia, adeo quidem ut nihil Christianis gratificari voluerint. Æmulatio magna orta est inter typographos nec non correctores Judæos & Christianos. Atque in hoc certamine præpotuere Judæi. Namque Christianorum animos metus damni fregit. Ausus enim fuit Judæus quidam, corrector editionis cujusdam Venetæ, denuntiare Bombergo, cum is locum hunc ad fidem correctissimorum codicum, quos R. Jacob ben Cajim notat, restituere vellet, se procuraturum apud suos, ne ullum exemplar istius editionis emeretur. Id quod ex cl. Drusio sæpe me audire memini. Quam pauca vero Bibliorum Ebraïcorum exemplaria etiamnum inter Christianos divendantur, Bibliopolæ optime testabuntur. Atque ita hujus qualiscunque defectus, quem in hodiernis codicibus agnoscimus, originem, librariorum descriptorum incuriæ; conservationem vero & durationem ejusdem, partim Judæorum pertinaciæ & ambitioni, partim nostrorum Typographorum pusillanimitati & Christianorum socordiæ adscripserim...

In dissertatione nostra de nomine יהוה p. 323. promisimus nos hoc loco exhibituros commentationem de Keri & Chetib jam antea in coronide nostra editam. Hic ergo eam habes Lector.

SIXTINI AMAMA

COMMENTATIO
De Keri & Chetib,

AD

Reverendum & Clarißimum virum,

D. LUDOVICUM de DIEU

Verbi divini in Ecclesia Leidensi Ministrum vigilantissimum & orentalium linguarum propagatorem indefessum, fratrem in Christo dilectum.

OMnes verbi divini Ministros, ceu mysteriorum Dei dispensatores, uti par est, amo, colo, veneror. Non infitebor tamen, me singulari quodam affectu eos prosequi, qui Biblica studia colunt. Inter eos te eminere, res ipsa loquitur. Edidisti non ita pridem Syriacam paraphrasin Apocalypseos, quam tot annis literatior orbis frustra expectaverat. Accessit à te accurata ejusdem versio & doctissimarum animadversionum sylloge. Nunc vero quo magis φιλογλώσσυς demerearis, totus es in edenda collatione Grammatica Ebrææ & Aramææ. Studia & meditationes tuæ circa ipsos fontes & locorum difficiliorum illustrationem versantur. Macte hoc animo, eruditißime Vir Perreptent alii Gentilium cloacas & sterquilinia. Alii id operam dent, ut aures populi declamatorum flosculis demulceant: tu perge obscuris sacræ paginæ locis facem excellentis tui ingenii allucere. Despreta in præsens jacent hæc studia? Quid tum? Masculandus adversus hunc contemptum animus est. Gratior posteritas tuis meritis dignum rependet decus, famamque nominis tui, & ingenii monumenta cum laude & bonis recordationibus prosequetur. Sed in hoc argumento tuarum laudum prolixior essem, nisi tecum sermocinarer. Accipe nunc hanc commentationem, super cujus argumento jam per literas egimus. Illi tuum præscripsi nomen, ut testarer, quantum tibi deferam, & debeam. Gratæ fuerunt mihi literæ, quas hactenus à te accepi. Et dignus essem, cujus fronti ingrati hominis character inureretur, si dißimularem, me ex iis mul-

multum profecisse. At gratissima ista erunt, quarum argumentum circa hujus commentatiunculæ examen occupabitur. Vale Reverende & inculpate vir. xx. Martii 1628.

ANomaliæ omnes circa quas potissimùm * noster versatus fuit labor, vel essentiales sunt, vel accidentales. Essentiales voco eas, quæ in ipsis vocibus consistentes causam non habent aliam, quàm usum, penes quem, ut aliis linguis, ita & in hac, dum stetit Resp. Judaïca, — arbitrium fuit & vis & norma loquendi. Licet enim tam verba quam res amanuensibus suis Spiritus S. dictârit, attemperavit tamen se & cujusque Amanuensis stylo, & cujusque sæculi dialecto. Vnde alius est Jesaiæ, alius Amosi stylus. Alia Mosis, alia Jobi, alia Davidis, alia Ezræ, Haggæi, Danielis, &c. dialectus.

* In Coroln. de nostra. ad Grammaticam.

II. Anomaliæ istæ, ut jam * ante à nobis dictum est, sunt vel communes, vel propriæ. Communes vocavi eas, quæ regulis aliquatenus comprehendi possunt & in Grammaticâ nostrâ, suis quæque locis, exhibitæ sunt. Proprias dixi, quæ uni certæ radici vocive propriæ sunt, &c.

* Gram. pag. 23.

III. Accidentales voco, quæ in vocis peculiari scripturæ consistunt. Suntque duûm generum. Aliæ enim ob Mysterium aliquod, uti quidem Ebræis placet, aliæ ob diversam lectionem irregulariter scribuntur.

IV. Mysterii alicujus causâ, ex Ebr. sententia, litera aliqua vocis vel quantitate majori pingitur in Editionibus accuratioribus, quam reliquæ, ut e. gr. Deut. 6. 4. vel minori, ut Gen. 23. 2. atque istarum literarum totum Alphabethum à Masorethis recensetur & ex iis cl. Buxt. in Tiberiade cap. 14. & 15. Commentarii. Nos verò eas præcipuè * annotavimus, quæ in hodiernis codicibus sic scriptæ etiamnum reperiuntur Vel litera aliqua invertitur, ut Num. 10. 35. vel suspenditur supra alias. ut Jud. 18. 30. vel figurâ finali in medio pingitur ut Jesa. 9. 7. vel initiali in fine, ut Nehem. 2. 13. vel denique supernè punctis extra ordinem insignitur, ut Genes. 19. 33. & 33. 4. quæ omnia à nobis suis quæque locis in Coronide nostra ad Gammaticam indicata sunt.

* In Coronide nostra.

V. Quæ vero ob lectionis diversitatem irregulariter scribuntur, vulgò 848. numerantur. Ex illis nos eas potissimum anno-

tavi-

tavimus, quæ Grammaticam ullo modo turbant. In illis autem hoc observandum est, punctationem illam, quæ voci intra textum positæ addita est, nullo modo ei convenire ex naturâ & ingenio linguæ Ebrææ, sed contrà in plerisque ab ea plane abhorrere; illi verò voci examussim convenire, quæ in margine cum litera ק notata est. Atque ita in textu duplex lectio insinuatur, una per consonantes, quarum proprias vocales ex analogia Grammatica supplebis, atque hæc vocatur כְּתִיב *scriptum*, *scriptura*, denotaturque per circulum voci tali superinpositum; Altera per vocales, non quidem istius vocis, cui subjiciuntur, sed ejus quæ in margine sine vocalibus posita est cum litera ק / quæ significat τὸ קְרִי *Keri*, *legitur*, Ex. gr. 2. Sam. 14. 22. עַבְדֶּו si legas *gnaudera*, erit monstrum vocis. Insinuatur hîc duplex lectio, una per consonas, quæ ex anal. Gramm. sic punctandæ, עַבְדּוֹ *servum suum*, altera per vocales, quæ propriæ sunt voci in margine positæ עַבְדֶּךָ *servi tui*. Quamvis aliquando per accidens fiat, ut in diversa lectione nulla sit punctorum varietas, ut videre est Prov. 4. 3. & 22. 3 Jer. 49. 30. Jezech. 42. 16. &c.

VI. Hanc autem lectionis varietatem in quibusdam peperit Judæorum quædam εὐλάβεια & religio, in quibusdam verò codicum discrepantia & mendosa descriptio.

VII. Religione Judæorum & metu profanationis factum est, inquit cl. Erpenius, ut nomen tetragrammaton יהוה protulerint per nomen אֲרֹנָי / vel (quoties vel ante vel post se habuit ipsum nomen אֲרֹנָי) nomen אֱלֹהִים / unde etiam istarum vocum puncta nomini (יְהֹוִה) addita sunt, moneretur lector, nomen illud per consonas proprias istarum vocalium legendas esse.

VIII. Religione quoque factum est, & vitandæ turpitudinis ergò, ut literis vocum quarundam obscæniorum vocales honestiorum adjectæ sint, ut 2. Reg. 18. 27. Jes. 37. 12. quamvis & eæ aliquando eædem sint, ut Deut. 28. 30.

IX. Reliquæ variæ lectiones (si excipias יְרוּשָׁלַם & נַעֲרָ) ex mendosa codicum descriptione & varietate natæ sunt. Cui ut remedium adhiberent viri eruditi, voces in contextum diu receptas, prout eas invenerunt, reliquerunt integras, sed emendationem earum in margine posuerunt nudis consonis, quarum vocales consonis in contextu positis addidere.

X. Re-

X. Restitutio illa lectionis versatur vel circa voces integras, vel circa vocum partes, vid. consonas.

Circa voces integras versatur quadrupliciter 1. Aliquando enim dictio integra in contextu redundat, quam proinde punctis non vestivere, ut Jerem. 51. 3. Tales autem voces redundantes à Masorethis numerantur .8 2. Aliquando vox integra deficit, ac tunc in contextu solas vocales ponunt in codicibus punctatis, consonis in margine exhibitis. In codicibus autem non punctatis spacium relinquunt vacuum, Ruth. 3. 17. & aliis locis. 3. Aliquando una in duas finditur. 4 Aliquando contrà duæ in unam coalescunt. Exempla vide Gen. 30.

XI. Circa vocum partes, id est, consonas versatur 5. modis.

1. vel enim consona una pro alia posita est,

2. vel redundat.

3. vel deficit,

4. vel transponitur,

5. vel à voce sua avulsa alteri adjungitur.

Quod ad 1. modum attinet, is vel ex vicinitate pronuntiationis, vel similitudine figuræ natus est. Præ cæteris autem literæ אהוי frequenter confusæ reperiuntur, vid. א pro י/ ut לא *non*, pro לו *ei*, ה pro י ut שִׁפְכָה pro כי & pro י/ לה pro לי ו pro א ut לו pro לא non, & pro ה ut הָיָו pro הָיָה/ Jod pro ה/ ut כי/ pro כה sic. At omnium sæpissime Jod & Vau confunduntur, quia maximam figuræ habent affinitatem, אָזְנֵי pro נֵי/ הוא pro היא & contra חיא pro הוא/ Erpenius Gramm. lib. 4. p. 451

XII. Reliquarum permutationes ratiores sunt, occurrit enim

- ב pro
  - ד semel.
  - ם 6.
  - כ 11.
  - פ 1.
  - ת 1.
- ג pro
  - ז 2.
- ד pro
  - ר 2.
  - ו 1.
- ח pro
  - כ 2.
  - ג 1.
  - ת 2.
- י pro
  - ד 1.
- ה pro
  - ע 1.
  - ת 1.
- , pro
  - נ 1.
- כ pro
  - ה 1.
  - ד 1.
  - ם 1.
- מ pro
  - ב 1.
  - ה 2.
- נ pro
  - ת 1.
  - ם 1.
- ס pro
  - ה 1.
- ע pro
  - א 5.
  - צ 1.
- פ pro
  - ב 1.
  - ם 1.
- ר pro
  - ד 4.
- ש pro
  - ט 1.
- ת pro
  - ד 1.
  - ה 2.

XIII. Quod ad 2. & 3. modum attinet, eædem literæ אהוי longè sæpius redundant & deficiunt quam aliæ.

א enim medio vocis redundat 45. locis, ut יצאן/

Reliquæ initio medio & fine,

ה 33. locis, יעשה / כהשרה / ההגירת /

י 95. locis, ויאמרו / כתוב / ויוציאו /

, 147. עשיתי / דבריך / יצאו /

Ex reliquis redundant tantùm לש semel, כמת bis, נ ter, ב quater, ער quinquies.

XIV. Deficiunt quoque literæ הוי in principio, medio & fine, satis frequenter, Et quidem.

ה 44.

ה 44. locis, מֶּלֶךְ / לְגִיר / אֲבַבְךָ /
י 30. locis, לְדוֹר דָוֹר / אֲחַשְׁוֵרשׁ / אָמְרָךְ /
י locis quamplurimus, עֲבוֹר / מִרְנִים / בָּנִית & infinitis locis in fine pluralium nominum ante affixa י & ךָ / מִשְׁפָּטֶךָ / דְרָכָו / quamvis de his dubitari possit.

Ex reliquis literis deficiunt tantùm, כדת semel, חכל bis, נ ter, א quinquies.

4. Transpositio literarum in 62. dictionibus occurrit יָסוּרו pro יוסרו / הלִיך pro הולךְ /

X V. Avulsio literæ rarior, ut הָיִיתָה מוֹצִיא /

X V. Et quidem harum variarum lectionum aliæ hujusmodi sunt, ut sensum non mutent, dubitesque meritò, utra præferenda sit. Aliæ verò tales sunt, uti non nisi altera, quæ secundum vocales est, & in margine exprimitur, loco convenire possit. Illæ authoritate bonæ notæ codicum, hæc necessitate etiam, cum judicio, à viris magnis videntur constitutæ.

Atque hæc ferè ex cl. Viro D. Erpenio.

X V I. Quæstio inter Teologos & Philologos celebris est, utrum hæ accidentales anomaliæ vid. literæ istæ majusculæ, minusculæ, suspensæ, inversæ, supernè punctatæ, ac variæ istæ lectiones, quas *Keri* & *Chetib* vocant, ab ipsis sacris scriptoribus sint exaratæ, idque mysterii alicujus causâ. Multos viros doctos & pios zelus quidam non quidem is malus, sed non satis secundum scientiam, eò compulit, uti affirmativam tanto calore defenderint, ut secus sentientes tantùm non blasphemiæ postulaverint. At ubi Mysteria illa explicanda sunt, vel ignorantiam profitentur. Quid mysterii ponant in plerisque vocibus supernè punctatis, & literis majusculis & minusculis, suis locis ex D. Buxt. Ebræorum judicia * protulimus. Vide inter alia Gen. 23.2. ubi כ minusculum. Ita R. Sal. explicans locum Prov. 23.31. ubi scrib. בַּכִּיס *in crumenâ*, & legitur בַּכּוֹס *in poculo*, hoc mysterium pandit, Salomonem innuere voluisse, oculum cauponis defixum esse in crumenam Bibuli, dum is oculos defigit in poculum & colorem vini contemplatur. Possem id genus infinita alia variarum lectionum declaramenta producere, si opus esset, quæ à sacrorum vatum mente planè aliena

* In Coronl. de nostra ad Grammat.

aliena esse omnes cordati concedent. Vnum id solummodò addam, quod speciem aliquam habet & utroque pollice à multis approbatum, Hagg. 1.8. extat אֶכָּבֵד / nota. marg. אֶכָּבְדָה / Qui hoc ipsum ab ipso Prophetâ factum putant, ajunt eo innui, quinque res (ה enim quinque denotat) defuisse in templo secundo, quæ fuerunt in templo primo. Thalmudici, R. Salmo, Kimchi & alii ea enumerant, vid. 1. Arca cum Cherubim, 2. Vrim & Thummim. 3. Ignis cælitus demissus. 4. Spiritus sanctus seu prophetiæ. 5. * Præsentia Majestatis divinæ. Magnum hoc est testimonium & validum argumentum, quod contra se ipsos afferunt Iudæi. *Major erit gloria domus secundæ quam fuit prima*, inquit hic idem Propheta 2.9. Et tamen ex illorum confessione quinque primaria & domus prioris & populi Iudaïci ornamenta defuêre. Vnde ergo excellentia & prærogativa domus secundæ, si non ex eo, quod humani generis redemptor Messias suâ præsentiâ & doctrinâ eam illustraverit? Hic in magnas angustias Iudæum rediges. Sed si penitius rem intuearis, commentum est quod de defectu literæ ה commentantur. Primò enim scopus Prophetæ tali mysterio adversatur, ideoque nec Aben Ezra, Junius, nec Piscat. nec alii prudentiores Interpretes id attigêrunt. 2. Plures extant dictiones quæ scribuntur sine ה parag. at leguntur cum eo, Ex. gr Iez. 23.16. ubi talia Mysteria locum non habent. 3. Non omnia illa in templo secundo defuisse, inter alios etiam ostendit Franzius in Schola sacrificiorum, Disp. XI. Et quod ad Mysteria illa in genere attinet, ego sic arbitror, sat Mysteriorum in sacræ scripturæ nucleo contineri, ut non opus sit ea in cortice quærere, quæ tædioso labore reperta non nisi præcariò obtineamus.

* Pro hoc Thalm-Jarosol. ponit *oleum unctionis*.

XVII. Assentior itaque iis, qui hæc nec ipsis sacris scriptoribus nec posterioribus Masorethis, quos post-Thalmudicos vocant, adscribunt. Non sacris scriptoribus. Videtur enim quam longissimè à Majestate Sp. sancti alienum, qui literarum quantitatibus & figurâ ἀπόῤῥητα mysteria occultare & eâdem sententiâ diversos, quin & aliquando contradictorios sensus proponere, uti videmus illis locis, ubi scribitur לא *non* & legitur לו *ei*, Exod. 21.8. Lev. 11. 21. & 25.30. 1. Sam. 2.3. 2. Reg. 8.10. Jes. 9.3. & 49.5. & 63.9. Ezr. 4.3. 1. Chron. 11.20. vide Masoram ad Lev. 11. 21. At-

21. Atque hæc causa est cur accuratissimi Interpretes, Luth. Calv. Bucerus, Jun. & alii μυστηριώδεις illas argutiolas & in versionibus & commentariis neglexerint, atque ex diversis lectionibus eam solummodò eligendam sibi duxerint, quam ipsi scriptorum scopo, item antecedentibus & consequentibus maxmè convenire fuerunt arbitrati. Non posterioribus Masorethis, qui post inventas vocalium figuras vixere. 1. Quia apud Thalmudicos, ipsis longè antiquiores, crebra mentio accidentalium istarum anomaliarum. 2. Quia hæ accidentales anomaliæ omnes versantur circa consonas, nulla circa vocales, quæ tamen ejusmodi mysteriorum tam capaces sunt, quàm consonæ, imo capaciores. Probabilius ergò Masorethis ante-Thalmudicis quorum (uti & Thalmudicorum) tempore Vocales nondum àscriptæ fuerunt, ea tribuuntur. Masora enim hodierna seu notarum Masorethicarum corpus non est ab uno duntaxat aut altero homine aut collegio, certo quodam & definito tempore compositum, sed est farrago & sylva variarum observationum, quæ à pluribus hominibus multis sæculis ab Ezræ seculo usque ad Tiberiensium tempora, convectatæ sunt.

XVIII. Itaque paulò post Ezræ tempora literas illas majusculas, minusculas, inversas, suspensas versuumque repetitiones in sacrum codicem invectas fuisse verisimile est. Cl. Buxtorf. existimat, priscis illis sapientibus justas & dignas fuisse causas istius diversitatis, licet nobis hodie ignotas. Et in genere, vel majorem præsentis rei considerationem commendatam, vel arcanum aliquem sensum indicatum fuisse. D. Brougtonus putabat singulas minusculas & majusculas terminos esse certi literarum numeri, vel à præcedente majuscula, vel minuscula, vel à principio libri, vel alio loco, olim ex peculiari Indice noto. E. gr. à vau majusculo Lev. 11. usque ad ג cap. 13. sunt literæ 2600.

XIX. Atque hæc de istis anomaliis, in quibus mysteria Ebræi vulgò collocant, dicta in præsens sunto. Videamus obiter de variis lectionibus, Et quidem primo de iis quas Judæorum religio peperit. Atque hic primâ occurrit nomen tetragrammaton יהוה de quo in dissertatione nostra prolixe egimus.

XX. Secundo hic ocurrunt istæ voces quas vitandæ turpitudinis causâ, alienis vocalibus vestivere Scribæ. Quod si eum sacri scriptores vocales adjecissent, non dubium est, quin pro-

Nnn 3 prias

prias vocum istarum posuissent. Aut si voces istas legi noluissent, non scripsissent. Si proprias vocales apposuissent, nullus Judæus eas mutare fuisset ausus. At quia textum Biblicum à punctis vocalibus antea nudum, punctandum suscipiebant, non peccaturos se putabant, si alienas vocales subjicerent, earumque consonas in margine (ne quid de sacra scriptura detrahere, eamque violare viderentur) exhiberent. Traditio hac de re extat in Cod. Thalm. Megilla cap. 3. *omnes voces quæ in Lege scriptæ sunt* לִגְנַאי *obscœnè, eas legunt* לְשֶׁבַח *honestè.* An ergo aliquid obscœni est in lingua sancta? à Siritu Sancto? Videtur hoc responderi posse, voces illas tempore scriptorum fuisse sic satis honestas, auresque simplicioris istius ævi non fuisse ad earum recitationem offensas. At posteriori ævo, crescente in populo isto omni nequitia & spurcitie, communi usu ita fuisse profanatas, ut pii viri sine rubore eas audire vel pronunciare potuerint E.gr. sicut vox שֵׁגָל quæ *conjugem* & quidem *Augustam* significat honesta etiamnum est, ita etiam credibile est, verbum שָׁגַל quod ipsum actum Venereum denotat, olim honestum fuisse; at postmodum sermonis spurcitie fuisse inquinatum; unde puncta vocis שָׁכַב *beslapen*, ei apposuerint. Sicut apud Germanos vox *Bruydt* sponsa, honesta est, at verbum inde deductum, inhonestum nec à pio & civili viro usurpari audies. In hac tamen voce illud est peculiare, quod ex analogia conjugationis punctari suis vocalibus possit, si cui fortè religio sit lectionem scribarum hac in parte sequi. At in nomine יהוה aliisque, Ex.gr. 2. Reg. 18. 27. Jesa. 36. 12. cogeris, velis nolis, quam Scribæ reliquerunt, contentus esse, quia analogia vocum, quæ in textu, est incerta. Eandem honestatem videmus ab Interpretibus Belgicis adhibitam. Cum enim vox Eb. * חרא significet *stercus*, & שין *urinam* & שגל ipsum actum Venereum, quem fœdo Comicorum vocabulo exprimere etiam potuissent Latini Interpretes, leges tamen voces honestiores, *dreck*, *water*, *beslapen*, id est, *cubare*, &c. quæ sunt interpretamenta vocum marginalium.

* חרי Arabice est *cacare*.

XXI. Restant variæ lectiones ex codicum mendosâ descriptione ortæ. Ita sentiunt eruditissimi viri, nominatim *a* Arias Montanus, *b* Kimchius, *c* Ephodæus, *d* Aben Ezra, *e* Drusius, *f* Mercerus, *g* Bertramus, *h* Pagetius, *i* Erpenius *k* Capellus,

a In apparatu ad Regia præfat. in varias lect. Ebr. textus.

lus, Weigammejerus, *m* Piscator, & doctissimus iste *n* vir, qui scripsit tractatum de antiquitate vocalium à cl. D. Erpenio editum. Etiam Buxt. in eam sententiam descendit lib. 1. cap. 28. Gramm. Nec aliter sentiet, quisquis omni præjudicio seposito hæc & similia loca benè consideraverit, Jud. 16. 18. & 19. 3. Ruth. 4. 5. 2. Sam. 20. 14. 2. Sam. 24. 18. Psalm. 139. 6. Prov. 19. 19. & 20. 20. & 23. 26. & 31. item 8. 35. & Ps. 18. cum 2. Sam. 22. & libros Chronicorum cum libris Samuelis & Regum contulerit. Qui contra eunt & utramque lectionem divinæ authoritatis esse contendunt, *multis in locis* (verba reverendi D Pagetii) *ex Deo Janum aliquem bifrontem faciunt*, spectantem πρόσω καὶ ὀπίσω Ex. gr. 2. Reg. 8. 10. Ezr. 4. 2. Jesa. 63. 9. ubi aut alterutrum tantum à Sp. S. dictatum est, aut sub unâ sententia si non contrarium, at saltem diversum & duplicem literalem sensum latere oportet. Quorum posterius si admittimus, certè valde peccarunt omnes interpretes, quà veteres, quà recentes, quod in versionibus suis utramque lectionem non expresserint. Quicquid enim ante scriptum est, ad doctrinam nostram scriptum est. Sed illi non valentes certam aliquam interpretationis istius duplicis regulam ex sacris literis extruere, ratique, mysteria à quibusdam in his talibus eruta, nullo solido niti fundamento, fidelium Interpretum officio se defunctos putarunt, si unam exhiberent. Sicuti autem Ebræi in legendo marginalem lectionem exprimunt, ita & Christianorum doctissimi tradiderunt, marginalem lectionem veriorem esse. Ideoque & Interpretes eam plerumque expresserunt. Et ipse Am. Polanus, licet utrique lectioni divinam adscribat authoritatem, marginalem tamen vocem legendam esse docet. Et certè si rem accuratè expendimus, marginales istæ voces correctionem, vocisque quæ degeneraverat, in plerisque extra omne dubium, restitutionem exhibent. ne quid enim in ipso textu mutarent, absterruit eos codicum, circa quos hæc sacra critica versata est, vel vetustas, vel consensus, vel quod talis lectio plurium codicum authoritate niteretur, qua in re utrum benè vel malè fecerint, jam non disputo. Dixi marginalem lectionem ab interpretibus plerunque prælatam. Dixi plerunque. Aliquando enim secùs factum. Aliquando eos fluctuasse, paucorum exemplorum inductione ostendam.

XXII.

b Præf. in Josuam.
c apud R. Jacob præf. in Biblia Veneta anno 1525.
d in Exod. 21. 8.
e ad Levit. 11. 21. in annot. magnis adhuc ineditis
f g passim ad Thesaurum Pagnini vide specialiter in th: דין
h in libro Anglic. an arrou against the Brouwnistis.
i in Gramm. pag. 256.
k in Chronolog.
l in tabulis lib. 2. cap. 10.
m passim in Scholiis. vide 1 Reg. 22. 45.
n lib. 1. cap. 7. & 11.

XXII. Jun. & Tremellius 2. Reg. 8. 10. in prima edit. *Abi dic ei*, (לו) quod est in textu, At in postremis, *Abi dic, non vives*, לא/ quod est in marg. Ezræ 4. 2. in Edit. pr. *Eidem* לו *sacrificamus*, quod in margine: in postr. *non sacrificamus*, [*alteri*] לא/ quod in textu. Sic & 1. Reg. 22. 49. in pr. Ed. *Josaphat paravit classem*, עשר quod in margine. In postr. *Josaphato decem naues* עשר/ quod in textu. Quin & Prov. 31. 4. Eccl. 9. 4. Jer. 2. 20. & 5. 8. τὸ Chetib. in postremis editionibus prætulit Junius. Piscator licet & ipse plerunque marg. lectionem exprimat, his tamen & aliis locis textualem prætulit, Lev. 11. 21. Ps. 100. 3. 2. Reg. 20. 4. Jesa. 9. 3. Job. 6. 21. idem in Pagn. & Ariæ Mont. Bibliis, in vulg. Latinâ, Græca & Chaldæa videre licet, qui licet marginalem passim præferant, aliquando tamen & textualem expresserunt, ut ex. gr. omnes illi Prov. 19. 7. Quatuor vid. lat. Gr. Pagn. Arias, Ps. 100. 3. & Jer 2. 20. Tres, vid. Lat. Ar. Pag. Jesa. 49. 5. Lat. Chald. & & Gr. Jesai. 63. 9. & 2. Sam. 22. 51. nec opus est plura enumerare. Quod ad veteres attinet, probabile est, eos eam lectionem expressisse, quam in codicibus suis invenêre. Recentiores dum ab hâc Judæorum regulâ de præferendo Keri recessere, aut Keri & Chetib transposita esse judicârunt. id quod in quadam * Editione sæpe contigisse queritur Elias Levita, aut Criticen istam multis in locis non magni æstimârunt, aut saltem, utrum sufficientes receptam lectionem solicitandi causas habuerint, dubitârunt. Hinc est, quod multi Interpretes istis casibus alteram in textu, alteram in margine vel notis collocarint, non quod utramque à Sp. Sancto esse putarint, sed quod dubitarint ipsi, utra præferenda, ac proinde Lectori liberum judicium relinquere voluerint. Ex. gr. in Germanica Pisc. Ier. 2. 20. Dan. 3. 12. Neh. 3. 30. 2. Sam. 14. 21. & 18. 13. Jun. Ps. 11. 1. 2. Reg. 5. 12. Tigur. Dan. 9. 24. Job. 13. 15. Ies. 69. 9. Prov. 17. 27. In Anglicanâ Ios. 8. 12. 1. Reg. 22. 48. 2. Reg. 20. 4. & 23. 33. Ps. 100. 3. Ier. 2. 20. Dan. 9. 24. Iesa. 9. 3. & 30. 32. In Genev. Ex. 21. 8. Prov. 26. 2. Ps. 100. 3. Iesa. 63. 9. Eccl. 9. 4. Atque hanc utriusque lectionis indifferentiam inter errorum describentium fontes retulerim.

* Veneta anni 1515.

Jun. in notis ad 2. Reg. 20. 4. audacter rejecit τὸ Keri.

XXIII. Non dissimulabo tamen, loca quædam, licet admo-

modum pauca, occurrere, in quibus utriusque lectionis in unam versionem conflatio non admodum incommoda videri possit, E. gr. Ps. 22. 17. Chald. vocem כָּאֲרִי reddidit, *momorderunt sicut leo* q. scriptum esset כָּאֲרוּ כָּאֲרִי Prov. 19. 7. לֹא הֵמָּה / *they are wanting to him*, vertunt Angli, *Deficiunt ab illos* ad verbum, *non sunt ei* q. scriptum esset לא לו Et Genev. licet diverso sensu, *Il n'y à que paroles pour lui*, ad verbum, *non habet nisi verba pro illo*. Jun. & Trem. Ex. 21. 8. *non sibi*, quasi esset לא לו & Jos. 8. 12. *urbs Ai*, q. scriptum esset, עִיר עַי / Prov. 23. 26. ubi Chetib est à רצה *voluit*, Keri verò à נצר *custodivit*, reddunt, *studiosè custodiant*. Iez. 42. 16. ubi Chetib habet חמש אמות / 5. *cubitos*, & Keri חמש מאות / id est 500. illi, *quingentorum cubitorum*. Munsterus & Tig. 1. Reg. 22. 48. *fecit decem naves*, Sic & Tig. 2. Sam. 23. 13. *tres principes*, quam interpretandi rationem imitati sunt * nonnulli Gen. 4. 26. אָז הוּחַל / *tunc captum est profanari*, quia thema vocis utramque significationem admittit. Sed hanc apparentem commoditatem accidentalem esse puto, minimeque ex intentione Spiritus sancti. Quis enim in his non videt fontes variantis lectionis, vid. vel [a] literarum transpositionem, vel similitudinem [b] soni, [c] figuræve, vel [d] omissionem literæ, vel partis ejus, ut 1. Reg. 22. 48. Si enim sinistram lineolam ex literâ ה sustuleris, remanebit ר / Deinde hanc interpretationis subtilitatem cætera loca neutiquam admiserint.

Sy vallen hem los.

* Vide Junium in prima Edit.

[a] ut Jez. 42. 16. Prov. 23. 26.
[b] Prov. 19. 7.
[c] Ps. 22. 17.
[d] Jos. 8. 12.

XXIV. Hæc itaque & paucula quædam alia loca si exceperis, manet regula, marginalem lectionem ab Interpretibus & Commentatoribus Ebræis & Christianis, veteribus & recentibus tanquam meliorem præferri, quo ipso alteri lectioni divinam authoritatem manifeste videntur derogasse. Quod etiam firmatur ex eo, quod, ut supra attigi, Spiritus sanctus in posterioribus scriptis, eam lectionem, quam in prioribus hodie margines exhibent, id est, τὸ Keri, passim ferè approbet, ut in collatione Chronicorum cum cæteris historicis evidenter apparet.

XXV. Sed objiciunt. 1. Si variæ istæ lectiones ex mendosa codicum descriptione ortæ sunt, ac una earum tantum à Sp. S. dictata, necesse erit multas illarum non errori, sed destinatæ malitiæ & παρουργίᾳ adscribere. Primò enim aliquo-

ties occurrit לא pro לו ubi nulla ſimilitudo characterum. 2. Non potuerunt non de induſtria variæ lectiones induci circa voces illas, quas obſcœnas vocant. 3. Nec toties in נַעַר / 4 Nec in יְרוּשָׁלַם / Reſp. ad primum, non ſolum errare potuiſſe deſcriptores ex ſimilitudine characterum, ſed etiam ex vicinitate ſoni, ut in לא *non*, & לו *ei* & quamplurimis aliis, item ex indifferentiâ ſenſus, cum enim in deſcribendo originali, quod nobis familiare eſt, committitur error ſenſum non lædens, eum difficilius obſervamus. expende hæc loca, Pſ. 41. 3. Pſ. 89 18. Prov. 20. 4. Jeſa 5. 29. & plurima alia, in quibus nulla Grammatica vel Analyſis Logica certum te reddet, utra præferenda, utraque enim quadrat. Addo, in multis locis ne imperitiſſimum quidem ſcribam impingere potuiſſe, ſi vocales olim fuiſſent aſcriptæ. Quomodo, quæſo te, in pronominibus הוא & היא toties erraſſent, ſi puncta fuiſſent aſcripta? Sed & expende 1. Reg. 7. 45. Prov. 8. 16. אֲהַבִירה / ubi ה redundat, ac jam monſtroſa vox eſt. Sin abſque punctis ſcribas אהבירה non ita, poteſt enim legi אוֹהֲבֶיהָ / Jeſ. 5. 29. וְשָׁאַג pro יִשְׁאַג / quod ſi adſcriptæ fuiſſent vocales, quis dubitaſſet ſcribendum fuiſſe vel יִשְׁאַג vel וְשָׁאַג ſenſu eodem manente? Atque eadem eſt ratio infinitorum aliorum, ubi Jod Ethan in ו degeneravit. Quis enim neſcit ו non eſſe formativam futurorum. At ſcriba, codicem ſine punctis deſcribens, non vidit abſurditatem, ſive per Jod Futuri ſcriberetur, ſive per vau, Præteritum in futurum convertens.

XXVI. Quod ad voces eas attinet, quas obſcœnas vocant, de iis ſupra dictum. Quod ad 3. נַעַר / cum id 21. vicibus ſine ה occurrat in Moſe, & legatur cum ה / fateor non videri veriſimile, ut ex errore litera ה ablata ſit. Quid ergò? Poſui ea de re conjecturam meam ad Gen. 24. 14. veteres nimirum puellam olim vocaſſe & נערה & voce communis generis נער / ſcribas verò poſtea diſtinxiſſe, non quidem addendo ה / hoc enim non fuerunt auſi, ſed ponendo punctum ſub ר / Quod ad 4. vid. vocem יְרוּשָׁלַם attinet, cum quinquies tantum occurrat plenè, vid. cum Jod, (יְרוּשָׁלַיִם) non eſt veriſimile, fateor, tam multis locis deſcriptorum incuria literam Jod excidiſſe. Quid ergò? Dicam quod ſentio. Vetuſtius nomen eſſe puto *Jeruſalem* ſine Jod, quam *Jeruſalajim* cum Jod. Fir-

mat

mat hanc meam conjecturam antiquum urbis nomen, unde hoc compositum est, *Salem*, & constans scriptura sine Jod, quam lectionem etiam Chald. & 70. & scriptores novi Testam. & Hieron. constanter retinuerunt: Posterioribus autem temporibus dici cœpisse etiam *Jerusalajim*, forte quod urbs quasi gemina esset, superior & inferior. unde hanc plenam scripturam cum Jod non invenies, nisi in liberis circa vel sub captivitate Babylonica scriptis, Ex. gr. Jer. 18. 26. 1. Chron. 3. 5. 2. Chron. 25. 1. 1. Chron. 26. 5. Esth. 2. 6. Punctatores verò, ut ubique eadem esset urbis appellatio, ipsorum sæculo usitata, ubique easdem vocales subjecere. neque hoc unicum esse puto, in cujus punctatione usui & pronunciationi sui sæculi aliquid dederunt. Addo amplius, hoc nomen cum ה paragog. quinquies occurrere, & quidem quater sine Jod, יְרוּשָׁלֵמָה / quod legunt jam ־לַיְמָה olim ־לָמָה At semel cum Jod, ־לַיְמָה sed in quo libro? eodem Chronicorum. vid. 2. Chron. 32. 9. Cætera quatuor invenies 1. Reg. 10. 2. 2. Reg. 9. 28. Jesa. 36. 2. Jez. 8. 3. Quin & ex illis locis, ubi Jod adest, firmiter concludi hæc pronuntiatio non potest, quasi ea scriptorum istorum sæculo usitata fuerit. potuit enim illud vel vocalem E indicasse, vel in (¨) quievisse.

XXVII. Object. 2. Periculosam esse hanc confessionem, eâque plus nimio Adversariis concedi, qui fontes corruptos esse semper clamarunt. Resp. a *A veritate nullum metuendum veritati periculum. Verum vero semper consonat & manum prabet, nunquam repugnat aut officit. Non ideo obruenda veritas, quod perversi homines eâ abuti conantur. Fieri aliquando potest, ut alicujus veritatis, quæ sine periculo ignorari potest, cognitio, hominum malitia turbas det. Tum prudentiæ deputari debet, si ea nondum cognita silentio prematur. At nunquam fas est, veritatem jam in lucem protractam impugnare, aut bonâ intentione ei tenebras offundere. In id potius incumbendum est, ut hostem veritate abutentem solidè refellamus.* Et quid quæso hic periculi? An inter omnes illas varietates vel unica est, unde Christianæ fidei analogiæ vel pietati ullum detrimentum metui possit? Et, unde quæso, periculum metuimus fontibus, ut non semper in Ecclesiâ maneant authenticæ tabulæ? An aliunde quam à vulgata Latinâ, ejusque proxeneta Rom. Ecclesiâ? Atqui hæc rivalis nihil obtinebit. habeant fontes

a Author tractatus de genuinâ antiquitate punctorum, Leidæ apud Joh. Maire, 1624.

 ma-

manipulum unum aut alterum variarum lectionum: vulgata, antiquitate cum fontibus neutiquam comparanda, habet plaustra. Si solas Editiones Sixti V. & Clem. VIII. (fuit autem inter eas unius tantum biennii intervallum) conferas, invenies in iis ultra aliquot millia variarum lectionum. Multis in locis Interpres vulg. minus probabilem textus Ebræi lectionem interpretatus est. Hæret ergo in eodem luto, ut nihil jam dicam de manifestis & impiis locorum aliquot in vulg. versione corruptionibus, quarum aliquot alibi deteximus. An propter unum alterumve nævum auferetur palma pulcerrimæ virgini & dabitur alteri, quæ toto corpore deformis est? certe cavebunt prudentiores pontificii Ebraïcam veritatem hac parte oppugnare eadem enim operâ contra vulg. disputarent.

XXVIII. Object. 3. Non est credibile Deum passurum fuisse, Vetus Test. tot locis corrumpi. Res. Si ex paucis illis lectionum varietatibus (dico paucis, pro tanta librorum istorum antiquitate, & gentis Judaicæ variis & asperrimis calamitatibus & dispersionibus) disputabimus, textum Ebræum esse corruptum, quid fiet Novo, in cujus libros, & mole, & numero & antiquitate cum V. Test. neutiquam comparandos, tam paucis annis, Varietates numero longè plures, eæque non solum circa singulares literas, sed & voces integras, hemistichia, versus, irrepsere. Credemusne Vetus Testamentum Deo magis curæ fuisse quam novum; *cætera quæ hic sequebantur, invenies p. 13. nos, ut chartæ parceremus noluimus hic eadem iterare.*]

XXIX. Object. 4. Sic deflorari laudem religiosæ Bibliorum conservationis, quam non solum Patres & nostri, sed & Pontificii doctiores Judæis tribuunt. Resp. Manet illis debita laus, quod sacrum illud depositum non corruperint. Quod verò eorum librarii in quibusdam locis subinde lapsi sint, temporis longitudo, exiliorum multitudo & duratio, calamitates variæ & asperæ, librorum multitudo facile excusaverint, præsertim si conferamus cum istis, librorum N. Test. eorumque vocalibus non destitutorum, paucitatem, temporis, quo variæ Lectiones in id irrepsere, brevitatem, & variarum lectionum multitudinem. Magnam verò & in excessu peccantem eorum religionem in eo cernere est, quod in textu nihil mutare, imò ne literam qui-

quidem ad eum addere vel de eo detrahere ausi fuerint. Si quid mutandum, addendum, vel detrahendum judicârunt, id in margine fecerunt, vocalium appositione vel detractione variam lectionem in margine collocatam solummodò innuentes, in quo se non peccasse arbitrati sunt, cum textum vocalibus nudum haberent.

XXX. Object. 5. Tot jam annis à Masoretharum temporibus Judæi in exilio vixêrunt, variis calamitatibus obnoxii, & tamen Biblia conservarunt incorrupta. Quod si variæ Lectiones ex mendosâ descriptione & temporum calamitate ortæ sint, oportuit numerum earum ab eo tempore fuisse auctum. At hoc non est factum. Res. Quod tot jam sæculis numerus variarum lectionum non increverit, variæ causæ sunt. 1. Est utilissimus ille Masoræ thesaurus, quam Sepem Legis non immeritò vocant Ebræi. 2. Quod postremis his temporibus majorem curam gesserint conservandi textus, quam olim sub Regibus aut captivitate, cum tam proclives ad idololatriam essent. Vis ne ejus rei habere specimen? adi 2. Reg. 22. & videbis sub Josiâ præter unicum illud authenticum legis exemplar, multis annis non visum, imò quod an in rerum natura esset, nesciebant, nullum aliud in tota civitate Jerusalem fuisse. Videbis illic Legis divinæ lectionem Regibus, sacerdotibus & scribis omnino peregrinam & ad admirationem usque obsoletam visam fuisse. Melioribus autem temporibus sola ferè Lex Mosis versabatur, ac in pretio erat, ut & in hunc usque diem apud Judæos observare licet, ubi cætera Vet. Testamenti propemodum jacent. quæ causa est, quod ea à mendis melius præservata fuerit. Notat Elias Levita, ex omnibus 848. variis lect. in lege tantum occurrere 95. in Prophetis 454. in hagiographis 329. Miratur Elias, & dicit sibi causas esse incognitas, cur tam paucæ in Lege reperiantur, inter quas 21. sunt circa vocum נַעֲרָ/ quas si demas, remanent tantùm 44. cùm in solo Josua, qui vix decimam partem legis, habet, sint 33. & in liberis Samuelis 133. Quin illic nulla vox redundans aut deficiens (sicuti in aliis libris) occurrit 3. Nec omnino verum est, post Masorethanım labores nullas varietates repertas. Quid enim sibi volunt illæ notæ in Venetis magnis, Buxtorf. & Interlin. Jer. 14. 14. item 22. 2. & alibi, variam lectionem non

per קרי id est, *Keri*, sed per נוסחא id est, *codex alius*, vel ס״א id est *liber alius*, notarunt. Annon D. *Junius* in suis annotat. discrepantes lectiones alias à Masorethicis ex antiquissimo Cod. Heidelbergensi notavit 2. Chr. 26. 5. & 35. 3? Annon inter varias Editiones varia insuper discrepantia in vocalibus & accentibus, quam nos suis quoque locis in Coronide nostra annotavimus? Quò referes dissensum orientalium & occidentalium, quam Biblia Veneta in fine Masoræ, & ex ea cl. *Drusius* in libro de recta Lect. exhibent?

XXXI. Atque hæc præcipua sunt quæ pro sententiâ illa vulgò afferri solent, quæ an satis valida sint docti judicent. Ego hæc Reformatarum Ecclesiarum judicio & censuræ subjicio, neutiquam tergiversaturus ea retractare, si quis certius & verius aliquid ostenderit. Mihi illud fuit propositum juventutem à talium admiratione, aliosque à curiosâ & supervacanea indagatione ad meditationem & piam considerationem eorum quæ revelata sunt, revocare.

Ps. XXIV. Super maria fundavit eam] Vetus fuit opinio, terram perinde atque lignum aut navem innatare aquæ, quam sententiam Thaleti Milesio tribuit Aristoteles, de cælo lib. 3. 13. quam post Aristotelem etiam Seneca confutavit, Natur. quæst. 3. 13. eadem fuit sententia Procopii comm. in Genes. 1. cui firmandæ adduxit hunc ipsum locum. Verba ejus pag. mihi 19. hæc sunt, *Quod autem universa terra in aquis subsistat, nec ulla sit pars ejus, quæ infra nos sita est, aquis vacua & denudata, omnibus notum reor. Nam sic docet Scriptura, Qui expandit terram super aquas, & iterum, Quia ipse super maria fundavit eam,* Hinc necessario coactus fuit negare Antipodas hoc est, in altero hemisphærio vivere homines quia adversa nobis urgeant vestigia, quam sententiam aliis etiam insuper incommodis pressit, Ita enim pergit, *Nec decet ut credamus, aliquam terram infra nos coli, nostro orbi oppositam. Nam si Antipodes forent, certe Christus, eo quoque profectus esset, & cætera quæ pertinent ad salutem humani generis, ibi perfecisset. Adam prima nostri generis origo, serpens, qui humanum genus dolo circumvenit, nimirum & diluvium penes oppositam regionem extitissent.* In eodem errore versati sunt Victor Antiochenus in Marcum, August. de civ. Dei XVI. 9. Lactant. Institut. 3, 24. verba Augustini, *Quod vero & Antipodes esse fabulan-*

Psalm. 136. Psalm. 24.

tur

tur, nulla ratione credendum est. Neque hoc ulla historica cognitione se didicisse affirmant, sed quasi ratiocinando conjectant, &c.—*Nec attendunt etiamsi figura rotunda & conglobata mundus esse credatur, sive aliqua ratione monstretur, non tamen esse consequens, ut etiam ab illa parte ex aquarum congerie nuda sit terra.* Et paulo post, *nimis absurdum est, ut dicatur aliquos homines ex hac in illam partem, Oceani immensitate trajecta, navigare, ac peruenire potuisse, ut etiam illic ex uno illo primo homine genus istituere-tur humanum.* Ubi Vives, Videbat homo acutissimus (Augustinus) si concederetur, aditum nulli eorum, qui hanc incolimus Borealem fasciam temperatam, ad australes illos patere, ut Cicero jam magnique authores præjudicaverant, sequi necessario, illos de genere Adæ non esse, maluit ergo illud negare, quam argumento premi tam molesto & tot authoritatibus munito. Hæc Vives. Verba Lactantii, *Quid illi qui esse contrarios vestigiis nostris Antipodas putant, num aliquid loquuntur? aut est quisquam tam ineptus, qui credat esse homines, quorum vestigia sint superiora quam capita? aut ibi, quæ apud nos jacent, inversa pendere? fruges & arbores deorsum versus crescere? pluvias & nives & grandinem sursum versus cadere in terram? Et miratur aliquis, hortos pensiles inter septem mira narrari cum philosophi & agros & maria & urbes pensiles faciant, &c.* Ad quod caput vide notas Xysti Betuleii, & in iis censuram Joach. Vadiani. Sed quid Lactantium. August. Procopium & cæteros istos minorum gentium Deos memoro; Zacharias Papa, Stephani II. decessor, in eodem hæsit luto. Narrat Joannes Aventinus, Annalium Bojorum lib. 3. Vergilium Juvanensium Episcopum, virum in Mathematicis disciplinis præclare versatum, esse Antipodas, cumque hoc nomine à Bonifacio Germaniæ Apostolo postulatum, tanquam qui impia dogmata assereret, Causam devolutam ad Zachariam Papam. Quid ille? *Zacharias*, verba Aventini, *legatos cum mandatis & literis ad Vtilonem* (Bojorum regulum) *ire jubet, partes suas Bonifacio commendat, Vergilium philosophum* (*si sacerdos sit, inquit, nescio*) *à templo Dei & Ecclesia depellito, sacerdotio in concilio abdicato, si illam perversam doctrinam fuerit confessus. Sidonio quoque & Vergilio literas comminatorias scripsit Romanus Episcopus, postulavitque ut Bonifacio obsequantur. Insuper regulo Bojorum denuntiatum est, ut Vergilium Romam mittat, ubi rationem reddat, ac à Pontifice Rom. examine comprobetur.* An ergo pontifex, in cujus pectoris scrinio om-

omnes ſapientiæ theſauri abſconditi ſunt, ignoravit, quod pueri noſtri hodie norunt? Sed redeamus ad locum Pſalmi. Eum contulerunt veteres cum aliis, Pſal. 104. 5. *Qui fundauit terram ſuper baſes ſuas.* Et Pſal. LXXV. 4. *Ego confirmavi columnas ejus.* Quæ tamen verba melius ita accipiuntur, ut ſint verba Davidis, quibus promittat ſe, ubi plenum regnum fuerit adeptus, juſtiſſime illud adminiſtraturum, & conſtituturum juſtos gubernatores, quos merito columnas regni appellaveris, vel potius ſe religionem & juſtitiam, primarias Reip. columnas, reſtauraturum. *Liquefacta eſt terra*, inquit, *& omnes habitatores ejus*, (Miſerrimus eſt Reip ſtatus) *Ego vero aptabo* (enallage temporum) *columnas ejus* Vide Jun. Piſc. Genev. Deod. Contulerunt eundem locum cum Pſ. CXXXVI. 6. *qui expandit terram ſuper aquas.* Ergo ne aquæ baſes terræ ſunt? Illud ex locorum collatione non eviceris. Alibi dicitur, *qui ſuſpendit terram ſuper nihilo,* עַל בְּלִימָה Job. 26. 7. Benè dixit, *ſuſpendit*, namque ut canit Ovidius VI. faſtorum,

> *Terra pilæ ſimilis nullo fulcimine nixa,*
> *Aëre ſubjecto tam grave pendet onus.*

Quod autem vulgo reddunt, *ſuper nihilo*, cl. Fullerus putabat, vocem Ebræam non eſſe conflatam ex בלי & מה / *nihil quicquam*, ſed nomen formæ נְגִינָה / à בלם conſtringere, φιμοῦν, ἄγξαι, inſtar ſuffocantis arcte conſtringere, quaſi dicas, ἀγκτῆρα, ſeu fibulam & vinculum illud validiſſimum, quo undique conſtricta tenetur terra, ne qua loco ſuo moveri poſſit· At quid hoc aliud eſt quam vis illa ἑδραιότητος καὶ ἀκινησίας divinitus inſita & per totum Telluris globum diſſeminata? Hæc Fullerus. Cum autem hæc attractrix & ut ſic dicam conſtrictrix virtus ex centro terreſtris globi videatur emanare, eo enim omnes partes ſua gravitate nituntur, videndum, annon commode per *centrum* vox בלימה exponi poſſit. Atque ita idem dixerit Job, quod David Pſal. 104. *Fundavit terram ſuper* מְכוֹנֶיהָ *baſes ejus*, quomodo vocem מכונות LXX. Jer. 52. 17. reddidere. Aquila & Symm. referente Chryſoſt. expoſit. in hunc Pſalmum, ἐπὶ τὰς ἕδρας αὐτῆς. Ita enim primitus ſcriptum putat Fullerus, *ſuper ſedes ejus*, baſes ejus. Βάσις enim teſte Heſychio, eſt ςήριγμα, ἕδρα, ςάσις, ſtabilimentum, firma ſedes, ſtatus, quies. Ita כון eſt ἑδράζειν.

LXX.

LXX. ſententiam magis quam verba exprimentes, ἐπὶ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς, ſuper firmitatem ejus, validiſſimam ſcilicet & quam maxime admirandam, ſi pluralem pro ſingulari cum aliqua auxeſi placet accipere, cum tamen ſæpe per ſimplicem enallagen numeri illi commutentur. Aut utitur plurali numero, quia populariter loquitur. Solent enim magnæ machinæ multis fulcris & baſibus ſuſtentari. Iſtam vero Domini Fulleri interpretationem ſic amplector ut priſcam & receptam vocis בליםה interpretationem non rejiciam. Neque etiam vel iſtæ inter ſe pugnant, vel nova illa Davidi adverſatur. Si enim extra globum terreſtrem imus, nihil eſt corporeum, ſuper quo iſte ſuſpenſus vel fundatus ſit. Nihil omnino eſt, quod ſuſtineat terram extra terram præter creatorem. Huc ergo ſpectaverit Job. David vero, ad illud ſtabilimentum, quod ipſi terræ indidit Deus, reſpexerit. Piſc. ad locum Jobi, *ſuper nihilum, id eſt ſuper centrum mundi, quod revera nihil eſt. Terra enim circa centrum in æquilibrio pendet, ponderibus librata ſuis*, Deod. *Ordinavit Deus, ut terra ceu graviſſimum elementum collocaretur in medio univerſi, non habens aliud ſtabilimentum præter propriam gravitatem, quam Deus ei indidit, vide Pſal.* 104. 5. Genev. *Ille ſuſtentat terram* comme par des contrepoids en l'air. voies. Pſ. 104. 5. id eſt *tanquam per medum æquilibrii in äere, vide Pſ.* 105. 5. David Kimchius ad Pſ. CIX. 5. נתן בטבע הארץ להיותה יורדת והמקום השפל היא אמצעות הגלגל והנה הוא על מכוניה שלא תמוט לעולם ועד כיאם תמוט לאחד משׁשה הצדדין תעלה hoc eſt, *Deus hanc naturam indidit terræ, ut deſcendat. Locus autem infimus eſt medium ſphæræ* (centrum.) *Atque ita baſibus ſuis niti dicitur, ut non dimoveatur in æternum. Nam ſi dimoveretur verſus ullum latus ex ſex iſtis lateribus* (hoc eſt, vel antrorſum vel retrorſum, vel ſurſum vel deorſum; vel dextrorſum vel ſiniſtrorſum) *jam aſcenderet*. Sed rurſus nimium à loco Pſ. XXIV. digreſſi ſumus. Redeamus ergo ad eum ex hoc quoque diverticulo. Terra dici poteſt fundata ſuper aquas variis modis, ut tamen inde non ſequatur, globum iſtum terreſtrem inferiori ſui parte aquis innatare & proinde habitari non poſſe, aut ut utar verbis Euthymii, aquas toti terræ ſubjacere inſtar fundamenti, quam ſententiam Chryſoſtomo adſcribit. 1. enim poteſt ſic intelligi, ut dicat eam fun-

 da-

omnes ſapientiæ theſauri abſconditi ſunt, ignoravit, quod pueri noſtri hodie norunt? Sed redeamus ad locum Pſalmi. Eum contulerunt veteres cum aliis, Pſal. 104. 5. *Qui ſundauit terram ſuper baſes ſuas.* Et Pſal. LXXV. 4. *Ego confirmavi columnas ejus.* Quæ tamen verba melius ita accipiuntur, ut ſint verba Davidis, quibus promittat ſe, ubi plenum regnum fuerit adeptus, juſtiſſime illud adminiſtraturum, & conſtituturum juſtos gubernatores, quos merito columnas regni appellaveris, vel potius ſe religionem & juſtitiam, primarias Reip. columnas, reſtauraturum. *Liqueſacta eſt terra*, inquit, *& omnes habitatores ejus,* (Miſerrimus eſt Reip ſtatus) *Ego vero aptabo* (enallage temporum) *columnas ejus* Vide Jun. Piſc. Genev. Deod. Contulerunt eundem locum cum Pſ. CXXXVI. 6. *qui expandit terram ſuper aquas.* Ergo ne aquæ baſes terræ ſunt? Illud ex locorum collatione non eviceris. Alibi dicitur, *qui ſuſpendit terram ſuper nihilo,* עַל בְּלִימָה Job. 26. 7. Benè dixit, *ſuſpendit*, namque ut canit Ovidius VI. faſtorum,

Terra pilæ ſimilis nullo fulcimine nixa,
Aëre ſubjecto tam grave pendet onus.

Quod autem vulgo reddunt, *ſuper nihilo*, cl. Fullerus putabat, vocem Ebræam non eſſe conflatam ex בלי & מה / *nihil quicquam*, ſed nomen formæ נְגִינָה / à בלם conſtringere, φιμῶν, ἄγξαι, inſtar ſuffocantis arcte conſtringere, quaſi dicas, ἀγκτῆρα, ſeu fibulam & vinculum illud validiſſimum, quo undique conſtricta tenetur terra, ne qua loco ſuo moveri poſſit· At quid hoc aliud eſt quam vis illa ἑδραιότητος καὶ ἀκινησίας divinitus inſita & per totum Telluris globum diſſeminata? Hæc Fullerus. Cum autem hæc attractrix & ut ſic dicam conſtrictrix virtus ex centro terreſtris globi videatur emanare, eo enim omnes partes ſua gravitate nituntur, videndum, annon commode per *centrum* vox בלימה exponi poſſit. Atque ita idem dixerit Job, quod David Pſal. 104. *Fundavit terram ſuper* מְכוֹנֶיהָ *baſes ejus*, quomodo vocem מכונות LXX. Jer. 52. 17. reddidere. Aquila & Symm. referente Chryſoſt. expoſit. in hunc Pſalmum, ἐπὶ τῆς ἕδρας αὐτῆς. Ita enim primitus ſcriptum putat Fullerus, *ſuper ſedes ejus*, baſes ejus. Βάσις enim teſte Heſychio, eſt ςήριγμα, ἕδρα, ςάσις, ſtabilimentum, firma ſedes, ſtatus, quies. Ita כון eſt ἑδράζειν.

LXX.

Lxx. sententiam magis quam verba exprimentes, *ἐπὶ τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς*, super firmitatem ejus, validissimam scilicet & quam maxime admirandam, si pluralem pro singulari cum aliqua auxesi placet accipere, cum tamen sæpe per simplicem enallagen numeri illi commutentur. Aut utitur plurali numero, quia populariter loquitur. Solent enim magnæ machinæ multis fulcris & basibus sustentari. Istam vero Domini Fulleri interpretationem sic amplector ut priscam & receptam vocis בלימה interpretationem non rejiciam. Neque etiam vel istæ inter se pugnant, vel nova illa Davidi adversatur. Si enim extra globum terrestrem imus, nihil est corporeum, super quo iste suspensus vel fundatus sit. Nihil omnino est, quod sustineat terram extra terram præter creatorem. Huc ergo spectaverit Job. David vero, ad illud stabilimentum, quod ipsi terræ indidit Deus, respexerit. Pisc. ad locum Jobi, *super nihilum, id est super centrum mundi, quod revera nihil est. Terra enim circa centrum in æquilibrio pendet, ponderibus librata suis*, Deod. *Ordinavit Deus, ut terra ceu gravissimum elementum collocaretur in medio universi, non habens aliud stabilimentum præter propriam gravitatem, quam Deus ei indidit, vide Psal.* 104. 5. Genev. *Ille sustentat terram* comme par des contrepoids en l'air. voies. Ps. 104. 5. id est *tanquam per medum æquilibrii in äere, vide Ps.* 105. 5. David Kimchius ad Ps. CIX. 5. נתן בטבע הארץ להיותה יורדת והמקום השפל היא אמצעות הגלגל והנה הוא על מכוניה שלא תמוט לעולם ועד כיאם תמוט לאחד מששה הצדדין תעלה hoc est, *Deus hanc naturam indidit terræ, ut descendat. Locus autem infimus est medium sphæræ* (centrum.) *Atque ita basibus suis niti dicitur, ut non dimoveatur in æternum. Nam si dimoveretur versus ullum latus ex sex istis lateribus* (hoc est, vel antrorsum vel retrorsum, vel sursum vel deorsum, vel dextrorsum vel sinistrorsum) *jam ascenderet*. Sed rursus nimium à loco Ps. XXIV. digressi sumus. Redeamus ergo ad eum ex hoc quoque diverticulo. Terra dici potest fundata super aquas variis modis, ut tamen inde non sequatur, globum istum terrestrem inferiori sui parte aquis innatare & proinde habitari non posse, aut ut utar verbis Euthymii, aquas toti terræ subjacere instar fundamenti, quam sententiam Chrysostomo adscribit. 1. enim potest sic intelligi, ut dicat eam fun-

datam super aquas, ratione quarundam partium. Euthymius ad hunc locum, *Tu vero hoc non in universum intellige, Nam alioquin inferior esset aqua. Verum Moses inferiorem esse terram docuit. Unde manifestum est, hoc dictum esse respectu certæ partis aquarum. In multis namque terræ concavitatibus & cavernosis locis, subtercurrunt partes quædam maris, quas maria appellavit. De fluminibus apertissimum est, quod sub terra longo intervallo ferantur & tandem emergant. Admirandum vero est quomodo non considеant tanta terræ pondera. Omnes enim montes in hujusmodi aquis stabiliti sunt, & tamen in his fundata permanet terra solo creatoris sui mandato contenta.* Hæc Euthymius. Eadem mens fuit Piscatori, cujus hoc scholion est, *His verbis innuit potentiam Dei, ut qui terram fundaverit super terram, fundamentum sc. minime solidum, firmum atque immobile. Porro aquas infra terram esse* (non dicit *globo terrestri substratas*) *aperte traditur in præc. 2. decalogi, aut quæ in aquis infra terram, &c.* Hæc Dominus Piscator. At per aquas illas commode satis intelligi etiam possunt aquæ, quæ in maris fluminumque profundo sunt. Fateor tamen, videri illic respicere Deum ad abyssum istam aquarum, cujus mentio Genes. VII. 11. *& rupti sunt omnes fontes abyssi magnæ.* Ejusdem Piscat. scholion ad German. Biblia clarius est, *super maria*] *id est eam partem aquarum quæ sub terra fluunt.*

II. Verba Davidis sic intelligi possunt, ut doceat Propheta, quisnam ab initio creationis aquæ situs fuerit, quod sc. terræ aqua injaceat, & quasi custodiat & contineat. Hanc expositionem Euthymius tribuit B. Basilio, additque doctissimus Monachus, *juxta quem sensum congruentius fortasse legendam esset, quod Græca litera non denegat, Ipse* in maribus *fundavit eam, & in fluminibus præparavit eam.* Hæc Euthyminus. Quibus illud addo, nec Ebræam literam istam expositionem respuere. Græca ita habent, ἐπὶ θαλασσῶν ἐθεμελίωσεν αὐτὴν, καὶ ἐπὶ ποταμῶν ἡτοίμασεν αὐτήν. Ubi obiter nota, ἑτοιμάζειν in lingua Hellenistica passim usurpari pro κραταιοῦν. Ita Psal 93. 3. ἕτοιμος ὁ θρόνος σου, *firmus est th. tuus.* & 1. Mach. 1. ἡτοιμάσθη ἡ βασιλεία αὐτοῦ id est *firmatum est*, ἐκραταιώθη, *regnum ejus.* Cujus rei causa petenda est ex ambiguo Ebræi נכון/ quod & parationis & firmationis notionem habet. At dum vulgatus priorem illam parandi vel præparandi passim expressit, multis locis tenebras

bras offudit. Sed ut ad observationem Euthymii redeamus, respexit ad voculam ἐπὶ, cui in Ebræo respondet עַל / Illa pro ἐν, hæc pro ב aliquando usurpatur, Math. 27. 19. ἐπὶ βήματος, in tribunali, quod Latini *pro tribunali* dicunt. ἐπὶ ξένης εἶναι, *in peregrino solo esse*, ἐπὶ τῆς γνώμης γίνεσθαι, *in eadem esse sententia*. De עַל fidem faciet iste locus Jesa. 38. 20. עַל בֵּית יְהוָה *in domo DOMINI*. Ion. 3. עַל אַרְמָתִי *in terra mea*. Fundavit ergo terram in maribus & fluminibus quasi natantem; Oceano tanquam fascia quadam & zona præcinctam, vel ut loquitur Petrus, ἐξ ὕδατος καὶ * δι᾽ ὕδατος συνεστῶσαν. id est ex aqua & in aqua consistentem, 2. Petri III. 5. Eadem est interpretatio B. Theodoreti ad hunc l. quam amplexus & R Salomo est, nisi quod de terra Israel locum exponat, VII. maria, inquit. circumdant terram Israel, & quatuor flumina, ירדן וירמוך וקרמיון ופוגרה

* pro ἐν ὕδατι, ut 1. Petri, 3. 20.

III. Et Ebræum עַל & Græcum ἐπὶ exponi potest per *juxta*. Pharao somniabat se stare עַל נָהָר ἐπὶ ποταμοῦ, Genes. 41. 1. *Servus Abrahæ stabat* ἐπὶ τῆς πηγῆς. Gen. 24. 13. *sicut arbor plantata* עַל פלגי מים Psal. 1. Hanc interpretationem secuti sunt Zanchius de operibus creat. 2. 5. Lutherus, Sa ad hunc locum, & meminit quoque Deod. & Drusius passim inculcat.

IV. Et Ebræum עַל / & Græcum ἐπὶ exponi potest per *super*, ut supereminentiam tantum denotet. Latini inter *super* & *supra* sic distinguunt, ut *super* de contiguis. *supra* de supereminentibus sine contiguitate dicatur. Ex. gr. habeo manum super tabula, ut tangat. Belg. *op*. Supra tabulam, ut non tangat. *Belg. boven*. Ita distinguit Mercerus inter עַל & מֵעַל / quorum illud (עַל) respondeat Latino *super*, hoc τῷ supra. Vide cl. Mercerum ad primum caput Geneseos. Sed scias illa passim confundi. Huc pertinet & observatio doctissimi August. Quæst. 132. in Genesin, ubi hæc leguntur, *Hæc locutio si intelligatur, in Ps. 24. ubi scriptum est*, Qui fundavit terram super aquam, *non coguntur homines putare, sicut navem natare terram super aquam. Secundum enim hanc locutionem recte intelligitur, quod altior sit terra quam aqua. Altius enim ab aquis sustollitur, ubi habitent terrena animalia*. Hæc Aug. quem sequuntur Junius, Deod. Genebrardus, Bellarm. Rivetus, & ex vetustioribus Lyra, Carth. & ex Ebræis præter alios etiam Aben Ezra & Kimchi. Vide eum ad

Vide & Iul. Toletan in Αντικειμένοις. pag. 119.

ad Pſ. hunc & Pſalm. CXXXVI. Dicit Deum mutaſſe naturam aquarum, qua terram alias operturæ eſſent. In principio creationis ita fuiſſe. At poſtea Deum congregaſſe aquas in propria receptacula, ut appareret arida quæ & animalibus præberet hoſpitium, & plantis daret locum. Hanc miſericordiam durare in ſæculum. In diluvio quidem aquas rurſus effuſas fuiſſe & operuiſſe terram, at illud tantum ad tempus fuiſſe, in pœnam improborum. Rediiſſe poſtea aquas ad priſcas ſedes, Deumque juraſſe, ſe nunquam poſtea ad eundem modum diluvio in mundi incolas animadverſurum. Quod ergo dicit, qui extendit terram ſupra aquas, hoc velle, שנתן שטחו על המים quod poſuerit ſuperficiem terræ ſupra aquas. Etiamſi vero aquæ altiores ſint terra, tamen omnia ita ordinavit, ut terra videatur eſſe altior aquis, cavitq; ne eam operiant, S. S. E. & aquæ non tranſgrediuntur os ejus. Poſuit enim arenam terminum mari, &c. Hæc diſcripſi liberiori calamo ex ſcholiis ejus ad Pſ. 136. Lubet autem ipſa verba Kimchii adſcribere, quæ ad Pſal. 24. וטעם כי היא מתהלה לא נבראת כך אלא להיותה כלה תחת המים · כי המים היו סובבים אותה מכל צד כמו שהאויר סובב המים מכל צד והאש סובב האויר מכל צד, והנה הארץ תחת המים והאל צוה שתהיה כחיצה אחת מגולה לשבת היצורים בה / *Senſus eſt, à principio non ita creata eſt terra, ſed ut tota eſſet inferior aquis. Aquæ enim circumdabant terram undequaque, ſicuti etiamnum aër undequaque cingit aquam, & ignis rurſus aërem. Ecce, terra erat ſub aquis. At Deus juſſit ut alterum dimidium nudaretur aquis, ut creaturæ inibi poſſent vivere.*

Habes præcipuas interpretationes hujus loci, omnes ſatis commodas & ſententiæ Procopianæ adverſantes. Quarum illa, quam poſtremo loco exhibui, ſe præ aliis mihi probat. Sixtus Senenſis quintam inſuper ſuppeditat, exponendo על comparativè, *magis quam, præ*, q. d. fundavit terram magis quam maria, id eſt majorem firmitatem & ſtabilitatem terræ indidit quam mari & aquis. Probat autem hunc uſum particulæ *ſuper* tribus ſcripturæ locis, Pſ 119. verſ. 72. & 127. Cant. 4. 10. Ubi quidem in vulgato eſt eadem vocula *ſuper*, at in Ebræo longe diverſa, vid non על / ſed מן / Vide quid ſit ex Latinis concordantiis

Lib. v. annot. 13.

dantiis vel verſionibus loca parallela adducere. Sæpe enim una vox vel phraſis reſpondet pluribus, in originali diverſis. Si lubet aliam inſuper audire, producam Aben-Ezram, cujus ad hunc locum iſte eſt commentarius, בדרך התולדת נבראה הארץ להיותה תחת המים, ובחפץ השם יבש קצתה והיא המחצה אשר מגולה על כן כי הוא על · ויאמר ר׳ משה כי פירוש על כמו עם כמו ויבאו האנשים על הנשים hoc eſt, *ſecundum viam naturæ creata eſt terra, ut eſſet ſub aquis. At ſecundum voluntatem Dei explicata eſt pars ejus, vid. dimidia ejus pars, quæ diſcooperta eſt. Ideo dicit,* כי הוא על (ſunt verba textus) Hæc eſt interpretatio quam nos quarto loco exhibuimus. Nunc audies novam.) *Dixit autem R. Moſes,* τὸ על *exponi poſſe per* עם cum. *ſicuti* Exo. 35. 22. *& venerunt viri* CUM *mulieribus.* Poſtea citat R. Bileamum, qui על expoſuerit per *juxta*, quam ſententiam loco 3. propoſuimus. Auguſtinus in comm. hic ἀλληγορεῖ & per *terram*, Eccleſiam: per *maria* fluctus hujus ſeculi intelligit.

Hic vero quæri ſolet ab Interpretibus, an mare ſit altius terra. De hac quæſtione vide Phyſicos, nominatim Keckermanum Phyſ. lib. 2. cap. ult. Conimbricenſes, nec non Merulam in Coſmogr. parte 1. libro 3. Ego non pigrabor ſententiam Kimchii adſcribere. Sic ergo ille ad Pſ. CVII. 23. Deſcendentes in mare navibus] אף על פי שהים גבוה על היבשה יקרא עובר הים יורד לפי שהיבשה גבוה על שפת הים וכנגד השפה יקרא יורד hoc eſt, *Quamvis mare ſit altius aridâ, tamen qui navigaturus eſt dicitur deſcendere, quia arida altior eſt littore maris. Et ratione littoris dicitur deſcendere.* Poſtea ſubjicit patris ſui ſententiam, qui exiſtimabat vocem *deſcendere* hic adhibitam à Pſalmographo, כנגד האניה שהיא עמוקה ויורד בה כמו שכתוב וימצא אניה וירד בה *reſpectu navis, quæ profunda eſt, in quam deſcenditur.* S. S. E. *& invenit navem — & deſcendit in eam, Jona* 1. Hoc notandum duxi propter eos, qui hunc locum adverſæ ſententiæ ſtabiliendæ ſolent producere. Eadem invenies apud eundem ad Pſ. 33. verſ. 7. *Qui congerit aquas maris tanquam cumulum.* Claudam ubi illud addidero, figuram terræ eſſe σφαιροειδῆ, male probari ab eruditiſſimis quibuſdam viris ex illis Latinarum verſionum locis, ubi terra ORBIS appellatur. Namque in om-

omnibus locis, quæ citat N. N Cosmogr. parte 1. lib. 3. cap. 13. in Ebræo est חבל / quæ vox nihil habet, quod orbicularem figuram significet.

Vers. 7. & 9. Attollite portas principes vestras.] Ita vulgatus ex Græco *ἄρατε πύλας οἱ ἄρχοντες ὑμῶν*. Quis hoc intelliget? Ebræa clara sunt, שְׂאוּ שְׁעָרִים רָאשֵׁיכֶם / Aquila *ἄρατε πύλαι τὰς κεφαλὰς ὑμῶν attollite o portæ capita vestra*. Simplicissima interpretatio, ut per fictionem personæ portas templi jam designati jubeat attollere vertices, ut latior ingressus arcæ introducendæ fieret. Ita Lyra, Piscator & alii. Etiam Calvinus statuit, Davidem hic de futura templi structura concionari. Versio Græca est plane contorta. רָאשֵׁיכֶם *principes vestras*, Ut ut enim vox Ebræa רָאשִׁים accipiatur pro *principibus*, tamen affixum illud non poterat ad portas referri. Hoc non fugit Bellarminum, qui in comm. ista habet, *vel in textu ipsorum* (LXX) *pronomen affixum fuit nomini* שערים *non autem nomini* ראשים *quod significat principes: vel posse pronomen uni nomini affixum referri ad aliud nomen, quamvis rarissime & præter regulam.* Hæc Bellarm. qui pro *rarissime* melius & verius substituisset *nunquam*. Nam quod ad alias locutiones attinet, quæ hic forte objici possent, *mons sanctitatis meæ, uxor adolescentiæ ejus, maritus adolescentiæ ejus*, & similes, quæ dicuntur, pro, *mons meus sanctus, uxor ejus adolescentula, maritus ejus adolescentulus*, quomodo Colos. 1. dicitur *filius delectionis suæ*, id est filius suus delectus; alia ratio est, alia enim est syntaxis, vid. rectionis, & abstracta illa manifeste pro concretis posita sunt, unde resolutione ista facta, affixa, licet voci rectæ affigantur, quoad sensum tamen ad vocem regentem referri debent. Ex versione contorta interpretationes magis contortæ emanarunt. Alii per *portas*, cœli: & per *principes*, angelos utrobique intellexere. Alii portas inferni, & diabolos interpretati sunt, locumque ad descensum Christi localem retulerunt. Alii vers. 7. de portis inferni & diabolis, vers. vero 9. de portis cœli & angelis accepere. Vide Carthusianum, qui mira insuper ex Dionysio Areopagita de trib. angelorum quæstionibus memorat. August. vers. 7. sic ἀλληγορίζει, *Quicunque principatum in hominibus quæritis, auferte, ne impediant aditus quos vos statuistis, cupiditatis & timoris*. & vers. 9. *Tollite portas etiam cœlestes principes vestri, quas habe-*

Lovan. doet op u poorten ghy Princen.

habetis in animis hominum, qui adorant militiam cœli. Lombardus ex Caſſiod. *Tollite*] *id eſt auferte ab animis veſtris. Principes*] *Mundi & ſuperſtitioſi ut ſunt hypocriſiarchæ. portas veſtras*] *id eſt mortis, quæ à principe Diabolo poſita ſunt.* Apud Thomam parte 3. qu. 39. art. 5. aliam interpretationem invenies, quæ Chryſoſtomo tribuitur, Babtizato Chriſto, cœli tantum ſunt ei aperti. At poſtquam tyrannum vicit per crucem, quia non erant neceſſariæ portæ, cœlo nunquam claudendo, non dicunt angeli, aperite portas (jam enim erant apertæ) ſed tollite portas. Per quod dat intelligere Chryſ. quod obſtacula quibus prius obſiſtentibus, animæ defunctorum ingredi non poterant cœlos, ſunt totaliter per paſſionem Chriſti ablata. Hæc Thomas. In expoſitione morali quæ in Bibliis Lyræ, de aſcenſione B. Virginis locus exponitur atque illa verba *& introibit rex* gloriæ, intelliguntur de Filio Dei, matri ſuæ obſequium præſtante. *Nec immerito creditur*, inquit, *quod Filius per ſe totus feſtinus occurrit, eamque ſecum in throno gloriæ collocavit.* Aliam inſuper explicationem invenies apud Ambroſium & ex eo apud Eraſmum in Eccleſiaſte lib. 3.

Pſ. XXV. 19. De neceſſitatibus meis eripe me] Ita rurſus vulg. ex Græco, *ἐκ τῶν ἀναγκῶν μου ἐξάγαγέ με.* Ebraice, מִמְּצוּקוֹתַי הוֹצִיאֵנִי / Pagn. & Sa, *ex anguſtiis meis*, Arias, *ex coarctationibus meis educ me.* Ἀνάγκη in lingua Helleniſtica idem eſt quod θλίψις, afflictio. Paſſim occurrit hac ſignificatione non ſolum apud LXX. ſed & in novo fœdere, Lucæ 21. 23. *erit autem ἀνάγκη μεγάλη ἐπὶ τῆς γῆς.* Sic & 2. Cor. VI. 4. & XII. 10. 1. Theſſ. 3. 17. Auguſtinus in comm. non ignoravit afflictiones hic denotari. Carthuſ. per *neceſſitates* intelligit indigentias corporales cibi, potus, ſomni, veſtitus, &c. quibus anima frequenter à contemplatione divina abſtrahitur. Bellarminus lib. V. de gratia & lib. arbitrio, cap. 8. §. 1. reſponſurus ad primum argumentum Pelagianorum, hunc locum adducit ex Auguſtini libro de natura & gratia, cap. 66. neque improbat ejus interpretationem de neceſſitate peccandi. Verba Auguſtini non pigrabor adſcribere, *Quod autem ex vitiis natura, non ex conditione naturæ ſit quædam peccandi neceſſitas, audiat homo, atque ut eadem neceſſitas non ſit, diſcat Deo dicere, De neceſſitatibus meis educ me.* Hæc ſi vulgatæ verſioni aptentur, ſpeciem veri habent: at ſi

Ebræo

Ebræo textui, nihil magis alienum dici potuit. Idem Bell. in comment. per neceſſitates iſtas intelligit moleſtiſſimas concupiſcentias, quæ velimus nolimus nos vexant & aliquando in peccatum trahunt. Obiter 2. nota. I. vocem אנגקי etiam in Tharg. Jonathanis, & Hieroſol. paſſim eadem notione occurrere. Nec non in Syr. paraphraſi 2. Cor. VI. 5. II. in hac vocis ἀνάγκη ſignificatione concurrere metonymiam & ſynecd. Neceſſitas eſt vis quædam cogens. At cum pro afflictione uſurpatur, ſignificat rem adverſam à ſup. poteſtate impoſitam, quam præter voluntatis naturalem inclinationem neceſſe habemus tolerare. Nec male Auguſt. ad hunc locum notat afflictiones vocari neceſſitates quod neceſſe ſit eas uſque ad finem tolerare, ut ſalvemur. Belgæ quoque & Germani eodem modo voce *noot* utuntur, & Seneca videtur ſic accepiſſe epiſtola XII. *Malum eſt in neceſſitate vivere, ſed in neceſſitate vivere neceſſitas nulla eſt.* Ubi ludit in ambiguo vocis.

Pſ. XXIX. 1. Afferte Domino filii Dei: * afferte Domino filios arietum.] Ita vulg. ex LXX. ἐνέγκατε κυρίῳ υἱοὶ θεοῦ, ἐνέγκατε κυρίῳ υἱοὺς κριῶν. Pro duobus iſtis membris in Ebræo tantum unum legitur, הָבוּ לַיהוָה בְּנֵי אֵלִים ad verbum, *Date Domino filios fortium*, Pagn. Arias, *arietum.* Synecd. generis. Prius quoque illud membrum, ἐνέγκατε κυρίῳ υἱοὶ θεοῦ, in Hexaplis Origenis non comparuit. Fuit proculdubio vel gloſſema vel alterius interpretis verſio, quæ poſtea, ut factum eſt ſæpius, in textum irrepſerit. Fruſtra ergo hic quæritur, quomodo dicatur in Ebræo *filii Deorum?* אֵלִים / Neque video quæ neceſſitas interpretibus incubuerit ex filiis arietum fideles exſculpendi. Auguſt. *Afferte Domino filios arietum id eſt voſmet ipſos quos per Euangelium duces gregum Apoſtoli genuerunt.* Ergo filii arietum ſunt filii ſpirituales Apoſtolorum. Cur Apoſtoli vocantur arietes? Hoc jam innuit Auguſt. Quia ut arietes lanigeri gregis, ita & Apoſtoli Chriſtiani gregis duces fuere. Sed audi aliud myſterium. Lombardus in ſua rhapſodia ad hunc Pſalmum ex Caſſiodoro & Alcuino ſic inquit, *Apoſtoli vocantur arietes, quia duobus cornibus [illegible]ſt utriuſque teſtamenti authoritatibus prævaluerunt contra hæreticos, & ſuperſtitiones & idola quaſi dura fronte diruerunt. Inde eſt quod mitra pontificalis duo habeat cornua, quia omnis ſcriba doctus in regno cælorum de theſauro cordis ſui profert nova* (hoc eſt

ex

* Lovan. brengt aen der rammen kinderen.

ex novo testamento, quod est unum cornu) *& vetera.* (hoc est ex veteri test. & denotatur per alterum cornu.) Hæc Lomb. Jam didicisti Lector, cur Episcoporum mitræ bicornes sint.

Ps. XXXIII. 15. * Qui finxit sigillatim corda eorum] Ita vulgatus ex Græco. *ὁ πλάσας κατὰ μόνας τὰς καρδίας αὐτῶν.* Hic locus vulgo à Scholasticis adducitur distruendis duabus opinionibus, quarum prior est, animas esse ex traduce. Vide Hieron. in hunc psalmum, & Lombardum lib. 2. dist. 18. litera H. Hi per *corda* animas intelligunt. Altera, omnes animas simul in principio mundi creatas esse. Audiamus Carthusianum, *sigilliatim*] id est *singulariter & seorsim. corda eorum*] id est *animas hominum. Anima enim creando infunditur & infundendo creatur. Per hoc quod propheta asserit animas sigillatim produci, destruitur error ponentium, omnes animas rationales simul creatas à principio mundi cum angelis.* Errori, quem hic oppugnat Carthusianus, nullum præstabo patrocinium. Illud tamen dicam, nec Græco nec Ebræo textu istum errorem jugulari. Illud enim *κατὰ μόνας* potest reddi *solus.* Genebr. *Sigillatim*] *καταμόνας, solus sine alterius opera eorum animas finxit & procreavit.* Ita certe voce ista usus est Marcus IV. 10. *ὅτε δὲ ἐγένετο καταμόνας, cum esset solitariè* id est solus. Vulg. *singularis.* Et LXX. Ps. IV. 9. eadem voce expresserunt Ebræum לְבָדָד / Vox Ebræa יַחַד significat *pariter, una, simul,* tam hic quam ille, ut sensus sit, verba Genebrardi, *Deus omnium corda format pariter id est ad unum omnia, nullo excepto, ne quis opinetur aliquas animas ab aliquo alio creari.* Hinc Aquila & V. Editio, *ἅμα*, Symm. *ὁμοῦ.* Quo sensu usus est Sirach. XVIII. 1. voce *κοινῇ*, de qua suo loco. Quid vero spectarunt Græci, cum *τὸ* יחד reddidere *καταμόνας*? aut legerunt יָחִיד aut existimarunt *τὸ* יחד aliquando idem esse quod לְבַד / quomodo accepisse videtur R. Salomo, Ezræ IV. 3. *Nos* יַחַד *ædificabimus Domino Deo nostro, &c.* ubi tamen nulla necessitas. Unde & Abenezra notat innui ista voce כל קהל ישראל totum Israel, & LXX. *ἐπὶ τὸ αὐτὸ*, reddidêre.

** Lovan. die elken besonder haerlieden harte gemaeckt heeft,*

Vers. 6. verbo Domini cœli sunt, &c.] Hic locus sæpe allegatur in doctrina de Trinitate. Sed Calvinus, Pisc. & alii eum minus solidum esse censuerunt. Vide eorum comment. & Parei Calvinum orthodoxum lib. 2. cap. 12. pag. mihi 128.

Ps. XXXIV. 1. cum immutavit vultum suum] Vide quæ supra notavimus ad 1. Sam xxi. 13.

Ps. XXXV. 18. In populo gravi laudabo te.] Ita vulgatus. Lxx. ἐν λαῷ βαρεῖ αἰνέσω σε. Ebr. בְּעָם עָצוּם / ad verbum *in populo robusto.* Aquila, ὀστέῳ id est osseo? hoc est ἰσχυρῷ. Symm. ἐν λαῷ παμπληθεῖ, in populo numeroso. Certe עצם aliquando usurpari pro numerosum esse, docebit vel unus ille locus Jer. xv. עָצְמוּ *numerosiores sunt* (Lxx. ἐπληθύνθησαν) *vidua vestra quam arena maris.* Sic & Ps. xl. 6 & 13. Hinc & SA vocem *gravi*, interpretatur *multo.* Et Genebr. *Gravi*] *Hebraïsmus pro frequenti, numeroso, plurimo. Nam non tantum significat ponderosum vel forte. ut 1. Mach. 1. 18. Multitudo gravis id est magna & copiosa.* Bellarm. quoque agnoscit, vocari populum עצום ratione multitudinis. Quid ergo judicandum de hac Augustini glossa, quæ in propria vocis Latinæ *gravis* significatione fundata est, *In Ecclesia, quæ toto orbe terrarum circumfusa est, palea est & frumentum. Palea volat, frumentum manet, ideo in populo gravi laudabo te, In gravi populo, quem ventus tentationis non aufert, in his Deus laudatur. In palea blasphematur semper.*

Ps. XXXIX. 10. Obsurdui & non aperui os meum, quia tu fecisti.] Ita vulgatus Lxx. ὅτι σὺ ἐποίησας, atque ita est in Ebræo, *quia tu* עָשִׂיתָ *fecisti.* Sensus clarus est. Audiamus nunc Augustinum. Is cum incidisset in codicem ubi addita erat vocula ME, eamque concoquere non posset, sic alloquitur Psalmographum, *Ideo non aperuisti os tuum, quia Deus est qui fecit te? Mirum est. An os tibi non fecit Deus ad loquendum? Qui plantavit aurem, non audit? qui finxit oculum, non vidit? Os tibi Deus ad loquendum dedit, & dicis, obsurdui & non aperui os meum, quia tu es qui fecisti me? An, quoniam tu es qui fecisti me, pertinent ad posteriorem versum? Quoniam tu es qui fecisti me, amove à me flagella tua. Quoniam tu es qui fecisti me, noli exterminare me, tantum cæde ut proficiam, non ut deficiam, &c* Vides, lector, quid sit mendosos codices sequi & fontes non posse consulere.

Ps. XL. 8. In capite libri scriptum est de me] Ita vulgatus. Lxx. ἐν κεφαλίδι βιβλίου γέγραπται περὶ ἐμοῦ. In eundem modum invenies locum hunc citatum in Epistola ad Ebræos x. 7. Textus Ebræus habet בִּמְגִלַּת סֵפֶר *in volumine libri* hoc est, in libro. Locutio ἐκ παραλλήλου, ut *petra silicis & silex petra.* Vide

de Gramm. noſtram lib. 2. cap. 1. Ita & Genebr. in comment. מְגִלָּה eſt liber, ſed convolutus. Solebant enim priſci libros ſuos in cylindri formam convolvere, ut etiamnum Judæi exemplar illud legis, quod in pergameno exaratum in Synagogis aſſervant, convolvunt. Hinc natæ illæ locutiones, *ἀναπτύξας* & *πτύξας τὸ βιβλίον* Luc. IV. 17. & 20. Hinc Latinorum *volumen*, & *evolvere libros*. מְגִלָּה ergo *κεφαλὶς*, *volumen*, à גָּלַל volvere. Hæc eſt ſimpliciſſima interpretatio. *In volumine libri* id eſt *in libro*, Quomodo & Luth. & Piſc. *im buch*. In libro Legis, qui *κατ' ἐξοχὴν* liber dici meretur. In Ebræo ergo nulla difficultas. Si quæras ubi in Moſe ſcriptum ſit de Chriſto, non opus eſt ad particularia loca deſcendere, totius ſcripturæ ſcopus eſt Chriſtus. Scripturæ ſunt quæ teſtimonium perhibent de illo. Vnde non pauci per hunc librum univerſam Scripturam intelligunt. Videamus nunc Græcum interpretamentum *κεφαλίδι*. Pro eo Symm. & Aquila *εἰλήματι* dixerunt. *Εἴλημα* involucrum & volumen. Huc reſpexit Suidas quando inquit, *κεφαλὶς βιβλίου ὅπερ τινὲς εἴλημα φασίν*. Idem ergo quod Ebræum מְגִלָּה / Vox *κεφαλὶς* plus negotii interpretibus faceſſit. Cum enim ea vox, communiter per *caput* vel *capitulum*, explicetur, anxie quæſitum fuit, quid hic per capitulum vel caput libri intelligatur. Per *caput* nonnulli *ſummam* intelligunt. Inter quos Bellar. & Genebr. Licet autem ea interpretatio Ebrææ voci מגלה neutiquam conveniat, tamen ſententiam eandem parit cum illa, qua per *volumen libri univerſa ſcriptura* intelligitur. Bell. *quoniam igitur non ait hoc loco Dominus, in capite primi libri, vel capite primo libri, ſed generatim, in c. libri, recte dixerunt Chryſ. Theod. Euthymius, hoc loco, in c. l. ſignificare totum volumen divinarum ſcripturarum. Id enim coincidit cum eo, quod nos dicimus, ſummam totius ſcripturæ ad Chriſtum pertinere. Ipſe enim eſt finis legis, Rom. 10.* Hæc Bell. At communior ſententia, ut per *caput*, principium intelligatur, unde & in Belgica verſione Hebr. x. 7. legimus, *in principio libri*. ubi tamen Lutherus, *in libro præcipue ſcriptum eſt de me*. In *capite* ergo illis eſt *in principio*. At cujus libri? Invenio varias opiniones. Prima eſt de libro divinæ prædeſtinationis. Sa, *in primo loco divinæ prædeſtinationis*. Hanc interpretationem ſequitur Lyra, & meminêre Carthuſ. & Bellarm. exiſtimantes, eum firmari ex voce מגלה / quæ, ut di-

ctum est, librum convolutum significat, atque ita clausum, ut quæ in eo scripta sunt, legi non possint. Alii hunc ipsum Psalmorum librum intelligunt, inter quos August. & putant respici ad illa verba Ps. 1. *In lege Domini voluntas ejus. Quid enim longe petamus*, inquit, *aut alios libros inquiramus? Ecce in capite hujus libri Psalmorum scriptum est, Beatus vir, &c.* Alii per principium libri, initium Euangelii Johannis intellexere, quam sententiam Hieronymo & Chrysostomo quoque adscribit Bellarminus. Major vero pars veterum Theologorum, de initio libri Geneseos locum hunc exposuerunt. Et tamen ad quem locum potissimum respexerit Christus, non convenit. Ambrosius, teste Bellar. putavit istum locum intelligi, *Hoc nunc os ex ossibus meis & relinquet homo, &c. Quod exponit Apostolus, Ephes. v. Sacramentum hoc magnum est, ego autem dico in Christo & in Ecclesia.* Hæc iterum Bell. Alii ad vaticinium de semine mulieris, alii ad liminarem illam vocem בְּרֵאשִׁית repectasse Salvatorem volunt. Equidem cur de hac postrema interpretatione tam altum sileat Bellarminus, demiror. Carthus. *Secundo exponitur sic, in capite libri id est in exordio Geneseos, Ibi enim habetur, in principio id est in verbo, creavit Deus cœlum & terram. Omnia namque per ipsum creata sunt, &c.* Ipse quoque Hieron. mentem suam clare satis edisserit in Quæst. ubi hæc leguntur, *Magis itaque secundum sensum, quam secundum verbi translationem de Christo accipi potest* [illud vid. בראשית] *qui tam in ipsa fronte Genesis, quæ caput librorum omnium est, quam etiam in principio Johannis Euangelistæ cœli & terræ conditor approbatur. Unde & in Psalterio de se ipso ait, In capite libri scriptum est de me, id est in principio Geneseos, &c.* Aves plures sententias audire Lector? En tibi adhuc unam, quam Alcuino tribuit Lomb. *In capite id est apud Deum patrem, qui est caput mei, dicit Christus, qui sum liber humani generis, in quo quisque legere debet, scriptum est id est præfinitum est de*

Lib. v. Annot. 13.

me. Eadem invenies in Glossa ordin. Hanc interpretum varietatem & incertitudinem uni voculæ κεφαλὶς ignoratæ adscripserim. Κεφαλὶς in lingua Hellenistica idem quod מגלה *volumen.* Fidem facient hæc exempla, Ezræ 6.2. καὶ εὑρέθη — κεφαλὶς μία. Chald. מְגִלָּה *& inventum fuit volumen unum.* Jezech. 3.1. υἱὲ ἀνθρώπου κατάφαγε τὴν κεφαλίδα ταύτην, ubi Ebraicè rursus מגלה / Sic & vers. 2. Hic certe nec *caput*, nec *initium* significare potest.

Jesai

Jeſai. 8. 1. vocem ſynonymam גליון Lxx. τόμον, alius τεῦχος, alius διφθέρωμα, alius κεφαλίδα interpretatus eſt. Κεφαλὶς ergo volumen, undecunque ita appellatum ſit. Sunt enim qui à κεφαλὴ deflectunt, quaſi dicas, opus capitatum. Vide Junii parallela, lib. 3. cap. 10. Fullerus Miſcell. 2. 10. ſententiam Junii improbat, atque in eam inclinat ſententiam, idiotiſmum eſſe, & dictionem ἐπιχώριον & peculiarem, quæ non à voce Græca κεφαλὴ flectatur, ſed ab Ebræo כפל vel Syro כפל aut קפל quæ denotant id quod minime eſt ἁπλούμενον id eſt expanſum, explicatum vel extenſum, ſed διπλούμενον hoc eſt, compoſitum, complicatum & convolutum. Subjungit idem aliam conjecturam non minus probabilem, ut nimirum flectatur à קלף quod Syris Chaldæiſque proprie quidem corticem, ſed Rabbinis paſſim membranam ſignificat, העור שכותבין עליו id eſt pellem, in qua ſcribunt. Græci διφθέραν vocant. Ita κεφαλὶς per metatheſin erit pro κελαφὶς. Et certe apud Græcos interpretes plura ejuſmodi occurrunt vocabula, quæ ex oriente aſſumpta Græca veſte induerunt. Ita ex גר fecerunt γειώρας, Exod. XII. 19. Ex תבה θίβη vel θίβιν Exo. 2. 3. שהרנים σειρῶνες Jud. 8. 24. In editione Complut. Quia vero jam meminimus vocis בראשית quæ liminaris eſt libri Geneſeos, lubet paululum hic gradum ſiſtere. Ita eſt. Multi ex veteribus crediderunt eam vel αὐτολεξεὶ, ſecundum ſenſum ſonare, *in filio*. In filio creavit Deus cœlum & terram. Hilarium taxat Hieronymus in principio libri de Ebr. traditionibus, quod in expoſitione verſus 1. Pſ. 2. aſſeruerit, pro eo quod nos in exordio Geneſeos habemus, *In principio*, in Ebræo haberi, *in filio*. Hilarium in hunc errorem traxit authoritas Tertulliani, qui in libro adverſus Praxeam idem aſſeruerat. Alii, qui non ignorarunt in Ebræo αὐτολεξεὶ legi, *in principio*, tamen per illud principium *filium* intellexere. Ita Auguſt. lib. 1. de Geneſ. ad lit. cap. 1. Ambroſ. & Baſilius. Magiſter ſentent. lib. 1. diſt. 2. lit. F. pluralitatem perſonarum & unitatem eſſentiæ probaturus, hunc ipſum producit locum, per Deum, inquit, ſignificari patrem. Per principium filium. Eadem habet lib. 2. diſt. 13. lit. H. Vide & Auguſt. de Civit. Dei XI. 32. Thomas part. prima, Quæſt. 46. artic. 3. *In principio creavit Deus, &c. tripliciter exponitur ad excludendum tres errores. Quidam enim*

Elias in Thiſbi, voce קלף

posuerunt mundum semper fuisse. Ad hoc excludendum exponitur, In principio, sc. *temporis. Quidam posuerunt duo esse creationis principia, unum bonorum, aliud malorum. Et ad hoc excludendum exponitur,* in principio, *hoc est, in filio. Sicut enim principium effectivum appropriatur Patri, propter potentiam: ita principium exemplare tribuitur filio propter sapientiam, ut sicut dicitur, omnia in sapientia fecisti,* (Psal. 104.) *ita intelligatur Deum omnia fecisse in principio id est in filio, secundum illud Apostoli, Coloss. 1. In ipso condita sunt universa, &c.* Hæc Thomas. Quæres quid spectaverint Interpretes, dum per *principium* Filium intellexere? certe si scriptum fuisset בְּחָכְמָה *in sapientia*, quomodo legimus Ps. 104. *omnia fecisti Domine in sapientia* (cujus tamen simplicissimus sensus iste est, *sapienter*) minus contorta videri posset interpretatio. Christus enim Proverb. 1. 8. & 9. vocatur Sapientia. Quod si Patribus constitisset, paraphrasten Jerosol. vocem בראשית reddidisse בְּחוּכְמָא / *in sapientia*, proculdubio istam interpretationem in patrocinium suæ sententiæ advocassent, præcipue Origenes, de quo Theodoretus, ὁ δὲ Ὠριγένης τὸ ἐν ἀρχῇ βούλεται ἀντὶ τοῦ ἐν σοφίᾳ, τοῦτ' ἔστι, ἐν υἱῷ id est *Origenes illud,* ἐν ἀρχῇ, *vult positum, pro* ἐν σοφίᾳ *in sapientia, hoc est, in filio.* Quid vero spectaverit Paraphrastes Jerosolymitanus, alii excutiant. Non ignoramus, quid vulgo afferri soleat, sed cum omnia tentarunt, non persuadent tamen, aliam ei fuisse mentem, quam quæ Davidi Psalmo 104. vers. 24. Nos videamus obiter quid illi spectaverint, qui per principium filium intellexerunt Hoc nos docebit Origenes super Genes. *Quod est omnium principium, nisi Dominus & salvator omnium Jesus Christus, primogenitus omnis creaturæ?* August. de Genesi ad literam, *Secundum historiam quæritur quid sit* in principio. *Utrum in principio temporis? an in principio, in ipsa sapientia Dei? quia & ipse Dei filius, principium se dixit, quando ei dictum est, Tu quis es? Et dixit, Principium, quod & loquor vobis.* Locus ille extat Joh. VIII. 25. τὴν ἀρχὴν, ὅτι καὶ λαλῶ ὑμῖν. Ubi accusativum illum adverbialiter positum esse pro κατὰ τὴν ἀρχὴν Beza, Drusius & alii jam pridem docuere. Vide Bezæ Annot. Hoc ergo dicit Salvator, Se eum esse, quem initio vel â principio se esse dixerat. Nonnus,

Τίς σὺ πέλεις; καὶ Χριστὸς ἀνίαχεν, ὅττι ὑμῖν
Ἐξ ἀρχῆς ἀγόρευον.
Quis tu es? & respondit Christus, quod vobis
Ab initio dicebam.

Alii allegarunt locum Johannis I. 1. ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος. Atqui illic λόγος & ἀρχὴ manifeste distinguuntur. Sic dico, ὁ λόγος illic non dicitur ἀρχὴ, sed jam extitisse ἐν ἀρχῇ. Locus Psalm. CX. *Tecum principium in die virtutis tuæ*, magis disconvenit. Namque illic in Ebræo nihil est, quod *principium* significet, ut suo loco videbimus. Hæc fere loca sunt, quæ Patres tanquam ἀναντίῤῥητα solent adducere. Equidem vehementer miror, nec illos, nec Scholasticos, & nominatim Thomam, loco quem supra adduximus, locum illum citasse qui extat * Apocal. 3. 14. ubi Christus vocatur ἀρχὴ τῆς κτίσεως Θεοῦ, præsertim cum illic eadem vox *principium* in vulgata translatione extet. Et certe Christus non solum est principium exemplare creationis, propter sapientiam, ut supra loquebatur Thomas, sed & effectivum propter potentiam, docente Apostolo, Ebræorum 1. 10. *Tu Domine initio terram fundasti, & opera manuum tuarum sunt cœli.* Non ergo negatur, Patrem creasse omnia in filio, sed hoc voluisse Mosem exprimere per vocem בראשית solide needum probatum esse asseritur.

* Vide supra pag. 415. Vide Bezam, Piscat, &c.

Ps. XLII. 1. Deum fontem vivum] Græci ἰσχυρὸν id est fortem. Atque ita correxit hunc locum Clemens. Vide sis quæ pag. 79. & 80. notavimus. In Bibliis Lovan. anno 1599. Antverpiæ à Moreto editis invenio locum hunc sic correctum **Mijn ziele heeft dorst gehadt tot Godt den machtigen levende.** Melius ita reddas, *Anima mea sitit Deum, Deum viventem.* **Mijn ziele dorstet na Gode / na den levendigen God.** In Ebr. enim concurrunt אלהים & אל /

Ps. XLV. 1. pro iis qui commutabuntur.] Ita vulgatus. LXX. ὑπὲρ τῶν ἀλλοιωθησομένων. Pias super hoc titulo invenies meditationes apud veteres, nominatim apud Augustinum, pias inquam sed hoc loco neutiquam convenientes. Namque ex על־שושנים nunquam istam interpretationem extruderis. Fuit vox ista שושנים (quæ alibi *lilia* significat idest κρίνα, à numero VI. foliorum) vel initium vulgatæ alicujus cantilenæ, ad cujus

cujus melodiam decantandus fuerit hic Psalmus, vel nomen instrumenti Musici hexachordi. Vide Interpretes.

Ibid. vers. 5. Accingere gladio tuo super femur tuum potentissime.] Hujus loci meminimus supra pag. 141. Erasmus in Apologia adversus lepidum illud cucurbitæ caput, *Petrum Sutorem*, demonstraturus, multa in versionibus ambigua non nisi ex fontibus explicari posse, hoc exemplum producit. Incertum est, inquit, utrum adverbium sit *potentissime*, an nomen. Quid faciam? consule glossas. Pareo & adeo commentarios Hieronymi. Illic lego potentissime, non segniter neque leviter sed viriliter. Ex his verbis apparet adverbium esse. Digredior ad commentariolum ejus ad Principiam. Non attingit hanc vocem. Consulo Augustinum. Ille me circumagit multis ambagibus, tandem hoc addens, potentissime etiam circa femur, subindicare videtur esse nomen. Tale quiddam significat & Cassiodorus. Hinc igitur dimittor incertus. Consulo Hugonem Cardinalem. Is nominatim admonet, potentissime sumendum adverbialiter. Confugio ad Lyranum. Is nihil attigit. Hinc ad Arnobium. tantundem. Restat Glossa ord. dissimulat. Denique consulo Fabrum Stapulensem. Is videtur indicare, potentissime nomen esse. Si simili studio circumagar per omnes glossas, dimittar incertior quam veneram. Et hæc est via compendiaria quam nobis mostrat Sutor. Quanto brevius erat, non hac solum de causa inspicere Psalterium Græce versum, ubi scriptum est *δυνατε*, id est o potens, aut si quis adhuc dubitet, Hebraicum, ubi legitur *gibbor*. quod Hiero. vertit fortissime. Hæc Erasmus.

Ps. XLVIII. In hunc Psalmum extat oratio Stephani Archi-Episcopi Patracenensis. eam invenies tomo IV. Conciliorum Edit. Colon. pag. 621. Confer eam cum originali textu vel accuratiore Pagnini translatione & judica.

Ps. XLIX. 16. ex inferno] Vide ad Psalm. LXXXV.

Ps. L. 11. pulcritudo agri mecum est.] Hiero. *universitas agri*. Pagn. *fera agri*. Genebr. & Sa, *mecum est, hoc est, in mea potestate est*. Bellar. *ad jus meum pertinet*. Ebr. עִמָּדִי/ In scholis Theologicis sæpe auditur, *Deo omnia esse præsentia*. Hanc sententiam uti non solicito, ita tironem quoque monitum volo, nihil tale his verbis spectasse Psalmographum. Sensum eorum

rum simplicissimum verbis Pontificiorum proposui, quibus nostri assentiuntur. Frustra ergo hic subtilis est Augustinus, cujus verba * refert Lombardus l. 1. dist. 35. lit. F. *Inde est etiam,* inquit Magister, *quod omnia dicuntur ei præsentia esse, non solum ea quæ sunt, sed etiam ea quæ præterierunt, & ea quæ futura sunt. —unde August. super illum locum Ps.* Et pulcritudo agri mecum est, *Ideo*, inquit, *mecum est, quia apud Deum nihil præteriit, nihil futurum est. Cum illo sunt omnia futura, & ei non detrahuntur jam præterita, cum illo sunt omnia cognitione quadam ineffabili sapientiæ Dei, &c.*

* cæterum non optima fide. Dicam alibi.

Ps. LI. 7. in iniquitatibus conceptus sum, & in peccatis, &c.] Ita vulg. ex LXX. *ἐν ἀνομίαις, ἐν ἁμαρτίαις.* Magister Sentent. lib. 2. dist. 33. hanc proponit quæstionem, an peccata præcedentium patrum ad parvulos transeant, sicuti primi hominis delictum in omnes carnaliter genitos redundavit. Et si peccata parentum transeant in parvulos, utrum omnium qui fuerunt ab Adam usque ad ipsos, an aliquorum & non omnium. Ait Augustinum de hoc disserere ambigue in Enchiridio atque ita videri statuisse, peccata parentum præcedentium imputari parvulis, non omnium tamen qui fuerunt ab Adam, ne importabili & nimia sarcina in pœna æterna gravarentur, sed tantum eorum parentum, qui eos à quarta generatione præcesserunt, illudque ab illo confirmari istis verbis, in Exodo ait Dominus, *visitans iniquitates patrum usque in tertiam & quartam generationem,* idque per moderationem divinæ miserationis. Secti one C. ait, hanc sententiam ab illis, qui ita sentiunt, cofirmari porro ex eo, quod David de legitimo matrimonio procreatus dicit, *In iniquitatibus conceptus sum & in peccatis concepit me mater mea.* Non dicit *in iniquitate* vel *peccato.* Vnde putant, non tantum illud unum peccatum originale, sed etiam plura, quæ in peccato Adæ reperiri possunt, & alia parentum peccata parvulis imputari. Sect. D. docet ex August. (cap. 45. Enchiridii) in actuali peccato Adæ, plura concurrisse peccata, vid. superbiam, sacrilegium, homicidium & fornicationem spiritualem & furtum & avaritiam. Sect. E. Augustinum Augustino opponit, in hunc modum cap. 93. Enchiridii disserentem, *mitissima sane eorum pœna erit, qui præter peccatum, quod originale contraxerunt, nullum insuper addiderunt: & in cæteris qui addiderunt,*

Cap. 47. tomo 3.

August. in Enchiridio cap. 44. & 46.

tanto quisque tolerabiliorem habebit damnationem, quanto hic minorem habuerit iniquitatem. Concludit ergo Lombardus, hanc fuisse mentem Augustini, *uno & non pluribus peccatis parvulos obligatos teneri.* Cætera non tam asserta quam disserta fuisse. Quid ergo fiet loco Ps LI. *in iniquitatibus, in peccatis?* Responsionem in promptu habet August. cap. 44. Enchiridi, *Quemadmodum scriptura aliquando singulari numero pro plurali utitur, ita è converso pluralem aliquando pro singulari ponit, ex. gr. Mortui sunt qui quærebant animam pueri, de uno Herode, Matth. 2. &c. ita & illud originale unum plurali numero significari, &c.* Hæc Lombardus ex Augustino. Eadem responsione de enallage numerorum utitur Thomas prima secundæ, quæst. 82. art. 2. ubi quærit, an in uno homine sint multa originalia peccata, & hunc Davidis locum pro affirmativa sibi primo objicit. Addit tamen alias, *vel* inquit, *pluraliter dicitur in iniquitatibus, &c. quod in peccato originali virtualiter præexistunt omnia peccata actualia, sicut in quodam principio, unde est multiplex virtute. Vel quia in peccato primi parentis fuerunt plures deformitates, vel quia multæ partes animæ inficiuntur per peccatum originale. Genebr.* Vnum peccatum originale dici potest multa, quia est omnium aliorum fomes, origo & seminarium. Vnum ergo est per se: multa per effectus. *Carthus.* Vnum est formaliter, multa vero materialiter, propter quatuor animæ vulnera, ex origin. peccato secuta, quæ sunt ignorantia, malitia, infirmitas & concupiscentia. Tantæ molis erat hunc locum interpretari. Sed vide Lector, quam frustra hic sudaverint præstantissima illa ingenia. David, de cujus verbis hactenus disputatum est, non usus est nisi vocibus singularis numeri, בְּעָוֺן / בְּחֵטְא / in iniquitate, in peccato, proculdubio peccatum originale intelligens. Vide Interpretes. Lutherus, **upt zondelijcken zade** / hoc esset ad verbum מִזֶּרַע הַחֵטְא /

Psal. LX. 10. Moab olla spei meæ] LXX. *μωὰβ λέβης τῆς ἐλπίδος μου.* Augustinus in hujus loci expositione non est Augustinus. Piget pudetque ea hunc transcribere. Ebr. Moab. סִיר רַחְצִי olla lotionis meæ. Aquila *μωὰβ λέβης λουτροῦ μου.* Hiero. & Pagn. & Arias, *lotionis meæ,* LXX. acceperunt in significatione Chald. & Syr. Illis enim רחץ est, sperare, confidere. Quidam codices latini olim legebant, *aula spei meæ.* Aula, olla. Vnde Plauti Aulularia; Festus, *Aulas antiqui dicebant, quas nos dici-*

dicimus ollas, quia nullam literam geminabant. At quia *aula* Latinis aliud insuper quiddam significat, Ambrosius institut. virginum c. 12. ita scripsit, * *Moab aula spei vel olla spei mea. Vtcunque enim in diversis codicibus invenitur, Aula regalis est virgo &c.*

* Locum integrum invenies ad Ecclesiast. cap. 4.

Ps. LXII. 13. reddis unicuique כְּמַעֲשֵׂהוּ / id est, secundum opus ejus.] Vulg. *juxta opera sua.* Eandem sententiam invenies apud Paulum, Rom. 2.6. ὃς ἀποδώσει ἑκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. hoc est, prout quisque operibus declaraverit, se esse numero filiorum Dei, vel non esse. Lutherus, & ex eo Belgica, **ende betaelt een pegelijck als hy het verdient** id est, rependis unicuique sicuti meretur. Quoad sensum non male, quà improbos spectat. At cum sententia generalis sit & ad pios quoque se porrigat, quorum operibus, si proprie & cum scriptura loqui volumus, non potest meritum tribui, periculose & temere vox merendi hic adhibita non immerito videri possit. Et tamen Rhytmi quoque nostri hic canunt, **die de mensche wat recht is / doet / na sijn verdienst /** &c. Disce hic tiro, in versionibus sæpe occurrere voces, quibus in originali nihil tale respondet. Vox OMEN semel in Bibliis occurrit, inquiunt nonnulli, vid. 1. Reg. 20. 33. Item ARBITRIUM, vid. Num. 30. 14. veræ sunt istæ assertiones, si de Bibliis vulgatæ versionis loquaris. At si originarias tabulas adeas, non invenies illic nomina latinis istis respondentia.

Ternov. Exercit. Bibl. pag. 572. Edit. 3.

Ps. LXIV. 7. David conquestus de improbis machinationibus hostium suorum, concludit querelam istam his verbis, וְקֶרֶב אִישׁ וְלֵב עָמֹק Quæ Jun. & Pisc. per modum epiphonematis reddunt, *adeo intimum viri* (vel cujusque) *& cor profundum est.* Istis autem subjungit vir Dei professionem spei suæ de interitu adversariorum, quam exorditur vers. 8. וַיֹּרֵם אֱלֹהִים / חֵץ פִּתְאוֹם Pagn. *& sagittavit* (enallage temporum) *eos Deus sagitta repente* id est repentina. *erunt* (hoc est, durabunt, manebunt, ut 1. Reg. XI. 32.) *plaga eorum.* Quid vulgatus? Ex ultimis verbis versus 7. & primis octavi conflavit unam sententiam, * *Accedet homo ad cor altum & exaltabitur Deus.* Exaltabitur, LXX. ὑψωθήσεται hoc esset וַיָּרֻם! At Aquila vertit ῥοιζήσει αὐτούς. Symm. ἀκοντιεῖ αὐτούς. & Chald. וִיגָרֵי! & jaculabitur. Quod vero ad priora attinet, in Græco ita legitur, προσ-

* Lovan. de mensche sal gaen tot een hoogh herte.

* quasi esset: וְקֶרֶב

σπλεύσεται ἄνθρωπος καὶ καρδία βαθεῖα. * *Accedet homo & cor profundum*, Cenomanus in collatione agnoscit, voculam AD in mendo cubare & pro ET irrepsisse. Non lubet huc convectare ineptas multorum expositiones. Sufficiet annotasse, Lombardum lib. 1. distinct. 17. litera H hunc locum præter mentem Psalmographi allegasse. Vide & judica.

Ps. LXVIII 21. Increpa feras arundinis.] Ebr. גְּעַר חַיַּת קָנֶה Vox Ebræa indifferens est ad vitam, vivum, animal, bestiam, feram & catervam. Hinc alii, *catervam arundinis* id est arundiferam, alii *feram arundinis* vertunt. Qui *catervam arundinis* interpretantur, per arundinem tela vel lanceas intelligunt. certe Plinius lib. 16. cap. 36. prodidit, multos arundinibus pro lanceis usos fuisse, & toto oriente arundinib. bella gesta fuisse. Hic Virgil. *haret lateri lethalis arundo*, id est sagitta, quæ eidem volucris & volans arundo.

Rivetus ad hunc locum

Namque volans liquidis in nubibus arsit arundo.

Ex Ovidius Metam x. *distrinxit arundine pectus.* Qui *feram* reddunt, collective accipiunt, & crudeles efferatosque Ecclesiæ hostes intelligunt. Sed cur dicit *arundinis*? Bellarm. *Per feras arundinis intelliguntur bestiæ sylvestres, quæ latent inter arundineta & per has bestias describuntur dæmones, qui libenter versantur inter homines vanos, leves & in locis humentibus, ubi regnat luxuria.* Alii melius de Ægyptiis intelligunt, infestis ab omni ævo Israëlitarum hostibus. Ægyptus autem arundine & carice abundabat, & laudatissimos semper Ægyptiacos calamos fuisse, nullus, opinor, tam in naturali historia hospes est qui ignoret. Carices & calami pro Nilo aut Ægypto hieroglyphicè adhibentur. Et Augustus in nummo cuso, ob victoriam de Antonio & Cleopatra, pro Ægypto Crocodilum cum arundine posuit. Juxta horum ergo interpretationem Ægyptii comparantur feris in arundineto stabulantibus. Rev. D. Scultetus putabat Regem Pharaonem intelligi, *Qui Ægyptum nobis descripserunt*, inquit, *testatum & hoc reliquerunt, flumen alluisse regiam Pharaonis, in flumine autem isto fuisse arundinetum. Per feram ergo arundinis Regem Ægypti intelligit, cujus milites & duces convenienter tauros & vitulos nominavit.* LXX. ἐπιτίμησον τοῖς θηρίοις τοῦ καλάμου vocem καλάμου. Latinus optime reddidit, *arundinis*. Augustinus vocem illam in versio-

Oratione de conjungenda Philologia cum Theologia.

ne

ne retinuit, atque ad eam hæc commentatus est, *Increpa feras calami. Nam & feræ sunt, quoniam non intelligendo nocent. Et feræ calami sunt, quia scripturarum sensum suo errore pervertunt. Per calamum quippe tam convenienter scripturæ significantur, quam sermo per linguam; secundum quod dicitur, lingua Hebræa vel alia qualibet, per efficientem sc. id quod efficitur. Usitatum autem est in Latino eloquio, ut scriptura stylus vocetur, quod stylo fiat. Ita ergo & calamus, quod calamo fiat. Dicit Apostolus Petrus, indoctos & instabiles pervertere scripturas ad proprium suum interitum. Hæ ergo sunt feræ calami.* Hæc Augustinus, deceptus, opinor, ambiguitate vocis *calamus.* Vox Ebræa קָנֶה unde Latinorum *canna*, aliquando calamum mensorium, aliquando calamum aromaticum; aliquando etiam communem, seu arundinem significat. Est & calamus artificialis per similitudinem, qualis in candelabro describitur Exod. XXV. Accipitur & pro ligno illo transversario in statera, Jes XLVI. 6. Non ignoro Memphiticos seu Ægyptiacos calamos huic usui olim inserviisse, id quod ex Martiale liquet; at vocem Ebr. קָנֶה pro calamo scriptorio, quem Ebræi עֵט vocant & LXX. quoque κάλαμον reddidêre, non putem in originario textu uspiam usurpari.

Vers. penult. Mirabilis est Deus in sanctis suis] Vide quæ notamus ad Ps. CL.

Ps. LXXI. 16. Quoniam non cognovi literaturam, introibo in potentias Domini] Rursus posui interpretationem vulgatam. Ebr. כִּי לֹא יָדַעְתִּי סְפֹרוֹת & pertinent ad uers. 15. *Os meum narrabit justitiam tuam, & quotidie salutem tuam, quamvis non noverim numeros.* quamvis beneficia tua tanta & tam varia sint, ut recensere ea non evaleam. ספר *numerare*, unde *siphra* & *Belg*: **Cyferen.** Symm. οὐ γὰρ οἶδα ἐξαριθμήσαι. Sa notat in Chald: esse *numerum*, vid. beneficiorum Dei, & Belgica Lovaniensium, **om dat ick 't ghetal niet gheweten en hebbe.** An ergo *literatura* & *numerus* idem sunt? LXX. hic plusculum à fontibus recessere, ὅτι οὐκ ἔγνων πραγματείας. Quod in Psalt. Romano vertitur, *negotiationem.* Quomodo & Chrysost. & August. & Arnobius & Lombardus & alii legerunt. Sed & Gelasius Papa, cujus hæc citantur verba, in Decreto, Distinctione 88. cap. consequens est. *Consequens est, ut illa quoque quæ de Picenis partibus nuper ad nos missa relatio nuntiavit, non prætereunda*

eunda putaremus. Id est, plurimos clericorum negotiationib. inhonestis & turpib. lucris inhiare, nullo pudore censentes Evangelicam lectionem, qua ipse Dominus negotiatores ex templo verberatos asseritur ejecisse. Nec Apostolica verba recolentes, quibus ait, nemo militans Deo implicat se negotiis secularibus. Psalmistam quoque David surda dissimulantes aure cantantem, Quoniam non cognovi negotiationes, introibo in potentias DOMINI. Proinde hujusmodi aut ab indignis posthac quæstibus noverint abstinendum, aut ab omni cujuslibet negotiationis ingenio & cupiditate cessandum, &c. En tibi infallibilem & ἀναμάρτητον Scripturæ interpretem. Sed cum alii codices * γραμματείας legerent, id est literaturas, quam lectionem in vulgata versione retinuerunt Pontifices, variis interpretationibus iisque ab originarii textus simplicitate alienis aperta fenestra est. Vide August. Carthus. Bell. & alios. Cl. Tarnovius observavit, ex hac versione magnam in omnes literatos redundare ignominiam, quasi illiteratis & ἀμύσοις tantum ad divinorum mysteriorum notitiam pateret aditus. *Et fortean*, inquit, *propterea hodie adeo multi bonas literas & artes humaniores contemnunt, ut tanto facilius (scilicet) ad Deum admittantur, cum Anabaptistis indoctis, aut Enthusiastis fanaticis.* Vtinam solus D. Tarnovius tales nosset! In nostris quoque Ecclesiis illiterati quidam homines reperiuntur, qui postquam impudentiæ sacramento dixere, jam ad pulpita admissi loca aliquot scripturæ (apposite vel incomposite nihil interest) proferre didicerunt, eruditos contemnunt, & se in scola Spiritus Sancti eruditos & θεοδιδάκτες jactitant. In Academiis quoque reperias profanos adolescentes, qui cum omnes sine discrimine idiotas ministros contemnant, ipsi tamen majori insectatione digni sunt. Illi occasionem bonas literas artesque discendi non habuere. Hi habent, & contemnunt. Si vel à limine salutent, non erubescunt profiteri, se id coactos facere, eosque diris devovent, à quibus se cogi existimant. Inertes animæ! an ergo scholas Latinas vidisse, ex illis semi-coctos & elementa latinæ linguæ necdum doctos, prodiisse, vel potius ante legitimam missionem aufugisse, in Academiis annis aliquot otio, Baccho & Veneri litasse, quæstiunculam unam atque alteram ad disputandum proposuisse, in cathedra vero linguam, illam in tabernis & circulis promtissimam, ita cohibere, ac si Angeronam matrem,

* Similiter 3 Ezra 8. variant libri Namque ubi Rom, Editio habet πραγματικοῖς, in aliis est γραμματικοῖς.

Har-

Harpocratem patrem habuissetis, an, inquam, hæc & id genus alia militiæ vestræ flagitia vobis ejusmodi videntur, ob quæ in literatorum classem transcribi mereamini? Erit, erit aliquando, cum vos profanæ vestræ desidiæ pœnitebit.

Ps. LXXI.6. * quoniam tu es patientia mea] Ita vulg. *Lovan. ghy zijt mijn lijdtsaemheyt.
LXX. — ἡ ὑπομονή μου. *Augustinus*, verba Bellarmini, *per patientiam intelligit tolerantiam dolorum & persecutionum, ut sensus sit, eripe me de manu peccatorum, dando mihi patientiam, ne per impatientiam consentiam peccato. Et quidem verbum Græcum & Latinum hanc expositionem patiunter; sed vox Ebr. significat expectationem & spem, ac per hoc patientia hoc loco significat patientiam in expectando potius quam in tolerando, juxta illud, per patientiam expectamus, Rom.8. & Jacobi V. ecce agricola expectat pretiosum fructum terræ, patienter ferens, donec accipiat pluviam, &c.* Hæc Bellar. Ebraice est תִּקְוָתִי *expectatio mea.* In quo nulla patientiæ seu tolerantiæ adversorum significatio. Sensus est, tu es ille quem unum expecto, in quo uno spem colloco. In loco isto Iacobi est *μακροθυμεῖν*, quod proprie significat longanimem esse, qualem Ebræi ארך אפים vocant. Rom. 8. est ὑπομονήν. Quam vocem itidem invenies in eadem significatione Luc. VIII. *καρποφοροῦσιν ἐν ὑπομονῇ*, *fructum ferunt in patientia.* De quo loco B. Scultetus in suo ad Exercit. Euang. præloquio ita infit; *Quoties ego non sine stomacho Homiliastas nostros audivi parabolam Servatoris nostri de seminante & semine explicantes, ad verba illa Luc. 8. Et ferunt fructum in patientia, in locum communem de patientia fidelium in ærumnis excurrere, & conquisitis hincinde argumentis auditores ad rerum adversarum tolerantiam animare, cum alia longe verborum illorum mens sit, &c.* Tu disce tiro, ὑπομονὴν id est *patientiam*, in S. Literis duplicem esse, unam activam, alteram passivam. Activam vocant *Δι' ἀγχείστως ἕνεκα*, licet non satis apposite, quam Ebræi אֶרֶךְ אַפַּיִם dicerent, id est *μακροθυμίαν*, **gedult met iemant hebben**/ Atque hæc ὑπομονὴ Deo sæpe in sacris literis tribuitur, E. gr. Exod. 34. Rom. 2. & 9. 1. Petri 3. Passivam eam vocant, quæ circa res adversas & calamitates versatur. Ea in Vet. Testamento propria voce non exprimitur, sed *silentium* vocatur Psal. 39. Jesa 53. * Hunc *Vide hic ineptientem
vero locum Ps. 71. *Tu es patientia mea*, si commode volumus Lombardum
interpretari, hic erit sensus, Tu es ille quem patienter expecto, tu lib. 1. dist. 17. E.

esob-

es objectum patientis illius expectationis, qua tuum auxilium præstolor. Metonym. atque eo sensu occurrit Ebr. תקוה ejusque apud Lxx. interpretamentum ὑπομονὴ Psalm. 38. 11. LXI. 5. Ier. 14. 8. XVII. 13. * Postremò, ὑπομονὴ apud LXX. non occurrit nisi ubi in Ebr. est מקוה / quæ vox patientiam seu tolerantiam adversorum nuspiam significat.

* Adde 1. Ch. 29. 15. Esr. 10. 2. Job. 14. 19. Psal. 9. 19. & habes omnia.

Ps. LXXII. 14. Ex usuris & iniquitate redime me.] Lxx. ἐκ τόκου καὶ ἀδικίας, &c. Vsuras Allegorice hic interpretatur Augustinus, *Quæ sunt usuræ istæ nisi peccata, quæ etiam debita nominantur? Vsuras autem appellatas puto, quia plus mali invenitur in suppliciis, quam commissum est in peccatis. Nam verbi gratia, cum homicida corpus tantum hominis perimat, animæ autem nihil nocere possit, ipsius & anima & corpus perditur in Gehenna. Propter hujusmodi contemptores præsentis præcepti & irrisores futuri supplicii dictum est,* Ego veniens cum usuris exigerem. *Ab his usuris redimentur animæ pauperum sanguine illo qui fusus est in remissionem peccatorum. Redimet ergo ab usuris, redimendo peccata, quibus debeantur ampliora supplicia. Redimet ab iniquitate, adjuvando per gratiam, etiam ad faciendam justitiam.* Bellarminus, *Homo per originale peccatum debitor factus est mortis æternæ. Atque hoc est debitum capitale. Sed dum hujus debiti solutio differtur, iniquus exactor Diabolus exigit usuras, impellens quotidie ad nova peccata, quæ sunt pœnæ primi peccati, & dum horum peccatorum pœna differtur, usuræ transeunt in sortem principalem. Ita quo diutius peccator vivit, eo magis debitum crescit.* Pulcræ certe & piæ meditationes, at nullo aut saltem vacillanti fundamento nixæ. Ebraice מתוך ומחמס / Eadem vox תוך Psal 55. 12. concurrit cum מרמה / ubi vulg. quoque *usura & dolus.* Lxx. utrobique τόκος reddidere. Illam vocem vulgatus interpretatus est. Alterutrum spectasse videntur Lxx. Senes. Aut affinitatem illam, quæ inter תוך & τόκος quæ certe tanta est, ut nisi inter omnes constaret, vocem τόκος à Græco τίκτω seu potius τίκω deflexam esse Ebræa vox censeri posset. Aut affinitatem, quæ inter fraudem, si hanc propriam ejus significatione agnovere & usuras. Apud usurarios enim fraudes & doli utramque paginam. תוך vox ambigua est. Est enim vel in forma regiminis, vox absoluto תָּוֶךְ / ut מוֹרה / קִיר & extra dubium significat *medium*, vel est in forma absoluta, & fraudem, dolumve significat. Ita certe ipsi Pagn. Arias

Matth. 25.

Arias vertêre, & agnoſcunt Genębr. Sa & alii. Quia vero cum affixis in hac ſignificatione non reperitur, alii à תָּוֶךְ eam deflectunt, fraus enim corde tegitur & in *medio* hominis quaſi ſtabulatur, alii à חכך / unde אִישׁ תְּכָכִים vir fraudum, Prov. 29. 12. Ebræum תוך à LXX. ter redditum invenio per τόκος, Pſal. videlicet 55. 12. hoc, & Jerem. IX. 6. ubi tamen non legitur בְּתוֹךְ מִרְמָה / ſed בְּתוֹךְ וּמִרְמָה Ideoque ab ipſo quoque Pagn. vertitur, *inter doloſos*, Arias, ipſeque adeo vulgatus, ad verbum, *in medio doli.* Verum ſtatui illic poſſet aſyndeton, vel locutio ἐκ παραλλήλων, ſi neceſſitas cogeret. Vides itaque ipſum vulgatum non ubique hoc Græcorum interpretamentum probaſſe. Sed & ipſi LXX. Pſal. 9. 29. ſeu ut Ebræi numerant Pſal x. 7. eandem vocem δόλον reddidere. Vt ergo ad locum præſentem regrediamur, promittit his verbis Pſaltes, Deum ſervaturum ſuos adverſus fraudulentas hoſtium machinationes & violentas eorundem oppreſſiones. Vſuras ut intelligamus nulla eſt neceſſitas, neq; etiam quadrat huic loco. Allegoriæ ergo iſtæ in litera fundamentum non habent. Ex ſola vocum affinitate firmum originationis argumentum peti non poteſt, ne tum quidem, quando ſignificationes coïncidunt. E. gr. à סָתַר *latuit*, nomen habet *Saturnus*, qui *Latio* quoque nomen dedit. Ab ejuſdem participio *Hofal* מֻסְתָּר *abſconditum*, quidam deflectunt μυστήριον. Et tamen non eſt dubium, quin à μύω edrivatum ſit. Vt enim alias rationes omittam, ſicuti à תוך dicendum fuiſſet τόχος, ſiquidem inde flexum fuiſſet, ita & à מסתר μυσθήριον potius. Literis enim כ & ת in Græcorum alphabetho non κ & τ (quamvis appellationes earum id innuere videantur) ſed χ & θ reſpondent. Illa vero κ & τ Ebræis ק & ט ſunt ἀντίστοιχοι· Sequentem ſententiam, quæ in Ebræo fatentibus Pontificiis, ita habet, *pretioſus erit ſanguis eorum in oculis ejus*, ſic expreſſit vulgatus, *& honorabile nomen eorum coram illo.* Genebr. conjectat Græcos primitus ſcripſiſſe αἷμα, at degeneraſſe tandem in ὄνομα. Iſta autem verba Auguſtinus, Euthymius & alii quidam ita legunt & interpretantur, *& honorabile nomen ejus* (Dei) *coram illis*, quamvis poſtea alteram quoque lectionem indicet Auguſtinus. Quia vero hic mentio facta eſt uſurarii, lubet coronidis loco hic exhibere elegantiſſimum locum Gregorii Nyſſeni, qui extat in oratione ejus contra

tra usurarios. *Qui pecuniam cum fœnore reddendam accipit, specie beneficii exitium domum reportat. Quemadmodum is qui precibus victus febricitanti poculum porrigit, exhilarat quidem ægrum brevi tempore, dum id exhaurit; at paulo post acerbissimum & decuplo graviorem febrim misero parit. Sic & qui egeno pecuniam sub fœnore commendat, necessitatem ejus non sublevat, sed calamitatem ejus potius auget. Segnis & exitiabilis est vita usurarii. Nescit labore agrorum colendorum, mercaturam non exercet, sed uno in loco considens immanes domi suæ feras nutrit. Vult omnia sibi sine satu & inarata progigni, cui aratrum est calamus, ager charta, semen atramentum, pluvia tempus, quod illi pecuniæ fructum occultis incrementis auget & educat. Falx illi repetitio, area domus, in qua miserorum fortunas ventilat.*

Ibid. vers. 5. Et permanebit cum Sole & ante lunam in generatione & generationem] Ita vulg. Lxx. καὶ συμπαραμενεῖ τῷ ἡλίῳ καὶ πρὸ τῆς σελήνης * γενεᾶς γενεῶν. Hæc in Ebræo aliter leguntur, *Timebunt te* ייראוך *cum sole, & coram luna [in] generationem generationum.* Timebunt te, o Deus subditi tui, quamdiu durabunt Sol & Luna. Vaticinatur de felici statu subditorum Christi, qui consistit in vero cultu, eumque amplificat ab adjuncta duratione, atque ita eadem opera perpetuitatem regni Christi docet. Notet tiro locutiones illas synonymas, *cum Sole, coram Luna*, & vers. 7. *donec non erit Luna*, & vers. 17. *coram sole in æternum.* Ps. CII. vers. ult. *semen eorum stabilietur coram te*, לפניך / Lxx. εἰς αἰῶνας. In eundem modum exponit R. Sal. præceptum primum, *non habebis Deum alienum* אל פני *coram me* id est quamdiu ego ero, in æternum. Hæc non observata, atque insuper vox ייראוך male reddita, doctissimis interpretibus multa ἀπροσδιόνυσα hic commentandi occasionem præbuere. Euthymius, *ostendere volens propheta Christi divinitatem sine principio esse & fine, duobus magnis luminaribus eam comparavit. Permanebit, inquit cum sole, hoc est, erit Sol. Est autem peculiaris loquendi modus apud Scripturam sacram, ut tempus usque ad aliquid determinet, & quod sequitur non neget, Et hoc pacto Christi perpetuitatem explicat ex parte finis. Deinde etiam declarat quomodo sit absque principio & dicit, quod erat ante lunam.* Ita & Theodoretus, Lyra, & alii. Decepit doctissimos viros vocula πρὸ, quam observant Bellarm. Genebr. Sa, hic positam, pro ἐνώπιον, & ἔμπροσθεν *ante, coram* certe non solum

* alii εἰς γενεὰς γενεῶν.

lum Ebræum לִפְנֵי & Latinorum *ante*; sed & Græcorum πρὸ & locum & tempus adsignificat. De tempore res notissima est. De loco, Aristoph. πρὸ τῶν θυρῶν, ante januas, præ foribus. Aristot. in Rhet. πρὸ πόλεως, ante urbem. Atque ita Salust, *pro curia*, id est ante curiam. Deinde quis sensus, inquit Bellar. *permanebit ante Lunam*, atque expresse pronuntiat, *non nisi absurdissime dici*. August. valde hic sudat. Inter alia hæc ejus verba sunt, *cum dixisset ante lunam, volens exponere, pro quanam re lunam posuerit, generationes inquit generationum. Tanquam diceret ante Lunam, hoc est, ante generationes generationum.* Carthus. cum hac Euthymii, Theod. &c. expositione alteram conjungit, quam ex eodem Euthymio mutuatus est, vid. per *Solem*, Deum patrem; per *Lunam* Ecclesiam posse intelligi. Piget locum integum describere.

Ps. LXXIV. Operatus est salutem in medio terræ.] id est palam, omnibus spectantibus, non in angulo aliquo. Inter cætera argumenta petitionis, qua liberationem à captivitate petunt, illud quoque recensent, quod jam olim majores eorum Deus liberasset. Sunt qui Judæam per *medium terra* intelligi existimant, aut ejus metropolin Jerusalem, illam ψυχὴν, ὀφθαλμὸν καὶ ἥλιον πάσης τῆς οἰκουμένης. Judæam certe in terræ habitabilis, priscis cognitæ, quasi corde sitam fuisse, non absurde dictam, censebit, qui tabulas Georg. inspexerit. Nam oceanus Indicus ad orientem à Palæstina non minus distat, quam ad occidentem Hispanicus, Gallicus, Britannicus. Ad Aquilônem est mare glaciale sub ipso polo arctico. Ad meridiem vastus oceanus sub antarctico, quo Æthiopiæ & Africæ magna pars cingitur. In medio quasi in theatro est ipsa Judæa, illiusque metropolis Jerosolyma. Hinc existimant Jerusalem Jezech. 38. 12. vocari טבור הארץ *umbilicum terra*. Casaub. Exercit. XVI. Sect. 83. *Inspice sphæram*, inquit, *& rationem ini VII. istorum climatum, qua sola norant veteres, videbis non inepte, etsi pingui minerva, Jerusalem olim creditam fuisse multis quasi umbilicum terræ habitabilis.* Addit postea, Germanum Patriarcham in sua theoria pro certo & confesso ponere, in urbe Jerusalem περιγεγράφθαι τῆς γῆς τὸ μεσαίτατον, *ipsissimum terra medium circumscribi.* Addit ex secretis * Sanuti, alios in ipsa urbe certum locum designasse, in quo ipsum umbilicum constituerent. Hieronymus ad Je-

* lib. c. 3. part. 14. cap. 8.

zech. cap. v. 5. *Ista est Jerusalem, in medio gentium posui eam & in circuitu ejus terras*, sic commentatur, *Jerusalem in medio mundi sitam hic idem propheta testatur, umbilicum terræ eam esse demonstrans — A partibus enim orientis cingitur plaga quæ appellatur Asia. A partibus occidentis ejus quæ vocatur* Europa. *A meridie & Austro, Lybia & Africa. A septentrione, Scythia, Armenia & Per-side & cunctis Ponti nationibus*, Josephus paulo aliter lib. 3. Belli Jud. cap. 4. *Media ejus* (Judææ) *est Jerosolyma. Quocirca quidam non sine ratione umbilicum ejus terræ urbem illam vocavere.* Vides ergo, quod de umbilico terræ Jezech. XXXVIII. 12. dicitur, alios de terra habitabili, alios de sola Judæa accepisse, in cujus medio fuerit Jerusalem. Res eodem redit. Si enim Judæa fuit in medio τῆς οἰκουμένης, atque in hujus rursus medio Jerusalem, hanc quoque in medio τῆς οἰκουμένης sitam esse non absurde dixeris. Villalpandus tom. 3 pag. 14. *Quod si id experimento fortasse quispiam cognoscere cupiat, terrestrem globum adeat, circinique pedem, alterum Hierosolymis figat, alterum in ultimos usque Africæ fines protendat & circumagat. Sic enim fiet, ut circulum describat, qui omnes olim cogniti orbis terminos comprehendat. Atque hæc fortasse causa est, cur Deus Sionem elegerit, ex qua legem suam toto terrarum orbe diffunderet, nimirum, ut è media mundi regione, cætera æqua ratione distantes Dei verbum facilius & commodius cognoscerent. De Sion, inquit vates, exibit Lex & verbum Domini de Jerusalem.* Hæc etiam fortean causa erit, cur regiones cœli respectu urbis Jerusalem aut Judææ in S. L. observentur, dum ex. gr. ea loca, quæ urbi Jerusalem ad occidentem cadunt, nominatim *mare*, mediterraneum vid. quod & respectu multorum lacuum, quos maria quoque Ebræi vocant, magnum dicitur, pro occidente accipiunt. Qua de re in censura nostra ad vulgatam versionem Pentateuchi pag. 88. plura diximus. Kimchi ad Jezech. v. 5. *Habitatores ejus collocavi illic in bonum ipsorum, quia electa est præ omnibus terris, pulcra climate, gaudium totius terræ*, Psal. 82.2. *Est enim in medio* τῆς οἰκουμένης. *Ideo & aër ejus est saluberrimus & temperatior quam alibi.* Et R. Sal. בתוך הגוים explicat בְּאֶמְצַע הָעוֹלָם / *in medio mundi.* Kimchi rursus ad Jezech. XXXVIII. 12. *vocatur terra Israel umbilicus terræ*, לפי שהוא באמצע העולם כמו שהטבור באמצע הגוף *quia est in medio mundi, sicuti umbilicus est in medio corporis.* 12. Ita Cicero orat. VI. in Ve-

Verrem, Ennam in medio Siciliæ ſitam, ejus *umbilicum* vocat. Et Plinius *umbilicum* Italiæ circa lacum Reatinum eſſe dixit, lib. 3. cap. 12. Atque huc pertinet obſervatio Vitruvii (lib. 3. cap. 1.) qui de admirabili corporis humani commenſuratione agens, affirmat hominem, ſi extenſis in altum manibus pedibuſque ambitum circuli contingat, centrum iſtius circuli in umbilico conſtitui, quam ſententiam Galeno quoq; adſcribunt, lib. 2. de placitis Hippocratis & lib. 15. de uſu partium.

Diſſentit Veſalius pag. mihi 742 circa medium:

Sunt tamen, qui Judæam ſeu Metropolin ejus Jeruſalem, non ideo umbilicum terræ dictam cenſent, quod in medio terræ, ſed quod in editiori ac proinde munito magis loco ſita fuerit. Certe Tremell. & Jun. *in editiore loco iſtius terræ*. id eſt, inquiunt, in Judæa montoſa, cujus edita loca Judæi fere incolebant ſecuritatis cauſa. Adducunt autem locum parallelum ex Judicum IX. 37. *Ecce populus deſcendens ex umbilico terræ*, id eſt editiore loco terræ. Juvat Chald. qui utrobique vertit, תְּקָפָא דְּאַרְעָא fortitudinem terræ Et R. Salomo גובה וחוזק הארץ *altitudinem & robur terræ* Interpretatur. Et Kimchi ad locum Judicum, כמו שהטבור באדם הוא מיצוע הגוף כן יקרא מיצוע הארץ והמקום הגבוה שבה טבור / hoc, *ſicuti umbilicus in homine eſt medium in corpore, ita & quod medium eſt in terra, vel eminentior ejus locus, umbilicus vocatur*. Ejuſmodi loca Græci *μαστὸς* & *μαστοειδεῖς* à mammæ ſimilitudine vocitant. Sed nimis prolixi jam fuimus circa locum Jezechielis. Verbo. Dicta fuerit Jeruſalem umbilicus terræ, ſive propter *τὸ μέσον*, ſive propter *τὸ ἐξοχον*, quod vid. fuerit urbs ſublimis, excelſa, inter circumjacentes veluti caput in corpore eminens, ut loquitur Joſephus, non tamen ulla neceſſitas erat hunc locum Pſalmi, *operatus eſt ſalutem in medio terræ* cum illo conferendi, ut per medium terræ, iſte *τῆς οἰκουμένης* vel *Ἰουδαίας ὀμφαλὸς* Jeruſalem intelligatur. Et ut id daretur, quæ neceſſitas vel de nativitate vel de paſſione Chriſti locum hunc interpretari? Et tamen doctiſſimi quique Patres iſtum ſenſum huic loco attribuere. Auguſtinus lib. 17. de Civ. Dei, c. 4. ita interpretatus hunc locum eſt, *Deus* Chriſtus, *operatus eſt ſalutem* noſtram *in medio terræ* quum verbum caro factum eſt & terreno habitavit in corpore. Vide quæ ſupra ad 1. Sam. 2. ex doctiſſimo Patre produximus. Eucherius in Quæſt.

Veteris Test. *in medio terræ*] id est *in Judæa, in qua Christus per crucem liberavit mundum, quam alibi umbilicum terræ dicendam putant. Vel in medio terræ id est in utero virginali.* Cæterum prior illa expositio quam affert Eucherius communior est. Thomas parte 3. quæst. 46. art. 10. quærit, utrum Christus convenienti loco passus sit. Concludit, ut par erat, pro ajente sententia, adducto loco isto Luc. 13. *non contingit prophetam perire extra Jerusalem.* In resp. ad primam objectionem ait primo, Jerusalem fuisse locum à Deo electum ad oblationem sacrificiorum, quæ Christi passionem figurabant. 2. *quia virtus passionis ejus ad totum mundum diffundenda erat, in medio terræ habitabilis pati voluit* id est *in Jerusalem, Unde dicitur in Psalmo 73.* Deus autem Rex noster ante sæcula, operatus est salutem in medio terræ. id est *in Jerusalem, &c.* Hæc Thomas, ad medium terræ propius accedens quam illi qui de Judæa locum intellexere. Alii τὸ τῆς οἰκουμένης μεσαίτατον monstraturi calvariæ locum nominarunt, eumque ita dictum voluere à calvaria primi hominis illic sepulti. August. Sermone 71. de tempore, *Etiam hoc antiquorum relatione refertur, quod Adam primus homo in ipso illo loco, ubi crux Christi fixa, fuerit olim sepultus & ideo calvariæ locum dictum esse, quia caput humani generis ibi dicitur sepultum esse.* Huic opinioni hæsere Origenes, tract. 35. in Matth. Epiphanius in fine Panarii, Athanas. libro de passione Domini, Theophyl. in Matth. 27. Euthym. ibidem. Cypr. serm. de resurrectione. Ambros. lib. v. Epist. 19. & in Luc. cap. 25. Quæ posui fide Genebrardi, Chronol. pag. 17. Illis nunc addo Nonnum,

> *Donec in locum venit nominati cranii,*
> *Adami primigeni nomen ferentem ab ambitu capitis.*
>
> Γόλγαθα τὸν καλέουσι Σύρων στόμα, Et

Tertulianum lib. 2. carm. contra Marcion. c. 4.

> *Golgatha locus est capitis calvaria quondam,*
> *Hic medium terræ est, hic est victoria signum,*
> *Os magnum hic veteres nostri docuere repertum,*
> *Hic hominem primum suscepimus esse sepultum.*
> *Hic patitur Christus, de sanguine terra madescit.*
> *Pulvis Adæ ut possit veteris, cum sanguine Christi*

Con-

Commixtus stillantis aquæ virtute lavari.

Ecce in Golgatha medium terræ ponit. Cyrillus Catechef. 13. *Medium terræ est Golgatha. non meus est hic sermo. Propheta dicit, operatus est salutem in medio terræ.* Victorinus Pictavorum Episcopus apud * Bedam Presbyterum,

* cap. 3. de locis sanctis

Est locus ex omni medium quem credimus orbi,
Golgatha Iudæi patrio cognomine dicunt:

Quod vero de contractu sanguinis canit Tertullianus, ὁμόψηφον sibi habet Augustinum, sermone 71. de tempore, quem supra laudavimus, ubi hæc subjicit, *Et vero non incongrue dicitur, quod ibi erectus sit medicus, ubi jacebat ægrotus. Et dignum erat, ut, ibi occiderat humana superbia, ibi se inclinaret divina misericordia, & sanguis ille pretiosus etiam corporaliter pulverem antiqui peccatoris dum dignatur stillando contingere, redemisse credatur.* Hieron. enarrans caput v. Epistolæ ad Ephesios, testatur, se audivisse quandam pro concione ista Apostoli verba, *Surge qui dormis & exurge à mortuis & illucescet tibi, seu, * continget te Christus,* accommodasse ad Christum in cruce pendentem, qui hoc sermone compellaverit Adamum ibi sub ipsa cruce sepultum, ut sanguine Christi potuerit aspergi. At unde constat bonis istis viris, Adamum in Golgatha sepultum fuisse? An ex appellatione loci? Golgatha est cranium. Sed an Adami? Hoc ἐν ἀρχῇ κεῖται. Traditionis hujus meminit quidem & Hieronymus Epist. ad Marcellam, sed audi liberam ejusdem patris censuram ad cap. 27. Matth. *Favorabilis est* interpretatio (de cranio Adami illuc sepulti) *& mulcens aures populi, nec tamen vera.* Postea aliam subjungit appellationis rationem. *Extra urbem & foras portam loca sunt, in quibus truncantur capita damnatorum,* &c. Quam & Beda & Thomas & alii probant. *Traditionem vetustissimam,* inquit celeberrimus quidam & incomparabilis scriptor, *de Adami πρωτοπλάστου habitatione in Cananæa & sepultura ejusdem in Golgatha, constat originem habuisse ex interpretatione non recta versus ultimi capite XIV. historiæ Josuæ. Quod quia nemini eruditorum hodie est ignotum, in eo non immorabimur.* Aliud egit maximus scriptor, cum hæc scriberet. Tantum enim abest, ut hæc opinio isti loco natales suos debeat, ut ex eo ab Hieronymo, autho-

* Ita enim legit Augustinus ἐπιψαύσει pro ἐπιφαύσει.

re.

re Glossæ ordin. Thoma & aliis refutetur. Iste enim Adam cujus meminit illic vulgatus, si primus humani generis parens est, non in Jerusalem, non in Golgotha, sed in Hebron, quæ alias Kirjath Arbe, sepultus dicitur. Sed Ebræum הָאָדָם illic τ͂ πρωτοπλάςυ nomen non esse, atque, adeo nullam illic sepulturam memorari pag. 384. ostendimus. Sed facessamus tandem ab hoc loco, cujus literalem, & qui ex ipso contextu fluit, expositionem, in limine hujus annotationis exhibuimus. Eam ubi authoritate una atque altera firmavero, progrediar ad ea quæ restant. Euthym. *In medio terræ dixit propalam atque in omnium hominum conspectu. Et in specie libertatem Judæis præstitam intelligit ab Ægypt. servitute. ita & Bellarminus*, SA, *op. est salutem q. d. solebat nos adjuvare in medio terræ, id est palam, vel in Judæa, quæ medium tenet locum terræ habitabilis &c.* Genebr. *palam & manifeste, vel juxta alios in Jerusalem quæ est terra S. veluti medium. Quin & Judæa est terra habitabilis medium* &c. Theodoretus, *curam quam de nobis gessisti, omnibus claram fecisti. Hoc namque est in medio terræ, videlicet, omnes viderunt.*

Ps. LXXV. 4. Ego confirmavi columnas ejus.] Vide quæ ad Ps. XXIV. notamus. August. per columnas Apostolos intelligit.

Ps. LXXVII. 11. Vide Cl. Ternovium Exercit. Bibl. pag. 780. & seq. Edit. 3.

Psal. LXXVIII. 49. *aliis* 54. immissiones per Angelos malos.] Ita vulgatus. Lxx. ἀποστολὴν δι' ἀγγέλων πονηρῶν. Quæsitum est, utrum angelorum malorum opera usus fuerit Deus in infligendis his pœnis. Augustinus de malis angelis locum intellexit. Non tamen se expedit. Adeo multa sibi objicit. *Quæ cum ita sint*, inquit, *si per angelos malos Deus illas plagas inflixit Ægyptiis, nunquid audebimus dicere, & aquam in sangvinem per eosdem angelos versam, & ranas per eosdem angelos factas, quorum similia etiam Magi Pharaonis veneficiis suis facere potuerunt, ut angeli mali ex utraque parte consisterent, hinc illos affligentes, inde fallentes, secundum judicium & dispensationem justissimi Dei juste utentis etiam iniquorum malitia? Non audeo dicere.* Postea ostendit Deum non solum pœnas infligere per angelos malos sed & bonos, ut in eversione Sodomorum. Et tandem, *Si ea quæ mirabiliter de creaturis facta sunt, malis angelis tribuere non audemus, habemus quod eis tribuere*

sine

sine dubitatione possumus, mortes pecorum, mortes primitivorum & obdurationem, &c. Bellarminus in commentario ait sanctos angelos posse dici *malos* ab effectu, quia ad Dei omnipotentis nutum hominibus mala id est pœnas infligunt. Cacodæmones vero *malos* dici propter malam voluntatem. Ego vero cum Cl. Tarnovio assero, nuspiam in scriptura beatos istos spiritus *malos angelos* dici. Concedo, hoc loco de bonis spiritibus agi. Concedo bene versum ab Interprete Græco, *Angelorum malorum*. Sed observa tiro in verbis istis, ἀγγέλων πονηρῶν, *Angelorum malorum* syntaxin rectionis, non convenientiæ Qui Ebræa à limine salutavit, videbit in Ebræo non esse מַלְאָכִים רָעִים sed מַלְאֲכֵי רָעִים/ Illa autem differunt, ut μάντις κακὸς & μάντεις κακῶν. Sanctissimi prophetæ, cum calamitates denuntiant, sunt מַלְאֲכֵי רָעִים/ Pseudo-prophetæ contra, quando ex proprio ingenio pacem & omnia prospera promittunt, מלאכים רעים merito appellantur. Hic ergo locus hilum non juvat illos, qui Deum in infligendis his plagis malorum angelorum opera usum esse pertendunt.

Ps. LXXXII. Deus stetit in * synagoga Deorum.] Ita vulgatus ex LXX. ὁ θεὸς ἔστη ἐν συναγωγῇ θεῶν. Valde hic sudat Bellarminus, ut hanc versionem cum Ebræo textu conciliet. נִצָּב אֱלֹהִים בַּעֲדַת אֵל quæ agnoscit sic reddenda esse *Stetit Deus in synagoga Dei*. At voces illæ sunt transpositæ, inquit, ut olim fuerit נצב אל בעדת אלהים aut Ebræa sic reddi possunt, *Deorum stetit in synagoga Deus*, quod miror tanto viro potuisse excidere. Provoco ad omnium Ebraismi Professorum judicia. Hieron. Pagn. *Deus stat in cœtu Dei* id est suo. Genebr. *Ebraice quidem est*, Dei, *sed* Deorum *fuit vertendum, ad explicandam synecdochen numeri, Judicis pro Judicum*. Sensus fateor eodem recidit, nisi quod textus Ebræus evidentius asserat, magistratum esse divinam ordinationem. Deus stat in cœtu Dei, id est, suo. Nomen pro pronomine, ut Num. x.29. Exod. x. 12. Luc. 3. 19. Quæ locutio cum Interpretibus non veniret in mentem, in hanc interpretationem delati videntur. Porro Synagogam hic dixit Interpres pro cœtu. Συναγωγὴ ad verbum est congregatio. Ea autem vox cum vulgo usurpari soleat de cætu fidelium veteris Fœderis, Augustinus per synagogam Deorum non cœtum judicum sed fidelium intelligit. Illud colligit ex versu 6. *Ego*

* Tertullianus, in Ecclesia Deorum.

 dixi

dixi, dii estis & filii altißimi omnes, de quo postea. *In horum ergo synagoga filiorum altißimi, de quibus idem altissimus per Jesaiam dicit, Filios genui & exaltavi, stetit Deus.* Pergit Augustinus, *In Synagoga populum Israel intelligimus, quia & ipsorum proprie Synagoga dici solet, quamvis & Ecclesia dicta. Nostram vero Apostoli nunquam synagogam dixerunt, semper Ecclesiam, sive discernendi caussa, sive quod inter congregationem, unde synagoga & convocationem, unde Ecclesia nomen accepit, distet aliquid: quod sc. congregari & pecora solent, atque ipsa proprie, quorum & greges proprie dicimus. Convocari autem magis est utentium ratione, sicut sunt homines. Vnde ex persona ipsius Asaph in alio Psalmo canitur, quasi pecus factus sum apud te, & ego semper tecum. Cum utique quamvis uni vero Deo mancipatus videretur, pro magnis tamen ac summis bonis ab illo carnalia, terrena, temporalia requirebat.* Hæc Augustini verba sunt, comm. in hunc Ps. dura certe & Augustino indigna. Augustino multa condonanda sunt. Incidit enim in ejusmodi seculum quo linguarum studium plane insuper habebatur. At Bellarminum & Catechismi Tridentini concinnatores quis excusset? Augustinum si cum Augustino conferas, invenies aliquod velamentum. Namque in comment. ad Ps. 77. & 72. & 83. cautius locutus est. At quis patrocinium præstabit isti effato Tridentinorum catechistarum, quo in explicatione aticuli *credo Ecclesiam* diserte pronuntiant, *populum sub lege synagogæ nomine fuisse appellatum, quod pecudum more, quibus magis congregari convenit, terrena & caduca bona tantum spectaret.* Vides hæc ex Augustino transumpta esse, licet non sine auctario. Nusquam enim dicit August. eos TANTUM terrena bona spectasse. Quin diserte ad Ps. 72. asserit, eos cogitare cœpisse cœlestem felicitatem & arguere se, quod instar pecoris fuisset & terrena desiderasset. Ad hæc audivimus Augustinum dicentem, dictam illam synagogam, *sive discernendi causa, SIVE quod hoc intersit.* Catechista veram causam omisit: falsam, quo veteri Ecclesiæ detraheret, arripuit. Bell. quoque non admitit, קהל & עדה id est Ecclesiam & Synagogam populo Iudaïco tribui, *cum Christiani, inquit, dicantur Ecclesia id est evocatio. quia evocari proprium est hominum. Populus autem Judaïcus Synagoga id est congregatio, quia congregari commune est hominibus cum bestiis.* Sed quam hæc sint frigida, ne quid dicam gravius, omnes quibus sanum

Controv. 4. lib. 3. cap. 1.

ſanum ſinciput eſt, judicent. Originatio vocis *congregatio* feneſtram aperuiſſe videtur huic argutiæ. Eſt enim vox illa compoſita ex *con* & *grex*. At in Græco συναγωγὴ, Ebræo קהל & ſynonymis evaneſcit iſta ſubtilitas. Synagoga dicitur de cœtu Chriſtianorum Jacob. 2. 2. ubi Latinus vertit *conventum*, Et Hebr. x. 25. ἐπισυναγωγή. Neque tantum græca συνάγεσθαι, συνηγμένος, συνάξις uſurpantur de fidelibus Nov. Teſt. e. gr. Matth. 18. 12. Johan. 15. 52. Act. xi. 26. & xx. 7. ſed & latina, *congregare* & *congregatio* in vulgata Latina. Quin eadem Concilii Tridentini patribus in actis & decretis concilii paſſim tribuuntur. Quis auderet iſtum cœtum, inquo certe eximii viri fuere, in haram porcorum relegare? Et tamen Catechiſtæ ſanctiſſimos patriarchas beſtiis comparant, & quos Apoſtolus cæleſtem patriam expetiviſſe ait Hebr. xi. 14. & 16. terrena tantum bona expectaſſe aſſerunt, Falſum ergo eſt illud Auguſtini effatum, *noſtram Eccleſiam nunquam ab Apoſtolis ſynagogam dictam.* Nunc & illud oſtendendum eſt, vanum eſſe, convocari proprium eſſe hominum. Καλεῖν, unde ἐκκλησία & ἀνακαλεῖσθαι, de vocatione & revocatione canum in Kynegetico Xenophontis legi notat Caſaub. Apud. Joh. x. 3. Paſtor καλεῖ τὰ πρόβατα κατ' ὄνομα. קהל denique promiſcue apud Lxx. redditur jam ἐκκλησία, jam συναγωγή. Apud Moſem Lev. iv. 13. & Num. xx. 2. & 4. utrumque nomen קָהָל & עֵדָה & populo Iſraëlitico tribuitur. item Prov. v. 14. ubi & Lxx. & vulgatus ἐκκλησίας & συναγωγῆς conjunxere. Pſ. 26. verſ. ult. In Eccleſiis benedicam Domino & Pſ. LXVIII. 26. Vide Rainoldij prælect. VII. & XI. Caſaub. Excercit. XVI. Sect. XLII. ipſumque adeo Bulengerum numero eodem.

Verſ. 6. Ego dixi, Dii eſtis.] Hic Magiſtratus & judices אלהים id eſt Dii dicuntur, Exo. 21. 6. Admovebit eum ad Deos. & Exod. 22. 9. & 28. Locus iſte citatur Joh. x. 35. ubi notet tiro primo, vocem *legis* late uſurpatam pro univerſo canone veteris teſtamenti. II. *ad quos ſermo Dei factus eſt*, idem eſſe ac ſi dixiſſet, ad quos mandatum Dei pervenit, quibus demandata ſunt Dei judicia, 2. Chron. 19. 6. quæ propterea & res ſeu negotia Dei vocantur 1. Chron. 26. 32. & 2. Chr. 12. 11. Nulla ergo neceſſitas locum iſtum ad omnes fideles extendendi, quod tamen poſt Auguſtinum plurimi interpretes admi-

דבר λόγος pro mandato paſſim, hinc & *Decalogus* Vide & comment. Bellarm.

admiſere. Itaque plane extra oleas vagatur Gregorius, quando ad Mauritium ſcribens, ſacerdotes Novi Teſtamenti à regibus honorandos non judicandos contendit. Invenies Epiſtolam in Decreto Gratiani, parte 2. cauſa XI. Quæſt. 1. cap. Sacerdotibus. *Sacerdotes*, inquit, *divinis eloquiis aliquando dii, aliquando angeli vocantur*. *Applica illum ad Deos* Exod. 21. *Diis non detrahes* Exod. 22. &c. Angelos vocari in conſeſſo eſt, Malach. 2. At ſacerdotes qua ſacerdotes Deos vocari, nundum oſtenſum eſt. Pergit Gregorius, *Eccleſiaſtica hiſtoria teſtatur, quia cum piæ memoriæ Conſtantino ſcripto oblatæ accuſationes contra Epiſcopos fuiſſent, libellos quidem accuſationes accepit, & eoſdem, qui accuſati fuerant, Epiſcopos convocans, in eorum conſpectu libellos, quos acceperat, incendit, dicens, Ite & inter vos cauſas veſtras diſponite, quia dignum non eſt, ut nos judicemus Deos.* Et cauſ. 12. quæſt. 1. capite *Futuram Eccleſiam*. * Melchiades Papa inter alia inquit, *Idem vero* (Conſtantinus) *præſidens ſancta ſynodo — cum querelam quorundam clericorum ad ſe videret deferendam, ait, vos à nemine judicari poteſtis, quia ſolius Dei judicio reſervamini. Dii enim vocati eſtis, & idcirco non poteſtis ab hominibus judicari.* Adi & partem primam diſt. 17. cap. Synodum Epiſcoporum. Et confer, quæ à cl. Druſio ad Actor. 23. 4. obſervata ſunt.

* Gloſſa dicit, falſum eſſe titulum, quia Melchiades fuit ante Sylveſtrum cujus tempore Conſtantinus converſus eſt.

Pſ. LXXXIII. 1. אֱלֹהִים אַל דֳּמִי לָךְ] Arias Mont. *O Deus, ne quaſo* [*ſit*] *ſilentium tibi.* Pagn. *ne ſileas tibi.* Bellar. fatetur Hieronymum vertere, *ne taceas*, & voces Ebræas ſenſum iſtum poſſe efficere, ut & hunc, *Deus, ne ſilentium tibi ſit.* Sed etiam recipiunt iſtum ſenſum, inquit, *Deus non ſimilis tibi*, id eſt nemo tibi ſimilis eſt. Vox enim *domi* eſt à *Damah* quod & ſilere, & ſimilem eſſe ſignificat. Hæc Bellar. Qui tamen non ignoravit, אַל eſſe dehortandi aut deprecandi particulam, & *ſimilem* דּוֹמֶה dici. Non ignoro, alibi occurrere דּוֹמִי pro דּוֹמָה / ſed nuſpiam oſtendetur participium cum Kamets rapto ſub prima radicali. Ruit ergo allegorica Auguſtini expoſitio, quæ vulgatæ verſioni, *Deus quis ſimilis erit tibi*, ſuperſtructa eſt. Expoſitionem ejus diffuſiorem in hanc ſummam contraxit Bellarminus. *S. Auguſtinus*, inquit, *ſatis apte ad Chriſtum accommodat, qui hoc mundo ſimilis aliis hominibus videbatur: ſed in die judicii nullus ei ſimilis erit, quando apparebit in gloria patris ſui, &c.*

Pſalm.

Psalm. LXXXIV. verſ. 7.8.9.

Ebr.	Vulg.
אַשְׁרֵי אָדָם עוֹז לוֹ בָךְ מְסִלּוֹת בִּלְבָבָם׃ עֹבְרֵי בְּעֵמֶק הַבָּכָא מַעְיָן יְשִׁיתוּהוּ גַּם בְּרָכוֹת יַעְטֶה מוֹרֶה׃ יֵלְכוּ מֵחַיִל אֶל־חָיִל יֵרָאֶה אֶל־אֱלֹהִים בְּצִיּוֹן׃	Beatus vir, cujus eſt auxilium à te. Aſcenſiones in corde ſuo diſpoſuit, in valle lacrymarum, in loco quem poſuit. Etenim benedictionem dabit legiſlator, ibunt de virtute in virtutem, videbitur Deus Deorum in Sion.

In præſens cenſuram in vulgatam verſionem non ſcribimus. Ideo non lubet ſingulas hujus exorbitantis verſionis particulas examinare. Pagninus ita verterat, *Beatus homo, cui eſt fortitudo in te: via* (Arias addit, *ſtrata*) *in corde ipſorum. Tranſeuntes per vallem Habbacha, fontem ponunt eum: etiam piſcinas operiet pluvia. Ibunt de exercitu in exercitum, videbitur Deus Deorum in Sion.* Verſio fateor obſcura, attamen clarior vulgatâ & Ebræum textum fidelius exprimens. David Abſolomi furorem fugiens & in urbe ſancta cultum Dei obire prohibitus, Deum ſupplex veneratur, ut quamprimum Jeroſolymam reverti & ſacra adire loca poſſit, verſ. 3. & 4. profitetur deſiderium ſuum obeundi cultum divinum. Illud declarat è cauſa procreante, vid. jucunditate, verſ. 2. Eam illuſtrat exemplis duobus eorum, qui illam percipiunt, vid. primò miniſtrorum in tabernaculo quotidie verſantium, verſ. 5. & Iſraëlitarum ter quotannis Ieroſolymam aſcendentium & coram Deo apparentium, verſ. 6.7. 8. Hanc profectionem amplificat ex effectis duobus, ſiti & remedio ejus, verſ. 7. Nunc omnia erunt plana. *Beatus homo, cujus f. eſt in te.* [אֲשֶׁר] מְסִלּוֹת בִּלְבָבָם *in quorum corde ſunt ſemita*, ſemitæ ad urbem S. ducentes, verſ. 7. *Qui tranſeunt per vallem mori* [vel * mororum, alii accipiunt pro nomine proprio vallis ἀνύδρου & deſertæ; alii in univerſum pro locis deſertis & ſiccis, queis apprime iſta arborum ſpecies delectatur] *fontem ponunt illum* [hoc eſt, quamvis multis per deſerta loca eundum ſit, & ſitis toleranda, tamen illi incommodum iſtud hac ſpe levant, fore ut brevi perveniant in ſanctam urbem, Deo litaturi. Atque ita Deum ſibi fontem conſtituunt. *Quin*

* Confer 2. Sam. 5. 22. 23.

etiam [*in*] *benedictionibus operit* [*eos*] *pluvia.* [Vi illius spei quasi largissima pluvia perfunduntur. בְּרָכוֹת pro בִּבְרָכוֹת / periphrasis adverbii, & quidem pluralis numeri. Ita *imbres benedictionis,* imbres largi; Jezech. 34. 26 unde lux Apostolo, 2. Cor. 9. 6. *qui serit* φειδομένως, *parce, metet* φειδομένως; *qui serit* ἐπ' εὐλογίαις. *metet* ἐπ' εὐλογίαις] *Ambulant ab exercitu ad exercitum, comparet* [*quisque*] *apud Deum in Sion.* Per exercitus vel intelliguntur turmæ viatorum, confer Luc, 2. 44. vel Israëlitarum, in ipsa jam urbe צֹּבְאִים id est turmatim ad tabernaculum convenientium, Exod. 38. 8. 1. Sam. 2. 22. Hic est literalis difficillimi loci sensus. Ad quem si vel vulgatum textum vel allegoricas hujus loci expositiones voles conformare, laterem lavabis. In Belg. quoque translatione duo notanda sunt, 1. **die door het jammerdal gaen** / Lovan. **het dal der tranen.** Vita hæc nostra aliud elogium non meretur. Lege cap. 22. lib. 22. Augustini de Civ. Dei. Illud tamen ex hoc loco non eruas. Fletus enim בָּכָה vel בְּכִי vel בכות non בָּכָא / dicitur. Alterum, מֵחַיִל אֶל־חָיִל Belg. **Sy behouden de eene overwinninghe na dan anderen** / Lovan. **van deughde ter deughde.** Atqui Græcum δύναμις, quod vulg. per virtutis vocabulum amat exprimere, virtutem Ethicam nuspiam significat. Et ipse Bellar. fatetur, illas *de virtute in virtutem* de vi & robore explicandas esse. Jam vero ut *Robur pro victoria* per Meton. accipiatur, non est quidem contortum, at pro turma melius accipi, jam opinor ostensum est. Confer nunc Augustinum. Lege Bellarminum, & vide, quomodo sudet, ut hanc versionem & Allegoricas Patrum expositiones cum fontibus conciliet. Illud exciderat, verba illa, *Deus Deorum* ab August. exponi. *Christus Christianorum.* Putat enim per Deos Christianos intelligi, de quibus Psal. 82. 6. Ego dixi, Dii estis. Illic vide. Et nota hic non esse אֵל sed אֶל.

Vers, 12. Quia misericordiam & veritatem diligit dominus.] Ita vulgatus ex LXX. ὅτι ἔλεος καὶ ἀλήθειαν ἀγαπᾷ κύριος. Multa eleganter & suaviter hic concionatur B. August. de misericordia & veritate. Et Euthymius, *Ad activam & contemplativam vitam nos hortatur, dicens, quod Deus diligit m. & veritatem. Misericordia ad activam, veritas ad contemplativam pertinet.* Hæc an apposite hoc loco dicantur jam apparebit. Ebræa sunt שֶׁמֶשׁ וּמָגֵן אֱלֹהִים

יְהוָה אֱלֹהִים *Sol & clypeus est* DOMINUS *Deus.* Duas istas voces Aq. ἥλιος καὶ θυρεὸς, Symm. ἥλιος καὶ ὁ πεφραγμένος reddidêre. Lxx. videri poterant ἥλιος scripsisse, quod scribarum audacia in ἔλεος demutari facile potuisset, nisi τὸ מָגֵן ἀλήθειαν reddidissent. Bellar. conjectat eos pro שֶׁמֶשׁ legisse שֶׁמֶן *oleum* & pro יהוה futurum יָאִיר / Per *oleum* vero misericordiam, per *scutum* veritatem intellexisse, de qua Psal. 90. *Scuto circumdabit te veritas ejus.* Non tamen audet codices Ebræos in suspicionem vocare de mendo. Dicit sensum esse eundem. At inquam ego, si Ebræo textui stamus, de misericordia & veritate ad hunc versum concionari, est extra oleas vagari.

Ps. LXXXV. 13. Eruisti animam meam ex inferno inferiori.] Ita vulg. ex LXX. ἐξ ᾅδου κατωτάτου. Lut. aus der tieffen helle. Vulgus Pontificiorum hunc rursus locum advocant in patrocinium purgatorii. Alii tamen de limbo interpretantur, illi vid. qui hunc Ps. de Christo literaliter exponunt. Alii de inferno damnatorum, qui vid. hunc Ps. de Davide interpretantur, q. d. tu o Deus cum juste posses me in infernum præcipitem dare, tamen dum condonasti mihi peccata mea & me per verbum tuum regenerasti, liberasti animam meam ex inferno. SA, *de æterna morte.* Subjungit tamen, posse limbum intelligi, si Psalmus de Christo accipiatur. Bellarm. quoque locum exponit de justificatione à peccatis, ob quæ ad infernum inferiorem descensurus erat, nisi per gratiam liberaretur. Super hac interpretatione nolim cum quopiam funem contentionis ducere. Si quis tamen Psalmum penitius introspexerit, videbit Davidem petere liberationem à persecutoribus suis atque inter alia petitionis argumenta illud eminere, quod à Dei potentia desumit vers. 8. & ex effectis demonstrat, inter quæ illud non postremum est, quod Deus jam ante ex gravissimis periculis sæpius eum liberaverit. Jam ante *eruisti me* ex sepulcro imo, id est ne detruderer in sepulcrum imum. Vide Jun. Pisc. Neque huic expositioni obstare vocem *anima*, ut ad Psal. XVI. ostendimus. Neque obstat epithetum תַּחְתִּיָּה / Licet enim illud à LXX. per superlativum, vulgato per comparativum expressum sit; Ebræa positivi gradus est. Hoc observa tiro, ne putes necessario hinc inferri, esse alium *scheol* superiorem, cujus respectu hic inferior vel infimus dicatur. שאול

תחתיה ad verbum, *sepulcrum inferum*, vel, *infernum*. Vtrumque enim Latine dicitur. Est autem epitheton sepulcri perpetuum, quale est illud 1. Petri 4 *ἀθεμίτοις εἰδωλολατρείαις illicitis idolorum cultibus*, &, *illicita adulteria*. Sicuti enim hinc non nisi ineptissime intuleris, esse quædam licita adulteria, aut quandam idololatriam licitam (quod tamen fecit Greg. de Valentia, qui ex isto loco colligit quandam idololatriam esse licitam, eam vid. quæ in Ecclesia Romana quibusdam imaginibus seu idolis defertur) ita & hic nulla ratio inferendi, esse aliquem scheol supernum. Si vero per *Scheol* calamitates intelligas & pericula, jam poterit esse διακριτικὸν. Calamitates enim aquis & luto comparantur. Ideoque quo majores illæ sunt, eo profundiores stylo scripturæ dicuntur. Quo autem profundius aliquid est, eo inferius est. Atque hoc modo interpretatus quoque est Euthymius, *potest etiam infernus accipi pro quolibet periculo*, inquit. Præmiserat autem duas istas expositiones, *Si Psalmum pertinere intelligas ad B. Davidem, per infernum profundam peccati foveam intellige, adulterii nimirum & homicidii. Si vero ad Ezechiam, infernum accipe pro morte, cui proximus fuit*. Sed liberum unicuique isto, hoc loco vel sepulcrum, vel magnum aliquod periculum, vel calamitatem; vel infernum intelligere. Hic vero non desunt qui licet per שאול nec limbum, nec purgatorium, sed infernum intelligant, tamen ex adjuncto epitheto diversas inferni regiones evidenter colligi autumant. Eas autem has recensent, locum damnatorum, purgatorium, limbum puerorum & quæ suprema regio est, limbum patrum (vide Bellar. controv. 6. Genebr. & Carthus. ad hunc locum.) Speciosa certe objectio apud Latinos duplici nomine. 1. quod infernus Latinis dicatur ab *infra* 2. quod infernus apud Latinos, ut & Germanos, *Helle*, locum animarum, non corporum receptaculum, vid. sepulcrum significet. At in Ebræo textu diversa sunt omnia. Namque Ebr. שְׁאֹל non à situ, sed appetendo nomen habet, & indifferens est ad sepulchrum & infernum. Extende *Inferni* significationem, ut etiam ad sepulcrum se porrigat, aut substitue ei *inferos* quæ vox si *ab inferendo* dicta est, ut putat Cl. Junius, tam sepulcrum quam Gehennam denotare potest. Ut enim in hanc animæ, ita in illud corpora inferuntur. Tunc videbis illud תחתיה vel esse epitheton perpetuum,

vel

vel διαχειτικὸν, quo à corporum inferno id eſt ſepulcro diſtinguatur. Neque enim neceſſe eſt cum Auguſt. aſſerere, inferiorem infernum dici reſpectu terræ quæ reſpectu cœli ſit infernus quidam, ſuperior tamen Gehennâ, aut cum Hieron. infernum inferiorem dici reſpectu peccati, qui itidem eſt quidam infernus licet ſuperior. Et nota, neutrum iſtorum patrum ſuperioris alicujus regionis ſive Limbi ſive purgatorii meminiſſe.

Pſalm. LXXXVII. 4. Memor ero Raab.] Auguſt. Theod. Euthymius & alii per *Raab* intellexerunt meretricem illam, quæ Joſuæ 2. exploratores hoſpitio excepit. Euthym. *Per Raab Cananæos intelligit. Raab enim erat Cananæa.* Error natus ex ſcriptura Græca, quæ τὸ רַהַב & רָחָב confundit. Meretrix illa vocatur רָחָב cum duplici aſpiratione, quam Lxx. ſæpe per χ expreſſere. At רהב cum He, proprie *ſuperbiam* ſignificans, & hic & Pſal. 89. 11. & Jeſai. 51. 9. pro Ægypto ponitur. De gentis hujus inſigni & pluſquam Campana ſuperbia profani & ſacri authores teſtes ſunt.

Verſ. 5.

Ebr.	Vulg.
וּלְצִיּוֹן יֵאָמַר אִישׁ וְאִישׁ יֻלַּד בָּהּ וְהוּא יְכוֹנְנֶהָ עֶלְיוֹן	Nunquid Sion dicet homo, & homo natus eſt in ea, & ipſe fundavit eam altiſſimus.

Vaticinatur hoc Pſalmo Propheta de vocatione gentium. Eam comparat generationi & numerationi & conſcriptioni verſ. 5. 6. 7. Verba Ebræa plana ſunt, *Et de Sion.* (vel *ad Sion*, Piſc. Nam de Sion, Pag. Et propter Sion) *dicetur*, *vir & vir* (hoc eſt, hic & ille, variæ nationes) *natus eſt* (per verbum Euangelii & Sp. Sanctum) *in ea*; (in Sion, in Eccleſia) *& ipſe Altiſſimus ſtabiliet eam.* Non præpoterunt aut prævalebunt ei inferorum portæ. Inſpiciamus jam vulgatum Interpretem. Hic meræ tenebræ. *Sion* dativi caſus eſſe notant Interpretes. *Nunquid* proprie eſt *an aliquid*? At ſæpe adverbii naturam induit idemque valet quod *an.* Bellarminus fatetur in Ebræo eſſe literam ו / *Et. Sed fortaſſe textus Ebræus eſt corruptus*, inquit, *vitio ſcriptorum & pro vau legendum eſt* ה / Sed fortaſſe textus

Ebr. non est corruptus, & potius cœcutivit interpres. Sed benè habet. *Etiamsi maneat particula* &, inquit Bell. *idem est sensus, si accipiantur verba per modum interrogandi* Quid ergo opus erat fontes de mendo suspectare? Nam certe illa ellipsis interrogativi ה non est insolens. Sed ne sic quidem res confecta est. Namque illa verba, *Et Sioni dicet homo?* aut *An* Sioni *dicet homo?* non possunt illum sensum simpliciter ajentem habere, *Sioni dicet homo.* Tunc enim potius dixisset הֲלֹא *annon. Annon Sioni dicet homo?* Quando enim Ebræi interrogant cum negatione, tunc vehementer affirmant. Ideo Sa coactus est hoc *nunquid* exponere per *nonne.* Et Carth. In *translat. Hieron. juxta Ebr. habetur, Ad Sion dicetur, Sensus ergo, Nunquid, id est imo ipsi Sion dicetur, &c.* Illud cum videret Bellarm. hæc tanquam per modum admirantis dicta explicat, (ut Gen. XVIII. 12. & 31.) q. d. an fieri poterit ut homo aliquis dicat Sioni rem tam novam, tam admirandam & à sæculo inauditam? Sed mittamus ista. *Nunquid Sioni dicet homo?* quis homo? *Joh. Baptista, de quo scriptum est, fuit homo missus à Deo, &c. qui primus Euangelizavit Sioni*, inquit Carthus. Quid autem dicet iste homo? * *Homo natus est in ea* id est Christus Deus & homo genitus est in populo Sion. *Et ipse* ille Christus secundum humanitatem natus ex virgine, *Altissimus* vero secundum deitatem *fundavit eam* id est virginem matrem in omni gratia stabilivit, *in tantum quod nunquam à vero fundamento peccando prolapsa est*, vel fundavit eam id est *Ecclesiam. In hoc itaque versu*, inquit, *evidenter ostenditur in Christo duplex natura & una persona.* Homo natus est in ea. *Ecce tibi naturam humanam. Dum vero idem demonstratur pronomine* ipse, *patet identitas in persona. Postrem, cum subditur,* Altissimus fundavit, &c. *dupliciter ostenditur ejus divinitas.* Alii hoc modo interpretati sunt, *Nunquid Sioni* Ecclesiæ *dicet homo* Christus? Nam Christus sæpe dixit Judæis, primum suum adventum impletum fuisse. Alii τὸ *nunquid* acceperunt simpliciter pro *An* ut hæc interrogatio æquipolleat neganti sententiæ, An Sioni dicet homo id est an purus aliquis homo humana sapientia & virtute persuadebit ecclesiæ ea, quæ de Christo tenenda sunt, quod homo natus sit & fundaverit Ecclesiam, &c. q. d. non. Humana enim ratione persuaderi non potest, Christum esse Θεάνθρωπον. Observant postea iidem, dictum non esse, *homo conceptus est in ea* sed *natus*

* Ita & Bell. Christus voluit esse civis Sionis secundum naturam humanam, qui fundator ejus est secundum naturam divinam.

natus est, ad insinuandem, quod Christus ab exordio suæ conceptionis in virgine, erat homo cunctis virtutib. & scientiis perfectus. Hi omnes prius illud *homo* jungunt cum verbo *dicet* quæ tamen voces accentu Rebiangh distinguuntur, ut nihil jam dicam, in Ebr. non esse יֹאמַר sed יֵאָמֵר in Nifal. Posterius autem *homo* referunt ad *natus* est. *Hæc est vera interpunctio & lectio* inquit Belarm. Lxx. teste Hieronymo, locum hunc ita reddiderant, *μήτι Σιὼν ἐρεῖ ἄνθρωπος καὶ ἄνθρωπος ἐγεννήθη* (Thod. v. & vi. Editio, *ἐγενήθη*) *ἐν αὐτῇ*. Voculam *μήτι* per nunquid interpretati sunt Hieron. & vulgatus. At codices Græci, quotquot hodie extant, qua impressi, quà manuscripti, legunt, *μήτηρ σιών*. Vetustissimum oportet hoc sphalma fuisse, cum non solum Theodoretus, Ambros. Eucherius, Euthymius, Augustinus, * Ambros. & Cassiod. sed & Apollinaris in paraphrasi sua hanc lectionem secuti sint. Versus Apollinaris iste est,

* libro 1. de fide ad Gratianum Augustum & orat. funebri de excessu fratris.

Μητέρα πρεμίοσεν ἀνὴρ Σιῶνα καλίσσει.

Hujus autem lectionis interpretationem proponam verbis Eucherii, *Mater Sion dicet homo & homo factus est in ea, & ipse fundavit eam altissimus. Mater Sion*, inquit Eucherius, *ut quidam volunt, Mariam significat, in qua natus est homo Christus ipsius quoque matris creator.* Euthymius, *Manifeste & palam prædicit, quod ex quacunque gente quis ingressus fuerit in Sion, dicet quod Sion, mater est. Subintelligi enim debet dictio* est. *Mater autem ideo appellatur Sion, quia regenerat ut diximus, vel quia spiritualium dogmatum cibo fideles omnes, veluti pia mater alit. Vel* mater *appellatur tanquam amabilis.* Et homo natus est in ea. *Hoc ad Christi generationem pertinet, &c.* Theodor. *unusquisque Sionem matrem nuncupabit. & omnis homo dicet, quoniam mater est Sion.* August. *Vnde Babylon aspiraret ad Jerusalem, unde Raab* (meretrix illa) *perveniret ad fundamenta, unde alienigenæ, &c*? *Audi unde.* Mater Sion dicet homo. *Est quidam homo, qui dicit mater Sion, & per hunc veniunt omnes isti. Sed iste homo, quid est? — Mater Sion dicit homo, sequitur ibi, quasi quæreres per quem venerit Raab, Bab. alienigena — Ecce mater Sion dicit homo. Quis homo? Qui homo factus est in ea. In ea ipse factus est homo, & ipse eam fundavit. Vt in ea fieret homo, jam fundata erat. Sic intellige, si potes. Etenim mater Sion dicet, sed homo. Mater Sion dicet, homo autem factus est in ea. Ipse* Au-

autem fundarit eam , non homo, sed altißimus. Sic fundarit civitatem in qua nasceretur, quomodo creavit matrem, de qua nasceretur, &c. Alloquar te Lector, verbis Augustini. Sic intellige, si potes. Ego profecto profiteor me non intelligere. Tantam caliginem huic loco unicum illud librariorum sphalma offudit. Quanto simplicior illa expositio est, quam nos ex nostris interpretibus proposuimus! Quia vero Bellar. evidentem hanc prophetiam de nativitate Christi, ab illis & Judæis obscurari, & propter Rabbinorum glossas textum perverti asserit, operæ erit, nostrorum expositionem unius atque alterius Pontificii testimonio firmatum ire. Sic ergo Sa Nunquid] *pro nonne.* Sion] *id est Sion seu Sioni.* Homo & homo] *id est quisque seu plures, sc. dicent. Vel plurimi in ea nascentur, sc. per baptismum, ut, conjungatur cum* natus est. *q. d. Deus in ea natus est scil. in Judæa, seu in cordibus credentium, vel homo & homo natus id est multi nati scil. spiritualiter.* Genebrardus, *nunquid Sioni dicet quilibet, multos in ipsius gremio regenerari quotidie, ac fideles fieri, ipsamque à Deo fundatam esse?* Et paulo post *vir & vir nati sunt in ipsa id est magni & multi viri in ea sunt generati, per regenerationem sc. ex aqua & Spiritu S.* Homo & homo *pertinent ad verba sequentia, nequis prius* homo (ἀ-κυσον Bellarm) *construat cum,* dicet. איש ואיש / vir & Vir *id est multi Nam illa repetitio multitudinem significat, Kimchi. Aliqui, homo & homo, Judæus & gentilis, uterque vid. natus est in ea per bapt. fidemque. Nam in ea non est distinctio Judæi & Græci.* Hæc Genebr.

Ps. LXXXVIII. * An medici suscitabunt?] Ita vulgatus ex Lxx. ἢ ἰατροὶ ἀναστήσουσι; Ebr. אִם רְפָאִים יָקוּמוּ *an mortui,* defuncti, expertes vitæ *exurgent?* Sed illi legerunt רוֹפְאִים / יָקִימוּ Ita Medici in hunc Psal. prout vulgo canitur, introducti sunt Confer jam interpretes. Obiter noto, Medicos à Thalmudicis inter opifices numerari, de quibus adjecte sentiunt. In Thalmud circa finem libri Kidduschim inter alia occurrit hoc effatum, טוב שברופאים לגיהנם *optimus inter medicos ad Gehennam* Glossa, *Non enim metuit à morbis, vescitur laute, nec confringit cor suum Deo, aliquando etiam interficit homines, quando pauperes, quos posset, non sanat.* Mirabor si Judæorum Medici huic sententiæ calculum suum apposituri sint. Ego Sirachidem potius audiendum sentio, *Honora medicum,* Et Homerum,

Εἷς ἰατρὸς ἀνὴρ πολλῶν ἀντάξιος ἄλλων.

Ps.

Pf. LXXXIX. Ad hunc Pf. prolixum invenies commentarium non folum in Enarrat. B. Auguftini ad hunc librum, fed & in opere de Civit. Dei, lib. 17. cap. 9. & 10. & 11. Multas illic invenies expofitiones, de quibus Pfalmographus nunquam cogitavit. Neque fieri potuit aliter. Fontes enim adire non potuit. Aberrantem tertio quoque verfu interpretationem fecutus eft, & in loca librariorum erroribus fœdata fæpe prolixe commentatus eft. verf. 44. vel aliis 46. Ebræa habent, *abbreviafti dies* עֲלוּמָיו id eft *adolefcentiæ ejus* id eft dies regni, quibus adolefcens regnavit. Quæ interpretes intelligunt Jojachin, qui cum XVII. annos *natus*, admodum certe adolefcens, regnare cœpiffet, trimeftris tantum rex fuit. Cujus fata defcripta invenies 2. Reg. 24. verf. 8. & 10. LXX, *ἐσμίκρυνας τὰς ἡμέρας τοῦ χρόνου αὐτοῦ*, vulg. *minorafti dies temporis ejus*, ut legiffe videantur עוֹלָמָיו *fæculorum ejus*. At imperita manus in quibufdam Ebitionibus vocem *χρόνου* demutavit *θρόνου*, quam lectionem fecutus B. Auguft. & in comm, & de Civit. Dei XVII. 10. legit *minuifti dies fedis ejus*. Hic ergo χ in θ migraverat. Contra Pfal. 132. 15. θ in χ corrupit imperitia: De quo fuo loco. verf. 39. *Tu iratus es cum uncto tuo*. vid. Sedechia, quem Nebucadnetzar exoculatum & compedibus vinctum captivum abduxit. Ebr. עָבַר / הִתְעַבַּרְתָּ tranfiit. עֶבְרָה vehemens ira, quæ fic dicta, vel quod cito, vel quod modum *tranfeat*. Hinc in Hitphaël, הִתְעַבֵּר *irafci*. At LXX *ἀνεβάλου τὸν χριστόν σου* Vulg. *diftulifti Chriftum tuum*. quod Interpretes de dilato Chrifti adventu exponunt. verf. 48. זְכָר־אֲנִי מֶה־חָלֶד Genebr. Arias Mont. *memento quanti ævi ego fim*. Pifc. *cujus durationis ego fim*. Jun. *quam temporarius fim*. חֶלֶד * vel præfentis fæculi cito definentis ftatum, vel breve illud vitæ noftræ curriculum fignificat, vel mundum cujus figura, ut loquitur Apoftolus 1. Cor. 7. *παράγει* feu quod idem eft *παροδεύει*. LXX. *memento quæ fit ὑπόστασίς μου*. Vulg. *quæ mea fubftantia*. hoc eft, interpretibus Genebr. & Bell. quæ fit fubfiftentia, firmitas, id eft vita, duratio, quam modica fit duratio vitæ meæ. At Auguft. quam longe ab hoc tramite divertit. Ille tam in libris de Civit. Dei quam in comment per *fubftantiam* Chriftum intelligit. q. dixiffet Pfaltes, memento quod Chrifti humana natura mea fubftantia eft, &c. Lege & judica.

* Affinem fignificationem habet cum הָדַל *defiit*.

Pſal. XC. Multum & multoties ab Ebraïci textus ſemita in hoc Pſal. divertêre Interpretes Græci. Vnde & alienæ expoſitiones natæ ſunt. Nos paucula delibabimus. verſ. 9. כִּלִּינוּ יָמֵינוּ כְמוֹ הֶגֶה ad verbum *conſumſimus annos noſtros ſicuti * halitum*, Chaldæus הֵיךְ הֲבַל פּוּמָא רְסִתְוָא *tanquam halitum oris hyemalem*, alii, *ſicuti ſermonem*, wie ein geſchwatz, Græci, τὰ ἔτη ἡμῶν ὡσεὶ ἀράχνη ἐμελέτων * *anni noſtri ſicut arenea meditabuntur.* Nam τὸ כִּלִּינוּ ad verſum præced. retulere. Bellarm. non inſpexit Græcum textum quando ſcripſit, Lxx. pro *meditatio* ſcripſiſſe *meditabuntur.* Hoc enim eſſet μελετήσουσι. Genebrardi quoque & Emmanuelis Sa expoſitio, qua τὸ *meditabuntur* exponunt paſſive, ex Græco textu refutatur. Nam quod addit Genebr. legendum videri μελετῶν, fruſtra eſt. Nullius enim codicis authoritate nititur. niſi ita forte exponas, *annos noſtros ſicut araneam meditabuntur* imperſonaliter, reputabunt, æſtimabunt, quod idem cum eo, *anni noſtri reputabuntur.* Valde ſudat Genebr. ut verſionem hanc cum Ebr. conciliet, & tandem fatetur, eam Ebræo non reſpondere, niſi fortaſſis, inquit, חגה priſcis fuerit *aranea.* Sed unde tunc vox *meditabuntur* exſculpenda? Tu diſce tiro, omnia illa, quæ huc vulgo convectantur de aranea, inter quæ multa ſatis arguta, non verbis Moſis, ſed aberranti verſioni ſuperſtructa eſſe. Verſ. x. Ebræa ita habent, *Dies annorum noſtrorum*, (id eſt, quod attinet ad dies annorum noſtrorum) *in illis ſunt ſeptuaginta anni.* Hactenus Lxx. & vulg. benè וְאִם בִּגְבוּרֹת שְׁמוֹנִים שָׁנָה Ad verbum, *& ſi in fortitudinibus, octoginta anni.* hoc eſt interprete Genebr. in potenti & firma corporis conſtitutione, Ita & Sa. Jun. *ut ſimus valentiſſimi,* Piſc. ad numerum annorum refert, *ſi admodum invaleſcant*, ſc. numero. Tigur. *ad ſummum.* Bellar. Lxx. ἐν δυναστείαις, *quod ſignificare poſſet*, in principatibus, *ſive* imperiis. *Sed hoc loco iſta ſignificatio non facit ad propoſitum. Ergo hoc loco vox illa ſignificat vim & potentiam complexionis, & ſic exponunt omnes interpretes.* Hæc Bell. cui oppono Euthymium, qui locum ſic interpretatur, *Anni noſtri in ipſis id eſt in nobis ipſis, ſunt 70 anni. Euſque enim noſtri ſumus id eſt noſtri dominamur, roboreque ac viribus noſtris movemur. Si autem in potentatibus quis victurus eſt, hoc eſt, in violentia, eo quod tunc vix aliquid fieri poteſt, 80. annis quis vivet.* Et Auguſtinum, *Aliud eſt* in ipſis, *aliud*, in potentatibus. *In ipſis,*

* Vide ſupra p. 381.

* Lovan. onſe jaren ſullen bedacht worden als een ſpinne.

ſis, hoc eſt, in annis vel diebus ipſis, quod datur intelligi in temporalibus rebus. Ideo ſeptuaginta, quia temporalia promitti videntur in V. Teſtamento. Si autem non in ipſis annis, ſed in potentatibus, id eſt, non in rebus temporalibus ſed æternis, octoginta anni, quod N. T. eſt in ſpe renovationis & reſurrectionis in æternum. Sequitur, וְרָהְבָּם עָמָל וָאָוֶן Arias Mont. *& faſtus eorum labor & iniquitas* Jun. *excellentiſſimum eorum laborioſum & moleſtum.* Piſc. —*labor & dolor*, רהַב proprie robur. Deinde & elationem, faſtum ſignificat, atque adeo per Metonym. omne illud, quo homo ſuperbire ſolet, ut, corporis ſanitas, pulcritudo, divitiæ, amici, honor, dignitas. Hinc elegantes interpretationes. Abenezra, ימי רהבם ימי כוח וחזק והם הבחרות כולם הם עמל ואון *dies* רהבם *ſunt dies roboris & virium, puta dies juventutis. Omnes iſti ſunt dolor & labor*, ſeu potius labor & vanitas, ſeu, labor & iniquitas. Quotuſquiſque enim vitam ſuam in adoleſcentia inſtituit ex præſcripto Salomonis Eccleſ. 12. *Memento creatores tui in diebus juventutis tuæ.* flos ætatis Diabolo plerunque, fex ſenectutis Deo offertur. Sed & omnes iſtæ juventutis delitiæ, quid aliud ſunt, quam vanitas vanitatum? R. Sal. כל הגדולה והשררה שיש לו לאדם בימים האלה אינם אלא עמל ואון *omnis magnificentia & dominatus, quem obtinet homo in diebus illis, nihil aliud ſunt quàm* עמל ואון Et certe quid magis laborioſum, quid pluribus periculis tam animæ quam corporis obnoxium eſt, quam eorum vita, qui cum imperio ſunt? Kimchi, וחוזק הימים *& fortitudo dierum* כלומר אפילו מי שיהיו ימיו בשלוה עמל ואון הם q. d. *etiam cum dies alicujus proſpere & tranquille erunt, nil niſi labor & moleſtia eſt.* Hunc ſenſum expreſſit Lutherus, **als het koſtelijck geweeſt is / ſoo iſt moeyte ende arbeyt gheweeſt.** Et quod ad iſtam vitæ particulam attinet, qua valemus, quid dici poteſt verius? Quando valemus, tum maxime laboramus & delaſſamur quiſque in vocatione ſua. Cum ſuperveniunt morbi, inviti à laboribus feriamur, nihilque magis habemus in votis, quam ut priſtinis viribus reſtitutis, ad intermiſſos etiam graviſſimos labores redire liceat. Ita præſtantior illa vitæ particula aſſiduis laboribus deteritur. Deodatus, *& anche il fior di quegli [anni] è travaglio & vanita. id eſt quin etiam flos*

(Scholion. Ebr. excellentia, q. d. honos, pretium, præſtantiſſi-

tissimum & dignissimum.) *istorum annorum est labor & vanitas.* Doctissimi Interpretes ex Pontificiis has interpretationes amplectuntur. Et profecto plus illas in recessu suo habere, quam fronte promittunt, illi optime judicabunt qui his meditationibus inversantur. Illam vero, quam vulgatus ex Lxx. expressit, quam difficulter ex Ebræo extruderis! *Et amplius eorum labor & dolor*, Lxx. τὸ πλεῖον αὐτῶν. Adhæc, quam frigida sententia! *quod ipsos excedit.* Bella. *Illud* & amplius eorum, *communiter exponitur de vita, qua producitur ultra LXX. annos. atque hac expositio est Hieron. Aug. Theodoreti, & aliorum gravium authorum.* Psalterium Rom. legit *plurimum eorum*, quod interpretantur de majori vel potiori parte vitæ humanæ. Sed hanc expositionem minus probabilem esse asserit Bellar. Mihi tamen dubium non est, quin hæc fuerit mens Græcorum interpretum, quos etiam opinor soni affinitate deceptos, pro רָהְבָּם *rohbam* legisse vel potius interpretatos esse רֻבָּם *robbam.* Nam quod Cenomanus putat eos legisse הִרְבָּם / monstrum vocis est. Ex sequentibus כִּי גָז חִישׁ וַנָּעֻפָה Arias, *quia resecatur cito & avolavimus.* Jun. *quo festine exciso, avolamus.* Pisc. *cumque avulsum [illud] fuerit, avolamus.* Ex istis, inquam, Lxx. hanc nobis interpretationem dedere, ὅτι ἐπῆλθε πρᾳότης * ἐφ' ἡμᾶς, καὶ παιδευθησόμεθα. *quoniam supervenit nobis mansuetudo & corripiemur.* Non de nihilo miratur Hiero. epistola ad Cypr. quod boni isti Interpretes legerint. Certe verborum istorum nec volam nec vestigium in fontibus invenies. Quid Bellarminus? *Aliquid eos legisse, quod recte in eam sententiam verti posset, dubitare non debemus, cum viri doctissimi & fidelissimi fuerint & cum illis consentiant Theodotio & VI. Editio.* illis oppono Symmachum, τμηθέντες γὰρ ἄφνω ἐκπετανύμεθα, *succisi enim repente avolamus.* & v. Editionem *quoniam transivimus celeriter & dissolvimus.* Cl. Drusius existimat illa, גז חיש exponi posse, *succiditur tacite*, & confert cum illo Poëtæ,

——— *tacitisque senescimus annis.*

Genebr. exorbitantem versionem satagit aliquantulum reducere in viam hac observatione, corripi à Lxx. positum esse pro rapi celeriter ex hac vita & avolare. Sed quomodo iste sensus Græco παιδευθησόμεθα tribui possit, nullus video. Alia quoque mens Lovaniensibus fuit, qui locum sic reddidere, **de sacht-moe-**

* has duas voces Hiero. obelo confodit, & absunt ab Edit. Clementis.

moedichept is overgecomen/ ende wy sullen herispt worden. versus XII. לִמְנוֹת יָמֵינוּ כֵּן הוֹדַע וְנָבִא לְבַב חָכְמָה ad verbum, *numerare dies nostr: recte scire fac, ut venire faciamus cor sapientiæ.* כֵּן duo significat, *sic & rectum, recte.* Vnde duplex interpretatio, 1. Doce [nos] sic numerare dies nostros, ut acquiramus cor sapiens. 2. Doce nos recte numerare dies nostros, &c. Quid LXX? illi vocem למנות ab hoc versu avulsam adjecerunt ad finem versus præcedentis. Reliqua vero sic reddidere, *τὴν δεξιάν σου οὕτως γνώρισόν μοι, καὶ τοὺς πεπαιδευμένους τῇ καρδίᾳ ἐν σοφίᾳ.* Vul. *Dextram tuam sic notam fac & eruditos corde in sapientia.* Vides eos legisse יְמִינְךָ pro יָמֵינוּ/ Et tamen Chaldæus quoque legit ימינו/ ne quis putet codices Ebræos olim aliter legisse, τὸ *eruditos* Genebr. & Bellarm. putant regi ab הוֹדַע/ notos fac nobis eruditos, fac ut cognoscamus veros doctores. Sa, à verbo *fac, fac nos eruditos.* Quidam codices legunt *πεπεδημένους.* Hinc August. locum ita refert, *& compeditos corde in sapientia.* quamvis statim aliam lectionem memorat. Idem per dextram Christum intelligit, à qua interpretatione non alienum se profitetur Bellar. Hieronymus, qui superiora quoque verba ex Ebræo sic interpretatus erat, *transivimus cito & avolavimus*, Hæc ita interpretatus est, *ut numerentur dies nostri sic ostende, & veniemus* (נָבוֹא) *corde sapiente.* Epistola ad Cypr.

Psal. XCI. 6. Ab incursu & dæmonio meridiano.] Ita vulg. ex Græco *ἀπὸ συμπτώματος καὶ δαιμονίου μεσημβρινοῦ.* Lovan. van den aenloop ende den middaeghschen duyvel. Circa hoc meridianum dæmonium multa quæsiverunt veteres. Euthymius, *per dæm. merid. aliqui acediæ dæmonem dixere, eo quod illo tempore magis nos aggredi soleat. Aliqui vero dæmonem illum qui turpibus cogitationibus præest atque incontinentiæ, &c.* At vox *dæmonii* in Ebr. non comparet. מִקֶּטֶב יָשׁוּד צָהֳרָיִם *ab excidio [quod] vastat in meridie.* Simplicissima totius hujus versus ea est interpretatio, quam tradit Bellarm. Non timebis ulla pericula, neque nocturna neque diurna. Scaliger Epist. lib. 1. pag. 95. Istis 4. generibus complectitur omnia, quæ hominibus imminent, aut metuenda sunt, uti mortalium vita multis malis obnoxia est. Et quia Ebræi τὸ νυχθήμερον quadrifariam partiuntur in vesperam, mediam noctem, in mane & meridiem, per noctem intel-

 ligie

ligit mediam noctem, per crepusculum vesperum: & ait nunquam per totum diem quicquam eorum, quæ hominibus impendent, metuendum esse illi, quem Deus tutum ab his omnibus præstat. Vastitatem ϗ ἐρήμωσιν Hebræi vocant קֶטֶב / quod proprie est vis quædam major ϗ θεομηνία, quod quare dæmonem verterint septuaginta, nescio. Hinc Sophistæ hariolati sunt dæmones in meridie vagantes. Et sane vetustas tales dæmonas meridie infestos esse credebat, ut ille pastor Theocritianus, οὐ θέμις, ὦ ποιμὰν, τὸ μεσαμβρινὸν, οὐ θέμις ἄμμι συρίσδεν. τὸν Πᾶνα δεδοίκαμες. Hæc Scaliger, cujus illud ἁμάρτημα μνημονικὸν est, quod putaverit *dæmonium* esse interpretamentum Ebræi קֶטֶב / At ei respondet in Græco textu vox συμπτώματος. τὸ δε δαιμόνιον ex Ebræo יָשׁוּד interpretati sunt, pro quo videntur legisse יָשֵׁד /

Ps. XCII. 15. benepatientes erunt.] Iterum lubet audire Erasmum. Is ergo adversus Sutorem agens, loco & scopo, quem ad Ps. XLV. indicavimus, sic inquit. Miror quid sit benepatientes. Nam patientes novi. Adeo commentarios inscriptos Hieronymo. Nihil reperio. Vertor ad August. Offendo scripturam aliam, tranquilli erunt. Hinc ad Lyranum. Is somniat nescio quid, à philosophis beneficiatos dici qui benè passi sint à benefactore. Hinc ad Hugonem. Is interpretatur de patientia, quæ opus perfectum habet. Hinc ad Arnobium. Is dissimulat hunc locum. Cassiodorus aliquid lucis ostendit, mentionem faciens de præmiis recipiendis. Adhuc incertus hæreo & consulo Græcos codices, & invenio εὐπαθοῦντες ἔσονται. Agnosco, Græcis εὐπαθεῖν * qui beneficio afficiuntur, aut qui benè affecti sunt animo. Nam illi affectus aut affectiones πάθη vocant, & statim intelligo, quid sibi voluerit quod Aug. legit, *tranquilli erunt*. & quod ex Ebræo Hieron. *pingues & frondentes erunt*. Eat nunc & clamet linguarum peritiam nihil prorsus utilitatis afferre ad sacras literas. Clamet insanum esse & hæreticum, in hunc usum velle scire Græcè aut Ebraicè. Hæc Erasmus.

* Euthymius, benè istis eveniet in futuro seculo, &c.

Ibid. vers. 13. Justus ut palma florebit.] Ebr. צַדִּיק כַּתָּמָר / יִפְרָח. LXX. δίκαιος ὡς φοῖνιξ ἀνθήσει. Quidam vocis Græcæ ambiguo decepti de Phœnice ave hæc verba cepere, q. d. *justus florebit ut Phœnix*. Tertull. in libro de resurrectione carnis c. 13. carnis resurrectionem exemplo Phœnicis probaturus, sic inquit

inquit, *Illum dico alitem orientis peculiarem, de singularitate famosum, de posteritate monstruosum. qui semet ipsum lubenter funerans renovat, natali fine decedens, atque succedens iterum Phœnix. Ubi jam nemo, iterum ipse. Qui non jam, alius idem. Quid expressius atque significatius in hanc causam, aut cui alii rei tale documentum? Deus etiam scripturis suis,* Et florebit, *inquit,* velut Phœnix *id est de morte, de funere: uti credas, de ignibus quoque substantiam corporis exigi posse.* Vides Tertull. hanc de Phœnice historiam ex sacris literis probasse. Eodem modo Ambrosius oratione de fide resurrectionis, tomo 3. pag. mihi 39. *Avis in regione Arabiæ, cui nomen Phœnix, redivivo suæ carnis humore reparabilis, cum mortua fuerit, reviviscit. Solos non credimus homines resuscitari? Atqui hoc relatione crebra & scripturarum authoritate cognovimus, memoratam avem 500. annorum spatia vitali usui habere præscripta; eamque cum sibi finem vitæ præsaga quadam natura suæ æstimatione cognoverit, thecam sibi de thure, myrrha & cæteris odoribus adornare, completoque opere pariter ac tempore intrare illam & emori, ex cujus humore oriri vermem, paulatimque eum in avis ejusdem figuram concrescere, usumque formari, subnixam quoque remigio pennarum, renovatæ vitæ officia munere pietatis ordiri.* Vides & hunc pervulgatæ isti de Pœnice fabulæ ex Scripturis patrocinium præstare. Proculdubio enim & iste ad hunc locum respexit. Vide etiam Cyrillum Archiep. Jerosolymitanum Catechesi XVIII. qui tamen Scripturæ non meminit, & elegantissimum de Phœnice carmen, quod Lactantio vulgo adscribitur.

Ps. XCVI. 10. Dicite in gentibus, Dominus regnavit.] Exemplar Psalmorum quo usus fuit Justinus Martyr, auctius fuit duabus istis vocibus, ἀπὸ ξύλου, *Dominus regnavit à ligno.* τὸ δὲ, ἀπὸ ξύλου, ἀφῄρηκαν οἱ Ἰουδαῖοι, inquit beatus ille Pater in dialogo cum Tryphone. Quia vero hæc lectio videbatur continere evidens vaticinium de crucifixione Messiæ, avide arrepta fuit à sanctissimis Patribus, verbi gratia, Augustino, Tertull. in libro adversus Jud. cap. 10. & lib. 3. adversus Marcionem cap. 19. & 21. Lactantio, Arnobio, Cassiodoro, & aliis. Fortunatus in hymno, qui tempore passionis canitur, ex hac quoque lectione istos versus fecit.

Impleta sunt quæ cecinit.
David, fideli carmine,

Dicens in nationibus,
Regnavit à ligno Deus.

Leguntur & in Psalterio Romano. Lindanus hunc locum Euangelicis objecit, ut ostenderet, Judæorum perfidiam textum Ebræum mutilasse. At non vidit subtilissimus Magister se per textus Ebraici latus ipsam quoque vulgatam sauciare. Nam ne illa quidem voces illas agnoscit. Tempore etiam Hieron. Theodoreti, Euthymii non fuisse eas in codicibus Græcis, testis est Bell. Sed nec Chald. eas legit, Et à Psalterio Gallico abesse, in Editione Romana notatum est. Genebr. ait ea in Ebræo non haberi quoad verba, sed secundum sensum, & destomachatur in eos, *qui duas istas voculas, quæ de industria & per Sp. Sanctum à sanctissimis his prophetis fuerant interjecta, è nostris exemplaribus sustulerunt, sive Judæi fuerint sive quidam olim scioli, ut linguam Ebraam ostentarent, aliquid in LXX. notando quod minime in archetypo reperirent, cujus vanitatis atque adeo nequitiæ nimium multos hodie fert tellus.* Bona verba, Genebrarde. Hunc tuum latratum insuper habuerunt correctores Romani, ipsique adeo Pontifices, Sixtus V. & Clemens VIII. qui crucem Christi hujusmodi fulcro non existimarunt egere. Recte ergo Faber Stap. *non esse illa verba de Ebraica veritate, sed Christiana devotione addita* pronuntiavit.

Psal. XCIX. 15. adorate scabellum pedum ejus quia sanctum est.] Posui versionem vulgatam, quæ ex istis Lxx. Interpretum verbis expressa est, προσκυνεῖτε τῷ ὑποποδίῳ τῶν ποδῶν αὐτοῦ, ὅτι ἅγιός ἐστι. Nota in ipso limine discrepantiam generis in ἅγιος & *sanctum*, ut videas verba Græca non satis fideliter expressa esse. Istam autem lectionem ἅγιος constantissime omnes codices repræsentant. Ipse quoque Genebr. fatetur Hieronymum & Augustinum legere *sanctus*. Bellarminus, *potest etiam referri ad Deum & verti*, quia sanctus est. *Utroque autem modo significatur, scabellum esse adorandum propter relationem ad Deum.* Veteres fere hoc scabellum pro objecto adorationis accepêre. Per *scabellum pedum*, terram, (juxta illud Jesaiæ. 66. *cœlum mihi sedes est & terra scabellum pedum meorum*) per *terram* Christum intellexêre. Augustinus mihi instar omnium erit. *Videte, fratres, quid nos jubeat adorare. Alio loco Scriptura dicit, cœlum mihi sedes, terra autem scab. pedum meorum. Ergo terram nos jubet*

bet adorare. *Et quomodo adorabimus terram, cum dicat aperte scriptura Dominum Deum tuum adorabis, & hic dicit, adorate sc. pedum ejus?* Et paulo post, *timeo adorare terram, ne me codemnet qui fecit cœlum & terram. Rursus timeo non adorare scabellum pedum Domini mei, quia Psalmus mihi dicit,* adorate sc. p. ejus. *Fluctuans converto me ad Christum, quia ipsum quæro hic & invenio, quomodo sine impietate adoretur terra & scabellum pedum ejus. Suscepit enim de terra terram, quia caro de terra est & de carne Mariæ carnem accepit. Et quia in ipsa carne hic ambulavit & ipsam carnem nobis manducandam ad salutem dedit, nemo autem carnem manducat nisi prius adoraverit, inventum est, quomodo adoretur tale scabellum pedum Domini &, non solum non peccemus adorando, sed & peccemus non adorando.* Julius Toletanus ἀντικειμένων lib. 1. interrog. 36. postquam sumpsisset sibi, tanquam extra omnem controversiæ aleam positum, per scabellum *terram* intelligi, hoc mandatum, cum illo Deut. 6. *Dominum Deum tuum adorabis,* ita conciliat, *Illam terram dicit adorandam, quam Dominus Jesus incarnationis assumptione suscepit. Itaque per scabellum pedum terra intelligitur, per terram autem caro Christi, quam hodie quoque in mysteriis adoramus. Suscepit enim de terra terram, quia caro de terra est, & de carne Mariæ carnem accepit.* Carthus. *scabellum pedum id est humanam Christi naturam, in qua divinitas verbi stetit quasi scabellum.* Et postea prolixe disputat de adoratione humanæ Christi naturæ. Vide & Thomam parte 3. quæst. 25. & Magistrum lib. 3. Dist. 9. Ex hoc ergo illud porro ut vara vibiam sequitur, collegerunt Pontificii, carnem Christi in ipsa quoque eucharistia adorandam esse; Eandem mentem Augustino fuisse, verbis quæ jam produximus, Bellarm. in comm. persuadere Lectori suo conatur. At nihil tale ex ejus verbis colligi posse illustris Mornæus lib. 4. de Eucharistia cap. 7. docuit. *Quis ambigat,* inquit, *carnem humanam manducare neminem, nisi prius adoraverit vera fide, affectu & effectu. At vero adoramus nos hanc carnem sicuti & comedimus, sicuti & accipimus. Accipimus, sicuti & tangimus, vere quidem sed spiritualiter. Spiritualiter, neque eo minus vere.* Quid vero sequioris ævi interpretes de hac re senserint, nec ignoramus nec curamus. Alfonsus de Castro per scabellum crucem intellexit. *Quid enim verius scabellum Christi, quam crux,* inquit, *cui pedes illius affixi sunt?* Atque inde porro crucis

adorationem deducit. Communior tamen ſententia eſt per ſcab. pedum arcam intelligi. Epiſcopi ſecundi Concilii Nicæni hoc loco abuſi ſunt, probandæ iſti theſi, Deum in ſtatuis & picturis adorandum eſſe. Bellarminus lib. 1. de Beatit. Sanctorum capite 18. probaturus, res ſacras religioſo cultu adorandas eſſe, hunc ipſum locum in acie collocat. Etiam Suares ad 3. partem Thomæ, quæſt. 25. art. 2. Bellarminus ibidem. *Reſpondeo*, inquit, *nomine ſcabelli neceſſario arcam intelligi, & proinde ruit expoſitio hæreticorum.* Calvinum & Bucerum intelligit, qui cum Chaldæo, Baſilio, Vatablo aliiſque per ſcab. pedum templum intellexêre. q. d. adorate in templo, quod ſcabellum pedum ejus eſt ל pro ב haudquaquam eſt inſolens. Vide ſaltem Pſ. XVI. Hanc interpretationem ipſe quoque Genebr. probat, aitque Pſalmographum ſe ipſum explicare verſu ultimo, *Adorate in monte ſancto ejus.* Ad quem locum hæc porro obſerva, I. ל ab interprete Vulg. redditum per *in* II. Phraſin utrobique eſſe eandem. Verſ. 5. הִשְׁתַּחֲווּ לַהֲדֹם verſu ultimo הִשְׁתַּחֲווּ לְהַר / III. Falli ergo Lorinum Jeſuitam, dum fidenter aſſerit, phraſin illam nuſpiam occurrere ad deſignandum locum adorationis, ſed ea ſemper denotari rem adoratam. Hic certe locus ipſi in os contradicit. Sed & evidens eſt locus Pſ. CXXXII. 7. ubi hanc eandem phraſin נִשְׁתַּחֲוֶה לַהֲדֹם רַגְלָיו ita reddidit Interpres vulg. *adorate in loco ubi ſteterunt pedes ejus.* Sed demus Bellarmino, per ſcab. pedum arcam fœderis ſeu propitiatorium intelligi. Certe 1. Chron. 28. 2. arca fœderis diſerte *ſcabellum pedum Dei* appellatur, ſive ratione cœli, quod thronus ejus dicitur ob majorum gloriam, qua illuſtris eſt, ſive quod alæ Cheruborum ſedem quampiam Dei repræſentarint, cujus *ὑποπόδιον* fuerit propitiatorium ſeu operculum arcæ, cui ipſi quoque Cherubi inſiſtebant. Quid vero hinc exſculpet Bellarminus? Ipſe agnoſcit in comment. in Ebræo ad verbum legi, *adorate an ſcabellum pedum ejus.* Sa, *adorate ſcabellum, ſc. ad arcam, unde reſponſa dat velut ſedes ſuper Cherubim.* Et Lyra, *anti ſcabellum id eſt arcam.* Et Genebr. *Alluditur ad geſtum adorantium regem & ad thronum ejus accumbentium, q. d. coram ſcabello pedum ejus prodite, quaſi ante pedes ejus proſtrati.* Nos hæc lubentes acceptamus. Neque etiam Junius, Piſc. Deod. Genev. Angli, Tigurini, Lutherus & alii aliter hunc locum interpretati

tati sunt. Explicandus ergo hic locus ex illo, Ps. CXXXVIII. 2. *adorabo* אֶל הֵיכַל קָדְשְׁךָ quem vulg. ita vertit. *adorabo ad templum sanctum tuum.* Objectum corporis adorantis ab objecto adorationis distingui oportet. Objectum adorationis religiosæ solus Deus est. At objecta corporum adorantium possunt esse varia. Israelitæ Deum adoraturi faciem versus arcam aut templum convertebant. Daniel tanto locorum intervallo à templo remotus, facie tamen urbi Sanctæ & Templo obversa, precatur, idque juxta Salomonis verba 1. Regum. VIII. 44. & 48. — *& orabunt te * viâ civitatis hujus quam elegisti, & domus quam ædificasti.* Qui Deum invocant, sæpe ad sedile vel lectum se prosternunt, an ideo vel Danielem urbem sanctam, vel hos sedile vel lectum adorare dicemus? Apage tales ineptias. Ergo dico, השתחוה cum ל constructum, vel denotare locum in quo (ut hoc eodem Psalmo, versu ultimo, & Ps. 132. 7. ipso vulgato Interprete judice) vel locum aut rem versus quam, aut illud ipsum quod adoratur. Ex ambigua ergo phrasi non procedit argumentum. Ostendendum primo erat exemplum arcæ adoratæ, aut monstrandus alius locus, aut eruendæ ex hoc ipso loco tales circumstantiæ, quibus convincantur conscientiæ, hic ipsius arcæ adorationem juberi. Nos contra parallelorum locorum collatione id, opinor, evicimus, si arcam intelligas, indicari locum, ad vel versus quem, vel coram quo: sin templum, intelligi locum in quo vel versus quem, stante cultu Mosaïco, preces fidelium fundebantur. Diximus supra, ex veteribus nonnullos hunc locum de adoratione carnis Christi intellexisse, atque ex eo Pontificios porro pro adoratione Eucharistiæ argumentum depromsisse. Ea interpretatio autem mihi vellit de alio quodam loco Psal. LXXII. 16. יְהִי פִסַּת בַּר בָּאָרֶץ בְּרֹאשׁ הָרִים יִרְעַשׁ כַּלְּבָנוֹן פִּרְיוֹ Pagn. *erit pugillus* (Arias, particula) *frumenti in terra* [*satus*] *in capite montium: concutietur* (Arias, perstrepet) *sicut Libanon fructus ejus.* Junius, *ubi fuerit pugillus tritici in terra, in vertice montium commovebit se ut Libanon fructus ejus.* Duo enuntiata per ἀσύνδετον ita cohærent, ut constituant enuntiatum relativum temporis. Hoc enim vult Propheta, sub Messia omnia feliciter processura: atque adeo nihil fore tam exiguum, quod non in immensum augeatur per Dei benedictionem. Ex. gr. cum vel pugillus tritici in locis etiam

Dan. 6.

* i. versus urbem hanc & versus hoc templū.

Hanc consuetudinem Judæi etiamnum observant.

Locus Psal. LXXII. 16. examinatur.

etiam minus fertilibus, ut ſunt montium vertices, ſatus fuerit, inde tanta frugum copia naſcetur, ut illæ ventis agitatæ ſtrepitum excitaturæ ſint, qualis ab arboribus Libani, quando ventis concutiuntur, excitari ſolet. Hanc interpretationem de ſumma frugum abundantia ſecuti ſunt ex Ebræis Aben-Ezra, Kimchi. ex Chriſtianis Genebr. Lorinus, Calvinus, Mollerus, Jun. Piſc. & alii. Nulla difficultas niſi in vocula פִּסַּת *ἅπαξ λεγόμενον*. Pſ. XII. 2. פַּסּוּ אֱמוּנִים *defecerunt, imminuti ſunt fideles*. Dan. v. 5. פַּס יְדָא *particula manus*. Hinc Kimchi in rad. vocem præſentem reddit, חֶלְקַת בַּר portionem frumenti. In comment. מְלֹא כַף pugillum. Hanc interpretationem firmat Chaldæa paraphraſis 1. Reg. XVIII. 44. Namque ubi in Ebræo eſt, ecce nubes parva, *ſicut vola manus* aſcendens, Thargum habet כְּפִסַּת יְדָא / Juvat & locus Geneſ. XXXVII. 3. *& fecit ei* כְּתֹנֶת פַּסִּים tunicam particularum id eſt ex variis & diverſi coloris fruſtulis conſarcinatam. Antiquiores, teſte Lorino, de pane verbi divini agi putarunt. Et Bellarm *Hic jam deſcribitur fructus apoſtolicæ prædicationis poſt Chriſti reſurrectionem.* Ita & Janſenius. Vulgatus Interpres, *Et erit firmamentum in terra in ſummis montium.* Lxx. *ἔςαι ςήριγμα ἐν τῇ γῇ ἐπ' ἀκρων τῶν ὀρέων.* Per *ςήριγμα* intelligunt Bellarminus, Janſenius atque adeo omnes illi, qui panem verbi divini hic innui docent, fulcimentum ſeu firmamentum panis, & cum hoc loco conferunt illum Pſal. 105. *omne firmamentum (fulcimentum) panis contrivit. Eſt enim abundantia frumenti*, inquit Bellarm. *firmamentum familiæ.* Ergo per firmamentum hic intelligunt abundantiam frumenti, ſeu ut Hiero. vertit, *memorabile triticum. Per abundantiam autem frumenti hoc loco non intelligitur abundantia frumenti corporalis, ſed abundantia verbi* Dei, *&c.* inquit Bellarm. Illud vero *in ſummis montium*, exponunt de locis in ſe ſterilibus. Auguſtinus, per firmamentum, Chriſtum; per ſummma montium Prophetas & Apoſtolos intelligit. Carthuſianus putat pro *firmamentum* adſcribendum eſſe de ſacramento Euchariſtiæ in quo Chriſtus ſub ſpecie panis triticei veraciter continetur. Sed valde vereor, ut hic Carthuſiano Equites plaudant. Cum in Græco ſit *ςήριγμα*, quis perſuaderi ſibi patietur, vulgatum interpretem, qui Pſalmos ex Græco tranſtulit, *frumentum* primitus ſcripſiſſe? Non defuere inter Pontificios qui nomen Miſſæ ex Deut. XVI. 10. arceſſere conati ſunt. *Genebrardus*, cele-

celeberrimus ille Ebraïcarum literarum apud Parisienses Doctor, in Liturg. *Apostol. cap. 7. primam Missam ab Apostolo Jacobo ipso die Pentecostes cantatam asserit. Assertioni isti probandæ affert locum Actorum 2. 42. Affert locum Levit. XXIII. 16. ubi jubentur Israëlitæ, ipso Pentecostes die, afferre מִנְחָה חֲדָשָׁה לַיהוָה *oblationem novam DOMINO.* Deut. XVI. 10. jubentur in ipso illo festo offerre Deo מִסַּת נִדְבַת יָד [*secundum*] *sufficientiam spontaneitatis manus, prout benedixit ipsis DOMINVS.* Ecce tibi vocem מִסַּת ex absoluto מִסָּה / Ecce tibi Missam prophetice illic institutam, hic vero (Act. 2.) à B. Jacobo, quasi vaticinium illud implente, celebratam. Hæc omnia ægri & præjudicio siderati hominis somnia sunt. Quid enim? si ista voce מִסַּת prædicta vel significata est Missa, tum certe nefandum crimen admisit vulgatus, quod vocem illam in versione sua plane omiserit. Ita enim convertit voces istas Ebræas, *oblationem spontaneam manus tuæ.* Duabus enim prioribus vocibus Ebræum נִדְבַת & hic & alibi eruditissime expressit, vide 2. Chro. 31. 14, Ezræ 1. 4. & VIII. 28. Adhæc, si tantum hic latuit mysterium; tum profecto stupidos fuisse oportet omnes Interpretes veteres, qui nihil tale hic odorati sunt. Quid ergo? frivolum hoc commentum est & merito ab ipso Bellarmino lib. 1. cap. 1. de missa, aliisque eruditis viris explosum est. Neque dignum est Bellarmini argumentum, quod huc transcribatur. *Si vox ista Ebraïca*, inquit, *in usu Apostolis fuisset, certe retinuissent eam & Græci & Syri & aliæ nationes, ut retinuerunt alias similes voces, ut Amen, Hallelujah, Sabaoth, Hosanna, Satan, Sabbathum, Pascha. Vocabula enim Ebraica per Græcos ad nos devenerunt, &c.* Hæc Bellarminus. Plura hac de re invenies apud Casaub. Exercit. 16. sect. 58. & Martinium in Etymol. voce *Missa.* Nos scimus τὸ *Missath* vocem magis Chaldæam quam Ebræam esse, & hoc loco tantum obviam, *sufficientiam* significare, atque in Chaldæa paraphrasi Ebræum דַּי & רַב interpretari. Vide Deut. XV. 18. Levit. V. 7. & XII. 8. 2. Sam. ult. vers. 8. Neque dubitamus quin ineptum & illud quorundam commentum sit, hoc מִסַּת esse idem quod פֶּסַח / atque istius literæ transmutatione illam panis in corpus Dominicum transubstantiationem fuisse significatam. Namque ut ad hoc מִסַּת ex isthoc diverticulo redeamus, multos ex recentioribus hunc locum *de Eucharistia ter*

maximæ sacramento exposuisse Lucas Brugensis author est. Hinc insuper accersunt consuetudinem consecratum panem & calicem elevandi in altum, ut caput Sacerdotum excedat. Hæc interpretatio, licet cum vulgatæ versionis textu stare omnino non possit, tamen avide à Pontificiis arrepta fuit. Ut vel hinc videas, quo loco apud Pontificios sit interpretatio vulgata, quando ex fontibus plusculum suis erroribus subsidii sperant. Primus omnium hoc commento eos inescavit *Paulus Burgensis*, cujus hæc verba sunt additione 2. in hunc Psal. *In Ebræo hoc loco ubi dicitur* frumentum, *supponitur quædam dictio, quæ sonat* pissat, *quæ non significat abundantiam, sed potius placentam seu placentulam frumenti. Et sic vera translatio secundum Ebraicam veritatem in hoc loco talis est*, Erit placenta seu placentula frumenti: *quod proprie applicatur sacramento Eucharistiæ, in quo sub specie placentulæ frumenti verum corpus Christi continetur. Et cum hoc concordat translatio Chaldaica, in qua ubi dicitur*, in summis montium, *expresse dicitur, in capitibus sacerdotum.* Hæc Burgensis. Quæ multis Ebræorum testimoniis, partim alienis, partim ὑποβολιμαίοις locupletavit *Galatinus* libro x. cap. 4. Non est mihi prolubium ea huc transcribere. Summa summarum huc redit, *Manifestum esse secundum textus evidentiam, futurum fuisse, quod Messias placenta frumenti esset in terra. Siquidem de ipso, ut patuit, dictum est, Erit placenta frumenti vel frustum panis in terra.* Et sequenti pagina, postquam ex libro nescio quo ista verba citasset, *cum ergo ait*, Et erit placenta frumenti in capite montium, *vult dicere, quod placenta panis fiet sacrificium in capitibus sacerdotum, qui sunt in Ecclesia*, ista subjungit Galat. *per montes Ecclesiæ intelligi prælatos & sacerdotes. In quibus*, inquit, *scriptura tunc impletur, cum corpus Christi super caput suum elevant,* Hæc avide arripuere præter alios Costerus & Cotonus. Quibus oppono cordatam *Bellarmini* censuram, qua commentarium suum in hunc versum obsignat. *Scio*, inquit, *quid Paulus Burgensis ex peraphrasi Chald. adferat, ad probandum ex hoc loco sacrificium Missæ; sed scio etiam quam multis fabulis Judaicis paraphrasis illa scateat. Ideo piget ex lacunis expositionum Judaicarum haurire, quæ nobis ex purissimis fontibus sacrarum scripturarum abundant.* Hæc Bellarm. Cæterum Chaldæam illam Pseudo-Jonathanis paraphrasin si quis forte requirat, eam exhibebo fide Galatini. Nam in Bibliis eam non invenies, יהי קוֹרבן דעבורא בארעא

בארעא בריש טוריא בשכינתא *id est erit oblatio frumenti in terra in capite montium.* Illud בשכינתא quid sibi velit nescio. Galatinus nimis præfidenter vertit *in Ecclesia.* At שכינתא ista significatione non memini me legere. Pro habitatione, divinitate, gloria, & majestate divina inter homines habitante passim usurpatur. Chaldæa paraphrasis, quæ hodie in Bibliis Ebr. extat, ita habet, יְהֵי סְעִיר לַחְמָא בְּאַרְעָא בְּרֵישׁ טוּרַיָּא hoc est *Erit frustum* (bucella) *panis in terra, in capite montium, &c.* Sensus idem qui verborum Ebraicorum est. Pendet enim adhuc sententia, quæ sequentibus verbis absolvitur. Vox Ebræa סְעִיר in Thargum respondet * sæpe Ebræo פת / Hoc ergo vult, Ubi pugillus, vel parum frumenti, quod vix sufficeret buccellæ vel in verticibus montium, loco sterili, strepitum edet, &c. Dicitur autem bucella panis סעיר à fulciendo, quod vires hominum fulciat & sustentet, quomodo legimus * alibi *baculum panis*, per quem nonnulli intelligunt vim illam nutriendi, quam Deus O. M. pani indidit. Quæ tamen explicatio locis Jezech. 4. & Levit. 26. non quadrat. Quando ergo Deus minatur se fracturum vel ablaturum baculum panis, denuntiat potius, se ablaturum panem, qui ad hoc ordinatus est à Deo, ut vitæ nostræ * stabilimentum sit. Tale est illud Rom. 4. *Signum circumcisionis*, & juxta quosdam Matthæi 24. *Signum filii hominis* id est Filius, qui ipse erit signum. Hinc סְעַר comedere, vesci 1. Reg. 13. 7. Hinc סְעוּדָה Chaldæis & Rabbinis *convivium.* David Kimchi, בימי המלך הזה יהיה ברכה בעולם עד שיזרע אדם מלא כף תבואה אפילו בראש ההרים ויהיו השבלים טובות ובריאות עד שירעשו ברוח הנושבת בהם כמו עצי לבנון hoc est, *in diebus hujus regis talis erit benedictio in mundo*, ut seminaturus sit homo pugillum frumenti, „ etiam in vertice montium, unde exorituræ spicæ adeo bonæ & „ pingues, ut flante vento strepitum edituræ sint, qualem *edunt* „ *arbores Libani.* Quid ergo vidit Cotonus, quando de Missa & „ transubstantiatione ex hoc loco agens, Kimchium nescio quæ „ de mutatione naturæ differentem introducit. Nihil ejusmodi hoc loco prodidit Kimchius. Locus ille de quo aliquid inaudiverat Cotonus, extat in commentario ad caput XIV. Hoseæ, versum 8. Non pigrabor eum integrum adscribere, ויש מפרשים יהיו דגן שיהיה שינוי טבע בדגן לעתיד בבוא הגואל שיהיו אותו כמו הגפן

* Ex. gr. Ruth. 2. 14. Gen. 18. 5.

* Levit. 26. 26. Jezech. 4. Jesai. 3.

* Plautus in Curcul. de pane & assa bubula loquens, *Hæ* inquit, *sunt ventri stabilimenta.*

הגפן ולא יצטרכו לזרוע הדגן אלא פעם אחרת כמו הגפן וכיוצא בה׳ וזכרו רבותינו ז״ל בשינוי טבע שיהיה לעתיד בחטה hoc est; *sunt qui illa verba* יחיו דגן *ita exponunt, fore olim, ubi advenerit redemptor, mutationem naturæ in frumento, (quippe vivificabunt illud instar vitis.) Neque fore ut serant frumentum, nisi una vice, sicuti vitem serimus & id genus alia. Et meminerunt magistri nostri beatæ recordationis, mutationis naturæ, quæ aliquando futura est in tritico.* Hæc Kimchius. Quæ an aliquid commune habeant cum ista transubstantiatione & naturæ mutatione, quæ in Papatu docetur, & in qua defendenda, omnia sophistici myrotheeii pigmenta profundunt, cordato lectori dijudicandum relinquo.

Ps. CII. 21. ut audiret gemitus compeditorum, ut solveret filios * interemptorum.] Ita vulg. ex Lxx. τοῦ ἀκοῦσαι τοῦ στεναγμοῦ τῶν πεπεδημένων, τοῦ λῦσαι τοὺς υἱοὺς τῶν τεθανατωμένων, Huic versioni alienas interpretationes superstruxerunt commentatores. Per *interemptos*, martyres: per *filios interemptorum*, eos intelligit Augustinus, qui solvuntur à modis peccatorum & vinculis cupiditatum. Bellarm. *per filios interemptorum* intelligimus filios veteris Adami & Hevæ, qui fuerunt primi occisi astutia serpentis. Textus Ebr. ita habet, לִשְׁמֹעַ אֶנְקַת אָסִיר לְפַתֵּחַ בְּנֵי תְמוּתָה *ad audiendum gemitum vincti, & ad solvendum filios mortis.* Nota genitivum finis. *Filius mortis* id est destinatus morti. Ita & Genebr. & Sa. Eadem locutio obvia est Ps. 79. 11. ubi in vulg. *filios mortificatorum.* In Græca utrobique eadem vox est. Talis Genitivus & in illo est Ps. 44. 23. *reputati sumus* כְּצֹאן טִבְחָה / quem Apostolus quoque per Genitivum expressit, Roman. 8. ἐλογίσθημεν ὡς πρόβατα σφαγῆς, *tanquam oves mactationis.* Huc referunt vulgo illud Joh. 17. 12. υἱὸς ἀπωλείας, *filius perditionis.* Sed malo assensum meum commodare reverendo D. *Piscatori*, qui genitivum istum pro genitivo adjuncti accipit, ut filius perditus intelligatur, quomodo filium contumacem *filium contumaciæ* Ebræus sermo appellat. Alibi *filius mortis* (Ebr. בֶּן מָוֶת non תְמוּתָה) est dignus morte, qui capital admisit. 2. Sam. 12. 5. Bellarm. ad Ps. 79. ipsi 78. agnoscit in Ebræo esse *filios mortis*, atque illud posse significare homines morti destinatos. & sic multos exponere. Lxx. tamen intellexisse filios occisorum. Se putare hanc esse veram hujus loci sententiam. Et quare Bellarmine? Nam inquit. non solum hoc loco, sed & Ps. 101. ubi legimus *filios interemptorum*, haben-

* August. *mortificatorum.*

bentur eadem verba Ebraïca, quæ ad literam ſignificant filios mortis. Et tamen Lxx. conſtanter vertunt, filios interemptorum. Q. d. eſt quidem ita in Ebræo. Sed quia noſtra tranſlatio aliter vertit, non admittimus Ebræum textum. Et tamen iſti homines non erubeſcunt aſſerere, per Concilii Tridentini de vulgata verſione decretum nihil derogatum eſſe fontibus. Neque illam fuiſſe Concilii mentem, ut vulgata fontibus anteponeretur. Sed ad rem ipſam quod attinet, jam animi ſui ſententiam candide ediſſeruit Cardinalis. Et ego meam lectori communicabo. Ajo Lxx. Interpretes non diſcrepare ab Ebræo textu. Duo tantum obſerventur. 1. filium hominis phraſi Ebræa hominem eſſe. Ita *filii hominum* Marc. 3. ſunt homines, Filii Gigantum Num. 13. Gigantes, ita Græci, υἷες ἀχαιῶν, & Latini, *Medicorum filii*. Ex hac phraſeologia filii τεθανατωμένων ſunt ipſi τεθανατωμένοι. II. οἱ τεθανατωμένοι ſunt interficiendi. Scilicet participia illa paſſiva ſæpe talem induunt ſignificationem qualem Latinorum nomina in *bilis* vel *dus* exeuntia. Ita בִּלְעַג ſubſannabilis, נִבְזֶה contemptibilis נֶחְמָד deſiderabilis, מְהֻלָּל Pſal. 18. 4. laudandus. Huc refer locum Pauli ad Galatas 2. 11. Erat enim κατεγνωσμένος id eſt condemnandus ex merito, condemnabilis, condemnatione dignus, ἐπιμεμφὴς vel ἐπίμεμπτος. Quomodo Cicero in Piſonem, *Quis te miſerior, quis te damnatior?* Quod ſi υἱοὺς τεθανατωμένους reddidiſſet, minus tenebrarum ea verſio habuiſſet.

Pſ. CIV. 26, Draco iſte quem feciſti * ad illudendum ei.] Ita vulgatus ex Lxx. δράκων οὗτος ὃν ἔπλασας ἐμπαίζειν αὐτῷ. Ex verſione Latina alienæ expoſitiones natæ ſunt. Qui ſenſui literali hærent., exiſtimant de captura balænæ & quæ eam ſubſequi ſolet illuſione agi. Carthuſ. narrat multis modis ei poſſe illudi. 1. per ſymphoniam, quam audit libenter, atque ita ad ripam prolectatur per gallinam aſſatam, quæ ipſi in pertica vel veru oſtenditur, cujus nidore capta ad litora uſque defertur. per piſces qui hunc tyrannum dum fugiunt, naturali inſtinctu ad ripas confugiunt, &c. Hæc Carthuſ. Sed an hoc fine creatus eſt iſte Draco? annon Job. cap. 40. docet, creatum eſſe Leviathanem, ut potentia Dei per eum agnoſceretur? Reſpondet Carthuſ. illud *ut* hic non ſumi cauſaliter, ut finem notet, ſed conſecutive. Sed illud quoque ex eodem capite Jobi diſcere potuiſſet Carthuſ. ejus capturam rem longe eſſe difficillimam. Ge-

* Lovan. om hem te beſpotten.

 nebr.

„nebr. ut homines ei illudant, eum captum, in triumphum por-
„tent, jugulent & partiantur, de ejus mole rideant & jocentur,
„&c. Augustinus, cui *mare hoc* est mundus; *reptilia*, mali spiritus; *naves*, ecclesiæ: per Draconem hunc *diabolum* intelligit. Illud autem *illudere* explicaturus, immane quantum prolixus est. Tu, lector, ex iis quæ supra pag. 440. 441. ad locum Job. XL. diximus, facile intelliges mentem Augustini. Illis paucula addam ex commentariis ejus ad hunc locum, columna 1215. *Deus ibi loquitur in libro Job, Non est quicquam simile ei super terram factum ad illudendum ei ab angelis meis. Omne altum videt & ipse est rex omnium quæ in aquis sunt. Cui testimonio congruit hoc in Psalmo, — Draco hic quem finxisti ad illudendum ei. Sed si ad illudendum, quomodo Deus illi illudit? An tradidit eum ad illudendum, hoc est, ut illudatur? Putaremus quod Deus illi illuderet, nisi Scriptura Job solvißet quæstionem. Ibi enim dictum est, Ad illudendum ei ab angelis meis. Vis illudere draconi? Esto angelus Dei. Sed nondum es angelus Dei. Donec sis, si eum cursum tenes ut sis, sunt angeli qui illudant Draconi, ne tibi noceat.* Hæc omnia, quod bona pace maximi viri dictum sit, aliena sunt. Nam quod ad locum Psalmi attinet, illud constat, Prophetam hisce versibus laudare potentiam & sapientiam Dei, quæ ὀφθαλμοφανερῶς apparent in operibus creationis. Deus, inquit, fecit hoc immensum mare, implevit illud omni reptilium & piscium genere. Illic naves ambulant, [quomodo & Cato in de re rustica locutus est, *amnis quo naves ambulent*, quomodo Salustius quoque naves *progredi* dixit, & Homerus νῆας ποντοπόρους appellat.] Introducit navigationem & navium usum, ceu rem mirabilem. Et certe illi robur & æs triplex circa pectus fuit, qui primus fragilem ratem truci pelago commisit. Nominaverat jam animalia pusilla cum magnis. At postea nominatim meminit maximi maris incolæ, aitque ei hoc elementum assignatum à Deo לְשַׂחֶק בּוֹ ad ludendum in eo. Ita Kimchi, Jun. Pisc. ipseque adeo Bellar. *Simplicissima expositio videtur*, inquit, *ad ludendum in eo*, sc. mari. ut se in eo moveat, exerceat & quasi ludat. Atque in hunc modum exponit verba Latinæ versionis, *ad illudendum ei* id est ad ludendum in eo, & Græca, ἐμπαίζειν αὐτῷ, pro παίζειν ἐν αὐτῷ sc. θαλάσσῃ. Atqui tunc dicendum fuisset ἐν αὐτῇ. Respondet Bellar. ita exposuisse Theodoretum & Euthymium. quorum ille non male observavit, *mare* Ebræo & Syriaco

Syriaco ſermone maſculino genere efferri. Addo, ipſum quoque affixum, quod in Ebræo בּוֹ eſt, maſculinum eſſe. Quæ ſi admittimus, tum certe omnes interpretes, qui hic de illuſionibus prolixe commentati ſunt, ipſo Bellarmine judice, aliud egerunt. Quod vero ad locum Jobi attinet, ex quo huic teſtimonio facem allucere vult Auguſtinus, ſcire licet, nihil tale eſſe in originario. Supra pag. 439. oſtendimus, Græcum interpretem verſ. 14. cap. 40. Job. in deſcriptione Behemoth, iſta de illuſione angelorum de ſuo addidiſſe. Nunc illud nota, verſu quoque penultimo cap. XLI. ubi de Leviathan ſermo eſt; de ſuo eundem infarſiſſe illa verba, *ad illudendum ei ab angelis meis*, ideoque in vulgato quoque interprete nihil ejuſmodi legi. Ebræa ita habent, אֵין־עַל עָפָר מָשְׁלוֹ הֶעָשׂוּ לִבְלִי־חָת Pagn. *non eſt ſuper terram* * *ei comparabile, qui factus eſt ut non timeat.* Piſc. *Nihil ſuper terram eſt quod poſſit ei comparari, factus eſt ut [ſit] abſque pavore.* מָשְׁלוֹ vel eſt infinitivus pro nomine, vel nomen formæ קֹדֶשׁ/ Illud vero עָשׂוּ eſt pro עָשׂוּי/ participium præteritum Kal, quomodo & צָפוּ pro צָפוּי occurrit. Lxx. *οὐκ ἔστιν οὐδὲν ἐπὶ τῆς γῆς ὅμοιον αὐτῷ πεποιημένον, ἐγκαταπαίζεσθαι ὑπὸ τῶν ἀγγέλων μου.* Quis adeo ſagax qui ullum veſtigium vel τοῦ *ἐγκαταπαίζεσθαι* vel τῶν *ἀγγέλων* in Ebræo textu poſſit deprehendere? Sed ne vulgatus, quamvis tenacius Ebrææ veritati hæſerit, hic omnino defendi poteſt. *Non eſt ſuper terram poteſtas quæ comparetur ei qui factus eſt ut nullum timeret.* *πάντα καλῶς.* niſi quod in vocis מָשְׁלוֹ interpretatione nimis liberalis fuit. τὸ משל & ſimilitudinem ſeu comparationem & dominationem ſignificat. At hoc in loco tam aliene utraque ei inducitur ſignificatio, quam doctiſſimi interpretes, in prima Bibliorum ſuorum editione, τῷ הוּחַל Gen. 4. verſ. ult. duas ſignificationes aſſignarunt, *cœptum eſt profanari.*

* Arias *comparatio ejus.*

Pſ. CX. Tecum principium,] Occaſione hujus loci, ubi nimis ſupinus fuit Latinus interpres, ſcripſi aliquando commentatiunculam, in quam convectavi craſſiora quædam interpretum *ἁμαρτήματα*, dum vel librariorum ſphalmata interpretati ſunt, vel ambiguo vocum decepti eam ſignificationem, quæ ab originario quam longiſſime diſtabat, elegerunt. Eam hic exhibebo & quidem cum brevi præloquio.

Ad No-

Ad Nobilissimum pium & magnæ spei juvenem,

D. EPEVM ab AYLVA

bonarum literarum & artium studiosum.

NEgare non potes, nobilissime *Aylva*, vulgi judicio nobilitatem quasi capite censam fieri, si studia colantur. Spernitur vulgo omnis eruditio, & si pauculos quosdam erectioris animi excipias, valet illud, *Nil nisi Cecropides.* Non postrema corruptæ Reip. nostræ causa contemptus doctrinæ est, inquit alicubi magnus Lipsius. Quis è nostra juventute legitime instituitur in literis? Quis oratores aut philosophos tangit? quis historiam vel primoribus labris libat, illam rerum gerendarum quasi animam? Præcipitant enim parentes vota sua & pueros vix septuennes protrudunt ad juris scientiam. Scilicet omnibus artibus antistat spes lucri & formosior est nummus auri, quam quicquid uspiam est sacræ aut exoticæ eruditionis. Ex hoc numero deinde veniunt ad gubernacula reipublicæ, non virtute, non eruditione, sed favitoribus & suorum potentia subnixi. Non penetrabo altius in hoc confusionum nostrarum pelagus. Te potius miror, qui maximi parentis tui, Academiæ nostræ vigilantissimi curatoris, æmulus, viam virtutis & veræ doctrinæ constanter calcas. Namque in ista fortuna inculpatam & ab omni pravorum contubernio segregem vitam agitas, ab iis quoque alienus, quæ hodie, ut mores mali sunt, morum larvâ seculi licentia velavit. Latinis, Græcis & Ebraïcis Musis non perfunctorie & propter viam litasti, sed ea in hoc linguarum stadio fecisti spatia, ut non solum ministerii & supremorum in re literaria titulorum candidatos, sed & ministros & Doctores quamplurimos in ruborem dare possis. Logicam quoque illam ingeniorum limam & cotem, sic excoluisti, ut in publicis disputationibus, jam respondentis, jam opponentis partes obeuntem non sine admiratione sæpe audiverimus. Istis fundamentis jactis, excelsum illum animum ad reliquas philosophiæ partes, & nominatim divinam

Mathe

Mathematicam, nec non ad Historiarum studia applicasti. Memini me non ita pridem ex reverendo viro, D. GUL. AMESIO hospite tuo audire, cum de te sermo obiter incidisset, se nullum istius ætatis novisse unquam, qui vel majores omni προπαιδείας parte progressus fuerit, vel majori cum judicio de re literaria & Historica disseruerit. Atque hæc non tam eo dico, ut te laudem, quam ut alios, quibus nec ingenium nec discendi commoditas defuit, ad exacti temporis calculos vocem. Te admodum adhuc adolescentem breviculi temporis plusquam de decumana industria omnium doctrinarum, quæ ad singularum facultatem προπαιδείαν pertinent, choragio ornavit. Quæ singula quibusdam egregiis ingeniis mirari solemus, ea tu consecutus es universa. At quanta illorum turba est, qui, licet annos aliquot in Acad. vixerint, ne unius quidem linguæ vel artis scientiam sibi comparavêre! Et tamen ea est seculi nostri felicitas, is Academiæ nostræ status, ut nihil aliud quam suam desidiam accusare possint. Tu vero, nobilissime adolescens, qui tam præclare cœpisti, perge constanter, & porro annitere, ut quibus genere antistas, virtute quoque & doctrina antecellas. Erit aliquando, cum in te vel religiosum & eruditum Consiliarium Respublica, vel Senatorem Curia, vel celebrem Professorem Academia habebit. Cur enim hoc postremum non adderem? Scio enim tuum ingenium ad quietem & secessum aurigari. Cum Diodorus Lipsio professoriam linguam objectasset, hoc responsum maximo viro expressit, *Vtor ea, nec cum infamia aut damno Bataviæ vestræ utor. Facio quod ante me NOBILES imo PRINCIPES viri.* Et tu mihi libenter largieris, opinor, beatiorem in Academia quam Republica, prout nostræ jam res eunt, vitam agitari. Sed mittamus ista, & vide mihi, quæso, quantis in tenebris prisci interpretes & commentatores vixerint, quoties vocum ambiguo aut librariorum sphalmatibus decepti ab originarii textus tramite diverterint. Psalmo cx. ita infit David, עַמְּךָ נְדָבוֹת בְּיוֹם חֵילֶךָ Ps. cx.
בְּהַדְרֵי קֹדֶשׁ מֵרֶחֶם מִשְׁחָר לְךָ טַל יַלְדֻתֶךָ Ad quem locum ut & universum hunc Psalmum erudite disseruit reverendus Revetus, Simplicissima interpretatio ista est, *Populus tuus [erit populus] spontaneitatum* (id est summe spontaneus, voluntarius) *in die exercitus tui* (illo tempore quo exercitum tuum id est Apostolos & alios Euangelii præcones in orbem terrarum emittes) *in ornatibus sanctitatis*

* ad verbum nativitatis tuæ. Ita juventus pro juvenibus, Effera juventus, princeps juventutis, &c.

tatis (id est vitæ sanctitate) *Ex utero aurora tibi* [*erit*] *ros* **natorum tuorum*. hoc est, filii tui, credentes, tanquam ros tibi nascentur, veluti ex aurora, tanquam utero. Sicut ros ex aurora id est aëre matutino veluti ex utero nascitur; in guttas innumeras dispersus, ita electi tui ex prædicatione Euangelii maximo tibi numero nascentur. Quid Lxx? *μετὰ σοῦ ἡ ἀρχὴ ἐν ἡμέρᾳ τῆς δυνάμεώς σου, ἐν ταῖς λαμπρότησι τῶν ἁγίων σου. ἐκ γαστρὸς πρὸ ἑωσφόρου ἐγέννησά σε.* Quæ sic convertit vulgatus; *Tecum principium in die virtutis tuæ in splendoribus* (August. splendore) *sanctorum. Ex utero ante Luciferum genui te.* Valde sudant Interpretes ut ostendant hanc versionem cum originali textu concordare. Omnia invertunt, pervertunt, mutant quadrata rotundis, nec tamen proficiunt hilum. Bellarm. textum Ebræum in hunc modum corrigit, עִמְּךָ נְדָבָה בְּיוֹם חֵילְךָ בְּאוֹרֵי קֹדֶשׁ מֵרֶחֶם מִשְׁחַר יְלִדְתִּיךָ ubi præterquam, quod in ipsas quoque consonantes (vocales enim de facili solicitant) imperium sibi vindicavit, duas quoque insuper voces לְךָ כֹּל eliminavit. Vide Rivetum & Joh. Tarnovium exerc. Bibl. pag. 119. Edit. 3. Sed operæ erit pressius insistere huic lineæ, & utrumque textum adversis frontibus componere.

vide clavem Script. in principium.

Tecum principium] Lxx: *μετὰ σοῦ ἡ ἀρχὴ*. Ebr. עִמְּךָ נְדָבוֹת Demus legendum עִמְּךָ *tecum*. quomodo נְדָבוֹת per *principium* reddi potest? Hic aqua omnibus Pontificiis hæsit. Vox *ἀρχὴ*, Græcis & *principatum* & *principium*: Vox Ebræa נדבות neutrum significat. De *principio* nullus unquam sic depuduit, id ut assereret. Et tamen hanc notionem, quæ maxime aliena est, Latinus Interpres elegit. De *principatu*, persuadere quidem satagunt Genebr. & alii, sed frustra sunt. Conjugatum נְדִיבִים principes quidem significat, q. d. *εὐεργέται*, at נדבה principatum significare nullo uno testimonio hactenus ostensum est. Sed ut demus significare *ἀρχὴν* id est principatum, quid tum fiet voci Latinæ *principium*? Bellarminus ait posse sic exponi, *tecum est principium primum omnium rerum, quia tu es in patre & pater in te.* August. col. 1283. *Quodlibet pone principium, Si ipsum Christum, potius diceretur, tu es principium, quam tecum principium. Cum sit principium & pater, de quo unigenitus filius, in quo principio erat verbum, quia verbum erat apud Deum. Quid ergo? Si & pater principium, & filius principium, duo sunt principia? Absit. Sicuti enim*

pater

pater Deus & filius Deus & tamen non duo dii sed unus deus: sic pater principium, & filius principium. Pater autem & filius non duo, sed unum principium, — Tunc videberis quomodo tecum principium. Non enim & hic non tecum principium. Non enim cum dixisti, Ecce itis quisque ad sua, & me solum relinquitis, sed non sum solus, quia pater mecum est. *Et hic ergo tecum principium. Dixisti enim & alibi,* Pater in me manens facit opera sua. *Tecum principium nec unquam à te separatus est pater.* Verbo. Tecum principium dupliciter exponitur. 1. tecum, o Fili, est pater qui Johan. 1.1. vocatur principium, ipso quoque Cyrillo interprete. 2. Tecum, o Pater, est filius, qui Joh.8. principium vocatur. Vide Lyram. Has interpretationes non solum Græco & Ebræo sed & Latino textui adversari, omnes illi Pontificii agnoscunt, qui τὸ *principium* pro principatu positum contendunt, ut Sa, Genebr. Bell. & alii. Genebr. ἀρχὴ *hic principatum significat, non principium, id est patrem; licet Latini fere reclament. Ergo, inquit, tecum principium, id est obtinebis principatum.* Bellarm. *tecum erit principatus manifestus.* Vidit hoc inter Latinos Tertul. adversus Hermogenem, *possum principium*, inqvit, *aliter interpretari, non abs re tamen. Nam & in Græco principii vocabulum, quod est* ἀρχὴ, *non tantum ordinativum, sed & potestativum capit principatum. Unde & ἄρχοντες dicuntur principes, &c.* Necdum ullum testimonium audivimus, quo hæc nova significatio vocis Latinæ probetur. Ammian. lib. 25. *collecti duces exercitus, advocatisque legionum principiis, &c.* Hic per principia principes intelligunt interpretes, quomodo Vegetius quoque sæpe ea voce usus est. Sed nondum principatum habemus. Non celabo. Sulpicius Severus lib. 1. pag. mihi 12. *dictumque responso Domini est, duos in his populos prænuntiari & majorem minoris* (ita enim putarim legendum pro *minori*) *subdendum esse principio.* Expressit illud Mosis, *major serviet minori.* Cæterum quis sibi persuaderi patietur, Latinum Interpretem hic ea notione vocem *principium* accepisse, qua nusquam alibi. Non certe Lovanienses, qui locum hunc sic interpretati sunt, *met u ist beginsel in den dach van uwer cracht.* Non Arias Montanus, qui præfatione in Biblia Interlin. Vulgatum interpretem arguit, quod ambiguitate vocis Græcæ deceptus *principium reddiderit, cum vertendum fuerit, principatus.* Hanc tamen *principatus* notionem Ebræo non convenire hoc ipso testatus est, quod in ipso textu נדבות *devotiones*

 red-

reddiderit. Quanto satius fuisset, Hieronymo aures subſtringere, qui voces Ebræas ſic reddidit, *Populi tui ſpontanei erunt.*

Ex utero ante luciferum genui te.] Quaſi in Ebræo eſſet מֵרֶחֶם מִשְׁחָר יְלִדְתִּיךָ / vocibus duabus לְךָ טַל in exilium ire juſſis. At ut cætera tranſeam, non ſolum Chaldæus, ſed & Aq. Symm. & v. editionis author יְלִדְתִּךָ legerunt. Interpretes qua veteres qua recentes, ſi pauculos excipias, ex hoc loco Chriſti Deitatem & æternitatem probarunt. Bell. *Ex voce* genui *probant ſancti patres efficaciſſime Chriſti Deitatem. Nam ſi creatura eſſet, non poſſet dici genitus ex utero. Nemo enim dicit ſe genuiſſe ex utero domum vel ſcamnum, neque Deus unquam dixit ſe genuiſſe ex utero cælum aut terram. Porro per uterum intelligitur eſſentia Dei ſecreta & intima.* Hæc Bellarm. cui objici poſſet locus Jeſa. 46. 3. ubi *vulgatus* ita legit, *Audite domus Jacob, qui portamini à meo utero, qui geſtamini à mea vulva.* Quæ B. Luth. ſic convertit, *die ghy van my inden lyve gedragen wert, ende my in der moeder legget.* An hic quoque רחם intimam & ſecretam Dei eſſentiam ſignificabit? An ergo & domus Jacob ex Dei eſſentia genita eſt? Abſit. Quid tamen ad hunc locum dicent Pontificii? Illi ſe torquent. Nos uno verbo dicimus, interpretationem laborare. Neque enim in originario de utero Dei ſermo eſt, הַנְּשֻׂאִים מִנִּי רָחַם *qui bajulamini ab utero,* הָעֲמֻסִים מִנִּי בֶטֶן *qui portati* [eſtis] aut portamini *à matrice.* Ita Pagn. Arias, Junius & alii. Quis unquam fando audivit, affixa antecedere ſuum nomen? à meo utero; à mea vulva, hoc eſſet מִן רַחְמִי & מִן בִּטְנִי / Quid ergo? Jod in מִנִּי eſt paragogicum, ideoque à LXX. quoque neglectum, *οἱ αἰρόμενοι ἐκ κοιλίας, καὶ παιδευόμενοι ἐκ παιδίου.* Dicit ergo, ſe eos bajulaſſe ſicut mater puerulum bajulat & portat, idque à prima eorum origine, ex quo, perruptis materni uteri carceribus, hunc aërem hauſere. Sed redeamus ad Pſalmum. Iidem interpp. ex iſtis verbis *ante luciferum genui te,* Chriſti æternitatem probarunt. Bellar. *Hinc ſignificatur æternitas filii, qui genitus fuit ante luciferi creationem, ac per hoc ante omnes creaturas. Sed poſuit nomen Luciferi, quia & ipſe eſt Lucifer quidam increatus.* Genebr *Quemadmodum per, ex utero, divinam generationem & identitatem ſubſtantiæ ſignificarunt, ita per,* ante luciferum, *æternitatem divinæ iſtius generationis.* Per Luciferum autem alii ſolem, alii, ſtellam veneris, alii, primum angelum

gelum intellexêre. Quicquid sit, Christū ab omni æternitate ex substantia patris sui genitum esse, articulus fidei est. Sed hoc loco istud mysterium tractari, articulus fidei non est. Quin potius, eum locum huc velle trahere, crassa inscitia est. Hieronymus, ubi tritam illam de ossibus aridis apud Jezech. 27. expositionem non putat esse literæ cogruentem, sed ænigmaticè Prophetam eo modo mortuam populi spem excitasse, hæc subjungit. *Qui autem aliter interpretantur, ista non debent nobis facere invidiam, quod istum locum aliter exponentes, resurrectionem negare videamur. Scimus enim multo robustiora testimonia, & in quibus nulla possit dubitatio reperiri.* Et paulo post, *Ex quo perspicuum est nos non resurrectionem negare, sed hæc non scripta de resurrectione contendere.* Eodem modo & ego semel hic protestor. Æternam Filii Dei Deitatem non nego. Sed hæc ad istum articulum non pertinere contendo. Vidimus Bellarminum, ut vulgatæ Interpretationi patrocinium præstet, puncta & consonas mutasse, vocesque duas ejecisse. Genebrardus, subtilior artifex, voces Ebræas ut solicitet, non putat committendum. Namque istis versionem vulgatam plane respondere asserit. *Septuaginta*, inquit, *sensum duntaxat secuti sunt, idque fidissime & prophetice. Non quod aliter legerint, quam nunc habeat veritas Ebraica* (cur huic Professori patientiam non præbuisti Bellarmine? Sed videamus.) *Ros metaphorice notat suavitatem & hilaritatem, ut cum nos dicimus*, flos, & aliquem esse in flore ætatis. *Est ergo sensus facilis & perspicuus. Ex utero (meo id est substantia) ab aurora (ab auroræ ortu) tibi est ros adolescentiæ tuæ. Tu eras ex utero meo & mea substantia, in rore adolescentiæ, ab ipso Luciferi ortu. Tu jam eras in flore juventutis, vel in suavitate & dulcedine adolescentiæ. Tu jam eras natus magna mea voluptate.* Paulo post subjicit ista, *Non aliene etiam aliqui* (inter quos & Aug.) *de temporaria Christi nativitate. Ex utero*] *Virginis, non è semine humano. Ante luciferum*] *mane summo. Genui te.* Quæso te, Genebrarde, quid, tum fiet istis vocibus, quas fateris in Ebræo esse, *tibi ros adolescentiæ tuæ?* An cum nasceretur ex virgine jam tunc in flore ætatis erat Christus qua homo? si prior illa tua expositio genuina est, quomodo hæc non aliena erit? Aut si hæc aliena non est, quomodo illa non potest non esse aliena? Non licet nobis in scripturarum interpretatione tam esse disertis. Non nego unius loci probabiles sæpe esse duas vel tres ex-

expoſitiones. ſed cum de una expoſitione certo conſtat, cæteræ non poſſunt non eſſe alienæ. Atqui antea priorem illum ſenſum perſpicuum eſſe dixeras, & in noſtros, quos Gnoſticos pro tua manſuetudine appellas, deſtomachatus fueras quod ab iſta interpretatione ſecedentes varia expoſitionum portenta huc convectarent. Noſtrorum interpretatio an portentoſa ſit, eruditi judicent. Quin potius portentoſa ſunt illa Maldonati, qui perruptis omnis pudoris clathris hæc chartis illevit, *Deo tribui vulvam metaphorice, ut intelligamus in generatione æterna filii fuiſſe quodammodo Hermaphroditum id eſt virum & mulierem.* Ἑκὰς ἑκὰς ἐστὲ βέβηλοι Non ſic loqui auderent qui muſas colunt modeſtiores. Bellarminus poſtquam de æterna generatione locum expoſuiſſet, hæc ſubjicit, *Auguſtinus aliam addit explicationem minus principalem, quod vid. David Chriſto Filio ſuo ſecundum carnem dicat, Ego genui te ex utero Virginis Mariæ, filia mea, antequam Lucifer oriretur id eſt media nocte. Tertull. quoque in Marcionem lib. 5. exponit de partu virginis, ſed tribuit Deo illud*, genui te, *hoc modo, Ego Deus pater genui te ex utero virginis, nocturno tempore, antequam lucifer oriretur.* Quo loco autem iſtas interpretationes habeat, altum ſilet. Adi jam ad pag. 127. ubi cenſuram B. Lutheri leges. Mihi tollenda jam manus de hac tabula. Ad alia accingamur. Pſ. CXXVIII. יְגִיעַ כַּפֶּיךָ כִּי תֹאכֵל *laborem enim manuum tuarum comedes* id eſt cibum labore manuum tuarum partum. Aq. — κοπων ταρσῶν σου. Symm. & v. editio, χειρῶν σου. Lxx. τοὺς πόνους τῶν καρπῶν σου φάγεσαι Optime, niſi quod ambiguè. Latinus, *labores fructuum tuorum comedes.* Peſſime. Hoc patet illis, qui ad fontes adire poſſunt. Quid enim commune eſt fructibus cum manibus? Καρπὸς Græcis non ſolum fructum, ſed & ἄρθρον τῆς χειρὸς καὶ βραχίονος id eſt juncturam manus & brachii ſignificat. Hinc compoſita illa, περικάρπιον, μεσοκάρπιον, προκάρπιον. Hinc ſynecdochicè totum manum ſignificat. Pro palmâ eadem voce uſi ſunt Lxx. 1. Sam. 5. ἀμφότεροι οἱ καρποὶ τῶν χειρῶν αὐτοῦ πεπτωκότες ἐπὶ τὸ πρόθυρον. Ex collatione Græcorum interpretum B. Theodoretus odorari potuit, Lxx. per illam vocem οὐ τὴν ἐπικαρπίαν, ἀλλὰ τὸ μόριον τῶν χειρῶν intellexiſſe. Vulgatus quoque interpres hic non aberravit. Sed patres fere alteram illam pejorem ſequuntur. Cave ergo hic ſequaris Auguſtinum, plenis velis in Allegoriarum freto navigantem. Diſtinguit ſubtiliter inter labores fructuum, & fructus laborum. *Interim modò* inquit

Pſ. CXVIII 2.

quit, *labores fructuum, postea fructus laboris. Manducabunt labores fructuum, qui euntes ibant & flebant, mittentes semina sua. Quanto jucundius manducabunt fructus laborum, qui venientes venient cum exultatione, portantes manipulos suos?* Pſ. XVII. 14. שָׂבְעוּ בָנִים ſaturantur filii. LXX. ἐχορτάσθησαν * υἱῶν. *ſaturati ſunt filiis.* Auguſt. *ſaturati ſunt porcinâ*, quod ſic explicat, *ſaturati ſunt immunditia, conculcantes margaritas ſermonum Dei.* Euthymius, *ſaturati ſunt porcis.* quamvis paulo aliter explicet, *Saturati ſunt immunditiis, conſumpto nim. patrimonio ac bonis omnibus, in varias voluptates.* Notat quidem uterque, aliquos pro *porcina*, filios legere, natamque varietatem interpretationis *ex ambiguo Græco*, ut loquitur Aug. vel ut Euthymius, & quidem melius ſcriptorum vitio, quia τῶν υἱῶν & ὑῶν confuderint, at neuter, utra genuina lectio ſit & in textu retinenda, vel auſus fuit vel potuit aſſerere. *Ajunt, perhibent, videtur*, inquiunt. Hoc vero eſt alienis oculis videre & mentis ſuæ clavum aliorum manibus committere. In Pſalt. quoque Rom. eſt *porcina*, ut & apud Arnob. & Apollinarius in metaphraſi habet πλησθέντες παίδων. Sed & illam meliorem lectionem, *ſaturabuntur filiis* non melius explicat Auguſt. *Filios*, inquit, *opera intelligimus*, *Et ſicut bona opera bonos filios, ita & malos mala.* Hoc ergo vult, ſenſum eodem redire. Nam malis operibus ſaturari, quid aliud eſt, quam immunditia ſaturari? Adi & Epiſt. LIX. Auguſt. quæ ad Paulinum. Sed & iſta interpretatio, præterquam quod ſine neceſſitate ex filiis opera faciat, nullo fulcimine nititur. Sic enim legunt Ebræi, *ſaturantur filii.* Ita & Symm. Pagn. Arias. Qui ergo legerunt *porcinâ*, videntur in Græco habuiſſe * ὑείων, qui *porcis*, ὑῶν. Reſpexit proculdubio ad hanc Græcarum vocum paranomaſiam Auguſtus, qui, narrante Macrobio, cum audiviſſet inter pueros quos in Syria Rex Herodes infra bimatum juſſerat interfici, filium quoque ejus occiſum, melius eſſe ajebat, Herodis porcum eſſe quam filium. Pſ. XXXIX. 6. ubi Ebræi legunt *palmares dediſti dies meos*, & LXX. * παλαιστὰς ἔθου τὰς ἡμέρας μου, Hiero. *breves.* Vulg. *menſurabiles.* Vetus Latina, *veteres poſuiſti dies meos.* Hic multa habet Auguſtinus de veteri & novo, Sed decepit omnes librarius, qui pro παλαιστὰς ſcripſerat παλαιάς. Vetuſtum ſphalma, ac proinde non mirum, ſi longe lateque ſe diffuderit. Nam & Pſalterium Rom. & Arabicum & Æthiopicum & Ambroſium & Appollinarium in partes vocant annotatores ad Biblia Ro-

Pſalm. XVII. verſ. 14.

* Ita Baſileenſes cod. & Regia, & Francof.

* Ita & Edit. Romana legit.

Pſ. XXXIX. 6.

* Ita Reg. Baſil. Francof.

Romana. *Prior scriptura*, inquiunt, *est παλαιάς, postea additum* σ *παλαιστάς.* Ergo pro bestiis habent doctissimos istos Interpretes? Nam quæ literarum similitudo est inter טפחות & quamcunque vocem, quæ Ebræis *veteres* significet? טפח extra controversiam παλαιστή. Cur ergo dubitamus an ita scripserint? Quemadmodum autem Ebræum טפחות ἐλλειπτικῶς ponitur, pro ימי טפחות dies palmorum id est palmares: ita & παλαιστὰς dixerunt pro ἡμέρας παλαιστῶν id est παλαιστιαίας. παλαιστή, παλαιστὴς, δοχμὴ δακτυλοδόχμη, synonyma sunt, & significant μέτρον τεσσάρων δακτύλων, διάστημα τετραδάκτυλον. Quod autem quidam Interpretes, inter quos Symmachus & B. Chrysost. spithamæ meminerint, scire licet palmum vulgo distingui in minorem & majorem. De minore diximus. Major tres minores continet. Sed is Ebr. non טֹפַח sed זֶרֶת dicitur, tum alibi tum 1. Sam. 17. 4. ubi tamen vulg. *palmum* reddidit, majorem intelligens. Sed hic rursus vocis Græcæ ambiguitas quibusdam imposuit. Cum enim παλαιστὴς luctatorem quoque significet, nonnulli παλαιστὰς inpretati sunt q. d. παλαιστρικάς. Chrysost. ἄλλ☉ δ' ἂν εἴποι παλαιστὰς εἰρῆσθαι τὰς τῶν ἀνθρώπων ἡμέρας, διὰ τὸ πεπληρῶσθαι πάλης καὶ ἀγῶν☉ *eo quod pleni sint lucta & agone.* Euthym. *Ecce laboriosos posuisti dies meos, certaminis ac pugna plenos.* Vnde in Basil. editione vox ea reddita per *pugiles. pugiles posuisti dies meos.* Plausibilis interpretatio, sed quam vox Græca hoc loco, quia interpretamentum est Ebræi טפח / plane aspernatur. Ps. XXXI. 16. *In manibus tuis* עִתֹּתָי *tempora mea* sc. sunt. LXX. ἐν ταῖς χερσί σου οἱ κλῆροί μου. Vulgata, * *in manibus tuis sunt sortes meæ.* Hic multa de sortibus apud Interpretes legas. Aug. postquam primo de sorte in genere, deinde de sortitione Apostolorum dixisset, *Sortes*, inquit, *quantum ego existimo, gratiam dixit, qua salvati sumus. Et quare sic vocat gratiam Dei? Quia in sorte non est electio, sed voluntas Dei. Nam ubi dicitur, iste facit, iste non facit, merita considerantur. Et ubi merita considerantur, electio est, non sors. Quando autem Deus nulla merita nostra invenit, sorte voluntatis suæ nos salvos fecit, quia voluit, non quia digni fuimus. Hæc est sors.* Piget cætera adscribere. Prolixa enim sunt. At genuina lectio erat καιροί μου. Hoc agnoscunt Genebr. Bellarm. & alii. *Non desunt antiquæ versiones*, inquit, Bellar. *ex Græco, quæ habeant, tempora mea. Sic certe legitur in officio Missæ non semel & in Psalterio Ecclesiæ S. Petri Romæ.* Genebr.

Ps. XXXI. 16.

* Lovan. In uwe handen zijn mijn avontuyren.

Hebr. *Psalterium Ebr. & Romanum & forte 70. pro* κλῆροι *habebant* καιροὶ. Ps. XLIV. 13. לא רבית במחיריהם *non multiplicasti* (auxisti, subaudi *rem*) *pretiis eorum*. nulla enim tibi dederunt. Est ergo in antecedentibus catachresis vocis *vendendi*, cui similis illa *emendi*, Jesa. LV. I. *Emite absque pecunia*. LXX. reddiderunt, οὐκ ἦν πλῆθος (Theodotio, πλεόνασμα) ἐν τοῖς ἀλλάγμασιν αὐτῶν. quod vulg. convertit, *non fuit multitudo* (scil pretii, non auxisti rem legerunt רבית) *in commutationibus eorum*. hoc est, in alienatione & venditione. In venditione enim commutantur merces & & pretia. Ita legunt & exponunt Hiero. Ambros. Chrysost. & Theodoretus. Quid ergo visum Augustino, locum ita citanti? *Et non fuit multitudo in jubilationibus eorum*. quod ita porro exponit, ut, queratur Psaltes, persecutionis tempore non remansisse multos in Ecclesia, qui Domino in officiis divinis celebrandis jubilarent. Scilicet Græci codices jam olim hic pro ἀλλάγμασι legerunt ἀλαλάγμασι, quam mendosam lectionem expressit & Editio Wecheliana, & Complutensis. Lectionis istius & Euthymius meminit, & de vociferationibus hostium & clamore bellico exponit. Qui Ebræa legere didicit, videt quam alienæ ab Ebræa veritate istæ expositiones sint. Cæterum quid proprie sit ἀλαλάζειν & ἀλαλαγμὸς, docet Hilarius ad Ps. LXV. I. Ἀλαλαγμὸς, *quem Latine Jubilum ponunt, significat vocem exercitus prælianțis, aut in concursu proterentis hostem, aut successum victoriæ exultationis voce testantis*. Vide sequentia, & Bezam in appendice ad Marc. v. 38. Ps. XCII. II. *senectus mea in misericordia uberi*. Ita vulg. At Ebr. בשמן רענן / LXX. ἐν ἐλαίῳ πίονι. *oleo pingui*. Non dubium quin vulg. legerit ἐλέῳ. Nec refragantur Bellar. & Genebr. *Noster interpres*, inquit, Bellar. *videtur legisse*, ἐν ἐλέῳ. Ps. CXIX. 28. דלפה נפשי מתוגה *stillavit anima mea præ dolore*. Vulgata Latina. & August. *dormitavit anima mea præ tædio*. At quid commune est dormitationi cum stillatione? LXX. scripserant, ἔσταξε, *distillavit* atque ita legerunt & Ambrosius & Origenes: at imperita manus illud in ἐνύσταξε deformavit. *Non est improbabile*, inquit Bellarm. LXX. *vertisse* ἔσταξε, *& postea errore librariorum factum esse* ἐνύσταξε. *Certe S. Ambros. utriusque lectionis meminit. In Ebræa autem nulla literarum similitudo est inter destillavit & dormitavit*. Hæc ille; quem si roges, cur ergo locum istum non correxerint, non aliud responsum feres, quàm illud Lucæ Brug. *Romani correctores non*

Ps. XLIV. 13.

Psalm. XCII. vers. II.

Psalm. CXIX. vers. 28.

Locus alius ejusdem Psalmi.

censuerunt locum esse corrigendum. Ibidem litera Num, *Anima mea* בכפי *in manibus meis semper.* Hanc locutionem exposuimus supra pag. 422. Kimchi, אֲנִי בְּסַכָּנוֹ תָּמִיד versor assidue in periculo. Quod enim in manus superficie gestatur, vel lapsui vel direptioni expositum est. Lxx. ἡ ψυχή μου ἐν ταῖς χερσί μου διαπαντός Atque ita legit vulg. Librarii cum phrasin illam non intelligerent, τὸ μου in σου mutarunt. At ita in omnibus, quos ego quidem inspexi, codicibus legitur. Ita legerunt August. Ambros. Hilar. Ita Psalt. Romanum. Ita Apollinarius,

ἦτορ ἐμὸν παλάμῃσι διαμπερὲς αἰὲν ἔχω.

August. ibidem, An forte ita dictum est, anima mea in manibus meis semper, tanquam eam vivificandam offerret Deo? ut alibi, Ad te levavi animam meam. Ps. cxxxii. 15.

Ita & Theodoretus, Euthymius, Cassiodorus & alii. Augustino tamen & Ambrosio de meliori lectione suboluit. *Quidam codices habent*, inquit, *in manibus meis*, *plures*, tuis. *Et hoc quidem planum est. Justorum enim anima sunt in manu Dei. Anima vero in manibus meis, quomodo intelligatur, ignoro.* Quod ignoravit Augustinus, explicuit Hieronymus, inquit Genebr. qui & illud subjungit, Nempe multa ignorantur à linguarum imperitis, quæ periti liquido intelligunt. Ps. cxxxii. 15. *Benedicendo benedicam* צֵידָהּ / Pagn. Arias, *esca ejus.* Lxx. θήραν quod Latinus interpres reddit, *venationi ejus.* Sed ut טֶרֶף *raptum*, ita & צַיִד (per synecdochen) quemlibet cibum significat. Hinc teste Hiero. cæteri Interpretes Græci uno ore ἐπισιτισμὸν id est cibaria, vel σιτάρχια interpretati sunt Vulgatæ Latinæ author, August. Prosper, Ambos. Cassiodorus Apollinarius, Hilar. & alii legunt, *viduam ejus benedices.* Ita & Psalterium Romanum & Gallicum. B. Calvinus in comm. existimabat, primitus scriptum fuisse *victum*, hinc *vidum*, hinc denique *viduam* factum. Hanc conjecturam Bellarm. calumniam vocat, nescius eandem Melchioris Cani esse de locis Theol. 2. 15. Lubens tamen dederim, hujus lectionis originem altius petendam esse. nonnulli codices Græci, qualibus S. quoque Chrysostomus usus est, legerunt χήραν, uti contra Psal. 89. pro χρόνου legebant θρόνου. Genebr. *Græci θήραν. Sed noster, inconsulta veritate Ebraica, legit χήραν, quia mox sequebantur pauperes. Utrosque enim solet Scriptura conjungere.* Quicquid ergo hic disserit Augustinus de viduis, quicquid superstruit isti assertioni, universam Ecclesiam esse unam viduam, quicquid denique hic porro ἀλληγορεῖ, non alio fundamento,

quam

quam indocti descriptoris peccato nititur. Atque hic mirari jubet insignem Pontificiorum pertinaciam, cujus patronum agit Bellar. *Verum quidem est*, inquit, *in Ebræo non haberi* viduam, *sed victum, neque ullam esse similitudinem literarum, ob quam suspicari quis possit, illos scripsisse*, * *viduam: sed in Græco idiomate magna similitudo literarum est inter* χήραν & θήραν. *Igitur vel in Ebræo mutatus est textus* (serione an joco Bellarmine?) *vel in Græco textu facta est corruptio, vitio scriptorum, quia unam literam legerant pro alia.* Hoc erat. Cur ergo hoc sphalma non sustulistis? Cur Lovanienses in sua versione illud retinuere? *Quia usus obtinuit*, inquit Bell. *ut legeretur* vidua, *non est ullo modo mutanda. cum à veneranda antiquitate ortum habuerit.* Ab antiqua inscitia dixisses verius. Alia mens Cano fuit, qui postquam de hoc loco egisset, ista subjungit, *Hujusmodi menda gravi ratione & prudenti consilio corrigi possunt.* Si quicquid usu & longa annorum serie obtinuit, mutare nefas est, ne venerandæ antiquitati convitium fiat, cur ergo correctores Romani, quorum tu quoque Bellarmine, pars magna fuisti, tot inveterata sphalmata sublatum ivêre? Si tam pervicaces sunt in corrigendis istis minutulis, de queis inter omnes constat, quid circa majorum correctionem ab ista sede expectandum est? Illud exciderat. in Edit. Basileëensi pro θήραν legi θύραν, portam Joel. 1. 17. נָשַׁמּוּ אֹצָרוֹת *vastati sunt thesauri.* Non est dubium, quin LXX. verterint ἠφανίσθησαν θησαυροί. At in Aldinis legitur σαυροί, quod interpretantur, *vastati sunt lacerti.* In Basileënsibus anni 1550. & 1572. ταυροί, quod Latinus interpres reddidit, *vatasti sunt tauri.* Non dubitavit de hujus lectionis veritate corrector, quia precesserant δαμάλεις, *vitulæ.*

At pro ea quoque in Ebræo est פְּרֻדוֹת *grana. computruerunt grana sub glebis*, Jes. 3. 13. נִצָּב לָרִיב יְהוָה *stat ad litigandum* Dominus. Lutherus, Aber der HERR stehet da * zur rechten; Belgicus interpres, mendo isto deceptus, *de* HEERE *staet daer ter rechterhand*, Non minus fœdum lapsum ad Job XI. deteximus, Vide supra pag. 421. Exodi 38. 8. בְּמַרְאֹת *ex speculis mulierum, &c.* Speculum ita dictum à ראה *video*, quod priscis erat *specio*. In marginalibus annotationibus ad Biblia Belgica, queis Nicolaus Biestkens nomen dedit, ex Castalione citatur hæc versio; *van der vrouwen wacht-toornen*, quasi illud *speculis* esset à singulari recto *specula*. Adeo periculosæ plenum opus aleæ

* אַלְמָנָה

Iesaiæ III. 13

* mensose; pro zu.

eſt, verſionem ex verſione adornare. Ad ſingulos verſus imo & voces conſulendi fontes ſunt. Hujus quoque loci eſt celebris ille locus Joh. XXI. *Si eum volo manere.* Græce, ἐὰν. At una literula C addita, unde nata hæc lectio, *ſic eum volo manere*, quam portentoſas expoſitiones Interpretibus extorſit! Sed de hoc loco dicemus prolixius ſuo loco. Et jam opinor, illud probavi, ne ipſas quidem verſiones tuto & utiliter ab erudito viro ſemper legi poſſe, niſi aliqua originalium linguarum peritia inſtructus ſit. Deſino itaque, & te, nobilium juvenum doctiſſime, ſummo iſti Numini commendo, penes quod poteſtas eſt

Johan. XXI.

Tuique miſque & omnium mortalium.

Pſ. CXI 2. Magna ſunt opera Domini, exquiſita in omnes voluntates ejus.] Iterum poſui verba vulgati, quæ ex iſtis Græcis tralata ſunt, *μεγάλα τὰ ἔργα κυρίου, ἐξεζητημένα εἰς πάντα θελήματα αὐτοῦ.* Hunc locum allegat Magiſter Sententiarum lib. 1. Diſt. XLV. lit. G. Lubet autem hic adſcribere cenſuram eruditiſſimi Theologi L. Danæi. Sic ergo ille, Super malo fundamento ſtruit malam molem iſte. Perperam enim ille Pſ. CXI. 2. locus convertitur. Cum ex Ebræa veritate ſit vertendus, *magna opera Jehova, expoſita omnibus qui delectantur iſtis.* Ergo quod iſti ex hoc loco colligunt, plures eſſe Dei voluntatis (quam voluntatem ſigni vocant) ſpecies, quoniam in Pſalmo illo numero plurali *voluntates* leguntur, inane eſt & falſum fundamentum. Et tamen hoc eſt unicum & hujus, & Thomæ parte prima. quæſt. 19. articulo 11. argumentum. Una eſt igitur voluntas ſigni, ſed illius proponendæ multæ tamen ſunt formæ, phraſes & rationes. Atque eæ etiam duntaxat noſtri ratione, externæ & ad ipſam Dei voluntatem accidentales. Ebræa ſi quis requirat, iſta ſunt, גדלים מעשי יהוה דרושים לכל־חפציהם / Pagni. Arias, — *omnibus volentibus ea vid. indicem.*

Pſ. CXVIII. 27. Ornate feſtum frondibus.] Ita Lutherus. Et citari hoc modo crebro pro concione ſolet in feſto Pentecoſtes. De quo loco erudite diſſeruit cl. vir, Joh. Tarnovius, in Exercit. Bibl. Edit. 1. pag. 114. Edit. 3. p. 379.

Pſ.

Ps. CXIX. 109. Anima mea in manibus meis] vide supra pag. 663. & 873.

Vers. 112. propter retributionem.] Ita vulg. ex Lxx. *δι' ἀντάμειψιν.* Hunc locum producit Cardinalis Bellarm. probandæ isti sententiæ, bona opera mercedem proprie dictam mereri, & ejus gratia debere qvoque suscipi. Carthus. hic quærit, cum propter mercedem operari sit opus mercenarii, non filii aut amici, quomodo dicat David, se propter retributionem inclinasse cor suum, &c. Sed observa, tiro, in Ebræo esse עֵקֶב / *inclinavi cor meum ad faciendum statuta tua in perpetuum,* עֵקֶב / Pagn. *usque in finem.* Arias, *calcem.* Eandem vocem vulgatus interpres hoc ipso Psal. vers. 33. reddidit, *semper*, Lxx. *διαπαντός.* Ubi tamen Pagn. (mirare lector) *propter mercedem*, Arias *mercede.* At illic (vers. 112.) probabiliorem istam versionem fecisset præcedens illud לְעוֹלָם / Confer & expende. Vox Ebræa proprie calcaneum significat. Cum vero calcaneus sit extremum corporis humani & quasi finis, nata est altera significatio, *finis autem*) Positum ergo עקב pro לְעֵקֶב / *in finem*, Chald. vers. 33. reddidit עַד גְּמִירָא ad consummationem scil. vitæ meæ. hic vero, עַד סוֹפָא usque ad finem Lxx. *εἰς τέλος.* Kimchi, כָּל יָמַי *omnibus diebus meis.* Cum ergo ista significatio optime hic quadret, atque adeo ipsi Interpreti vers. 33. probata, quid opus est ad alia hic delabi? Fateor equidem, עקב alibi ocurrere in significatione mercedis, sic dictæ b.) quod in fine operis persolvi soleat, Ps. 19. *in observatione eorum est* עקב *merces magna. ἀνταπόδοσις,* [quomodo & אַחֲרִית usurpatur Ierem, 29. 10. *ut dem vobis* אַחֲרִית וְתִקְוָה *mercedem & expectationem* id est expectatam mercedem & *τέλος* 1. Petri 1. 9.) Sed ibi vox ea aliter exponi non poterat. Sed & admissa hoc loco notione eadem non sequitur quod ille pertendebat. Namque etiam gratuita & nullo officio provocata beneficentia *κατὰ χαριστικῶς* merces & retributio in S. L. appellatur. Quod Luc. 6. 32. appellatur *χάρις*; Matth. v. 46. *μισθὸς* id est *merces* dicitur. Sic & גמל non semper significat retribuere benè vel male, sed & benefacere vel malefacere simpliciter. Prov. XI. *justus* גּוֹמֵל *retribuit* (id est benefacit, Lxx. *ἀγαθὸν ποιεῖ*) *anima sua* id est sibi. Genes. 50. 15. *& reddendo reddet nobis Joseph omne malum* אֲשֶׁר גְּמַלְנוּ אוֹתוֹ Lxx. *ἃ ἐνεδειξάμεθα αὐτῷ*, quomodo loquitur Apostolus 2. Tim. 4.

De justitia 4. 8.

Tim. 4. Ἀλέξανδρος ὁ χαλκεὺς ἐνεδείξατό μοι πολλὰ κακά, *ostendit mihi multa mala*, quod Ebræus diceret, הִרְאַנִי רָעוֹת רַבּוֹת Ps. 116. 7. *quia Dominus* גָּמַל עָלָיְכִי Lxx. ὅτι κύριος εὐεργέτησέ σε. Et Psalm. 13. 6. ᾄσω τῷ κυρίῳ τῷ εὐεργετήσαντί με. Ubi rursus Ebr. est גָּמַל / Ps. cxix. 17. גְּמוֹל עַל עַבְדְּךָ ubi licet Lxx. reddiderint ἀνταπόδος & vulg. *retribue servo tuo*, tamen ipse Genebr. id explicat, *benefac, confer beneficium*. Verba ejus hæc sunt, *Retribuendi verbum etiam de gratuitis usurpatur, nec significat solùm beneficium reddere, sed etiam ultro & liberaliter tribuere & beneficiis prævenire.*

a.) Kimchi ad vers. 33. Ps. 119. postquam rejecisset interpretationem Aben-Ezræ, qui עֵקֶב ׳פי pro mercede acceperat, quod vid. eo esset כדרך שאמרו רז״ל על מנת לקבל פרס hoc est secundum viam seu cum modum de quo dixerunt * Doctores nostri p. m. qui ministrant ea conditione, ut accipiant mercedem, hæc subjiciit לפי דעתי כי פירוש עקב סוף וכן לעולם עקב וכן והוא יגוד עקב בסוף ולפי שהעקב בסוף הגוף אמרו לסוף הדבר עקב id est *mea sic fert sententia*, τὸ עקב *exponendum per* סוף *finis, & sic* לעולם עקב (vers. 112.) & והוא יגוד (Gen. 49.) *Quia vid. calcaneus est in extremo & fine corporis, ideo finem seu extremitatem rei* עקב *dixere.*

* Aboth cap. primo, dictū Antigoni. Ne estote sicut servi qui ministrant principi ea conditione, ut præmium ab eo accipiant. Sed estote, sicut qui ministrāt hac conditione ne accipiant præmium & sit timor Dei super vos.

b.) Ibid paulo post, וגם השכר נקרא עקב בעבור שהשכר סוף המעשה *i. etiam merces vocatur* עקב *quia merces est finis operis.* Adi & comment. ejus ad Ps. xix.

Vers. 173. Vide humilitatem meam,] Ita vulgatus ex Lxx. ἰδὲ τὴν ταπείνωσίν μου. Thod. Ambros. August. hæc de virtute illa interpretantur, quæ superbiæ opponitur. At Ebr. עָנְיִי nequaquam illam expositionem admittit. Ideo Bellar. Genebr. vocem eam per afflictionem & tribulationem exposuere.

Ps. CXXVII. 4. filii excussorum.] Ex Lxx. υἱοὶ ἐκτετιναγμένων. Adscribam eruditissimi Hieronymi censuram, qui Epist. „ 126. ad Marcellam scribens ita infit. Illud quoque de eodem „ Psalmo interrogare dignata es, qui sint, *filii excussorum*. Miror „ te in Hilarii expositione non legisse, Excussorum filios creden„ tium populos interpretari, quod sc. apostolos putaverit eo no„ mine appellatos, quibus in Euangeliis sit præceptum in quamcun„ que civitatem introierint, & non fuerint recepti, excutere pulverem

verem pedum suorum, in testimonium non credentium. Licet tu argute præcaveris, non posse apostolos sub nomine excussorum intelligi, cum sit aliud *excutientium*, aliud *excussorum*. Quia excutientes sunt qui excutiant, excussi vero qui ab aliis excutiantur. Et incongruum esse excussos apostolos accipi, qui magis excutientes debuerint appellari. Hæc Hieron. ad quæ fortassis aliquis Hilarii favitor responderet, illum τὸ *excussorum* accepisse non à recto *excussus* sed *excussor* deflexum. At inane esse hoc subterfugium ille intelligit, qui Græcum ἐκτετιναγμένων considerabit. Pergit Hieron. Quid igitur faciam? tantum virum & temporibus suis disertissimum reprehendere non audeo, qui & confessionis suæ merito, vitæ industria, & eloquentiæ claritate, ubicunque Romanum nomen est, prædicatur, nisi quod non ejus culpæ adscribendum est, quod Ebræi sermonis ignarus fuit. Græcarum quoque literarum quandam aurulam ceperat; sed ab Heliodoro presbytero, quo ille familiariter usus est, ea quæ intelligere non poterat, quomodo ab Origene dicta essent, quærebat. Qui quia in hoc Psalmo commentarium Origenis invenire non potuit, opinionem magis insinuare suam, quam inscitiam voluit confiteri, quam ille sumptam claro sermone disseruit & alienum errorem disertius executus est. Restat igitur ut rursus ad fontem sermonis Ebræi recurramus & videamus, quomodo scriptum sit. Ubi nos habemus, *sicut filii excussorum*, ibi legitur, כֵּן בְּנֵי הַנְּעוּרִים/ quod Aquila, interpretatus est, *sicut filii pubertatum* Symm. & Theod. *sicut filii juventutis*. Sexta, ἠκονημένους, quod nos dicere possumus, *exacuti sensus*, &c. Hæc Hieronymus. August. quoque admodum hic laborat. I. Filii excussorum ipsi sunt filii apostolorum, (apostoli) excussi sunt de manu Dei, tanquam sagittæ, & iverunt longe & totam terram impleverunt. II. Filii excussorum id est apostolorum, qui sic dicti sint ob præceptum de excutiendo pulvere, &c. ut Hilarius. ad objectionem Hieronymi, tunc potius *excutientes* dicendos fuisse, commotius respondet, *Qui excutit, aut se excutit aut aliquid aliud. Si aliquid aliud excutiens est, non excussus. Si autem se excutiat, & excutiens est & excussus. — excutiens, quia excutit se; excussus, quia excutitur à se. Queritur ergo quos excusserint Apostoli? Utique se ipsos. à pedibus enim suis pulverem excusserunt. Sed ait aliquis, non se excusserunt, sed pulverem. Hoc plane calumniose dicitur. Duobus enim modis dicimus aliquid*

quid excuti sive illud quod inde excutitur: sive illud unde excutitur. Nam & excussus est pulvis, dicimus, & excussa est vestis. Quare ergo non dicantur filii excussorum filii apostolorum? Et paulo post aliam expositionem proferens, *Dicimus excuti etiam aliquid, ut exeat inde quod absconditum est. Aliter dicimus, excuti vestem, ut excutiant pulverem. Aliter saccum, ut illud, quod intus latebat, appareat & exeat. Ergo intelligo, quantum possum; filios excussorum, fortasse ipsos apostolos dictos filios prophetarum. Propheta enim clausa sacramenta & operta continebant, excussi sunt, ut inde manifestata procederent.* Et col. 1485. *Excussi sunt propheta & generati sunt apostoli. Quia ergo, excussis prophetis, generati sunt Apostoli, filii sunt excussorum.* De hac autem expositione confidentius sentit col. 1487. *visum est nobis, suggerente, quantum credimus, Domino, filios excussorum Apostolos esse, dictos, filios prophetarum. Quia propheta in ænigmatibus locuti sunt & figuris rerum, tanquam mysteriorum involucris, coöperuerunt intellectum, qui intellectus prodire non potuit ad homines, nisi involucra illa excuterentur. Unde dicti illi filii excussorum, qui de prophetis excussis profecerunt.* Prolixior fui in citandis Augustini verbis, ut de mente ejus lectori plenius constaret. Omnia illa in fumum abeunt, si textus primigenii facem admoveas. Euthymius per filios excussorum, intelligit filios spirituales fidelium doctorum filios, qui à dæmonum captivitate excussi sunt. Sa, *filii excussorum id est excussi, expediti, scilicet validi,* atque ita conciliat cum Ebræo, & versione Hieronymi, *juventutis id est juvenes.* Bellarm. per fil. excussorum intelligit prophetarum & apostolorum, qui tanquam quisquiliæ & rejectamenta, è mundo ejecti & expulsi sunt. Genebr. per fil. excussorum simpliciter intelligit filios piorum vexatorum. Quod autem subjungit refutandæ nostrorum expositioni (filii juventutis id est in juventute procreati, non ætate exita, quales בְּנֵי זְקֻנִים filii senectutis vocantur Genes. 37. 3.) *vocem* נעורים *non juventum sed pueritiam denotare, quæ ætas nondum ad procreationem matura est,* miror hoc tanto viro potuisse excidere. Ergo, ipso judice, vulgatus interpres Genes. 8. 21. *τὸ* מִנְּעֻרָיו male vertit, *ab adolescentia ejus.* Vide supra pag. 402. & Pro. v. 18. *lætare de uxore* נְעוּרֶיךָ *adolescentiæ tuæ* & Joel. 1. 8. *propter maritum* נְעוּרֶיהָ *pubertatis suæ,* & Malach. 2. 14. *inter uxorem* נְעוּרֶיךָ *pubertatis tuæ.* Quomodo in his locis pueritiam, ætatem procreationi immaturam, signi-

ſignificabit? נְעוּרִים ad univerſam ætatem creſcentem ſe porrigit, & ſecundum ſubjectam materiam exponendum eſt. Vide Druſ. obſerv. 7. 17. ubi illud citatur ex Midras Miſle, ad cap. 1. *Ad quotum annum homo dicitur* נער*? Meir dicit, ad annum 25. Aquiba ad annum 30. Rabbi ait, ad annum 20. duntaxat.*

Pſ. CXXVIII. 2. labores fructuum tuorum,] Vide ſupra p. 867. Hieronymus ad hunc quoque locum Hilarium perſtringit, quem ait, *ſpiritualem intelligentiam venaturum, longam ingredi diſputationem & tanta uti operatione perſuadendi, quod volebat intelligi, quanta ſemper falſitas indiget, ut vera videatur.*

Pſ. CXXXIII. 3. ſicut ros Hermon, qui deſcendit in montem Sion.] Ita LXX. & vulg. Quomodo ros montis Hermon, qui longe diſtat à Sion, deſcendat in montem Sion, variis modis exponunt interpretes. Non lubet huc multa tranſcribere. obſerva ἀσύνδετον, & omnia erunt plana. *Sicut ros Hermon* [*&*] *qui deſcendit in montem Sion.* vel plenius, *& ſicut ros qui deſcendit in montem Sion.*

Pſ. CXXXIX. 2. *Vulg.* tu cognoviſti ſeſſionem & reſurrectionem meam.] Auguſt. & Hilarius hunc Pſalmum de Chriſto exponunt. Unde de reſurrectione ejus ex mortuis hunc locum interpretati ſunt. Magiſter ſententiarum lib. 1. diſt. 48. hunc quoque locum adducit probandæ iſti theſi, aliàs veriſſimæ, bonam Dei voluntatem mala hominum voluntate aliquando impleri. Cl. Theologus W. Franzius, non concoquit quomodo hic textus qui generaliſſimus eſt & de providentia Dei agit, in paſchate magno ſpiritu & quadrato tactu canatur pro textu plane ſpecifico. Nihil enim in ſpecie de reſurrectione Chriſti dicitur. Per ſeſſionem & reſurrectionem (Ebr. קוּמִי ſurgere meum) ajunt Sa. & Genebr. intelligi omnes actiones. verſ. 3. Ubi Ebræa habent, *ſemitam meam & accubitum meum* (רִבְעִי) *circumplecteris.* Vulg. reddidit, *ſ. m. & * funiculum meum.* Quam vocem multi expoſitionum variarum funiculi vexarunt. Qui commodiſſime exponunt, de limite, fine & meta ad quam perventurus eſſet, capiunt. Aug. *limitem* reddit. Genebr. conjectat LXX. initio ſcripſiſſe κοῖτον, cubile: aut funiculum pro vita accipiendum, ut apud Latinos *filum*, quod parcæ dicuntur nere & poſtea præſcindere. Sed quid hoc ad Ebræum רִבְעִי quod ipſe quoque *Hieron. & Pagn. & Arias* accubitum reddunt. Hoc vult, inquit Sa, ſive ambulem, ſive accumbam. Nec refragantur Genebr. & Bellarm.

Libro de Interp. Scripturæ, pag. 829.

Vide & Thomam parte, 3. q. 49. a. 6.

* Lovan. mijn ſeelken. Ex LXX. σχοῖνόν μου.

larm. verſ. 4. *Cum nullus eſt ſermo in lingua mea, en O DOMINE noſti ipſum totum.* q d. cum nondum eſt ſermo, tu noſti quid dicturus ſim. Vel, etiam cum taceo, tu omnia noſti. Elegantem ſententiam defloravit Interpres Græcus, qui membra illa diſcerpſit, —*quia non eſt ſermo in lingua mea. Ecce Domine tu cognoviſti, &c.* Acceſſit imperita manus, quæ τὸ λόγος in δόλος demutavit, quomodo & Auguſt. legit, *non eſt dolus in lingua mea.* Ubi rurſus ſudatur. verſ. 6. פְּלִיאָה דַעַת מִמֶּנִּי / *mirabilis eſt ſcientiâ* (hæc vid. ſcientia tua qua omnia noſti) *præ me.* magis mirabilis quam ut eam poſſim aſſequi. Hæc eſt ipſiſſima Prophetæ mens. Nam in verſu præcedenti de formatione corporis humani non agitur, ut de iſtius ſcientia locus hic intelligi non poſſit. Et, ubi in vulg. eſt, *tu formaſti me,* Ebræus codex habet, צַרְתָּנִי quod reddi poteſt, *obſediſti me,* ſequitur, *poſuiſti ſuper me manum tuam.* Hoc vult, tu undequaque me quaſi circumtenes, ſicuti verſibus ſeq. explicatur. Vulgatus, *Mirabilis facta eſt ſcientia tua ex me.* Bellarm. Sa, & alii agnoſcunt, *ex me* poſitum, pro, *præ me.* Ruunt ergo iſtæ interpretationes, quas invenies apud Carthuſ. Alphonſum de Caſtro, titulo *anima,* in initio, & alios. Verſ. 15. בְּתַחְתִּיּוֹת הָאָרֶץ *in inferioribus terræ,* i. in utero matris meæ. Atque ita exponunt nonnulli locum Epheſ. IV. 9. Ubi Chriſtus diſcendiſſe dicitur εἰς κατώτερα μέρη τῆς γῆς. Non dicit τοῦ κόσμου, ſed γῆς. ut plane videantur hæc loca invicem illuſtrare. ut non opus ſit limbum fabricari. Verſ. 17. וְלִי מַה־יָּקְרוּ רֵעֶיךָ אֵל מֶה עָצְמוּ רָאשֵׁיהֶם׃ אֶסְפְּרֵם מֵחוֹל יִרְבּוּן / Ad verbum, *Et mihi quam pretioſæ ſunt cogitationes tuæ! quàm invaluerunt,* (numero. Vide ſupra p. 770.) capita. (ſummæ, κεφάλαια) *earum* [*Si*] *velim numerare eas, præ arena multiplicabuntur.* vel, *numerarem eas,* [*ſed*] *arena plures ſunt.* Hæc eſt ipſiſſima Pſalmographi mens quam & Pagn. & Arias expreſsêre. LXX. ab ea toto ferre cœlo aberrarunt, ἐμοὶ δὲ λίαν ἐτιμήθησαν οἱ φίλοι σου, ὁ θεός. λίαν ἐκραταιώθησαν αἱ ἀρχαὶ αὐτῶν. Ἐξαριθμήσομαι αὐτοὺς, καὶ ὑπὲρ ἄμμον πληθυνθήσονται. Quæ vulg. ſic convertit, *Mihi autem nimis honorificati ſunt amici tui, Deus: nimis confortatus eſt principatus eorum. Dinumerabo eos, & ſuper arenam multiplicabuntur.* Diverſitas oritur potiſſimum ex duabus iſtis vocibus רֵעֶיךָ & רָאשֵׁיהֶם / Priorem vocem eo audentius noſtri per *cogitationes* reddidere, quia hoc eodem Pſ. verſ. 2. eandem vocem

vocem LXX. διαλογισμοὺς, Vulg. *cogitationes* reddidit. Alteram illam pro κεφαλαίῳ sæpe in Bibliis occurrere, quis tam impudens, ut negare ausit. Hinc alius interpres Græcus verba illa sic interpretatus est, τί πεμπληθεῖς αἱ κεφαλαὶ αὐτῶν; hoc est, *quam multa sunt capita eorum*? Ubi ראש principem significet vel præstantissimum quid in re aliqua, loca novi plurima. At ubi *principatum* significet, non invenio ullum. Ex hoc tamen loco, Costerus in Enchirid. cap. 12. Eckius in Ench. cap. 15. Alfonsus à Castro libro contra hæreses, probant, Sanctos in cœlo colendos. Cotonus ex eodem probat. mundum hunc ab illis administrari. Verùm si hic de religiosa adoratione sanctorum defunctorum ageretur, quæ esset cum præcedentibus cohærentia? In illis enim infinitam Dei providentiam laudare voluit quæ in eo potissimum elucet, quod nihil tam sit absconditum, quod ille non perfectissime rimetur. Adhæc quomodo probabunt יקר, esse *honorificari*, & hoc rursus esse, religiose coli? Quomodo probabunt per amicos intelligendos esse sanctos defunctos? Nam vivos religiose colendos esse, non asserent opinor illi. Et defunctos suo modo colendos esse, non negamus nos. Porro, cum Bellarm. lib. 1. de beatit. Sanctorum cap. 19. diserte pronuntiet, *Sanctos in Vet. T. non intrasse cælum, nec Deum vidisse, nec cognoscere potuisse ordinarie preces supplicantium, ac proinde non fuisse consuetum in V. Test. ut diceretur, Sancte Abraham ora pro me, &c. sed homines istius temporis solum orasse Deum & allegasse merita Sanctorum*, quomodo, salvâ illa doctissimi Cardinalis sententiâ, ex his & id genus aliis Scripturæ locis; sanctorum in V. T. invocationem probare possunt Pontificii? Quod autem Bellarm. hic ait, allegata fuisse merita Sanctorum, ut illis orationes vivorum juvarentur, frustra probat ex ejusmodi locis, ex. gr. Ex. 32. *recordare, Domine, Abrahami, Isaaci & Israëlis servi tui.* Namque in talibus nullum à defunctorum meritis imploratur auxilium, sed solum memoratur pactum, quod Deus cum patribus de protegendis eorum posteris pepigerat. Sed replicat Bellarm. illam responsionem Calvini non satisfacere, pactum & merita sæpe conjungi. ex. gr. Psal. 132. (ipsi 131.) *Memento Davidis & omnis mansuetudinis ejus.* Ubi rursus impingit disputator. Neque etiam ipse ignorare potuit, in Ebræo esse ענותו quæ vox non *mansuetudinem ejus*, sed, *affligi ejus* significat.

Locus Psal. CXXXII. 1. examinatur.

ficat. In commentario, postquam dixisset Salomonem his verbis Deum orare per merita patris sui David, postea subjicit, B. Hieronymum ex Ebræo vertisse, omnis afflictionis ejus. Sed vox ea, inquit, aliis punctis legi potest עֲנִיּוּתוֹ mansuetudinis. Ergo indifferens, ipso fatente, ad utramque lectionem vox Ebræa est, quando punctis caret. An ergo ex talibus locis firma nectuntur argumenta? Sed plures opponam Bellarmino interpretes, qui tunc quoque cum puncta nondum adscripta erant, ita legerunt, ut Hieron. & hodierni codices. Ecce n. Chald. reddit סִגּוּפֵהּ / *afflictionis ejus.* Aquila, *κακουχίας* Symm. *κακώσεως*, v. Editio *ταπεινώσεως*. Sed redeamus ad locum Psalm. 139.

Cham. T. 1. pag. 779. Diximus Cotonum ex istis verbis, *nimis confortatus est principatus eorum*, probasse, sanctos defunctos administrare hunc mundum, atque inde porro illud intulisse, adorandos esse. An ergo omnes, quorum ministerio Deus O. M. mundum administrat, adorandi? An probatum, per amicos hic defunctos intelligi? An probata ista versio? Et hoc opinor fulcrum est istorum principatuum, quos inter Sanctos distribuit Romana Ecclesia, ut Eligius præsit fabris: Blasius, carminatoribus: Lucia, sartoribus: Josephus, fabris lignariis: Nicolaus, navigantibus: Rochus, peste afflictis: Antonius porcis, &c. Nunc illud restat, ut aberrantes aliquot aliorum, meliores tamen eâ quam hactenus examinavimus, hujus loci expositiones proferamus. Primo itaque hic occurrit Theod. qui priora verba explicat de honore, quo Rex Iosias (putat enim sub ejus persona scriptum esse hunc Psalmum) sacerdotes prosecutus est. Pro istis vero, *confortatus est principatus eorum*, legit ex Theodot. *corroborati sunt οἱ πένητες αὐτῶν*, & explicat de restitutione sacerdotum, qui sub ejus decessoribus pauperrimam vitam agitaverant. Euthym. per amicos Dei intelligit, quicunque per virtutem, familiaritatem & benevolentiam ejus adipiscuntur. Illa vero, *valde prævaluerunt principatus eorum*, dicit ab alio interprete ita fuisse reddita, *valde præval. capita eorum.* i. ipsi amici Dei, fortes facti sunt virtute Dei. Lyra interpretatur locum de angelis, qui per ordines trium hierarchiarum distincti sunt. *Hierarchia vero*, inquit, *est idem quod sacer principatus. Et quia istæ tres hierarchiæ, & tres ordines in singulis hierarchiis immobiliter stabiliuntur, ideo convenienter dicitur, nimis confortatus est principatus eorum. Et quia angeli sunt in maximo*

mo

me numero, *ideo subditur*, *Dinumerabo eos*, &c. Bellarmini hæc sententia est, Prophetam considerantem, ex quanta abysso imperfectionis Deus perducat amicos suos ad eminentissimam perfectionem, erumpere in exclamationem seu admirationem, *Mihi*. i. apud me, meo judicio, *nimis honorificati sunt amici tui*. i. valde omnino, *valde omnino confortatus* stabilitus *est principatus eorum*. Nam educti ex massa perditionis & diabolica captivitate transferuntur ad regnum æternum, facti angelis æquales. Subjicit autem ista, *Non desunt qui illud*, mihi, *interpretentur*, *à me*, *ut sensus sit*, *à Davide honoratos semper amicos Dei fuisse*. *Sed prior expositio est communior & verior*, *& melius cohæret cum verbis sequentibus*, nimis confortatus est principatus eorum. *Qui enim honorificavit amicos Dei*, *ille idem confortavit principatum eorum*. *Deus autem non David confortavit*, *principatum eorum*. Dinumerabo eos. *i. conabor enumerare vel amicos Dei*, *qui principatu fruentur*; *vel subditos eorum*, *&c.* Carthus. qui Psalmum de Christo exponit, *Mihi. i. ad honorem meum*, *nimis honorificati sunt amici tui O Deus Pater*, *i. apostoli & apostolici viri*, *qui omnia relinquentes mea sunt assecuti vestigia*. *Et nimis conf. est princ. eorum*. *Constituti enim sunt principes super omnem terram prævalueruntque mundo*, *carni & Diabolo*.

Ps. CL. 1. Laudate Dominum בְּקָדְשׁוֹ ad verbum, *in sanctitate*, vel *sanctuario ejus*. קֹדֶשׁ non solum *sanctitatem*, sed & sanctuarium aliquando significat. Ps. xx. 3. *Mittat auxilium tibi* מִקֹּדֶשׁ *è sanctuario suo*. Qui de sanctuario capiunt, vel templum, ut sacerdotes & Israelitas alloquatur; vel cœlum, ut ad angelos & beatas animas sermonem dirigat, interpretantur. Qui sanctitatem hic loci intelligunt, ב exponunt *propter*, *laudate* DOMINUM *ob sanctitatem ejus*, vel cum Junio, *de sanctitate ejus*. Ut vers. 2. *laudate eum* בִּגְבוּרֹתָיו *de* vel *propter potentias ejus*. Res ergo in originali plana est. LXX. ἐν ἁγίοις αὐτοῦ, Benè, si benè capias. Namque & in epistola ad Ebræos non semel τὰ ἅγια de sanctuario dicitur. ex gr. cap. IX. 2. 3. 12. Erit ergo illud ἁγίοις ex recto plurali τὰ ἅγια. Author Latinæ vulgatæ, *in sanctis ejus*. Utrum ex mente Interpretis, non ausim affirmare. Illud fidentius, posse commode intelligi, si vid. deflectatur à recto plurali, *sancta*, non *sancti*. vel ut sit ellipsis substantivi, *locis*. Hoc non ignoravit Lyra, quandò asserit, intelligi sancta, primam templi

partem, in qua versabantur quotidie sacerdotes. Agnovit Genebrardus, cujus hoc scholion est, *in sanctis ejus*] *neutro genere. Hinc Ebr. in sancto vel sanctuario ejus. Est enim Apostrophe ad cœlites. per Eclepsin, O vos qui estis in locis ejus sanctis id est in cœlo angelico & animarum.* Eadem est expositio Bellarmini, nec non Emmanuelis Sa. Patres fere omnes acceperunt de sanctis hominibus. Nullus tamen, quod ego sciam, de sanctorum invocatione hic quippiam somniavit. Ut vel supra modum stupidos eos esse oporteat, qui hunc locum eo trahunt, neque hunc solum,

Psal. LXVIII. vers. ult. sed & illum Ps. LXVIII. vers. ult. *Mirabilis est Deus in sanctis suis*, ubi rursus in Ebræo est מִמִּקְדָּשֶׁיךָ / *è sanctuariis tuis*, ubi rursus Genebr. agnoscit illud *sanctis* neutro genere positum. Certe utrobique res in Ebræo planissima est. Eo magis miror seu potius indignor, in Lovaniensium Editione Belg. loca ista sic conversa, *God is wonderlyck in syne heyligen*, &, *Looft God in syne heyligen*, Nota, *heyligen*, non, *heylige*, ne fortassis de locis intelligeret lector. Putarunt sua interesse, ut hæc loca de sanctis angelis vel hominibus intelligerentur. Sed concesso, de sanctis defunctis gemino hoc loco agi, nihil tamen inde pro sanctorum invocatione extundi posse, hæ Patrum expositiones docebunt. Augustinus, *laudate Dominum in sanctis ejus.*] *Utique in eis quos glorificavit.* Theod. *Si à plantis & feris & reptilibus in gratiarum actionem ansam arripere jussi sumus, quanto magis justum est in sanctos inspicere & horum celebrare Deum? Quis enim non linguam impelleret ad hymnos canendos ei, qui tantam bonorum copiam hominibus largitus est.* Euthym. *Laudate D. in sanctis ejus, hoc est, propter sanctos ejus, quod scil. hujusmodi conversationem virtute præditam, Deus in hanc vitam introduxit, quæ angelos ex hominibus eos esse effecit.* Arnobius, *Laudamus Dominum in sanctis ejus, quando eorum imitamur exempla, sequimur monita; regulam obtinemus*, &c.

Fecimus aliquando in superioribus mentionem Psalterii Romani & Gallicani. Meminimus & versionis Hieronymi, quam ex Ebræo traductam & à vulgata Latina, quæ in Bibliis vulgatis extat, tantum sæpe discrepantem,

— *ὅσον οὐρανός ἐστ' ἀπὸ γαίης*,

invenies in operibus Hieronymi. Hæc ut intelligat, tiro, sciendum, versionem illam, quæ hodie in Bibliis vulgatis extat, non

non ex Ebræo, ut cæteri plerique libri, sed ex veteri illa quam Italam vocant, quæ ex Græca τ̃ Lxx. transumpta erat, (de qua supra pagina 10. & pag. 63.) derivatam esse, in multis mendosam & non unius imperiti manu vitiatam. Psalterium quod *Romanum* vocant, est quidem eadem illa Editio Latina, tunc temporis vulgata, sed quam Hieronymus, jussu Damasi, emaculavit, secutus & in hoc Græcam τ̃ ὁ versionem. Ea cum Damasi jussu in Ecclesia Romana legi cantarique cœpisset, *Romani Psalterii* nomen obtinuit. Verum cum hæc emendatio rursus depravata esset vitio scriptorum, apud quos plus antiquæ translationis error, quam novæ correctionis fides valebat, Hieronymus hortatu Paulæ & Eustochii secundam Editionem ex Græca versione adornavit, in qua appositis obelis ea jugulavit, quæ apud Lxx. erant superflua: & insertis asteriscis notavit, quæ ipse ex Ebræa veritate addiderit. Quod opus cum Damasus in Ecclesiis Gallicanis cani concessisset, *Gallicanum Psalterium* nominari cœpit. Tertiam editionem ex Ebræo adornavit, flagitante Sophronio.

PROVERBIA.

CAp. VI. 31. — deprehensus reddet septuplum.] Ita vulgatus. Inter alias constitutiones variorum Regnorum & provinciarum, divinæ & immutabili divini numinis legi oppositas, & istæ sunt, queîs fures laqueo, adulteri mulcta pecuniaria luunt. Qui eas defensant, aut, cum antiquare possent, nihilo tamen minus tolerant, viderint quid supremo isti legis-latori in decretorio isto die responsuri sint. Me quod attinet, dicam illud Jacobi, *In arcanum eorum ne ingreditor anima mea & in cœtum istorum judicum ne adunator gloria mea.* Sed audio, crescentibus delictis pœnas exasperandas esse. Cur ergo, delictis decrescentibus pœnas non mitigant iidem censores? Cur pœnam homicidii capitalem, iis in locis ubi rariores cædes, non convertunt in pecuniariam? Sed hæc Junius, Piscator, Franzius & alii ventilarunt. Nos verbum addemus ad hunc locum. Furtum lege Mosis pro circumstantiarum varietate, restitutione dupli vel Gen. 49, 6.

qua-

quadrupli expiabatur. Sed & quintupli. Neque ulterius eum Mosaïcæ leges, quamdiu furi suppetit, unde restituat. Si enim nihil habet, vendebatur. Cum vero hic dicat Salomon, *septuplum reddet*, colligunt, ejus sæculo pœnam furti exasperatam fuisse: ac proinde, ut loquitur Thomas prima secundæ, ad præcepta judicialia potuisse à regibus additionem fieri secundum exigentiam temporis. Quamvis vero longe diversa sint, pœnam aliquam non capitalem aggravare; &, pœnam non capitalem convertere in capitalem, tamen ne illa quidem potestas ex hoc loco stabiliri potest. Id quod jam jam apparebit. Adhæc, si judiciale distinguas à morali & ceræmoniali, negatur diserte, leges illas, quæ transgressoribus moralium legum pœnas decernunt, judiciales esse. quales sunt præter leges de pœna furti, leges de adultero & filio rebelli Deut. 21. & id genus aliæ. Valebitque & hic illud Jurisconsultorum, *Accessorium sequi suum principale*. Sed veniamus ad locum Salomonis. Illic est vox שִׁבְעָתַיִם / quæ pro ratione loci reddi potest vel *septuplum*, *septempliciter*, vel *septies*. Sunt qui cum vulg. vocem *septuplum* retinentes, eam sic explicant, *reddet plenarie*. ut Psalmo 79. *redde vicinis nostris septuplum*, ut numerus determinatus pro indeterminato ponatur. Pisc. *septuplum*, *id est multiplum*. vid. vel duplum vel quadruplum vel quintuplum pro ratione circumstantiarum. Sed an numerus septenarius pro numero, qui infra ipsum est, accipitur? Hoc primo ostendendum erat. Pro *septies* usurpatur Psal. XII. 7. *ut argentum defæcatum* שבעתים *septies* ubi vulg. quidem habet, *septuplum*, at à Genebr. Sa & aliis exponitur, *septies*, id est, sæpius. Sed & idem Sa hoc ipso loco septuplum exponit, *multo plus*. Hanc interpretationem firmant ea quæ sequuntur, *omnem substantiam domus suæ dabit*. Salomonis scopus iste est, ut adulterium invisum reddat adolescenti, proposito præsentissimo periculo, in quod se præcipitem dat. Hoc illustrat & amplificat comparando pœnas adulterii & furti, conferendo item ipsa illa delicta inter se. Fur inquit, non tam invisus est quam adulter, præsertim si ex necessitate furetur, nec etiam, licet extra illum casum, tanto afficitur supplicio. Furto enim coërcendo non alia destinata pœna est, quam restitutio dupli vel quadrupli vel quintupli pro ratione circumstantiarum, ne tum quidem, cum sæpius idem delictum iterat. Furatur septies?

ſepties? reddit ſepties. Uſque dum univerſam domus ſuæ ſubſtantiam exhauriat. vel ut Iun. ex qualibet ſubſtantia domus ſuæ reddat. vel, ſi legi ſatisfacere non poteſt, reddat omnia quæ habet, aut ſi nihil habet, in ſervitutem aſſeratur. Vitam ei nec dominus rei ablatæ, nec judices ex lege divina poſſunt adimere. At in mœcho aliter ſe habent omnia. Si vel ſemel deprehendatur, & privato & publico jure de ejus honore & vita actum eſt. *Nam zelotypia ineſt æſtus viri, ideo non utitur clementia die ultionis. Non acceptabit faciem ullius redemptionis, neque acquieſcet, quamvis multa adhibeas munera.* Ex hac antitheſi liquido apparet mens Salomonis.

Ad celebrem illum locum Proverb. VIII: 22.

κύριος ἔκτισέ με.

COMMENTATIUNCULA:

In qua illud quoque ostenditur, Cl. & celeberrimum virum,

D. IOH. DRVSIVM

p. m. Arianæ impietati non favisse.

A D

Clarissimum & eximium virum,

M. JOHANNEM HACHTINGIUM, Logicees Profess. Ord. Collegam meum conjunctissimum.

Non ignoras, amicorum coryphae, unde nata olim fuerit suspicio, qua beatæ memoriæ vir, Ioh. Drusius, præceptor noster communis, præter omne meritum gravabatur. Non exigui aut minutuli alicujus erroris, sed Arianæ impietatis fautor audiebat, & per ora virum juvenumque traducebatur. Doluimus & ingemuimus, quoties ista aures nostras pulsarent: Doluerunt magni viri, qui Drusium ex Drusio id est, ex scriptis & sermonibus ejus aliter noverant. Inter eos fuit beatæ recordationis vir, D. Ausonius Aysma, *Ordinum Frisiæ Secretarius, dum vixit, fidelissimus. Is cum super hac re mecum aliquando sermocinaretur, rogabat, ut brevi quadam apologia præceptori meo maculam istam abstergerem & citra cujusquam mortalis insectationem beati senis memoriam emacularem. Parui magno viro & hanc, quam nunc publice repræsento, commentatiunculam exaravi. Vt autem eam publici*

juris

juris facerem, impetrare à me mortalium nullus potuit. Neque etiam jam exire passus fuissem, nisi subinde intelligerem, eandem illam suspicionem ineptis & indoctis quibusdam hominibus etiamnum hærere. Cum insuper operis mei, in quo jam versor, institutum tale sit, ut undequaque in illud convectem, quicquid usquiam ad celebriorum locorum interpretationem ex linguarum ignorantia peccarunt Interpretes, non existimavi me capital admissurum, si hoc loco commentatiunculam illam meam exhiberem. Eam tibi inscribo, Clarissime Vir. Tu de hac materia judicare potes accuratissime. Tu magni istius viri memoriam cum benevolentia colis. Tu is es, cui merito multum defero. Privatam amicitiam omitto. Tu publice de Academia nostra benè meritus es & mereris quotidie. Labore & indefessa industria cedis nulli. In tuenda disciplina, quam vitio temporum propemodum collapsam, superioribus annis juxta cum pauculis aliis ex collegio nostro masculè restitueras, ante biennium, cum Rev. & celeberrimo Theologo, D. SIBRANDO LUBBERTO, *magno isti disciplinæ vindici, in rectoratu successor datus esses, ita te gessisti, ut te pro salute publica, offensionum impavidum tota Academia agnoverit. Plura non addam, ne aliis adulari videor. Tu nosti ingenium meum, simplex, candidum, apertum. Sed hoc elogium intrepido isti animo tuo debebam. Vale Clarissime Vir & diurna.*

Prov. VIII. 22. Dominus possedit me, &c.] Locus iste immane quantum ab Arianis & Patribus orthodoxis vexatus est. Occasionem disputationi præbuit indiligentia interpretum LXX. circa hunc potissimum versum. Conferamus.

Ebr.	Lxx.
יְהוָה קָנָנִי רֵאשִׁית דַּרְכּוֹ קֶדֶם מִפְעָלָיו מֵאָז DOMINUS *possedit me initio via sua, ante opera sua, ante tunc.*	*Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ. Dominus creavit me initium viarum suarum ad opera sua.*

Hic quædam notanda sunt. I. Illud קָנָנִי quod proprie est, ἐκτήσατό με, reddiderunt sine ulla necessitate ἔκτισέ με. Atque hinc illæ lacrymæ. II. τὸ רֵאשִׁית reddiderunt ἀρχὴν, tanquam per appositionem additum ad illud *me*. III. קֶדֶם quod significat *ante*, reddiderunt per εἰς. IV. Vocem ultimam מֵאָז tanquam si non extitisset, insuper habuere. Locus prout in Ebræo legitur, non tantum Arianæ hæresi non patrocinatur, sed & efficacissimum argumentum pro Deitate Christi continet. Quis enim hic loquitur? *Sapientia*, חָכְמָה / æterna illa Patris sapientia, quæ Prov. I. 20. & IX. I. honoris causa vocatur חָכְמוֹת *sapientiæ*, ut solent Ebræi res, quas amplificare & extollere volunt, πληθυντικῶς efferre. quamvis alii malint per ellipsin exprimere, quasi integrum esset, חָכְמַת חָכְמוֹת *sapientia sapientiarum*. Nam & hic modus αὐξήσεως non minus Ebræis usitatus est. Quocunque modo sumas, recte expressa ea vox à Junio est, *summa sapientia*. Quid de se loquitur? DOMINUS, Pater *possidebat me*, jam genuerat me, jam pepererat me. Gignere enim & parere in hoc mysterio sæpe alternant. Quando? *initio via suæ*, initio operum suorum. Ἐν ἀρχῇ ἦν, in principio creationis jam eram. Et ne ullus scrupulus superesset, addit, *ante opera sua, ante tunc* id est, ante ullum tempus. Vers. 23. *ante seculum, ante principium, ante primordia terræ*. & 24. *cum nulla essent abyssi, nulli fontes, cum nondum esset terra, montes, &c.* Hæc enim in toto hoc contextu sunt synonyma, מ & קֶדֶם & לִפְנֵי *ante*, בְּאֵין & בְּטֶרֶם *nondum*. τὸ *Mem* ipsi quoque LXX. Ps. CX. in voce משחר (quam illi מִשַּׁחַר legebant) per *ante* reddiderant, πρὸ ἑωσφόρου, *ante Luciferum*. Eodem modo sumitur Mich. V. ubi de æterna Filii Dei generatione agens, sic inquit vates, מִקֶּדֶם וּמוֹצָאֹתָיו מִימֵי עוֹלָם *& egressiones ejus ante principium, ante dies seculi*. Confer. Ps. 90. 2. & 93. 2. Ies. 43. 13. יצא egredi, aliquando est nasci, Genes. XVII. 6. & XXV. 26.

Ies.

Ieſ. XI. 1. Utitur autem rurſus voce pluralis numeri, non ad denotandam duplicem nativitatem Chriſti (illud enim quod hic prædicatur, non niſi divinæ generationi accommodaveris, ſed ad auxeſin & excellentiam) Eadem ſignificatione occurrit & N. T. particula ἀπὸ. Nam quod Epheſ. 1. 4. dicitur πρὸ καταβολῆς τοῦ κόσμου & 2. Tim. 1. 9. πρὸ χρόνων αἰωνίων id 2. Theſſ. 2. 13. dicitur, ἀπ' ἀρχῆς. & Apocal. 13. 8. ἀπὸ καταβολῆς τοῦ κόσμου. *quorum nomina non ſunt ſcripta in libro vitæ agni mactati*, ἀπὸ καταβολῆς τοῦ κόσμου In quibus verbis obſerva primo trajectionem. illud enim ἀπὸ καταβολῆς, &c. referri debet ad γέγραπται *ſcripta ſunt*. Plane uti Matth. 27. 9. illa ἀπὸ υἱῶν Ἰσραὴλ, referuntur ad remotius ἔλαβον *accepi*, (N. B. non *acceperunt*, atque ita pro ἔδωκαν reſtituendum eſt ἔδωκα, vide Syrum, Piſc. Deodatum, & Junium ad verſionem Syraicam & in Parallelis) non ad proximum ἐτιμήσαντο. Illam porro trajectionem confirmat Junius ex Areta, & emendatiores codices diſtinctione ſeparant illa, ἀπὸ κατ. τοῦ κόσμου, à voce τεθυμένου, Sed evidens eſt locus Apoc. XVII. 8. ubi diſerte ſine ulla trajectione legitur, *quorum nomina non ſunt ſcripta in libro vitæ* ἀπὸ καταβολῆς τοῦ κόσμου: Unde duo illa conſequuntnr. 1. illud ἀπὸ καταβολῆς hic idem eſſe quod πρὸ καταβολῆς, Epheſ. 1. 4. Ergo *quorum nomina non ſunt ſcripta in libro vitæ* id eſt, qui non ſunt electi ante jacta mundi fundamenta. Alterum, fruſtra eſſe & circa vitioſam lectionem eorum verſari induſtriam, qui hoc oſtendere ſatagunt, quomodo agnus commode dici poſſit ab origine mundi ſeu à jactis mundi fundamentis mactatus. Fruſtra & illos Metaphyſicos eſſe, qui ſuæ inter eſſentiam & exiſtentiam diſtinctioni ab hoc ſcripturæ loco & robur & facem quærunt. Agnus mactatus eſt, inquit * Keckerm. ab origine mundi, ſecundum eſſentiam: ſub Pilato, ſecundum exiſtentiam. Sed de hoc loco vide Junium & Piſcatorem & Sculterum. Nos ad locum Proverbiorum redeamus, quem, prout in Ebræo legitur, adverſus Arianos & Photinianos invictum eſſe, jam, opinor, oſtendimus. Certe locus iſte ab ima ſtirpe convellit illud Arianorum πολυθρύλητον, ἦν ὅτε οὐκ ἦν. Si fuit ante conditum cælum & terram, ante ullum tempus, conſequens eſt, ut ab æterno fuerit. Nam immotæ veritatis illud eſt, quod in Scholis docetur, quicquid ante mundum & ei concreatum tempus extitit, æternum eſſe.

Sic Apoc. 14. beati ſunt mortui qui in Domino moriuntur, ἀπὸ ἄρτι.

Sic Jud. 1. ἀπὸ ἀναβάσεως ἄρτι. Latin. ab aſcenſione Ares. Vide Heinſ. p. 24.

* Metaphyſ. lib. 2.

Et illud Athanasii, *Si æternus est filius, non est creatura; Si creatura, non æternus.* In eo orthodoxos Patres admodum sudasse supra diximus. Sudarunt circa illud, *ad opera sua.* Æstuarunt circa illud, *initium viarum suarum.* Sed maxime laboratum fuit circa illud ἔκτισε. Illud enim ad istas angustias nonnullos redegit, ut hunc versum de humana Christi natura intellexerint. Vide orat. 3. B. Athanasii contra Arianos. Verba ejus pag. 234. ista sunt, *Plane constat, verbum, quum aliud esset ab omnibus & ante omnia, postea incepisse creari initium viarum ad opera, per assumptionem humanæ naturæ.* Et pag. 238. *Ipsa opera quæ facio, testantur de me. Hæc sunt opera ad quæ ipse creatur, dum in proverbiis dicit, ad opera sua,* οὐκ ἄρα, inquit, τῆς οὐσίας αὐτοῦ σημαντικόν ἐστι τὸ ἔκτισε, ἀλλὰ τῆς σωματικῆς αὐτοῦ γενέσεως. Illud autem, *initium viarum* sic interpretatur, *in illa carne factum est initium novæ creaturæ, eo quod ipse creatus sit homo pro nobis & viam nobis renovavit.* Vide lector, quantis in tenebris primarius ille Arianæ impietatis malleus versatus sit. Neque ille tantum, sed & Cyrillus Archiepisc. Alexandrinus, Thesauri contra hæret. lib. v. cap. 4. *Christus,* inquit, *jam homo factus id de se dixit* [Dominus creavit me, & cap. 9. Sapientia ædificavit sibi domum] *ut homo enim sapientiæ domus ædificatus est. ille inquam homo, qui ex virgine natus est, & in quo plenitudo Deitatis corporaliter habitavit.* Et paulo post, *Filius ergo Dei factus homo est & creatus secundum carnem, ut initium viarum Domini & operum suorum omnibus daret. In Christo enim primo Euangelica vita effulsit. Quid enim aliud opera & viæ Domini significant, præter mandata ejus, quæ custodientes recto itinere ad ipsum pergimus.* Est postquam alia quædam satis aliena interjunxisset, istis verbis caput illud obsignat, *Dominus creavit me, hominem me fecit, intelligendum est,* Et cap. v. ad calcem, *Postremo, si quia dicit,* Dominus creavit me, *creatus est, similiter quia dicit,* ante omnes colles genuit me, *creatus non est. Aliud enim est genitum, aliud creatura. Genitum enim ex substantia generantis naturaliter exit, creatum vero ad extra producitur. Quoniam igitur Deus & homo est, ut homo quidem, Dominus creavit me, dicit; ut Deus, Ante omnes colles genuit me.* Hæc certe ad textum Græcum speciose dicuntur. quæ si velis Ebræo applicare, ineptus sis. Similia invenies apud Basil. lib. 2. & 4. contra Eunomium. Epiphan. hæres. 69. & alios. Cæterum qui

in

in hoc contentionum æstu ad originarium textum provocaverint,

Apparent rari nantes in gurgite vasto.

Inter eos fuit Hieronymus, quem vide ad caput XXVI. Jesaiæ, IV. caput Michææ, 2. caput Epist. ad Ephes. & in Epistola 139. Cæteri, ut Basil. lib. 2. in Eunomium & Epiphanius hæresi 69. quæ Arianorum est, ex interpretatione Aquilæ tale quid odorati sunt: Is enim locum hunc sic reddiderat, *κύριος ἐκτήσατό με ἀρχὴν τῶν κατεργασμάτων αὐτοῦ.* Verum ista responsio nec Arianis, nec ipsis quoque orthodoxis inter Græcos satisfecit. Quia enim textus Græci authoritatem nolebant solicitari, summa sibi ope eo annitendum putarunt, ut salva recepta lectione hæreticis ora oppilarent. Itaque alii responderunt, *ἔκτισε* idem esse quod *præfecit*, q. d. præfecit me initio omnibus operibus suis creandis. Hæc sententia refertur ab Athanasio, libro de decretis Synodi Nicenæ ex Dionysio Romano. Alii locum de Ecclesia interpretati sunt, Alii ad Ideam quandam, ad quam omnia creata fuerant, retulerunt. Nec defuerunt, qui Arianorum impetum hac responsione retuderint, Scripturam promiscue usurpare vocabula ista, *creo*, *facio*, *gigno*, itaque non ex solo verbo *creavit*, aut *genuit*, sed ex antecedentibus & consequentibus verum loci sensum indagandum. Hanc responsionem invenies apud eundem Athanasium, orat. 3. contra Arianos, Cyrillum libro V. Thesauri cap. 6. & alios. Omnes in eo conspirarunt, LXX. Interpretes hæresi Arianæ neutiquam favere. Cl. Drusius, licet non ignoraret, quomodo locus iste in Ebræo legeretur, tamen censebat operæ pretium esse, in ipsissimam LXX. interpretum mentem penitius inquirere. Itaque omnibus rite expensis, judicabat simplicissimam esse illam τοῦ *ἔκτισε* interpretationem, quam postremo loco recensuimus. Illud certe minime committendum putavit, ut authoritas illa pro derelicto haberetur & hasta quasi abjecta, celeberrimos istos interpretes Arianæ impietati favisse concederetur. Hanc ergo aliquando super ea re thesin proposuit,

> *Verbum creo aliquando ponitur pro* gigno *vel* procreo. *Hoc sensu Christus dici potest creatus id est genitus. Sane Proverb. VIII, in Græca Editione legimus, ab initio via sua creavit me. Et in Sirach sapientia legitur creata.*

De qua thesi, unico suspicionis istius fonte, antequam plura addam,

addam, lubet manifesta quædam ex Cl. istius viri scriptis testimonia, paucula è multis, præmittere, ex quibus judicabit Lector, quid ὁ μακαρίτης de æterna Filii Deitate senserit.

In Annot. prior. ad Ebr. 1. 5. ad vocem nomen *sic commentatur,*

Nomen] *Quodnam hoc nomen? haut dubie*, Filius Dei, *quem Deus* GENVIT AB ÆTERNO. *Alioqui & Angeli vocantur Filii Dei, sed alio sensu. Non enim certè geniti fuere, sed creati.* Et paulo post, *Quia servat homines à peccatis, quod est Dei proprium, ideo Iesus dictus est. Vtrumque ergo innuit Deitatem ejus.*

Eodem libro ad 1. Tim. 6. 11. Qui Christum, inquit, ita [nempe hominem Dei vel hominem divinum] vocant, non eam opinionem de eo habent, quam debebant. Aliud enim homo Deus, aliud homo Dei vel divinus. Homo Dei vel divinus dici potest de homine, non Deo: Homo Deus non item.

Ibidem, ad Titum 2. 13.

Magni Dei] *Non solùm Deus, sed & magnus Deus vocatur hic Christus. Cur igitur horrent eum Deum appellare Novatores? Homo divinus est, inquiunt, non Deus propriè. Phy* * τῆς ἀσεβείας! *Tune audes negare, quod Scriptura tam clare affirmat? Quod si non est Deus, nec adorandus igitur est. Apagite qui contra itis & oculos tandem aperite, ut Solem in ipso meridie lucentem clarè videatis.*

* id est impietatem.

In posterioribus Annot. ad Luc. 3. 38.

Adami, Qui fuit Dei.] *sub. Filius. Quomodo Filius Dei? an quia formatus à Deo ex luto terræ? Aut Filius Dei propter animam quæ ei divinitùs inspirata.* Et paucis interjectis, *utut sit, Filius Dei est, qui ex substantia ejus* GENITVS, *ut Meßias; Et qui à Deo factus, ut Adam.*

In comm. ad loca diffic. Mosis cap. 1. libri 1.

Faciamus hominem] *Antiquißimi Ebræorum prodiderunt, Deum ita locutum fuisse ad domum judicii sui. Quænam domus judicii, si non Filius & Sp. S.? Nam Angeli intelligi non possunt, siquidem & ipsi inter creaturas. Quomodo enim deliberarent de creando homine, qui ipsi creati fuêre?*

Ad Judicum librum, cap. 6. 11. Post distinctionem Angelorum in supernates & infernates, Supernates angeli sunt, *inquit,* in duplici genere. Nam alii omnes creati fuere: Unus ex iis

iis non fuit creatus, qui Angelus fœderis & magni consilii vocatur.

Nota autem, Drusium ex Rabbinorum phraseologia per inferiores angelos intelligere sacerdotes, qui in V. T. Angeli vocantur. Malach. 2. 7. In Miscellan. cent. 2. cap. 53. & in libro Elohim,

Non hic nego tres in Deitate personas, impius futurus si id negem, &c.

Adversus evidentissima ista loca ceu totidem confessiones nihil objici poterit præter illam quam supra exhibui, positionem. In qua tamen nihil erat quod non * antea in suis scriptis passim annotaverat. Putabat eruditus senex se isthac sua responsione (se enim ejus primum authorem esse existimabat usque dum necessitas ei imponeretur alios quoque authores super hoc loco consulendi) crus dextrum fregisse Ario & nobilissimum locum à blasphema ejus interpretatione vindicasse. Non volebat ad hanc versionem explicandum vel vertendum esse textum Ebræum. Non volebat in Scholas vel Ecclesias introductas illas phrases, λόγον creatum esse, Christum esse creatum. Abhorrebat ei animus ab omni novitate & sæpe ad mentionem novarum phrasium & sententiarum inculcabat illud Salomonis, *Ne moveas terminos antiquos, quos posuerunt patres tui.* Quid ergo? Jam diximus, hoc operam dedisse pium senem, juventuti ut persuaderet, Græcum textum, prout in codicibus vulgatis extat, sic posse exponi, ut nec Ebrææ veritati, nec orthodoxæ sententiæ, sed contra Arianorum hæresi obvertat cornua. Dixi prout in vulgatis codicib. extat, κύριος ἔκτισέ με η. & ι. in authoribus Græcis sæpe permutata esse non ignorabat. Observat. libro x. cap. 11. non abnuit, Psalm. 104. 24. ἐπληρώθη ἡ γῆ τῆς κτίσεως σου, primitus scriptum fuisse κτήσεως, quod & codices nonnulli legunt. At eosdem interpretes hoc loco primitus scripsisse ἔκτησε, quod postea corruptum sit in ἔκτισε, non poterat adduci ut crederet. Neque isti conjecturæ assensum suum facile commodabit, qui istas rationes expenderit. 1. omnes Græcorum codices constanter legere ἔκτισε 2. τὸ ἔκτησε vix Græcum videri. Aquila enim vetustus interpres cum istam significationem exprimere vellet, dixit ἐκτήσατο Et LXX. illud κτάω in forma activa nunquam usurparunt. Neque Lexicographi meminerunt. 3. Idem

* Vide inter alios ejus libros comment. in Sirach ad cap. 1. vers. 8

Polanus in syntagm lib. 3. cap. 5. assentitur Drusio de scriptura vocis ἔκτισε.

verbum קנה alibi quoque à LXX. Interpretibus per κτίζω redditum, ut Genes. XIV. 15. & 22. IV. Chaldæum quoque interpretem hoc ipso loco τὸ קנה per ברא expressisse. Sed audi ipsum Drusium in Epistola quadam ἀνεκδότῳ sic scribentem,

> *Quaritur*, inquit, *an Christus dici possit creatus? Et respondeo nullo modo dici posse, si* creatus *propriè accipias, ut olim Arrius, cum diceret*, Creationem in Deo esse generationem. *Nam sic omnes res creata à Deo essent genita, & per consequens Christus non esset unigenitus. Ad hac, si creatus diceretur hoc sensu, esset quoque creatura, Si creatura non esset creator. Creatorem autem unà cum Patre esse, omni omnino inter orthodoxos caret controversia. Non ergo creatus. Amplius quaritur, an ullo modo dici possit creatus? Nam legimus in Sirach*, Dominus creavit me, *& in Apost. Hebr. 3.* Qui fecit eum. * *Facere autem est creare, Gen. 1.1. In Graca Ed.* In principio ἐποίησεν *id est* creavit. *Respondi ante, nec adhuc muto, verbum* creo *in linguis improprie sumi pro* procreo, gigno. *Et hoc sensu Christum posse dici creatum, id est genitum. Ante annos XIX. idem scripsi in notis ad * Sirach, Verba sunt*, creavit eam.] *Salomo dixerat Proverb. 8. 28.* possedit, *ubi Gr. & Chald.* creavit. *Qua si placet de Filio Dei accipere (fecit autem hoc universa antiquitas) debes exponere*, creavit, *id est*, genuit. *Nam hac duo se mutuò explicant in linguis. Cic. lib. 1. de Repub.* Patria antiquior est parens, quàm is, qui, ut ajunt, creaverit. *Virg. citante Lact. lib. 5. 10.* Sulmone creatos. Quatuor hos juvenes. *Et contra, Psal 90. 2.* antequam montes gignerentur, *vel si mavis, nascerentur, id est, crearentur. Hac illic. His nemo unquam contradixit non Gallus, non Germanus, non Anglus, ac ne quidem Inquisitores Hispania, quorum censuras habeo in has notas meas ex Bibliotheca Bodlaana ad me transmissas.*

*Ego vero existimo, *facere* hic positum pro constituere [illegible]are. vide Bezam.

* ad cap. 1. vers. 9. Dominus creavit eam.

Postea plenius ostendit, voces istas in linguis promiscue sæpe sumi. Ecce enim Ezech. 21. 30. *In loco ubi creata es* id est genita, nata. Tremellius, *procreata*. Psal. 102. *Populus qui creabitur* id est nascetur; generabitur. Ps. 104. 31. *Immittis Sp. tuum & creantur*, id est generantur. Individua enim propagantur per generationem. contra Ps. 90. 2. *antequam montes gignerentur*, id est, crearentur. Adde Deut. 32. 18. צוּר יְלָדְךָ *petra qua genuit te, oblitus es*, quæ eodem versu explicantur, *& oblitus es Dei formatoris tui*

tui. Seneca apud Lactant. cap. 1. cap. 4. ex mente suæ sectæ, *Deus*, inquit, cum prima fundamenta molis pulcherrima jaceret, ut omnia sub ducibus suis irent, quamvis ipse se per totum corpus intenderet, tamen ministros regni sui *Deos genuit.* Genuit id est fecit interprete Lipsio 1. Physiolog. dissertat. 20. Vide apud Besoldum p. 137. In Chaldaïsmo, Koheleth 4. 3. *Melior est ille qui nondum creatus est*, id est genitus, natus. Et Prov. 8. *Dominus possedit me*, Chald. בראני *creavit me* id est genuit. Ad quem locum Scindlerus in Pentaglotto, ברא *Chaldæis de generatione.* Horat. *Fortes creantur fortibus.* Et Cicero, *Quæritur uxor liberis creandis.* Lxx. quoque Ezech. 21. 30. Ebræum ברא per γεννάω interpretati sunt. Et Sirach quater usus fuit verbo κτίζω de Sapientia, vid. cap. 1. 4. *prima omnium creata est* (ἐκτίσθη) *sapientia* id est, ante omnem creaturam genita est, eo loquendi modo, quo Apostolus Christum vocat πρωτότοκον *omnis creaturæ.* & vers. 8. *Dominus creavit eam*, ἔκτισε. & cap. 24. vers. 12. aliis 8. & vers. 14. aliis 10. πρὸ αἰῶνος καὶ ἀπ' ἀρχῆς ἔκτισέ με. ubi ἀπ' ἀρχῆς verti potest, ante initium. Non dubitant eruditi quin Siriachides utroque oculo ad locum Proverb. respexerit. Et certe locus primus admodum firmat communem lectionem Proverb. 8. 22. iisque adversatur qui ἔκτησε scripsere. Tunc enim & illic legendum esset ἐκτήθη, quod Græcum non est. Atque ut ad Belgicam linguam tandem descendamus, quis non concesserit libens, probabilem esse eorum originationem, qui Belgarum *baren*, ab Ebræo ברא *bara* deducunt. Quis Chaldæorum בר *filius* ab eodem themate derivantes solide refutaverit? Sed mittamus ista & aperiamus fontem ex quo oritur illa vocum & interpretamentorum commutatio. Bellarminus lib. 1. de Christo, cap. 18. ad Arianorum argumentum quod ex hoc loco depromebant, responsurus, quinto loco exhibet responsionem quam vocat pulcerrimam & in qua ipse videtur conquiescere; quam adscribit concilio cuidam catholico orientali & Thomæ quoque probatam asserit. Summa huc redit, divinam generationem habere aliquid analogum * generationi & creationi, ac proinde nunc verbum creandi, nunc gignendi in hoc mysterio adhiberi. Mihi non lubet in arcanum illud altius penetrare. Tutius erit dryphacta & cancellos Grammatices non excedere. Multi sunt Hellenisticæ linguæ idiotismi. Quos, nisi

* Utrumque inquit, de divina generatione dicitur, quia nullo vocabulo perfecto explicari potest. Utrumque ergo dicitur, ut ex utroque sumatur, quod est perfectionis, & omittatur quod est imperfectionis.

Ebraice intelligas, haudquaquam solide intelliges. Cur quæso te, δένδρον arbor & ξύλον lignum, toties mutuas operas præstant? ut ex.gr. Apoc. 2. ξύλον τῆς ζωῆς lignum vitæ id est, arbor. Et apud Lxx. toties, ut tantum decies & quater δένδρον verterint. Certe non alia causa assignari potest, quam quod vox Ebræa עץ ad utrumque indifferens est. Cur θυμὸς excandescentiam & venenum significat? In prima signific. passim obvium est. In altera Apoc. 18. 3. ἐξ οἴνου θυμοῦ, ex vino veneni id est venenato. ut & Jobi 6. 4. sumitur. certe non alia hujus rei causa est, quam quod Ebræum חֵמָה utrumque significat. Cur τέλειος *perfectus* toties ponitur pro *integro*, *infucato*? Certè non aliam ob causam, quam quod vox Ebræa תָּמִים & hoc & illud significat. 1. Cor. 15. *Absorpta est mors* εἰς νῖκος id est in perpetuum. Hic εἰς νῖκος ponitur pro, εἰς αἰῶνα. Quod inde manifestum evadit, quod Esa. 25. unde locus desumptus, sit לָנֶצַח / Quod nunquam significat, *in victoriam*. Cum autem apud profanos νῖκος nusquam æternitatem significet, cur apud Apostolum? Ratio hæc est, quod vox Ebræa נֵצַח & victoriam (νῖκος) & αἰῶνα significet, vid. quando habet ante se litera ל / Atque hinc est, quod Lxx. τὸ לָנֶצַח / quod nunquam aliter accipitur, quam pro לְעוֹלָם in æternum, Amos cap. 1. 11. verterint εἰς νῖκος, ut & Aq. & Symmachus & Theodotio Prov. 21. 28. & Ps. 13. vers. 2. Δωρεὰν *gratis*, in novo testam. usurpatur pro μάτην id est *frustra*. Galat. 2. si per legem justitia, tunc Christus δωρεὰν ἔθανε, Vulg. *gratis mortuus est* id est μάτην frustra id est sine ulla causa, vel ut alii, sine adeptione finis. Ps. 109. 3. oppugnaverunt me δωρεὰν, Vulg. *gratis* id est sine ullo meo merito, sine ulla causa. Unde hæc enallage? Ex eo quod Ebræum חִנָּם utrumque significat. Ea enim voce excluditur causa, meritum, merces, pretium, fructus, effectus, pro diversitate locorum. Unde variis modis redditur, sine causa, sine merito, sine mercede, sine pretio, hoc est, gratis: sine fructu & effectu, hoc est frustra. Sic κακία malitia Matth. 6. 34. & passim in V. T. apud Lxx. pro κακώσει id est afflictione ponitur, quia vid. vox Ebr. רָעָה utrumque denotat. Ad eundem modum ἕτοιμος & ἑτοιμάζω passim usurpatur in sacris pro κραταιὸς & κραταιόω, quia vid. נָכוֹן utrumque significat. Nec alia dari ratio potest, cur δύναμις pro exercitu, (ut in eo, κύριος δυνάμεων, δυνάμεις τοῦ οὐρανοῦ,) ut &

virtus

virtus apud vulg. *Dominus virtutum*, *virtutes cæli*, item pro *divitiis*, (ut Ruth. 4. 11. *fac δύναμιν virtutem in Ephratha* & Prov. 31. *Multæ filiæ fecerunt δύναμιν* id est compararunt sibi opus) usurpetur, nisi quod vox חַיִל & potentiam significet, & omne id, in quo hominum potentia videtur consistere, ut sunt exercitus, divitiæ, &c. Et ut finem faciam, cur *αἰῶνες* Ebr. 1. 2. *per quem condidit τοὺς αἰῶνας*, pro *mundo* adhibent, nisi quod vox עוֹלָם & seculum .i. *αἰῶνα*, & mundum .i. *κόσμον* significet, ut cum Deum vocant רבנו של עלם Dominum mundi, quo sensu Interpretes plerique eandem vocem in ipsis Bibliis accipiunt. Kohel. 3. 11. Ex his, quæ paucula ex multis sunt, exemplis extruximus aliquando hanc regulam, *Interpretamentum significationis unius, sæpe adhibetur pro interpretamento significationis alterius apud priscos S. Literarum Interpretes.* Vide Grammaticam nostram ad finem parænesis. Atque huc refero duo illa, de quibus impræsentiarum nobis sermo est, vocabula, *creo* & *gigno*. Cum enim vox Ebræa קָנָה utrumque in S. l. significet, quid miramur, si alterum pro altero usurpetur; קָנָה πρώτως & primariò significat *possideo*, vel *acquiro*. Jam verò Pater acquirit quem gignit, unde per gigno interpretantur, Zach. 13. 5. הִקְנַנִי / LXX. ἐγέννησέ με, *genuit me.* Mater itidem acquirit & possidet quem *parit* unde pro *pario* usurpatur Gen. 4 קָנִיתִי *possedi* .i. peperi *virum cum DOMINO.* Deus possidet Filium suum, quem genuit ab æterno, unde pro gigno positum est Prov. 8. *DOMINVS possedit me*, &c. id est, genuit. Deus itidem possidet, quicquid creavit, unde pro *creare* usurpatur Genes. 14. 19. *Deo altissimo* הקונה *possessori cæli & terræ* .i. creatori, LXX. ὃς ἔκτισε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, qui creavit, &c. Creare ergo & gignere aliquando significationes suas permutant. At inquies hoc ipsum esse, quod Arius volebat. Sic enim apud Athanas. p. 89. Editionis Comelinianæ inquit, τὸ ἔκτισεν ἐπὶ τοῦ ἐγέννησεν μεταλαμβάνω id est vocem ἔκτισε accipio pro ἐγένν. Cumque regereret Athanasius, Si genitus non creatus, Si creatus, non genitus, respondit Arius, ἐπὶ θεοῦ τὸ κτίζειν καὶ γεννᾶν ταυτόν ἐστι .i. gignere & creare in Deo idem esse. Hanc machinam sic retudit beatus noster Senex in comm. posterioribus ad 2. Cor. 4. pag. 106. *Idem Tertullianus*, inquit,

Christum factum & creatum dixit, id est genitum. Verbum gigno accipiendo in propria significatione, & facio vel creo

Diabolus in N. T. vocatur ὁ ἄρχων τοῦ αἰῶνος τούτου & ἄρχων τοῦ κόσμου τούτου.

Heinsius Pattò aliter.

in impropria vid. pro gigno. Aliter Arrius, qui Christum dicebat creatum proprie; genitum improprie. Nam *omnis creatio, inquiebat, in Deo generatio est. Quod si verum, Christus non esset unigenitus. Phui* τῆς Θεολογίας ταύτης. *Nam si creatus fuit ex substantia Patris id est genitus. Quæ est impropria verbi significatio, ut recte Athan. observat orat. 3. adversus Arianos.*

Similia extant in comm. prioribus ad Philip. 4. 5. quæ non lubet ascribere, quia prolixiora sunt. Et certe istam Arii fuisse mentem, tum ex omnibus Theologorum veterum, queîs cum eo ejusve sequacibus res fuit, libris, tum vero potissimum ex eodem loco Athanasii liquet. Cum n. Athanasius ex isto ejus axiomate, creare & gignere in Deo idem esse, inferret, omnes ergo creaturas filios Dei esse, rogaretque quomodo ergo Christus unigenitus: Arius nihil nisi de quodam inter creaturas excellentia respondit. Illud jam restat, ut ostendam, complures quoque alios qua priscos qua novellos, in articulo de SS. Trinitate orthodoxos, eandem responsionem de permutatione vocum creo & gigno, eadem mente, qua Drusius, passim inculcasse. Et quidem primò offert se hic Athanasius, qui orat. 3. adversus Arianos sic inquit.

> *Ne igitur ex verbo controversias captent, si sancti alicubi pro vocabulo* gignere τὸ creare *subjiciunt, cum in istiusmodi locis significatio non variet, sed id quod secundum naturam est insinuet.* Et mox, *Quum opus aliquod aut creatura prodierit, tunc propria ac idonea voces sunt, operatus est, condidit: cum autem Germen aut Filius, de quo mentio habetur, tunc* fecit *&* creavit *improprie de ea pronunciantur.*

Eadem habet *Tertullianus* contra Praxeam & alibi. Unde Beatus Rhenanus in admonitione de dogmatibus Tertulliani ita inquit, *Adhac Filium, qui & sermo & Sophia Patris dicitur, non tam genitum, productum, natum, procedentem & emanantem dicit, quam creatum à patre, conditum & factum, quod alioqui sacris literis* (non originalibus Rhenane, quando de Christo ut Deo agitur) *peculiare est. Sed malo te,* inquit, *ad sensum rei, quam ad sonum vocabuli exerceas.* Eadem invenies apud *Cyrillum*, cujus testimonium allegat quoque *Bellarminus*, qui quartus hic nobis erit advocatus. Non defatigabo me, ut ostendam, eum in doctrina de Deitate Filii

Filii Dei arctissimum cum Ecclesiis nostris consensum colere. Quis enim tam in controversiis hospes, hoc ut nesciat? Is ergo libro 1. cap. 18. controvers. 2. de Christo, ad objectionem Arianorum ex loco Prov. 8, 22. depromptam, inter alia sic inquit.

> *Secunda responsio est Athanasii Serm. 3. contra Arianos & Cyrilli lib. 5. Thesium cap. 6. qui dicunt Scripturam promiscuè usurpare vocabula* faciendi, creandi, gignendi. *Nam Deut. 32. dicitur*, Deum qui te genuit dereliquisti. *Et tamen legimus Gen.* 1. Fecit Deus hominem, *itaque non ex solo verbo* creavit *aut* genuit, *sed ex adjunctis sensum Scripturæ elicere oportet. Et quia hic dicitur Filius creatus, antequam Deus quicquam faceret, apparet, creatum dictum esse pro genitum.*

Hanc responsionem non castigavit in Animadvers. suis Junius, qui aliàs acutùm videt. Plane in eundem modum Drusius, ac si ex Cyrillo & Athan. descripsisset, *Ergo inquies, Christus creatura? Non hoc dico, sed creatum dici posse, quia genitum. Nec ego hoc dico, sed vetus Synagoga sic locuta fuit, cum dixit Meßiam ante mundum creatum fuisse. Nihil profectò ante mundum creatum fuit propriè loquendo. Debemus ergo creatum ibi accipere pro genitum. si ergo vetustißimi Ebræi dixerunt Meßiam creatum fuisse, quis mihi vitio vortet, si hoc explico ad orthodoxam sententiam? &c.*

Addo & Concilium Catholicum Orientale, apud Hilarium libro de Synodis can. 5. Cujus Patres sic introducit Hilarius loquentes,

> *Impietatis hæreticorum hinc profana præsumptio est, quod legisse se dicant*, Dominus condidit *vel* creavit me; *sed consequentem sententiam subtrahentes, ex qua intelligentiam prior sumit, ex primâ arripiunt impietatis suæ authoritatem: ut creaturam dicant, quia Sapientia dixerat se creatam. Quæ si creata est, quomodo potuit & nasci, quia omnis nativitas, quæcunque est in naturam suam, ex natura gignente consistit. Creatio autem sumit exordium de creantis potestate, potente sc, creatore ex nihilo condere creaturam. Sapientia itaque quæ se dixerat creatam, eadem in consequenti dixit se & genitam.*

Ad hæc verba ab ipso quoque Bellar. loco prædicto producta & approbata, sic quoque magnus ille Theologus *Ioh. Rainoldus*, in censura sua librorum Apocryphorum, lect. 75. pag. 890. Tomo primo.

Ei

Ex quibus verbis ipsius Concilii, inquit Rainoldus, *manifestum est, ipsos ex circumstantiis textus Prov. 8. docere, vocabulum* creari *usurpari impropriè, & vocabulis consequentibus quasi corrigi. Cum enim Prov. 8. in Edit. LXX. Sapientia dixisset*, Dominus ἔκτισέ με creavit me, *quasi statim corrigere se vellet, sequitur*, ἐγέννα με, *genuit me.*

Et paulò post idem Rainoldus,

Quare concludit Concilium illud Orientale, quod ex circumstantiis textus manifestum sit, verbum illud creandi *impropriè usurpari.* Et iterum paucis interjectis, *Quo satis docent, se tantum probare usum vocabuli (creo) ita adhibiti, ut sequatur statim castigatio atque correctio.*

Hinc Cl. vir D. *Conradus Deckerus*, Theologus Heidelbergensis in Indice, quem ex Prælectionibus Rainoldi collegit, in litera C sic ait,

Creatus esse Filius Dei non potest dici nisi additâ aliqua castigatione.

NOTA. Si non potest dici, nisi additâ aliquâ castigatione, Ergo dici potest castigatione additâ. At Drusius in thesi castigationem addit, *creatus*, inquit, *id est genitus*. Et sic τοὺς Lxx. excusavit, ut jam vidimus, Concilium Orientale, non diffidente Rainoldo, qui tamen in eo à Drusio diffidet, quod hâc observatione authorem Ecclesiastici excusari non patiatur. Nam Sirach, inquit, nusquam se corrigit id est voci *creandi* nunquam subjicit vocem gignendi vel similem aliquam, quâ ostendi possit, eum vocem *creandi* impropriè usurpasse.

Magnum illud Germaniæ suæ sidus *Rod. Goclenius*, Philosophus Marpurgensis, in Lexico suo Philosophico docet, vocem *creo* extra doctrinam physicam aliquando usurpari pro *gigno.*

Magni nominis & meriti Theologus, *David Paræus* initio comm. ad Genesin docet, verbum בָּרָא *creavit* aliquando significare *generavit*. Et de voce Latinâ sic ait, *Verbum* creare *latinâ usurpatione, propriè non est ex nihilo aliquid efficere (talis enim effectio Ciceroni & Latinis ignota fuit) sed gignere vel ordinare, &c.*

C. Jansenius, Episcopus Gandavensis in commentariis suis ad Proverbia & Sirachidem, eodem planè modo hæc loca vindicavit.

Prodeat in hanc quoque arenam magnus ille Theologus, *H. Zan-*

Zanchius. Is lib. 3. parte 2. de tribus Elohim, cap. 7. sic introducit Arianum; Ponam ipsa verba, ut appareat, quam procul Drusius ab Arianismo abfuerit.

> *Instant adversarii & ajunt, ut demus loca esse in quibus sermo sit de aeterna Filii ex Patre Deo generatione, contendimus tamen non posse ex illis concludi, illum esse genitum de substantiâ Patris. Verbum enim gignendi accipitur Metaphoricè (NB.) & impropriè, nempe pro factum seu creatum esse.*

Nota rursus, Ariani agnoscebant Christum in S. L. dici & creatum esse & genitum. Sed volebant genitum impropriè, creatum propriè. Drusius contra, plane ut Zanchius in Responsione: Sic enim respondet,

> *Resp. quasi verò non possimus invertere argumentum & dicere: ubicunque dicitur creatus esse, prodiisse & processisse à Patre, hujusmodi verba accipienda esse pro genitum & procreatum esse, juxta propriam verbi significationem.* Verba Zanchii.

Quasi diceret Zanchius, Esto usurpentur de Christo quà Deo duae hae voces, *creatus*, & *genitus*, annon probabilius, *creatum* usurpari pro *genitum*, quam, *genitum* pro *creatum*? Aut, cur mihi non tam licet *creatum* accipere impropriè pro genitum, quam vobis *genitum* impropriè pro creatum?

Sed clarissimè Drusio patrocinatur idem Zanchius cap. 8. Ibi enim sub initio responsurus ad loca Sirachidae, ubi Sapientia dicitur creata, post 1. & secundam responsionem sic ait:

> *Tertiò respondetur, verbum creare pro generare positum esse, ut Basilius ait: quod etiam ὅτι γεννήσεως κτίσμα καὶ ποίημα λέγεται ut exempla Scripturarum docent.*

Et paulo est:

> *Ac certum est, creare saepenumerò pro procreare seu gignere accipi, non autem semper pro facere ex nihilo: & contra generare pro creare.*

Rever. D. *Math. Martinius*, tractatu de Deo lib. 2. cap. 12. sic inquit, בַּר *Filius potius à* בְּרָא / *quod usitate quidem creare, sed & generare. Nam Psal. 2. 7. pro* יְלִדְתִּיךָ *in Chaldaeo est* בְּרִיתָךְ / Et Ps. 51. 7. *pro* הוֹלַלְתִּי *habet*, cogitavit Pater לְמִבְרָא generare me. *Et* Prov. 8. 22. pro קָנָנִי in Chald. est בראני id est ut LXX. *vertunt* ἔκτισέ με. *Et hinc est quod voces creandi & generandi interdum confunduntur, quae confusio ne Arianis faveat, cavendum, & catachreses à sermo-*

nis proprietate sunt distinguenda. Ita sane & γίνεσθαι est non tantum fieri & creari, sed & generari ex γάω, quod est genero. Sic & Genes. 2. 4. Tholedoth. *generationes, dicuntur de creatione. Et sic Cassianus libro 6. de incarnatione Domini cap. 8.* Idem Theologus comment. in Psalm. 2. pag. 360. de hoc ipso loco verba faciens, sic inquit, *Itaque aut arguenda est versio Chaldaa & Graca, cum de Filii generatione loquens, illa* bera, *hac,* κτίζειν *usurpat, aut catachresis ista orthodoxo sensu interpretanda, ut facere seu creare sit pro generare.* γίνεσθαι fieri, *de creaturarum generatione aliquando accipitur, & sic abusive quoque de divina generatione.*

Plures habet suffragatores hæc cl. viri observatio. Sed eos, quos jam adduxi, sufficere arbitror. Summam summarum paucis istis aphorismis repræsentabo.

I. Lxx. interpretes & Sirachidem Arianæ hæresi patrocinari non esse concedendum.

II. Non posse eos tamen in viam reduci pro ι reponendo η.

III. Accepisse itaque eos vocem κτίζω, id est *creo* pro *gigno*, enallage Græcis quidem & in Theologorum scholis duriore: at apud Chald. & Latinos tralatitia. Sed & in Ebraïsmo voces illas aliquando commutari.

IV. Ea correctio seu interpretatio si adhibeatur, favere illos orthodoxis.

V. Eam correctionem seu interpretationem multos orthodoxos literis prodidisse & suo calculo approbasse.

VI. Eam correctionem seu interpretationem in ipso textu interpretum Lxx. liquido extare. Sic enim locus integer habet,

Κύριος ἔκτισέ με ἀρχὴν ὁδῶν αὐτοῦ εἰς ἔργα αὐτοῦ. πρὸ τοῦ αἰῶνος ἐθεμελίωσέ με, ἐν ἀρχῇ, πρὸ τοῦ τὴν γῆν ποιῆσαι —γεννᾷ με.	Dominus creavit me initium viarum suarum, in opera sua. Ante seculum fundavit me, in principio, antequam terram fecisset —GIGNIT me.

Ecce, disertè τὸ ἔκτισε per γεννᾷ declaravit. Si dixeris, posterius potius explicandum per prius, ut solet aliquando id quod claris & propriis vocibus dictum est, obscurioribus & tropicis repeti, jubebo te textum inspicere & examinare ista, *ante seculum, antequam terram fecisset.* Si ante principium temporis Christus extitit, certe æternus est & sine principio. Namque ante princi-

pium

pium illud temporis non fuit tempus, sed tantum æternitas. Quicquid à Deo creatum est, in tempore creatum est. Observa denique ex voce γεννᾷ *gignit* Scholasticos nonnullos probasse, melius dici, *Filium semper gigni*, quam, *semper genitum esse*. Vide Magistrum Sententiarum lib. 1. dist. 9. litera L. Qui in istam sententiam citat Origenem. Sed tu observa, in Ebræo esse verbum præteriti temporis חוֹלָלְתִּי quod vulg. vers. 24. reddit. *concepta eram.* At vers. 25. *parturiebar.* Lovan. *begonste ick ghebaert te worden.* admodum improprie. Unde Sa, parturiebar id est gignebar. (Eadem vox extat Ps. 51. *in iniquitate* חוֹלָלְתִּי quam vulg. reddidit, *conceptus sum.*) Iun. *edita eram.* Deod. *Jo fui produtta.* Genev. *J' ai este engendree.* Hisp. *fue engendrada.* Pisc. war ich geboren. Omnes bene. Luth. war ich bereyt. Belg. *was ick veerdigh.* Quæ minus commode dicta censeo.

CAP. XVI. 11. Et opera ejus omnes lapides sacculi.] Ita hunc locum restituerunt Romani correctores. Ebr. *opus ejus* כָּל־אַבְנֵי כִיס *omnes lapides marsupii.* opus ejus, hoc est, ei placens, ut Joh. 6. 29. *hoc est illud opus Dei, ut credatis*, &c. כִּיס marsupium, loculus. Unde illud πολυθρύλλητον Ebræorum, בְּכִיס בְּכוֹס בְּכַעַס *in loculo, in poculo, in ira*, sc. ingenium hominis cognoscitur. Olim lapidibus pro ponderibus utebantur, eosque in sacculis asservabant. Deuteron. 25. 13. Non erit in sacculo tuo lapis & lapis id est, duplex pondus. Codices antiqui legebant, *omnes lapides seculi*, Carthus. *id est, omnes electi, qui tanquam lapides vivi ponuntur nunc in ædificio militantis ecclesiæ, &c.* Quid est ineptire si hoc non est?

Ibidem vers. 15. כְּעָב מַלְקוֹשׁ id est sicut nubes pluviæ serotinæ. Ita nominant Ebræi pluviam, quæ in Judæa maturescentibus jam frugibus cadebat. dicitur à לקש demetere, colligere. Illam vero, quam post sementem dabat Deus, vocant יוֹרֶה & מוֹרֶה à יָרָה *jácere*, In Judæa non tam frequentes pluviæ, ut apud nos. Hieronymus comment. in Amos 4. testatur se mensibus Junio & Julio in Judæa pluviam vidisse nunquam. Hinc *pluvia in messe*, Prov. 26. 1. de re insolita, & intempestiva & 1. Sam. 12. 16. portenti loco habetur. Kimchi ad illum locum, *Quoniam pluvia in messe novitas magna erat apud eos, ideo timuerunt valde & dixe-*

runt, ora pro servis tuis, ne moriamur. Cæterum quia utraque ista pluvia, maturior & serotina (LXX. vocant ὑετὸν πρώϊμον καὶ ὄψιμον, vide Deut. XI 14. Jacob. 5. 7. & alibi) plane erat necessaria, ideo & gratissima. Unde passim in sacris literis, cum de rebus gratis acceptisque sermo est ad eas fit allusio. Lutherus Deut. XI. & alibi reddidit, *vroegh-regen ende spaeregen.* Optime, si voculas illas *vroegh* & *spade*, non ad diem, sed annum referas. Pluvia enim illa πρώϊμος (יורה) erat autumnalis: ὄψιμος vero (מלקוש) vernalis. At Jacob. V. 5. nescio quid spectans reddidit, *morgen-regen ende avondregen.* Quæ versio imperitiori facilè imponat. Confer & Ioël 2. 23.

Prov. XVIII. In jure Canonico, itemque apud Canonistas in controversiis de matrimonio, utrum meretrix vel adultera in uxorem ducenda sit, utrum adultera retinenda, &c. allegantur sæpe ista verba, *Qui expellit mulierem bonam, expellit bonum, qui autem adulteram, stultus est & impius.* Versus est antepenultimus. alii codices, *stultus & insipiens.* At Græca habent, ἄφρων καὶ ἀσεβής, & Biblia Clementis istam quoque lectionem exhibent. Lucas Brugensis in locis insignioribus Romanæ correctionis, quo libro tanquam Masora quadam correctam illam Editionem circumvallavit, hæc notat, *legendum potius*, impius, *quod est iniquus, quam* insipiens, *quod idem est cum eo quod præcedit*, stultus. Et tamen, Clementis authoritate insuperhabita. Lovanienses Theologi veterem Editionem Belgicam hoc loco non emendarunt. Namque & recentiores Editiones, quæ in præloquio ad postremam correctionem Romanam emendatæ dicuntur, legunt *dwaes ende onwijs.*

Prov. XX. 25. Ruina est homini devotare sanctos, & post vota retractare.] Ita legunt Lovan. Ita & Sixtus edi jusserat. At Clemens scribi jussit, *devorare.* Alii legunt *devocare*, alii *denotare*, alii *devovere.* Quam obsequentes imperio Clementis fuerint nuperi correctores Editionis Belgicæ, liquebit ex hac interpretatione, *'Tis den mensche eenen val den heylighen beloven, ende na de beloften weder-roepen.* Hoccine est Belgicam editionem *ad veritatem editionis vulgatæ nuper in urbe emendatæ & restitutæ corrigere*, sicuti titulus promittit & Joh. Malderus in approbatione asserit? communis apud interpretes lectio est, *devotare sanctos*, quod Lyra, Carthus. & alii exponunt frequenter sanctis aliquid vovere,

vere, Laqueus eſt vovere & poſtea pœnitere. Placus in Lexico Biblico, *devotare* interpretatur diris imprecationibus malum alicui optare, quæ interpretatio minus contorta eſt propter accuſativum qui ſequitur. Mitto aliarum lectionum interpretationes. Melior lectio eſt *devorare.* לוע enim eſt *deglutire*, *abſorbere.* Sed quid hoc eſt, *devorare ſanctos*? Reſpondet Sa, *ſanctos* poſitum eſſe pro *ſancta* id eſt, Deo ſanctificata voto devorare id eſt conſumere & non ſolvere. Suarez in opere de virtute & ſtatu religionis, tomo 2. lib. v. cap. 4. de gravitate peccati violatorum votorum agens, *præterea*, inquit, *afferri ſolet illud Prov. 20.* ruina eſt homini devorare ſanctos. *Ubi aliqui pro* devorare, *legunt* devotare. *Sed retinenda eſt lectio recepta, & optimus ſenſus eſſe videtur, ut,* devorare ſanctos, *ſit temere & magna facilitate vovere.* Dura certe & quam meus ſtomachus non concoquit, interpretatio. Putaret aliquis τὸ *ſanctos* librariorum culpa irrepſiſſe, pro *ſancta.* Sed malunt hic ineptire interpretes, quam illud agnoſcere. Ideo Lucas, tanquam ſi interpreti præſens fuiſſet aut calamum ejus gubernaſſet, *maſculinum* ſanctos, inquit, *interpres noſter dedit*, non ſancta. Ebræa habent in hunc modum, מוֹקֵשׁ אָדָם יָלַע קֹדֶשׁ וְאַחַר נְדָרִים לְבַקֵּר i. e. *laqueus* (tendicula) *eſt homini quod deglu- ſanctum, & poſt vota inquirere.* יָלַע eſt futurum ſecundum Hifyl pro יַלִּיעַ contractum, ut יָרַע pro יָרִיעַ Accentum autem ad penultimam ſyllabam rejecit ſequens vox diſſyllaba. Eſt inſuper in hac voce ellipſis literæ ש pro שֶׁיָּלִיעַ קֹדֶשׁ autem poſitum pro דְּבַר קֹדֶשׁ Pagn. *laqueus eſt homini deglutire ſanctificatum, & poſt vota inquirere.* Nefas eſt res Deo ſacratas intervertere, aut in profanos uſus convertere. temerarium & ſtultum eſt vovere, & poſtea inquirere, diſceptare, utrum velis vel poſſis exolvere. Jun. *poſt vota requirere, id eſt laborem in eo conſumere, ut retineantur res votiva.* Hæc eſt mens Salomonis, quam B. quoque Lutherus aſſecutus non eſt, *het is den menſchen een ſtrick het heylige te laſteren, ende daer na met geloften omgaen.*

CAP. XXII. 20. Ecce deſcripſi eam tibi tripliciter.] Et hoc loco abutuntur Pontificii, ut triplicem illum Scripturarum ſenſum ſtabiliant. Fateor, ex Ebræis quoque nonnullos Ebræum שָׁלִישִׁים explicare *terna*, vel, *triplicia*, ſed illi aliter explicuere. R. Sal. hæc accipit, tanquam à Deo dicta, & interpretatur de lege, prophetis & hagiographis. Alii, qui hæc in perſona Salo-

monis dicta censent, putant respici ad tres libros, Proverbia, Koheleth & Canticum. Alii ad triplicem hominum statum, incipientium, proficientium & perfectorum respici existimant. Alii, triplicia, id est sæpius iterata. Pagn. perfecta. Vox Ebræa pluralis numeri est à sing. שָׁלִישׁ / & proprie tertium à principe in Rep. vel militia significat, ut מִשְׁנֶה secundum. Postea extenditur ad virum principem, eximium, & in alto dignitatis gradu constitutum. Hinc alii reddunt, *verba magnifica*, alii, *verba principalia id est* principibus digna vel convenientia. Jun. [*verba*] *ducum*, hoc est, præstantissima, Confer Proverb. 8. 6. *Audite, quia loquar* נְגִידִים supple דִּבְרֵי / [*verba*] *principum*, id est principalia, principibus digna. vulg. *de rebus magnis*.

Cap. XXIV. Septies in die cadit justus.] Locus iste crebro pro concione citatur adversus quorundam opiniones de perfectione hominis regeniti in hac vita. In consolationibus quoque ad erigendas pœnitentium conscientias sæpe depromitur. Ego moneo tironem. ut isti usui firmiora scripturæ testimonia conquirat, inter quæ eminent illa 1. Joh. 1. 8. & 2. 1. Et Jacob. 3. 2. Profecto si verum amamus, nimis oscitanter à plerisque divina pagina legitur. Cujus rei hic locus documentum præbet quam maxime luculentum. Primo enim illud *de die*, nec in Ebræo, nec Græco, nec Luthero, nec Belgico comparet. Quia & ab editione correcta Clementis VIII. absunt. Unde Lucas Brug. in locis insignioribus, *non addas, in die*, inquit. Deinde *cadere* hic non est peccare, sed in calamitates incidere. Hoc ex professo ostenderunt Junius in notis, W. Franzius libro de interpret. Scripturæ, pag. 32. & 657. Tarnovius in Exercit. Biblicis, Coppenius ad Ps. 119. ש / [ubi & hoc addit, locum hunc conferendum cum illo Psal. 34. 20. *Multa sunt afflictiones justi; at ex omnibus istis eripit eum* DOMINVS.] Drusius, Mercerus, Piscator, Deodatus, Genevenses & alii. Lubet hic paululum arare vitula Cl. Theologi Joh. Tarnovii. *Ne insidiator*, ajebat Salomon vers. 15. *o improbe, habitaculo justi. ne devastato ejus accubitum* id est quietem ejus ne turbes. Cubare enim phrasi Scripturæ est quiete & pacifice vivere, Psal. 3. 6. & 4. 9. Ratio hujus rei versu 16. apponitur, ab inutili desumpta, hoc modo, nam ut ut *septies*, hoc est sæpius, *cadat*, Deo permittente à te improbe dejectus, *justus, exurgit tamen*, & proinde spes tua, qua eum periturum sperabas, decolla-

Irrepsisse videtur ex loco Luc. XVII. ℣. 4.

collabit. Atque hæc eſt piorum ſors. Quid vero improbi? Hoc docet antitheſis, *improbi vero corruunt malo*, hoc eſt, vel unico malo deficiunt, diſpereuntque, cum multis non frangatur juſtus. Subjungit egregiam admonitionem de vitanda ἐπιχαιρεκακίᾳ. *Cum cadit inimicus tuus, ne latator, & cum corruit, ne exultato animus tuus.* Scopus ergo Salomonis & adjuncta vox *corruit* ſatis evidenter verum loci ſenſum indicant. Quoties etiam קום & נפל opponuntur, tum utrumque ad calamitates reſpicit. & hoc (נפל) iis demergi; illud קום ex iis eluctari ſignificat. Vide Mich. VII. 8. Amos VIII. 14. & V. 20. Ierem. 25. 27. Ieſa XXIV. 20. Similis & plane parallelus locus extat Pſ. 37. 23. *A Domino ſtatuuntur greſſus viri, cujus viâ delectatur. Cum cadit, non dejicitur, quia Dominus ſuſtentât manum ejus.* πίπτει, ὐ καταπίπτει. Obſervat porro idem Tarnovius, נפל in libro Proverbiorum ſæpe pro, *in calamiates incidere*, at nunquam pro *peccare* uſurpatum. Hanc quoque interpretationem Emmanuel Sa probavit, *cadet*] *in pericula. reſurget.*] *Auguſtinus, quoties ceciderit tribulationibus, non peribit*, pergit Auguſt. quod non de iniquitatibus, ſed de tribulationibus ad humilitatem perducentibus intelligi *voluit*. De civit. Dei XI. 31. *&c.*

CAP. XXV. verſ. penult. Scrutator majeſtatis opprimetur à gloria. Et hæc ſententia crebro auditur, quoties coarguenda eſt hominum curioſitas tum in genere circa res nobis in Dei verbo non revelatas, tum in ſpecie, ut ſic loquar, circa myſteria eſſentiæ divinæ & trium perſonarum in unâ eſſentia. Atque hic in mentem mihi veniunt aurei magni Scaligeri verſus,

Ne curioſus quære cauſas omnium
Quæcunque libris vis prophetarum edidit,
Afflata cælo, plena veraci Deo.
Nec operta ſacri ſupparo ſilentii
Irrumpere aude, verum adorans præteri.
Neſcire velle, quæ magiſter maximus
Docere non vult, erudita inſcitia eſt.

Cæterum locum citatum quod attinet, diſce tiro, in Ebræo nihil tale extare. Ebræa ita habent, וְחֵקֶר כְּבֹדָם כָּבוֹד / hoc eſt, ad verbum, *& ſcrutatio gloriæ ſui ipſorum gloria.* Affixum illud non expreſſit vulgatus. Contra, τῷ *opprimetur* & præpoſitioni *à* nihil in Ebræo reſpondet. Verſu 16. & 17. egregium præceptum dictat ſapientiſſimus Rex, de uſu amicitiæ legitimo & ſervanda medio-

Tarnovius in Exercit. Biblicis pag. 140. Edit. 3.

mediocritate in congressibus. Utitur autem egregia similitudine à melle desumpta. Ut mellis usus moderatus suavis est & reficit, nimius contrà ejus insuavis est & vomitum ciet & fel generat, ita & usus amicitiæ liberalis modicus recreat, nimius odiosum reddit. *Itaque rarum fac pedem tuum in domo amici tui.* Ita enim malo locum interpretari, quam cum Iunio, *studiose contine pedem tuum à domo*, &c. Quamvis sensus eodem recidat. יָקָר non solum pretiosum, sed & rarum significat, unde 1. Sam. 3. 1. *pretiosum erat* יָקָר *verbum Domini in Israel*, id est, rarum. & Iesa. 13. *pretiosior erit vir auro*, id est, rarior. Quod vero ad præpositionem מ attinet, quæ in voce מִבֵּית / quis ignorat aliquando pro ב poni? LXX. *σπάνιον εἴσαγε σὸν πόδα πρὸς σεαυτοῦ φίλον.* Hoc ergo dicit Salomo, quod sententia illa Arabum exprimit, visita raro & augebis amorem, Et Martialis,

Drus. observationum iv. 1.

Si vitare voles acerba quædam,
Et tristes animi cavere morsus,
Nulli te facias nimis sodalem.
Gaudebis magis & minus dolebis.

Postea vers. 27. rursus mediocritatem in sermonibus & *περιαυτολογίαις*, ut sic dicam, inculcaturus, per eandem comparationem ita infit, *ut comedere mellis plurimum non est bonum, ita pervestigatio honoris sui ipsorum* [*non est*] *honor*, videlicet *περιαυτολόγοις*. qui de suis semper virtutibus & gestis verba faciunt. Sicut qui modum excedit in esu mellis, inquit Tarnovius, sibi nocet, dum vomitum provocat, & quando voluit stomachum saburrare, eundem exonerat, sic qui apud amicos sæpe & multum sua facinora more Thrasonis ebuccinat, eos facile à se alienat, & dum honori suo voluit velificari, ignominiæ se exponit, & quo amorem & gloriam sibi voluit conciliare, eo odium & contemptum sibi acquirit. Hæc ipsissima quoque sententia est Junii, Genev. Anglorum, & aliorum. Vau pro כן notâ apodoseos ponitur. Negatio ex præcedenti membro repetenda est, id quod in his literis adeo est frequens, ut supervacaneum sit huc exempla convectare. Vide tantum Ps. ix. 19. hoc ergo vult, *ita non est gloria hominibus scrutatio gloriæ sui-ipsorum.* vel, *neque scrutatio honoris proprii honos est hominibus.* Pisc. Mercerus & alii dum noluerunt in hujus loci interpretatione nimium à recepta sententia recedere, affixum illud plurale in כְּבוֹדָם aliò retulerunt,

runt, *& scrutatio gloriæ eorum* [*quæ * sunt instar mellis, non est*] *gloria.* Quæ interpretatio nimis videtur coacta, ut & illa, [*ita non est bonum*] *investigare gloriam rerum gloriosarum.* Hoc enim esset, חֵקֶר כְּבוֹד נִכְבָּדִים / Et ista, *scrutans gravia gravatur.* Hic enim affixum negligitur. & כָּבוֹד accipitur in significatione gravitatis proprie sic dicta, quam nullibi habet. Beati quoque Lutheri translatio, wer schwere dingen vorschet / dem wirds zu schwer / non satis video, quomodo cum fontibus conciliare possit, nisi prius ostendatur, כָּבוֹד gravitatem vel difficultatem in literis mysticis notare.

* hoc est rerum sublimium, quæ captum nostrum excedunt.

CAP. XXX. 19. viam viri in adolescentia.] LXX. ἐν νεότητι. Hunc locum Ambrosius libro de Salomone cap. v. interpretatur de Christo, iisque quæ in terra adolescens gessit. Baradius eundem allegat, ut doceat, non posse sciri gesta Christi, ab anno XII. usque ad annum baptismi. Carthusianus de quolibet homine intelligit, *In adolescentia*, inquit, *sanguine fervente, cogitationes, desideria, verba & opera adolescentium investigabiliter & ineffabiliter mutantur.* At hæc à mente Salomonis aliena sunt. Nam in Ebræo est, בְּעַלְמָה *in adolescentula.* Atque ita quoque legit Lyra, *Hæc est vera litera*, inquit, *quia sic est in Ebræo.* Quod vero per *adolescentulam*, B. Virginem, per *virum* Christum intelligit, nimis contortum est. Verba ejus hæc sunt: *Quia Christus in uterò virginis fuit vir perfectus scientiis & virtutibus ab instanti conceptionis, & in nativitate exiit clauso utero virginis, ideo de hoc, via viri in adolescentula, dicit Salomo, hoc esse quartum quod penitus ignorat.* Veram hujus loci interpretationem vide apud Junium, Mercerum, Pisc. & alios. עַלְמָה virginem significat, sed juvenculam. בְּתוּלָה tam juvenculam quam vetulam. נַעֲרָה juvenculam, sive virgo sit sive devirginata. Dicitur autem עלמה à עלם abditum, occultum esse. Ita κατάκλειστος epithetum honestiorum virginum perpetuum est. Olim enim ut notat * Casaubonus, apud Judæos, Græcos plerosque & Romanos, virgines domi in propriis œcis, quos Græci παρθενῶνας cellas virginales vocant, continebantur, eratque ea pars gynæconitidis. 2. Machab. 3. ubi describitur tumultus, cujus occasionem profanus ille Heliodorus præbuit, inter alia narrat author, virginum quoque, quæ conclusæ erat, (αἱ κατάκλειστοι τῶν παρθένων) alias ad vestibulum & portas concurrisse, alias ad parietes, quasdam per fenestras

Pintus quoque in Iesai. cap. 7. p. 38. ait legendum esse, *adolescentula*, & pro eo alterum irrepsisse vitio typographorum. Et nonnullos codices lati nos veram lectionem exprimere.

* Exercit. Anti Baron. pag. 119.

Confer quæ ad Exod. 38. 8. diximus.

exerto collo prospectasse.' Hæc Baronius de reclusis in templo virginibus, & voto religionis obstrictis intellexit. At in Græco textu nulla templi, nulla Oniæ Pontificis mentio. Hic tamen (Onias) importune à Latino interprete in textum intrusus, frivolam illam hariolationem nonnihil videtur confirmasse. Glossa ordinaria, *Virgines quæ conclusæ erant*] *id est, de domibus parentum non exibant ratione verecundiæ & pudicitiæ virginalis: tamen in illa perturbatione exibant præter morem solitum currentes ad Oniam.* Similis locus est 3. Machab. 1. 15. ubi in simili urbis ἀγωνίᾳ narrat author, τὰς κατακλείστους παρθένους ἐν θαλάμοις *id est inclusas in thalamis virgines cum matribus erupisse, &c.* Notat ibidem doctissimus scriptor, apud Hephæstionem extare hoc Lyrici Poetæ fragmentum,

Ἡ παῖς ἡ κατάκλειστος,
Τὴν οἱ φασὶ πάντες
Εὐνάτους ὀαρισμοὺς
Ἔχειν ἴσον ὀλέθρῳ.

Atque huc pertinet egregius ille locus in Machabaïco Iosephi, cap. 18. *Casta Virgo genita sum, neque unquam* ὑπερέβην πατρικὸν οἶκον. Hoc vere est κατάκλειστον εἶναι, καὶ θαλαμευομένην. Nam & hoc nomine virgines à Græcis scriptoribus insigniuntur. Talem describit Hesiodus, 2. ἔργων καὶ ἡμερῶν,

Ἥ τε δόμων ἔντοσθε φίλῃ παρὰ μητέρι μίμνει.

Hoc decorum esse notus ille Euripidis versus in Oreste docet, Εἰς ὄχλον ἕρπειν παρθένοισιν οὐ καλόν, *Foras puellæ ut prodeant parum decet.* Inter laudes quoque honestæ matronæ illa non postrema est, quod pedem domo raro efferat. Unde eas Græci οἰκουροὺς, (ad Titum 2. 5.) & οἰκουρεῖν καὶ οἰκουρικάς, καὶ οἰκουρήματα, Latini *casarias* dixere. Qualem matronam repræsentabat Venus insidens testudini, quæ domiporta vocatur. Contra, meretricem à Chaldæis נָפְקַת בְּרָא *id est, prodeuntem foras* vocari, quod in domo non habitent pedes ejus, ut de scorto loquitur Salomo, nemo ignorat. Sed redeamus ad עלמה / Ea hoc loco
Prov. 7. 11.
non virginem sed devirginatam puellam denotari nonnulli contendunt. Inter quos Mercerus, Drusius & alii. Ipse quoque Junius

Junius de lupa perfrictæ frontis interpretatur, sed quæ pro virgine habetur, aut saltem haberi cupit. Et certe in Scripturis tralatitium est, ut vocetur aliquis non ex eo quod revera est, sed quod esse videtur aut creditur. Ita Luna, *luminare majus*; idolum, *Deus:* pseudo-propheta, *propheta* appellatur. Quod si hoc modo meretrix *matrona* vocaretur, quis inde inferret, *matronam* meretricem significare? Existimo ergo, עלמה vi originationis suæ virginem denotare & in scriptura non nisi de juvencula & quæ in flore ætatis est, usurpari. Nec tamen illis accedo, qui Merceri & Drusii sententiâ nobilissimum illum locum Iesaiæ 7. *Ecce* עלמה *concipiet*, prodi existimant. Nam ut ut vox ea indifferens esset ad virginem & devirginatam, illic tamen istam indifferentiam vel solæ istæ voces, הָרָה & אות convulserint.

CAP. XXXI. Noli regibus dare vinum.] Non defuerunt qui his verbis, regibus vini usu interdictum existimarent. Ebr. אַל לַמְּלָכִים שְׁתוֹ יָיִן *non (convenit) regibus bibere vinum.* אַל pro לא/ Bibere vinum sumitur Levit. x. 6. *vinum & siceram non bibes.* Aliter Psal. 69. 13. נְגִינוֹת שׁוֹתֵי שֵׁכָר hic enim largiorem & quæ hilaritatis terminos excedit, potationem notat. In eundem modum *οἰνοπότης* quoque & *οἰνοποτεῖν* dicitur, qui vinosus est.

Ibid. date siceram לְאוֹבֵד) Lutherus, *denen, die umbkomen sollen* id est morituris, aut perituris. Hæc verba ita vulgo capiuntur, ac si iis contineretur mandatum de propinando illis vino, qui capitali supplicio afficiendi sunt. Et certe huic loco natales debere suos videtur prisca illa & non improbanda consuetudo, qua olim facinorosi ad supplicium ituri haustu vini reficiebantur, quo præsenti magis animo fatum exciperent. Quod vero, ad occasum jam vergente Ebræorum republica, morituris omnem rationis usum expectoraverint, quod etiamnum multis in locis facinorosi, instante supplicii tempore, ad ebrietatem impleantur, aut bibere permittantur, id vero plusquam belluinum est. De Judæis testem habemus Maimonidem, cujus in Halacha Sanhedrin cap. 13. hæc verba sunt, *postquam vero confessus est, potionant eum grano thuris in calice vini*, שֶׁתִּטָּרֵף דַּעְתּוֹ עָלָיו וְיִשְׁתַּכֵּר *ut tollatur ab eo intellectus & inebrietur.* Hoc est, ut externatus & inebriatus careat sensu doloris & horrorem supplicii minus attendat. Atque ad hanc consuetudinem referunt

interpretes, quod de *οἴνῳ ἐσμυρνισμένῳ* id eſt, interprete Syro, *vino cui mixta erat myrrha*, Marcus in hiſtotia paſſionis prodidit. Ut vel Maimonides ſpeciem pro ſpecie poſuerit, vel thuri addita fuerit myrrha. Certe de myrrha illud conſtat ex Galeno libro de ſimpl. medic. xv. 19. eam, ſi largius cum vino bibatur, vel obumbrare mentem vel accelerare fatum. Sed & ex Apulejo liquet, verberandos præſumptione myrrhæ ſe munire ſolitos fuiſſe. *Indidem*, inquit, *ſe multimodis commaculat ictibus, myrrhæo præſumptione munitus.* Et libr. x. *obfirmatus myrrhæ præſumptione multis ictibus & ne ipſi quidem ſuccubuit.* Atque huc facit, quod doctiſſimus Hiſpanus, *Laurentius Ramirez* in Pentecontarcho notavit, ſicuti Romani olim, ſemine Erucæ in vinum infuſo, ita etiamnum in Hiſpania, eos; qui tormentis ſubjiciendi ſunt, thure & myrrha (nota) ſe indurare, atque eo modo ſeveros judices eludere. Sed redeamus *εἰς παρέξαν*, ex qua divertimus. Aliud eſt dare ſiceram, aliud eſt inebriare & uſum rationis tollere. Sed nec ulla neceſſitas eſt per אוֹבֵד *moriturum* intelligere. Poteſt enim de paupere exponi ut hoc dicat, *date ſiceram pauperi*, cujus res & fortunæ pereunt, quem etiam Belgæ idiomate ſuo perire dicunt, *hy gaet verloren.* Eam interpretationem firmant frequentia, *Bibat & obliviſcatur* רֵישׁוֹ *paupertatis ſuæ.* Sic AbenEzra eandem illam vocem exponit Deut. xxvi. 4. אֲרַמִּי אוֹבֵד אָבִי *pater meus erat pauper Syrius*, quid eſt OBED inops, omnium egenus. In cujus loci interpretatione impegit vulgatus, quando ita vertit, *Syrius perſequebatur patrem meum*, quem etiam B. Lutherus ſecutus eſt. Hoc enim eſſet מְאַבֵּד vel מְאַבִּיד / Quod ſi vero lubeat vocem Ebræam paulo laxius accipere pro *miſero, mæſto*, tunc illi qui ex ſententia judicis morituri ſunt, ea voce, tanquam ſpecies genere, continebuntur. Hæc laxior interpretatio firmatur ex altero hemiſtichio, *& vinum illis qui amaro ſunt animo*, Nihil enim frequentius eſt in hoc libro, quam illud quod primo hemiſtichio dictum eſt, altero diverſis verbis repetere. Hinc Lxx. *δότε μέθην τοῖς ἐν λύπαις.* Et vulg. *date ſiceram mœrentibus.* Junius *date ſiceram perituro*, hoc eſt, ei qui præ anxietate & amaritudine animi prope eſt ut pereat. Atque ita reddunt locum illum Deuteronomii. *Syrus miſer erat pater meus.* Hinc orta videtur ea conſuetudo, qua calice conſolationis recreabantur, qui ſuos ſepeliverant, de

quo

quo Jeremias XVI. 7. Dices, si *bibere vinum* vers. 4. est inebriare annon *dare vinum*, hoc loco erit inebriare? Respondeo, concessionem esse, cujus iste sensus est, Si quando largius bibere oporteret vel liceret, magis id conveniret miseris & afflictis, quam regibus. Illi enim obessent nemini. Hi officii sui facile obliviscerentur. Adhæc, miseris & afflictis unicum fere & facillimum comparatu & præsentissimum curarum levamen vinum est, Regibus vero, præter vinum, innumera suppetunt alia, queis animum laxare & vires laboribus exhaustas redintegrare queant.

ECCLESIASTES.

CAP. I. vers.

VAnitas vanitatum] De voce הבל, quæ in Ebræo, diximus pag 238. August. libro de moribus Ecclesiæ Catholicæ, cap. XXI. de vana cognitione & mundo hoc fugiendo verba faciens, locum istum ita citat, *Vanitas vanitantium*. Verba doctissimi patris ista sunt, *Huic ergo authoritati, si de veteri testamento quæram quid comparem, plura quidem invenio, sed unus Salomonis liber, qui Ecclesiastes dicitur, copiosissime in summum contemptum ista perducit. Incipit enim sic*, vanitas vanitantium, dixit Ecclesiastes, &c. *Hæc verba omnia si attendantur, si pendantur, si discutiantur, multa inveniuntur per necessaria illis, qui hunc mundum fugere & refugere in Deum desiderant. Sed longum est & alio festinat oratio. Tali tamen principio constituto, exequitur omnia, vanitantes esse eos, qui rebus istiusmodi falluntur.* Hæc Aug. fœdo imperitissimi librarii errore deceptus. Ipse hoc agnovit, retractationum lib. I. cap. VII. *Quod posui*, inquit, *de libro Salomonis*, vanitas vanitantum, *in multis quidem codicibus legi, sed hoc Græcus non habet. Habet autem*, *vanitas* vanitatum. *quod postea vidi, & inveni eos Latinos esse veriores, qui habent* vanitatum. *Ex occasione tamen hujus mendositatis quæcunque disserui, vera esse in rebus ipsis apparent.*

CAP. IV. 15. cum juvene secundo, quis resurget pro eo?] Ita legit Ambrosius, & per juvenem secundum, Christum intellexit. Ambros. de instit. virg. cap. 12.

tellexit. Paulo post, eodem tamen capite, ista subjicit, *Ipse ergo ex Israel transivit hanc portam, ipse dux sedit in ea quando verbum raro factum est & habitavit in nobis, quasi rex sedens in aula regali uteri virginalis vel in olla ferventi, sicut scriptum est,* Moab aula spei, *vel* olla spei meæ. *Vtrumque enim diversis in codicibus invenitur. Aula regalis est virgo, quæ non est viro subdita, sed Deo soli. Est & olla uterus Mariæ, quæ spiritu ferventi, qui supervenit in eam, replevit orbem terrarum, cum peperit salvatorem.* Confer nunc ea quæ supra ad Psalm. LX. notavimus. Ebræa ita habent ad verbum, interpretibus Pagnino & Aria, *Vidi cunctos viventes sub sole cum nato secundo, qui stabit pro eo.* אֲשֶׁר־יַעֲמוֹד תַּחְתָּיו / LXX. quoque ὃς στήσεται ἀντ' αὐτοῦ. Vulg. *qui consurget pro eo.* Hoc vult, opinor, plures adorare solem orientem quam occidentem. A qua sententia immane quantum aberravit Ambrosius.

CAP. IX. Nescit homo utrum amore vel odio dignus sit, sed omnia in futurum servantur incerta] Valde vexatus est hic locus à Theologis, tum in controversia de Verbo Dei & vulgatæ Editionis authoritate, tum etiam in controversia de certitudine salutis. Omnes illi qui adversus primam controversiam Bellarmini scripserunt, hunc locum diligentissime examinarunt. Sed & illi, qui tomum ultimum sibi examinandum sumsere. Vide Pareum, Amesium, & prolixissime hunc locum tractantem Chamierum, tomo 3. πανστρατίας catholicæ. Librum, caput, & paginam index tibi monstrabit: Lubet autem hic quoque exhibere sententiam reverendi viri, *D. Ludovici de Dieu*, amici nostri, qui in privata ad me epistola ita infit. Addo versum 1. capitis IX. unde Pontificii Herculeum scutum fingunt pro incertitudine gratiæ. Videtur mihi in sola distinctione erratum, qua observata, locus planus evadit. Sic verto, *Justi & sapientes, & opera eorum in manu Dei sunt, etiam amor & odium*; (certe hic est accentus rebiang) *non norunt homines quicquam eorum quæ ante ipsos sunt.* Dicit ergo, amorem & odium, sicuti justos & opera eorum, in potestate Dei esse. Vident homines ante se, quibus benè, quibus male sit. At quinam Deo invisi, quinam cari sint, non norunt, &c. Hactenus doctissimus ille verbi divini interpres. In cujus expositione acquiesco. Liceat quoque adjicere expositionem Salmeronis Jesuitæ, quæ extat in comment. ejus ad 2. Cor. 12. disp. 14. *Hic* locus, inquit, nequaquam probat quod

quod aliqui inde accipiunt, hominem nescire amorem Dei erga se, quia sequitur in textu, *vel odio, &c.* At impii propter maxima sua scelera norunt se maxime dignos esse odio Dei. Hæc Jesuita.

CAP. XI. Si ceciderit lignum ad austrum, &c.) Ad hunc locum vide Chamierum tomo 3. libro de purgat. cap. xxx.

CANTICUM.

CAP. II. vers. 4.

ORdinavit in me charitatem.] Huic loco superstruxit Thomas prolixissimam disputationem, de ordine charitatis, secunda secundæ quæst. 26. Et Magister lib. 3. distinct. 29. Multa fateor, illic bona sunt; at hunc locum eo non pertinere intrepide affirmo & pronuntio. Ebræa ita habent, וְדִגְלוֹ עָלַי אַהֲבָה Pagn. Arias, *& vexillum ejus super me amor.* Jun. *habens pro vexillo amorem erga me.* דֶּגֶל extra controversiam *vexillum.* Lxx. legerunt דִּגְלוּ / reddunt enim *τάξατε ἐπ' ἐμὲ ἀγάπην.* & Symm. *ἐπιζωρεύσατέ μοι ἀγάπην, coacervate mihi caritatem.* At quid vidit vulg. quando reddidit, *ordinavit?* In דגל nulla ordinis significatio est. Atque hic locus in memoriam mihi revocat celebrem illum locum Roman. XIII. 1. ubi in vulg. vulgo legitur, *quæ autem sunt à Deo, ordinata sunt.* In jure Canonico, extravagant. comm. lib. 1. titulo de major. & obed. cap. 1. Bonifacius VIII. ex verbis Apostolorum, *Ecce duo gladii hic*, id est, in Ecclesia, & responsione Christi, *Satis est*, prolixe differit de duplici gladio, spirituali & materiali, utrumque esse in potestate Ecclesiæ, hunc pro Ecclesia, illum ab Ecclesia exercendum: illum manu sacerdotis, hunc manu regum, sed ad nutum Pontificis esse stringendum. Gladium esse sub gladio &c. Hoc vero probat Bonifacius ex Rom. cap. XIII. quæ autem sunt à Deo, ordinata sunt. Verba ejus hæc sunt. *Oportet autem gladium esse sub gladio, & temporalem authoritatem spirituali subjici potestati. Nam cum dicat Apostolus,* non est potestas nisi à Deo, quæ autem sunt à Deo, ordi-

ordinata sunt, *non autem essent ordinata, nisi gladius esset sub gladio, & tanquam inferior reduceretur per alium in suprema.* At qui Græce intelligunt, sciunt τάσσω etiam esse *constituere.* & usurpari quoque sine ullo respectu ordinis. Unde & Emm. Sa vocem *ordinatæ*, interpretatur, *positæ.* Abutitur quoque hoc Apostoli loco Thomas, quando prima secundæ quæst. 102. art. 1. quæstionem illam, utrum ceræmonialia præcepta habeant finem, sic definit, *cum sapientis sit ordinare secundum Philosophum in 1. Metaphys. ea quæ ex divina sapientia procedunt, oportet esse ordinata, ut Apostolus dicit ad Romanos.* Locus autem iste in conclusione ita quoque distinguitur, *Quæ autem sunt à Deo, ordinata sunt.* Atqui Græca alium plane sensum habent. αἱ δὲ οὖσαι ἐξουσίαι, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν quæ autem sunt potestates, â Deo ordinatæ, id est, constitutæ sunt. Unde in Editione Clementis locus iste sic legitur & distinguitur, *quæ autem sunt, à Deo ordinatæ sunt.* Vide & Erasmum.

SIRACH.

CAP. XVIII. vers. 1.

QUi vivit in æternum creavit omnia simul.] Ab hoc, opinor, loco, si non ortum, at saltem præcipuum robur habet vetus illa & nondum ex scholis explosa opinio, Deum omnia uno die creasse. Augustinus ut hanc sententiam defendat, omnes ingenii sui vires intendit. Libro de civ. Dei XI. cap. 9. *Nimirum ergo si ad istorum dierum opera pertinent angeli, ipsi sunt lux illa, quæ diei nomen accepit. Cujus unitas ut commendetur, non est dictum,* dies primus, *sed* dies unus. *Nec alius est dies secundus aut tertius aut cæteri, sed idem ipse unus ad implendum senarium vel septenarium numerum repetitus est, propter senariam vel septenariam cognitionem.* Sed vide illum argutius philosophantem cap. VII. ejusdem libri, & libro 4. de Genesi ad literam cap. 33. ubi multa de cognitione matutina & vespertina. per vesperam intelligit obscuriorem cognitionem Angelorum, qua res in se ipsis cognoscunt. Scientia enim

Vide supra pag. 175.

enim omnis creaturæ, inquit, respectu creatoris quasi vesperascit. Per mane vero vel matutinam cognitionem eorundem cognitionem perfectiorem intelligit, qua res creatas in Deo intelligunt. Lucescit enim & quasi matutina fit cum ad laudem & dilectionem creatoris refertur. Procopius Gazæus numerum dierum non temporis gratia à Mose assumptum esse putavit, sed tantum docendi gratia, ob nostri intellectus imbecillitatem, quæ rerum creatarum ordinem propter earum multitudinem alio modo comprehendere non poterat. Eandem sententiam constabilitum ivere ex cap. 2. Genes. vers. 4. *in die quo fecit Dominus cœlum & terram & omne virgultum*, &c. an Deus omnia uno die creaverit. Quid ad eum locum respondeat Thomas parte 1. qu. 74. art. 2. non ignoramus. Existimamus tamen facillimam responsionem istam esse, diem pro tempore positum. Unde & Junius, *qua die*, id est, quo tempore, quomodo & *Sa* vocem illam interpretatus est. Cæterum locum istum Sirach quod attinet, ad eum varie responderunt interpretes, qui paradoxam illam Augustini sententiam longe à se spreverunt. Non lubet omnia producere. Duæ responsiones suffecerint. quarum prior est, omnia simul, hoc est uno tempore creata esse quantum ad rerum substantiam quodammodo informem. Ita & Thomas in summa, parte 1. qu. 74. art. 2. Carthus. *omnia simul id est primo die creata dicit in materiis & formis substantialibus.* Altera, eaque simplicior, in Græco esse κοινῇ, quæ vox hic non significet tempus, sed comprehensionem partium, q. d. tam hoc quam illud. Jansenius ad hunc locum, τὸ simul, *non identitatem temporis designat, sed universa sine exceptione comprehendit, sicut apud Joh. Omnia per ipsum facta sunt, &c.* Ita & Cornel. à Lapide ad Genes. 1. Simul, inquit, *non referendum est ad* creavit, *sed ad*, omnia. & Genebr. ad Psalm. 32. Ebræis & nobis 33. *Deus creavit omnia simul, id est, nullo dempto, ad unum omnia, ne quis existimet Deum aliqua non creasse cum Manichæis.* Verbo, Græcum κοινῇ respondet Ebræo יַחַד vel יַחְדָּיו/

CAP. XXIV. 3. Ex ore altissimi prodii, primogenita ante omnem creaturam.] Hæc postrema verba citantur à Bellarmino, ubi de Christi Deitate disputat & Magistro Sent. parte 1. dist. 2. litera F. & Thoma parte 1. quæst. 41. art. 3. & aliis. Sed moneo lectorem meum, verba ista in Græco non extare. Procul-

cul dubio ex Epistola ad Col. 1. 15. huc transcripta sunt.

CAP. XLIV. Henoch—translatus est in Paradisum.] Et hic moneo, illas voces, *in Paradisum*, non extare in Græco. De Henoch secundo, septimo illo ab Adam, vastæ moventur quæstiones ab Interpretibus. Inter alias & istæ sunt. I. Utrum mortuus fuerit. Affirmant Ebræi plerique, R. Sal. AbenEzra, Brigtmannus in Apocal. Non Calvinus, ut ait Corn. à Lapide. Negant Kimchi, Chaldæus & omnes fere interpretes, freti authoritate Apostoli Ebræorum xi. II. Quo translatus sit? 2. Reg. 2. Elias dicitur assumptus esse in cœlum. At per *cœlum* aërem multi intelligunt, per quem translatus sit in Paradisum terrestrem. Kimchi dicit, hanc esse sententiam Sapientum. Ita & Bell. Senensis, Thom. parte 1. quæst. 102. art. 2. & pag. 3. qu. 49. art. 5. & universa fere Schola. Primarius tibicen quo hæc sententia sustentatur, est locus iste Sirach. Cum enim Elias & Henoch Apoc. xi. 3. ex pontificiorum sententia conjungantur, rationi consentaneum esse putarunt, eos unum eundemque locum incolere. cum ergo Henoch hoc loco in Paradisum dicatur translatus, putarunt rem quoque de Elia confectam. Quin & Senensis libro v. annot. 36. ex hoc loco coarguit Steuchi sententiam, qui negabat Henoch & Eliam in terrestrem Paradisum translatos esse, atque huic tantum insistens momimento, non erubescit asserere, illam sententiam spectare ad fidem. Sed infirmum istud munimentum est. Præterquam enim quod necdum probatum est, per duos illos testes in Apocal. Henoch & Eliam intelligi, illud constat, voces illas, *in Paradisum*, in Græco non comparere. Ita respondent, Serarius loco prædicto, Bellar. & Jansenius in comm. & alii. Et tamen Clemens VIII. voculas istas in Editione sua retinendas esse censuit.

III. Quæritur, ubi post diluvium fuerint Henoch & Elias. Fuerit Henoch in Paradiso usque ad diluvium. At postquam aquæ diluvii eum subvertêre, quo translatus sit, non de nihilo quæritur. Hic multi negant Paradisum diluvii aquis eversum fuisse, inter quos & Bellarm. de Gratia primi hominis, lib. 1. cap. 12. & 14. Senensis ut terrorem secus censentibus incutiat, ait hoc esse de fide, rursusque loco huic Ecclesiastici hæret, arripitque insuper illa verba, *ut det gentibus pœnitentiam. Nec fas est*, inquit, *hoc testimonium de cœlesti Paradiso intelligere, quoniam non conve-*

convenit, ut quis inde descendat ad prædicandum pœnitentiam. At ubi hoc dicit Sirach? Græca sunt, μετετέθη ὑπόδειγμα μετανοίας ταῖς γενεαῖς ad verbum, *translatus est exemplum pœnitentiæ generationibus.* Hoc certe aliud est, quam transferri in Paradisum, ut inde redeas ad prædicandam pœnitentiam. Adscribam verba eruditissimi Jansenii, quæ extant in comm. ejus ad hunc locum. *Henoch & Elias tempore Anti-Christi ex Paradiso venturi putantur ad prædicandum omnibus pœnitentiam, adquod confirmandum plerique hunc locum solent adducere. At ad hæc comprobanda non multum valet locus iste juxta Græcorum lectionem. Ea enim, ut satis patet, tantum significat, Henoch ex hoc mundo translatum, idque in exemplum pœnitentiæ omnibus generationibus, ut scilicet ex ejus translatione omnes intelligentes Deo curæ esse, qui illi student placere, etiam ipsi convertantur & pœnitentiam agant. Possunt etiam Græca sic intelligi, ut cum dicitur Henoch translatus exemplum pœnitentiæ generationibus, significetur, eum translatum, quia cum viveret, erat omnibus exemplum pœnitentiæ, &c.* Hæc ille. Redeamus ad quæstionem propositam. Diximus non deesse, qui Paradisum adhuc superesse existimant, illique incolas Henochum & Eliam assignant. At Genebr. Corn. à Lapide, Serarius, Jansenius, Steuchus, Pererius & alii in ea versantur sententia, Paradisum aquis diluvii vastatum fuisse. Horum ergo alii amœnam aliquam, eamque secretam terræ regionem, alii cœlestem aliquem locum, prout cœlum ab aëre distinguitur, eis assignant. Alii sibi de loco non liquere respondent. Serarius. *Dico, vel incertum esse locum, vel in superiori mundo.* At Corn. à Lapide comm. in Genes. p. 95. *Post diluvium agit in loco aliquo amœno, quem Deus illi sive in aëre, sive in terra præparavit, ad quem post diluvium raptus est Elias.* Audiamus & R. Salomonem ad 2. Reg. 2. *Fieri non potest, ut intelligatur ascendisse in cœlum. Quia illuc non ascendunt ista corpora. Sed hoc vult historia, sublatum eum fuisse in altitudinem aëris, sicuti dicunt, urbes magnæ & munitæ in cœlum usque id est in aërem, &, turris cujus caput pertingebat ad cœlum usque, &c. Et ecce tulit eum spiritus Domini in legatione Domini in locum jam ignotum, atque ibi etiamnum vivit, &c.* Certe in eo cum Pontificiis conspirat Rabbinus, in cœlum beatorum haudquaquam assumptum fuisse Eliam.

IV. Ubi jam post adscensionem Christi sint Henoch & Elias?

Ne nunc quidem cœlum beatorum iis tribuunt Pontificii. Et quare? Quia sic jam viderent Deum, non essent amplius viatores. At sunt adhuc viatores, corpus eorum necdum est glorificatum. Unde hoc probant? Rursus reponitur illa crambe, *ut det gentibus pœnitentiam.* Rursus adducitur locus Apocalypseos, ubi duo isti testes tempore AntiChristi redituri & mortem oppetituri dicuntur. Ad quæ jam responsum est. Ad postremum hoc addo, locum istum de duobus testibus magis incertum illos reddere, qui illis tertium Collegam adjungunt, Johannem vid. Euangelistam. Inter eos sunt Catharinus, Salmeron & Baradius. *Putant enim*, verba Corn. à Lapide in Genes. pag. 95. col. 2. A. *Henoch & Eliam, uti & S. Johannem Euangelistam, necdum esse mortuos, ideoque eos adhuc habere mortalia corpora, venturosque esse contra AntiChristum & ab eo martyrio afficiendos.* Istam autem sententiam de Johanne superstruxerunt mendoso isti loco, Johan. XXI. *Sic eum volo manere, donec veniam*, ad quem prolixius suo loco. Sed istam sententiam merito castigat Cornelius, & ad locum Joh. 21. cordate respondet, loqui Christum non assertive, sed conditionate, idque ad retundendam curiosam Petri interrogationem, *Domine, hic autem quid?* Quod vero addit. *Sic eum volo manere*, idem esse quod, *Si eum volo manere, ut alii codices legunt*, condonandum est Cornelio. Maluit enim ineptus videri, dummodo veram sententiam ostenderet, quàm textum vulgatum, & qui eum ad minimum Jota servandum sanxit, Pontificem, erroris arguere. Aliàs vel pueri norunt, quid *Sic* & *Si* distent. Scimus præstantissima ingenia in papatu tyrannide premi, & ora liberiora, ne veritatem proloquantur, superiorum authoritate oppilari. Ideo quod diserte pronuntiare non audent, per ambages & mæandros innuunt. Nos, ubi Henoch & Elias ante Christi in cœlos introïtum fuerint, non disputamus. Qui scimus magno isti a Calvino & b Martyri hic rationes dubitandi fuisse. At post gloriosam ejus ἀνάβασιν eos tertii istius cœli incolas fuisse credimus & profitemur.

Vide supra pag. 556.

a Comm. in Genes. v.
b Comm. in 1. Reg. 2.

Finis Libri tertii Antibarb.

LECTORI

S. P.

Cum opus hoc Typographo excudendum daremus, omnino ſedebat per omnes veteris novique fœderis libros ire, & quæ jam pridem ad inſigniora quædam eorum loca collegeramus, uno volumine, eoque in ſex libros digeſto, tibi repræſentare. Quin & animus erat ad operis calcem exercitationes quaſdam ſuper antiquitatibus & ritibus quibuſdam Ebraïcis, nec non dogmatibus quibuſdam Judæorum, mantiſſæ loco adjicere. Sperabamus enim omnia iſta juſti voluminis molem non exceſſura. Hinc eſt quod pag. 259. diſſertationem de circumciſione & phraſi illa, *Excindetur anima iſta è medio populi*, nec non pag. 445. ſententiæ Kimchianæ expoſitionem in locum alium rejecerimus. Eum vid. quem jam diximus. Cæterum cum opus hoc ſub manu immane quantum nobis creverit, uti hic vides, neceſſitatem nobis impoſitam putavimus hic abrumpendi. Et profecto non abs re fuerit, in hac prima operis parte doctorum judicia experire. Si enim cenſebunt, laborem hunc noſtrum juventuti non eſſe utilem, ſat chartæ & operæ perdidimus. Si vero benigniorem calculum ponent, & Deus O. M. otium & valetudinem dederit, poſt exigui temporis ſpiramentum habebis partem univerſi operis alteram, vid. librum, quartum, quintum & ſextum. Quorum prior circa prophetas majores minoreſque; alter circa Euangeliſtas & Acta Apoſt. poſtremus denique circa reliquos novi fœderis libros occupabitur. Iſtis vero, appendicis loco ad-

jiciemus exercitationes quasdam de judiciis & suppliciis, funere, festisque Ebræorum, de Asylis כָּרֵת / מִיתַת בִּידֵי שָׁמַיִם itemque מַכַּת מַרְדּוּת aliisque in Ebræorum scriptis passim obviis. Quia vero de כָּרֵת & circumcisione & sententia Kimchii περὶ τῆς διαμονῆς τῆς ψυχῆς jam mentio facta est, quæ de istis jam parata habebamus, hic exhibere libuit.

AD LOCUM.

Gen. XVII. 14.

Aben Ezræ commentarius super loco Gen. XVII. 14. *Variæ Ebræorum sententiæ de supplicio quod* Chereth *id est, exterminium vocant. Iunii, Deodati, Merceri & aliorum sententia, pœnam capitalem non denotari. Aliorum opinio, pœnam capitalem significari. Eorum ratio. Quid ad eam respondeant Ebræi. Quid sit* התראה *apud Thalmudicos. De examine testium apud Ebræos usitato. Ubi mors simpliciter nominatur, strangulationem;* ubi sanguis super eum, *lapidationem intelligunt Ebræi. De die circumcisionis. Eum ex lege fuisse octavum, etiam si in Sabbathum incideret. Aliquando in* 9. 10. 11. & 12. *incidisse. Istius traditionis fundamentum. Circumcisio impellit Sabbathum si incidat in tempus suum. Non item si loco suo jam mota sit, aut si sit dubitatio. Quid sit, dies legalis non est à tempore ad tempus. Alia.*

De Chereth, vide Maim. ad cap. 10. Sanhed. Misn. 1.

Verba AbenEzræ ad vers. 14. cap. XVII. Genes. ista sunt, ימול יפעול למו כי ידור נדר / והוא מן ונמלתם את בשר ערלתכם וטעמו אם היה בר מצוה ולא ימול את בשר ערלתו יש עליו כרת / כי מצות הנער קטון על האב ואם אביו לא מלהו ימול עצמו בהיותו ברשותו וכרת בידי שמים / והטועים יחשבו כי אם מת הנער ולא נמול אין לו חלק לעולם הבא, ואין הנפש כרצונם כי נפש כמו איש וטעמו גוף שיש לו נפש וכן נפש כי תחטא וי״א כי כרת המת קודם נ״ב שנה וי״א כי כרת שיכרת שמו במות זרעו / על כן אמר הכתוב מעמיה כי מי שיש לו בנים כאלו הוא חי ושמו / לא נכרת id est, jimmol *est forma* jiphgnol, (id est futurum Kal) *instar*, chi jiddor,

dor neder, *ubi voverit votum, &c, estque ejusdem conjugationis cum* ונמלתם & circumcidetis carnem præputii vestri Gen. 17. 11. *& sensus est, si fuerit filius præcepti* (id est, jam XIII. annum supergressus, quæ ætas singulis Judæis Legis Mosaïcæ jugum imponit) *& non circunciderit carnem præputii sui, ei incumbit* כָּרֵת id est, *exterminium. At præceptum quod ad parvulum spectat, patri incumbit. Quod si ergo pater eum non circumciderit, ipse se circumcidet, ubi jam sui juris est.* Chereth *autem ab ipso* Deo (Ebr. cœlo) *infligitur. Errant qui existimant, puerum sine circumcisione ex hac vita discedentem non habiturum partem in futuro seculo. At vox* נפש anima, *non significat id quod illi volunt. Nam* נפש *hic idem est quod* איש / *& significat corpus, in quo est anima, ut*, anima cum peccaverit, Levit. 4. 2. *Et sunt qui dicunt, per* Chereth *intelligi, cum quis moritur ante annum* LII. *Alii, cum alicujus nomen exscinditur extincta posteritate. Ideo dicit Scriptura,* מעמיה ex populis suis, *Nam qui filios relinquit, est ac si viveret, & nomen ejus non exscinditur.* Hæc Aben. Moses Maimon. Halacha de pœnit. cap. 8. exponit in hunc modum, יכרת ברשעו ואבד כבהמה וזהו כרת כתובה בתורה שנאמר הכרת תכרת הנפש ההיא / hoc est, *exscindetur ob impietatem suam & peribit ut bestia. Atque hoc intelligitur per illud* Chereth, *quod extat in lege, quando dicitur,* & excindendo excindetur anima, &c. Addit, ex traditione habet, illud הכרת *exscindendo*, ad sæculum præsens: תכרת *exscindetur*, ad futurum seculum pertinere. Equidem non ignoro, quomodo hic sudent interpretes, ut lectoribus persuadeant, Maimonidem ἀθανασίαν impiarum animarum non negare: Sed & illud scio, vocem illam כבהמה *sicut bestia* à Maimonide, si ita sensit uti interpretes eum sensisse volunt, non fuisse adhibendam. Moses Kotsensis in libro præceptorum magno, quem סמ״ג id est, סֵפֶר מִצְווֹת גָּדוֹל vocant, fol. 35. columna. 3. ait כרת esse cum quis ex hac vita discedit inter L. & LX. annum. Et paulo post ex alterius sententia, מת קודם ששים זהו מיתת כרת id est, *qui moritur ante LX. annum, ille moritur morte* Chereth. Ibidem distinguit inter *Chereth* & ערירי id est, eum qui ἄτεκνος & illiberis moritur. R. Salomo utrumque conjungit, dum illa verba, *exscindetur anima*, ita interpretatur, הולך ערירי ומת קודם זמנו id est, *abibit ex hac vita sine liberis & morietur ante tempus suum.* Respexere, opinor, ad Levit. 20. vers. 20. & 21 vers. 20. ערירים *morientur*, vers. 21.

21. ערירים *erunt*, quæ ſubtilius diſtinguit R. Salomo in hunc modum, *Si habet liberos, ſepelient eos. Si non habet, morietur illiberis. Hæc duo diſtinguit duobus iſtis textibus*, Sine liberis morientur. *Si habent liberos tempore tranſgreſſionis, orbi erunt quando morientur, nam ſepelient eos, iiſque ſupervivent.* Sine liberis erunt, *Si non habent liberos tempore tranſgreſſionis, manebunt reliquo vitæ ſine liberis, &c.* Ebræi ergo hanc pœnam ſoli Deo relinquunt. Cl. Junius, licet ab his diverſus abeat, non agnoſcit tamen capitale ſupplicium. Hoc enim ad Gen. 17. 14. ejus ſcholion eſt, *hic & in futuro ſæculo à ſanctorum conſortio excludetur.* Deodatus, *ſicuti ego non habebo eum pro membro mei populi, ita etiam excommunicetur ex Eccleſia.* Ita & Genev. Atque hi omnes, ubicunque eadem phraſis recurrit, Lectorem ſuum ad hujus loci annotationem ablegant. Eadem quoque ſententia placuit *Mercero, Luthero, Calvino* & aliis. Sunt tamen qui capitale ſupplicium à Magiſtratu infligendum ea phraſi denotari exiſtimant. Cui opinioni præſidia quærunt ex ejuſmodi locis, ubi uni eidemque flagitio & mors & כרת decernitur. Ex. gr. Exod. 31. verſ. 14. Levit. 20. confer verſ. 6. & ult. verum ad hæc loca reſpondent Ebræi, diſtinguendo inter flagitia manifeſtaria & occulta. Namque quod ad locum Exod. 31. 14. attinet, ſic ait Maimon. cap. 1. Tract. de Sabbatho §. 2. מהו חייב על עשיית מלאכה אם עשה ברצונו בזדון חייב כרת׃ ואם היו שם עדים והתראה נסקל׃ ואם בשגגתם חייב קרבן חטאת קבועה hoc eſt, *Quid eſt cum dicimus aliquem reum eſſe ob factum opus [in Sabbatho?] Si fecit volens in ſuperbia, reus eſt exterminii. Si ſint teſtes & præmonitio, lapidatur. Si ex errore, tenebitur offerre oblationem ordinarii ſacrificii pro iſthoc peccato.* Eadem invenies in comm. R. Salomonis. Idem Rabbi Salomo ad verſ. ult. cap. 20. Levit. כאן נאמר בהם מיתה ילמעלה כרת עדים והתראה בסקילה׃ מזיד בלא התראה בכרת ושגגתם חטאה וכן בכל חייבי מיתות שבאמר בהם כרת *Hic*, inquit, *decernitur illis mors: at ſupra* (verſ. 6.) *exterminium. Si teſtes ſint & præceſſerit præmonitio, lapidatio obtinebat. Si ſciens volenſque hoc delictum patrabat, non antegreſſa præmonitione, locum habebat exterminium. Si per errorem, ſacrificio peccatum expiabat. Atque ita ſe res habet cum omnibus reis mortis, de quibus uſurpatur illud* כָּרֵת In quibus verbis obſerva vocem הַתְרָאָה à no-

à nobis redditam *præmonitio.* Est enim ab Hiphil הַתְרָה / præmonere, protestari. Quia vero doctissimus quidam vir vocem eam solet reddere, *evidentem probationem*, operæ erit locum unum atque alterum nostro interpretamento firmando adducere. Sic ergo legitur in Misna tractatu Sanhedrin, cap. 5. ubi agitur de examine testium in judiciis capitalibus, היו בודקים אותם בשבע חקירות באיזה שבוע באיזו שנה באיזו חדש בכמה בחדש באיזה יום באיזו שעה באיזה מקום / ר׳ יוסי אומר באיזה יום באיזו שעה באיזה מקום / מכירים אתם אותו הִתְרֵיתֶם בו hoc est *Probant eos (testes) septem investigationibus, qua septimana* (Glossa, באיזה שבוע של יובל qua septimana Jubilæi id est, ut loquitur Moses Kotzensis, præcepto affirm. 109. באיזו שמטה qua hebdomade annali, quales septem inter singulos Jubilæos interfluebant) *quo anno, quo mense, quoto die mensis, qua feria septimana, qua hora, quo loco. R. Iose dicit, quo die, qua hora, quo loco (Rogant testes,) an nostis eum, an præmonuistis eum, &c.* Maim. in Halacha Sanhedr. cap. 12. postquam posteriora illa retulisset, hæc adjicit אחד תלמיד חכם אחד עם הארץ צריך התראה שלא נתנה התראה אלא להבחין בין שוגג למזיד שמא שוגג היה id est, *sive aliquis sit discipulus Sapientis,* (id est Sapiens, quomodo olim sapientes se Philosophos appellarunt) *sive Idiota, opus est ut fiat ei talis præmonitio. Namque ea non alium in finem instituta est, quam ut discerni posset inter eum qui ex errore peccat, & eum qui sciens, volens & quasi elata manu peccat.* Et addit וכיצד מתרין בו אומרים לו פרוש או אל תעשה שזו עבירה היא וחייב את עליה מיתת ב״ד או מלקות *hoc est, quomodo præmonent eum? dicunt ei, separa te ab isto, aut ne facias, nam transgressio est, & reus eris mortis infligendæ à domo judicii aut flagellationis, &c.* Qua de re quid sentiam, alias, Deo volente, dicam. Ego certe istius rei præsidium nullum in divinis literis hactenus investigare potui. Et quod ad pleraque flagitia attinet, ex. gr. pulsationem parentum, homicidium, Sodomiam, concubitum cum matre vel filia, annon ipsa natura & conscientia (ut de Lege morali quæ omnib. Judæis nota erat, nihil dicam) illis instar sonori præmonitoris erat? Sed redeamus ad כרת / Thalmudici in Massecheth Cherituth. 36. flagitia recensent, quorum patratores in hanc pœnam incurrant. Observant, omnia illa peccata committi adversus præcepta ne-

gativa, exceptis duobus, quibus affirmativa violantur, quorum alterum de circumcisione Gen. 17. 14. alterum de Paschate agit, Exod. 12. 15. His autem lubet adjicere alium insuper locum ex Maimonide, in Halacha אסורי ביאה id est de illicito concubitu, cap. I. *Quisquis elata manu se polluit illicito concubitu, ex eorum genere, de quibus in Lege agitur, reus est exterminii. Quod si ex errore peccet, expiet peccatum sacrificio ad hoc destinato. Sunt autem quædam species* עריות *nuditatum, id est, incestuosi concubitus, quæ capite luuntur ex sententia domus judicii,* יתר על הכרת שהוא שוה בכלם *præter exterminium, quod in omnibus pariter obtinet. Omnes qui illicitis libidinibus se polluunt, talibus vid. quæ supplicio capitali ex decreto judicum vindicantur, si fuerint testes; & præmonitio præcesserit, & illi tamen patrent, afficiuntur isto supplicio, quod singulis destinatum est. Etiamsi transgressor fuerit discipulus sapientis, nec morte nec verberibus mulctatur, nisi præcesserit admonitio; Quippe ea introducta est, ut distinguеretur inter peccantem elata manu & peccantem ex ignorantia.* (Quid est libidinibus laxare fibulam si hoc non est?) *Inter illicitas mixtiones, queis capitalia supplicia decreta sunt, quædam strangulatione expiantur. Qui lapidibus obruuntur, isti sunt, 1. Qui rem habet cum matre. 2. cum noverca. 3. uxore filii sui. 4. masculo. 5. bestia. 6. Fœmina quæ admittit bestiam. Isti sunt qui comburuntur: Qui coit cum filia uxoris, dum ipsa adhuc superstes est, cum filia filiæ ejus, cum filia filii ejus, cum matre uxoris & matre matris ejus:. cum matre patris ejus, cum filia sua, cum filia filiæ suæ, & filia filii sui. At concubitus cum alterius conjuge strangulatione punitur.* S. S. E. morte morietur adulter & adultera Lev. 20. 10. *Et nota per mortem absolute & simpliciter memoratam intelligi strangulationem.* (Ea enim levissima pœna censebatur inter capitales. Homicidia tamen, de quibus eadem phrasis usurpatur, Exod. 21. 12. gladio punivêre, & tam ex Joh. 8. vers. 4. 5. quam Ezech. 16. *vers.* 40. & 38. collatis liquet, adulterium olim lapidatione fuisse expiatum) *Si fuerit filia Sacerdotis, illa comburitur, stuprator verò strangulatur. Si puella desponsata, in utrumque lapidatione animadvertitur. Et ubicunque reperitur,* morte morietur, sanguis ejus super eum, *lapidatio intelligitur. Cæteri concubitus solo exterminio puniuntur, neque in illis obtinet capitalis pœna. Quod si tamen testes sint & præmonitio, judices flagellant eum, Nam omnes rei exterminii* (isto casu) *flagris cæduntur.* Hæc Maim. Si autem quæras quinam sint isti concubitus, queis incumbit כרת / accipe eos à Mose Kotzensi.

vide Kimchium hoc fatentem

Qui

Qui rem habet cum sorore patris, matris, uxoris, cum uxore fratris sui, & cum menstruata.

Hæc ex magna testimoniorum sylva libuit accongerere, ut intelligeres, quid Ebræi de hac phrasi תכרת נפשו sentiant. De qua re integer extat tractatus in Thalmud, titulo כְּרִיתוֹת / Ego in sententia Cl. Junii, Deodati, & Genev. acquiesco, quæ in eo cum Ebræorum conspirat, quod eam à pœna capitali à Judicibus infligenda distinguat. Loquor de ista phrasi *exscindetur anima ejus.* juvant hanc sententiam ista quoque loca, ubi Deus expresse sibi hanc pœnam reservat, Levit. 17. 10. Levit. 20. 6. *Ego exscindam istam animam*, &c. Nuspiam vero legitur, *Tu exscindes istam animam*, sicuti Ex. 22. *Tu maleficam non sines vivere*, quibus verbis Magistratum alloquitur Deus. Rursus dico, me loqui de ista phrasi, *exscindetur anima ista è populo*, vel, *exscindetur iste è medio populi.* Nam quominus hæc extendi possint ad omne נכרת quod in sacris occurrit, si non alius. vel unicus ille locus, Dan. 9. 26. *Post. 62. septimanas* יכרת המשיח / impediat. Porro de suppliciis istis, quæ in superioribus memoravimus, prolixius, cum bono Deo, alibi dicemus.

Verbum addam de die circumcisionis, quem octavum Deus esse voluit; etiamsi in Sabbathum incideret. Et quidem hoc sic satis rigide observatum à Judæis est. Namque etiam tempore Christi (Joh. 7. 22.) ipso Sabbatho, si in illud dies à natali octavus incideret, hæc sacra peragebant. Et etiam illud dictitant מילה דוחה את השבת id est, circumcisio pellit Sabbathum id est, veneratio Sabbathi non impedit circumcisionem. Repertum tamen ab ipsis σεϊπτύσμα est, quod suæ ab hac lege secessioni oppandant. Audi decretum Thalmudicum Massecheth Sabbath cap. 19. in Misna, קטן נימול לשמנה לתשעה י׳ י״א ולשנים עשר לא פחות לא יותר / הא כיצד כדרכו לשמנה / נולד לבין שמשות נימול לתשעה / בין שמשות של ערב שבת נמול לעשרה / יום טוב לאחר השבת נמול לאחד עשר / שני ימים של ראש השנה נמול לשנים עשר

hoc est, *Infans circumciditur die octavo, 9. 10. & 12. non antea, non postea. Quomodo? ordinarie die octavo. Si natus sit inter Soles,* (id est in crepusculo vespertino) *circumciditur die nono, Si in crepusculo vespera Sabbathi, circumciditur die decimo. Quod si dies ille qui Sabbathum excipit, sit festus, circumciditur die undecimo. Quod si duo dies in principio anni*

Sabbatum excipiant, in duodecimum differtur circumcisio. Fundamenta, quibus hæc traditio nititur, refert Maimon. in comment. ad hanc Misnam. Qui nascitur, inquit, inter soles, dubium est utrum die an nocte nascatur. Et quia circumcisio non poterat administrari noctu, (Maimon. in Halacha Mila cap. 1. §. 8. *Non circumcidunt unquam* אלא ביום אחר עלות השמש שנאמר ביום השמיני ולא בלילה *nisi de die, orto jam sole, sicuti scripsum est, * die octavo, non nocte.*
Genes. 17. Ideo differunt hujus infantis circumcisionem in diem sequentem, qui à natali nonus est. E. gr. nascitur Rubeni filius die Mercurii in crepusculo vespertino, non circumciditur die Mercurii sequentis septimanæ, sed die Jovis. Nascitur Rubeni filius die veneris in crepuscnlo vespertino, nec die veneris, nec die Saturni circumcidunt, sed differunt circumcisionem in primum septimanæ [ita loquitur Maimonides] id est, diem Solis, à natali decimum. Atqui, inquies, antea dictum, circumcisionem pellere Sabbathum. Audi distinctionem. Ibidem §. 9. מילה בזמנה דוחה את השבת ושלא בזמנה אינה דוחה את השבת ולא את יום טוב *id est, circumcisio quæ fit tempore suo* (id est die 8.) *pellit Sabbathum, atque jam mota est suo loco, nec pellit Sabbathum nec diem festum,* id est, cogitur & Sabbatho & diei festo cedere. Et paulo post, *non pellunt Sabbathum ob dubium,* hoc est si dubium sit, an tempus nativitatis in vespera Sabbathi, diei an nocti annumerandum sit. At si tempus extra dubitationis aleam positum esset, alia erat ratio. AbenEzra ad Lev. 12. 3. *Die octavo circumcidetur,* אמרו ה״ל ביום ולא בלילה והנה הנולד חצי שעה קודם שקיעת החמה יהיה נימול לששה ימים וחצי יום כי יום התורה אינו מעת לעת *id est, Dicunt Sapientes nostri p. m.* die, & *non,* nocte [sc. administrabitur circumcisio] *Quod si infans nascatur dimidia hora ante solem occasum,* (ecce tempus, quod extra dubium diei annumerabatur) *circumcidetur post sex dies & dimidium.* [Etiam Sabbatho] *nam dies Legalis non est à tempore ad tempus.* Hoc est, dies Legalis non accipitur strictè pro die 24. aut 12. horarum, ita vid. ut tum demum dicatur completus, cum eadem diei hora recurrit. Nota, Lector, particulam illam diei natalis, semihorium, synecdochicè pro toto die à Magistris sumi, (eodem plane modo, quo reliquum diei Veneris, quo mundi Salvator expiravit, integer dies censetur.) Si ergo iste dies synecdochicus ad 6. integros adji-

adjiciatur, jam in diem octavum incidit circumcisio. Atque ita AbenEzram in concordiam redigo cum Thalmudicis. Sed quid hoc inquies, post dies 6. & dimidium? Pone, Rubeni natum filium die Sabbathi, dimidia hora ante occasum Solem, adjice ad illum diem sex sequentes, an ergo circumcidetur infans die octavo, qui rursus incidit in Sabbathum, post meridem, elapso vid. jam dimidio diei? Certe omne illud tempus quod ortu & occasu Solis concludebatur, erat legitimum. Maimon. in Halach. Mila, cap. I. §. 8. מל משעלה עמוד השחר כשר וכל היום כשר למילה ואף על פי כן מצוה להקדים בתחלת היום שזריזין מקדימים למצוה *id est, qui circumcidit post ortam columnam auroræ, rite facit: nam totus dies est idoneus circumcisioni; nihilominus tamen jubemur ante capere hoc opus in principio diei. Nam expediti antevertunt præceptum* id est, non in ultimam horam rejiciunt, ut solent ignavi & lentuli. Non audeo tamen asserere, AbenEzram hic adversari vetustæ consuetudini, quæ etiamnum durat, (Buxt. in Synag. Jud. pag. 81. *Vulgo tamen tempore matutino, quando jejunus adhuc est, circumcidi consuevit.*) Quid ergo? Puto eum per dimidium diem intelligere noctem, primam diei naturalis seu νυχθημέρου particulam. Sed hoc à me dissertum, non assertum. Scio enim AbenEzram à Thalmudicorum scitis non semel recedere.

Habes, Lector, compendium eorum, quæ de tempore circumcisionis Ebræi notarunt & etiamnum observant. Habes simul in hoc [& habebis postea plura] evidentissimum exemplum istius prævaricationis, quam ipsis objectat Salvator, Marc. 7. *Sane belle aboletis mandatum Dei, ut traditionem vestram servetis.*

AD LOCUM

Psalm. 1. verſ. 5.

Pio, & πολυΐστορι Iuveni-Viro,

D. IOHANNI COCCEIO,

meo in Thalmudicis ſtudiis conſecraneo,

S. P.

NOn ignoras, eruditiſsime Cocceje, aliquando anxie inter nos quæſitum fuiſſe de germano ſenſu verborum Kimchii, quæ ad verſ. 5. primi Pſalmi commentatus eſt. Occæcaverat nos tot doctorum præjudicium, qui Kimchii verba in eam ſententiam citare conſueverunt, tanquam ſi διαμονὴν impiarum animarum, poſtquam ex corporibus ſuis exivere, negitaſſet. Videbamus periodum unam atque alteram huc aurigari. At cum univerſum locum expenderemus, multas difficultates receptæ ſententiæ intercedere cognovimus. Quæ ſuper ea nuper in chartam conjeci, ad te affero, qui ex divite tuo penu nonnulla quoque huc contuliſti, & ſuſpenſo gradu ambulantem firmaſti tuo judicio, cui quantum deferam, ſupra pag. 307. teſtatum feci. Vale doctiſsime Cocceje & diurna bono Eccleſiæ & Reip. literariæ; quæ in te magnum & incomparabile columen aliquando habitura eſt.

Promiſimus pag. 445. nos oſtenſuros, Kimchium vocem יָקֻמוּ quæ verſ. 5. Pſal. 1. occurrit, accepiſſe in ſignificatione ſubſiſtendi, prout in foro opponitur יִפֹּל cadere. Commentatio iſta Kimchiana ita vulgo intellecta fuit, ac ſi impiorum animas poſt hanc vitam ſupereſſe negaret. Et nos iſti ſententiæ hæſiſſe non infitemur. Nunc cur aliter ſentiamus, facile oſtendemus, ubi ipſa Kimchii verba præmiſerimus. Sic ergo inquit, על כן הרשעים הולכים בדרך רע בעולם הזה לא יקומו במשפט רוצה לומר ביום הדין והוא יום המיתה לא תהיה להם תקומה · וחטאים גם כן · והוא הדין ללצים, לא תהיה להם בעדת צדיקים כי הצדיקים במותם תהיה להם תקומה · ׳ ן אבל הרשעים לא תהיה להם תקומה אלא תאבד נפשם עם

עם גופם ביום המיתה] ׃ ואמר בעדת צדיקים / כי כשימות הצדיק נפשו עם נפשות הצדיקים מתענגת עם כבוד אל בעולם העליון /

Verba illa, quæ uncinulis istis inclusa vides, exhibendæ sententiæ Kimchianæ vulgo citari solent, quæ certe seorsim accepta eo tendere videntur. Ita enim Latine reddunt, *sed improbos quod attinet, illis non erit resurrectio: sed peribit anima ipsorum cum corpore ipsorum in die mortis.* At si locum integrum, quem nos exhibuimus, expendas, videbis per תקומה neutiquam intelligi posse *resurrectionem.* Quod ut appareat, vertam totum Latine, voces illas יָקוּמוּ & תְּקוּמָה integras relicturus. *Ideo improbi, qui ambulant in via mala in hoc mundo, non* יקומו *in judicio, vult dicere, in die judicii, hoc est, in die mortis* [Nota, an in die mortis locum habet resurrectio? Vides ergo illud יקומו non posse exponi *resurgent,*] *non erit ipsis* תקומה / [nec hoc potest reddi *resurrectio.*] *2. Et peccatores similiter. Et idem judicium erit irrisorum Non erit ipsis* תקומה *in cœtu justorum. nam justis, cum moriuntur, erit* תקומה / *3. Sed improbos quod attinet, illis non erit* תקומה / *sed peribit anima ipsorum cum corpore ipsorum in die mortis. 4. Et dicit, in cœtu justorum. Quando enim moritur justus, anima ejus cum justorum animis delitiatur cum divina gloria in superiori mundo.* Ex his evidenter apparet, תקומה non usurpatum fuisse Kimchio, pro resurrectione, quam תְּחִיָּה vocare solent. Ideo opinabamur תקומה Kimchio idem esse quod השארות הנפש / seu διαμονὴ τῆς ψυχῆς, ut hoc dicat §. 1. *non superstites erunt in die judicii, hoc vult dicere, in die judicii, hoc est in die mortis non erit ipsis* διαμονὴ *sed annihilabuntur eorum anima.* Firmabat nos in hac sententia locus Amos. 7. 2. *Quis* יָקוּם *stabit Jacobo?* id est superstitabit, superstes manebit, & Jos. 2. 10. *& non* קָמָה *stetit amplius spiritus in viro.* Chald. אִשְׁתְּאָרַת / διέμεινε, *permansit.* Accedebat & authoritas Corn. Betrami, quem in additionibus ad thesaurum Pagnini, th. קום videbamus hoc eodem modo Kimchium interpretatum fuisse. Pagninus enim locum illum non intellexit. Movebat nos denique locus ad Ps. CIV. 30. ואם תהיה תחיית המתים לכל אדם ׃ זהו מחלקת בין חכמינו ורוב סוגיית התלמוד היא כי תחיית המתים לצדיקים ולא לרשעים / *id est an omnium mortuorum futura sit resurrectio, contravertitur inter sapientes nostros. At stylus seu cursus thalmudicus huc fere inclinat, quod resurrectio tantum futura*

Verba Kimchii in commentario.

tura sit justorum, non vero improborum. Sed ipse Kimchi aliis in locis ita se explicat, ut dubitari nemo possit, quin animarum impiarum post hanc vitam ἀθανασίαν agnoverit. Ecce enim comm. in hunc ipsum Psalmum, ad vers. ultimum, *Deus novit viam justorum,* sic inquit, *dicit, quod Dominus exaltandus congreget animas justorum ad se & novit eas & curam earum gerit, ut benefaciat illis & ut satiet illos bonis suis & scientia sua & providentia sua, quod est magnum bonum & magna retributio, sicuti dictum est 1. Sam. 25.* Eritque anima domini mei ligata in fasciculo viventium cum Domino Deo tuo. *Et via improborum peribit. Quia cum moriuntur, non erit ipsis* תקומה *sicuti dicit,* לא יקומו / *& peribunt animæ ipsorum,* וילכו לאבדון *& ibunt in locum perditionis.* Videamus & commentarium ejus ad 1. Sam. 25. 29. *Eritque anima Domini mei in fasciculo viventium, cum Domino Deo tuo, & animam hostium tuorum ejaculabitur è medio cavo funda.* Ad hæc verba ita commentatur, שלא יוכלו להמיתך מי שרודפין אותך ותהיה בחיים את השם כלומר שתלך בדרכיו כל ימיך וכן ורעה לא תמצא בך כל ימיך וימית האל יתעלה ויתברך הרודפים אותך *ne possint te occidere quicunque persequuntur te, & ut sis in vita cum Domino, q. d. ut ambules in viis ejus omnibus diebus tuis, & sic, Et malum non invenietur in te omnibus diebus tuis* (infra vers. 28.) *& interficiet Deus exaltandus & benedictus eos qui persequuntur te.* ויפריח נפשם כמו אבן הקלע וכף הקלע פירוש מושב אבן הקלע שהוא עשוי כמו כף · ולדעת יונתן פירוש נפש אדני צרורה בצרור החיים לעולם הבא שתרגם הפסוק כן ותהא נפשא דרבוני גניזה בגנז חיי עלמא קדם יי אלהך וית נפש בעלי דבבך יפרחינה כמה דמפרחין אבנא בקלעא *& projiciet animam eorum, sicut lapidem funda, per* כף הקלע *intelligitur sedes lapidis fundæ, qua facta est instar volæ. Et juxta sententiam Jonathanis hæc est loci interpretatio, anima domini mei ligata erit in fasciculo viventium in futuro seculo, nam in hunc modum vertit locum, Eritque anima domini mei repositam in thesauro seu repositorio vitæ æternæ coram Domino Deo tuo, & animam adversariorum tuorum projiciet, quemadmodum lapidem funda projiciunt.* וכן בדברי רז"ל ר' אליעזר אומר נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד שנאמר בצרור החיים וגו' ונשמתן של רשעים מטורפות ומשוטטות מסוף העולם ועד סופו ואין להם מנוחה שנאמר יקלענה וגו' *Et sic in sententiis doctorum nostrorum p. m.* R. Eliezer *dixisse legitur, animas*

mas justorum repositas esse sub throno gloriæ sicuti scriptum est בצריר/ *&c. & animæ improborum abripiuntur & discurrunt ab una mundi extremitate ad alteram usque, neque ulla ipsis quies est, sicuti scriptum est,* יקלענה/ &c. Hanc sententiam dum non improbat Kimchius, probasse existimo. Sed clarius loquitur ad Ps. 22. circa finem, *Atque sunt ex gentibus, quos non suscipiet etiamsi incurvaverint se illi.* אותם שהרגו ישראל שהם יורדי עפר כלומר שיהיו בגיהנם ולא יחיה האל נפש אחד מהם *illi qui interfecerunt Israel, qui sunt descendentes in pulverem, q. d. quod futuri sint in Gehenna, & quod non vivificaturus sit ullam animam ex illis.* Ubi manifeste apparet, eum per *vivificare* intelligere, ad vitam æternam traducere, quemadmodum *vivere* est beate vivere, & תְּחִיָּה est ἀναβίωσις id est non resuscitatio simpliciter, sed resuscitatio ad vitam æternam, prout morti æternæ opponitur. Atque hinc lux accedit ad illud πολυθρύλλητον Thalmudicorum, *non esse* תחיית המתים *id est, resurrectionem mortuorum nisi justorum duntaxat.* An ergo animæ improborum annihilantur? Neutiquam. Etiamsi enim negarent improborum resurrectionem, non tamen inde colligi posset, ipsos τῆς ψυχῆς διαμονὴν negare. An ergo non resurgent improbi ex Thalmudicorum istorum, qui sic loquuntur, sententia? Neque illud sequitur. Cum enim sic loquuntur, resurrectionem ad vitam æternam intelligunt. Si cui duriusculus iste tropus forte videatur, is adeat Luc xx. 36. ubi eodem modo vox Græca ἀνάστασις usurpatur. Adscribam locum, *Filii hujus ævi ducunt uxores, &c. Qui vero digni habiti fuerint, qui ævum illud consequantur, & resurrectionem ex mortuis,* (*nota*, Nam resurrectionem, prout late accipitur, omnes consequentur, Actor. 24. 15.) *neque ducunt uxores, neque nuptum dantur. Nec enim mori possunt amplius, pares enim sunt angelis, & filii sunt Dei, quum sint υἱοὶ ἀναστάσεως id est, filii resurrectionis.* Ubi obiter observo purum putum Thalmudismum in istis verbis, *qui vero digni habiti fuerint qui seculum illud consequantur.* Maimon. Halacha de pænit. cap. 8. הטובה הצפונה לצדיקים חיי העולם הבא והיא החיים שאין מות עמהם והטובה שאין עמה רעה היא שכתוב בתורה למען ייטיב לך והארכת ימים · מפי השמועה למדו למען ייטיב לך לעולם שכולו טוב והארכת לעולם שכולו ארוך וזה הוא העולם הבא: שכר הצדיקים הוא שיזכו לנועם זה ויהיו בטובה זו ופירעון הרשעים הוא שלא יזכו לחיים אלו אלא יכרתו וימותו וכל מי שאינו זוכה לחיים אלו הוא המת וגומר/ *Bonum quod re-*

repostum est justis, est vita futuri seculi, vita sine morte, bonum sine ulla mixtura mali, S. S. E. in lege, ut bene tibi sit & prolonges dies. Didicerunt ex traditione, ut benè sit tibi, *intelligendum de seculo, quod totum bonum est, &* ut prolonges dies, *capiendum de seculo quod totum longum est, atque hoc est seculum venturum. Merces justorum ista est, quod digni habebuntur has amœnitate & in hoc bono victuri sint. Vindicta, contra, improborum hæc est, quod non habebuntur digni isthac vita, sed excindentur & morientur. Quisquis non habebitur dignus hac vita, iste mortuus est, &c.* Addo & locum Joh. v. 29. *Et prodibunt, qui bona fecerunt, in resurrectionem vitæ, εἰς ἀνάστασιν ζωῆς,* hoc est תְּחִיָּה / *qui vero mala egerunt in resurrectionem judicii.* Sola beata vita vere vita est, contra, in æternis suppliciis vivere, non vita sed mors est, quam Thargum מוֹתָא תִּנְיָנָא / *mortem secundam* vocat. Iesa. XXII. 14. *donec moriamini,* Chald. *donec moriamini morte secunda.* Hinc in Apocalysi ὁ θάνατος ὁ δεύτερος cap. II. & XX. & XXI. Hanc Kimchi ad dictum locum Jesaiæ vocat, *mortem animæ,* ר״ל מיתת הנפש בעולם הבא *vult dicere,* inquit, *mortem animæ in futuro seculo.* Huc pertinent πολυθρύλητα illa, quæ in Ebræorum scriptis passim occurrunt, *justi, etiam cum mortui sunt, vivunt. Improbi, etiam dum vivunt, mortui sunt.* Puto jam liquere. non alienas à stylo scripturæ Novi Testam. istas phrases esse, qua animæ improborum perire, mori, & non resurrecturæ dicuntur. Item cum improbos in futuro seculo partem habituros negitant. Illos vid. nec ἀθανασίαν τῶν ψυχῶν, nec resurrectionem corporum negare. Quid ergo fiet verbis Kimchii ad Ps. primum? Dicam verbo, τὸ יקומו accepit in signficatione subsistendi, prout opponitur τῷ cadere causa. Itidem תקומה accepit eo sensu, quo Levit. XXVI. 37. eandem vocem à Mose usurpatam esse pag. 445. in fine, ostendimus. R. Salomo in comm. vocat הקמת רגל / Atque hæc erat forensis formula לא היתה לו הקמת רגל id est cecidit causa. Interpretare hoc modo voces יקומו & תקומה quas in testimonio Kimchii sine interpretatione reliquimus, & nullæ erunt salebræ. Quod denique ad locum Kimchii attinet, quem ex comm. ejus ad Psal. CIV. produximus, dices, in posterioribus verbis quibus asseritur, resurrectionem tantum fore piorum, eodem modo accipiendam vocem *resurrectionis,* quo in prioribus, ubi dicit, controverti utrum omnes homines resurrecturi sint. Hinc enim colliges, aut nonnullos Thalmudicorum isti hæsisse sententiæ, omnes in universum homines

mines ad vitam æternam resurrecturos, aut hunc esse posteriorum verborum sensum, improbos omnino non resurrecturos. Resp. Kimchium non decidere controversiam, sed tantùm ostendere, quomodo Thalmudici Doctores de hac re vulgo loqui soleant. Illam autem formulam, qua vulgo uti solent, dubitationi isti, utrum omnes homines, etiam improbi, resurrecturi sint, occasionem præbuisse. Quid vero prisci illi Pharisæi, quid ipse B. Paulus super hoc articulo senserit, ex aureo illo loco Actorum XXIV. 15. liquido appareret.

FINIS.

ANTI-BARBARI BIBLICI

PARS II.

LIBER IV.

JESAIAS.

CAP. I. 5.6. *vulg. omne caput languidum, & omne cor mærens. A planta pedis usque ad verticem non est in eo sanitas.* Lutherus, *totum caput, totum cor. &c.* Vulgatus interpres expressit versionem Græcam, πᾶσα κεφαλὴ, πᾶσα καρδία &c. At cum Ebræum כל jam *omne*, jam *totum* significet, hinc Græcum πᾶς sæpe itidem pro ὅλος ponitur. In hunc sensum vocem eam usurpavit Matth 21. 10. *Et commota est* πᾶσα ἡ πόλις. 1. Cor. 13. 2. *Si habeam* πᾶσαν τὴν πίστιν, *totam fidem*. 2. Timoth. 3. 16. πᾶσα ἡ γραφὴ, *tota scriptura divinitus inspirata est.* Itaque aut non satis fideliter, aut non satis apposite hæc sic convertit Belg. Lovan. *alle hooft is quelende, alle herte is truerende.* Hunc locum passim citari videas probandæ originariæ labi, quam peccatum originale theologi vocant. Quasi de corpore humano Vates dissereret. Atqui contextus evidenter docet 1. de corpore Reipublicæ 2. de calamitatibus, quibus hoc corpus per spiramenta temporum afflictaverat Deus, sermonem esse. Quis adeo in scripturis hospes est, ut nesciat, eas passim de regno vel Rep. tanquam de corpore humano loqui. Jes. 7. 20. *Tempore illo abradet Dominus novacula ista mercenaria pilum capitis & pedum, etiamque barbam ipsam consumet.* Ubi vide notas Junii. Atque huc quoque pertinere mihi semper visus est locus ille 2. Reg. x. 32. *Temporibus illis cœpit DOMINUS truncare Israelem.* Ebr. לְקַצּוֹת Genev. *rongner*, Deod. *mozzare*, Pisc. *zu stommelen*, ubi Lutherus, pedibus in vulgati vestigia positis, *Tunc cœpit DOMINUM tædere super Israel.* zur selben zeit fieng der HERR an uberdrüssigh zu werden uber Israel. Qua versione duo themata קצה & ץ [unde neutiquam formes קצות] confunduntur.

duntur. Quis non videt, prophetam, postquam proposuisset rebellionem populi vers. 2. postquam ostendisset, eos bestiis longe pejores esse, vers. 3. postquam exaggerasset eorum ingratitudinem, progredi ad depingendam stupendam eorum contumaciã & *ἀναισθησίαν*, Quos nulla beneficia potuerunt continere in officio, eos nullæ afflictiones poterunt revocare ad officium. Quo pulsabantur gravius, eo peccabant fœdius & à Deo recedebant longius. Id quod propheta exprimit istis verbis, versus 5. עַל־מֶה תֻכּוּ עוֹד תּוֹסִיפוּ סָרָה quæ sic convertit Junius, *quare [quo] percutimini amplius, augetis apostasiam?* Hanc vero percussionem prolixius persequitur usque ad vers. 10. ut & apostasiam à vers. 10. ad versum 16. Illa [percussio] verba Reverendi Tarnovii, primum per comparationem corporis humani allegorice declaratur, vers. 5. 6. Deinde proprie explicatur, vers. 7. 8. 9. vide ejus exercit. Bibl. pag. 338. Edit. tertiæ, Franzium de Interp. Script. pag. 738. Calvinum in hunc locum, Lutherum comm. in Jesajam. Junium, Piscat. & alios. confer & Jesajæ caput. 3. vers. 6. 7. ubi non physicum sed politicum medicum Judæi desiderant. Fateor tamen ab afflictissimo hoc Reip. statu ad corruptissimum optimam esse consequentiam. Atqui 1. non quid per consequentiam ex hoc loco elici possit, sed quod primario & sensu literali intendatur, quæritur. 2. Ne sic quidem ad probandam originariam, cui nos infelix Adam involvit, labem, locum istum extendi posse. Omnia enim quæ Judæis spiritus objectat, actualia sunt.

vers. 24. Heu ego consolabor super hostibus meis & vindicabor de inimicis meis.] Ita vulg. Adscribam verba Oleastrii, *Torquent hunc locum concionatores, in suis concionibus, volentes ex eo probare, Dominum invitum homines castigare: quia scilicet postquam vindicaverit se, consolatione indigeat, ut ostendat se invitum punire, quod nec locus hic dicit, nec propheta somniavit.* Loquitur Deus more hominis, qui insigni injuria affectus dolorem in ultionis solatia intendit. Est enim vindicta, ut Juvenalis loquitur, *bonum vita jucundius ipsa.* Facem huic loco allucet locus Jezechielis v. 13. *Ita consummabitur ira mea & collocans excandescentiam meam in illis, ultione consolabor me* & Moses Deut. 28. 63. *Eritque ut quemadmodum lætabatur* DOMINVS *de vobis benefaciendo vobis, sic lætetur de vobis perdendo vos & exscindendo vos.* Et locus Salomonis prov. 1. 26. *Ego quoque in calamitate vestra ridebo* &c. Ipsos autem Iudæos hostes suos vocat. Quid ergo sibi vult

Interpres Belgicus, quando locum sic convertit, *Ick sal my troosten door myne vyanden, ende my wreken door myne vyanden.* In Ebræo enim est מִצָּרַי מֵאוֹיְבַי / מ Locum istum reduces in viam, si particulæ *door*, qua instrumentum notari videtur, particulam *aen* substitueris, *Ik sal my troosten aen myne vyanden.* Ita certe clarior fuerit oratio. Dices voculam Heu, vel Eheu satis innuere. Deum invitum eo pertrahi, ut tam sævas de populo reposcat pœnas. Resp. ne hoc quidem esse firmum. Etenim Ebræum הוֹי non semper dolentis sed & aliquando vocantis aut alloquentis, aut hortantis; aliquando comminantis interjectio est, R. Salomo ad hunc locum, הוי לשון הזמנה והכרזה / Additque locum Zachariæ 11. 6. *Hoi, Hoi, fugite ex terra Aquilonis*; Ubi Jun. *Heus, Heus.* Vulg. O, o. Et Lxx. ὦ, ὦ. Vide & vers. 7, & Jes. 55. 1. At Jes. v. 8. 11. 18. 20. 21. &c. & hoc eodem cap. vers. 5. comminantis est, idem quod אוֹי / ubi & chaldæus וַי reddidit id est, væ & Lxx. οὐαί. Lubet adscribere verba R. Salom. ad vers. 5. hujus capitis, כל הוי שבמקרא לשון קובל וקינה כאדם הנונח מלבו וצועק אה אלא שיש מהם מועטים שהם לשון צעקת קריאת קול כמו הוי הוי ונוסו מארץ צפון ותרגומו אכלו לשון הכרוז / hoc est, *omne Hoi quod in scriptura est, habet notionem clamoris & lamenti* [id est, clamoris lamentabilis] *veluti cum homo suspirat è corde suo & clamat, Ah, nisi quod paucula sint ex illis, quæ significent inclamationem vocis, veluti Zach. 2. 6. Heus Heus &c. ubi Chaldæus vertit* אכלו *proclamate, in significatione proclamationis* Ad eundem locum Kimchi, הוי לשון קריאה וצעקה הן לאבל הן להשמיע השומע וי״ת זה לשון אבל *Hoi valet exclamationem, seu clamorem tam ad significandum luctum, quam ad vocandum aut compellandum alium. Ionathan vero hoc loco transtulit in significatione luctus.*

Vers. 21. urbs—in qua justitia dormiebat] ita hunc locum expressit editio Basil. in octavo ex Græca, Lxx. Interpretum versione, Ea enim ita habet, ἐν ᾗ δικαιοσύνη ἐκοιμήθη ἐν αὐτῇ. Non dubito, quin hic locus multos olim torserit. Et quis hoc ad laudem civitatis spectare crederet? Tu disce tiro, κοιμᾶσθαι in Hellenistica lingua aliquando idem esse quod *manere, pernoctare.* Sic dico, הָלִין est pernoctare, manere, permanere, & quod à pernoctantibus fieri solet, quiescere, cubare, dormire. Hinc

Ps. 49. 13. Jerem. 4.

Hinc posteriorum istarum significationum interpretamentum commutatur cum interpretamentis priorum. Hinc intelliges, quid sit Exod. XXXIV. 25. οὐ κοιμηθήσεται εἰς τὸ πρωῒ θῦμα ἑορτῆς τοῦ Πάσχα. Ubi rursus Latinus Interpres, *non dormient in mane sacrificia festi paschatis*, Ubi vides perspicue κοιμηθήσεται pro *remanere*, per noctem manere positum esse. Tamen Deut. XVI. 4. Idem interpres vocem eandem per *remanebit*, interpretatus est.

CAP. II.

Vers. ult. vulg. *Quiescite ergo ab homine, cujus spiritus in naribus ejus est, quia excelsus reputatus est.*] Hæc verba veteres plerique interpretati sunt ceu evidens vaticinium de Christo θεανθρώπῳ, qui vid. & *homo* & *Excelsus* vocatur. Glossa ordin. *ne sæviatis in Christum, qui purus homo videtur quia spirat naribus & vivit sicut alii homines.* Excelsus] *super omnes gentes Dominus*, Ps 86. *Et ipso fundavit eam altissimus.* Lyra, *ostendit medelam contra prædicta mala. sc. cessationem à provocatione iræ divinæ. Quiescite ergo ab homine, id est a Deo ejus offensam cavendo. Scriptura enim V. Test. frequenter de Deo loquitur more humano. Et similiter vocat eum aliquando hominem, vel virum, & maxime quia erat humanandus. &c.* Hieron: in comm. hunc locum vocat perspicuum de Christo prophetiam, eamque à Lxx. Interpretibus neglectam fuisse demiratur. Carthusianus, *Quiescite id est cessate ab homine, Christo, cujus spiritus .i. anhelitus est in naribus ejus, id est, qui ita vivit, quantum ad humanam naturam attinet ut cæteri homines, spirando & respirando &c. Quia excelsus reputatus est] &c. quoad naturam divinam. Sic enim altissimus est, sicut in Ps. 86. cantamus de eo, & ipse fundavit eam altissimus.* Hæc ille. At, tu disce tiro, nihil ejusmodi ex Ebræis posse extundi חִדְלוּ
לָכֶם מִן־הָאָדָם אֲשֶׁר נְשָׁמָה בְּאַפּוֹ כִּי בַמֶּה נֶחְשָׁב הוּא *id est desinite vobis ab homine, cujus flatus in naribus ejus, nam inquo reputatur ipse?* Ita vertit & Arias Montanus. Pagninus postrema illa verba in hunc modum reddidit, *quid enim reputationis est*, sensu nihil variante. Hanc Ebræi textus mentem esse, ne Lyra quidem in media barbarie ignoravit. Verba ejus, postquam communem interpretationem repræsentasset, ista sunt. *Secundum Ebræos litera est ista*, Quiescite ergo ab homine &c. quia in quo appreciatus est ipse? *Et secundum ipsos non intelligitur de Deo, sed de homine mortali, & ideo non est ponenda spes in eo, sed in Deo. Et hoc est quod dicitur,* quie-

quiescite ergo ab homine cujus spiritus in naribus ejus &c. id est *qui vivit per respirationem aëris, & sic est fragilis & mortalis, quia in quo appreciatus est ipse? q.d. in nihilo, respectu Dei. Et hoc intelligitur, quod idola quæ sunt ab homine facta, adhuc sint minus appretianda, ut exponit* R. *Salomo* &c. Habes Lector germanum interpretamentum hujus loci. A quo in hoc tantum recedit Oleastro, quod priora verba, *Quiescite ab homine* interpretetur, *ne timete vos o pii & fideles, mala, quæ homo vobis posit inferre, homo, cujus ira in naso est id est ostenditur, ac si dicat non transit nasum, aut nihil aliud est quam flatus nasi* Quamvis immediate eandem subjungat expositionem quam ex Lyra exhibuimus. Arias Montanus de primo homine exponit, ut hoc velit Jesajas, istum hominem, qui primus creatus fuit, cui nihil magis divinum erat quam spiraculum à Deo in nare insufflatum, jam mortalibus esse fastidiendum. Eo potius esse connitendum, ut portemus imaginem coelestis Adami &c. Hæc si admittimus non quidem falsa, attamen aliena sunt, quæ vulgatæ versioni Interpretum vulgus superstruxit, Cornua enim Vulgati Interpretis patronis obvertit vox בָּמָה, quæ neutiquam potest reddi, *Excelsus.* Esto. legatur בָּמָה. Ea vox Excelsum hominem vel personam nuspiam significat. Quid ergo? locum excelsum. Expende omnia loca, Hoc cum non ignoraret Forerius hanc paraphrasin adhibuit, *Cavete vobis ab homine hoc, Christo, perinde quasi à loco sacro, cujusmodi est altare aut templum. Nam de templo corporis sui dixit ipse Christus, Solvite templum hoc &c. ne scilicet eum audeant temerare, vel vim ipsi inferre.* Paulo aliter Glossa ordin. *Hebr.* excelsum, *non* excelsus. *Ipse est enim ipsa altitudo, non altus tantum.* At ego intrepide nego, vocem Ebræam ullibi altitudinem significare. Aquila locum præsentem sic interpretatus est, παύσασθε ὑμῖν ἀπὸ ἀνθρώπου, ᾧ ἀποπνοὴ ἐν μυκτῆρσιν αὐτοῦ, ὅτι ἐν τίνι ἐλογίσθη id est *cessate vobis ab homine, respiratio in naribus ejus, quia in quo reputatus est?* Hæc ad quædam exemplaria græca Origenes ex Aquila sub asterisco addidit. Id quod & Cyrillus & Basilius testantur. Basilii verba, si requiris, ista sunt, τοῦτο ἐν τῷ ἑβραϊκῷ κείμενον ἐκ τῶν λοιπῶν μετεκομίσθη. Apud Procopium eadem sub asterisco quoque reperiàs, Chaldæus, אתמנעו לכון מלאשתעבדא לאנשא במעבדה דהלא דנשמת רוח חיין באפוהי ארי יומא דין הוא קים ומחר ליתוהי וכלמא חשיב הוא cessate vobis ne subjiciatis vos ho-

Quiescere inquit, Ebræis est non timere, quia timor hominem inquietum reddit.

al. ὃς ἀναπνοεῖ, qui respirat

homini, cum factus est terribilis, cujus spiraculum vitæ in naribus ejus est, quia hodie est vivus, & cras non est & quasi nihilum reputatus est ipse. Lubet etiam adscribere verba Kimchii, quibus hunc locum illustravit, אז יאמר כל אחד לחברו חדלו לכם מן האדם. כי יהיה פחד יהוה עלכל העולם ׃ ויאמר איש לאחיו לא יהיה עוד מורא בשר ודם עליכם אלא מורא האל / לבדו *hoc est, tunc dicet unusquisque socio suo, abstinete vos ab homine, quia pavor Dei universum mundum incesset. Dicetque alter alteri, ne esto amplius metus carnis & sanguinis* (id est hominis) *super vos, sed metus solius Dei.* כי האדם כאין נחשב כי במעט רגע ימות כי הנשמה באפו׃ כלומר קרוב לבאת / ואמר כאפו כי רוח החיים תלוי באף / כי דרך נקבי האף יצא החום הטבעי אשר בלב תמיד / וכן יכנס אליו דרך נקבי האף קרירות האויר ובזה חיי האדם שידוע בחכמת הטבע. / אמכן שחייו קצרים במה נחשב הוא ואיך יתכן לבטוח עליו או ליראה ממנו *homo enim instar nihili æstimatur, Parvo enim momento expirare potest, utpote cujus halitus in naribus est. q. d. jam prope esse ut exeat. Dicit autem* in naribus ejus, *quia halitus vitalis quasi à naribus dependet. Namque per ista foramina egreditur calor ille naturalis, qui perpetuo cordi inest. Et per eadem ingreditur refrigeratio aëris. In hoc autem consistit vita hominis, sicuti ex physica constat. Si adeo brevis & caduca vita ejus est, quanti æstimandus est? & quomodo rectum censeri poterit, in eo collocare fiduciam aut eum extimescere?* R. Salomo *Abstine vobis ab homine* שלא לשמוע למלכיכם המתעים אתכם מאחרי ולהשתחוות למעשי ידיו / אשר נשמה באפו / אשר כל היותו ובחו תלויים בנשמת אפו שהוא רוח פורח שהיום ישנה בו ומחר תצא ממנו ויקל והומר לצלם למעשה ידיו שאין ממש / *ne aures regibus vestris substringatis, qui seducat vos, ut me deseratis & incurvetis vos operibus manuum eorum,* Cujus halitus est in naso ejus. *Hoc est, cujus omnis, ut sic dicam vitalitas & robur à flatu narium ejus dependet, qui est spiritus volaticus, & hodie in eo mutari & cras egredi potest. Quanto minus ergo fiducia collocanda est in idolo, opere manuum hominis, in quo nihil omnino est.* Aben-Ezra, אחר שהשם גזר עליכם וזהו מפני פחד יי אין כוח באדם לבטל גזירותיו על כן חדלו לכם מן האדם שלא יושיעו אתכם כי הכל המה hoc est, *quandoquidem Deus statuit aliquid*

contra vos, *quod innuebat istis verbis*, מפני פחד יי (versu præcedenti) *non erit in potestate hominis irrita facere ejus decreta. Ideo abstinete ab homine, non enim servabunt vos. Quia vanitas sunt.* Tollam manum de hac tabula, ubi B. Lutheri versionem adscripsero, So lasset nu ab von dem menschen / de athem in der nasen hat: Denn ir wisset nicht / wie hoch er geachtet is / *quia nescitis, quanti æstimetur.* Agnosco me non satis capere mentem beati viri. Piscator, So lasset nu ab vondem menschen / der athem in der nasen hat / Dan [liever] wie hoch ist er zu achten? *nam*, quæso, quanti *æstimandus est?* Uter mentem Jesaiæ melius assecutus sit & clarius expressetit, docti judicent. Meum certe punctum si ad dicendam sententiam admitterer, Piscator ferret. Etiam Genevenses qui ne latum quidem unguem ab hac mente divertunt, *Deportez-vous de l'homme, du quel le souffle est en ses narines, car que vaut il?* glossa. r. *assavoir, pour deliurer de la main du Seigneur, & de quelque danger. Comme s'il disoit, C'est en Dieu qu'il faut mettre sa confiance, & non pas en l'homme.* id est *nam quid valet ille?* sc. *ad liberandum è manu Domini & periculis q. d. In Deo collocandam esse fiduciam. non vero in hominibus.* Suffragatur & Deodatus, qui ad verba illa, *cui halitus est in naso ejus* ista commentatur, *qui natura & conditionis dibilissima est, quem sola narium obthuratione possis interficere.* In hanc quoque sententiam ire videas Jacobum Salianum Jesuitam qui Annalium tomo 1. pag. 101. locum sic exponit, *nolite timere hominem, cujus vita in inspiratione & respiratione consistit, quia vitalem spiritum per nares haurit, qui si comprimatur, protinus perit aëris inopia.*

CAP. III.

Vers. 7. non sim medicus.] Ita vulg. & Lutherus. Ex hoc loco probat Franciscus Valesius, apud Ebræos in Rege medicæ artis peritiam requisitam fuisse. Decipit eruditissimum Philosophum Vulgata versio. Ebræa sic habent, לא אֶהְיֶה חֹבֵשׁ, *non ero obligator.* Respondent autem istis verbis præcedentis versus, קָצִין תִּהְיֶה לָּנוּ id est *ἀρχηγὸς γενοῦ ἡμῶν.* Esto nobis Dux, ut ruina &c. Ideo LXX quoque Interpretes חובש τὸ *ἀρχηγὸν* reddidêre. Vox quæ in Ebræo est, propria chirurgorum est vulnera *obligantium.* vide supra 1.6. ubi idem verbi. Negat ergo se idoneum esse, qui isthoc Reip. statu clavum capessat. Vulnera Reip. peritiorem

tiorem Chrirurgum requirere. Quod si itaque vocem *Medicus* retinere lubeat, scias non de Medicina corporis sed Reip. vati sermonem esse. Arias Mont. *non ero ligator*, hoc est, lictor. q.d. vos vultis me ducem & principem. Sed hoc est me lictorem constituere & quasi carnificem, Adeo enim sceleribus coöperti estis, ut omnes comprehendendos, ligandos & puniendos esse censeam. Non expediret ergo vobis penes me summam rerum esse. Quærite alium &c. Probarem si probari posset vel uno evidenti loco חבש habere significationem ligandi vinculis in poenam. Scindlerus quidem notat, dici de hominibus qui ligantur vel ad obedientiam vel ad pœnam. Sed locus Job 34. 17. quem profert, non probat. Illic enim obligandi notionem optime quadrare ex Junii versione disces. Pene exciderat, vocem Ebræam חובש Theodotionem ἐπιδεσμένοντα reddidisse.

Vers. 12. Popule mi, qui te beatum dicunt, decipiunt te] ita Vulg, ex Græco, οἱ μακαρίζοντες ὑμᾶς, πλανῶσιν ὑμᾶς. Luth. *qui te solantur*, sensu eodem, qui te jubent esse securum & in utramque aurem suaviter dormire, atque hac ratione adversus Prophetarum minas solantur. Jun. Pisc. Gen. Angli &c. *qui te ducunt*, *seducunt te* Ebr. מְאַשְּׁרֶיךָ utramque expositionem admittit. Sic dico, אִשֵּׁר in *Phiel vel* μακαρίζειν & ὁδηγεῖν seu καθοδηγεῖν significat, prior tamen significatio usitatior. Confer *Ies. 1. 17. & 9. 16.*

CAP. V.

Vers. 1. *Cantabo dilecto meo Canticum patruelis mei vineæ suæ.*] Vulg. In hæc vestigia pedem posuit B. Lutherus, Canam dilecto meo *een Liedt mijns Ooms* i. Canticum patrui mei. Si Lutherus bene expressit mentem Vulgati, tunc Vulgatus *Patruelem* pro *patruo* usurpavit, quomodo Exodi VI. 20. *patruelem* dixit pro *amita*, ubi in Ebræo est דֹּדָתוֹ / ita Bellarm. de sacram. matrimonii lib. I. cap. 27. & Steuchus & Cajet. & SA, & Joh. Bened. & Oleastr. in dictum locum Exodi At 1. Sam. 10. sæpius *patruum* reddidit. Esther II. 7. *Fratrem* reddit. Mardochæus qui fuit nutritius בַּת דּוֹדוֹ filiæ fratris sui, Belg. Lovan. een Voester-Heere van sijn Broeders Dochter. Quid audio; An ergo דוד fratrem significat? Ita certe nos credere jussere Sixtus V. & Clemens VIII. Quorum uterque vulgatam illam lectionem

 reti-

retinuit. Hinc vires & incrementa sumsit error communis, Mardochæum patruum Estheræ fuisse. Error, adeo crassus & palpabilis, ut Jesuita Serarius, cui alias frons satis inverecunda est, coactus fuerit asserere, hoc loco vocem *patris* excidisse legendumque in vulgata versione, *filia fratris patris*. Id quod Cl. Drusius annis ante Serarium 14. in commentario, quem satis diligenter ante Serarium ex ejus stricturis apparet, annotaverat. Sed quia carpi & flagellari hic non poterat, nominandus non erat. sic ergo tenendum, Estherem filiam patrui ejus [Mardochæi] fuisse. Mardochæus non Patruus Estheris, sed ut cum Cicerone loquar frater ejus patruelis fuit. Duorum fratrum liberi fuerunt. Quos Græci *ἀνεψιοὺς* vocant. Neque obstant verba versus primi Cap. 8. *Confessa enim est ei Esther, quod esset patruus suus.* Nihil enim tale extat in originario. *Judicaverat enim Esther* מַה הִיא לָהּ hoc est, verbum, *quid ipse sibi* sc. esset, hoc est, quæ sibi cum illo intercederet cognatio ut suus necessarius esset. Cajetanus, *redditur manifestata cognatio ab Esther inter ipsam & Mardochæum. Erant enim patrueles.* Serarius vulgato sic patrocinatur, ut dicat vel per *patruum* intelligi patruelem, vel talem qui patris loco est. Sed ut tandem redeamus ad Jesaiam, quis ignorat, quam aliena de hoc patruele vel patruo Jesaiæ commentati hoc loco sint interpretes. Non libet ea huc accongerere. Vide Lyram qui per *patruelem* filium patrui intellexit, [ut & Belgicus Interpres vulgatæ versionis, *Het Liedeken van mijns Ooms Sone*, quod notandum propter Interpretes Forerium, Carthus. & alios. At Ebræa vox indifferens est ad *patruum*, & *Dilectum*. Ebr. אָשִׁירָה נָּא לִידִידִי שִׁירַת דּוֹדִי *Canam nunc dilecto meo canticum dilecti mei* &c. Lxx. Ἄσω τῷ ἠγαπημένῳ μου ᾆσμα τοῦ ἀγαπητοῦ μου Forerius, *Si cui tamen conjectura illa de patruo Jesaia displiceat,* דיד *pro* dilecto *accipiat, ut ponatur antecedens pro relativo, sicut non raro consueverunt Ebræi. Cantabo inquit, dilecto meo canticum ipsius de vinea sua. Id est canticum, quod Deus jussit me canere. Vel sic, cantabo dilecto meo populo Israelitico canticum Dei mei dilectissimi, quod jussit me canere de vinea sua, ipso nempe populo.* Quod vero sequitur in vulgata versione, *in cornu filio olei*, fideliter quidem ex Ebræo traductum est, sed à multis non intellectum. Et quis intelligat versionem Lovaniensium, *Mynem lieve is een VVyngaerd gebeurt in den horen, de sone der olien.* Equidem lubens dederim Pontificiis ejusmodi versiones aut

exiguo

exiguo aut nullo cum fructu legi posse. Appello omnes cordatos, quos partium studium non sideravit, qui vel tria quatuorve capita Belgicæ hujus versionis cum Latina & Ebræo textu contulerê, utrum non hoc ex professo egerit interpres, quisquis fuit, ut simplicioribus in ista incidentibus extorqueret hanc confessionem, scripturas non posse cum utilitatte aut fructu a Laïcis legi. Qua de re pleniori manu ad Hoseæ cap. 1. cum bono Deo, disseremus. Quanto melius B. Lutherus de suæ versionis lectoribus meritus est, qui non tam ad verba quam sensum respiciens, verba illa בֶּן שָׁמֶן vertit; *aen een vetter plaetse.* Quamvis illud dissimulare non possim, vocem בְּקֶרֶן ab eodem neglectam. Ebræa enim sic habent, בְּקֶרֶן בֶּן־שָׁמֶן/ Lxx. *ἐν κέρατι, ἐν τόπῳ πίονι.* Quod vero per קֶרֶן *cornu* divinus vates intelligat, optime docet Kimchius, quando ad hunc locum sic commentatur, וקרא בתרגומו בטור רם בארעא שמינא ארץ ישראל קרן לפי שהיא גבוהה מכל הארצות/ והקרן גבוה מכל הגוף/ וקורא ארץ ישראל בן שמן כמו שנאמר עליה ארץ זבת חלב ודבש hoc est, *verba illa* בקרן בן שמן Chaldæus sic interpretatus est, in monte excelso, in terra pingui. Vocat autem terram Israel cornu, quia altior est reliquis regionibus [confer hęc cum iis quæ parte prima Anti-Barbari pag. 509. diximus quæ in clavi scripturæ Illyrici ad vocem *Ascendo* addemus] sicuti cornu reliquo corpore altius est. Vocat insuper terram Israel filium olei, juxta illud quod dicitur de ea, fluens lacte & melle. Cl. Junius, *in clivo uberrimo.* Pisc. *auf einen fatten trugel.* Genev. *en un costau d'un lieu gras.* Atque hæc hactenus. Ea vero quæ ad hanc parabolam vulgo disputantur, non libro

Πεζῇ βαδίζω νῦν γὰρ οὐκ ἐπίσταμαι.

Audiant tamen hoc à Grammatico argutuli isti disputatores Academici (juvenes alloquor; qui disputationes theologiæ animam esse putant) *ne disputare maluerint quam vivere.* Eo annitantur, ut uvas edant, non labruscas. Non decet theologos arguta disserere & theologiam in tales angustias ex sua majestate detrahere. Quanto satius est ire aperta via & recta, quam sibi ipsi flexus disponere, quos cum magna molestia debeas relegere? neque enim quidquam aliud sunt istæ disputationes, quam inter se peritè captantium lusus. Seneca Epistola 102.

CAP. VII.

vers. Si non credideritis, non intelligetis.) Ita LXX. Ἐὰν μὴ πιστεύσητε, οὐδὲ μὴ συνῆτε. Ita Tertullianus adversus Marcionem libro 4. cap. 20. Et bis Cyprianus vid. lib. 1. adversus Judæos cap. 5. hoc titulo, nihil posse Judæos intelligere ex Scripturis, nisi prius crediderint in Christum, iterumque libro 3. ubi docet, tantum nos posse quantum credimus. Et Ruffinus in symb. ut confirmet illud quod est in epistola ad Ebræos cap. XI. *credere primo oportet accedentem ad Deum.* Sic & invenies apud Euseb. Demonstrat. Evang. 7. 2 Chrysost. homilia 51. in Ioh Cyrillum Alexandr. in fine libri 7. contra Julianum, August. in 7. cap. Joh. Prosperum cap. 19. lib. 1. de vita contemplat. &c. Pamelius ait locum insignem esse adversus eos, qui etiam hodie nolunt credere, nisi quod intelligunt, & fidem sensu aut scientia metiri volunt, vide ejus annot. ad Tertull. pag. 349. Verùm sciendum est, istum sensum ex originario textu exsculpi non posse, אִם לֹא תַאֲמִינוּ כִּי לֹא תֵאָמֵנוּ / quæ vulgatus interpres sic convertit. *Si non credideritis, non permanebitis.* à qua mente non divertit B Lutherus. Paraphrastes Chaldæus, אִם לָא תְהֵימְנוּ בְּמִלֵּי נְבִיָּא אֲרֵי לָא תִתְקַיְּמוּן hoc est, *si non credideritis verbis prophetæ [certum est] quod non permanebitis.* Arias montanus vertit, *neque permanebitis*, ut אֲרֵי otium agat. Hisp. Genev. Angli, *Si [hoc] non credideritis, profecto non eritis certi, pour vrai vous ne serez point affermis.* Pisc. *Si hoc non credideritis, (certum est) quod non futuri sitis certi.* Scilicet fides in Deum, est veluti anchora, qua & Deum apprehendimus & nos ipsos firmamus. Si autem fiduciam amittamus, sumus veluti naves quæ vi ventorum ac fluctuum huc illuc impelluntur. Hispanica vetus, quæ creditur esse Kimchii, *Si hoc non credatis, (hoc ideo sit) quia non estis confirmati*, vel constantes. Verba ejus in commentario ista sunt. *Si non credetis verbis meis, unde hoc erit?* שאין אתם נאמנים וקיימין באמונת האל/ תאמנו/ ענין קיום כמו מימיו נאמנים *quia non estis fideles & constantes in fide Dei.* תאמנו *habet significationem stabilitatis sicuti legimus, aquæ ejus stabiles.* Plane in eandem sententiam AbenEzra. וטעם כי לא תאמנו בעבור שאין אמונה בכם כמו ויאמנו דבריכם id est, & sensus verborum istorum כי לא תאמנו est, propterea

pterea quod nulla in vobis est stabilitas, sicuti, & stabilia erunt verba vestra. Gen. 42. 20. omnes isti אם interpretati sunt Si. At cum eâdem particulâ aliquando etiam interrogent Ebræi, Deodatus ita maluit interpretari, *Annon creditis, quia non confirmamini?* sc. ullo signo. Junius, *Annon creditis? quod non confirmamini,* Reprehensio diffidentiæ Achazi. Videbat enim Propheta eum perstare in sua illa trepidatione de qua versu 2. *Quod non confirmamini,* scilicet hac promissione Dei, sed potius in vestra trepidatione pergitis. Cum ergo nuda promissione non confirmaretur Rex, infidelitati ejus perdomandæ signum adhibuit Dominus. Hanc interpretationem & antecedanea & consequa verba evincunt inquit Iunius. Equidem omnes istæ interpretationes adeo concinnæ sunt, ut difficilem electionem faciat æqualitas.

CAP. VIII.

Vers. 19. 20. Vulgatus, & cum dixerint ad vos, Quærite à Pythonibus, & à divinis, qui strident in incantationibus suis, nunquid non populus à Deo suo requiret visionem pro vivis & mortuis? Ad legem magis & ad testimonium. Quod si non dixerint juxta verbum hoc, non eritiis matutina lux.) Universum hoc caput, ut & superius, admodum difficiles & proinde variis interpretum declaramentis obnoxios versus habet. Non sedet nobis omnia excutere. Quod ob filium illum vers. 3. Maher-schalalchasch-baz attinet, non est dubium, quia filius ipsius Prophetæ fuerit, ex legitima uxore, quæ vers. 3. Prophetissa dicitur, susceptus, ac præsentibus testibus, quos non vulgo *compatres*, veteres etiam *συνίστορας* vocitabant, isthoc nomine, quod ipse Deus dictaverat & præscripserat, indigitatus. Quid hic difficultatis est, vel in ipsa versione vulgata? Hanc interpretationem ipsi quoque Thomæ adscribit Lyra, qui tamen ab ea divertit, ut & Carthus. & ait. At inquiunt, quis credet Jesajam virum pudicum & castum testes adhibuisse ad concubitum? Quasi vero hoc diceret Jesajas, & non ex ipsa vulgata facilius colligi posset eos adhibitos esse firmandæ scripturæ, de qua versu primo. Quasi etiam dici non possit, eos adhibitos fuisse, ut de nomine hoc, filio in Ecclesia imposito, testarentur, ut sic vertas cum Junio, *me enim congresso cum prophetissa, conceperat illa, pepereratque filium* &c. Quod vero

vero iidem movent de Uria, eum fuisse vitæ pessimæ hominem, ac proinde testem nequaquam fidelem dici posse, respondent, eum non ob vitæ sanctitatem, sed officii dignitatem fidelem testem appellari utpote, cujus authoritas & testimonium permagni futurum erat in populo. Quod denique objectant Samariam captam anno nono Regis Hoseæ, quo jam ætate major fuerit iste filius, quam ut de eo dici potuerit, eum non potuisse vocare patrem matremve suam valde torsit interpretes. Qui commodissime responderunt, quinquennem aut sexennen fecerunt hunc filium tempore Samaritanæ captivitatis, quæ incidit in 9. annum Hoseæ. Et cum hac ætate consistere posse existimant illa, *antequam sciat puer* &c. Quæ interpretatio si vera est, tunc oportet hunc filiolum valde ὀψίλαλον fuisse. Nos nullam putamus esse necessitatem hujus natales in ultimum Achazi annum aut Ezechiæ regnum rejiciendi. Referantur hæc ad idem illud tempus quod memoratur cap. 7. & conferantur hæc cum historia 2. Reg. XVI. videbis illa verba, *antequam puer sciat dicere, pater mi, aut mater mea,* commodissime posse exponi, cum Junio, *ante annum aut breve aliquod tempus simile.* Nisi illud fortassis demonstrari possit, inter apparatum illum militarem duorum Regum & confectum bellum, occupatamque Damascum (2. Reg. 16. 9.) multos annos fluxisse. Id quod nullus, opinor, demonstrabit. Hinc jam vides, cordate lector, verissimum esse quod in superioribus sæpè inculcavi, quoties difficultas quædam aut nodus intricatior incidit, quem solvere interpretes non fuerunt quiti, mox ad Allegoricas & mysticas expositiones confugisse. Ita quicquid personæ vel rei de qua scriptura ad literam manifeste loquitur, aptare non potuere, de Christo & rebus novi Testamenti exposuere. Licet autem illic majores sæpe difficultates offenderint, tamen postquam semel Allegoricæ expositioni laxarunt habenas, nihil tam alienum fuit, quod non per Allegoriam eodem traherent At quanto satius fuisset subinde Ignorantiam suam profiteri, aut illam potius versionem, cujus filum sequebantur, tanquam minus accuratam suspectare. Et quidem hujus rei egregium specimen exhibuimus ad XL. caput Jobi, ubi de Behemoth & Leviatham agitur. Idem fere hic se offert casus. Istæ, quas recensui difficultates adegerunt Interpretes ad insulsam hanc interpretationem, ut puer iste sit Christus, prophetissa Maria, Qui loquitur, Deus pater, vel Jesajas. Carthus. Sed quicquid sit de argu-

Vide & Thomam part. 3. q. 1. art. 3. & Magistrum lib. 3. destinct. 13. c.

argumentationibus, ego pro meliori eligo, atque securius puto sequi Hieronymum, quantum ad principale, quod puer, de quo nunc sermo est, sit Christus filius virginis, & hoc tenent Doctores *communiter*. Lyra, In hoc capite denuntiatur Christi resurrectio futura ad spoliationem inferni principaliter & per consequens ad significandum tanquam per signum rememorativum spoliationem duorum regum, Israel & Syriæ. Velociter spolia] Istud convenit Christo resurgenti, qui tunc celeriter spoliavit infernum, & in hoc fuit signum rememorativum spoliationis duorum regum. Et contrà hæc spoliatio fuit signum prognosticum spoliationis fiendæ per Christum. Et accessi ad prophetissam] id est, *virginem Mariam*. Hæc ex Lyra. Nunc addam lepidum commentarium Dionysi Carthusiani, *Isajas*, inquit, in propria persona profatur, Ad prophetissam] id est, spiritum sanctum, secundum S. Hieronymum. Designatur enim Spiritus S. nomine Prophetissæ, quoniam in lingua Ebr. denotatur per nomen gen. fœminini, Unde in sermone de assumptione Hieronymus dicit per Rebeccam significari Spiritum S. propter rationem prædictam. Accessit itaque Isajas ad Spiritum S. exhibendo se dignum & aptum dono seu gratiæ prophetali. Dicitur enim in Psalmo, Accedite ad eum & illuminamini. Accedimus quippe ad Deum disponendo nos ad gratiam ejus & amando contemplandoque ipsum. Sed quomodo huic prophetissæ id est, Spiritui Sancto conveniat quod subditur, & concepit, non video. Non enim Spiritus S. aliquo modo est Amesius; mater Christi, nisi exponatur, concepit id est, concipere fecit vir- Aug. ad Psal. 6. ginem. Veruntamen quamvis Spiritus S. Latino sermone masculino genere designatur, nec tamen proprie propheta vocatur; sic quamvis in Ebræo sermone fœminino genere exprimatur, non tamen videtur prophetissa proprie nuncupari. Propter quod convenientius arbitror, per prophetissam significari Mariam. Ad hanc Isajas accessit contemplando excellentissimam ejus dignitatem, eamque mirando. Et concepit ipsa non de me, sed de Spiritu S. Hæc Carthus. Piget pudetque plura adscribere. Nam, quasi non satis nugarum chartis illevisset, addit alios verba ista, *& assumsi mihi testes duos & accessi ad prophetissam* &c. exponere tanquam verba Dei patris. Quod vero ad illa attinet, *Antequam puer sciat vocare patrem suum* (sc. ore humano & creata sapientia, uti interpretantur iidem) *auferetur fortitudo Damasci* &c. in Bibliis Be-

nedicti ex Chrysostomi homilia 2. in Matth. sic exponitur: *Magi adorantes Christum dicti sunt virtus Damasci, quia virtus uniuscujusque provinciæ sunt sapientes illius.* Idem Chrys. per Regem Assyriorum Diabolum intelligit. Hoccine est interpretari Sacras Literas? Audi Hieronymum ab Oleastro, qui postquam confirmandæ literali expositioni multa adduxisset, sic tandem infit, Et omnia hæc dicimus, quia exponere, quæ hic dicuntur, de virgine & Deo patre, videtur nimis torquere literam hanc, & hujus mentis est S. Thomas hic, Vatablus, Brixianus & multi

* Inter quos Emm. Sa & Arias Mont.

* alii. Si tamen contendas de virgine intelligi non disceptabo, quoniam exponere decrevi, non digladiari, maxime cum his hominibus, qui nihil adversum se aut suos dici patiuntur, & parati sunt ad quodvis verbum gladium exerere. Hæc ille. Quæ cum scripsissemus, incidimus in comm. Hectoris Pinti Lusitani, qui in comm. per hanc Prophetissam itidem Mariam, & per puerum Christum intelligit. Hanc interpretationem ut stabiliat, destruere conatur alteram, quæ per Prophetissam ipsius Jesaiæ conjugem intelligit. Hoc ut obtinent, à vulgata versione *antequam puer sciat v. p. s & matrem suam, auferetur fortitudo Damasci* &c. provocat ad fontes, ubi pro *auferetur*, est יִשָּׂא *auferet. Quod de nullo puro homine*, inquit, *dici potest. Quis enim priusquam sciat vocare patrem aut matrem, imo priusquam noscatur, posset evertere Damascum?* &c Quasi vero illud insolens esset in mysticis literis personalia pro inpersonalibus usurpari, aut ad verba subintelligere nomina? Sic & imputat ei Gen. 15. sc. Deus, Rom. 4. & imputatum est sc. à Deo. Sic 1. Sam. Et nuntiavit Davidi, sub. nuntius. Hoc est, & nuntiatum est, quamvis D. Junius retinuerit activum *asportabit*, & quæ sequuntur in fine versus לפני מלך אשור exposuerit, *servus regis Assur*, quasi ea per ellipsin posita essent pro אשר לפני מלך אשור / *qui* [*stat*] *coram Rege Assur.* Notum est ut ministri dicantur stare coram dominis suis, 1. Reg. x. 8. Deut. x. 8. Luc. 1. 19. Apoc. 8. 2. Nunc accingamur ad versum 19. Si quis textum bene examinet videbit Prophetam per artificiosam ἀιτιολογίαν transire ad tertium peccatorum genus. q. d. Merito sane populus iste à Deo deseritur. Non solum enim Deo diffidens alienam opem implorat vers. 6. 12. & seqq. Non solum se ipsum in peccatis obfirmat & aversatur Deum, vers. 16. 17. 18. Sed & dæmones consultat, piosque ad idem scelus solicitat.

licitat. Hoc autem Propheta exprimit, verba Junii, sermone converso ad pios ut eos instituat de atrocitate criminis & confirmet in bono. *Cum ergo dicent ad vos consulite Pythones aut ariolos, qui pipiunt & mussitant*, tunc dicetis & respondebitis seductoribus illis, *annon populus Deum suum considere debet?* An *pro vivis mortuos* consulet? vel, an *pro vivis ad mortuos* ibit? *Ad legem* potius *& contestationem* eant [vel, *legem* potius *& contestationem* consulant. אִם לֹא יֹאמְרוּ כַּדָּבָר הַזֶּה אֲשֶׁר אֵין לוֹ שָׁחַר Hæc verba variis expositionibus obnoxia sunt. B. Lutherus in Vulgati Interpretis vestigia pedes posuit. His particula אֲשֶׁר otium agit & לו positum pro לָהֶם/ quæ enallage, fateor, non est insolens. Deodatus ab hoc tramite non divertit. Tantum ne otiaretur vocula אֲשֶׁר supplet aliquid, *Si quis secundum hoc verbum non dixerit*, [*scito*] *quod ipsi non futura sit aurora.* Aurora .i. Lux, illuminatio. Ille perpetuabit vitam in crassis densisque tenebris. Angli & Hisp. אֲשֶׁר accepere pro בַּאֲשֶׁר *Si non loquantur juxta verbum hoc* (scil. verbum Legis & testimonii divini) [*hoc ideo fit*] *quod nulla lux sit in illis.* Pisc. *Legem & testimonium* [*consulere oportet:*] *Sin minus, loquantur juxta verbum hoc, cui nulla inest aurora.* Concessio irati & disperantis. q. d. Loquantur juxta verbum pythonum & magorum, quo nulla lux, nullum gaudium, nihil denique, quod hominis animum tranquillare queat in hac interpretatione, qua post אִם לֹא distinguitur, nulla enallage vel numeri vel voculæ אשר. Ideoque maxime se mihi probat. Junius & Tigurini seorsim ab istis abeuntes τὸ אִם accepere pro vocula interrogandi: sed diverso sensu, Tigur. *Ad legem & testimonium* [*accedant*] *quibus lux deest, an non secundum istum sermonem dicant 21. Quam qui neglexerit, indurabitur & esuriet. Annon loquuntur in sententiam* illam (vid. Consulite Pythones &c.) *cuicunque nulla est lucis scintilla* .i. quisquis plane ignorat Deum. Ubi rursus Enallage τοῦ לו pro לָהֶם / si verba illa, *cuicunque nulla est lucis scintilla*, accepit tanquam subjectum propositionis. Si enim ea accepit tanquam partem prædicati, seu quod idem est objectum loquentium, tunc אֲשֶׁר pro לַאֲשֶׁר positum erit. Nunc videamus quomodo vulgatus Interpres Prophetæ mentem expresserit. I. Occurrunt hic duæ istæ voces אובות & יִדְּעֹנִים / queis respondere mihi videntur gemina illa participia מְצַפְצְפִים & הַמַּהְגִּים ita ut prius primo, posterius posteriori nomini conveniat; de quibus

postea. אוב Pythonem reddere amant interpretes, qua novelli qua prissi. Loquor de Latinis. Græci enim ἐγγαστριμύθους ventriloquos, Chald. בדין i.e. mendaces reddidit. Porro אבות positum videtur pro בַּעֲלֵי אוֹבוֹת / sicuti. 1. Sam. 28.7. legimus בַּעֲלַת אוֹב .i. quæ habet אוב aut אֲשֶׁר בּוֹ אוֹב / ut Levit. xx. ult *in quo* est אוֹב & Act. Xvi. 16. ἔχουσα πνεῦμα πύθωνος. אוב ergo est πνεῦμα πύθωνος. בַּעַל אוֹב ἔχων πνεῦμα Πύθωνος. Cùm אוב pro בעל אוב ponitur, metonymia adjuncti est, qualis & 1. Joh. iv. 1. *ne credite omni spiritui; sed probate spiritus. 2. In hoc cognoscetis spiritum Dei* .i. doctorem, qui habet vel se habere dicit spiritum Dei &c. אוֹב proprie *utrem* .i. ἀσκὸν significat unde Latinum *Obba* poculi genus Pers. Satyra v. *vejentanumque rubellum Exhalet vapida latum pice sessilis obba.* Sessilem vocat, quia cum ponitur, sedere videtur. II. Spiritum impurum, qui submissam, stridulam, obscuram & quasi ex utre profectam vocem edit. Jesai. xxix. 4. *Adeo ut dejecta e terra loquaris & e pulvere mussitet sermo tuus: eritque quasi Pythonis e terra vox tua & e pulvere sermo tuus* תְּצַפְצֵף *pipiet* vel susurrabit, mussitabit. Ubi rursus vides, τῷ אוֹב vocem submissam tribui nisi malis δαιμόνιον illud μαντικὸν Ob dici, quod ventrem hominis, quem incesserat, ad instar utris inflaret & ex eo loqueretur. Putem ergo si proprie loqui velimus, hanc fuisse πυθομάντειαν, quando spiritum, ut sic dicam, familiarem evocabat aliquis, eoque afflatus divinabat, sive ipsi spiritui vocis organa commodaret, sive ipse Spiritus sonum qualemcumque ederet. Talis videtur fuisse illa puella, Act. Xvi. 16. ἔχουσα πνεῦμα πύθωνος. Talis denotatur Lev. xx. ult. *vir IN quo fuerit OB.* Talem intelligunt Græci, quando ἐγγαστρίμυθον memorant, pro quo apud Hesychium in voce Πύθων, extat ἐγγαστρίμαντις. Non ignoro quosdam existimasse vocem illam potius sonare *utriloquos*, quam *ventriloquos* quia vid. γάστρα etiam vasculum significat & certum est superstitiosos istos homines etiam pelvibus & vitreis ampullis in dæmonum evocationibus usos fuisse. Vides ad Cap. ult. lib. 7. August. de civit. Dei, jam dæmonum evocandorum mille artes. Hydromantiam ad ultimum reservavi. Ea non fit simpliciter. Nam & in ampulla vitrea imposita aquæ, quæ à puero inspicitur, quam gastro-mantiam vocant, à tumore & ventricositate ampulla &c. Sed his oppono Aristophanem, qui in comœdia cui titulus est Σφῆκες, quasi vocem illam interpretaturus

turus

tutus sic inquit, μιμησάμενος τὴν Εὐρυκλέους μαντείαν καὶ διάνοιαν εἰς ἀλλοτρίας γαστέρας ἐνδὺς κωμῳδικὰ πολλὰ χέασθαι .i. imitatus Euryclis (qui ἐγγαστρίμυθος dictus fuit) vaticinium & mentem, in alienos ventris ingressus ad multa comica effundendum. Atque huc pertinent illa quæ apud Plutarch. Strabonem, & Ciceronem libris de Divinatione leguntur, vid. Apollinem in hunc modum Vates suos afflâvisse, ut aura quædam ex antro per augustissimum os prodiret, ipsorumque ventres tanquam utres quosdam impleret. Unde tripodi cuidam instabant & ut Oecumenius ad Act. XVI. loquitur divaricatis cruribus auram istam excipiebant. Origenes lib. 3. contra Celsum, Ori Pythii specus insidens, quam vocant Prophetidem, per muliebria recipit spiritum Apollinis fatidicum, nullo convestitum terreno corpore. Et lib. 7. Certe de Pythia, quo non aliud mantéum est celebrius, narratur, vatem illam Apollinis desiderio super foramen specus Castalii & ascendentem inde Spiritum per muliebre recipere gremium, quo repleta profert ista præclara & divina, ut putant, oracula &c. Huc etiam referas istos στερνομάντεις, quorum Sophocles, item ἐντερομάντεις, quorum Theodoretus quæst. 29. in Levit. meminere, ita dictos, quod ex ipsorum pectore & intestinis loqueretur dæmon. Refert Rhodiginus lib. 8. cap. 10. se talem novisse & vidisse. Verbis ejus ista sunt, Id nequis ut fabulosum risu excipiendum putet; testatum volumus, tempestate hac, imo vero hæc prodente me, fuisse in patria mea muliereulam humili loco, Jacobam nomine, ex cujus ventre immundi spiritus vocem prætenuem quidem, sed tamen, ubi vellet, dearticulatam & prorsus intelligibilem, audivi ipse, verum & innumeri alii, non Rhodigii modo, sed & in tota fere Italia. Quando futuri avida potentum mens sæpe accersitam ventriloquam ac omni exutam amictu, ne quid fraudis occultæ lateret, inspectare ac audire concupivit Cincinnatulus dæmoni erat. Hac ille appellatione gestiens inclamanti subinde respondebat. Si de præteritis aut præsentibus scitareris, quæ reconditissima forent, responsa dabat sæpe mirifica. Si de futuris, semper mendacissimus: Hæc Rhodiginus. Cui non omnino dissimile est quod refert Hieron. ab Oleastro in comm. ad Jesaiæ 29. 4, Memini, inquit, me olim, dum Ulissiponæ juvenis agerem, fæminam quandam Ceciliam nomine ad Curiam & supremum Senatum adductam vidisse, in cujus

cubitis & nonnunquam aliis locis, vox quædam gracilis audiebatur, quam illa cujusdam Petri Johannis defuncti esse ajebat, quæ ad omnia quæsita quam citissime & promptissime respondebat.

Lubet autem hic adscribere verba Mosis Kotzensis, quæ extant in libro præceptorum majore fol. 9. col. 3. בעל אוב זה פיתום
המדבר משיחיו ותניא בעל אוב זה המדבר בין הפרקים פי׳ עולה המת
ויושב בין פרקי המכשף או בין שיחיו ומדבר בקול נמוך מאד כאילו
יוצא מתחת לארץ, ועוד יש מעשה אחד של אוב הנשאל בגולגלת של מת

Baal Ob est pytho, qui loquitur ex axillis suis. Et traditio est, πυθομάντιν illum esse qui loquitur inter articulos, hoc est, ascendit mortuus (h.e. si verum amamus non anima defuncti, sed spiritus immundus) & sedet inter articulos magi, aut inter axillas ejus & loquitur voce admodum submissa, ac si prodiret de sub terra. Estque insuper alius modus τοῦ O B, quando vid. interrogatur per calvariam mortui. Hic nulla mentio ἐγγαστριμύθου proprie dicti. Maimonides halacha de Idololatria, cap. 6. כי צד מעשה האוב
זה שהוא עומד ומקטיר קטורת ידועה ואוחז שרביט של הדס בידו ומניפו
והוא מדבר בלט בדברים ידועים אצלם עד שישמע השואל כאלו אחד
מדבר עמו ומשיבו על מה שהוא שואל בדברים מתחת לארץ בקול נמוך
מאוד וכאלו אינו ניכר לאזן אלא במחשבה מרגיש בו וכן הלוקח גלגולת
המת ומקטיר לה ומנחש לה עד שישמע כאלו קול יוצא מתחת שחיו
שפל עד מאוד ומשיבו כל אלה מעשה אוב / hoc est, quomodo se habet negotium Baal O B? Hoc modo. Stat & ustulat certam quendam suffitum & tenet sceptrum quoddam myrteum manu sua & agitat illud. Demurmurabat autem certa quædam verba, donec is qui consulebat, audiret vocem tanquam hominis secum loquentis & respondentis ad id quod rogabat, idque verbis quasi ex terra prodeuntibus, voce admodum submissa, adeo quidem ut vix perciperetur auribus, sed propemodum cogitatione tantum. Similiter qui accipiebat calvariam morti & odoramenta incenderet super ea & adhibet incantationes, donec audiatur vox quasi ex axillis exiens eaque admodum exilis & submissa, quæ respondeat. omnia ista pertinent ad B A A L O B. Ubi rursus nulla mentio ἐγγαστριμύθου proprie sic dicti. Ego ut hæc non nego aut rejicio, quæ cum ratione μεταφορᾶς τοῦ O B optime consistunt omnia, ita sentio בעל אוב primò & maxime proprie denotare

cum

eum in quo est spiritus pythonicus, sive ut Angli in Bibliorum versione vocant, familiaris, sive sit ἐγγαστρίμυθος vel ἐγγαστρμάντης, sive νεκρομάντης, sive ἐπηρομάντης. II. eum qui spiritum immundum, seu familiarem incantamentis evocatum tali aliquo modo quales Maimonides recenset, consulit, qui Deuter. XVIII. 2. distinctius שׁוֹאֵל אוֹב consulens Pythonem vocatur. Et quia hic coecis mortalibus sæpe illudebat Satanas & defunctorum animas non raro mentiebatur, scriptura quoque secundum erroneam superstitiosorum opinionem sæpe loquens, eundem eodem versu Deuteronomii דֹּרֵשׁ אֶל־הַמֵּתִים id est, consulentem mortuos vocat. Et pii hoc ipso Jesajæ loco ad consulendum spiritum Pythonicum solicitati, respondent, *an pro vivis consulendi sunt mortui?* procul dubio ad vanitatem τῆς πυθομαντείας vel νεκρομαντείας respicientes. Putem ergo בעל אוב III. eum denotare, qui ex sententia sua animam defuncti, revera autem spiritum immundum *evocat*. Et quidem Græcos quoque tales admodum improprie ἐγγαστριμύθους vocasse Suidas ex Prochoro quodam docet, voce ἐγγαστρίμυθος. Dicit enim prochorum tradidisse ἐν γ. περὶ μαντικῆς libro 3. de divinatione, fuisse & γυναῖκάς τινας ἐγγαστριμύθους. Αὗται, inquit, τὰς τῶν τεθνηκότων ψυχὰς ἐξεκαλοῦντο. Pergit. Μιᾷ δὲ αὐτῶν ἐχρήσατο Σαοὺλ, ἥτις ἐξεκαλέσατο τὴν ψυχὴν Σαμουήλ. Ne longe eamus, expende mihi caput XXVIII. libri I. Samuelis, Jubet Saul quæri fœminam בַּעֲלַת אוֹב vers. 7. Eam vero vers. 8. sic affatur *divina mihi* בָּאוֹב *per pythonem, & ascendere mihi fac quem tibi dixero*. Et hanc LXX. quoque ἐγγαστρίμυθον vocarunt. Et fieri potest ut ipsa quoque tam immundum hospitem habuerit. Plura huc convectare ex Ebræis poteram, sed quia Multa in iis suspecta & incerta, operam & tempus compendi faciam.

Quod vero attinet ad vocem יִדְּעֹנִי non moror ineptias quorundam Ebræorum, qui omnes futilitatis numeros hic implevêre. Vox Ebræa, si originem spectes, significat γνώστην seu προγνώστην (Ebræi enim cum non habeant composita, simplicibus utuntur) seu δαίμονα; quæ omnia ariolis & divinis optime conveniunt. Certe nemo tam hospes in Ebraïsmo est, qui nesciat ידע idem esse quod scire, præscire &c. Atque adeo ipsi LXX. Ebræam vocem *Idgnoni* quater γνώστην interpretati sunt.

Verbum addam de voce *Python*, de quo nomine Græcos intoleranda commentos esse, non de nihilo queritur magnus Heinsius.

In Aristarcho sacro pag. 17. suis. * Adscribam ejus verba. *Inter Græcos sunt*, inquit, qui ἀπὸ τῆ πυνθάνεσθαι, seu consultatione; sunt qui ἀπὸ τῆ ἐκεῖ τὸ δράκοντα, τὸν ὑπὸ τῆ Ἀπόλλωνος ἀναιρεθέντα, πύθεσθαι id est, quod serpens illic ab Apolline sublatus computruerit, sic dici volunt. *Quæ* hoc putido serpente multo forsitan putidiora sunt. Minori enim operę à Pythone ipso deduxissent. Nisi quod & hic hærere aquam sibi facile viderent. Nam si locus à Pythone, unde Pytho, à quo nomen loco? Verùm פֶּתֶן ab Ebræis species serpentis dicitur. Ab hac voce *phethen*, Pytho serpens. Porro notum est, Ebræos ex serpentibus, vaferrimo in terris animali, divinationes olim plures & auguria instituisse. Unde נחש / quemadmodum serpentem, ita & divinare aut augurari literis iisdem denotat in sacris. Quod non male Græci οἰωνίζεσθαι verterunt, qui serpentes ipsos οἰωνὲς, dixere. Abyssus eruditionis veteris Grammaticus Hesychius, οἰωνὸς, ὄφις. ἐπειδὴ γὰρ λέγονται εἰς τὰς μαντείας τὰς ὄφεις ἔχειν ὡς καὶ οἰωνὸς ἔλεγον. Plane eodem modo, quo Hebræi voce eadem נְחָשִׁים serpentes simul & auguria (ad verbum, οἰωνὲς) dixerunt. Primus sane qui hanc vocem apud Mosen usurpavit, Laban Syrus antiquissimus Idololatra fuit, quod ex ejus idolis sive *theraphim* apparet. Primus qui ex oriente, ut cætera, hoc transtulit, Homerus est: apud quem hoc divinandi genere *Iliados β. usus augur* antiquissimus, de summa rei & excidione Ilii Græcorum Principem confirmat. Adhibetur enim δράκων ἐπὶ νῶτα δαφοινός. quæ est vera circumscriptio τῆ nachas quem à notis, quæ in tergo sunt serpentum, è quibus inter cætera illius animalis divinationes & auguria captabant, ita dictum voluêre. Ut non dubitandum sit, quin Pythius Apollo, hoc est spurcus ille spiritus, quem Hebræi Ob & Abaddon, Hellenistæ ad verbum Ἀπολλύωνα, cæteri Ἀπόλλωνα dixerunt, sub hac forma, qua miseriam humano olim generi invexit, primo cultus sit in Syria. Quemadmodum & Pherecydes Syrus, principem malorum dæmonum, Ophioneum vocavit &c. Hæc magnus & literatissimus ille Eques Heinsius. Quibus illud addo, ipsum quoque Græcorum ὄφις & fortassis etiam Φοῖβος ab Ebræo אוב derivatum videri. Et ὀυβαῖος apud Horapollinem lib. 1. cap. 1. serpentis genus est.

Secundo in hac versione vulg. occurrunt illa, *qui strident in incantationibus suis*. Respondent autem istis Ebraicis הַמְצַפְצְפִים וְהַמַּהְגִּים / quæ Pagninus vertit, *qui garriunt & loquuntur*. Arias,

qui

qui garriunt & susurrant. Accipiunt vulgo hæc verba, tanquam si ab hac ariolorum proprietate pro vanitate artis argumentum peteret. Vide notas Junii & Carthus. Arias tamen Montanus existimat verba sic construenda, *Et cum ii qui strident incantationibus suis*, hoc est, qui verbosis quibusdam præstigiis personantes, opinionem vobis istam persuadere student, *dixerint ad vos, Quærite* &c. Vulgatus Interpres dum vocem מַהְגִּים interpretaturus *incantationum* meminit, respexisse mihi videtur ad Latinum *Magus*, cui cum Ebræa voce מַהְגִּים quoad sonum non omnino disconvenit. Nec desunt qui vocem illam Latinis jam receptam (ideo Latinam vocavi) ab Ebræorum deflectunt. Magus apud Persas erat σοφὸς, θεωρητικὸς, contemplativus, meditabundus (הגה enim meditari) mysteriorum gnarus. Suidas, μάγοι παρὰ πέρσαις οἱ φιλόσοφοι καὶ φιλόθεοι, Et quid si hinc quoque *Magister*? Sed nihil statuo. Μάγος, sapiens, inquam, Firmat Lucas Actorum XIII. 8. ἀνθίστατο δὲ αὐτοῖς Ελυμας ὁ μάγος, οὕτω γὰρ μεθερμηνεύεται τὸ ὄνομα αὐτοῦ, Ελύμας enim est ab Arabico עלם / novit, scivit. vide Drusium ad voces Ebr. Novi Test. cap. 7. & Schindleri lexicon in עלם / Nihil autem hic attinet monere, vocem eam, ut & *Tyrannus* & Sophista & id genus aliæ, postmodum una cum ipsa magia degenerasse, atque in malam partem usupari coepisse. Tertio occurrunt ista, *nunquid non populus à Deo suo requiret pro vivis à mortuis?* Hic se torserunt Interpretes, multi enim codices ita legunt, *n. n. pop. à Deo suo requiret visionem pro vivis ac mortuis?* Carthus. q. d. imo. Nam & pagani à diis suis sciscitantur responsa, nam per locum à majori, nos fideles quærere debemus non à pythonibus &c. sed à Deo nostro, ejusque prophetis & sanctis responsa pro omni negotio occurrente, tam vivis quam pro mortuis. Petrus Cluniacensis ex hoc loco probare voluit pro mortuis orandum esse, unde porro Fevardentius & peltanus argumentum pro purgatorio depromsere. Et certe, si orandum est pro animabus defunctorum, videtur statuendum esse purgatorium, positis enim mediis ad finem, omnino etiam finem ipsum dari oportet. Paraphrasis autem Cluniacensis epistola ad Petrobrusianos hæc est, cum dixerint ad vos deceptores, ut ea quæ tantum à Deo requirenda sunt, quærantur contra Deum à Pythonib. & divinis, respondete, annon populus id est, annon hic mos est omnium populorum ut

à Deo suo quem colit, requirat ea quæ quærenda sunt, sive pro vivis, sive pro mortuis? Et paucis interjectis, nonne vides prophetam aperte prædicare, Deum à populo suo requirendum i. consulendum esse tam pro vivis quam pro mortuis? Quod si consulendus, si orandus est Deus tam pro vivis quam pro mortuis, quid respondent qui dicunt, non esse orandum pro mortuis. Docetur ille populus ut respondeat seductoribus inquirendum vel potius deprecandum Deum pro vivis ac pro mortuis, & non docebitur populus, conculcandos esse hæreticos, qui negant Deum orandum pro mortuis? Hæc ille. Ubi observa, lector μέγα αἴτημα authoris, requirere seu consulere pro mortuis ut ipse postea loquitur, salutem mortuorum quærere. Ipse Lyra hoc *requirere* exponit, *responsa quærere de occultis & futuris.* Admissa ergo hac lectione, quid aliud esset hoc requirere, quam inquirere quo in statu sint mortui? Hanc expositionem una litura delevit Clemens VIII. quando locum sic restituit & in posterum legendum sanxit, *nunquid non populus requiret à Deo suo, pro vivis à mortuis?* Quæ sic accipiuntur ab optimis interpretibus, tanquam si contineant responsionem fidelium, quos impii ad illicitas consultationes solicitaturi erant. q. d. an æquum est, an licitum est ut pro vivis à mortuis petantur responsa? Et sic quidem idem vulgati sententia erit, qui Ebraici textus est. Proinde non possum satis mirari, quid in mentem venerit Ariæ Montano, dum in commentario duo ista sententiæ membra, eaque accentu Sakeph Katon distincta, confundit, *Cum ii qui strident in incantationibus suis dixerint ad vos, quærite à Pythonibus & à divinis*, & deinde hoc non esse nefas contenderint, asserentes, mortuos esse medio inter homines & superos gradu, ideoque oportunum responsi à Deo afferendi modum esse hunc Pythonum, divinorum & quærentium, *Quandoquidem omnis populus à Deo suo requirit visionem pro vivis à mortuis*, quod mortuorum à corporis impedimento exutæ animæ propiores Deo esse credantur &c. Hæc Arias, Cujus mentem si bene assequor, hoc vult, *quandoquidem omnes populus à Deo suo requ rit visionem pro vivis per mortuos.* Quam interpretationem neutiquam ex originali eruet.

Cap. IX.

Vers. Nihil frequentius in veterum & recentiorum scriptis quam epitheto *Angeli magni consilii* Æternum Dei filium redemtorem

torem nostrum indigitare. Est in authenticis verbi divini tabulis, ubi *angelus fœderis* appellatur, at ubi *angelus magni consilii* vocetur, non reperies locum. Quid ergo? Desumptum illud est ex Græca interpretatione hujus loci. Inde manavit in scripta patrum Græcorum, illorumque ex Latinis qui Latina versione ex Græca LXX. traductâ usi sunt. Verba textus Græci, prout ea expressit editio Francofurt. Ista sunt, καὶ καλεῖται τὸ ὄνομα αὐτῆς, μεγάλης βουλῆς ἄγγελος, θαυμαστὸς, σύμβουλος, θεὸς ἰσχυρὸς, πατὴρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, ἄρχων εἰρήνης. Eusebius Demonstr. Evang. IX. 8. verba Prophetæ in hunc modum citat, μεγάλης βουλῆς ἄγγελος, ἄρχων εἰρήνης, ἐξουσιαστὴς, θεὸς ἰσχυρὸς, πατὴρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Vides hic illa duo, θαυμαστὸς, σύμβουλος quæ respondent istis Ebræis, פלא יועץ abesse. Et certe cum illa ab interpretibus LXX. reddita sint per μεγ. βουλῆς ἀγγ. probabile est illa ex Aquilæ versione in textum vulgatum infarta fuisse. Locum ergo accuratius convertit vulgatus Interpres, *admirabilis, consiliarius, Deus, fortis*, &c. Ubi Lutherus, & ex eo Belgicus Interpres, **wonderbaer / raedt / kracht / Heldt.** Duo posteriora respondent istis Ebraicis, אֵל גִּבּוֹר / quorum prius אֵל cum extra controversiam passim in S. literis significet Deum, per synecdochen generis, non puto ullam B. Luthero incubuisse necessitatem ab interpretatione vulgata divertendi. Est quidem ita, τὸ אֵל κατ' ἀκρίβειαν significare ἰσχὺν καὶ δύναμιν, ut loquitur Eusebius, in abstracto, nec non ἰσχυρὸν καὶ δυνατὸν, in concreto, plane ut עד *testis & testimonium* significat; At cum immediate sequatur, גִּבּוֹר / cur non potius eos sequimur, qui אֵל Deum interpretantur? Ita certe Chaldæus, אֱלָהָא / Ita LXX. ut vidimus. Ita Jun. Pisc. Angeli, Genev. Hisp. Ital. atque adeo ipse Lutherus tomo 8. edit. Ienensis, fol. 145. pag. 2. Verba ejus hæc sunt, *Vox Ebræa proprie quidem significat potentiam*, **kraft /** *At cum proprium nomen est, ut hic, significat Deum*, **so heists Gott /** *per totam scripturam, qui solus potens est. Quod Judæi & Ebraistæ pariter coguntur agnoscere.* Non est operæ pretium super hujus epitheti versione contendere. Lutherus citato loco ad communissimum & passim obvium vocis Ebrææ usum: At in versione ad nativā vocis significationē respexit. Et novum non est Deum *potentiam* vocare. Apud Virg. Venus Cupidinem suum sic affatur,

Hieron. in comm. textum τῶν LXX. hisce tantum exprimet, numen ejus, *magni consilii angelus*.

Nate meæ vires, mea magna potentia,

q. d. אֵלִי אֵלִי / Namque & illa verba Pſ. XXII. neſcio quis veterum ita convertit, ἰσχύς μου, ἰσχύς μου Ubi tamen Symmachus concretis uſus eſt, ἰσχυρέ μου, ἰσχυρέ μου. Inter nomina Dei, quibus Rabbini Deum appellant, etiam eſt הַגְּבוּרָה potentia, מִפִּי הַגְּבוּרָה שָׁמַעְנוּם ἀπὸ στόματος τῆς ἰσχύος ἠκούσαμεν αὐτῶν ex ore potentiæ audivimus iſta. Vide Thiſbi Eliæ. Quo referebat Cl. Druſius illud Tobiæ I. τῇ βάαλ τῇ δυνάμει Baali Deo, quomodo & Junius locum illum convertit, ut fruſtra ſit Vatablus, qui δαμάλει ſubſtituit. Atque huc idem ille Druſius facem allucebat loco Matthæi XXVI. 64. à dextris τῆς δυνάμεως, Ebraice מִימִין הָאֵל Rabbinice מימין של הגבורה / à dextris Dei, quamvis alii ex Luca 22 69. Hic ſupplere malunt nomen Dei. A dextris potentiæ [Dei.] Ita enim plene leguntur illa apud Lucam neque dicere auſim illud Θεοῦ hic gloſſema eſſe & ex margine, librariorum ignorantia, in textum irrepſiſſe. Sed ut redeamus ad inſtitutum, licet veriſſimum ſit quod ait Helvicus, eum qui ipſa potentia eſt, citra controverſiam Deum eſſe, tamen alteram interpretationem magis probo.

7. לְמַרְבֵּה Nota tiro Vocem illam licet habeat formam participii, habere tamen hoc loco ſignificationem abſtracti, amplitudini principatus & pacis nullus erit finis. מַרְבֵּה ergo inter illa eſt, quæ ſub una forma eaque participiali, abſtractum & concretum ſignificant. Tale eſt & מַשְׁחִית quod Exod. XII. verſ. 23. perdentem, at verſ. 13. perditionem ſignificat, quomodo & 2. Reg. 23. 13. uſurpatur, הַר מַשְׁחִית mons corruptionis, exigua vid. deflexione uſitatæ nomenclaturæ, in opprobrium idololatriæ quæ illic tunc temporis palàm vigebat. Intelligitur enim mons oliveti, quæ Græci ὄρος τῶν ἐλαιῶν, Ebræi הַר מִשְׁחָה montem unctionis vocant. Ita nomen celebris illius impoſtoris, qui in Hadriani tempora incidit, ברכוכבא Bar-Chocheba id eſt, filius ſtellæ, demutarunt in בר כוזיבא i. filius mendacii. Extat hac de re monitum Magiſtrorum in libro præceptorum magno fol. 98. Col. 3. ubi tractatur lex affirmativa XIV. de deſtruendis locis idololatricis & idolorum nominibus abolendis, quam invenies Deut. XII. 3. Namque illa verba, וְאִבַּדְתֶּם אֶת שְׁמָם R. Akiva videtur accepiſſe hoc ſenſu, & perdetis, i. corrumpetis nomen eorum (idolorum & rerum eò pertinentium) לשנות את שמם ומניין שמצוה שישנו השם שנעשה להם שיהיה.

שיהיה לגנאי תלמוד לומר שקץ תשקצנו .i. *mutando nomina eorum*. Rogat porro, unde petitum sit illud præceptum de mutandis istis nominibus in opprobrium, & respondet fundamenti loco in Thalmud allegari illud ex Deut 7. 26: *abominando abominaveris illud.* Atque huc retulit Cl. Drusius τὸ Βεελζεβουλ, quod in N. T. occurrit, pro Βεελζεβουβ non ab errante manu, uti olim Hieronymo visum fuit, sed ex usu, qui tempore Evangelistarum obtinebat. Sonat autem *Beelsebul*, ac si diceres ζεὺς κοπρικὸς vel κόπριος, vel κοπρώδης: Jupiter stercoreus, זבל enim Syris & Chald. est κόπρος stercus. Vide Drusium ad voces. Ebr. N. T. Non ergo solicitanda est Scriptura Græca, quam etiam vetustissima Arabica versio quam magnus Erpenius edidit, representat. Sed hæc διεξοδικῶς. Revertamur ad nostrum למרבה in cujus medio Mem finale exhibent omnes Ebræi codices Masora nihil aliud notat quam legi למרבה cum מ aperto. In hac Scriptura mysterium venantur Interpretes. Hi extra controversiam ponunt vocem illam sic ab ipso propheta exaratam fuisse. Sed hoc non dabunt Scaliger, Drusius & alii qui Mosem & Prophetas Samaritano Charactere usos fuisse contendunt. Vide ejus dissertationem de literis in Animadversionibus ad Eusebium: hujus Alphabetum Ebraicum vetus. Ubi Characterem illum quo nunc Biblia Ebræa eduntur Assyrium esse docent; ab Ezra primitus adhibitum cum jam illi populus in diuturna illa captivitate assuevisset. Hoc si admittimus, nullum hic mysterium Jesaias intenderit. Namque Samaritanus Character Mem clausum & apertum non agnoscit. Sed ponamus Jesaiam istis quos etiamnum habemus, Characteribus librum suum exarasse, ne sic quidem evinces hunc Characterem finalem à Prophetæ manu esse. Superstitioni Judaicæ eum adscribit Weigannejerus in Tabulis Grammaticis. Forerius putat esse scribæ lapsum quem juxtà cum plurimis aliis ex contextu tollere præpostera quadam religione Judæi non fuerunt ausi. Hieronymus, Arias Mont. Junius, Pisc. Deodatus, Genevenses Interpretes & complures alii de mysterio aliquo altum hic silent. D. Calvinus asserit, *asseri vix posse ita scriptum esse à Propheta*. Hæc monere libuit, nequis nimis securus ea, quæ hic vulgo traduntur, tanquam authentica & omni exceptione majora amplexetur. Magna autem hic est Interpretum diversitas. Ipsi Ebræi, ut ab illis exor-

diar, variant. Quidem altum hic silent. R. Salomō ad Mem clausum alludere videtur his verbis: *Dixerunt Doctores nostri, Deo benedicto propositum fuisse ut Ezechiam Meßiam faceret* (O tristes ineptiæ!) *& ex Senacherib Gogum & Magogum. Dixerunt angeli ministerii coram Deo benedicto, An is qui truncavit januas templi & misit eas Regi Assyriæ, fiet Meßias; Et statim clauserunt scripturam.* En jecur Theologi cujus Deus Sapientia & consilio infra Angelos est. Phy τῆς θεολογίας ταύτης. Aben-Ezra, דרך דרש סופרים כי המם סגור בתוך המלה וראוי להיותו בסוף hoc est, *Mysterium scribarum hic est, nam Mem clausum est in medio vocis, cum debeat esse in fine. Innuit autem*, inquit, *signum solis. Quia enim retroivit umbra, par erat ut hoc cederet ad amplitudinem nominis ejus* מרבה *enim est nomen formæ* מַעֲשֶׂה inquit idem. Kimchi, *Mem clausum* est (סתומה) in scriptura. Legitur tamen per מ apertum. Contra, in Ezra (Nehemiæ 2. 13. qui Ebræis Ezræ secundus) הֵם פְּרוּצִים Mem aperto in fine vocis secundùm scripturam. Latet autem in eo aliquid Mysticum. כאשר יסתמו חומות ירושלים שהם פרוצים

מן הגלות ולעת הישועה יסתמו הפרוצים ואז תפתח המשרה שהיא

סתומה עד מלך המשיח *quomodo vid. muri Jerusalem, qui durante tempore captivitatis rupti fuere, tempore salutis claudendi sint, & * dilatandus principatus qui usque ad Regem Meßiam clausus fuerat.* Videtur conferre duo ista Mem inter se, quasi alterius ad alterum respectus sit. Aben-Ezræ sententia de voce הֵם Nehem 2. 13. ista est.

* Hebr. aperiendus.

הם פרוצים על דרך מזה בידך מלכם תדכאו עמי רק אנשי המסורת הפרידום לקצר המלות ולפרש חסם הפתוחה דמן לחומות הפתוחות הם פרוצים ופרוצות הוא דרך דרש והדרך הראשון בעיני נכון hoc est *habet se ad instar*, מַזֶּה בְּיָדְךָ *quid hoc* [*quod*] *in manu tua est* (Exod. 4. 2. pro מַה-זֶּה una vox ex duabus conflata) *item*, מַלָּכֶם *quid vobis atteritis populum meum?* (pro מַה-לָּכֶם) *Sed viri Masoræ separarunt voces illas ad abbreviandas voces & explicandas. Innuit autem Mem illud apertum muros apertos ruptosque, Sed hoc mysticum est. Et prior sententia mihi se magis probat.* Sed redeamus ad ם clausum vocemque *lemarbe*. Elias Levita in Masoreth Hammasoreth, tabulis secundis orat. 1. specie 6. plane hic ineptit. Ibi enim agens de vocibus quæ scribuntur ut una, & leguntur ut duæ, quales ait esse XV. Itemque illis quæ scribuntur ut duæ & leguntur ut una,

una. quales dicit esse V. hæc addit, *Ego autem demiror mysticam expositionem quam sectantur* nonnulli circa vocem hanc לםרבה / dicentes Mem clausum esse in medio vocis: Cum juxta scripturam illud Mem non sit in medio vocis, nam juxta scripturam sunt duæ voces * לָם רַבֵּה & possumus exponere לָם quasi esset לָהֶם / sicuti in אֶרְאֶלָּם pro אַרְאֶה לָהֶם / item בְּשַׁלָּם pro בְּשֵׁל לָהֶם Hæc Elias. Nihil jam dico, quam nullum sensum habeat illa lectio לָם רַבֵּה / Nihil dico de voce אֶרְאֶלָּם / quæ sic vulgo exponitur, ut ל non ad pronomen sed ad nomen אֶרְאֵל pertineat, aspice mihi vocem בְּשַׁלָּם / quis non videt, ל hic literam ultimam Thematis בשל esse neque ullo modo esse literam syntacticam? Est quidem in eo affixum, quod communiter per Accusativum Latinorum casum exponitur, pro Dativo positum, at quid illud ad rem præsentem facit? Facessant ergo istæ ineptiæ. Pergamus ad Christianos Interpretes & scriptores. Inter eos primo occurrit Galatinus, qui lib. 4. cap. 19. citat testimonium Thalmudicum ex Massecheth Sanhedrin, cujus ista mens sit, per Mem clausum denotari rem clausam. At doctissimus Buxtorfius in lexico suo, themate רבה monet, nihil tale universo isto capite contineri. Addit Galatinus ex sententia cujusdam R. eâ literâ denotari numerum annorum DC. (Mem enim finale in numeris valet DC.) qui ab hac Prophetiâ usque ad natales Salvatoris nostri effluxere. Sed hanc sententiam doctissimorum Chronologorum ratiocinia neutiquam admittunt. Itaque alii mysterium vocationis gentium verè tunc adhuc clausum gentisque Judaicæ ab hoc regno excludendæ, denotari: Alii, sicut ם clausum exitum non habet, ita perpetuitatem regni Christi, alii mysterium Christi ex clausa virgine nascituri hic latitare arbitrati sunt, respicientes ad formam characteris clausam. Alii ad figuram ejus plusculum dilatatam respexêre, ac proinde vel dilatationem regni Christi antea limitibus Cananææ conclusi, vel dilatationem ejusdem hoc est recreationem inter varias pressuras.

* Hoc est, ipsis multiplica

Rursus, quia ם litera quadrangularis est, non desunt qui inconcussam stabilitatem regni Christi hinc elicuere. Fuerunt denique qui ipsum nomen Mariæ τῆς θεοτόκου παρθένου hac litera quasi digito indicatum censuere. Hector Pintus Lusitanus, postquam de conversione barbararum gentium disseruisset, hæc subjungit. Eam ab causam in hoc admirabili versiculo, ubi divinus vates

impe-

imperii Christi multiplicationem prædicit, litera finali ad principium reversa annotavit. Reversa est igitur hæc litera retrorsum, ut etiam hac in re innueret Propheta, filium Dei æqualem Deo Patri sumpturum esse humanam naturam, secundum quam esset minor Patre. Exinanivit enim seipsum, ut ait Apostolus, formam servi accipiens &c. Hujus figuram & imaginem gessit Sol, quem reversum fuisse in horologio Achaz ad signum & confirmationem salutis Regis Jezechiæ literæ divinæ contestantur. Hæc ille. Tu lector confer hæc posteriora cum illis, quæ supra ex Aben-Ezra produximus. Non lubet plura accongerere. Non decet me pias doctorum super hac litera meditationes παραδειγματίζειν. Illud moneo tironem, sententiam de numero annorum, ut maxime se devotæ animæ probat, ita veritati Historiæ & Chronologorum doctissimorum calculo maxime adversari. Reliquas vero non nisi precario, si in contradicentem incidas, posse obtineri.

Vers. 14. Et disperdet Dominus ab Israel caput & caudam incurvantem & depravantem una die] Ita plerique codices Editionis vulgatæ & Hieron. in Vers & commentariis. Biblia tamen Clementis VIII. Contra sententiam ipsius Hieronymi, legunt, * *incurvantem & refrænantem.* Multa hic interpretes de proprietate Pseudo-prophetarum & hæreticorum. Sed nota tiro, duarum istarum vocum nec volam nec vestigium in Ebræo reperiri. Pro illis enim hæc leguntur כפה ואגמון / quæ Pagn. Arias, Oleastrius, Forerius, Pintus, & alii reddunt, ramum & juncum. Ipse vulgatus cap. 35. vocem אַגְמוֹן *juncum* interpretatur. Non ergo hæc duo ad caudam referenda, sed respondent duobus antecedentibus *caput & caudam*, ut idem fere aliis verbis dicat. Ut enim per *caput* primores & honorabiles, per *caudam* abjectissimos intelligit, ita per *ramum*, fortes; per *juncum*, debiles intelligit. Kimchi, in Comment. כפה ואגמון החזקים והחלשים / כפה הוא ענף העץ. אגמון הוא הגמא גדל במים .i. *per* Chippha & agmon, *intelliguntur fortes & debiles.* Chippha *est* * *ramus arboris.* Agmon *est juncus in aqua crescens.*

* Lovan. Den nederbuyger ende den bedwingher.

LXX. μέγαν καὶ μικρὸν ad sensum magis quam verba respicientes. Memini supra sententiæ Hieronymi. Eam invenies ad cap. 19. ubi v. 15. eædem voces occurrunt, verba ejus hæc sunt, in eo quod nos transtulimus *incurvantem & refrænantem*, possumus

* Sic forte dictus à curvitate, כפף unde Arias, ramus curvus.

mus dicere incurvum & Lascivientem, ut intelligamus senem & puerum. Nos autem verbum Ebraicum אמנון / dum celeriter quæ scripta sunt, vertimus, ambiguitate decepti refrænantem diximus, quod significantius Aquila transtulit φιζλονετα id est qui nihil recte agit, sed omne perversum, ut puerum significaret. Nota lector Romanos Correctores has secundas Hieronymi curas insuper habuisse & quod ille damnaverat in textum recepisse.

CAP. X.

Vers. 15. Nunquid gloriabitur securis contra eum qui secat in ea? aut exaltabitur serra contra eum à quo trahitur?] Redarguit Propheta intolerabilem fastum & superbiam Regis Assyriæ, suæ potentiæ & prudentiæ felices istos successus transcribentis. Atqui tu tantum instrumentum Dei es, inquit Propheta, Deus te instrumento usus est &c. Judicet ergo cordatus lector, quam apte hic locus in jure Canonico citetur ad primatum Romanæ Ecclesiæ stabiliendum. Aliter se habet serra vel securis ad artificem, quam Ecclesia inferior ad superiorem. Melius allegatur hic locus, parte 2. Causa 21. quæst. 5. Cap. Remittuntur. Vide si vacat & habes. Quæ vero sequuntur apud vulg. Interpretem, aliquid caliginis habent, *quomodo si * elevetur virga contra levantem se, exaltetur baculus qui utique lignum est.* Ebræa ita habent כְּהָנִיף שֵׁבֶט אֶת־מְרִימָיו כְּהָרִים מַטֶּה לֹא־עֵץ Lutherus hic plane exorbitavit. Junius, *quasi vero agitaret virga eum qui tollit ipsam, quasi attolleret baculus,* [&] *non lignum* [*esset.*] Nec male Forrerius, quasi agitaret virga elevantes eam, quasi [qui] elevat baculum, non lignum [elevaret.]

Parte 1. Distinct. 21. Cap. Inferior. verba sunt Nicolai Papæ

* Clarius Belgica Lovan. Ghelijck oft een roede haer op-hief, teghen hem diese op-heft, ende dat eenen stock hem op-hief &c. reciprocè.

Vers. 22. Consummatio abbreviata inundabit Justitiam.] Oedipo opus habet hoc ænigma. Neque lux ulla à Belgica Lovan. *Een verkorte vol-eyndinghe sal rechtveerdigh overvloeden.* Non erit operæ omnes alienas à Prophetæ scopo sententias convectare. Tertullianus lib. 4. adversus Marcionem locum ita citat, *Decisum sermonem faciet Dominus in terra* & interpretatur de Novo Testamento, *Compendiatum* enim est novum Test. inquit, & à legis laciniosis oneribus *expeditum.* Nihil tale cogitavit divinus Vates, cujus verba hæc sunt כִּלָּיוֹן חָרוּץ שׁוֹטֵף צְדָקָה vox חרוץ vel participium vel adjectivum esse syntaxis docet, quæ est conve-

nientiæ, non rectionis. In regimine enim secundum analogiam faceret כְּלְיוֹן / ut ab הִגָּיוֹן fit הֶגְיוֹן / Cum ergo ea hic sit syntaxis, quam dixi, quis negabit commodissime sic reddi, *consummationem decretam*, vel præcisam. חָרַץ enim inter alia est, decernere, decidere, unde Aben. & Kimchi explicant per גָּזוּר / נִגְזַר. 1.Reg. xx. 4. *Sic erit judicium tuum* ut חָרָצְתָּ Chald. פְּסַקְתָּא decidisti. Unde Jun. locum totum sic vertit, *nam consummationem præcisam* [consummabit] *inundans justitiâ*. Consummabit sc. Dominus. Accipit vocem *consummationis* in bonam partem, pro completione promissionum quas Deus fidelibus fecit, secundum æternum decretum. Utitur autem voce *inundans*, ut ostendat hanc Dei voluntatem nullo consilio aut vi impediri posse, non magis quam inundans fluvius vel amnis sisti aut obstrui potest.

Piscator vero maluit vocem eandem in malam partem interpretari; Hinc enim novam sententiam inchoans, sic reddit Ebræa, *Decreta* consummatio (desolatio) fiet, quæ [terram] *inundabit justitiâ*. Justitia .i. justis judiciis. Deodati interpretatio ita habet, *consummatio determinata inundabit in justitia*, hoc est, inquit, post desolationem istam quam Deus decrevit per Senacheribum exequi, largissime effundet beneficia sua, quæ hic vocantur Justitia, super reliquias populi, id quod in regno Ezechiæ impletum est: aut per justitiam intelligit sanctitatem cui fideles post hanc desolationem diligentius litarunt. Lutheri interpretationem quî defendam nullus video, neque enim חרץ moderari vel derigere significat; sed rogabis quomodo vel Piscatoris vel Junii interpretatio conveniat isti sensui, quo locum hunc laudabit Apostolus Rom. 9. 28. *λόγον συντελῶν καὶ συντέμνων ἐν δικαιοσύνῃ, ὅτι λόγον συντετμημένον ποιήσει ὁ κύριος ἐν τῇ γῇ.* Respondeo optimè. Observa tantum, * *λόγον* ex Ebraismo hic non sermonem vel verbum sed *rem* significare. Rem conficiens & concidens [erit] in Justitia: quoniam rem concisam peraget Dominus in terra. Junius, qui Ebræum כליון in bonam accepit partem, hanc quoque *rem* interpretatur de salvatione reliquiarum. Negat Prophetam de singulari aliquo tempore loqui; Ait ad plenitudinem temporum, quibus Christus in carne patefactus est, maxime pertinere hoc vaticinium. Et licet, inquit, particularis esset istius loci interpretatio, tamen ex universali sententia & perpetuo fonte misericordiæ Dei ducitur, ac proinde legem universalem constantissi

* Ut alibi ῥῆμα.

tiſſimæ adminiſtrationis ejus complectitur. Hæc magnus ille Theologus in parallelis. At Piſcator, qui in Jeſaia vocem כִּלָּיוֹן & כָּלָה in malam partem accepit, in Paulo nihil mutat. Junius, ut ſibi conſtaret, putavit locum iſtum ab Apoſtolo laudari ut oſtenderet cauſam cur reliquias ſalvaturus eſſet Deus. Piſcator vero putat rationem dari, cur tantùm reliquiæ, & non univerſus populus ſalvandus ſit. Et certe ei videtur favere modus loquendi, *Etiamſi fuerit numerus filiorum Iſraël, ſicut arena maris, tamen reliquiæ tantum ſalvabuntur*, & non univerſus populus. Vocationem gentium verſ. 25. & 26. ex Hoſea probatum illuſtrat Apoſtolus antitheſi rejectionis Judæorum ſi reliquiæ tantum ſalvabuntur, ergo maxima pars populi peribit. Rectè, ſic enim dixit Jeſaias, &c. Notat autem idem Theologus Prophetam proprie loqui de conſummatione ſeu conſumptione populi per Babylonios & reductione reliquiarum ex captivitate, ſeu quod idem eſt, paucorum conſervatione, quam Apoſtolus ut typum redemptionis per Chriſtum conſideraverit.

CAP. XI.

Verſ. 2. & 3. Celebris eſt inter Pontificios diſputatio de VII. donis Spiritus Sancti. Vide inter alios Magiſtrum ſentent. lib. 3. diſtinct. 34. Hinc & Auguſtinus lib. XI. de civ. Dei, cap. 31. numero ſeptenario Spiritum Sanctum ſæpe denotari aſſerit, Et certe ex noſtris quoque Theologis quamplurimi, quando locum illum Apocal. 1. 4. explicant, ubi ſeptem Spiritus memorantur, de ſeptem donis Spiritus S. loqui atque ad hunc locum reſpicere amant. Ego, ſi illa, quæ de donis Spiritus S. à Scholaſticis nervoſe & docte diſputata ſunt, convellere aut ridere præſumerem, dignus eſſem qui Helleboro potionarer. Neque animus mihi eſt eorum ſententiæ adverſari, qui dicto Apocal. Loco per 7. Spiritus, Spiritum S. intelligunt, quamvis & illud non neſciam Cl. Bezam & Druſium aliud ſentire; Illud ajo, hoc loco non ſeptem ſed ſex duntaxat dona recenſeri. Namque, ubi vulgatus habet verſu 2. *Spiritus ſcientiæ & pietatis*, Ebræa habent, *ſpiritus ſcientiæ & timoris Domini*. Cum itaque in principio verſus 3. dicatur in vulgata, *& replebit eum Spiritus timoris*

Domini, unde septimum donum exsculpunt Scholastici, vides manifestè, sex tantum dona hoc loco recenseri. Ita quidem est, per *timorem Domini*, optime intelligi *pietatem*, quomodo hoc loco & Lxx. reddidere, πνεῦμα γνώσεως καὶ εὐσεβείας, Neq; hoc culpo. Sed cum versu 3. idem donum memoretur, iisdem vocibus in originario textu, licet in versione diversis, rursus pronuncio numerum septenarium hinc male exsculptum esse. Porro ubi Vulg. habet, *& replebit eum Spiritus timoris Domini*, Ebræa sic habent וַהֲרִיחוֹ בְּיִרְאַת יְהוָה *& odorari ejus* .i. odoratus ejus, *erit in timore Domini* id est, cognitio & judicium ejus erit conjunctum cum reverentia Domini & cæteris donis quæ versu superiori recensuit Vates. Non tenuiter, infirmè, aut instar hominis singula odorabitur & cognoscet, sed in omnia etiam abditissima recto judicio penetrabit &c. Hanc interpretationem ait Forrerius non esse contemnendam, aliique non infimi subsellii inter Pontificios Interpretes suo calculo approbarunt. *Odoratus* ergo pro *judicio* usurpatur. Ex quinque sensibus soli gustus & tactus Deo in sacris literis non tribuuntur. At auditus, visus & olfactus frequentissime. Videntur enim duo isti dignitate infra hos tres esse. A. Gellius libro 19. cap. 2. eleganter hac de re dissertavit. Quinque sunt hominum sensus inquit, per quos voluptas animo aut corpori quæri videtur. Ex his omnibus, quæ immodice voluptas quæritur, ea turpis atque improba existimatur. Sed enim quæ nimia ex gustu & tactu est, voluptas sicuti sapientes censuerunt, omnium rerum fœdissima est. Et Paulo post, istæ autem voluptates duæ, gustus & tactus .i. libidines in cibos & Venerem prodigæ, solæ sunt hominibus communes cum bestiis, & idcirco in pecudum ferorumque animalium numero habetur, quisquis est his ferinis voluptatibus prævinctus. Cæteræ ex tribus aliis sensibus proficiscentes, hominum esse tantum propriæ videntur. Verba Aristotelis, quæ eidem rei affert nimis prolixa sunt. Ego paucis istis contentus ero. ὄντων δὲ τῶν αἰσθήσεων πέντε, τὰ ἄλλα ζῶα ἀπὸ δύο μόνων τῶν προειρημένων ἥδεται, κατὰ δὲ τὰς ἄλλας ἢ ὅλως οὐχ ἥδεται, ἢ κατὰ συμβεβηκὸς τοῦτο πάσχει. i. cum sensus quinque sint, cætera animalia ex duobus tantum prædictorum voluptatem capiunt, cæteris vel omnino non delectantur, aut per accidens. Maimonides in More Nebochim parte 1. cap. 46. vel si Ebræum Exemplar habes 47. aliam

aliam assignat præstantiæ rationem. *Invenimus scriptum*, inquit, Et vidit Dominus, & audivit Dominus, & odoratus est Dominus & non invenimus, & gustavit Dominus, & tetigit Dominus. Ratio autem hæc affertur quia infixum est cogitationi cujuslibet hominis, Creatorem non conjungi corporibus sicut corpus corpori, neque enim oculis suis vident eum. Isti vero duo sensus .i. gustus & tactus לא ישיגו מורגשיהם non apprehendunt sensata sua, nisi tangant ea. Visus vero & auditus & olfactus apprehendunt sua sensata quamvis corpora in quibus sunt qualitates istæ remotæ sint. Hæc ille. Rursus ex his tribus sensibus olfactui primas defert Aben-Ezra, non judicabit, inquit Jesaias, ad aspectum oculorum suorum, neque arguet secundum auditum aurium suarum, quia sensus isti sæpe falluntur. Sæpe enim, verba Aben-Ezræ, errat sensus auris, ut videaris tibi aliquid audire, cum nullus sit sonus. Sæpe etiam errat sensus oculi, ut putes aliquid quiescere, quod movetur, sed odoratus non errat. Hæc Aben. Hinc ad rerum naturam penitius pernoscendam olfactus magis, quam visus vel auditus, valet. Nam, ut jam dictum est, multa simulata & efficta oculorum sensum & auditum fallunt, cujusmodi admirandas res omnium seculorum artifices representarunt. At vero odor ipse, quod ex interioribus rerum virtutibus & facultatibus, una cum substantiæ parte aliqua remissus proferatur, uniuscujusque rei naturam præcipue ostendens minime omnium sensatorum fallit. Atque huc adeo illud pertinet quod de natura & arte Philosophi tradidere, artem rerum species imitari posse & referre, motum vero & vitam ipsam non posse referre. Inter vitæ vero & motus genera odor ex rebus remissus numeratur. His ergo verbis, *Et odoratus ejus in timore Domini erit*, maxima cognoscendi, sentiendi & judicandi vis indicatur, non feret judicium ex aspectu oculi vel auditu auris .i. non ex apparentia & signis externis, quæ fallere solent, sed de unoquoque secundum illud quod in eo, infallibili judico, quasi odorabitur, faciet arbitria. Sed manum de tabula. Non enim scribimus commentaria.

Vers. 10. Et erit sepulcrum ejus gloriosum] id est, famosum & honorandum, inquit Carthus. Ex omnibus enim finibus mundi visitatur à Christianis, & cum summa devotione *honoratur*: Thomas in summa, p. 3. qu. 51. art. 2. ex hoc loco desinit quæ-

 stio-

ſtionem, Chriſtum convenenti loco ſepultum fuiſſe. Sed ſcire oportet, Ebræa ita ſonare וְהָיְתָה מְנֻחָתוֹ כָּבוֹד eritque requies ejus gloria id eſt, in gloria, vel glorioſa. Lxx. ad verbum, καὶ ἔσαι ἡ ἀνάπαυσις αὐτῦ τιμή. Forerius *eritque manſio ejus* &c. Video, inquit, vocem non ſemel ſignificare, non unam aliquam domum, ſed totas ædes & quidem amplas, cujuſmodi ſunt palatia. Unde pro regia & templo Dei ſæpe accipi videbis, & Pſ. 95. pro tota terra promiſſionis. Libenter ego hic pro regia acciperem. Eccleſia enim Chriſti plena fuit gloria Domini &c. Hæc Forerius. Plane in eundum Modum Junius, *& requies ejus ſit glorioſa*, id eſt, *Eccleſia*, inquit, *domus Dei, in qua requieſcit Chriſtus* Pſ. 32. 14. Oleaſtrius eodem modo Ebræa reddidit. Et requies ejus erit glorioſa, id eſt, pax qua regnabit, erit glorioſa. Arias Montanus, *Et erit quies ejus gloria*, eſtque hujus loci iſta explicatio, inquit, gloriam illam & amplitudinem & imperium in omnes gentes, non bellis & cædibus & humanarum rerum perturbatione, ut alius gentium imperatoribus contigit, ſed pace, quiete, tranquillitate, & quodam lenitatis uſu conſtare. Cæteris enim ſummis ducibus, gloria, rebus per vim & arma geſtis, & perturbatis confuſiſque aliorum hominum regnis ac ditionibus parari ſolet, eaque res triumphi cauſa expeti videtur. At vero Chriſtus, princeps & author pacis, paupertatis magiſter, ambitionis oſor, lenitatis & modeſtiæ princeps ſummus, nullis alienis rebus aut vitæ inſidiatur, ſed ſaluti, tranquillitati & quieti omnium conſulit: atque hac ratione omnium gentium animos ſibi conſiliat, nullo bello indicto, ſed pace & miſericordia Dei omnibus nationibus; quæ Evangelio obedierint, propoſita. Hæc Arias.

CAP. XIII.

Verſ. 1. Onus Babel] Ebr. מַשָּׂא בָּבֶל Onus Babelis, .i. oneraſa Prophetia in Babylonios. R. Sal. משאוי פורענות שעל בבל vox נשא inter alia ſignificat levare, aſſumere, attollere, & rem levatam portare. Hinc מַשָּׂא *aſſumptio*, & *onus*. Frequenter uſurpatur de infauſtis Prophetiis, non tantum quod illæ inſtar oneris graves eſſent, verùm etiam quia & auditu & dictu graves & injucundæ eſſent. Hanc ſignificationem manifeſte alludit Jeremias cap. 23. verſ. 32. & ſeq. Jeſ. 21. verſ. 2. vocatur חזות קשה *viſio dura*, quæ verſu 1. dicebatur משא. Moneo tamen tyronem, מַשָּׂא non ubique

ubique onerosam & infaustam prædictionem denotare, ac proinde non esse verum illud Hieron. viri eruditi effatum, Ubicunque præmittitur vox משא / insinuari ea, quæ sequuntur, plena minarum esse. Ecce enim Prov. 31. 1. *Verba Lemuel regis & מַשָּׂא qua erudivit eum mater ejus.* Et cap. 30. 1. Utrobique vulg. *visionem* vertit. Alii cum Chaldæo melius, *Prophetiam.* Junius contra accentum & proprietatem Ebraismi, *Verborum Lemuelis comportatio*, Hoc enim diceretur Ebraice, מַשָּׂא דִבְרֵי לְמוּאֵל / Tollere vel assumere prophetiam, canticum, lamentum, parabolam, contentionem phrases Ebriacæ sunt, sed defectæ Ps. 50. plenior extat, licet sensu aliquantulum diverso, *ut assumas fœdus meum in os tuum.* Unde aliæ explicandæ sunt, e, gr. in Decalogo, præcepto 3. *Non assumes nomen Domini Dei tui in vanum.* Assumes in os tuum. Pro quo Psalmo XVI. occurrit, *assumere super labia.* Hinc מַשָּׂא aliquando est assumptio, subaudi, Prophetiæ, doctrinæ &c. id est, Prophetia, doctrina, sermo. Hinc Jes. 14. 28. Anno quo mortuus est Achaz, facit הַמַּשָּׂא הַהוּא / Lxx. τὸ ῥῆμα τοῦτο, sermo vel verbum istud. Malach. 1. 1. Jerem. 23. 32 & seq. & alibi Lxx. vertunt λῆμμα i. ad verbum assumptio, à λήβω sive λαμβάνω ut משא à נשא. Non potest tamen is qui locum Jerem. considerat, dubitare, quin per λῆμμα onus intellexerint. Quippe ut נשא Ebræis est assumo & porto onus, ita & illi vocis Græcæ significationem extenderunt. Quod cum Moschopulus non intelligeret, vocis istius rationem paulo diversam reddidit, λήμματα προφητεῖαι ἃς ἔλαβον οἱ προφῆται ἀπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος. Vide Drus. Quæst. 1. 57. Quo respexisse videtur Schindl. quando in Lexico Prophetias sic dici asserit; quod traderentur Prophetis, ut ferrent eas ad Israëlitas.

Vers. 3. mandavi sanctificatis meis] Hoc epitheton. Alii ad universum Persarum Medorumque exercitum extendendum, alii ad Cyrum & Darium tantum restringendum putant. Nos hoc in medio relinquimus. Quomodo autem gentiles, & barbari isti homines *sanctificati* dicantur, quærunt Interpretes. Qui vocem Ebræam hoc proprie significare putant, quod vertit Vulgatus, multa hic convectant haudquaquam spernenda. Adscribam elegantissima verba Forerii, Milites, inquit qui Dei bellum gesturi erant; sanctificatos suos vocat, quasi ad bellum sacrum conscriptos. Bella enim tum apud Judæos, tum apud gentes, cer-

tis ceremoniis, legibus, ritibus, solennitatibus, insuper etiam juris-jurandi sacramento interposito suscipiebantur. Deut. 20. Adde quod qui jussu Domini interficiuntur, sunt veluti quædam victimæ, morti destinatæ, ut patet infra 34. Jerem. 46. quia morte illorum quasi *expiatur terra*. In quam sententiam postea adducit locum Sophoniæ 1. *Præparavit Dominus victimam, & sanctificavit vocatos suos.* Audiamus & Oleastrium. Persas & Medos vocat sanctificatos, quoniam vocabantur ad occisionem Babyloniorum, quasi sancti & mundi ad victimam. Vocat enim Ebraismus mactationem & jugulationem eorum qui in prælio occumbunt, sacrificium, ut Ezech. 39. congregate vos omnes ad sacrificium meum. Et sicuti oportebat eos, qui comesti erant de carnibus sacrificii esse sanctificatos & mundos, tales videtur desiderare jugulatores. Hæc ille. Ebræi, inter quos Aben. & Kimchi & Chald. vocem בְּעִנְיַן הזמנה in significatione præparationis, atque adeo Aben. מְקֻדָּשִׁים מ' reddit מוּזְמָנִים id est, præparatos. Ego semper existimavi retinendam & hic & aliis in locis quamplurimis propriam & primariam vocis significationem. Ea est in Kal. & Phual *separari*, & destinari ad aliquid in Piel & Hiphil, *separare* &c. *Mandavi separatis meis*, .i. Medis & Persis, quos exequendæ sententiæ meæ peculiariter destinavi, delegavi & separavi. Quod vero קדש passim per sanctificari, sanctificare, sanctus &c. exprimitur, ideo in nonnullis Scripturæ locis illi interpretes à vero sensu aberrarunt, qui ejusmodi interpretamenta vocibus Ebræis examussim respondere crediderunt. Sed qui Ebræa vel à limine salutarunt, optime norunt usitatissima vocum Ebræarum interpretamenta sæpe ex diversis significationibus unam tantum exprimere. E. gr. עץ ξύλον & δένδρον significat. Lxx. passim ξύλον reddidere, etiam ubi δένδρον significat. In istis ergo locis ξύλον *lignum* pro arbore accipiendum est. Sed ad rem. קדש primò & proprie significat separari, destinarique ad aliquid, sive illud sit seculare sive sacrum.

SECULARE, tam licitum quam illicitum tam turpe quam honestum. Jos xx. 7. ויקדשו / *Kedeschun* Vulgatus *decreverunt*, Malim *secreverunt* id est separarunt, destinarunt huic, ut esset Asylum. Quamvis Junius, *sanctificarunt.* Et certe vero admodùm simile est, àsyla certis ritibus & religiosis cerœmoniis initiata fuisse, qua ratione hoc exemplum ad *sacra* referri potest. Jerem.

12. 3.

12. 3. וְהַקְדִּשֵׁם & ſeparando (vel deſtinando eos) in diem occiſionis. Qvamvis Jun. & Kimchius, *præparando*. Et certe hæc ſeparatio ſeu deſtinatio aliquo modo dici poteſt *præparatio*. Sed & Theodoretus illic loci obſervavit, purificare (LXX. enim voce ἁγνισον, illic uſi ſunt) pro ſegregare poſitum. Cujus tropi rationem paulo poſt ex eo audiemus Hinc meretrix קְדֵשָׁה / cynædus vero ſeu pathicus קָדֵשׁ dicitur, quaſi dicas perſonam ad ſpurcum turpemque illum uſum ſeparatam deſtinatamque. Scio quidem hic à multis poni Antiphraſin; קְדֵשָׁה meretrix, quaſi minime *ſancta*, ſed ut nihil jam dicam, illud interpretamentum *ſanctus* ſynecdochicum eſſe, & nequaquam vocis Ebrææ latitudini adæquatam eſſe, antiphraſis, vulgo quidem, ſed aliene ſic dicta (Ἀντίφρασις enim teſte Plut. eſt λέξις τὸ ἐναντίον, ἢ τὸ παρακείμενον, σημαίνουσα, ut cum Homerus dicit, οὐ γήθησεν non lætatus eſt, pro, *vehementer doluit*.) à multis eruditis viris vel omnino ex linguis exploſa eſt, vel in pauciſſimis tantum, ubi major quædam neceſſitas urget, relinquitur. Qua de re extat eruditus tractatus Franc. Sancti Brocenſis. Oleaſtrius hic in *ſeparatione* terminum à quo conſiderans, ſtatuit meretrices ſic dictas, quod ab honeſtorum virorum conſortio *ſeparatæ*, locis *ſeparatis*, ſeu in urbe ſive extra ejus pomæria agerent. Quo trahit locum ex Joſ. 2. 15. ubi Rachab in mœnibus habitaſſe legitur, Sed hæc ſententia licet arguta, minus tamen ſe mihi probat.

SACRUM. à profano & communi uſu ad ſacrum uſum ſeparari, ſacro uſui deſtinari, conſecrati. Hoc eſt quod vulgo *ſanctificari* dicitur. * Jerem. 1. 5. antequam exires è vulva, הִקְדַּשְׁתִּיךָ *ſegregavi te*, ſcilicet mihi, LXX. ἡγίακά σε. Joel. 2. 15. קַדְּשׁוּ־צוֹם ſegregate jejunium id eſt, diem jejunii. Ex ſex diebus ſeptimanæ negotioſis, unum Deo ſegregate & religioſo jejunio deſtinate. Ellipſis prioris nominis frequens & tralititia eſt. Sirach. 35. 10. ſanctificare decimas id eſt, Deo & miniſtris ejus ſegregare. Quomodo Deus quoque Sabbathum ſanctificare legitur, Gen. 2. vide & Exod. 29 37. Lev. 8. Hagg. 2 Deuter. 22. quæ loca Illyricus aliorum veſtigia premens antiphraſticè ſine ulla neceſſitate, atque adeo contra Spiritus S. mentem interpretatus eſt. Vox ergo קָדוֹשׁ *ſanctus* πρώτως creaturæ competit, & ſignificat aliquid Deo ſeparatum & conſecratum. Hoc elogio inſigniuntur pii in V. Teſt. quaſi à mundo ſeparati & ſoli Deo con-

* Vide Theodoretum.

Oooo ſecrati.

ſecrati. Tales videri volebant Phariſæi, unde ſe quoque פרושים id eſt, ἀφωρισμένυς, ſeparatos vocitabant. Quia vero tales pietati, juſtitiæ atque omni virtutum generi operabantur, translata ea vox eſt ad Deum, qui ipſa juſtitia & pietas & virtus eſt. Niſi dixeris ita dictum Deum, quod ab omnibus vitiis, ſordibus & imperfectionibus ſeparatus eſt. Sed id minus quadrare videtur, quia in hac voce magis terminus *ad quem*, quam *à quo* ſpectatur.

Quia vero omnis, qui ad aliquod vitæ genus vel certum opus, vel honeſtum coetum vel Dei cultum ſegregatus & deſtinatus eſt, ſe præparat, adornat; à ſordibus & immunditie ſeparat, coepta ea vox uſurpari pro *præparari* & mundari. Quæ præparatio ſeu mundatio in rebus ad religionem & cultum Moſaïcum pertinentibus & vulgo & paſſim quoque in verſionibus *ſanctificatio* appellatur, ut Exod. 19. Joſ. 3. 5. Atque huc refero locum 2. Sam. xi. 4. Ipſa vero Bathſeba מִתְקַדֶּשֶׁת ſeparabat ſe ab immunditie ſua, Jun. purgabat ſe ab imm. ſua, hæc erat ſanctificatio legalis ſive mundatio à fluxu menſtruo qui deſierat. Unde Vulg. *ſanctificata*. Qui tamen verba illa ſic accepit, q. diceret hiſtoria, mox à concubitu ceſſaſſe menſtruas purgationes, ſigno eam concepiſſe. Cum & Lxx. & Junius & alii verba ſic intelligant, ut narrat hiſtoria, paulo ante concubitum deſiiſſe menſtrua, atque ex præſcripto legis Lev. xv. Mundatam fuiſſe, quo etiam tempore facillime concipi & Medici tradunt & experientia docet. Sed videamus de præparatione non legali. 1. Sam. xvi. 6. התקדשו Vulg. *ſanctificate vos.* Junius, *comparate vos, ut veniatis ad convivium.* Ebr. זֶבַח / ſed vide Junii notas ad verſum 3. oſtendentis, זבח etiam de convivio accipi. Et Ibidem, ויקדש *& juſſit præparari Iſajum & Davidem.* Sophoniæ 1. 7. הקדיש & præparavit (vel juſſit præparari ſe) invitatos ſuos. Joel. 3. 9. Jerem. 6. 4. קַדְּשׁוּ מִלְחָמָה / Vulgatus, *ſanctificate bellum.* Jun. *comparate bellum*, Alii, *præparate.* Lxx. κατασκευάσασθε præparate, ut Joel. 3. 2. ἁγιάσατε. Quamvis etiam non male per ellipſin nominis exponi poſſit קדשו אנשי מלחמה *ſeparate*, ſeligite, *viros belli.* Atque ita Theodoretus ad locum Joelis, ἁγιάσατε πόλεμον, inquit, id eſt, διεγείρατε τὰς μαχητὰς καὶ ἀφορίσατε εἰς πόλεμον. Excitate bellatores & ſeparate ad bellum. ἐπεὶ γὰρ ὁ ἅγιος τῶν ἐναγῶν ἑαυτὸν ἀφορίζει πάντα εἰς τὸ ἀφοριζόμενον ἁγιάσαι καλεῖ. Huc etiam non male referas phraſin illam, quam ſupra exhibuimus,

mus, קַדְּשׁוּ צוֹם ut sensus sit, præparate jejunium seu diem jejunii. Non enim quodlibet jejunium Deo placet. Hieron. ad Joel. 1. Si omne jejunium placeret Deo, nunquam diceret sanctificate jejunium, &, non tale jejunium elegi. — Idcirco dicit sanctificate jejunium. Jejunat Manichæus & multi hæretici, maxime Encratitæ. Sed hoc jejunium saturitate & ebrietate deterius est.

Atque hæ sunt potissimæ vocis קדש significationes, reliquas in Clavi scripturæ invenies. Ubi illud moneo tironem, octavam illam significationem, quam antiphrasticam vocat, plane idoneo exemplo destitui. Confer omnia loca vel cum Junii versione, & videbis quam longe aberraverit Illyricus. In Græcis concordantiis Kircheri, ultimum vocis קדש interpretamentum est *μιαίνω*, citaturque locus ex 2. Chr. 36. 14. Sed crassus error est, namque illud *ἐμίαναν* respondet Ebræo וַיְטַמְּאוּ /.

CAP. XIV.

Vers. 12. Quomodo cecidisti de coelo, Lucifer, fili auroræ] Vox *lucifer* in Bibliis vulgatis, si bene calculum posuit author concordantiarum, quinquies occurrit I. Jobi XI. 17. *orieris ut lucifer*, ubi in Ebræo, כַּבֹּקֶר תִּהְיֶה *eris ut mane*, hoc est, splendebis ut tempus matutinum, ut aurora, ut lux matutina II. Job 38. 32 *an producis Luciferum in tempore suo?* Ubi in Ebr. הֲתֹצִיא מַזָּרוֹת בְּעִתּוֹ / ubi Pagn. Arias *signa cœlestia* id est signa Zodiaci. Alii *planetas* vertunt quasi esset מַזָּלוֹת / quam vocem alii à נזל influere, alii ab אזל ire, errare deflectunt. Aben-Ezra, כוכבים הם ויש אומרים כי הריש תמורת למד id est, *sunt stellæ, & sunt qui dicunt Resch esse loco* ל. R. Levi, est figura una ex figuris meridionalibus, quam puto in patria Jobi non apparuisse nisi brevissimo tempore. Quem in parte secutus Junius reddidit, *remotiora signa* id est, inquit in scholio, meridiana, à conspectu nostro magis remota. credo eo respexisse, quod נזר sit *separare, dividere*. Quod autem sequitur בְּעִתּוֹ cum affixo singulari videtur quosdam induxisse ut de una stella hic sermonem Jobo fuisse crediderint. Quasi novum esset aut integrum sidus id est, figuram & multis stellis compositam singulari numero efferri: aut, si placet plures stellas vel etiam sidera hic denotari, singularia affixa distribui, quomodo

hic Junius, [quodque] *tempore suo*, quod Rabbini dicerent, כָּל־אֶחָד בְּעִתּוֹ Michlal Jophi, מזרות כמו מזלות או יהיה שם כוכב id est, Mazzaroth quasi Mazzaloth, aut erit nomen stellæ, quæ ut omnium fere, ex Kimchio transcripsit. Vide hic Radices ejus in themate מזר / Sed dato unam stellam hic denotari, unde constabit Luciferum intelligi? III. Ps. 110. Ante Luciferum genui te, ubi nihil tale in Ebræo. Vide Antib. nostri, partem primam, pag. 548. IV. 2. Pet. 1. 19. habemus firmiorem illum Propheticum sermonem, quem benefacitis quod attenditis veluti lucernam splendentem in obscuro loco ἕως οὗ ἡμέρα διαυγάσῃ, καὶ φωσφόρος ἀνατείλῃ ἐν ταῖς καρδίαις ὑμῶν, i. donec dies illucescat & Lucifer exoriatur in cordibus vestris. Ubi alii intelligunt clariorem Evangelii doctrinam obscuriori illi notitiæ, quæ sub *Legis* umbris fuit, oppositam: Alii plenissimam illam cognitionem, qua in futura vita collustrabimur, oppositam omni illi notitiæ, quam hic ex verbo Dei haurimus. Confer 1. Cor. XIII. 8. 10. 12. Locus quintus ex hoc ipso capite XIV. Jesaiæ affertur. De quo antequam verba faciam monebo lectorem pluribus in locis Luciferum vel exhiberi, vel circum scribi. Ecce enim Apoc. II. 28. καὶ δώσω αὐτῷ τὸν ἀστέρα τὸν πρωϊνόν, & dabo illi stellam matutinam, id est lucem gloriæ & summi honoris, lucem felicitatis & perfectæ cognitionis Dei, in magno illo die, de quo ex multorum sententia 2. Petri 1. 19. Rursus Apoc. XXII. 16. ἐγώ εἰμι ὁ ἀστὴρ ὁ λαμπρὸς καὶ * ὀρθρινός Ego sum stella illa splendida & matutina. Vides ergo stellam seu Luciferum in S. literis usurpari primo pro illa stella, quam cum solem antegreditur ἑωσφόρον, φωσφόρον, Luciferum, Venerem: Cum vero subsequitur, Hesperum, Vesperum & Vesperuginem appellaret. Sunt ex Ebræis qui eam Prov. 4. 18. נֹגַהּ appellari putant, à splendore, quo minores stellas antecellit. * Sola enim inter eas umbram facere dicitur radiis suis. Et certe Rabbini stellam Veneris נֹגַהּ vocant. Gorionides hist. Jud. l. 2. היכל לוציפר הוא היכל כוכב נוגה templum Luciferi, hoc est templum stellæ Veneris. Sed & Chald. Jes. 14. 12. כּוֹכַב נָגְהָא Secundo, pro pleniore luce & cognitione Dei & rerum divinarum. ubi Metonymia & Metaphora concurrunt. Tertio, ita extenditur ea metaphora, ut etiam felicitatem includat. Ut enim per tenebras, calamitates, ita per lucem felicitas & res secundæ in scriptura intelliguntur. IV. Christus voca-

* Alii πρωϊνός.

* Plin. 2. 8. Ubi etiam dicit eam magnitudine extra cuncta alia sidera esse.

vocatur Lucifer, quia ipse lucem sapientiæ, salutis & justitiæ & solem paterni favoris nobis reduxerit. Et ut ad hunc Jesaiæ locum proprius accedamus, Rex Nebucadnezar comparatur Lucifero propter claritatem & sublimitatem inquit Oleastro. Erat enim famâ præclarus & ad maximam dignitatem elevatus inter orientales. Dicit ergo illi, O Nebucadnezar qui in terris claritate & sublimitate eras sicut stella præclara in cœlo, quæ *alta & lucida* est &c. Forerius, Ipsum Regem præcipuam inter stellas vocat, quod in se oculos omnium splendore & *majestate sua converteret.* In eandem sententiam vide & Hectorem Pintum Lusitanum. Lubet & Hieronymum audire? Dicitur ei (Regi) quod flere debeat & lugere, qui quondam sic fuerit gloriosus, ut fulgori Luciferi comparatus sit. *Sicut, inquit, Lucifer* discutiens tenebras, ardens & rutilus illucescit, sic & tuus progressus in populos & publicum claro sideri similis videbatur. Chald. *Quomodo lapsus es ex alto qui fuisti splendidus in medio filiorum hominum* כְּכוֹכַב נָגְהָא בֵּין כּוֹכְבַיָּא *sicut stella Veneris inter stellas.* R. Salomo, הֵילֵל כוכב הנוגה המהיל אור ככוכב הבוקר id est, Helel est stella Veneris, quæ lucere facit lucem, ὡς ἀστὴρ πρωϊνός. Quibus verbis simul ostendit thema vocis הֵילֵל non esse ילל secuti Hieron. putabat cum diceret in Ebræo ad verbum legi *ulula fili auroræ*, sed הלל/ Kimchi, Quomodo cecidisti?] Nam fuisti in vita tua tanquam stella cæli, & non ut quælibet stella; sed ut stella quæ valde splendere facit lucem suam. Et ipsa est כוכב השחר id est, ἀστὴρ ὀρθρινὸς stella matutina. Et vocatur הילל ex illa significatione quam habet Job. 29. 3. בהלו נרו עלי ראשי *Cum splendere faceret lucernam suam super caput meum.*

Hic vero lubet quærere, quomodo vox illa εὔφημος & augusta ad Principem dæmonorum translata sit. Non producam ex fece aut trivio hominem. Augustinus tract. 3. in Johannem, Audi vocem Patris ad filium, Ante luciferum genui te (de hoc loco diximus ad Ps. cx.) Qui ante Luciferum genitus est, omnes ipse illuminat. Dictus enim quidam est Lucifer qui cecidit. Erat enim Angelus & factus est diabolus, & dixit de illo Scriptura, Lucifer, qui mane oriebatur cecidit. Unde Lucifer, quia illuminatus lucebat. Unde autem tenebrosus factus; quia in veritate *non stetit.* Ubi doctissimus Pater simul ostendit augustum & splendidum hoc nomen principi tenebrarum hæsisse ex,

prima illa illustri & splendida conditione, qua excidit. Dominus Beza ad Matth. cap. 25. 41. de hac Diaboli appellatione ita loquitur, *Luciferi vero nomen cum ex falsissima & ineptissima Jesaiæ loci ex cap. 14. 12. interpretatione sit ortum, mirari satis non possum à nonnullis crassum illud delirium intelligentibus retineri.* Rem acu tetigit Beza. Appellatio illa huic loco prave intellecto natales suos debet. Alii universam hanc parabolam literali expositione Regi Babel applicuere, allegorica Diabolo. Alii qui in controversiis de angelis ex hoc textu argumenta depromsere, statuerunt Prophetam in quibusdam saltem versibus prima intentione agere de Diabolo sub * figura Regis Babel, quomodo etiam Bellarminus loquitur ubi de descensu Christi ad inferos disputat. Carthus. in Lyræ vestigia pedes ponens putat illa, Quomodo cecidisti de cælo & quæ continuis aliquot versibus sequuntur proprie de diabolo exponenda esse. Verba ejus in Comm. ad hunc locum ista sunt, Doctores Catholici hæc communiter exponunt de Principe dæmonum. Advertendum ergo quod septem regularum ad intelligentiam sacræ Scripturæ necessariarum una hæc est, quod scriptura interdum transit à Diabolo ad membra ejus & è contrario. Ascribendo vid. ea quæ sunt dæmonis, hominibus reprobis & vice versa. Dicunt ergo Doctores quod hoc loco ex occasione descriptionis ruinæ Regis Babel, qui erat membrum Diaboli, transit Propheta ad describendum lapsum Diaboli, sicut Ezechiel sub persona Regis Tyri describit peccatum Diaboli. Et paulo post. Denique licet omnia quæ hic dicuntur de Lucifero exponi possint tam de Diabolo quam de Rege Babylonis, sicut patebit, quædam tamen proprie conveniunt regi Babel, & non diabolo; quædam etiam proprie conveniunt diabolo, non regi Babel. Qua propter verius puto, Prophetam loqui mixtim de Rege Babel & dæmone. Hæc Charthus. Expectabam illum ostensurum, quædam in hac parabola non posse de Rege Babel exponi, quale illud videtur nonnullis, quomodo cecidisti de cœlo. Sed bene habet quod ipse agnoscat, omnia quæ hic dicuntur, tam de Rege Babel, quam de Diabolo accipi posse: quod item ipse totum illum contextum egregie de Rege Babel exponat. Sed proprie convenit Diabolo inquit. Hoc ergo vult, non posse ea de Rege explicari nisi admissis tropis. Atqui omnis fere sermo hujusmodi מְשָׁלִים id est, parabolarum

* Alii dicunt, sub persona August. de civ. Dei xi. 15. *sub figurata persona* Principis Babyloniæ.

larum tropis & figuris vernare ſolet & ſi de diabolo expoſueris, non potes tropicas interpretationes excludere. Aut hoc vult, non poſſe proprie id eſt, commode, apte, & ſine violentia de Rege exponi. Sed videamus tuam ipſius interpretationem. Secundo, ais, exponenda hæc ſunt de Regi Babel. Quomodo cecidiſti de cœlo Lucifer id eſt, quomodo tu Rex Babel qui præ cæteris regibus terræ gloria & poteſtate pollebas, ita ut Lucifero comparareris corruiſti de ſublimi throno imperii tui? Qui mane oriebaris, id eſt, ſtatim in tuo progreſſu præ cæteris eminebas. Corruiſti in terram moriendo. Qui vulneraſti gentes, quas tuo ſubjugaſti Dominio. Qui dicebas in corde tuo, aſcendam in cœlum, ſupra aſtra cœli &c. id eſt, in tantum magnificatus ſum, omnibus mundi regnis mihi ſubjectis, ut cœlum mihi reſtet & ſidera. Sedebo in monte teſtamenti id eſt, in templo Jeruſalem fundato in monte Sion &c. Quid hic violenti? Quid hic coacti? Annon magis torquebas te, cum illa, in cœlum conſcendam, ſuper aſtra Dei exaltabo ſolium meum. Sedebo in monte teſtamenti in laterib. Aquilonis. Aſcendam ſupra altitudines nubium &c de Diabolo exponeres. Poſtquam enim per *gentes* in verbis iſtis qui vulnerabas gentes, intellexiſſes angelos qui cum eo cecidere, ais ex verbis ſequentibus; Aſcendam in cœlum ortam eſſe inter DD. controverſiam de ordine Luciferi & ſociorum ejus. *Namque horum verborum occaſione*, inquis, Damaſcenus aſſerit, Luciferum & omnes qui ſecum prolapſi ſunt fuiſſe de infimo choro & creatos in aëre ac præfuiſſe orbi terreſtri. Si enim (ut ait Damaſcenus) creatus fuiſſet Lucifer in cœlo Empyreo & cæteris angelis ſublimior, non dixiſſet, in cœlum conſcendam, ſuper aſtra &c. Sed quia Eccleſia Latinorum cum S. Gregorio Papa tenet, quod Lucifer erat ſummus Angelorum, Propterea quod admirabilis ſua pulchritudo erat ſibi ſuperbiendi occaſio: quod non fuiſſet, niſi cæteris omnibus extitiſſet perfectior, & quia patet ex eo, tu Cherub extentus &c. quod fuerit in cœlo Empyreo &c. ſenſus erit, in cœlum conſcendam, id eſt, tantæ excellentiæ ſum, ut non ſolum inferioribus præſidere, ſed in cœleſtibus quoque dominari dignus exiſtam vel in cœlum id eſt ſummitatem cœli, uſque ad tronum majeſtatis ſuper aſtra cœli ideſt, angelos exaltabo ſolium meum id eſt, principatus mei dominium & *vitutem*. Atqui jam erat Princeps angelorum. Reſpon-

ſpondet Carthuſianus. Voluit angelis præeſſe non ſolum ſecundum quod Deus inſtituit, qui eum omnibus prætulit, ſcilicet ut eis præeſſet ſub Deo, ita quod ipſe Deo ſubeſſet & cæteris ad Dei honorem præeſſet; ſed voluit habere ſeparatum ac proprium principatum ita quod ſibi ſubeſſent tanquam ſupremo cuidam, ad ipſum in omnibus agendis tanquam ad regulam recurrendo. Tale ergo erat peccatum Luciferi, ac ſi princeps militiæ vellet præeſſe militibus non ſub rege, ſed tanquam per ſe dominus militum. Sedebo id eſt, regnabo in monte teſtamenti id eſt, palatio cœli, cœlo empyreo, ex quo diſpoſitiones omnium rerum procedant in lateribus aquilonis id eſt, in turmis ſeu partibus angelorum mihi adhærentium, Aut per montem Teſt. intelligi poteſt Eccleſia, per latera vero Aquilonis, corda hominum frigida. Aſcendam ſuper altitudinem nubium id eſt, angelorum per nubes enim angeli deſignantur ſecundum Dionyſium 15. cap. Hierarch. Quid tibi videtur lector, An hæc interpretatio propria eſt? Quam multa hic coacta, violenta, abſurda? At ſi de Rege Babel interpreteris, nihil coactum eſt, ubi illam phraſin, *Cadere de cœlo*, fueris commode interpretatus, cætera egregie fluunt omnia. Illam vero doctiſſimi Interpretes Pontificii bene explicuere. Ad cœlum uſque exaltata dicitur Capernaum, Matth. XI. 23. id eſt, Provecta ad ſupremum felicitatis & gloriæ apicem. Qui vero ab ejuſmodi gloria & dignitate decidunt & fortunam ſplendidam cum adverſa repente commutant, ex aſtris cœloque decidere & ad inferos trahi dicuntur. Ita quod hic dicitur verſ. 15. אֶל־שְׁאוֹל תּוּרָד ad ſepulcrum vel alii ad infernum detraheris, dicto Matthæi loco dicitur, ἕως ᾅδου καταβιβασθήσῃ, uſque ad inferos deprimeris. Cicero lib. 2. Epiſt. ad Atticum de Pompejo, quia deciderat ex aſtris, lapſus potius quam progreſſus videbatur. Quamvis alii malint locutionem iſtam conferre cum illo Poëtæ, Tertius è cœlo cecidit Cato. Idem Cicero libro eodem, *Bibulus in cœlo eſt*. Et alibi ad eundem. Si vero quæ de me pacta ſunt, ea non ſervantur, in cœlo ſum. Theocritus, ἐς οὐρανὸν ὔμμιν ἀλεῦμαι, in cœlum vobis ſaliam. Pro *monte teſtamenti* Ebræus habet בְּהַר מוֹעֵד Arias in monte conventus. Pagn. in monte Eccleſiæ, Vatab. in m. congregationis. מועד nec διαθήκην, nec συνθήκην ſignificat. Intelligit autem montem Sion in quo templum erat. Quod vero poſtea memorat latera aquilo-

Eraſm. Chil. 1. Cent. v. adag. 100. pag. 120.

nis

nis confer Pſ. 48. 3. & habebis luculentum ſuper hoc loco commentarium. Namquam & illic *mons Sionis*, &, *latera Aquilonis*, & *urbs magni Regis* conjunguntur. Atque ita ſatis oſtenſum arbitror nullam eſſe neceſſitatem ullam hujus parabolæ particulam de Diabolo interpretandi. Nihil item eſſe quod non commodiſſime de Rege Babel poſſit intelligi, ipſum denique Hieronymum & qui ejus veſtigiis inſtitere complures ex ipſis Pontificiis totum hunc contextum de Rege interpretari. Male ergo ex hoc loco probat Thomas parte 1. qu. 63. art. 3. *quod Diabolus appetierit eſſe ut Deus*. Male articulo 5. ex hoc loco confutat erroneam eorum ſententiam, qui ſtatuunt dæmones in ipſo inſtanti ſuæ creationis, non quidem per naturam, ſed per peccatum propriæ voluntatis malos fuiſſe. Abutitur & hoc loco Magiſter, quando lib. 2. diſt 6. probat inter lapſos & ὑϖερηφάνες angelos unum fuiſſe cæteris celſiorem ſcilicet Luciferum.

Illi cautius locuti ſunt qui Prophetam hac phraſi, quomodo cecidiſti de cœlo &c. ad lapſum Diaboli alluſiſſe exiſtimarunt. Inter quos & Vatablus & Pintus. Inde tamen non probes, Diabolum Luciferum appellatum eſſe, quod enim addit Vatablus, reddi poſſe Ebræa per ellipſin notæ ſimilitudinis, quomodo cecidiſti de cœlo [ut] Lucifer filius auroræ, & non niſi precario obtinebit, & ab omnium Interpretum qua veterum qua recentiorum verſione diverſum abit. Quod vero Pintus adducit & alterum locum ex Luc. x. *vidi Satanam tanquam fulgur de cœlo cadentem*, quem vulgo etiam adferre ſolent lapſum angelorum è ſacra pagina probaturi, ſciendum eſt, & illum præter Salvatoris mentem allegari. Forerius ad Jeſ. 14. 12. Lucifer dicitur הילל ab expanſione lucis, matutina ſtella. Ego ſi ad myſterium hæc referrem, potius ad caſum principis mundi hujus de imperio quod habebat in ſæculo, quam de priori illa ruina interpretarer. Et ad hunc forte locum reſpexit Dominus in Evangelio, *Videbam Satanam tanquam fulgur cadentem de cœlo.* Loquebatur autem interprete magno illo Baſileo de caſu diaboli per Chriſtum. Dabat enim ſuis poteſtatem calcandi ſuper ſerpentes *ſcorpiones & omnem virtutem inimici.* In quam ſententiam videatur & Cranzius oraculo 95. & Janſenius & Beza & Piſc. & alii. Videbam, inquit Salvator, dum vos in meo nomine dœmonia ejiciebatis, videbam inquam vi Deitatis res abſentes menti meæ repreſen-

Vide Gregorium in Molibus lib. 23. cap. 7.

Pppp tantis

tantis ipſum Satanam cadere, cum impetu deturbari, & poteſtatem ejus aboleri. Videbam eum cadere ſicut fulgur è cælo cadit. Neque enim illud *ἐκ τοῦ οὐρανοῦ* minus commode ad *ἀστραπὴν*, quam ad *πεσόντα* referri poteſt. Quod ſi tamen illud *ex cælo* cum *πεσόντα* malis conjungere, per *cælum* intelliges ſecurum illud regnum, gloriam & potentiam, quam in hoc mundo habuit, antequam incarnatione filii Dei de ſublimi illo throno deturbatus eſt. Male ergo & hunc locum allegavit Lombardus lib. 2. diſt. 2. ut probet veram theſin, angelos in cœlo Empyreo creatos eſſe. Claudam ubi illud monuero, Lovanienſes in verſione Belgica vocem *Lucifer* retinuiſſe. **Hoe zijdy van den Hemel gevallen Lucifer / die ghy ſmorghens vroegh op-gingt?**

Verſ. 21. Propter iniquitatem patrum ipſorum] Lxx. *ταῖς ἁμαρτίαις πατρὸς αὐτῶν.* Vide quæ de Patre Diaboli ad Joh. VIII. notavimus.

Verſ. 26. Hoc conſilium quod cogitavi ſuper omnem terram] Hieron. tradit hæc verba multos in eam traxiſſe ſententiam, Prophetam hic de univerſi orbis interitu vaticinari, cujus typus fuerit everſio & *πανωλεθρία* Regni Aſſyrii. Hi ignorarunt כל הארץ ſæpe de una regione imo & agro dici, ac proinde pro locorum circumſtantia tam reddi poſſe omnem agrum, vel omnem regionem, quam, omnem terram.

CAP. XVI.

Verſ. 1. Emitte agnum Domine, Dominatorem terræ] Lxx. *Ἀποστελῶ ἀμνὸν κυριεύοντα ἐπὶ τὴν γῆν.* Magnus Hieron. præceptorum ſuorum veſtigiis inſiſtens verſionem iſtam ſic enarrat, O Moab in quam deſæviturus eſt leo: & de qua ne reliquiæ quidem ſalvari poterunt, habeto ſolatium hoc, egredietur de te agnus immaculatus, qui tollat peccata mundi; qui dominetur in orbe *terrarum*. Hunc ſecuti ſunt Lyra, Thomas & alii. Quin & in officio adventus hic verſus de Chriſto exponitur. Per petram deſerti alii ipſam Ruth, alii ſolum ejus natale intelligunt. Vide Hieron. Carthuſianum &c. Hector Pintus locum ita *παραφράζει*, Ne perdas Domine omnes Moabitas, ex quorum progenie naſciturus eſt Chriſtus. Emitte jam eum, qui innocentiſſimus agnus pro nobis immolatus hominum facinora pretioſiſſimo *ſangvine deleat*,

qui

qui est Dominator terræ. At quid opus erat hoc scopo pro Moabitis intercedere, cum Ruth ante tot jam secula è vivis excesisset & in familiam tribus Judæ transiisset. Dicam quod sensio. Locus iste plane alieno sensu de Christo exponitur. Quæ assertio ut Catholicis minus audax videatur, firmatum eam porro ibo authoritate doctissimorum Interpretum. Et quidem primo hic occurrunt Pagninus & Brixianus, quorum ille verba Ebræa שִׁלְחוּ כַר מֹשֵׁל אֶרֶץ sic vertit, *mittite agnum dominatoris terræ.* Hic vero, *Emittite agnum dominatori terræ.* Explicat vero cum R. Joseph & Kimchio & R. Salomone, Mittite vos Moabitæ Regi Ezechiæ qui ex jure & authoritate Dei Dom. terræ vestræ est, agnum, id est agnos, numerum agnorum vobis imperatum. Moabitæ enim primo tributum pensitarunt Davidi & Salomoni, postea, lacerato & scisso regno cessit illud Regibus Israel, Narrant enim sacri annales 2. Reg. 3. 4. Meschah regem Moabitarum pependisse Regi Israel quotannis centena millia agnorum & centena millia arietum lanatorum. Postquam vero vastatum est regnum Israel, inquit Kimchi in Scholiis היה לכם לשלוח לציון אל מלך יהודה debuissetis illa mittere Tzyonem ad Regem Judæ, Nec aliter sensisse Kimchium in libro Radicum videbit quisquis vel obiter inspexerit. Ut mirer quid induxerit Pintum scribere, Kimchium hunc quoque locum de Messia interpretari. Nam quod de Jonathane Chaldæo Paraphraste præmisit, aliquam speciem habet. Sed speciem tantum. Fefellit enim vox מְשִׁיחָא / quæ illic adhibetur. Cum tamen per משיחא & מָשִׁיחַ non semper ὁ Μεσσίας κατ᾽ ἐξοχὴν sic dictus intelligatur. Chaldæa, si quis ea requirat hæc sunt יְהוֹן מַסְּקִי מִסִּין לִמְשִׁיחָא דְיִשְׂרָאֵל דְיִתְקוֹף עַל דַהֲווֹ בְּמַדְבְּרָא טוּר כְּנִשְׁתָּא דְצִיּוֹן / deferent tributa uncto Israelis, qui fortis erit super eos qui erant in deserto, ad montem cœtus Sion.

Sed ut demus eum per משיחא Messiam intelligere, nunquam tamen inde Vulgatam interpretationem stabilient, sed hanc potius, quam & Oleastrius allegat & non improbat, Mittite agnum vel agnos scilicet in holocaustum seu oblationem Dominatori terræ id est, Messiæ quem Malachias cap. 3. 1. quoque אָדוֹן / Vulg. Dominatorem vocat. Alias erit Moab sicut avis fugiens &c. Forrerius quoque non improbat hanc interpretationem, qua מושל per dandi casum redditur, quamvis de Rege Ezechia intelligat & locum ironice exponat, q. d. Vos qui di-

vites estis arietum & ovium mittite dominatori terræ tributum, videte an placare positis muneribus regem qui nunc dominatur, regem nostrum Ezechiam; sed sera est pœnitentia. Præmisit autem idem aliam Interpretationem & illam quoque ironicam, mittite nunc כַּר id est, virum fortem, strenuum ducem (כָּרִים enim sunt viri fortes & bellicosi duces) qui dominetur terræ id est, terram Israel sibi subjiciat, Mittite eum ad montem Sion, ad urbem Jerusalem. Ut illudat Moabitarum conatibus, quando Ammonitis in auxilium vocatis adversus Regem Josaphat validissimum exercitum parabant. Vatablus per dominatorem terræ Deum Israelis intelligit & cum Ironia quoque locum interpretatur. q. d. Serum est. Frustra Deo oblationes mittetis. Frustra agnos ad templum Jerosolymitanum destinabitis. Hæc adduxi ut ostenderem inter ipsos quoque Pontificios non deesse queis à recepta interpretatione hujus loci recedere non fuerit religio. Junius & Tremellius & Piscator cum Kimchio, R. Joseph & Brixiano faciunt. Deodatus putat, Prophetam hortari Moabitas, ut Deum qui in monte Sion habitabat, Dominum suum agnoscerent. Lutherus, *Mittite vos Domini terra agnos*, quasi esset מוֹשְׁלֵי אֶרֶץ & primores Moabitarum intelligeret. Quæ interpretatio à Pisc. aliisque merito rejecta est. Nunc adi allegoricas & mysticas hujus loci interpretationes & melius de iis judicabis.

CAP. XXII.

Vers. 14. Non remittetur vobis hæc iniquitas donec moriamini] In hoc loco fundata est unica Judæorum tam in vita quam in morte consolatio. Messiam tot jam seculis expectant sed peccatorum remissionem ab eo nullam expectant. Quicquid de illo sibi promittunt, id omne corporale est & hujus vitæ terminis circumscriptum. Unde in precibus quas corporis hujus exuvias deposituri, recitant, nullam Messiæ mentionem reperias. In libro precum Judaïcarum pag. 480. Edit. Venetæ extat solennis illa formula sub titulo וִדּוּי שְׁכִיב מְרַע (id est, confessio decumbentis ex morbo, Genes. 47. ubi in Ebr. est אָבִיךָ חוֹלֶה Thargum habet אֲבוּךְ מְרַע / אִתְמְרַע & מְרַע ægrotavit, & מְרַע morbus) Ea ita habet, confiteor ego coram te Domine Deus mi, Deus patrum meorum, Deus spirituum omnis carnis, quod sanitas

mea

mea & mors in tua manu ſit. Placeat tibi ſanare me ſanatione perfecta, & aſcendat memoria mei & precatio mea coram te, ut precatio Ezechiæ cum ægrotaret. Sin vero inſtet tempus viſitationis meæ ut moriendum mihi ſit, תְּהֵי מִיתָתִי כַּפָּרָה לְכָל חֲטָאתַי ſit mors mea expiatio pro omnibus peccatis meis & iniquitatibus meis & tranſgreſſionib. quas commiſi adverſus te ex quo in hanc lucem editus fui. Da mihi portionem meam in horto Eden. Fac me dignum (זַכֵּנִי) futuro ſæculo, quod repoſitum juſtis eſt & monſtra mihi viam vitæ &c. Benedictus eſto, qui *precationem exaudis.* Similem locum ex Joſippo habet Schikkard. in jure Reg. p. 160. lin. ult. Ecce hac ſpe ſuſſulti miſelli iſti homines eo abeunt;

Unde negant redire quemquam.

Sed quam infirmo tibicine ſuſtentata ſit illa conſolatio, nemo poteſt ignorare qui phraſiologiam Ebraicam vel leviſſime deguſtavit. Ebræum עד (cui reſpondet Græcorum ἕως, Latinorum *Donec*) ſæpe affirmat aut negat quippiam de eo tempore quod terminum iſtum anteceſſit, ſine ullo reſpectu ad futurum. Sicuti rurſus τὸ לא עוד οὐκ ἔτι aut *μηκέτι*, non amplius, ita aliquando negat de futura, ut non affirmet, antea vel ſemel vel ſæpius accidiſſe contrarium. ut Jerem. 22 12. Actorum 13. 34. Apocal. 3. 12. Tob. 3. 10. Vide clavem Scripturæ à nobis interpolitam, in *Donec*, & *Amplius.* Sic ergo habeto, tiro, *Donec* in peculiari iſto uſu fere affirmat aut negat quippiam factum aut futurum eo tempore, quo poſſet, aut potuiſſet fieri, aut de quo poſſet incidere dubitatio, atque ita præſupponit, poſt illum terminum idem omnino fieri non poſſe vel potuiſſe. *Non peperit uſque ad diem mortis ſuæ*, hoc eſt, *donec mortua eſt.* Negat peperiſſe eo tempore, quo parere ſecundum naturæ leges potuiſſet. At poſt partum fœminam non poſſe parere, extra controverſiæ aleam ponit. Senſus ergo eſt, *non peperit unquam.* Eadem hujus loci ratio eſt. Non remittetur nobis, neque in hoc ſeculo, quo ſolent remitti peccata, neque in futuro, ut pote quo non ſolent remitti peccata, hoc eſt, interprete Marco, *nunquam* non remittetur εἰς αἰῶνα confer 1. Sam. 3. 14. ſi expiabitur iniquitas familiæ Eli לעולם εἰς αἰῶνα. Chaldæus hoc vidit, locum præſentem in hunc modum [illegible] אִם יִשְׁתְּבֵק חוֹבָא הָדֵין לְכוֹן עַד דְּי תְמוּתוּן מוֹתָא תִנְיָנָא id eſt, *ſi remittetur vobis hæc iniquitas, donec mo-*

Apocal. 2. 20. & 21. neque alibi in N, T, occurr. & *moriamini morte secunda*, Hinc Johannes in Apoc. habet θάνατον τὸν δεύτερον, ut in Apoc. quoque ad Chaldæam paraphrasin sæpe respexerit, quod in Evangelio ab ipso passim factitatum adeo evidenter ostendit magnus Heinsius. Kimchius mortem illam secundam interpretatur מיתת הנפש בעלם הבא id est mortem animæ in futuro seculo. Nunc vide Junii notas & Forerii, qui hoc quoque modo locum exponi posse autumat, Non expiabitur id est perpetuo pœnas luetis. Quæ expositio firmat explicationem Cl. Drusii & aliorum qui illud Matth. 12. *Non remittetur nec in hoc nec in futuro seculo*, sic interpretati sunt, vehementer punietur & in hoc & in futuro seculo. Hoc est, solent enim non Ebræi tantum sed & aliæ gentes hac antiphrasi pondus addere sententiæ, Non gaudet stulti Pater, id est, vehementer doluit, Homer. Iliad. x. οὐδ' ἄρα τώ γε ἰδὼν γήθησεν Ἀχιλλεὺς id est, valde moestus fuit. Sic, *accipere personam in judicio non est bonum*. Atque hæc est vera Ἀντίφρασις, quam definit Plutarchus, λέξιν τὸ ἐναντίον ἢ τὸ παρακείμενον σημαίνουσαν, id est, sermonem (sic enim voce λέξις etiam Aristoteles usus est. 3. Rhetoricorum in Principio) contrarium ei quod positum est significans. Dixi in futuro sæculo non remitti peccata. In hac vita locum esse resipiscentiæ & remissioni peccatorum. Hoc putavit Chaldæus doceri loco Jesaiæ 55. 6. Quærite Dominum בְּהִמָּצְאוֹ dum invenitur ipse, invocate eum dum propinquus est, quem ita convertit. תְּבַעוּ דַחֲלְתָא דיי עַד דְאַתּוּן הַיִין בְּעוֹ מִן קֳדָמוֹהִי עַד דְאַתּוּן קַיְמִין id est, quærite timorem Domini dum adhuc estis vivi: orate eum, dum adhuc estis superstites.

Vers. 17. Ecce Dominus asportari te faciet, sicut asportatur gallus gallinaceus] Lovan. Belgica, *Ghelijck een Haen der Hennen wegh-ghedraghen wort.* Carthus. *sicut capo portatur ad forum ut vendatur & manducetur.* Intelligit ergo *gallum spadonem*, ut loquitur Petronius. Lyra, *gallus per castrationem ad pusillanimitatem gallinæ reductus, & in hoc designat Propheta, quod partim erat ex timore se Assyriis redditurus.* At in Ebr. nullum gallum invenies. Et hunc locum quod attinet, Judæo cuidam credulitate B. Hyeronimi nimium abuso interpretamentum illud debemus. Cujus tamen & R. Sal. & Kimchi meminere. Et memini me legere, ubi ex paraphrasi Pseudo-Jonathanis huic versioni quærebatur patrocinium. Namque Num. 33. 35. עֶצְיוֹן גֶּבֶר Paraphrastes iste reddidit תַּרְנְגְלָא

סַפְּרָךְ תַּרְנְגָלָא. Quomodo & Jerosolymitanus Deut. 2. vox Ebræa גֶּבֶר *Virum* extra omnem controversiam denotat. טלטל alii *deportandi*. alii *projiciendi*, alii denique * *contegendi* notione exponunt. Et quidem posterioribus istis, inter quos Junius, favent sequentia וְעֹטְךָ עָטֹה *& amiciet te amiciendo*. Solent enim Prophetæ לכפל הענין במלות שונות id est, idem *aliis* verbis repetere, ut hoc velit Vates, *Ecce Dominus qui contegit te integumento viri*, id est, quantum potest esse viri, amplissimo, *& qui amicit te belle*, *Egregie volutabit te* &c. Ut hoc versu non contineatur ulla comminatio, sed commemoratio beneficii. Aliis tamen projiciendi significatio se probat magis. *Ecce Dominus projiciet te projectione viri*, id est, projectione vehementi, qualis à robusto viro, vel projiciet te projectione, O vir, ut גֶּבֶר sit לְשׁוֹן קְרִיאָה inquit Kimchi, id est, vocativus. *Et cooperiet te abunde*. Vid. pudore tanquam vestimento. Et insuper Homo erubescens, inquit Kimchi, obtegit faciem suam. Vel, cooperiet te id est, involvet te magnæ ignominiæ, contemtui & cordolio, adeo quidem ut præbiturus tibi sit occasionem faciem obvelandi, ritu Israelitis usitato, Esth. 6. 12. Job. 9. 24. Cæterum & illud non prætereundum censeo, non firmo tibicine illorum sententiam sustentari, qui hunc Sebnam summum Pontificem fuisse prodiderunt. Inter quos & Bellarm. pro authoritate libri Judith. disputans. Namque ubi vulg. legit, *Vade ad eum qui habitat in tabernaculo*, *ad Sobnam præpositum templi*, *Ebræa sic habent*, בֹּא אֶל הַסֹּכֵן הַזֶּה אֲשֶׁר עַל הַבָּיִת id est, *Vade ad thesaurarium hunc qui præest domui*, Regis videlicet. observa verba seq. *Imponam clavem domus David humero ejus*. Non, *domus Dei*, sed domus David id est, Interprete Forerio, in domo Regia post Regem plenam habebis authoritatem. Et subjicit de eodem Eljakim qui Sobnæ hic successor datur, *Et ex eo postquam venerunt Chaldæi, ad eos inter præcipuos aulicos emissus est*. Vide 2. Reg. 18. Lxx. πορεύου εἰς τὸ παστοφόριον,: πρὸς τὸν ταμίαν. Quid παστοφόριον? Thalamus in in quo habitat præpositus templi, inquit Hieron. Sochen, inquit idem vel tabernaculum vel παστοφόριον significat. Confundit סכן & שכן / Junius, *adjutorem* vertit quod fautor & adjutor & patronus esset eorum quos versibus superiorib. perstrinxit, Vide scholia. Claudam ubi addidero, Forerium postquam suam interpretationem posuisset, hæc subjungere, *atque hunc germanum*

* Quomodo טלל accipit. Neh. 3. 15.

num ſenſum eſſe puto. Nam de gallo gallinaceo non fateor me intelligere, quid velit vulgatus.

CAP. XXVIII. Verſ. 16.

* Lovan. in't fondament gefundeert.

Ecce ego mitto in fundamentis Sion lapidem, Lapidem probatum, angularem, pretioſum, * in fundamento fundatum, qui crediderit non pudefiet] Bell. præloquio in controverſiam de Rom. Pontifice, *Quis* ſit hic lapis, nemo ignorat, qui Evangelium legit, ubi Chriſtus Petrum Petram vocat, qua ſignificatur ſedes Romana, quæ eſt fundamentum fundatum id eſt, ſecundarium fundamentum. Hæc Bell. videtur illud arripere, *fundamentum ſundatum*, vel ut eſt in Vulg. *Lapidem in fundamento fundatum*, quod in originario textu nullum habet fundamentum, ibi enim eſt מוּסָד מוּסָּד ἐπ@ πεός ἐπ@, *fundationem fundationis* id eſt, fundationem fundatiſſimam vel per ellipſin ȣ Beth, fundatione fundatiſſima ut nihil jam dicam de ipſo B. Petro, qui cap. 2. Epiſtolæ prioris hunc locum de Chriſto interpretatur. Atque ita hunc locum omnes Patres unanimiter exponere teſtis eſt Sixtus Senenſis in Biblioth. ſua & Thomas comment. in 2. Corinth, 3. & 1 Pet. 2. & Carthuſ. & Lyra & Arias Mont. Pintus comm. in hunc locum & Forrerius, *neque cuiquam dubium eſſe debet*, inquit, *quin lapis hic Chriſtus ſit, ut ex Evangelio & Paulo & Petro apparet*. Et Paulo poſt, *Quarto vocat hunc lapidem fundamentalem. Nam* fundamenti fundati *vel* fundamenti fundamenti, *imum fundamentum deſignat*, id eſt, *ſuper quod totum ædificium conſtruitur*. Illa vero Pinti aſſertio Chaldæum paraphraſten hunc locum exponere de Meſſia, quam ipſam vocem in verſione paraphraſeos idem quoque expreſſit, error eſt, Hæc enim tantum leguntur conſtituo in Sion מֶלֶךְ מֶלֶךְ תַּקִּיף גִּבָּר וְאֵימְתָן id eſt, Regem, regem robuſtum, fortem & terribilem. Hunc Regem, ipſumque adeo lapidem Kimchi ineptiſſime interpretatur Regem Ezechiam. Cordatus R. Salomo Regem MESSIAM intellexit, Non gravabor verba ejus adſcribere הנני יסד. לשון עבר

הוא כמו יסד המלך וכן צריך לפותרו הנני הוא אשר יסד כבר בציון אבן כבר נגזרה גזרה לפני/ והעמדתי מלך המשיח שיהי בציון לאבן בוחן לשון מבצר והחק כמו עופל ובחן וכמו הקימו בחוניו מוסד מוסד/ הראשון

פתח

חנני פתח לפי שהוא דבוק מוסד של מוסד שהוא מוסד גמור יסד Jissad præteritum eſt, ſicuti alibi יסד המלך / ac proinde oportet ita exponere, ego ſum is qui fundavit jam in Sion lapidem. Nunc decretum eſt decretum coram me. Et conſtituam Regem Meſſiam ut ſit in Sion in lapidem בוחן id eſt, munitionis & roboris, quomodo occurrit (Jeſ. 32. 14.) עֹפֶל וָבַחַן / & Jeſ. 23. 13.) הקימו בחוניו / Quod vero ad illud attinet מוסד מוסד / prius eſt pathachatum, quia eſt in regimine, q. d. מוסד של מוסד / id eſt, fundatione abſolutiſſima. Hæc ille. De poſterioribus paululum diverſus abit Kimchi, quoad Grammaticam, Verba ejus הראשון שם והשני פעול והוא דגוש עם ו׳ ופירוש יסוד חזק שביסודות יהיה זה היסוד id eſt prius מוסד nomen eſt; poſterius verbum eſtque dageſſatum cum vau, & ſenſus eſt, fundamentum fundatum id eſt, fundamentum fortiſſimum erit hoc fundamentum.

a) Notat Rainoldus in cenſura librorum Apocryph. lect. xv. p. 169. in Manuſcriptis controverſiis Bellarmini quibus & ille & Witakerus & alii uſi ſunt, antequam publici juris prælo factæ eſſent, dicta præfatione ſimpliciter negatum fuiſſe locum hunc de Chriſto intelligi poſſe, hac ſubjecta ratione, quia ſequitur, ponam lapidem in fundamento fundatum id eſt fundamentum poſt fundamentum, fundamentum ſecundarium. Poſtea vero in excuſo exemplari ſe corexiſſe, atque hæc interſeruiſſe, *Etſi non dubitamus hac præcipue de Chriſto intelligenda eſſe, tamen ad Petrum quoque non inepte referri poſſunt.* At ego ajo, locum iſtum, prout in vulg. legitur, non poſſe ullo modo de Chriſto intelligi. Quæ enim vel probabilis interpretatio dabitur iſtorum, *in fundamento fundatum?*

Verſ. 19. Tantummodo ſola vexatio intellectum dabit auditui.] Hic obſervo in ipſo limine voculam *ſola*, quæ in orginali non extat, à vulgato Interprete additam eſſe, Deſinant ergo Pontificii magnum Lutherum flagellare, quod eandem voculam illuſtrando loco Rom. adhibuerit, ſed ad rem. Hinc illud vulgatum & celebre, *Vexatio dat intellectum*, depromtum eſt. Sententia elegans quidem & vera, ſed quam ex originariis tabulis non facile exſculpſeris וְהָיָה רַק זְוָעָה הָבִין שְׁמוּעָה / *eritque tantummodo commotio* [ad] *intelligendam auditionem* id eſt, rem auditam, prædicationem, quomodo & *ἀκοὴ* in N. T. non ſemel uſurpatur.

Qqqq Scopus

Scopus Prophetæ est, verba D. JOH. TARNOVI ἐξ μακαρί-τε, ruinam denunciat, indocilitatem exprobrat, & sic conclu-dit. Ut tandem intelligatis non esse has minas, fulgura ex pel-vi, aut inania terriculamenta, id tantum restare video, ut ex justo Dei judicio immittatur vobis ex omni parte commotio ut re ipsa edocti, & experientia, optima stultorum Magistra, con-victi intelligatis hoc meum documentum & prædicationem quam toties repetii & inculcavi. Hæc ille, Cui adversari videtur illa generum discrepantia quæ est in vocibus וְהָיָה זְוָעָה qua tamen non deterriti Angli sic verterunt, *eritque vexatio, tantum intellige-re relationem*, id est narrationem. Junius & Trem. *Eritque tan-tummodo commotioni, cum intelligendum proponet documentum.* Para-phrasis illorum quam in Scholiis suis exhibent, ista est, neque tantum gravitate operum Dei commovebimini in exitium vestrum, sed etiam verba quod nunc petulanter ludificamini: denique con-sternabimini, omnib. testimoniis præsentiæ Dei, à quo abhor-rebitis tanquam à judice severissimo. *Hæc ut ita accipiamus facit comparatio versus.* Hæc illi ubi illorum quoque scholia vide & confer cum annotationibus Forerii. Deodatus, *e l' intenderne il grido, non sarà altro che commovimento, & intelligere rumorem nihil a-liud erit quam commotio.* Solent cordati & prudentes viri, ubi au-diverint rumorem adventantis mali salutaria consilia capere. At his præcurrens fama consternationem & commotionem augebit. Panicus incesset eos metus &c. Quid si, *Et tantum intelligere fa-mam erit commotio.* q. d. tantæ vobis evenient calamitates, ut vel ad solum earum narrationem tinnituræ sint aures audientium. Vide R. Salomonem. Genevenses, *Et dés qu' on orra bruit, il n' y aura que remuement, & ex quo audietur rumor, nihil aliud erit quam commotio.* Pergit Jesaias vers. 20. *Nam brevius erat stratum, quam ut protendat se*, (ubi Vulg. male, *ita ut alter decidat*, Ebr. מֵהִשְׂתָּרֵעַ fatentibus Forerio, Aria Montano, Pinto & aliis) *& stragula angusta, quam colliget se [cubans]* Denunciavit ipsis angu-stias diurnas & nocturnas id est, continuas, vers. 19. Hic per ὑστέρωσιν nocturnæ explicantur, vers. 21. diurnæ, utrumque ab exemplo. Qui peractis magnis laboribus, in frigore cubitum se recipit, si lectum habeat & stragulam corpore breviorem, non re-quiescet commode, sed algebit & cruciabitur: Inferne & superne vexabitur. Ita & vos undequaque affligemini, nullaque ex parte vos à fla-

à flagellis Dei tegetis. Kimchi in comm. *Metaphoricus sermo est*, inquit, *sicut homo qui cubat in lecto adeo angusto, ut pedes suos extendere in eo non possit. Et sicut homo, qui inter cubandum obtegit se stragula nimis angusta, adeo ut non possit se tegere aut colligere se sub ea, ita comparatum erit cum Israële. Namque castra Assyriorum diffundent se per universam terram ejus, & amplissimus* ille tractus fiet angustissimus S.S.E. Jes. 8.8. implebuntque extensæ alæ ejus latitudinem terræ tuæ O Immanuel, Nihilque adeo relinquetur ipsis ex universa illa regione præter civitatem Jerusalem, eritque ista urbs nimis angusta, quam ut *omnes se in ea colligere & tegere queant*. Vide etiam Oleastrium & Vatablum. Male itaque & non ex mente Prophetæ citari solet hic locus à Scholasticis ad illustrandum vel confirmandum illud Salvatoris. nemo potest duobus dominis inservire &c. quo sensu eum quoque citat Thomas secundæ qu. 122. Articulo 3. Quid porro? Vers. 21. *Nam sicut in monte Perasim exurget Dominus* &c. *ut faciat factum suum, alienum erit factum ejus: ut operetur opus suum, peregrinum erit opus ejus ab eo*, vulg. *alienum est opus ejus* & postea, *peregrinum est opus ejus.* Plane supplendum hic est verbum substantivum ostendit ordo vocum, Adjectivo substantivum præcedente. Proprium Dei opus est, parcere, misereri, inquiunt, alienum ab eo est & peregrinum ipsi opus punire. Ita Lyra, Forerius, Pintus, Carthus. & alii Hanc expositionem convellit Burgensis in Additionib. ad hunc locum, sed substituit aliam meo Judicio magis alienam. Verba ejus non gravabor adscribere, *ut faciat opus suum, alienum est opus ejus*] *ubi glossa, & est Gregorii, in mundum venit, ut faciat opus suum sc. redimet genus humanum, sed ab ipso alienum est opus ejus. Non enim convenit* Deitati conspui, flagellari, crucifigi. Et notandum quod iste modus exponendi videtur verior quam dicere quod punire non est proprium Deo, sed magis parcere, & misereri. Postea rationes adducit adversus communem sententiam, 1. quod punire peccatores pertineat ad veritatem justitiæ, quæ Deo maxime competit. 2. quod opus puniendi transgressores sit bonum simpliciter, omne autem opus bonum Deo maxime competit. Hæc Burgensis. Oleastrius sic conciliat, si consideres Deum impense misericordem, opus punitionis ab eo alienum est. Proprius tamen si eum contempleris judicem. Quemadmodum opus misericordiæ est illi proprium, si misericor-

dem eum cogites. Si vero judicem, alienum eſt hoc opus *ab eo.* Plura hic additurus eram, niſi Clariſſ. Roſtochienſis Theologus Joh. Tarnovius hunc quoque locum in exercitationibus ſuis erudite tractaſſet pag. 587. editionis ultimæ quæ in octavo, quem lege & non pœnitebit.

CAP. XXIX.

Verſ. 5. 6. 7. 8. Vulgo de hoſtium populi Dei ſubverſione intelliguntur, Et videas hic interpretes ut expoſitionem illam ſemel inſtitutam obtineant, valde æſtuare. Moneo etiam, in annotationibus Hackianis ad verſ. Belgicam, multa hic eſſe à ſcopo Prophetæ immane quantum aliena. Mihi non lubet illud Augeæ ſtabulum (ita voco illam annotationum Belgicarum farraginem) repurgare. Verſantur jam in iſthoc labore viri doctiſſimi quibus ego robur Herculeum animitus precor. Ne ergo verbi D. interpretes in hujus loci explicatione vel applicatione à ſcopo Spiritus S. aberrent, bonum factum, ſi commentarium Forerii Dominicani, Ariæ Montani & Junii σχόλια adeant.

CAP. XXX.

Verſ. 15. Cum converſus ingemueris tunc ſalvaberis; vel, Peccator cum ingemuerit ſalvabitur. Alterutro modo ſæpe à priſcis & novellis citatur hic textus. Vide corpus Canonicum parte 2. Cauſa 26. quæſt. 6. capitulo, *his qui tempore neceſſitatis*, quamvis illic ad marginem, notetur locus Jezech. XVIII. Hincmarum Epiſc. Rhemenſem in opuſculo LV. capitum cap. 48. Locus deſumptus eſt ex verſione LXX. Interpretum, ὅταν ἀποςραφεὶς ςενάξῃς τότε σωθήσῃ. Sententia vera & plena ſolatii, ſi recte adhibeatur & intelligatur. Non tamen eam facile ex Jeſaiæ verbis exſculpſeris. Nam ille ſuo idiomate ita fatur, בְּשׁוּבָה וָנַחַת תִּוָּשֵׁעוּן *in reverſione & requie ſervabimini.* Vulg. non male, *Si revertamini & quieſcatis, ſalvi eritis.* Nihil eſt quod ςεναγμὸν id eſt, gemitum ſignificet. Senſum egregie expreſſit Forerius, *Si ab inſtituto redeatis, neque in Ægyptum proficiſci velitis, ſed hic quieſcatis, erit vobis ſalus.* Pintus, *Si revertamini,* nem-

nempe à voluntate vestra & quiescatis in terra promissionis, non peribitis. Non loquitur de salute animæ aut æterna, sed corporali & temporaria.

Vers. 26. Eritque lux lunæ sicut lux solis &c.] disputant Scholastici, an circa tempus universalis judicii obscuratio solis & lunæ secundum rei veritatem futura sit. Negat * Author supplementi summæ qu. 75. art. 2. Non congruit, inquit, idem esse causam defectus alicujus rei & augmenti: sed veniente Domino lux luminarium augmentabitur, unde Jes. 30. erit lux lunæ sicut lux solis &c. qua de re ex professo agit idem quæst. 95. art. 3. ubi conclusionem suam huic loco potissimum superstruit: Sed 1. de adventu Domini ad universale judicium hic non agitur. 2. Hæc figurate à Propheta dicuntur. Non ignoro quid ad hunc locum disserat B. Hieronymus. Sed ego non Hieronymo sed veritati sacramento dixi, & malo hic clarissimos Pontificios interpretes quam Stridonensem Presbyterum sequi. Pintus, magna erit illo tempore (quo vid. liberabuntur Judæi) lætitia. Tunc enim Israëlitis lux splendidissima fulgebit. Usque adeo erit admirabile gaudium ut cœlestia corpora gaudere & gratulari videantur. Sa, q. d. erit tunc maxima lætitia. Forerius, hæc nihil aliud quam ingentem lætitiam significant, qua fruuntur fideles, cum vident vulnera suorum peccatorum per filium Dei super alligata, cujus typus fuit illa inexpectata lætitia, quàm habuit populus Jerosolymitanus, interfectis Assyriis. Nam sicut obscuritas Solis & Lunæ calamitates & tristia omnia in Scriptura figurate significant, ita & lux Lunæ ac solis multiplicata, lætitiam ac læta omnia notat. Nam & lætitia affectis Sol clarius splendescere videtur, & qui mœrore animi tabescunt, illis omnia obscura apparent. Hæc ille Junius, *q. d. illustrissima erunt & gloriosissima omnia* in restitutione Ecclesiæ: Hyperbole. Non omnino absimilis est locus Horatii: Lucem redde tuæ dux bone patriæ. Instar veris enim vultus ubi tuus affulsit populo gratior it dies Et soles melius nitent. Lubet autem hic in gratiam φιλεβραίων addere interpretationes Ebræorum, Chald. eritque lux Lunæ tanquam lux solis, & lux solis *splendebit trecenties quadragesies ter.* כְּנְהוֹר (Arias, super lucem, ad verbum, *sicut lux septem dierum* quibus facem allucet R. Salomo; שבעתים septem septenarii sicut lux septem dierum. Ecce 49. septenarii ascendunt *ad 343.* Ego hanc subtilitatem non capio. שִׁבְעָתַיִם neque septem, neque duos septenarios, sed vel

* Vide & Magistrum Senten. lib. 4. Distinct. 43. lit. E.

 septies,

septies, vel septuplum aut septempliciter significat. Id clarius est ex hoc loco. Nam quod primo dixit שִׁבְעָתַיִם id postea explicat *sicut lux* (non 14. aut 49. sed) *septem dierum*. Ita 2 Sam. 12. 6. *&* *agnam restituet* אַרְבַּעְתָּיִם / ubi * Pagninus, *bis quadruplicatam*, Arias rectius, *quadruplo*. Idque ex legis præscripto Exod. 22. 1. Eo magis miror Ariam in comment. ad hunc Jesaiæ locum שבעתים id reddere, *bis septies*. Aben-Ezra ad Gen. 4. 15. Omnis qui interfecerit Kajinum, שִׁבְעָתַיִם יֻקָּם / ita commentatur, usque ad septem generationes. Hæc enim dictio non significat bis septem seu quatuordecim, neque trecenta quadraginta tria (respicit, opinor, ad hanc loci Jesaiæ paraphrasin) Cujus sententiæ probatio petitur ex loco Jesaiæ, eritque lux Solis שבעתים / & postea hoc explicat Propheta cum dicit *sicut lux septem dierum*. Kimchi, Multi interpretes explicant hunc locum de futuro. Et sunt qui exponunt ea ita ut sonant. Quod non est probandum. Sunt qui figurate exponunt de magnitudine felicitatis, quæ in diebus Messiæ erit. Et certe erit magna felicitas. Sed recte etiam exponi potest figurate de diebus Jezechiæ ut dicat, eventuram ipsis magnam felicitatem post internecionem castrorum Regis Assur, & ex eo futuram magnam salutem. Et sicuti afflictionem vocat caliginem & tenebras; sicuti dicitur, Sol & Luna obscurabuntur & stellæ contrahent splendorem suum, qui modus loquendi in aliis quoque Scripturæ locis occurrit, ita & salus vocatur lux, S. S. E. Esth. 8. 16. Judæis vero fuit lux & lætitia, Non quod auxerit illis Deus lucem solis & Lunæ; *sed ut dixi per* lucem *intelligitur* salus &c. Et pauculis interjectis de voce שבעתים ita fatur, שבעתים hoc est, illumitiationes magnæ & multæ. & sic, שבעתים vindicatur, id est vindicationibus multis non quatuordecim tantum. כי שבע ושבעה יבא להגדיל החשבון / Numerus enim septenarius usurpatur ad augendum numerum, ut septies cadit *justus & surgit*.

* Is tamen hoc Iesaiæ loco vertit septempliciter.

Vers. 27. Ecce nomen Domini venit de longinquo] Lyra, hic consequenter agitur de dejectione dæmonis citatque authorem hujus sententiæ Alexandrum de Ales, qui fuit maximus Theologus in temporibus suis, inquit. Postea dividit reliquam hanc capitis Particulam in tres partes. I. describitur adventus judicis terribilis impiis. II. delectabilis justis ibi, Cant. erit III. & abjectivus dæmonis, ibi, Et auditam. Antea tamen dixerat, *Sciendum quod* Ebræi & expositores numeri exponunt partem istam ad literam de dejectione Sena-

Senacherib venientis contra Jerusalem cui sententiæ duo dicit adversari. I. quod dicitur hic in principio, ecce nomen Domini venit de longinquo. Ex quo videtur Jesaias loqui de tempore longinquo quod est tempus judicii finalis. II. quod dicitur in fine capitis, præparata est ab heri thophet id est, pœna Gehennalis, secundum quod dicitur ab omnibus expositoribus Hebræis & *Latinis*. Videamus de singulis ordine. Forerius, Nomen interdum pro fama & gloria accipitur apud Ebræos, sicut apud Latinos, ut Deut. 26. Prov. 22. (Cur non addit locum Philipp. 2.10.) Ergo hic nomen Dom. pro Dom. majestate vel Dom. ipso glorioso accipio. Sic a. loqui maluit Propheta, ut adventum illum, quasi fama è longinquo adse delatum significaret. Huc forte respexit Evangelista, cum venturum Dominum cum majestate significaret ad vastandam Jerosolyma. Postea dicit, non minus hæc in Judæos tempore Titi, quam in Assyrios tempore Ezechiæ convenire. In qua me non habebit astipulatorem. Totus enim contextus eo nos ducit, ut statuamus de Assyriorum strage Prophetam vaticinari. Itaque Pintus, nomen D. venit de longinquo, hoc est de Persia & Media. Inde enim venerunt Darius & Cyrus qui Babylonem everterunt. Vel sic, ecce Dominus veniet de cælo ut occidat exercitum *Senacheribi*. Et Oleastrius, Per nomen Domini intellige ejus potentiam & majestatem. ut Jerem. x. 6. Quod vero additur, de longinquo, exaggeratio esse videtur punitionis. Qui enim gravius per cutere vult, elevat flagellum. Potest etiam intelligi, quod venit de longinquo, id est, de cælo quod longe distat à terra. Solet enim Dominus, cum ad punitionem venit, præ se ferre aliunde venire, quemadmodum ab Aquilone &c. Kimch, Nomen Domini quod probro affecerunt Legati regis Assur, ecce illud nomen veniet ad vindictam. Quod autem dicit, è longinquo, ideo dicit, quia Rex Assyriæ putabat Deum quasi longe à se abesse ac proinde non posse nocere. Aben-Ezra, *è longinquo id est, ex cælo ob descensum Angeli.* Qui vid. castra Assyriorum cecidit. Potest ergo commode illud, *è longinquo* exponi, servata interpretatione totius contextus de clade Assyriorum. Et quid facient versu 31. *A voce enim Domini pavebit Assur virga percussus.* Lyræ, Carthusiano aliisque id genus interpretibus nusquam hæret aqua. Assur id est, Diabolus, inquit Lyra, qui hic ad literam intelligitur sub nomine Regis Assur. Sicut supra cap. 14. sub nomine Regis Babel significatur Diabolus ad literam.

Car-

Carthuſ. Aſſur id eſt omnis ſuperbus Dæmon & homo, quibus tunc eveniet quod Scriptura nunc minatur. Etiam ex novellis Sa, Aſſur interpretatur Diabolum. At Oleaſtrius ad verſ. 29. Locus optime poteſt interpretari de Aſſyriis, quia ſequitur, à voce D. conteretur Aſſur. Atque ita quoque interpretatur Pintus & Forerius & Arias Mont. Quod vero inquit vulgatus, *Virga percuſſus*, Ebr. בַּשֵּׁבֶט יַכֶּה *virgâ percutiet*, Jun. melius reddere videtur, *qui ſolebat virga percutere*. Futurum apud Ebræos ſæpe actum ſolitum notat.

Quod ad ſecundum Lyræ argumentum attinet ex ultimo verſu deprompt um, an iis literaliter & proprie de loco damnatorum intelligi poſſit valde dubito. Non jam diſputo, an nomen תֹּפֶת pro quo hic eſt תָּפְתֶּה cum παραγωγῇ literæ ה ſit à * תוף *tympano*, an potius à * יפת unde & מוֹפֵת prodigium, vel, ut Junius ad hunc locum, à פתה quod Chaldæis eſt, dilatatum, amplum eſſe; vel ab eodem פתה/ ita R. Salomo, quia ſeductionis notionem habet, quod omnis, qui ſeducitur à concupiſcentia ſua mala (מתפתה ביצרו) in locum iſtum præceps detur. Illud extra controverſiam pono, Thophet idem eſſe cum valle Hinnom, quæ Ebræis גֵּי הִנֹּם aut גֵּי בֶן־הִנֹּם aut גֵּי בְנֵי הִנֹּם vocatur. Locus celebris eſt à deteſtabili illo, prodigioſo & portentoſo cultu, quo degeneres Ebræi liberos ſuos idolo Moloch uſtulabant, perſonantibus interim dum illi cremabantur ſacrificulorum tympanis, ne videlicet puerulorum fletus & lamenta animos parentum frangerent. Id quod Ebræorum fide pono. At, inquies, Gehennam locum damnatorum quoque ſignificare. Cur non ergo & Thopheth? Reſpondeo, tum reſpectu cruciatuum, quibus miſelli iſti excarnificabantur, tum reſpectu perpetui ignis, qui illic poſtea aſſervatus fuit ad comburenda cadavera & ſordes quas pius Rex Joſias, polluendo loco, eo deportari curavit (2. Reg. 23. 11.) ſequiori ævo vocem Gehenna uſurpari coepiſſe pro loco damnatorum, Kimchius ad Pſ. 27. 13. ut videam bonitatem Domini in terrâ viventium, ita commentatur, ut videam bonitatem ejus in ſeculo venturo. Et hoc eſt quod dicit בארץ חיים / Et quamvis animæ locus non ſit in terra, tamen quia felicitas futuri ſeculi comparatur horto voluptatis ſeu Paradiſo, qui eſt locus terreſtris, ad captum auditorum, adhibita eſt hæc figurata locutio: Eodem plane modo, quo judicium improborum vocatur Gehenna, והוא מקום בארץ סמוך לירושלים והוא מקום נמאס ומשליכים שם הטומאות והנבלות והיה שם אש תמיד לשרוף הטומאות

* Ita Ebræi.
* Ita Forerius.

הטומאות id eſt, erat autem is locus terreſtris juxta urbem Jeruſalem; locus deſpretus, quo projiciebant immunda & cadavera, eratque illic perpetuus ignis ad comburendas immunditias &c. Sed redeamus ex hoc diverticulo in viam. Dixi גיהנם uſurpari pro loco damnatorum, ſed ſequiori ævo. Unde in textu Ebræo nuſpiam eo ſenſu occurrit. At apud Thalmudicos & Thargumiſtas frequens & tralatitium eſt. Atque hinc ad pomœria novi Teſt. tranſlatum eſt. Ut & multa alia, de quibus ſuo loco. An non ergo veriſimile, ſynonymum ejus תֹּפֶת vel תָּפְתֶּה eo ſenſu, à Propheta non fuiſſe uſurpatum? Adhæc, ſi hactenus de temporali exitio eorum qui populum Dei affligebant, ſermocinatus eſt Propheta, quomodo perſuaderi nobis patiemur, hic ex abrupto de Gehennali pœna, diabolo & angelis ejus, ut hic loquitur Lyra, præparata eundum concionari? Licet enim in vulgata ſit, *præparata à Rege*, quod vulgo explicant, à Deo, Lyra tamen notat, & recte, in Ebræo haberi, *Regi præparata*, Regi, inquit, id eſt, dæmoni & angelis ejus, qui dicitur Rex ſuper omnes filios ſuperbiæ. Id vero admodum alienum eſt. Locus enim iſte, qui extat Jobi 41. verſ. ultimo nullo modo de Diabolo exponi poteſt, ut ſuo loco oſtendimus. Probabilius illi ſentiunt, qui per *Regem* ipſum Senacheribum intelligunt, illique infernum præparatum dici aſſerunt. Forerius, cum Jeſaias prævideret Aſſyriorum cladem, quam verſimile eſt in illa valle prope Jeroſolymam contigiſſe, venuſte in nomine Thopheth ludit, dum locum illum jam dudum Regi Aſſyriorum cum ſuis præparatum eſſe dicit. Et paucis interjectis, Hæc tamen non impediunt, inquit, quominus hic damnatorum locum deſcribi dicamus. Parum enim fuit Prophetæ, illos occidendos dicere, niſi in æternum cruciandos cum principe diabolo prædicaret in igne &c. Hunc ergo ſenſum videtur agnoſcere ſecundarium, illum, primarium. Junius in ſcholiis ait exornari hoc verſu proxime præcedens membrum de adverſariorum expugnatione, *cujus formam allegorice deſcribi* aſſerit. Ad vocem autem תָּפְתֶּה quam ille reddit *exitii locum*, ita commentatur, Hic ſingularem adhibet vocem ad notandum ſingulare judicium quo in Regem Babyloniæ erat uſurus Deus. Nam deducitur à nomine Thopheth, qui locus fuit, amplus, (unde nomen habet) ab idololatris celebratus, ut ex Jerem. 7. & 19. conſtat, quemadmodum etiam ante hæc tempora filios ab Achazo Rege in eodem loco exuſtos fuiſſe legimus 2. Chr. 28. 3. Cum itaque

Carthuſ. Aſſur id eſt omnis ſuperbus Dæmon & homo, quibus tunc eveniet quod Scriptura nunc minatur. Etiam ex novellis Sa, Aſſur interpretatur Diabolum. At Oleaſtrius ad verſ. 29. Locus optime poteſt interpretari de Aſſyriis, quia ſequitur, à voce D. conteretur Aſſur. Atque ita quoque interpretatur Pintus & Forerius & Arias Mont. Quod vero inquit vulgatus, *Virga percuſſus*, Ebr. בַּשֵּׁבֶט יַכֶּה *virgâ percutiet*, Jun. melius reddere videtur, *qui ſolebat virga percutere*. Futurum apud Ebræos ſæpe actum ſolitum notat.

Quod ad ſecundum Lyræ argumentum attinet ex ultimo verſu depromptum, an iis literaliter & proprie de loco damnatorum intelligi poſſit valde dubito. Non jam diſputo, an nomen תֹּפֶת pro quo hic eſt תָּפְתֶּה cum παραγωγῇ literæ ה ſit à * תוף *tympano*, an potius à * יפת unde & מוֹפֵת prodigium, vel, ut Junius ad hunc locum, à פתה quod Chaldæis eſt, dilatatum, amplum eſſe; vel ab eodem פתה / ita R. Salomo, quia ſeductionis notionem habet, quod omnis, qui ſeducitur à concupiſcentia ſua mala (מתפתה ביִצרו) in locum iſtum præceps detur. Illud extra controverſiam pono, Thophet idem eſſe cum valle Hinnom, quæ Ebræis גֵּי הִנֹּם aut גֵּי בֶן־הִנֹּם aut גֵּי בְנֵי הִנֹּם vocatur. Locus celebris eſt à deteſtabili illo, prodigioſo & portentoſo cultu, quo degeneres Ebræi liberos ſuos idolo Moloch uſtulabant, perſonantibus interim dum illi cremabantur ſacrificulorum tympanis, ne videlicet puerulorum fletus & lamenta animos parentum frangerent. Id quod Ebræorum fide pono. At, inquies, Gehennam locum damnatorum quoque ſignificare. Cur non ergo & Thopheth? Reſpondeo, tum reſpectu cruciatuum, quibus miſelli iſti excarnificabantur, tum reſpectu perpetui ignis, qui illic poſtea aſſervatus fuit ad comburenda cadavera & ſordes quas pius Rex Joſias, polluendo loco, eo deportari curavit (2. Reg. 23. 11.) ſequiori ævo vocem Gehenna uſurpari cœpiſſe pro loco damnatorum, Kimchius ad Pſ. 27. 13. ut videam bonitatem Domini in terrâ viventium, ita commentatur, ut videam bonitatem ejus in ſeculo venturo. Et hoc eſt quod dicit בארץ היים / Et quamvis animæ locus non ſit in terra, tamen quia felicitas futuri ſeculi comparatur horto voluptatis ſeu Paradiſo, qui eſt locus terreſtris, ad captum auditorum, adhibita eſt hæc figurata locutio: Eodem plane modo, quo judicium improborum vocatur Gehenna, והוא מקום בארץ סמוך לירושלים והוא מקום נמאס ומשליכים שם הטומאות והנבלות והיה שם אש תמיד לשרוף הטומאות

* Ita Ebræi.
* Ita Forerius.

הטומאות id est, erat autem is locus terrestris juxta urbem Jerusalem; locus despretus, quo projiciebant immunda & cadavera, eratque illic perpetuus ignis ad comburendas immunditias &c. Sed redeamus ex hoc diverticulo in viam. Dixi גיהנם usurpari pro loco damnatorum, sed sequiori ævo. Unde in textu Ebræo nuspiam eo sensu occurrit. At apud Thalmudicos & Thargumistas frequens & tralatitium est. Atque hinc ad pomœria novi Test. translatum est. Ut & multa alia, de quibus suo loco. An non ergo verisimile, synonymum ejus תפת vel תָּפְתֶּה eo sensu, à Propheta non fuisse usurpatum? Adhæc, si hactenus de temporali exitio eorum qui populum Dei affligebant, sermocinatus est Propheta, quomodo persuaderi nobis patiemur, hic ex abrupto de Gehennali pœna, diabolo & angelis ejus, ut hic loquitur Lyra, præparata eundum concionari? Licet enim in vulgata sit, *præparata à Rege*, quod vulgo explicant, à Deo, Lyra tamen notat, & recte, in Ebræo haberi, *Regi præparata*, Regi, inquit, id est, dæmoni & angelis ejus, qui dicitur Rex super omnes filios superbiæ. Id vero admodum alienum est. Locus enim iste, qui extat Jobi 41. *vers.* ultimo nullo modo de Diabolo exponi potest, ut suo loco ostendimus. Probabilius illi sentiunt, qui per *Regem* ipsum Senacheribum intelligunt, illique infernum præparatum dici asserunt. Forerius, cum Jesaias prævideret Assyriorum cladem, quam versimile est in illa valle prope Jerosolymam contigisse, venuste in nomine Thopheth ludit, dum locum illum jam dudum Regi Assyriorum cum suis præparatum esse dicit. Et paucis interjectis, Hæc tamen non impediunt, inquit, quominus hic damnatorum locum describi dicamus. Parum enim fuit Prophetæ, illos occidendos dicere, nisi in æternum cruciandos cum principe diabolo prædicaret in igne &c. Hunc ergo sensum videtur agnoscere secundarium, illum, primarium. Junius in scholiis ait exornari hoc versu proxime præcedens membrum de adversariorum expugnatione; *cujus formam allegorice describi* asserit. Ad vocem autem תָּפְתֶּה quam ille reddit *exitii locum*, ita commentatur, Hic singularem adhibet vocem ad notandum singulare judicium quo in Regem Babyloniæ erat usurus Deus. Nam deducitur à nomine Thopheth, qui locus fuit, amplus, (unde nomen habet) ab idololatris celebratus, ut ex Jerem. 7. & 19. constat, quemadmodum etiam ante hæc tempora filios ab Achazo Rege in eodem loco exustos fuisse legimus 2. Chr. 28. 3. Cum itaque

impuriſſima illa ſacrificia palam fierent ad portam Jeruſchalaimorum maxima pompa & apparatu; Propheta illuſtriſſimum Babylonii regis exitium magnificentiſſime efficiendum in oculis Eccleſiæ ipſius nominat conjugata & affini voce, quo etiam ſpectant ſinguli illa deſcriptionis verba ſequentia. Et Paulo poſt, ad vocem *pyra Pergit*, inquit, in allegoria; à comparatione eorum, qui in valle Hinnom comburebantur, adhibitis rebus quæ hic dicuntur ad incendium & *conſlagrationem eorum*. Kimchius idem dicit quod Foreʼ

*Sic & Chaldæus. rius, Thophthe eſt * vallis Hinnom, dicit eam paratam fuiſſe illis ante mortem ipſorum, Propheta enim hoc vaticinatus eſt, antequam veniſſet decretum de illorum ſtrage, ובמות גופם תמות גם כן נפשם ותהיה בגי הנם / & moriente corpore eorum, morietur etiam anima ipſorum eritque in Gehenna. Quem locum produxi firmandis iſtis, quæ in Antibarbari noſtri parte priori diſſeruimus, Kimchium vid. dum animas mori & perire ſubinde dicit, earum tamen διαμονήν non negare. De reſurrectione corporum impiorum alia quæſtio eſt, de qua vide eruditiſſimi Coccei notas ad tractatum Sanhedrin. Aben תפתה שם מקום מטונף סביב ירושלים ושם ישליכו כל דמן ויעלה ממנו עשן Thophthe nomen loci inquinati prope Jeruſalem, quo projiciebatur fimus, unde fumus aſcendebat &c.

CAP. XXXIII.

Verſ. 13. Qui excutit manus ſuas ab omni munere]. Ita Vulg. Locus iſte citatur ex Gregorio in jure canon. parte 2. cauſ. I. qu. 1. cap. ſunt nonnulli. Agitur illic adverſus Simoniacos. Sunt nonnulli, inquit, qui quidem nummorum præmia ex ordinatione non accipiant, & tamen ſacros ordines pro humana gratia vel laude largiuntur &c. Sed Propheta inquit, cum virum juſtum deſcriberet, ait, Beatus qui excutit manus ſuas ab omni munere. Non dixit ſolum, munere, ſed ab omni munere, quia aliud eſt munus ab obſequio, aliud à manu, aliud à lingua. Vide ſequentia. At in Ebræo non comparet illa univerſalis nota Fateor ejus adjectione non corruptum eſſe locum, ſed quia in ea hunc diſcurſum fundat Gregorius, annotandum duxi

CAP.

CAP. XXXVII.

Verſ. 35. Propter David ſervum meum] id eſt, propter promiſſionem Davidi factam, inquit Junius ad 2. Reg. 19. 34. *Quid* ſi, *propter Chriſtum ſervum meum?* Certe Chriſtus vocatur ſervus Dei, e. g. Jeſ. 53. Idem vocatur *David*. Jerem.

Pontificii ad meriti Davidis reſpectum putant, quaſi dicere voluiſſet, propter merita Davidis &c. *Aſpicis* hic defunctorum merita vivis prodeſſe, inquit Pintus. Propter D. ſervum meum id eſt, merito ejus, inquit Carth. Sed rectius illud eſt quod addit, vel, ut impleam promiſſionem illi factam quod darem illi lucernam in Iſrael. In quam ſententiam etiam Arias Mont. Miſeret autem me Oleaſtrii cordati alias interpretis, qui in elucidatione morali hujus capitis, poſtquam de meritis ſanctorum diſſeruiſſet, in hunc modum concludit; *Audiant hoc Lutherani, & ſinant nos ſanctos venerari & orare, etiam mortuos, ob quorum merita Dominus nobis tot bona largitur.*

CAP. XL.

Verſ. 1. Completa eſt malitia ejus, dimiſſa eſt iniquitas ejus: ſuſcepit de manu Domini duplicia pro omnibus peccatis ſuis.] Completam malitiam vulgo exponunt, ac ſi explicaretur per ſequentia, *dimiſſa eſt iniquitas ejus*, cum tamen compleri malitia tunc potius dicatur, quando impleta eſt menſura iniquitatis & malitiæ, id eſt, quando advenit tempus, quo puniri debet malitia, ut loquitur Oleaſtrius. Per duplicia vulgo intelligunt, multa beneficia, magnifica dona, vel duplicia id eſt, gratiam & gloriam; pro omnibus peccatis id eſt, non obſtantibus omnibus peccatis ejus. Vide inter alios Pintum· Alii aliter. Sed omnes ſe torquent, neque ſe expediunt tamen. Ebræa ita habent, *completa eſt* צְבָאָהּ quod vulgatus verterat, *militia ejus*, quæ vox à librariis corrupta eſt in *malitia*, fatentibus Oleaſtrio, Pinto, Sa, Aria Montano, Aliiſque hujus Prophetæ interpretibus, quibus addo & Janſenium in Concord. Evang. pag. mihi 102. Col. 2 Hoc tam evidens eſt, ut negari à nemine poſſit, qui Ebraice legere didicit. Hoc tot præſtantes inter ipſos Pontificios Doctores oſtenderunt. Et tamen *Romani Correctores non Judicarunt corrigendum*

 eſſe,

esse, militia, ut loquitur Lucas Brugensis, in locis insignioribus Rom. Correctionis. Licet vero Sixtus V. mendosam hanc lectionem malitia Ecclesiæ ceu authenticam obtruserit, non potuit tamen multorum Catholicorum ora oppilare, quamvis rem ipsam libere edissertarent. Sed videamus Ebraica, כִּי מָלְאָה צְבָאָהּ כִּי נִרְצָה עֲוֺנָהּ כִּי לָקְחָה מִיַּד יְהוָה כִּפְלַיִם בְּכָל־חַטֹּאתֶיהָ *Loquimini ad cor urbis Jerusalem* (idest; consolamini eam dicire quæ grata ei futura sunt & non nolenti audire, cui phrasi non omnino illa Belgarum absimilis est, *loqui alicui ad os*) Q. prædicate ei, completam esse militiam ejus, * *acceptatam* esse pœnam iniquitatis ejus, accepisse eam è manu Domini duplicia pro *omnibus peccatis suis* τὸ צָבָא non solum exercitum, sed & militiam & tempus militiæ præfinitum significare ad Jobi cap. VII. ostendimus: Hinc alii, *completam esse militiam ejus*, id est, finem tandem impositum esse omnibus molestiis & miseriis, quibus militans V. T. Ecclesia obnoxia fuit. Alii; *præfinitum tempus ejus*, tempus quod Deus O. M. vexationib. & afflictionibus ejus, præfiniverat. Quod ad ultima versus verba attinet; notat Pintus M. Lutherum articulo 36. citare hunc locum, ad probandum, non dari gratiam nisi pro peccatis. Ego verum an falsum sit illud Pinti effatum, in medio relinquo. Vide D. Joh. Tarnovium in Exercit. Biblicis pag. 593. edit. 3. Mantissæ loco adjiciam versionem LXX. Interpretum. *λέλυται αὐτῆς ἡ ἁμαρτία, ὅτι ἐδέξατο ἐν χειρὸς Κυρίου διπλᾶ τὰ ἁμαρτήματα αὐτῆς.* Quæ sic convertit Hieronymus, *solutum est peccatum ejus, quia recepit de manu Domini duplicia peccata sua.* Unde colligit idem Pater, non solvi peccata nostra, nisi de manu Domini receperimus ea. Nec idem est solui peccata atque dimitti. Cui enim dimittuntur, solutione non eget. Cui autem solvuntur, ideo solvuntur, quia purgata *sunt & soluta per pœnas*, Hieron. in comm. Quæ itidem solutione non egent. Primo enim כִּי hic non est causale. 2. non dicitur in originario, duplicia peccata sua, sed in vel pro peccatis. Ejusdem commatis sunt & illa * B. Ambrosii verba, *Quomodo deleantur* peccata, audi dicentem, solutum est peccatum ejus, quia recipit de manu Domini duplicia peccata sua. Non ergo penitus sibi remitti peccatum postulat, sed moderata solutione deleri id est, ut in futurum ejus memoria *deleatur*. Hæc Ambrosius.

* Alii, *exsoluta est iniquit. ejus* Chald. *remissa sunt peccata ejus.*

* In Psal. 37.

CAP.

CAP. XLII. Vers. 1.

Antequam ad hoc caput protollam gradum, libet adscribere verba B. Hieronymi quæ extant in ejus comm. ad superius caput XL. pag. 152. Edit. Basil. *Hebræi asserunt*, inquit, nec hac de re ulla apud illos dubitatio est, spiritum S. lingua sua appellari genere fœminino id est, רוח קדשה· Et Paulo post, Ebræi illud Ps. 122. sicut oculi ancillæ in manibus dominæ suæ, animam interpretantur ancillam; & dominam Spiritum S. Sed & in Evangelio, quod juxta Ebræos scriptum Nazaræi lectitant, Dominus loquitur, modo me tulit mater mea Spirit. Sanct. Nemo autem hac in parte scandalizetur, quod dicatur apud Ebræos Spiritus genere fœminino, cum nostra lingua appelletur genere mascul. & Græco sermone, neutro. In divinitate enim nullus est sexus. Et ideo in tribus principalibus linguis, quibus titulis dominicæ passionis scriptus est tribus generib. appellatur ut sciamus nullius esse generis quod diversum est. Hæc Hieronymus. Quæ non ita accipiet Lector, quasi רוּחַ semper fœmininum esset, quomodo Spiritus Latinis Mascul. & πνεῦμα Græcis neutrum est. Namque non solum cum ventum, sed & cum Spiritum significat communis generis est Jes. 32. 15. עַד יֵעָרֶה.. עָלֵינוּ רוּחַ מִמָּרוֹם donec effundatur super nos Spiritus ex alto. Nunc ad cap. XLII. accingamur. Vers. 1. LXX. hoc modo transtulere. *Ἰακὼβ ὁ παῖς μου ἀντιλήψομαι αὐτοῦ Ἰσραὴλ ὁ ἐκλεκτός μου, προσεδέξατο αὐτὸν ἡ ψυχή μου*: Jacob puer vel servus meus assumam eum: Israel electus meus, suscepit eum *anima mea*. Citatio Matthæi cap. XII. non sinit nos dubitare quin sint verba Patris de unigenito suo filio, Redemptore nostro, Jesu Cristo. Quid ergo sibi volunt illa *Jacob* & *Israel?* Audi Augustinum de civit. Dei XX. 30. Loquitur de Christo sub nomine Jacob & Israel, de cujus semine corpus *accepit*. Et Paulo post, In Ebræo non legitur Jacob & Israel. Sed quod ibi legitur servus meus, nimirum LXX. Interpretes volentes admonere quatenus id accipiendum sit, quia sc. propter formam servi dictum est, in qua se Altissimum humillimum præbuit, ipsius hominis nomen ad eum significandum posuerunt; de cujus genere eadem forma *suscepta est*. Hæc B. Augustinus, argute & subtiliter: Sed quanto satius fuisset, in eo subsistere, voces illas ab Ebræo textu abesse, & ex aliis locis, ubi eæ cum Jacob & Israel simul le-

 gun-

guntur, (e.gr. 44.1.) ab imperita manu infartas esse. Eusebius Demonstrat. Evang. IX. pag. mihi. 281. postquam contulisset textum Græcum Jesaiæ & Matthæi, sic inquit, τηρεῖ δὲ ἐπιμελῶς τινα τρόπον ὁ Ματθαῖος εἰπὼν, ἰδοὺ ὁ παῖς μου, ὃν ἡρέτισα, ὁ ἀγαπητός μου, ἐν ᾧ εὐδόκησεν ἡ ψυχή μου. οὔτε τοῦ Ἰακὼβ, οὔτε τοῦ Ἰσραὴλ, ἐμνήσθη, οὐ γὰρ εἶπεν, Ἰακὼβ ὁ παῖς μου, Ἰσραὴλ, ὁ ἐκλεκτός μου, ἀορίστως δὲ ἐξήνεγκεν εἰπὼν, ἰδοὺ ὁ παῖς μου, καὶ ὁ ἀγαπητός μου. Ὅθεν, ὡς μηδὲ ἐν τῷ ἑβραϊκῷ τῆς προφητείας κειμένης, παρὰ μὲν τοῖς ἑβδομήκοντα ὠβέλισται τὸ τοῦ Ἰακὼβ καὶ τὸ τοῦ Ἰσραὴλ ὄνομα. Καὶ παρὰ τοῖς λοιποῖς δὲ ἑρμηνευταῖς παρασεσιώπηται, ἐπεὶ μηδ᾽ ἐν τῷ ἑβραϊκῷ φέρεται. ἔνθεν εἰκότως οὐδὲ παρὰ τῷ εὐαγγελιστῇ εἴρηται ἑβραίῳ ὄντι, καὶ ἀκολούθως τῇ ἑβραίων γραφῇ τὴν προφητείαν ἐκθεμένῳ. Porro in voce *suscipiam*, quos non ludos dedere prisci Interpretes? Lyra, suscipiam eum, quia humanitas Christi assumpta est in unitatem suppositi divini. Per hoc enim quod dicitur, suscipiam eum, non est intelligendum quod pater naturam humanam assumserit, quia solus filius est humanatus, sed hanc assumptionem tota Trinitas *fecit*. Eadem interpretatio probavit se Dionysio Carthusiano, qui & illam præmisit, suscipiam eum id est, omnia opera ejus & preces acceptas *habebo*. At nec hæc nec illam admittit vel vox Ebræa אֶתְמָךְ / vel Græca ἀντιλήψομαι, unde Pagn. *innitar ei*. q. d. apprehendam eum ut illi innitar, sicuti Rex fideli & dilecto ministro, Kimchi, דרך משל כמו המלך הנשען בעבדו הנאמן לו / Metaphorica locutio, instar Regis qui innititur *servo suo fideli*. Alii *sustento eum*, vel fulcio eum. Coronidis loco addam Chaldæam paraphrasin, הָא עַבְדִּי מְשִׁיחָא אֲקָרְבִנֵּהּ בְּחִירִי דְאִתְרְעִי בֵּהּ מֵימְרִי Ecce servus meus Messias, electus meus in quo complacuit sibi ὁ λόγος μου. Qui locus evidenter ostendit per מֵימְרָא דַיְיָ id est, λόγον κυρίου, non semper intelligi Christum, sed sæpe περίφρασιν Dei esse, qualis in Ebraismo, anima Dei vel hominis pro ipso Deo vel homine. Sic quod Gen. VIII. 21. dicit Moses, Et dixit Dominus in corde suo, Oncelos reddidit, *in sermone suo*, בְּמֵימְרֵהּ in sermone suo, quod Hellenistæ dicerent, πρὸς ἑαυτὸν, ut hic Symmachus & Joh. VII. 35. εἶπον οὖν Ἰουδαῖοι πρὸς ἑαυτοὺς vel πρὸς τὴν καρδίαν αὐτοῦ, ut Theodot. vel ἐν τῇ διανοίᾳ. Huc citat & Drusius ex Thargum Jonathanis locum. Num. XV. 32. *Surrexit vir è domo Joseph, dixitque* בְּמֵימְרֵהּ / *ibo, evellam ligna* &c. Et Ecclesiastis 1. 1. dixit in sermone suo. Et Ruth 3. 8. *quomodo fecit Phaltiel, filius* Lais, qui fixit gladium בֵּין מֵימְרֵהּ וּבֵין מִיכַל בַּת שָׁאוּל

שאול inter sermonem suum & inter *Michal filiam Saulis.* Sed quid fiet loco Jes. 48. 16 ubi Christus ita loquitur. Dominus Deus misit me וְרוּחוֹ / Chald. וּמֵימְרֵהּ ?

CAP. XLIII.

Vers. 20. Quemadmodum ex Psalmo 92. 13, Phœnicem fabulosam avem, ita ex hoc loco, prout is à Lxx. versus est, Sirenas, fabulosa monstra nonnulli probare fategerunt. Ita enim habet Græcus textus, *εὐλογήσει με τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ, σειρῆνες καὶ θυγατέρες στρουθῶν:* id est, *Benedicent mihi bestiæ agri, Sirenes & filiæ Struthionum*, Sed notandum bene, Ebræa aliter sonare, *Glorificabit*, me bestia agri, תַּנִּים וּבְנוֹת יַעֲנָה id est, dracones & filiæ ululæ. Hieronymus, Pro Draconibus, quos solus Theodotio, ut in Ebraico scriptum est, appellavit תנים (*θεννιμ*) reliqui Sirenas interpretati sunt, animalia portentosa, quæ dulci carmine & mortifero navigantes Scyllæis canibus lacerandos præcipitabant. Hocque significat, quod voluptati prius & luxuriæ dediti ad servitutem Domini convertantur. Licet melius sit Dracones intelligi quia junguntur & Struthiones, ut quia semel de bestiis solitudinis loquebatur, hæc animantia poneret, quæ deserto familiaria sunt. Ad vers. 4. notat Cl. Tarnovius in exercit. Bibl. p. 595. Edit. 3. cum à nonnullis sic intellectum, quasi Deus promitteret mundo filium suum, *ego dilexi te & dabo hominem pro te.* Sed τὸ אָדָם illic * collective positum esse, & antecedens versus & quæ hoc versu 4. sequuntur וּלְאֻמִּים תַּחַת נַפְשֶׁךָ / *& nationes pro anima tua*, evincunt. Vide ad vers. 3. Jun. scholia, & observa vers. 4. melius à Piscat. & Vulgato redditum, dilexi te, & dedi homines, (alios, de quibus vers. 3.) pro te & nationes (prædictas) *pro anima tua*, id est, loco animæ tuæ, quam à Junio, *subjeci homines tibi & nationes desiderio tuo.* Ebræa clara sunt וְאֶתֵּן אָדָם תַּחְתֶּיךָ וּלְאֻמִּים תַּחַת נַפְשֶׁךָ.

* Sic & in N. T. cum Christus vocatur υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου.

CAP. XLV.

Vers. 1. Hæc dicit Dominus Christo meo Cyro &c.] Ebr. לִמְשִׁיחוֹ לְכוֹרֶשׁ *uncto suo Cyro* Lxx. τῷ χριστῷ μου κύρῳ, Hieron. *Scio in hoc capitulo non solum Latinorum sed & Græcorum plurimos vehementer errare, existimantium scriptum esse.* Sic dicit Dominus Christo, meo Domi-

Gen. 19. Domino, intelligatur juxta illud, Pluit Dominus à Domino, &
Pſ. 110. Dixit Dominus Domino meo. Neque enim κύριος, quod Dominum ſonat, ſed Κύρω dicitur, qui Ebraice appellatur Chores, Regi *Perſarum* &c. Et Paulo poſt ad verſ. 4. *aſſimilavi te & non cognoviſti me*, ita inquit, non cognoviſti me id eſt, idola coluiſti, non Deum. In quo loco inquit, non ſatis mirari queo quæ ſit ſtultitia, legentium, ut hæc ad Chriſtum *referant*. Sed ad hoc reſpondent alii, ea quæ de Cyro per modum laudis dicuntur de Chriſto poſſe exponi ut antitypo, reliqua ſoli Cyro relinquenda eſſe. Ego opinor nullum hodie tam fatuellum repertum iri, qui hunc locum literaliter & primario de Chriſto interpretari auſit: At qui cum ſcholaſticis eum de Cyro ut typo, Chriſto, ut Antitypo interpretentur, puto eſſe plurimos. Sed quæ hæc ingeniorum luxuries eſt, ex quolibet homine typum Chriſti fabricari? Accommodatio fiat horum & ſimilium locorum ad Chriſtum, ita tamen ut literali ſenſui ſua ſemper conſtet authoritas, ea cautione, ne ex Scriptura fiat cereus naſus: Ne typi obtrudantur quos non expreſſe in Sacris literis vel eodem vel alio loco Spiritus S. indicavit. Vide quæ hac de re diximus Antibarb. noſtri, libro 1. errore generali 7. pag. 168. & confer cum illis Apologiam Cl. Joh. Tarnovii pag. 236. & ſeq. exercit. Biblic. Edit. ultimæ. Inter ſenſum literalem alicujus loci Biblici & ejus accommodationes ſemper diſtingue, inquit, ex quo hæc accurate mihi declaravit meus Patruus præceptor meus venerandus (Rev. Theologum D. Paulum Tarnovium intelligit) qui mihi jam egregium ad hanc rem locum ſuppeditavit ex Luthero, Tomo 2. in Gen. cap. 15. p. 58. Et Paulo poſt ad loca ſibi ab adverſario objecta, Joh. 3. de Serpente æneo Joh. 6. de Manna, Matth. 12. de Jona, 1. Cor. 9. 9. de bove triturante, 2. Cor. 3. de velamine Moſis Gal. 4. de Sara & Hagar, ita reſpondet in pleriſque ſimilitudines tantum reperiri, quas licet ex omnibus rebus ſumere, dum modo id fiat bono, neque ſtatim pro typo ſacro habeatur, quod ſimilitudinem aliquam præbere poteſt & elegantem comparationem, Verbo, Non ſtatim typus eſt, ubi poteſt inſtitui comparatio. Sed ad rem. Audio illud objici ex verſ. 4. *aſſimilavi te* unde & Baronius in apparatu probat Cyrum typum Chriſti fuiſſe. Nec abnuere videtur Hieron. quando in Comm. ſic infit, *vocavi te nomine tuo — ne putareris eſſe ille Chriſtus, cui aſſimilatus es, & in cujus typum & imaginem præceſſiſti.* Et Sa, Aſſimilavi ſc. Paſtori, vel

q. d.

q. d. feci ut esses figura & similitudo Christi. Sed judicem adeamus, textum originarium. Is nobis exhibet vocem אֲכַנְּךָ / id est, *cognominavi te*, interpretibus Pagn. Aria. M. Oleastr. Forerio, & agnoscente ipso SA. Quamvis illi quoque qui vulgatam interpretationem retinuere, alias interpretationes attulerint, quas videre est apud Lyram, Carthus. Pintum & alios. Lubet audire Pintum, assimilavi te nonnullis servis meis, quos priusquam nascerentur, nominavi. Vel assimilavi te id est, cognominavi te. Nam non solum vocavi te Cyrum, sed etiam Regem (Messiam meum, Oleastr.) antequam editus esses in lucem. Junius *τὸ cognominare* sic explicat ut sit pressior *ἐξήγησις* antecedentis, *vocavi te de nomine tuo*, *proprium* illi nomen, teste Herodoto & Justino, fuit Spaco id est, canis, Medorum lingua, à * cane quæ expositum infantem lactaverat. Coresch vero cognomen fuit honorificum, à Persib. inditum, quod sonat Dominum. Nam eadem quoque ratione Coresch apud Persas est Solis, *quem colunt*, *epitheton*. Hæc Junius. Quibus non omnino respondent illa quæ Arias Mont. ad calcem cap. XLIV. commentatus est Notet autem hic lector, Junium & Trem. cum ubique fere Ebræum propriorum nominum sonum retinuerint, hic tamen non *Coresch.*, sed *Cyrus* reddidisse, cujus vocis Vocales Ebraicæ consonæ etiam admittunt כּוֹרֶשׁ Κῦρος & ad Græcum *κυρος* proprius accedunt.

* Herodotus lib. 1. ait nutricem ejus Spaco id est, Canem dictam, atque inde sparsum in vulgus, Cyrum à cane educatum fuisse.

Vers. 8. Rorate cœli desuper & nubes pluant justum: aperiatur terra & germinet salvatorem. Et justitia oriatur simul. Ego DOMINUS creavi eum] Hæc verba ab erudito & pio Doctore aliquo modo accommodari posse ad Christum non ibo inficias, literaliter & primario de Christo vel extra typum vel sub typo dicta esse, non video qui probari possit. Tres modi sunt, quibus probari possit, aliquem scripturæ locum ad Christum pertinere. 1. authoritas N. Testamenti. 2. Excellentia attributorum. 3. Analogia & nexus necessarius typi & Antitypi id est, Christi Hic vero eorum nullum video. Quin contra sicuti de solo Cyro cœpit loqui, de eodem nunc vaticinium continuat. Et sicuti in superiorib. illud versus quarti, *& non cognovisti me*, nullo modo Christo applicari poterat, ita & hic nonnulla sunt quæ Salvatori, non nisi cum summa violentia tribui possunt. Videamus singula.

Rorate cœli desuper &c] Sunt qui putant esse verba Prophetæ qui postquam liberationem Judaicæ captivitatis prædixisset, &

 nomi-

nominatim designasset liberatorem, subito in has voces eruperit, quibus exprimit vota eorum qui in captivitate tot annis detenti magno desiderio & liberationem & florentem Ecclesiæ & Reip. statum quasi è cœlo delapsurum expectabant. Sed verba hujus versus ultima, ego creavi eum, ostendunt, esse verba Dei, quibus

Deod. cœlo & terræ quasi imperet, ut cooperentur & ut sic dicam, omnes vires suas intendant ad procurandam populi liberationem.

Pisc. Quod Deus cœlo & terræ hic imperat, id promittit populo suo, fore vid. ut gaudio ex captivitate soluta abunde perfundantur & saturentur.

Jun. Provocat, inquit Jun. res creatas omnes ad testificandum & prædicandum salutare justumque Dei opus & quibuscunque modis poterunt, ministandum ei, quæ omnia enuntiantur *allegorice*. Kimchi אמר זה על דרך משל על התשועה שתבא לישראל כאלו מלאכי שמים באים לעזרתם וכן יושבי הארץ hoc est, dicit hæc figurate de salute quæ Israelitis eventura esset, quasi angeli jubeantur venire in auxilium ipsorum, atque itidem habitatores *terræ*. Hieron. Quidam putant hæc hærere superioribus quæ dicuntur, & Cyro laxante captivos, cœlum terramque lætari μετωνυμικῶς, pro eo, quod est illos qui in cælo *morantur & terra*. Quicquid sit, Loquitur de Rege Coresch, eum venturum & liberaturum populum Israel prædicit, inquit B. Lutherus in nota marginali. Et in Comm. Nos scimus agi in hoc capite de promissa liberatione per Cyrum.

Nubes pluant justum] An hoc elogium competit Gentili Cyro, inquies? An is de cœlo descendit? An justi nomen meretur? Vis ergo Christum hic intelligi per nubes, vel angelos cum Dion. vel Apost. Vide Carthus. Sed Resp. 1. esse prosopopoïam & allegorice hæc enuntiari. Neq; enim nubes ipsum quoque Christum pluisse vere dixeris. 2. In Ebr. non esse *justum*, sed *justitiam*. וּשְׁחָקִים יִזְּלוּ צֶדֶק *& nubes* (alii æther, vel cœli, vide Piscatoris scholia Latina ad Ps. 18.) *fluant justitia*, LXX. καὶ αἱ νεφέλαι ῥανάτωσαν δικαιοσύνην. Lutherus, und die Wolcken regnen de gerechtigkeyt. Per *justitiam* intelligit effecta benignitatis suæ (certe צדק sæpe pro benignitate poni non eget probatione) & gratiæ. Aut liberationem hanc vocat justitiam id est, opus justitiæ, quia eam promiserat.

Aperiatur terra & germinet salvatorem] vere dixit B. Lutherus in Comm. *celebrem esse hunc locum in Ecclesia Papistarum & illustre argumentum ignorantiæ, quod ad B. Virginem eum accommodarunt*. Audiamus non Lyram, non Carthusianum, aut ex veteribus scho-

lasticis

lasticis aliquem, sed Pintum Jesuitam, Terra illa sanctissima Maria semper-virgo aperiatur aratro Spiritus Sancti. Consentiat & dicat Gabrieli angelo, ecce ancilla Domini, fiat mihi secundum verbum tuum & sic *germinet salvatorem*. Postea subjungit multa de unicorni, congregari multos venatores ad unicornem capiendum qui eum clamoribus obtundunt, at capi non posse, nisi virgo quædam pulchra sedeat in Campo, ad quam unicornis veniat in cujus sinu quiescat & ita capiatur. Unicorni Christum comparat, Juxta illud inquit, quod dicitur in Psalmis (in margine notatur Ps. 28. nobis 29.) *& delectus quemadmodum filius unicornu.* Sed nihil tale in textu est. Ut ut B. August. locum illum de Christo interpretatus sit. Laudat illic divinus vates Creatorem suum à tribus potissimum effectis, inter quæ principem locum tenet tonitru, quo de agit à versu. 3. usque ad 10. *Vox Domini faciat ut exiliant* (cedri Libani) *sicut vitulus:* facit ut exiliant *Libanus, Sirjon, ut pullus unicornium.* Schirjon nomen montis est Libano contigui, qui Hermon & Senir dicitur, Deut. III. 8. 9. Neque ullo modo per *dilectum* reddi potest & ad Christum referri. Pergit Pintus, Venatores fuerunt viri illi illustres V. T. qui ad eum clamabant ut veniret. Quemadmodum facit hoc in loco Jesaias. At non sat erat eos vociferari, sed ventura erat pulchra illa virgo sanctissima Maria humani generis reparatrix, in cujus utero filius Dei summus ille unicornis reclinaretur. Hæc est terra illa sacratissima, de qua dicitur in Psalmis, Terra nostra dabit fructum suum. Et de qua in hoc loco dicit Jesaias aperiatur terra & germinet salvatorem. Hæc Jesuita. Ubi multa male-sana. Nam quod ad unicornem attinet, quam vanum sit totum illud commentum, diximus, ad Deut. XXXIII. 17. Hausit nonnulla ex Carthusiano, quem nunc etiam audire juvat, aperiatur terra id est, virgo beata S. Maria, de qua dictum est, in die illo erit fructus terræ sublimis. Atque in Ps. 83. terra nostra dabit fructum suum. Tunc autem aperta est terra hęc quando hæc virgo perelecta consensum præbens dixit ad Angelum, fiat mihi secundum verbum tuum. Tunc enim beatissimus & castissimus venter ejus clausus & intactus manens homini apertus est Deo, quem intra se comcepit, & nostri corporis cinctorio induit. Et germinet Salvatorem vid. Christum, quem S. Maria sine dolore genuit, sicuti eum sine carnali voluntate *concepit.* Omnes quoq; futilitatis numeros hic implebit Oleastrius cordatus alias Interpres, *Expende*, inquit,

quod non dicit pluite, *sed*, stillate cœli *ut ostendat quam latenter*, *Christus in mundum venerit*, *juxta illud Psalmi* (72. 6.) *descendet velut pluvia in vellus, & ut stillicidia stillantia super terram. Possemus etiam terram intelligere corpus Christi terrenum* (confer cum his quæ prima parte Anti-barbari nostri ad Ps. XCIX. 15. quæ de scabello pedum Domini commentati sumus) quod in passione innumerabilibus plagis à Judæis & Gentib. apertum est, juxta illud Psal. 129. 3. Supra dorsum meum araverunt peccatores &c. Sed quomodo corpus Salvatoris germinavit Salvatorem? Audi quomodo se expediat, Terra corporis Christi vomere spinarum, clavorum, verberum & crucis arata justitiam & salutem nostram abunde produxit, ex cujus apertionibus salus hominum *germinavit*. Vides non potuisse Oleastrium hanc interpretationem obtinere nisi recederet à textu vulgato & ad originalem recurreret. Sic enim ille habet תִּפְתַּח אֶרֶץ וְיִפְרוּ יֶשַׁע וּצְדָקָה תַצְמִיחַ יַחַד id est, *aperiatur terra & fructificent salutem & justitia efflorescat simul.* Jun. *&* [*terrestria*] *edant salutem, & j. effl. simul* Piscator, *aperiat se terra & progerminent salus & justitia: ea* (sc. terra) *germinare faciat* (eas) *simul.* Hanc interpretationem hausit ex Kimchio, qui eam alteri præfert, non obstante accentu Rebiang, qui in יֶשַׁע. Credo ne τὸ יִפְרוּ transitive & תַצְמִיחַ intransitive, ut Junius, exponeret, Junium secuti sunt Angli, nisi quod plurale יִפְרוּ retulisse mihi videntur ad cœlum & terram, *aperiat se terra, & producant* (cœlum & terra) *salutem, simul efflorescat justitia.* Nec diversus abit B. Lutherus, nisi in vocula יִפְרוּ / quam reddit ac si esset singulare תַּפְרֶה / die erde thue sich auff / und bringe heil / und gerechtigkeit wachse mit zu / Omnes conveniunt in abstractis. Etiam LXX. *ἀνατειλάτω ἡ γῆ καὶ βλαστησάτω ἔλεος.* vel ut alii, *βλαστησάτω ἡ γῆ, καὶ ἀνατειλάτω ἔλεος, καὶ δικαιοσύνην βλαστησάτω ἅμα.* Et dicat mihi aliquis, quæ necessitas Vulgatam impulerit abstracta ista in concreto demutandi. Ineptus essem si insisterer in vaticiniis de Christo & extra ea, abstracta sæpe pro concretis posita. Sed ubi gravis causa non subest, relinquenda suo loco abstracta esse erudite monet & docet Cl. Joh. Tarnovius p. 246. Excercit. Bibl. edit. in 8. Eum nunc porro vide, ut & Franzium de recta Interp. Scripturæ pag. 1340. Prolixiora enim illa sunt quam ut illa huc trans-ferre libeat.

Vers. 14. Tantum in te est Deus & non est absque te Deus. 15. vere tu es Deus absconditus Deus Israel Salvator.] Hic de-

demum insurgunt animosius & Spiritus resumunt quidam Interpretes, putantque jam confectum esse superiora non posse de Cyro intelligi, sed de Christo necessario exponenda esse. Putant enim hæc quæ cum superioribus continentur non posse ullo modo Cyro applicari. Affirmant hoc confidentius, quia præeuntem hic habent Hieronymum, verba non pigrabor adscribere. Sic ergo ille p. mihi 170. Col. 1. Sed hoc quod sequitur, vere tu es Deus absconditus, Deus Israel Salvator, quomodo possit Cyri personæ convenire non intelligo. Et Paulo post, fac enim esse in Cyro Deum & non esse alium præter eum qui sit in Cyro Deus, quomodo Cyri personæ dici convenit, vere tu es Deus absconditus &c, Ergo Deus in quo est Deus, Dominus noster Jesus Christus rectius intelligitur, & verius, qui in Evangelio loquitur, * ego & pater unum sumus. Qui Deus appellatur absconditus, propter assumpti corporis sacramentum, & Deus Israel salvator, quod est JESUS. Et columna 2. Paulo commotior, Ebræi stulta contentione, inquit, nitantur asserere, usque ad eum locum ubi legitur, tantum in te est Deus, & non est absque te Deus vel ad Jerusalem vel ad Cyrum dici. Hoc autem quod sequitur, vere tu es Deus absconditus, subito ad omnipotentem Deum fieri, cum etiam stultis perspicuum sit; unum esse *contextum sermonis*. Bellarminus in controversia de Christo, asserendæ ejus Deitati hinc argumentum petit, sed ficulneum ac proinde jà *Socino nullo negotio submotum. Ostendit enim vers. 14. neque ad Cyrum, neque ad Christum, sed ad Sionem seu Jerusalem vel Ecclesiam pertinere, versu vero 15. esse apostrophen ad Deum. Vtinam vero infaustus ille Faustus nullibi periculosius errasset! Quod enim de versu 14. asserit, verissimum est. Omnia enim affixa, quæ versu isto occurrunt fœminina sunt כה אמר יהוה יגיע מצרים וסחר כוש וסבאים אנשי מדה עליך יעבורו ולך יהיו אחריך ילכו בזקים יעברו ואליך ישתחוו אליך יתפללו אך בך אל ואין עוד אפס אלהים *Sic inquit* DOMINVS: *Labor Ægypti* (id est, divitiæ Ægyptiorum labore partæ) *& merx Chusæorum & Sabæorum, virorum mensura* magnæ (id est, procerorum) *ad te* (o Jerusalem, Ecclesia, o popule mi) *transibunt: tua erunt, post te ibunt* (te sequentur, se tibi adjungent) *in compedibus transibunt, tibique incurvabunt se, te deprecabuntur*, dicentes. *Tantum in te est Deus. & nullus est præterea, nusquam præterea Deus.* Deodatus o Ecclesia mea, non tantum liberaberis ex captivitate Babyloni-

* Alii huc citant illud Coloss. 11. 2. in quo habitat. Deitatis plenitudo corporaliter. Vide Ariam Mont. in Comm. Et Joh. 14. *Ego in patre, et pater in me.* Pintus.

* Vide eum apud Rev. D. Paulum Tarnovium libro de SS. Trinitate p. 283.

lonica, sed & tempore Messiæ subjicies Jobi spiritualiter maximas & opulentissimas nationes adducesque eas per Evangelii prædicationem ad fidei obedientiam. Jes. xi. 14. Junius, Hic Deus ostendit consilium, se non alium in finem ista (superius dicta) effecturum esse, quam ut promoveat hoc pacto & instauret regnum suum tempore suo per Christum, qui fundamentum & finis est omnium prophetiarum. Forerius Dominicanus, *Dicit in fidem* Israelitarum idest, electorum ex Israel transituros Ægyptios, Æthiopes &c. Ad te transibunt, deserentes suam religionem & tuæ fidei adhærentes. Vincti manicis, designat omnimodam subjectionem, quod indicant verba sequentia incurvationis, supplicationis quod autem subjectio illa non violenta sed ex agnitione veræ fidei oritura esset, figurateque accipienda hæc sint & non de corporali servitute, confirmant *quæ sequuntur*, tantum in te est Deus, *q. d. vos soli estis*, *qui verum* Deum colitis, O Vos felices, inter quos *Deus in habitat.* & paucis interjectis, vides ut sanctitas Apostolorum gentes ad fidem pertrahebat? Merito profecto nobis adscribuntur gentium infidelitas & blasphemiæ. Nam si in Christianis eam à peccatis libertatem & affectibus purgatas mentes conspicerent barbari, manus eorum nullæ sic manicæ, pedes nulla sic vincula constringerent, *Exclamarentque*, Vere in vobis est Deus, Et non est absque te Deus *& non amplius, nisi Deus*, sic sonant Ebræa id est, & non amplius alius Deus quærendus, *nisi is Deus qui in te est.* Et rursus, *Hæc Israeli* dicta interpretati sumus, neque præter morem Scriprura, nam quod Israeli supplicarent & ipsum deprecarentur gentes, non uno tantum *loco habes.* Hæc Forerius. *Inspice hac loca*, inquit * Joh. Tarnovius, Ps. LXXVI. 2. 3 XLVI. 5. 6. XLVIII. 2. 3. 4. 9. LXVIII. ult. CXLVII. 19. 20. Jes. XXXI. 9. Ps. CXXXII. 13. 14. CXXXV. 21. *& poteris explicare illud*, Deus est in te O Israel. Cum vero vers. xv. dicat אָכֵן אַתָּה in Masc. genere, quis jam dubitabit, hic apostrophen esse vel Ecclesiæ vel Prophetæ ad Deum. Sed illam generis diversitatem nec ex Latina nec Græca versione odorari potuit ullus Interpres. Ne B. Hieronymus quidem, ex Ebræo textu qui ejus ævo nec dum puncta adscripta habebat, eam observare potuit. Omnia enim istà affixa pronomina sine punctis vocalibus scripta ad utrumque genus indifferentia sunt. Sed lubet hic audire Svaviludium Pintum ad illud, *vere tu es Deus absconditus In hostia consecrata* inquit, *vere est Deus absconditus.*

Tu

• Vide & Jes. 49. 23. & Lx.

• Exerc. Biblic. p. 598. Edit. ultimæ.

Tu es sub accidentibus absconditus, & invisibilis visibiliter à nobis sumeris aliena specie occultatus. Et ita sumptus peccata deles &c. — Et quoniam Deus est in hoc sacramento occultatus, ait Jesaias hoc in loco, Tu vere es Deus *absconditus*. Miseret me tui Pinte, Miseret me hujus peregrinæ tuæ Theologiæ, quam Doctores nostri ab ima stirpe jam pridem convulsêre. Quid hic sit מִסְתַּתֵּר id est, *abscondens te*, non potest illi absconditum esse, qui Ps. x. legerit, quid absistis in longinquo & abscondis te תַּעְלִים. Deut. 22. 2. non abscondes te ab eo הִתְעַלֵּם / Hæc enim synonyma sunt. Licet aliquando ad tempus aliquod te videaris abscondere & relinquere populum tuum, tamen es & manes Deus ejus, & præfinito tempore in auxilium ejus præsto eris Quamvis Junius Paulo altius hic penetret, Cujus scholia, quia prolixiora & omnium manibus teruntur, non adscribo. Prius interpretationis ejus membrum de abscondito multis sæculis apud gentes divino mysterio invenies in comm. Aben-Ezræ : Posterius de visibilitate Dei non adumbrantis se imaginibus aut speciem essentiæ suæ communicantis in Scholiis Davidis Kimchii.

CAP. XLVI.

Vers. 3. Audite me domus Jacob — qui portamini à meo utero, qui gestamini à mea vulva] Ita Vulg. qui B. Lutherum hic quoque in avia traxit, **die gy van my inden Lyve gedragen wordt/ ende my inder Moeder legget.** Immane quantum hic se torserunt interpretes, & mirabor si non hoc loco abusi sint Photiniani obscurandis aut eludendis istis locis, quæ pro asserendâ æternâ Filii Dei ex Patris essentia, Generatione Orthodoxi produxere. Est enim ἀδιάφορόν τι inter hunc locum & illum Ps. Cx. prout eum vulgata versio nobis repræsentat, Ex utero genui te, ubi illud *ex utero* omnes interpretantur *ex substantia mea*. Ipse certe Hieron. hujus interpretationis pater locum illum huc transcripsit, pag. mihi 172. Postquam enim monuisset ineffabilem & incomprehensibilem Dei Majestatem uterum, pedes, manus, non habere, ait Scripturam tamen ista Deo tribuere, *ut nos affectum Dei per nostra verba discamus. Alioquin*, inquit, *& in centesimo nono Psalmo*, *ex persona Dei hoc idem canitur*, *In eo enim loco ubi LXX. transtulerunt*, ex utero ante Luciferum genui te, *in Ebræo scriptum habet*, מרחם / *quod* * *interpretatur*

Vide primam Anti-barbari partem p. 864.

* Vide hoc loco priorem Anti-barbari nostri partem pag. 458.

tur de vulva. In præsentiarum vero, non solum, de utero, *&*, de vulva, *scriptum est*, id est, מבטן & מרחם sed מני / *quæ præpositio significat*, ex meo utero *sive*, ex mea vulva, *& est sensus, qui vos genui ab infantia & meo utero, vulvaque gestavi* &c. Ubi simul habes fundamentum interpretationis Hieronymianæ, τὸ Jod vid. in מִנִּי affixum esse. Non tam hospes in Ebraismo sum, ut nesciam aliquando affixum esse, Dicitur enim מִנִּי & מֶנִּי & מִמֶּנִּי à me, sed & illud scio, sæpe mere paragogicum esse Jud. v. 14. מִנִּי אֶפְרַיִם de Ephraim & מִנִּי מָכִיר Et cum Tzere Jes. 30. 11. מִנֵּי / Adhæc si vel maxime hic pronomen esset, tamen a meo utero, verti non posset Affixa enim ipsis nominib. addenda erant, מִבִּטְנִי / מֵרַחְמִי Hinc LXX. ἐκ κοιλίας, ἐκ παιδίας. Hoc viderunt Forerius, Pintus, Pagninus, Oleastrius Arias Mont. alii, & notatum aliquoties in libris Cl. Drusii. Verba Ariæ M. in hanc locum ista sunt, *vanus ego dicar, nisi librariorum culpa locus hic in hac Latina laborat versione. Nam nec hic Deus uterum sibi appingit, nec vulvam confingit, utpote qui in generationis etiam imagine, patris, potius quam matris nomen usurpatur. Sed* uterus *&* vulva *ad Jacobi Matrem referenda vocabula sunt. Arbitramur itaque in correctissimis Latinis exemplaribus scriptum fuisse*, qui portamini à me ab utero, qui gestamini à me à vulva, *ut à sexti casus præpositio sit, quæ facile à sciolo cum pronomine*, me, *coaluit*. Exemplaris Lectio aperte simul & eleganter habet MINI BETEN & MINI RAHHAM. Quod idem extra carmen valet, atque MIBETEN MINREHHEM. Hæc ille. Putat ergo interpretem accepisse τὸ Jod in MINNI pro præpositione sexti casus A. & in nominibus duobus constituisse ellepsin præpositionis ejusdem, quasi plene dicendum fuerit מִנִּי מִבֶּטֶן מִנִּי מֵרֶחֶם quomodo & Pintus locum hunc reddendum censuit. At ipse & Forer. & Oleastr. & Pagn, & Drus. ellipsi ista posthabita, τὸ Jod pro paragogico accepere. Quid vero ad conjecturam Ariæ M attinet de corrupto hoc loco, vereor, ut cum istud scriberet, de Hieronymi commentario cogitaverit. Illic enim ut videmus, interpretationem istam à meo utero, à mea vulva, confidenter defendit. Novimus ergo jam, quid dicere velit Propheta, *Vos qui bajulamini* (à me sc.) *inde ab utero* (matris vestræ,) *qui gestamini* (à me) *inde à vulva*, quos ego ab ipsa nativitate magna cum molestia bajulavi quomodo pater materve, filiū suum bajulat & portat, confer Deut. 1. 31. Exod. XIX. 4. Deut. XXXII. 11. Lege jam Dion. Carth. expositionem & miserare for-

ſortem doctiſſimi viri, qui ſi in eruditius ſeculum incidiſſet omnes boni Interpretis partes impleviſſet.

CAP. LI.

Verſ. 20. filii tui— ſicut beta ſemicocta] Ita Lxx. *ὡς σεύτλιον ἡμίεφθον*. Multa hic argumentati ſunt veteres. Hieron. *Comparantur betæ ſemi-coctæ, quod genus oleris eſt viliſſimi & fragiliſſimi. De quibus holerib, puto illud dici in Pſalmis,* ne zeleris in malignantibus. *Quoniam ſicut fœnum velociter areſcent, & ſicut holera herbarum cito decident. Eſt enim ægrotantium cibus. Qui ſemel incredulus eſt vocatur beta Cruda.* Qui autem ſimplici contentus fide, abſque *ratione* & dogmatum veritate facit opera juſtitiæ, poteſt *dici beta* cocta. Porro qui inter vitia & virtutes *medius* fluctuat, & duplici corde accedit ad ſervitutem Dei, ille rectiſſime vocatur beta ſimi-cocta, *Ad quem & in Apocal. Johannis loquitur Deus, utinam aut calidus aut frigidus eſſes* &c. Sed audi hic eundem Hieron. paulo ante ſic diſſerentem, *Pro* beta ſemi-cocta *reliqui interpretantes* orygem captum & illaqueatum, *tranſtulerunt* (*ὡς ὄρυξ ἡμιφίβληςρωμένος ἢ συνειλημμένος*) *qui Ebraice appellatur* T'H O, *quod genus beſtiæ in eremo naſcentis, inter munda animalia in Deuteronomio ponitur. Pro quo* Lxx. *Syrâ lingua opinati ſunt* Thoreth, *quæ dicitur Beta.* Ubi Cl. Druſius legendum cenſet *Thored.* Quæſtionum Ebr. 2. 30. monetque in Lyra pro *animal immundum* legendum eſſe, *animal mundum*. Et notat inſuper, Euſebium hallucinatum fuiſſe, dum avem eſſe aſſerit, *ὄρνεον γ' ἐστιν ὄρυξ, οὕτω καλούμενον*. Confundit *ὄρυξ* & *ὄρτυξ* quorum prius capram ſylveſtrem, poſterius avem notat, quam Coturnicem vocant. Deut, 14. 5. legitur תְאוֹ. Hic תא Junius utrobique bubalum vertit.

CAP. LIII.

Verſ. 4. Percuſſum à Deo] Ita Vulg. Fuerunt qui Ebræa ſic vertenda putarint, *percuſſum Deum* atque inde argumentum invictum exſculpſerint pro Deitate Chriſti, Inter quos Andradius, Bell. & Roſellus. Vide quæ parte prima Anti-barbari pag. 19. ad hunc locum diximus. Hier. ab Oleaſtro, & Forerius eiſdem veſtigiis inſiſtunt, Inter מכה percuſſum, & אלהים nulla eſt in Ebræo

præpositio, inquiunt. Quid tum? Est tamen syntaxis non convenientiæ, sed rectionis. Scriptum est מֻכֵּה cum Tzere, non מֻכֶּה cum segol ac proinde ad verbum sonat, *percussum Dei*. Genus locutionis, quale אֲהֻבַת רֵעַ Hos. 3 1. id est, dilecta ab amico. Natus mulieris Job. 14. 1, Sic Luc. 7. 28. Quale in N. T. διδακτοὶ τοῦ Θεοῦ, Benedicti patris mei &c.

CAP. LXI.

Vers. 2. Ut prædicarem annum placabilem Domino] Lucas cap. IV. locum ita convertit, κηρύξαι ἐνιαυτὸν Κυρίου δεκτόν. Clemens Alexandrinus hinc colligit Christum unum tantum annum prædicasse, ac proinde 32. ætatis anno passum fuisse. Epiphanius vero hinc ratiocinatur, Christum duos annos ministerio functum esse. Si fuit unus annus δεκτὸς, inquit, fuit & alter οὐ δεκτὸς καὶ ἀντιλεγόμενος. Sed in his nihil est solidi. Solidius magnus Scaliger per Paschatum intervalla annos τῆς πολιτείας definit, ostenditque Pascha illud σταυρώσιμον, quo vid. cruci affixus fuit, à Baptismo ejus seu prædicationis initio, quod in annum ætatis ejus tricesimum incidit, fuisse quintum, ac proinde Christum ultra quatuor annos prædicasse. Primum Pascha ait commemorari Joh. II. vers. 12. 13. & 23. II. Johannis v. 1. ἑορτὴν autem τῶν Ἰουδαίων illic pascha esse evidenter ostendit. Tertii vestigia eruit ex Matth. XII. Marci II. Lucæ VI. ubi memoratur σάββατον δευτεροπρῶτον id est, πρῶτον ἀπὸ τῆς δευτέρας τοῦ Πάσχα. Quartum Pascha, eruit ex Joh. VI. Quintum vocat σταυρώσιμον, σωτήριον καὶ ἀναστάσιμον, de quo in Passionis Historia. Vide hæc prolixius apud ipsum Scaligerum, unde hæc in gratiam eorum, qui incomparabili illo opere destituuntur, transcripsimus. Sed ad rem, ut *dies* Gen. 2. 4. *quo die creavit Deus cœlum & terram* &c. Ita & *annus* pro *tempore* ponitur, Jud. x. 6. *& concutiebant filios Israel*, * *anno*, ubi LXX. ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ. Sic Jes. 63. *annus attributionis*, Jerem. XI. *annus visitationis*. & infra cap 63. 4. *annus vindicandorum meorum venit*. Joh. 18. *Cajaphas erat Pontifex istius anni*. Quamvis aliæ quoque causæ reddi possint cur ita locutus sit Evangelista. Certe quamdiu Pilatus in Judæa egit, Cajaphas sacerdotio functus est, annis fere IX. aut. XI. continuis, uti ex Josepho constat. Qua de re suo fortassis loco. Ita contra *tempus* pro anno Daniel. XII. 7. & VII. 25. *tempus, tempora, & particula* tem-

[* Ita & Angli,]

temporis. Sed fortaſſis reſpexit aut alluſit Propheta & hic & 63. 4. ad annum Jubilæum ſeu ἀποκαταστάσεως, qui in veteri fœdere tubis promulgabatur. quemadmodum enim illo anno tubâ ad pileum & libertatem vocabantur ſervi, & remittebantur debita, ita Chriſtus prædicationis ſuæ buccina ad ſpiritualem libertatem vocavit eos qui Diabolo mancipati erant & pœnitentibus peccatorum remiſſionem annunciavit. Hic certe vere fuit *annus benevolentiæ*, ſeu ut cum Apoſtolis loquor, καιρὸς εὐπρόσδεκτος, ἡμέρα σωτηρίας, annus reconciliationis, quo nos Deo reconciliavit. Quod ſi tueri ſe poſſit Chronologia Bucholzeri & qui eum ſequuntur, annum Babtiſmi, ſeu quod idem eſt, primum prædicationis Chriſti incidiſſe in Jubilæum, Mundi 80. Moſis 30. jam res tota planior fuerit. 2. Cor. 6. 2.

CAP. LXIII.

Verſ. 1. Quis eſt iſte qui venit de Edom &c.] Graves ſuper genuino hujus vaticinii ſenſu controverſiæ jam olim etiam tempore B. Hieronymi motæ ſunt. Hieronymi ſententiam ſtrenue impugnat Lyra. Et Interpretatur locum de exterminatione Antichriſti. Carthuſianus Hieronymo advocationem præſtiturus multa hic miſcet, an angeli, quos hæc rogare ſupponunt, à principio ſeculi noverint Chriſti incarnationem, item an iſti interogantes ſint inferioris an ſuperioris chori &c. oſtenditque non eadem hic ſentire Auguſtinum & Hieron. & Dionyſium. Sed quid impedit hunc dialogum Chriſto & Eccleſiæ ſeu potius Prophetæ adſcribere? Sed miſſis iſtis, alia hic occurrit Interpretum differitas utrum hîc Chriſtus (de eo enim quin exponendus ſit hic locus nullus dubito) introducatur patiens ſuaque ſolius paſſione iram Dei placans, ut ſupra cap. 53. quam ſententiam ex veteribus multi amplexi ſunt quorum catalogum videre eſt apud Rev. D. Pelargum in 7. Meditat. Paſſionis Chriſti p. 353. an vero hic deſcribatur ut Rex Eccleſiæ, ſuos adverſus hoſtes externos defendens & ab illis liberans. Non negamus Chriſtum patiendo glorioſiſſimam de hoſtibus Eccleſiæ ſpiritalib. victoriam reportaſſe, ſed de ea hic non agi, longe putamus eſſe veriſimilius. Egit de hoc loco Paræus in Calvino Orthodoxo lib. 2. cap. 20. & prolixe Joh. Tarnovius in Exercit. Bibl. Edit. 3. pag. 418. Et Junius accurate in ſcholiis, & alii complures. Ecce enim primo inquit.

. Verf. I. Ex Edom, ex Botzra] Annon verisimile magis per Edomæos gentem, Israelitis proximam, hæreditaria hostilitate celebrem, synecdochice intelligi externos Ecclesiæ hostes, quam spirituales? Quod enim Hieronymus hic argutatur in voce *Edom*, nauci non est. Locum enim ita legit, *Quis est iste qui de terra cruentus advenit*? Atqui in Ebr. non est מֵאֶרֶץ אֱדוֹם aut potius וּמֵאֶרֶץ אֲדוֹם sed מֵאֱדוֹם.

Ex Botzra] Refert Hieron. multos pio errore lapsos de carne Domini hæc intellexisse, At recte ille respondet, carnem Ebraice בָּשָׂר per ש dici, Hanc vero vocem, cum צ scribi, & habere significationem munitionis & firmitatis, ac proinde vel Hierusalem intelligi, illam firmissimis olim muris cinctam, in quâ Christus passus est, vel infernum, de quo in Ps. LIX. & CVII. scriptum sit, quis *deducet me in civitatem munitam. In qua clausæ sunt animæ mortuorum, & circumdata est firmissimis custodiis.* Ubi rursus nimis licenter torquet locum Psalmi, Et quod subjicit, firmandæ suæ sententiæ*, Botzram juxta Historiam non esse in *Edom*, sed in Moab, quid ad rem facit? An absurdum esset, Moabitas quoque, gentem non minus Israeli infestam, synecdochice pro reliquis Ecclesiæ hostibus introduci? Et quid si cum * Lyra & Junio duplex fuerit Botzra? Unam Moabitarum, de qua Jerem. XLVIII. 24. quæ Josuæ XXI. 36. vocetur Botzer, assignata olim ex tribu Ruben, Meraritis, sed postmodum à Moabitis occupata, altera Edomææ metropolis, cujus Jesaias XXXIV. 6. meminit. Sed Mercerus Botzram unam tantum agnoscit, eamque in confinio Moabiticæ regionis & Edomææ ponit ut jam huic, jam illi tribuatur cui sententiæ hæret & R. Salomo ad Amos I. 12.

* Ad Amos I. 12.

* Confer Jes. 51. 14. & Jerem. 48. 12. Kimchi tamen exponit transitive, quasi esset in Phiel, ut Jerem. 48. 12. ubi & Kal. & Piel. conjunguntur. Exponit enim hunc locum מניע ומטלטל הגוים מקצה אל קצה movens & transferens populos ab extremitate una ad alteram.

Gradiens in multitudine fortitudinis suæ] at vox Ebr. צֹעֶה potius * *peragrantem, peregre agentem significat*, ut dicat Christum hostium suorum regiones secure peragrasse non copiis mundanis stipatum sed sola potentia sua armatum. Pagn. & Oleastr. *festinum* reddunt. Et certe magnum momentum in celeritate esse optimi & felicissimi Imperatores non ignorarunt. Quid vero velit sibi illud τῶν LXX. βία μετ' ἰσχύος, *violentia cum fortitudine*, B. Hieron. ingenue fatetur se ignorare. Et tamen Procopius & Tertull. lib. 4. adversus Marcionem ista citant. Alia lectio, βοᾷ μετ' ἰσχύος *clamat cum fortitudine*, historiæ passionis melius quidem conveniret, sed quomodo cum antecedentibus & consequentibus conjungi possit nullus

lus video. Sed ut admittamus vulgati interpretamentum, *gradiens*, qua voce Forerius negat aptiorem inveniri posse de eo qui incedit cum pompa & fastu, quasi conscius suæ dignitatis, quid hoc pro vulgo recepta sententia, Christi acerbam passionem hic describi? Namque quibus verbis describitur Christus victor gloriosus victor pompatice incedens, triumphator, illis non describitur patiens. Differunt enim illa ut antecedens & consequens, nec tum sensu literali primario hic agitur de passione ubi agitur de victoria.

2. *Cur rubrum est indumentum tuum*, & vers. 3. *aspersus sangvis eorum super vestimenta mea* &c. Ebr. וְיֵז נִצְחָם עַל בְּגָדַי ad verbum, *& inspersum est robur eorum super vestimentis meis*. Per *robur* sangvinem intelligit, כִּי הוּא חַיֵּי הָאָדָם ותקפו inquit Kimchi, *quia in eo consistit potissimum vita hominis, ejusque robur*. R. Salomo נִצְחָם דָּמָם שֶׁהוּא תָּקְפּוֹ וְנִצְחוֹנוֹ שֶׁל אָדָם Nec diversus abit Aben-Ezra. Nisi malis cum Junio, *inspersus est* [sanguis] *robustissimi cujusque illorum vestimentis meis*. certe si per נצח non intellexit Propheta sangvinem, quo etiam inclinat Forerius, insuperhabita vulgatæ authoritate, necessario subintelligi debet. Quo enim vestes sunt commaculatæ, eo etiam aspersæ sunt. At sangvine commaculatæ esse nemo iverit inficias. Nunc illud mihi observa. Cujus vindicta de hostibus terrenis sumpta describitur, cujus vestes conspersæ leguntur non suo proprio, sed hostium sangvine, ejus hic non describitur passio. Sed respondent ex Hieronymo, per hostes Dæmones intelligi, quos patiendo in ligno crucis vicerit. *Nequaquam*, inquit Hieron. *sic intelligendum* ut dæmones & adversarias potestates sangvinem habere credamus. Sed tropologice intelligenda sunt omnia &c. Et Paulo post, deduxitque sangvinem eorum in terram, vel dæmonum, τροπικῶς. Quæ etiam in patrocinium advocantur à Jesuita Pinto. Sed plane mihi persuadeo, hæc nulli cordato probatum iri, nisi cui sedet τὸ θέιον ἀλλοφυλάττειν. Spiritum carnem & ossa non habere, Salvatoris effatum est, & ostendat Pintus, ubi Morti, inferno & peccato vel tropologice (ea enim voce & ipse utitur) sangvis in Scriptura tribuatur. Hanc difficultatem viderunt author Glossæ ordinariæ & Sa. Quorum ille Christi sangvinem dicit vocari *sangvinem eorum*, id est, dæmonum, quod eorum suasione effusus sit, vel eorum id est, judæorum, quia illi suasu Dæmonum eum fuderunt. Ad quas interpretationes Burgensis addit tertiam, ut dicatur *sangvis eorum*, quia illi se reos fecerunt

 san-

ſangvinis Chriſti, clamantes, ſangvis ejus ſit ſuper nos & filios noſtros. Hic vero, SA, per *ſangvinem* peccata intelligit. Sangvis id eſt, peccata, inquit, q. d. paſſus ſum pro mundi peccatis, quæ delenda ſuſcepi. Argute ſane, ſi hæc interpretatio cum cæteris bene cohereret, & ſingulare דם ea notione alibi occurreret. Nam plurale דמים *ſangvines* pro enormibus peccatis alibi uſurpari non iverim inficias. Sed accedat & verſus ſextus in ſubſidium noſtrum, *Conculcavi populos in furore meo* &c. Vocat עמים / quos verſ. 3. vocavit גוים Quomodo hoc in cruce factum? An hic rurſus Diabolum cum angelis ſuis, mortem, infernum & mundum intelliges; Eos] *ſc. hoſtes, peccata & dæmones,* inquit Sa. עם & גוי collectiva etiam de collectione formicarum, Proverb. xxx. 25. cuniculorum ibid. verſ. 26. & locuſtarum, Joël. 1. 6. uſurpari jam pridem novi, docuitque me inſuper magnus Lipſius aves Manilio *aëreos populos* dici, eundemque, cum inquit, *populos exponere captos*, piſces intelligere. Et Columellam iſtis verbis, *duo populi conjungi debent*, apes notare. Addo amplius Sidonium audacter & nove ſatis *ſcelerum populum* dixiſſe, pro peccatorum copia. Sed exemplum biblicum, ubi vel עם vel גוי vel λαός vel ἔθνος de coetu dæmonum, vel peccatorum multitudine accipitur, prius indicandum erat. Obtinemus igitur adhuc per *populos*, gentes eccleſiæ inimicas, & homines intelligi: Expende verſum 3. *Ex populis non eſt vir mecum, ſed calcavi eos* &c. calcavit Dæmones? Ergone etiam conqueritur nullum dæmonum fuiſſe ſecum, id eſt, ut illi interpretantur, adjuviſſe ſe in procuranda humani generis ſalute?

Verſ. 3. Torcular calcavi ſolus] Recte notavit B. Hieronymus, *torcular pro ultione & ſuppliciis peccatorum* poni. Pergit & clarius explicat, pro pœnis ponitur & tormentis quando, Jeremias in lamentationib. inquit, Torcular calcavit Dom. virgini filiæ. Judæ — Hoc torcular, in quo & malis ſupplicia & bonis præmia à Salvatore calcantur, ſolus ipſe calcavit, nullumque habuit *adjutorem*, Poſtea vero relabitur ad paſſionem, *Neque enim angelus aut archangelus* aut ulla cæleſtium poteſtatum humanum *corpus* aſſumſit & pro nobis paſſus eſt & conculcavit adverſarias fortitudines & *contrivit*. Dico primo, *calcare torcular* nuſpiam dici de diſpenſatione præmiorum, 2. calcare torcular, non eſſe pati ſeu ſupplicia peccatorum experiri, ſed alium punire & ſupplicia infligere. Sic dico, ubi quis dicitur calcare torcular, ubi ſcripturæ ſtylo non dicitur pati ſed in-

ferre

ferre supplicia. Expende hæc loca. Thren. I. 15. Joel. 3. 13. Apoc. XIV. 19. 20. Neque ullus uspiam locus est qui huic assertioni obvertat cornua. Certe si quicquam in hoc textu est, quo primario, sensu literali & immediata passio significetur, hæc ipsa phrasis est. Unde passim pro concione, illud **Jck heb die Wyn-persse alleen getreden /** de Passione Christi allegari audias.] Quam recte nunc ostensum est. Huc respicit illa Pinti glossa, *Respondet Christus se* esse tinctum sangvine hostium generis humani quos ipse solus vicit, & de quibus sine hominum ope triumphavit. Et quoniam hanc victoriam perfecit Christus in Cruce, colligitur eam *esse torcular*, in quo hostes nostri velut uvæ *conculcata sunt*. Ecce non ausus fuit *calcationem torcularis* ipsam passionem interpretari. Emanuel Sa postquam torcular interpretatus fuisset torcular passionis, mox subjungit, *vel ego solus hostes vici. Id enim* ETIAM *in inscriptura est calcare torcular, sc. hostes premere.* Sed ostendant nobis locum, ubi ea phrasis ETIAM significet, *pati*, *premi*. Oleastrius, *Respondet Messias* quare rubrum sit vestimentum ejus, quia torcular PASSIONIS solus calcaverat, neque de gentibus fuerat aliquis qui eum juvaret. Nam in passione ejus non fuit aliquis, qui cum eo supplicia passionis suæ toleraret. Sed quia in passione ipse potius calcatus est quam calcaverit alios, melius exponas, torcular calcavi solus id est, solus vici Satanam, mortem & peccatum, comprimendo & conculcando *eos merito passionis meæ*. Quam posteriorem interpretationem firmat ex loco Threnorum, quem supra indicavimus. Dices rursus patiendo vicit hostes Ecclesiæ. Esto. Quis hoc negat; Sunt tamen diversa pati & vincere. Causa & effectum confundi non debent. Quæritur solummodo quis sit primarius, literalis & immediatus sensus hujus textus & phrasis. Si de triumpho & victoria hic agatur primario & immediate, non ergo de passione. Forerius, *Torcular c. s. hæc significant victoriam*, inquit, *quam de gentibus Christus reportavit*. Recte. Sed quod sequitur durum videtur, *prædicato vid. Evangelio & captivatis in obsequium fidei gentibus.* Quid enim tunc fiet sequentibus, *conculcavi eos in ira mea*. Fuitne hoc opus iræ? Respondet hanc iram Christi versatam fuisse circa peccatum & peccati tyrannidem. Ego, licet violenta ea sit expositio, eam tamen producere volui ut ostenderem eum à recepta sententia libere recedere.

Ibid. de gentibus non est vir mecum]. Audi hic magnum mysterium.

sterium, Lector, quod Pintus pandit, *Notanter dicit*, non est vir, *ut non excluderet Mariam Virginem, quæ eum ad mortem usq; fuit comitata*. Quid ergo fiet Johanni τῷ ἐπιστηθίῳ discipulo? Joh. XIX. 26. 27. Nam & is solus ex discipulis Christo ad mortem usque adhæsit. Non ergo potuit Iesaias vere dicere ex persona Christi, *non est vir mecum*, si Pintum audimus. Sed fortassis dicet, alia ratione Mariam adfuisse Christo aliâ Johannem & duas illas Marias. Quidni ergo eam unâ opera in societatem redemptionis assumit? Apage istas ineptias! Non sic honoratur Beata virgo, sed potius rubore suffunditur. Qui ultra fas & verbi divini præscriptum eam colunt, tantum detrimentum veræ religioni afferunt, quantum illi qui eam κατευτελίζουσι id est, vilem habent, judice Epiphanio. לא איש tam frequenter usurpatur pro Græco οὐδεὶς, μηδεὶς, nullus, *sine ullo* sexus discrimine, ut qui exempla rei isti probandæ velit producere, eadem opera lucernam in ipso meridie possit accendere.

5. Et excandescentia mea fulcivit me] Atqui nec hoc passioni convenit, ubi potius iram & excandescentiam Dei sensit

Plura hic possem accongerere nisi ex iis quæ jam dicta sunt, satis constare arbitrarer, de Christi passione hunc contextum non posse intelligi. Si quis plura desideret, adeat Tarnovium & Ecclesiasticam expositionem Marlorati. Mantissæ loco illud addam nondefuisse qui hoc textu abusi sint ad probandam thesin, in corpore Christi glorioso etiamnum manere cicatrices, Curiosa illa quæstio in utramque partem disceptatur & â Thoma, tertiâ parte Summæ, quæst. 54. art. 4. Sed ille hujus loci non meminit. Hajus quidam adversus Chambrunum disputans in hoc loco præsidium collocavit. Urget illud *rubrum*, id est, cruentum. Sed quomodo cruentus fuit Christus in gloriosa illa ἀναβάσει? An sangvinabant adhuc vulnera? At quomodo tunc erant cicatrices? Cicatrix utique non est sangvinans vulnus. Ejusdem roboris & illud est argumentum, quod ex Zach. XII. depromunt, *videbunt quem confixerunt*. Ergone videbunt cicatrices? Atqui videbunt & illum quem crucifixerunt. Non tamen, opinor, tunc apparebit cruci affixus. Ego sententiam Thomæ non impugno, Hoc ajo, duo ista loca sententiæ isti neutiquam favere

CAP.

CAP. LXIV.

Vers. 1. Utinam dirumperes cœlos &c.] Certant Interpretes utrum de primo an secundo adventu hoc votum accipiendum sit. Vulgò sic accipitur quasi sit suspirium veterum, Messiæ primum adventum seu τὴν ἐνσάρκωσιν expectantium. Sed hoc ex textu difficulter probabitur inquit Balthasar Meisnerus, epistolâ ad Joh. Tarnovium, exercit. Bibl. edit primæ p. 104. & Edit. 3. pag. 354. Ex qua apponam & illa quæ sequuntur, quia notatu digna sunt, *Ipse Deus Pater, qui sane incarnatus non est, compellatur,* & liberatio potissimum temporalis petitur, uti totus contextus evincit. Quare in multis, inquit, non immerito id desideratur, quod fontes raro aspiciant, & delectum in dictis allegandis nullum habeant. Magna omnino hic opus est discretione & prudentia, ut dicta primaria à secundariis, directa ab indirectis, certa à dubiis distinguantur. Et optandum foret, ut per singulos fidei articulos, dictorum, quæ vulgo citari solent catervatim, quasi lustratio quædam institueretur, & quæ primo & principaliter concludant, *distingueretur.* Hactenus Mentzerus. Eodem loco habendum, inquit Tarnovius, quod nonnulli illis quoque verbis, Ps. 144. 5. *Domine inclina cœlos tuos & descende*, tale votum exsculpant. Huc etiam pertinet locus Exod. 4. 13. *obsecro Domine, mitte quem missurus es.* q.d. *Mitte Messiam.* Quem locum obiter indicavimus in Syllabo Anti-barbari nostri, ad initium Exod. Ubi & addidimus insignem testimonium Augustini Steuchi Eugubini. Ebræa sunt שְׁלַח נָא בְּיַד תִּשְׁלָח *mitte quæso per manum* ejus quem *missurus es.* Non sunt verba optantis aut precantis, sed potius, deprecantis: non votum facientis, sed impatientis. Q.d. mitte ad regem Pharaonem quemcunque voles, modo me excusatum habeas. Ego enim non ibo. Quo responso, nescio an satis modesto, Dei iram provocavit, vers. 14. Quod si etiam Moses non ignoravit sibi cum Filio Dei colloquium esse, id quod Theologi plerique statuunt, quomodo cum rogat, ut Messiam mittat.

CAP. LXIV.

Vers. 6. Tanquam pannus menstruatæ omnes justitiæ nostræ.] Hoc loco usi sunt nonulli ad probandum peccatum originis. Quod Chain. vol. 2. p. 1. pag. 351.

 licet

licet firmissimis sacræ paginæ Oraculis nitatur, ex hoc tamen loco neutiquam fulciri, evidentissime apparebit, si quis caput universum bene expenderit. Agitur enim de peccatis actualibus. Sunt & alii qui hunc locum sæpe in ore habent ad deprimenda bona opera. Neutiquam ego inter eos nomen profitear meum, qui perfectionem in hac vita somniant, aut bonis operibus vim meriti & justificationis tribuunt, aut bonorum operum, quandiu hanc carnem circumferimus imperfectionem impugnant. Sed nec illis accedam, qui optima regenitorum opera, *peccata* & quidem mortalia & spurca peccata appellitant, eoque tandem descendunt; ut bona opera ad salutem perniciosa esse cum maximo scandalo asserant. Certe negari non potest, nimis crude & crasse nonnullos locutos fuisse. Si hic introducuntur Judæi, quibus Babylonica captivitas hypocriseos confessionem extorserat, id quod plurimis interpretibus placuisse video. Si de operibus loquuntur, quæ durante ista hypocrisi, in quam ipse quoque noster Jesaias & cap. 1. & 58. & alibi graviter detonuerat, fecerunt, quid hoc ad ista opera, quæ vere pii & resipiscentes majore luce & gratia à Deo collustrati, faciunt, non ut ex iis justificentur sed ut Deo gratitudinem pro modulo collatæ in ipsos gratiæ præstent. Et nimis sibi indulsit B. Lutherus, quando ita vertit, **doch nu zijn wy altesamen als den onreynen/** &c. Ebræa enim in præterito loquuntur, *Et fuimus* (וַנְּהִי) *omnes nos ut immundus & omnes justitiæ nostræ*, repete ἀπὸ κοινοῦ, (*fuerunt*) *quasi* pannus &c. Pintus, Oleastrius & alii hic in B. Lutherum incursant & flagellant ejus articulum 31. In omni opere bono justum peccare, vel ut Oleastrius, sententiam ejus citat, omnes justitias piorum esse peccata. Quidquid sit neque enim Lutheri opera ad manum habeo, ego subscribo istis Rev. Amesii verbis, optimis fidelium operibus imperfectionem adhærere cui remissione opus sit, ipsa tamen opera non esse peccata. Et quod ad Lutherum attinet, D. Franzius Theol. Witeberg. p. 748. tractatus sui de recta Interp. Scripturæ hæc ejus verba citat, quæ non pigrabor adscribere, *Hoc loco*, inquit, *sumus aliquando usi* contra justitiam humanam. Bona quidem sententia est, sed non propria hujus loci. Propheta enim cum videt multos bonos viros in captivitatem abductos, ut fuere Nehemias, Ezras & alii, dolet quod ob malorum impietatem justi homines diutius in captivitate detineantur. Et Paulo post, sunt autem alii loci qui justitiam humanam damnant, sicut

Medull. part. 2. Cap. 3. in fine.

ſicut ille, Domine ne intres in judicium cum ſervo tuo. In conſpectu tuo non juſtificatur ullus vivens, cum omnia feceritis, dicite, ſervi inutiles ſumus. Hæc B. Lutherus. Cæterum illud quoque conſideratione dignum eſt, annon & hæc & ſequentia ad præſentem ſtatum Judæorum eorumque poſt rejectum Evangelium conditionem, quæ certe abjectiſſima eſt, referri poſſint, ut eos ad ſe redeuntes & pœnitentes hic introducat Propheta. Ità certe hunc locum interpretatur Arias Mont. & per *juſtitias* illorum, legales illas & ceræmoniales, *quæ antiquatæ & obſoletæ non magis probentur*, inquit, *quam pannus menſtruatæ*. Cætera vero de ipſorum diſperſione & oberratione vaga interpretatur. Eodem tramite incedit & Forerius, *ad contaminatos in lege nemo accedere audebat*, inquit ille. *Ita Judæos*, poſt Domini paſſionem & Evangelium annuntiatum nemo eſt, qui non ut reos *&* *contaminatos ducat*. Et quis ignorat ex Evangelio & Thalmude, hypocritas iſtos univerſam fere juſtitiam exteriori cultu definiviſſe? Quid abſurdi ergo, eos ceremonias iſtas & legales obſervationes quæ Helleniſtæ quoque δικαιώματα vocant, ut Ebræorum 9. 1. & externas virtutes quas ſolas exercuerant, intellexiſſe? Sed hæc Theologis relinquamus, & videamus paucis, quid de Ebræa voce עִדִּים tenendum ſit. Ebr. וּכְבֶגֶד עִדִּים כָּל־צִדְקֹתֵינוּ Vulgatus Interpres, *Et quaſi pannus menſtruatæ univerſæ juſtitiæ noſtræ.* Lovan. Belg. **ende als het Laecken der Maenſuchtigher Vrouwen zijn alle onſe gherechticheden.** Luth. Paulo generalius, **wie ein unflatigh kleid.** Belg. **als een drekkigh kleedt.** In qua non acquieſcentes multi, cum pro concione hunc locum citant, Lovanienſem præferre ſolent, atque ita interpretari, ut honeſtis virginibus, matronis & viris ruborem ſæpe exprimant. At ſcire illi debebant necdum liquere ſatis, quid per עִדִּים intellixerit divinus Vates. Id, credo, intelligent, ubi diverſas Interpretum ſententias intelligent. Chaldæus, *veſtem* עִדִּים interpretatur, כִּלְבוּשׁ מְרַחַק id eſt, *quaſi veſtis abominabilis*. R. Sal. כבגד מאוס שהכל אומרים הסר/ עדים תרגום של הסרה id eſt, *ſicut veſtis aſpernabilis de qua omnes dicunt, Remove, habet enim in Chald. ſignificationem removendi.* Et certe עדא in Chald paſſim eſt movere, in textu Biblico. Lxx. *ὡς ῥάκος ἀποκαθημένης, ut pannus ſedentis fœminæ*, Sedentis in immunditie ſua. Reſpexit forte ad Geneſ. xxxi.35. ubi Rachel ad Labanem, *Ne iraſcatur dominus meus, quod non poſſum aſſurgere tibi, quia*

 ſe-

secundùm consuetudinem mulierum mihi est. Theod. ipsam vocem Ebr. retinuit. Symmachus κυουσῶν id est, parientium. Kimchi varias affert interpretationes in Comm. 1. ut sint frusta panni quæ imponuntur מַכָּה plagæ, vel scabiei vergenti ad lepram, ubi Tharg. habet עֲדִיָא 2. *Sunt qui exponunt*; inquit, ex Chaldaica interpretatione & הָרָה vid. מְעַדְיָא concipiens, gravida, prægnans, ac si diceret, sicut vestis mulieris quando parit, quæ sunt מְלֻכְלָכִים בדם *fœdata sangvine.* At postquam concepit fœmina quamdiu uterum gestat; cessant menstrua. Quid hoc ergo ad rem? III. Potest etiam exponi, inquit, בֶּגֶד סְמַרְטוּט וּבָלוּי / Et in libro Radicum, בִּגְדֵי סְמַרְטוּטִין וּבלאות id est, *vestes Semartut & detritas*, Quid סְמַרְטוּט? Baal Aruch, סְמַרְטוּט חֲתִיכַת בֶּגֶד בָּלוּי id est, frustum panni vestisve detritæ. Addit Kimchi, Semartut juxta quosdam esse frustum panni, quo mulier מְקַנַּחַת abstergit se & probat, an adhuc sangvinem videat. Non affert tamen hujus strictioris significationis exempla. Unde probabilior significatio prior, Ita author libri Musar fol. 115 pag. 2. לְבוּשׁ אצטלא & לְבוּשׁ סמרטוטין id est, indutus laceris, & indutus stola opponuntur. Et Elias in Methurgeman illa Chaldaica, כלאי טפסן / (quæ respondent Ebraicis, בלואי הסחבות Jerm. 38.) interpretatur סְמַרְטוּטִין. Thema vulgo ponunt עדה quod Chaldæis in Aphel passim & semel Ebræis (Prov. 25. 20) est *removere*, ita tamen ut formam mutuetur à עדד / Sed & Deut. 29. 5. videtur pro *atteri* positum esse; ubi enim Ebræus habet וְנַעַלְךָ לֹא בָלְתָה / *neque calceus tuus inveteravit*; Chald. וּמְסָנָךְ לָא עֲדוֹ Fag. & calceamentum non est attritum, nisi malis, & calceamenta tua non remota sunt, scilicet ob vetustatem, id est, abjecta. Restant duæ interpretationes aliæ, quarum altera est Aben-Ezræ, altera Aquilæ. Aben-Ezra, עֲדִים כמו יאכל עד כי בגד השלל הוא מגואל ברמים Deducit à singulari עַד spolium, præda, quomodo à סַף fit סִפִּים / à מַס tributum, מִסִּים / à צַד latus, צִדִּים Affert autem locum ex Gen, 49 comedet prædam. Addit, *nam vestis spolii est fœdata sangvine.* Aquila, μαρτυρίων, *testimoniorum*, quasi sit à themate עיר / formetque plurale עֵדִים instar duplicantium Ain, sicuti à צִיץ fit צִצִּים / Hanc vero vestem testimoniorum sic interpretatur B. Hieron. quando sangvis in pimo coitu maritali approbatur. Atque hæ sunt interpretationes veterum, quas referre opere pretium visum fuit. Nunc videamus quodnam ex istis recen-

centioribus se probaverit maxime. Oleastrius Aben-Ezræ interpretationem cæteris præferendam existimat. Nec non Forerius; עד enim præda est, inquit, quasi judæorum justitias compareat vestibus prædæ, id est dilaceratis, dilaniatis, Indignæ autem sunt hominum conspectu tales vestes. Ita & justitiæ judæorum post adventum Christi. Erant enim rei sangvinis Christi, quem sibi & filiis suis imputari magna voce petierant. Pintus illam de veste lacera seu ex frustis laceris & detrita consuta. Sic n. ille, *Dictio* עדים *significat centones, quos Lusitani* farrapos *appellant*. Eadem placuit Pisc. ein geflickt klaid/ & in Scholiis, Hebr. ein klaid der lumplin oder spatlin. Tigur. *ut vestis centonum abjectorum*. Junius, *ut panniculus abjectissimus*, ad verbum, inquit, *panniculus remotionum*. Deodatus, *come un panno Corduto*, ut pannus fœdatus. Et in margine *ò Maculato di mestrui, ò panno di strucci*, id est, aut maculatus sangvine menstruo, aut, pannus centonum. Hisp. Cypriani de Valer. *como trapo de immundicia*, ut pannus immunditiæ. Danica; *ut vestis inquinata*.

Anglica, as filthy rags, & fœda veteramenta. Castalio & Genevenses ipsam Vulgatam expressere, dum ille, *similes panni menstruati*, Hi, *Comme le drapeau soville des fleurs de la femme*.

Cap. LXVI.

Vers. 7. Antequam parturiret, peperit: antequam veniret partus ejus, peperit masculum] Carth. Locus iste dupliciter explanatur. I. de nativitate Christi, qua natus est de virgine sancta, ut sit sensus antequam parturiret, id est, dolorem pariendi sentiret, peperit sine dolore. Antequam veniret partus ejus id est, dolor ex partu, perperit masculum id est, Christum, de quo Jeremias, Novum faciet Dominus super terram, mulier circumdabit virum. II. de nativitate Christi spirituali qua in corde credentium nascitur, seu spirituali generatione fidelium, qui ex aqua & S. Sancto renascuntur in Christo. Hæc Carthus. Prior interpretatio licet valde sit à contextu aliena, suos tamen patronos habet soletque locus iste sæpe citari probandæ thesi, B. Mariam sine dolore peperisse. Sed I. neque antecedanea neque consequa ullam B. Virginis mentionem faciunt. II. Vers. 8. expresse memoratur Sion id est, Ecclesia. III. dicitur parturire terra id est, populus. Gigni dicitur gens. IV. memorantur filii plurimi, non unus. Hinc & Forerius, & Arias Montanus, & Pintus & Oleastrius de spirituali Ecclesiæ partu hunc locum intellexere.

IEREMIAS.

Cap. II.

Verf. 18. * Et nunc quid tibi vis in via Ægypti, ut bibas aquas Schichor] Lxx. Καὶ νῦν τί σοι καὶ τῇ ὁδῷ Αἰγύπτου, τοῦ πιεῖν ὕδωρ Γηών. Hæc verſio τῶν Lxx. immane quantum turbavit Hiſtoriam Paradiſi. Hinc enim in eam opinionem delapſi ſunt fluvium Gihon, de quo Geneſ. 2. 13. eſſe Nilum. Sed in Ebræo hoc loco eſt שיחור q. d. μέλας. Vulg. Interpres & hic & Joſua XIII. 3. vertit *turbidum*. * Utrum vero per *Schichor* intelligatur Nilus, an potius amnis iſte qui Petram Arabiæ præterfluens in Sirbonim paludem influit & Ægyptum à Judæa diſterminat, non convenit inter eruditos. Ergo eos ſequor qui Nilum interpretantur. Græcis Μέλας vocatur, hoc eſt שיחור / Ægyptus vocatur Μελάμβωλος .i. nigrigleba, apud Euſtath. in Dionyſii περιηγ. Quin & Servius ad illud Georgic. viridem Ægyptum nigra fœcundat arena, notat Nilum Latine Melonem dictum fuiſſe. Et per *Melonis albam Paginam* apud Auſonium, Politianus Miſc. cent. 1. c. 39. intelligit Papyrum, quem Nilus producit. * Firmat hanc quoque ſententiam. Vetus Nili apellatio, *Ægptus*. Homerus.

> * Hæc vox in Comm. Theodoreti Latinis, redditur *terreſtrem*, *ut bibas aquam terreſtrem*. Et poſtea *Terreſtre vocat ipſum idolum* q. eſſet à Græco γῆ.

> * At Jeſ. 23. 3. *Nilum*.

> * Et Feſtus Pomp. *Melo nomine alio Nilus vocatur.*

Πρὶν γ' ὅτ' ἂν Αἰγύπτοιο διιπετέος ποταμοῖο,

Ubi Dydim. Scoliaſtes, Αἴγυπτον ὁ Νεῖλος πρότερον ἐκαλεῖτο * Et alibi.

Στῆσα δ' ἐν Αἰγύπτῳ ποταμῷ νέας ἀμφιελίσσας.

> * Et Odyſſ. ξ. πεμπταῖοι δ' Αἴγυπτον ἐϋρρείτην ἱκόμεσθα.

Heſych. Αἴγυπτος ὁ Νεῖλος ποταμός, ἀφ' οὗ καὶ ἡ χώρα ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐκλήθη. i. Ægypt. Nilus fluvius. Unde & regio à Neotericis Ægyptus dicta. Αἴγυπτον vero nihil aliud eſt quam φαιὸν, furvum, nigrum. Heſych. Αἰγυπτιῶσαι, μελαίναι. Scalig ad Feſtum, *Græci* cum ſcirent ab ipſis Nilum Schichor vocari id eſt, μέλαν ἰσοδυνάμῳ verbo ſuo αἴγυπτον reddidere. Nam αἰγύπτιος eſt μέλας. Vis clariorem demonſtrationem? Dionyſius Afer, Euſtathius & Stephanus Nilum *Sirim* vocant. Dionyſius Afer de Nilo,

Σῖρις ὑπ' Αἰθιόπων κικλήσκεται, οἱ δὲ Συήνης
Ἐνναέται στρεφθέντι μετ' οὔνομα Νεῖλον ἔθεντο.

Ecce quem Æthiopes vocant Sirim (Scaliger *Schichri*) Syenes incolæ Ni-

Nilum vocant. *Sichor*, Sir, ut Nachas, Nas, ſerpens. Hinc & nomen Caniculæ, σείριος, & σείριος ἀστὴρ, q. d. Νειλαῖος. id eſt, ſtella Niliaca. Namque eodem tempore. Canicula exoriebatur & Nilus intumeſcebat. Atque hinc petes ἔτυμον Oſiridis, quem eundum cum Nilo Deum fuiſſe tradit Seldenus. Hinc Buſiris, Petoſiris, Calaſiris & id genus Ægytiaca alia. Omitto nunc authoritates Rabb. Salomonis Jarchi, Kimchii & aliorum. Sed ajunt Nilum vocari יְאוֹר id eſt, rivum Ægypti, Τὸ Schichor vero נַחַל torrentem Ægypti. Tantum vero ab eſt ut hoc evertere poſſit ſuperiorem ſententiam, ut confirmet maxime ipſam vocem. Nilus enim non aliunde commodius deduxeris, quam ab Ebr. נַחַל / Quomodo enim à *Baal* fit בַּעַל & Bel, ita & à Nachal, Nechel, Nel. E longum & I ſeu E ı quoties alternant? Ergo Νῆλ, Νῖλ & Νεῖλ. Nunc te remitto Lector, ad Maſium Joſ. 13. 3. Fullerum 2. 8. Riberam Amos 6. numero 44. Druſ. ad loca diff. Moſis p. 59. Seldenum Synt. 1. cap. 4. & alios. Rhinocolura vel Rhinocorura, pro qua diſputat Beroaldus Chronolog 2. 7. Non eſt nomen fluvii ſed urbis. Quod vero Lxx. Jeſ. 27. 12. uſque ad torrentem Ægypti vertunt ἕως ῥινοκορούρων, inde non inferas Rhinocoruram fluvii nomen eſſe. Hieron. *uſque ad Rhinocorum, quod eſt opidum Ægypti & Paleſtinæ confinio, non tam verba ſcripturarum, quam ſenſum verborum exprimentes*, Quæ hic vulgo objiciuntur facile tolles hac obſervatione, diverſa ejuſdem fluvii brachia aliquando communi, aliquando proprio nomine appellari. Plin. 2. 40. & 5. 9.

CAP. VI.

Verſ. 8. Ne forte recedat anima mea à te] Ita vulg. ex Græco, μὴ ἀποστῇ ἡ ψυχή μου ἀπὸ σοῦ. Egregiâm metaphorâm, quæ in Ebræo, nimis oſcitanter neglecta, Sic enim ſonant Ebræa פֶּן־תֵּקַע נַפְשִׁי מִמֵּךְ ne luxetur anima mea à te, Similem locutionem habes Jezech. 23. 18. Junius, *ne anima mea tanquam luxatum aut eliſum membrum* diſcedat abs te, & tu abſcindaris ab illa tanquam abalienatum membrum; Metaphora optime communionem Dei cum fidelibus explicans.

CAP.

CAP. VII.

Verſ. 4. Templum domini &c.] Luth. Hic eſt templum DOMINI &c. Ebr. הֵיכַל יְהוָה הֵמָּה Quidam, ut Jun. templi Domini, t. D. t. D. iſta ſunt vel ad T. D. vel, ad *templum DOMINI, ad T. D. iſta* pertinent, ut ſit ellipſis literæ ל ante היכל / iſta operaquæ nos facimus, noſtræ ceremoniæ pertinent ad templum, ad cultum ab ipſo Deo inſtitutum, vel iſtæ promiſſiones potiſſimum templo factæ ſunt. Quamdiu ergo durat hoc templum & nos præſtamus ea quæ ad illud pertinent, nos florebimus. Sunt qui pronomen המה *δεικτικῶς* accipiunt, quaſi digito monſtrarent ædificia templi, vel partes templi potiores, quales erant Sanctum & Sanctum Sanctorum & atria, *Iſta ſunt templum DOMINI &c.* Non male quis idem quoque retulerit ad verba antecedentia, *ne confidatis verbis mendacii, Templum DOMINI, t. D. t. D. iſta ſunt.*

Verſ. 18. Ut faciant placentas Reginæ cœli.] Per Reginam cœli vulgus Interpretum Lunam intelligit, quam Reginæ titulo ornant paſſim Gentiles, Homerus in Hymn.

> *Χαῖρε ἄνασσα Θεὰ λευκώλενε Δῖα σελήνη.*

Horatius.

> *Siderum Regina bicornis*
> *Audi Luna puellas.*

Quam Herodotus quoque *ἀρχαρχην* vocat. Alii Solem intelligunt, quem ſub fœminæ ſpecie Ebræi concipiunt. חַמָּה enim ſemper, שֶׁמֶשׁ aliquando fœmininum eſt. Alii Junonem, alii Venerem Babyloniam, quam Reginam quoque cœlorum dictam monet Cl. Seldenus, citatque in eam rem Harpocrationem in *Σωμάτιον.* (*Synt. 2. Cap. 7.*) Sed fruſtra hæc diſputantur. Hypotheſis falſa. מְלֶכֶת non ſignificat Reginam, Reginam cœli מַלְכַּת הַשָּׁמַיִם dicerent, ut 1. Reg. x. מַלְכַּת שְׁבָא regina Sabæ. At hic eſt מְלֶכֶת vox in ſtatu regiminis poſita ab abſoluto מְלָאכָה quod proprie opus, laborem, artem vel artificium ſignificat. Ita à מַמְלָכָה fit מַמְלֶכֶת / neque inter omnia iſta quæ ad regulam illam pertinent, ullum eſt quod utroque modo ſtatum regiminis formet. Ne quis dicat à מַלְכָּה & מַלְכַּת & מְלֶכֶת formari. Dixi מְלָאכָה proprie ſignificare opus &c, Addo, per metonymiam etiam denotare rem labore & opere & artificio factam & ac-

acquisitam. Exod. 22. 8. *quod non* immiserit manus suas בִּמְלֶאכֶת רֵעֵהוּ in rem proximi sui. Ubi plene scribitur cum א radicali, licet quiescente, hic defecte.

Quid ergo? Lxx. Interpretes licet Jerm. 44. 17. reddiderint βασιλίσσῃ τοῦ οὐρανοῦ, hic tamen & cap. xix. 13. habent στρατιᾷ τοῦ οὐρανοῦ id est, exercitui cœli, pro * synonymis habentes τὸ צְבָא הַשָּׁמַיִם & מְלֶכֶת הַשָּׁמַיִם Quid autem per exercitum cœli hic intelligatur, docet Chaldæus quando vertit לְכוֹכְבַת שְׁמַיָּא id est, stellis cœli. quæ propter admirabilem illum & stupendum ordinem exercitus vocantur. Alii paulo amplius vocem extenderunt, ut universam machinam cœlestem complexi sint, Ita Arias Mont. Jer. 44. 17. reddit, *opificio cœli*, Tigurini & hic & illic, *machinæ cœli*, quod Angli in margine posuerunt. Pisc. *operi cœli*, id est, stellis inquit, nobilissimis Dei operibus. Quomodo & Kimchius חסר אלף ופירו כמו מעשה השמים כלומר לכוכבים id est, deficit א / & perinde est ac dixisset, operi cœli, q. d. stellis. Lutherus vocem Ebræam retinuit, lectori libertatem relinquens eam eligendi interpretationem, quam ipse probaret maxime. Non dubium est quin Collyridiani ad hunc locum respexerunt, quibus Epiphanius hæresi 79. Quædam mulieres inquit, habebant virginis imagines, coram quibus collyridas sive placentas offerebant, easq; adorabant. Κολλυρίδες placentæ, tortæ panis, quas à præparatione Jeremias hic כַּוָּנִים vocat, Lxx. retenta voce Ebrææ * χαυῶνας. Chrysostomus πόπανα, quam vocem retinuit Cl. Junius, & interpretatur liba quædam ἔκτυπα, id est, certas formas habentia pro ratione idolorum, quibus offerenda erant, additque vocari πόπανα, quod τῶν τύπων id est, deorum effigie insignita essent, quibus offerebantur, citatque Juvenalis versum.

Scilicet & tenui popano corruptus Osiris.

Fortassis hinc quoque Pontificii elogium REGINÆ COELI beatissimæ virgini Mariæ mutuati sunt. Gabriel Biel in Can. Missæ lect. 8. Confugimus primo ad B. Virginem, cœlorum REGINAM, cui rex regum dimidium regni sui dedit.

* Confer Jerem. 19. 13.

* Olympiod. χαμώνας, & exponit pemmata & bellaria quædam. Putem scribendum χαυώνας, quomodo in Hieron. commentariis legitur.

CAP. XI.

Vers. 19. Mittamus lignum in panem ejus] Hic rursus sudare videas interpretes. Funem hic inter * alios ex vetustate duxit B. Hier. cujus

* Ita & Lxx. ἐμβάλωμεν. Et Chald. נִרְמֵי

cujus verba adscribam. Sic ergo ille ad illa verba versus 18. Tu autem Domine demonstrasti mihi &c. *Omnium Ecclesiarum iste est consensus*, inquit, ut sub persona Jeremiæ à Christo hæc dici intelligant, quod ei pater monstraverit, quomodo eum oporteat loqui, & ostenderit illi studia Judęorum & ipse quasi agnus ductus ad victimam, non aperuerit os suum, & non cognoverit, subauditur peccatum. Juxta illud quod ab Apostolo dicitur, qui cum non cognovisset peccatum &c. & dixerint, mittamus l. in p. ejus, crucem vid. in corpus Salvatoris. Ipse enim est qui ait, Ego sum panis, qui de cœlo *descendi*. Et paulo post, Judæi & nostri Judaïzantes hæc ex persona Jeremiæ dici intelligunt, qui propter vaticinium futurorum & ingruentia captivitatis mala, hæc eum à populo sustinuisse confirmant. Sed nescio quomodo possint approbare crucifixum esse Hieremiam quum hoc scriptura non memoret. Miseret me tui B. Pater, An ergo tam certum tibi est mittere lignum in panem alicujus, esse idem quod cruci affigere? Atqui per lignum satius erat lignum venenatum intelligere. Lyra, *Est in terra* illa arbor, nomine taxus venenata, & inde dicitur * toxicum, id est, venenum, mutato à in O. Et de ligno illius arboris minutatim inciso volebant ponere in cibo Jeremia &c. Et Sa, lignum, sc. venenatum. Chald. *venenum mortiferum*. Dico verbo. Ebræa sic legere, נַשְׁחִיתָה עֵץ בְּלַחְמוֹ / corrumpamus arborem cum pane suo id est, fructu suo, id est, perdamus doctorem cum doctrina sua. Sic Matth. 7. doctor arbori, doctrina fructibus comparatur. לחם de quovis cibo, etiam lacte ut in Prov. & melle 1. Sam. 14. usurpatur. לחם כלל כל מאכל inquit Kimchi, id est, *vox lechem quemlibet cibum complectitur*. Alii per hypallagen, corrumpamus ligno panem ejus, q. esset נַשְׁחִיתָה בְּעֵץ לַחְמוֹ / ligno sc. venenato. Jun. perdamus culmum cum grano ejus, q. d. enecemus eum gladio aut fame, ut demonstrat antithesis, inquit; pœnarum, vers. 22. locutio sumpta à segetibus, q. d. eradicemus eum, ut ne stipula quidem supersit. Certe, de Jeremia hæc dici ostendit evidenter vers. 21. *Ideo hæc dicit Dominus ad viros Anathoth*. Hoc vidit Hieron. ubi sic inquit in commentario; videtur hoc superiori sententiæ contraire, qua volumus approbare ex persona Christi hæc dicta esse, &c. Sed quomodo se expedit? Si intellexerimus, inquit, etymologiam oppidi Anathoth, quod interpretatur obedientia liquido monstrabitur, viros Anathoth, qui olim Domini præ-

* Vide & Lactant. de vera Sapientia lib. 4. 18. Emm. Sa, Tertull. lib. 3. in Marc. panem interpretatur Christi corpus quod dandū erat sub specie panis, lignum vero crucem. Vide etiam Bellarm. lib. 2. de Sacr. Euchar cap. 7. & Theodoretum in comm.

* Nugæ. toxicum est, à τόξον sagitta, vide Martinii Etymolog.

præceptis obtemperarunt, omnes dici Judæos. Sed & hoc cum judicio lege, Tiro, Neque enim unquam demonſtraverit aliquis, Anathoth *obedientiam* ſignificare.

CAP. XII.

Verſ. 3. Sanctifica eos in die occiſionis] Vox ſanctificandi multis Interpretibus fumus in oculis fuit. Hieron. de hæreticis interpretatur, *Congrega eos*, inquit in urbem Jeruſalem, aut in ſua conciliabula, ut quaſi victimæ cædantur in mortem & tunc ſanctificentur, cum Eccleſiaſtico fuerint mucrone jugulati. Interfectio enim hæreticorum eſt ſalus eorum qui *decepti ſunt*. Carthuſianus hic quoq; ſpecimen ſuæ ſubtilitatis edens ſic inquit, Hoc dupliciter accipi poteſt, primo, ut per temporalem perſecutionem ac mortem à peccato purgentur, ne æternaliter pereant. 2. Ut in die ſuæ occiſionis materialiter ſanctificentur, ita quod in eorum punitione ſanctitas & juſtitia Dei Manifeſtentur. Et Gregorius Moral. 27. 18. In die occiſionis ſanctificantur reprobi, quia tunc ſancta, quæ debuerunt, agere conſentiunt, cum digna pravitatis ſupplicia jam declinare non poſſunt. Sed acutius hic vidit Lyra, quando notat in Ebræo eſſe, *præpara eos* Certe illic eſt הַקְדִּישֵׁם / In קדש autem eſſe ſeparandi & præparandi notionem diximus prolixe ad cap. XIII. Jeſaiæ. Chald: זַמִּינוּן *præpara eos* Lxx. ἅγνισον αὐτοὺς id eſt, purifica eos. Notat autem, Theodoretus, ἅγνισον hic idem eſſe quod ſepara, ſegrega, Nam ſegregat ſe, inquit, qui vult purificari & *ſanctificari*. Vel potius qui purificat ſe, ſeparat ſe à ſordib. & immunditie. Ut ſeparandi notio maneat primaria & propria. Addit Theodoretus, Syrum reddidiſſe εὐτρέπισον, id eſt, bene præpara. Infra XXII 7. Vulg. *ſanctificabo ſuper te interficientem* &c. Ubi Chald. rurſus, præparabo Lxx. ἐπάξω, inducam, Theodoretus iterum, notat in Ebr. eſſe ἁγιάσω, illudque poſitum pro ἀφορίσω. Nota hic rurſus tiro, quod ſæpius inculcavimus. Helleniſticæ linguæ id proprium eſſe, voces Græcas vel ad ſignificationum Ebræarum amplitudinem dilatare vel ad earum anguſtias contrahere, & interpretamentum pro interpretamento ponere. Quippe quia קדש comprehendit hæc ſignificata, παρασκευάζειν, ἀφορίζειν ἁγιάζειν, ἁγνίζειν, ideo τὸ ἁγιάζειν & ἁγνίζειν quoque pro παρασκευάζειν & ἀφορίζειν ponuntur.

Verſ. 13. *κλῆροι αὐτῶν οὐκ ὠφελήσουσιν αὐτοῖς.*] Latina Rom. *cleri eorum non proderunt illis.* Hieron, Quid enim eos juvare poterit Epiſcopi nomen vel preſbyteri, vel reliquus ordo Eccleſiaſticus, quam magis graventur dignitatibus ſuis, & potentes potenter tormenta patiantur &c. Ita ille, explicans verſionem Græcam. Cum tamen Ebræa ſic expreſſiſſet, *hæreditatem acceperunt* (legit נָחֲלוּ) *& non iis proderit.* Epiphanius quoque initio Epiſtolæ ad Johannem Jeroſolymitanum, Origenes homil. 7. in Jeremiam de clericis hic agunt. Hinc quoque ipſe, quod mireris, Bellarm. lib. 1. de Clericis, cap. 1. antiquitatem diſtinctionis clericorum & Laïcorum probare ſatagit. Quanto melius Theodoretus, *Sortes veſtræ non proderunt vobis. Sortes rurſus vocat*, inquit, *pinguem hæreditatem*, *cui non eſſe fidendum conſulit.* Tu nota tiro, Spiritum S. nec Clerorum, nec clericorum hic meminiſſe: ſed ita loqui *ſeminabant triticum & ſpinas metent* (idque ex interminatione Dei Levit. xxvi. 16.) *indoleſcent* [*laboribus*] *ſed nihil proficient* Ebr. נֶחֱלוּ וְלֹא יוֹעִילוּ / Kimchi tamen putat hic non continuari denuntiationem maledictionis, ſed rationem ejus reddi, quia prophetæ *ſeminarunt triticum*, .i. pias admonitiones habuerunt ad populum, *ſed meſſuerunt ſpinas*, id eſt *Indoluerunt* Prophetæ, *quod nihil proficerent.* Hieron. & Lxx. נַחֲלוּ legerunt, נַחֲלָה autem eſt hæreditas, ſors, *κλῆρος*.

Cap. XVI.

Verſ. 16. Ecce ego mittam Piſcatores multos, dicit Dominus, Piſcabuntur eos & poſt hæc mittam illis multos venatores, & venabuntur eos de omni monte & colle, & de cavernis petrarum] Ebr. Ego mittam ad piſcatores multos, id eſt, vocabo &c. Multi poſtillatores hunc locum citare & enarrare ſolent, veluti vaticinium & promiſſionem de mittendis in N. T. Apoſtolis. Vide poſtillas in Evangelium Matth. 4. 19. quod dic B. Andreæ in multis Eccleſiis proponi ſolet. In noſtris quoque Bibliis ad illa verba Criſti, *faciam vos piſcatores hominum*, hic locus Jeremiæ ceu parallelus citatur. Sed ſciendum hæc verba non continere promiſſionem ſed comminationem, neque pendere à verſu 15. ſed renovare concionem quam verſ. 9. incoaverat. Id patet ex verſu 17. Quia oculi mei ſuper omnes vias eorum, & non eſt abſcondita iniquitas eorum coram me &c. Unde certe nova ſententia vel concio incoari non poteſt,

test, particula כי illum versum cum 16. conjungente. Per piscatores & venatores ergo hostes intelliguntur. Piscari & venari est capere, sub jugum mittere. Venatio habet simile quiddam bello, imo est species quædam belli, & vicissim bellum est tanquam venatio quædam hominum. Ita Nimrod dicitur robustus venatione, vulg. robustus venator id est, bellator. Gen. x. 9. Hanc metaphoricam & צוד. i. θηρ. significationem invenies Mich. 7. 2. Thr. 3. 52. & 4. 18. Job. x. 16. Ps. 140. 12. Prov. 6. 26. Jezech. 13. 18. & xii. 13. & xxix. 2. 3. 4. Amos 4. 2. Hab. 1. 15. Etsi haud sciam, annon potius per *piscatores* Ægyptios intelligat, (vide Jes. 19. 8. complementum comminationis.; 2. Reg. 23. 29. ut per *venatores*, Babylonios. Vide *Piscatoris* notas.

Cap. XVII.

Vers. 9. Profundum est cor super omnia, & homo est, quis cognoscet eum?] Ita habet versio Latina Græci textus in Hieronymi operibus. In Theodoreto, *Grave est cor super omnia*, Et apud August. de Civ. Dei lib. 18, 33. *Grave cor per omnia, & homo est, & quis cognoscet eum?* Fortassis legerunt βαρεῖα; Græca, Βαθεῖα ἡ καρδία παρὰ πάντα, καὶ ἄνθρωπός ἐστι, καὶ τίς γνώσεται αὐτόν, August. loco indicato hunc textum refert ad * Christum, *Quia vero*, inquit, *non erant eum agnituri Judæi, à quibus eum & occidi oportebat; sic idem Propheta significat*, *Grave cor* &c. Egregia est censura B. Hieronymi, qua hanc interpretationem notavit in commentariis. Solent quidam nostri, inquit, bono quidem voto, sed non secundum scientiam uti hoc loco contra Judæos, quod homo sit Dominus & salvator, secundum dispensationem carnis assumptæ, nullusque possit nativitatis ejus scire mysterium, secundum illud quod scriptum est, Generationem ejus quis enarrabit? nisi solus Deus qui arcana rimatur, & reddit unicuique secundum opera. Melius autem est ut simpliciter accipiamus, *quod nullus cogitationum secreta cognoscat, nisi solus Deus*, &c. Quia vero in Evangelio dicitur de Christo, videns a. cogitationes eorum nullusque potest videre cogitationes hominum nisi solus Deus, ex horum locorum collatione probat Hieron. Christum esse verum & æternum illum Deum. Ebræa ita habent עָקֹב הַלֵּב מִכֹּל וְאָנֻשׁ הוּא מִי יֵדָעֶנּוּ Quæ Hieron. ita convertit, *Pravum est cor omnium & inscrutabile, quis cognoscet illud?*

* Ita & Tertull. libro adverf. Judæos. lib. 3. de carne Christi, cap xv. & lib. 3. advers. Marcionem. Cyprian. lib. 2. contra Jud. Cap. 20. Lact. 4. 13. Ambros. de instit. Virg. cap. 16. Aug. contra Faustum. Cap. 11.

Cum vero hanc versionem authenticam pronuntiaverit Concilium Tridentinum, miror eam fiduciam fuisse Bellarmino, ut hoc loco pressus ad Græcam τῦ עָקֹב versionem confugerit. In Ebræo est עקוב inquit, quod significat profundum, βαθεῖα, ut Græci reddunt, & sequitur inscrutabile [non in versione Græca, sed vulg. Vides ut pro arbitrio duas versiones misceat] profundum autem esse & inscrutabile non tollit libertatem arbitrii aut vires bene operandi. Sed nunquam ostendet Bell. vel עקוב *profundum* significare. Hoc enim Ebræis עָמוֹק dicitur. Vel אָנֻשׁ *inscrutabile* esse. Putarim Ebræa melius sic converti, *Supplantativum* id est, perversum, fraudulentum, dolosum *est cor supra omnia, & mortiferum, quis pernoscat illud?* עָקֵב calx seu calcaneus, hinc עָקַב supplantare, אָנוּשׁ alii *insanabile, desperatum, desperate morbidum, vel desperatè malum* reddere maluere. Certe quid spectaverint qui *inscrutabile* reddidere, plane non valeo assequi. Supra XV: 18. ipse vulgatus fœmininum ejus אֲנוּשָׁה reddidit *desperabilis*. Et hic agnoscit Hier. vocem Ebr. significare, vel *inscrutabile*, vel, *desperabile*. Lxx. אֱנֹשׁ legerunt. Ut & Symmachus, referente Hieron, *inscrutabile cor omnium, quis est homo qui inveniat illud?* At Chald. noster est, נְכִיל לִבָּא מִכּוֹלָּא וְתַקִּיף מַן יְדַעְנֵהּ *fraudulentum est cor supra omnia, & robustum: quis pernoscat illud?* Lutheri versionem sic expressit nostra Belgica, **Een trotzigh ende vertraeght dingh is het Herte: wie kan het door-gronden?** Hoc est, si belgice intelligo *res superba & timida est cor quis potest perscrutari illud?* Ubi præterquam quod omissa est vox מִכֹּל emphatica certe & magni ponderis, neutrum prædicatum recte mihi conversum videtur.

Vers. 11. Perdix fovit quæ non peperit: fecit divitias suas & non in judicio, in dimidio dierum suorum derelinquet eas &c.] Notet hic tiro ellipsin geminam, vid. notæ τῆς ταυτότητος καὶ τῆς ἀνταποδόσεως Sensus ergo est, sicut perdix — peperit; ita qui facit divitias suas id est, congregat divitias per nefas &c. Similem locum notavimus Prov. 24. 19. Vide si vacat. Ut vero illic, ita & hic ellipsis ista non observata Caliginem offudit interpretum oculis credo enim hinc plerosque vererum delapsos in istam Allegoriam, quam exponit B. Hieron. istis verbis. Alii vero & propter superiorem Historiam & propter alteram, qua dicunt perdicem esse pugnacissimum & immundum, ita ut victum polluat, Diabolum sub ejus nomine interpratantur, qui alienas sibi divitias congregarit, dicens

ad

ad Dominum, Hæc omnia dabo tibi &c. Quem relinquent suæ divitiæ, quæ male ab eo fuerunt congregatæ, & per Apostolos convertentur ad Dominum, & qui sibi videbatur esse prudentissimus erit omnium judicio insipiens. Lxx. ἐφώνησε πέρδιξ, συνήγαγεν ἃ οὐκ ἔτεκε; ποιῶν πλοῦτον &c. Mirum nisi hic duæ interpretationes τοῦ קוֹרֵא coaluerint, קרא enim, est clamare, φωνεῖν, קוֹרֵא πέρδιξ, q. καλητὴς, quod pullos vocet; licet iidem 1. Sam 26. 20. reddiderint νυκτικόραξ neque enim animum inducere possum, ut credam eos uni voci geminum interpretamentum tribuisse. Illud enim non invenio à veteribus factum, nisi in ejusmodi pauculis quæ aliter leguntur quam scribuntur, seu quibus est varia lectio. Ita Chald. Paraphrastes Ps. 22. כארי reddit, *momorderunt ut leo*, Jes. 19. 18, עִיר הַהֶרֶס יֵאָמֵר לְאֶחָת / Sed Keri in margine notatur הַחֶרֶס / Illud *destructionem*, hoc *Solem* significat, unde & Symm. πόλις ἡλίου Heliopolis. Eusebius male, *civitas terræ*, confundens, *Heres*, cum אֶרֶץ Eretz. Chald. utrumque conjungit, קַרְתָּא בֵּית שֶׁמֶשׁ דַּעֲתִידָא לְמֶחֱרַב id est, *civitas domus solis*, *quæ destruetur*, Vide partem primam Anti-barbari mei p. 473. Sed Ad rem, Chald. Paraphastes hunc locum istis verbis reddit הָא כְּקוֹרָאָה דִּמְכַנֵּשׁ בֵּעִין דְּלָא דִילָהּ וּמְשַׁחֵן אֶפְרוֹחִין דִּבְתַרוֹהִי לָא יְכוּן הֵכֵן כָּל גְּבַר רַשִׁיעַ דְּקָנֵי נִכְסִין דְּלָא בְדִינָא בְּפַלְגוּת יוֹמוֹהִי שָׁבֵק לְהוֹן וּבְסוֹפֵהּ מִתְקְרֵי רַשִׁיעָא hoc est, Ecce, sicut perdix colligit ova non sua, & calefaciendo fovet pullas, qui eam tamen non sequuntur, ita omnis vir improbus qui possidet opes per nefas; ἐν ἡμίσει τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ relinquet eas, & in extremo suo *vocabitur improbus*. Secutus est vulgatam de perdice sententiam, eam vid. aliena ova colligere, iisque incubare: pullos vero ab ea exclusos, deserta ea, veram matrem consectari hanc expositionem secutus & Kimchius est, cujus commentarium non pigrabor adscribere, לפי שאמר לתת לאיש כדרכיו אמר אל תתמה על הרשע שהוא מצליח בנכסים איך לא יתן לו האל כדרכיו כי תדע כי הרשע שאין עשרו במשפט לא יעמוד לו/ אלא יצא מידו בחצי ימיו : והמשילו לקורא והוא עוף שקורין בלעז פרניז והוא רובץ על ביצי עוף אחר ומחמם אותם / והפיצים ההם לכשיבקעו ויצאו האפרחים לא יהיו כמו בניו שילכו אחריו / אלא יעזבוהו ולא יכירוהו אלא אחרי מי שהיא להם אם גם כן הרשע שעשה עשר ולא במשפט בחצי ימיו יעזבנו / או ימות הוא ויעזוב עשרו לאחרים ולא ישלים ימיו עם העשר שעשה וג id est, postquam dixit Deum da-

daturum unicuique secundum vias ejus, pergit & ait, ne mireris de improbo, si felix sit in divitiis & quomodo Deus ei non det juxta vias ejus. Sed scito penes improbum divitias, quas per nefas congregavit, non mansuras, sed evolaturas ex manu ejus in dimidio dierum ejus. Et comparat cum perdice. Est autem avis, quam in lingua vernacula vocant pernisc. Illa autem incubat ovis aliarum avium & fovet ea. Ubi autem rupta fuerint illa & prodierint pulli, non sunt instar pullorum ejus (perdicis) qui sequuntur eam. Ideo deserunt eam neque agnoscunt eam, sed veram matrem sequuntur. Similiter improbus qui colligit opes per nefarias artes in medio dierum ejus deserent eum, aut morietur ipse & relinquet eas aliis, & non consummabit dies suos cum opibus quas corrasit &c. Hæc Kimchius. Idem de perdice affirmant Ambros. lib. 7. Epistolarum epist. 48. Meminit & Hieron. sed paulo aliter, verba ejus ista sunt, Ajunt scriptores naturalis historiæ quorum principes sunt apud Græcos Aristoteles & Theophrastus, apud nos Plinius Secundus, hanc perdicis esse naturam, ut ova alterius perdicis (NB. non dicit aliarum avium) i. aliena furetur, & eis incubet, foveatque cumque fœtus adoleverit avolare ab eo, & alienum parentem relinquere. Hæc Hieron. ubi ergo ista perdix, quæ alterius perdicis ova fovet, sua ponit? An ergo omnes vicarias sibi invicem præstant operas? An Aristoteles & Theophrastus id dicant, quod Hieron. eos dicere affirmat, nescio. De Plinio, certe nihil tale istis in libris qui ad nos transmissi sunt, invenire quitus sum. Gesnerus hæc de curruca verius dici putat in cujus nido cuculum ova sua reponere, quæ illa excludat prolixe ex veterib. probat. Cum ergo hæc incerta sint, & insuper probari non possit דגר notionem *fovendi* habere, *colligendi* contra & *cumulandi* ex Jesaiæ cap. XXXIV. 15. & Chaldaismo sit certissima, cum denique ילד de avibus usurpatum tam sit excludere pullos ex *ovis* post incubationem, quam ipsa ova ponere, videtur præferenda Cl. Junii & Tremellii interpretatio, *ut perdix colligit ova, sed non excludit, ita comparans divitias* &c. Et observa, in Ebræo non legi, קורא דגר אשר לא ילד sed קורא דגר ולא ילד Scio equidem vau aliquando vicem אשר obire, sed hic ejus enallages necessitatem nullam video. Quid ergo vult Propheta? Audiamus ejus mentem paraphrastice edissertantem Junium, *Quemadmodum videmus perdicem* multa ova collectim ponere, ut ea foveat & excludat simul, persæpe tamen accidere,

ut

ut aut ipsa intercipiatur ab aucupe, aut ova frangantur à pruriente masculo aut à cuculo, denique alia ratione impediatur, ne collecta ova per justum tempus fovere possit, ut excludantur pulli: Sic etiam accidit iniquis providentia Dei, ut dementes homines congestis suis thesauris spolientur tempestive, & rebus partis uti *non possint pro exspectatione sua*, Hæc ille. Plenior fortassis fuisset ἀπόδοσις, si ita dixisset, *ut dementes homines, vel subito & mediis diebus suis à congestis thesauris morte avellantur, vel iisdem spolientur* &c. Prius enim illud responderet isti interceptioni quæ fit ab aucupe. Hanc sententiam secutus est & B. Lutherus, nisi quod τὸ קֹורֵא nimis laxe interpretatus sit, Gleich wie * ein Vogel der sich uber Eyer setzet / und brutet sie nicht auff. Eandem secuti sunt Pisc. Angli & alii. Quisquis locum hunc pensiculatius examinabit, volens nolens fatebitur, hac versione & expositione admissa, inter apodosin & protasin majorem esse conspirationem, quam si vulgatæ hæseris.

* Pisc. ein Rebhun.

CAP. XXII.

Vers. 11. Hæc dicit Dominus ad Sellum filium Josiæ] Circa hunc Sellum variant Interpretes. Mihi dubium non est quin Joachazum intelligat, qui & Jochanan dictus 1. Chr. 3. 15. Cur autem dictus Sallum? Sallum filius Jabes regni Israelitici habenas unum solummodo mensem moderatus est. 2. Reg. xv. 13. Hunc ergo, quod non multo amplius Regnum Judæ administraverit, eodem nomine insignit, q. d. Hæc dicit Dominus ad alterum Sellum &c. Ita Johannes Baptista ob eundem Zelum & spiritum vocatur Elias, q. d. *alterum Eliam.* Tale est illud Virglii,

Atque iterum ad Trojam magnus mittetur Achilles.

CAP. XXIII.

Vers 5. Suscitabo Davidi germen justum] Addit Hieronymus, vel, *orientem justum* proculdubio respiciens ad versionem τῶν LXX. καὶ ἀναστήσω τῷ Δαβὶδ ἀνατολὴν δικαίαν, Quod & in edit. Romanæ Latina versione versum est, *Orientem justum.* Hæc interpretatio plane disconvenit Ebræo. Quis enim unquam audivit Ebræum צֶמַח *orientem* è cœlo sc. significare? צֶמַח *oriri* significat, sed è terra

βλαςεῖν, dicitur enim proprie de plantis & stirpibus &c. Unde צֶמַח germen, βλάστημα, stirps vel planta è terra oriens. Quatuor insignia loca sunt, ubi Messias צֶמַח vocatur, ipso Chaldæo suffragante, qui singulis locis vocem Ebræam per suum משיחא repræsentavit. Locum primum nunc præ manib. habemus. Secundus extat Jerem. 33.15. Tertius Zach. 3. 8. Ecce adduco את עבדי צמח Lxx. τὸ δοῦλόν μου, Ἀνατολήν. Chald. ית עבדי משיחא Quartus VI. 12. Ecce vir, צֶמַח שְׁמוֹ / Chald. הא גברא משיחא שמה / Lxx. ἰδοὺ ἀνὴρ, ἀνατολὴ, ὄνομα αὐτῷ. Omnibus istis locis Chaldæus τὸ צֶמַח non αὐτολεξεὶ interpretatus est, sed ut liberiorem interpretem & paraphrastem decebat, rem ipsam spectavit. Namque omnib. istis locis צמח epitheton Messiæ est, observatumque, à Cabalistis est, צֶמַח & מְנַחֵם consolator, παράκλητος, quod etiam inter Messiæ cognomina ab Ebræis numeratur per Gematriam eundem numerum efficere, vid. CXXXVIII. Manet ergo difficultas circa interpretamentum Græcum Ἀνατολή. Sunt qui hoc audaciter damnant. Sunt contra, qui vocem Ebræam utrumque significare contendunt, videl. 1. germen; & per secundam notionem, ἀνατολήν, eosque qui צמח germen vertunt non solum imperite facere, sed & contra verbum Dei. Hi omne præsidium ponere mihi videntur in loco Luc. 1. 78. ubi Christus non solum vocatur ἀνατολή, sed ut res clarior esset, ἀνατολὴ ἐξ ὕψους. Accedit authoritas vetustatis in qua plurimi crediderunt ideo Christum vocari Ἀνατολήν, quod ex oriente ad judicium venturus esset. Sed pace tantorum virorum, negaverim ego cum Piscatore, Zachariam ad hæc loca respexisse, qua de re paulo post. Quod ad צמח attinet, quæro adhuc locum, in Canonicis libris ubi significet vel ortum vel oriens aliud quam ex terra, vel re terræ analoga. Dicitur enim metaphorice de pilis quoque & plumis & rebus aliis, Nunquam de Sole aut ulla stella. Hinc Leo Castrius nodos ejusmodi audaci gladio secans ait Judæos corrupisse hæc loca, olimque זֶרַח scriptum. Sed hunc indignum semper censui, cui responderetur, & merito à suis quoque ut alibi ostendimus, exagitari & perstringi. Quod vero vir magnus notat, *Judæos horoscopum, hoc est, locum orientis in themate Genethliaco vocare* צומח id est, ἀνατέλλοντα, vellem, locum & authoritatem adduxisset. Ego certe neque memini me in ullo authore ea notione vocem eam legere, neque in ullo Lexico reperire potui. Quod ad vocem ἀνατολὴ attinet, ajo cum Cl. Drusio ad Zach. 6. 12. Lxx. dubie

dubie quidem, attamen recte τὸ צמח per eam vocem reddidisse. Ajo enim Ἀνατολὴ, in lingua Hellenistica germen significare, locisque ex Jerem. & Zach. productis GERMEN vertendam esse. Ajo ἀνατολὴ Jerem. 23. 5. idem esse quod βλάστημα, qua voce Symmachus illic usus est. Ajo ἀνατολὴ Zach. 6. 12. idem esse, quod ἀναφυὴ, qua voce isthic loci alii Interpretes usi sunt. Sed video mihi hanc Cl. Drusii observationem firmo aliquo tibicine sustentandam esse. Ecce tibi locum Jerem. XXXIII. 15. ubi LXX. hanc ipsam promissionem denuo inculcaturi, eandem sententiam sic exprimunt, βλαστῆσαι ποιήσω τῷ Δαβὶδ βλαστὸν δικαιοσύνης. Et Jesaiæ LXVI. 14. ossa vestra tanquam herba תִפְרַחְנָה germinabunt, LXX, τὰ ὀστᾶ ὑμῶν ὡς βοτάνη ἀνατελεῖ ubi Latinus quoque Interpres Rom. Edit. *germinabunt*. Hos. x. 4. ἀνατελεῖ ὡς ἄγρωστις κρίμα &c. id est, germinabit sicut gramen judicium super desertum agri, ubi in Ebr. est יִפְרַח. Ps. 91. 8. ἐν τῷ ἀνατεῖλαι ἁμαρτωλοὺς ὡσεὶ χόρτον, *ubi germinaverint peccatores sicut fœnum*, ubi rursus in Ebræo est פרח / Quam vocem sexies per ἀνατέλλειν expresserunt, ut & vocem צמח / decies & octies, Gen. 3. 18. ἀκάνθας καὶ τριβόλους ἀνατελεῖ σοι, *spinas & tribolos germinare faciet tibi.* Ebr. תַּצְמִיחַ / ubi τὸ ἀνατέλλω ad imitationem Ebrææ vocis transitivum est, ut Matth. 5. 45. ὃς ἀνατέλλει τὸν ἥλιον αὐτοῦ, *qui oriri facit* Solem suum. Et Gen. 19. τὰ ἀνατέλλοντα ἐκ τῆς γῆς. Et quod proprius ad rem est, Jezech. XVI. 7. καθὼς ἡ ἀνατολὴ τοῦ ἀγροῦ, ubi interpres Romanus, sicut hortus agri. Forte legendum *Ortus*, ego audacter, *sicut germen*. Quomodo hanc ipsam eandem vocem ἀνατολὴν idem Latinus Interpres Romanus Nobilius Flaminius reddidit Jezech. XVII. 9. σὺν τῷ βώλῳ ἀνατολῆς αὐτῆς ξηρανθήσεται. *Cum gleba germinis sui* arescet, ubi rursus in Ebr. est צֶמַח. Confecimus ergo, opinor, ἀνατολὴν locis istis ubi Cristo tribuitur *Germen* significare. Hoc ergo modo disponamus significationes τῆς Ἀνατολῆς, ut I. significet *ortum* Solis vid. & Lunæ proprie, Reliqua enim sidera usitatius ἐπιτέλλειν dicuntur, usitatius dico. Nam ut profanos mittam, 2. Petri 1. φωσφόρος etiam dicitur ἀνατέλλειν. 2. locum seu regionem, ubi oritur Sol, *Oriens*. Matth. 2, 2. Vidimus stellam ejus ἐν ἀνατολῇ, in singulari, ut & Apoc. 7. & 21. Alias enim fere pluralis adhibetur, ἀπ᾽ ἀνατολῶν, ut &, ἀπὸ δυσμῶν, Matthæi 8. & alibi. III. Germen, ita dictum, quod ex terra oriatur. Christum autem hoc epitheto insignivit Spiritus S. quod tanquam surculus ex trunco quasi

internortuo repullulascens germinaverit justitiam. Quo respexisse videtur Apostolus Ebræorum 7. 14. *Palam est, Christum* ἀνατεταλκέναι ἐξ Ἰούδα id est, *Germinasse ex tribu Juda.* Hic certe unicus locus est novi fœderis, ubi ἀνατέλλειν aliter accipitur quam de ortu luminarium.

Restat locus Luc. 1. 78. per viscera misericordiæ Dei nostri, quibus visitavit nos ἀνατολὴ ἐξ ὕψους Vulg. *Oriens ex alto.* Si utroque oculo respexit Zacharias ad loca illa Jeremiæ & Zach. videtur τὸ ἀνατολὴ & hic & illic eodem modo interpretandum esse. Cum vero addatur hic ἐξ ὕψους, non videtur reddi posse per *Germen.* Sed hoc additamentum non movit Clarissimos viros Drusium, Scultetum & alios. Ajunt enim hoc ipso indicari discrimen hujus germinis & aliorum. Cum enim cætera è terra, inferne, germinent, hoc è cœlo est. Meum punctum hic feret Deligentissimus Piscator, qui non ad illa Jerem. & Zach. loca, sed illum potius Malach. 4 2. ubi Christus Sol appellatur, vel illum Numerorum 24. 17. ubi idem stellæ nomine insignitur, *Procedet stella ex Jacob.* Vertit ergo, *Oriens ex alto* ad verbum *ortus ex alto* ut sit Metonymia adjuncti. Beza minus dubie, *Is qui oritur ex alto.* quasi esset, ὁ ἀνατέλλων, Sententiæ suæ præsidium habet Piscator in versu sequenti, qui hujus elogii exegesis est, ἐπιφᾶναι τοῖς ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου καθημένοις τοῦ κατευθῦναι τοὺς πόδας ἡμῶν εἰς ὁδὸν εἰρήνης .i. ut illucescat iis qui in t. & u. m. sedent, & ut dirigat pedes nostros in v. pacis. Ecce duo effecta non germinis sed lucidissimi luminaris, quale est Sol.

Vers. 6. Et hoc est nomen quo vocabunt eum Dominus justus noster] Ita Vulg. Ebr. *Et hoc erit nomen quo* יִקְרְאוֹ *vocabit eum* (quod etiam Hier. notavit) יְהוָה צִדְקֵנוּ D O M I N U S *justitia nostra.* יִקְרְאוֹ pro יִקְרָאוֹ ad analogiam perfectorum, תִּלְכְּדוֹ / יִתְקְפוֹ / Pontificiorum nonnulli contendunt locum in Ebræo esse violatum. Quomodo ergo scriptum fuisse putant? יִקְרְאוּ *vocabunt.* Ergo necesse est ut agnoscam adhuc ellipsin pronominis eum cui juxta nostram interpretationem non est locus. Sic dico, sive hoc sive illo modo legas Ebræam vocem, semper opus est ellipsi. *Hoc est nomen, quo vocabunt* [eum] vel, hoc est nomen quo vocabit eum [D O M I N U S] vel, hoc est enim quo vocabit eum [*Israel*] vel, [*unusquisque*] Taceo, quam tralatitium sit verba activa 3. personæ pro passivis adhibere. Gen. xv. & imputavit hoc ei ad justitiam Rom. 4. καὶ ἐλογίσθη & imputatum est. Bellarm. & Leo Castrius ulterius progressi

gressi sunt; at ut illud de ellepsi incommodum vitarent, somniarint pro יִקְרָאוֹ olim scriptum fuisse יִקְרָאוּהוּ / atq; ita integrā quoq; syllabā erasā fuisse. Quibus nos opponimus τοῖς Lxx. qui plane ut nos, Hoc est nomen quo καλέσει αὐτὸν [Κύριος] vocabit eum DOMINUS, illud enim Κύριος supplementum est, Nomen enim יהוה quod in textu sequitur, expresserunt prima parte vocis Ιωσεδεκ. Qua de voce diximus aliquid parte prima Anti-barb. pag. 344. Si quæras ejus interpretamentum, en tibi illum Ιαω δικαιοσύνη, DOMINUS *justitia*, vbi vides omissum ab illis pronomen illud consolatorium, ἡμῶν, Christus enim est *nostra justitia*. Vulg. *justus noster*. Et hoc male, Id enim esset יְהֹוָה צַדִּיקֵנוּ / Abstracta hic magis timiunt. 1. Cor: 1. 30. ὃς ἐγενήθη ἡμῖν ἀπὸ Θεοῦ σοφία, καὶ δικαιοσύνη, τε ἁγιασμὸς καὶ ἀπολύτρωσις. In primo (Σοφία) observa Metonymiam adjuncti in cæteris, effecti. Notat. Hiron. in Editione τῶν Lxx. suo tempore additum fuisse, *in Prophetis*. Scilicet versus duo sequentes, 7. videlicet & octavus in Græcis codicibus hoc loco non repræsentantur, sed ad calcem capitis. Itaque hic immediate sequitur versus nonus, cujus initium; לַנְּבִאִים / * Acceperunt hoc ceu titulum sequentis concionis, *contra Prophetas*. Ut alibi, contra Moab, contra Damascum. ל enim πρὸς, sæpe pro *contra*. πρὸς οὓς ὁ λόγος Θεοῦ ἐγένετο * *contra quos sermo Dei factus est*, Qua observatione auro contra non cara magnus Heinsius facem alluxit vexatissimo isti loco, Johannis x. vide ejus Aristarchum. Quia vero ל & ב sæpe alternant; ideo τὸ ל per ἐν sæpe expresserunt, Ps. xvi. לִשְׁאוֹל ἐν ᾅδῃ. Hæc vero interpretamenta præpositionum juxta originariæ præpositionis latitudinem itidem extendi debent. Hoc non ignoravit Hieron. *Hoc quod in Lxx. male additum est*, in Prophetis, *penitus amputandum est. Aliud enim capitulum* (περικοπή) *sequitur; quod ab iis prætermissum est, quo finito titulus est;* ad Prophetas, *seu*, contra Prophetas. Hæc Hier. Idem Paulo post, *In Lxx. scriptum legimus*, & hoc est nomen, quo appellabit eum Dominus, Josedek, in Prophetis. *Quod plerique ignorantes, varia explanationis deliramenta confingunt.* Multoque melius fuerit simpliciter inscitiam profiteri, quam imperitiæ suæ alios hæredes facere.

* Ita & Lutherus

* Vulgò, ad quos,

Vers. 23. Nunquid Deus è vicino ego sum, dicit Dominus, & non Deus de longe?] Ita Hieron. textu Ebræo satis fideliter expresso. הַאֱלֹהֵי מִקָּרֹב אָנִי וְלֹא אֱלֹהֵי מֵרָחֹק. Vulgatus Hieronymi versionem expressit, prima voce duntaxat mutata, Nam pro

numquid, dixit, *putasne.* Sensus autem est, *Ego non sum Deus è vicino, sed sum Deus de longe.* Non sum ejusmodi numen quod ea tantum videat & curet quæ mihi propinqua esse putas ut sunt hæc inferiora, & quæcunque hic in terris aguntur. Nota Tiro, quando Ebræi interrogant sine negatione, ut hic in primo membro, tunc cum vehementia quadam negant. Quando vero cum negatione, ut hic in 2. membro, tunc cum vehementia affirmant. Sensum ergo inverterunt LXX. Θεὸς ἐγγίζων ἐγώ εἰμι, λέγει Κύριος, καὶ οὐχὶ Θεὸς πόῤῥωθεν. Quorum vestigia legit Lutherus, nisi quod addiderit interrogationem, **Ben ick niet een Godt die nae-by is / ende niet een Godt die verre zy?** quasi scriptum esset הֲלֹא אֱלֹהֵי מִקָּרֹב אָנִי Equidem fateor, pio & fidei analogo sensu has versiones explicari posse, sed voces Ebræas illum sensum hic non admittere ajo. Obscuritatem versus omnino dissipavit D. Piscator, observata hic ellipsi, passim obvia, *An [tantum] Deus à propinquo ego sum, & non [etiam] Deus à longe?* Hanc ellipsin * plurimi observarunt quidem, sed illam hic applicare ipsis in mentem non venit. Ita Deus ad Samuelem lib. 1. cap. 8. *non [tantum] te spreverunt, sed [etiam] me. Non amplius vocabitur nomen tuum Jacob* [tantum:] sed [etiam] Israel. Marci 9. 37. qui me recipit, non [tantum] me recipit, sed [etiam] eum qui misit me. Sic Rom. 4. 9. Matth. 5. 46. Joh. V. 30. VI. 27. & 38 XII. 44. fuerunt qui voces illas מִקָּרוֹב & מֵרָחוֹק non ad locum sed tempus retulerunt. q. d; an Deus à propinquo tempore ego sum? id est, novellus Deus, heri aut nudiustertius factus, & non Deus à longinquo id est, æternus? Ita Kimchius & eum secutus interpres Hisp. Cyprianus de Valera. Ita quoque Chald. ex parte, אֲנָא אֱלָהָא בְּרֵית עָלְמָא מִבְּרֵאשִׁית אֲנָא אֱלָהָא עֲתִידְנָא לְחַדָּתָא עָלְמָא לְצַדִּיקַיָא Ego Deus creavi mundum à principio, Ego Deus renovabo mundum justis. Sed cave ne tibi imponat speciosa hæc interpretatio. Versus enim sequentes plane nos cogunt, voces illas non ad tempus sed ad locum referre. *An occultabitur quispiam in absconditis, ut ego non videam eum? dicit Dominus. Annon cœlum & terram ego impleo?*

* Vide & Grammat. nostram libro 2. cap. 8.

CAP. XXV.

Vers. 27. Rex Sesach] id est, Βαβυλῶνος ἑορταζόντος. Vide de hac voce Junii notas, Seldeni comment. de Diis Syrorum, Scaliger

ligeri notas ad Fragmenta, Martinium in Etymolog. & crede, quæ Ebræi Eosque secutus etiam Hieron. hic de Etbasch memorant, lusum tantum ingeniorum esse.

Vers. 31. Judicatur ipse cum omni carne] id est, *justus monstratur*, inquit Carthus. *ostenditur justus in peccatorum punitione*, inquit, Lyra. Non intellexerunt multi commentatores Hellenisticæ linguæ consuetudinem. Vulgatus expressit Græca, κρίνεται αὐτὸς πρὸς πᾶσαν σάρκα. LXX. expresserunt Ebræa, נִשְׁפָּט הוּא לְכָל בָּשָׂר. Sed quemadmodum שפט in *Nifal* significat in judicio contendere cum adversario, judicio experiri, litigare, Ps. 37. *non condemnabitur* בְּהִשָּׁפְטוֹ id est, cum in judicio contendit, ita & apud Hellenistas passivum κρίνεσθαι sæpe idem significat Joel 3.7. καὶ διακριθήσομαι πρὸς αὐτοὺς ἐκεῖ Ebr. וְנִשְׁפַּטְתִּי עִמָּם שָׁם / Hos. 2. 2. κρίθητε πρὸς τὴν μητέρα ὑμῶν. Ubi Ebr. רִיבוּ בְאִמְּכֶם / Job. IX. 3. ἐὰν βούλη κριθῆναι αὐτῷ. Ebr. אִם יַחְפֹּץ לָרִיב עִמּוֹ Hinc κρίσις, lis, ut hoc ipso versu Jeremiæ, ὅτι κρίσις τῷ Κυρίῳ ἐν ἔθνεσι, cum gentibus Ebr. בַּגּוֹיִם Prov. XV. μακρόθυμος ἀνὴρ κατασβέσει κρίσεις. Id est, lites extinguit. Matth. V 40. καὶ τῷ θέλοντί σοι κριθῆναι, *volenti tecum in judicio contendere*. Rom. 3. καὶ νικήσῃς ἐν τῷ κρίνεσθαί σε. Ubi in Ebr. est infinitivus activus בְּשָׁפְטֶךָ pro passivo, quod crebrum est. 1. Cor. VI. 1. Sustinet aliquis vestrum negotium habens adversus alterum, κρίνεσθαι ἐπὶ ἀδίκων id est, judicio experiri sub injustis?

Vers. 33. Τραυματίαι ὑπὸ Κυρίου] Latinus Interpres, *vulnerati à DOMINO*. Vulgatus *interfecti Domini*. Nota rursus, Ebraice esse, חַלְלֵי יְהוָה Genitivus efficientis, qui creber est post participia passiva aut nomina similem significationem habentia חָלָל proprie *perforatus*, Hinc enim domo est & חָלִיל *tibia*. 2. perforatus telo, vulneratus, τραυματίας. 3. interfectus non ex vulnere tantum, sed & alio mortis genere defunctus, νεκρὸς, τεθνεώς. Hinc τραυματίας secundum amplitudinem significationum vocis Ebrææ suam quoque significationem dilatat, vel quod idem est, interpretamentum unum pro altero ponitur, 1. Reg. XI. 15. θάπτειν τοὺς τραυματίας, Latina Rom. ad sepeliendum cæsos. Ps. 87. 7. ὡσεὶ τραυματίαι καθεύδοντες ἐν τάφῳ, ut interfecti dormientes in sepulcro. Thren. IV. 9. τραυματίαι λιμοῦ חַלְלֵי רָעָב interfecti famæ. Qui veteribus versionib. Latinis ex Græcâ traductis usi sunt, ubi vox ea passim ea notione reddita est, quæ ipsi propria, miros ludos subinde dedêre. Non plaudes, quisquis hos Hellenisticæ linguæ

Melius B. Theod. Demonstrat ineffabilem suam bonitatem Non enim dicit κρινεῖ, sed κρίνεται id est, disceptat cum omni carne.

linguæ idiotismos nosti. Et quia in hunc campum jam delati sumus, juvat ex hoc eodem capite unum alterumve locum insuper delibare. Versu 29. ita ait Deus, *bibendo bibetis. Nam ecce in ea civitate, quæ denominata est de nomine meo initium feci affligendi, & vos omnino impunes essetis? non eritis impunes.* Quæ posteriora in Edit. Romana sic expressa sunt, καὶ ὑμεῖς καθαρισμῷ οὐ μὴ καθαρισθῆτε. Latinus ejusdem interpres, *& vos munditia non mundabimini.* Quis hoc intellexerit ex veteribus? Theodoretus & Hieron. ita legisse videntur, & quidem propius Ebræo, καὶ ὑμεῖς καθαρισμῷ (aut καθάρσει) καθαρισθήσεσθε; οὐ μὴ καθαρισθῆτε. Quæ Hieron. sic convertit, *& vos munditia mundi eritis? non eritis mundi.* Putasne Lector, hoc intellecturum quempiam, qui Græca vel ista Latina cum originario textu non contulerit? Lxx. fatui & stolidi interpretes fuissent, si in via tam plana impegissent. Sed oportet hic impingant quotquot regulam illam de permutatione interpretamentorum in lingua Hellenistarum hic non attendunt. Illa vero nulli usui iis esse potest qui Ebræarum vocum ὁμωνυμίαν non intelligunt. Sic ergo habendum, in Ebræo esse וְאַתֶּם הִנָּקֵה תִנָּקוּ לֹא תִנָּקוּ / נקה in *Nifal* 1. significat purum esse, vel purgari à sordibus, à malo culpæ, καθαρίζεσθαι, καθαρὸν εἶναι. 3. par Meton. impunem esse, liberum esse à malo pœnæ, quod Lxx. hanc ipsam vocem interpretantes Prov. XI. 21. XIX. 5. 9. XXVIII. 20. reddunt ἀτιμώρητον εἶναι Scilicet ut voces Ebrææ, quæ malum culpæ notant ut חַטָּאת / עָוֹן &c. sæpe etiam malum pœnæ significant, ita & נקה ob eandem ex Dei justitia ut sic dicam concomitantiam, & immunitatem à peccato .i. puritatem, immunitatem à pœna .i. impunitatem significat. Pœna enim est peccati consectaria, nisi interveniat remissio. Hinc καθαρίζεσθαι, pro impunē esse, κάθαρσις & καθαρισμὸς pro impunitate Lxx. dixerunt. Exod. 20. præcepto 3. ubi usurpatur Piel οὐ γὰρ μὴ καθαρίσῃ κύριος τὸν λαμβάνοντα &c. Ebr. לֹא יְנַקֶּה / Num. XIV. 18. καθαρισμῷ οὐ μὴ καθαριεῖ τὸν ἔνοχον. Ita apud Græcos ἀθῷος, est, qui sine culpa & sine pœna, & quidem hoc proprie magis, illud magis usitate. Θωὴ enim mulcta, pœna. Verbo autem hinc deducto aliquando Lxx. exprimunt idem נִקָּה impunem relinquere, Nahum 1. 3. καὶ ἀθῷον οὐκ ἀθωώσει. 1. Reg. 2. 9. καὶ οὐ μὴ ἀθωώσῃς αὐτὸν, Et passivum Nifal, Proverb. VI. 29. εἰσελθὼν πρὸς γυναῖκα οὐκ ἀθωωθήσεται. Versu eodem Jeremiæ, *Gladium ego voco* ἐπὶ πάντας καθημένους ἐπὶ τῆς γῆς Latinus, *super omnes sedentes super terram*, id est, habitantes. Ebr. יוֹשְׁבֵי /

ישב / *Jaschab* vero & καθίζειν, *sedere* & κατοικεῖν, *habitare*, significat. Sed manum semel de tabula.

CAP. XXVII.

Verf, 2. Fac tibi δεσμοὺς καὶ κλοιοὺς] Latinus, vincula & catenas. Ebr. מוטות Κλοιὰς ait Hieron. sermone Vulgari vocari *bojas*. Quam vocem erudite ex lingua Anglicana explicare mihi videtur Fullerus Miscell. v. 8. Nostra lingua, inquit, ut barbara videatur, utrumque nomen tam Græcum quam Latinum, nomine duplici indidem utrobique orto, statim quid sit, perspicue & *facile declarat*. Siquidem à κλοιὸς natum est nostrum Glog, literæ enim I & G eandem persæpe vim obtinent. Similiter à *Boja* nostrum Boi origine manifesta. Porro Boi apud nostrates significat lignum, non illud quidem longum, sed valde crassum, ima præsertim sui parte, quod summo mari fluitans, locum anchoræ, cui fune satis longo alligatur, in profundo submersæ, indicat. Eandem omnino formam plerunque habet nostrum Glog, egregie item crassum & ponderosum, & collari valido firmiter annexum. Quod indui solet cervicibus fugitivorum communiter; cum hominum, tum cæterorum animalium. Constat a. duabus partibus, collari & massa seu mole eidem appensa. Quoties igitur κλοιὸς *collare* ab eruditis trans-fertur, per synecd. intelligendum est fieri, parte pro toto posita, *Bojas* in plurali effert Plautus, quia affatim suppetebat hujusmodi vinculorum, nec non, quia pro atrocitate criminis & delinquentis ferocia Bojæ binæ nonnunquam, aliquando etiam ternæ impingi consuevere. Hæc D. Fullerus. Fortassis hinc est Belg. *boeyen*, licet de vinculis ferreis manuum pedumque usurpetur, Vide & Scalig. in Festum & Martinii Etymolog.

Hoc Glossarium dicit imbojare, κλοιὸν περιτιθέναι.

CAP. XXXI.

Verf. 2. Sic dicit DOMINUS, εὗρον θερμὸν ἐν ἐρήμῳ] Latina Romana, *inveni calidum in deserto*. Queris quomodo hoc interpretati sint veteres? En tibi interpretationem ex B. Hieronymo, Porro, inqvit, juxta Lxx. hæc intelligentia est, Dominus invenit calidos & viventes Apostolos, & socios eorum in deserto gentium, inter eos qui infidelitate sua interfecti fuerant, nec habebant *calorem vitæ* &c. Idem Hier. notat, Latinos codices suo tempore

Zzzz ridi-

ridicule ambiguitate codicis deceptos pro *calido*, *lupinos* interpretatos esse. Græcum enim θερμὸν, inquit utrumque significat. Hæc Hier. Varietas tamen est in accentu, θερμὸς *calidus* θέρμος *lupinus*. Lubet adscribere alium locum ejusdem patris, ex comment. in Jesaiæ cap. LXV. pag. Edit Basil. 245. Ubi docet, etiamsi peccantium plurima sit multitudo, unum tamen justum cunctorum vitio non perire. Abraham, inquit, de igne Chaldæorum fidei integritate servatus est. In quem sensum & Hieremiæ verba ex persona Domini dicentis consentiunt. Quasi calidum in deserto inveni Israel cum occisis gladio. *Cum enim, inquit, omnis mundus* idololatriæ gladiis vulneratus jaceret exanimis, inveni Israel in Abraham calorem habere fideī: quasi medicus, qui post prælia inter cadavera mortuorū, ubi quem senserit pulsantibus venis aliquid habere vitale, adhibet curā vulneribus ut restituat sanitatem. Pro eo quod scriptum est ὡς θερμὸν hoc est quasi calidum, Latinus interpres, verbi ambignitate *deceptus*, lupinum, *interpretatus est*. In quo & Græcorum pleriq; errant, & tamen sciendum in Ebr. pro calore scriptum esse הורה (lege חן) quod *interpretatur* gratia, *quod sc. gratia Dei & non merito suo salvatus sit Israel*. Hæc Hieron. Quod vero noto de errore in voce הורה admisso, Ecce tibi Hieron. rursus ad locum Jeremiæ, θερμὸν non habetur in hebræo, Est enim scriptum חן / quod Aq. Theod. & Symm. χάριν id est, gratiam interpretati sunt. Soli LXX. posuere *calidum*, putantes ultimam literam ם esse. Si enim legamus חן per literam ן / gratia dicitur, si per ם calor *interpretatur*. Hæc Hier. certe חֹם *calor*, חָם Calidus. Me vero lectio illa quam exhibet Hieron. ad cap. LXV. Jesaiæ εὗρον ὡς θερμὸν, plane inducit in eam sententiam, LXX. scripsisse, εὗρον οἰκτιρμὸν, invenerunt misericordiam. εὗρον enim ad primam sing. & 3. pluralem indifferens est. Quamvis Theodoretus eundem sensum elicere studeat ex voce θερμὸν. *Dum enim quis calesit, laxatur ad misericordiam*, inquit. Ebræa simpliciter ita habent מָצָא חֵן בַּמִּדְבָּר עַם שְׂרִידֵי חָרֶב הָלוֹךְ לְהַרְגִּיעוֹ יִשְׂרָאֵל *invenit gratiam in deserto populus superstitum à gladio: Israel [inquam,] me praeunte ad procurandam illi quietem.* Israel, inquam, repete ἀπὸ κοινοῦ, *invenit gratiam*, quod D. Piscator textui inseruit. לְהַרְגִּיעַ Kimchius exponit, לְהַמְצִיא לוֹ מַרְגּוֹעַ / Certe הִרְגִּיעַ est quiescere & quietem præstare, Sensus vero est imperfectus, Hoc enim vult Deus, sicuti populus Israel tunc invenit gratiam in oculis meis, ita & nunc invenietis.

Vers.

Verſ. 9. In fletu venient] Ita vulg. Interpretes fere accipiunt de fletu triſtitiæ, & triſti ſollicitudine de ſalute & remiſſione peccatorum. Alii, inter quos S A, *venient* interpretantur *abierunt*, Atque ita Lxx. ἐν κλαυθμῷ ἐξῆλθον. At docte notavit Hieron. *fletum interdum & nimii gaudii indicium eſſe*. Sic dico, lacrymæ interdum homini cadunt præ gaudio. οὕτω κοινόν τι χαρᾷ καὶ λύπῃ τὰ δάκρυά ἐστι, inquit Xenophon. יֵשׁ בְּכִי שֶׁל שִׂמְחָה / inquit Kimchi, eſt & fletus lætitiæ, ut & oſculatus eſt Jacob Rachelem וַיִּשָּׂא קוֹלוֹ וַיֵּבְךְּ & ſuſtulit vocem ſuam & flevit. Claudianus eleganter vocat lacrymoſa gaudia. De bello Getico.

--- Properantibus undique ſignis
Conveniunt, viſoque animi Stilicone recepti,
Singultus varios, lacrymoſaque gaudia miſcent.

Xenophonti talis fletus κλαυσίγελως dicitur Θεάσασθαι ἦν τοὺς μὲν ἄνδρας δεξιουμένους ἀλλήλους, τὰς δὲ γυναῖκας ἅμα χαρᾷ δακρυούσας. Πάντας δὲ τοὺς παρόντας κλαυσίγελως εἶχε. Videre illic erat viros quidem dextras ſibi invicem porrigentes, fœminas vero cum gaudio flentes, Omnes denique præſentes fletus cum riſu mixtus *tenebat*.

Ibid. καὶ Ἐφραῒμ πρωτότοκός μου ἐστιν.] Ephraim primogenitus meus eſt. Recte Kimchi בְּכוֹר לְשׁוֹן חִבָּה וְאַהֲבָה / id eſt, *bechor hic habet ſignificationem dilectionis & amoris*. Senſus ergo ἀγαπητός μου, dilectus meus. Solent enim primogeniti præ aliis diligi.

Verſ. 22. Fœmina circum dabit Virum] Vulgo exponunt de conceptione Chriſti, quaſi ſcriptum eſſet, עַלְמָה הָרָה וְיוֹלֶדֶת בֵּן Virgo concipiet & pariet filium. Hieron. Novam rem creavit Dominus ſuper terram. Abſque viri ſemine, abſque ullo coitu & conceptu fœmina circumdabit virum, gremio uteri ſui, qui juxta incrementa quidem ętatis per vagitus & infantiam proficere videbitur ſapientia & ætate, ſed perfectus vir in ventre fœmineo ſolitis menſibus continebitur. Unde Symmachus & Aquila juxta noſtram interpretationem interpretati ſunt. Hæc Hier. Miror ergo unde Cl. Junius in notis ad Edit. Francofurt. illam Sym. & Aquilæ lectionem hauſerit, γυναῖκες περιελεύσονται ἄνδρας. Hoc enim plane aliud ſonat. Pergit Hier. Quid ſibi autem in loco hoc voluerit editio Vulgata

gata (intelligit Latinam ex Græca versam, in salute tua circuibant homines) possem dicere & sensum aliquem reperire, NISI DE VERBIS DEI HUMANO SENSU ARGUMENTARI SACRILEGUM ESSET. Ergone sacrilegum est, Hieronyme, locis Scripturæ mala versione à fonte plane discrepantibus, sensum aliquem commodum invenire? Ego dicere soleo, hoc non esse verbum Dei interpretari, sed verbum hominis, quid possem dicere mitius & lenius? Et tamen ego propemodum sacrilegus audio. Utinam vero ipse Hieron. hujus gravissimæ censuræ nunquam dememinisset! Sed pergamus referre verba Hieronymi; Theodotio autem & ipse vulgatæ editioni consentiens, interpretatus est, Creavit DOMINUS salutem novam in salute circuibit homo, singulare, pro plurali *ponens*. Unde ergo rursus Cl. Junius hausit illud Theodotionis fragmentum, ἔκτισε Κύριος σωτηρίαν καινὴν, γυνὴ περικυκλώσεται ἄνθρωπον. Cæterum ipsam expositionem quod attinet, notandum I. non dici עלמה vel אשה sed נקבה / ἡ θήλεια, vel τὸ θῆλυ ἀσθενέστερον ἢ ἰσχυρόν, vel ἢ ἀνδρός. נְקֵבָה autem non ætatis, non status, aut unius individui, sed sexus nomen est II. סובב nunquam usurpari de conceptione. III. גבר Christo in utero concepto aut nascenti nec convenire nec uspiam tribui. Quæ tria prolixe urget & adversus adversarium ὑπερασπίζει Cl. Theol. Joh. Tarnov. ὁ νῦν ἐν ἁγίοις. Illa ergo expositione rejecta videamus alias.

Dominus Calvinus conferens hunc locum cum illo Jesaiæ XLIII. 19. aliis 6. ubi Deus promittens liberationem ex captivitate Babylonica ita quoque præfatur, Ecce ego facturus sum rem novam &c. Hanc quoque promissionem de eadem interpretatur. q. diceret Propheta, Imbelles Israelitæ, fœminis quam viris similiores, novo robore divinitus instructi, Chaldæis superiores evadent, atque ita fœminæ viros ad angustias *redigent*. Certe non rara est metaphora per *fœminas*, meticulosos, per *viros*, strenuos fortesque intelligere, Jes. XIX. 16. In die illa Egyptii erunt sicut *mulieres*. Neque novum est ut circumdare alium dicantur, qui eum hostiliter circundat, cingit & premit. Vide Ps. XXII. 13. 17. Ecclesiast. IX. 14. Ps. CXVIII. 10. 11. 12. Genes. XIX. 4. Josuæ. VI. 3. Hanc sententiam expressit & Piscator. Et ab ea non multum recessit B. Lutherus, quando in Editionibus anni 1532. 1534. 1536. 1538. Witebergensibus ita vertit, Die sich vorhin wie Weiber gestellet haben / sollen Männer seyn. Postea mutavit

ver-

verba, & Ebræis vocibus pressius hæsit, Das Weib wert den Man umbgeben. In margine vero triplicem posuit expositionem, quarum prima vulgata illa est. De qua sic loquitur, Non rejicio sensum, quo veteres ajunt Christum esse illum virum, quem Maria circumdederit.

II. Sententia est Junii, *fœmina ambit virum* q. d. Vide, Synagoga, ut confestim arripias occasionem oblatam. Nam si Ecclesia Dei, quæ cum fœmina comparatur, te & judæis, suis propriis liberis caruerit, propter aversionem vestram non potest illa profecto orba permanere, sed tanquam vidua & sterilis virum ambiet, & filios sibi aliunde comparabit. Quam sententiam amplexus quoque est ex Hispanis Hieron. ab Oleastro canone 4. in Genesin.

III. Fœmina id est, Ecclesia, quæ sub fœminæ specie in Scriptura considerari solet, Ecclesia desertrix, præter solitum ordinem circumdabit id est ambiet virum, Maritum suum, quem deseruit id est, Deum. Hanc sententiam sequitur Paræus in Calvino Orthod. p. 166. & defendit Joh. Tarnovius ὁ μακαρίτης in Exercit. Biblicis τὸ סבב significat quoque sectari, ambire, prensare amica quadam circumitione & illam sequente amplexatione. Ps. VII. 8. XXVI. 6. XXXII. 7. XLVIII. 13. At, inquies, sic potius adhibuisset Propheta verbum חבק amplexari, Responsio facilis, Subjectæ materiæ, quadrare illud סבב magis, quam hoc חבק / Qualis enim hæc fœmina, talis ejus amplexus. Sed ipsa talis, ut constet ex multis individuis. Cur vero dixerit potius גֶּבֶר quam זָכָר ratio quoque in promptu est. זָכָר enim id est masculus potest esse qui infirmis est. Hic vero vel maxime requirebatur potens, qui afflictam liberaret conjugem, quemque ipsa eam ob causam maxime amplectitur, quod sit גֶּבֶר id est, ἀνὴρ ἰσχυρὸς. Si quæsieris, an hoc novum sit, considera, aliàs vulgo ita solere fieri ut vir reducat conjugem, eamque segregatam recipiat. Hic vero fœmina, sed à Christo animata ambiet prensabitque virum

CAP. XXXII.

Vers. 29. Et domos in quarum domatibus] id est, tectis. LXX. καὶ τὰς οἰκίας ἐν αἷς ἐθυμιῶσαν ἐπὶ τῶν δωμάτων αὐτῶν. Viden hic manifeste distingui δῶμα ab οἰκίᾳ; 2. Sam. XI. 3. καὶ περιεπάτει Δαβὶδ ἐπὶ τοῦ δώματος τοῦ οἴκου τοῦ βασίλεως. Hoc no-

tó ob eos, qui vocem eandem in novo fœdere vertere solent *domum*. Δῶμα in lingua Hellenistica interpretamentum est Ebraici גג Hieron. epistola quadam ad Suniam & Fret. Δῶμα, inquit, in Orientalibus provinciis ipsum dicitur, quod Latinis tectum. In Palæstina enim & Ægypto vel ubi scripti sunt divini libri vel interpretati, non habent in tectis culmina, sed domata, quæ Romæ vel solaria vel Meniana vocantur id est, *plana tecta*. Porro pro *Meniana* in lexicis quando de voce δῶμα agunt, sæpe *Mænia* scribitur Barbare. Meniana vel Mœniana dicuntur à Menio Romano. Vide Etymolog. Martinii in *Menianus*.

Vers. 30. Lxx. ὅτι ἦσαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ καὶ οἱ υἱοὶ Ἰούδα μόνοι ποιοῦντες τὸ πονηρὸν κατ᾽ ὀφθαλμοὺς μου. Quia fuerunt filii Israel & Juda soli facientes malum ante oculos meos] Quæsitum hic fuit, quomodo Israelitæ soli peccasse dicantur? Annon & gentes reliquæ peccarunt? Respondet pro Græcæ versionis patronis Hieron. Qui habet notitiam Dei & recedit ab eo, solus peccat in oculis Dei. Qui vero increduli permanserint, quasi illo non vidente & negligente *delinquunt*. Sed frustra est hæc subtilitas. Qui enim Græca cum Ebræis contulerit, mox videbit, primitus ab illis scriptum fuisse μόνον, solum, tantum Ebræa ista sunt כִּי הָיוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל וּבְנֵי יְהוּדָה אַךְ עֹשִׂים הָרַע בְּעֵינַי / nam fuerunt F. Isr. & F. Juda tantummodo f. m. in oculis D. אַךְ est asseverandi, adversandi & excludendi particula, profecto, veruntamen, duntaxat. Editio secunda Symmachi διόλου id est, jugitur, perpetuo, sine intermissione.

Vers. 36. tradetur in manus Regis Babel, ἐν μαχαίρᾳ, καὶ ἐν λιμῷ καὶ ἐν ἀποστολῇ. Ebrææ, בַּחֶרֶב וּבָרָעָב וּבַדָּבֶר / Vides ἀποστολὴν respondere Ebræo דֶּבֶר λοιμὸς. Ebræam vocem Lxx. semel reddidere ἀποστολὴν, Ter, λοιμὸς. Reliquis in locis, quæ Multa satis sunt, θάνατος· Videamus primo de ἀποστολῇ. Quid ea vox proprie & usitate significet, nemo ignorat. Pestilentiam hic notare videtur, quod ea à Deo immittatur & quasi amandetur unde Ps. 78. 49. ubi in Ebr. est מִשְׁלַחַת *missio* iidem ἀποστολὴν reddidêre, pestilentiam intelligentes. ἐξαπέστειλεν εἰς αὐτοὺς ὀργὴν θυμοῦ αὐτοῦ, θυμὸν καὶ ὀργὴν καὶ θλῖψιν, ἀποστολὴν δι᾽ ἀγγέλων πονηρῶν. Ubi Latina Rom. *immissionem*. Eodem sensu vocem eam usurpavit Baruch II. 25. καὶ ἀπεθάνοσαν ἐν πόνοις πονηροῖς, ἐν λιμῷ καὶ ἐν ῥομφαίᾳ, καὶ ἐν ἀποστολῇ. Ubi Latina Rom. *emissione*.

For-

Fortassis quia Theodoretus hic notavit, τὴν ἀποστολὴν hic pro captivitate positum esse. Sed revera hic ἀποστολὴ respondet Ebræo דָּבָר. Quod ad alterum interpretamentum (θάνατος) attinet, sumamus e.g. locum ex Cap. xxxiv. 17. destomachatur illic Deus in Judæos quod libertatem tempore obsidionis promulgatam, laxatâ eâ, revocaverint, servosque quos ad pileum juxta Legis præscriptum, vocaverant, derepente in servitutem rursus asseruerint. Idcirco sic ait Dominus, *vos non auscultastis mihi promulgando libertatem quisque fratri suo, ecce ego promulgo contra vos libertatem, gladio, pesti & fami.* q. d. Quia vos non promulgatis libertatem serio, sed mihi & servis illudentes, illos retraxistis in servitutem ipsisq; dominamini, ego promulgabo libertatem, non talem qua vos liberemini à servitio & pœnis, sed qua gladio, pesti & fami liberum erit in vos grassari, vobisque dominari qua à mea cura & providentia quasi manumissi videbimini. Kimchi, omnes istæ plagæ dominabuntur vobis. Non erit vobis dominus, qui prohibeat illas à vobis. Nam eritis illis liberi *& expositi*. Hic Lxx. habent εἰς τὸν θάνατον. Sic Apoc. vi. 8. καὶ εἶδον, καὶ ἰδοὺ ἵππος χλωρὸς καὶ ὁ καθήμενος ἐπάνω αὐτοῦ, ὄνομα αὐτῷ ὁ θάνατος. Ubi vide Cl. Drusii præterita. Sic Apoc. 2. 23. interficiam eam θανάτῳ. Atque ita non erit pleonasmus. Causam hujus interpretationis hanc affert Fullerus Miscell. 1. 7. quod Lxx. Interpretes sua interpretamenta sæpe de industria ad vocum Syriacarum notionem inflexerint. Seu, quod idem fore puto, quod in versione sua sæpe expresserint propriam significationem vocis Chaldææ vel Syræ, quæ Ebrææ erat synonyma, Ita certe & Chaldæus & Syrus Ebræum, דֶּבֶר reddere solent מוֹתָא & מוֹתָנָא id est, θάνατος. Ad quorum exemplum Galli quoque pestem vocare solent *mortalité*. Notatque Fagius ad paraphrasin Chald. Lev. 26. 25. in quibusdam Germaniæ partibus pestilentiam quoque vocari *mortem*.

Cap. XXXIII.

Vers. 16. Et hoc nomen quod vocabunt * eum, Dominus justus noster] Ita Vulg. & Lutherus qui ad Messiam hæc referunt, ut supra xxiii. Sed in Ebræo magnam differitatem hic facit 1. omissa vox שְׁמוֹ *nomen ejus*. 2. affixum fœmininum. Ubi enim supra erat, *Et hoc est nomen ejus quo* יִקְרְאוֹ *vocabit* Eum: hic est, וְזֶה אֲשֶׁר יִקְרָא לָהּ

* XI. MSS. codices vulgatæ versionis quibus usi sunt Lovanienses, ita legunt, *Hoc est quod vocabit* EAM *Dominus j. N.* atque ita putat.

לָהּ *& hic qui vocabit* EAM, vid. Jeruſalem, Sionem, Eccleſiam. Varie afferuntur hujus loci expoſitiones, quas obiter libabo, Simpliciores mihi videntur duæ priores 1. *Et hic qui vocabit eam* [erit] DOMINVS *juſtitia noſtra.* Qui vocabit eam ad promiſſam hanc ſalutem prædicatione Evangelii, קָרָא, etiam id ſignificat, quod nos dicimus **beroepen. Ende die haer beroepen ſal / ſal de HEERE onſe gherechtigheyt zijn.** Hæc eſt interpretatio Junii, quam amplexus & Helwicus eſt. Vide apud Glaſſium in Philologia S. p. 135. II *Et hoc eſt quod prædicabitur ei* (vel, in ea) *Dominus juſtitia noſtra.* Senſus, verba Glaſſii, *prædicationis Evangelicæ in novo fœdere hoc erit primarium argumentum, gratuitum* reconciliationis noſtræ & remiſſionis peccatorum per Jehovam juſtitiam noſtram ſeu Meſſiam acquirendæ beneficium. In qua interpretatione rurſus duo obſervanda ſunt, licet ſæpius à nobis inculcata, I. activa ſæpe pro paſſivis poni vel per ellipſin commodi alicujus nominativi exponenda eſſe, 2. ל aliquando & pro ב poni, ut Pſ. 16. לִשְׁאוֹל/ Quod ſi vero alicui plane ſedeat nomen שֵׁם hic ſupplere, videndum ei annon hoc modo ſimpliciſſime verti poſſint Ebræa, *Et hoc* [*erit nomen*] *quo vocabit eam* [*unuſquiſque*] DOMINI *juſtitiæ noſtræ* [*urbs.*] Ut plenum ſit עִיר יְ׳ צִדְקֵנוּ. Ellipſis enim illa prioris nominis uſitatiſſima eſt in Ebraiſmo; Vide Synt. noſtram Cap. 1. Sic Exod. XVII. יְהוָה נִסִּי [*altare*] DOMINI *vexilli mei.* Sic Act. 2. *εἰς ᾅδου*, ſub. *οἶκον.* Sic ad Veneris, ad Minervæ. Sed prima interpretatio ſimpliciſſima.

CAP. XXXIV.

Verſ. 5. Et ſecundum combuſtiones patrum tuorum, regum priorum qui fuerunt ante te, ſic comburent te] Ita Vulg. & Lutherus quaſi ſcriptum eſſet in Ebr. כֵּן יִשְׂרְפוּ אֹתָךְ Sicuti 1. Sam. ultimo verſ. penultimo, de combuſtione Saulis & filiorum, וַיִּשְׂרְפוּ אֹתָם שָׁם *& combuſſerunt eos illic.* Apud Romanos & Græcos frequentata fuit cadaverum crematio. Conſuetudinem illam iſtos ab his, hos ab Hercule accepiſſe vetus in Homerum Scholiaſtes ad Iliados A. prodidit. Apud Romanos tamen non omnes cremavere. Servatus enim in multis familiis mos priſcus fuit adeoque ante Syllam in gente Cornelia nullus crematus fuit. Plin. VII. 54. Ipſum cremare apud Romanos non fuit veteris inſtituti. Terrâ condebantur.

At postquam longinquis bellis obrutos erui cognovere, tunc institutum. Et tamen multæ familiæ priscos servavere ritus, sicuti in Cornelia nemo ante Syllam Dictato rem traditur crematus, idque voluisse veritum talionem effosso C. Marii *cadavere*. Postea omitti omnino cœpit crematio. Macrob. de suo ævo testatur, lib. 7. 7. *Licet* urendi corpora defunctorum usus nostro seculo *nullus* sit. Et Græci qvoque barbari & crudelis istius moris tandem pertæsi, sepulturam præmaluere. Quib. de rebus ut & aliis erudite Cl. Meursius in eruditissimo tractatu de Funere. In Sacra historia unius Sauli & filiorum ejus cadavera cremata legimus, idq; eadem fere ex causa, qua suam Sylla cadaver crematum voluit, Male habita illa à Philisthæis fuerant. Itaq; incolæ Jabes Gilead nocte quadã excurrunt, Philisthæis ea eripiunt & ne denuo ab iisdem effossa male tractarentur flammis absumsere. Qui contra pertendunt in populo Dei crematione subinde quoq; in usu fuisse, hoc quoq; loco abutuntur. Sed jam monuimus phrasin, quã S. pS. utitur, diversam esse ab ea 1 Sam. 31. Ita n. hic loquitur Propheta, *secundum combustiones Patrum tuorum* כְּשְׂרְפוֹת *ita comburent & tibi*, id est, in honorem tuum, vel, *supra te*. Cl. Schikkardus in doctissimo suo commentario de jure Regio multis testimoniis probat in funeribus Regum multa utensilia ex supellectile ejus cremata fuisse. Maimon. in tractatu Malachim cap. 2. §. 1. אין משתמשין באחד מכל כלי תשמישו וכשהוא מת כלן נשרפין לפניו. non utuntur ulla supellectile ex omnibus utensilibus ejus quibus usus est. Et quando morior, *comburuntur omnia ista coram eo*. Sed obtinuerit hæc consuetudo sequiori ævo. In historia veteris novique fœderis nulla ejus puto extare vestigia. Ne recedamus ergo a ritu ustulandi odoramenta, de quo prolixe idem Schikkardus. Sed videamus primo loca scripturæ 2. Chr. XVI. vers. ult. *Et collocarunt* eum (Asam) *in cubili, quod impleverat aromaticis speciebus paratis ungventario opere*: וַיִּשְׂרְפוּ לוֹ שְׂרֵפָה גְּדוֹלָה עַד לִמְאֹד & combusserunt ei, vel, super eo (NB. non dicit אותו *eum*) combustionem magnam valde. Junius, *combusserunt ei ustionem [odorum] perquam maximam*. Vulg. *Et * combusserunt super eum ambitione maxima*. Belg. Lovan. **Ende sy hebben die Specerÿen op hem verbrant met grooter heerlÿckheyt.** Mallem **over hem** / hoc est, in honorem ejus, quomodo dicimus Belgice *habitam orationem super aliquo*. Itaque Luth. melius, **Ende sy maeckten een groot bernen over hem.** 2. Chr. XXI. de Joram, *Et non fecit ei populus ejus combustionem secundum combusti-*

* sc. ista aromata

bufti-

bustionem patrum ejus. Lutherus, ende sy maekten gheen bernen over hem. Rursus Junius, *combustionem [odorum.]* Ex quorum locorum collatione Junius hunc Jeremiæ locum sic convertit, similiter *[ustiones odorum] comburent [populares tui] tibi.* Genev. on fera brusler sur toi *[des choses aromatiques] Comme on a bruslé sur tes peres* Ita & Angli & Deodatus. Pisc. Und wie Man uber deine vatter gebrennet hat / so wirt Man auch uber dich brennen. Apud Romanos in ambitiosis funeribus & exequiis quæ μετὰ πομπῆς φαντασίας peragebantur, una cum ipsis cadaveribus magna aromatum vis flammis absumpta fuit sicuti in funere Neronis. Qui in funere quoque suæ Poppeæ plus cinnamomi & casiæ combussisse dicitur quam universa Arabia uno anno ferret Plin. 12. 18. Sed apud Ebræos intactis corporibus hæc aromatum ustulatio peracta fuit. Exemplum hujusmodi quoque sepulturæ memoriæ prodidit Josephus, Antiq. 17. 10, & de Bello Jud. 1. ultimo, ubi de funere Herodis, τούτοις εἵποντο πεντακόσιοι τῶν οἰκετῶν ἀρωματοφόροι id est, hos sequebantur D. ministri aromata ferentes. Et plenius de eodem Josippus, Quinquaginta ministri ad latus feretri gestabant totidem aurea thuribula, lignum odoriferum ustulantes maxima copia & myrrham purissimam continue in lectum injicientes, sic enim habent Ebræa וּמַשְׁלִיכִים עַל הַמִּטָּה מַר דְּרוֹר Vulgo * huc quoque afferri solet funus Gamalielis, in quo Oncelos proselytus discipulus ejus septuaginta libras thuris ustulasse dicitur. Sed errorem hunc jam pridem detexit Cl. Schikkardus, producto ipso Thalmudis loco ex Massecheth Aboda Zara pag. xi. fac. 1. *Quomodo cremant super Reges, ita &* propter Synedrii principes (נְשִׂיאִים) Quid autem cremant? lectum & utensilia eorum. Accidit, cum moreretur Rabban Gamaliel senex ושרף עליו אונקלוס הגר שבעים מנה צורי id est, ut combureret super eum, vel propter eum septuaginta Minas Tyrias. Notat autem Scholiastes loqui Magistros de argenteo valore utensilium combustorum, minam Tyriam continere xxv. Sela & quodlibet סלע id est Sela, continere 4. denarios. Utensilia ergo combusta æstimata fuisse 70. minis id est septem millibus denariorum. Exstimat autem idem Schikkardus vulgatum errorem natales suos debere imperitæ manui, quæ versione quadam hujus περικοπῆς Latino pro *Tyriis* scripserit *Thuris.* Atqui illud Ebræis לְבֹנָה dicitur. Claudam, ubi illud addidero, valde me dubitare annon tempore magnæ pestilentiæ inter Israëlitas cremata fuerint corpora, idq; ob lo-

* Vide etiam Joseph. Antiq. XV. 3. in fine de funere Aristobuli.

locum Amos VI. 10. *Cumque tollet aliquem amicus ejus*, וּמְסָרְפוֹ quod reddunt vulgo, *aut ustor ejus* ut educat ossa è domo &c. Quamvis alii, cumque tollet aliquem patruus ejus & avunculus ejus &c. Quo in loco nondum mihi clara lux.

Ad versionem Græcam.

In Romana Editione versum 5. Ita versum reperies, *ἐν εἰρήνῃ ἀποθανῇ. καὶ ὡς ἔκλαυσαν τοὺς πατέρας σου, τοὺς βασιλεύσαντας πρότερόν σου, κλαύσονταί καὶ σε, * οὐαὶ κύριε, καὶ ἕως ᾅδου κόψονταί σε.* id est in pace morieris. Et sicuti defleverunt patres tuos, qui regnarunt ante te, ita & deflebunt te, væ Domine, & usq; ad inferos plangent te. Hæc multum recedunt ab Ebræo. Complutensis Editio, *ἔκαυσαν, καύσονται*. Id est, Combusserunt, comburent. Utram lectionem dicemus esse τῶν Lxx. an eam, quam Romana expressit? Ut legerunt daleth pro Resch, & literis transpositis במשפרות & ישפרו / An potius Complutensem, quam imperiti librarii corruperint unius literæ insertione? Certe mihi si dicenda esset sententia, secundum Complutensem & hic & infinitis aliis in locis pronunciarem. Si pro Romana Edit. multis in locis est Hieronymus, pro Complutensi erit Theodoretus, quod vel ex solius Nobilii notis in Prophetas colligas. Unde vero illud *ἕως ᾅδου*, dices? Aude Nobilium, Pro *οὐαὶ κύριε* etiam ad marginem Vaticani est *ὦ κύριε*. In Ebr. *ὦ αἰδών*. Ac verisimile est, quod alii interpretes dixerunt *οὐαὶ κύριε*, aut *ὦ κύριε*, aliquem aut fortassis ipsos quoque Lxx. dixisse, *ὦ αἰδὼν κόψονταί σε*. Quod cum minus intelligeretur, factum sit, *ἕως ᾅδου*. Quod tamen in Hebræo, *Complut.* (addo ego & Vulgata) *non extat*.

* Complut. *ὦ κύριε.*

Vers. 18. Regium quoque locum indignis modis mutilatum invenies in Edit. Romana. Quanto vero proprius ad Ebræa accedat Complutensis, liquebit ex hac collatione.

Complutensis	*Ebræi textus versio.*	*Romana.*
18. *καὶ δώσω τοὺς ἄνδρας τοὺς παρεληλυθότας τὴν διαθήκην μου, τοὺς μὴ στήσαντας τὴν διαθήκην μου, ἣν ἐποίησαν κατὰ πρόσωπόν μου,*	18. Dabo enim homines istos qui transgressi sunt fœdus meum, qui non præstiterunt verba fœderis, quod pepigerunt co-	18. *Καὶ δώσω τοὺς ἄνδρας τοὺς παρεληλυθότας τὴν διαθήκην μου, τοὺς μὴ στήσαντας τὴν διαθήκην μου, ἣν ἐποίησαν κατὰ πρόσωπόν μου*

τ̃ μόσχου ὃν ἔκοψαν εἰς δύο μέρη καὶ διῆλθον ἐν μέσῳ τῶν μερῶν αὐτοῦ.	ram me [ſicut] vitulum quem ſecuerunt in duo & tranſiverunt inter partes ejus.	τ̃ μόσχου ὃν ἐποίησαν ἐργάζεσθαι αὐτῷ:
19. ἄρχοντες Ἰούδα, καὶ ἄρχοντες Ἱερουσ. καὶ δυνάσται, καὶ ἱερεῖς, καὶ πᾶς ὁ λαὸς τῆς γῆς.	19. Principes Judæ & pr. Jeruſ. aulicos & ſacerdotes, totumque populum hujus terræ, qui tranſiverunt inter dimidiatas partes vituli illius?	19. Τοὺς ἄρχοντας Ἰούδα καὶ τοὺς δυνάστας, καὶ τοὺς ἱερεῖς, καὶ τ̃ λαόν.
20. καὶ δώσω αὐτοὺς τοῖς ἐχθροῖς αὐτῶν &c.	20. Tradam, inquam eos, in manum hoſtium ipſorum &c.	20. καὶ δώσω αὐτοὺς τοῖς ἐχθροῖς αὐτῶν.

Vides quanto proprius ad textum Ebr. accedat Complut. quam Romana editio. Theodoretus verſum 19. plenius adhuc expreſſit — *καὶ πάντα τὸν λαὸν τῆς γῆς, οἱ διῆλθον ἐν μέσῳ τῶν μερῶν τοῦ μόσχου*. Hic locus docet nos per-vetuſtum ritum in fœderib. ſanciendis uſitatum. Adhibita illis firmandis fuiſſe juramenta, ſacrificia mactataſque victimas ex infinitis Scripturæ locis, ipſaque adeo phraſi כָּרַת בְּרִית (quæ ſynonyma Latinis illis, icere, ferire, percutere fœdus) conſtat; Adhæc, cæſa animalia in duas partes ſecta fuiſſe ex Gen. xv. edocemur. At tranſiviſſe fœderatos inter partes victimæ diſſectas, quæ Theodoretus *διχοτομήματα* vocat, an ex alio loco quam hoc ipſo erui poſſit, valde ambigo. Videntur autem hoc pecudum exterminio ſectione & inter partes tranſitu eadem fata ſibiipſis imprecati fuiſſe, ſi primi leges fœderis violarent. Qui ritus ad Gentiles quoque dimanarunt. Id quod ex Homero, Virgilio, Livio & aliis authoribus conſtat. In Ebræo turbat aliquantulum vocula הָעֵגֶל / quam Junius tranſponit, Piſcator reddit ſuppleta ellipſi præpoſitionis ב / — *quod pepigerunt coram me vitulo*, durch das kalb, בָּעֵגֶל *quem ſecuerunt* &c. Ego ſecutus ſum Lutherum, qui notam ſimilitudinis ſubaudit. Qua ſuppletione in viam quoque aliquo uſque reduxeris & Vulgatum & Romanam Edit. Verba vulgati Interpretis iſta ſunt, Et dabo viros qui prævaricantur fœdus meum, & non obſervaverunt verba fœderis, quibus aſſenſi ſunt in conſpectu meo: vitulum quem conciderunt in duas partes &c. Quis ſenſus? Nullus certe, niſi ſubaudias ſimilitudinis notam, *ſicut vitulum*. Dabo ipſos hoſtibus exſcindendos & gladiis diſſecandos, ſicuti illi vitulum excidêre & diſſecuere. Si repugnas, monſtra mihi verbum, à quo hic accuſativus

vus

vus regatur. Quamvis fateor hac quoque ratione restitui posse locum, si legas, *vitulam quum conciderunt*, *quum*, pro, *quando*: Sed Editio correcta Sixti v. & Clementis VIII. constanter *quem* legunt. Romanam vero Edit. quod attinet, representabo tibi versionem Nobilii, quæ Latina Romana vulgo dicitur, *Dabo viros qui transgressi sunt testamentum meum, qui non stabilierunt testamentum meum, quod fecerunt ad faciem meam, vitulum quem fecerunt ad operandum eo.* Quis hinc commodum aliquem sensum exsculpserit? Nullus certe, nisi ante μόσχον, vitulum, τὸ ὡσεὶ, *sicut* suppleverit. Hoc ergo vult, *Dabo illos qui violarunt fœdus meum*, (διαθήκη enim apud Hellenistas pro συνθήκη ponitur) *tanquam vitulum istum, quem fecerunt* in diserto, ut *tolerent eum.* ἐργάζεσθαι enim apud Hellenistas sæpe idem esse quod δουλεύειν, utrumque vero interpretamentum עָבַד esse supra ad cap. xxv. ostendimus. Unde melius phrasin istam conversam puto in Edit. Basileënsi, *ad operandum ei*, quam in Edit. Romana, *ad operandum eo.* Sensum, inquam, nunc aliquem habes, sed neutiquam illum, quem divinus Vates intendit.

CAP. XXXVIII.

Vers. 5, Ecce ipse in manib. vestris est. Nec enim fas est regem vobis quicquam negare] Ita vulg. Lxx. mutatâ oratione, *ἰδοὺ αὐτὸς ἐν χερσὶν ὑμῶν, ὅτι οὐκ ἐδύνατο βασιλεὺς πρὸς αὐτοὺς.* Ebr. כִּי אֵין הַמֶּלֶךְ יוּכַל אֶתְכֶם דָּבָר / Turbat aliquantulum vocula אֵין / quæ non solet cum futuris construi. Itaque non satis accurate vertitur, *quia Rex non potest contra vos quicquam.* Junius, *minime [is est] Rex, [qui] possit contra vos quicquam.* Genev. in margine, *car [cestui-la] n' [est] pas roi. [qui] peut quelque chose par dessus vous.* Angli, *Rex non est is, qui possit quicquam contra vos.* Vulgus interpretum hoc Regis responsum ita interpretatur, quasi Placentinus ille Rex Prophetam Jeremiam ipsis tradiderit, ne incurreret in malevolentiam principum, ut loquitur Lyra. *In hoc peccavit mortaliter*, inquit Carthus. *quod virum innoxium tradiderit morti quamquam hoc egerit timore humano ne suos offenderet.* Et verba sequentia, *nec enim fas est Regem &c.* sic inquit, *hoc falsum fuit, quia contra justitiam nulli acquiescendum est, præsertim inferiori & subdito.* Sed sciendum est, ut Reges Judæ capitalia quædam judicia per se exercuerint, tamen quædam cognitionum genera & judicia, neutiquam ipsis permissa sed reservata Synedrio fuisse; inter illa erant judicia de tribu, שֶׁיָּרַח כֻּלּוֹ אוֹ רֻבּוֹ quæ

vel tota vel magnam partem ad idololatriam defecit, item de pseudo-Propheta, de sacerdote magno Massecheth Sanhedrin, (quod eruditissimus & supra ætatem in literis Orientalibus & Græcis & Theolog. versatus juvenis D. JOHANNES COCCEJUS nobis Latine non ita pridem dedit, & accuratissimis notis illustravit) cap.1. §.2. אין דנין לא את השבט ולא את נביא השקר ולא את כהן גדול אלא בְּבֵית דין של שבעים ואחד id est, judicant vel tribum vel pseudo-Prophetam vel sacerdotem magnum, nisi in *domo judicii LXXI*. id est, Synedrio magno; Hoc ergo vult Rex, Quandoquidem vos principes, qui estis membra Synedrii, contenditis hunc hominem esse seditiosum pseudo-prophetam, judicate eum. Neque enim ego in hoc negotiorum genere quicquam possum adversus vos.

CAP. XLVIII.

Vers. 10. Maledictus qui facit opus Domini רְמִיָּה] Ellipsis ב constituentis cum nomine abstracto periphrasin adverbii, quia vero vox Ebræa & fraudem & pigritiam significat, hinc alii vertunt, *fraudulenter*, alii *negligenter*, *pigre*, Hæc sententia vulgo citari solet in genere adversus eos, qui vocationes suas & officia demandata negligenter obeunt. Sed, si à principio hoc caput legeris & sequentia adjeceris, videbis esse tantum incentivum, quo Deus Chaldæos, Moabitarum hostes excitat, *Maledictus qui opus Domini* (opus exterminationis Moabitarum) *fecerit fraudulenter*, vel indiligenter, *& gladium cohibuerit à sangvine.* Interim tamen nihil obstabit, inquit Francius oraculo 47. quo minus speciale dictum istud generaliter usurpetur, modo illud fiat cum tali annotatiuncula; Quod Jeremias dicit de illis, quibus exterminatio Moabitarum divinitus erat commissa, Maledictus sit qui opus DOMINI fecerit fraudulenter, Id ego Concionator dico Magistratui, Maledictus qui opus Domini [in defendendis piis & puniendis impiis] negligenter facit. Item, illud ipsum ego Concionator dico singulis patribus familias, quibus Deus Commisit Oeconomiam, libros educandos & alia opera. Usus hujus annotationis est, ne suspectas habeat auditor omnes tuas allegationes, si viderit te, prorsus contextuum coherentia neglecta, tam promiscuum esse in citandis divinis oraculis. Et habet eandem consuetudinem Sacra Scriptnra sibi

ſibi ipſi familiarem. Hæc Franzius. Dignus etiam eſt qui hic audiatur Theodoretus, *Si juſſu Dei*, inquit, *ſermo Propheticus maledictioni ſubjicit eos, qui negligenter occidunt, quantas nos pœnas exolvemus, ſi munus ſpirituale parvipenderimus.* Monſtrat nobis B. Pater quomodo per argumentationem ab imparibus locus iſte ad alia quoque transferri poſſit.

Verſ. 12. Καὶ τὰ κέρατα αὐτῶν συγκόψουσι.] Et cornua ejus concident. Ita LXX. *Confringere alicujus cornua*, phraſis in S. Literis frequens & trita eſt, pro, potentiam & robur alicujus ſubvertere. Videturque prima fronte ſenſus iſte hic optime quadrare. Sed ubi originalem textum inſpexeris & anteriora legeris, videbis continuare Prophetam Metaphoram vinariam. Verſ. 11. *tranquillus eſt Moab inde à pueritia ſua* (objicit ei Deus præſidentiam) *& deſidet ſuper feces ſuas, neque trans-fuſus eſt de vaſe in vas, & in captivitatem non ivit: propterea manſit ſapor ejus in eo, odor ejus non eſt mutatus.* 12. *Idcirco ecce dies veniunt, dicit DOMINVS, cum immittam ei peregrinantes, qui peregre agant eum, & vaſa ejus depleant* (vel evacuent id eſt, oppida eorum) וְנִבְלֵיהֶם יְנַפֵּצוּ *& lagenas eorum diſſipent.* Non ſolummodo evacuabunt vaſa id eſt, ſpoliabunt urbes & domos in quibus theſauri & opes, ſed ipſa quoque vaſa id eſt, ædes urbeſque perdent. Depopulabuntur urbes Moabitarum & incendent. Voci נֶבֶל cum *cornu* nihil eſt commune. Quid ergo fiet Græca verſione? An LXX. tam ſtupidi, ut pro *lagenis* cornua poſuerint? Scire licet, veteres, ut & nos hodie, ex cornibus quoque bibiſſe. Unde κέρας quoque inter lagenas, pocula & vinaria vaſa. Bibebant autem ex cornibus, quod crederent iis vim ineſſe ἀλεξιφάρμακον. Varians lectio, καὶ τὰ κεράσματα αὐτοῦ συντρίψουσι. Et pocula ejus confringent. Origenes, τὰ κεράσματα ὡς ἐπ' οἴνου ῥηθέντα Ἀκύλας ἐξέδωκε, κέρατα. ὅπερ ἀρχαῖον ποτηρίου ἐτύγχανεν εἶδος. Κέρασι γὰρ ἔπινον. ὅθεν καὶ τὸ κεράσαι λέγειν παρέμεινεν. Id eſt, *Κεράσματα tanquam in vino dicta, Aquila edidit, κέρατα. Quod quidem antiquum poculi genus erat: Ex cornibus enim bibebant. Unde etiam manſit conſuetudo dicendi κεράσαι*, quaſi ſcilicet è cornu miſcere.

Antequam tranſeam ad libros ſequentes conſideranda obiter nomina quædam Ebraïca, quæ ab interpretib. retenta librariis Ebrææ linguæ ignaris corrupta, interpretibus magnas moleſtias fa-

faceſsêre Cap. XL. 14. בַּעֲלִיס *Baalis Rex filiorum Ammon miſit Iſraelem ad percutiendum te.* Lxx. Βαλιασὰ βασιλεὺς τῶν υἱῶν Ἀμμων &c. Alii Βαλισά. Rom. Editio Βαλεισά. Complutenſis, *βασίλισσα βασιλέως Regina regis Filiorum Ammon.* CAP. XLI. 5. καὶ μάννα καὶ λίβανον ἐν χερσὶν αὐτῶν. Ebr. מִנְחָה וּלְבוֹנָה/ Lxx. ſcripſerunt μαναά. Manna enim aliud eſt. Aquila ſolet reddere δῶρον, id eſt. munus, donum. Vocem illam corruptam μαναὰ ſæpius in Græcis Bibliis invenies. Vide & Jerem. XVII. & Baruch. I. 10. Ezech. XLV. 25. & XLVI. 5. in Rom. Edit. legitur μαναά, Quomodo ἀρχαϊκῶς lectum fuit, pro quo nunc מִנְחָה legimus. Hieron. ad cap. 17. Jerem. *Pro ſacrificio Lxx. ipſum verbum Ebraicum poſuere μαναά, quod peſſima conſuetudine, imo ſcriptorum negligentia* Manna *in noſtris libris legitur.* Verſ. 17. Et abierunt & ſederunt ἐν γαβηρωχαμαά. Alii Codices, ἐν γῆ βηρωθ χααμ. At Ebr. בְּגֵרוּת כִּמְהָם in Hoſpitio Cimhani. Scribendum ergo, ſi quis Ebræa retinere velit, ad antiquam conſuetudinem, ἐν γηρωθ χαμαάμ. Cap. XLVI. 15. Lxx. *Quare fugit a te Apis, vitulus electus tuus?* At in Ebr. non memoratur Apis. Verſ. 17. Καλέσατε τὸ ὄνομα Φαραὼ νεχαὼ βασιλέως Αἰγύπτου, σαὼν ἐσβιεὶ μωήδ. In Latina verſione Theodoreti, *Sao Neeſbiemod.* Scribendum erat σαὼν ἐσβείρ ἀμμωήδ, Ebræa קָרְאוּ שָׁם פַּרְעֹה מֶלֶךְ מִצְרַיִם שָׁאוֹן הֶעֱבִיר הַמּוֹעֵד, Clamarunt illic, Pharao Rex Ægypti [*rex*] *ſtrepitus eſt*, (id eſt, ſtreperus) *prætermittit conſtitutum tempus.* q. d Pharao multa promittit, res magnas pollicendo ſtrepit, ſed juſto tempore nihil efficit. Lxx. legerunt. קִרְאוּ שֵׁם ut & Vulgata. Lovanienſis Belgica, **Noemt Pharaos naem / gheruchte hebet den tijdt aen-bracht.** Quis hæc intelligat? Lutherus quoque nimium ſibi indulſit, **aldaer ſchreitmen hen nae / Pharao-leyt / hy heeft ſijn Tente verlaten.** Melius Piſc. Pharao iſt ein plauderer / er hadt die beſtimte zeit laaſſen fur uber gehen. Angli & Genev. *Pharao n' eſt que bruit*, il à laiſſé paſſer le temps aſſigné. Non eduxit copias ſuas uti promiſerat. Vox eſt, præterea nihil. CAP. XLVIII. 33. Ebræa ita habent, *Vinum de lacubus ceſſare faciam.* לֹא יִדְרֹךְ הֵידָד הֵידָד לֹא הֵידָד *non calcabit* [*cum*] *celeuſmate: celeuſma non erit celeuſma.* Non calcabit calcator, vel, non calcabitur amplius. Audietur clamor, ſed non celeuſma, quale in vindemia audiri ſolebat. Κέλευσμα & κελευσμὸς proprie eſt hortamentum nauticum,

quo

quo remiges ad remigandum incitabantur. Servius ad illud Virg. Aen 8 *tacitu remis*, ἀιδὲ κελεύσματο, inquit, *nam celeusma est clamor nauticus an hortandum*, ut,

— Nunc nunc incumbite remis
Hectorei socii.

At apud Vulg. interpretem, Junium & alios usurpatur pro voce clamantium & agitantium hilaria ex messe, & vindemia, ἐπιλήνιον ἆσμα. Lxx. οἶνος ἦν ἐπὶ ληνοῖς σου, πρωῒ οὐκ ἐπάτησαν, οὐδὲ δειλῆς οὐκ ἐποίησαν αἰδὲ, Vinum non erat *in torcularib. tuis. Mane non calcarunt; & vesperi non fecerunt hade.* Theodoretus legit, οὐδὲν *neque vespere fecerunt quicquam.* Complut, proprius Ebræo αἰδὲδ. CAP. XXV. 30. insignis allegoria est, qua Deus, Leoni: principes & Reges, Pastoribus: populus, gregi, regiones pascuis & caulis comparantur. *DOMINVS ex alto rugiet, & ex habitatione sanctitatis suæ edet vocem suam: rugiendo rugiet * in habitaculo suo,* הֵידָד כְּדֹרְכִים יַעֲנֶה אֶל־כָּל־יֹשְׁבֵי הָאָרֶץ *celeusma quale est calcantium efferet* (sc. Deus) *contra omnes habitatores terræ.* Non dubito quin Lxx. scripserint, καὶ αἰδὲδ ὥσπερ, τρυγῶντες ἀποκριθήσεται. Cum vero librarii illud vocis non intelligerent, fecerunt ex eo, οἵδε, *Hi vero*, Et ut cætera convenirent ex ἀποκριθήσεται fecerunt ἀποκριθήσονται. Hi vero instar vindemiantium respondebunt Ita quod in originali de Deo prædicatur, illi ad incolas retulere. CAP. XLVIII. 34. עֶגְלַת שְׁלִשִׁיָּה [*quasi*] *vitula trima.* Lxx. voces Ebræas retinuere, quas miris modis librarii deturparunt, Edit. Rom. καὶ ἀγγελίαν σαλασια Complut. ἔγγελα σελισία. CAP. XLIX. 28. לְקֵדָר וּלְמַמְלְכוֹת חָצוֹר אֲשֶׁר הִכָּה נְבוּכַדְרֶאצַּר idest, *contra Kedar & regna Chatzor, quæ percussit Nebucadnezar.* Lxx. Τῇ Κηδαρ, * τῇ βασιλίσσῃ τῆς αὐλῆς, ἣν ἐπάταξε Ναβουχοδονόσορ. *Posteritas Cedar, quærat unus ex filiis Israel*, inquit, Theodoretus, *illo tempore reliquis tribubus, ut verisimile est, imperabat. Vnde etiam illam appellavit Reginam Saracenorum. Erant namque pastores habitantes in tentoriis.* Nugæ quas non illevisset chartis doctissimus Pater, si Ebræa inspicere potuisset. Lxx. videntur legisse לְקֵדָר וּלְמַלְכַּת הָצֵר / CAP. L. 39. satius fuisset Ebræas voces retinere, Ebræa, propterea habitabunt (in Babel) צִיִּים אֶת־אִיִּים & habitabunt in ea בְּנוֹת יַעֲנָה *filiæ ululæ.* Lxx. διὰ τοῦτο κα-

* Vel super. Ebr. עַל.

* Complut, καὶ τῇ βασιλίσσῃ.

κατοικήσουσιν ἰνδάλματα ἐν νήσοις, καὶ κατοικήσουσιν ἐν αὐταῖς θυγατέρες σειρήνων. Ideo habitabunt phantasmata (simulacra, species) *in insulis, & habitabunt in illis filiæ Sirenum.* Nemo ergo putet in textu canonico poëticas Sirenes memorari. Vulg. *habitabunt illic dracones cum fatuis ficariis, & habitabunt illic struthiones. Fatuos ficarios* Lyra interpretatur faunos & satyros. Romani correctores, judice Luca Brugense, hic acutum viderunt, Sustulerunt enim hic duo menda, legendumque censuere, *faunos ficarios à ficu arbore, faunis, credo, ut alias Mercurio, amata* verba Brugensis, in locis insigniorib. Romanæ correctionis S A tamen retinuit vulgatum *ficariis*, *forte dæmones* intelliguntur, inquit, in specie ficariorum apparentes. Magis miror, Belgicæ Lovaniensis recognitores, qui in præfationibus dicuntur eam ad postremam correctionem Romanam correxisse, locum hunc sic expressisse, **Daerom sullen de Draecken wonen by de grouwelijcke Moordenaers.** An ergo *ficarii* sunt **Moordenaers**? An hoc est corrigere versionem ad veritatem editionis vulgatæ in urbe nuper emendatæ & restitutæ? Ego hæc eo produxi, ut monerem tironem, ex eo quod in versionibus subinde occurrunt Fauni, Satyri, Sirenes, & id genus Poëtica monstra, non posse colligi, voces istas in Sacris literis (intelligo authenticas tabulas) extare.

THRENI.

In ipso limine moneo, præloquium illud quod in Græcis Codicib. reperitur, non extare in Ebræo, *καὶ ἐγένετο μετὰ τὸ αἰχμαλωτισθῆναι τὸν Ἰσραὴλ, καὶ Ἱερουσαλὴμ ἐρημωθῆναι, ἐκάθισεν Ἱερεμίας κλαίων, καὶ ἐθρήνησε τὸν θρῆνον τοῦτον ἐπὶ Ἱερουσαλὴμ καὶ εἶπεν.* Ac proinde urgeri non posse adversus illam Hieron. Josephi, Junii & aliorum sententiam, hunc librum continere illas lamentationes quas composuit Jeremias in obitum Regis Josiæ 2. Chron. xxxv, 25. ita tamen ut occasione necis Regis præsentes & instantes calamitates defleverit. Sic dico, quæ post obitum Josiæ contigerunt, prævidit Propheta, & tanquam jam facta deflevit.

CAP.

CAP. I.

Verſ. 12. O vos omnes, qui tranſitis per viam, attendite & videte, ſi eſt dolor ſicut dolor meus] Thomas in Summa, parte 3. qu. 46. art. 6. quærit utrum dolor paſſionis Chriſti fuerit major omnibus doloribus. Poſtquam rationes aliquot produxit pro ſententia negante, ita concludit, *Sed contra eſt, quod Thren. 1. dicitur ex perſona Chriſti, Attendite & videte, ſi eſt dolor ſicut dolor meus.* Solet etiam in picturis pontificiis Salvator patiens repreſentari, cum horum verborum adſcriptione. Ex poſtillis Monachalibus locum iſtum à Miniſtris Evangelicis quoque ſæpe in eandem ſententiam allegari ſolet. Quod de paſſione Chriſti aſſerunt verum eſt. Ad hunc locum eo trahere, aſſerere hoc verſu Chriſtum introduci, longe ineptiſſimum eſt. Unde nec Theod. nec Hieron. nec ex recentioribus Pintus, Sa & alii iſtius ſenſus hic meminere. Rectius à quibuſdam accommodantur damnatis. Quamvis nec iſte ſenſus primarius & literalis ſit. Dico tamen, rectius. Quaſi ſi quis verſum iſtum tanquam ſub ipſorum dictum exponere vellet, paucioribus incommodis premeretur. Ebræa non uno modo exponuntur, לֹא אֲלֵיכֶם כָּל־עֹבְרֵי דֶרֶךְ Vulg. *o vos omnes* qui tranſitis *per viam*, לא plane otium agente. Eodem fere modo Luth. *Vobis dico, qui tranſitis.* Sunt qui putant eſſe verba deprecantium, *Non ad vos qui pertranſitis* pertingit ſc. hoc malum, quo ego obruor. Deus à vobis prohibeat hujuſmodi calamitates. Alii, *Ne ſit vobis* [*grave*] o *qui tranſitis per viam* illud vid. quod jam jam vobis injungam, *aſpicite & videte* &c. Minus ſe mihi probant duæ iſtæ interpretationes, quia tunc potius adverbio אַל dehortandi & deprecandi particula uſus fuiſſet ὁ θρηνωδός. Itaque ſimpliciſſimam ego illam cenſeo verſionem *Annon ad vos* [*pertinet meus ſtatus*] *o qui tranſitis* &c. Ita Deod. Angli & Genev. q. d. An ergo nulla vos mei tangit commiſeratio? Putatiſne hanc meam calamitatem neutiquam ad vos pertinere? Annon cogitatis, idem fatum vos quoque aliquando poſſe excipere; Crebrum eſt ה interrogativi ellipſis. Et tritum eſt orationem pronunciatione juvare, Trahes Leviathan hamo? Et malum non accipiemus? Job. 2. In hanc ſententiam exponi poſſet verſio Græca, ſi primam vocem ἐι in ὀυ mutes, *ὀυ πρὸς ὑμᾶς πάντες οἱ παραπορευόμενοι ὁδὸν;* *Non ad vos* [pertinet meus ſtatus] *omnes qui tranſitis viam?*

Quis enim sensus vulgatæ Lectionis, οἱ πρὸς ὑμᾶς π. παράγ. ὁδόν. Qui ad vos, omnes qui transitis per viam. Et quid magis probabile, quam Græcos Interpretes adverbium לא per ὐ reddidisse? Quidam, *adjuro vos; qui transitus* &c. Meminitque istius sententiæ Aben-Ezra his verbis לוא יש אומרים מלשון אלה ולא מצאנוהו בלא אלף Sunt qui dicunt esse à verbo & significatione אָלָה / sed non invenimus istam radicem sine א.

Vers. 13. De Excelso misit ignem in ossa mea, & erudivit me] ut superior versus male Christo tributus fuit ita hic male de Sp. Sancto explicatur. Carthus. in allegorica hujus capitis explicatione, *Ossa quoque sunt Apostoli, quibus in igneis linguis missus est Sp. Sanctus, tuncq; per eos Deus erudivit Ecclesiam.* At hic de alio igne agit ὁ θρηνῳδὸς. Et τὸ *erudivit* non est in Ebræo. וַיִּרְדֶּנָּה habet textus, id est, *& dominatur ei*; egregio sensu - Deus dominatur isti igni. Deus est moderator hujus ignis, non homo. רָדָה *dominari. Erudivit me*, id diceretur וַיּוֹרֵנִי / Lxx. legisse videntur וַיּוֹרִידֶנָּה & descendere fecit eum, ἐξ ὕψους αὐτοῦ ἀπέστειλε πῦρ ἐν τοῖς ὀστέοις μου κατήγαγεν αὐτό.

Vers. 19. Consumpti sunt.] Ebr. גָּוָעוּ / expirarunt. De hac voce duo notentur. I. Errare eos qui eam tantum de piis & salvandis usurpari asserunt. Multi hinc probat Ismaëlem salvatum esse, de quo Genes. xxv. 17 וַיִּגְוַע וַיָּמָת Absit ut ego Ismaeli vitam æternam abjudicem Deus illum judicavit, Hoc ajo, ex illa voce non procedere argumentum. R. Salomo. לא נֶאֶמְרָה גְוִיעָה אֶלָּא בְּצַדִּיקִים id est, non dicitur expiratio nisi de justis. At cornua obvertit isti sententiæ locus Gen. vi. 17. & vii. 21. II. Eos non recte sentire, qui גְּוִיעָה putant de eo tantum genere mortis usurpari, quæ est sine morbo dolores inferente & sine castigationibus, ut loquitur Gerundensis. Aben-Ezra, מִלַּת וַיִּגְוַע צֵאת הָרוּחַ מֵהַגּוּף רֶגַע אֶחָד בְּלִי עִנּוּי וְעִכּוּב dictio וַיִּגְוַע significat exitum spiritus in uno momento (id est, subitaneum,) *sine dolore & mora.* q. d. גוע significat mortem repentinam, facilem & doloris expertem. Græci ἀθανασίαν vocant, quæ sine doloribus est. Tale mortis genus Augustum sibi semper exoptasse Suetonius testis est. Hanc sententiam refellit locus iste Threnorum. Qui enim fame pereunt, lenta morte expirant. Et quis dixerit sine dolore expirasse eos quos aquæ diluvii suffocarunt? Et cum Ebræo גוע examussim conveniat Græcum ἐκψύχειν, quis dixerit Herodem sine acerbissimis doloribus infelicem animam efflasse? Act. xii. 23. παραχρῆμα δὲ ἐπάταξεν αὐτὸν ἄγγελος

γηλ@ κυρίυ, ἀνθ᾽ ὧν ὐκ ἔδωκε τὴν δόξαν τῷ Θεῷ καὶ γενόμενος σκωληκόβρωτος ἐξέψυξεν. Quod exemplum priore quoque errori convellendo adhiberi posset, si tam tutum esset homines Orco adscribere, quam usitatum. Equidem non puto quempiam inficiaturum fieri potuisse ut in extremo pœnituerit. Quod cum nec affirmet nec neget textus, relinquamus & illum suo & nostro judici.

Vers. 14. Vigilavit jugum iniquitatum mearum in manu ejus, *convoluta sunt & imposita collo meo.*] Ita vulgatus Lutherus paulo aliter, *peccata mea gravia evigilarunt per pœnam ejus, & catervatim incubuerunt collo meo.* Quicquid hic congerunt Interpretes de evigilatione & dormitione jugi, alienum est: נִשְׂקַד cum sit à שָׂקַד cum puncto in sinistro cornu שׂ / non potest evigilandi notionem habere. Hoc enim est שָׁקַד cum puncto in dextro dente. Vox נִשְׂקַד / inquit Aben. אין לה אב ואם והטעם כמו נמשך כמו נמהר /- *nec Patrem nec Matrem habet*, id est, vox plane solitaria, à conjugatis omnino derelicta) & idem significat quod נמשך protrahitur, vel נמהר acceleratur. Kimchi, ligatum est, aggravatum est jugum &c. Et sic Chaldæus אִתְיְקַר aggravatum est. In Vaijikra rabba סָקַד est adhærere, notanti Kimchio. Videtur ergo sic statuendum, quatuor similitudinib. gravitatem iræ divinæ qua premitur Jerusalem, illustrari. I. ab imissione ignis vers. 13. II. ab illaqueatione ibidem. III. ab impositione gravis jugi hoc versu IV. à calcatione torcularis vers. 15. Quod ad jugum attinet, causas recenset, 1. *Meritoriam*, malitiam. 2. *Efficientem*, Deum. 3. Materiam, multas vid. plagas collum gravantes. 4. Finem, ut vid. de sanitate & erectione cogitet. Junius ait esse allegoriam à comparatione jumenti subjugis. q.d. defectiones meæ sunt tanquam lora & vimina. Hanc materiam assumit Deus, compingit, contorquet tanquam vieta vimina & imponit cervicibus meis illarum jugum tam grave ut vires meas prosternat. Sic ergo exponendæ voces Ebrææ נִשְׂקַד *ligatum est* vel, *aggravatum est*, vel, *compactum est*, *firmiter adhæret* collo meo עֹל פְּשָׁעַי בְּיָדוֹ *jugum defectionum mearum manu ejus*, manu DOMINI. Funes istus jugi יִשְׂתָּרְגוּ *implexi sunt*, vel contortuplicantur, & עָלוּ עַל־צַוָּארִי *ascendunt super collum meum*, atque ita הִכְשִׁיל כֹּחִי *labefactat* vel *corruere facit vires meas*. Genev. *le joug de mes forfaits * est tenu serré par sa main, ils sont entortillez & appliquez sur mon col* &c. * Deod. è stato ristretto.

Vers. 15. Torcular calcavit DOMINUS virgini filiæ Sion]

 Ita

Ita vulg. optime, & Lxx. *ληνὸν ἐπάτησε Κύριος παρθένῳ θυγατρὶ ἰούδα* Ebr. גַּת דָּרַךְ אֲדֹנָי לִבְתוּלַת וגו׳ / Luth. **De Heere heeft * der Jonck-Vrouwen Dochter Juda een Wijn-persse treden laten.** Pro quo in quibusdam codicibus, **De Heere heeft den Jonck-Vrouwe** &c. quod diceretur Latine, *Dominus fecit virginem filiam Juda torcular calcare.* At hoc torcular non calcavit Juda, sed Deus Judæ. Itaque Angli clarius, *DOMINVS calcavit virginem filiam Juda,* [*tanquam in*] *torculari.* Et Genev. L*e Seigneur à tiré le pressoir sur la pucelle* &c. Calcare torcular metaphorice est calamitatum & pœnarum pondere premere, ultionem sumere vide quæ ad Jes. 63. notavimus.

*NB. der Jonck-Vrouwe, id est, virgini.

CAP. II.

Vers. 8. tetendit funiculum suum] Frustra sunt, qui hunc locum illustrare volunt ex collatione cujuslibet loci, ubi in textu Latino eadem vox *funiculus* extat, ex. gr. Ps. XVI. 6. Ps. LXXVIII. &c. ubi in Ebr. est חֶבֶל aut חֲבָלִים & intelliguntur funiculi mensorii, quibus agros dividebant. Hic vero in Ebr. est נָטָה קָו *extendit perpendiculum*, vel, *regulam.* Similia & *παράλληλα* loca ista sunt, Zach. I. 16. *Domus mea ædificabitur in Jerusalem,* וְקָו יִנָּטֶה *& perpendiculum* extendetur super Jerusalem hoc est accurate & artificiose exædificabitur. 2. Reg. XXI. 13. *& extendam super Jerusalem perpendiculum Samariæ,* id est, sicut vastavi Samariam, ita & urbem Jerusalem vastabo. Neque enim tantum dicitur extendi perpendiculum, quando aliquid artificiose ad amussim & regulam fabrilem ædificatur, sed etiam cum ædificium curiose diruitur, & solo æquatur caveturque, ne quid ex ruderibus super terram emineat. Deo verò cum hæc phrasis tribuitur, inquit Cl. Tarnovius, id innuitur ipsum judicium esse culpæ adæquatum, & suplicium juxta mensuram criminum infligi.

Vers. 18. Ne des requiem tibi] אַל־תִּתְּנִי פוּגַת לָךְ. Edit. Rom. *μὴ δῷς ἔκνηψιν σεαυτῇ* ne des requiem tibi. Sic cap. 3. 49. *οὐ σιγήσομαι, τοῦ μὴ εἶναι ἔκνηψιν. Non tacebo eò quod non sit requies.* Edit. Complut. *μὴ δῷς ἔκνιψιν σεαυτῇ, & des lotionem tibi.* Edit. Basil. *καὶ δῷς ἔκνιψιν σεαυτῇ, & des lotionem tibi,* quasi per lacrymas elui possent peccatorum sordes. Solus Christi sangvis eluit eas. Sequitur, אַל תִּדֹּם בַּת עֵינֵךְ ne quiescat pupilla oculi tui, Lxx. Edit. Rom.

μὴ

μὴ σιωπησάτω θυγάτηρ ὀφθαλμῶν σου. Nota, θυγάτηρ pro pupilla, quia בַּת utrumque apud Ebræos significat. Compl. μὴ σιωπησάτω κόρη ὀφθαλμῶν σου. Hæc quoque vox κόρη & pupillam significat. Imò ipsa vox Latina *pupilla* ambigua ad utrumque. Est enim pupilla proprie parva pupula, utrumque ὑποκοριστικὸν seu diminuativum à *pupa*, parva puella. Ut pupus, parvus puer. Huc vulgo quoque referunt nomen Ebr. אִישׁוֹן quo *pupillam* notant putantque diminutivum esse ab איש vir. quasi *virunculum* dicas. Sed falluntur. Ut enim taceam, probari evidente exemplo non posse literam Nun formativam diminutivorum esse, אִישׁוֹן nigrum vel nigredinem significat, Prov. VII. 9. בְּאִישׁוֹן לַיְלָה in negredine noctis pro quo Prov. XX. 20. scribitur בֶּאֱשׁוּן, Hinc translata ea vox ad notandum nigrum illum in oculo circulum. Quod vero ad בַּת attinet, vox ea quidem & filiam & pupillam significat, sed illud simul observandum est tyroni, cum *filiam* significat, esse contractum ex בֶּנֶת / ex masc. בֵּן / cum *pupillam*: crasin esse pro בָּבַת / quod plenum extat Zach. 2. 8. בְּבָבַת עֵינוֹ / ex absoluto בָּבָה / ut קָמָה קָמַת, quasi esset à themate mediam vau habente בוב vide Gramm. nostram p. 86. Frequentior ea vox est in Chald. & Thalmudicorum scriptis, Koheleth. 12. 3. בָּבֵי עֵינָךְ *pupillæ oculorum* tuorum & Deut. 32. 10. ubi in Ebr. אִישׁוֹן עֵינוֹ. Chald. habet כְּבָבַת עֵינֵיהוֹן.

Vers. 19. Leva ad eum manus tuas pro anima parvulorum tuorum.] Audi hic Pintum in observationibus ex Ebræo, ut vocat, & ride. Monemur hoc loco, inquit, preces fundere ad Deum pro animabus mortuorum, ut Deus eas ducat ad gloriam sempiternam: non pro illis quæ sunt in cælo, aut in inferno, sed pro illis quæ in *purgatorio*. Atque ita gradum protollit ad prolixam disputationem de purgatorio & authoritate 2. libri Machab. ex cujus capite 12. locum istum vulgatissimum citat de sacrificio Judæ Machabæi. Sed miror Pintum tam derepente oblitum fuisse eorum quæ in comm. p. 317. ad hunc ipsum locum commentatus est, *Pro anima* inquit illic, id est, pro vita, vel ad literam, pro anima, ut qui jam vitam amittebant (nota, amittebant, non, amiserant, ergo pro vivis) animas saltem salvarent. Sensus est, Ora Deum, ut eorum animæ in sinum Abrahæ *recipiantur*. Quia vero in sequentibus provocat ad 2. Mach. 12. 43. dicitque Judam Machabæum facta collatione, duodecim mille drachmas misisse Jerusolymam, ad offerendum pro peccatis mortuorum sacrificium, bis impingit.

I. in numero drachmarum. Nam Græci codices constanter *δισχιλίας δραχμὰς* memorant, id est, bis mille drachmas. II. addendo *mortuorum*. Omnes enim Græci codices etiam Romanus, unanimiter, *προσαγαγεῖν περὶ ἁμαρτίας θυσίαν*: pro peccato superstitum quod contagione eos quoque reos fecerat (ut peccatum Achanis reliquos Israelitas, Jos. 7.) ut peccatum hoc *πλείων ἐξαλειφθῇ*, id est perfecte deleretur, inquit textus vers. 42. quod morte cæsorum jam ex parte deletum erat. Licet autem Voculam *mortuorum* Latina exemplaria pleraque habeant, monuerunt tamen Lovanienses Theologi M. S. quædam & Græca exemplaria illam non agnoscere. Quin ipsi genuinam lectionem textui * inseruerunt, *pro peccato*: alteram illam, *pro peccato mortuorum* in marginem rejicientes. Quod vere author libri hoc factum Judæ sic interpretatur, quasi is pro mortuis hæc sacrificia offeri voluerit, non magis nos movere debet hominis minime *θεοπνεύστου* futile judicium, quam Judæorum, qui cum Christus Eli Eli clamaret, illum Eliam invocare credebant. Judas quippe magis in lege versatus fuit, quam ut sacrificia pro defunctis offerenda putaverit; utpote cujus rei nec præceptum nec exemplum in ea extat. Vide prolixe de hoc loco differentem Rainold. in Cens. librorum apocryphorum tomo. I. præl. CV. & tomo 2. præl. CLVIII. & seq.

* Intelligo illam Editionem in 8. quam Plantinus edidit & sæpius recudit. Lucas quoque Brug. in catalogo locorum, quæ putat post Pontificum correctionem adhuc corrigenda esse, hunc quoque locum recenset.

CAP. III.

Sunt qui totum hoc caput Christo patienti literaliter tribuant, crassissimo errore. Is enim nunquam à Deo defecit, ac proinde ipsi non conveniunt ista, revertamur ad Dominum, Vers. 40. rebellavimus, defecimus vers. 42. Adhæc Christus in cruce pendens pro hostib. suis intercessit, non eos devovit.

Vers. 14. Factus sum in derisum omni populo meo.] Ita vulg. Torquent se hic interpretes quomodo populus Dei (ille enim hic loquitur tanquam unus) dicat se in derisum esse omni populo suo. Junius לְכָל עַמִּי *cum omni populo meo*. Non vitata eadem difficultate. Pisc. *omnibus populis*, sc. vicinis & circumjacentibus. Sed ita ut putet locum corruptum, scribendumque esse לְכָל עַמִּים / Ego interpretationem Piscatoris amplexor. Crisin non item. Interterminationes enim irregulares pluralis numeri etiam hæc est, Sic חוֹרֵי foramina, pro חוֹרִים Gen. 40. 16. Ps. 144. 2. *qui subjicit*

mihi

mihi עַמִּים Hieron. & Chald. *populos.* Ubi Masora notat ג׳ סְבִירִים עַמִּים tria falso putari legenda עַמִּים / Duo nunc produxit. Tertium extat 2. Sam. 22. 44. Eruisti me à contentionibus עַמִּי / Mens Masoritarum ista est, Falso putari pro illa voce legendum esse עמים / cum Jod possit esse affixum, vel sit terminatio irregularis pl. numeri.

Vers. 23. Novi diluculo, multa est fides tua.] Ita Vulg. LXX. *τὰ καινὰ ἐν τῷ πρωὶ πολλὴ ἡ πίστις σου.* Rom. *Καινὰ εἰς τὰς πρωίας. Τὰ καινὰ* sc. *ἐλέη*, quorum mentio versu præcedenti. Sed illud Latinum *Novi* quo referendum? Rabanus, Hugo, Thomas, Carthus. Lyra, atque adeo in hac literarum luce ipse SA exponunt *novi*, id est, scio, novi à diluculo id est, à pueritia mea, vel tempestivè, quod multa sit fides tua. At quomodo hæc interpretatio cum originali conciliari possit nullus video. Et Pintus ingenue, si Ebraïcam consulas literam, videbis, inquit, veram lectionem esse Novæ diluculo, seu novæ cottidie. Est ergo nomen adject. numeri pluralis non verbum. Novæ etiam habent nonnulli codices correcti ad marginem. Hæc ille. Romani tamen correctores retinuerunt corruptam lectionem. Ubi Lucas Brug. non potuit fe continere quin adderet, in quibusdam libris legi *Novæ*, sine ulla censura. Tantum addit, spurium esse quod nonnulli legunt, *nova es.* Et quid clarius est? Lege versum antecedentem, *misericordiæ Domini sunt*, id est, summa & infinita Dei misericordia est, plurale pro sing. ad auxesin, *quod non simus consumti, quod non deficiant miserationes ejus.* Sequitur חֲדָשִׁים לַבְּקָרִים *nova* sunt, miserationes illæ, *singulis matutinis.* רַבָּה אֱמוּנָתֶךָ *magna est fides tua.* Quis vero non indignetur hos duos versus tam indiligenter exhibitos in Edit. Romana, quam tam magnifice Sixtus V. commendat.

Τὰ ἐλέη κυρίου, ὅτι οὐκ ἐξέλιπέ με. ὅτι οὐ συνετελέσθησαν οἱ οἰκτιρμοὶ αὐτοῦ. Μῆνας εἰς τὰς πρωίας ἐλέησον Κύριε. ὅτι οὐ συνετελέσθημεν, ὅτι οὐ συνετελέσθησαν οἱ οἰκτιρμοὶ αὐτοῦ. Καινὰ εἰς τὰς πρωίας, πολλὴ ἡ πίστις σου.

Misericordiæ Domini quia non fecit deficere me: quia non sunt consumptæ miserationes ejus. Menses in matutinis miserere Domine, quia consumpti non sumus: quia non sunt consummatæ miserationes ejus. Novæ in matutinis, multa est fides tua.

Hic variæ interpretationes seu glossemata coaluerunt. Namque illud *μῆνας* quod solum legit Editio Basil. in 8. videtur respondere

Ebræo חדשים / quod si legas cum camets rapto sub ח / *menses* significat, si cum Chateph fathach, *nova*.

CAP. IV.

Vers. 20. Spiritus oris nostri Christus Dominus captus in peccatis nostris.] Ita vulgatus Interpres. Lovan. Belgica, **De Geest onses monts Christus de Heere is ghevanghen in onse zonden.** Lxx. * *πνεῦμα προσώπου ἡμῶν χριστὸς κύριος συνελήφθη ἐν ταῖς διαφθοραῖς αὐτῶν*, Spiritus faciei Christus Dominus captus est in corruptionibus eorum. Sed quia in aliis codicib. est *ἡμῶν*, putat Nobilius, reddendum potius esse, *corruptionibus nostris ipsorum*. Locum hunc de Christo omnes fere veteres, versionibus istis decepti, interpretati sunt. Et certe si defendi ea sententia posset, firmum hinc peteretur pro æterna filii Dei Deitate argumentum. Sed bene habet. Articulus iste nostræ fidei tot tibicinibus in veteri & N. fœdere fultus est, ut ab unius aut alterius minus firmi sublatione nullum ei metuendum sit periculum. Quin potius hic ad animum revocanda Thomæ salutaris admonitio, *Cum quis ad probandam fidem Christianam inducit rationes non cogentes, cedit in irrisionem fidelium. Credunt enim quod hujusmodi rationibus initamur, & propter eas credamus.* Pontificii patrum expositioni hic mordicus hærent, non tam authoritate patrum quam vulgatæ versionis permoti. Quin & multi illorum textum Ebræum hic suspectare audent, quasi is à Judæis in odium Christi corruptus sit, Quia is vid. non habet מָשִׁיחַ יְהוָה *unctus* DOMINVS, ut Lxx. & Vulg. legerunt, sed מְשִׁיחַ יְהוָה *unctus* DOMINI. Sed frustra hos fluctus in simpulo movent. Præsupponere illi videntur, unctum DOMINI non posse de Christo prædicari. At Luc. 2. 26. expresse vocatur Salvator *χριστὸς κυρίου*, acceperat responsum à Spiritu S. non visurum se mortem, *πρὶν ἢ ἴδῃ τὸν χριστὸν κυρίου*. Non est ergo quod receptæ illi sententiæ convellendæ à forma vocis מְשִׁיחַ contracta argumentum petamus. Sed dices, Si legatur מָשִׁיחַ &, *unctus Dominus* non potest non de Christo intelligi hic versus. Si vero מְשִׁיחַ & unctus *DOMINI*, potest tam de alio rege uncto, qui caro & sangvis est, quam de Salvatore nostro exponi. Respondeo, ex cohærentia judicandum esse de vero & germano sensu hujus loci. Ea adeo clara & perspicua est, ut Jesuita à Castro confiteatur hanc

* Aquila: *πνεῦμα μυκτήρων ἡμῶν.* Symm. *πνοὴ μυκτήρων.*

hanc intelligentiam textui optime convenire. Conquesti sunt in superiorib. Judæi de hostilibus Chaldæorum molitionibus & indefessa industria qua hoc unum agebant ut urbem Jerusalem expugnarent. Tandem conqueruntur, *unctum Domini*, Zedechiam, *spiramentum narium ipsorum*, id est, qui tam carus ipsis erat quam spiritus ipsorum, vel sub cujus tutela poterant respirare, quo salvo, adhuc bene sperabant, *captum in foveis ipsorum*, in insidiis, ubi se latitaturum confidebat, Jerem. LII.8. Et certe quis negare ausit, cum hoc tragico Regis Zedechiæ casu & regnum ipsum corruisse & quicquid adhuc Judæis supererat animi, in pedes decidisse. Cl. Junii hæc est paraphrasis, Rex noster è posteritate Davidis, quo freti saltem nobis datur aliqua interspirandi occasio in quibuslibet angustiis. Nam præsidebant Judæi dignitati illius regni, tanquam si pure & per se ipsum stabile fuisset. Non autem spectabant Christum, qui finis est & complementum illius typi, neque conditiones sibi *imperatas*. Expende diligenter Ebræas voces, רוּחַ אַפֵּינוּ מְשִׁיחַ יְהוָה נִלְכַּד בִּשְׁחִיתוֹתָם *Sp. n. n. unctus Domini captus est in foveis eorum.* Nota captus est *in foveis*, id est, insidiis, EORUM. Quorum? Eorum utique, de quibus antea vers. 18. 19. qui venati sunt gressus judæorum, ne incederent per plateas, qui insidiati sunt ipsis in montibus & deserto, qui velociores sunt aquilis &c. Non dicit *peccatis*, multo minus, *peccatis nostris*. שְׁחִיתָה est *fovea*, Si dixeris, significare *corruptionem* potius & esse à שחת, non contendam super ea re. Illud mihi saltem dabis, *corruptionem* non violento nimis tropo posse accipi pro fovea vel sepulcro, in quo corrumpuntur facile & putrescunt corpora. Ita שַׁחַת [illegible] *corruptionem* & foveam significat, τὸ שְׁחִיתָה vero & שַׁחַת pro *peccato* aliquando usurpari, prius ostendendum erat.

CAP. V.

Vers. 13. Adolescentibus impudice abusi sunt] Vulgati interpretationem retuli, Ebræa ita habent, בַּחוּרִים טְחוֹן נָשָׂאוּ *juvenes [ad] molendum acceperunt*, sc. Chaldæi, id est, interprete ipso Pinto, Adolescentibus ad molas circumagendas usi sunt. Vide & Vatablum.

Erat quippe illud ut apud Romanos, sic & apud Orientales gravissimum servitutis genus, vide Exod. XI. 5. *usque ad primogenitum* an-

ancilla qua post molas. Quod cap. XII, 29. *primogenitus captivi, qui in ergastulo.* Confer & Jes. 47. *Tolle molam, mole farinam.* Qui vulgatam versionem tuentur, conferunt locum Job. 31. 10. *Molat alteri uxor mea, & super ea incurvent se alii.* Adducunt insuper testimonia gentilium, e. g. *aliorum permolere uxores* &c. Sed nego Jobum τὸ *molere* obscoeno sensu usurpasse, ac proinde affirmo * Vulgatum nimis sibi indulsisse quando versit; *Scortum alterius sit uxor mea.* Hoc enim expressit Job ultimo versus hemistichio. Adhæc, Si illud voluisset Job, dixisset, opinor, non תִּטְחַן *molat*, sed תִּטָּחֵן in Nifal, *permolatur*, Cum enim illud viris tribuant obscoeni scriptores, hoc fæminis tribuendum videtur. Quamvis non ignorem, quid ex Aben-Ezra & Merceri additamentis ad thesaurum Pagnini obtendi possit. Vir quidam eruditus ex cujus scriptis me multum profecisse profiteor, hanc Vulgati versionem apud Jobum probare se dicit *ob subjectam materiam & sequens comma.* Sed quod ad subjectam materiam attinet, ei, tam is, quem ex collatione Exod. XI. 5. Jes. 47. colligimus, quam vulgatæ versionis sensus convenit. Imprecatur enim sibi Job hoc capite noxia quæque & ignominiosa & acerba, si illud & illud fecerit. Quid autem potuisset ei evenire acerbius, quam si uxor ab ægro marito avulsa, in pistrinum detrusa & ad serviles vel potius belluinos Labores exantlandos idq; alterius commodo coacta fuisset? Quod ad sequens comma, fateor equidem tralatitium esse in Propheticis & Poëticis scriptis in uno eodemque versu לכפל הענין במלות שונות / duplicare sensum diversis verbis id est, idem bis dicere, sed id ubique fieri nemo opinor asseruerit. Hæc ergo est mens Jobi, *molat alteri* id est alterius commodo, *uxor mea* hoc est, sit alterius abjectissima ancilla, durissimam alteri servitutem serviat, quin & *super ea incurvent se alii*, id est, exposita sit aliorum libidini. Miror autem quid in mentem venerit priscis Ebræis quando locum istum Judicum 16. ubi Samson dicitur moluisse in domo vinctorum sic exposuerunt, quasi *pro sobole robustissimorum virorum hoc in Allophylas mulieres facere compulsus sit*, ut loquitur Hieron. in cap. 47. Jesaiæ. Cujus interpretationis ita meminere R. Sal. & Kimchi ut neutiquam ei suffragii sui assensum præbeant.

* Ut & Lutherum.

Ita Pagninus. Vatablus.

Itex Ebr. R. Levi.

F. I. N. I. S.

SYL-

SYLLABUS
SEU DIATYPOSIS

Eorum quæ duobus posterioribus Anti-barbarorum libris tractantur, cum additionibus quibusdam, quas signis istis [ ] inclusimus: Syllabum eorum, quæ libro 1. tractantur, initio operis invenies.

Nota lector, loca Scripturæ fere ex vulgata versione citari.

LIB. II.

GENESIS

[pag.

[Pag. 255. lin. 5. ubi diximus, *Solus Emmanuel Sa*, &c. aliud egimus. Salianus tom. 1. p. 308. longe plures recenset, vid. Sigonium, Canum, Toletum, Bellarm. Del-Rio. Baradium, Gordonum, Salmeronem, Raderum, Lauretium, Torniellum, Samerium, Riberam, Seb. Veronium. Quibus calculum suum apponit ipse Salianus, non quidem statuens ex textu Ebræo quippiam excidisse, sed Mosi pregnantes fuisse rationes, cur hanc generationem omiserit. Istis oppono Senensem lib. v. annot. 88. Eugubinum Steuchum, Cajetanum, Genebr. Driedonem, Lucidum, Abulensem, Corn. à Lapide, & alios. Et digna lectu sunt quæ de hoc loco Glassius notavit, philologiæ suæ pag. 65.]

XIII. 11. *Profectus est Lot ab oriente.* Liquere ex chorographia, eum orientem versus movisse. Quorundam intempestiva Allegoria. ם pro ל vel אל *ad, versus*, aliquando usurpari. 255.

XIV. 18. *Melchisedek Rex Salem —— Erat enim sacerdos Dei altissimi, &c.* 256.

XVII. 14. *Cujus præputii caro non fuerit circumcisa, &c.* Lxx. Interpretum error. Unde nata durior Augustini sententia de infantibus ante susceptam circumcisionem & Baptismum defunctis. Vera loci interpretatio. 258.

Ibid. *Exscindetur anima ista, &c.* de varia phraseos istius interpretatione. Quid sit כרת apud Thalmudicos. Item התראה præmonitio. De examine testium apud Ebræos. Ubi mors simpliciter nominatur, strangulationem; ubi, *sanguis ejus super eum*, lapidationem intelligi ab Ebræis. De die circumcisionis. Eum ex lege fuisse octavum, etiam si in Sabb. incideret. Ex traditione aliquando etiam fuisse nonum, 10. 11. 12. Ejus rei fundamentum. Circumcisio pellit sabbathum, si incidat in tempus suum; non item, si loco suo mota fuerit. Quid sit dies legalis non est à tempore ad tempus. Alia. 606.

15. *Non vocabis nomen ejus Sarai, sed Sara.* Error Græcorum circa hanc tranominationem. ut & nominis Abram mutationem. Saraceni non à Sara, sed ab Arabico סרק furari, latrocinari. Arabs pro latrone. 260.

XIX. 24. *Pluit DOMINUS à DOMINO.* 293.

XXI. 9. *Cumque vidisset Sara filium Hagar ludentem cum Isaac, &c.* [Lovaniensis Editio Belg. *Ende als Sara den Sone van Hagar heeft sien spelen met haren Sone Isaac.* Nota Belgicum quoque interpretem de puerili lusu locum interpretari] 263.

XXII. 13. *Et ecce arietem, qui detinebatur in virgulto Sabek cornibus suis.* Ineptissimæ veterum quorundam de voce *Sabec* sententiæ. Non satis firmo tibicine illorum sententiam sustentari, qui hinc crucis typum exsculpunt. 264.

XXIII. 3. *Cumque surrexisset Abraham ab officio funeris.* In Ebræo esse, *à facie mortui sui.* Frustra hinc Bellarm. purgatorium probari. 266.

XXIV. 63 *Et egressus erat Isaac τῷ ἀδολεσχῆσαι, &c.* Quid sit ἀδολεσχεῖν in lingua Hellenistica. Quid item sit הגה 267.

XXX. [Lxx. *Vocavit nomen ejus, filius doloris mei. Pater vero vocavit eum Benjamin.* Josephus deceptus ex eo quod Lxx. Ebræum Ben-oni reddiderint *filium doloris mei*, altera voce, Benjamin, retenta, putavit Benjamin interpretari *filium doloris mei.* Crasso certe errore, ex quo & id genus aliis multi non inepte colligunt, eum Græce quam Ebraice doctiorem fuisse. Verba ejus hæc sunt, *Περιῆξας δὲ μεγάλως τὸ ἐξ αὐτῆς παιδίον Βενιαμὶν ἐκάλεσεν, διὰ τὴν ἐπ' αὐτῷ γενομένην ὀδύνην τῇ μητρί.*]

XXXI

Messiæ non recessurum sceptrum à Juda. 2. Quia id ad tribum Juda, seu ad Israëlitas ejus nomine insignitos restringitur, indicari, futurum ut sceptrum illud ante Messiæ adventum recedat à cæteris tribubus. 3. Postquam recessit sceptrum à Juda, infallibile illud signum fuisse Christi non mox nasciturì, sed jam nati. Igitur. 1. sceptrum pro populi majestate & regimine politico accipiendum videri, quod Juda ante schisma commune cum cæteris tribubus habuit postea vero separatum. 2. Initium sceptri à constituta Rep. arcessendum. 3. Sub Hasmonæis, Herode, &c. mansisse sceptrum penes Judam. Neque tam spectandum, cujus tribus fuerint, quam cujus populi majestatem repræsentarint. 4. Per hoc oraculum rempublicam Judaicam ante adventum Messiæ non potuisse deleri. 5. De eadem vero post adventum Messiæ mox destruenda nihil dici. Neque enim ex particula DONEC tale quid solide posse colligi, Ideoque frustra eos esse, qui tam anxie de intervallo inter natales Christi & destructionem Reipublicæ disputant. Hæc ille.]

EXODVS.

[III. *Mitte quem missurus es.* De hoc loco erudite disseruit Cl. Joh. Tarnovius, in Exercit. Biblicis. Ubi adversus eos disputat, qui hæc verba sic interpretantur, ac si contineant votum de mittendo in hunc mundum Redemtore. Addo locum Augustini Steuchi Eugubini, qui in recognitione ad hunc locum ita inquit; *Quod autem hoc tribuitur redemptori, dicam certe quod sentio, non fieri pie, sed superstitiose. Hoc enim est extorquere divinas literas. Medium itur tenendum est, & Messiæ tribuenda sunt, quæ ejus sunt, & quæ aliorum, aliis.* Addam propter argumenti similitudinem ejusdem authoris locum alium, ad Deut. 6.4. Dominus Deus noster Deus unus est. *Iam multi,* inquit, *divinarum literarum imperiti ex his locis trinitatem colligunt, ex quibus colligi non potest. Rursum, ubi clarissimè ea divina res exprimitur, nihil ejus in eorum animos penetrat. Primum maximè fit à concionantibus, qui sæpe divinas extorquent literas, dum illud volunt esse figuram illius, & illud alterius, acciditque, ut oculatis in nos Iudæis ludibrio simus. Tenendum utique medium esset, ut quæ figuram præ se ferunt, figuratè interpretentur: quæ autem in aliud tempus non spectant non eo extorqueantur: perquirendumque diligenter, ut ubi de Messia dicitur, attentè cognoscamus: ubi autem nihil ejusmodi prædicitur, non violenter trahamus, fit enim ex hac causa, ut fœdissimis fabulis divinas inficiamus literas, quam rem maximè vituperat Gregor. Nazianzenus. Erat enim & apud Græcos genus hominum, quale nostris, multis ante viguit diebus, qui infinitum quendam figurarum coacervarunt cumulum, eoque utuntur ad ostendendum, omnia tam maxima, quam minima, fuisse figuris præmenstrata: Ego certè dicerem id non modo esse stultissimum, sed etiam impiissimum.*] Nota bene.

IV. 25. *Acutissimam petram.* An per illud figuratum sit, spiritualem circumcisionem fieri debuisse per Christum, de quo dicitur, *Petra autem erat Christus,* [quomodo & August. qu. 30. in Jos.] 285.

LEVITICVS.

XVIII.

NVMERI.

DEVTERONOMIVM.

SYLLABUS LIB. III.

I O S V A.

I V D I C E S.

LIBER I. SAMVELIS.

LIBER II.
SAMVELIS.

LIBER II.
REGVM.

LIBER I.
CHRONICORVM.

Iokim

Iokim. Versionem vulg. à multis Pontificiis rejici. Carthusiani pertinacia. 410.

[Lubet hic adjicere judicium Jesuitæ Salani, quod extat tomo 2. pag. 770. Quod autem, inquit, de statu solis dicitur, quasi interpretatio nominis propii accipi debet, quod in Ebræo est *Iokim.* Atque ita passim ab Interpretibus accipitur, Abulensi, Vatablo, Emmanuele. Sacrario, qui istum statum, ut Rabbinicam fabulam, explodit, etsi approbent *Carthusianus & Baradius.* Hæc Salianus. Judicium Serarii super hac re extat qu. xv. in Josuam: In Ebræo aut Grèco, inquit, nihil dicitur de eo qui solem stare fecerit. Ut videatur illud de sole à quibusdam in textum illatum; quia cum radix nominis ejus *surgere stareque* significet, cœperunt quærere aliqui, cur à stando id haberet nominis, & eam de sole attulerunt Rabbini, ut sunt ad quidlibet comminiscendum audaces. Id vero cum Christianorum quidam audivissent, in Bibliorum margine notarunt. Et cum interpres noster proprium hoc nomen interpretatus esset, *qui stare fecit*, adjecerunt alii *Solem.* Hæc Serarius in Schola disputavit. At nec ille, nec cæteri quos hic suffragatores habet, id ipsum vel Romanis correctoribus vel Lovaniensibus persuadere valuerunt. Namque illi vocem illam *Solem* retinuere. Hi locum sic interpretati sunt, *Ende die de Sonne heeft doen stille staen, ende de Mannen der logenen, ende de vrye ende ontstekende.*]

XVII. 7. —— *qui est in supernis Dominus Deus.* 403.

LIBER II.

CHRONICORUM.

XXVIII. 20. 21. 22. Insignem locum mutilasse vulgatum Interp. & Lutherum. Stigma quod regi Achaz inurit Spiritus S. Quinque הוא in bonum. Quinque in malum. Ea recensentur. 411.

XXXVI. 8. *Et quod inventum est in eo.* sc. Jehojakim. An stigmata intelligantur. Glossa Belgica. De scriptura stigmatis idololatrica Misna Thalmudica. Simplicior loci interpretatio. 413.

NEHEMIAS.

IX. 7. *Eduxisti me igne Chaldæorum.* In Ebræo esse Ur Chaldæorum. A voce אור esse Latinum *Uro.* Belg. *vuyr.* Persas ignem coluisse, πυρσθεία. Fabula de Abrahamo in ignem conject. 414.

[Vide & Fullerum lib. 2. pag. 251.]

JOB.

I O B.

P S A L M I.

 7. *Om-*

XXV.

PROVERBIA.

KOHELETH.

CANTICUM.

SIRACH.

SYLLABUS LIB. IV.

IESAIAS.

XVI. 1.

IEREMIAS.

TRENI.

INDEX

Locorum, quæ ex reliquis veteris fœderis & novi Testamenti libris παρέργως & ex occasione citata & tractata sunt.

ESTER,

JEZECHIEL.

JOEL.

MICHÆAS.

MATTHÆUS.

LUCAS.

JOHANNES.

ACTA.

Ad Romanos.

I. Ad Corinth.

Ad Epheſ.

Ad Ebræos.

Iacobi.

I. Petri.

Apocalypſ.

FINIS.

Vt carissime, Lector benevole, liber absque mendis in lucem prodit; Ita in hac quoq; Parentis mei, ז״ל Antibarbari secunda editione nonnulla & quidem præter opinionem complura irrepsisse observavimus, partim operarum incuriâ, partim nostra subinde absentiâ, partim denique & nostra nonnunquam inter festinandum ἀβλεψίᾳ, ut fieri assolet in eis, quorum aut ipsi authores sumus, aut quæ sæpius legimus: Quare, ne quid incommodi Lector minus peritus inde capiat inque bivio stet sententiæ, potiora in hanc tabulam conjicere operæpretium duximus. Cætera autem ejusmodi esse confidimus, ut quoque non δυσόφθαλμος Lector ea facile animadvertere possit.

G. A. φιλέβραιος.

ERRATA.

Pag.2, lin.10. מהם והסכימו. P.7. l.13. oppositum. p.19. l.3. contingat S. l.32. non solent. p.23. l. antepen, alii ab aliis hac in quæstione diss. p.38. l.10. lege p.6. pag.64. l.30. prioribus, 66.32. strenue se gess. 67. l. ult. accuratius. 68.5. videtis, 78. l. penult. judicis. 83.11. emendatiorem. 86.25. dele quid. 88.9. postremi sui. 108. l. penult- districtius. 109.13. Episcopi. 24. consueverunt, 113.1. formâ. 23. declarationis, decretorum, voluntatum, prohibitionis & derogationis. 115. l. antepenult. ipsis. 117.3. præstare se posse. 122.5. ne filios. 20. non aliam ad vet. Barb. reducendam, mag. comp. esse viam, quam si. 126.26. in incerto. 132.4. quorum. 133.8. legendum. 145.21. ne Evang. 150.17. Theologiæ. 157.5. post verba, non mihi, hæc omissa sunt: sed magnis illis, quos alibi produxi viris aurem. 177.9. sic. 180. l. penult. idem hic, 202.14. excusatis. 208.6. habenda est. 217.19. פרה. 219.9. aliquando. 232. 22. dele אר. 254.8. à diluvio. 280.31. כִּי. 287.7. veterem. ib. angustis. 296.2. mei angustiæ. 304.13. פעם אחת. 321.19. ex loco. 328.2. ארני׳. 329.31. בארנִי׳. 332.16. lege illa esse vocis Adonai, qui credit eas esse tetragr. 335.8. putabat. 338.7. eloquia. 344.13. Epentheticum. 347.11. היה. 353.15. Dum hunc. 356.14. sive prolis. ibid. l. penult. simulac fætus e sig. 357.9. κοινὴν. 359. l. penult. ירח. 364.7. in uterum. 372.3. vides. 374.14. נאמרה. 28. arbor. 375.5. dele יעבור. 379.29. quem locum. 382.28. insueto cursu. 387. l.4. à fine: in occursum. 391.17. glorietur. 392. in margine, Tacitus 2. Hist. 405. l. ult. post vocem Cardinalis ponatur punctum. 408.13. licita. 28. secundum se. 413.16. impressa vel inscripta. 415. l. ult. succedunt. 416.5. gratificamur. 18. ullum. 451.14. כהון. 454.13. authore. 477.29. lege 65. p.479.27. versatum docuisse. 504.35. paginam faciunt. 36. ex absoluto. 506.7. laborem. 511.15. quendam. 524.30. abjecte. 527.6. וּרְהַבְכֶם. 534 17. הִשְׁתַּחֲוּ. 27. majorem. 32. ad scab. 33. sedens. 552.10. δακτύλων. 556.31. vide indicem. 557.2. lege 422. & 554. P.560. l. 4. à fine, lege pag.252. p.561.6. lege, p.550. 562.27. lege p.450. P.567.3. lege p.6. & p.38. p.572. l. antepen. וּמוֹצָאוֹתָיו מִקֶּדֶם מִימֵי עוֹלָם. 580.19. literam. 582.15. quædam. 589.20. deglutit 590. 22. Quin & 593. l. penult. erant. 596.9. myrrhæ. 610.18. post. decreta sunt, hæc insere: quædam lapidatione, quædam combustione. 611 33. post (10.) insere 11.) 621.26. torquent. 628.7. Serarium legisse. 29. דוד. 629.26. libo. 631.25. nos. 635. l. penult. הַמְּהַגִּים. 636. 2. prisci. 643.16. convertit. 653.33. judicio. 663. l. ult. virtutem. 668.2. possitis. 669.30 post mortem 32 vobis. 677.25. significat. 712. l. antepen. מְלֶכֶת. 713. 19. de quibus. 717. l. antepen. fame. 728.32. ἑαυτ. 736.2. Varie. 740.23. dissectas. 745.27. נְבוּכַדְרֶאצַּר. ibid. לְקֵדָר. 747.11. At hunc locum eo trahere & asserere. 751.5. diminutivum. 7. אִישׁוֹן. 17. בָּבָה. 756 7. vertit. 21. alterius.

In Syllabo. p.757. l.3. quæ tribus posterioribus. p.760. l.36. interitus. ibidem post vocem hypotheses, ponatur punctum. 761. l.37. & multis. 762.17. percusserit. 764. l. ult. non immolasse. 766.15. pro (100.) lege 381. p.767. l. 6. Serario.

FINIS.